تیشک

تیشک | گۆڤارێکی شیکارانەی کۆمەڵایەتی ـ سیاسییە | ژمارە ٥٥ | ساڵی بیستودووەم | بەهاری ٢٧٢٠

٢٣٨ پەروەردەی نەتەوەیی

تەوەری ئەم ژمارەیە:

پەروەردەی نیشتمانی

٦٦ نەتەوەسازییەکی دیموکراتیک

٩٦ پەروەردە لە قۆناغی ڕاپەڕیندا

١٨٨ پەروەردەی نیئۆلیبراڵیسم

١٥٦ فەلسەفەی «خاک ـ ڕزگاری»ی کوردستان

نا، بۆ کوردێک کفره ئێستا کوردستان وتن،
چەرچییەکانی ئیستعمارم لێ ئەبنە دوژمن!

گۆران

گۆڤارێکی شیکارانەی کۆمەڵایەتی ـ سیاسییە

ژمارە ٥٥ • ساڵی بیست و دووەم • بەهاری ٢٧٢٠

•

سەرنووسەر:
ناسر مورادی

•

دەستەی نووسەران:
ئیدریس ئەحمەدی، سارۆ ئەردەڵان،
مەسعوود بابایی، بیریار ژاوەرۆیی، مانشت زاگرۆس
ئالان حەسەنیان، ئاگری ئیسماعیل‌نژاد، بابان ئەلیاسی

•

بەڕێوەبەری نووسین:
شەهاب خالیدی

•

بەڕێوەبەری وەرگێڕان:
سەربەست هەوراز، ژینۆ ڕۆژبەیان

•

زمانەوان:
کامیل نەجاڕی

•

دیزاین:
ڕێبوار

•

گۆڤاری تیشک تەنیا لە بەرانبەر ناوەرۆکی ئەو بابەتانەدا
بەرپرسیارە کە بە ناوی گۆڤارەکەوە بڵاو دەبنەوە

•

https://govartishk.com
https://t.me/govartishk
https://www.instagram.com/govartishk
https://twitter.com/govartishk
https://www.facebook.com/GovarTishk

•

پێرست

سەروتار • ناسر مورادی ۶

سەکۆ

کاتێ لۆژیکی بازاڕ چۆک بە ژیان دادەدا • شەماڵ کاوە ۱۰

تیۆری

ڕەچەڵەکناسیی ئالای کوردستان• سەعید شەمس ۳۰
نەتەوەسازییەکی دێموکراتیک • بێهرووز شوجاعی ۶۶
«ئادیافۆریزاسیۆن»ی ئێرانی و «بێ پێگەیی»ی کورد • خالید خەیاتی ۸۲
کەی و چۆن بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد دەتوانێ سەرکەوێ؟ • ئیدریس ئەحمەدی ۸۸
پەروەردە لە قۆناغی ڕاپەڕیندا• سەرۆ شەمزینی ۹۶
فێرکردن و بارهێنان لە ژێر ڕکێفی ئایینی سیاسیدا • بیریار ژاوەرۆیی ۱۰۲
قۆناغەکانی گەشەی ناسیۆنالیزم لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان • بابان ئەلیاسی ۱۰۸
دێموکراسیی ڕادیکاڵ و کوردایەتی • سارۆ ئەردەڵان ۱۲۴
ڕەوتی بەنەتەوەبوونی وەدەرنگخراو یان بنبەست؟ • مەسعوود بابایی ۱۴۴
فەلسەفەی «خاک-ڕزگاری»ی کوردستان • شوعەیب دانش پەژوو ۱۵۶
پەروەردەی ژینگەیی • ئەفراسیاب گرامی ۱۶۴
گرنگیی زمانی دایک • جەواد دانش پەژوو ۱۸۲
پەروەردەی نیئۆلیبرالیسم... • وڵات زاگرۆس ۱۸۸
خوێندنەوەی سیستمی پەروەردەی هێزی داگیرکەر لە کوردستاندا • ماردین ڕەحیم نژاد ۲۰۰
دیالکتیک امرگذشته و انتقال • زوزان قوچانی ۲۱۶
برنامه موازی پنهان آموزشی • هیوا ڕۆژهەڵات ۲۲۴

شیکاری

پەروەردەی نەتەوەیی • ساماڵ بەهاری ۲۳۸
سڕینەوەی ڕێژیم و وڵامی خۆراهێنانی ئێمە • مەلا حەسەن شیوەسەڵی ۲۴۴
دەسپێکێ بۆ خوێندنەوەی پرسی کوردایەتی • کۆساڵان ئەحمەدی ۲۵۴
ژنان و پەروەردەی نیشتمانی • خەزان هەورامی ۲۶۰
ئەسڵە بنەڕەتییەکانی خوێندن و پەروەردەی نیشتمانی... • ئیبراهیم ساڵح ڕاد ۲۶۶
کورد، میدیا، ڕاگەیاندن • ڕزگار بەهاری ۲۹۲
چەند سەرنجێک سەبارەت بە سیستەمی پەروەردەی وڵاتی سوئێد • تاهیر عەلیار ۳۰۴
خوێندنەوەی سیستەمی پەروەردەی هێزی داگیرکەر... • حەسەن ساڵحزادە ۳۱۰
تایبەتمەندییەکانی سیستەمی پەروەردەی کوردستان • نیشتمان کوردستانی ۳۲۰
پەروەردەی سەقەتی دۆگماتیسم و ئێلیناسیۆن • ڕۆژبین بۆکانی ۳۳۰
دیاردەی بەکرێگیراو و ئاشتەوایی لە داهاتوودا • کاوە حەسەن پوور ۳۳۸
نعل معکوس و خفیە میرانی • مصطفی آبیار ۳۴۶
مەکتەبی قورئان، وردە گوتاری ڕکابەر • ڕزگار موکری ۳۵۴

ڕوانگە

کەلەبەری نێوان دوێنێ، ئەمڕۆ و سبەی • سەلاح مەجیدپوور ۳۶۴

وتووێژ

هاشم ئەحمەدزادە ۳۷۰
ڕێبوار سیوەیلی ۳۹۶

وەرگێڕان

هۆکار و ئاکامەکانی شۆڕشی ساڵی ۱۹۷۹ی ئێران... ۴۰۸
ایجاد هویتی کردستانی در دیاسپورا: مهاجران کرد در سوئد ۴۴۲
خۆراگریی ناتوندوتیژ لە کوردستانی ئێران ۴۴۶
شوناسی نەتەوەیی و نەتەوەکان لەسەردەمی ئینتێرنێت و ... ۴۶۸
پەروەردە و کۆلۆنیالیزمی نوێ ۴۷۸
بەکەمینەکردنی ئەوانی دیکە... ۴۸۴
سڕینەوەی کۆلۆنیالیزم و خوێندنی باڵا ۵۱۲
چە زمانی یک ملت وجود دارد؟ ۵۲۰
روزنامەنگاری فراتر از مرزها ۵۳۰
ادبیات در مدارس کنیا ۵۴۶

هەڵسەنگاندن

شیکاریی هەڵەکانی وتارێک سەبارەت بە شەرەفخان و شەرەفنامە ۵۵۴

ســـەروتار

ناسر مورادی

بیرمەندی کورد، واتە ئەو کەسەی کەڵکەڵەی سەرەوەریی نەتەوەیی کوردی هەیە، دوو ئەرکی لەسەر شانە. یەکەم، «نەتەوەیی بوون» بە چەشنێک واتا و وێنا بکات کە سیستەمی پیشەسازیی کولتووری داگیرکەر، نەتوانێ تێیدا تەراتێن بکات و بیخاتە خزمەت خۆیەوە. دووهەم، دارشتنی سیستەمی گواستنەوەی ئەو واتایە بۆ هەموو چین و توێژەکانی کۆمەڵگای کوردستان. ئەگەر لایەنە سیاسییەکانیش کەڵکەڵەی نەتەوەیی بوون و پەروەردەی نەتەوەییان هەیە، دەبێ لە ئێستاوە ئەو بەستێنە بۆ دوارۆژ ئامادە بکەن و بەرپرسیارێتییەکی هاوبەش لە نێوان خۆیان و بیرمەندان و پسپۆرانی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا ساز بکەن.

لە بابەتی خەسارناسی و تێرامان لە دۆخی بندەستیی نەتەوەیی و دەربازنەبوون لە ستەمکاری و چەوساندنەوە، ڕەنگە هۆکارێکی سەرەکیی بگەڕێتەوە بۆ بزر بوونی سیستەمی مەعریفی بۆ واتا کردنی «کورد بوون» و سیستەمی پەروەردەی نەتەوەیی. بۆ خوێندەوار و دەستەبژێری کورد جێی پرسیار نییە بۆچی ڕێژیمی ئێران لە لایەکەوە ڕێگە بۆ سیاسیکاری بەرژەوەندیخواز دەکاتەوە تاکوو بەشداریی سیاسی نەتەوەی ژێردەست لە پرۆسە و کایەی سیاسیی سەردەستدا بسەلمێنێ، بەڵام لە هەمان کاتدا لە قەڵاچۆکردنی تاکی کورد دەست ناپارێزێت؟ وڵامەکەی ڕوونە: داگیرکەر دەیهەوێ کوردبوون بە خێڵەکی بوون، سەرەتایی، کاڵفام، دەمارگرژ، بەناموس، ئیماندار، گوێڕایەڵی دەسەڵات و... پێناسە بکات. هەرکام لەم ڕەهەندگەلە بە جۆرێک دەسەڵاتی داگیرکەری لە کوردستاندا بنەجێ کردووە؛ ئێستا ئیتر داگیرکەر ناتوانێت نکۆڵی لە بوونی کورد بکات، بەڵام تەنیا ئەو ڕەهەندانەی کوردبوون وەردەگرێت کە لە ڕەهەندی سیاسی و بواری مافویستی و ڕزگاریخوازانەی بوونی کورد بەدوور بن. ڕەهەندێکی جەوهەری کە لە لایەکەوە داگیرکاریی داگیرکەر لە شەرعییەت دەخات و لە لایەکی ترەوە ڕەهەندەکانی تر لە خۆ دەگرێت و لە کۆمەڵگادا هێزی نەتەوەیی لە هونەرەوە تا سیاسەت ئاراستە و ڕێکدەخات. داگیرکەر خاوەنی گوتار و سیستەمی پەروەردەیە و بە هەموو شێوەیەک هەوڵی پەروەردەکردنی تاکی نەتەوەی ژێردەست دەدات بە گوێرەی جیهانبینیی ستەمکاری و باڵادەستی خۆی.

نەتەوەیی بوون، وەستانەوەیە بەرانبەر بە نکۆڵیی داگیرکەر لە بوونی سیاسیی کورد و ئەرک دەخاتە ئەستۆی تاکی کورد. نەتەوەیی بوون و پەروەردەی نەتەوەیی، سنووری مەعریفیی کوردبوون و کوردستانی بوون لە داگیرکەر جیا دەکاتەوە. ئەم ئەرکداربوونەوە، پرۆسەیە و بە هاواری سۆزدارانە و بە تاکەکەس و جیاکاری و بە ڕەشکردنی لایەنە سیاسییەکان (بە هەموو ڕەخنەکانەوە)ناگاتە ئەنجام.

کاتێک گوتارێکی نەتەوەیی بەهێز و ئەورۆیی لەگۆڕێدا بێ، تەنانەت ئەگەر دەزگا فەرمییەکانی پەروەردە و بارهێنانیش لەبەر دەستی ئێمەدا نەبن، ئەو گوتارە بە شێوەیەکی هەراو بەسەر کۆمەڵگادا بڵاو دەبێتەوە. بڵاو بوونەوەی ئەو دیسکۆرسە نەتەوایەتییە، لە حوکمی پەروەردەی نەتەوەییدایە. بە دەربڕینێکی دیکە، باسی پەروەردەی نەتەوەیی دەبێ دابەزێنین بۆ باسێکی بنەڕەتیی دیکە. خودی باسی پەروەردەی نەتەوەیی، باسێکی بنەڕەتی و ستراتیژیکە، بەڵام باسی تەنانەت بنەڕەتیتر و ستراتێژیکتر لەویش، بریتییە لە باسی بەرهەم هێنانی گوتاری نەتەوەیی. لەم ڕووەوە دەبێ بوار و پەیوەندییەکانی پەروەردەی نەتەوەیی و گوتاری نەتەوەیی، بە شێوەیەکی زانستی و بنیاتنەر چڕ بکرێنەوە.

هۆی تەرخانکردنی تەوەری ئەم ژمارەیەی گۆڤاری تیشک بۆ مژاری پەروەردەی نەتەوەیی، ئەم کەڵکەڵەیەیە و هیواداریین بەرگوێی بیرمەندانی کورد و لایەنە سیاسییەکانی بکەوێ.

"سەکۆ"

کاتێ لۆژیکی بازاڕ چۆک بە ژیان دادەدا

دەربارەی نیۆلیبرالیزم و پەروەردە[١]

شەماڵ کاوە

سەکۆ لە وتارگەلێک پێک دێ کە پێگەی وتاری سەرنووسەر یاکوو دەستەی نووسەرانی هەیە، بەم جیاوازییەوە کە لە هەر ژمارەیەکدا کەسانی شارەزا لە دەرەوەی بازنەی بەڕێوەبەرانی گۆڤاری تیشک، نووسینەکەی دەگرنە ئەستۆ.ئامانج ئەوەیە کە جۆراوجۆریی بیرکردنەوەی ڕەخنەگرانە و بەرپرسانە سەبارەت بە گوتاری نەتەوەیی لە سەکۆدا ڕەنگ بداتەوە.

پێناسەی کەسی

شەماڵ کاوە (١٩٦٤) مێژووکاری هزر و زانستە (History of Science and Ideas) و لە ساڵی ٢٠٠٦ەوە لە زانستگای ستۆکهۆڵم خەریکی وانەگوتنەوەیە. بواری سەرەکیی نووسینەکانی کاوە، فەلسەفەی سیاسیی هاوچەرخ، بەتایبەت فەلسەفەی سیاسیی میشێل فوکۆ و هەروەها لیبرالیزم و نیۆلیبرالیزمە. کاوە تا ئێستا لە چەندان کتێبدا، وتاری دەربارەی ئەندیشەی بیرمەندانی وەک وەک میشێل فوکۆ، جۆرجۆ ئاگامبێن، سلاڤۆی ژیژەک، هاننا ئارێنت و هەروەها بابەت دەربارەی پرسگەلی وەک نیۆلیبرالیزم، دیمۆکراسی و پەروەردەوە نووسیوە.

ئاماژە

لە ئەنجامی زاڵبوونی نیۆلیبراڵیزم، سیستەمی پەروەردە لە زۆر شوێندا، ملکەچی لۆژیکی بازاڕ و میکانیزمەکانی کێبڕکێ بووە. ئەمەش هاوتەریب بووە لەگەڵ بەرهەمهێنانی ویژمانی سامانی مرۆڤی، کە لە جەستەی سەوداگەردا بووە بە سووژەی ناوەندی نیۆلیبراڵیزم. دیارە نیۆلیبراڵیزم بەبێ پێداگۆژی و ویژمانێکی تایبەتیی پەروەردەیی و هەروەها کۆمایەک دامودەزگای پەروەردەیی، نەیدەتوانی وەک عەقڵانییەتێکی سیاسی ببێتە بەم هێژمۆنە زاڵە. لەناوەندی ئەم پرۆژە پەروەردەییانەدا، ڕوانینی نیۆلیبراڵیزم بە مرۆڤ وەک کۆبەندی وەبەرهێنان، توانیوێتی ببێتە ڕێژیمێکی هەقیقەت. لە هەمان کاتدا گرینگە کە سەرچاوەی هەموو گۆڕانکارییەکانی ئەم چەند دەیەی ڕابرود، نەدەینە پاڵ نیۆلیبراڵیزم، بەڵکوو دەشێ مەرجە شیمانەییەکانی سەرکەوتوویی و، هەروەها شوێندانەریی نیۆلیبراڵیزم لە پاشخانی هەندێ گۆڕانکاری و وەرچەرخانی پێکهاتەییدا بخوێنینەوە و لێکدەینەوە.

ئیتر لەمەدا هیچ گومانێک نییە کە ئێمرۆ خەبات لە دژی ئایدیۆلۆژی خۆی بووە بە ئایدیۆلۆژییەکی نوێ.

بێرتۆلت برێشت

دەستپێک

بابەتی بەردەستتان، ئاماژەیەکە بە هەندێ شوێندانەریی نیۆلیبراڵیزم لەسەر سیستەمی پەروەردە لە ڕۆژئاوادا. دوای کورتەوەستانێک لەمەڕ پێناسەی نیۆلیبراڵیزم هەول دەدەم بەبێ چوونە ناو وردەکارییەکان، دوو جەمسەری سەرەکیی کارتێکەری نیۆلیبراڵیزم لە ئاستێکی گشتیدا دەستنیشان بکەم. دواتر لە ڕێگەی «تیۆریی سامانی مرۆیی»یەوە،[٢] خۆم لە پرسی سۆبژێکتیڤیتی (سابجێکتیڤیتی)ی[٣] نیۆلیبراڵ نزیک دەکەمەوە، کە هەم کۆڵەکەیەکی سەرەکیی بیرۆکە و پراکتیکی ئەم پێکدێنێت و هەمیش بەتایبەت لە پەیکەری سەوداگەر[٤] وەک سووژەی نیۆلیبراڵ، دەورێکی بنجبڕانە لە ئاست پەروەردەدا دەگێڕێ.

زۆر جاران و بەتایبەت لە ئەدەبیاتی ڕۆژانەدا وا پێدەچێت کە «سامانی مرۆیی» و «سەوداگەر» زایەڵەیەکی ئەرێنییان هەیە و دابڕاو لە ناوەرۆکی ئایدۆلۆژییان، وەک دوو چەمکی بێ لایەن و نیۆترال[٥] باسیان لێ دەکرێ. واتە کەم هەیە، جەخت بکرێتە سەر لایەنی ئایدۆلۆژییانە و ناوەرۆکی مەترسیداری ئەم چەمکانە. بە لەبەرچاوگرتنی ئەم ڕاستییە، کە بەئابووریکردن و بازرگاندنی ژیانی جڤاکی و سیاسیی لەم چەند دەیەی دواییدا، تا ڕادەیەکی زۆر لە سۆنگەی بەرهەمهێنانی ویژمانی سامانی مرۆیی و سەوداگەرییەوە مەیسەر بووە، سەیرە کە ئەم چەمکانە توانیویانە وا بە خشکە خۆ بخزێننە هوشیاریی کۆمەڵایەتیی ئێمەوە.

ئەمەش ڕەنگبێ هۆکارێکی دیکە بێت لە بژاردەی ئەم چەمکانە. چونکو ئەم چەمکانە،

میکانیزمەکانی بە نیۆلیبراڵبوونی ئێمە لەقاودەدەن. نەک تەنیا ئێمە وەک تاک، بەڵکوو وەک بنەماڵە، وەک حیزبی سیاسی، وەک حکوومەت و دامودەزگا. لەم نێوەشدا، سیستەمی پەروەردە بە هەموو دامودەزگا و خوێندنگەکانییەوە، هەم بەرهەمهێنەرەوەی ئەم سووژەیەن و هەمیش لە ڕێگەی بەنۆرمالیزەکردنی ئەم سووژەیە و شاردنەوەی ڕووی ئایدیۆلۆژییانەی ئەم، بەردەوامی و بەرهەمهێنانەوەی هێژمۆنی نیۆلیبراڵی، دەستەبەر دەکەن.

ئاڵۆزیی چەمکی نیۆلیبراڵیزم

نیۆلیبراڵیزم وەک چەمکێک کێشە و ئاڵۆزیی کەم نییە کە من لێرە دەرفەتی پەرژانە سەر وردەکارییەکانیم نییە. بەشێ لەم ئاڵۆزییە، لەوانەیە پەیوەندیی بەوەوە هەبێت کە لە ئاستی سیاسیدا ئەم چەمکە زۆر جاران (بەتایبەت لە لایەن چەپەکانەوە) وەک سووکایەتی بەکار دێت و ئەوانەی بە نیۆلیبراڵیزم تاوانبار دەکرێن، کەمیان هەن بە ڕاشکاوی و ڕاستەوخۆ ئەم چەمکە بۆ ناسنامەی خۆیان بەکار بێنن. هۆکارێکی دیکە پەیوەندیی بەم ڕاستییەوە هەیە کە وەک نیچە دەنووسێ، هەموو چەمکێکی خاوەن مێژوو، بارگران دەبن بە مانا و ڕاڤەی جیاواز. واتە تەنیا چەمکێک کە مێژووی نییە، دەتوانێ شەفاف و تاکواتە بێت، ئەگینا هەموو چەمکێکی خاوەنی مێژوو، مەیدانی شەڕی ڕاڤە و بۆچوونی جیاوازن.[۶] هۆیەکی دیکە، دەگەڕێتەوە سەر ئەو کارکردە فرە جیاوازانەی دەخرێنە پاڵ ئەم چەمکە. واتە هەندێک نیۆلیبراڵیزم وەک ئایدیۆلۆژییەکی سیاسی دەبینن کە نوێنەرایەتیی توێژێکی نوێی سەرمایەی ماڵی (فینانس) دەکات. کەسانێک هەن کە ئەم چەمکە بۆ کۆمەڵێک پرەنسیپی ئابووری بەکار دێنن و هەندێ لەم چەمکەدا، سازانێکی مێژوویی لە نێوان جەماوەری بەلارێداچوو و نوخبەی سەرمایەداردا دەبینن.[۷] بە بڕوای من هەمووی ئەو بۆچوونانە، کەم تا زۆر، هەندێ ڕەهەندی سەرەکیی نیۆلیبراڵیزم دەپێکن، بەڵام بێبەشن لە شیکردنەوەی چۆنیەتیی تەشەنەسەندنی نیۆلیبراڵیزم لە کۆمەڵگا فرە جیاوازەکاندا.

ئێمە کاتێک باسی نیۆلیبراڵیزم دەکەین، لەراستیدا باسی هێژمۆنییەک دەکەین کە لەم چەند دەیەی ڕابردوودا، نەتەنیا ڕەنگدانەوەی خەستی لەسەر ژیانی سیاسی، ئابوری و کولتوریی ئێمەدا هەبووە، بەڵکوو تەنانەت ڕەفتاری ڕۆژانە، پەیوەندییەکان و پێوایی و تێگەیشتنی ئێمە لە خودی تووشی گۆڕان کردووە. واتە لێرە باس، باسی ئەوە نییە کە چۆن حکوومەتە جیاوازەکان توانیویانە، سیاسەتێکی نیۆلیبراڵ بەسەر سیستەمی ئابووری یان پەروەردەی وڵاتەکانیاندا بسەپێنن. نا، پرسیار ئەوەیە کە چۆن ئەم نیۆلیبراڵیزمە، توانیویتی پەیوەندیی ئێمە لە خۆماندا، لەگەڵ نزیکترین کەسانمان و لەگەڵ ئەوانیتردا بگۆڕێ؟

بۆیە گرینگە ئێمە نیۆلیبراڵیزم و هێز و سەرکەوتوویی ئەم وەک هێژمۆنییەک، تەنیا لە شێوەی نەفی و نگەیشن[۸] یاخود لە سۆنگەی فاکتۆرە نەرێنییەکاندا نەبینین (وەک نەبوونی ئاڵترناتیڤی چەپ، قەیرانی ئابووری دەیەی هەفتا و ...)، بەڵکوو دەبێ هاوکات سەرنجی لایەن و هێزی بەرهەمهێنەرانە و داهێنەرانەی نیۆلیبراڵیزم بدەین و توانستی ئەم لە تەرجومەی بیرۆکەکانی خۆی بە مۆدێل، خەون و مەیلی ڕۆژانەی جەماوەریدا لەبیر نەکەین. ئەمە لە ڕاستیدا، ڕەگەزێکی گرینگی هەموو هێژمۆنییەکە بۆ ئەوەی، بەبێ پەنابردن بۆ توندوتیژیی فیزیکی، بتوانێ ڕوانگە و بۆچوونەکانی بکاتە جەماوەری، واتە ببێتە ڕێژیمێکی هەقیقەت یان ڕاستینە.[۹] هەموو هێژمۆنییەک، وەک ڕێژیمێکی زانیاری و هەقیقەت، هێز و توانستیان

لەوەدایــە کە بتوانن پەســندی کەســان و جەماوەر بەرەوخۆیان ڕابکێشن یاخود ڕوانگە و بۆچوونیان، وەک هەڵوێســتگەلی سروشتی و ژیرانــە بنوێنــن. بەکورتــی، هژمۆنییەکی سیاســی، بەبێ شــێوازێکی ســەرکەوتووی سوبژێکتیڤیتی نامەیسەرە. هەر ئەم خاڵەش، لای مــن ئاراســتەیەکی فرە ســەرکەوتوو و هەروەها مەترسیداری نیۆلیبراڵیزم دەردەخات کە نەتەنیا، جەستە و ڕۆحی کەسی ئورووپی و کــوردی داگرتــووە، بەڵکوو هــەروەک لە ســەرەتادا ئاماژەم پێ دا، لــە ژیانی ڕۆژانەی کۆمەڵــگا، لە هەڵســوکەوتی حیزبــەکان و تێگەیشتنی ئەوان لە سیاسەت، لە پەیوەندیی ئێمە لە گەڵ خۆماندا، لە هەڵسوکەوتی ئێمە لەگەڵ دامــەزراوەی وەک بنەماڵە، پەروەردە، خۆشەویستی و حیزبایەتیدا، ڕەنگدانەوەیەکی زەقی هەیە.

با لێرەش بە خێرایی پەنجە بۆ دوو خاڵی گرینگ ڕابکێشــم. یەکەم، مــن لە دژی ئەم بۆچوونــە گشــتگیرانەم کــە نیۆلیبراڵیزم بە سەرچاوەی هەموو نەگبەتی و نەهامەتییەک دەزانن. ڕاستە نیۆلیبراڵیزم دەوری سەرەکیی لە قووڵبوونەوە و بەرفرەوانبوونەوەی نایەکسانیدا هەبووە و لە هێزکاریی ئەو لە وێرانی و نەهاتیی زۆر وڵاتان، جێگەی نکۆڵی نییە، ســەرەڕای ئەمەش، ئێمە نابێ تووشی ئەم ساکارییە بین کە پێمان وا بێ نیۆلیبراڵیزم لە پشتی هەموو نەهامەتییەکە و دەستی لە هەموو کێشەیەکدا شاراوەیە. لە شیکارییەکی بابەتییانەدا، پرسیار دەبێ ئەوە بێت کە چۆن ئەم نیۆلیبراڵیزمەی ئێمە بە حەق، بە هێمای نەهاتیی جەماوەری خەڵــک و دزێویــی دادەنێیــن، توانیویەتی ئــاوا بەرفــرەوان ڕا و ســەرنجی کۆمەڵانی خەڵــک بۆ لای خۆی ڕاکێشــێ؟ بۆیە دەبێ ئێمە مەرجەکانی شــیمانەیی ســەرهەڵدان و تەشــەنەی نیۆلیبراڵیــزم، هەرنــا لە یەک ڕووەوە، لە توانســتی فکری و قواســتنەوەی ئەوان لە فرســەتێکدا ببینین کە گۆڕانکارییە ســاختارییەکان هۆکاری بوون. فرســەتێک کە چــەپ و لیبراڵەکان یــان نەیانبینی یان نەیانتوانی بیقۆزنەوە.

دووەم، ئێمــە نابــێ نیۆلیبراڵیــزم وەک درێــژەی لیبراڵیــزم یــان وەک ڤێرژنێکــی پەرگیرانــەی لیبراڵیزم ببینیــن. ئەم دووانە لــە هەنــدێ ڕووی گرینگەوە لێــک جیان، بەتایبــەت کە دێتە ســەر ڕوانینی ئەمان بۆ بازاڕ و کارکرد و سروشــتی بــازاڕ، ڕوانینیان بۆ مرۆی ئابووری[١٠] و هەروەها هەڵوێســتیان سەبارەت بە پەیوەندیی نێوان بازاڕ ودەوڵەت. ئەمــە گرینگــە بۆ ئــەوەی ئێمــە دەرک بە داپســان و وەرچەرخانی ئێپیستمۆلۆژییانەی نێوان لیبراڵیزم و نیۆلیبراڵیزم بکەین، ئەگینا دابڕینە بنەڕەتییــەکان و هەروەها جیاوازییە بەرچاوەکانی نێــوان لیبراڵیزم و نیۆلیبراڵیزم ون دەبــن. لێرەدا بەتایبــەت دوو ڕەهەندی گرینگ دەبێ ئاماژەیان پێ بکرێ. یەکەم، بازاڕ لای نیۆلیبراڵیزم دیاردەیەکی سروشتی نییە، بەڵکوو دەستکردە و پێویستی بە تەیارکردن و پێراگەیشتنە. ئەمە بە پێچەوانەی لیبراڵیزمی کلاســیکە کە پێیان وا بوو بازاڕ دیاردەیەکی سروشــتییە و خۆی دەتوانێ، بە وتەی ئەدام سمیت،[١١] لە ڕێگەی «دەستە نادیارە»کانییەوە، بەرەی خۆی لە ئاو دەرکێشێ.

دووەم، لــە باری مێژووییەوە، کێشــەی لاباڵەکانــی لیبراڵیــزم لە ســەر ســنووری دەسەڵاتداری و ئۆتۆریتەی دەوڵەت و ڕادەی مافی خۆتێوەردانی ئەو لە کاروبار و کارکردی بازاڕ زۆر بووە. بەڵام ســەرەڕای هەموو کێشە و دژەنگییــەک، ئەوان بەر لە ســەرهەڵدانی نیۆلیبراڵیزم، لەســەر ئــەوە هاودەنگ بوون کە لە دواییــن لێکدانەوەدا، دەوڵەت دەبێ لە بڕیارە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکاندا (تەنانەت زۆر جاران ئابووریشدا) دەستی باڵای هەبێت. بەڵام لای نیۆلیبراڵیزم، بە پێچەوانە، دەوڵەت و سیاســەت تەنیا کاتێ دەتوانن ڕەوایەتییان هەبێت کــە پەیڕەوی لۆژیکی ئابووری و بازاڕ

بن. نیۆلیبراڵیزم بەم جۆرە پەیوەندیی دەوڵەت و شــارۆمەند دووبــارە دادەڕێژێتــەوە. لــەم پەیوەندە نوێیەدا، دەوڵەت دەوری دابینکەر و دەستەبەرکەر دەگێڕێ و شارۆمەندیش دەبێتە بەرخۆری خزمەتگوزارییــە کۆمەڵایەتییەکان کە لە ڕێگەی بازاڕەوە دەفرۆشرێن.

لە کۆتاییدا، گرینگە سەرنجی ئەم خاڵەش بدەین کە مــرۆڤ لای لیبراڵیزم تەنیا مرۆڤی ئابووری یان ســووژەی ئابووری نییە، بەڵکوو مرۆڤــی ئابــووری، لایەنێکی ئــەو پێکدێنێ. مرۆڤ لای لیبراڵیزم هاوکات هەم سووژەیەکی سیاســییە و هەمیش حقوقی. بەپێچەوانەوە لای نیۆلیبراڵیــزم مرۆڤ تەنیا لە قەوارە و لە خانەی بازاڕ و چالاکییەکانی ناو بازاڕدا پێناسە دەکرێت.

لە نێوان پێکهاتە و ئایدیۆلۆژیدا

لــەم چەند دەیــەی ڕابردوودا، سیســتەمی پەروەردەی زۆرینەی وڵاتانی جیهان تووشــی ئاڵوگۆڕێکــی بەرچاو هاتووە، بەچەشــنێ کە دەکرێ باســی وەرچەرخانێک لە سیاســەتی پەروەردە[١٢] یــان وێژمانێکی نوێی پەروەردە بکەیــن. هەڵبــەت ئــەم وەرچەرخانە خۆی یەکێکــە لــە لێکەوتەکانی هەڵوەشــانەوەی دەوڵەتی خۆشبژێو و نسکۆی بەرەی چەپ و لیبراڵی ڕۆژئاوا. هەرچەند ئەو گۆڕانکارییانە لە وڵاتــە جیاوازەکاندا لە ڕووی خێرایی، پانتایی و قووڵاییــدا وەک یەک نەبووە، بەڵام دەکرێ کۆمەڵێ ڕەهەند، ڕێکار و جەمسەری هاوبەش دەستنیشــان بکەیــن، کە هــۆکار و چاوگە هاوبەشەکانی ئەم گۆڕانکارییانە نیشان دەدەن. لە پاڵ ئەمەشــدا، نابێ ئێمە دەوری بێوێنەی شۆڕشــی زانیــاری و تێکنۆلۆژیــا لەبەرچاو دوور خەیــن کە گواســتنەوەی ڕۆژئاوای لە سیستەمی فۆردیزم بۆ پۆستفۆردیزم مەیسەر کــردوو و بــەم چەشــنەش گۆڕانکارییەکی قووڵــی لە هوشــیاری و تێگەیشــتنی ئێمە لــە دیاردەگەلێکی وەک شــوێن، کات، کار، چین، تاک و پێناســە پێکهێنا.[١٣] بەتایبەت ئاڵوگۆڕ لە ڕێکخســتی کار (کە تا ڕادەیەکی زۆر گرێــدراوی گەشەســەندنی تێکنۆلۆژیای زانیــاری و گەیاندنە[١٤] لــە بەرهەمهێناندا) لەگــەڵ جێگیربــوون و بەهێزبوونی کەرتی خزمەتگــوزاری[١٥]، بووەتە هۆی هەڵکشــانی دەوری تێبــەر (بخــۆر) و داکشــانی دەوری شارۆمەند. ئەم جێگۆڕکێیە لە پلە و گرینگیی تێبەر و شارۆمەند، هەم چاوەڕوانییەکی جیاواز لە هێزی کار و توانســتەکانی ئەو دەخوازێ و هەمیش جۆرێکی‌تر لە ویســت و داخوازی لە مەیدانی سیاسەت و حیزبیدا دەخولقێنێ.

کە وایە ئــەو گۆڕانکارییــە قووڵانەی لە کۆمەڵگا و لە سیســتەمی پەروەردەدا ڕوویان داوە، لانی کــەم دوو چاوگــەی پێکهاتەیی (ســاختاری) و سیاســیی جیاوازیــان هەیە. یەکەمیان دەگەڕێتەوە ســەر ئــەو ڕەهەندە پێکهاتەییانــەی کــە لــەو نیو ســەدەیەدا، ڕوخساری کۆمەڵگاکانی ئێمەی تەواو گۆڕیوە. ئەم گۆڕینەش، تا ئاســتێکی زۆر لە سۆنگەی گەشــە و پێشــکەوتنی تێکنۆلۆژیا و مەرجە بنەماییەکانی ئابــووری، زانیاری و گەیاندن بــووە و کەمتــر ئاراســتەی ئایدیۆلۆژییانەی پێوە دیارە. ســەرەڕای ئەمــەش، ئەم ڕەوتە کارتێکەریــی بەرچاوی هەبووە لــە ڕەفتار و ڕوانینی ڕۆژانەی ئێمە ســەبارەت بە کۆمەڵ، تاکێتی، کار، هەقیقەت، زانست و خود.

ئــەم گۆڕانــە پێکهاتەییــە لە ئاســتی پەروەردەشــدا دەورێکی کاریگەری هەبووە لە هێنانە ئــارای وێژمانی نوێ، کە نابێ تەنیا لە ئاســتی فێرکارانەدا[١٦] بەربەست کرێت. ئەمە تەنیا مەســەلەی هاتنی ئامراز و کەرەســەی نوێی دیجیتاڵ یان سەرچاوە و چاوگەی نوێی فێربــوون نییە کە، بۆ وێنــە، خوێندنگاکانی گۆڕیــوە، بەڵکوو لە هەمان کاتــدا، ڕەوایەتی خوێندنگە و بەتایبەت مامۆستای خوێندنگەی لاواز و هەنــدێ جاریش، بەتەواوی تووشــی تەنگــژە کــردووە.[١٧] ئەمــەش درێــژەی

ڕەوتێکــــە، کە لەودا بڕوا بە هێزی ڕزگارکەری دامەزراوەکانـــی خوێندنگە و تەنانەت زانیاری فرە سست بووە و دامرکاوە.

لێکەوتەیەکی فــرە گرینگی دیکەی ئەم ڕەوتە و بەتایبەت گواستنەوەی سەرمایەداری لــە شــێوە ڕێکخــراوەی فۆردیــزم بــەرەو پۆســتفۆردیزم و گواســتنەوەی مرۆڤەکان لــە کارخانــەکان و کاری بەکۆمــەڵ بەرەو کەرتــی خزمەتگــوزاری و کاری داهێنەرانە، سەرهەڵدانی تاکێکی تازە بوو کە وێکچوویی لەگەڵ تاکی لیبراڵ زۆر نەبوو. ئەم تاکە خۆی زیاتر پێ تاقانەیە[١٨] تــا تاکێک کە دەیەوێ وەک خۆی بێت. ســەرهەڵدانی ئەم چەشنە تاکە یان ئەوەی پییەر ڕۆســانڤالۆن،[١٩] وەک کۆمەڵگای تاقانەکان[٢٠] یاخود، تاکســالاریی نوێــی تاقانە[٢١] باســی لــێ دەکات.[٢٢] ئەم تاکە نوێیە، تەنانەت لە پرســی نایەکسانیشدا، جیاوازییــەکان لــە ئاســتێکی تاکەکانــدا دەبینێــت تا لە نێــوان چینــەکان و توێژە کۆمەڵایەتییەکاندا. واتە تەنانەت نایەکسانیش دەبێتــە ئەزموونێکی تاکیــی تاقانە. ئەمەش ڕەنگبــێ یەکێ لــەو هۆکارانــە بووبێت کە ڕێخۆشکەر بوو لە گەشەی سیاسەتی پێناسە. بــە هەرحاڵ، ئــەم تاکە تاقانەیــە، نامۆیە بە سیســتەمێکی پەروەردە کە لەودا، تاک دەبێ خۆی لەگەڵ بەرژەوەندیی گشتیدا بگونجێنێ. ئەم گۆڕانە لە ڕاســتیدا ڕەهەندێکی جیددیی تەنگــژەی ئێمڕۆی خوێندنــگا و پەروەردەیە کــە لە بنەڕەت و لە پلەی یەکەمدا، ئەنجامی گۆڕانێکی ئایدیۆلۆژییانە نەبووە.

بەهەرحاڵ، من لەم باســەمدا ناپەرژێمە سەر ئەم لایەنە ئاڵۆز، فرەڕەهەند و لە هەمان کاتــدا گرینگە. ئەم نموونانەم بۆیە هێناوە کە ئێمــە خۆپارێز بین لە تێکەڵکردنی ئەم ڕەوتە جیاوازانــە و تووشــی ئەم هەڵە بــاوە نەبین کــە هەموو گۆڕانێک بخەینــە گەردنی نەیار (لێرە نیۆلیبراڵیزم) و بەم چەشــنە لە جیاتی خەریکبوون بە کاری شــرۆڤە و شــیکاری، بکەوینەی داوی تیۆریی پلانگێڕی.

دووەم چاوگە، تایبەتمەندییەکی سیاسی و ئایدیۆلۆژییانــەی هەیە. ئەوە لەم ڕەوتەدایە کە نیۆلیبراڵیزم وەک هێزی سەرەکیی قووت دەبێتەوە و ئالای بەرەنگاری لەگەڵ سۆسیالیزم و هەروەهــا کێنزیانیزم[٢٣] هەڵدەگرێ، کە لە ڕۆژئاوادا لە جەســتەی دەوڵەتی خۆشبژێودا خــۆی نواندبــوو. هەڵبــەت ســەرهەڵدانی نیۆلیبراڵیــزم دەگەڕێتەوە بــۆ مەودای نێوان دوو شــەڕی جیهانــی و وەک بەرەنگارییەک لەگەڵ ئابووریی پلاندارێژراو و وەک وڵامێک بــەو تەنگژەیەی ئەوســا لەلایەن فاشــیزم و سۆسیالیزمەوە بەرۆکی ئورووپای گرتبوو. فۆکۆ لەمبارەیەوە دەڵێ کــە وێکچوونێک لە نێوان ئۆردۆلیبراڵەکان[٢٤] و قوتابخانەی فرانکفۆرت هەیــە. لە حاڵێکــدا بیرکارانــی قوتابخانەی فرانکفــۆرت دەیانهەویســت عەقڵانییەتێکی کۆمەڵایەتیی نوێ بدۆزنەوە کە بتوانێ پێش بە ناعەقڵانییەتی ئابووری بگرێت، وا جەماعەتی ئۆردۆلیبراڵ بە پێچەوانەوە بەدوای ڕێگەیەکدا بوون کە عەقڵانییەتی ئابووریی سەرمایەداری بە شــێوەیەک لە سەرراوە پێناسەبکەنەوە کە ناعەقڵانییەتــی کۆمەڵایەتیی ســەرمایەداری هەڵوەشــێنێتەوە.[٢٥] واتە ماکێکی سەرەکیی نیۆلیبراڵیــزم، پێدەچــێ هەر لەســەرەتاوە، دوژمنایەتــی لەگەڵ ڕەهەندی کۆمەڵایەتی و ناعەقڵانییەتــی ئەو بێــت و دەرمانی ئەمەش لای ئەوان مۆدێل و میکانیزمی بازاڕ بوو.

ئــەوە لــە حەفتــاکان بەولاوەیــە کــە نیۆلیبراڵیــزم بەشــێوەیەکی بەرهەســت، ئامادەییــی مەیدانیی خۆی نیشــان دەدات و لــە ماوەیەکی کورتدا، دەســەڵاتی لە دوو وڵاتــی بەهێزی ڕۆژئاوا (بریتانیــا و ئەمریکا) دەستەبەر دەکات. ئاراستەی هەرە سەرەکیی نیۆلیبراڵیزمیــش لــەم ماوەیەدا، بــەدەر لە هەمــوو جیاوازییەکانــی، بەتایبەتکردن[٢٦] و تەفروتووناکردنی هەموو ئەو دامەزراوە و ڕاژە (خزمەتگوزارییە) گشتییانە[٢٧] بوو کە بەئاستەم

بۆنــی بەکۆمــەڵ،[٢٨] بەکۆمەڵبــاوەری،[٢٩] و هاوبەســتیی[٣٠] لێ دەهــات و بۆیەش لە هەمــوو شــوێنێک، یەکێتییە کرێــکاری و فەرمانبەرییەکان و دەوڵەتی ڕیفاهـ بەرپێکی ســەرەکیی هێرشــەکانی نیۆلیبراڵیزم بوون. سیستەمی پەروەردەش یەکێ لەو دامەزراوانە بــوو کە بڕبڕەی پشــتی دەوڵەتی ڕیفاهـ یان خۆشبژێویی پێکدێنا.

من لەم وتارەدا، مەبەستم پێکانی هەندێک تایبەتمەندی و ماکی ئەو ڕەوتە ئایدیۆلۆژی و سیاســییەیە. خودی ئەم ڕەوتە، لقوپۆپی زۆر لــێ دەبێتەوە و بە گوێرەی وڵات، لە بێچم و قەوارەی جیاوازدا دەردەکەوێ و بەدی دێت. کەچی دیسانیش دەکرێ لە ئاستێکی گشتیدا، باسی دوو گواســتنەوەی هێمایی و سەرەکی بکەین کە دابڕانی سیستەمی پێشووی ڕۆژئاوا، لەگەڵ سیستەمی نیۆلیبراڵی ئێستادا پێشان دەدات و بە هەمان شێوەش داستانی کەوتنە ئاویلکەی پەروەردەی پێشڕەو[٣١] و سەرهەڵدان و گەشــەی پەروەردەیەکی ســەوداگەرانە[٣٢] نیگارکێش دەکات.

دارشتنەوەی[٣٣] سیستەمی پەروەردە

ئەم داڕشــتنەوەیە پەیوەستە بە گواستنەوەی پــەروەردە وەک کەرەســەی بەرژەوەندیــی گشــتی، بــۆ پــەروەردە، وەک کەرەســەی بەدیهێنانــی پــرۆژەی کەســێتی. واتــە پرۆسەیەک کە پەروەردە وەک کەرەسەیەک بۆ چاکســازی و گۆڕینی کۆمەڵــگا بەرەبەرە بــووە بــە ســەکۆیەک بــۆ بەتاقیکردنەوە و بەدیهێنانــی پــرۆژە شەخســییەکانی تاک. پــەروەردە لە وێژمانــی مۆدێرنیتــەدا، تەنیا ئەرکــی فێرکاری و بەئاووریکردنی وزەی کار نەبوو، بەڵکوو ئەرکی سەرەکیی (لانی کەم لە تیۆریدا)، گۆشــکردن و ڕاهێنانی شارۆمەند و هاووڵاتییەکی دیموکرات بوو. واتە گۆشکردن و بارهێنانــی تاکێــک کــە بەرژەوەندیــی کۆمەڵــگا لــە ســەرووی بەرژەوەندیی خۆی دادەنێ. لەم وێژمانەدا، جیاوازییەک لە نێوان پــەروەردە و دیموکراســیدا نەبوو و هەروەک جان دووئیی،[٣۴]فەیلەســۆفی پراگماتیست و بەناوبانگتریــن وتەبێژی پێداگۆژی پێشــڕەو، دەڵــێ: پــەروەردە خــۆی دیموکراســییە و ئامانجی سەرەکیی پەروەردەش، ئامادەکردنی منالان بۆ بــازاڕی کاری داهاتوو نییە، بەڵکوو پەرداخکردنیانە بۆ بەشداری لە کار و چالاکیی کۆمەڵایەتیــدا.[٣۵] بۆیــەش لــەم ڕەوتەدا و بەتایبــەت دوای پەنجــاکان و ســەرهەڵدان و گەشــەی دەوڵەتی خۆشــبژێو، سیستەمی پــەروەردە نەتەنیــا وەک کەرەســەیەک بۆ چاکســازیی کۆمەڵگا ســەیری دەکرا، بەڵکوو هــاوکات بەردێکــی بناخــەی سیســتەمی سیاســیی ڕۆژئــاوا بوو، کە هەم ئەفســانەی شایستەسالاری (مێریتۆکراسی)ی[٣۶] زیندوو ڕادەگرت و هەمیش بەرهەمهێنەرەوەی وێنەی شارۆمەند بوو. بۆیەش دەوڵەت خۆی بووە بە خاوەن و بەرپرس لە داڕشــتن، بەجێگەیاندن و وەگەڕخســتنی سیاســەتی پەروەردە. بەم چەشــنە دەوڵەت لە لایەکەوە پەروەردەی لە شــکڵی کالا دەرخســت و کردی بە چەشنە مافێکی کۆمەڵایەتی و لە لایەکی دیکەشەوە، بەڵێنــی دەســتەبەرکردنی جێگۆڕکێــی کۆمەڵایەتی[٣٧] بە شارۆمەندانی خۆی دەدا.

پێ بە پێی بەهێزبوون و گەشەســەندنی نیۆلیبراڵیــزم، پەروەردە دووبــارە کرایەوە بە کەرەســەیەک لە خزمەت بەرژەوەندیی تاک و بەدیهێنانی پرۆژەکانی ژیانی تاکەکەسەکان. دەوڵەتیــش لەپــڕ لە هەموو شــوێنێک یان ئاشــبەتاڵی کرد و لە کردەوەدا، دەســەڵاتی داڕشتن و گەڵاڵەکردنی سیاسەتی پەروەردەی ڕاست و ڕەوان پێشکەشی کۆمەڵێ ئەکتەری کەرتی تایبــەت کرد، یانیش بووە بە ئامرازی بەڕێوەبردنی سیاســەتی بازاڕ. ئەو ئەکتەرانە بەیەکــەوە توانیویانــە تۆڕێکــی جیهانیــی پــەروەردە بخولقێنن کە لــە ڕێگەی جیاواز وەک بەراوردکــردن، ئامارگیری، ڕاوەرگرتن،

ڕیزبەندی و پلەبەندی، دەوری فرە بنجبڕیان هەبووە لە ڕەوتـــی گۆڕانکارییەکانی پەروەردە لە جیهانـــدا. بەمجۆرە، پەروەردە دووبارە بووە بـــە کاڵایەک کە ئەم تۆرە بـــە نرخی جیاواز لە بازاڕدا دەیفرۆشـــێ. ئەگەر پەروەردە وەک کەرەسەیەک بۆ بەرژەوەندیی گشتی، بەشێک بوو لە سیاسـەتی نەتەوەیـی هەر وڵاتێک، لە پـــڕ پـــەروەردە وەک کاڵایـــەک، بووە بە کەرەســـەیەک بـــۆ پاراســـتنی بەرژەوەندیی تاکەکەس و بەشێک لە پەروەردەیەکی گلۆباڵ. ئەم بەجیهانیبوونەی پەروەردە، ڕێخۆشـــکەر بووە لەوەی دارشـــتنی سیاسەتی پەروەردە لە دەستی دەوڵەتەکان دەربێت و بخرێتە ئامێزی کۆمەڵێ ئەکتەری کەرتی تایبەت (لە قەوارەی زلەڕێکخـــراوی فرەنەتەوەیی و باننەتەوەییدا). ئەمەش بووە هۆی سەرهەڵدان و بەهێزبوونی «بـــازاڕی بەجیهانیبـــووی پـــەروەردە» کە لە ئینگلیزیدا بە چەمکی (edu-business) ناوزەد بووە.[٣٨]

بەم جـــۆرە پەروەردە و زانیـــاری بووە بە کاڵایەکی هەناردە و لە چەشنی هەموو کاڵای دیکـــە، بە چۆنییەتیی جیاواز و نرخی جیاواز، دەفرۆشترێتە مشتەرییەکانی. دەوڵەتیش لەم بەینەدا، هـــەم دەوری مشـــتەری دەبینێ و هەمیش دەوری دابینکەر. نموونەیەکی هەرە زەقی ئەم چەشـــنە ڕێکخراوانە لـــە ڕۆژئاوادا پیســـایە (PISA).[٣٩] «پیســـا» کـــە لەلایەن ڕێکخراوی هەماهەنگیی هاوبەشی ئابووری و گەشەسەندنەوە (OECD) درووست کراوە، لە ماوەی ئەم چەند دەیەیەدا، بەتەواوی ســـیما و ئاراســـتەی پەروەردەی ڕۆژئـــاوا و تەنانەت بەشـــێکی گەورەی وڵاتانـــی جیهانی گۆڕیوە. کەرەســـەی ســـەرەکیی ئەم ڕێکخراوەیەش، ڕووپێوان، نرخاندن و هەڵسەنگاندنی زانیاریی نێـــوان پـــەروەردەی وڵاتانی جیـــاوازە. بەم چەشـــنە ئەم ڕێکخراوەیە بازاڕێکی جیهانیی کردووەتەوە کە لە زۆر وڵاتان، حکوومەتەکان ناچار پەیڕەوی لە سیاسەت و ئامۆژگارییەکانی دەکەن. سیاسەتی گشتیی ئەم ڕێکخراوەیەش، لە وێنـــەی ڕێکخراوەکانـــی هاووێنەی وەک بانکی جیهانـــی و ســـندووقی نێونەتەوەییی پارە، گەشـــەی ئابوورییە لە ســـەر پرەنسیپە نیۆلیبراڵییەکان و مەرجەکانی بازاڕ.

بـــە کورتـــی، پـــەروەردە لـــە ســـایەی نیۆلیبراڵیزمـــدا، بەرەبـــەرە لـــە پرســـێکی کۆمەڵایەتی و سیاســـی و وەک کەرەســـەی خێـــر و بەرژەوەندیی گشـــتییەوە[٤٠] بووە بە ئەمرێکی ئەهلی و ئامرازی خێری کەسێتی[٤١] و پرس و مافی بنەماڵەکان. بەم چەشـــنەش ســـازدان و پێکهێنانی شارۆمەند جێی داوەتە پرۆژەی سازکردنی ســـەوداگەر و بەرخۆر[٤٢]. لەم ڕوویەوە ڕەنگبێ زێدەڕەویی نەبێت ئەگەر بڵێیـــن ئەمـــە بەدیهاتنی خەونـــی مارگرێت تاچێـــرە[٤٣] کـــە دەیگوت، «شـــتێک بەناوی کۆمەڵگا بوونی نییە، ئەوەی هەیە تاکی ژن و پیاو و بنەماڵەیە.»[٤٤]

ســـەرهەڵدانی تاکێتیـــی تاقانـــە[٤٥] و ماڵئاوایی لە پێکهاتەکان

دوای پەنجـــاکان لە ڕۆژئاوا پرۆژەی دەوڵەتی خۆشبژێو خێرایی دەگرێ و دەبێتە پرۆژەیەکی سیاسیی هاوبەش. ســـتوونی ئەم دەوڵەتە لە ســـەر بنەمای کێنزیانیزم ڕاوەستاوە کە لەودا دەوڵـــەت دەورێکـــی ســـەرەکی دەگێڕێ لە ئابووری و دارشـــتنی سیاسەتی کۆمەڵایەتی. یەکێ لـــە بنچینەکانی دەوڵەتی خۆشـــبژێو، بەکۆمەڵایەتیکردنـــی ڕیســـکەکانە.[٤٦] واتـــە دەستەبەرکردنی ژیانێکی ئاسوودە، سەرەڕای مەترســـییەکانی وەک هـــەژاری، بێـــکاری، نەخۆشـــی، پەککەوتوویی و پیری. کەرەسەی ئەم کارەش سیســـتەمێکی گشـــتگیری بیمە لەلایەک و سیستەمێکی باجی هەڵکشاو یان پلـــەدار[٤٧] لە لایەکی دیکە بـــوو. لەم نێوەدا، دەوری پـــەروەردە لە چەنـــد ڕووەوە، بەهای فرەی پێ دەدرا. لە لایەکەوە، پەروەردە ئەرکی کەم کردنەوەی کەلێن و قەڵشتی چینایەتیی

کەوتە ئەستۆ، هەم لە ڕێگەی جێگۆڕکێی کۆمەڵایەتی و هەمیش لە ڕێگەی چاکسازی لە مێنتالیتە و هوشیاریی کۆمەڵایەتی. لە لایەکی دیکەوە، بە سەقامگیربوونی سیستەمی خوێندنگەی هاوبەش (کچ و کوڕ، نەدار و دەڵەمەند)، دژبەرەکییەکانی کۆمەڵایەتی تا ڕادەیەک سەرپۆشیان لێ نرا و زەمینە بۆ سازشێکی کۆمەڵایەتی و هاوبەستی کۆمەڵایەتی ساز بوو کە مەرجێک بوو بۆ مانەوە و پەسەندکردنی دەوڵەتی خۆشبژێو و بەتایبەت سیستەمی باجی ئەم وڵاتانە.

بەڵام ئەوەی لەمانە گرینگتر بوو، سەرهەڵدان و گەرانەی پێکهاتە بوو وەک هۆکارێکی شیکارانە. ئەمە بە چ مانایە؟ سیستەمی پەروەردە لە ڕۆژئاوا تا ڕادەیەکی زۆر لە ژێر تاوی شیکاریی تاکێتی و دەروونناسی بوو کە لەودا، توانست و بەهرەی تاک لە ناوەندی بژارە و شرۆڤەی پەروەردەدا بوو. کاتێک ئەم سیستەمە نسکۆی هێنا یان هەر نا، نەیتوانی بە شێوەیەکی ڕزامەندانە گرێکوێرەکانی سیستەمی پەروەردەی ڕۆژئاوا تا پەنجاکان شی بکاتەوە، ئەوسا پەنا بردرا بەر ڕەخنە و چارەسەرە پێکهاتەییەکان. واتە هەم ڕەخنەیەکی پێکهاتەیی لە نایەکسانی (چۆنە منداڵی چینی کرێکار هەمیشە لە منداڵانی بنەماڵە دەوڵەمەندەکان، لاوازتر و لە پاشترن؟) و هەمیش گەڕان بەدوای چارەسەری پێکهاتەیی، واتا پێشنیاز و چاکسازیی گرووپی، بەکۆمەڵ و لە ئاستی توێژ و چینی کۆمەڵایەتیدا (سەرنجدان و چاکسازی لە هەلکێشانی قوتابییە لاوازەکان). ئەمەش مانای گەرانەوەی دووبارە چەمکگەلێکن کە ئەم نایەکسانی و میکانیزمەکانی ئەو نایەکسانییە لە سەر بنەمای پێکهاتەییەوە شرۆڤە دەکەن. بۆیەش سەیر نییە کە لەم قۆناغەدا بیرمەندانی نیۆمارکسی و چەپ لە پڕ دەبنە پێشڕەو لە شیکاریی سیستەمی پەروەردە و پێشنیاز و ڕەخنەکانی ئەوان دەبێتە بەردی بنەمای کۆمەڵناسیی پەروەردە.[۴۸]

ئەوەی لە ئەنجامی گەشەی نیۆلیبراڵیزمدا ڕوودەدات، گەڕانەوەیەکی دووبارەیە تاک و تاکێتی (بەڵام ئەمجارەیان، هەر وەک ئاماژەی پێ کرا، تاکێکی تاقانە) و دوورخستنەوەی هەموو چەشنە شیکارییەکی پێکهاتەییە، لە پلان و سیاسەتی چاکسازیی پەروەردەدا. لە بری ئەمانە، فشارێکی زۆر دەخرێتە سەر خوێندنگە گشتییەکان و لە ڕێگەی جیاوازەوە ڕێ خۆش دەکرێت بۆ بەتایبەتکردنی کەرتی پەروەردە. لەم نێوەشدا، پەروەردە لە مافی شارۆمەندییەوە دەبێتەوە مافی دایک و باوکان یان لە ڕاستیدا مافێک کە دایک وباوکان بە گوێرە وزەی کڕیاریان[۴۹] دەتوانن بۆ منداڵەکانیان دەستەبەر بکەن. ئەمەش دووبارە، شیمانەی بەرهەمهێنانەوەی نایەکسانی بەرز دەکاتەوە. لە سیستەمێکی ئاوادا، هاوبەستی شوێنی نییە و هەر کەسە، هەوڵی ئەوە دەدات کە زیاترین کەڵک لە خوێندنگە وەربگرێت، بەڵام نەک بۆ فێربوون و بۆ یارمەتی بە بەرژەوەندیی گشتی، بەڵکوو بۆ سەرکەوتنی تاکەکەسی، بۆ پلەهاوێژی[۵۰] و بۆ بەدیهێنانی ئامانج و پرۆژە شەخسییەکان. بەم چەشنە دووبارە تاک بووەوە بە ناوەند و ماکی شیکردنەوەی سەرکەوتوویی و نسکۆی کەسەکان.

ئەنجامێکی ئەم بیرۆکەیە، لاوازکردن و هەڵوەشانەوەی کۆمەڵێک دامەزراوە بوو کە بە شێوەی جیاواز (بۆ وێنە لە شێوەی سیستەمی باجەوە گرتوویەتی تا سیستەمی بیمە و دەزگا گشتییەکانی خزمەتگوزاری) هاسانکاریی بۆ ئەندامانی بێ دەرەتان و هەژاری کۆمەڵگا دەکرد. بەو پێیە، هەموو ئەو گرفت و کێشە کۆمەڵایەتییانەی پێشتر وەک ئەنجامی کۆمەڵێک پێکهاتەی نایەکسان و ناهاوسەنگ دەبیندران، ئێستا وەک ئەنجامی شایانێتیی کەسەکان و ڕادەی توانستی ئەوان، یان بەپێچەوانەوە، وەک ئەنجامی کەمتەرخەمی لە دەستپێشخەریی، نەرمێتی[۵۱] و هوشیاریی

ئەوان لێکدەدرێنەوە. لەخۆڕا نییە کە لەم دواییانەدا، لە دامودەزگا دەوڵەتییەکانەوە گرتوویەتی تا مێدیاکان، هەموویان ستایشی دەوڵەمەندەکان دەکەن و کاری خێرداری بووە بە حەزی دەوڵەمەندەکانی وڵات و ڕۆژئاوا. ئەمانە وا دەنوێنن کە گۆیا هەژاری و نەداری هاومانان لە گەڵ تەمبەڵی و نەبوونی هەست بە بەرپرسێتی، یان لە باشترین حاڵەتدا، بەدشانسی. بۆیەش خەونی بوون بە ئەستێرەی سپۆڕت یان موزیک، بووەتە خەونێک کە بەردەوام لە لایەن مێدیاکانیشەوە بەرهەم دێتەوە.[٥٢]

بە کورتی ئەم دوو ڕەوتەی سەروو، ناوەڕۆکی گواستنەوەیەک دەدرکێنن کە لە سۆنگە و لە ئەنجامی تەشەنەی نیۆلیبراڵیزمدا ڕوویان داوە و تا ڕادەیەکی زۆر پەیوەستن بە ئەو گۆڕانکارییە سیاسی و ئایدیۆلۆژییانەوە کە بەرەبەرە ڕوخساری ڕۆژئاوایان گۆڕیوە. هەڵبەت ئەمە بەو مانایە نییە کە گۆڕانکارییە پێکهاتەییەکان دەکرێ بەتەواوی لە لایەنە سیاسی و ئایدیۆلۆژییەکان جیا بکرێنەوە، بەڵام بە بڕوای من ژیرانە ئەوەیە کە ئێمە ئەم دوو لایەنە تێکەڵ نەکەین. لە شیکارییەکی جیددیدا، دەبێ ئێمە بیر لەوە بکەینەوە کە چۆن گۆڕانکارییە پێکهاتەییەکان، مەرجە شیمانەییەکانی[٥٣] سیاسەتیان گۆڕیوە؟ چۆن ئەم گۆڕانە پێکهاتەییانە، زەمینە ماددییەکانی گۆڕانکاریی ئایدۆلۆژی و سیاسییان بەرهەم هێناوە، یان لەبارخستووە؟ بەتایبەت ئێمە دەبێ بیر لەوە بکەینەوە کە نیۆلیبراڵیزم، چۆن توانی بیرۆکەکانی خۆی ئاوا بەجەماوەری بکات؟ چۆن ئەمیان توانی لەم گۆڕانکارییە پێکهاتەییانەدا، ڕۆژەڤی سیاسیی بەرهەست و کۆنکرێت ساز بکات و پەسندی جەماوەری بەرەو خۆی ڕاکێشێ؟

نیۆلیبراڵیزم لە گۆشەنیگایەکی فۆکۆیانەوە

لە ئەدەبیاتی سیاسیدا، نیۆلیبراڵیزم بە گشتی وەک ئایدیۆلۆژی و تیۆرییەکی سیاسی باسی لێ دەکرێت، کە خوازیاری کەم کردنەوەی دەسەڵاتی دەوڵەت و کەرتی گشتییە. هاوکات، وێڕای دژایەتییەکی توند لەگەڵ یەکێتییەکانی کرێکاری و فەرمانبەری، داکۆکی بەبڕشتانە لە مافی خاوەندارێتی و بەتایبەت خاوەندارێتیی تاکەکەسی دەکا. هەروەها هەوڵی بەئەهلی کردنی بیمە کۆمەڵایەتییەکان و هەموو ئەو ڕاژە گشتییانە دەدات کە ڕوویان لە هاووڵاتییانە. ئەمانە هەموو دەتوانن ڕاست بن، بەڵام وێنەیەکی تەواو لە نیۆلیبراڵیزم پێشان نادەن. بۆ وێنە گوتنی ئەوە کە نیۆلیبراڵیزم دژی دەوڵەت و خوازیاری کەمکردنەوەی دەسەڵاتی دەوڵەتە، لە هەموو شوێنێک ڕاست نییە. ئەوە کافییە سەیری مامەڵەی دەوڵەتانێکی وەک ئەمریکا لە دوای قەیرانی ئابووریی ٢٠٠٨ لە گەڵ بانکەکاندا بکەین. یان ئێستا لە جەرگەی پەتای کۆرۆنا دەبینین کە دەوڵەت لە نیۆلیبراڵترین وڵاتەکانیشدا، خۆی لە حوکمداری نادزێتەوە. لە ڕاستیدا ڕەنگبێ ئەوە خودی دەوڵەت نەبێ کە نیۆلیبراڵیزم کێشەی لەگەڵدا هەیە، بەڵکوو کارکرد و ئاراستە و جۆری حوکمداریی دەوڵەتە کە بۆ ئەوان گرینگە. بۆیەش لەم بارەیەوە پێم وایە ڕوانگەیەکی فۆکۆیانی زیاتر یارمەتیمان بدات لە ئاڵۆزییەکانی ئەم دیاردەیە تێبگەین.

لەم دیدەوە، نیۆلیبراڵیزم لە پلەی یەکەمدا، وەک عەقڵانییەتێکی سیاسی[٥٤] دەبیندرێ. مەبەست لە عەقڵانییەتی سیاسی، ئەو کردەوە و بیرۆکانەن دەربارەی باشترین و کەمگرژترین شێوەی کارگێری و حوکمرانیی خود و ئەوانی تر.[٥٥] فۆکۆ باسی نیۆلیبراڵیزم، چەشنی عەقڵانییەتێکی سیاسی لە ئاستی حوکمڕانێتیدا[٥٦] دەکات.[٥٧] ئەم چەمکە ئاماژەیە بە کۆمەڵێ کرد و پێداچوونەوە سەبارەت بە باشترین شێوەی شیاوی بەڕێوەبەرێتی و حوکمڕانێتی. بەم واتایەش

نیۆلیبراڵیزم بریتییە لــە «کۆمەڵێ دامەزراوە، ڕێــکار، لێکدانەوە، پێداچوونــەوە، ژمێریاری (هەژمــاردن) و تاکتیــک» کە شــێوەیەکی تایبــەت لە دەســەڵات و زانیاری مەیســەر دەکات.[٥٨] یەکێ لە مەبەستەکانی ئەم شێوە دەسەڵاتەش، دۆزینەوەی باشترین و باڵاترین شــێوەی حوکمڕانییە بە کەمترین کەرەسەی مومکین و هەرزانترین شێوەی مومکین. بەم مانایە کە ئێمــە چۆن دەتوانین خەڵک بەرەو مەبەســت و ئامانجێکی تایبەت هان بدەین، بەبێ ئەوەی ئەوان هەســت بــەوە بکەن کە ئەمە بــڕاردەی ئەوان نییە. بــۆ نیۆلیبراڵیزم بازاڕ باشــترین و تاکە مۆدێلی ئەم چەشــنە حوکمڕانییە پێک دێنێ.

بۆیــەش نیۆلیبراڵیــزم دەکــرێ وەک شــێوە دەســەڵاتدارییەک پێناسە بکرێت کە لــە حوکمڕانیدا، بانگەشــەی باڵادەســتی و ســەروەریی بازاڕ و لۆژیکی بــازاڕ دەکات و، پێی وایە هەموو کەرت و بەستێنەکانی دیکە، لە کەرتی گشــتی و تایبەتەوە گرتوویەتی تا بەســتێنی (حوزە) سیاسی و کولتوری، دەبێ گوێڕایەڵی لۆژیک و پرەنســیپەکانی بازاڕ بن کە بریتین لــە کێبڕکێ و کارایی و لە یاریی بەردەوامی نێوان خستنەڕوو و داوا.[٥٩] ئەمەش بەم هۆیە ســاکارە کە بــازاڕ و لۆژیکی بازاڕ، پێکهاتــووە لە باشــینەی حوکمڕانی.[٦٠] بەم پێیە دەبێ کۆمەڵگا لــە لایەکەوە بەگوێرەی پرینسیپەکانی بازاڕ و مۆدێلی ئابووری بەڕێوە بچێ و لە لایەکی دیکەشــەوە، لۆژیکی بازاڕ دەبێ ببێتە پێوانەی ڕاســتی و دروســتی بۆ نرخاندنی توانســت و ڕەوایەتیی دەســەڵاتی سیاســی.[٦١] بە کورتی، ڕەوایەتیی سیاسەت بەم چەشنە دەبێتە پرسیارێکی ئابووری.

بــەم مانایە، گرینگە ئێمە ســەرنجی ئەم خاڵــە بدەین کە بۆ نیۆلیبراڵیــزم، بازاڕ تەنیا شــوێن و پێگەیەک نییە بۆ کێبڕکێ، بەڵکوو پێگەیەکــە بــۆ هەقیقەت. واتــە هەقیقەتی بازاڕ تەنیــا هەقیقەتێکە کە نیۆلیبراڵیزم ملی بۆ دادەنوێنێ و دانی پێــدا دەنێ. هەقیقەتی ســەرەکیی بازاڕیــش ئەوەمــان پــێ دەڵێ کــە کێبڕکــێ، کۆڵەکــەی حوکمدارییەکی کارا پێکدێنێــ. ئیتر فەرقیش نــاکات ئەمە حوکمداریی کۆمپانیا و شەریکە یان دەوڵەت و قوتابخانــە، یاخود هونەر و زانســت بێت. بۆیــەش دەکرێ بڵێین کۆمەڵــگای ئایدیاڵی نیۆلیبراڵیــزم یــان ئۆتۆپیــای کۆمەڵایەتیی ئەوان لە ڕاســتیدا کۆمەڵگایەکــی پێکهاتوو لە کۆمپانیایــە. ئامانجــی نیۆلیبراڵیزم، هەر وەک فۆکۆ ئاماژەی پــێ دەدا، کۆمەڵگایەکی ســوپەرمارکێتی نییە بەڵکوو کۆمپانیاکۆمەڵگا و گشــتاندنی فۆرمی کۆمپانیایە.[٦٢] مەبەست کردنــی بازار، کێبڕکــێ و کۆمپانیا بە هێزی هانــدەری کۆمەڵــگا و گەردوونیکردنی فۆرم و قەوارەی کۆمپانیا لــە هەموو کونو قوژبنی کۆمەڵگایە.[٦٣]

بۆ ئەم مەبەســتەش چ بەربژارێکی باشتر هەیە لــە کاردێر کە هەم بەجەســتەکردنی سامانی مرۆییە و هەمیش لە هەموو ڕووەوە گونجاوە لەگەڵ مەرجەکانی بازاڕ، یان لەوانەیە باشــترە بڵێین، ئەو بەرهەم و زادەی لۆژیکی بازاڕی پۆســت فۆردیزمــە. نیۆلیبراڵیزم هەر وەک گووتم، داواخــوازی حوکمدارێتییەکی ناڕاســتەوخۆیە. بەڵام ئەوەی بۆ نیۆلیبراڵیزم و لــە تیۆریــی ســامانی مرۆییــدا گرینگە، دەســتێوەردانە لــە ژینگــە و دەورانپشــتی مرۆڤەکان، بەبێ ئەوەی ڕاســتەخۆ مرۆڤەکان بپێکــێ. واتە مرۆی نیۆلیبــراڵ، مرۆڤێکە کە هەســتیارە بە گۆڕانکارییەکانی دەورانپشتی و بە دەستێوەردانەکانی ئەم ژینگەیەی تێیدا دەژی. ئــەو کەســێکی گوێڕایەڵ و شــیاوی کۆنترۆڵە. بۆ ئەم مەبەستەش هەر وەک گوتم، کافییە ئێمە گۆڕان لە دەورانپشتی مرۆڤەکان پێکبێنیــن، جا ئەمە لە ڕێگەی یاســاوە بێت یــان بەربەســتکردن یــان بەرفرەوانکردنی مەودا بۆ ئەم یان ئەو بژاردەیە. ئەم شــتەش دەوری ناوەندیــی هەیــە هــەم بۆ پرســی

سوبژێکتیڤیتی و هەمیش بۆ عەقڵانییەتی حوکمداریتی. چونکو ئەگەر ئەمە ڕاست بێت کە سووژەی نیۆلیبرالی گوێگر و هەستۆکە لەمەڕ گۆڕانکارییەکانی دەورانپشتی، ئەوسا بۆ هەڵسووڕان و ئاراستەدان بەم کەسە پێویستە کۆمەڵێ تەکنیک، تاکتیک، ستراتیژی و شێوازی حوکمداری بدۆزرێتەوە کە ئەنجامی دڵخوازی لێ بکەوێتەوە.[٦٤] هەمووی ئەمانەش ڕاستەوخۆ گرێدراوی بیرۆکەی سامانی مرۆیین.

سامانی مرۆیی

سەوداگەری شاستوونی سیاسەتی پەروەردەی ئێمرۆی ڕۆژئاوا پێکدێنی و بەرهەمهێنانەوەی سەوداگەر، لە هەموو خوێندنگە و دامودەزگایەکی پەروەردە، وەک سیاسەتی فەرمی بەرێوە دەچێ. سەرکەوتوویی ئەم بیرۆکەیەش تارادەیەکی زۆر لەم ڕاستییە سەرچاوە دەگرێ کە نیۆلیبراڵیزم لە شۆردنەوە و پاککردنەوەی لایەنی ئایدیۆلۆژییانەی چەمکی سەرمایەی مرۆیی سەرکەتوو بووە و توانیوێتی ئەم چەمکە وەک دەستەواژەیەکی تەکنیکی، ئابووری و زانستی بنوێنێ. لەم گونجاندن و بەتاڵکردنەی ئەم چەمکەشدا، هەموو ڕەهەندە بووناسانە و ئیپستمۆلۆژییانەی ون دەبن. بۆیەش لە پێناسەی ئەم دەستەواژەیەدا زۆرجاران تەنیا باسی ئەوە دەکرێت کە پەروەردە بەرهەمهێنەری سامانی مرۆیییە و سامانی مرۆییش بەنۆرەی خۆی یاریدەری گەشەی ئابووریی وڵاتە. بەڵام ئەم چەشنە پێناسەیە، هەروەک پیتر فلێمینگ دەنووسێ، پەردە دەخرێتە سەر لایەنە نگریسەکانی ئەم چەمکەوە.[٦٥]

هەروەک فۆکۆ ئاماژەی پێ داوە، بیرۆکەی سامانی مرۆیی لە دوو ڕووەوە فرە گرینگە. یەکەم ئەمە ڕێگا دەکاتەوە بۆ ئەوەی ڕێسا و یاسای ئابووری بەسەر بوارە نائابوورییەکاندا بسەپێنن. ئەمەش مانای ئەوەیە کە لەمەولاوە دەبێ هەموو بوارەکانی ژیان، لە خۆشەویستییەوە تا حیزبایەتی، خوێندن، کارکردن و هتد سەردانەوێنن بۆ لۆژیکی بازاڕ و بە پێی پرەنسیپەکانی بازاڕ بەرێوە بچن. واتە ئەمە ڕێگە خۆش دەکات بۆ ئەوەی چەشنە ڕاڤەیەکی ئابووری، بەسەر ئەو دیاردە و بەستێنانەی لە دەرەوەی ئابوورین، داسەپێندرێت؛ ئەمەش خۆی لە خوێدا دابڕینێکە لە ڕوانینی ئابووریی نەریتی. بەم چەشنە «کار» ئیتر چەندایەتییەک نییە لە دەرەوەی شرۆڤەکاریی ئابووری (وەک لای کێنیز یان مارکس)، بەڵکوو چۆنایەتییەکە کە دەکەوێتە خانەی شیکاریی ئابوورییەوە.[٦٦]

گرینگیی ئەم شرۆڤەیە، لەوەدایە کە ئەوەی بنەمای ئابووری پێکدێنێ، ڕەفتاری مرۆڤەکانە نەک ڕەوت و میکانیزمەکانی پشت بەرهەمهێنان. ئەوسا ئەرکی ئابووری لە حاڵەتێکی وادا، بریتییە لە شیکاریی ڕەفتاری مرۆڤ و ئاوەزمەندیی ناوەکیی ئەم ڕەفتارە. بۆ نیۆلیبراڵیزم ئەوەی لەم نێوەدا گرینگە، شیکاری و شرۆڤەی ڕەفتار و چالاکی و جوڵەی مرۆڤەکانە. بۆ؟ چونکە هەمووی ئەمانە لە هەڵکشان یان داکشانی داهاتی مرۆڤدا دەور دەبینن، جا ئەوە سینەماچوون و کتێبخوێندنەوە بێت، یان مەشقی دانس، خوێندنی باڵا، زمانفێربوون و یان منداڵداری و کارکردن. کۆی ئەم داهاتەشە، کێش و وەزنی سامانی مرۆیی دیاری دەکات. بەم جۆرە هەموو چالاکییەکی مرۆڤ وەک وەبەرهێنان[٦٧] دادەندرێت کە بەسەریەکەوە سامانی مرۆیی پێکدێنن. وەک دانەری ئەم بیرۆکەیە، تیۆدۆر شوڵتز دەنووسێ، مرۆڤ و سەرمایە دووانەیەکی لێکدانەبڕاون، مرۆڤ خۆی سەرمایەیە.[٦٨]

ئەوسا لای نیۆلیبراڵیزم، مرۆڤ وەک سەرمایە و بەرجەستەکردنی سەرمایە، پێناسە دەبێت. وەک ئەنجامێکی ئەم پێناسەیەش، مرۆڤ بریتییە لە کۆی هەموو ئەو داهاتە کە

لە ژیانیدا توانیویەتی کۆی کاتەوە. داهات لێرە بە مانای هەموو ئەو خاسڵەتە فیزیکی و ڕۆحی و هەموو ئەو تایبەتمەندییە تاکەکەسییەی کە مرۆڤێک هەیەتی: لە لەشساغی، بەهرەی زمانی، جوانیی لەش و توانستی زمانییەوە تا کورتی و درێژیی جەستە، ڕەنگی پێست، ڕەگەز و ... کەوایە مرۆڤ لە کۆتاییدا شتێک نییە جگە لە ئەنجامی بژاردەکانی. هەموو شت لە مووچەوە تا خوێندنی باڵا دەگوازرێتەوە سەر بەرەچەی سامان. بەم چەشنە، کار، سەرمایە و داهات و مووچە، هەموویان ئاوێتەی یەکدی دەبن.[۷۰]

دەرئەنجامێکی دزێوی ئەم بیرۆکەیە ئەوەیە: ئەگەر کار وەک سەرمایە دەژمێردرێ، واتە تاکتاکی ئێمەش وەک کۆمپانیایەکی خاوەن سەرمایە دەژمێردرێین. ئەوسا نە کار و نە میکانیزمەکانی بەرهەمهێنان گرینگییەکی ئەوتۆیان نابێت لە شرۆڤەی ئابووریدا. لە جیاتی ئەوان ئەوە کۆمپانیا و کۆمپانیادارییە کە کۆڵەکەی ئەم شرۆڤەیە پێکدێنێ. دەرئەنجامێکی دیکەی ئەم ڕوانینە، پەیوەستە بە پرسی سۆبژێکتیڤیتی. ئەگەر مرۆی ئابووری کۆمپانیایە و بەرهەمی بژاردەکانییەتی، نەک پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکان، ژیانی شەخسی و شانس و ڕێکەوتەکان، ئەوسا ئێمە ناتوانین ئەو بە یارمەتیی لایەنە ئانترۆپۆلۆژییەکان یان کۆی ژیانێکی بایۆگرافییانە پێناسە بکەین، کە بۆ وێنە لای کەسێکی وەک پییەر بوردیۆ ناوەندییە. کە مرۆڤ بووە ئەنجامی چالاکی و بژاردەکانی، سۆبژێکتیڤیتی وەک ئەندرو دیلتس[۷۰] دەنووسێ، دەبێتە شتێکی بەتاڵ.[۷۱] واتە مرۆڤ دادەکێشرێتە ئاستی کۆمای سەرمایەگوزارییەکانی خۆی و بنەماڵەکەی.

لێرەشە کە خودی نیۆلیبراڵ، بەوتەی کۆمەڵناسی ئەڵمانی، ئولریخ برۆکلینگ،[۷۲] لە سەوداگەرەوە دەبێتە خودسەوداگەر،[۷۳] یان بە وتەی فۆکۆ، سەوداگەری خود.[۷۴] بەم پێیە مرۆڤ دەبێتە سەکۆیەکی بەردەوام بۆ سەرمایەگوزاری لە سەر خود. چونکە ئێستا ئەوە ڕادەی ژیری و وردبینی و بژاردەی دروستی ئێمە لە چەشنی سەرمایەگوزارییەکی عاقڵانەیە کە چارەنووسی ئێمە دیاری دەکات و بەختەوەری و نەهاتیی ئێمە لەقەڵەم دەدات. هەر ئەوەشە کە سەوداگەری نەتەنیا دەبێتە چەشنە ئاوەزمەندی و عەقڵانییەتێک، بەڵکوو تەنانەت وەک ئەرکێکی ئەخلاقیش دەژمێردرێ.[۷۵] ئەمە لە ڕاستیدا چی لە شۆڕشێک کەمتر نییە کە دێتە سەر دارشتنەوەی مانای مرۆڤ و پێناسەکردنی دووبارەی ئەم.[۷۶]

با لە کۆتاییدا ڕەهەندێکی دیکەی فرە مەترسیداری ئەم بیرۆکەیەش بخەینە ڕوو. ئەگەر ئێمە وەک کۆمپانیایەک، خاوەن سەرمایەین، واتە ئێمە بە مانایەک هەموومان سەرمایەدارین. چونکە ئەگەر کار وەک سەرمایە بە حسێب بێت؛ ئەگەر جەستە و زمان و هوشیاری و عادەتەکانمان سەرمایە بێت، ئەوسا دژبەریی نێوان سەرمایە و کار ون دەبێت و هەڵدەوەشێتەوە. ئەوسا سەرمایەداری وەک سیستەمێکی خاوەنی دژایەتییەکی نێوەکی نییە، بەڵکوو مەیدانی ڕکەبەرایەتی و کێبڕکێی پرۆژە جیاوازەکانە. بەم مانایە هەموو کەسێک خاوەنی سەرمایەیە، کەم و زۆری سەرمایەکان، پەیوەندیی بە پێکهاتە ناڕەواکانەوە نییە، بەڵکوو ئەنجامی سەرمایەگوزارییەکی باش یان گەوجانەیە. ئەوا ئێمە هەموومان دەبین بە سەرمایەدار، بەڵام هەندێکمان سەرمایەداری کاڵفام و هەژارین، هەندێکیشمان دەوڵەمەند و وریا. لەم ڕەوتەدا، دیاردەی وەک چەوسانەوە و نایەکسانی ئەگەر بێ مانا نەبن، وا لە باشترین حاڵەتدا، وەک ئەنجامی بژاردە عەقڵانی یان ناعەقڵانییەکانی ئێمە بەحسێب دێن. ئینجا پرسی نایەکسانی و چەوسانەوە دەکەوێتە خانەی ئیپیستۆلۆژی و تەنانەت سایکۆلۆژییەوە، چونکو نایەکسانی

دەبێتە ئەنجامی ڕاستەوخۆی ئەو تایبەتمەندییە ڕۆحـی، هوشـیاری و جەسـتەییانەی تاکەکان هەیانە، نەک سروشـت و خاسڵەتی سـەرمایەداری، کۆمەڵـگای چینایەتـی و ناهاوسەنگی پیوەندییەکانی دەسەڵات.

دەرئەنجام

سـەرتۆپی ڕوانینی نیۆلیبراڵیزم بە مرۆڤ لە سـەر بنەمای تاکسالاری و عەقڵانییەتی تاک ڕاوەسـتاوە. بەڵام لـە ناخی ئـەم ڕوانینەدا، دووفاقییەکی بووناسـانە هەیـە کە ڕەنگبێ ڕەگەزی ڕۆشنگەریی تێدا بەدی بکرێت. واتە لـە لایەکەوە مرۆڤ بوونەوەرێکی عەقڵانییە و وەک تـاک، خاوەنی سـەروەرییە، لە هەمان کاتیشـدا، ئەم تاکە پێویسـتی بـە هەندێ ڕێنوێنی و بەڵەدی هەیـە. واتە عەقڵانییەت وەک توانست شیاوی بەدیهاتنە، بەڵام مەرج نییە بەدی بێت. بۆیەش مرۆڤەکان (یان بەشێ لە مرۆڤـەکان) توانسـتی عەقڵانیی کافییان نییە و بۆیەش پێویسـتییان بە چاوەدێری و ڕێنوێنـی کردنە. ئـەوەی لای نیۆلیبراڵیزم و ڕوانینی ئـەم بە حوکمڕانی ڕوو دەدات و ئەو ئەنجامە تەواو ڕادیکاڵانـەی لێ دەکەوێتەوە، ئەوەیە کـە نیۆلیبراڵیزم پێی وایە باشـترین ڕێگـەی هیدایەت و ڕێنوێنیـی تاکەکان لە ڕێگەی دەسـتێوەردان و گۆڕینی دەورانپشت و مەرجەکانـی ژیانـی ئەوانە. ئەو چەشـنە گۆڕینە شوێن دادەنێتە سەر ئاراستە و جۆری بژاردەکانی تاک.

نیۆلیبراڵیـزم لـە پـاڵ ئەمـەدا و بـۆ مسۆگەرکردنی ئەنجامی شیاو و چاوەڕوانکراو، هەموو ژوور و بەستێنە کۆمەڵایەتی و سیاسی و کولتورییەکانیـش تووردەداتـە خانـەی شـیکارییەکی ئابووری. بەمجـۆرە هەمووی ئەو دامەزراوانەی کە بە شـێوەیەکی نەریتی دەکەونە دەرەوەی بەسـتێنی ئابووری (وەک خۆشەویستی، دۆستایەتی، هونەر، پەروەردە، ڕاهێنان و...) لەپڕ خۆیان لە ناوەندی بەستێنی ئابووریـدا دەبیننەوە و ناچـار دەکرێن وەک هەموو بوارە ئابوورییەکان، تەسلیمی لۆژیکی کێبڕکـێ، کارایـی و مەزندەکردنی بەهاکان بن.[۷۷] ئەم وەرچەرخـان و کۆلۆنیالیزەکردنی بەسـتێنەکان بەر لە هەموو شـت لە ڕێگەی تیۆریی سامانی مرۆییەوە مومکین دەبێت.

هـەروەک گوترا، نیۆلیبراڵیـزم بە زۆری چەک خۆی بە سـەر کۆمەڵگا، یان دامەزراوە و دامودەزگا پەروەردەییەکاندا دانەسەپاندووە، بەڵکوو بـوون، ئامادەیـی و هێژمۆنی ئەوان، ئەنجامی ڕەوتێکی فرە دووروودرێژ و ئاڵۆز بووە. نیۆلیبراڵیزم دەبێ وەک ڕێژیمێکی هەقیقەت سـەیری بکرێت کە هێز و وزەی تارادەیەکی زۆر لـە گرەوی توانسـتیان لە ڕاکێشـان و قەناعەتپێهێنان بە خەڵکدایە.

هێژمۆنی نەزمێکی ئاڵۆزی دەسـەڵاتە کە پێکهاتووە لە گرێچنێک لە ئارەزوو، شـوناس، خولیا، ئەمەگداری و پەیوەندی کە مرۆڤەکان بەیەکـەوە گـرێ دەدا. ئـەم هێژمۆنییە تا ئەوکاتەی هێژمۆنییەکی دیکـە ئالنگاری[۷۸] نەبێ، خـۆی وەک نوێنـەری هەقیقەتێکی گەردوونی و نەگۆڕ دەنوێنێ. کەوایە هەقیقەت مەرج نییـە دەقاودەقی واقیـع بێت یان لە گەڵیـدا بگونجێ. هەقیقـەت دەتوانێ وێڕای بێدەنگی لە بەشێکی واقیع یان گوێ کرکردن و دەرهاویشتنی بەشـێکی واقیع سەرهەڵبدا. یـان لە ڕێگـەی بەعەقڵانیکردنـی ڕەفتار و هەڵسـوکەوتەکانەوە خـۆ بخزێنێتـە توێی وێژمانەکانەوە. ئەوسا ئەمە توانستی هەقیقەتی وێژمانەکانـن کە لە ئاسـتی واقیعدا خۆیان دەردەخەن و بۆیان هەیە واقیع تووشی گۆڕان بکـەن. بیرۆکەی سـەوداگەری نموونەیەکی باشـی ئەم چەشـنە هەقیقەتەیە، واتە بوونی ئێمە بە سـەوداگەر لە سـۆنگەی وێژمانێک بوو کە سـەوداگەریی بـە هەقیقەت دەزانی، ئەگـەر چی ئەم هەقیقەتە هێشـتا لە دایک نەبووبوو. ئەمە وێژمانەکانـی نیۆلیبراڵیزم وەک ڕێژیمێکـی هەقیقەت بوون کـە لە ڕێگەی

گۆڕینی دۆخ، دەورانپشت، یاسا و ڕێساکان و هاسانکاری یان تەگەرەخستنە بەردەم هەندێ ڕەوت، سەوداگەرییان بە هەقیقەت کرد.[٧٩]

ئەمە گرینگە سەرنجی بدرێتێ ئەگینا مەترسیی ئەوە هەیە کە ئێمە پێمان وابێ هەقیقەت ڕەگەزێکی ئەخلاقیی هەیە و هەمیشە خۆ دەخاتە پاڵ زوڵملێکراوەکان یان پێداگر بین لەسەر ئەم بڕوایە کە گۆیا هەقیقەت لای ئێمەیە و نەیارەکانمان (نیۆلیبراڵیزم) دوژمنی هەقیقەتن. ئەمە، لە ڕاستیدا چەشنە گەڕانەوەیەکە بۆ پۆزیتیڤیسم یان لە باشترین حاڵەتدا، مارکسایەتییەکی چەقبەستوو و ساویلکە. هەقیقەت، بەتایبەت لە خانەی ئەمری سیاسیدا،[٨٠] تەنیا ئەنجامی هەندێ فاکتی ئەزموونی نییە، بەڵکوو لە لایەکەوە بەرهەمی یارییەکی بەردەوامی دەسەڵات/زانیاری و برشتی وێژمانییەکانە و لە لایەکی دیکەشەوە، ڕەهەندێکی بوونناسانەی هەیە، واتە بەرهەمی دژبەرەکییەکە[٨١] کە لە ئاستی هەڵوێستە و ڕوانینێکی ڕەوشتی و سیاسییدا یەکلا دەبێتەوە. لەم کێشەیەدا، هەقیقەت دەبێتە پرسی ڕوانگە نەک واقیع. بۆیە ئێمە دەبێ لە هەمان کاتدا کە خۆمان دوور دەخەینەوە لە کەسانی «ترامپئاسا»، کە هەموو چەشنە فاکتێک دەبەنە ژێر پرسیار و گەمە بە زانست و زانیاری دەکەن، دەبێ هەمدیسان بەپارێز بین لە نزیکبوونەوە لەوانەی کە دیلی فاکتن و پێیان وایە زمانی فاکت، زمانێکی شەفاف و ڕاشکاوە. ئەمانە، دوو ڕووی دراوێکن.

پەروەردە و پێداگۆژی هەمیشە پەیوەندییەکی تۆکمەیان لە گەڵ ئەمری سیاسیدا هەبووە. بەم واتایە، پەروەردە و پێداگۆژی هەمیشە لە خانەی هەقیقەتێکی تایبەتدا بەدی دێن و دەخولێنەوە. بۆیەش، هەموو چەشنە سیستەمێکی سیاسی، لە دێموکراتەوە تا توتالیتەر، سیستەمی پەروەردە و پێداگۆژیی تایبەتی خۆی هەیە. ئەوە بە یارمەتیی لەشکرێک توێژەر، پسپۆڕ، بیرمەند و کەسانی ئاکادێمییە کە نیۆلیبراڵیزم، نەتەنیا توانیوێتی ڕەوایەتیی خۆی جێ بخات، بەڵکوو تەنانەت شەرعییەت بەو پەروەردەیە بدات کە لە بنەڕەتدا دژە لەگەڵ پەروەردەی پێشڕەو، کە پەروەردەی هێژمۆن بوو. ماکێکی سەرەکی لەم سەرکەوتنەشدا، لە سۆنگەی چێکردن و گۆشکردنی سەوداگەر و ڕۆحی سەوداگەری لە پەیکەری کۆمەڵگادا بووە. پرۆژەی نیۆلیبراڵیزم بۆیە لەم ڕوانگەیەوە، کەمتر نییە لە ئوتۆپیایەک کە بەرایی[٨٢] وەدیهاتووە. پرۆژەیەکی ئاواش تەنیا کاتێ دەتوانێ بەدی بێت کە خۆی لە چنگی مرۆڤە ڕاستەقینەکان ڕزگار کردبێت. چونکە هەر وەک جان کێری[٨٣] دەڵێ، مرۆڤە واقیعییەکان ناتوانن لە ئوتۆپیادا بوونیان هەبێ، چونکو ئۆتۆپیا لە ئەساسدا مەبەستی جێگیرکردنی دنیایەکی دیکەیە لە جیاتی ئەم دنیایەی مرۆڤە ڕاستەقینەکان ئاوەدانیان کردۆتەوە.[٨٤] بۆ ئەم مەبەستەش هەموو پرۆژەیەکی سیاسی پێویستی بە سۆژەسازییەکی خۆماڵی هەیە.

کە دەڵێم نیۆلیبراڵیزم بەرایی لێرە ئامادەیە، چونکو ئەمڕۆ تایبەتمەندیی سەوداگەری و گرینگیی کۆمپانیاداری نەتەنیا نکۆڵی لێ ناکرێت، بەڵکوو بە فەرمی خراوەتە ناو بەشێ لە بەرنامەی خوێندن.[٨٥] بە هەمان شێوە، جێپەنجەی سامانی مرۆیی لە هەموو بەڵگە پەروەردەییەکان و سیاسەتی پەروەردەدا بەرچاو دەکەوێت. کەوایە پرسی سەرەکی لە وڵاتێکی بۆ وێنە وەک سوید، ئەوە نییە کە ئایا وێنای سەوداگەر و سەوداگەری، دێموکراتییە یان نا، بەڵکوو پرسیار ئەمەیە کە ئێمە چ لەم دووفاقی و دژبەرایەتییە دەکەین کە لە نێوان کردەی نیۆلیبراڵی سیاسەتی پەروەردە و خواست و فانتازیای بەرواڵەت دێموکراتی ناو بەڵگەنامە فەرمییەکاندا هەیە؟ دێموکراسی چ داهاتوویەکی لە وڵاتێک دەبێت کە بە فەرمی خەریکە شارۆمەند بە سوودی تێبەر

هەڵوەشێنێتەوە؟
بە کورتی، نیۆلیبراڵیزم دەیەوێ لە سەر بنەمای ئابووری و بازاڕ و بە پلەی یەکەمیش کێبڕکێ، وەک شاکەرسەی حوکمرانی، هەموو ئەو گرفت و کێشانەی پەیوەستن بە ژیان، مرۆڤ و دەورانپشتی ئەو، بەعەقڵانی بکات. واتە هەموو شتێک، لە خودەوە تا ژیان دەبێت چۆک دادەن بۆ لۆژیکی بازاڕ و بەم چەشنە، هەموو بەستێنەکانی ژیان و سیاسەت لە هاوسەری و منداڵ ڕاهێنانەوە تا بیمەی کۆمەڵایەتی و پەروەردە، دەبنە ژێرکەرتی ئابووری. لەم نێوەدا، سەوداگەر دەبێتە پاڵەوانی سەردەمی ئێمە و هەموو ئێمەش حەولمان دەبێتە گەیشتن بە سەوداگەری وەک ئایدیاڵێک. لە کۆتاییدا، ئەوەی دەمێنێتەوە تاکەکان و بەرژەوەندییە ئابوورییەکانی ئەوان. کەوایە سەیر نییە کاتێ سیاسەت و حیزبایەتی دەبێتە کێبڕکێی دامودەزگاکان بۆ وەرگرتنی دەنگ. لە کەشێکی وادا، بەرژەوەندیی گشتی دەبێتە یەکەم قوربانیی بەرژەوەندیی ئابووری، ژمارەی لایکەکانی فەیسبوک و دیاگرامی بازاڕەکانی بورس.
ئەگەر ئێمە بمانەوێ بەرەنگاری ئەم دۆخە بینەوە، دەبێ وڵامی ئەم پرسیارە بدەینەوە کە چ سووژەیەکی دیکە توانستی خۆگونجانی لەگەڵ ئەم ئاڵوگۆڕە پێکهاتەییانە هەیە و لە هەمان کاتیشدا، دەتوانێ خاسڵەتی دێموکراتییانە و یەکسانیخوازانەی خۆی بپارێزێ؟ هیوای سیاسی تەنیا وابەستە نییە بە بارودۆخی شیاو، ئەمە هاوکات بەستراوەتەوە بە خولیا و خەونێکی سیاسی کە شیاوی وەرگێڕانە، بەبێ ئەوەی ڕەهەندە ئانتاگۆنیستییەکانی پشتگوێ خرێن.

ژێدەرەکان

١. ئەم باسەی من زیاتر لە ئاستێکی گشتیدا دەبێت و لە بنەڕەتدا لەسەر ئەزموونی وڵاتانی ڕۆژئاوایە، نەک کوردستان یان ئێران، چونکە بەداخەوە ئاگاداریی من لە پرسی پەروەردە و بارودۆخی کوردستان بەرتەسکە. سەرەڕای ئەمەش دڵنیام کە سەرەڕای هەندێ جیاوازیی بارودۆخ، لە بنەڕەتدا تەئسیری نئولیبرالیزم لە ناوچەی ئێمەشدا بە ئاشکرا دیارە و وێکچوویی لە گەڵ بارودۆخی ڕۆژئاوادا کەم نییە.
لە هەندێ زمانی ئورووپی (بۆ وێنە لە زمانی ئەڵمانی و سویدیدا) ییاوازییەک هەیە لە نێوان (bildningochutbildning/bil-dungund ausbildung) کە ئێمە لە زمانە ئانگلۆساکسییەکاندا نایدۆزینەوە. لە ئینگلیزیدا بۆ وێنە چەمکی education بەمانای پەروەردە و ڕاهێنان دێت. واتە دوو مانای لێک جیاواز لە چەمکەکەدا هەیە کە بە گشتی گرژییەکی ناوەکیی چەمکەکە پێشان دەدات. بەم مانایە education هەمیشە دوو ڕەهەندی جیاواز بەیەکەوە دەبەستێتەوە: پەروەردە و ڕاهێنان. یەکەمیان بە مانای فێرکاری و گواستنەوەی زانیارییە و ئەویتریان بە مانای ڕاهێنان و پەروەردەی ەەسایەتی. لە فارسیدا دووانەی "آموزش و پرورش" لە جیاتی -ed ucation هاتووە بۆ ئەوەی ئەم دوو ڕەهەندە بگرێتەوە. پەروەردە لە کوردیدا زیاتر لە پرورشی فارسی نزیکە تا آموزش. لە وەرگێڕانی آموزش و پرورش لە کوردیدا زۆر جاران "پەروەردە و ڕاهێنانەوە" یان "پەروەردە و فێرکاری" دێت. بە هەرحاڵ کاتێ ئێمە باسی پەروەردە دەکەین دەبێ ئەم دووفاقێتییە لە بیر نەکەین، چونکە جەختکردن لەسەر ئەم یان ئەو ڕەهەند زۆر جاران بارێکی دیاری ئایدیۆلۆژیکی هەیە. لە باری مێژووییەوە بە گشتی لایەنی ڕاست و کۆنسێرڤاتیڤەکان پێداگریی زیاتر لەسەر پەروەردە و گواستنەوەی زانیاری وەک ئەرکی سەرەکیی دامەزراوەی پەروەردە دەکەن، لە حاڵێکدا زۆر جاران چەپەکان پیداگرن لەسەر دەوری ڕاهێنان، بەتایبەت ڕاهێنانی شارۆمەندێکی دێمۆکراتیک، وەک شائەرکی دامەزراوەیی پەروەردە.

2. Human capital theory
3. Subjectivity
4. Entrepreneur

من لێرە چەمکی سەوداگەر لە جیاتی (Entrepreneur) و سەوداگەری لە بڕی (entrepreneurship) بەکار دێنم . لە کوردی و تەنانەت فارسیشدا وشەیەکی شیاو جێ نەکەوتوون و لە هەندێ زمانی ڕۆژئاواییش هەر لەم وشەیە کەڵک وەردەگرن کە لە فەرەنسییەوە وەرگیراوە. وشەیەک لە بنەڕەتدا، لە دوو وشەی لاتینەوە هاتووە: "entre " بەمانای لە نێوان و، "prendes " بە واتای بەئەستۆگرتن و هەندێ جاریش فڕاندن و دەستبەسەرداگرتن هاتووە. لە خودی فەرەنسیشدا ئەم وشەیە (entrepreneur) تا سەدەی پازدە و شازدە بە مەبەستی ڕیسککردن، بەرەنگاربوونەوە و بەسەردا زاڵبوونی هەبووە. لە ئینگلیزیی کۆنیشدا ئەم وشەیە بەمانای دەستبەسەرداگرتن، وەئەستۆگرتن، ماجەراجو و مامەڵەچییەکی ماجەراجو بەکار هاتووە. بە کورتی، وشەکە بەمانای کەسێک هاتووە کە دەیەوێ کۆنترۆڵی لەسەر ژیانی خۆی هەبێت و دەوڵەمەند بێت. ئێمڕۆ وشەکە لە ئاستی قامووسییەوە Entrepreneur کەسێک دەگەیەنێ کە لە مامەڵە کردن و کاسبیدا لە ڕیسککردن ناترسێ.
لە باری مێژووییەوە، ئەم چەمکانە ڕەنگبێ بەر لە هەموو کەس پەیوەست بن بە ئابووریزانی بەناوبانگ، یوسف شومپێتر (Joseph Schumpeter) کە لە کتێبی تیۆریی گەشەی ئابووری (١٩٣٤) باسی ئاوێتەکردنی سەرلەنوێی بەرهەم، شێوازی بەرهەمهێنان، بازاڕ و ڕێکخراوەکان بە شێوازێکی تازە دەبێتە هۆی گۆڕانکاری لە سیستەمی ئابووریدا. سەوداگەر ئەم کەسەیە لای شومپێتر کە دەوێرێ خۆی دابڕێ لە شێوە نەریتییەکانی بازاڕ و هاوسەنگیی بازاڕ بشکێنێ. بۆیەش تەنانەت ئێمڕۆش لە زمانی ڕۆژانەدا وا باسی سەوداگەر دەکەن کە گۆیا ئەو پاڵەوانی تازە کەشفکراوی بازاڕە کە لە ڕیسککردن ناسڵەمێتەوە و ئامادەیە لە ڕێگەی پێداگری، لاساری، داهێنەری، بوێری و پلاندارێژی، داهاتووی خۆی مسۆگەر کات و لە هەمان کاتیشدا یارمەتیی گەشەی بازاڕ و ئابووریش بدات. ئەمە هەڵبەت ئەفسانەی نیۆلیبراڵییە بۆ شاردنەوەی نایەکسانی و چەوسانەوە لە کۆمەڵگادا. بەهەرحاڵ، کە باسی سەوداگەر دەکرێت،

مەبەســت مرۆڤێکی ئابوورییە کە لە ڕووی عەقڵانییەت و حســێب و کتێبــەوە، ژیانی خــۆی دادەڕێژێ و بەرژەوەندیــی خۆی و نزیکانی خۆی لە ســەرووی هەموو بەرژەوەندییەکی سیاسی و کۆمەڵایەتیی دیکەدا دادەنێت و هەروەها لە مامەڵەدا دەویرێ لە کەرەســەی شاز و شــێوازی ناباو کەڵک وەرگرێ. لە مانای ڕۆژانەیدا، ئێمرۆ سەوداگەر کەسێکە کە لە هیچ کار و کەرەسەیەک بۆ دەوڵەمەندبوون و سوودی زیاتر نەپرینگێتەوە. هەربۆیەش من وشەی سەوداگەر و سەوداگەریم پێ شــیاوترە لە وشەی بۆ وێنە"کاردێر"کارساز" و "کارخوڵقێنەر" کە هەندێ جار بەکار دێت. ســەودا هەم مانای خولیا و مەیل بۆ وێنە لە "سەوداسەری" تێدایە، هەم چەشنە سروشتێکی مامەڵەکاری، بازرگانی و هەروەها چەشنە ماجەراجوورییەکی تێدایە و زۆر جار لە دەدەبیاتیش هەر بۆ ئەم مەبەستە بەکار دێت. هەڵبەت لێرە دەبێ سەرنجی ئەوەش بدرێت کە ئەم وشــەیە لێرە وەک چەمکێکی شــیکارانە کەڵکی لێ وەردەگیرێت و جیاوازە لە مانای شەقامی و ڕۆژانەی. واتە لێرە ئەوانە وەک مۆدێلی ســوژەی نیۆلیبراڵی بەکاردێن کە لە بنەڕەتدا، تاکێکی عەقڵانییە کە خۆی قازانجی خۆی لە هەموو کەس باشتر دەزانێ و لە کێبڕکێش وەک باشترین کەرەسە بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی کەڵک وەردەگرێ. بۆ ئیتمۆلۆژیی وشەکان بڕوانە:

Carayannis, E.G. (2013). Encyclopedia of Creativity, Invention, Innovation and Entrepreneurship. New York, NY: Springer New York, 2013, pp. 569ff.

5. Neutral

6. Friedrich Nietzsche, On the Genealogy of Morals. New York: Vintage Books, 1989: 80.

٧. مــن خۆم لە چەند وتارێکدا ئاماژەم بەم ڕێبازە جیاوازانە کردووە، لەوان:

Shamal Kaveh, ”Tillsammans mot entreprenörskapets förlovade land: Foucault om nyliberalism”, Tillsammans: politik, filosofi och estetik på 1960- och 1970-talen. [ed] Burman, Anders & Lennerhed, Lena, Stockholm: Bokförlaget Atlas, 2014, pp. 591–624.

لــە ئینگلیزیدا ڕەنگبێ کورتترین وتار لەمبارەیەدا ئەم نووســراوەی خوارەوە بێت:

Terry Flew, “Six Theories of Neoliberalism”, Thesis Eleven 2014, Vol. 122(1) 49–71

بۆ زانیاریی زیاتر من ئەو چەند کتێبە پێشنیار دەکەم کە لە ڕوانگەی جیاوازەوە نووسراون:

Philip Mirowski& Dieter Plehwe (red.), The Road from Mont Pèlerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective. Cambridge: Harvard University Press, 2009; David Harvey, A Brief History of Neoliberalism. Oxford: Oxford University Press, 2005; Pierre Dardot& Christian Laval, The New Way of the World: On Neoliberal Society. Brooklyn. NY: Verso, 2014; Wendy Brown, Undoing the Demos: Neoliberalism’s Stealth Revolution. New York: Zone Books, 2015.

8. Negation

9. Regime of truth. See Michel Foucault, The Birth of Biopolitics. Lectures at the Collège de France, 1978–79. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008, pp. 20; 18)

10. Homo oeconomicus

11. Adam Smith

12. Educational policy

١٣. خودی فۆردیزم لە ڕاســتیدا هێماشە بۆ ئەو سازشە مێژووییەی لە نێوان کرێکاران و ســەرمایەداران ساز بوو. سازانێک کە هەر دوو لایــەن لە هەندێ بەرژەوەندی پاشەکشــەیان کرد بۆ ئەوەی بتوانن بەبێ گرژی هاوژیانی بکەن. پۆستفۆردیزم بە پێچەوانە وەرگرتنەوەی هەموو ئەو بەڵێن و پەیمانانەی لەگەڵدا بوو.

14. Information and communications technology

15. Service sector

16. Didactics

١٧. لەمبارەوە بەتایبەت کۆمەڵناســی فەرەنســی فرانسووا دوبەیت (François Dubet) چەند بابەتێکی نووســیوە لەوان باسی ئەوە دەکات کە کاتی خۆی قوتابخانە وەک بەشێک لە پرۆژەی مۆدێرنیتە، هەوڵــی دا خۆی لە چنگی کەنیســەکان ڕزگار بکات، بەڵام ئێســتا خەریکی ســیکۆلاریزەکردنی سێکۆلاریزمە وەئەو وزەیەی نەماوە. ئەم پاپاییەش بە بەشێک لە خاسڵەتی پرۆژەی مۆدێرنیتە دەزانێ.

18. Singular

19. Pierre Rosanvallon

20. Society of singularities

21. New individualism of singularity

22. See: Pierre Rosanvallon, The Society of Equals, Cambridge. Mass.: Harvard University Press, 2013.

23. Keynesianism.

John Maynard Keynes ئابووریناسی بریتانی کە بیرۆکەکانی ئەم لە چلەکانەوە تا ناوەراستی حەفتاکان، بیرۆکەی زاڵی ئابووری بوو لە وڵاتانی ڕۆژئاوا و بەشی هەرە زۆری وڵاتانی کاپیتالیستیدا. کەینز لیبراڵ بوو بەڵام دەورێکی گرینگی بۆ دەوڵەت داناوە لە بیرۆکەکانی و پێی وابوو دەوڵەت دەبێ تا ڕادەیەک بازاڕ کۆنترۆڵ بکات و بازاڕی ئازاد خۆی ناتوانێ پلان بۆ خۆی دابڕێژێت.

24. Ordoliberalism

ئوردولیبراڵــەکان دەستپێشــخەری بیرۆکــەی نیۆلیبراڵیزم بوون و هــەر ئەوانیش بوون کە یەکەم جــار کەڵکیان لەم چەمکە وەرگرت بۆ پێناســەکردنی خۆیان. ئەمانــە کۆمەڵێک ئابووریــزان بوون کە لە زانســتگەی فرایبۆرگ (Freiburg) کاریان دەکرد و کەســانی بەناوبانگــی وەک والتەر ئویکــۆن (Walter Eucken)، فرانز بوم (Franz Böhm)، لودڤیــک ئێهــارد (Ludwig Erhard) و ئەلەکساندر ڕوستۆ (Alexander Rüstow)یان لەناودا بوون. ئەم گرووپە دوای شــەڕی دووهەمی جیهانی دەورێکی سەرەکییان بینی لە بنیاتنانی یەکێتیی ئوورووپا و دامەزراوەکانی سەر بەم ڕێکخراوەیە.

25. Foucault, The Birth of Biopolitics, p. 105-106.

26. Privatization

27. Service sector

28. Collective

29. Collectivism

30. Solidarity

31. Progressive education

32. Entrepreneurship education

33. Restructuring

34. John Dewey

35. See: John Dewey, Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education. [New ed.]. New York: Free Press; 1999[1916].

36. Meritocracy

37. Social mobility

٣٨. واپێدەچێت چەمکەکە لە لایەن "ســتیڤن باڵ"ەوە داهاتبێ. بۆ زانیاریی زیاتر سەیری ئەم کتێبەی باڵ بکەن.

Stephen J. Ball, Global Education Inc.: New Policy Networks and the Neo-liberal Imaginary. New York: Routledge, 2012

39. Programme for International Student Assessment.

40. Public good

41. private good

42. Consumer

43.Margaret Thatcher

44. Margaret Thatcher in an interview in Women's Own in 1987.

45. Individualism of singularity

46. Socialization of risk

47. Progressive tax

٤٨. هەربۆیەش لە ئاستی پێداگۆژی و زانستی پەروەردە لەپڕ سەرنجەکان ڕادەکێشرێن بەرەو ئەو بیرکار و سیستەمە فکرییانە کە لەودا دەوری پێکهاتەکان جددی گیراوە، لەوان کەسانی وەک پاڤلۆ فرێیری (Paulo Freire)، ئیڤان ئیلیش (Ivan Illich)، بازل بێرنستاین (Basil Bernstein)، پییەر بوردیۆ (Pierre Bourdieu).

49. Purchasing power

50. Careerism

51. Flexibly

٥٢. ڕەنگبێ هیچ دیاردەیەک وەک خەونی دەوڵەمەندبوون لە ڕێگەی بوون بە ئەستێرەی تۆپێن یان سینەما و مۆسیقا ئەم مەیل و ئاراستەیەی کۆمەڵگای ئێمە نیشان نەدات. کۆمەڵێ پرۆگرامی بازرگانی و گەردوونی وەک got talent، و idolو یان جیاوازی لە تەلەفیزیۆنەکان نموونەیەکن. بە ناشکوری نالێم خۆ ماڵپەڕ و ڕۆژنامەکانیش لە بەر هەواڵی کێبڕکێی لیگاگانی تۆپێن و ژیان و پاشملەگۆیی (gossip) دەربارەی ژیانی ڕۆژانەی ئەستێرەکانی سپۆرت و موزیک شوێنیان بۆ شتی دیکە نییە.

53. Conditions of possibility

54. Political reason

٥٥.حوکمڕانی لای فۆکۆ تەنیا لە ئاست حکومەتیدا نییە و بەڕێوەبەری لە سەرەوە بۆ خواری ناگرێتەوە، بەڵکو حوکمکردن لە پێوەندیی شەخسی، بنەماڵەیی دەگرێتەوە تا خودبەڕێوەبەری. لە کوردیدا دەستەواژەی حوکمڕۆیشتن هەیە. بو وێنە من لە ماڵێ حوکمم نارِوا. واتە من لە ماڵێدا، هێزی بەڕیوەبەریم نییە. وشەی government و هاووێچووەکانی لە زمانی دیکە، زۆربەیان لەسەرەتا بە لەپاڵ مانای حوکمدانی دەوڵەتی، بە مانای بەڕێوەبردنی منداڵ ، خێزان و خودەوە هاتووە . فوکۆ کە باسی حوکمداری دەکات، ئەم مانایە فرەڕەهەندییەی مەبەستە.

56. Governmentality.

من نازانم چ بەرانبەرێک بۆ ئەم چەمکە دابنێم، ڕەنگبێ عەقڵانییەتی سیاسی باشترین بەرانبەر بێت، بەهەرحاڵ من لێرە وشەی حوکمڕانێتیم بەکار هێناوە. لە تاریفێکی کورت و سادەدا ڕنگبێ بتوانین حوکمڕانێتی وەک پانتاییەک لە تەکنیک و ڕێکار بۆ گۆڕین و هەڵسورانی (directing) ڕەفتاری مرۆڤەکان وەسف بکەین.

57. Foucault, The Birth of Biopolitics, pp. 33, 191.

58. Michel Foucault, Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977-78. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009[2007], p. 108.

59. Supply and demand

60. Optimal government

61. Foucault, The Birth of Biopolitics, pp. 242-247.

62. " Not a supermarket society, but an enterprise society." Foucault, The Birth of Biopolitics, p. 147.

63. Foucault, The Birth of Biopolitics, pp. 148-149.

64. Andrew Dilts, "From 'Entrepreneur of the Self' to 'Care of the Self': Neo-liberal Governmentality and Foucault's Ethics", Foucault Studies, 2011: 12, s. 139.

65. Peter Fleming, The Death of Homo Economicus: Work, Debt and the Myth of Endless Accumulation. London: Pluto Press, 2017), p. 175.

66. Foucault, The Birth of Biopolitics, pp. 220-1

67. Investment

68. Theodore W. Schultz, "Human Capital: Policy Issues and Research Opportunities" in EconomicResearch: Retrospect and Prospect 1972, Volume 6, Human Resources, NBER, s. 8.

69. Foucault, The Birth of Biopolitics, p. 224.

70. Andrew Dilts

71. Andrew Dilts, "From 'Entrepreneur of the Self' to 'Care of the Self': Neo-liberal Governmentality and Foucault's Ethics", Foucault Studies, Number 12, October 2011, pp. 136-137.

72. Ulrich Bröckling

73. The Entrepreneurial Self. See Ulrich Bröckling, The Entrepreneurial Self: Fabricating a New Type of Subject. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications Ltd, 2016.

74. Entrepreneur of the himself. See: Foucault, The birth of biopolitics, p. 226.

75. Luigi Pellizzoni L. Ontological Politics in a Disposable World: The New Mastery of Nature. Farnham: Ashgate, 2015, p. 61.

76. Philip Mirowski, Never Let a Serious Crisis Go to Waste: How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown. London: Verso, 2013, p. 58.

77. Cost estimate

78. Challeng

٧٩. فوکۆ لەم کتێبەی خوارەوەدا باسێکی مێتۆدیکی لەم بارەیەوە هەیە. بڕوانە وانەی دەی ئەم کۆوانەیەی فوکۆ:

Michel Foucault, Subjectivity and Truth: Lectures at the Collège de France, 1980-1981. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2017, p. 221-236.

80. The Political

81. Antagonism

82. Already

83. John Carey

٨٤. ئەم قسەیەی جان کێریم لەم سەرچاوەی خوارەوە وەرگرتووە:

Ruth Levitas, Utopia as Method: The Imaginary Reconstitution of Society. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013, p. 153-154.

85. Curriculum

”تیۆری“

ڕەچەڵەکناسیی ئاڵای کوردستان

سەعید شەمس

”

بۆ وێنا کردن، پاراستن و زیندوو ڕاگرتنی ناسنامەی نەتەوایەتیی هەر نەتەوەیەک کۆمەڵێک سیمبولی وەکوو ئاڵا و سروودی نەتەوایەتی پێویستە و کۆمەڵانی خەڵک لە ڕێگەی ئەو سیمبولانەوە، دەکەونە ژێر کاریگەریی بیری ئایدیۆلۆژیی نەتەوەپەرەستی و باوەڕ بە بوونی نەتەوەی خۆیان دێنن. ئاڵای نەتەوەیی کارکردی تایبەتی هەیە و هێمایەکە بۆ ڕەسەنایەتیی نەتەوە. ئەو کەسانەی کە سەر دادەنەوێنن بۆ ئاڵای نەتەوەیی، بە هی خۆیانی دەزانن بەڵام هاوکات ئاڵا ماڵ و مڵکی هیچکام لەو تاکانە نییە، چونکە ئاڵا هی نەتەوەیە.

“

۱) پێشەکی

ئـاڵا و ســروودی نەتەوەیــی، دوو هێمـای گرینگــی هەموو جووڵانەوەیەکــی نەتەوەیی و هەموو ویژمانێکی ناسیۆنالیســتین. هەموو دەوڵەت-نەتەوەکانــی بە فەرمی ناســراو، لە پانتاییی سیســتەمی نێونەتەوەیــدا، خاوەنی ئاڵا و ســروودی نەتەوەییی خۆیانن. لە ساڵی ۱۹۹۲ی زایینــی، پەرلەمانی کوردســتان لە عێراق بڕیارێــدا «ئاڵای کوردســتان» وەکوو ئاڵای فەرمی و نیشــانە و هێمای پێکهاتەی «حکومەتی هەرێمی کوردســتان» لە ســەر دامودەزگاکانی حکومەتی هەڵبکات و، دوایەش لە ســاڵی ۱۹۹۹ «یاسای ئاڵای کوردستان»ی لــە ئەنجومەنــی نیشــتمانیی کوردســتان پەســندکرد. لە ماوەی ۲۸ ســاڵی ڕابردوودا، ئاڵای کوردســتان لە باشــوور و هەروەها لە ڕۆژهەڵاتی کوردســتان جێگیر بووە و، وەکوو ئاڵای نەتەوەیی، لە لایەن حکومەتی هەرێمی کوردســتان و لــە لایەن خەڵکەوە، پەســند کراوە. دیارە هەر لە سەرەتاوە کۆمەڵێک ڕای جیاواز و تەنانەت دژ بەم بڕاردە و بڕیارەش لە ئارادا بوون و هەن.

پرســیارە ســەرەکییەکانی ئــەم باس و تۆژینەوەیە بریتین لە: بە لەبەرچاوگرتنی ئەو خاڵە کە ئاڵای نەتەوەیی، شوێنێکی ناوەندیی لە ویژمانی ناسیۆنالیستییدا هەیە، ڕەچەڵەکی مێژوویــی «ئــاڵای کوردســتان» چییــە؟ دروستبوونی ئەم ئاڵایە کە ئێستا وەکوو ئاڵای نەتەوەیی لە لایەن بەشێکی زۆری کۆمەڵانی خەڵکی کوردەوە پەســند کــراوە، لە کەیەوە دەســت پێدەکات و، چ تێکەڵاوییەکی لەگەڵ بیری ســەربەخۆیی کــورد هەبووە و هەیە؟ چۆنە کە بەر لە ســاڵی ۱۹۹۲ شوێنەوارێکی تایبــەت لەم ئاڵایــە نابیندرێت؟ ئایا ڕاســتە ئەو چەشــنەی کــە هەندێ لایــەن دەڵێن ئەوە ئاڵای نەتەوەییی کــورد نییە و تەنیا لە لایەن گرووپێکی سیاسیی تایبەت لە باشووری کوردســتان داســەپێندراوە؟ لــە کۆتاییدا، بــە لەبەرچاوگرتنی ئەو خاڵە کە هەمیشــە تێکەڵاوێک لە نێوان ڕابردوو و سیمبولەکانی ناســیۆنالیزم و نەتەوە بوونــی هەیە، ڕەوتی نەتەوەوێناکردن دەکرێ لە ڕێگەی پێناسەی ئاڵای نەتەوەیییەوە شــرۆڤە بکرێت؛ سیما و پێکهاتەی شەرۆڤەیەکی لەو چەشنە چییە و ســەبارەت بە بیری نەتەوایەتیی کورد چمان پێ دەڵێت و یان فێر دەکات؟

۲) ناسیۆنالیزم و نەتەوە وەک بەرهەمی قۆناغی مۆدێرنیتە

بێگومان ئــاڵا لە جیهانــی پێش-مۆدێرن و لە کولتــووری ئیمراتورییەکانی ســەدەکانی ناوەڕاســت و تەنانەت لە قۆناغی باستانیشدا لە ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵات هەبووە. لە ئەورووپا ئاڵا لە ماوەی شەڕی خاچی و لە ژێر کاریگەریی کولتووری عەرەبی و ئیســلامی گەشەیەکی جیاوازی بــە خۆیەوە دیت. چونکە لە باوەڕی ئیســلامییدا، وێنەکێشــانی تاکــی زیندوو ڕێگەپێنــەدراو بــوو، کولتــووری عەرەبی و ئیسلامیی ئەو کاتە، پەنایان دەبرد بۆ نموونەی گشــتی (ئابســتراکت).[۱] لە ژێر کاریگەریی شــەڕی خاچی لە ســەدەکانی نێوەڕاســت (۱۲۹۱-۱۰۹۵) ئاڵا لە شــێوەی خاچدا و بە مەبەستی سەربازی و ئایینی لە ئەورووپا بەکار دەهێنــدرا. بۆ یەکەم جار کە ئاڵا لە دەرەوەی ڕەهەنــدی ئایینی و ســەربازی بەکارهێندرا، کاتــێ بــوو کــە کۆمپانیاکانــی بازرگانی و دەریاوانی بۆ ناساندنی خۆیان کەڵکیان لە ئاڵا وەرگــرت. لە دەرئەنجامی ئەو گۆڕانەدا ئاڵا لە سەدەی ۱۶ی زایینەوە بە واتای غەیرەئایینی لــە ڕۆژئاوا بەکارهێنراوە کــە دواتر بەرە بەرە لە نێوان ســەدەی ۱۶ و ۱۸ی زاییندا بووە بە بنەمای ئاڵای دەوڵەتەکان.[۲]

لە ڕاســتیدا، تا شۆڕەشــەکانی کۆتاییی ســەدەی ۱۸، ئاڵاکان پەیوەست بە کۆمەڵانی خەڵکــی ئاســاییەوە نەبــوون، بەڵکــوو هێمایەک بۆ نوێنەرایەتیی پاشــا و بنەماڵەی

فەرمانڕەواییەکانیان بوون.[3] ئەوە کە ئاڵا وەکوو هێمایەک بۆ نوێنەرایەتی کردنی نەتەوەیەکی سەربەخۆ کەڵکی لێ وەربگیرێ، دیاردەیەکی مۆدێرنە و لە سەردەمی نوێ و مۆدێرندا داهێنراوە. بە واتایەک ئاڵا- چ ڕەنگەکانی و چ نیشانەکانی، تەنیا لە چوارچێوەی تایبەتمەندیی سەردەمی ناسیۆنالیزم و لە سۆنگەی ئایدیۆلۆژیی ناسیۆنالیستییەوە دەبێت فام، شی و پێناسە بکرێت. ئاڵا و سروودی نەتەوەیی بەم شێوازەی ئێستا لە جیهاندا وەکوو ئەسڵێکی وەرچەم - بە بێ هەڵسەنگاندن و پێداچوونەوە لە لایەن زۆربەی خەڵکەوە پەسند کراوە- هەمیشە لە مێژوودا بەو شێوازە نەبووە و لە گوشەنیگای تیۆریی کۆمەڵایەتیی هاوچەرخەوە، گرێدراوی تایبەتمەندیی سەردەمی نوێ و مۆدێرنیتەیە. سەردەمێک کە مێژووی دەستپێکی لە لایەن زۆربەی بیرمەندانی بواری تیۆریی کۆمەڵایەتییەوە وەکوو دەرئەنجامی شۆڕشەکان فەڕەنسا و ئەمریکا شی دەکرێتەوە کە لە کۆتاییی سەدەی هەژدەوە لە ئەرووپادا و لە باقی جیهان لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستەمەوە جێگیر دەبێت.[4]

«دەستەواژەی ناسیۆنالیزم بەکار دەهێندرێ بۆ ئاماژەکردن بەو جووڵانەوە سیاسییانە کە بەدوای دامەزراندن یان بەکارهێنانی دەسەڵاتێکی دەوڵەتین و بە باسێکی ناسیۆنالیستی شەرعییەت دەدەن بەو کردەیەی خۆیان. باسی ناسیۆنالیستی داکترینێکی سیاسییە کە لە سەر سێ باوەڕ وێنا کراوە:

الف) نەتەوەیەک بە کاراکتێر و تایبەتمەندیی خۆیەوە بوونی هەیە.

ب) بەهاکان و بەرژەوەندییەکانی ئەو نەتەوەیە، دەبێت بە سەر بەهاکان و بەرژەوەندییەکانی تردا زاڵ بن.

پ) ئەو نەتەوەیە تا ئەو ئاستەی دەگونجێت، سەربەخۆ بێت. ئەوەش لانیکەم شێوازێک لە سەروەریی سیاسیی پێویستە.»[5]

ئاوێتەبوونی ئەو سێ لایەنە، بەستێنێک بۆ بۆچوونی ناسیۆنالیستی و تێڕوانینێکی نوێ کە کۆمەڵانی خەڵکی ناوچە جۆراجۆرە جوغرافیاییەکان وەکوو نەتەوە پێناسە بکات، دەرەخسێنێ. لە هەنووکەدا زۆربەی بیرمەندانی تیۆریی کۆمەڵایەتی کۆدەنگیان لە سەر دوو ئەسڵ هەیە: یەکەم، نەتەوە بەرهەمی سروشتی یان گەشەی ڕاستەوخۆی تایبەتمەندییە جوغرافیایی و مێژووییەکان نییە، بەڵکوو پیش هەموو شتێک دیاردەیەکی کولتووری و سیاسییە. دووەم، هەرچەند نەتەوە لە رووی کۆمەڵایەتییەوە بریتییە لە کۆمەڵێک لە تاکەکان، بەڵام چەمکی نەتەوە هێمایەکە بۆ شتێکی باڵاتر و سەرتر لە کۆی ئەندامانی ئەو کۆمەڵە خەڵکە. بە واتایەکی دیکە، نەتەوە لە هەلومەرجێکی دیاریکراوی وەکوو ئیرادەی ڕاستەخۆ و بڕیاری سیاسیی ئاگایانەی ئەندامانی ئەو کۆمەڵەخەڵکەدا، خۆی دەردەخا.

لە ڕوانگەی تیۆری کۆمەڵایەتیی هاوچەرخەوە، وێژمانی ناسیۆنالیزم تەنیا لە سەردەمی نوێ و لە ژێر کاریگەریی ئەو گۆڕانکارییە سیاسی، کولتووری و کۆمەڵایەتییانەی کە پیشەسازی و مۆدێرنیتە وەگەڕیان خست، دەرفەتی شکڵگرتن و گەشەی هەبوو. ئێرنێست گێڵنێر گوتەنی «ناسیۆنالیزم دیاردە و پرەنسیپێکی سیاسییە بانگەشەی ئەوە دەکات کە هاوچەشنیی کولتووری، بناغەی گرێبەستی کۆمەڵایەتی بێت [...] و پرەنسیپەکانی ئۆتۆریتە (دەسەڵاتی سیاسی) لە گەڵ یەکینەی کولتووریدا یەکانگیر بێت»[6]. ئەو دیاردەیە، چ وەک پرەنسیپێکی سیاسی و چ وەک هەستی کۆمەڵانی خەڵک - نە تەنیا چەند کەس- لە قۆناغی نوێ و مۆدێرنیتەدا دەرفەتی شکڵگرتن و بەردەوامی هەیە. دەرئەنجامی لۆژیکی و

فیکریی ئەم تێڕوانینە ئەوەیە کە ناسیۆنالیزم بەرهەمی هەلومەرجێکی کۆمەڵایەتی و مێژووییە کە لەودا، کەڵەکەبوونی کولتوور دەگاتە ئاستێکی نوێ، ئاستێک کە گێڵنێر وەکوو کولتووری باڵا یان کولتووری نەتەوەیی پێناسەی دەکات و، سنوور و شەرعییەتی دەسەڵاتی سیاسی(دەوڵەت) بۆ یەکەم جار لە مێژووی مرۆڤایەتیدا لە لایەن کولتووری نەتەوەییەوە دیاری دەکرێ. بە واتایەکی تر، لە ژێر کاریگەریی ماددی و ناماددیی چەرخەی گۆڕانی مۆدێرنیتە، بەستێنی ئاویتەبوونی وردەکولتوورە ناوچەییەکان دەرەخسێ و کولتوورێکی نەتەوەیی شکڵ دەگرێ و ئەو کولتوورە دەبێتە سەرچاوەی شەرعییەتی دەسەڵاتی سیاسی(دەوڵەت).

لەم گۆشەنیگایەوە، نەتەوە پێش هەموو شتێک، دیاردەیەکی کولتووری و سیاسییە کە لەسەر بنەمای هاوپەیمانیی خوازیارانەی ئەندامانی گرووپێکی مرۆڤی و یان لە لایەن گرووپێکەوە کە خۆیان بە نوێنەری سەرجەمی ئەو کۆمەڵەیە دەناسێنن، گەڵاڵە دەکرێت. لە ڕێگەی ئامرازی ناسیۆنالیزمەوەیە کە بیرۆکەی نەتەوە، بە واتای کۆمەڵگایەکی سیاسیی ڕێکخراو و دامەزراو، لە دەوڵەتێکدا کە خاوەنی حوکمڕانیی سەربەخۆیانەیە، جێگیر دەبێت. بە کورتی، ڕاز و ڕەمزی سەردەمی ناسیۆنالیزم لەوەدایە کە یەکینەی کولتووری(کولتووری نەتەوەیی) دەبێتە خاوەن توانست و هێزێک کە سنووری یەکینەی سیاسی دیاری بکات و شەرعییەتی پێ بدات.

تایبەتمەندی و جیاوازیی بنەڕەتیی سەردەمی ناسیۆنالیزم لەگەڵ مێژووی پێش خۆی ئەوەیە کە بۆ یەکەم جار شەرعییەتی دەسەڵاتی سیاسی لە پادشا، بنەماڵە، ئایین و هتد، دەگوازرێتەوە بۆ کولتووری نەتەوەیی. لەو ڕەوتەدایە کە پێکهاتەی دەسەڵاتە سیاسییە کۆنەکان کە لە چوارچێوەی ئیمپراتۆرییەکان (بۆ وێنە؛ ئیمپراتۆریی عوسمانی، ئۆسبێرگ، ڕووسیا و هتد) یان هەڵدەوەشێنەوە و لە جێیان کۆمەڵێک دەوڵەت-نەتەوەی نوێ دادەمەزرێن، یان ئەو ئیمپراتۆریانە ناچار دەبن خۆیان دووبارە لە ڕووخساری دوڵەت-نەتەوەدا ڕێکبخەنەوە و شەرعییەتی سیاسیی خۆیان نەک بە ئایین، نەریت، بنەماڵە و هتد، بەڵکۆ بە کولتووری نەتەوەیی دابین بکەن.

٣) ئاڵای نەتەوەیی

چەمکی نەتەوە لە کاکڵی خۆیدا ئاماژەیە بە شێوازێکی مێژوویی تایبەت لە کۆمەڵگای مرۆڤی کە هەم خاوەن ناسنامەی کولتووری و هەمیش دەرخەری ناسنامەیەکی سیاسییە. تەنیا لەو سۆنگەیەوە پێناسەی پەسند کراو و باوی نەتەوە؛ واتا کۆمەڵە خەڵکێک کە هەم ناو و هەمیش پێناسەیەکی تایبەتیان لە خۆیان، لە ئەفسانەکانیان، لە کۆبیرەوەرییەکان، لە بەها و نەریتە هاوبەشەکانیان هەیە و بانگەشە بۆ شێوازی ژیان و کولتووری هاوبەشی خۆیان دەکەن، قابیلی فام و تێگەیشتنە. بۆ ڕامان و تێگەیشتن لەم پێناسەیە، دەبێت تێگەیشتنێکی بابەتیانەمان لە چەمکی ئالۆزی نەتەوە هەبێت.

دەیوید میلێر، فەیلەسووفی سیاسیی هاوچەرخی بریتانیایی و یەکێک لە پسپۆڕانی ئەم بابەت و بوارە، بۆ هاسانکردنی ئالۆزیی ئەو چەمکە، نەتەوە وەکوو دیاردە و وێژمانێکی سێ ڕەهەندی پێناسەی دەکات:

ڕەهەندی یەکەم: ڕەهەندی تاکێتییانەی نەتەوەیە. کاتێ کەسێک دەڵێت من کوردم و یان تورکم، پێیداگری لە سەر ئەسڵێکی گرینگ لە کەسایەتیی خۆی دەکات. بە واتایەکی تر، بوونی خۆی بە هەبوونی ناسنامەیەکی وێناکراو، واتا نەتەوەوە گرێ دەدا.

ڕەهەندی دووەم: نەتەوە وەکوو «کۆمەڵەیەکی وێناکراو»، بریتییە لە ڕەهەندی ئەخلاقی و مۆڕاڵی. دەستەواژەی «کۆمەڵەی

وێناکـــراو» لە لایـــەن بێنیدیت ئاندرســـۆن لە کتێبەکـــەی لە ژێر ســـەردێری «کۆمەڵە وێناکـــراوەکان: کۆمەڵێـــک ڕامان لە ســـەر ڕەچەڵـــەک و بڵاوبوونەوەی ناســـیۆنالیزمدا» گەڵاڵە کراوە.[٧] مەبەســـت لەو دەستەواژەیە ئەوەیە کە هەر ئەندامێکی نەتەوەیەکی بۆ وێنە ٧٠ ملیۆنی، بە لانی زۆرەوە تەنیا چەند هەزار تـــاک لە ئەندامانی نەتەوەی خۆی دەناســـێ، بـــەڵام هـــاوکات هەســـتێکی بەڵێندارانەی بەرانبەر بە سەرجەمی ئەو ٧٠ ملیۆن خەڵکە هەیـــە. بە واتایەکـــی تر، ئەندامانـــی نەتەوە، بەرپرســـایەتییەکی ئەخلاقیـــی گەورەتریان بەرانبەر بە هاونەتەوەییەکانی خۆیان هەیە.

ڕەهەندی ســـێیەم: باس لە تایبەتمەندیی سیاســـیی نەتەوە دەکات، واتا کاتێک کۆمەڵە خەڵکێک خۆیان بە نەتەوە دەزانن، ویســـتی دیاریکردنی چارەنووســـی سیاسیی خۆیانیان هەیـــە و خوازیـــاری دامەزراندنـــی دەوڵەتی نەتەوەییی خۆیانن.[٨]

ئەو سێ ڕەهەندە کە نیشاندەری چەمکی نەتـــەوەن، وەکـــوو زەنجیرێـــک تێکئالاون و پێکهاتەیەکـــی تایبەت چـــێ دەکەن کە هەر چەشـــنە درز و قەڵشـــتێک لـــە یەکێک لەو ڕەهەندانـــە، کاریگەریـــی لە ســـەر ئەوانی تر دەبێت. هـــەر بۆیەش، هەســـتی نەتەوایەتی شتێکی سروشتی و یەکجارەکی نییە، بەڵکوو نەتـــەوە لە ئەنجـــام و تێکئالاویی ئەو ســـێ لایەنە وەکوو هەســـت و ئاگاییی ئەندامانانی بەرهەم دەهێنرێت. لە بەردەوامیی ئەو باسەدا میلێـــر دەرئەنجامێکـــی پێنـــج ڕەهەندی بۆ تایبەتمەندیی ناسنامەی نەتەوایەتی پێشنیار دەکات: **١** باوەڕ: نەتەوە کاتێ بوونی هەیە کە ئەندامانی نەتەوەکە، باوەڕیان بە نەتەوەبوونی خۆیان هەبێت و ئەو هەست و باوەڕە زیندوو ڕاگـــرن؛ **٢** ڕەهەنـــدی دووەمی ناســـنامەی نەتەوایەتی هەڵگـــری بەردەوامیی مێژووییە؛ **٣** ســـێیەمین تایبەتمەندیـــی ناســـنامەی نەتەوایەتـــی، دەرخەری چـــالاک بوونی ئەو ناســـنامەیەیە، واتا نەتـــەوە کاتێ بوونی هەیە کـــە ئەندامانی نەتەوە چالاک بن و لە ڕێگەی کۆمەڵێک چالاکیی هاوبەشـــەوە ناســـنامەی نەتەوەیـــی زینـــدوو ڕاگـــرن؛ **٤** چوارەمین ڕەهەندی ناســـنامەی نەتەوایەتـــی ئاماژە بە چۆنایەتیی پەیوەســـتبوونی کۆمەڵە خەڵکێک بـــە شـــوێنێکی جوغرافیاییـــەوە دەکات؛ **٥** لـــە کۆتاییدا، ئەو گـــرووپ و توێژانەی کە نەتـــەوە پێکدەنێن، باوەڕیـــان بە کۆمەڵێک تایبەتمەندیـــی خۆیـــان هەیە کـــە ئەوان لە نەتەوەکانی تر جیا دەکاتەوە.[٩]

بۆ وێنا کردن، پاراستن و زیندوو ڕاگرتنی ناســـنامەی نەتەوایەتیـــی هـــەر نەتەوەیەک کۆمەڵێک ســـیمبولی وەکوو ئالا و ســـروودی نەتەوایەتـــی پێویســـتە و کۆمەڵانـــی خەڵک لە ڕێگـــەی ئەو ســـیمبولانەوە، دەکەونە ژێر کاریگەریی بیری ئایدیۆلۆژیی نەتەوەپەرەستی و باوەڕ بە بوونی نەتەوەی خۆیان دێنن. ئالای نەتەوەیی کارکردی تایبەتی هەیە و هێمایەکە بۆ ڕەســـەنایەتیی نەتەوە. ئەو کەســـانەی کە ســـەر دادەنەوێنن بۆ ئالای نەتەوەیی، بە هی خۆیانـــی دەزانـــن بەڵام هاوکات ئـــالا ماڵ و مڵکـــی هیچکام لەو تاکانـــە نییە، چونکە ئالا هی نەتەوەیە. ئالای نەتەوەیی لە دۆخێ دژوار و ئەســـتەمدا، کۆمەڵانی خەڵـــک یەکدەخا و خوئاگایی دەبەخشێ بە نەتەوە.

٤) ئالای نەتەوەیی لە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوین

باس کرا کە ئالا و سروودی نەتەوەیی، وەکوو سیمبولەکانی ناسنامەی نەتەوایەتی، بەرهەمی ســـەردەمی مۆدێرنن و کاکڵیان لەگەڵ ئالا لە ســـەردەمی پێش مۆدێرن جیـــاوازە. گەرچی زۆرینەی تێفکرینە ناسیۆنالیستەکان، بنەمای تایبەتمەندیی نەتـــەوەی خۆیان بە یارمەتیی تیۆرانینـــی مۆدێـــرن گەڵاڵە دەکـــەن، بەڵام هاوکات خوازە و خولیـــای ئەوەیان هەیە کە ڕەچەڵەکی نەتەوەی خۆیـــان بە مێژوویەکی

زۆر کــۆن پەیوەســـت بکەن. هــەر بۆیەش، زۆرینــەی ویژمانــە ناسیۆنالیســـتییەکان، تێکەڵاوێکــن لــە بیــری مۆدێــرن لەگەڵ نەریتی رابردو، پێشــینیەی ئایینی و تەنانەت کۆمەڵێک ئەفسانە. ئەوە بە تایبەت لە ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوین زۆر ئاشکرایە.

لە لایەکــەوە، ناسیۆنالیســـتەکان هەوڵ دەدەن تایبەتمەندیــی نەتــەوەی خۆییــان بــە جۆرێــک گەلاڵــە بکــەن کە لــە گەڵ پێداویستییەکانی سەردەمی مۆدێرن گونجاو بێت و بــە پێداگرتن لە ســەر ئەم جیاوازی و تایبەتمەندییانــە، مافــی جیابوونــەوە و دامەزراندنــی دەوڵەتێکــی ســەربەخۆ لــە سیســـتەمی نێونەتەوەییدا بۆ نەتەوەی خۆیان مســـۆگەر بکەن. لــە لایەکی تــرەوە، هەوڵ دەدەن شـــێوازێک لە بەردەوامیی مێژوویی بۆ نەتەوەی خۆیان بسەلمێنن.

بــە لەبەرچاوگرتنــی ئــەو باســەی کە پێشــکەش کرا، دەخوازم بڵێم کە گەڵاڵەرێژ کردنی ئــاڵای نەتەوایەتیی هەر نەتەوەیەک، گرێــدراوی دۆخێکی سیاســی-کۆمەڵایەتیی تایبەت و هەروەها بەرهەمی بیر و روانگەی ئەو جیلــە رووناکبیرەیە کە لەو دۆخەدا گەڵاڵەی ئاڵای نەتەوایەتیی پێشــنیار و پەسند دەکەن. بۆ وێنە، هەرچەند فیردەوســی لە شــانامەدا باســی «دەرەفشی کاویانی» دەکات و داستان و ئەفســانەی کاوەی ئاســنگەر بە شێوازێک دەگێرێتــەوە و دەیخاتــە قاڵبــی شــێعرەوە کــە بەشــێک لە خەڵــک، وەکــوو مێژووی راســتەقینەی رابــردووی ئێــران دەیبینن، بەڵام ئاڵای نەتەوایەتیــی ئێران تا دامەزرانی کۆماری ئیسلامیی ئێران هەمیشە بە نیشانی «شــێر و خــۆر» رازاوەتەوە. رەنگە پێویســت نەبێــت ئاماژە بــەوە بکەین کــە گێرانەوەی ئەفســانەکانی کۆنــی «ئێرانــی» و کردنی بە مێژووی رابردووی زنجیرە «شــاهانی ئێرانی» لە لایەن فێردەوسییەوە، گرینگترین تەوەری وێژمانی ناسیۆنالیزمی ئێرانییە. بەڵام کە باسی ئاڵای نەتەوەییی ئێران دێتە گۆڕێ، شــانامە بە تەواوی پشــتگوێ دەخرێت و «دەرەفشی کاویانی» لە بیر دەچێتەوە. پرســیار ئەوەیە بۆ لە نێوان دوو ئەفسانەدا، یەکیان وەلادەندرێت و ئــەوی تریــان هەڵدەبرێژدرێت؟ وڵامی ئەو پرسیارە تەنیا دەکرێ لە شیکاریی تێروانینی ئــەو رووناکبیرانــەی کە ئــاڵای نەتەوەییی ئێرانیان دروســت کردووە و ئەو دۆخەی کە تێیــدا دەژین، بدۆزرێتەوە. ئاڵای نەتەوایەتیی ئێران لە قۆناغی شۆرشــی مەشــرووتەدا لە لایەن مەشرووتەخوازانەوە گەڵاڵەرێژ و پەسند کرا. هەرچەند لە دەوری رەزاشــادا نیشانەکە کەمێــک گۆرانی بەخۆیــەوە دیت، بەڵام ئەم ئاڵایــە تــا دامەزراندنــی رێژیمــی کۆماری ئیســلامی وەکوو ئــاڵای نەتەوەییــی ئێرانی فەرمییەتی هەبوو.[۱۰]

رەچەڵەکی نیشــانی «شێر و خۆر» خۆی وەستانێک دەخوازێ. کۆنترین ئاڵا بە نیشانی «شــێر و خــۆر» دەگەرێتەوە بۆ ســاڵی ۸۲۶ کۆچی (نیزیک بە ســاڵی ۱۴۲۳ زایینی) کە دەکاتە دەورەی تەیموورییــان.[۱۱] ئەو ئاڵایە لە شــێوازی مینیاتۆردا لە کتێبی شاهنامەی شەمسەدین کاشانیدا کە داستانی داگیرکردنی نەیشابوور لە لایەن مەغۆلەکانی کردۆتە شێعر، هاتووە. لەو مینیاتۆرەدا شــەرکەرانی مەغۆل، لــە حاڵێکدا کە ئاڵایەک کــە هێلالی مانگی تێدایە لە گەڵ ئاڵایەک کە نیشــانی «شێر و خۆر»ی هەیە بە دەستییانەوەیە، نیشان دەدا. ئەم مینیاتــۆرە هی کاتی گەمارۆی شــاری نەیشــابوورە لە لایەن ســوپای مەغۆلەوە. لە ســەدەی ۱۴ی زایینییەوە تــا قەوارەگرتنی دوو ئیمپراتۆریی ســەفەوی و عوســمانی ئەو دوو نیشــانەیە، واتا «شــێر و خۆر» (زۆر جار شــێر و شمشیر و خۆر) و هیلالی مانگ (زۆر جــار هیلال و مانگ پێکــەوە) لە لایەن ئەو پاشــایانەی کە لە ناوچەکــەدا حوکمڕانییان دەکرد بەکار هێنراوە.

بە سەرهەڵدانی دوو ئیمپراتوریی سەفەوی

و عوسمانی، نیشانی «شێر و خۆر» لە لایەکەوە و مانگ و هیلالێک لە لایەکی ترەوە دەبن بە نێشانەی ئەو دوو دەسەڵاتە. یانی تا ئەو کاتە، هەر دوو نیشان بەکار هێنراون. وەکوو دەزانین بەشـــێکی بەرچاوی ئەو ئیمارەتانە کە ئێمڕۆ لە لایەن ناسیۆنالیســـتە ئێرانییەکانەوە وەکوو ناسنامە و دەسەڵاتی «ئێرانی» دەناسێنرێن، لە لایەن تورکەکانەوە ئیدارە دەکران. یەکێک لە هۆکارە ســـەرەکییەکانی زاڵ بوونی تورکەکان لە نێوان ســـەدەی ١٣تـــا ١٥ی زایینی لەو ناوچەیەدا دەگەڕێتەوە بۆ مەهارەتی ئەســـپ سواریی تورکەکان کە لە تێکنۆلۆژیی شەڕ لەو قۆناغە مێژووییەدا دەورێکی گرینگی دەگیرا.

ئەڵبەت لە نێوان سەدەی ١٦ تا نیوەراستی ســـەدەی نۆزدەی زایینی، تەرحی ئاڵای دوو ئیمپراتوریی ســـەفەوی و قاجار لە لایەکەوە و ئیمپراتۆریی عوســـمانی لـــە لایەکی ترەوە چەندین جار گۆڕاون و دوو نیشانەی «شێر و خۆر» (لە ئاڵای ســـەفەوی و قاجاردا) و مانگ یان هیلالی مانگ (لە ئاڵای عوسمانییەکاندا) بە شـــێوازی جیاواز لەم ئاڵایانەدا دەبیندرێن. بـــەس ڕاشـــکاوانە دەبێت پێ لە ســـەر ئەوە دابگرین کە نە نیشـــانی مانـــگ یان هیلالی مانـــگ هێمایەکە بۆ ئیســـلامی بـــوون و نە «شـــێر و خۆر» ئاماژەیە بە زەردەشـــتی بوون. نە یەکەمیـــان ڕەنگدانەوەی تورک بوونە و نە دووەمییان هێمایەکە بۆ ئێرانی بوون.

لە نیـــوەی دووەمی ســـەدەی نۆزدەی زایینی بەمـــلاوە هەر دوو ئیمپراتوریی قاجار و عوســـمانی، بـــە هۆی گرینگـــی و دەوری کاریگەری سیاســـەت لە گۆڕەپانی جیهانیدا، فۆرمێکی یەکدەســـت بە ئاڵاکانیان دەدەن. بـــۆ یەکەمجار لە ســـاڵی ١٨٤٩ ســـەرۆک وەزیـــری دەوڵەتی قاجـــار «ئەمیـــر کەبیر» فەرمانی دەرکرد کـــە ئاڵای دەوڵەتەکەی بە نیشانی شێر و خۆرەوە لە سەفارەتی لەندەن هەڵبکرێـــت کە تەرحەکەی بەو شـــێوەیەی خوارەوە بوو:

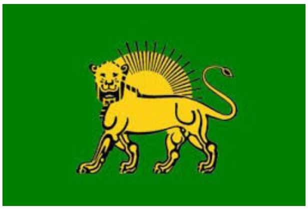

کە دواتر ئەو نیشـــانەیە بە دەستکارییەوە لە شۆڕشی مەشـــرووتەدا لە ناوەندی ئاڵای سێ ڕەنگی ئێران جێ دەگرێ.

ئیمپراتوریی عوسمانیش پاش چەند جار دەســـتکاری لە نیشانی مانگ و هیلالی مانگ بە ڕەنگی سپی لە سەر زەمینەیەکی سووردا، لە ســـاڵی ١٨٤٤ ئـــاڵای خـــوارەوەی وەکوو ئاڵای فەرمیی خۆی پەســـند کرد و لە هەموو ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتیدا هەڵیکرد.

جێی ســـەرنجە کە کەماڵیســـتەکان تەنیا لە ســـاڵی ١٩٣٦ ئاخریـــن ئـــاڵای ئیمپراتوریی عوســـمانییان وەکوو ئاڵای نەتەوەی «تورک» و ئـــاڵای کۆماری تورکیا، بە فەرمی پەســـند کرد، لـــە حاڵێکدا کۆمـــاری تورکیا لە دوای پەیماننامـــەی لـــۆزان و لە کۆتاییی ســـاڵی ١٩٢٣وە بە فەرمی دامـــەزراوە و لە پانتاییی نێونەتەوییـــدا شـــەرعییەتی هەبـــوو، بەڵام کەماڵیســـتەکان هەمان ئـــاڵای ئیمپراتۆریی عوســـمانیان بێ ئەوەی لە پەرلمانی کۆماری تورکیا پەسند بکرێت بەکار دێنا.[١٢]

بـــەڵام لـــە ئێرانـــدا، ڕێبەرانی شۆڕشـــی مەشـــرووتە، ئاڵایەکی نوێیـــان وەکوو ئاڵای نەتەوایەتیـــی ئێران دروســـت کرد و تەنانەت نیشـــانی «شـــێر و خۆریش بە دەستکارییەوە لە ناوندی ئاڵاکە نەخشـــێندرا، بەو شێوەیەی

خوارەوە بوو:

ئاڵای نەتەوایەتی ئێران لە شۆڕشی مەشرووتە(١٩٠٥)

لە قوناغی سەڵتەنەتی ڕەزاشا و لە نێوان ساڵەکانی ١٩٢٥-٢٨، ئاڵای مەشرووتە بە جیاوازی و گۆڕانکارییەوە وەکوو ئاڵای نەتەوەیی پەسند کرا. ئەو گۆڕانکارییانەی کە لە دەورانی پەهلەوی لە ئاڵای مەشرووتەدا کرا، دوو لایەنی هەبوو. لە لایەکەوە سیمای شێر زۆر قوت کراوە تا وەک سیمبولی سەڵتەنەت زەقتر بەرچاو بکەوێت. لە لایەکی ترەوە، ژمارەی تیشکەکانی خۆرەکە کەم کراوە و خستییانە پشت شێرەکەوە و بۆ ئەوەی بەم چەشنە سیمای ژنانەی خۆرەکە کەم بکەنەوە. هاوکات شێرەکەشیان بە تاجەگوڵێک ڕازاندەوە. من لە شوێنێکی تر باسی ئەو دۆخە کۆمەڵایەتی-سیاسییەم کردووە کە بوو بە پاڵ پێوەنەری گۆڕانی بنەڕەتی لە بیر و ویژمانی نەتەوایەتیی ئێرانیدا.[١٣]

٥) ئاڵای کوردستان بەرهەمی هزری جیلی یەکەمی ناسیۆنالیستی کورد

٥.١) پاشخانی سیاسی- مێژوویی

لە سی ساڵی ڕابردوودا بە هۆی کار و تێکۆشانی فیکریی نەوەی نوێی ئاکادیمیسیەنی کورد و هەروەها توێژینەوە بەنرخەکانی کوردناسانی ڕۆژئاوایی، کوردستانناسی(کوردۆلۆژی)، وەکوو لقێکی نوێ لە «خوێندنەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوین»، شکڵی گرتووە و بە فەرمی ناسراوە. لەم گۆشەنیگایەوە ئەم باسە تا ئاستێک پەسندکراوە کە سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزمی کوردی کەم تا زۆر، هاوزەمەنە لە گەڵ ناسیۆنالیزمی ئێرانی، تورکی و عەرەبی، واتا لە کۆتاییی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستەمدا ناسیۆنالیزمی ئەو نەتەوانە قەوارەدەگرێ.

بەڵام جیاوازییەکی گرینگ لە نێوان ناسیۆنالیزمی کوردی و ناسیۆنالیزمی ئێرانی و تورکیدا هەبوو و هەیە. پرۆژەی سیاسی و فیکریی یەکەم نەوەی ناسیۆنالیستی ئێرانی و تورک بریتیی بوو لە چاکسازی، نوێسازی و یان مۆدێرنیزاسیۆنی ئیمپراتورییەکانیان، کە لە ئەنجامدا ناسیۆنالیزمی ئێرانی و تورکی پاش ماوەیەکی کورت سیما و ئاخێوی ناسیۆنالیزمی ڕەسمی و فەرمییان[١٤] بە خۆیانەوە گرت. ناسیۆنالیزمی کوردی پێش هەموو شتێک دەبوو فیکر لە دامەزراندنی دەوڵەتێکی نوێ، نەک نوێسازیی دەوڵەتێکی کۆن و دەرەبەگایەتی، بکاتەوە؛ هەر بۆیەش تایبەتمەندی و سروشتێکی سیاسیی هاوچەرختر و ڕزگاریخوازانەتری هەبوو.

بە پێی سەرچاوەکان ئەو ئاڵایە کە ئێستا وەکوو ئاڵای کوردستان پەسند کراوە بۆ یەکەم جار لە وەرزی هاوینی ساڵی ١٩٢٠ لە لایەن «تەشکیلاتی ئیجتماعییەی کورد»[١٥] دروست کراوە، هەرچەند ڕۆژ و مانگی دروستکردنی ئەو ئاڵایە بە بەڵگەوە ڕوون نەکراوەتەوە[١٦]، تەنیا وەکوو گریمانەیەک دەکرێ بگوترێ لە تەمووزی ساڵی ١٩٢٠ دارێژرابێت. بۆ گەیشتن بە تێروانینێکی شیاو بۆ ئەو ڕووداوە دەبێ بگەڕێینەوە بۆ گۆڕانکارییە سیاسییەکانی چەندین مانگی پێش ئەو کاتە.[١٧]

لە دوای وەستانی شەڕ و لە نێوان ساڵانی ١٩١٨-١٩٢٠دا، ململانێیەکی توند لە نێوان هاوپەیمانان، بە تایبەت بریتانیاییەکان لە لایەکەوە و تورکەکان لە بەرەی مێحوەر لە لایەکی ترەوە، بۆ ڕاکێشانی ڕای گشتیی کورد بۆ لای سیاسەتی ئەوان هەبوو. ئەوەش بە هۆی گۆڕانکاریی لە نەکاو و چاوەڕواننەکراوی

سالانی کۆتاییی شەڕی یەکەمی جیهانی بوو. دەیڤید مەکداول لەو بارەوە دەنووسێ: «لەگەڵ شکانی هێزەکانی عوسمانی لە سووریا و میزۆپۆتامیا لە ساڵی ١٩١٨دا، بە ناچاری نەخشەی ڕۆژهەڵاتی ناوینیش دەبوایە جارێکی دیکە ئامادە بکرێت و دابڕێژرێتەوە: یەکەمین ئاماژە بۆ ئەم سنوورە، پێش کۆتاییی شەڕ لە نامە گۆڕینەوەکانی «حوسێن[١٨]- مەک هامۆون» دەربارەی ناوچە عەرەبنیشینەکانی عوسمانیدا، کراوە [...] پاشان لە نوامبر (تشرین)ی ١٩١٧ دا بەلشەڤیکەکان ورد و درشتی ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆیان ئاشکرا کرد.»[١٩] دوای هاتنەسەرکاری بەلشەڤییەکان، ڕووسیا بە فەرمی لە بەرەی هاوپەیمانان کێشایەوە و تەواوی ناوچەی ئەستەموڵ و دەربەندەکان و ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵات، کە بەشێکی بەرچاوی کوردستانیشی لە خۆی دەگرت و لە ڕێکەوتننامەکەدا درابوو بە ڕووسیا، بە ناچاری کەوتە بەر بەرپرسایەتیی بریتانیای مەزن.[٢٠]

لە ساڵی ١٩١٨ بەملاوە توێژێک لە چالاکوانان و ڕووناکبیرانی کورد هەوڵیان دەدا ڕای زلهێزەکان بۆ مەسەلە و مافی کورد ڕاکێشن.[٢١] لە نێو ئەو بازنەیەدا، ژێنێرال محەمەد شەریف پاشا کە لە ئەورووپا نیشتەجێ ببوو، زۆر چالاک بوو. سەرچاوەکان باس لە پەیوەندی و چاوپێکەوتن لە نێوان شەریف پاشا و پێرسی کاکس[٢٢]، ئەفسەری سیاسیی باڵای بریتانیا لە میسۆپۆتامیا دەکەن کە لە مانگی جوون (حوزەیران) ساڵی ١٩١٨ ڕوویداوە.[٢٣] لەو دیدارەدا، شەریف پاشا گەڵاڵەی پڕۆژەیەک بۆ هاوکاری و پەیوەندیی نێوان کورد و بریتانیا بە کاکس پێشنیار دەکات. ویلسۆن لە ساڵی ١٩٣٦ لەوبارەوە دەڵێت: :ئەو پێشنیارەی شەریف پاشا نیشانی دا کە ئەو زۆر هوشیارانە پێشبینیی جێبەجێ کردنی سیستەمی قەیومییەتی لە لایەن بریتانیاوە کردبوو.[٢٤]

بەڵام چالاکی و هەوڵ و تەقەلاکانی شەریف پاشا و هاوفکرانی، لە لایەن بریتانییەکان تا مانگی مەی ١٩١٩ پشتگوێ خرا کە لە ناکاو دۆخی ناوچەکە گۆڕانی بەسەردا هات. واتا لە مانگی مەی (ئایاری) ١٩١٩ بە هاندانی هاوپەیمانان هێزی سەربازیی یۆنان لە ناوچەی سەمیرنا دابەزین. دوابەدوای ئەوە ئیتالیا هێزەکانی خۆی لە ئانتالیا دابەزاند. وەکوو مەکداوڵ بە جوانی باسی کردوە: «کاریگەریی دەروونیی ئەم ڕووداوانە لەسەر خەڵکی موسولمانی ئانادۆڵ لە ڕادەبەدەر بوو.»[٢٥]

لە ناو جەرگەی ئەو ڕووداوانەدا بوو کە کەمالیستەکان لە ڕێگەی دژایەتی لەگەڵ هاوپەیمانان و لە ژێر دروشمی بەرگری لە وڵات و خاکی موسولمانان و شەرمەزار کردنی بێ دەسەڵاتی و سەرشۆڕیی دەوڵەتی عوسمانی پێگەی خۆیان لەناو خەڵکدا هەنگاو بە هەنگاو قایم کرد. لە پاییزی ساڵی ١٩١٩دا پاش ئەوەی کەمالیستەکان پشتگیریی بەلشەڤیکەکان و پشتیوانیی بەشێکی بەرچاوی کۆمەڵانی خەڵکیان بۆ خۆیان مسۆگەر کرد، بوون بە هێزیکی سەربازی لە ئانادۆڵ. لە دەرئەنجامی ئەو گۆڕانکارییە «دەرکەوتنی کەمالیستەکان لە ئانادۆڵ نیگەرانیی بریتانیای لە مەڕ خولقانی ناوچەیەکی ناوبڕ لە نێوان میزۆپۆتامیا و تورکەکان، زیاتر کرد.»[٢٦]

لە کاتێکدا ئەمریکا و سەرۆک کۆمار ویلسۆن لە بەشداریی چالاکانە لە کۆنفرانسی ئاشتی سارد ببوونەوە و فەرەنسا نەیدەتوانی هێزێکی پێویستی سەربازی لە ناوچەکە جێگیر بکات، نیگەرانی لە دەسەڵاتی کەمالیستەکان، بریتانیای مەزنی بەرەو سیاسەتی بەکارهێنانی کارتی کورد هاندا. لە ڕۆژی ٢٠ی نوامبر (تشرینی دووەم)، ڕاگەیاندراوی هاوبەشی بوغوس نۆبار، نوێنەری ئەرمەنەکان، لە گەڵ شەریف پاشا بلاوبووە، کە وەک بەڵگەیەکی مێژوویی، بایەخێکی گرینگی هەیە. لە

بەشێکی ئەو ڕاگەیاندراوەدا هاتووە:
«ئێمە کۆدەنگییەکــی تەواومان هەیە کە پێکەوە لە سەر بنەمای پرەنسیپی نەتەوایەتی، داوای دامەزراندنــی دەوڵەتێکی یەکگرتووی ســەربەخۆی ئەرمەنی و دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستانی بە یارمەتیی یەکێک لە زلهێزەکان لە کۆنفرانســی ئاشــتی بکەیــن [...] ئێمە ڕەزامەندیــی تەواوی خۆمــان لە ڕێزگرتن لە مافە ڕەواکانی کەمینەکانی ناو دوو دەوڵەتەکە ڕادەگەیەنیــن.»[۲۷] خاڵــی گرینگــی ئــەو ڕاگەیاندنە ئەوەیە کە هەردوو لایەن، داوەریی کۆنفرانسی ئاشتییان بۆ دیاری کردنی سنوور لە نێوان دوو دەوڵەتی ســەربەخۆی ئەرمەنی و کوردستانی لە داهاتوودا، قەبووڵ کردووە.
دروســت دوای ئــەم ڕاگەیاندنە وەکوو مەکدواڵ باس دەکات: «مســتەفا کەماڵ کە باروپێگەی خــۆی لە شــوێنەکانی دیکەش پتەوکردبــوو، داخوازییەکەی بــۆ ئەنجامدانی هەڵبژاردنێکی نوێ، گشــتی و ڕاستەقینە، لە لایەن سوڵتان محەممەدی شەشەمەوە پەسند کرا. لە جەنوەری (کانوونی دووهەمی) ۱۹۲۰ لایەنگرانی پەیماننامەی نەتەوەیی (میســاقی میللــی) کــە لەســەر بنەمــای بڵاوکراوەی کۆنگرەی ســیواس ڕێکخرابــوون، زۆرینەی ئەندامانی ئەنجومەنی نەتەوایەتییان بۆ خۆیان دابین کرد .»[۲۸]
چەنــد مانــگ دوای ئــەو ڕووداوانە، ئەو ئاڵایە کە گویا پێشــتر وەکوو نیشانە لە لایەن «جەمعییەتــی تەعالیی کوردســتان»ەوە[۲۹] بەکار هێنــراوە، وەکــوو ئــاڵای نەتەوەییی کــورد لــە لایــەن ڕێبەرانی «تەشــکیلاتی ئێجتماعییەی کورد» پەســند دەکرێ.[۳۰] بە گوێرەی ســەرچاوەکان ئــەم ئاڵایە لە لایەن «تەشــکیلاتی ئێجتماعییەی کورد»ەوە کە لە مانگی تەمووزی ساڵی ۱۹۲۰ لە «جەمعییەتی تەعالیی کوردســتان» جیا ببووەوە پێشنیار و پەســند کراوە. هۆی دابڕانەکــە ئەوە بوو کە ئەندامانی کۆمەڵەی نوێ داوای سەربەخۆییان دەکرد کە لە لایەن سەید عەبدولقادرەوە ڕەد کراوە.[۳۱] ئەندامانی «تەشکیلاتی ئێجتماعییەی کورد» بریتیی بوون لە کۆمەڵێک ڕووناکبیر و کەسایەتیی کورد[۳۲] کە لە لایەن «کۆمیتەی ســەربەخۆییی کورد»ەوە[۳۳] پشتیوانییان لێ دەکرا.[۳۴]
لە ماوەی بیســت ســاڵی ڕابردوودا، باس و لێدوانــی گەرموگــوڕ ســەبارەت بە ئاڵای کوردســتان لە ئــارادا بووە. وەکوو پێشــتر ئاماژەیەکی کورتی پێ کرا، ئێستا خۆر و ۲۱ تیشکەکەی ئاڵای کوردستان لە چوارچێوەی ئاییینی-کولتووریدا لێکدەدرێتەوە و ئەو باوەڕە جێگیر بووە کە ئەو نیشانەیە هەڵقوڵاوی باوەڕە ئاییینیەکانــی یەزدانی: عەلەوی، یارســانی و یان ئێزەدییە.[۳۵] پاڵپشــتی سەرەکیی ئەو باســە ناســیۆنالیزمی تاراوگە بوو، بە تایبەت پاش ئەوەی کــە پەرلەمانی کوردســتان لە باشوور بڕیاری دا ئاڵای کوردستان بە فەرمی هەڵبکات و لە ســاڵی ۱۹۹۹ «یاســای ئاڵای هەرێمی کوردســتانی عێراق»ی[۳۶] پەســند کرد، برەو بەو باسە درا.
بــە لەبەرچاوگرتنی ئــەو لێکدانەوەیەی لــە ســەرەوە دەربــارەی ڕووداوەکانی چەند مانگی پێش ئابی ســاڵی ۱۹۲۰ ئاراستە کرا، دەکرێ ئەم ئەنجامــە وەربگیرێ کە هەندێ چالاکوانی کورد، گەشبین بوون بە پشتیوانیی بریتانییەکان لە کورد لە دانیشتنی داهاتووی کۆنفرانسی ئاشتی و، پێیان وا بوو دەرفەتێکی باش بــۆ دامەزراندنی دەوڵەتی ســەربەخۆی کورد ڕەخساوە. هەر بۆیەش، دەکرێ دارشتنی ئەو ئاڵایــە بە بیرۆکەی دامەزراندنی دەوڵەتی کوردییەوە پەیوەست بکەین.
وەکوو پێشــتر ئاماژەم پێی دا، بیرۆکەی ناسیۆنالیســتیی هەمــوو نەتەوەیــەک بــۆ نیشــاندانی بەردەوامیــی مێژوویی نەتەوەی خــۆی، سیاســەتی هەنووکە بــە لایەنێکی ڕابردوو دەڕازێنێتەوە. ئەوســا پرسیار ئەمەیە کە بــۆ ڕووناکبیرانی کورد بۆ ئەو مەبەســتە

دەبێ لایەنی ئایینــە یەزدانییەکان (ئیزەدی، یارســانی و عەلەوی)یــان هەڵبژاردبێت؟ بە لەبەرچاوگرتنــی ئــەم خاڵــە کە بەشــێکی زۆری رووناکبیرانــی ئەو ســەردەمە، قوتابیی «کۆمیتەی تەعــاون و تەرەقی» و پەروەردەی دەستی کەسایەتییەکانی ئەو کۆمیتەیە وەکوو دوکتۆر عەبدوڵڵا جەودەت بوون، ئەو بیرۆکەیە واتا ڕازاندنەوەی نیشانی ئاڵا بە کاکڵی ئایینی، وێناچێــت هی ئەوان بووبێت.[٣٧] ئەمین عالی بەدەرخان و کوڕەکانــی بنەماڵەی بەدرخان، زۆر ئەستەمە سەرچاوەی ئەو بیرۆکەیە بن.[٣٨] شــێخ عەبدولقادر کوڕی شــێخ عوبەیدوڵڵا نەهری و بازنەکەی، وەکوو ڕێبەرانی تەریقەتی نەقشــبەندیش زۆر ئەســتەمە ســەرچاوەی ئــەوە بن. هاوکات تا ئێســتا شــرۆڤەکاران، هیچ بەڵگەیەکی مێژووییان بۆ ســەلماندنی دروســتیی شــرۆڤەی خۆیــان پێشــکەش نەکردووە، هەر بۆیەش ئەو شــرۆڤەیە دەبێت وەکــوو گریمانەیەک لێکبدرێتــەوە. من بێ ئــەوەی بخوازم خــۆم تووشــی وردەکاریی ڕەدکردنەوەی گریمانەکانی تر ســەبارەت بە ئــەو بابەتە بکەم لە جیاتیان گریمانەیەکی تر ئاراستە دەکەم.

٥.٢) تایبەتمەندیی ویژمانی نەتەوایەتیی کورد لە نێوان ساڵانی ١٩٢٠-١٨٩٨

لــە حاڵێکدا بۆچوونــی ڕووناکبیرانی کورد تا ســاڵی ١٩١٣ بریتیی لە دابین کردنی مافی نەتەوایــەی کورد لە چوارچێــوەی دەوڵەتی عوســمانیدا بوو، بە واتایــەک، زۆرینەی ئەو ڕووناکبیرانــە لە فیکــری دابین کردنی مافی کورد لــە چوارچێوەی چاکســازی و ڕیفۆرم لە دەوڵەتــی عوســمانیدا بوون، لەو ســاڵە بەمــلاوە وەرچەرخانێــک لــە سیاســەت و ویژمانــی نەتەوایەتیــی ڕووناکبیرانی کورددا ڕوو دەدات. چۆن دەکرێ ئەو گۆڕینە[٣٩] شی بکرێتەوە و، ئەو وەرچەرخانە چ گرینگییەکی بــۆ شــرۆڤەیەکی بابەتیانــەی مێژوویــی هاوچەرخی کورد هەیە؟

وەکــو دەزانیــن «کۆمیتــەی تەعاون و تەرەقــی» لە ســاڵی ١٨٨٩ لە لایــەن چوار خوێندکاری پزیشــکیی سوپای عوسمانییەوە دامەزرا. لەم چوار کەســە، دوویان (عەبدوڵڵا جەودەت و ئیســحاق ســکووتی) کورد بوون و دووەکــەی دیکەیان بە ڕەگــەز ئاڵبانیایی و قرقیــزی بــوون.[٤٠] واتــا لە ســەرەتادا، هیــچ تورکێــک ئەندامی کۆمیتەکــە نەبوو. کۆمیتەی تەعاون و تەرەقی لە ســەر بنەمای «کاربونارۆ»کانــی[٤١] ئیتاڵیــا ڕێک خرابوو کە لــە ڕاســتیدا، پێشــەنگەکانی جووڵانەوەی «ریسۆرجیمێنتۆ»[٤٢] لە ئیتالیا بوون. بە گشتی کۆمیتەی تەعاون و تەرەقی، بانگەشــەیان بۆ ڕیفۆرم و چاکسازی و گشتاندنی سیاسەتێکی ڕادیکال لە ئیمپراتۆریی عوسمانیدا دەکرد.

هــاوکات قەوارەگرتنــی ناســیۆنالیزمی کوردی بە چــاپ و بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامەی کوردســتان لە ســاڵی ١٨٩٨ دەســت پێ دەکات.[٤٣] دوایــە «گۆڤــاری هــاوکاری و پێشــکەوتنی کورد» (کورد تەعاون و تەرەقی گازیتەسی) لە نێوان ١٩٠٩-١٩٠٨ بڵاوبۆتەوە. بەڵام لە ســاڵی ١٩٠٩ ئەو ئازادییانەی کە لە دوای بەدەســتەوەگرتنی دەسەڵات لە لایەن «کۆمیتەی تەعــاون و تەرەقی» مەیدانی پێ درابوو، لە لایــەن تورکە گەنجەکانەوە ڕاگیرا. لەو ســاڵەدا کۆمەڵێک گۆڕانکاریی سیاســیی گرینــگ ڕوویان دابــوو. بۆ وێنە، بۆسنــە و هێرزەگۆڤینا، لە لایەن وڵاتی ئۆتریش(نەمسا) وە داگیرکرابوو و بولغارســتان، جیابوونەوە لە ئیمپراتۆریی عوسمانی و سەربەخۆیی خۆی ڕاگەیاندبوو.

ئەو گۆڕانکارییانــە ئەندامانی «کۆمیتەی تەعــاون و تەرەقی»یــان تــووڕە و نیگەران کردبوو. کوتلەی تورکەگەنجەکانی «کۆمیتە»، خۆپێشــاندانی مانگــی نیســانی ١٩٠٩ یان قۆســتەوە بۆ کوودێتا کردن. ئەو خۆپێشاندانە لە ژێر دروشــمی «شەریعەت لە مەترسیدایە»

و بۆ لایەنگری لە سوڵتان عەبدولحەمید لە ئیستانبوڵ بەرپا بوو، کە بە توندی لە لایەن تورکە گەنجەکانەوە سەرکوت کرا. ئەو ڕووداوە بوو بە دەرفەتێک بۆ کۆتایی هێنان بە لیبرالیزمی «کۆمیتەی تەعاون و تەرەقی». دوای سەرکوت کردنی خۆپیشاندانەکە، زۆربەی ئەندامە لیبراڵەکانی کۆمیتە لە لایەن تورکە گەنجەکانەوە زیندانی و یان بۆ ناوچە دووردەستەکان تەبعید کران. هاوکات سوڵتان عەبدولحەمیدیان لە سەر کار لابرد و ئەنجومەن و کۆمەڵەکان و ڕۆژنامەکانیان داخست.[٤٤]

ئەو ڕووداوە، واتا کوودیتای تورکە گەنجەکان، زەنگێکی مەترسی بوو کە یەکەم نەوەی ناسیۆنالیستە کوردەکان هەستیان پێ کرد. لە سەر بنەمای ئەم پاشخانە، دەخوازم لێرە جوابی ئەو پرسیارە بدەمەوە کە هۆکاری گۆڕان لە سیاسەتی بەشێک لە ڕووناکبیرانی کورد و جێگیربوونی ئەو گۆڕانە[٤٥] لە وێژمانیاندا چی بوو؟ واتا ئەو وەرچەرخانە و نابەردەوامییە[٤٦] لە تیروانینی ئەواندا لە ڕێگەی دەستنیشان کردنی دوو قۆناغ و جیاوازییەکانی ئەو دوو قۆناغە، ڕوون و شی بکەمەوە.

یەکەم قۆناغ کۆتایی سەدەی نۆزدە تا ساڵی ١٩١٣ دەگرێتەوە. لەم دەورەیەدا هەر چەند وشیاریی قەومی و نەتەوەیی لە چاپەمەنیی کوردیدا ڕەنگی دابووەوە بەڵام بابەتە سەرەکییەکانی، گرێدراوی مەسەلە و کێشەکانی کۆمەڵگای عوسمانی بوون. تیروانینی سەرەکیی «کۆمیتەی تەعاون و تەرەقی»، کە دوکتور عەبدوڵڵا جەودەت و ئیسحاق سکووتی لە دامەزرێنەرانی بوون، ڕیفۆرم و چاکسازی بوو لە پێکهاتەی ئیمپراتۆریی عوسمانی. بە واتایەکی تر، لە بەردەوامیی وێژمانی «ڕۆژنامەی کوردستان»، گۆڤاری «کورد تەعاون و تەرەقی گازیتەسی»، دەربڕی کۆمەڵێک ئاڵوگۆڕی سیاسیی بەرفروانتر بوو و باسی لە کۆمەڵێک مەسەلەی سیاسی و کۆمەڵایەتی دەکرد کە ئەو کاتە کۆمەڵگەی ئیمپراتۆریی عوسمانی لەگەڵیدا ڕووبەڕوو ببووەوە. نووسەرانی گۆڤارەکە باسی کۆمەڵێک مەسەلەی گرینگی وەکوو پارلەمان، مەسەلەی دەستوەردانی زلهێزکان، بایکۆت کردنی کاڵا و شتومەکەکانی وڵاتی بلژیک و مەسەلەی باڵکانیان دەکرد، کە سەرجەمی کاربەدەستانی ئیمپراتۆریی عوسمانی بەخۆیەوە سەرقاڵ کردبوو. پرس و ویستی کورد لەم وتارانەدا، لە چوارچێوەی بەرفراوانتری ڕووداوە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانی عوسمانیدا، گەڵاڵە دەکرا و لێکدەدراوە.»[٤٧]

قۆناغی دووەم، لە ساڵی ١٩١٣ و پێش هەڵگیرسانی شەڕی جیهانیی یەکەم و بە دەرکردنی دوو ڕۆژنامەی نوێی کوردی «ڕۆژی کورد» (١٩١٣) و «هەتاوی کورد» (١٤-١٩١٣) دەست پێ دەکات و لە دوای کۆتایی شەڕ، لە گۆڤاری ژین (١٩١٩-١٩١٨) و ڕۆژنامەی کوردستان (١٩١٩)، بەردەوام دەبێت. هەروەها لەم قۆناغەدا ڕێکخراوێکی سیاسی بە ناوی «جەمعیەتی تەعالیی کوردستان»[٤٨] دادەمەزرێ کە کەسایەتییە ناودارەکان و ڕۆشنبیرانی ئەو جەمعییەتە داوای جێبەجێ کردنی چارتی ١٢ بڕگەییەکەی ویلسۆن، سەرۆک کۆماری ئەمریکا، دەکەن. لەو شرۆڤەیەدا کاکڵی ئەو گۆڕانکارییە بە پێداچوونەوە بە ڕۆژنامەکانی ئەو کاتە و هەروەها بە پشت بەستن بە لێکدانەوەیەکی جێی سەرنجی ژانێت کلایەن کە ساڵی ٢٠٠١ بڵاو بووەوە[٤٩] دەخەمە بەر باس و لێدوان. من پێشتر لە وتارێکدا ئاماژەم بە گرینگیی ئەو باسەی کلایەن کردبوو.[٥٠]

کلایەن دەڵێت: وێژمانی ئەو ڕۆژنامانە بە بەراورد لەگەڵ ڕۆژنامەکانی پێشوو «ڕەنگوبۆیەکی ناسیۆنالیستیی خەستتریان هەبوو و خوێنەرەکانیان هەنگاو بە هەنگاو شایەتی پێکهاتنی ئاڵوگۆڕ لە پەیوەندییەکانی

نێوان پێشکەوتنی نەتەوە و مەرجە بەرفروانترەکانی پێشکەوتن بوون. پێش ئەوە، نووسەران لایەنگری مۆدێرنیتە و پەروەردەکردنی کوردەکان و پێشکەوتنی زمانەکەیان وەکوو ئامرازێک بۆ هاندانی کۆمەڵگە و سیاسەتێکی تەندروستتری کۆمەڵگەی عوسمانی بوون، بەڵام لە قۆناغی دووەمدا، بە تایبەت لە دوای وەستانی شەڕ، باس و وتارەکانی ڕۆژنامەی کوردستان و ژین زۆرتر باسیان لە سەر کاریگەریی خوێندەواری و ڕەهەندەکانی دیکەی مۆدێرنیتە وەکوو ئامرازەکانی وەدەستهێنانی ئامانجی نەتەوەیی واتا سەربەخۆیی کورد بوو.[٥١]

لە سالانی شەڕی جیهانیدا دەرفەتی بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامە و گۆڤار زۆر بەرتەسک بوو و تەنیا «ڕۆژی کورد» و «هەتاوی کورد» بۆ ماوەیەکی کورت بڵاوبوونەوە. بەڵام لە ساڵی ١٩١٨بەملاوە، چالاکیی کۆمەڵە و ئەنجومەنەکان و بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامە و گۆڤارەکان دەستی پێ کردەوە. لە هەمان کاتدا لە ژێر کاریگەریی ئەزموونی شەڕدا، تێڕوانینی ڕووناکبیرانی کورد لە باری ویژمانییەوە، پێکهاتەیەکی تۆکمەتری بە خۆیەوە گرت.

خاڵی سەرنجراکێش لە باس و وتارەکانی ڕۆژنامە کوردییەکانی دوای کۆتاییی شەڕ، بابەتی ژنان و کەسایەتیی ژنی کورد بوو. ژانێت کلایەن لەتۆژینەوەکەیدا لە ژێر سەردێڕی «بەجێندەر کردنی ناسیۆنالیزم: ڕووناکبیران و کێشەی ژن؛ پەروەردە و زمان لە ناوەڕۆکی ناسیۆنالیزمی کورد لە قۆناغی کۆتاییی ئیمپراتۆریی عوسمانییدا»[٥٢] باس و شیکارییەکی سەرنجراکێش سەبارەت بە تایبەتمەندیی ناسیۆنالیزمی کورد لەم قۆغەدا ئاراستە دەکات کە من لێرەدا قەرزم کردووە. لە دەستپێکدا ژانێت کلایەن ئاماژە بە وتارێکی گۆڤاری «ژین» دەکات کە لە مانگی ژوەن (حوزەیران)ی ساڵی ١٩١٩ لە ژێر سەر دێری «بۆ خوێنەرەکانمان» بڵاو بووەتەوە و ئەو وتەیەی لێ دێنێتەوە:

«کۆمەڵێک لە خوێنەرەکانمان لەکاتی گوتنی وشەی «ژین»دا کێشەیان هەیە و هەندێکیان وا تێگەیشتوون کە ئەم وشەیە «ژن»ە. بە هەرحاڵ وشەی ژین بەتەواوی هاوتایە لەگەڵ ژیان، چونکە لە نووسیندا پیتی (y) واتا ئی لە نێوان(J) ژ و (N)دا دێت، بە واتەیەکی تر وەکوو کەسرەی پێناسە وایە. ژن کە هاوتا فارسییەکەی دەبێت بە «زەن» بێ ئی (y) دەنووسرێت و بە کەسرە دەخوێندرێتەوە. ئەمە نموونەیەکە کە پێشاندەدات کۆمەڵێک واتای نامۆ و چەوت بەهۆی هەڵەیەکی بچووک لە نووسینی پیتەکاندا دروست دەبێت، ئەمەش جێگەی داخە.»[٥٣]

دوای ئەو وتەهێنانەوەیە، ژانێت کلایەن دەرئەنجامێکی گرینگ گەڵاڵە دەکات و دەڵێت: «سەرهەڵدانی ژن و بە واتایەکی تۆکمەتر «کێشەی ژن»، لە ناوەڕۆکی سیاسەتی کورد لە سەرەتای سەدەی ٢٠دا ڕووداوێکی گرینگ بوو، نە تەنیا بەهۆی ئەوەی نیشانەی دروستبوونی فێمینیزمی کوردی بوو، بەڵکوو بەم هۆیە کە هاوکات بوو لەگەڵ سەرهەڵدانی کۆمەڵێک کێشە و ئەکتەری نوێ [...]. بە نیسبەتی کورد، هەروەکوو بۆ زۆربەی بزووتنەوە ناسیۆنالیستییەکانی دیکەی هاوچەرخ، «کێشەی ژن» و تەنانەت خودی ژنیش دەوری زۆر گرینگی نەبوو، بەڵکوو بابەتێک بوو کە زۆرتر پیاوان بڕیاریان لە سەر گرینگایەتییەکەی دەدا و سیمبولی مەسەلەکانی دیکە بوو، واتا گۆڕەپانێک بوو بۆ خەبات لە پێناو کۆمەڵێک پرسی بەرفراوانتر کە کۆمەڵگا لەگەڵیاندا ڕووبەڕوو ببوو.»[٥٤]

ژانێت کلایەن لە درێژەی ئەو ئانالیزەی خۆیدا دەستەواژی «بەجێندەرکردنی ناسیۆنالیزم»[٥٥] بەکار دێنێ و دەڵێت: «من هیوادارم بتوانم لەم وتارەدا نیشانی بدەم ‹کێشەی ژن› پەیوەندییەکی نەپساوەی

لەگەڵ کێشە گەورەترەکاندا هەبووە» و بۆ ئەو مەبەستە ئاماژە بە وتارێکی دوکتۆرعەبدوڵڵا جەودەت دەکات و ئەو وتەیەی لێ دێنێتەوە: «ئێمە لە سەردەمێکدا دەژین کە بریار لە سەر چارەنووسی نەتەوەکان دەدرێت و بە فەرمی دەناسرێن»[٥٦]. واتا، پێداگری لە سەر دەوری پەروەردەی نوێ و مۆدێرن بۆ پێشکەوتنی ژنانی کورد و بۆ مسۆگەرکردنی ئامانجی نەتەوەیی کورد. لە سەر بنەمای ئەو باسە دەتوانین ئەو دەرئەنجامە پێشنیار بکەین کە جەختکردن لە سەر کێشەی ژن بۆ رووناکبیرانی ئەو سەردەمەی کورد سێ ئامانجی سیاسی و رێکلامی دەپێکا.[٥٧] یەکەم؛ «خۆ و رەوشتی ژنانی نەتەوە[٥٨] ئاوێنەی ئاستی پەرەسەندنی نەتەوەیە. پەرەسەندنی نەتەوەکان و کۆمەڵە خەڵکەکان هەمیشە بە گوێرەی پێگەی ژنانیان لە کۆمەڵگادایە».[٥٩] دووەم؛ بڵاوکردنەوەی ئەو فیکرەی کە: «ژنان دەورێکی ئاشکرایان لە نەتەوەسازیدا هەیە و دەبێت وەکوو هێمای کولتووری و نەتەوەیی و دایک و بەرهەمهێنەری منداڵانی نەتەوەی کورد، سەیر بکرێن» و سێیەم؛ «خستنەرووی خاڵە جیاوازەکانی ژنانی کورد لەگەڵ ژنانی گرووپەکانی دیکەی موسوڵمانی عوسمانی وەکوو تورک و عەرەب، یەکێک لە تەوەرە سەرەکییەکانی سیاسەت و پرۆپاگەندەی ناسیۆنالیستە کوردەکان بوو بە مەبەستی شەرمەزارکردن و رەدکردنەوەی ئەو سیاسەتانەی کە بانگەشەی ئەوەیان دەکرد کە کورد نەتەوەیەکی جیاواز نییە و، سەلماندنی ئەوە بە جیهان کە کوردەکان شایانی ئەوەن وەکوو نەتەوەیەکی جیاواز بە فەرمی بناسرێن و هەڵسوکەوتیان لە گەڵ بکرێت». وەکوو چۆن نووسەرێک لە رۆژی کورددا دەنووسێت: «ژنی کورد بە شێوەیەکی بنەرەتی ئازادە و بەرێوەبەری بنەماڵەیە. بەدەر لە داوێن پاکی کە تایبەتە بە نەریتی ئیسلامی، ئازادە لە خۆداپۆشاندنی ناپێویست. ژنانی کورد ئاوێتەی ژیانی کۆمەڵایەتی، کە پیاوانیش تێیدا بەشدارن، بوون و پێگەیەکی شایانی رێزیان بۆ خۆیان جێگیر کردووە.»[٦٠]

لێرەدا باس لە سەرجەمی کۆمەڵگەی کوردەواری و یان تەنانەت کەسایەتییە سیاسییەکانی کورد ناکەین، بەڵکوو باس لە وێژمانی ئەو توێژە لە رووناکبیرانی کوردە کە لە رۆژنامەکانی ئەو سەردەمەدا، بەتایبەت لە گۆڤاری«ژین»دا، دەیاننووسی و چالاک بوون لە کۆمەڵەکانی ناو شارەکاندا. لە ژێر کاریگەریی فیکری ئەو رووناکبیرانەشدا بوو کە گەڵاڵەی ئاڵای کوردستان ئامادە کرا. تێروانینی ئەو رووناکبیرانە کە «ئێمە لە سەردەمێکدا دەژین کە بریار لە سەر چارەنووسی نەتەوەکان دەدرێت و بە فەرمی دەناسرێن»، هاندەری ئەوە بوو پێگەیەکی تایبەت بۆ ژنی کورد دروست بکەن و کەڵکی لێ وەربگرن بۆ ئەوەی کە بیکەن بە گۆڕەپانی جیاوازیی نەتەوەی کورد لە گەڵ نەتەوەکانی دیکە. بە واتایەکی تر، ئەو رووناکبیرانە بە گوتەی ژانێت کلایەن مەبەستیان «بە جێندەر کردنی ناسیۆنالیزمی کورد» و رزگاری و یەکسانی ژنانی کورد نەبوو، بەڵکوو لە رێگەی زەق کردنەوەی جیاوازیی ژنی کورد لەگەڵ ژنانی تورک و عەرەب، دەیانویست ئەو فیکرە بسەلمێنن کە نەتەوەی کورد نەتەوەیەکی جیاوازە و کولتوور و شێوەی ژیانی تایبەت بە خۆی هەیە هەر بۆیەش شایانی ئەوەیە کە دەوڵەتی سەربەخۆی هەبێت.[٦١]

بێگومان خاڵی سەرەکیی جیاوازیی نێوان کورد لەگەڵ نەتەوەکانی دیکە دەبوو لە ئاڵای نەتەوایەتیدا خۆی نیشان بدات. هەر بۆیەش نیشانەی رۆژی پڕڕەنگ لە ئاڵای گەڵاڵەکراوی هاوینی ١٩٢٠دا مانایەکی بارکراوی تایبەتی هەیە. یانی بە پێچەوانەی روانگەی باو، زۆر ژیرانە نییە بڵێین ئەو نیشانەیە لە ئایینە یەزدانییەکان- ئیزەدی، یارسانی و عەلەوی- یەوە وەرگیراوە، چونکە وەکوو ئاماژەی پێی

کرا زۆربەی ئەو ڕووناکبیرانە پەروەردەی قوتابخانەی «کۆمیتەی تەعاون و تەرەقی» بوون و نەک هەر ئایینی نەبوون بەڵکوو کەسایەتییە بەرچاوەکانیان، تێروانینی پۆزیڤیستی و سوسیال-داروینییان بۆ پێشکەوتن هەبوو.[٦٢] هەرچەند، تا ئێستا وەکوو بەڵگە عەکسێکی ئاڵای دروست کراوی ساڵی ١٩٢٠ لە بەر دەست نییە. بەڵام ئەو ئاڵایە کە سورەیا بەدرخان لە «دۆسیەی کوردستان لە دژی تورکیا»[٦٣] و دوایەش ڕێکخراوی «یەکێتیی نەتەوایەتیی کورد (خۆیبوون)» بە ناوی ئاڵای نەتەوایەتیی کورد بەکاری هێناوە، هەمان ئاڵای ساڵی ١٩٢٠ە و یان ئیلهامیان لەو وەرگرتووە بۆ ئەو ئاڵایە کە وێنەکەی بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

بەڵام ئەو ئاڵایە کە ئێستا لە باشوور هەڵدەکرێ بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

جیاوازیی سەرەکی لە نێوان ئەو دوو ئاڵایە، لە چۆنایەتیی خۆرەکە و تیشکەکانیدایە. واتا ئەو ئاڵایەی ئێستا، هەم ژمارەی تیشکەکانی خۆرەکەی کەم کراونەوە و بۆتە ٢١دانە و هەمیش بە شێوەیەک کورت کراونەتەوە.

بە پێی ڕاپۆرتێک، ئەو گۆڕانکارییە لە نێوان ساڵانی ٩٩-١٩٩٨ لەلایەن گرووپێک لە چالاکوانانی کورد لە تاراوگە بە مەبەستی بەستانداردکردنی ئاڵای کوردستان بە ئەنجام گەیاندراوە. ئەو گرووپە پاش پەیوەندی لەگەڵ «ئەنیستیتۆی ئاڵا» و ڕێنمایی وەرگرتن لە ئەوان لە بریتانیا، کۆمەڵێک گۆڕانیان پێشنیار و ئامادە کردووە کە دوایە لە لایەن کاربەدەستانی «هەریمی کوردستان»ەوە پەسند کراون. لە بارەی ئەو گۆڕانکارییە «مێهرداد ئیزەدەی» گووتوویەتی کە زۆر گرینگ بوو کە ژمارەی تیشکەکان کەم بکرێنەوە و ببن بە ٢١ کە ئەو ژمارەیە لە ئایینە کۆنەکانی کوردی وەکوو ئیزەدەی، یارسانی و عەلەوی» ژمارەیەکی پیرۆزە.[٦٤] ژمارە ٢١ هێمایەکە بۆ دووبارە لەدایکبوونەوەی قەوارەیەک و یان بیرۆکەیەک. زۆر ڕاشکاوانە ئەوە ئاڵای نەتەوەییی دووبارە لە دایکبووی کوردە دوای ئەو هەموو ئاستەنگ، خەسار و ئازارەی کە لە ڕێگەی وەدەستهێنانیدا تووشی بووە.»[٦٥]

بە پشت بەستن بەو زانیارییە دەکرێ بڵێین جێگیرکردنی ٢١ تیشکی خۆری نێو ئاڵای کوردستان و پەیوەستکردنی ئەوە بە ئایینەکانی ئیزەدی، یارسانی و یان عەلەوی، داهێنانێکی سەردەمییانەیە کە مێهرداد ئیزەدی و تیمەکەی گەلاڵە و ئارستەیان کردووە و دوایە پەسند کراوە. لەو ڕاپۆرتەدا لە زمانی (مێهرداد ئیزەدی) یەوە گوتراوە کە پرۆسەی بەستاندارکردنی ئاڵای کوردستان بە چاوەدێریی ئەو لە نێوان ساڵانی ٩٩-١٩٨٩ بە ئەنجام گەیشتووە. ئەنجومەنی نیشتمانیی کوردستانی عێراق لە ١٩٩٩/١١/١١ یاسای ئاڵای کوردستانی پەسند کردووە کە لە مادەی ٣ی ئەو یاسایەدا سەبارەت بە خۆرەکە بەو شێوەیە باس کراوە «خۆرە زەردەکە هێمای بەردەوام بوونی ژیان و زانست و هیوا و ئومێدە و، (٢١)

بیست و یەک تیشکەکەیش هێمای جەژنی نەتەوایەتیی نەورۆزە، ڕۆژی بەرخۆدان و ڕاپەڕین و شۆڕشی ڕزگاری دژ بە زوڵم و زۆر و چەوسانەوە.»[٦٦]

ئەو شرۆڤەی یاسای ئاڵای کوردستان لەو خۆرە و ٢١ تیشکەکەی، هاوشێوەی لێکدانەوە و ئانالیزی مێهرداد ئیزەدی و تیمەکەیەتی. بێگومان لێرەدا مەبەست دژایەتی لەگەڵ بە ستانداردکردنی ئاڵای کوردستان، بەتایبەت پاش ئەوەی کە پەرلەمانی کوردستان یاسای ئاڵای کوردستانی پەسند کرد نییە. ڕووتێکەریی باسەکە لەگەڵ ئەو شرۆڤەیە کە بە مەبەستی پێناسەیەکی نەتەوایەتییانە لە خۆرەکەی ناو ئاڵای کوردستان پەنا بۆ ئایین، بە تایبەت ئەو جۆرەی کە مێهرداد ئیزەدەی دەڵێت، «سێ لقی باوەڕی یەزدانی، واتا ئیزەدی، یارسانی و عەلەوی»[٦٧]، دەبات. هاوکات ئەو لێکدانەوەیەی یاسای پەرلەمانی کوردستان کە لە لایەکەوە ئەو خۆرە وەکوو هێمای بەردەوام بوونی ژیان و زانست و هیوا و ئۆمێد و لە لایەکی ترەوە، ٢١ تیشکەکەیش وەکوو هێمای «جەژنی نەتەوایەتیی نەورۆزە، ڕۆژی بەرخۆدان و ڕاپەڕین و شۆڕش ڕزگاریی دژبە زوڵم و زۆر و چەوسانەوە» پێناسە دەکات کێشەئامێزە. چونکە لایەنی یەکەم زۆر گشتییە و خۆر دەتوانێ وەکوو چەمک هێمای شتگەلی تریش بێت.[٦٨] لایەنی دووەم، واتا ئەو ٢١ خۆرە هێمایەک بۆ ٢١ی مانگی سێ و جەژنی نەورۆز وەکوو جەژنێکی نەتەوایەتیی کورد، هەم دیسان جێی مشتومڕە، یەکەم؛ چونکە لانیکەم لە پاڵ نەتەوەی کورد نەورۆز بەشێکی جیانەکراوەیە لە باوەڕ و کولتووری ٣٠٠ ملیۆن خەڵک کە لە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوین دەژین؛ دووەم، شرۆڤەیەکی ئاوا پێناسەیەکی نەریتییانە لە نەتەوەی کورد ئاراستە دەکات کە لە ڕوانگەی تیۆریی کۆمەڵایەتییەوە جێی گومانە.

بێگومان مرۆڤ لە ڕێگەی بەمانادارکردنی هێماکان لە ژیاندا و تێگەیشتنێکی قووڵتر لە واتای هێمایی، باشتر جیهانی دەورووبەری خۆی دەناسێ و لێکدەداتەوە. ئێمە بە پێداچوونەوە بە نیشانە و هێماکان، ئەندێشەی پێشینیان دووبارە وێنادەکەینەوە و ئاوڕ لە تایبەتمەندیی ئەندێشەی ئەوان دەدەینەوە. نیشانەناسی یەکێک لە شێوازەکانی دووبارە پێداچوونەوە، دووبارە وێناکردنەوە و هەندێ جار دووبارە بەرهەمهێنانەوەی ئەو ڕوانگە، هەڵسوکەوت و ڕامانانەیە کە پەیوەندییەکان و ناتەباییەکان دەستنێشان و شرۆڤە دەکەن. بەس لێرەدا باسی ڕابردوو دەکەین و مرۆڤ لە دوبارە وێناکردنەوەی ڕووداوەکانی ڕابردوو هەمیشە شێوازێک لە شرۆڤەی عەقڵانی بە سەر ڕابردوودا دادەسەپێنێ کە لە ئەسڵی خۆیدا بوونی نەبووە. لە ڕوانگەی مێتۆدی مێژووکاریدا ئەو کارە نەتەنیا هەڵە نییە بەڵکوو پێویستیشە، چونکە ئێمە هەنووکە زانیاریی زۆرترمان لە خودی ئەو یاریکەر و کەسانەی کە لە خوڵقاندنی ڕابردوودا دەوریان هەبووە سەبارەت بە دۆخەکە هەیە.

دوو شرۆڤە و دوو لێکدانەوە سەبارەت بە نیشانەی ئاڵای کوردستان کە نیزیک بە ١٠٠ ساڵ پێش ئێستا دروست کراوە، لە لایەکەوە، شرۆڤەی مێهرداد ئیزەدی و هاورێیانی کە هەوڵ دەدەن نیشانەی ئاڵای کوردستان، وەکوو هێمای نەتەوەی کورد بە باوەڕ و کولتووری ئایینیەکانی یەزدانییەوە پەیوەست بکەن. لەلایەکی ترەوە، لە سەر بنەمای شیکردنەوەی دۆخی سیاسی-مێژوویی نێوان ساڵانی ١٩٢٠-١٩١٨، ئەو هەوڵە کە دەخوازێ زەنجیرەیەک لە نێوان سیاسەتی «بەجێندەرکردن»ی بیری نەتەوایەتیی کورد و ئەو خۆرە دەرەوشاوەیەی ناو ئاڵای کوردستان وێنا بکات. واتا ئەو توێژە ڕووناکبیرە کوردەی کە لە ڕۆژنامەی ژیندا بە گەرمی لە سەر تایبەتمەندیی ژنی کورد دەیاننووسی و وەکوو ئامێرێک بۆ

دەستنیشان کردنی جیاوازیی نەتەوەی کورد لەگـەڵ نەتەوەکانی دیکە، بەتایبەت تورک، بەکاریـان دەهێنا، ئەو خـۆرە ڕەچەڵەک و هەروەها واتایەکی ئاینیی بۆیان نەبوو.

بە پێی بەڵگەکان ئەو توێژە ڕووناکبیرە کـە لـە «›جەمعییەتـی تەعالیـی کورد» بـە هـۆی پەسـند نەکردنی سیاسـەتی سەربەخۆیی لە لایەن سەرۆکی جەمعییەت، سـەید عەبدولقـادر شـەمزینان، جیابوونە و «تەشـکیلاتی ئیجتماعییـەی کورد»یان دامەزراند، ئاڵای کوردستانیان دارشت. پاژەی باسی من لە سەر دوو کۆڵەکە وەستاوە؛ یەکەم ئـەو گرووپە لە باری پاشـخانی فیکرییەوە عیلمانی بوون و زۆر لۆژیکی نییە ئەو خۆرە لـە لایەن ئەوانـەوە وەکوو هێمـای بیری یەزدانی نەخشێنرابێت. دووەم، هەر بیرێکی نەتەوایەتی لە سەر بنەمای دوفاقیی «ئێمە» و «ئەوان» دەبێت لـە ویژمانیدا دیالێکتیکی «یەکگرتوویـی»ی نەتەوەیی لە پاڵ «جیاواز و جودابوون» لەگەڵ ئەوانی تر گەڵاڵە بکات و نیشـانەی نـاو ئاڵای کوردسـتان دەبێتە مێتافۆریک بۆ ئەو کارکرد(فۆنکسیۆن)ە. واتا ئەو خۆرە درەوشاوەیە هەم لە لایەکەوە هێما بۆ یەکگرتوویـی ڕیزەکانی نەتەوەی کوردە و لە لایەکی ترەوە، دەرخەری تابەتمەندی، جیاوازی و سـنووری کولتووری-سیاسی لە نێـوان «نەتەوەی کـورد» و «ئەوانیتری»، بە تایبەت نەتەوەی تورکە.

بـە لەبەرچاوگرتنـی ئەو ڕاسـتییە کە ڕێبەرانی «تەشکیلاتی ئیجتماعییەی کورد» پاشـخانێکی باشـیان لە ئەدەب و شێعری فارسی و کوردی هەبوو و لە شێعری فارسییدا، لە لایەکەوە نوور، بـە تایبەت نووری خۆر، نیشانەی یەکگرتوویی و یەکێتییە؛ بۆ وێنە، لە مەسـنەویی مەولەویدا فرەچەشنییەکان لـە ژێر تیشـکی خۆر بـەرەو یەکگرتوویی مەیل دەکـەن و، لە لایەکی تـرەوە، هێما و مێتافۆرێکە بۆ درەوشـاوەیی و جوانی، بە تایبەت جوانیی سیمای ژن. بە لێکدانەوەی من، نیشـانەی خۆری درەوشـاوەی ئاڵای کوردسـتان بۆ ئەو ڕووناکبیـرە کوردانە لە نیوان ١٩٢٠-١٩١٨دا[٦٩] هەر دوو کارکردی (فۆنکسیۆنی) هەبوو.

وەکوو ئامـاژە پێ درا، بـاس و لیدوان لـە سـەر تایبەتمەندیـی ژنی کـورد لە لایەن نووسـەرانی گۆڤاری «ژین»ـەوە و بە تایبـەت جەختی زۆریان لە سـەر پێگەی ژنان لە کۆمەڵـگای کوردەواریدا، دەرخەری ئەوە بـوو کـە تایبەتمەندیی ژنـی کورد، سۆنگەیەکی گونجاوە بۆ نیشاندانی جیاوازیی نەتەوەی کـورد لەگەڵ نەتەوکانی دیکە، بە تایبـەت لەگەڵ تورک. لەو گۆشـەنیگایەوە ڕازاندنەوەی ئاڵای کوردسـتان بە مەبەستی داواکردنی سەربەخۆیی لە کۆنفرانسی ئاشتی بە خۆرێکی زێرین و لە ڕووی سیاسـییەوە مانا و واتایەکی تایبەتی هەبوو. لەو پاشخانە فیکرییەوە بوو کـە ڕێکخراوێکی تایبەت بە ژنان لە کوردسـتان بە نێوی «جەمعییەتی تەعالیی ژنانی کورد»(کورد کادینلاری تەعالی جەمعیەتی) بە مەبەستی بەشدارکردنی ژنان لە ڕاسانی نەتەوایەتیی کورد دادەمەزرێ.

دامەزراندنی ئەو جەمعییەتە پەیوەسـت بە بۆچوون و سیاسـەتی «بەجێندەرکردنی» پرسـی کورد بـە مەبەسـتی نیشـاندانی جیاوازیی نەتەوەی کورد لەگەڵ تورک بوو. بۆ وێنە لە ژمـارەی ١٤ی «ژین»دا بابەتێک بە نێوی «خانمی کورد» نووسـراوە کە تێیدا کۆمەڵیـک خاڵی جێی سـەرنج هاتووە. لە بەشێکی ئەو وتارەدا نووسەر دەنووسێ: «ئێمە بارودۆخی ئێستای ژنانی کۆمەڵگایەکی وەها دیندار، بە گونجاو لەگەڵ پێداویستییەکانی ئەم سەدەیەماندا دەزانین. ئەو بارودۆخە، لە بەردەمی پێشکەوتنی کوردایەتیدا، ئاسانکاری دەکات و نموونەشـی لە نێو نەتەوەکانی تر و بەتایبـەت تورکدا زۆر کەمـە و تەنانەت بەرچاویـش ناکەوێت، جگە لە پێویسـتییە

بنەڕەتییەکانی پۆشتەیی و سەرپۆش بە پێی ئیسلام، ژنی کورد ئازادە و خۆی داناپۆشێت لە نێو ژیانی کۆمەڵایەتیشدا کە پیاوانیش هەن، پێگە و پایەیەکی بەرزیان هەیە و لە نێو چینی باڵادەستی کوردستانیشدا، هەندێک لە ژنان توانیویانە سەڵتەنەت و پاشایەتی بۆ خۆیان دابمەزرێنن [...] ئەو کۆمەڵگایانەی کە ژنان شانبەشانی پیاوان، بەشداریی تێکۆشانە کۆمەڵایەتییەکان ناکەن، تووشی قەیران دەبن، مەگەر لە یەکەم شەڕی جیهانیدا نەمانبینی؟ ئامادەترین نەتەوەکانی ئەو جەنگە، ئەوانە بوون کە ژنانیان هاوشانی پیاوەکانیان بەشدارییان لە جەنگدا کرد. [...] ئەگەر بمانەوێ دەنگی خۆمان بگەیەنینە جیهانی شارستانی، پێویستە هەموو پێشکەوتنەکانی زانست و تێکنۆلۆژیا لەئەورووپا و ئەمریکا وەربگرین.»[٧٠]

لێرەدا هەمدیسان بە پێویستی دەزانم پێ لەسەر دوو خاڵ دابگرم: یەکەم، نە چەمکی «بەجێندەرکردنی ناسیۆنالیزم» و نە ئەو باسەی من، هیچکامیان ناخوازن ئەو فیکرە جێ بخەن کە گۆیا ناسیۆنالیزمی کوردی لەو قۆناغەدا دەرخەری بیری فێمینیستی و یان بەرنامەی ئازادی و یەکسانیی ژنان بووە. لەو بارەوە هیچ جیاوازییەک لە نێوان ناسیۆنالیزمی کوردیی ئەو کاتە و تێڕوانینی جووڵانەوەکانی تر لە ناوچەدا نەبوو. مەبەست لە چەمکی بەجێندەرکردنی ناسیۆنالیزم، بەکارهێنانی مەسەلەی ژن وەکوو ئامێرێک بۆ سەلماندنی تایبەتمەندیی نەتەوەی کورد و جیاوازی لەگەڵ نەتەوەکانی دیکەی ناوچە، بەتایبەت لەگەڵ تورک، بوو.

دووەم، وەکوو پێشتر ئاماژەی پێ کرا لێرەدا بە هیچ شێوازێک باسی هەموو جووڵانەوەی کورد لە بەشی باکووری کوردستانی ئەو کات ناکەین، بەڵکوو جەختی سەرەکی لە سەر سیاسەت و ویژمانی نوخبەیەکی کوردە کە بە هۆی ئاشنایی لەگەڵ هزر و دامەزراوە مۆدێرنە ڕۆژئاواییەکان، کۆمەڵێک بیرۆکە و چەمکی مۆدێرنیان ئاوێتەی سیاسەت و ویژمانی خۆیان کردبوو. ئەمڕۆ کە بەو ڕۆژنامانەدا دەچینەوە، هەست دەکەین ویژمانی ئەوان تا ئاستێکی زۆر هەم هەڵبژێردراو و هەمیش ناسیستەماتیکە، کە زۆر سەیر نییە. بەڵام خاڵی گرینگ ئەوەیە کە ئەو توێژە لە ڕووناکبیرانی کورد کە بە دوای ئەوەوە بوون لە پێکهاتەی سیاسی-کۆمەڵایەتیی ئیمپراتۆریی عوسمانی، پێگەیەکی شیاو لە پەیوەندییەکانی دەسەڵات بۆخۆیان دابین بکەن؛ بە ئاگاداری لە ئەوەکە «لە سەردەمێکدا دەژین کە بڕیار لەسەر چارەنووسی سیاسیی نەتەوەکان دەدرێ»[٧١]، سیاسەتی نەتەوەییان پێ کارامەترین ئامراز بوو بۆ دابینکردنی پێگەیەکی شیاو بۆ خۆیان لە پێکهاتەی دەسەڵاتی سیاسی لە ناوچەکەدا کە لە حاڵی گۆڕاندا بوو.

هاوکات دوای بڵاوبوونەوەی ڕێککەوتننامەی کورد و ئەرمەن بۆ کۆنفرانسی ئاشتی لە لایەن شەریف پاشا، وەکوو سەرۆکی وەفدی نەتەوەیی کورد و بۆغۆس نۆبار، وەکوو سەرۆکی وەفدی نەتەوەیی ئەرمەن؛ مشتومڕ و دووبەرەکیی لە ناو ڕیزەکانی «جەمعییەتی تەعالیی کوردستان» لێ کەوتبووەوە. وتووێژ و لێدوانەکانی سەید عەبدولقادر لەگەڵ ڕۆژنامەکانی ئەو کاتەی تورکیا سەبارەت بە ڕێککەوتننامەکە و ئامانجی سیاسیی کورد، جیاوازییە فیکرییەکانی گەیاندە بارگرژییەکی بێ دەرەتان. بێگومان پێگەی سەید عەبدولقادر لە مەجلیسی پیران، ڕێگەی پێ نەدەدا کە بە ڕاشکاوی بەرگری لە ئەو ڕێککەوتننامەیە بکات، هەر بۆیەش لە جیاتی سەربەخۆیی، بە شێوەیەکی شەرمنانە بیرۆکەی ئۆتۆنۆمی لەچوارچێوەی دەوڵەتی

عوسمانیی پێشنیار کرد. بۆ وێنە ڕۆژنامەی ئیقدام لە ژمارەی ٢٧ی شوباتی ١٩٢٠دا وتووێژێکی لەگەڵ سەید عەبدولقادر لە ژێر سەردێری «سەید عەبدولقادر، کوردەکان و عوسمانچێتی» بڵاوکردەوە کە لە بەشیکیدا هاتووە:

«پرسیار: ئایا ئەو یەکێتییەی کە لە نێوان ئەرمەن و کوردەکاندا باس دەکرێت، دەشێت دروست بکرێت، شتێکی شیاوە یان نە؟
وڵام: ڕێککەوتنێکی وەها هیچ زەمینەیەکی جێبەجێ کردنی نییە، ناشێت شتی وا ڕووبدات. ئێمە داوا دەکەین سنوورەکانمان لەسەر بنەمایەکی یەکسان دابەش بکرێت.
پرسیار: ئایا شەریف پاشا نوێنەرایەتیی نەتەوەی کورد دەکات؟
وڵام: شەریف پاشا لەلایەن جەمعییەتی تەعالیی کوردستانەوە وەکوو ئەندام ڕەوانەی ئەو کۆنفرانسە کراوە. بە ڕای من جەمعییەتی تەعالیی کوردستانیش، نوێنەرایەتیی نەتەوەی کورد دەکات.
پرسیار: بیر و بۆچوونتان سەبارەت بە پەیوەندییەکانی نێوان کورد و تورک چییە؟
وەڵام : تورکەکان برای خۆشەویست و هاودینی ئێمەن، وەکوو موسوڵمانەکان مومکین نییە ئێمە دوژمنایەتیی یەکتر بکەین. ئێمە تەنیا داوای ئەوە دەکەین بە شێوەیەکی ئازادانە پێش بکەوین. ئەو پرۆپاگەندانەی کە دەکرێن و گوایە شەریف پاشا و بۆغۆس نۆبار لەدژی تورکەکان ڕێک کەوتوون، بێ بنەمان، شتی وەها تەنانەت کە گفتوگۆکانی ئێمەشدا ناکرێت بە بابەتی قسەکردن. هەموو ئەمانە پرۆپاگەندەیەکن بۆ ئامانجی دیاریکراو ئەنجام دەدرێن.
پرسیار: داواکارییە ڕاستەقینەکانی نەتەوەی کورد چین؟
وەڵام: ئێستا پێنج تا شەش ویلایەت هەن کە کوردەکانی تێدا نیشتەجێن، حکومەت با ئۆتۆنۆمی بداتە ئەو ویلایەتانە و دەرفەتی ئەوشمان پێی بدرێت ئێمەش لە ڕێگەی ئەو کەسە دادپەروەر و دروستانەی کە خۆمان دیارییان دەکەین، پێش بکەوین. هەروەکوو کەمێک بەر لە ئێستا باسم کرد، بەهیچ شێوەیەک هەستی دژایەتیمان بەرامبەر بە تورکان نییە. با تورکانیش لەگەڵ ئێمەدا لەنێو ئەو بەڕێوەبەرایەتییە ئۆتۆنۆمییەدا کە دادەمەزرێت، بەشداربن.»[٧٢]

لێداونەکانی سەید عەبدولقادر مشتومڕ و ناکۆکییە فیکرییەکانی لە ڕیزی جەمعییەتدا زیاتر قووڵ کرد. بە تایبەت لە کاتێکدا ڕەوشی ناوچەی دێرسیم نائاسایی بوو و بارگرژی لە نێوان ئانکارا و کوردەکانی ئەو ناوچەیە ڕووی لە زیابوون بوو. لەحاڵێکدا کە کاربەدەستان و بەرپرسانی سەربازیی کەماڵیستی هەڕەشەیان لە کوردەکانی ئەو ناوچەیە دەکرد، جەمعییەتی تەعالیی کوردستان لە ژێر سەرکردایەتیی سەید عەبدولقادر بێدەنگیی هەلبژاردەبوو. نووری دێرسیمی باس لە کۆبوونەوەیەکی جەمعییەت دەکات و دەگێڕێتەوە: «لە کۆبوونەوەکەدا لاوان بڕیاریان دا سەربەخۆیی کوردستان ڕابگەیەنن و سەید عەبدولقادر سەرۆکی مەجلیس، دژایەتیی ئەو داواکارییەی [...] بە لاوەکان دەڵێت: تورکەکان لە بنەڕەتدا دەیانەوێت کوردستانێک دابمەزرێنن و ڕازی بوون بەڕێوەبەرایەتییەکی ئۆتۆنۆمی کوردیی سەر

به پادشای عوسمانی دابمەزرێت. هەروەها ئەوەشی دەگوت: ئەگەر ڕۆژێک لە ڕۆژان تورکەکان لەم بەڵێنەی خۆیان پەشیمان ببنەوە، ئەوا نەتەوەی کورد دەتوانێ بە زۆری بازووی خۆی ئەوە جێبەجێ بکات.»[٧٣]

لە ئاکامی ئەو ڕەوتەدا بوو کە ناکۆکی و ململانێ لە ڕیزی ئەندامانی جەمعییەتی تەعالیی کوردستان لە کۆتایی ١٩١٩ و سەرەتای ساڵی ١٩٢٠ گەیشتۆتە بنبەست و لەئاکامدا لە پڕ چاپ و پەخشی گۆڤاری «ژین» ڕاگیرا.»محەمەد ئەمین بۆزئەرسڵان» دەڵێت: لەوانەیە ڕاگیرانی چاپ و پەخشی «ژین» لەبەر دووبەرەکی و ململانێ لە نێوان کادیرانی ژین و سەرکردایەتیی جەمعییەتی تەعالیی کوردستان بووبێت.»[٧٤]

لە ڕووی ئەو زانیارییانەی کە لەو سەرچاوانە دەستمان دەکەوێت دەتوانین بڵێین جیابوونەوەی کۆمەڵێک ڕۆشنبیری گەنج و کەسایەتیی سەربەخۆییخواز لە سیاسەتی سەید عەبدولقادر لە نیوەڕاستی ساڵی ١٩٢٠ بووبێت و وەکوو گریمانەیەک «لەوانەیە لە مانگی تەمووز»ی[٧٥] ئەو ساڵەدا ڕوویدابێت.

زنار سلۆپی لەمبارەوە دەنووسێ: «دوای ئەوەی «جەمعییەتی تەعالیی کوردستان» لە سەر نەخشەی کوردستان و داواکردنی مافی کورد بە شێوەی ئۆتۆنۆمی، بەسەرکردایەتیی سەید عەبدولقادر شەمزینان و داواکردنی سەربەخۆییی کوردستان بە سەرکردایەتیی ئەمین عالی بەدرخان، دووبەرەکیی تێ کەوت لە ئەنجامدا لایەنگرانی ئەمین عالی بەدرخان کۆمەڵەیەکی نوێیان بە ناوی «تەشکیلاتی ئیجتماعییەی کورد» پێک هێنا، کۆمەڵەی دووەم بوو کە نەخشی «ئاڵای کوردستانی» دیاری کرد کە بەو شێوەی خوارەوە بوو: «لە سەرەوە ڕەنگی سوور، لە ناوەڕاستدا ڕەنگی سپی کە خۆرێکی درەوشاوەی تێدابوو، لە خوارەوە ڕەنگی سەوز و بە ناوی ئاڵای کورد، بڵاویان کردەوە.»[٧٦]

پێش جیابوونەوە و دامەزراندنی کۆمەڵەی نوێ، مەسەلەی ژنی کورد، لە بۆچوونی ئەو ڕۆشنبیرانەدا کە نووسەران و کادیرەکانی گۆڤاری»ژین» بوون شوێنێکی بەرچاوی پەیدا کردبوو، بە هۆی کۆمەڵێک ڕووداوی دیکە لە دارشتنی ئاڵای کوردستان ڕەنگی داوە. ئەڵبەت، لێرەدا من پێ لە سەر ئەوە دادەگرم کە تا ئاستێکی بەرچاو ئەوە دەرئەنجامی بەرێکەوتی ئەو ڕووداوە بوو، کە ڕاستەوخۆ پەیوەندییان بە مەسەلەی ژنی کوردەوە نەبوو.[٧٧] لە ڕاستییدا لە نێوان ١٩١٨-١٩٢٠ کۆمەڵێک ڕووداوی تر لە ئارادابوون کە هەرچەند هیچ پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆیان بە مەسەلەی ژنی کوردەوە نەبوو، بەڵام دەکرێ سەرنجی ڕووناکبیرانی ئەو کاتەی کورد لە باکوور، لە سەر مەسەلەی ژنی کورد و بەکارهێنانی وەکوو ئامێرێک بۆ سەلماندنی جیاوازیی کورد لەگەڵ نەتەوەکانی تری ناوچە، وەکوو دەرئەنجامی ئەو ڕووداوانە لێکبدرێتەوە. بەو شێوەیەی خوارەوە بە کورتی ئاماژە بەو ڕووداوانە دەکەم:

ئـلـف. دامەزراندنی یەکێتیی گەلان: لە ساڵی ١٩١٩ «یەکێتیی گەلان» وەکوو سیستەمی نێونەتەوەیی بە فەرمی دامەزرا و ئەندامێتیی ئەو ڕێکخراوەیە بە واتای شەرعییەت بۆ بەدەوڵەت-نەتەوە بوون بوو.

ب. گرینگیی پرسی ژن لەو قۆناغەدا: مافی دەنگدان و ڕەنگدانەوەی مەسەلە و داخۆزییەکانی ژنان و شوێندانەری لەسەر سیاسەتەکانی «یەکێتیی گەلان». ئەڵبەت ئەوە ئاکام و دەرئەنجامی چالاکیی بێ وچانی ژنانی فێمێنیست لە ئەورووپا و ئەمریکا لە نێوان ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهانی بوو. لەو بارەیەوە بۆ وێنە دەکرێ ئاماژە بە: دامەزراندنی حیزبی ژنانی ئەمریکا لە ساڵی١٩١٣؛ ڕێکخستنی گۆنگرە و «پەیماننامەی ژێنیف»، دامەزرانی

«کۆمەڵەکانی یەکێتیی ژنان بۆ شارۆمەندی یەکسان لە ساڵی ١٩١٩ لە بریتانیا، بکەین. لە ژێر کاریگەریی ئەو چالاکیانەدا بوو کە ڕێکخراوی «یەکێتیی ژنان بۆ یەکێتیی گەلان» وەکوو دامەزراوەیەکی یەکێتیی گەلان لەساڵی ١٩٢٠ پەسند کرا و ژنیک بۆ سەرۆکایەتیی بەشی کۆمەڵایەتیی یەکێتیی گەلان دیاری کرا.

پ. دۆخی هەستیار و ناسەقامگیر لە ناوچە، بۆ هێزەکانی بریتانیایی: **١** دابەزین و داگیرکردنی سەمیرنا و ئانتالیا لە مانگی ئایاری ١٩١٩ لە لایەن یۆنان و ئیتالیا و کاریگەریی نەرێنییانەی ئەو ڕووداوە لەسەر تێڕوانینی خەڵکی موسڵمان؛ **٢** خەمساردیی سەرۆک ویلسۆن لە بەشداریی چالاکانە لە کاروباری کۆنفرانسی ئاشتی؛ **٣** ئامادەنەبوونی بەشداریی چالاکانەی سەربازی بە مەبەستی دابین کردنی ئاسایشی ناوچەکانی ژێر کۆنترۆڵی هاوپەیمانان لە لایەن فەرەنساوە؛ **٤** سەرهەڵدانی هێزی کەمالییەکان و دژایەتیی ئاشکرایان لە بەرانبەر هاوپەیمانان. دۆخێک کە بریتانیای ناچارکرد کارتی کورد لە بەرانبەر پێشرەویی هێزەکانی بەکار بهێنێ.

بە کورتی دەتوانین بڵێین زەق بوونەوەی ویستی نەتەوایەتی و سەربەخۆیی کورد وەکوو دەرئەنجامی ناڕاستەوخۆی کۆمەڵێک ڕووداو بوون کە لە سەرەوە ئاماژەمان بە هەندێکیان کرد.

ڕەنگە لێرەدا پرسیارێک زەق بێتەوە کە پاژەی ئەو باسە کە خۆرەکەی ناو ئاڵای ساڵی ١٩٢٠ بە سیمای ژن دەشوبهێنێ لە کوێوە دێت. بۆ سەلماندنی دروستیی ئەو باسە دەکرێ بە کورتی ئاماژە بەو چەند تەوەرەی خوارەوە بکەین:

یەکەم: ئەو ڕووناکبیرە کوردانە کە دارێژەری ئاڵای کوردستان بوون، ئاگاداربوون کە زۆرینەی گەشتیارانی ڕۆژئاوایی لە سەفەرنامەکانیاندا سەبارەت بە تایبەتمەندیی خەڵکانی ناوچەکە، بە باشی باسی خوو و ڕەوشت و ئازاد بوونی ژنانی کوردیان کردووە.

دووەم: بۆ ئەو ڕووناکبیرانە، کە ئاشنایی و شارەزاییەکی باشیان لە زمانی فەرەنسەیی هەبوو، فەرەنسا ناوەندی سەرەکیی ڕۆشنگەریی ڕۆژئاوایی بۆ ئەزموونکردن و ئیلهام لێ وەرگرتن بوو.[٧٨] تا ئەو ئاستەی کە د. عەبدوڵا جەودەت لە گۆڤاری یەکگرتندا دەنووسێ «شتێک بە نێوی شارستانییەتی دووەم بوونی نییە، شارستانییەت یانی شارستانییەتی ڕۆژئاوایی و دەبێت بە گوڵەڕۆزەکان و درووەکانییەوە هاوردە بکرێت.»[٧٩] هاوکات لە هزری فەرەنسایی جەختکردن لەسەر ڕەهەندی سۆبژەیی بۆ پێناسەی نەتەوە پێشینەی هەبوو. بۆ وێنە ڕینان نەتەوە وەکوو ڕۆح و یان پرینسیپی مەعنەوی پێناسە دەکات. «نەتەوە ڕۆح و پرەنسیپێکی مەعنەوییە. ئەو دوو شتە، کە لە واقیعدا یەک شتن، ڕۆح یان پرەنسیپە مەعنەوییەکە پێک دێنن. یەکیان لە ڕابردوو، ئەوی تریان لە هەنووکەدایە. یەکیان بریتییە لە خاوەنداریی نەریتێکی دەوڵەمەندی کۆبیرەوەریی کۆمەڵی؛ ئەوی تریان ڕەزامەندی لە هەنووکە، خولیای پێکەوە ژیان و ئەو ئیرادەیەی کە پارێزگاری لە بەهای میراتێک بکات کە تاک لە ڕابردووەوە و لە شێوازی دابەش نەکراو بۆی ماوەتەوە.»[٨٠]

سێیەم: پەیوەست بە خاڵی پێشوو لە نەریتی ناسیۆنالیزمی فەرەنسایی ژن و جەستەی ژن هێمایەکی سەرەکی بۆ گەلاڵەکردنی بیری نەتەوایەتی بوو. بۆ وێنە جووان لەندیس لە توێژینەوەیەکی بەنرخ لە ڕەوتی ڕووداوەکانی دوای شۆڕشی فەرەنسا لە نێوان ساڵانی ٩٥-١٧٨٩ لە ژێر سەردێڕی «نەخشاندنی نەتەوە: جێندەر، نوێنەرایەتیکردن و شۆڕش لە فەرەنسای

سەدەی ١٨» ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە چۆن لە دوای شۆڕش ژن کارکردی هێمایی بۆ دروشمەکانی شۆڕش واتا ئازادی، یەکسانی و ڕزگاری هەبوو.[٨١] لە پاڵ ئەوەدا بۆ زۆرینەی نەتەوە ناسراوەکانی جیهان، ژن هێمای بوونی نەتەوە بووە. بۆ وێنە، ماریان یان ژاندارک وەکوو هێمای نەتەوەی لە فەرەنسا، خاتوونی بریتانیا سیمبولی نەتەوەی بریتانیایی و، خاتوونی ئازادی بۆ بیری ئەمریکایی .

چوارەم و لە کۆتاییدا؛ پاژەی ئەو باسە تا ئاستێکی بەرچاو گرێدراوی خوێندنەوەیەکی هاوچەرخانە لە چەمکی ناسیۆنالیزم و دیاردەی نەتەوەیە. ستیوارت هال دەڵێت چەمک و دەستەواژەی «کۆمەڵە وێناکراو» هەڵقوڵاوی «ئەو ئانالیزە بوو کە دیاردەی نەتەوە وەکوو ئاکامی بەرهەمهێنان و دووبارەبەرهەمهێنانی سیستەمێکی کولتووریی نوێنەرایەتی کردن و هەلسووکەوتی کۆمەڵایەتی لێکدەداتەوە».[٨٢] خاڵی بنەرەتی لە تیۆرانین و داهێنانەکەی بێنیدیکت ئاندرسۆن، واتا «کۆمەڵە وێناکراوەکان» ئەوەیە کە ناکرێ و نابێت ناسیۆنالیزم تەنیا وەکوو ئایدیۆلۆژییەکی سیاسی و یان فۆرمێکی سیاسی کە ڕەنگدانەوەی خۆبەڕێوەبەریی نەتەوەیە پێناسە بکرێت. بەڵکو هەروەها ناسیۆنالیزم هاوکات بەرهەمێکی کولتوورییە. ئاندرسۆن دەڵێت: نەتەوە «کۆمەڵەیەکی سیاسیی وێناکراوە» و بە شێوەیەکی بنچینەیی هەم سنووردار و هەمیش خۆبڕیارە.[٨٣] «پاژەی سەرەکیی ئەو پێناسە کورتەی نەتەوە لە سەر چوار ڕەهەند و یان لایەن وەستاوە:

یەکەم) نەتەوە «وێناکراوە چونکە ئەندامانی تەنانەت بچوکترین نەتەوەش هیچ کات ناتوانن هەموو هاونەتەوەکانیان بناسن، چاویان پێیان بکەوێت و تەنانەت گوێیان لە دەنگیان بێت، بەڵام لە مێشکی هەر کامیاندا بەردەوام پەیوەندییەکی هاوسۆزیی هەڤبەرانە لەگەڵ هاونەتەوەکانیان بوونی هەیە».

دووەم) نەتەوە «بە شێوەیەکی سنووردار وێناکراوە چونکە تەنانەت گەورەترینی ئەوان، کە ڕەنگە بریتی لە بلیۆنێک مرۆڤی زیندوو بێت، سنوورێکی داخراوی هەیە، کە لەوبەری سنوورەکە، نەتەوەکانی دیکە دەژین، هیچ نەتەوەیەک خۆی هاوسنوور لەگەڵ مرۆڤایەتی وێناناکات».

سێیەم) نەتەوە «وەکوو خۆبڕیار و یان سەربەخۆ (ساورین) وێنا دەکرێ، چونکە چەمکەکە لە سەردەمێکدا لەدایک بوو کە ڕۆشنگەری و شۆڕش، بنەمای شەرعییەتی دەسەڵاتی هیرارشییانەی بنەماڵەیی و سیستەمیکی حوکمڕانیی لەناو برد کە پیرۆزیی لاهوتیی پێ درابوو».

چوارەم) «لە کۆتاییدا وەکوو کۆمەڵە وێناکراوە، چونکە جیاواز لە نایەکسانی و چەوسانەوە کە ڕەنگە لە هەر کامێکیاندا هەبێت، نەتەوە هەمیشە وەکوو هاورێیەتییەکی قووڵ و ئاسۆیی دێتە بەر چاو».[٨٤]

جەختی سەرەکی لەو پێناسەیەدا لەسەر جۆری نوێی هەست و بیرکردنەوەیە کە سووژەی نەتەوایەتی بەرهەم دەهێنێ. هاوکات بەرهەمهێنان و یان دروستکردنی سووژەی نەتەوایەتی لە وێژمانێکدا کە ڕەهەندە جیاوازە کولتووری و زمانییەکان تێوەدەگلێنێ، بە ئاکام دەگات. لە ناوەندی ڕامانی ناسیۆنالیستیدا شێوازێکی تایبەتی لە بیر و هەستکردن هەیە کە پاڵپشتی لە هەڵسوکەوتێکی کۆمەڵایەتیی نوێ دەکات. بە نۆرەی خۆی ئەو هەڵسوکەوتەش لە ڕێگەی هەست، خولیا و ڕامانی کۆمەڵێییەوە قەوارە دەگرێ. لە ڕوانگەی ئاندرسۆنەوە شێوازی نوێی بیرکردنەوە و ڕامانی ناسیۆنالیستی، ئاکامی گەشەسەندنی میدیا و ڕاگەیاندنە چاپییەکانە کە خۆیان بەرهۆی پەرەسەندنی «سەرمایەداریی چاپ»[٨٥] لە سەدەی ١٨ی زایینیدا بوون. ئەو میدیا و

ڕاگەیاندنە چاپییانــە بوون کە زەمینەیەکی لەباریان بۆ تێگەیشــتن لە «کاتی بەتاڵبوو و هاوچەشن»[٨٦] نە تەنیا بۆ توێژی ڕووناکبیر، بەڵکوو بــۆ کۆمەڵانی خەڵــک پێکهێنا. لە ئاکامــی ئــەو پەرەســەندنە و کاریگەریی بیری نوێدایە کە ئەندامانی کۆمەڵگا لە باری زانیارییەوە توانســتی ئەوەیان پەیدا کرد کە خۆیان بە شــێوەیەکی ئاسۆیی و هەڤبەرانە وەکوو نەتەوە وێنا بکەن. بە باوەڕی من تەنیا باســێک کە دەکرێ بەو تیۆرییە زیاد بکرێ ئەوەیە کــە کێ (چ گرووپێک)، کەی، چۆن و لە کام دۆخ و شوێندا کردەی وێنا کردنی ئەندامانی کۆمەڵگا بە شــێوەیەکی ئاسۆیی و هەڤبەرانە بەئەنجام دەگەیەنێ؟

لە کۆتایــی و کۆبەندێکــی کورتی ئەو باسەی کە پێشکەش کرا، دەخوازم بڵێم کە ئەو گرووپــە ڕووناکبیرەی لە نێوان ١٩٢٠-١٩١٩ کــە گۆڤاری «ژین»دا دەیاننووســی و دەستپێشــخەریی دارشــتنی ئــاڵای کوردســتانیان کرد و نیشــانی ئاڵاکەیان بە خۆرێکی دەرەوشاوە ڕازاندەوە کە کارکردی هێمایی هەم یەکگرتوویی نەتەوەی کورد و هەمیش بــۆ نیشــاندانی تایبەتمەندی و جیاوازیی نەتەوەی کورد لە گەڵ نەتەوەکانی دیکــە، بە تایبەت لەگــەڵ نەتەوەی تورک، هەبێت. ئەو ئاڵایە بە مەبەستی داوای ویستی ســەربەخۆیی کورد لە کۆنفرانســی ئاشتی داڕێژراوە و نیشــانەکەی، واتا خۆری زێڕین، هەوێنێکی باش بۆ سەلماندنی ڕەسانەیەتیی کورد وەکــوو نەتەوەیەکی خاوەن ڕابردوو و هەمیش مێافۆرێکی دەوڵەمەند بۆ وێناکردنی تایبەتمەندیــی کورد لە ڕێگــەی مێتافۆری ژنی کوردەوە بــوو. ڕەنگە لێرەدا بگوترێ لە ئەدەبیاتــی کوردیدا جوانیــی ژن، زۆرتر بە مانگ دەشــوبهێنن. ئەوە ڕاســتە، بەڵام بە چەند هۆ لۆژیکی ئەو باسە لەبار نابات. یەکەم؛ بەو هۆیە کە هیلالی مانگ، نیشــانی ئاڵای عوسمانی بوو وەکوو هێمایەک بۆ جیاوازیی نەتــەوەی کورد لەگــەڵ تورک ئەســتەم بوو بــەکار بهێندرێ.[٨٧] دووەم؛ بەشــێکی بەرچاوی ئەو ڕۆشــنبیرانە، خوێندەوارییان لــە ئەدەبی فارســی دەوڵەمەندتــر بوو لە ئاشناییان بە ئەدەبی کوردی و لەو ڕووەوە دەیانزانی کە لە ئەدەبی فارســی و تەنانەت لە شێعری عیرفانیی کوردیشدا، خۆر هێمایەکە بۆ دەرەوشاوەیی و جوانی، بە تایبەت جوانیی ســیمای ژن، بۆیەش خۆرێکی درەوشــاوە باشتر ئەو واتایە دەگەیەنێ.[٨٨]

٥.٣) ئــاڵای کوردســتان و ڕاپەریــن و جووڵانەوەکانــی کــورد لە ســەدەی بیستەمدا

لە دوای پەیمانی سیڤەر، ئەو جووڵانەوانەی کە دروشــمی ســەربەخۆیی کوردســتان لــە بەرنامەیانــدا بوو، هەمان ئاڵای ســاڵی ١٩٢٠یان وەکــوو ئــاڵای نەتەوەیی بەکار هێناوە. بۆ وێنە لە بەرخۆدانی چیای ئاگری. ئێحســان نووری پاشــا لە بیرەوەرییەکانیدا باسی ئەو ئاڵایەی کردووە و نووسیویەتی:

«کاتێ هۆزی جەلالی بــە ڕێبەریی برۆ حەســکی، پاش بەرخۆدان لە ساڵی ١٩٢٦ بەرەو چیای ئاگری کشــانەوە، من لە ساڵی ١٩٢٧ خۆم گەیاندە ئاگــری [...] هەروەها لە لایەن کۆمەڵەی خۆیبوونەوە کۆمیتەیەکی تایبەتیی سەربازییش هەڵبژێردرا. لەو ساڵەدا ئاڵای ســێ ڕەنگی سەربەخۆیی کوردستان کە لە ســاڵی ١٩٢٠ لە لایــەن جەمعیەتی تەعالیی کوردستانەوە پەسند کرابوو، هێنرایە ئاگری و بۆ یەکەم جــار من ئەو ئاڵایەم لە بەرزترین لووتکــەی چیای ئاگری هەڵکرد».[٨٩]

دوای بەرخۆدانی ئاگــری، ئەو ئاڵایە لە لایــەن کۆمیتــەی خۆیبوونــەوە[٩٠] وەکوو ئــاڵای نەتەوایەتیــی کــورد بەکارهێنراوە. دوای خۆیببــوون، ئەو ئاڵایە لــە ڕاپەرینی شــاری دێرســیم لــە ســاڵی ١٩٣٧

بەکارهێنراوە.[٩١] هەروەها باس لە ئەوە دەکرێ کە حیزبی هیوا هەمان ئاڵای ساڵی ١٩٢٠ی بەکارهێناوە.[٩٢] دوایــەش کۆمەڵەی ژێکاف هەر ئەو ئاڵایەی وەکوو ئاڵای نەتەوەیی پەسند کردووە. پەسند کردنی ئاڵای کوردستان کە «تەشکیلاتی ئێجتماعییەی کورد» دروستی کرد و هەمیش هەڵبژاردنی شـیعری «ئەی ڕەقیـب» وەکـوو سـروودی نەتەوایەتی لە لایــەن کۆمەڵــەی ژێکافــەوە، گرێدراوی ویژمانی ناسیۆنالیستیی ئەو ڕێکخراوەیە بوو. لە ویژمانی گۆڤاری نیشتمان کە بڵاوکراوەی بیــری کۆمەڵەی ژێکاف بــوو، دوو چەمکی خەڵک و نەتەوەی کورد هاوڕیزن و بەردەوام و بە نۆبە بەکار دەهێندرێن. چەمکی خەڵک/ نەتــەوە دەورێکی ســەرەکی و ناوەندیی لە ڕەوایەتی فرەچەشــنانەی کۆمەڵەی ژێکاف لــە پێکهاتەی نەتــەوەی کــورد هەیە کە لە چوارچێوەی نیشــتمانێکی ســەربەخۆدا دەتوانن یەکگرتوویی خۆیان وەدی بێنن و بیپارێزن.

لە ژێــر کاریگەریی چالاکیی سیاســی و کولتووریــی کۆمەڵــەی ژێکافدایــە کــە نەتەنیــا ویژمانی بیــری نەتەوایەتیی کورد، پێکهاتەیەکی سیســتەماتیکتر و تۆکمەتری بەخۆیەوە گرت، بەڵکوو تەنیا لەو قۆناغەدایە کــە ناســیۆنالیزمی کورد دەتوانــێ بە پێی تیۆریی هۆرخ لە قۆناغی «ب»وە بگوازێتەوە بۆ قۆناغی «سی» و پێگەیەکی جەماوەری پەیدا بکات. لە ژێر کاریگەریی ژێکافدایە کە بۆنەی هەڵکردنی ئاڵای کوردستان و هێنانەخواری ئاڵای ئێــران لە شــارەکانی مهاباد، نەغەدە و بــۆکان دەبێتە بۆنەیەکــی جەماوەری و بە بەشــداریی کۆمەڵانی هــەراوی خەڵک لە هەموو چیــن و توێژە کۆمەڵایەتییەکانی کۆمەڵگای کوردەواری بەڕێوە دەچێت.

لێرە پێویســتە پێ لە ســەر ئەو لایەنە داگرین کــە هەڵکردنی ئاڵای کوردســتان وەکوو هێمای ســەربەخۆیی کوردســتان، دەرخەری ڕوانگەی تایبەتی ئەو ڕێکخراوەیە بوو. کۆمەڵە وەکــوو گرووپێکی ڕووناکبیری بانگەشــەی یەکگرتوویی نەتەوەی کوردی دەکــرد. ژێکافییەکان ئــاگاداری ئەوە بوون کــە جووڵانەوەکانی پێــش خۆیان بە هۆی نەبوونــی سیاســەتێکی شــیاو و، زاڵبوونی کولتووری ناوچەچێتــی، نەیانتوانیوە بیری یەکگرتوویی کورد لە نێو کۆمەڵانی خەڵکدا جێگیــر بکەن؛ هەر بۆیــەش هەوڵیان دەدا خۆیان لە دەمارگرژیی ناوچەگەری بپارێزن. لە ژێــر کاریگەریی ئــەو بیرۆکەیە بوو کە ژێکافییــەکان دوای بەرزکردنــەوەی ئاڵای کوردســتان کە لە باکوور دروســت کرابوو، شیعر و سروودی «ئەی ڕەقیب»ی دڵداریان کرد بە ســروودی نەتەوەیی. بێگومان دەیان شــیعری جوانی ســەیفولقوزات، خاڵە مین، هێمن و شــاعێرانی دیکــەی ڕۆژهەڵات لە بەر دەم ژێکافییەکان ئامادە بوون بۆ ئەوەی بیکەن بە ســروودی نەتەوەیی، بەڵام «ئەی ڕەقیب»یان هەڵبژارد و لەو هەڵبژاردنە، وەک چۆن ئــەو ئاڵایەی کە لە باکوور دروســت کرابوو وەکوو ئاڵای کوردســتان بە خەڵکیان ناســاند، بنەمــای هەڵبژاردنەکەیــان بیری نەتەوەیی بوو نەک خۆبەزلزانین، ناوچەچێتی و دمارگرژیی خێڵەکی.

کۆمەڵــەی ژێــکاف هەر لە ســەرەتای لەدایــک بوونیــەوە خاوەنی پێناســەیەکی ڕوونــی سیاســی و فیکری بووە. دروشــم و ئامانجــە سیاســییەکانی ڕەنگدانــەوەی پێداویســتییەکانی کۆمەڵی کوردەواری و لە بەر تیشــکی چاوپێخشــاندن بە ئەزموونی مێژووی هاوچەرخ ئامادە کرابوون. کۆمەڵەی ژێکاف، خۆی خســتبووە مەیدانی سیاسەت تا ڕۆحییەتی کۆیلەتــی لەنێو کورد ڕابماڵێ و کۆمەڵــی کــوردەواری بە دژی ســتەم و چەوسانەوەی نەتەوایەتی بهەژێنێ و پەیامی سەربەســتی، ڕزگاری و مافی گەیشــتن بە دەوڵەتــی نەتەوەیی بە گوێی مرۆڤی کورددا

بســـرتێنێ.[۹۳] بۆ وێنە لە ژمارە ١ی گۆڤاری نیشـــتماندا فەلسەفەی کۆمەڵەی ژێکاف ئاوا گەڵاڵە کراوە:

«کۆمەڵەی ژ.ک بـــە پێچەوانەی هەموو بەرهەڵســـت و قۆرت و چەڵەمەیەکی وەکوو دوژمنایەتیـــی خۆبەخۆ، پووڵ پەرســـتی و بێگانە دۆســـتی کە لە ڕێگای پێشکەوتن و ســـەرکەوتنی کورددا هەیە، بە هەموو هێز و توانای خۆی تێئەکۆشێت تا زنجیر و چەڵەمەی دیلی و ژێردەستی لە ئەستۆی نەتەوەی کورد داماڵێ و لەم کوردستانە لەتوکوتەی ئێستێدا کوردســـتانێکی گـــەورە و ڕێکوپێـــک بێتە بەرهەم کە هەموو کوردێک بە سەربەســـتی تیابژیت».[۹۴]

وتارەکانی گۆڤاری نیشـــتمان بە باشـــی ئەوە دەردەخـــەن کە ژێکافییەکان ئاگاداری مێـــژووی کـــوردن و لە ســـەر بنەمای ئەو مێژوویـــە، ئەو ئاڵایـــەی کـــە جەمعییەتی تەعالیـــی کورد دروســـتی کردبوو، بە ئاڵای نەتەوەی کورد دەناســـن. بۆ وێنە لە ژمارەی ۴ ی نیشتماندا دەنووسن: « مەسەلەی کورد تا ساڵی ١٩١٩ بە مەســـەلەیەکی ناوچەیی دەزانرا، بەڵام لەم ڕۆژەوە کە ژێنێراڵ شەریف پاشا، لایحەی مەشـــهوری خۆی تەسلیمی کۆنفرانســـی ئاشـــتی کـــرد و داوای میلیی کوردی خســـتە بەندەکانـــی [...] پەیمانی سێڤر، ئیتر مەسەلەی کورد بۆتە پرسیارێکی نێونەتەوەیی و وازی لێ ناهێنین.»[۹۵]

لە ژمارەی ۲ی نیشـــتماندا دەنووســـن: «لـــە دنیای ئێمـــڕۆدا، ژیان بە یەخســـیری و ژێردەســـتی هیـــچ ناهێنـــێ. میللەتێکی ژێردەستی ئەم و ئەو بێت وەک هەتیوی بێ دایک باب، هەمیشـــە هەناسە سارد و ڕەنگ زەردە [...] سەربەستی بۆ میللەت لە ڕادەی نـــان و ئاودایە. واتا چلـــۆن ئادەمیزاد بە بێ نان ناژیت، هەروەها بە بێ ئازادییش ناتوانێ بژی. ئەم زنجیر و کەلەمی دیلی کە خراوەتە ئەســـتۆی نەتەوەی بەشەهامەت و ڕەشیدی کورد، ســـەتحی ئەخلاقی ئەم قەومە ئازاد و نەجیبەی زۆر هێناوەتە خوار.»[۹۶]

لە ژێـــر کاریگەریی کۆمەڵـــەی ژێکافدا لـــە ڕۆژی ۲ی ڕێبەندانی ســـاڵی ١٣٢۴ی هەتاوی (١٩۴۶.٠١.٢٢) بە بەشداریی بیست هـــەزار کەس لە چوارچرای شـــاری مهاباد، لە ڕێوڕەســـمێکی شـــکۆداردا، دامەزراندنی کۆمـــاری کوردســـتان ڕاگەیانـــدرا. لە ژێر کاریگەریی ئایدیۆلۆژیـــی کۆمەڵەی ژێکافدا بـــوو کە قـــازی محەممەد، بەو شـــێوەیەی خوارەوە سوێند دەخوا بۆ وەرگرتنی پێگەی ســـەرکۆماری کوردســـتان: «ئەمن بە خودا، بە کەلامـــی عەزیمی خودا، بە نیشـــتمان، بـــە شـــەرافەتی میللیـــی کورد، بـــە ئاڵای موقەددەسی کوردســـتان سوێند دەخۆم، تا ئاخرین هەناســـەی ژیانم و ڕژاندنی ئاخرین تنۆکـــی خوینم، بە گیـــان و ماڵ لە ڕێگەی ڕاگرتنـــی ســـەربەخۆیی و بەرزکردنەوەی ئـــاڵای کوردســـتان تێدەکۆشـــم.»[۹۷] جێی ســـەرنجە کە لـــەو ســـوێندخواردنەدا قازی محەممەد تەنیا ئاوەڵناوی پیرۆز (موقەدەس) بۆ ئاڵای کوردستان بەکار دێنێ.

لە ســـەر بنەمـــای پەیوەندی لـــە نێوان وێژمانـــی نەتەوایەتیی کـــورد لەگەڵ ئاڵای کوردســـتان، دەکرێ ســـێ قۆناغ لە هەوراز و نشـــێوی بیر و وێژمانی کوردایەتیدا لێک جیـــا بکەینـــەوە. قۆناغی یەکەم، لە ســـاڵی ١٩٢٠ کە «تەشکیلاتی ئیجتماعییەی کورد» کە لـــە «جەمعییەتی تەعالیی کوردســـتان» ئینشـــعابی کردبوو، ئـــەو ئاڵایە وەکوو ئاڵای نەتەوەیی پەسند دەکات تا ڕووخانی کۆماری کوردستان لە ساڵی ١٩۴٧ لەخۆی دەگرێت. لـــەو قۆناغەدا ئەو جووڵانەوە سیاســـییانەی کـــورد کە ڕاشـــکاوانە ئامانجی ســـەروەریی سیاســـی بۆ نەتـــەوەی کوردیـــان کردبووە ستراتیژی، ئاڵای کوردستانیان بەکار هێناوە. قۆناغی دووهەم، لە دوای ڕووخانی کۆماری کوردستانەوە دەســـت پێ دەکا و تا شەڕی

کەنداو و کۆتاییی شەڕی سارد، واتا تا دەیەی ١٩٩٠ درێژەی هەیە. لەو قۆناغەدا بۆ ماوەی ٤٥ ساڵ ئالآی کوردستان بە تەواوی لە بیر چووەوە و گرینگییەکی بۆ هێزە کوردییەکان نییە. قۆناغی سێیەم، ئەو دەورەیە کە ئێمە تێیدادەژین و هەم دیسان ئالآی کوردستان دووبارە لە ئاخێوی سیاسەتی کوردیدا لە باشوور و ڕۆژهەڵات بەکار دەهێندرێ، بەڵام نەک بەو سۆزدارییەی لە قۆناغی یەکەمدا هەیبوو.

تایبەتمەندییەکانی قۆناغی یەکەم چین؟

شکستی ئالمان و هاوپەیمانانی دەبێتە هۆی ئەوە کە بەرەی هاوپەیمانان (بریتانیا، فەڕەنسا و ئامریکا) نەزمێکی جیهانیی نوێ واتا یەکێتیی گەلان (اتحادیه ملل) دابمەزرێنن. لە نەزمی نوێی جیهانیدا سێ لایەنی سەرکەوتووی شەڕ بەرانبەر بە گەلانی تر یەک سیاسەت پەیڕەو ناکەن. ئامریکا بەپێی بنەمای ٢١ خاڵەکەی سەرۆک کۆمار ویلسۆن و بێ ڕاوێژکردن لەگەڵ هاوپەیمانەکانی، باسی لە مافی دیاریکردنی چارەنووسی سیاسی بۆ گەلان دەکرد. فەڕەنسا لایەنگری کۆلۆنیالیزمی ڕاستەوخۆ بوو و بریتانیاش بەپێی سیاسەتی پراگماتیستی، پێشنیاری کۆلۆنیالیزمی ناڕاستەوخۆی بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوین دەکرد. لە ئاکامدا کاتێ سیستەمی نێونەتەوەیی لە قاڵبی «یەکێتیی گەلان»دا دامەزرا، سیاسەتی ئەو ڕێکخراوەیە، باڵانس و سازشێکی سیاسییانە لەنێوان ئەو سێ زلهێزەدا بوو. هەر بۆیە پرەنسیپی «دیاری کردنی چارەنووسی سیاسیی گەلان» باسی لێ کرا، بەڵام بە شێوەیەکی نادادپەروەرانە و لە سۆنگەی بەرژەوەندییەکانی ئەو سێ زلهێزەوە پەیڕەو و پیادە کرا. ئاکامێک کە لە مێژووی ڕۆژهەڵاتی ناویندا دەوری گرنگیان گێڕا و لە پاڵ بێبەش کردنی نەتەوەی کورد لەو مافە، دوو دەوڵەت- نەتەوەی نوێ واتا ئێران و تورکیا لە لایەن یەکێتیی گەلانەوە بە فەرمی ناسران کە کاریگەرییەکی قورسی لەسەر چارەنووسی گەلی کورد هەبوو.

لە سەرەتای ئەو قۆناغەدا، بیر و هەستی ناسیۆناڵیستیی کوردی هەرچەند جارێ بە تەواوی لە ڕووی فیکرییەوە کاڵ و پێکهاتەیەکی هاوسەنگی نەبوو، بەڵام گرێدراوی هەست و بیری ناسۆناڵیزمی فارس و تورک نەبوو، چونکە لەوکاتەدا ئەو دەوڵەت-نەتەوانە، بەتەواوی سەقامگیرنەببوون. لە کۆتاییی ئەو قۆناغەدا بە دامەزرانی کۆمەڵەی ژێکاف، ویژمانی نەتەوایەتیی کورد پێکهاتەیەکی تۆکمەتر و یەکدەستتر بە خۆیەوە دەگرێت. هەرچەند هێشتاش کۆمەڵێک خەڵک لەسەر ئەو قەناعەتەن کە ستراتێژیی حدک و پێشەوا قازی محەممەد، تەنیا وەدەسهێنانی خودموختاری بوو، بەڵام بیری سەربەخۆیی لە ژێر کاریگەریی فیکری ژێکافدا، تا ڕووخانی کۆماری کوردستان لەوپەڕی خۆیدا بوو.

قۆناغی دووەم، لە ڕووخانی کۆماری کوردستانەوە دەست پێ دەکا و تا شەڕی کەنداو کە پاش چەند مانگ کۆتاییی شەڕی ساردیشی بەدواوە بوو، درێژەی هەیە. لەم قۆناغەدا گوتاری ناسیۆناڵیستیی کوردی، لەباری گوتارییەوە دەبێت بە پاشکۆی سیاسەت و پرۆژەی چەپی ئێران، تورکیا، عێراق و سووریا بۆ چارەسەریی «پرسی نەتەوایەتی». کۆمەڵێک فاکتۆر هاندەری گۆڕان لە ویژمانی کوردایەتی لە سیاسەتی سەربەخۆییەوە بەرەو سیاسەتی خودموختاری بوون.

یەکەم، سیستەمی نێونەتەوەییی نوێ، واتا هەیمەنەی «ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان» و لۆژیکی «شەڕی سارد» و دابەش بوونی جیهان لە نێوان دوو جەمسەری ڕۆژئاوا بە سەرۆکایەتیی ئەمریکا و وڵاتانی بەناو سوسیالیستی بە ڕێبەریی یەکێتیی سۆڤییەت، دۆخێکی خوڵقاندبوو

که زۆربەی جووڵانەوە ڕزگاریخوازەکانی جیهان ناچار بوون سیاسەتی خۆیان لە هاوهەڵویستی لەگەڵ یەکێک لەو جەمسەرانەدا گەڵاڵە بکەن. لە لایەکی ترەوە، دەتوانین بڵێین کە لە کردەوەدا «ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان» نەبوو بەڵکوو «ڕێکخراوی دەوڵەتە یەکگرتووەکان» بوو. واتا لە باڵانسی هێز لەنێوان ئەو دوو جەمسەرەدا، چەمکی سەروەریی سیاسی (ساورینتی) لە خوێندنەوە و پێناسەی یاسایی سیستەمی نێونەتەوەیی شەری ساردا، پەیوەست ببوو بە دەوڵەت نەک بە نەتەوە. ئەوەش ئاڵۆزی و ئاستەنگێکی قورسی بۆ ئەو نەتەوانەی کە پێش دامەزراندنی ئەو سیستەمە نەیانتوانیبوو دەوڵەتی سەربەخۆی خۆیان دابمەزرێنن و لە چوارچێوەی یاسای-سیاسیی دەوڵەت-نەتەوەیەکی دیکەدا دژیان پێکهێنابوو.

دووەم، سێ وڵاتی ئێران، تورکیا و عێراق کە سیاسەتی حاشاکردن لە بوونی نەتەوەی کوردیان بە ڕاشکاوی پەیڕەو دەکرد، لە دوای ڕووخانی کۆماری کوردستان هەم لە جەمسەری ڕۆژئاوادا بوون و هەمیش سیستەمێکی سیاسیی دیکتاتۆریانە و سەرەڕۆیان هەبوو. بۆ ئەو گەنجانەی کە لە دوای ڕووخانی کۆماری کوردستان چالاکوانی سیاسی بوون، هێزی چەپ لەو سێ وڵاتەدا نە تەنیا ئاڵتێرناتیڤی بەرهەڵستکاری سیاسی دژی ئەو ڕێژیمانە، بەڵکوو سەرچاوەی گرینگی ئەندیشە و فیکریش بوو. بە واتایەکی تر، بەهۆی نەبوونی ئازادیی بیروڕا، مارکسیزم تەنیا گوتارێکی سیاسیی بەرهەڵستکار نەبوو، بەڵکوو بنەمایەک بوو بۆ زانستە سیاسییەکان، فەلسەفییەکان، مێژووییەکان و کۆمەڵناسییەکان. بەگشتی مارکسیزم بەشێوەیەکی بەرچاو سەرنجڕاکێش بوو و حیزبە کۆمۆنیستەکان پشتیوانییان لە پرسی کورد دەکرد. بۆ وێنە لە ئێراندا حیزبی توودەی ئێران تا ماوەیەکی دوور و درێژ بە ڕواڵەت داکۆکیی لە نەریتی کۆماری کوردستان دەکرد و تەنانەت خۆی بە خاوەنی ئەو ئەزموونە دەزانی. لەو بەستێنەدا هەنگاوبەهەنگاو ڕەوتی بە پاشکۆکردنی ویژمانی ناسیۆنالیستیی کوردی، بە ڕوانگەی چەپی ئەو سێ وڵاتەدا گشتاندرا. ئاکامی ئەو گۆڕانکارییە ئەوەبوو کە دیسکۆرسی ناسیۆنالیستیی یەکگرتوو بۆ وەدیهێنانی مافی کوردان، کەوتە پەراوێزەوە و ستراتێژیی دابین کردنی مافی کوردان لە سەر بنەمای تێروانین و ستراتێژیی هێزە چەپەکان لە دروشمی خودموختاری لە چوارچێوەی سیستەمی سیاسی-قانوونیی ئەو سێ وڵاتەدا جێی گرتەوە. لەو قۆناغەدا ئاڵای کوردستان بە تەواوی لە بەر چاوان ون بوو.

قۆناغی سێیەم، لە دوای کۆتاییی شەری سارد دەست پێ دەکات و کاتێ پاش کۆتاییی شەری کەنداو و هێرشی سەددام بۆ کوردستان، کۆمەڵانی خەڵکی کورد لە باشوور، ڕووبەڕووی دۆخێکی نائاسایی و نالەبار بوونەوە، لە ژێر کاریگەریی مەس میدیادا، زلهێزەکانی ڕۆژئاوا ناوچەی ئارام و ئاسایش و زۆنی دژە فڕینیان ڕاگەیاند و ئاسۆیەکی نوێ بۆ نەتەوەی کورد کراوە کە بە کوردستانی «ئازاد» لە باشوورەوە دەستی پێ کرد. پەرلەمانی کوردستان لە عێراق لە ١٩٩٢/١٠/٤ هەڵکردنی ئاڵای کوردستانی پەسند کرد و هەمدیسان لە ١٩٩٩/١/٢٤ یاسای ئاڵای کوردستان لە لایەن پەرلەمانی کوردستانەوە پەسند کرا.

٦) ئەنجام

لەم وتارەدا هەوڵ درا دوو خاڵ شی بکرێتەوە. یەکەم، ڕەچەڵەکی مێژووی ئەو ئاڵایە کە ئێستا وەکوو ئاڵای کوردستان بە فەرمی ناسراوە. وەکوو باسی لێ کرا، ئەم ئاڵایە لە ساڵی ١٩٢٠ لە باکووری کوردستان لە

لایەن «تەشکیلاتی ئیجتماعییەی کورد»ەوە بە مەبەستی داواکاری لە کۆنفرانسی ئاشتی، کە دانیشتنەکەی بۆ مانگی ئابی ساڵی ١٩٢٠ دیاری کرابو، بۆ بە فەرمی ناسینی مافی نەتەوەییی کورد و دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستان، گەڵاڵە و ئامادە کراوە. دووەم، هەوڵ درا شرۆڤەیەکی جیاواز لە نیشانی ئاڵای کوردستان واتا لە خۆری زێڕین و ٢١ پەڕ(تیشک)ەکەی بکرێت. لە بیست ساڵی ڕابردوودا، تێڕوانینێک کە ئەو نیشانەیە بە ئایینە یەزدانییەکان (ئیزەدی، یارسانی و عەلەوی)یەوە، گرێ دەدا زاڵ بووە. وەکوو باسی لێ کرا ئەو شرۆڤەیە داهێنانێکی سەردەمییانەیە کە لە دۆخێکی هەستیاردا ئەو تێڕوانینەی جێ خست، واتا لە حاڵێکدا کە ئیسلامی سیاسی لە سەرتاسەری ناوچەی ئێمەدا ببوو بە وێژمانی زاڵ و لە باشووری کوردستانیش پێگە و دەسەڵاتێکی بۆ خۆی دابین کردبوو، ئەو شرۆڤەیە ئاراستە کرا.

لە بەرانبەردا لەو وتارەدا هەوڵ درا خۆ لە پێناسەیەکی ئایینیانە لە ئاڵای کوردستان، جیاواز لە ئەوەی کام ئایین بێت، بەدوور بگرین و لە جیاتی ئەوە، واتایەکی نەتەوایەتی و مۆدێرنتر و سێکۆلارتر لە مانای ئەو خۆرەی ئاڵای کوردستان ئاراستە بکەین. لەو گۆشەنیگایەوە لۆژیکی سەرەکیی باسەکە ئەوە بوو کە ئاڵای کوردستان لە سەرەتاوە هێمایەک بۆ ویستی سەربەخۆییی نەتەوەی کورد بووە.

دەرئەنجامی ئەو باسە ئەوەیە کە ئاڵای کوردستان، مێژوویەکی ١٠٠ ساڵەی هەیە و لە بیست و چەند ساڵەی سەرەتای تەمەنی خۆیدا (١٩٤٧-١٩٢٠) لە لایەن ڕێبەران و چالاکوانانی سیاسیی کوردەوە وەکوو ئاڵای نەتەوایەتی ناسراوە و ڕێزی لێ گیراوە. لە قۆناغی دووەم، یانی بۆ ماوەی مێژوویەکی چل و پێنج ساڵە (١٩٩٢-١٩٤٧)لە بیرچووەوە و یان بە ئاشکرا لە لایەن هێزە سیاسییەکانەوە شاردراوەتەوە و، یان پشتگوێ خراوە.[٩٨] لە دوای کۆتاییی شەڕی سارد و بە دەستپێشخەریی پەرلەمانی کوردستان لە باشوور، ئاڵای کوردستان هەڵکرایەوە و لە لای بەشێکی زۆری هێزە سیاسییەکان، دووبارە بووەوە بە ڕەمزی نەتەوایەتی.

هەڵبەت ئەم دەستپێشخەرییەی پەرلەمانی کوردستان، کۆمەڵێک ڕەخنەی توندی بە دواوە بوو. لە لایەکەوە، پارتی کرێکارانی کوردستان دژایەتیی ئاشکرای خۆی دەربڕی و ڕایگەیاند کە نابێ یەک لایەن، یان تەنیا یەک بەشی کوردستان لە سەر ئاڵای نەتەوەیی بڕیار بۆ سەرجەمی نەتەوەی کورد بدات. ئەم ڕوانگەیە بە تەواوی، خۆی لە ڕابردووی ئەو ئاڵایە وەکوو ئاڵای نەتەوەییی کورد دادەبڕێ و تەنیا وەکوو ئاڵای باشووری کوردستان باسی لێ دەکات، کە دەرئەنجامەکەی نکۆڵی کردنە لە مێژووی ئەو ئاڵایە وەکوو ڕەمزی نەتەوایەتیی کورد. هەڵوێستەیەک کە تا ئێستاش لە لایەن ئەو گرووپە سیاسییانەی کە سەر بە بیر و ئایدیۆلۆژیی پەکەکەن ڕەچاو دەکرێ.

لە لایەکی ترەوە، دەنگۆ و دژایەتییەکی دیکە لە ژێر کاریگەریی فیکر و وێژمانی ئیسلامی سیاسی شکڵی گرت. ئەو دەنگۆیە لە باشوور کە تێیدا هەنگاو بە هەنگاو وزە و هێزی سیاسی-کۆمەڵایەتی و سەربازیی «ئیسلامی سیاسی» لە دەیەی ٩٠ی سەدەی پێشوو لە بەرزبوونەوەدا بوو، گەیشتە ئاستێکی جیددی. ئەو دژایەتییە لە ساڵانی ڕابردوودا لە ژێر کاریگەریی ئەو ئایدیۆلۆژییە سیاسییە ڕوخسارێکی تەواو جیاوازی بە خۆیەوە گرتووە و ئاڵای کوردستان، هەر وەها سروودی «ئەی ڕەقیب»ی وەکوو هێماگەلی دژ بە باوەڕی ئیسلامی، کوفر و نیشانەی ناموسوڵمانی ناساندووە و بە ئاشکرا و بەردەوام دژایەتی و بێ ڕێزییان پێ کردوون.

بە باوەڕی من هەر دوو ڕوانگەکە سەبارەت بە ئاڵای کوردستان، واتا نکۆڵی لە مێژووی ئەو ئاڵایە وەکوو ئاڵای نەتەوایەتیی کورد لە لایەن پەکەکەوە و ڕەد کردنەوەی لە لایەن گرووپە ئیسلامییەکانەوە بەو بەهانەیەی کە دژی باوەڕی ئیسلامییە، تەنیا لە گۆشەنیگای بەرژەوەندیی هەنووکەی سیاسیی گرووپییەوە گەڵاڵە کراون. ئەو هەڵوێستانە یان هیچ بایەخێک بە مێژووی ئەو ئاڵایە نادەن یان بە تەواوی لێی بێ خەبەرن، هەر بۆیەش ئەو دوو ڕوانگەیە دەکرێ وەکوو چەوتەوێژیی گواستنەوە[٩٩] شی بکرێنەوە.

ڕوانگەی یەکەم چەوتەوێژیی گواستنەوەیە، چونکە ئایدیۆلۆژییەکی سیاسی کە باوەڕی بە سەربەخۆیی کورد نییە و ئامانجی دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی کورد لە هەلومەرجی هەنووکەدا بە ویستێکی ناپێویست، بورژوایانە و تەنانەت کۆنەپەرستانە دەناسێنێت، دەتوانێ بۆ جێ خستنی بەرنامە و ستراتێژیی سیاسیی خۆی بە شێوەیەکی ڕاستەخۆتر کاربکات. حاشاکردن لە مێژووی ئەو ئاڵایە و پەیوەستبوونی ئەو ئاڵایە لەگەڵ ویستی سەربەخۆیی کورد، نە تەنیا لە باکوور، بەڵکوو لە ڕۆژهەڵات، باشوور و تەنانەت لە ڕۆژئاواشدا جگە لە چەوتەوێژیی گواستنەوە، هیچ دەستەواژەیەکی تر ناوەڕۆکی دەرناخا.

لە سەردەمی نوێدا، کارکردی سەرەکیی ئاڵای نەتەوایەتی، بریتییە لە سەلماندنی ڕەسەنایەتیی نەتەوە و لە ئاکامدا مافی نەتەوە بۆ دیاریکردنی چارەنووسی سیاسیی خۆی و جیابوونەوە. ئاڵای کوردستان هەر بەو مەبەستە لە ساڵی ١٩٢٠ دا دارێژراوە و دروست کراوە. ڕەنگە هەلسوکەوتی ئێمە لە گەڵ ئاڵای نەتەوایەتیمان دەرخەری چۆنیەتیی ئاڵۆزیی بیری سیاسیمان بێت. دەنا کەی ڕەوایە لە ڕۆژی ٢٩ی ئۆکتۆبەری، ڕۆژی دامەزراندنی کۆماری تورکیا، کە هەموو کون و قوژبنی شار و گوندەکانی کوردستانی باکوور، ئاڵای تورکیای تێ ترێنجراوە و کەسانێک ڕێگە بە خۆیان بدەن بە خەڵکی کوردی باکوور بڵێن کە جارێ ئێمە ئاڵای نەتەوایەتیمان نییە.

ڕوانگەی دووەم بە ڕواڵەت ویستی کورد بۆ سەربەخۆیی ڕەد ناکاتەوە و هەندێ جار لە بەرانبەر هێزە سیاسییە سێکۆلارەکان بانگەشە بۆ «دەوڵەتێکی ئیسلامیی کوردی» دەکات.[١٠٠] پرسیار ئەوەیە ئەگەر بەڕاستی ئەو هێزانە ویستی «دەوڵەتێکی ئیسلامیی کوردی»یان لە دۆخی ئێستادا لە بەرنامەدایە، ئەوکات دژایەتییان لەگەڵ ئاڵای کوردستان و سروودی ئەی ڕەقیب بەو بەهانەیەی کە گۆیا نیشانە و ڕەنگەکانی ئاڵا «دژ بەباوەڕی ئیسلامییە، تەنیا چەوتەوێژیی گواستنەوەیە. یەکەم، بەم هۆیەوە کە ناکرێ ڕەنگی ئاڵا لەسەر دووفاقەیی ئیسلامی و نائیسلامی پۆلێن بکرێن. دووەم، وەک ئاماژەم پێ کرد، نیشانە سەر ئاڵاکان لە ناوچەی ئێمە جیاواز لەوەی هیلالی مانگ، یان تاجەگوڵینە، یان ڕۆژ بێت، پێش هاتنی ئایینی ئیسلام بۆ ئەو ناوچەیە لە کولتووری خەڵکانی نیشەجێ لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا وەکوو نیشانە، بوونیان هەبووە و دوایەش لەو کولتوورانەوە گواستراونەوە بۆ باوەڕی ئیسلامی و لە شارستانیەتی ئیسلامیشدا بەکارهێنراون. بۆ وێنە بە پێچەوانەی ئەو باوەڕ باوە، نە هیلالی مانگ بە تەواوی نیشانەی باوەڕی ئیسلامییە و نە ڕۆژ هێمایەک بۆ ئاگرپەرستی.

زۆربەی وڵاتان و جووڵانەوە نەتەواتییەکان لەو سەردەمە هەستیار و قەیراناوییەدا، ئاڵا وەکوو سەمبولی یەکگرتوویی نەتەوایەتی بەکار دێنن. ئەوە نەک هەر لە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوین، بەڵکوو لە ڕۆژئاوا و وڵاتانی پێشکەوتووشدا دروستە. بۆ وێنە، لە بیرمان نەچێ کە لە دوای ١١ی سێپتەمبەری ٢٠٠١، چۆن ئاڵای ئەمریکا ئەو کارکرد

و کاریگەرییەی هەبوو. لــە زۆربەی وڵاتان، گەڵاڵــەی ئــاڵا و بــە تایبــەت نیشــانەی ئاڵاکــە ئاخێوێکی ئەفســانەیی هەیە و لە ســەردەمی مۆدێرندا بەکار دەهێندرێت. لە زۆربــەی وڵاتان، ئاڵا ئامرازێکــە بۆ ئاویتەی کردنی ناسیۆنالیزم و نیشــتمانپەروەری کە بەرهەمهێنەری ڕەهەندی گرینگی ئاسایشی نەتەوایەتییە. هەر ئێستا لە قەیرانی کۆرۆنادا هەموو وڵاتەکان ئاڵاکەیان زەق کردۆتەوە.

تەنیــا لە کوردســتانی ئێمــەدا دوای نیزیــک بە ١٠٠ ســاڵ لە دروســتکردن و پەســندکردنی ئاڵای کوردستان، کۆمەڵێک خەڵک بە ئاشکرا نکۆڵیی لێ دەکەن. تەنیا لە کوردستانی ئێمەدا و لەو سەردەمە هەستیار و قەیراناوییــەدا، ئــاڵا نەک هــەر هێمای یەکگرتوویــی نەتەوایەتــی نییــە، بەڵکوو باســی ئاڵا دەبێتە هۆی ناکۆکی، دووبەرەکی و ناتەباییــی نەتەوایەتی. ئــاڵا لای زۆربەی جووڵانە نەتەوایەتییــەکان، هۆکاری گرنگی ئاویتە بــوون و تێکەڵاوبوونی ناســیۆنالیزم و نیشــتمانپەروەرییە؛ دیاردەیەکــە زامنی دەســتەبەرکردنی «ئاسایشــی نەتەوایەتی» دەکات، بەڵام بەداخەوە لای ئێمە، ئاڵا دەبێتە ئامرازی شەڕی بەرژەوەندییە حیزبییەکان.

ژێدەرەکان:

1. Elgenius 2007, p. 18.

٢. هەمان سەرچاوە، لل ٢٠-٢١.

3. Tesẗi 2010, p. 24.
4. Habsbawm, 1990, p.88-100
5. Breuilly, (1993) p. 3.
6. Gellner, (1997) p. 3-4.
7. Anderson, B. (1983), Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London: Verso.
8. Miller, D (2000) Citizenship and National Identity, Polity Press, pp. 27-28.

٩. هەمان سەرچاوە، لل. ٣٠-٢٩.

١٠. شۆڕشی مەشرووتە لە ساڵی ١٩٠٥ی زایینی دەستی پێکرد و ئامانجی ســەرەکیی ئەو ڕووناکبیرانەی کە پێشقافڵەی ئەو شۆڕشە بوون، چاکســازی و نوێســازی لە دامەزراوەی دەوڵەت لە ئێراندا بوو. شۆڕشــی مەشرووتە ئامانجی هەڵوەشــاندەنەوەی دامەزراوەی سەڵتەنەتی نەبوو ، بەڵکوو وەکوو خودی وشە و چەمکی مەشرووتە دەری دەخست، ئامانجی سەرەکیی، مەرجدارکردنی دەسەڵاتی شا لە پێناو وەدیهێنانی چاکســازی و نوێسازیی دەوڵەتی ئێراندا بوو. دەستکەوتی سەرەکیی شۆڕش دوو بەڵگەنامەی قانوونی بنچینەییی ســاڵی ١٩٠٦ و تەواوکەری قانوونی بنچینەییی ساڵی ١٩٠٧ بوو. بەشی زۆری ئەو دوو بەڵگەنامەیە تەرجومەی قانوونی بولغارستان و بەلژیک بوون. ڕەنگەکانی ئاڵای نەتەوایەتیی ئێران کە لەو قۆناغەدا بڕیاری لە ســەر درا، دەقاودەق کۆپیی ئاڵای بولغارستان بوو، بەو جیاوازییەوە کە ڕیزی ڕەنگەکان گۆڕاون و ڕەنگی ســەوز، سپی و ســوور بەدوای یەکتردا هاتبوون و نیشــانی «شێر و ڕۆژ» بە واتای بەردەوامیی ســەڵتەنەت لە ناوەندی ئاڵا جێی گرتوە. بڕوانە: لاکار (Lachkar)لل. ٢٨٨-٣٢٧.

١١. بــۆ زانیاریــی زیاتر بڕوانە ئەو ســەرچاوانە: احمد کســروی (١٣٠٩) «تاریخچه شــیر و خورشــید»؛ محمــد فراهانی منفرد، (١٣٨١) «غــازان نامــه: شــاهنامەای از عصر مغــول»؛ محمود مدبری (١٣٩٥) «تحقیقی در احوال شــمس کاشانی و شاهنامەی چنگیزی»، کهن نامەی ادبی پارســی، فصل نامە علمی-پژوهشی، شمارە پیاپی ١٩، بهار و تابستان، ص ١١١-٩١

١٢. بــە پێچەوانەی باوەڕی باوی خەڵک، ڕەنگی ســووری ئاڵای عوســمانی و نیشــانەی هیلالی مانگ و ئەســتێرەکەی، لە سەر بنەمای باوەڕی ئایینی دروست نەکراوە. هیلالی مانگ لە کولتووری ناوچەکەدا لە هەزارەی یەکەمی پ.ز. و پێش لەناوچوونی دەوڵەتی هیتــی لە بابل لــە کولتوور و باوەڕەکانی خەڵکــدا جێگیر بووە و دوای زاڵبوونی ئایینی ئیســلام، هیلالی مانگ گواســتراوەتەوە بۆ کولتووری ئیسلامی. ئەستێرە و ڕەنگی سووری ئاڵاکە لە بیزانسەوە وەرگیراوە و عوسمانییەکان کە خۆیان بە میراتگری بیزانس دەزانی ئەو ئاڵایەیان بەو شێوەیە دروست کردووە. بۆ زانیاریی زۆرتر بڕوانە ئەو ســەرچاوانەی کە پیشــتر ئاماژیان پێ کرا و هەروەها بڕوانە: بی‌بی‌ســی فارســی، ٢٣ مرداد ،١٣٨٧بایگانی‌شــدە از نسخە اصلی در ٠٩ ژوئن ٢٠١٢. بازبینی‌شــدە در مهر ، ١٣٨٧؛ ســعید نفیسی، «درفش ایران و شیر و خورشید» و شهبازی، ٢٠٠١.

١٣. لە باســێکدا لە ژێر ناوی «ئێرانییــەت و کوردایەتی: هاوژیانی یان هاودژایەتی؟» بە زمانی فارسی ‹ایرانیت و کردیت: همزیستی یا همستیزی؟› باسی ئەو گۆڕانکارییەم لە وێژمانی ناسیۆنالیستیی ئێرانــی واتــا گواســتنەوەی لــە ناســیۆنالیزمێکی خەڵکییانە بۆ ناسیۆنالیزمێکی فەرمی کردووە.

١٤. لەو نامیلکەیەدا من باســی ناســیۆنالیزمی ڕەسمیم کردووە، بە کورتی ناســیۆنالیزمی ڕەســمی (Official Nationalism) مۆدێلێکی تایبەت لە ناسیۆنالیزمە کە زۆرتر لەو وڵات و شوێنانەدا ســەرهەڵدەدا کە ئیمپراتۆرییەکی چەند زمانــی، چەند قەومی و چەنــد کولتووری ڕووبەڕووی مەترســیی هەڵوەشــانەوە دەبێتەوە و ناســیۆنالیزمی ڕەســمی وێژمانی تایبەتی ڕووناکبیرانی قەومی باڵادەست لەو ئیمپراتۆرییەدایە کە ئامانجی نەجاتدان و پارێزگاریی ئەو پێکهاتە سیاســییە (ئیمپراتۆری) دەکاتە پرۆژەیەکی سیاسی و دووبارە وێناکردەنەوەی لە ڕوخسارەی دەوڵەت-نەتەوەی مەبەستە،

هەر بۆیەش ناسیۆنالیزمی ڕەسمی زۆرتر خەسلەتی کۆلۆنیالیستی نەک ڕزگاریخوازانەی هەیە.

١٥. هەندێ لە سەرچاوەکان ئەو ڕێکخراوە نوێیە کە لە جەمعییەتی تەعالیی کوردستان جیابووە بە نێوی «جەمعییەتی تەشکیلاتی ئیجتماعیەی کورد» ناو دەبەن، بەس لەو نووسراوەیەدا من «تشکیلاتی ئیجتماعییەی کورد»م بەکار هێناوە، بەو هۆیە کە جەمعییەت و تەشکیلات بۆ نووسەرانی کورد لە دوای شەڕی جیهانیی یەکەم هاومانا بوون .

١٦. زنار سلۆپی ، ل. ٧١-٧٠.

١٧. ئەڵبەت ئەرگون ئایباس لە «دادگای ئیستیقلال» دەڵێت ئەو ئاڵایە لەلایەن «جەمعییەتی تەعالیی کوردستان» دروست کراوە، بەڵام وێدەچێ سەرچاوەی پێشوو جێی متمانەتر بێت.

١٨. مەبەستی دەوید مەکداوڵ شەریف حوسێنی مەککەیە.

19. McDowall, David (1993) A Modern History of the Kurds, p. 115.

٢٠. هەمان سەرچاوە، ل. ١١٦-١١٥

٢١. لێرەدا باس توێژێکی دیارکراوی خوێندەواری کورد دەکەین و ناخوازین بڵێین کە ناسیۆنالیزمی کوردی تەواوی سێ قۆناغەی کە لە تیۆریی میرۆسلاڤ هۆخ (Miroslav Hroch)، گەڵاڵەکراون، تێپەڕ کردبوو. بە پێی تیۆری میرسلاڤ هۆخ، هەر جووڵانەوەیەکی نەتەوەتی لە سێ قۆناغدا گەشە دەکات. ١) گرووپێک لە ڕووناکبیران، کاری فیکری لە سەر بنەماکانی زمانی، کولتووری، مێژوویی و هتد، بۆ گەڵاڵەکردنی بیری نەتەوایەتی دەکەن، ٢) لە قۆناغی دووەمدا ئەو ڕووناکبیرانە ڕێکلام و چالاکی بۆ بڵاوبوونەوەی بیری نەتەوایەتی و ڕاکێشانی هەستی کۆمەڵانی خەڵک بۆ پشتیوانی لە ویستی دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆ دەکەن. ٣) لەو قۆناغەدا بیری نەتەوایەتی دەبێت بە جووڵانەوەیەکی جەماوەری کە پشتوانیی هەراوی خەڵکی بۆ لای خۆی ڕاکێشاوە. بێگومان جووڵانەوەی کوردایەتی نەک لەو سەردەمەدا، تەنانەت لە ڕاپەڕینەکانی دوای ئەوەش نەیتوانی بگاتە ئەو ئاستە کە هۆکارەکەی باسێکی ترە و لێرەدا دەرفەت نییە باسی بکەین.

22. Sir Percy Cox

٢٣. بڕوانە، Bell, Review of the Civil Administration، ل. ٦٠ و هەروەها بڕوانە؛ جوویدە، Jawaideh (٢٠٠٦) ، ل. ١٢٩.

٢٤. سەرچاوەکانی بەردەست ، بۆ وێنە ئەو دوو سەرچاوەی کە لە ژێرنووسی ژمارە ٢٣ ئاماژەیان پێی دراوە، سەبارەت بە شوێنی چاوپێکەوتنەکە جیاوازییان هەیە. لە لایەکەوە، مارگرێت بێڵ لە «پێداچوونەوە بە ئیدارەی مەدەنی مسیۆپۆتامیا» دەنووسێ ئەو چاوپێکەوتنە لە شاری مارسەی (فەرنسە) بووە. بەڵام لە لایەکی ترەوە، ئارنۆڵد ویڵسۆن لە بەرگی ٢، بەڵێندارییەکان (Loyalties) دەنووسێ ئەو دانیشتنە لە لەندەن بووە. بەڵام بە دڵنیاییەوە دەتوانین بڵێین کە ئەو دانیشتنە لە شاری مارسەی بووە، هەم لۆرد داربی (Lord Derby) سەفیری ئەو کاتەی بریتانیا لە فەرنسە، باسی ئەوەی کردووە و هەم بەڵگەی تۆمارکراو لە «وەزارەتی دەرەوە»ی بریتانیا ئەوە دەسەلمێنێ؛ بڕوانە:

F. O. 371/3398. P. Cox to Sir Mark Sykes, Marseilles, E104697, 3rd June 1918.

٢٥. مەکداوڵ، هەمان سەرچاوە، ل. ١٢٥.

٢٦. هەمان سەرچاوە، ل. ١٣٠.

٢٧. هەمان سەرچاوە، ل. ١٣١.

٢٨. هەمان سەرچاوە، ل. ١٣٠.

٢٩.

٣٠. چەند سەرچاوە باسی ئەوە دەکەن کە ئەو ئاڵایە پێش ئەوەی وەکوو ئاڵای کوردستان پەسەند بکرێت، لە لایەن «جەمعییەتی تەعالیی کوردستان»ـەوە لە ئیستانبووڵ وەکوو نیشانەی ئەو کۆمەڵەیە بەکارهێندراوە. بۆ وێنە، مالمیسانژ لە کتێبی «پێگەی کەماڵ فەوزیی بتلیسی»دا بەشێک لە بەڵگەنامەی دادگایی کردنی شێخ عەبدولقادر شەمزینانی وەکوو پاشکۆ چاپ کردووە، لە بەشێک لەو بەڵگەنامەیەدا لوتفی بەگ، ئەندامی مەحکەمە لە شێخ عەبدولقادر دەپرسێ «لە کاتی پێناسی جەمعییەتدا لە خوارەوە ڕەنگی سەوز هەیە و لە ناوەڕاستیشدا خۆرێکی زەرد، ئایا ئەمە ئاڵایە؟ عەبدولقادریش بە تووڕەییەوە وتی «وا دیارە دەبێتە ئاڵای کوردستان». بڕوانە، مالمیسانژ، ل. ٢٠٠٦.

٣١. زنار سلۆپی، ل. ٧١-٧٠ و گوێڵداش، ل. ٣٤٥-٣٣٣.

٣٢. ئەو کەسایەتییانەی کە بەشدارییان لە دامەزراندنی ڕێکخراوی «تەشکیلاتی ئیجتیماعییەی کورد» و دوایەش لە گەڵاڵەڕێژیی ئاڵای کوردستاندا هەبوو بریتی بوون لە: ئەمین عالی بەدرخان (جزیرە و بۆتان)، د. عەبدولڵا جەودەت (عەرەبگیر)، ئەکرەم جەمیل پاشا (ئامەد)، مەولانا زادە ڕەفعەت بەگ، نەجمەدین حوسێن (کەرکوک)، کەماڵ فەوزی (بەدلیس)، شوکری بابان (سلێمانی)، مەمدووح سەلیم (وان)، و د. شوکری محەمەد بەگ (سەگبان، باقرمادەن)، شوکری بەگ (بابان، سلێمانی)،. بڕوانە، کوێڵداش، ل. ٢٤٧-٢٤٦.

٣٣. کۆمیتەی سەربەخۆیی کورد لە ساڵی ١٩١٩ لە شاری قاهیرە دامەزرابوو و ئامانجی دامەزراندنی وڵاتێکی سەربەخۆی کوردی هەبوو و بۆ ئەو مەبەستە داوای یارمەتیی لە بریتانیا دەکرد. کۆمیتە لە لایەن سووریا بەدرخانەوە کە بۆ قاهیرە دوورخرابۆوە و لەوێ دەژیا ڕێبەری دەکرا. سووریا بە درێژایی ساڵی ١٩١٩ چەندین جار پەیوەندیی بە کوردانی ناو وڵاتەوە کرد و لەگەڵ جەمعییەتی تەعالیی کورد و ئەمین عالی بەدرخان، کە هەم کەسایەتیی بەرچاوی جەمعییەت و هەمیش باوکی بوو، پەیوەندیی هەبوو.

٣٤. لە سەر ڕەچەڵەکی ئاڵای کوردستان گریمانە و شرۆڤەی دیکە هەن. بۆ وێنە عەبدولحەمید ئیسماعیل لە وتارێکدا کە لە ٣٠ حوزیرانی ١٩٦٠ لە گۆڤاری «هەتاو»دا بڵاوی کردووەتەوە دەنووسێ ئەو ئاڵایە یەکەم جار لەلایەن ئەمیر بەدرخان لە ساڵی ١٨٢١ هەڵکراوە و هەروەها جەماڵ نەبەز لە سەر ئەو قەناعەتەیە کە یەکەم جار ئەو ئاڵایە لە لایەن ئەحمەد موختار جاف لە ساڵانی شەڕی جیهانیدا داڕێژراوە و لە هەڵەبجە هەڵکراوە و دوایەش مەیجێر نۆئێل لە جەولەکەیدا بردوویەتە باکوور بۆ ڕێبەرانی کورد. هەر دوو شرۆڤە ئاماژە بە هیچ بەڵگەیەک ناکەن و تەنیا وەکوو گریمانە دەبێ باسیان لێ بکرێ، بەڵام گریمانەیەک کە لە سەر

لێکدانەوەیەکی قایم نەوەستاوە. بۆ وێنە تێروانینی جەماڵ نەبەز جێی گومانە چونکە ئەحمەد موختار جاف لە ماوەی شەڕی جیهانیی یەکەمدا تەمەنی زۆر کەمتر لە ئەوە بووە کە فکر لە ئاڵا، ئەویش ئاڵای نەتەوەیی بکاتەوە. بڕوانە، عەبدولحەمید ئیسماعیل، ل. ٥٤١١، جەماڵ نەبەز،ل. ٤٠١ و هەروەها بڕوانە دیوانی ئەحمەد موختار جاف، چاپی ١٩٨٦، پێداچوونەوە و پێشەکی عیزەددین مستەفا ڕەسووڵ.

٣٥. لە سەر ئەو خۆر و ٢١ تیشکەی، کۆمەڵێک ڕا و بۆچوون هەیە کە لێرەدا ئاماژە بە دوویان پێویستە. بۆچوونی یەکەم، لە دەیەی نەوەدی سەدەی پێشوو کە ناسیۆنالیزمی تاراوگەی کورد لە گەشەدا بوو، زۆرتر لە ڕێگەی نووسینەکانی مێهرداد ئیزەدی، مێژووکار و ماموستای زانکۆی هاروارد و، بە تایبەت لە کتێبەکەی «کوردەکان: پەرتووکێکی کورت و پرمانا» (The Kurds: A Concise Handbook)، بڵاو بووەتەوە. ئەو ڕانگەیەی ئیزەدی دەوریکی گرینگی لە پەسەندکردن و جیگیر بوونی ئەو بۆچوونە هەبووە کە گویا ئەو خۆرە زێرینە و ٢١ تیشکە یەکسان و هاوشێوەکەی نوێنەرایەتیی ڕەهەندیکی گرنگی ئایینی یارسانی و ئیزەدی دەکا. بۆچوونی دووەم، زۆرتر بانگەشە بۆ مانایەکی گشتیتر، واتا نەک تەنیا باوەڕی ئیزەدی و یان یارسانی، بەڵکوو باوەڕی میترایی و زەردەشتی دەکات و بەڕواڵەت ڕوخسارێکی نەتەوایەتی دەبەخشێ بەو خۆر و ٢١ تیشکە و پێ لە سەر ئەوە دادەگرێ کە ٢١ تیشکەکە ئاماژەیە بە ٢١ی مانگی ٣ کە سەرەتای ساڵ تیۆرسوورانی «کوردی» و جەژنی نەتەوایەتیی کوردە. لە ڕوانگەی منەوە هەر دوو ڕوانگە هەم لە باری ویژمانی و هەمیش لە باری مێژووییەوە جێ شک و گومانن.

٣٦. پەرلەمان، ڕۆژنامەی ئەنجومەنی نیشتمانیی کوردستانی عێراق، ژمارە ٥٣، ١٩٩٩.

٣٧. زۆرینەی ئەندامانی ئەو کۆمیتەیە لە ژێر کاریگەریی هزر و بیری ڕۆژئاوایی سەدەی ١٩ی زایینیدا، بەتایبەت لە ژێر کاریگەریی پۆزیتیڤیزمی کامت و سۆسیال-داروینیزم دا، بوون. بڕوانە؛ بێرنارد لوێز، (١٩٦١، لل. ٢٣٨-٢١٠ و حەمید بۆزئەرسەلان ٢، ٢٠٠٣، ل.٢٢.٢١.

٣٨. میر بەدرخان بەگ لە ساڵی ١٨٢٠ بوو بە پاشای میرنشینی جزیر و بۆتان و دەوریکی بەرچاوی هەبوو لە سەرکوت کردنی ئیزەدییەکان. میر بەدرخان لە ساڵی ١٨٤٦ ڕاپەڕینێکی چەکدارانەی لە دژی دەسەڵاتی ئیمپراتۆریی عوسمانی بەرپاکرد. بە هۆی کۆمەڵیک لایەنی سیاسی و سەربازی کە لێرەدا دەرفەت نییە باسیان بکەین، ڕاپەڕینەکەی میربەدرخان شکستی خوارد و بەم جۆرە، دەسەڵاتی میرنشیی جزیر و بۆتان وەکوو ئاخرین میرنشینی کوردی لە ئیمپراتۆریی عوسمانییدا کۆتاییی هات. دەسەڵاتدارانی عوسمانی بنەماڵەی بەدرخانیان بۆ مەنفا دوور خستەوە. ئەمین عالی بەدرخان یەکێک لە کوڕەکانی میر بەدرخان بوو کە یاساناسێکی بەناوبانگ بووە و لە نێوان ساڵانی ١٩٢٠-١٩٠٠ لە ئیمپراتۆریی عوسمانیدا پلە و پایەی بەرزی هەبوو (بۆ وێنە موفتی دادگا لە ئیستانبوول). ئەمین عالی لە ماوەی شەڕ و دوای کۆتاییی شەڕ یەکێک لە سیاسەتمەدارانی شارەزا و بیرمەندانی بیری نەتەوایەتیی کورد بوو. سێ کوڕەکەی ئەمین عالی بەدرخان، سوورەیا (١٩٣٨-١٨٨٣)، جەلادەت عالی (١٩٥١-١٩٩٣) کە زۆرتر بە میر جەلادەت نێوبانگی ناسراوە و کامەران (١٨٩٥-١٩٧٨)، وەکوو باوکیان دەوری گرینگیان لە جووڵانەوەی سیاسی و فیکریی نەتەوایەتیی کورددا گێڕا و بە هۆی زەمینەی ژیان و پەروەردەیان، نوێنەرایەتیی بیری عیلمانییان دەکرد. بڕوانە، مەکداوڵ، هەمان سەرچاوە، محەمەد ئۆزوون، «شازادە سوورەیا بەدرخان»، ١٩٩٤.

39. shift

٤٠. مەکداوڵ، ل. ٨٩-٨٨.

٤١. The Carbonari بریتیی بوو لە تۆڕی نهێنی بنکەکانی شۆڕشگێری ئیتالیایی کە لە نێوان ساڵانی ١٨٣١-١٨٠٠ خەباتییان دەکرد. کاربۆنارکان ڕوانگەیەکی وڵاتپارێزانە و لیبرالییان هەبوو.

٤٢. (Risorgimento) ریسۆرجیمێنتۆ بە واتای یەکگرتووی و یان یەکێتی ئیتالیا، جووڵانەوەیەکی سیاسی بوو کە ئامانجی یەکخستنی بەشەکانی نیمچە دوورگەی ئیتالیای لە چوارچێوەی دەوڵەتیکی یەکگرتووی لە بەرنامەدا بوو و لە ساڵی ١٨٦١ دەوڵەتی یەکگرتووی پاشایی ئیتالیایی دامەزراند.

٤٣. ڕۆژنامەی کوردستان لە نێوان ساڵانی ١٩٠٢-١٨٩٨ بە دەستپێشخەریی میقداد مەدحەت و عەبدولڕەحمان بەدرخان و بە هاوکاریی ئەندامانی کۆمەڵەی تەعاون و تەرەقی چاپ و بڵاوبۆتەوە.

٤٤. مەکداوڵ، ل. ٩٨-٩٥.

45. Shift

46. Discontinuity

٤٧. هەمان سەرچاوە، ل. ٩٩.

٤٨. هەرچەند کۆمەڵێک مێژووکاری تورک لە سەر ئەو باوەڕن کە مێژووی دامەزراندنی جەمعییەتی تەعالیی کوردستان دیار نییە، بەڵام کۆمەڵێک سەرچاوە کە لەو دوایانەدا چاپ و بڵاو بوونەوە ئەوە ڕوون دەکەنەوە کە جەمعییەتی تەعالیی کوردستان لە ١٧ی کانوون (فێبرەوەری) ساڵی ١٩١٩ دامەزراوە. هەروەها زنار سلۆپی، شوکری سەگبان و محەمەد ئەمین بۆزئەرسڵان، کۆکن لە سەر ئەوەی یەکەمین کۆنگرە و یان کۆبوونەوەی گشتیی جەمعییەت لە ساڵی ١٩١٩ ڕێکخراوە و دەستەی بەڕێوەبەرایەتی کە هەڵبژێردراون بریتی بوون لە: ١) سەید عەبدولقادر، شەمزینان (سەرۆک)، ٢) ئەمین عالی بەدرخان، بۆتان (جێگری سەرۆک)، ٣) فواد پاشا، سلێمانی، (جێگری دووەمی سەرۆک)، ٤) حەمدی پاشا (سکرتێری گشتی)، ٥) سەید عەبدوڵڵا (ژمێریار)، ٦) میر ئاڵا خالید بەگ، (ئەندام)، ٧) میرئاڵا م.عالی بەدرخان، بۆتان (ئەندام)، ٨) م. ئەمین بەگ، سلێمانی، (ئەندام)، ٩) مەلا عەلی ئەفەندی (ئەندام)، ١٠) شەفیق ئاراوسی، وان (ئەندام)، ١١)شوکری بابان، سلێمانی (ئەندام)، ١٢) فەتحوڵڵا ئەفەندی (ئەندام) ١٤) شوکری محەمەد، باقرمادەب (ئەندام). سلۆپی، ل. ٢٣، بۆزئەرسڵان ل. ٦٣ و سەگبان ل. ١٥٥.

49. Klein, 2003, pp. 25-55

٥٠. لە ساڵی ٢٠٠٤ لە «ڕووماڵی کوردیش پلاتفۆرم» وتارێکم لە ژێر سەردێری «بە مارکسیستی کردنی ناسیۆنالیزم لە کوردستان»

بـــڵاو کردووە کە هەم ناســـاندنی وتارەکـــەی ژانێت کلایەن بوو و هەمیش بـــەکار هێنانی ئەو مێتۆدە توێژینەوەیـــە بوو بۆ ئانالیزی کاریگەریی بۆچوونێکی مارکســـیزمی ئێرانی کە لە لایەن گرووپی مەنســـووری حیکمەت گەڵاڵەکرابـــو و، زاڵبوونی ئەو ئایدیۆلۆژییە لە نێوان ســـاڵانی ٩٠-١٩٨٢ لە ڕیزەکانی کۆمەڵەی شۆڕشگێرانی کوردستان.

٥١. ژانێت کلاین، هەمان سەرچاوە، ل. ٢٥

52. Engendering Nationalism: Intellectuals and the Woman Question, Education, and language within Kurdish Nationalism in the End of Ottoman Empire.

٥٣. هەمان سەرچاوە، ل. ٣٠

٥٤. هەمان سەرچاوە، ل. ٢٦

55. Engendering nationalism

٥٦. جەودەت، عەبدوڵڵا، «بیر هیتاب»، ڕۆژی کورد، ژمارەی ١، ١٥ ژوون(٢ی حوزەیران)ی ١٩١٣، ل. ٣.

٥٧. مەکداوڵ لە کتێبی «مێژووی مۆدێرنی کوردەکان» باســـی د. عەبدوڵڵا جەودەت وەکوو عوسمانلییەکی بەڵێندار کە تەنیا مولتەزەم بوو بە چاکســـازی لە ئیمپراتۆریی عوسمانیدا و زۆرتر عوسمانلی بو نەک ناسیۆنالیستی کورد و کەسێک کە هاوکاریی تورکە لاوەکانی کـــردووە، دەکات. هەرچەند کتێبی مەکداوڵ بەڕاســـتی دەقیقێکی گرینگـــە بۆ مێژووی هاوچەرخی کورد، بـــەڵام بەداخەوە بە هۆی ئەوەی کە مەکداوڵ دەرفەتی پێداچوونەوەی بە گۆڤارەکانی ساڵانی دوای کۆتاییی شـــەڕ کە بە زمانی کـــوردی بڵاوەبوونەوە نەبووە، سەرنجی ئەو گۆڕانکارییە فیکرییەی لە وێژمانی د. جەودەت نەداوە و هەڵسەنگاندنێکی دروستی لە کەسایەتیی ئەو نەکردووە.

58. Nation's womanhood

٥٩. کلایەن، هەمان سەرچاوە، ٣١.

٦٠. ئێرگەنـــی مادێنلی، «کوردلرین کادین مەسەلەســـی»، ڕۆژی کورد، ١٢ سێپتەمبەری ١٩١٣.

٦١. کلایەن، هەمان سەرچاوە، ل. ٣٣-٢٩

٦٢. بۆ زانیاریی پتر بۆ بەستێنی فیکری و ئایدیۆلۆژیکی ئەندامانی کۆمیتەی تەعاون و تەرەقی و کاریگەریی هزری ئاگۆست کامت و سۆسیال-داروینیزم لە سەر ئەوان، بڕوانە، بێرنارد لۆیز، ‹١٩٦١›، ل. ٢٣٨-٢١٠ و حەمید بۆزئەرسەلان٢، ٢٠٠٣، ل.٢٢.٢١.

63. The Case of Kurdistan against Turkey

٦٤. من لێرەدا پشـــتم بەستووە بەو ڕاپۆرتە کە ڕۆژنامەڤان کریس یوهـــان بۆ ڕووماڵی ئینگلیســـی ڕووداو لە ســـاڵی ٢٠١٧ ئامادەی کردبوو. لە ڕاپۆرتی کریس یوهان ناوی چەند بەرێز هاتووە، ئەگەر ئەو بەرێزانە لە ســـەر دروســـتیی ڕاپۆرتەکەی سەبارەت بە خۆیان قســـەیان هەیە مافی خۆیانە کە ئێمە و ڕای گشتی ئاگاداربکەنەوە. بـــەڵام وتەکان و بۆچوونی مێهرداد ئیزەدەی لەو ڕاپۆرتەدا ڕاســـتە چونکە لەگەڵ کارەکانی پێشـــووی ئـــەو ناتەبا نییە. بڕوانە ڕاپۆرتی کریـــس یوهان لە ڕووماڵی ڕووداو، بەشـــی ئینگلیســـی، بەرواری ٢٠١٧/٠٧/٢١ لە ژێر سەر دێڕی:

Years before independence talk someone had foresight to standardize the Kurdish flag, https://www.rudaw.net/english/kurdistan/210720171

٦٥. مێهـــرداد ئیـــزەدەی، وتوێـــژ لەگەڵ کریس یوهـــان، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

٦٦. «یاســـای ئـــاڵای هەرێمی کوردســـتانی عێـــراق، «پەرلەمان، ڕۆژنامەی ئەنجومەنی نیشتمانیی کوردستانی عێراق»، ژمارەی ٥٣، ساڵی هەشتەم، ١٩٩٩، ل.٣.

٦٧. بڕوانە ئیزەدەی، کوردەکان: پەرتووکێکی کورت و پڕمانا» (The Kurds: A Concise Handbook، فەسڵی ٥، لل. ١٥٨-١٣٧.

٦٨. خـــۆر تا پێش دەورانی مۆدێرن لە فیکر و باوەڕی مرۆڤ هەم ڕۆژئاوا و هەمیش لە ڕۆژهەڵات دەورێکی ســـەرەکیی هەبوو کە پێناســـەی گەردوون و چۆنایەتی و بەردەوامیی ژیانی گیانلەبەران لە گەردووندا. هەر بۆیەش وەکوو مێتافۆر و وشە هێمای زۆر شتە.

٦٩. پێشـــتر ئاماژەمان پێ کرد کە ئاڵای مەشـــرووتە لە دەورانی پەهلەوییـــدا گۆڕا. لە لایەکەوە نە تەنیا تیشـــکەکانی ڕۆژ تا پێنج تیشـــک کەم کراونەتـــەوە بەڵکوو دەروەشـــاوەییی ڕۆژەکە لە ژێر تاجەگوڵینەی دەوری شـــێرەکەدا شـــاردراوەتەوە. لە باســـەکانی ســـاڵانی نێوان ٢٧-١٩٢٥ ڕووناکبیرانی ناسراوی ئێرانی ئەو کاتە ئەو باســـەیان دەکرد، ڕۆژی تەواو (ڕەها) نیشـــانەی ســـیمای ژنە و ناتوانێ نموونەیەکی شـــیاو و یان مێتافۆرێکـــی گونجاو بێت بۆ شوبهاندنی ســـەڵتەنەتێکی بەهێزی مۆدێرنی ئێرانی کە هەم تەنیا ڕێگەی نەجاتی ئێران و هەمیش بەردەوامیی دروشـــمی سەرەکیی شۆڕشی مەشرووتە بۆ سەڵتەنەتێکی مەشرووتەیە.

٧٠. ژیـــن، ١٤، وەهێنانـــەوە لە لایـــەن ئیســـماعیل گوێڵداش «جەمعییەتی تەعالیی کوردستان»، ل. ٨٧-٤٨٢.

٧١. جـــەودەت، عەبدوڵڵا، ، ڕۆژی کورد، ژمارەی ١، ١٥ ژوون(٢ی حوزەیران)ی ١٩١٣، ل. ٣.

٧٢. بە پێی قســـەی ئیسماعیل گوێڵداش ئەو بەڵگەیە لە ئارشیوی «دەزگای چـــاپ و ی‌لاوکردنەوەی دۆز» وەرگیراوە، لە کتێبەکەی چاپ کراوە، بڕوانە، گوێڵداش، ل. ٩٩-٤٩٦.

٧٣. دێرسیمی، ١٩٨٦، ل. ١٢٠.

٧٤. گوێڵداش، ل. ٣٣٩.

٧٥. هەمان سەرچاوە،ل. ٣٤١.

٧٦. سلۆپی، لل. ٧١-٧٠.

٧٧. لێرەدا من بە واتایەکی فۆکۆیانی «چەمکی ڕێکەوت» بەکار دێنم. مەبەستی فۆکۆ لە دەستەواژەی کانتینجێنسی -Contingency- چییە؟ دەکرێ وەکوو وشە کانتینجێنسی لە زمانی کوردی بکەین بە ڕێکەوت، بەس ئەوە مانای چەمکی ‹کانتینجێنسی›، واتا ڕەهەندی سیاسی-فەلســـەفییەکەی ناگەیەنێت. هەر بۆیەش باشـــترین کار پێناسە و شـــەرحی ئەو چەمکەیە. کاتێک دەڵێین ڕووداوێک، یان دۆخێکـــی مێژوویی دەبێت وەکـــوو (کانتینجێنت) لێک بدرێتەوە مەبەســـت ئەوە نییە ســـووک و ســـانا تەنیا وەکوو ڕێکەوت و یان حادەســـە ســـەیری ئەو ڕووداوە بکەین. کاتێک ڕووداوێک وەکوو کانتینجێنسی (گونجاوی ناپێویست) پێناسە دەکەین، پێ لە سەر دوو خـــاڵ دادەگرین: یەکەم؛ مەبەســـت ئەوە نییە کە ئەو ڕووداوە پێویســـت نەبوو، بەڵکوو دەڵێین سەرهەڵدان، گەشە و جێگیربوونی

ئــەو ڕووداوە یەکێک لە دەرئەنجامەکانی پەیوەندییە ئالۆزەکان، لە نێــوان کۆمەڵێک ڕووداوی دیکە بوون کە ئەو ڕووداوە ڕاســتەوخۆ پەیوەندییان بە ئەوانەوە نەبوو. لەو گۆشــەنیگایەوە لە مێژووکاری فۆکۆیانی «پێویســـتیی مێژوویی» وەکوو ئاکامی گەشەی پێکهاتەی ڕەوتــی ڕووداوە مێژووییەکان کە لە هزری هێگڵ و مارکســەوە بــەکار دەهێندرێ ڕەد دەکرێتــەوە. دووەم؛ ئەو چەمکە بەو واتایە نییە کە دەیتوانی هەر شــتێک ڕوو بــدات و هەر بۆیەش ڕووداوە مێژووییەکان و گەشــە و جێگیربوونــیان هەڵقوڵاوی قەزاوقەدەر نیــن. فۆکۆ کاتێ لەدایکبوونــی زیندان وەکوو شــێوازێکی نوێی ســزادان پێناسە دەکات بە هیچ شــێوازێک نکۆڵی لە ئەوە ناکات کە لەو دەورەیەدا کۆمەڵێک لە پســپۆڕان و بەرپرســان لە ڕووی هەســتی مرۆڤییەوە زیندانی کردنیان پێ باشــتر بوو لە کوشتن و لێــدان لــە بەرچاوی خەڵــک. بەس خاڵێک کــە فۆکۆ پێی لە سەر دادەگرێ ئەوەیە کە سەرهەڵدانی زیندان ئاکام و دەرئەنجامی بەرێکەوتی (کانتینجێنسیانەی) کۆمەڵێک گۆڕانکاریی تر بوون کە ڕاســتەوخۆ هیچ پەیوەندییەکیان بەو تەوەرەوە نەبوو.(کەندال & ویکام، ١٩٩٩، لل. ٩-٥.)

٧٨. ب. لۆیس، ‹سەرهەڵدانی تورکیای مۆدێرن، ل. ٢٣١.

٧٩. ئیتێحــاد، ژمــارەی ٨٩، وەرگرتن(ئاماژە پێیکــراوە) هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل. ٢٣٦

80. Renan, E. 1996, p. 52.

81. Landes, Joan B 2001

82. Hall, S, 1992, pp. 273-316

83. Sovereign

84. Anderson, B. 1983, pp.6-7.

85. Print capitalism

86. Homogeneous and empty time

٨٧. بــۆ وێنە دەکرێ ئاماژە بە وتەکانی محەممەدی کوڕی ســەید عەبدولقادر شــەمزینان لــە مەحکەمەی ئیســتێقلالدا بکەین کە لە جوابی پرســیاری ســەرۆکی دادگا دەڵێــت: «عەلی ڕەزا کوڕی شــێخ ســەعید لە ١٢ی کانوونی یەکەمدا هاتە ماڵی ئێمە و شەو لەوێ مایەوە. کاتبی عموومی زەینەلعابدین (مەبەســتی نووسەری گشــتیی جەمعییەتی تەعالیی کوردە) ئالا سەوزەکەی سەر کارتی پێناسی جەمعییەتی دروســت کردەوە. ئالای عوسمانی کۆژایەوە، ئالای کوردستانیشمان لەباتی دروست کرد، بۆ ئەوەی وەکوو خۆر بدرەوشــێتەوە ئەمە بەختێکی گەورەیە و خێــری تێدایە»، بڕوانە، مالمیسانز، ل. ٢١٠.

٨٨. بــۆ وێنە، مەولەوی دەڵێت «خورشــیدی ســەمای شــیرین جەمــالان ڕەشــک ئەفــزای گرێ دیــدە غەزالان»، ماموســتا عەبدولکەریمی مودەڕڕیس لە شــرۆڤەی ئەو بەیتەدا دەنووســێ: «خورشــید: خۆر، سەما: ئاسمان، ڕەشــک ئەفزای: داخ و خەفەت زیادکەر، گرۆ: کۆمەڵ، واتا: ئەی بریســکەدار وەک ڕۆژ بە ئاسمانی جوانــەوە، ئەی زیادکەری خەم و خەفەتی ئەو جوانخاســانەی کە چاویان وەک چاوی ئاســک وایە» (دیوانی مەولەوی، ل. ٢٢٢.) و یان مەحوی دەڵێت: «چ بەرقی جیلوەیەک هەوری بەهاری کردووە بێ تاب بە ناڵە و گریەوە دێت و دەچێ وەک تازە دێوانە» (دیوانی مەحوی، ل. ٢٧٩).

٨٩. بیرهاتا ئێحســان نووری، هێڤی گۆڤاری کولتووری گشــتی، ژمارەی ٢، پاریس، گولانی ١٩٨٤، لل. ٢٨-٢١.

٩٠. خۆیبوون لە ساڵی ١٩٢٧ لە ئاکامی کۆبوونەوەیەکی چالاکانی سیاســیی کورد دامەزرا .ســێ کوڕەکەی ئەمیــن عالی بەدرخان و نەوەکانــی بەدرخانبــەگ، واتا جەلادەت، کامەران و ســوریەیا و کەســایەتییەکانی تری کورد، بۆ وێنە مەمدووح ســەلیم بەگ، ســکرتێری ڕێکخراوی «تەشــکیلاتی ئیجتماعییــەی کورد» کە ســاڵی ١٩٢٠ پاش جیابوونەوەی ئەمین عالی بەدرخان لە شــێخ عەبدولقادر شەمزینان پێکهابوو، لە دامەزرێنەرانی خۆیبوون بوون. ئامانجی ســەرەکیی خۆیبوون، کۆکردنەوە و ڕێکخســتنی هەموو کۆمەڵە و ڕێکخراوە کوردییەکان، بە مەبەســتی وەدەســتهێنانی سەربەخۆیی کوردستان بوو. لە بەیاننامەی ڕاگەیاندنی خۆیبووندا گوتــراوە: «تا ئــەو کاتەی کــە ئاخرین ســەربازی تورکیا خاکی کوردستان بەجێی نەهێڵێ» بەرخۆدان بەردەوام دەبێت. کۆمیتەی ناوەندیی خۆیبوون لە بەیرووت بوو و لە زۆربەی شارەکانی سووریا بۆ وێنە دیمەشــق و حەســەکە، لقی خۆیبوون کارییان کردووە و لــە ناوخۆی تورکیا بە نهێنی و لــە دەرەوەی وڵات بە تایبەت لە لەندەن و پاریس چالاکیی هەبووە. لــە کۆبوونەوەی دامەزراندنی، ئەمیــر جەلادەت بەدرخان وەکوو یەکەمین ســکرتێری خۆیبوون هەڵبژێــردرا. بڕوانە، جووەیــدە، ٢٠٠٦.ل ٢١٦-٢١١ و هەروەها بڕوانە، فۆکارۆ (Fuccaro)، ٢٠٠٣، لل. ٢٠١-١٩٧.

٩١. ڕاپەرینی دێرســیم لە ســاڵی ١٩٣٧ دەســتی پێ کرد و تا ســاڵی ١٩٣٨ بەردەوام بوو. ڕاپەرینی دێرسیم ڕاسانی کوردەکانی زازا بوو کە بە ســەرکردایەتیی ســەید ڕەزا ڕێکخــرا و جیاواز لە ئەوەی لــە ناوچەیەکــی دیاریکــراودا ڕوویدا، بــەس بە گوتەی بەشــێک لــە مێژووکارانی کــورد و بیانی، بۆ وێنە ئێلفیســتۆن، کاکڵێک و سروشــتێکی ناسیۆنالیســتیی کوردیــی هەبوو. بڕوانە، جووەیدە، ٢٠٠٦، لــل. ٢١٨-٢١٣، هەروەها بڕوانە، ئێلفیســتۆن (Elphinston)، ١٩٤٦، ل. ٩٧.

٩٢. بە هۆی ئەو دۆخە نالەبارە کە پەتای کرۆنا خولقاندۆیەتی من نەمتوانی ســەرچاوەیەک بۆ ئەم باسە بدۆزمەوە و بە دڵنیایی باسی لێ بکەم، بەس د. عوبێد ســاڵح بە ئاماژە بــە وتاری تارق جامباز کە لە گۆڤاری هەفتەنامە، لە بڵاوکراوەکانی وەزارەتی ڕۆشنبیری-لێژنەی چاپەمەنی، ژمارە ٣٦، دەنووســێ کــە حیزبی هیوا ئالای کوردستانی بەکارهێناوە، بڕوانە، عوبێد ساڵح، ل. ٢٥٥.

٩٣. ئەیوبزادە، ٢٠١٤، ل. ٩٣.

٩٤. نیشتمان، بڵاوکەرەوەی بیری کۆمەڵەی ژ.ک.، ژمارە ١، ساڵی یەکەم، پووشپەڕی ١٣٢٢، لل ٣-٢.

٩٥. «تاران-ئانــکارا»، نیشــتمان، ژمارەی ٣ و ٤، ســاڵی یەکەم، سەرماوەز-ڕیبەندانی ١٣٢٢.

٩٦. «مایــەی ڕزگارنەبوونی ئێمە لە زنجیــر و کەلەمەی دوژمن چییە و کێیە؟ بۆچی پێش ناکەوین؟» نیشــتمان، ژمارە ٢، ساڵی یەکەم، خەزەڵوەری ١٣٢٢.

٩٧. «مــاوەی جیژنی ســەربەخۆیی و ئیســتقلالی کوردســتان»، کوردســتان: بڵاوکەرەوەی بیری حیزبی دێمۆکراتی کوردســتان،

ژمارەی ١٤، ســاڵی یەکەم، چوارشــەمە، ٢٤ ڕێبەندان ١٣٢٤، ل. ٥٣، بنکەی ژین.

٩٨. دەگوترێ کە لە دەیەی شەســتی سەدەی پێشوو، کۆمەڵەی خوێندکارانــی کورد لە ئەورووپا، لە چەنــد بۆنە و یادێکدا هەمان ئاڵای کوردســتانیان بەرزکردۆتەوە. من لە ساڵی ٢٠١٢ لە هەولێر ئەو پرســیارەم لە زیندەیاد بەڕێز شەمســەددین موفتی کرد ، کە ئاگادار بووم پەیوەندیی بە کۆمەڵەوە لە ئەورووپا بووە، و جوابی داوە کە ئاگاداری ئەمە نییە.

99. Metaphor fallacy

١٠٠. لێــرەدا دەرفەتی ئــەوە نییە باس لە بنەمــای فیکری ئەو ســتراتێژییە و ناتەباییەکانــی بکرێــت و ئەو کارە پێویســتی بە وتارێکی جیاواز و ســەربەخۆ هەیە و لە چوارچێوەی ئەو باســەی ئێستادا ناگونجێ.

سەرچاوەکان:

الف) فارسی

«شیرهای مشروطه پس از ۲ روز برداشته شدند»، بی‌بی‌سی فارسی، ۲۳ مرداد ، ۱۳۸۷، بایگانی‌شده از نسخه اصلی در ۰۹ ژوئن ۲۰۱۲. بازبینی‌شده در مهر ۱۳۸۷.

کسروی، احمد (۱۳۰۹) تاریخچه شیر و خورشید.

نفیســی، سعید، (۱۳۲۹) درفش ایران و شــیر و خورشید، چاپ نگین.

فراهانی منفرد، محمد (۱۳۸۱) غازان نامه: شــاهنامه‌ای از عصر مغول، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، چاپ اول.

مدبری، محمود (۱۳۹۵) ‘«تحقیقی در احوال شــمس کاشانی و شاهنامه‌ی چنگیزی»، کهن نامه‌ی ادبی پارسی، فصل نامه علمی-پژوهشی، شماره پیاپی ۱۹، بهار و تابستان.

ب) کوردی

کتێب:

ئــۆزوون، محمــەد (١٩٩٢)، پێشــەکی بۆ کتێبی «کێشــەی کوردســتان لە ئاسی تورکیادا»، نووسین شازادە سوورەیا بەدرخان، و. لــە زمانی ئینگلیســیەوە : ئەحمەدی قــازی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس،هەولێر،٢٠١٠.

ئەیووبزادە، ئەیوب (٢٠١٤) «لە ژێکافەوە بۆ کۆمار: مێژوونووســی حیزبی لە ژێر تیشکی ڕەخنەدا» چاپخانە ڕۆژ، هەولێر.

بۆزئەرســلان، حەمیــد (٢٠١٢) «مێژووی تورکیــای هاوچەخ» و. لە فەرەنســییەوە، نەجات عەبدوڵــڵا، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر.

دێرســیمی، نووری (١٩٨٨) «دێرســیم لە مێژووی کوردستاندا» بڵاوکراوەکانی کۆمکار، چاپی یەکەم.

دۆمــۆن، پۆل (٢٠٠٨) «ســەردەمی تەنزیمات: ١٨٧٨-١٨٣٩»، و. لە فەرەنســییەوە، نەجات عەبدوڵــڵا، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر.

دیوانــی مەحــوی (١٩٨٤) لێکدانــەوە و لێکۆڵینــەوە: مــەلا عەبدولکەریمــی مۆدەڕڕیــس و محەممەدی مــەلا کەریم، کتێبی هەرزان، سوئێد.

دیوانی مەولەوی (١٣٨٩) کۆکردنەوە، لێکدانەوە و لە سەر نووسینی: مەلا عەبدولکەریمی مۆدەڕڕیس، ئینتێشاراتی کوردستان، سنە.

دیوانی ئەحمەد موختار جاف (١٩٨٦) بەراوەرکردن، پێداچوونەوە و پێشەکی: پ. عێزەددین مستەفا ڕەسوول، چاپی الادیب، بەغدا.

ســەجادی، عەلائەددین (١٩٥٩) شۆرشــەکانی کــورد و کورد و کۆماری عراق، چاپخانە مەعارف، بەغدا.

ســلۆپی، زنار (١٩٦٩) «قەدری جەمیل پاشــا: دۆزی کوردستان» و. لە تورکییەوە مەلا عەلی، پیشــەکی و پێداچوونەوەی عێزەدین مستەفا ڕەسول، الطبعة العربیة الثانیة، ١٩٩٧، بیروت.

گۆێڵداش، ئیسماعیل (٢٠١١) «جەمعییەتی تەعالیی کوردستان»، و. لە تورکییەوە، زریان ڕۆژهەڵاتی، بنکەی ژین، سلێمانی.

مالمیسانژ (٢٠٠٧) «پێگەی کەماڵ فەوزی بتلیسی لە ڕێکخراوەکانی کوردا»، و. لە تورکییەوە: زریان ڕۆژهەڵاتی، پێداچوونەوەی» سەدیق ساڵح، بنکەی ژین، سلێمانی.

(٢٠٠٧) «جەمعییەتی تەعــاون و تەرەقیی کورد و ڕۆژنامەکەی»، و. لە تورکییەوە، زریان ڕۆژهەڵاتی، پێداچوونەوە: ســەدیق ساڵح، بنکەی ژین،سلێمانی.

ڕۆژنامە و گۆڤار

ئیســماعیل، عەبدولحەمید (١٩٦٠) «مێژووی ئــاڵای (کۆمەڵەی خۆیبــوون) لــە تورکیادا، گۆڤــاری هەتاو، ژمــارەی ١٨٠، ٣٠٧ حوزەیران.

زەنگەنە، عەبدوڵڵا، «وردبوونەوە لە ئاڵای کوردســتان و سالنامەی کوردی»، گۆڤاری ئاکادێمیای کوردی ژمارەی ٢٤.

ســاڵح، عوبێد، «مێژووی ئاڵای کوردســتان، گۆڤاری ئاکادیمیای کوردی، ژمارە ٢٣.

عەزیــزی، هادی (٢٠٢٠) «مێژووی ئاڵای کوردســتان و مێژووی هێمای نەتەوەیی کورد لە دیرۆکی کوردستاندا»، گۆڤاری تیشک، ژمارەی ٥٣، ساڵی بیست و یەکەم، پاییزی ٢٧١٩، ل. ١٨٣-١٧٢.

نەبەز، جەمال، (١٩٨٤) «گۆڤاری «نیشــتمان» زمانحاڵی کۆمەڵەی (ژێ-کاف)، بنکەی چاپەمنیی ئازاد، سوئێد.

نەبەز، جەمــال (٢٠٠٧) «کۆبەرهەم» ژمــارەی ٧، وتووێژ لەگەڵ دەزگای ڕاگەیاندنی گشتی، چاپخانەی منارە، هەولێر.

پەرلەمان، ڕۆژنامەی ئەنجومەنی نیشــتمانیی کوردســتانی عیراق، ژمارەی ٥٣، ساڵی هەشتەم،١٩٩٩ .

هەتاوی کورد (١٤-١٩١٣) (ژمارە ١، ٤/٥ ٢١٠)، ئیستانبوول.

ڕۆژی کورد، (١٩١٣) (١-٤)،ئیستابوول.

گۆڤاری ژیــن (١٩-١٩١٨) (ژمارە ١-٢٥) ئیســتانبوول، دووبارە چاپکردنەوەی لە لایەن محمەد ئەمین بۆزئەرسلان، دەنگ، ١٩٩٨، ئوپسالا، سوێد.

«ڕۆژنامــەی کوردســتان: مەهابــاد ١٣٢٤-١٣٢٥ هەتــاوی»، ئامادەکردنی ڕەفیق ســاڵح و سەدیق ســاڵح، ٢٠٠٧، بنکەی ژین سلێمانی.

هێمن، «مەحکەمەی مەنحووســی ئیستقلال» گۆڤاری نیشتمان،

ژمارە ٢، خەزوەری ١٣٢٢، ل. ١٢.
«هێڤی» گۆڤاری کولتووری گشتی، ژمارەی ٢، پاریس، گولانی

پ) ئینگلیزی

Anderson, B (1991) Imagined Communities: Reflection on the Origin and Spread of Nationalism, revised edition, Verso.
________ (1998) The Spectre of Comparison: Nationalism, South Asia, and the World, Verso.
Bell, G (1920) Review of the Civil Administration of Mesopotamia: 1914-1920, London: H.M. Stationary Office.
Bedir Khan, S (1992) The Case of Kurdistan against Turkey, 1st edition: Philadelphia, 1926, USA, and 2nd edition: SARA Bokförlag, 1992, Stockholm SWEDEN.
Bozarsalan 2, H (2003) "Some Remarks on Kurdish Historiographical Discourse in Turkey (1919-1980)" in Essays on the Origins of Kurdish Nationalism (ed.) Abbas Vali, pp. 14-40, Mazda publishers. Pp. 163-190.
Bozarsalan3, _______ "Kurdish Nationalism in Turkey: From Tacit Contract to Rebellion (1919-1925)" in Ibid, pp. 163-190.
Breuilly, J. (1993) Nationalism and the State, 2nd edition, Manchester University Press.
Elphinston, W.G. (1946) "The Kurdish Question", International Affairs, no.1, Jan. pp. 91-103.
Elgenius, G (2007) "The Origin of European National Flags." In Flag, Nation and Symbolism in Europe and America, edited by T. H. Eriksen and Richard Jenkins, 14– 30. London and New York: Routledge.
Fuccaro, N (2003) "Kurds and Kurdish Nationalism in Mandatory Syria: Politics, Culture and Identity", in Essays on the Origins of Kurdish Nationalism (ed.) Abbas Vali, pp. 191-217, Mazda publishers.
Gellner, E (1998) Nations and Nationalisms, Blackwell.
______ (1998) Nationalism, Weidenfeld & Nicolson.
Hall, S (1992) "The Question of Cultural Identity," in Modernity and Its Futures, (ed.) Stuart Hall, David Hell and Tony McGrew, Cambridge: Polity Press.
Jawaideh, W (2006) The Kurdish National Movement: Its Origins and Development, Syracuse University Press.
Izady, M (2009) The Kurds: A Concise Handbook, Taylor and Francis.
Kendall, G. & Wickham, G. (1999) Using Foucaults's Methods, SAGE Publications.
Klein, J (2001) "Engendering Nationalism: Intellectuals and the Woman Question, Education and language within Kurdish Nationalism in the End of Ottoman Empire" in Women of a Non-State Nation: the Kurds,)ed.) Shahrzad Mojab, Mazda Publishers.
Landes, Joan B (2001) Visualizing the Nation: Gender, Representation, and Revolution in Eighteenth Century France, Cornell University Press
McDowall, D (1993) A Modern History of the Kurds, I.B. Tauris.
Renan, E (1996) "What is a Nation?" in Becoming National: A Reader, (ed.) Geoff Eley and Ronald Grigor Suny, Oxfor University Press.
Shahbazi, Sh، (2001) "The Flag of Persia", in Encyclopaedia Iranica, (ed.) Ehsan Yarshater.
Smith, A. D. (1998) Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism. New York and London: Routledge.
________ (2009) Ethno-symbolism and Nationalism. Cultural Approach. London and New York: Routledge.
Smith, M.D. (1994) Mazzini, Yale University Press.
Smith, W. 1975. Flags throughout the World and across the Ages. London: McGraw Hill.
Testi, A.)2011) Capture the Flag. The Stars and Stripes in American History. Translated by N. G. Mazhar. London and New York: New York University Press.
Shahbazi, Sh (2001) "The Flag of Persia", in Encyclopaedia Iranica,)ed.) Eehsan Yarshater.
Miller, D (2000) Citizenship and National Identity, Polity Press.
Wilson, A (1936) Loyalties: Mesopotamia, vol.2: 1917-20, Oxford University Press.

نەتەوەسازییەکی دێموکڕاتیک؛

لە ڕەعیەتیی عەجەمەوە بۆ شارۆمەندی کوردستانی

بێهرووز شوجاعی

توێژینەوەکانی سەبارەت بە بنچینە و جۆرەکانی هزر و پراکتیکی کۆلۆنیال، بۆمان ڕوون دەکەنەوە کە ڕەخنەی ئانتی کۆلۆنیال، پێش ئەوەی کە ڕاستەوخۆ داوای سەربەخۆیی بکات، لەسەرەتادا بە داواکاری بۆ شارۆمەندییەکی یەکسان لە نێو چوارچێوەی ئەمپەریالیدا دەستی پێ کردووە. بەڵام ئەزموونی مێژوویی سەلماندوویەتی کە ئەم مۆدێلە ئالتێرناتیڤانە، لە ئوتۆپیا (کۆمەڵگای ئارمانی) و هەندێک ئیدەئال تێنەپەڕیون.

ئەم کورتە باسە سەرەتایەکە بۆ لێکدانەوەی نەتەوەسازیی دیموکراتیک و پەیوەستبوونی لەگەڵ چەمکی سەروەری و شارۆمەندسازی. پرۆسەی نەتەوەسازی لە زۆرێک لە وڵاتاندا ڕەوتێکی خۆماڵیی تێپەڕکردووە کە لەوانەیە لاساییکردنیان بۆ هەلومەرجی کوردستانی ڕۆژهەڵات، ئاکامی نەخوازراوی لێ بکەوێتەوە. تەنانەت پرۆسەگەلی نەتەوەسازی لە پارچەکانی دیکەی کوردستان ڕەوتێکی ئەندێمیکیان (خۆجێیی) هەیە و ئەو ئەزموونانە دەبێ بە بێ لاساییکردنەوە لە ڕۆژهەڵات ئێتوود (موتالعە) بکرێن. ئەم باسە ئاورێک لە پرۆسەی بیچم گرتنی سەروەری و شارۆمەندسازی لە جیهانی خۆرئاوا دەداتەوە و دواتر ئەو پرۆسەگەلانەی پارچەکانی دیکەی کوردستان کە تێیاندا چەمکی شارۆمەندی پێناسە یان پراکتیزە کراوە، تیشکیان دەخرێتە سەر. بەشی دووهەمی ئەم کورتەباسە وروژاندنی نەتەوەسازیی دیموکراتیک بە پێی زاناوی (هۆوییەت)سیاسیی تەڤگەری ڕزگاریخوازیی ڕۆژهەڵاتە.

کێشە و ئارگۆمێنت

بە درێژایی مێژووی مۆدێرنیتە پەیوەندییەکی ڕاستەخۆ لە نێوان سەروەری، ئێپیستێم[۱] (مەعریفە)، تاک، شارۆمەند و نەتەوەسازیدا هەبووە. تا ئەوکاتەی سەروەری وەکوو دەسەڵاتی باڵای ڕەببانی[۲] تەعبیر دەکرا، پێناسەی تاکیش بەنی و موڵک و ماڵ بوو. تاک تەنیا ئەو کاتە گەیشتە «ئەنتەگریتەی مرۆڤی»[۳]ی خۆی، کاتێک مەعریفە بوو بە موڵکی هەموو کەس، واتە مەعریفە لە ناو خەڵکی ئاساییدا دابەش کرا. لێرەدا مەبەستمان لە ئەنتەگریتەی مرۆڤی، تێگەیشتنی ئۆتۆنۆم لە خۆ، وەکوو سووژە و بکەری ڕاسیۆنالیست (ئەقلانی) بە ئیرادەی ئۆتۆنۆم بە پێی پرەنسیپگەلێکە. ئەنتەگریتەی مرۆڤی، وەکوو چەمکیش بەرهەمی ئێپیستێمیکی مۆدێرنیتەیە.

وەک چۆن ڕیفۆرماسیۆن هانی وەرگێرانی دەقە پیرۆزەکانی بۆ زمانی عامە دەدا، تا خەڵکی ئاساییش بتوانن تێبگەن چییان بۆ دەخوێندرێتەوە، یەکێک لە پێشمەرجەکانی دیموکراسیش ئەوەیە کە دەبێت خەڵک بتوانن بە زمانی خۆیان بخوێنن و بنووسن تا بەم شێوەیە بتوانن ببنە بکەری سیاسیی ڕاستەقینە. خۆ-بەڕێوەبەری لەسەر بنەمای «یەک کەس و یەک دەنگ» ئەو کاتە دەستەبەر دەکرێت، کە زانینیش دابەش کرابێت. یەکێک لە مێکانیزمە پێدڤییەکانی دابەشکردنی زانین، دامودەزگای پەروەردەی گشتییەکە لە لایەن دەوڵەتەوە دادەمەزرێت. ئەم دەزگایە نە تەنیا زانین دابەش دەکات، هەروەها لە تەنیشت فێرکردنی زمانێکی ستاندارد، گێڕانەوە و کەلەپووری نەتەوەیەکدا، سۆزیش بۆ دەوڵەت و هێماکانی دەخزێنێتە ناو زەینی تاک. ئەمە ڕێبازێکە نەتەوە-دەوڵەتەکان بۆ نەتەوەسازی بەکاری دەبەن. گەلۆ بۆ گەلێکی بێ دەوڵەتی وەکوو کورد، چ ڕێبازگەلێک بۆ بەدیهێنانی پرۆسەی نەتەوەسازی هەیە؟ هەروەها ئەگەر دامودەزگای پەروەردەی گشتی بە زاناوێکی جگە لە زاناوی کوردی داڕێژراو بێت، ئەو زانین و زمانە، ئەو گێڕانەوەیە، ئەو دەوڵەتە و هێماکانی، چ کاریگەرییان دەبێت لەسەر ئەنتەگریتە مرۆڤیی تاکی کورد و تەنانەت لەسەر زاناو و ڕیزۆن دێتری[۴](هۆکاری مەوجوودیەت) مرۆڤی کورد؟

کۆمەڵگای ڕۆژهەڵات کۆمەڵە گۆڕانێکی بنەڕەتیی لە ماوەی ۴۰ ساڵی ڕابردوودا ئەزموون کردووە. ویژمانی سیاسیی بزووتنەوەی کورد لە ڕۆژهەڵات، بە پێی هەلومەرجی ئەوکاتەی ڕۆژهەڵات لەسەر بنەمای مافی «دیاریکردنی چارەنووس» و «ڕەفعی ستەمی میللی» داڕێژرابوو. حیزبە سیاسییەکانی ڕۆژهەڵات هەرچەندە لە پاشخانی جیاوازی سیاسییەوە سەرچاوەیان وەرگرتبێت، بەڵام زۆربەیان پۆزیسیۆنێکی تیئۆریکیان هەبوو کە لە ناو سپێکتروم و تەیفی چەپدا پێناسە دەکرا. لەم چەند دەیەیەدا، گۆڕانێکی

بنەڕەتی لە ئاستی کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی و ئابووری، بەسەر ڕۆژهەڵاتدا هاتووە. ئەوەی لەو ماوەیەدا هەر وەک جاران مایندەیە و تەنانەت ئاگرێسیڤتریشی لێ هاتووە، هەر ئەو «ستەمە میللییە»یە. کاراکتەر و ڕوخساری ئەم «ستەمە»، لەبەر چەند هۆکارێک گۆڕاوە. لەوانە چەمکی ناسیۆنالیسمی باڵادەست، واتە ناسیۆنالیسمی فارس، ڕیفیزە کراوە؛ ناسیۆنالیسمی بە ڕواڵەت سێکولاری فارسی، ماسکی سێکولاریستیی بە تەواوی لاداوە و سیمای ڕاستەقینەی فارسی-شیعەکەی بە ڕاشکاوانە بەرجەستە بووە.

تا ناوەڕاستی دەیەی ٦٠ی زائینی ئەگەر لە سەدا بیستی خەڵکی ڕۆژهەڵات لە شارەکاندا نشتەجێ بووبن، ئیستا گەیشتووەتە ئاستێکی زۆر بەرزتر. بە شاریبوونی کۆمەڵگای ڕۆژهەڵات ئەنتەگراسیۆن لەگەڵ سیستەمی کارگێری و ئابووریی دەوڵەتی ئێرانیشی قووڵتر کردووە. کاراکتەرە کۆمەڵایەتی-فەرهەنگییەکانی تاکی کورد لەبەر ئەم پرۆسەگەلانە بە شێوەیەکی بنەڕەتی گۆڕاوە. لە نەبوونی سیستەمێکی پەروەردەییی نەتەوەیی بە زاناوی کوردی چ ڕێگایەک لە قۆناغی ئێستادا بۆ پەروەردەی تاکی کورد بەرەو نەتەوەسازییەکی دێموکراتیک هەیە؟ پێش ئەوەی بەرسڤی ئەم پرسیارانە بدەین، پێویستە ئاوڕێک لە وەراری(تەکامول) چەمکی سەروەری بدەینەوە کە ڕۆڵێکی ناوەندیی لە گەشەی چەمکی تاک، شارۆمەند، تاک و دێموکراسیدا هەیە.

پێناسەی سەروەریی پێش مۆدێرنیتە

پرۆسەی نەتەوەسازی دیاردەیەکی مۆدێرنیتەیە کە بە ڕێفۆرماسیۆن و ڕۆشنگەرییەوە دەستی پێ کردووە. پێشتریش قەوارەی جۆراوجۆری حوکمرانی هەبوون، بەڵام چەمکی سەروەری تەنیا گرێدرابوو بە کەسێکەوە کە ئەویش فەرمانڕەوای وڵاتەکە بوو بە نوێنەرایەتی لە دەسەڵاتێکی ڕەبانی. واتە ئەوەی کە ئێستا وەکوو سەروەریی گەل پێناسە دەکرێت، دیاردەیەکی نوێیە، هەرچەندە سەرەتای بیچمگرتنی ئەم سەروەرییە، دەگەڕێتەوە بۆ ڕیفۆرماسیۆن و وەرگێڕانی ئینجیل. لە سەردەمی سەدەکانی ناوەڕاستدا، یەکینە سیاسییەکان وەکوو مەملەکەت[٥] دەناسێندران، کە نە ئۆتۆریتەی ڕەها بوون، نە سەربەخۆیش، نە «دەوڵەت» بوون نە «نەتەوە»یش، کە ئێمە ئێستا وا پێناسەیان دەکەین. بێگومان شانشینی و ئیماراتی تەریتوریالی ورد و گەورە هەبوون. شاهـ دووک یان فەرمانڕەوایەکی ناوچەیی یان تەنانەت ڕێبەرێکی دینی، دەیتوانی حاکمییەتی تەریتوارێکی بەدەست بێت. «شاهان ئۆتۆریتەی ناوەڕاست بوون؛ زاڵ بوون بەسەر ئۆتۆریتەکانی خواری، بەڵام ئۆتۆریتەی ڕەها خودا، یان نوێنەرانی لەسەر زەوی، واتە پاپەکان بوون. زۆر جار ئەمیرەکان لە دەسەڵاتی شاهان بێ نیاز بوون، واتە جۆرێکی خۆبەڕێوەبەرییان هەبوو، لە هەمان کاتدا بەتەواویش سەربەخۆ نەبوون.» (Keen, 1991:262) بۆیە بریتانیا و فەرانسە وەکوو مەملەکەتی ئینگلیز[٦] و مەملەکەتی گالیک[٧] پێناسەدەکران کە لە ژێر حوکمی باڵای پاپی ڕۆمدا بوون. ڕۆحانییەت و کڵێسە[٨] هاوتەریب لەگەڵ شاهـ حوکمرانییان دەکرد.

ئالینگارکردنی سەروەریی ڕەببانی

لە کۆتاییی سەردەمی ناوەڕاستدا سێرییەک کتێبی دینی[٩] بۆ ئامانجگەلی شەخسی بڵاو کرانەوە. ژمارەی زۆری بڵاوکراوەکان بوو بە هۆکاری سەرهەڵدانی دینداریی غەیری پیشەیی/عامە[١٠]، واتە دینداررییەک کە بە ڕۆحانییەتی کلێسەوە گرێدراو نەبوو و زۆرتر وەکوو عەوام پێناسە دەکرا. عەوامی باوەڕمەند، سەربەخۆ لە ڕۆحانییەت، خۆیان وە دوای وەدەستهێنانی زانینی تێئۆلۆژیک (کلامی) دەکەوتن. ئیتر مۆنۆپۆلی ڕۆحانییەت لە سەر پرسگەلە دینییەکان، بەرەبەرە بەرەو لەناوچوون دەچوو؛ کەسێکی ئاساییش دەیتوانی ببێتە خاوەنی بەیان و دەربڕین لەم بوارانەدا.

ئاکامێکــی ئــەم دیاردەیــە بوو بــە هۆکاری «پەرەســەندنی نارەزایەتیــی خەڵــک لەو رۆڵە کە بــە رۆحانییەت وەکوو رزگارکــەر درابوو.» (McGrath, 2004:11) مشــەییی (وفور) دەقە بڵاوکــراوەکان، پەیدابوونــی ژمارەیەکی زۆری دامەزراوەی پەروەردەییشی لەگەڵ خۆیدا هێنا. ئەم دامەزراوانە زیاتر دژی مەخینی (مەسیحی) بوون، کە پەروەردەی دینییان بۆ عەوام/خەڵکی ئاسایی دابین دەکرد. ئەمە «نیشانەی ئەوە بوو کە لە کۆتایی سەردەمی ناوەڕاستدا، هەرچەندە لە بنەمای تێئۆلۆژیدا گۆڕانێــک نەهاتە ئاراوە، دیانــەت و رۆحانییــەت بــەرەو لائیســیتە جووڵایەوە.»[۱۱](McGrath, 2004:12) کاتێک دەوری نێوانگێــڕی رۆحانییــەت کەم کرایەوە، ئیمتیازاتیشــی بــردرا ژێر پرســیار. داهێنانی دەزگای چــاپ، هەم لە رووی دینی و هەمیش لە رووی سیاسیەوە، مەترسییەکی گەورەتری بۆ ئۆتۆریتەی کڵیسە خوڵقاند. لە دەسترەس بوونی بەرهەمــی تێئۆلۆژیک بۆ عەوامێکی خوێندەوار، مۆنۆپۆلی کڵێســەی لەسەر دین و زانین تێکدا و پلۆرالیســمێکی زانینی خولقاند، بۆیە «رەگ و ریشەی رۆشنبیریی رێفۆرماسیۆنی لووتێران، پەیوەســتە بــە پلۆرالیســمی دۆکترینالی[۱۲] (مەکتەبی/تەعلیمی/عەقیدەتــی) کۆتاییــی ســەردەمی ناوەڕاســت.» (McGrath, 2004: 28) پلۆرالیســمی دۆکترینال، بە دوای خۆیدا پلۆرالیسمی زمانیشی هێنایە ئاراوە؛ هەڵمەتێکی وەرگێڕانی ئینجیل و سەرچاوە تێئۆلۆژیکەکانی دیکە بۆ زمانە هەرێمییەکان دەســتــی پێ کرد کە ئیتر ئەو بەرهەمانە بۆ خەڵکی ئاســایی، واتە ئەوەی کە وەکوو عەوام پێناسە دەکرا، بەردەست بوو. «ئیپیســتێم» ئیتر بــۆ چینێکی تایبەت لە کۆمەڵگا ســنووردار نەکرابوو، بەڵکوو خودانێکی گشــتیی هەبوو، چونکە هەرکەس دەسترەسیی بە ئیپیســتێمی «زمانەکە»[۱۳] هەبوو. ئەم زمانە و زمانانە لە کۆتاییــدا چوارچێوەیان بە زاناوگەلی لۆکالیی ئاخێوەران بەخشی و هەروەها بیچمیان بە تەفگەرە رێفۆرمیســتەکانی ئەو ســەردەمە دا. لــە پاش قەیرانی رەوایەتیــی ئۆتۆریتە، کە تێئۆکراسیی کڵێسە تووشی بوو، خەڵکی ئاسایی تەنانەت ئۆتۆریتــەی دونیەویشــیان بردە ژێر پرســیار؛ جا چ لۆردی لۆکال بوایە، چ پرەنس و نەجیبزادەی حاکم بوایە کە لە پۆزیسیۆنی باڵای هیرارشــیی فێئۆدالیی ســەردەمی ناوەڕاستدا بوون. هەتا ئەو کاتەش وشــەی سەروەر هاوواتا بوو لەگــەڵ خودی لۆرد یان شــاهـ بەڵام بە گەشەسەندنی ئێپیستێم لە ناو خەڵکی ئاساییدا، ســەروەری ئیتر بۆ تاکەکەسێک رەها نەبیندرا. ئەم دیاردەیە بەتایبەت لە ناوچەی شڤابێنی[۱۴] ئاڵمان ســەری هەڵدا. جووتیارانی شــڤابێن لە ســاڵی ۱۵۲۵دا جاڕنامەیەکیــان بە ناوی «۱۲ مــادەی جووتیارانی شــڤابێن» بــڵاو کردەوە، کە تێیــدا جگە لە داخــواز بــۆ دادپەروەریی کۆمەڵایەتی، لە مادەی ۳دا ئاماژە بەوە دەکرێت کە «تا ئیستا بە پێی نەریت، لۆردەکان خاوەنمان بــوون، وەکوو ئەوەی ئێمــە موڵک و ماڵ بین. ئەمە جێی داخە چونکە مەسیح هەموومانی بە بــێ جیاوازی بە خوێنی پیرۆزی رزگار کردووە، ئەمجا چ شــوانێکی بێ پایــە بێت، چ لۆردێکی گەورە. بۆیە ئینجیل بۆمان دەســەلمێنێت کە ئێمــە ئازادیــن و دەمانەوێ ئــازاد بین.» (Te Brake, 1998: 33) ســەرەرای وێژمانی دینیی ئەم جاڕنامەیە، بۆ یەکەم جار خەڵکی ئاســایی خۆیــان ئیتر نە وەکوو رەعیــەت بەڵکوو وەکوو تاکی ئازاد پێناسە دەکرد.

جاڕنامــەی شــڤابێن رەعیەتــی نەکــردە شارۆمەند، بەڵام سەرەتایەک بوو بۆ کۆتاییهێنانی ســەروەریی رەببانیی[۱۵] کڵێســە؛ چونکە پاش رێفۆرماسیۆن و گەشەسەندنی پرۆتێستانتیسم، کڵێســەکان کەوتنە ژێر دەسەڵاتی حکوومەت و شــاهـ واتە جۆرێــک کڵێســەی نەتەوەیی دروســت بوو. تا ئەو ســەردەمەش نەخشــەی ئەورووپــا بە پێــی وڵاتانی خاوەن ســەروەری نەکێشــرابوو واتە «ئەورووپا بەســەر دەوڵەتانی ســەروەردا دابەش نەکرابوو، بەڵکوو پێکهاتبوو لــە ژمارەیەک حوکمڕانی کە [تەریتوارەکانیان]

یەکتری هاوپۆش دەکرد یان دەست بە دەست دەکرا.» (Clark, 1960:28) جەکسـنیش لەم بارەیەدا گەواهی دەدات کە ئەو سەردەمە «هیچ سنووری سەقامگیر و دیاریکرای سیاسی نەبوو کە ئێمە بتوانین بە پێی سـەلاحیەتی حەوزەی قەزایـی، وەکوو دەوڵەتی سـەروەر پێناسـەی بکەیـن.» (Jackson, 2007:35) پرۆسـەی ڕیفۆرماسیۆن و سـەرهەڵدانی پرۆتێستانتیسم، شیسـمێکی گەورەی لە ناو کلێسـەدا دروست کرد، کە بۆ ماوەی چەندین دەیە بووە هۆکاری شەڕی مەزهەبی لە ئەورووپا.

لە سەروەریی ڤێسـتفالیْنی دەوڵەتەوە بۆ سەروەریی گەل

ئەم شەڕانە بە پەیماننامەی ئاشتی ڤێستفالیْن[۱۶] لە ساڵی ۱۶۴۸دا کۆتاییان پێ هات. گرنگترین دەسـکەوتی ئەو پەیماننامەیە دەستەبەرکردنی سەروەری بۆ لایەنەکانی شەڕ بوو، بۆیە سەروەریی دەوڵەت[۱۷] وەکوو سەروەریی ڤێستڤالیْنیش[۱۸] بەناوبانگـە. بەڵام سـەروەریی ڤێسـتفالیْنی، سەروەریی بەرەو دەرێ بوو. بە پێی ئەم چەمکە، ئۆتۆریتەی دەوڵەتێک لـە بەرانبەر دەوڵەتێکی دیکە بوو. واتە دەوڵـەت[۱۷] یان «حکوومەتێکی سـەروەر، حکوومەتێکی «ئازاد»ە، بەو مانایە کە ڕەهایە لە ئۆتۆریتە و قانوونی دەرەکی، جگە لەو حاڵەتانە کە خـۆی ڕەزایەتی دابێت، بۆ نموونە ئەگـەر ڕێککەوتنێک [لـە نێوانیاندا] هەبێت.» (Jackson, 2007:10) ئەم جۆرە سەروەرییە لە لایەن شاهانی سەردەمی ناوەڕاستدا لە بەرانبەر پاپ و شاهە ڕەقیبەکانەوە بەرجەستە دەکرا.

سـەروەریی گـەل بە پێی پێناسـەیەکی ڕووسۆیان و تەعبیر لەو پێناسەیە

سەروەری وەکوو چەمک، ڕێگایەکی مێژوویی بڕیوە؛ ڕاسـتە جاران وەکوو مافی باڵادەسـتی شـاهان و فەرمانڕەوایـان لەبەرانبـەر ئەوانی دیکەی ڕەهادا پێناسـە دەکرا. بەڵام ڕوویەکی ناوخۆیـی ئـەم سـەروەرییە هەبـوو، چونکە ئۆتۆریتەی فەرمانفەرمای سـەروەر لە بەرانبەر ڕەعیتیـش بەرجەسـتە دەکرا، واتە سـەروەر بەسـەر ڕەعیەتەکانیـدا ڕاهێنانـی ئۆتۆریتەی دەکرد و بە کەیفی خۆی بڕیاری دەدا. ڕێبواریی سـەروەری گەرچی لە سەروەریی دەوڵەت یان سـەروەریی ڤێسـفالیْنی ڕا دەسـتی پێ کرد، بەڵام بـە ئیدەگەلی ڕادیکاڵ خـۆی فراوانتر و قووڵتر کرد. لە سەدەی حەڤدە و هەژدەدا جان لۆک[۱۹] و ژان ژاک ڕووسـۆ[۲۰] سەروەریگەلیان تیئۆریـزە کرد. لە کتێبـی دووەمی «دەربارەی پەیمانی کۆمەڵایەتی، یان پرەنسـیپگەلی مافی سیاسی[۲۱]» (۱۷۶۲)دا ڕووسۆ ئیستیدلال بەوە دەکات کە سـەروەری، یان «ئیرادەی گشتی»، «ناجیابار»ە و یاسـا پەیڕەو دەکات. یاسـادانەر لە خۆڕا ئۆتۆریتەی نییـە، تەنیا ڕێنوێنێکە کە کۆمەڵە یاسـایەک ئامادە و پێشـنیاز دەکات و تەنیا گەل، واتە «سەروەر» یان «ئیرادەی گشتی» ئۆتۆریتەی تەسویب کردنی هەیە.

هاوکات لەگـەڵ بڵاوبوونـەوەی بیرۆکەی ڕووسـۆ بۆ سـەروەری لەوبەری ئوقیانوسـی ئەتڵەس لە ئەمریکا شۆڕشـێک بۆ سەربەخۆیی سـەری هەڵدا کە بە «ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی» لـە سـاڵی ۱۷۷۶ و «دەسـتووری» ئەمریکا لە ساڵی ۱۷۸۷دا بە ئەنجام گەیشت. لە دیباچەی دەسـتووری ئەمریکادا هاتووە کە «ئێمە، گەلی ویلایەتە یەکگرتووەکانـی ئەمریکا، بۆ ئەوەی کـە یەکگرتنێکـی کارا دەسـتەبەر بکەین… بڕیار لەسـەر دامەزراندنی ئەم دەستوورە بۆ … ئەمریکا دەدەیـن.»(The Declaration of In-dependence, 1776) واتـە ئەوەی کە بناغەی وڵاتەکـەی داناوە، گەلە نـە فەرمانڕەوایەکی سەروەر. چەند سـاڵێک دواتر تیئۆریی ڕووسۆ بوو بە بەردی بناغەی پێناسـەی سەروەری لە دەستووری ۱۷۹۱ی فەرانسە؛ تەنانەت هەندێک دەستەواژەی ڕووسۆیی بوون بە بەشێک لە دەقی دەستووری فەرانسـە. لە بەشی ۳، «دەسەڵاتی گشـتی»، بەندی یەکی ئەو دەستوورەدا هاتووە کە «سـەروەری یەکـە، نادابەشـبار، ناجیابار

و ناستێنباره؛ نەتەوە خاوەنیەتی؛ نە هیچ گرووپێک دەتوانێ سەروەری بکاتە تابیعی خۆی، نە هیچ تاکێکیش دەتوانێ بیکاتە موڵکی خۆی.» (The French Constitution of 1791) بەڵام لە راستیدا «ئەوەی شۆڕشگێڕانی فەرانسە تێیدا سەرکەوتوو بوون، «تابیع» کردن و «تەمەڵلوکی» سەروەری بوو بۆ خۆیان لەژێر ناوی «گەل».» (Jackson, 2007:93) ئەو سەروەرییەی کە پاش شۆڕشی فەرانسە لەوێ دەستەبەر بوو وەکوو «دیموکراسیی تۆتالیتەر» (Talmon 1970:43) پێناسە کراوە. واتە تەنیا فاشیسم و کۆمونیسم نییە کە لە سپێکترومی دیموکراسیی تۆتالیتەردا وێنا کراوە، رەگ و ریشەی ئەم جۆرە دیموکراسییە دەگەڕێتەوە بۆ بەرنامەی سیاسیی شۆڕشی فەرانسە. واتە پەیوەندییەکی راستەخۆی حاڵەتی ئێکسترێمی سەروەریی گەل و تۆتالیتاریسم هەیە، کە لەوانەیە مەبەستی رووسۆ نەبووبێ. گەلۆ پرێمیسەکانی تەعبیری «ئیرادەی گشتی» چین، کە شۆڕشی فەرانسە تەفسیرێکی وا تۆتالیتەری لە «سەروەریی گەل» کرد؟ رووسۆ سەروەریی لەگەڵ «رەزایەتی خەڵک» رەوا دەدیت؛ هەولی دەدا بسلەمێنێ کە ئۆتۆریتەی سەروەر دەکرێت لە دەست هەموو کۆمەڵگەی سیاسیدا بێت. بەڵام ئەو رەوشەی کە ئاکتۆرەکانی شۆڕشی فەرانسە دەیانەویست بە ناوی خەڵکی ئاسایی بەدی بێنن، لە کۆنترۆڵێکی تۆتالیتەر ئەولاتر نەبوو! واتە ئیدەکانی تەحریفکراوی رووسۆیان بۆ ئامانجە سیاسییەکانی خۆیان بە کار هێنا. بە ناوی خەڵکی ئاسایی ویستی خۆیان بەسەر خەڵکدا سەپاند. بە ناوی گەل، خەڵکیان ترساند و تەنانەت تیرۆریزە کرد. ئیرۆنییەکی مێژوویی ئەمەیە کە رەچەڵەکی وشەی «تیرۆر» دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی شۆڕشی فەرانسە.

لە کۆنتێکستی کوردیدا هاوشێوەی تەفسیرێکی وا لە سەروەری لە پەیماننامەی کۆما جڤاکێن کوردستان (ک.ج.ک)دا دەبینرێت. بە پێی مادەی ٢ی پەیماننامەکە «ک.ج.ک سیستەمێکی کۆمەڵگاگەر (وشەی toplumcu بە کار هێنراوە، کە لە تورکی دا toplum بە واتای کۆمەڵگا و cu- پاشگرێکە بۆ ئاوڵناو، واتە وەرگێری راستەوخۆیی بە زمانە رۆژئاواییەکان دەبێتە سۆسیالیست، بەڵام ک.ج.ک وشە تورکییەکەی بەکار هێناوە)- کۆنفیدێرێراڵە. ... دەوڵەت نیە، ئۆرگانیزاسیۆنێکی کۆمەڵایەتی، دیموکراتیک و سیاسی یە، کە بە شێوەی ئاسۆیی و پیرامیدی (هەرەمی) رێکخراوە. ئیرادەی کۆمەڵانی گەل بە رێگای کۆمون، ئۆجاق، مەجلس و کۆنگرە پەیرەو دەکات.[٢٢]» [٢٣] (KCK Sözleçmesi) لێرەدا ک.ج.ک خۆی دەکاتە خاوەنی ئیرادەی گەل. پەیماننامەی ک.ج.ک. ئاماژە بە جۆرێک لە دیموکراسیی رادیکال بە ناوی دیموکراسیی جەماوەری دەکات. بەڵام بە پێی مادەی ٥ی پەیماننامەکە «هەرکەسێک کە لە کوردستان لە دایک دەبێت شارۆمەندی ک.ج.ک یە و... دەبێت ئەو ئەرکانەی لە پەیماننامەدا دیارکراوە بە جێ بێنێ. [٢٤]» «بەندی ج، مادەی شەشیش هەروەها ئاماژە بەوە دەکات کە دەرکردن لە شارۆمەندی ک.ج.ک بە بریاری دیوانی داد و تەئیدی کۆنگرا گەل جێ بە جێ دەکرێت.[٢٥]» «کۆنگرا گەل رێکخراوی سیوانیی پ.ک.ک یە. لە مادەی ٣٦ی ئەو پەیماننامەیەدا هاتووە کە پ.ک.ک. «هێزی ئیدیئۆلۆژیکی سیستەمی ک.ج.ک. یە و بەرپرسە لە بەدیهێنانی فەلسەفە و ئیدیۆلۆژی رێبەرایەتی (مەبەست عەبدوللا ئۆجالان). [٢٦]» «واتە چارچێوەی شارۆمەندی، مەرجی شارۆمەندی بە پێی ئیدیئۆلۆژیی پ.ک.ک و کەسێک (ئۆجالان) دەستنیشان دەکرێت. بە پێی مادەکانی ٢٤ تا ٢٦ هەر شارۆمەندێک دەبێت لە پێکهاتەیەکی کۆمونالدا ئۆرگانیزە بکرێت. سیستەمی شارۆمەندی ک.ج.ک و رێکخستنیان لە کۆمونەکاندا جیاوازیەکی ئەوتۆیی لەگەڵ سیستەمی سۆڤیەت نیە، لە دیموکراسی سۆڤیەتدا دەبا هەر شارۆمەندێک لە «سۆڤیەت»ەکی گەرەک، دێ و کۆلاندا

ئەندام بوایە. ئەم «سۆڤیەت»ـانەش گرێدرابوون بە حیزبی کۆمونیست.

لە سەرەتای سەدەی ڕابردووش ژمارەیەک لە سیستەمەکان لە ژێر ناوی «ئیرادەی گەل» ویستی خۆیان بەسەر خەڵکدا سەپاندووە. یەکێک لە وشە ئیکۆنییەکانی ناسیۆنالسۆسیالیستەکانی ئەڵمانیا وشەی «das deutsche volk»، واتە گەلی ئالمانە. زۆربەی وڵاتە کۆمونیستەکان کە سیستەمی تۆتالیتەریان هەبوو و هەیە، ناوی «دیموکرات» لە پێناسەی فەرمییاندایە؛ کۆماری دیموکراتیکی ئالمان، کۆماری «دیموکراتیکی» گەلی کۆریا (کۆریای باکوور) و کامپوچیای «دیموکراتیک». کامپۆچیای دیموکراتیک یان لە ڕاستیدا کامپۆچیای پۆل پۆتی خمێرە سوورەکان، ناوی بە ژێنۆسایدی خەڵک چووە مێژووەوە. لەم وڵاتانە نە تەنیا دیموکراسی و شارۆمەندی نەبووە، تەنانەت هیچ بەهایەک بۆ ئەنتەگریتەی مرۆڤیی تاکەکانی وڵاتەکەش نەبووە.

سەروەری و یاسای نێودەوڵەتی

ئەگەر قۆناغەکانی وەرای ڕێبواریی سەروەری وێنا بکەین، دەتوانین سەروەریی ڕەبانی بۆ سەروەریی دەوڵەت یان ئەوەی کە وەکوو سەروەریی ڤێستفالیێنی و لەوێشەوە بۆ سەروەریی گەل دەستنیشان بکەین. تا ئێستاش بۆمان سەلمێندراوە کە سەروەریی گەل بە شێوەیەکی خۆکار ناتوانێ دیموکراسییەکی ڕاستەقینە دەستەبەر بکات. لە بواری یاساییدا سەروەریی گەل، دوو واتای جیا، بەڵام پێکەوە بەسراوی هەیە؛ «بۆ دەروە، ئاماژە دەکات بە چۆنایەتیی سەروەربوونی ئەو گەلانە کە شامیلی دەستووری نەتەوەیەکگرتووەکانن. ئەم چۆنایەتییە بریتییە لە پرەنسیپی دەستوورنەدانی دەوڵەتی بێگانە لە کاروباری نێوخۆیی و ڕەدی بۆچوونی بیانی لەسەر ئەوەی کە کێ حکومەتی ڕەوای ئەو دەوڵەتەی پێکهێناوە.» (Roth, 1997:365) لایەنێکی دیکەی ئەم چەمکە نۆرمێکی نێوخۆیی لە یاسای نێونەتەوەییدایە. ڕاستە کە مادەی ۲۱(۳)ی جاڕنامەی گەردوونیی مافی مرۆڤ داوا دەکات کە «دەبێت ئیرادەی گەل بنچینەی ۆۆتۆریتەی حکومەت بێت» (Universal Dec-laration of Human Rights)، بەڵام نەسی ئەم جاڕنامەیە ئیدیعای هەموو دەزگایەکی حوکمرانی لە جیهاندایە، جا چ دیموکراتیک بێت چ ئۆتۆریتەر. تەعبیری ئەم بەندەی جاڕنامە پرسێکی ئیدئۆلۆژیکە و کۆمەڵگەی نێونەتەوەیی زۆر جار نەک هەر پابەندی ئەم بەندە نەبووە، بەڵکوو بە پێی ڕێسای ڕێئال پۆلێتیک[۲۷]، عوزریشیان بۆ ڕژێمە ڕەهایەکان هێناوەتەوە. لەم سەردەمە دا، ڕێژیمە هەرە تۆتالیتەرەکان خاوەنی پارلمانن، بەڵام ئایا لەم وڵاتانە سەروەریی پارلمانی هەیە؟ تەعبیرێکی گشتی لە پارلمان ئەوەیە کە پارلمان نە تەنیا جەستەیەکی یاسادانەر، هەروەها دەزگای نوێنەرایەتیی گەلە. بە پێی پرۆسێدوورێکی هەڵبژاردن بەشێک لە گەل یان هەمووی، بە ڕێگای هەڵبژاردن، هەندێک تاک لە ناو خۆیەوە، بۆ نوێنەرایەتیی خۆی هەڵدەبژێرێت. بەڵام لە وڵاتانی وەکوو ئیران و تورکیا، پارلمان چەندە سەروەریی هەیە؟ گەلۆ ئەو کەسانەی بۆ نوێنەرایەتیی گەل هەڵبژێردراون، چەندە نوێنەرایەتیی گەل دەکەن؟ سەروەریی پارلمانی دێتە واتای سەروەریی موتڵەق و ڕەهای پارلمان. بە پێی ئەم سەروەرییە پارلمان یاسا دادەنێ و یاسا هەڵدەوەشێنێتەوە. هیچ ئۆتۆریتەیەک لەسەرووی پارلماندا نییە. بەڵام ئایا دەتوانین کەتواری وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە پێی ئەو جەوهەرەی سەروەریی تێدا پێناسە کراوە، وێنا بکەین؟ تەنانەت ئەگەر سیستەمێکی پارلمانی، تەواوی تایبەتمەندییەکانی دیموکراسیی نوێنەرایەتی پەیڕەو بکات، ئایا دەتوانێ هەموو مافە دیموکراتیکەکانی تاک، گرووپ، دەستە و تەنانەت کەمینە ئێتنیکییەکان دەستەبەر بکات. سیستەمی دیموکراسیی نوێنەرایەتیی ئەمریکا، یەکێک لە کۆنترین سیستەمە پارلمانییەکانی

جیهانە، کەچی تا ناوەڕاستی سەدەی ڕابردوو، سیستەمی هەڵاواردنی نژادی تێیدا حاکم بوو. ڕەشپێستەکان نەیاندەتوانی بچنە خوێندنگا یان تەنانەت ڕێستۆرانتی سپیپێستەکان. واتە سەروەریی گەل، بۆ پراکتیزە کردنی ئۆتۆریتە بە پێی بڕیار و خواستی گەل، هیچ گارانتییەکی نییە.

بۆ ئەوەی دەسەڵات لە لایەن کەس یان کەسانێکەوە مۆنۆپۆلیزە نەکرێت یان بە شێوەیەکی خراپ بە کار نەهێنرێت، دەبێت «ئۆتۆریتەیەکی دەستووری هەبێت، کە تێیدا گەل وەکوو جەمع، دەسەڵاتی باڵای وڵاتەکە بێت، واتە دامودەزگا و سامانەکانی دەوڵەت لە خزمەت گەلدا بێت و بەم شێوەیە دەسەڵاتی خەڵکی ئاسایی، بە شێوەیەکی ئامرازی و ویژمانی دەزگایی بکرێت. ئەمە دیموکراسیی دەستوورییە، کە تێیدا «دەسەڵات بە پێی یاسا مەهار دەکرێت.» (Friedrich, 1963:198)

سەرەڕای ئەو هەموو میکانیزمە سیاسی و تەنانەت یاساییانەی کە فریدریخ باسی دەکات، دیسان هیچ گارانتییەک نییە کە دەنگی گەل ڕەوایەتی نەداتە سیستەمێکی تۆتالیتەر. گەل دەتوانێ حیزب یان تەنانەت کەسێک هەڵبژێرێ کە هەموو دەسەڵات لە دەستی خۆیدا قەبزە بکات؛ دیارترین نموونە حیزبە ناسیۆنالسۆسیالیستەکەی ئالمان بوو کە بە دەنگی خەڵک لە هەڵبژاردنێکی ئازاددا هاتە سەر حوکم.

نەتەوە و سەروەری

لە نێوان سەروەریی گەل و مافی دیارکردنی چارەنووسی نەتەوەدا پەیوەندییەکی مێژوویی هەیە. هەر دوو شۆڕشی فەرانسە واتە، شۆڕشەکانی کۆتایی سەدەی ١٨ و ناوەڕاستی سەدەی ١٩ و ئەو شۆڕشانەی کە لە ناوەڕاستی هەر دوو شەڕی جیهانیدا ڕوویاندا و تەنانەت شۆڕشی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ئەورووپا لەدژی هێژیمۆنی سۆڤیەتیش، لە کۆنتێکستی سەروەریی گەل بە پێی دیاریکردنی مافی چارەنووسی نەتەوەدا هەڵدەسەنگێندرێن. بۆیە لە تیئۆریی سیاسەتی مۆدێرندا گەلێکی سیاسی کە وەکوو سووژەی مافی دیاریکردنی چارەنووس هەڵسەنگێندرێت، وەکوو نەتەوە پێناسە دەکرێت، چونکە پەیوەندییەکی نزیک لە نێوان نەتەوەبوون و پراکتیکی سەروەریی گەلدا هەیە. تەنانەت مۆدێلی نەتەوە-دەوڵەت لەسەر ئەو هزرەیە کە نەتەوە پەیوەستبوونی ئیدەی ئازادی، [مافی] دیاریکردنی چارەنووسی نەتەوەیی و سەروەریی گەل پێکەوە وێنا دەکات. بێگومان نەتەوە و دەوڵەت هاوواتای یەکتر نین، ڕاستە کە نەتەوە پۆتانسیێلێکی بەهێزی هەیە بۆ بەسیج و هەستی هاوزاناوی (هەمزادی) تاکەکان و لە ئەنجامدا بەهێزکردنی بناغەی دەوڵەتەکە. بەڵام لە نەتەوەی بێ دەوڵەتیشدا پۆتانسیێلێکی وا بینراوە، دەنا بە بێ پۆتانسیێلی بەسیج، تاکەکانی ئەو نەتەوەیانەی کە خەباتیان بۆ ڕزگاری کردووە، سەرکەوتنیان بۆ بەدەست هێنانی سەروەری بەدی نەدەهات. هابرماس جەخت لەوە دەکات کە «خۆ-ئاگایی نەتەوەییی خەڵک، کۆنتێکستێکی فەرهەنگیی پێکهێنا کە ڕێگەی دا بە چالاککردنی شارۆمەندەکانی. ئەمە کۆمەڵگەی نەتەوەیی بوو کە جۆرە پەیوەندییەکی نوێی لە نێوان کەسانێکدا خوڵقاند کە پێشتر بۆ یەکتر بێگانە بوون.» (Habermas 1996: 128)

خەڵکی کوردستانی ڕۆژهەڵات، پشتگیرییەکی بێ وێنەیان بۆ خۆڕاگریی ڕۆژاڤا و پرۆسەی گشتپرسیی باشوور نواند. لەوانەیە گرنگ بێ کە ئاورێک لەو کارەساتانەی لە ڕۆژهەڵات ڕوویان داوە بدەینەوە. پاش بوومەلەرزەی کرماشان، لە یەکێک لە باکووریترین ناوچەکانی ڕۆژهەڵات واتە لە شارۆچکەی کۆتۆل (قوتوور) ـەوە کاروانێکی ٧٠ کامیونی یارمەتی بە مەودای ٨٠٠ کیلومەتر بۆ کرماشان و سەرپێل زەهاو ناردرا. لەوانەیە خەڵکی ئەو ناوچەیە هەر ناوی سەرپێل زەهاویشیان نەبیستبوو. لە زستانی ٢٠٢٠ لە کۆتۆل بوومەلەرزە قەوما،

ئەمجا سەرپێل زەهاوییەکان لە ژێر چادر و خێوەتەوە یارمەتیان بۆ کۆتوڵ نارد، جگە لەوەی سەرتاسەری کوردستانی ڕۆژهەڵات بۆ لێقەوماوانی بوومەلەرزەکە بەسیج بوون. لە کۆتایی ٢٠١٨ دا ڕێکخراوە ڕۆژهەڵاتییەکان بانگەوازێکیان بۆ مانگرتنی گشتی کرد؛ لە باکوور تا باشووری ڕۆژهەڵات خەڵک لە ماڵی خۆیان مانەوە و دووکان و بازاڕ و شار و شارۆچکەکانی کوردستان هەمووی داخرا. ئەم دوو نموونەیە و زۆرێک لە نموونەی دیکە سەلمێنەری ئەوەیە کە هاوهەستی و هاودڵیی شارۆمەندی لە ڕۆژهەڵات، لە نەتەوەکانی دەوروبەر ئەگەر بەهێزتر نەبێت، لاوازتریش نیە.

ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە پرۆسەیەکی سۆسیالیزاسیۆن، واتە پەروەردەیەکی گشتیی کوردی لە ئارادا نیە. تاکەکانی نەتەوەی کوردی ڕۆژهەڵات، لەوانەیە لە شارۆمەندانی دەوڵەت-نەتەوەکان زیاتر ئینتیما و هاوزاناوی لە بەرانبەر یەکتر دەنوێنن؛ پشتگیریی یەکتر دەکەن، هاوکاری دەکەن، بۆ ژینگە، بۆ خاک و خەڵکی خۆیان هەموو جۆرە فەداکارییەک دەکەن، تەنانەت لە پێناویدا بە چەک و بێ چەک خەبات دەکەن و دەمرن، بە بێ ئەوەی پرۆگرامێکی پەروەردەی یەکگرتوویان هەبێ، بەبێ ئەوەی لە هەمان شێوە دامەزراوەدا سۆسیالیزە کرابن و بە بێ ئەوەی کە لە پرۆسەیەکی فێرکردن و ڕاهێنان لە دەزگاگەلی پەروەردەی گشتی، وانەی گێڕانەوەی نەتەوەییی خۆیان وەرگرتبێ. نە نەبوونی ئەو پرۆسەیە، نە نەبوونی ئەو دامەزراوانەش، نەبوونە هۆکار کە هاوهەستی و هاودڵی لە نێوانیاندا وەرار نەکات و مایندە نەبێت. ئەو هەستانە لە پەنای هەست بە چارەنووسێکی هاوبەش، میرات و مێژوویەکی هاوبەشە کە ڕۆژانە بەرهەم دەهێندرێنەوە. ئەم خاڵانەی کە ئاماژەیان پێ کرا، دروست بە پێی تیئۆریی نەتەوە وەکوو «کۆمەڵگایەکی ویناکراو»ی ئاندێرسۆن، گوزارش لە پێناسەیەکی نەتەوەییی بۆ کورد دەکات. چەند دەیە پێش ئاندێرسۆن و هابرماسیش، قاسملوو لە بابەتی پێکهاتنی زاناوی نەتەوەییی گەلی کورد، لەکتێبە بە ناوبانگەکەی «کوردستان و کورد[٢٨]»دا، ئاماژە بە چەندین خاڵی گرنگ وەکوو پێشمەرجی نەتەوەبوونی کورد دەکات و وەها پێدەچێت «لە زانستی نوێدا چوارچێوەیەکی دیاریکراو بۆ ناوەرۆکی ئەم وشەیە [نەتەوە] دەستنیشان کراوە. نەتەوە کۆمەڵێک لە تاکی مرۆڤین، کە لە پرۆسەیەکی مێژووییدا دیار بوونە و دامەزراون.» (قاسملوو، ١٩٩٦:٣٠٠) پاش تاوتوێکردنی مێژووی کورد و گەشەسەندنی پەیوەندییەکانی سەرمایە و دابەشکردنی کوردستان لە نێوان چوار وڵاتدا، قاسملوو دەگاتە ئەو ئەنجامە کە «لە بەر ئەم هۆیانە، بەو شێوەیە کە دەتوانین لە نەتەوەکانی دیکە ناوببەین، دەتوانین کوردیش وەکوو نەتەوە پێناسە بکەین، چونکە سێ مەرجی گرنگ و سەرکیی پێکهێنانی زاناوی نەتەوەییی بریتی لە زمان، خاک و دابونەریتی هاوبەش بە تەواوی لە ناو گەلی کوردیشدا هەن.» (هەمان سەرچاوە: ٣٠٤-٣٠٥) سەرەڕای بۆچوونێکی ئیکۆنۆمیستی، لێرەدا مارکسیزم، کە بۆچوونی باوی تیئۆریزەکردنی نەتەوە لە ناو چەپەکاندا بوو، قاسملوو، ئابۆری ناکاتە فاکتۆرێکی ئەساسی بۆ پێناسەی نەتەوە و وەها پێدەچێت: «زۆر جار هەبوونی ئابوورییەکی هاوبەش وەکوو مەرجێکی سەرەکی بۆ پێکهاتنی زاناوی نەتەوەییی هەژمار ناکرێت.» (هەمان سەرچاوە: ٣٠٥)

خاڵێکی دیکە کە لە پراکتیکی کۆمەڵایەتی و وێژمانی سیاسیی ڕۆژهەڵاتدا بەرجەستە دەبێت، ئیدەی بەرابەری و دادمەندییە، وەکوو گرین فێلد ئاماژە دەکات، نەتەوەی مۆدێرن «کۆمەڵگایەکی گشتگیر، سەروەر و لە جەوهەردا یەکسان»(Greenfeld 2001: 32) وێنا دەکات. قاسملوو لە «بحث کوتاهی در باره سوسیالسم»دا ئاماژە بەوە دەکات کە ئامانجگەلی حیزبەکەی تەنیا چارەسەریی کێشەی نەتەوەییی نییە، بەڵکوو پرۆگرامی هەیە بۆ کێشە کۆمەڵایەتییەکانی کوردستان و «لە ساڵی ١٩٧١ـەوە تا ئێستا

بەرنامەی بە تایبەت لەسەر بنەمای چارەسەری دوو کێشــەی «نەتەوایەتــی» و «کۆمەڵایەتی» دامەزراوە.» (قاسملوو، ۱۹۸۲:۸)

لە ئاراستەی بنەمای یەکەمی بۆچوونەکانی قاســملوودا، کۆمەڵێــک تیئۆریســیەنی بواری ســەروەری و مافــی دیاریکردنــی چارەنووس ڕادەگەیەنن کــە «نەتەوە وکــوو خەڵک مافی خۆبەڕێوەبەریی هەیە، کــە [مافی] دیاریکردنی چارەنــووس، ئاماژەیەکی ڕاســتەخۆیە بۆ مافی گەردوونی بــۆ مرۆڤ.» (MacCormick 1999; Lindahl: 2001; Tully 1995) هاوئاراســتە لە گــەڵ هێمان(عنصر)ی دووەمــی بۆچوونەکانی قاســملوو واتــە «لــە ناوبردنی ئیستیســماری مــرۆڤ لــە مــرۆڤ» (قاســملوو، ۱۹۸۲:۹)، ئەو تیئۆریســیەنانە خەخت لەوە دەکــەن کە «لە دۆکترینــە مۆدێرنەکانــی ســەروەریی گەلدا، گەل وەکوو نەتــەوە حوکمڕانی دەکات؛ [بۆیە] سەروەریی گەل لە نیزیکەوە بە خۆبەڕێوەبەریی دیموکراتیکەوە پێناســە کــراوە؛ واتە، مەرجی نۆرماتیڤ، کــە بە پێی ئەو، یاســا ڕەوا بکات، ئەوەیــە کە [ئەو یاســایە] بەرهەمــی بڕیاری گەل بێت.» (MacCormick 1999; Lindahl: 2001; Tully 1995)

سەروەری لە هزری ئانتی کۆلۆنیالدا

توێژینەوەکانی سەبارەت بە بنچینە و جۆرەکانی هزر و پراکتیکی کۆلۆنیال، بۆمان ڕوون دەکەنەوە کە ڕەخنەی ئانتــی کۆلۆنیال، پێش ئەوەی کە ڕاستەوخۆ داوای سەربەخۆیی بکات، لەسەرەتادا بە داواکاری بۆ شارۆمەندییەکی یەکسان لە نێو چوارچێوەی ئەمپەریالیدا دەســتی پێ کردووە. بەڵام ئەزموونی مێژوویی ســەڵماندوویەتی کە ئەم مۆدێلە ئالتێرناتیڤانە، لە ئوتۆپیا (کۆمەڵگای ئارمانی) و هەندێک ئیدەئال تێنەپەڕیون. خەباتی گاندی بۆ شــارۆمەندیی یەکســانی ئەمپەریالی بریتانی، لە ئەفریقای باشــوورەوە دەســتی پێ کرد. واتە دانیشــتوانی کۆلۆنییــە بریتانییەکان هەمــان مافــی شــارۆمەندییان هەبێــت کە سپیپێستە بریتانییەکان لە ناو خاکی بریتانیادا هەیانبوو. ســەرەڕای خەباتێکی زۆری لیبیراڵە هندییەکان بۆ بەدیهێنانی مافی شــارۆمەندی، دەســەڵاتی بریتانیا تەنیا دانی بە ســەروەریی خەڵکی سپێپیســتی دوورگەی بریتانیادا دەنا، بەڵام لەمەڕ خەڵکی کۆلۆنییەکان، سیاسەتێکی هەڵاواردنی نەژادیی پەیڕەو کرد. سەرەتاییترین مافەکانی شــارۆمەندە غەیــرە بریتانییەکان لە کۆلۆنییەکاندا پێشێل دەکران. بۆ نموونە کاتێک گاندی لــە بریتانیا ڕا چووە ئافریقای باشــوور، هەموو مافە شــارۆمەندییەکانی لێ ئەســێندرا. واتە مافە شارۆمەندییەکانی وەکوو شارۆمەندی بریتانیا لە سەر خاکی خودی بریتانیا دەستەبەر بوو، بەڵام کاتێک گەیشتە کۆلۆنییەک، لەو مافانە مەحرووم کرا. ئیدەی شــارۆمەندی ئەمپەریال کــە دەبوایە لەگــەڵ دەوڵەتێکــی ئەمپەریالی یەکپارچەدا بــەدی بهاتایە، لــە کۆلۆنییەکاندا تووشــی ســنووردارکردنێک بەدەست یەکینە نەتەوەییــەکان دەهات. لەم بارەیەدا ســینها ڕادەگەیەنــێ کە «بۆ ماوەیەکــی کورت لە نێوان هەردو شــەڕای جیهانــی دا] هەوڵێک درا بۆ یاســای شــارۆمەندییەکی بناغەفــراوان، بەڵام لە پراکتیکدا، ناســیۆنالیزەکردنی ئەمپەراتۆری بریتانیــا [بــە دابەشــکردن بەســەر چەندین یەکینەی نەتەوەییدا] سەرکەوت، لەگەڵ ئەویش بۆ هەتــا هەتایە واز لە مۆدێلــی ئەمپەراتۆری فێدێراڵ هێنــرا. چوونی گاندی لــە ئەفریقای باشوورەوە بۆ هیند، دانپێدانان بەو ڕاستییە بوو کە خەبات بۆ شارۆمەندی ئەمپەریال شکەستی هێنابــوو.» (Sinha, 2013: 165) لەســەر ئەم قەناعەتــە بوو، کە بزووتنەوەی ناسیۆنالیســتی هیند، ئیتر لەســەر ســەروەریی ڕەهای هیند لە قالبــی دەوڵەت-نەتەوەدا بڕیــار دەدات. لە ناوەڕاستی سەدەی ڕابردووەوە دیکۆلۆنیزاسیۆن (مســتعمرەزدایی) بووە بە هۆکاری دروســت بوونی پەیوەندییەکی دامەزراوەیی-ئیدیئۆلۆژیک لەسەر جۆگرافیاگەلی دیاریکراو؛ پەیوەندییەک کە بە بیچم گۆڕینی سیاسی، بەرەو سەروەریی

گەل لە ئاستی جیهانیدا بەدیهاتووە. لە ئاراستەی ئـەم گۆڕانانەدایە، کە قاسـملووهەر لە بەندی یەکەمی مژاری مافـی دیاریکردنی چارەنووس بۆ نەتەوەی کورد، لە کتێبی ناوبراودا کێشـەکە دەبەستێتەوە بە کۆلۆنیزاسیۆن و وەها پێدەچێت: «مەسـەلەی ڕزگاریی کۆلۆنییـەکان و وڵاتانی ژێردەسـت خێراتر لە مەسەلەکانی دیکە بەرەو پێش دەچێت... ئێسـتا هیـچ نەتەوەیەک نییە کە بە ئازادیی خۆی نەگەیشتبێ یان هەنگاوی بەرەو ئازادی نەنابێ.» (قاسـملوو، ١٩٩٦:٣١٩) بۆ ڕزگاری لە کۆلۆنیزاسـیۆن، قاسملوو ڕاستەوخۆ ئامـاژە بـە وتەی لێنیـن دەکات کـە دەڵێ: «مافـی دیاریکردنی چارەنووسـی نەتەوەکان، واتە سـەربەخۆیی سیاسـیی ئـەم نەتەوانە و دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی نەتەوەیی.» (هەمان سـەرچاوە) سروشـتییە کە قاسملوو، ئەو کات وەکوو مارکسیسـت بۆ سـەلماندنی بۆچوونەکانی دەگەڕێتەوە بۆ دەقەکانی مارکس یـان لێنین، بەڵام دارشـتن و پێناسـەکردنی چارەسـەریش لە هەمان ئاراستەدایە کە پێشتر ئامـاژەی پێ کـرا، بیچم گرتنی سـەروەری، لـەدەرەوەی سـنوورە کۆلۆنیالەکانـدا بووە بە «بۆچوونـی سـتاندارد لەمەڕ دەسـکەوتەکانی دیکۆلۆنیزاسـیۆن و ناسیۆنالیسـمی ئانتـی-کۆلۆنیـال. [چونکە] لە لایەک وەکوو ئامرازێک بـۆ گەردوونیکردنـی سیسـتەمی دەوڵەتـی ڤێسـتفالینی کار دەکات، لـە لایەکـی ترەوە دەبێتە هـۆکاری بڵاوبوونەوەی مۆدێلی [مافی] دیاریکردنی چارەنووسـی نەتەوە و سەروەریی گەل لـە فۆرمی ناسیۆنالیسـمدا.» (Mantena لـە Burke & Skinner, 2016:297) سەرەڕای ئەوەی کە ڕەوتی باو لە ڕەوتە سیاسییەکانی ئەو کاتـەدا چەپ بوو، بەڵام قاسـملوو بە جورئەت کێشـەی کورد لە چوارچێوەی تیئۆریی ئانتی-کۆلۆنیالـدا پێناسـە دەکات کاتێـک دەڵێت: «لە هەوڵ بۆ چارەسـەرکردنی کێشـەی کورد، وەکوو زۆرێک لە کێشـەکانی سەردەمی ئێستا، هۆکارێکـی دیکـەش کاریگەرە. لـە ڕوانگەی مێژووییەوە، جگە لەوەی کە سەردەمی ئێستا، سەردەمی ڕووخاندنی سیسـتەمی کۆلۆنیال و ڕزگاریـی نەتەوە چەوسـێندراوەکانە، هەروەها سەردەمی گۆڕاندنی [سیستەمی] سەرمایەداری بەرەو سۆسیالیسمیشە.» (قاسملوو، ١٩٩٦:٢٩٢) واتـە قاسـملوو ئەوکاتەش وەکـوو چەپێکی مارکسیست، مەرجی یەکەم بۆ سەروەریی گەل لە ڕزگاربوون لە سیسـتەمی کۆلۆنیالدا دەبینێ و گوزار بۆ سۆسیالیسـم لـە قۆناخێکی دواتردا هەڵدەسـەنگێنێ. بۆیە لەم ئاراستەیەدا جەخت لەسـەر ئەوە دەکات کە «تەنیا بە سەرنجدان لە ڕاستییە ئاماژەپێکراوەکان دەتوانین چارەسەری کێشـەی کورد تاوتوێ بکەین و هەر هەوڵێک لە پێنـاوی چارەسـەریی کێشـەکە دوور لە [سەرنج] بە سەر ئەم ڕەوشە گشتییە، لە ئاستی تیئۆرییـەوە هەڵە و لـە پراکتیکـدا زیانبارە.» (هەمان سەرچاوە)

ناسیۆنالیسمی ئانتی کۆلۆنیال بە شێوەیەکی دیالێکتیـک، بـەرەو دەوڵەت-نەتەوە گەشـەی سـتاندووە، چونکـە «نەتەوە-دەوڵـەت ڕۆژەڤی سەرەکیی هزری ئانتی-کۆلۆنیال بووە.»(Mantena لـە Burke & Skinner, 2016:29) مانتێنـا نەتەنیـا نەتەوە-دەوڵەت وەکـوو ڕۆژەڤی هزری ئانتی کۆلۆنیال پێناسـە دەکات، هەروەها ئاماژە بە دیتێرمینیسـمێکی (جەبر) مێژوویی دەکات و ڕادەگەیەنێ «چونکە [پرۆسەی] دیکۆلۆنیزاسیۆن بـە جودابوونـەوە و سـەربەخۆیی کۆلۆنییـە فەرمییەکانی جاران بە ئەنجام گەیشت، نەتەوە-دەوڵەت دەبێت وەکوو بەرهەمی لۆژیکی وەراری سیاسیی ئانتی-کۆلۆنیالیسم وێنا بکرێت.» (هەمان سەرچاوە، ل ٣٠٠)

شـارۆمەندسـازی بە شایسـتەیی ئێپیستیمیک

قاسملوو لە کتێبەکەیدا باس لە پێکهاتنی زاناوی نەتەوەییـی گەلی کورد دەکات، کە تەعبیرمان لەو دەستەواژەیە پرۆسـەی نەتەوەسازییە. لەم بارەیەدا قاسملوو ڕادەگەیەنێ کە «دروستکردن/

پێکهێنان(تکوین)ی کاملّی زاناوی نەتەوەییی کورد لە هەلومەرجی ئێستادا ئەستەمە. بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە، هەبوونی نەتەوەی کورد کە ڕۆژبەرۆژ لە گەشەسەندن و بەهێزبووندایە، ئینکار بکرێت.» (قاسملوو، ١٩٩٦:٣٠٥) نزیکەی شەست ساڵ بەسەر ئەو سەرنجەی قاسملوودا تێدەپەڕێت. لەو سەردەمەوە تا ئێستا کوردستانی ڕۆژهەڵات چەندین شۆڕشی ئەزموون کردووە کە ئەو شۆڕشانە بوون بە بەشێک لە بیرەوەریی نەتەوەییی تاکی کورد. ئەنتەگراسیۆنی کۆمەڵگا کوردستانییەکانی ڕۆژهەڵات، چەندین قۆناغی بەسەربردووە، تەنانەت بە بۆچوونێکی مارکسیستیش بێت، پەیوەندییەکانی سەرمایە ئێستا لە ڕۆژهەڵات لە ئاستێکی زۆر پێشکەوتووتردایە. سەرەڕای نەبوونی فیزیکی -یان ئامادەبوونێکی کز- تەڤگەری ڕزگاریخوازیی کوردی لە ڕۆژهەڵات، ئاستی خۆئاگاییی نەتەوەییی تاکی کورد لە ڕۆژهەڵات زۆر بەهێزتر بووە. مانگرتنی ٢٠١٨ سەلماندی کە خەڵکی ڕۆژهەڵات هێشتا پابەندی وێژمانی سیاسیی ڕێکخراوە سیاسییەکانیەتی. هۆکاری سەرەکیی ئەم پابەندییە و ئەم خۆئاگاییییە نەتەوەیییە جیاواز نییە لە ئەو هاندەرە کە جووتیارانی شڤابێن داواکارییە ڕەواکانیان دەربڕن؛ ئەو هاندەرە بێ گومان ئێپیستێمە.

مەرجێکی گرینگی دێموکڕاسییەکی زیندوو و دینامیک، شایستەییی ئێپیستێمیکە (epistemic merit). بە بێ ئێپیستێم، پرۆسەی ڕۆشنگەری، ڕیفۆرماسیۆن، وەراری چەمکی سەروەری و لە کۆتاییدا دێموکڕاسیش مومکین نەبوو. دەوڵەتی ئێران، کوردستانی میلیتاریزە کردووە، دەزگای پەروەردە و ئابۆری و کارگێریی لە کوردستان بەهێزتر کردووە، بەڵام خەڵکی ڕۆژهەڵات هەست بە درز و دابڕانێکی قووڵ لە نێوان خۆیان و ئێراندا (وەکوو دەوڵەت) دەکەن. نامۆ بوونی کورد لە ئێران و ئێرانی بوون بەشێکە لە پرۆسەی سروشتیی نەتەوەسازی، کە بۆ خۆییەکان هەڵوێستێکی گشتگیر (inclusive) و لەمەڕ دەرەوەی خۆی، بە تایبەت دیکەی خۆی، هەڵوێستێکی دەرگر (exclusive) هەڵدەبژێرێ. بەڵام لەو درز و دابڕانەدا بۆشاییییەکی ئێپیستمیکی هەیە، واتە بۆ تاکی کورد و تەنانەت بۆ بەشێک لە نوخبەی سیاسیی کورد، ئەو بۆشاییییە پێناسە نەکراوە. نامۆبوونی خەڵکی ئاسایی لە کلێسە بە دەستەبەرکردنی سەروەری کۆتایی هات، بەڵام بە بێ بەدەستهێنانی ئێپیستێم و ڕاهێنانی دێموکڕاسی، ئەو سەروەرییە نەدەگەیشتە ئامانجی کۆتایی.

ڕاهێنانی گەل

نوخبەی هزری و سیاسیی کورد، لە نەبوونی دەزگای سۆسیالیزاسیۆنی نەتەوەییدا، ئەرکێکی گرنگییان بۆ ڕاهێنانی گەل هەیە، کە لە نەریتی بزووتنەوەی کرێکاری لە سکاندیناڤیادا وەکوو ڕاهێنانی گەل (بە سوئێدی folkbildning[٢٩]) پێناسە کراوە. مەبەست لەو ڕاهێنانە ڕۆشنگەری بۆ خەڵکە، کە لە کۆتاییی سەدەی ١٩دا بە تایبەت لە ناو ڕێکخراوە کرێکارییەکانی نزیک بە حیزبە سۆسیالدێموکڕاتەکاندا سەری هەڵدا. ئامانجی سەرەکیی ڕاهێنانی گەل، دروستکردنی بیر و ڕا و لە کۆتاییدا مۆبیلیزە (بەسیج) و جووڵاندنی خەڵک بەرەو ئاراستەیەکی سیاسی بوو. چونکە «لە مۆبیلیزاسیۆندا ئامادەیی دروست دەکرێت بۆ ئەنجامدانی کردارێک، واتە ڕاهێنانی مۆبیلیزەکارانەی گەل، تەنیا بە ڕۆشنگەری و وەرگرتنی زانین ڕاناوەستێ. کاتێک باس لە مۆبیلیزەکردن بە ڕێگای ڕاهێنانی گەل دەکەین، ناوەرۆکی خەباتەکە پەیوەندییەکی قووڵی بە بزووتنەوەی گەل و بزووتنەوە] کۆمەڵایەتییەکانەوە هەیە.» (Lars-son, 2013:9) لایەکی دیکەی ڕاهێنانی گەل، بەدیسیپلینکردنی هزر، وێژمان و کرداری گەلە بەرەو ئاراستەیەکی دیاریکراو. نەبوونی دیسیپلین ڕێگا دەدات بە بێهێزیی هەر جووڵانەوەیەک. بێگومان بەرخۆدانی بە دیسیپلین بەشێکی

ناجیابار لە مۆبیلیزاسیۆنی سیاسیدایە. ئەندامەتی لــە کۆلێکتیڤ(جەمـع) و لەبەرچاوگرتنــی بەرژەوەندیــی کۆلێکتیــڤ و تەنانــەت وەکوو تــاک نوێنەرایەتیــی ئـەو بیروبۆچوونانەی کە کۆلێکتیڤ هەیەیتی، بەشــێکە لە ئەنجامەکانی ئەم خۆ دیســپیلین کردنەوەیە. ڕاهێنانی گەل لە ســەدەی نۆزدەشــدا وەکوو پێشمەرجێکی دیموکراســی پێناســە دەکرا: واتــە بۆ ئەوەی گەل بتوانێ موماریســەی دیموکراســی بکات، پێویســت بوو ڕابهێندرێت و پەروەردە بکرێت. لە هەمان کاتدا وەکوو لارشــۆن ئاماژە دەکات: «ڕۆشــنگەری، ناوکی مۆبیلیزەکردنی خەڵکە بۆ گۆڕانی کۆمەڵایەتــی؛ [واتە] زانینی ئۆبژێکتیڤ ســەبارەت بــە ڕەوشــی کۆمەڵگا، بیــدادی و وێناکردن و بیرلێکردن لە ســەر بۆچوونەکانی دیکە لــە کۆمەڵگادا و کۆمەڵــگا دەبێت چۆن بەڕێوە بچێت، ئەمانە هەمووی بە ڕێگای ڕاهێنان و پەروەردەی گەلەوە دەگاتەوە تاک.»(Larsson, 2013:9) سۆســیالدێموکراتەکان بــۆ ڕاهێنانی خەڵکی ئاســایی بە درێژایی مێژوویان بازنەی موتالعاتیــان (studiecirkel) دانــاوە. لە هەر شــوێنێکی کار، ســەندیکا بە هاوکاری لەگەڵ ئەنجومەنێکی موتالعاتــی، بازنەیەکی دادەنا، نە مامۆستا بەڵکو ڕێبەرێکی بازنە (cirkelledare) دەستنیشــان دەکرا و لەســەر تەوەری جیاواز کرێــکار یان کارمەند یان هەر شــارومەندێکی دیکە، وانەیان لە ڕێبەری بازنە وەردەگرت.

ئەم بازنانە لەدەرەوەی سیستەمی پەروەردەی گشــتی و تەنانەت زۆر جار لە دەرەوەی بازنەی ئیدئۆلۆژیکی خودی سۆسیالدێموکراتەکان بوون. پەر ئالبین هانســۆن (Per Albin Hansson)، ڕێبەری سۆسیالدێموکراتەکان و سەرۆکوەزیری ســوئێد لە نێوان هەر دوو شەڕی جیهانی و لە میانەی شــەڕی جیهانیی دووەمدا لەو باوەڕەدا بــوو کــە یەکێک لــە گرنگتریــن ئەرکەکانی دیموکراسی، لە ناوبردنی هاوهەستیی چینایەتی و دامەزراوەیی کردنی هاوهەستیی شارۆمەندییە، کــە بریتییــە لــە بەهاگەلی گشــتگیر وەکوو بایەخ و هاودەردی، دادپەروەری، هاوهەســتی و مرۆڤایەتــی.» (Karlsson, 2001:468) هانســۆن هەروەها وەکوو دانەری ماڵی گەلیش (Folkhemmet) ناســراوە، واتە کۆمەڵگایەکی دادپەروەر و گشتگیر کە هەموو کەس بە هەموو زانــاو و تەعەلوقی کۆمەڵایەتــی، چینایەتی و هزرییەوە، بتوانێ خۆی تێدا ببینێ و هەروەها لە ڕیفاه(خۆشــبژیوی)ی هاوسان بەهرەمەند بێت. بە بۆچوونی ئاندێرش ئیساکســۆن، نووســەری بیۆگرافیــی هانســوون، ماڵی گــەل ئامرازێک بوو بۆ «زاڵبوون بەســەر زاناوە چینایەتییەکان» وهەروەها ڕادەگەیەنێ کە هانســۆن «زۆر چاک لە پۆتانسیێلی یەکگرتنەوەی ماڵ، ناسیۆنالیسم و سۆسیالیســم ئــاگادار بــوو. (Isaksson, 2000:189)

بە ڕێکــەوت نییــە کە سۆسیالیســتێکی دیکە، قاسملوو، لە هەمان ئاراستەدا ئاماژە بەوە دەکات کە «هاوکات لەگەڵ چارەسەری کێشەی نەتەوەیی و دەســتەبەرکردنی مافی نەتەوەیی، حیزبی پێشــرەو (مەبەستی حیزبی دێموکراتی کوردســتانی ئێــران بــوو) دەیــەوێ کێشــە کۆمەڵایەتییەکانی گەلەکەمان چارەسەر بکات.» (قاســملوو، ۱۹۸۲:۶) واتــە بەبێ دروســتکردنی کۆمەڵگایەکــی دادپەروەر و شــارۆمەندییەکی گشتگیر، بەدیهێنانی مافی نەتەوەییش سوودی نابێت، قاســملوو لێــرەدا بە ڕاشــکاوی دەڵێ «حیزبێــک کە هەوڵ دەدات بزووتنەوەی گەلی کــورد ڕابەری بــکات، ئەگەر تەنیــا حیزبێکی ناسیۆنالیســتی تــەواو عەیار بێــت، واتە بەس چارەســەری کێشــەی نەتەوەیی لــە ناوەندی بیروراکەیدا بیت، دەگاتە جێگایەک کە کێشــە کۆمەڵایەتییەکانــی چارەســەر نەکردووە و بەم شێوەیە بەدەســتهێنانی مافی نەتەوەیی وەکوو شــتێکی بێ کەڵــک وەدەر دەخــات.» (هەمان ســەرچاوە، ۶) بۆچوونی قاسملوو دەکرێت وەکوو پێشبینییەک بۆ هەلومەرجی هەرێمی کوردستانی عێــراق هەڵبســەنگێندرێت. حیزبەکانــی ئەو بەشەی کوردســتان بۆ قوناغی پاش ڕزگاری او

دیارە هیچ بەرنامەیەکیان نەبووە؛ لە ماوەی ٢٩ ساڵ حوکمڕانیدا لە هەرێمی کوردستانی عێراق، هیچ پرۆگرامێک بۆ پێکهێنانی شارۆمەندیی کوردستانی دانەڕێژراوە؛ هیچ پرۆگرامێک بۆ مەهاری سەرمایە بە ڕێگای باج و هاندانی کەرتی بەرهەمهێنەر دروست نەکراوە. دروست بە پێچەوانەوە، بە پێی ڕێبازی نیئۆلیبراڵ، ڕێگە دراوە بە دروست بوونی کارتێل و تراستگەلێک کە لە خزمەت ئۆلیگارشییەکدایە. لەو بەشەی کوردستان نەک هەر شارۆمەند دروست نەبووە، تەنانەت حیزبایەتییش بە پێی ئێپیستێم و ڕاهێنانی کادر و هاووڵاتی بەڕێوە نەچووە؛ پەیوەندیی حیزبەکان لەگەڵ خەڵکی ئاسایی پەیوەندییەکی پاترۆناژ (ئەرباب موشتەری) ە. وەکوو قاسملوو دەردەبڕێ، بەدەستهێنانی مافی نەتەوەیی، بێ کەڵک دەمێنێ و ئیتر زۆر ئاسایی دەبێت ئەندامانی ڕێبەرایەتیی هەندێک ڕێکخراوە سیاسییەکانی هەرێمی کوردستانی عێراق، هەڵوەشاندنەوەی قەوارەی حقوقیی هەرێم و تەنانەت پەیوەستبوونی پارێزگا کوردستانییەکان بە بەغداوە، وکوو ڕێگاچارە بۆ کێشەکان دەبینن و بەشێکی بەرچاوی خەڵکیش بۆ ئەو بۆچوونانە چەپڵە لێدەدەن.

ڕوویەکی دیکەی پرسەکە دەستنیشانکردنی جۆرە دێموکراسییەکە کە قاسملوو وەکوو دێموکراسیی قووڵ چەند جار ئاماژەی پێ کردووە. قاسملوو لەو باوەڕەدایە کە»دێموکراسی پێویستترین مەرج بۆ پێشکەوتنی کۆمەڵگا یە. دێموکراسی تەنیا بە چەند دەستووری کارگێڕی بەدی نایەتەوە» (هەمان سەرچاوە، ل ٣٨) و ڕادەگەیەنێ کە «وەکوو حیزبێکی دێموکرات کە چل ساڵە لە پێناو ئازادی و دێموکراسیدا تێدەکۆشێت، باوەڕێکی قووڵی بە دێموکراسی هەیە و بەدیهێنانی لە هەمووو هەلومەرجێکدا وەک یەکێک لە پرەنسیپە بنچینەییەکانی پێشکەوتنی کۆمەڵگا دەبینێ.» (هەمان سەرچاوە، ل ٤١) ڕەخنەی قاسملوو لە سیستەمی ڕێئالسۆسیالیسم، واتە وڵاتە سۆسیالیستەکانی بلۆکی سۆڤیەت، دەربڕی ئەوەیە کە قاسملوو لە باوەڕی بۆ ئازادی و دێموکراسیدا سادقە، چونکە سۆسیالیسمی دێموکراتیک وەکوو دژبەرێک بۆ سۆسیالیسمی ئۆتۆریتەری سۆڤیەتیک پێناسە کراوە. هەرچەند وەکوو لێکۆڵەرێک، قاسملوو لە سیستەمی ئاکادێمیکی مارکسیستیی سەردەمی شەڕی سارد دا سۆسیالیزە کرابوو، بەڵام باوەڕێکی قووڵی بە دێموکراسی هەبوو، بۆیە لە لایەن چەپی توندڕەو ڕا بەردەوام هێرشی دەکرایە سەر و بە نوێنەرایەتیی بوورژوازی تاوانبار دەکرا. قاسملوو گەیشتبوو بەو قەناعەتە کە بە بێ بەرنامەیەک بۆ شارۆمەندسازییەکی دێموکراتیک، بەدیهێنانی مافی نەتەوەیی ئەستەمە. لایەنی نەتەوایەتی و کۆمەڵایەتیی هزری قاسملوو یەکتریان تەواو دەکرد. دەستەبەرکردنی مافی نەتەوەیی واتە سەروەریی گەلی کورد و دادپەروەریی کۆمەڵایەتی بە سیاسەتێکی گشگیری شارۆمەندسازیدا ئەساسی هزری قاسملوو بووە.

ئەنجام

خەباتی گەلی کورد لە ڕۆژهەڵات، لە جەوهەری خۆیدا خەباتێکی ئانتی کۆلۆنیالە بۆ دەستەبەرکردنی سەروەری، کە بە پێی دیالێکتیکی ئەو خەباتانە بە دامەزراندنی دەوڵەت-نەتەوەوە بەدی دێتەوە. بە بۆچوونی قاسملووش گەلی «کورد وەکوو هەموو نەتەوەکانی دیکە، مافی دیاریکردنی چارەنووس و دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی هەیە.» (قاسملوو، ١٩٩٦:٣١٩) قاسملوو هەموو ژیانی سیاسیی خۆی لە میانەی شەڕی ساردda بەسەر برد، کە گۆڕانی ستاتوس-کوو(دۆخی ئارایی)، واتە گۆڕینی سنوورە سیاسییەکانی ئەو دەوڵەتانەی کوردیان کۆلۆنیزە کردووە لەو سەردەمەدا، ئەستەم بوو. بۆیە بەشێکی زۆر لە نووسراوەکانی تەرخان دەکرد بۆ بەرگری لەو هزرە، هەم لە بەرانبەر چەپەکان و بلۆکی سۆڤیەت و هەمیش بەرانبەر دەوڵەتانی ڕۆژاوا. هەلومەرجی

سیاسیی ئێران و ژێئۆپۆلیتیکی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، قاسملووی بەرەو چارەسەرییەکی کارکردی هان دەدا، بۆیە ئۆتۆنۆمیی وەکوو بژاردەیەک، بۆ «قۆناخی یەکەم» بەرجەستە دەکات کە دەستەبەرکردنی لە «هەلومەرجی» ئەو کاتەدا لەوانەیە ئەستەم نەبێت. قاسملوو لەم بارەیەدا پرسەکە وا شی دەکاتەوە: «دوور نییە لە قۆناخی یەکەمدا لە گشت ئەو وڵاتانەی کورد لێیان دەژین، مافی ئۆتۆنۆمی بۆ کورد لە چوارچێوەی ئەو وڵاتانەدا دابین بکرێت. ئاشکرایە کە لە هەلومەرجی ئێستادا دروشمی ئۆتۆنۆمی بۆ کورد لە چوارچێوەی هەریەک لەو وڵاتانەدا دروشمێکی دروستە.» (قاسملوو، ۱۹۹۶:۳۳۰) تەنانەت بیست ساڵ دواتریش لەسەر کاتی بوونی دروشمی ئۆتۆنۆمی دیار دەکات کە ئەو دروشمە لەو قۆناخەدا بۆ حیزبی دێموکرات دروشمێکی ستراتێژیکە؛ ئەو ستراتێژییە لەوانە یە ۵، ۱۰، تەنانەت ۲۵ ساڵ یان زیاتریش بخایەنێ و لەسەر بەردەوامیی قۆناغی ستراتێژیک ڕادەگەیەنێ کە «بەردەوامیی قۆناخی ستراتێژیک هۆکار و بەکەری زۆری هەیە، بەتایبەت بەو پرسەوە گرێ دراوە کە ئێمە لە قۆناخێکی تاکتیکیدا تا چ ئەندازە سەرکەوتوو بووین و تا چ ڕادەیەک لە تاکتیکی گونجاو کەڵکمان وەرگرتووە.» (قاسملوو، ۱۹۸۲:۱۱) دروشمی دێموکراسی بۆ ئێران و ئۆتۆنۆمی بۆ کوردستان، هەرچەندە ستراتێژیک بیت، بە بۆچوونی شەخسی قاسملووش بەستراوەتەوە بە هەلومەرجەکانی کاتی و ژێئۆپۆلیتیک، دەنا لە ڕاستیدا وەکوو بەردەوام ئاماژەی پێ کردووە کورد مافی دامەزراندنی دەوڵەت-نەتەوەی خۆی هەیە، واتە سەروەریی تام و تەواو.

باوەڕی قاسملوو بۆ دێموکراسیی سیاسی و کۆمەڵایەتی، گوزارش لە زانینی لە شایستەیی ئێپیستێمیک وەکوو پێشمەرجێک بۆ دێموکراسییەکی قووڵ دەکات. ئەم ئێپیستێمە دەبێت لە ناوئاخنی تاکی کورددا دەروونی بکرێت؛ ماتریالی ئەم شارۆمەندییە ئامادەیە؛ ڕۆژهەڵات بە دینامیکی خۆیەوە سەلماندوویەتی هەرچەندە تاکەکانی لە پراکتیکی سیاسی و یاساییدا ڕەعیەتی عەجەمن، بەڵام پرۆتۆتیپی شارۆمەندیی کوردستانیان خوڵقاندووە و ئەرکی هەنووکەییی نوخبەی سیاسی و هزری کورد لە ڕۆژهەڵات، خەبات لە قالبی ڕاهێنانی گەلی کورددا بۆ دروستکردنی شارۆمەندییەکی دێموکراتیک، گشتگیر و ئامانجمەندی کوردستانییە.

ژێدەرەکان

1. epistem
2. divine sovereignty
3. human integrity
4. Raison d’être
5. regnum
6. Regnum Anglicana
7. Regnum Gallicum
8. ecclesium

۹. من لە جیاتی وشەی «ئایین» وشەی «دین» بەکار دێنم، چونکە وشەیەکی پارتی /dên/ و ئاڤێستایی/deêne/ یە و عەرەبی نیە، بەڵام چووە ناو دەقە عەرەبییەکان، بە تایبەت قورئان. ئایین زیاتر بۆ/ritual/ بەکارهێنراوە و لە ڕاستیدا دەربڕینی دابونەریتی دینی وەکوو نوێژ و ڕۆژوویە.

10. Lay piety
11. Laicity
12. doctrinal pluralism
13. Die Sprache
14. Schwaben, eng: Swabia
15. Divine sovereignty
16. Peace of Westphalia
17. State sovereignty
18. Westphalian sovereignty
19. John Locke
20. Jean-Jacques Rousseau
21. Du contract social, ou Principes du droit politique
22. Koma Civakên Kurdistan demokratik, toplumcu-kon¬federal bir sistemdir. Demokrasi, cinsiyet özgürlüğü ve ekolojik yaşamı esas alır. Devlet olmayan, yatay ve piramit tarzı örgütlenmiş, demokratik, siyasal ve toplumsal bir organizasyondur. Halk toplulukları iradesini komün, ocak, meclis ve kongreler ile ortaya koyar.
23. https://tr.wikisource.org/wiki/KCK_S%C3%

B6zle%C5%9Fmesi?fbclid= IwAR37wvYS8p-m2IG ztbslEt9a-ozPepb-dClhrtTQfdjTBUIm-VZsWqRD k4rNc, retrived 2020-06-27

24. Kürdistan'da doğup yaşayan veya KCK sistemine bağlı olan herkes yurttaştır. KCK yurttaşı sisteme siyasal ve toplumsal bağla bağlı olan ve kültürel kimliği ile katılan, özgür iradeli, yurtsever, demokrat, katılımcı bireydir. Bu Sözleşmede belirlenen hak ve özgürlüklere sahiptir ve bu Sözleşmenin belirlediği yükümlülükleri yerine getirir.

25. KCK ilke ve amaçlarına karşı ihanet suçu işleyen kişi, Yüksek Adalet Divanının kararı ve Kongra Gel'in onayı ile yurttaşlıktan çıkarılır.

26. PKK, klasik parti olmayan, iktidarı hedeflemeyen, ideolojik, ahlaki ve örgütsel bir oluşumdur. Felsefe, bilim ve sanat alanında ideolojik ve özgür ahlaki bir örgütlenmedir. KCK sisteminin ideolojik gücüdür. Önderlik felsefe ve ideolojisinin hayata geçirilmesinden sorumludur.

27. Realpolitik

٢٨. ئەم کتێبە جاری یەکەم ساڵی ١٩٦٢ چاپ کرا. سەرچاوەی ئەم وتارە وەرگێڕانە فارسییەکەی ساڵی ١٩٩٦ە.

٢٩. لە باری واتاییدا ئەم وشەیە هەم دێتە واتای ڕاهێنان و هەمیش پەروەردە.

سەرچاوەکان

Brad R. Roth and Larry A. Garber Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law) Vol. 91, Implementation, Compliance and Effectiveness (APRIL 9-12, 1997), pp. 363-372 (10 pages)

Burke, R. & Skinner, Q. (2016). Popular Sovereignty in Historical Perspective. Cambridge: Cambridge University Press.

Clark, G. (1960). Early Modern Europe. London: OUP.

Friedrich, C. (1 963). The Philosophy of Law in Historical Perspective. Chicago: University of Chicago Press

Greenfeld, L. (1992). Nationalism. Five Roads to Modernity, Cambridge, Mass: Harvard University Press.

Habermas, J. (1996). 'The European nation state. Its achievements and its limitations. On the past and future of sovereignty and citizenship', Ratio Juris 9 (2):125–37.

Haig, C. (1993).English Reformations: Religion, Politics, and Society under the Tudors. Oxford: Clarendon Press.

Isaksson, A. (2000). Per Albin 3: Partiledaren, Stockholm: Wahlström & Widstrand

Jackson, R. (2007). Sovereignty, evolution of an idea. Cambridge: Polity Press.

Karlsson, Sten O. Karlsson. (2001). Det intelligenta samhället: En omtolkning av den socialdemokratiska idéhistorien. Stockholm: SAB.

Keen, M. (1991). The History of Medieval Europe. Harmondsworth: Penguin Books.

Lindahl, H. (2001). 'Sovereignty and the institutionalization of normative order', Oxford Journal of Legal Studies, 21 (1): 165–80.

MacCormick, N. (1999). Questioning Sovereignty. Law, State, and Nation in the European Commonwealth, New York: Oxford University Press.

McGrath, E. (2004). The intellectual origins of European Reformation. Cornwall: Blackwell Publishing.

Philpott, D. (2001). Revolutions in sovereignty. New Jersey: Princeton University Press

Rousseau, J. (2002). The Discourse on the Sciences and Arts and The Social Contract. New York: Vail-Ballou Press.

Sinha. M. (2013).'Whatever Happened to the Third British Empire? Empire, Nation Redux'. Writing Imperial Histories. Edited by Andrew S. Thompson, 168–83. Manchester: Manchester University Press.

Talmon, J. (1 970). The Origins of Totalitarian Democracy. New York: Norton.

Te Brake, W. (1998). Shaping History : Ordinary People in European Politics, 1500-1700. Los Angeles: University of California Press

Tully, J. (1995) Strange Multiplicity. Constitutionalism in an Age of Diversity, Cambridge: Cambridge University Press.

https://uscode.house.gov/download/annualhistoricalarchives/pdf/OrganicLaws2006/decind.pdf

https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/

https://wp.stu.ca/worldhistory/wp-content/uploads/sites/4/2015/07/French-Constitution-of-1791.pdf

http://kurdistanmedia.com/content/upload/1/newsletter/%D8%A8%D8%AD%D8%AB-%DA%A9%D9%88%D8%AA%D8%A7%D9%87%DB%8C-%D8%AF%D8%B1%D8%A8%D8%A7%D8%B1%D9%87%DB%8C-%D8%B3%D9%88%D8%B3%DB%8C%D8%A7%D9%84%DB%8C%D8%B3%D9%85.pdf

Larsson, S. Eriksson, L. Lundberg, M. Nordvall, H.Folkbildning för förändring, https://www.researchgate.net/publication/265092916 (retrived 2020-06-27)

قاسملو، عبدالرحمن (١٩٩٦). کردستان و کرد. ترجمە: طه عتیقی. APEC

«ئادیافۆریزاسیۆن»ی ئێرانی و «بێ پێگەیی»ی کورد

خالید خەیاتی

ئادیافۆریزاسیۆنی ئێرانی، بە ڕێگای دوو مۆدێلی ڕەفتاری یان دوو ستراتێژیی جیاواز بەڵام لە هەمان کاتدا کارا لە سەر یەکتر و لکێندراو بەیەکترەوە، «بێ پێگەیی»ی کورد لە ئێراندا دەستنیشان دەکات. کورد لە پەیوەندی لەگەڵ ئەم دوو ستراتێژییەدا- کە لە ڕاستیدا پێکهێنەری جەوهەری ئەخلاقیی نەتەوەی سەردەستن، و لە هەمان کاتدا وەکوو قەوارەیەکی هۆویەتی/کولتووری تایبەت و جیاکەرەوە (فارس/شیعە) نوێنەرایەتیی واتەی ئێرانیبوون و فۆڕمی هەڵبژێردراوی کۆمەڵگەی خەیاڵیی ئەو ئێرانیبوونە دەکەن ـ تەنیا ڕۆڵی ئۆبژە دەبینێت.

سەرەتا

بەدوور لە هەر ئیدیعایەکی تیۆریکی/ میتۆدۆلۆژیکی، ئامانجی ئەم نووسراوە کورتە، بریتییە لە زەقکردنەوەی پرسیار یان تێرامانێکی لەناکاو، کە ببێتە هۆکاری ئەوەی لە خۆمان بپرسین کە لە مۆراڵی سەردەستی ئێرانی و ئێرانیبووندا، «بێ پێگەیی» و وردەکارییەکانی ئەم «بێ پێگەیی»یە چۆناوچۆن وینادەکرێت و بە چ شێوەگەلێک بەرهەم دێتەوە. ئاخۆ ئەم وێنانەی کە سۆبژەی ئاسایی ئێرانی لە ژێر کاریگەریی مۆراڵی زاڵ و هەروەها کۆنژۆنکتووری سیاسیی ناوخۆیی و ناوچەیی، لە کوردیان بەرجەستە دەکاتەوە، هەڵگری چ تایبەتمەندییەکن و لەم پێناوەدا، وورد لە بەستێنی کۆمەڵگەی خەیاڵیی (Ander-son 1991) ئێرانی یان لە سیستەمی ئەخلاقیی ئێرانیبووندا، چ پێگەیەکی پێ بەخشراوە؟هەر لەم پەیوەندییەدا، چەمکی ئادیافۆریزاسیۆن کە لە لایەن کۆمەڵناس و فیلەسوفی پۆڵۆنیایی-بریتانیایی، زیگمۆنت باومان (Zygmunt Bauman 1925-2017) دارێژراوە،چ واتەیەکی هەیە و تا چ رادەیەک دەتوانێ تایبەتمەندییەکانی سیستەمی مۆراڵی ئێرانی لە پەیوەندی لە گەڵ کورددا روون بکاتەوە؟

«زیگمۆنت باومان» و چەمکی «ئادیافۆریزاسیۆن»

چەمکی ئادیافۆریزاسیۆن (Adiaphorisation) کە لە نووسراوەکانی زیگمۆنت باومان دا پێگەیەکی بەرچاوی هەیە، لە ئەساسدا رەخنەیەکە کە ئەو کۆمەڵناسە ئاراستەی بنەما مۆراڵییەکانی مۆدێرنیتە و بێ تەفاوەتی و بێ مشووریی مرۆڤی کۆمەڵگەی هاوچەرخی دەکات. لە روانگەی باومانەوە، هەرچەند مۆراڵ چەمکێکی کۆمپلێکس و فرەرەهەندە و بەم پێیەش ناکرێت هەتا ئاستی کاراکتەری تاکەکەسی دابەزێنی، بەڵام دیسانیش بە گوێرەی بۆچوونی ئەم فەیلەسوفە، لە ناخی هەر تاکە مرۆڤێکدا غەریزەیەکی ئەخلاقی هەیە، کە دەبێتە هۆکاری ئەوەی کە ئەم مرۆڤە لە بەرانبەر چارەرەشی و ئازاری کەسانی هەژار، بێ ماف و بێبەشکراو، هەست بە هاوخەمی/ هاودەردی (Empathy) و بەرپرسیارێتیی ئەخلاقی بکات (Bauman 1998a). باومان پێی وایە کە لە هەمان کاتیش دا، دەستکارییەکی کۆمەڵایەتی (Social Manipulation) لە ئارادایە (Bauman 1991) کەدەبێتە هۆکاری ئەوەی کە هێندێک دەستە و چین و توێژی سەردەست لە کۆمەڵگەی سەردەم لە ئەرک و بەرپرسیارێتیی مۆراڵیی خۆیان بەرانبەر بە پەرێشانی و ئازاری مرۆڤ دابماڵدرێن. لێرەدا، باومان بە تایبەتی ئاماژە بە پرۆسەی ئادیافۆریزاسیۆن دەکات، کە لەوێدا کردەوەی ئەخلاقیی قیزەون، بە رێگای خۆدزینەوە لەوەی کە کۆمەڵناسی بلیمەت پێی دەڵێ شەرمی ئەخلاقی (EthicalShame) و هەروەها پشتبەستەن و خۆهەڵاوەسین بە هێندێک پێوەرەی ناشاز، لە ئاکامدا خۆی وەکوو دیاردەیەکی ئەخلاقیی بێلایەن لە کۆمەڵگەدا نۆرماڵیزە دەکات (Bauman 1998a:115).

بۆ نموونە، ئەو دەستە و تاقمانەی کە لە سەروەی هیرەمی دەستەڵاتن و نوێنەرایەتیی مۆراڵی سەردەست دەکەن، بۆ خۆدزینەوە لە بەرپرسیارێتیی ئەخلاقی بەرانبەر بە کێشەی هەژاری لە کۆمەڵگەیەک یان شوێنیکی نیشتەجێی دیاریکراو،بە رێگای کەڵکوەرگرتن لەو دەستکارییە کۆمەڵایەتییەی کە باومان باسی دەکات، فۆکووس یان سەرنج لە هەژاریی گشتی را دەبەنە سەر ژمارەیەک تاک و گرووپ کە لە هەمان کۆمەڵگەدا بۆ نموونە خەریکی خەراپەکاری یان کردەوەی کریمینالن. لەم پەیوەندییەدا، چین و توێژی دەستەڵاتدار بە رێگای کەڵکوەرگرتن لە دامودەزگا بەهێزەکانی خۆیانەوە (میدیا و دەزگای ئیداری و سیاسی)، نە تەنیا خۆیان لە هەموو بەرپرسیارێتییەکی ئەخلاقی بەرانبەر بە بەشمەینەتیی ئەم هەژارانە بێبەری دەکەن، بەڵکوو تەنانەت بە رێگای پشتبەستن بە پرۆسەی ئادیافۆریزاسیۆن دەتوانن بە پێچەوانەی واقیعی کۆمەڵگە، خەڵکە هەژار وبێ مافەکە بە تاوانبار

نیشان بدەن هەتا لە سەر هەمان ڕێچکە خۆیان جێگای قوربانی بگرنەوە و هاواری ئەوە بکەن، کە ئەوە ئەوانن کە وەکوو خەڵکێکی «خاوەن کەرامەت و کولتوور و شارستانییەت» کراونەتە ئامانجی خەڵکانێکی «بێ سەرە و بەرە» کە لە «شوێنگەلێکی ناشاز و مەترسیدارەوە» خەریکن هێرشی خۆیان پێکبێنن(Bauman 1998a:114). بەم شێوەیە، نوێنەرانی مۆراڵی زاڵ، لە کێشانی هێڵێکی جیاکەرەوە لە نێوان خۆیان و ئەوانی دیکەدا، هەم لە فۆرمی جەستەیی و هەم لە فۆرمی ئەخلاقیدا سەرکەوتن بە دەست دێنن؛ هێڵێکی جیاکەرەوە کە بە گوێرەی ئێدوارد سەعید (Said 1994) یەکلاییکەرەوە و بڕیاردەر دەبێت لە دەستنیشانکردنی شکڵێک لە مۆدێلی دەستەڵات یان تەرتیبی کۆمەڵایەتی کە لەوێدا لایەنی زاڵ (چین، ناسنامە، کولتوور، نەتەوەی سەردەست) ئیدیعای نوێنەرایەتیکردنی نۆرمی پێشکەوتوو وەکوو «گەردوونیبوون، دیمۆکراسی، دەوڵەت، مێژوو، شارستانییەت، عەقڵمەندی، یەکسانی، بەرپرسیاریتی ئەخلاقی و بێتاوانی دەکات، لە حاڵێکدا کە لایەنی دیکە بە تایبەتمەندیگەلی وەکوو «خۆجێیی، کولتووری نامۆ، نەریتی کۆن، هەستەمەندی، تووڕەبوون، دیسپۆتیسم، مەترسیداربوون و دینپەروەر» پێناسە دەکرێن. لێرەدا، پرۆسەی ئادیافۆریزاسیۆن تەنیا ئاماژە بە خۆدزینەوە لە بەرپرسیارێتی و بێتەفاوەتیی ئەخلاقی لە بەرانبەر چینی هەژار یان دەستەیەکی ئێتنیکی و کولتووریی مافخوراو ناکات، بەڵکوو لەوەش زیاتر، ڕاگرتن و بەسروشتیکردنی فۆرمی دەستەڵاتداریی سیاسی و کولتووریی هەیی، لە بەرژەوەندیی لایەنی سەردەست بە ئامانج دەگرێت.

ئادیافۆریزاسیۆنی باومانی، وەکوو ڕەخنەیەک لە مۆراڵی هێزی دەستەڵاتدار، تەنیا لە پەیوەندی لەگەڵ دیاردەی هەژاریدا واتە پەیدا ناکات، بەڵکوو فۆنکسیۆنی ئەم چەمکە کۆی دیاردە کۆمەڵایەتییەکان لە چەشنی کارەساتی هۆلۆکاوست، گلۆبالیزاسیۆن و دەرهاویشتە ناشازەکانی، ئابووریی لیبێڕال، پەیوەندیی ئێتنیکی، کولتووری مەسرەفی، پرسی پەنابەری و کۆچبەری، پرسی جێندیر و ...دەگرێتەوە (Bauman 1998b).

کورد لە پێکهاتەی «ئادیافۆریزاسیۆن»ی ئێرانیدا

ئادیافۆریزاسیۆنی ئێرانی، بە ڕێگای دوو مۆدێلی ڕەفتاری یان دوو ستراتێژیی جیاواز بەڵام لە هەمان کاتدا کارا لە سەر یەکتر و لکێندراو بەیەکترەوە، «بێ پێگەیی»ی کورد لە ئێراندا دەستنیشان دەکات. کورد لە پەیوەندی لەگەڵ ئەم دوو ستراتێژییەدا- کە لە ڕاستیدا پێکهێنەری جەوهەری ئەخلاقیی نەتەوەی سەردەستن، و لە هەمان کاتدا وەکوو قەوارەیەکی هۆوییەتی/ کولتووری تایبەت و جیاکەرەوە (فارس/شیعە) نوێنەرایەتیی واتەی ئێرانیبوون و فۆرمی هەڵبژێردراوی کۆمەڵگەی خەیاڵیی ئەو ئێرانیبوونە دەکەن ـ تەنیا ڕۆڵی ئۆبژە دەبینێت. ئۆبژەبوونێک کە بە بێ خواستی خۆی لە سەر هێڵی نێوانی ئەو دوو ستراتێژییە ئادیافۆریزاسیۆنییەدا، کە باومان بە زۆنی خۆڵەمێشی (Gray Zone) ناوی دەبات، جێگا دەگرێت و فۆرمی پێ دەدرێت، شایانی باسە کە لە هەمان کاتیشدا ئەم مەکان و فۆرمانە سابیت و نەگۆڕ نین، بەڵکوو – هەر وەک لە گەڵاڵەی پرسیاریشدا ئاماژەی پێ کرا- بە پێی بەرینی و بەرتەسکیی زۆنی خۆڵەمێشی - کە لە ئەساسدا لەسەر بنەمای حەز و ویست و مۆدێلی ئیدەئالی دەستەڵاتداری سۆبژەی ئێرانی پێکدێت - بەردەوام لە جووڵە و هەڵکشان و داکشاندایە. بە بۆچوونی باومان (Bauman 1990)، ئەم دوو ستراتێژییە بریتین لە:

■ ستراتێژیی ئانترۆپۆفاجیک (Anthropophagic Strategy) یان ستراتێژیی هەڵلووشین کە لێرەدا گرووپی دەستەڵاتدار خۆی لە گرووپی پەراوێزخراو نیزیک دەکاتەوە، بۆ لای خۆی ڕابکێشێت و هەوڵی دەستەمۆکردنی دەدات، هەتا لە کۆتاییدا قووتی بدات. بە واتەیەکی دیکە، ستراتێژیی

هەڵلووشـــین هەر هەمان پرۆژەی ئاسیمیلاسیۆنە کە لە بەرانبەر تاک و دەستەی سەر بە کولتوور و ئێتنیسیتەی جیاواز و «ناشاز»دا پەیرەو دەکرێت. شـایانی باسـە کـە زەبروزنگ لە سـتراتێژیی ئانترۆپۆفاجیکـدا ـ هەربەم جۆرەی کە کەیسـی کوردیش دەگرێتەوە ـ راسـتەوخۆ نییە، بەڵکوو زۆرجاران فۆرمگەلی جەسـتەیی و سەمبۆلیکی کۆمپلێکس و شاراوەی هەیە کە دەستنیشانکردن و هەسـتپێکردنی بـۆ دەسـتەی بەئۆبژەکـراو هاسـان نییـە. هەربۆیەش لـە چوارچێوەی ئەو سـتراتێژییەدا، نوێنەرانـی مۆراڵی سەردەسـت، نەتەنیـا لـە شـاردنەوەی ئاجێندای ئەسـڵیی خۆیاندا کە هەمان سەپاندنی نۆرمە پەروەردەیی، هۆویەتی، کولتـووری و ئەخلاقییەکانی خۆیانە، سەرکەوتوو دەبن، بەڵکوو لەوەش زیاتر بە رێگای نیشـاندانی هاوخەمی، دڵسـۆزی و هاودەردیی رووکەشـانە و دیماگۆژیک لـە بەرانبەرگرووپی مارژینال، لە ئاکامدا دەتوانن تەنانەت لە هەیبەتی «پشـتیوان»، «یارمەتیـدەر»، «قارەمـان» و«وەلی نیعمەت»یشـدا دەربکەون. «فرهنگ کردها جزو غنیترین بخـش فرهنگ ایران اسـت»، «کردها هر جای دنیا باشـند، بهترین ایرانی هسـتند»، «کردها شجاعترین فرزندان ایرانزمین میباشند»، ئەمانە چەند نموونـەی تێروانین لە مۆراڵی زاڵی ئێرانین کە ئەگەر لە گۆشـەنیگای سـتراتێژیی ئانترۆپۆفاجیکـەوە تەماشـایان بکەین، دەکرێ بڵێین کە ئـەم دەربڕینانە بە تەنیایی هەڵقوڵاوی زێهنییەتێکی ئیزۆلە و دابڕاو نین، بەڵکوو بە پیی ریشە و پێشـینەی بەهێزی مێژوویی، ئەخلاقی، موئەسەسـاتی و پەروەدەیی کە هەیانە، سۆبژەی ئاسـایی ئێرانی ئەرکدار دەکەن، کە ئەوانیش بە نۆرەی خۆی و بە شێوازێکی نەرم و هێدی کورد -ئەگـەر بکرێت بە یارمەتیـی خودی کورد— لە پرۆژەی مافخـوازی دووربکەنەوە و کارێک بکەن کە ئەم کوردانـە روویان لە ناوەند بکەن هەتا لە کۆتاییدا هەڵیانلووشـن و بـە واتەیەکی دیکە لە مودێلی ئەخلاقی و سیستەمی نۆرمی سەردەست دا بیانتوێننەوە. یەک لە پێشمەرجە سەرەکییەکانی سەرکەوتنی سـتراتێژیی ئانترۆپۆفاجیک، ئەوەیە کە کورد لە چوارچێوەی ئێراندا، پێویستە خاوەن شێوازێک لە مەوجوودییەت و هەبوونی سەرەتایی بێت؛ هەڵبەتـە هەبوونێک کە نـە لە فۆرمێکی موئەسەسـەیی و حقووقیی فەرمیـدا، بەڵکوو لە باشـترین حاڵەتی خۆیدا هەبوونێکی فۆلکلۆرێک کە هـەر وەک فۆلکلۆریسـتی ئەمریکایی «دان بێـن ئامۆس» باسـی لێ دەکات، لـە هەیبەتی کۆمەڵێک دیـاردەی کولتـووری وەکوو نەریت، هەڵپەرکێ، پەندی پێشینیان، مۆسیقا و گۆرانی، نوکتە و قسـەی خۆش، جلوبـەرگ و ... (-Ben Amos 1972) تەنیـا لـە فـەزای خسووسـی و ئەگەریـش پێویسـت بـوو لـە مەودایەکـی سـنووورداری کۆمەڵایەتی و موئەسەساتی لۆکاڵی دەربکەوێت. ئەو فۆکلۆرە خسووسـییە کوردییە، جاروباریـش لە لایەن موئەسەسـاتی سـەر بە نەتەوەی سەردەسـتەوە رێگای پێ دەدرێت کە وەکـوو کاڵایەکـی مەسـرەفی، هەیەجانهێنەر لـە فـەزا ناوەندییەکانی وڵاتـدا خۆبنوێنێت. لە نموونـەی ئێرانیی ئـەم جـۆرە رەفتارانە کە بە شـێوەیەکی گشـتی لە زانسـتی کۆمەڵایەتیدا لە ژێـر سـەردێڕی «بەشـازکردنی دەسـتەی مارژینـاڵ (Exoticization of Marginalized Group) ناوی دەبـەن (Chadha&Kavoori 2008) ، دەتوانیـن ئاماژە بە هێندێک بەرنامەی تەلەڤیزیۆنـی ناوەند بکەین، کـە لەویدا جاروبار مەجـاڵ بە هونەرمەند یـان گۆرانیبێژێکی کورد دەدرێت کە لە پۆشـش و بەرگی کوردیدا هونەر و دەنگـی خۆی تاقی بکاتـەوە. بەدەر لە لایەنی هونەری و پیشەییی ئەم دیاردەیە، «بەشازکردنی دەسـتەی مارژیناڵ» لە چوارچێوەی ستراتێژیی ئانترۆفاجیکـدا دوو فۆنکسـیۆنی هەیە: یەکەم، ئەوەیـە کە بـەم رێگاپێدانە، ئادیافۆریزاسـیۆنی ئێرانـی هاوتەریب لە گەڵ - بە کەڵکوەرگرتن لە دەستەواژەی کۆمەڵناسی بریتانیایی جۆن ئۆری - چێژوەرگرتن و دامرکانی حەزی نیگاکانی (Urry 2002)، هاوکات لە بەرچاوی نەتەوەی مارژێناڵ ئـەو کردەویـە وەکـوو «چاکەیەکـی گەورەی

جێگای منەت» وێنا دەکات. ئەم چاکەیە، کە بۆ ئادیافۆریزاسیۆنی ئێرانی دەبێتە سەرچاوەی مەشرووعیەتی ئەخلاقی، لە هەمان کاتیشدا لە بەردەوامیی پرۆسەکەدا دەتوانێ نەتەوەی مارژینال بە لارێدا بەرێت و بە تەواوی لە مافی خۆی بێ خەبەر و بێبەریی بکات. دووهەم، ئەودەگمەن ڕێگاپێدانە، دەبێتە هۆکاری ئەوە کە نەتەوەی ژێردەستە - کە لە ناکاو تیشکی پرۆژێکتۆرەکان و زۆمی کامێراکان شاگەشکەی دەکات - نە تەنیا هەست بە بەشداری و شەراکەتێکی ڕاستەقینە بکات، بەڵکوو لەوەش زیاتر، هەتا هەیە لە پێناو ئەو «چاکە» گەورەیەدا، شوکرانەبژێر بمێنێتەوە و تەنانەت خوونەکانی داهاتووشی بە ناوەندەوە ببەستێتەوە.

■ ستراتێژیی ئانترۆپۆئێمیک(Anthropoemic Strategy) کە ئەویش بە شەرت و مەرجی نەتەوەی سەردەست دارێژراوە، ـ هەروەک باومان دەڵێت ـ بە پێچەوانەی ستراتێژیی هەڵلووشین مانای ڕشانەوە دەدات(Bauman 1990). لە بەرانبەر دەستەی بە ئۆبژەکراو و مارژینالدا، ئیدی ستراتێژیی ڕشانەوە بە دوای نیزیکبوونەوە و ئاسیمیلەکردندا ناگەڕێت، بەڵکوو خەریکی بەرتەسککردنەوەی زیاتری هێڵی خۆڵەمێشیی جیاکەرەوەی نێوان سوبژە و ئۆبژە دەبێت. ئامانجی سەرەکیی ئەم دەستکارییە کۆمەڵایەتییە ئەوەیە کە نەتەوەی ژێردەستە حاشای لێ بکریت، بخرێتە ژێر فشار هەتا لە کۆتاییدا مەیدان چۆڵ بکات و بۆ هەمیشە لە بەر چاوان ون بێت. ئەم ستراتێژییە کە بە پێچەوانەی ستراتێژیی یەکەم، هەتا سەر ئێسقان زەبروزەنگتەوەرە، لە پێناو دەستەبەرکردنی ئامانجەکانیدا، بە شێوازێکی سیستەماتیک لە توندوتیژی (لە هەردوو فۆرمی جەستەیی و سەمبۆلیکدا)، کەڵک وەردەگرێت. لەم پەیوەندییەدا، ئادیافۆریزاسیۆنی ئێرانی وەکوو مودێلکی مۆراڵی کۆمپلێکس، دەستکاریی کۆمەڵایەتی و چەواشەکارییەکانی خۆی تەنیا بۆ بەسروشتیکردنی سیستەمی کۆلۆنیال و هەروەها داپۆشین و نۆرماڵیزەکردنی بێمافیی کوردان بەکارناهێنێت، بەڵکوو ئەم چەواشەکارییە مۆراڵییە لە هەمان کاتدا سەرپۆشێکە بۆ شاردنەوە یان مەشرووعیەتدان بە مەکینەیەکی تۆقێنەری توندوتیژیخوڵقێن کە لە درێژاییی مێژووی پرۆسەی نەتەوەسازیی ئێرانیدا، هیچ کاتێک لە بەرانبەر کورددا پشووی نەداوە. لەم پەیوەیدییەدا، هەر لە داگیرکاریی فیزیکیی وڵاتی کورد ڕا بگرە، هەتا قەدەغەبوونی ئازادیی تاک، زمان و پەروەردە و هەروەها دیاردەی کۆچبەری و ئاوارەیی کوردان، هەموو ئەوانە وەکوو عونسورە سەرەکییەکانی ستراتێژیی ئانترۆپۆئێمیک و کەرەستەکانی مەکینەی توندوتیژیی ئێرانیبوون، خۆیان بەرجەستە دەکەنەوە. ئەم ستراتێژییە، هەروەک ئاماژەی پێ کرا، لە ئاکامدا لەناوچوونی کورد و بەردەوامیی سەروەریی سیاسیی نەتەوەی باڵادەست بە ئامانج دەگرێت. «کردها پاسداران ما را با حلبی سر میبرند»، «کردها خشن هستند و اسلحه دوست دارند»، کردها قاچاقچی هستند»، «کردها ضدانقلاب و نوکر بیگانە هستند»، «کردها کافر هستند»، «کردها زن ستیز هستند»، «، ئەمانە کۆمەڵێک نموونەی ساختەکاریی مۆراڵین کە لە ئاکامی پرۆسەیەکی خوێناوی و دووروردرێژی نەتەوەسازیدا لە ناخی سوبژەی ئاساییی ئێرانیدا فۆرمی پتەویان گرتوە. لەم فۆرمە مۆراڵییەدا، نە تەنیا بەشەیتانیکردنی کورد (Chadha&Kavoori 2008) و ستیگماتیزەکردنی (Gaufman 1963) ئەوان دەبێتە پراتیکێکی ڕۆژانە لە لای ئۆبژەی ئاساییی ئێرانی، بەڵکوو لەوەش واوەتر بە هۆی دەستنیشانکردنی نەتەوەی مارژینال وەکوو»سەرچاوەی گەلەکۆمە (Donskis 1998) و هەروەها هۆکاری مەترسی بۆ سەر ئاسایشی نیشتیمانی، یەکگرتوویی نەتەوەیی و یەکپارچەییی خاک»، تەنانەت جێگۆڕکیی پۆزیسیۆنی هێرشبەر و قوربانیی لێ دەکەوێتەوە. لەم پیوەندییەدا، بە بەردەوامی کورد وەکوو لایەنی هێرشبەر پێناسە دەکرێت لە حاڵێکدا کە ئێران و ئێرانیبوون، وەکوو «سەمبۆلی شارستانییەت،

ئاسایش و سەقامگیری» پۆزیسیۆنی قوربانیبوون بۆخۆیان دەستەبەر دەکەن. لەوەش زیاتر، لە ئاکامی ئەم ئادیافۆریزاسیۆنە چەواشەکار و ساختەکارانەیەدا، نە تەنیا کەسانی مرۆڤکوژی وەکوو قاسم سولەیمانی پێگەی قارەمان بە دەست دەهێنن، بەڵکوو لە هەمان کاتدا کوشتنی ڕۆژانەی کۆڵبەران و ئیعدام و زیندانیکردنی کوردان و بگرە تەنانەت فەرمانی جیهادی خومەینیش بۆ سەرکوردان، لە لای سۆبژەی ئاساییی ئێرانییەوە وەکوو بەهایەکی هۆویەتی و کولتووری جێگیر بەرهەم دێتەوە.

کۆتا

هەروەک لەم نووسراوەیەدا باس کرا، بە ڕێگای فەیلەسوف و کۆمەڵناسی پۆلۆنیایی/ بەریتانیایی زیگمۆنت باومان، بۆمان دەرکەوت کە ئادیافۆریزاسیۆنی ئێرانی کاراکتەرێکی بەهێزی ساختەکارانە و چەواشەکارانەی مۆراڵیی هەیە، کە مەودا بە کوردان نادات کە لە ڕێگای هەوڵەکانیان لە پۆزیسیۆنی بەئۆبژەکراو و مارژیناڵ ڕا خۆیان بکەنە سۆبژەیەکی مێژوویی و کارا، هەتا سەروەریی سیاسی بۆخۆیان دەستەبەر بکەن. بەهێزتر لە شێوازی پێناسەکردنی باومانی، چەواشەکاریی مۆراڵی ئێرانی بە ڕێگای پشتبەستن بە دوو ستراتێژیی هاوتەریب و بەیەکەوە لکێندراو، تەنیا دوو ڕێگا لە بەرانبەر کورددا دادەنێت: یان بەو شێوەیەی ستراتێژیی ئانترۆپۆفاجیک (Anthropophagic Strategy) دەریدەخات، وەرن لە ئادیافۆریزاسیۆنی مۆراڵی و کولتووریی نەتەوەی باڵادەستدا ئاسیمیلە ببن، یان بە هۆی ئەو توندوتیژییەی کە ستراتێژیی ئانترۆپۆئێمیک (Anthropoemic Strategy) لەبەر دەمتانی دادەنێت، بڕۆن لە بەر چاوان ون ببن و بە تەواوی لەناوبچن.

بۆ دابڕان لە ئادیافۆریزاسیۆنی ئێرانی و ڕزگاربوون لەو دوو ستراتێژیی هەڵلووشین و ڕشانەوەیە و لە ئاکامدا گەیشتن بە پۆزیسیۆنی سۆبژەی مێژوویی، دوو ڕێگای بەدیل بۆ کورد هەیە: یان (١) جیلێکی ڕۆشنبیری لە نێو نەتەوەی باڵادەست سەرهەڵدەدات و بە ڕێگای شۆڕشێکی مەعریفی و فەزیلەتی مەدەنییەوە، بناغەکانی ئۆنتۆلۆژیکی ئێستای ئێرانی تێکدەدات. بێگومان لە غیابی ئەم جیلە ڕۆشنبیرییەدا، ئەوە شۆڕشی هەژار و برسییەکانە کە ئەرکی هەڵوەشاندنەوەی ئادیافۆریزاسیۆنی ئێستای ئێران لە ئەستۆ دەگرێت. یان (٢) کورد ڕێگای خۆی جیا دەکاتەوە و لەپێناو داکۆکیکردن لە کەیسی خۆی کە دۆزێکی گەردوونیی خاوەن بەهایە بەردەوام دەبێت. دیارە ئەم بەردەوامبوونەش، لە ئاستی مۆراڵدا خوڵقێنەری ئەخلاقێکی «ئانتی-ئادیافۆریزاسیۆنی» دەبێت و لە ئاستی مەعریفەشدا دەستەبەرکردنی سەروەریی سیاسی بۆ نەتەوەیەکی فیداکار و مێژوویی بە ئامانج دەگرێت.

سەرچاوەکان

• Anderson, Benedict (1991), Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism (1983): 427-449.
• Bauman, Zygmunt(1990), Thinking Sociologically, Blackwell, Oxford.
• Bauman, Zygmunt (1991), «The social manipulation of morality: Moralizing actors, adiaphorizing action.» Theory, Culture & Society 8.1 (1991): 137-151.
• Bauman, Zygmunt(1998a), Work, consumerism, and the new poor. Philadelphia: Open University Press.
• Bauman, Zygmunt(1998b), Globalization: The Human Consequences. New York: Columbia University Press.
• Ben-Amos, Dan (1972), «Toward a Definition of Folklore in Context». In Bauman, Richard; Paredes, Americo (eds.). Toward New Perspectives in Folklore. Bloomington, IN: Trickster Press. pp. 3–15.
• Chadha, Kalyani, and Anandam P. Kavoori (2008), «Exoticized, Marginalized, Demonized.» Global bollywood: 131.
• Donskis, Leonidas (1998),»The conspiracy theory, demonization of the other.» Innovation: The European Journal of Social Science Research 11.3 (1998): 349-360.
• Goffman, Erving (1963), «Stigma and social identity.»
• Said, Edward (1994), Orientalism. 1978. New York: Vintage, 25.
• Urry, John (2002), The tourist gaze. Sage.

کەی و چۆن بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد دەتوانێ سەرکەوێ؟

ئیدریس ئەحمەدی

چۆنە هێندێک بزووتنەوەی ڕزگاریخوازیی نەتەوایەتی سەردەکەون، لە کاتێکدا هێندێکی دیکەیان شکست دێنن، یان تەنانەت دەسکەوتی پێشترمسۆگەرکراویان لەدەست دەدەن؟ لە وەڵامدانەوە بەم پرسیارە، گوزارەی سەرەکیی ئەم وتارە بریتییە لەمە: بەدەر لەو کەیسانەی کە هێزی دەرەکی توانیویەتی ململانێی نێوان بزووتنەوەیەکی نەتەوایەتی و دەوڵەتێک یەکلا بکاتەوە، فاکتەرگەلێکی نێوخۆیی وەکوو یەکدەستبوونی بزووتنەوەیەک یان گرتنەبەری ستراتێژیی گونجاو، دەکرێ وەک مەرجی پێویست بۆ سەرکەوتن دابنرێن، نەک مەرجی بەس(کافی). بەڵکوو، بزووتنەوەیەک، کاتێک دەتوانێ سەرکەوێ کە ئەو دەوڵەتەی لەگەڵی لە ململانێدایە، لاواز ببێ. هەر بەو پێیە، ڕێچکە و ماوەی ڕاگرتنی ئەو دەسکەوتانە، بەندن بە ڕادە و ماوەی درێژەکێشانی لاوازبوونی لایەنی بەرانبەر (واتە ئەو دەوڵەتەی کە بزووتنەوەیەکی نەتەوایەتی لەگەڵی لە ململانێدایە). بە پێچەوانە، هەر ئەم فاکتەرەش دیاری دەکا ئایا دەسکەوتی بزووتنەوەیەکی دیاریکراو لەدەست دەچێ، یان ئەوەی بزووتنەوەکە ناچار بە پاشەکشە دەبێ، یان تووشی شکست دێت.

سەرەتا

ئەم وتارە هەوڵێکی سەرەتاییە بۆ وەڵامدانەوە بەم پرسیارە: چۆنە هێندێک بزووتنەوەی ڕزگاریخوازیی نەتەوایەتی سەردەکەون، لە کاتێکدا هێندێکی دیکەیان شکست دێنن، یان تەنانەت دەسکەوتی پێشترمسۆگەرکراویان لەدەست دەدەن؟

هەرچەند لە درێژەی وتارەکەدا ئاماژە بە هێندێک بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی لە دنیادا دەدرێ، لێرەدا مەبەست وردبوونەوەیە لە بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی لە ڕۆژهەڵات، باشوور، باکوور و ڕۆژئاوای کوردستان.

لەو لێکۆڵینەوانەی کە تاکوو ئێستا سەبارەت بەو بابەتە کراون، دەکرێ چەندین بۆچوونی جیاواز دەسنیشان بکرێن. بە گشتی، ئەو بۆچوونانە دەکرێ بە سەر دوو دەستەدا پۆلێن بکرێن؛ لە لایەکەوە، ئەوانەی کە لەمەڕ پرسی سەرکەوتن و شکست، تایبەتمەندیی نێوخۆیی بزووتنەوەی نەتەوایەتی وەک فاکتەری سەرەکی بەرجەستە دەکەنەوە، لە لایەکی دیکەوە، ئەوانەی کە فاکتەری دەرەکی لەو بارەیەوە بە یەکلاکەرەوە لەقەڵەم دەدەن. دواتر، هەرکام لەمانە وردتر دەخرێنەڕوو.

گوزارە، یان دروستتر بڵێین، گریمانەی سەرەکیی ئەم وتارەی بەردەست ئەمەیە: بەدەر لەو کەیسانەی کە هێزی دەرەکی توانیویەتی ململانێی نێوان بزووتنەوەیەکی نەتەوایەتی و دەوڵەتێک یەکلا بکاتەوە، بۆ نموونە لە کەیسی پشتیوانیی «ناتۆ» لە بزووتنەوەی کۆسۆڤۆئالبان، کە دواجار سەرکەوتنی ئەوانی لێ کەوتەوە، فاکتەرگەلێکی نێوخۆیی وەکوو یەکدەستبوونی بزووتنەوەیەک یان گرتنەبەری ستراتێژیی گونجاو، دەکرێ وەک مەرجی پێویست بۆ سەرکەوتن دابنرێن، نەک مەرجی بەس(کافی). بەڵکوو، بزووتنەوەیەک، کاتێک دەتوانێ سەرکەوێ کە ئەو دەوڵەتەی لە گەڵی لە ملمانێدایە، لاواز بێ. هەر بەو پێیە، ڕێچکە و ماوەی ڕاگرتنی ئەو دەسکەوتانە، بەندن بە ڕادە و ماوەی درێژەکێشانی لاوازبوونی لایەنی بەرانبەر (واتە ئەو دەوڵەتەی کە بزووتنەوەیەکی نەتەوایەتی، لەگەڵی لە ملمانێدایە). بە پێچەوانەوە، هەر ئەم فاکتەرەش دیاریی دەکا ئایا دەسکەوتی بزووتنەوەیەکی دیاریکراو لەدەست دەچێ، یان ئەوەی بزووتنەوەکە ناچار بە پاشەکشە دەبێ، یان ئەوەی تووشی شکست دەبێ.

فاکتەری نێوخۆیی یان هەلومەرجی دەرەکی؟

کاتێک باس لە «سەرکەوتنی» بزووتنەوەیەکی نەتەوایەتی دەکرێ، زۆرتر مەبەست مسۆگەرکردنی سەربەخۆییە. هەڵبەت هەموو بزووتنەوەیەک ئامانجی سەربەخۆیی نییە. هەر بەو پێیە، لە دیدی هەر کام لە بزووتنەوە نەتەوایەتییەکانەوە، دەکرێ «سەرکەوتن» بە شێوەی جۆراوجۆر پێناسە بکرێ. دەکرێ بە مەبەستی لێکدانەوەی ئەو جۆراوجۆربوونە، جیاکاری لە نێوان «سەرکەوتنی سنوورداردا» وەک وەدەستهێنانی مافی خوێندن بە زمانی زگماکی و مافی کولتووری تا «سەرکەوتنی کۆتایی» لە شکڵی سەربەخۆییدا بکەین.

لە یەکەم هەوڵدا بۆ وەڵامدانەوە بە پرسیارێکی هاوشێوەی ئەو پرسیارەی سەرەوە، لێکۆڵەرێک بە ناوی ئاندریو ماک (Andrew Mack) لە ساڵی ١٩٧٥ لە وتارێکدا سەبارەت بە سەرکەوتنی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازیی ئەلجەزایەر بە سەر دەسەڵاتی کۆلۆنیالیستیی فەرەنسەدا، ئەو سەرکەوتنەی لە بەر تیشکی پارسەنگی بەرژەوندیدا شی کردووە. واتە، بەبۆچوونی ناوبراو، ئەو لایەنەی کە لە ململانێیەکی ناهاوسەنگدا(asymmetricconflict) لاوازترە، بە مەرجی بەرژەوەندیی لە سەرکەوتندا زۆرتر بێ، دەتوانێ سەرکەوێ. بزووتنەوەی ڕزگاریخوازیی ئەلجەزایەر بە نیسبەت فەرەنسە لاوازتر بوو، بەڵام بەرژەوەندیی لە سەرکەوتندا زۆرتر بوو؛ بۆیە ئیرادەشی بۆ سەرکەوتن زۆرتر بوو، چونکە خاکی خۆیان بوو، لە کاتێکدا فەرەنسە هێزێکی

کۆلۆنیالیستی بوو. بە واتایەکی دیکە، ئیرادە دەتوانێ لەو جۆرە ململانێیانەدا یەکلاکەرەوە بێ، سەرەڕای ناهاوسەنگ بوونی هێزی ئابووری و نیزامیی نێوان لایەنەکان. سەرکەوتنی بزووتنەوەی چەپ و نەتەوایەتیی باکووری ڤێتنام بەسەر ئەمریکادا، نموونەیەکی دیکەیە.

لێکۆڵەرێکی دیکە لە هەوڵێکی هاوشێوەدا، گرنگی دەدا بە هەڵبژاردنی ستراتێژیی نیزامیی گونجاو لە لایەن ئەو لایەنانەوە کە لە ململانێیەکی ناهاوسەنگی نیزامیدا ڕووبەڕووی یەکتر دەبنەوە. بە گوێرەی ئەم بۆچوونە، ئەگەر لە ململانێیەکی وادا، هەر دوولا ستراتێژیی وەک یەک هەڵبژێرن، بۆ نموونە شەڕکردن بە شێوەی ڕاستەوخۆ لە شکڵی شەڕی جەبهەییدا، ئەوا بێ گومان لایەنی بەهێز براوە دەبێ، بەڵام ئەگەر لایەنی لاوز ناڕاستەوخۆ و بە کەڵکوەرگرتن لەستراتێژیی چریکی ڕووبەڕووی لایەنی بەهێز بێتەوە، ئەوا ئەگەری زۆرە براوە بێ، مەگەر ئەوەی لایەنی بەهێزیش، کەڵک لە هەمان ستراتێژی وەرگرێ. بۆ نموونە، دەوڵەتی ئێران، عێراق و تورکییە کەڵکیان لە جاش وەرگرتووە بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی پێشمەرگە و گەریلا. هەر ئەمەش، ویڕای بەئامانجکردنی خەڵکی مەدەنی و گۆڕینی دێموگرافی و تەنانەت جێنوسایدکردنی خەڵکی کوردستان، وای کردووە خەباتی چەکداری لە کوردستاندا ئەو دەسکەوتەی نەبێ کە لە وڵاتانی دیکەدا هەیبووە.

دوو لێکۆڵەری دیکە خەباتی مەدەنی وەک ستراتێژیی کاریگەر بەرجەستە دەکەنەوە، بۆ نموونە لە کەیسی شۆڕشی ئێران لە ساڵی ١٩٧٩ و زۆر کەیسی دیکە. هەڵبەت کە ئەگەڕێتەوە سەر بزووتنەوەی نەتەوایەتی، بەو دەرئەنجامە دەگەن کە نە شەڕ، نە خەباتی مەدەنی ناتوانن سەرکەوتن مسۆگەر بکەن، بەڵام بە بێ ئەوەی بە وردی هۆی ئەوە شی بکەنەوە.

لە دوو لێکۆڵینەوەی دیکەدا، بایەخ دراوەتە پێکهاتەی بزووتنەوەی (movement structure) نەتەوایەتی. یەکێکیان بەو دەرئەنجامە گەیشتووە کە ئەگەر بزووتنەوەیەک پێک هاتبێ لە چەندین ڕێکخراوە، یان لەتوپەت (fragmented) بێ، ئەگەری زۆرە لەلایەن ئەو حکوومەتەوە کە ململانێی لە گەڵدا دەکا، تەنازولی بۆ بکرێ و بە هێندێک دەسکەوتی کەم بگا، چونکە حکوومەت ئەو فرەلایەنیی و لەتوپەتبوونە بە دەرفەتێک دەبینێ بۆ ئەوەی بە ملدان بۆ داخوازیی کەم، بیبەریان بکا لە دەسکەوتی مەزنتر. بە پێچەوانەی ئەم بۆچوونە، لێکۆڵەرێکی دیکە پێداگریی دەکا کە تەنیا کاتێک لە نێو بزووتنەوەی نەتەوایەتیدا ڕێکخراوێک هێژمۆنی بەدەست دێنێ، دەکرێ بە دەسکەوتی ستراتێژیک بگا. ئەگەر بزووتنەوەیەک لەتوپەت بێ، جەناح و ڕێکخراوەی جۆراوجۆر ناچار دەبن دژ بەیەکتر ڕاوەستن. بزووتنەوەی لەتوپەت بە هۆی کێشە نێوخۆییەکانەوە، ناتوانێ بیرۆکە سەر تێکۆشان لە پێناو گەیشتن بە ئامانجی ستراتێژیک. بە گوێرەی ئەم لێکۆڵینەوە، بزووتنەوەیەکی یەکگرتوو، بۆ نموونە لە شکڵی بەرەدا، بە ئەندازەی بزووتنەوەیەکی لەتوپەت چارەنووسی خراپ دەبێ، چوونکە ئەو جۆرە یەکگرتووییە ناتوانێ کۆتایی بە ململانێی دەروون بزووتنەوە بێنێ. بە گوێرەی ئەم بۆچوونە، تەنیا ڕێگای سەرکەوتن لەوە دایە ڕێکخراوێک بەسەر ئەوانی دیکەدا زاڵ بێ. بزووتنەوەی ڕزگاریخوازیی ئێریتریا نموونەیەکە لەو بارەوە؛ هەتاکوو بزووتنەوەی ئێریتریا لەتوپەت بوو، یان تەنانەت ئەو کاتانەی کە یەکگرتوو بوو، هەر تووشی شکست دەهات، بەڵام کاتێک ڕێکخراوێک بەسەر ئەوانی دیکەدا زاڵ بوو، ئەوجا بزووتنەوەکە سەرکەوت.

هێندێک لێکۆڵەری دیکە زۆرتر گرنگی دەدەن بە پشتیوانیی دەرەکی وەک فاکتەری یەکلاکەرەوە بۆ ئەوەی بزووتنەوەیەکی نەتەوایەتی بتوانێ بە سەرکەوتن بگا. بۆ نموونە، خەباتی بزووتنەوەی باکووری کوردستان بە بەراورد لەگەڵ بزووتنەوەی کۆسۆڤۆ درێژخایەنتر و خوێناویتر بووە، بەڵام بە هۆی پشتیوانی و دەستێوەردانی نیزامیی «ناتۆ»،

بزووتنەوەی کۆســـۆڤۆ ســـەرکەوت، لە کاتێکدا بزووتنەوەی باکووری کوردستان هەر درێژەی بە خەبات داوە، بەڵام بە هۆی نەبوونی پشتیوانیی دەرەکی، سەرکەوتنی بەدەست نەهێناوە.

لە درێـــژەی ئەم وتـــارەدا، هـــەوڵ دەدەم نیشـــانی بدەم کە لـــە کەیســـی بزووتنەوەی نەتەوایەتی لە هەر چوار پارچەی کوردســـتاندا، نـــە ئیرادە، نە گرتنەبەری ســـتراتیژیی گونجاو، هەروەها نە جـــۆری پێکهاتەی ئەو بزووتنەوانە، فاکتـــەری یەکلاکـــەرەوە نەبـــوون، کاتێـــک سەرکەوتنی ســـنوورداریان وەدەســـت هێناوە. هەڵبەت پشـــتیوانیی دەرەکی، بـــە تایبەت لە لایـــەن زلهێزێکەوە، دەشـــێ یەکلاکەرەوە بێ، بەڵام هیچکام لە بزووتنەوەکانی کوردی لە هیچ بەشێکی کوردســـتاندا، پشتیوانیی دەرەکیی بە شێوەی درێژمەودا لێ نەکراوە.

دەرفەت، بەڵام کام دەرفەت و کەی؟

دەســـتەیەک لێکۆڵینـــەوەی دیکـــە هەیـــە کـــە مێژوویەکـــی دێرینتریـــان هەیـــە، بەڵام ســـەبارەت بە شکست و سەرکەوتنی بزووتنەوە کۆمەڵایەتییەکان ئەنجـــام دراون. بە مانایەک، بزووتنەوەی کۆمەڵایەتی و تەڤگەری نەتەوایەتی هاوشـــێوەن، هەردووکیان ئەکتەری نادەوڵەتین (لانیکـــەم تاکوو ئـــەو کاتەی نەگەیشـــتوونەتە دەســـەڵات)، هەروەهـــا دەکـــرێ ئامانـــج و ستراتیژییان هاوشێوە بێ (لە گۆڕینی ڕێژیمەوە بگـــرە تاکـــوو بەکاربردنی خەباتـــی چەکداری یان خەباتی مەدەنـــی). هەڵبەت بە پێچەوانەی بزووتنەوەی کۆمەڵایەتی، چ ئەوانەی ڕیفۆرمخواز یان شۆڕشگێڕن، بزووتنەوەی نەتەوەیی، ئامانجی وەدەستهێنانی سەروەرییە بە سەر خاکی خۆیدا، جا لە شکڵی خودموختاریدا بێ یان بە وەدەست هێنانی سەربەخۆیی.

لـــە لێکۆڵینـــەوە ســـەبارەت بـــە بزووتنەوە کۆمەڵایەتییـــەکان، بۆچوونێکـــی بـــاو هەیـــە کە گرنگـــی دەدا بـــە «دەرفەتی سیاســـیی». هەڵبەت ئەو دەرفەتانە دەشـــێ زۆر فاکتەر لە خۆ بگرن، لە قەیرانی ئابووری و سیاسییەوە بگرە تاکوو فاکتەری نێودەوڵەتی. لێرەدا بە پێویســـت نازانرێ بە وردی باس لەو جـــۆرە لێکۆڵینەوانە بکـــرێ، بەڵکوو لەم وتارەدا، گرنگی بە دەرفەتی سیاســـیی دەدرێ بۆ شـــیکردنەوەی ســـەرکەوتن و شکست لە کەیسی بزووتنەوەی کورددا لە هەر چوار بەشی کوردستان.

وەک سەرەتا باس کرا، گوزارەی سەرەکیی ئـــەم وتارە ئەوەیە کـــە لە کاتـــی لەئارادبوونی دەرفەتی لەباردا، بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد دەتوانێ ســـەرکەوتن بەدەست بێنێ. بە هەمان شـــێوە، کاتێک ئەو دەرفەتـــە لەبارانە نامێنن، دەتوانین چاوەڕوانی پاشەکشەکردن و تەنانەت شکستی بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد بکەین.

ئەو دەرفەتە لەبارەش کاتێک دێتە ئاراوە کە ئەو دەوڵەتەی کە بزووتنەوەی کورد ڕووبەڕووی دەبێتەوە، لاواز بووبێ یان دەسەڵاتی تێکشکابێ. بە گشـــتی، لە ســـێ هەلومەرجدا ئـــەو جۆرە دەرفەتانە بەدی دێن:

١ کاتێـــک کە هێزی دەرەکی دەســـتێوەردان لـــە یەکێک لـــەو چـــوار وڵاتەدا دەکـــەن کە کوردستانیان بەســـەردا دابەش کراوە، ئەویش بە مەرجێ ئەو جۆرە دەستێوەردانە ببێتە هۆی لاوازبوونـــی دەوڵەت لە هـــەرکام لەم وڵاتانەدا، دەرفەتی لەبار بۆ بزووتنەوەی کورد دێتە کایەوە بۆ وەدەستهێنانی دەسکەوت.

بۆ نموونە، ســـەرکەوتنی بزووتنەوەی سمایل ئاغای ســـمکۆ، هەروەهـــا دامەزراندنی کۆماری کوردســـتان لە ڕۆژهەڵات، دواتریش دامەزراندنی حکومەتـــی هەرێـــم لە باشـــوور، بە هـــۆی ئەو دەرفەتانەوە بوو کە پاش دەستێوەردانی زلهێزان لە ئێران و عێراق پاش شەڕی یەکەم و دووهەمی جیهانی، هەروەها پاش شەڕی کەنداو هاتنە ئاراوە. لە هەر ســـێ کەیسدا، دەوڵەت لە ئێران و عێراق لاواز بوون. لە کەیسی حکومەتی هەرێمدا، پاش شـــەڕی ئەمریکا دژ بە عێراق لە ســـاڵی ٢٠٠٣، ڕێژیم لـــە بەغدا ڕووخێنـــدرا، دواتریش پێگەی هەرێـــم لـــە دی فاکتۆوە (de facto) لە ســـاڵی ٢٠٠٤ بەدواوە، بوو بەپێگەیەکی دەستووری.

بزووتنەوەی سمکۆ، یەکدەست بوو. هێشتا حیزبــی مۆدێرن لە کوردســتان لــەو کاتەدا، جێ نەکەوتبــوو. هەرچەند بــارودۆخ لە کاتی دامەزراندنــی کۆمــاری کوردســتاندا گۆڕابوو، حیزبی دیموکــرات وەکوو تاکە حیزب، خاوەن هێژمۆنــی بوو، ئەویــش بە رادەیــەک کە لە کۆماری کوردســتاندا، تاکە حیزبێک حکومەتی دەکرد. لە باشوور، پارتی و یەکێتی دوو حیزبی ســەرەکی بوون، هەروەها پێش شەڕی کەنداو، بەرەیان لەگەڵ حیزبەکانی دیکە پێک هێنابوو (هەرچەند ئەو بەرەیە دواتر نەیتوانی ڕێگری لە شەڕی نێوخۆیی بکا).

سەبارەت بە بزووتنەوەی سمکۆ، سەرچاوەی کــەم لەبەردەســتدا هایە، بەڵام ســەبارەت بە کۆماری کوردستان، ســەرچاوەکان دەڵێن کە عەشــیرەتەکان بە هۆی هێــزی نیزامییانەوە، پێگەیەکــی گرنگیــان هەوبــوو، دواجاریــش هێندێکیــان خەیانەتیــان لە کۆمــار کرد. لە باشوور، سەرەڕای شەڕی نێوخۆیی و گەمارۆی ئابووری، هەروەها ســەرەڕای دەســتێوەردانی ئێران و تورکییە بە مەبەســتی درێژکردنەوەی شەڕی نێوخۆیی، ستراتێژیی تێکەڵپێچانی (مهار کردن) عێراق لە لایــەن ئەمریکاوە، حکومەتی بەعسی پووچەڵ کردبووە. هەر ئەمەش وای کرد کە حکومەتی هەرێم، ســەرەڕای دابەشبوونی، توانی بمێنێتەوە. بزووتنەوەی سمکۆ و کۆماری کوردســتان بە هــۆی بەهێزبوونی ئێران وێڕای نەبوونی پشــتیوانیی دەرەکی لێیــان، دواجار تووشی شکست و نەمان هاتن.

گومانی تێدا نییە، ئەگەر بزووتنەوەی سمکۆ لەتوپەپ بوایە، هەروەها ئەگەر حیزبی دیموکرات خاوەن هێژمۆنی نەبوایە، لە ڕۆژهەڵات نەدەکرا کەڵک لە دەرفەتی لەباری پاش شــەڕی یەکەم و دووهەمی جیهانی وەرگیرابا. بە هەمان شێوە، ئەگەر لە باشــوور ڕێکختسنی یەکێتی و پارتی نەبوایــە، نەدەکــرا کوردی باشــوور کەڵک لەو دەرفەتە وەرگرن کە پاش شــەڕی کەنداو هاتە کایەوە. ئەگــەر بزووتنەوەی باشــوور لەتوپەت نەبوایە و شــەڕی نێوخۆیی بەرۆکی نەگرتبایە، دەکرا کەڵکی باشــتر لــە دەرفەتی نەوەدەکان، هەروەهــا دەرفەتــی پــاش ٢٠٠٣ لــە پێناو دەوڵەتسازیدا وەرگیرابا.

٢ کاتێک لە یەکێک لەو وڵاتانەی کوردستانیان بەســەردا دابەشــکراوە، شــۆڕش، کودەتا یان شــەڕی نێوخۆیی ڕوو بدا، بە مەرجێ دەوڵەت لە پرۆســەیەکی وادا لاواز بێ، دەرفەتی لەبار بۆ بزووتنەوەی کورد دێتە کایەوە بۆ وەدەستهێنانی دەسکەوت.

بــۆ نموونە، دوای کودەتــا، یان بە گوێرەی هێندێــک لایەن، شۆڕشــی ١٩٥٨ لە عێراق و هاتنە سەرکاری حکومەتی عەبدولکەریم قاسم، دەرفەت ســاز بوو بۆ پارتی تاکوو لە تاراوگەوە بگەڕێتــەوە بۆ باشــوور، هەروەهــا خۆی ڕێک بخاتەوە و دەور بگێڕێ لە سیاســەتی عێراقدا. دەسکەوتی ئەم قۆناغە، بەفەرمی ناسینی عێراق بوو وەک وڵاتێکــی دوونەتەوەیــی، هەرچەند دواجار ئەو کرانەوەیە داخرا و بزووتنەوەی کورد و دەوڵەتی عێراق تووشی شەڕ هاتن.

بە هەمان شێوە، شۆڕشــی ئێران لە ساڵی ١٩٧٩ دەرفەتــی بۆ حیزبــی دیموکرات پێک هێنا تاکوو لە تاراوگەوە بگەڕێتەوە بۆ ڕۆژهەڵات و خۆی ڕێک بخاتەوە و ببێ بە ســەرەکیترین هێز، هەرچەند ئەو شۆڕشە دەرفەتی بۆ کۆمەڵە و هێندێــک ڕێکخراوی دیکەش ســاز کرد کە ســەرهەڵبدەن و کاری ڕێکخســتنی بکــەن. دەســکەوتی ئەم قۆناغە مەلمووس نەبوو، بەڵام بووژاندنەوەی خەباتی نەتەوایەتی لە ڕۆژهەڵات، هەروەها بەرزکردنەوەی مەســەلەی کورد وەک پرسێکی گرنگ لە ئێراندا وێڕای دانوستاندن لە گەڵ کۆماری ئیسلامی، دواتریش بەربەرەکانێی جەماوەری و پێشمەرگە دژ بە هێزەکانی ڕێژیم، سەنگی سیاسی و نیزامیی کوردستانی لە ئێراندا بەرجەســتە کردەوە. تاکوو خاکی کوردســتان بەدەستی پێشمەرگەوە بوو، کە لە خوێدا دەبێ بە دەســکەوت بێتە ئەژمار، حیزبی دیموکرات و تــا ڕادەیــەک کۆمەڵە بە شــێوەی دیفاکتۆ

حکوومەتیان دەکرد.

نوێترین کەیس لەو بارەوە، سەرهەڵدانی ڕێڤەبەریی خۆسەرە لە ڕۆژئاوای کوردستان، کە بە بێ شەڕی نێوخۆیی لە سووریيە و دارمانی دەسەڵاتی حکومەی ناوەندی، مەحاڵە ئەو خۆسەرییە دامەزرابایەت. گومانی تێدا نییە، هێژمۆنی پەیەدە لە ڕۆژئاوا وای کرد کەڵک لەو دەرفەتە وەرگیردرێ، بەڵام ئەو هێژمۆنییەی پەیەدە مەرجی پێویست بوو بۆ ئەوەی کوردی ڕۆژئاوا حکومەتی خودموختار پێک بێنن، نەک مەرجی بەس. بۆیە چارەنووسی دواجار بەندە بە بارودۆخی سیاسی و نیزامی لە سووریيە، هەرچەند بە هۆی دژایەتیکردنی تورکییە، کە بە نۆرەی خۆی دەگەڕێتەوە بۆ سەربەخۆ نەبوونی پەیەدە بە نیسبەت پەکەکەوە، ئەو خودموختارییە نەک تەنیا سنووردارکراوەتەوە، بەڵکوو لە بەشێک لە خاکی ڕۆژئاوادا، تورکییە گۆڕینی دێموگرافیی ئەنجام داوە.

٣ ململانێی جیۆسیاسیی نێوان ئەو چوار دەوڵەتە دەتوانێ دەرفەت بۆ بزووتنەوەی کورد لە بەشێک لە کوردستاندا پێک بێنێ بۆ ئەوەی بە پشتیوانیی یەکێک لەو دەوڵەتانە، خەباتی چەکداری بکا.

نموونەی بەرچاو لەو بارەیەوە، خەباتی چەکداریی پارتی بوو دژ بە عێراق بە پاڵپشتیی ئێران و ناڕاستەوخۆ ئەمریکا و ئیسرائیل لە ١٩٦١ەوە تاکوو ڕێکەوتنی ئەلجەزایەر لە ساڵی ١٩٧٥، کە شکستی بزووتنەوەی کوردی لێ کەوتەوە. دەسکەوتی ئەم سەردەمە، ڕێکەوتنی ١١ ئازار بوو لەسەر ئۆتۆنۆمی، کە هەڵبەت جێبەجێ نەکرا.

بە هەمان شێوە، شەڕی هەشت ساڵەی نێوان ئێران و عێراق دەرفەتی پێک هێنا بۆ حیزبی دێموکرات و کۆمەڵە بە پشتیوانیی حکوومەتی عێراق لە لایەک، هەروەها پارتی و یەکێتی بە پشتیوانیی کۆماری ئیسلامی لەلایەکی دیکەوە بۆ ئەوەی بتوانن خەباتی چەکداری بێ دابڕانی چەندین ساڵ ئەنجام بدەن. هەرچەند دەسکەوتی مەلمووس لەم قۆناغەدا تۆمار نەکراوە، بەڵام درێژەدانی خەباتی نەتەوایەتی لەو دوو بەشەی کوردستان، هەروەها بەنێودەوڵەتیکردنی مەسلەی کورد، دەشێ وەک دەسکەوتی ناڕاستەوخۆ لەقەڵەم بدرێ.

بە هەمان شێوە، ململانێی نێوان تورکییە و سووریيە زەمینەی ساز کرد بۆ ئەوەی پەکەکە بتوانێ چەندین دەیە خەباتی چەکداری بکات. هەرچەند ئەو خەباتە هەر درێژەی هەیە، بەڵام دەرفەتی سنوورداری سیاسی لە تورکییە ویڕای گوشاری یەکێتیی ئەوروپا، دواجار بووە هۆی دانپێدانان بە بوونی کورد لە تورکییە و سەرهەڵدانی بزووتنەوەیەکی بەرینی جەماوەری و سەرهەڵدانی حیزبی «قانوونی» کە داکۆکی لە بەرژەوەندیی کورد لە پەرلەمانی تورکییەدا بکا. ئەمەش بە بێ خەباتی چەکداری، کە هەروەها بووە هۆی بەرپەرچدانەوەی پرۆسەی ئاسیمیلاسیۆنی کورد، نەدەهاتە دی.

شێوەیەکی دیکە بۆ سەلماندنی گرنگیی دەرفەتی لەبار لەو بابەتەی کە لێرەدا مەبەستە، واتە لاوازبوونی دەوڵەت لە ئێران، عێراق، تورکییە و سووریيە لەو سێ هەلومەرجەی کە دەستنیشان کران، وێناکردنی لەئارادا بوونی ئیرادە، ستراتێژیی گونجاو، هەروەها هێژمۆنیی ڕێکخراوێک لە نێو بزووتنەوەیەکدایە، بەڵام بە بێ ئەو جۆرە دەرفەتانە. پرسیار ئەوەیە کە بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد دەتوانێ بە بێ دەرفەتی لەبار سەرکەوێ، یان نا؟ مێژووی بزووتنەوەی کورد پێمان دەڵێ، نەخێر. کەیسی تورکییەی لێ بەدەر، کە ئەوەیش بە نۆرەی خۆی دەگەڕێتەوە بۆ کرانەوەی ڕێژەیی لە سیستەمی نیمچە دێموکراتیک لەو وڵاتەدا لە هێندێک قۆناغدا.

کەوابوو، دروستتر وایە لەئارادا بوونی ئیرادە، ستراتێژیی گونجاو، هەروەها هێژمۆنیی ڕێکخراوێک لە نێو بزووتنەوەیەکدا وەک مەرجی پێویست ببیندرێن، نەک مەرجی بەس.

سەبارەت بە ئیرادە دەبێ ئەوەی لێ زیاد بکرێ کە کەم بزووتنەوە لە دنیادا وەکوو بزووتنەوەی کورد ئیرادەی لە خۆی نیشان

داوە، بەڵام ئێران، عێراق، تورکییە و سووریە، دەسەڵاتی کۆلۆنیالیستی لەو بابەتە نین کە لە دوورەوە هاتبێتن و کوردستانیان داگیرکردبێ، هەروەها کۆمەڵگای نێودەوڵەتی وایان چاو لێ ناکا، ئەمە وێڕای ئەوەی کە کوردستان بە خاکی خۆیان دەزانن و ئەو سیاسەتەیان، پشتیوانیی جەماوەر و تەنانەت گرووپە ئۆپۆزیسیۆنەکانی فارس، عەرەب و تورکی لە پشتە. کەوابوو، نزیکیی جوگرافی وای کردووە کە پارسەنگی بەرژەوەندی، ئەو دەورەی لە کوردستاندا نەبێ کە لە ئەلجەزایەر یان ڤیەتنام هەیبوو.

لێرەدا هەڵسەنگاندنێک بۆ ئەو بۆچوونە نەکرا کە دەڵێ لەتوپەت بوونی بزووتنەوەیەک دەتوانێ ببێتە هۆی دانوستاندن و تەنازولکردنی حکومەتی ناوەندی بۆ هێندێک داخوازیی سیاسی سەرەتایی یان مینیماڵ. ڕاستە لە باشوور و ڕۆژهەڵات حکوومەتی ناوەندی دانوستاندنیان لەگەڵ بزووتنەوەی کورد کردووە (لەو کاتانەی کە ئەم بزووتنەوانە لەتوپەت بوون)، بەڵام زۆرتر تاکتیکی و بۆ کڕینی کات ئەنجام دراون. بۆیە، ئەو بۆچوونە لە کەیسی بزووتنەوەی کورددا، دروست نییە.

دەرئەنجام

ئەگەر گریمانەی ئەم وتارە دروست بێ، ئەوجاو ئەوانەی ڕەخنە لە بزووتنەوەی کورد دەگرن و دەڵێن، هۆکاری سەرکەوتنیان نەبوونی «یەکگرتوویییە»، یان ئەوەی «ستراتێژیی ڕوونیان» نییە، یان ئەوەی گۆیا «نەتەوەیی» نین یان ئەوەی سەرنەکەوتنیان دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی داوای سەربەخۆییان نەکردووە یان نایکەن، بەهەڵەدا چوون. بێ گومان، یەکڕیزی، ستراتێژیی گونجاو و هتد، هەموو ئەوانە گرنگن، بەڵام دەبێ وەک مەرجی پێویست ببیندرێن؛ لە خۆیاندا بەس نین بۆ دەستەبەرکردنی سەرکەوتن. بەڵکوو هێز، یان لاوازبوونی لایەنی بەرانبەر، یەکلاکەرەوەیە.

تەنیا دێموکراسی، بە مەرجێک شێوە دێموکراسییەک بێ کە لە ڕووی دەستوورییە

مافی نەتەوایەتیی کورد مسۆگەر بکا، دەتوانێ جێگای هێز بگرێتەوە. لە بارودۆخێکی وادا، شەڕ درێژەی سیاسەت نابێ، بەڵکوو هێزی نیزامی هەڵدەپەسێردرێ و جێگا دەدا بە سیاسەتی دەستووری. پێشمەرجی ئەوەش پەسەندکردنی دێموکراسییە لە ئاست نوخبە و جەماوەردا لە ئێران، عێراق، تورکییە و سورییە، کە بە نۆرەی خۆی بەندە بە گۆڕانێک لە ناسیۆنالیزمی فارس، تورک و عەرەبدا بەرادەیەک کە ڕێگا خۆش بکا بۆ دانپێدانان بە ناسنامە و مافی نەتەوایەتیی کورد. ئەمە لە سپانیا پاش کۆتاییهاتنی دیکتاتۆرییەت، هاتە دی، هەڵبەت بە بێ ئەوەی نەتەوەی باسک و کاتالان سەربەخۆیی بەدەست بێنن، بەڵکوو دەستەبەرکردنی مافی نەتەوایەتی لە شکڵی خودموختاری یان ئۆتۆنۆمیدا بۆ وڵاتی باسک و کاتالۆنیا.

بە کورتی، لە گەڵ ئەوەی دامەزراوەیەک وەک دێموکراسی دەتوانێ دەوری هێزی نیزامی هەڵپەسێری، لە بارودۆخی ئێستای ڕۆژهەڵاتی ناویندا، هێزی نیزامی یەکلاکەرەوەیە لە سیاسەتدا. بۆیە، لەڕۆژهەڵاتی ناویندا، بە تایبەت کە ئەگەڕێتەوە سەر مەسەلەی نەتەوایەتی، شەڕ هەروا درێژەی سیاسەت دەبێ.

سەرکەوتن و شکستی بزووتنەوەی کورد لە هەر بەشێکی کوردستان بەندە بە ئەگەر، ڕادە و ماوەی لاوازبوون یان بەهێزبوونی دەوڵەت لە ئێران، عێراق، تورکییە و سورییە.

بێ گومان، ئەگەر دەرفەتی لەبار بۆ کورد بێتە کایەوە، بەهۆی نەبوونی ڕێکخستن، هەروەها نەبوونی ڕێکخراوێک کە خاوەنی هێژمۆنی بێ، ناکرێ کەڵک لەو دەرفەتانە وەربگیردرێ. لەتوپەتبوون دەتوانێ وا بکا کورد دەرفەتی زێڕین لەدەست بدا. سەرکەوتن لە هێژمۆنی، ستراتێژیی گونجاو و دەرفەتی لەباردایە، مەگەر ئەوەی ئەو چوار دەوڵەتە بەرەو دێموکراسی هەنگاو هەڵگرن. هەڵبەت لە وەها سێناریۆیەکدا، هێژمۆنیی ڕێکخراوێک پێویستە بۆ کەڵک وەرگرتن لە دەرفەتی دێموکراتیک. هەڵبەت

بۆ بەرچاورِوونیی خوێنەر، لێرەدا مەبەست لە «هێژمۆنی» دەسەڵاتی تەک حیزبی نییە.

ئامانجی بزووتنەوەی کورد هەم رِزگارییە هەمیش دێموکراسی. هەموو جۆرە هێژمۆنییەک لە گەڵ دیاردەی فرەحیزبی و دێموکراسی گونجاو نییە، مەگەر ئەوەی رِێکخراوێکی خاوەن هێژمۆنی بۆ خۆی باوەرِی بە دێموکراسیی پاش قۆناغی رِزگاری هەبێ، دەنا مەترسیی ئەوە هەیە هێژمۆنیی رِێکخراوێک کە باوەرِی بە دێموکراسی نییە، پاش رِزگاری، دیکتاتۆرییەتی لێ بکەوێتەوە. هەڵبەت رِوونە کە دیاردەی فرەحیزبی لەتوپەتبوونی لێ دەکەوێتەوە، هەروەها نەک تەنیا رِێگرە لە سەرکەوتن و هۆکاری سەرەکیی شەرِی نێوخۆییە، بەڵکوو لە قۆناغی پێش رِزگاریدا، ئانارشی، نەک دێموکراسی، پتەوە دەکا.

دیاردەی فرەحیزبی لەرِۆژهەڵات ئەمری واقعە، هەرچەند دەکرێ بە یەکبوونەوەی حیزبی دێموکرات و کۆمەڵە، خەتەری لەتوپەتبوون کەم بکرێتەوە. لە لایەکی دیکەوە، هەبوونی یەک هێزی چەکدار کە بتوانێ تەنانەت پێش قۆناغی رِزگاری وەک سپای نەتەوەیی خۆی رِێک بخا، دەتوانێ رِێگر بێ لە شەرِی نێوخۆیی. هەرچەند شکڵگرتنی سپایەکی وا مومکین دێتە بەرچاو، لە کردەوەدا رِەنگە ئەستەم بێ. رِێگاچارەیەک بۆ قۆناغی پێش رِزگاری ئەوەیە حیزبگەلێک کە لەرِووی ئایدیۆلۆژی و فکرییەوە نزیکین، هەوڵ بدەن ببن بە یەک حیزب لە پێناو رِووبەرِوونەوەی خەتەری لەتوپەتبوون بۆ ئەوەی بزووتنەوەی کورد بتوانێ کەڵک لە دەرفەتی لەبار وەربگرێ و سەرکەوتن وەدەست بێنێ.

سەرچاوە

Ahmedi, I. 2018. Explaining Variation in Political Gains: The Case of Iranian Kurdistan, in Serhun Al & Emel Tugdar (eds.) Comparative Kurdish Politics in the Middle East: Actors, Ideas, Interests. New York: Palgrave, 2018.

Arreguin-Toft, I. 2005. How the Weak Win Wars: A Theory of Asymmetric Conflict. New York: Cambridge University Pres.

Chenoweth, E. & Stephan, M. 2011. Why Civil Resistance Works (New York: Columbia University Press, 2011).

Cunningham, K. 2014. Inside the Politics of Self-determination. Oxford: Oxford University Press.

Giugni, M. "Was it worth the effort? The Outcomes and Consequences of Social Movements," Annual Review of Sociology, 98 (1998).

Gunes, C. 2019. The Kurds in a New Middle East: The Changing Geopolitics of a Regional Conflict. London: Palgrave Macmillan.

Gutaj, P. and Al, S. "Statehood and the political dynamics of insurgency: KLA and PKK in comparative perspective," Journal of Balkan and Near Eastern Studies, 19:2 (2017).

Harvey, W. "Strategies for conducting elite interviews," Qualitative Research, 11:4 (2011).

Hendrix, C. 2010. "Measuring state capacity: Theoretical and empirical implications for the study of civil conflict," Journal of Peace Research, 47:3 (2010).

Koopmans, R. "The missing link between structure and agency: Outline of an evolutionary approach to social movements," Mobilization, 10:1 (2005).

Krause, P. "The Structure of Success: How the Internal Distribution of Power Drives Armed Group Behavior and National Movement Effectiveness," International Security, 38:3 (2013/14).

Krause, P. 2017. Rebel Power: Why National Movements Compete, Fight, and Win. Ithaca & London: Cornell University Press.

McAdam, D. & Boudet, H. 2012. Putting Social Movements in their Place: Explaining Opposition to Energy Projects in the United States, 2000-2005. Cambridge: Cambridge University Press.

Mack, A. "Why Big Nations Lose Small Wars: The Politics of Asymmetric Conflict." World Politics 27:2 (1975).

Natali, D. 2005. The Kurds and the State: Evolving National Identity, in Iraq, Turkey, and Iran. New York: Syracuse University Press.

McDowall, D. 1996. A Modern History of the Kurds. London: I.B. Tauris.

Record, J. 2007. Beating Goliath: Why Insurgencies Win. Washington, DC: Potomac Books.

Romano, D. 2006. The Kurdish Nationalist Movement: Opportunity, Mobilization and Identity. Cambridge: Cambridge University Press.

Vali, A. 2011. Kurds and the State in Iran: The Making of Kurdish Identity. London: I.B. Tauris.

پەروەردە لە قۆناغی ڕاپەڕیندا

سەرۆ شەمزینی

لە جیهانی پێش مۆدێرندا شێوازی پەروەردە زیاتر لە سەرەوە بۆ خوارەوە بووە. پەروەردەیەکی لەو چەشنە پێویستی بە دامودەزگای فەرمیی پەروەردەوە هەیە. بەڵام لە جیهانی مۆدێرن و پاش مۆدێرنی ئێستادا، پەروەردە زیاتر سروشتێکی ڕایەڵەیی و ناهیرەمی هەیە. لەم جیهانەدا ئەگەر دیسکۆرسێکی نەتەوەیی بەهێز لەگۆڕێدا هەبێ، بەهۆی سروشتی ڕایەڵەییی جیهانەوە، ئەو گوتارە، نابەئاگایانە و نابەرهەست و نافەرمی لە هەموو ئاستەکاندا بڵاو دەبێتەوە.

هەندێک لە دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان سروشتێکی کاتییان هەبووە، واتە بۆ ماوەیەک دامەزراون و دواتر هەڵوەشاونەتەوە. یان زۆر دەورانی وا هەبووە مرۆڤ بە بێ ئەو دامەزراوانە ژیانی کۆمەڵایەتیی خۆی بەڕێوە بردووە و ئاستەنگێکی ئەوتۆش نەکەوتووەتە ناو ژیان و کاروبارەکانییەوە. بەڵام هەندێک دامەزراوەی کۆمەڵایەتی هەبوون کە بە درێژایی ژیانی مرۆڤ لە مێژوودا لەگەڵیدا بوون و لێی جیا نەبوونەتەوە. ئەو دامەزراوانە بە ئەژمار زۆر نین، بەڵام بە گرینگایەتی و قورسایەتی بنچینەی ژیانی کۆمەڵایەتیی مرۆڤیان پێک هێناوە. یەکێک لەو دامەزراوانە «پەروەردە و فێرکاری»یە. دامەزراوەی پەروەردە دەکەوێتە پاڵ هەندێک دامەزراوەی تری وەک «سیاسەت»، «ئابووری»، «بنەماڵە»، «ئایین» و ... ئەم قسەیە بەم مانایەیە کە لە هیچ دەورەیەکی مێژووییدا ژیانی مرۆڤ لەو دامەزراوانە بەتاڵ نەبووە و کاروباری کۆمەڵایەتیی مرۆڤ بەهۆی ئەم دامەزراوانەوە ڕاپەڕیوە. ڕەنگە بتوانین بڵێین فۆنکسیۆن یان کارکردی ئەو دامەزراوانە بەدرێژایی مێژوو نەگۆڕ بوون بەڵام شێوە و جۆرەکانیان گۆڕانی زۆریان بەسەردا هاتووە. بۆ نموونە سیاسەتی خێڵ بە شێوازێک بەڕێوە چووە و سیاسەتی کۆمەڵگای مۆدێرنیش بە شێوازێکی دیکە بەڕێوە چووە. بەڵام ئەوەی لەم ناوەدا لە دەورانی ژیانی خێڵایەتییەوە هەتا دەورانی مۆدێرن گۆڕانی بەسەردا نەهاتووە، مودیرییەتی سەرچاوەکانی دەسەڵاتە. دامەزراوەکانی دیکەش بەم چەشنەن. ئابووری مۆدێل و سیستەمی جۆراوجۆری هەبووە. لە دەورانە سەرەتاییەکانی مێژووەوە هەتا ئێستا، ئابووری هەر هاتووە و لە شێوازی ساکار و سەرەتاییەوە بۆلای شێوازەکانی ئاڵۆزتر و پێچەڵپێچتر گۆڕانی بەسەردا هاتووە. لە دەورانی مۆدێرندا مۆدێلە ڕکەبەرە ئابوورییەکان پێکەوە لە ڕکەبەرایەتیدا بوون. بەڵام لە هەموو دەورانەکاندا و لە هەموو مۆدێلەکاندا فۆنکسیۆنی دامەزراوەی ئابووری ئەوە بووە کە مودیرییەتی شێوازەکانی بەرهەمهێنان و دابەش کردن و مەسرەف کردن بکا.

دامەزراوەی پەروەردە و فێرکارییش هەر بەم شێوەیە بەدرێژایی مێژوو، خاوەنی فۆنکسیۆنێکی نەگۆڕ و مۆدێل و شێوازی زۆر جۆراوجۆر بووە. کارکردی دامەزراوەی پەروەردە بەگشتی بریتی بووە لە ڕاگواستنی زانیاریی بەردەست و مەوجوود و ڕەخساندنی زەمینە بۆ بەرهەم هێنانی زانیاریی نوێ.

دامەزراوەی پەروەردەش لە دەورانی کۆنەوە هەتا دەورانی مۆدێرن گۆڕانکاریی زۆری بەسەردا هاتووە. لە سەرچاوە زانستییەکانی تایبەت بە فەلسەفەی پەروەردەدا، ڕەنگە زۆر باسی جۆراوجۆر کرابێ. باسێک کە جەختی کەمتری لەسەر کراوە بریتییە لە جیاوازییەک کە لە نێوان سیستەمی پەروەردە لە وڵاتێکی سەربەخۆدا و سیستەمی پەروەردە لە کۆمەڵگایەکی شێوە کۆلۆنیالدا لەگۆڕێدایە.

دیارە پێویستە بە لەسەر ڕۆیشتنی زۆر ناکا کە ئەو دەرەتان و کۆمەڵە ئیمکاناتەی لە وڵاتە سەربەخۆکاندا بۆ پەروەردە و فێرکاری لەبەردەستدایە لە وڵاتە شێوە کۆلۆنیالەکاندا نییە، یان ئەگەر هەیە لە خزمەتی سیاسەتی کۆلۆنیالیستیدایە. واتە ئەو دیاردەیەی بۆ دەسەڵاتدار و داگیرکەر بە پەروەردە ئەژمار دەکرێ، بۆ گەلی ژێردەست بە دژەپەروەردە ئەژمار دەکرێ.

پرسیاری سەرەکیی ئەم وتارە ئەوەیە: لە وڵاتێکدا کە کەرەستە سەختئامێرییەکان و دەرەتانە نەرمئامێرییەکانی پەروەردە لەبەر دەستی دەسەڵاتی خۆماڵیدا نییە، سیستەمی پەروەردە دەبێ چۆن ڕێک بخرێ هەتا لە ئاراستەی بەرژەوەندیی نەتەوەییدا بێ؟

بەگشتی دەکرێ دوو شێوازی گشتی بۆ پەروەردە دەسنیشان بکەین. لە شێوازێکدا

پەروەردە بە شێوەی نابەئاگا بەڕێوەدەچێ. واتە نە فێرکار و نە فێرخواز ئاگاداری ئەوە نین کە خەریکن شتێک فێر دەکەن یان فێر دەبن. ئەم زانیارییانەی بەم چەشنە دەگوازرێنەوە وەک نیشتنی ئارام و لەسەرخۆی بارستاییەکی زۆر لە مادەیەک لە بەستێنی دەریایەکدایە کە دوای ماوەیەکی زۆر ئیدی دەبێ بە چینێکی سەخت و لەشکاننەهاتووی بەستێنەکە. یان وەک شوێنی ئەو ئاوەیە کە بە درێژایی زەمان لەسەر بەردێک دەمێنێتەوە و دەبێت بە بەشێک لە ڕووبەری بەردەکە. بە درێژایی ژیانی بەشەر ئەم چەشنە پەروەردەیە هەبووە. لەڕاستیدا ئەو بابەتانەی بەم شێوەیە ڕاگوێزراون هەر ئەوەیە کە بە «ترادیسیۆن» یان «سوننەت» یان «نەریت» ناسراون. کۆمەڵگای مرۆڤ تایبەتمەندیی نەریتهەڵگر بوون یان فەرهەنگهەڵگر بوونی هەیە. ئەم تایبەتمەندییە ڕێک لەم شێوازە پەروەردە نابەئاگایانەوە هاتووە. نەریت یان فەرهەنگ وەک هەوا وایە کە هەموو ئاقاری دەوروبەری ئێمەی تەنیوەتەوە و ئێمەش هەڵیدەمژین و پێیەوە زیندووین بەڵام ڕەنگە نەیبینین و هەستی پێ نەکەین. هەر بەرەیەک نەریتەکان لە بەرەی پێش خۆی وەردەگرێ و بۆ بەرەکانی دوای خۆی ڕایدەگوێزێ.

جۆری دووەمی پەروەردە، پەروەردەی ئاگایانەیە. لەم شێوە پەروەردەیەدا هەم فێرکار و هەم فێرخواز ئاگاداری ئەوەن کە خەریکن بابەتێک فێر دەکەن یان فێر دەبن. ئەم جۆرە پەروەردە ئاگادارانەیە، خۆی دوو شێوەی هەیە. لە یەکێکیاندا فێرکارەکە، فێرخوازەکە فێری شتێک دەکا هەتا لە دوارۆژدا وەک خۆی لێ بێ؛ واتە فێرخواز هاوشێوەی فێرکاری لێ بێ. بۆ نموونە نیگارکێشێک قوتابییەکی خۆی فێری تەکنیکەکانی نیگارکێشی دەکا هەتا لە دوارۆژدا وەک خۆی بێ بە نیگارکێش، یان دارتاشێک کەسێک فێری دارتاشی دەکا هەتا لە داهاتوودا ئەویش بێ بە دارتاش. لە شێوەی دووهەمدا فێرکار بابەتێک فێری فێرخوازەکە دەکا بەڵام نەک بەو نییەتەی حەتمەن بێ بە پسپۆڕی ئەو بوارە، بەڵکوو لەبەر ئەوە فێری دەکا کە فێرخوازەکە ئەم بابەتەی بۆ ڕاهێنانێکی گشتی پێویستە. بۆ نموونە قوتابییەکی دواناوەندی زۆریەک لە وانەکانی بیرکاری و فیزیک و شیمی و زیندەوەرناسی و مێژوو و جوغرافیا دەخوێنێ، بەڵام قەرار نییە ببێت بە پسپۆڕی ئەم بوارانە.

> **بۆ گەلێکی وەک گەلی کورد کە لە هەبوونی کیانێکی نەتەوەییی سەربەخۆ بێبەرییە، باشترین شێوازی سەقامگیر کردن و پەرەپێدانی پەروەردەی نەتەوەیی کەڵک وەرگرتن لە شێوازی نائاگایانەی پەروەردەیە**

دیارە لە کۆمەڵگادا هەموو ئەو جۆرە فێرکارییانە کەم و زۆر کەڵکیان لێ وەردەگیرێ. بەڵام پرسیاری سەرەکیی ئێمە ئەوە بوو کە بۆ کەمەڵگایەکی وەک کۆمەڵگای کوردستان کە لە دۆخێکی تایبەتدایە، چ شێوە ڕوانینێک و چ مۆدێلێکی پەروەردە، دەتوانێ زیاترین سوودمان پێ بگەیێنێ و ڕێگای گەیشتن بە ڕزگاریمان بۆ کورتتر و ساناتر بکاتەوە.

دیارە وڵامێکی بەردەست و سادەتر ئەوەیە کە بڵێین یەکەم: ڕەوتی پەروەردەی نەتەوەیی لە هیچ قۆناغێکدا ڕانەوەستێ. پەروەردەی نەتەوەیی لە هەر قۆناغێکدا ڕابوەستێ دەبێ دڵنیا بین کە هەر لەو کات و شوێنەدا خەباتی ڕزگاریخوازانە کۆتاییی پێهاتووە. دووەم: بەگوێرەی دۆخ لە هەموو شێوازەکانی پەوردە کەڵک وەربگیرێ.

ئەو وڵامە دروستە بەڵام پێویستی بە ڕوونکردنەوە و لێکدانەوەی زیاتر هەیە. دیارە لەناو خودی تەشکیلاتی حیزبیدا

مۆدێلی پەروەردە کردنی ئاگایانە بە باشترین شـێوە وڵام دەداتـــەوە. ڕاســـتییەکە ئەوەیە فاکتەرێکـــی زۆر گرینگی هەڵســـەنگاندنی ڕادەی دەســـەڵات و نفووزی هەر حیزبێک، تەنانـــەت پێش ژمارەی ئەندامـــان و ڕادەی ئیمکاناتـــی ماددی و هتدیش، سیســـتەمی پەورەدە لەناو حیزبەکەدایە. تۆکمەترین و دەسترۆیشـــتووترین حیزبەکان ئەوانەن کە شـــێوازی پەروەردەی ڕێکوپێک و بەهێزیان هەیـــە. بـــە بـــێ پەروەردەیەکـــی کاریگەر، حیزبی کاریگەریشمان نابێ. لەناو حیزبێکی هەڵســـووڕدا لە هەر ئاســـتێکی تەشکیلاتیدا پـــەروەردەی گونجـــاو لەگەڵ ئەو ئاســـتە، دەبێ لەگۆڕێـــدا هەبـــێ. دەورەی ڕاهێنانی ئەنـــدام هـــەر تایبەت بـــە ئەندامانـــی تازە پەیوەســـتبووی حیزب نییـــە، بەڵکوو هەر ئاستێکی تەشکیلاتی ـ لە ئەندامانی سادەوە بگرە هەتا باڵاترین ئاســـتە تەشکیلاتییەکان ـ سیســـتەمی ڕاهێنان و پـــەروەردە کردنی خۆی هەیە. بۆ نموونە ئەگەر بۆ ئەندامە تازە پەیوەســـتبووەکان ، ڕاهێنان لەسەر کلاس و بەشێوەی پێوەندیی ڕاستەوخۆی مامۆستا و قوتابییە، بۆ ئەندامانـــی ڕێبەری، پەرورەدە بریتییە لـــە کەڵک وەرگرتنی بـــەردەوام لە باشترین و لێهاتووترین ڕاوێژکارەکان.

بەڵام قورســـاییی باسی ئێســـتای ئێمە ڕەنگە لەسەر پەروەردەی حیزبی نەبێ، بەڵکوو لەسەر پەروەردە لە ئاستێکی نەتەوەییدا بێ.

بـــۆ نەتەوەیـــەک کـــە خاوەنـــی کیانی ســـەربەخۆی خۆیەتی، پەروەردەی نەتەوەیی زیاتر لەسەر شـــێوازی ئاگادارانەی پەرورەدە ســـاغ دەبێتەوە. بۆ ئـــەو نەتەوەیـــە کۆمەڵە ســـازییەکی فەرمی لە تەمەنێکـــی کەمەوە هەتا ســـاڵانی دوای تەمەنی پێگەیشـــتوویی بەرعۆدەی بارهێنانی ئەندامانی کۆمەڵ لەسەر بنەمای پەروەردەیەکی نەتەوەیی دەبن. بەڵام بـــۆ نەتەوەیەکـــی وەک نەتـــەوەی کورد کە خاوەنی کیانی سەربەخۆی نییە، پەروەردەی نەتەوەیـــی چۆن دەکـــرێ لەنـــاو ئەندامانی کۆمەڵدا سەقامگیر بێ و پەرەی پێ بدرێ؟

ڕەنگە کەســـانێک گومان لەوە بکەن کە بکرێ بۆ نەتەوەیەکی ژێردەست سیستەمێکی پەروەردەی نەتەوەیی دابمەزرێ. بەڵگەکەش بـــۆ ئـــەو بۆچوونـــە ئەوەیە کە پـــەروەردەی نەتەوەیی بەو ســـازییە فەرمییانە دەکرێ کە لەلایـــەن دەوڵەتەوە ڕادەســـپێردرێن هەتا لە ئاستی نیشـــتمانیدا ئەو ئەرکە بەڕێوە ببەن. کوردیش چونکە لە دەوڵەتێکی ســـەربەخۆ و لەو شێوە سازییە فەرمییانە بێبەرییە، کەوابوو شتێکی وا نەگونجاوە.

لە ڕوانگـــەی ئێمەوە ئەم وڵامە ڕاســـت نییـــە. بۆ گەلێکی وەک گەلـــی کورد کە لە هەبوونـــی کیانێکـــی نەتەوەییی ســـەربەخۆ بێبەرییە، باشترین شێوازی سەقامگیر کردن و پەرەپێدانی پـــەروەردەی نەتەوەیی کەڵک وەرگرتن لە شێوازی نائاگایەنەی پەروەردەیە؛ با بزانین چۆن.

ئەگەر بمانـــەوێ شـــێوازی نائاگایەنەی پەرورەدە لـــە ئاســـتێکی نەتەوەییـــدا بەکار بهێنین، دەکرێ پشت بەم فۆرمۆلە کاریگەرە ببەستین:

بەرهەم هێنانی دیسکۆرســـی نەتەوەیی = مسۆگەر کردنی پەروەردەی نەتەوەیی

بە دەربڕینێکی دیکە باســـی پـــەروەردەی نەتەوەیی دەبـــێ دابمەزێنین بۆ باســـێکی بنەڕەتیی دیکە. خودی باســـی پەروەردەی نەتەوەیی باســـێکی بنەڕەتی و ستراتێژیکە، بەڵام باسی تەنانەت بنەڕەتیتر و ستراتێژیکتر لەویـــش بریتییە لە باســـی بەرهەم هێنانی گوتاری نەتەوەیی.

پێشـــگریمانەی ئێمـــە ئەوەیـــە کاتێک دیسکۆرسێکی نەتەوەییی بەهێز و ئەورۆیی لەگۆڕێـــدا بـــێ، تەنانـــەت ئەگـــەر دەزگا فەرمییەکانـــی پـــەروەردە و بارهێنانیـــش لەبەردەســـتی ئێمەدا نەبن، ئەو دیسکۆرسە

بە شێوەیەکی هەراو بەسەر کۆمەڵگادا بڵاو دەبێتەوە. بڵاو بوونەوەی ئەو دیسکۆرسە نەتەوایەتییە لە ئاستی هەراودا، لە حوکمی پەروەردەی نەتەوەییدایە. بە دەربڕینێکی دیکە هەر کات پەروەردەیەکی نەتەوەیی چاکمان نەبوو، دەبێ دڵنیا بین کە دیسکۆرسێکی نەتەوەیی باشمان نەبووە. بەپێچەوانەوە بەدرێژایی هەموو ئەو ساڵانەی کورد ژێردەست بووە بەڵام هەست و هۆشی نەتەوەیی لەوپەڕی خۆیدا بووە و کوردایەتی لە بەرەیەکەوە ڕاگوێزراوە بۆ بەرەیەکی دواتر، لەبەر ئەوە بووە کە گوتارێکی نەتەوەیی لەئارادا بووە. ئەو گوتارە نەتەوەییە وەک هەوا وایە کە ئێمە هەڵیدەمژین و پێیەوە دەژین بەڵام ڕەنگە هەستی پێ نەکەین.

لە جیهانی پێش مۆدێرندا شێوازی پەروەردە زیاتر لە سەرەوە بۆ خوارەوە بووە. پەروەردەیەکی لەو چەشنە پێویستی بە دامودەزگای فەرمیی پەروەردەوە هەیە. بەڵام لە جیهانی مۆدێرن و پاش مۆدێرنی ئێستادا، پەروەردە زیاتر سروشتێکی ڕایەڵەیی و ناهیرەمی هەیە. لەم جیهانەدا ئەگەر دیسکۆرسێکی نەتەوەیی بەهێز لەگۆڕێدا هەبێ، بەهۆی سروشتی ڕایەڵەییی جیهانەوە، ئەو گوتارە، نابەئاگایانە و نابەرهەست و نافەرمی لە هەموو ئاستەکاندا بڵاو دەبێتەوە. ئەگەر تایبەتمەندییەکی «هەوا» ئەوە بێ کە هەستی پێ ناکرێ، ئەوا هەوا دوو تایبەتمەندیی تریشی هەیە: مایەی ژیانە و کەس ناتوانێ پێش بە بڵاو بوونەوەی بگرێ. دیسکۆرس بە شێوەیەکی سەیر و سەمەرە هەر سێ ئەم تایبەتمەندییانەی هەوای هەیە: نابەرهەستە و زۆر کەس هەستی پێ ناکا، ژیان و مانەوەی گەل بەندە بەو دیسکۆرسەوە و کاتێکیش بەرهەم هات، کەس ناتوانێ پێش بە بڵاو بوونەوەی بگرێ.

کەوابوو ئەگەر لە دابەشکردنێکی بنەڕەتیدا نەتەوەکان بەسەر دوو خانەی نەتەوە خاوەن دەوڵەتەکان و نەتەوە بێدەوڵەتەکاندا دابەش بن، دەکرێ نەتەوە بێدەوڵەتەکانیش بەسەر دوو خانەی تردا دابەش بکەین: ١ ئەو نەتەوانەی خاوەن گوتارێکی نەتەوەیین ٢ ئەو نەتەوانەی لە دیسکۆرسێکی نەتەوەیی بێبەرین. ئەگەر نەتەوەیەک خاوەن دەوڵەت نەبێت و گوتارێکی نەتەوەییشی نەبێ، بێگومان لە سنووری توانەوە و فەوتان نزیک بووەتەوە، بەڵام نەتەوەیەکی بێدەوڵەت کە خاوەنی گوتاری نەتەوەییی خۆی بێ، توانیویەتی شوناسی نەتەوەییی خۆی بپارێزێ و ئەگەری ئەوە هەیە ببێ بە خاوەنی کیانی سەربەخۆی خۆی.

کورد نەتەوەیەکی بێدەوڵەتی خاوەن گوتاری نەتەوەییە. ئەگەر هەتا ئێستا ئاگری خەباتی گەلی کورد بەهۆی داگیرکەرەوە دانەمرکاوەتەوە و بەپێچەوانەوە هەر هاتووە و بڵێسەی ئەستاندووە، بەم هۆیە بووە کە ئێمەی کورد هەر لە خۆیبوونەوە هەتا ژێکاف و هەتا کۆمار و دواتریش حیزبی دێموکرات، خاوەنی گوتاری نەتەوەییی خۆمان بووین.

«دیسکۆرس» یان «گوتار» چەند تایبەتمەندییەکی هەیە کە ئاماژە بە هەندێکیان دەکەین:

١ دیسکۆرس تاقە تیۆرییەک نییە کە بمانەوێ بەهۆیەوە بابەتێک شرۆڤە بکەین، دیسکۆرس نەک هەر کۆی چەندین تیۆریی هەراوە، بەڵکوو هەلومەرجەکانی گووران و پێکهاتنی ئەو تیۆرییانەش لەخۆی دەگرێ.

٢ دیسکۆرس بە هۆی کەسێک و دوو کەس و لە کاتێکی کورتدا پێک نایێ، بەڵکوو لەلایەن کەسانێکی زۆر و لە بەستێنێکی مێژووییدا پێک دێ.

٣ سروشتی گوتار بە چەشنێک نییە دوای ئەوەی پێک هات و خۆی گرت، پێویستیی بە گۆڕانکاری نەبێ؛ دیسکۆرس بەردەوام پێیەوە زیاد دەکرێ و هەڵدەپەرتێوترێ و

هەموار دەکرێ و لەگەڵ پێداویستییەکانی ڕۆژدا دەگونجێندرێ.

جگە لەم تایبەتمەندییانە، دیسکۆرس لە چەندین ئاستی جۆراوجۆردا کار دەکا. دەتوانین سێ توێژی جۆراوجۆر لێک جودا بکەینەوە کە گوتار لەو ئاستانەدا کار دەکا:

■ ڕووکەشترین ئاست، ئاستی شیکاریی یەکانگیر(منسجم)ی بابەتەکانی ڕۆژە. لایەنێکی خاوەن گوتار بە مەنتیقێکی دیاریکراو دەتوانێ ڕووداوە جۆراوجۆرەکان لە ڕوانگەی خۆیەوە شرۆڤە بکات. زۆربەی باسەکان لەم ئاستەدا سروشتێکی سیاسییان هەیە. بۆ نموونە باسی وەک «چۆنیەتیی هاوبەندیی هێزە گەورەکان و هێزە ناوچەییەکان لە کێشەکانی ڕۆژهەڵاتی ناویندا» لەم ئاستەدا جێگیر دەبێ.

■ ئاستێکی قووڵتر بریتییە لە هەندێک باسی فیکری کە هاوکات سروشتێکی سیاسی و کۆمەڵناسانەیان هەیە. ئەم باسانە لە ئاستی بابەتەکانی ڕۆژ پلەیەک زیاتر هەڵدەکشێن و جگە لەو بوارە باسکراوانە، ڕەنگە پێویستییان بە زانستی مێژووش هەبێ. بۆ نموونە باسی سروشتی دێموکڕاسی یان مۆدێلەکانی فێدرالیزم دەکەونە ئەم ئاستەوە.

■ قووڵترین ئاست، ئاستێکە کە تێیدا جگە لە باسی سیاسی و کۆمەڵناسی و مێژوویی، باسی فەلسەفیش دێتە گۆڕێ. باسی وەک قۆناغەکانی پێشکەوتن و تەکامولی مێژوویی، بنەماکانی لیبراڵزم و سۆسیالیزم و ... دەکەونە ئەم خانەیەوە.

پوختەی قسەی ئێمە لەم وتارەدا ئەوەیە کە ئەگەر لایەنێک توانیبێتی لەم ئاستە باسکراوانەدا دیسکۆرسی بەرهەم هێنابێ، ئەوا ئەم دیسکۆرسە بەشێوەی پەنامەکی و نائاگایانە دزە دەکاتە ناو کۆمەڵگا و تەشەنە سەندنی بەرە بەرەی ئەو دیسکۆرسە لەناو چین‌وتوێژەکانی کۆمەڵگادا لە حوکمی پەروەردە کردنێکی نەتەوەییدایە.

فێرکردن و بارهێنان لە ژێر ڕکێفی ئایینی سیاسیدا

بیریار ژاوەرۆیی

هەموو حکوومەتەکان لە پێناو ڕاپەڕاندنی سیاسەتە کۆمەڵایەتی و چاندییەکانی خۆیاندا تیشک دەخەنە سەر سیستەمی «فێرکردن و بارهێنان» و وەک بناغەی بارهێنانی تاکی داهاتوو سەیری دەکەن. لەو پەیوەندییەدا، لە حکوومەتە ئایینییەکاندا هەوڵ دەدرێت ئەم سیاسەتە ڕەنگی ئایینیی هەبێت و بە ناوی ئایینەوە کار دەکرێت. بۆیە سیستەمی سیاسیی حکوومەتی ئایینیش، بارهێنانی تاکی کۆمەڵگا دەکاتە ئامانجی ئایینی سیاسی.

فێرکـــردن و بارهێنانی تـــاک، لە گرنگترینی ئـەو هۆکارانەن کـە لە جیهانـی مۆدێرندا ڕەنگە لەسـەر هەمـوو بوارەکانـی کۆمەڵگا و ژیانـی کۆمەڵایەتی کاریگەرییـان هەیە؛ بۆیـە بۆ دەوڵەت و حکوومەتـەکان گرنگیی تایبەتی هەبووە. لەو پەیوەندییەدا لە ڕوانگەی ئاڵتوسـێرەوە دوو مێکانیزمـی گرنگ، وا لە خەڵکی دەکات کە بەپێی یاساکانی دەوڵەتی پەیوەندیداریان هەڵسوکەوت بکەن. یەکەم، لە ڕێگای دامودەزگاکانی سەرکوتی دەوڵەتییەوە وەک پۆلیس، بەندیخانە و دادگا کە ڕاستەوخۆ بە زۆر خەڵکی ڕادەهێنن و وایان لێ دەکەن کە بە جۆرێکی تایبەت هەڵسـوکەوت بکەن. دووەم، لە ڕێگای دامودەزگا ئایدۆلۆجیکەکانی دەوڵەتـەوە، واتـە ئـەو دامەزراوانـەی کە ئایدۆلۆجیـای دەوڵـەت بەکاردەهێنن تاکوو تاک و گرووپەکان، ئەوانە لە خۆیاندا دەروونی بکـەن و بەپێـی ئەوانە بجووڵێنـەوە لەوانە بنەماڵە، ئایینەکان، خوێندنگەکان، سیستەمی یاسـایی، سیاسـەت، هونەر، وەرزش و هتد. گەرچی ئەو بیردۆزەی ئاڵتوسێر لە بەستێنێکی تردا و لە ڕوانگەی مارکسیسـتییەوەیە، بەڵام لێـرەدا دەکـرێ کەڵکی لـێ وەرگیرێت. لە پەیوەنـدی لەگەڵ مێکانیزمـی دووەمدا ئەم وتارە ئاوڕێک دەداتەوە سەر پەیوەندیی نێوان «ئایینی سیاسی» و «فێرکردن و بارهێنان» لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا.

دیارە هەمـوو دەوڵەتـەکان بە جۆرێک هەوڵ دەدەن بۆ بەکۆمەڵگاییکردنی سیاسیی خەڵـک و لـەو ئاراسـتەیەدا سیسـتەمی «فێرکـردن و بارهێنـان» و ڕاگەیەنەکان لە گرینگترین ئامرازەکانن. هەموو حکوومەتەکان لە پێناو ڕاپەڕاندنی سیاسـەتە کۆمەڵایەتی و چاندییەکانی خۆیاندا تیشـک دەخەنە سەر سیسـتەمی «فێرکـردن و بارهێنان» و وەک بناغـەی بارهێنانی تاکی داهاتوو سـەیری دەکەن. لـەو پەیوەندییەدا، لـە حکوومەتە ئایینییەکاندا هەوڵ دەدرێت ئەم سیاسـەتە ڕەنگی ئایینیی هەبێت و بە ناوی ئایینەوە کار دەکرێت. بۆیە سیستەمی سیاسیی حکوومەتی ئایینیـش، بارهێنانی تاکـی کۆمەڵگا دەکاتە ئامانجی ئایینی سیاسـی. لێرەدا مەبەست لە ئایینی سیاسـی، ئەو ئایینەیە کە حکوومەت دەیـکات بە ئایدۆلۆجیای سیاسـیی خۆی و وەک ئامرازێک بەکاری دەهێنێت و بە هۆی ئەوەوە دەسـت لـە هەمـوو بوارەکانی ژیان وەردەدات. ئـەم جۆرە ئایینـە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا پاش شۆڕشی ١٩٧٩ کاریگەریی زۆری لەسـەر بارهێنانی تاک هەبووە و لەوە بـۆ ڕاپەڕاندنی سیاسـەتی ئێتنۆ-نەتەوەیی، چاندی، جیندەری و. . . لەلایەن حکوومەتەوە کەڵک وەرگیراوە.

لـە پەیوەنـدی لەگـەڵ فێرکـردن و بارهێناندا، سیاسـەتی ڕژێمی ئایینیی ئێران تیشکی خستووەتە سەر ئەو زانستانەی کە بۆ مانەوەی ڕژێم و ئایدۆلۆجیاکەی مەترسـیدار نەبن، واتە زانستی ئایینی و زانستە پەتییەکان، گـەر خاوەنەکانیان لە بازنـەی ئایدۆلۆجیای حکوومەت تێنەپـەڕن. ئەو ڕژێمە بە تەواوی هەوڵی داوە کە بازنەی بیرکردنەوەی قوتابی و خوێندکارەکان بەرتەسک بکاتەوە و نەهێڵێت بەرەو بیری جیاواز ڕابکێشـرێن. تەنانەت لە نێوان زانسـتە پەتییەکانیشـدا ئایدۆلۆجیای ئایینیی حکوومەت بەپێی بنەمایەکی ئایینی، لە پەنای زانسـتی ئایینیدا تەنیا گرنگایەتیی تایبەتـی بە یەک زانسـت داوە؛ واتە یەکەم زانستە ئایینییەکان و دووەم زانستی پزیشکی. لـە ڕوانگەی زانا ئایینییەکانەوە زانسـت ئەو دوو جۆرەیە (العلم علمان: علم الأدیان وعلم الأبدان).

بەپێی ئەم بنەمایە ڕژێم زیاتر لە بوارەکانی تر تیشـکی خستە سەر دوو بواربۆ بارهێنانی تاکی دڵخوازی خۆی کە لە هەردووکیاندا ئایین وەک ڕێخۆشکەر و پاسـاودەر بەکارهێنراوە؛ یەکەم بە گشـتی سیسـتەمی فێرکردن و بارهێنانی فەرمی لە ڕێگای خوێندنگەکان بە

ماموستا و قوتابییەکانەوە و دووەم سیستەمی فێرکـــردن و بارهێنانی نافەرمـــی لە ڕێگای ناوەندە ئایینییەکان بە مەلا و ئاییندارەکانەوە. لە پەیوەندی لەگەڵ بـــواری یەکەمدا، دیارە لە سەرتانســـەری وڵاتداوێرای بە ئایینیکردن و دەرهێنانـــی لە سیســـتەمێکی زانســـتیی، سیستەمی ‹فێرکردن و بارهێنان› بە تەواوی لەلایـــەن نەتەوەی باڵادەســـت و پاوانخوازی فارســـەوە بە نـــاوی ئایینەوە قـــۆرخ کراوە و دەرەتانێـــک بۆ نەتەوەکانی تـــر نەماوەتەوە و ئەو ســـووکە ئاماژەش کە لە یاسای بنەڕەتیدا بە مافی نەتـــەوەکان لە باری زمانەوە کرابوو، جێبەجـــێ نەکـــراوە. حکوومەتـــی فارس بە ڕواڵەتی ئایینییەوە سیاســـەتی یەکدەســـت کردنی نەتەوەییی خۆی و توانـــدەوەی نەتەوەکانی ترلە ڕێگای سیستەمی فێرکردن و بارهێنانەوە وەک ســـاکارترین ڕێـــگا بـــە تونـــدی جێبەجـــێ دەکات. بۆیە لە کوردستانیشـــدا ئازادیی خوێنـــدن و بارهاتن لە بەســـتێنێکی ئازاد و بە چاپ و زمانی کوردییەوە نییە.

لـــە کوردســـتاندا ڕژێم هەر لە ســـەرەتاوە هەوڵی داوە کە لە خوێندنگەکانـــدا کە فێرکردن و بارهێنان هەمووی هەر بە فارسی بووە، لە باری بیر و هزریشەوە، قوتابی بە بیر و هزری ئێرانچێتی و ئایدۆلۆجیای ئایینییەوە باربهێنرێت. بۆ ئەو مەبەســـتەش لە هەستی ئایینـــی کەڵک وەرگیراوە. هـــەوڵ دراوە ئەو هەســـتە بەهێز و پتەوتر بکەن و لە کۆتاییدا بە قازانجی خۆیان بیشکێننەوە و حکوومەتی ئیســـلامیی ئێـــران وەک نوێنـــەری هزری ئایینیی ڕاستەقینە بە قوتابییەکان بناسێنن و ڕێگەیـــان پێ نەدرێت بیر لە بیرۆکە و هزری جیاواز بکەنـــەوە. لە جێی پەرەپێدانی لایەنی زانستی، زیاتر تیشـــک خراوەتە سەر لایەنی ئایدۆلۆجیـــای ڕژێم. لە ڕێـــگای ناوەندەکانی بارهێنانی ماموستای حکوومەتی و بەرگیری لە ماموستایانی ڕووناکبیر و ئاگا، هەوڵ دراوە مێشـــکی قوتابی بشـــۆردرێتەوە. لەو سووکە ئاوڕەش کە لە زانســـت و فێرکردنی زانست دراوەتەوە، هەوڵیان داوە قوتابی تەنیا سەرنجی زانســـتی پەتی بدات و ئاگا بمێنێتەوە و بیر لە سیاســـەت و مافەکانی خۆی وەک مرۆڤ نەکاتەوە تاکـــوو هەموو کاتێـــک گوێڕایەڵی سیاسەتی حکوومەت بێت. هەر لە سەرەتاوە فێریـــان دەکەن کـــە هـــەر ئایدۆلۆجیایەک بێجگە ئایدۆلۆجیای حکوومەت دژی ئایینە، سیاســـەت بقەیە و تەنیا لـــە ڕێگای ئایین و زانســـتی پەتییـــەوە دەکـــرێ خزمـــەت بە مـــرۆڤ و کۆمەڵگا بکرێت. ئەگـــەر کاریان بە هیچ نەبێت و تەنیا سەرنجی ئایین و باری زانستی خۆیان بدەن ئەوە دەگەن بە هەموو شـــت و کار و ژیانی باشیان دەبێت و بێ کێشە دەژین.

> خوێندن و بە گشتی فێرکردن و بارهێنانی نەریتیی لە کوردستانی پێش مۆدێرندا سەربەخۆیانە، دڵخوازانە و هەر لەو کاتەشدا تا ڕادەیەک کوردی و زیاتر لە حوجرەی مزگەوتەکاندا بوو

جێی ئاماژەیە کە وەزارەتی ئیتلاعاتی ئێران و سپای پاسداران ڕۆڵی گرنگیان لە جێبەجێکردنی ئـــەم سیاســـەتەی ســـەرەوەدا گێـــڕاوە و تەنانـــەت پشـــکی تایبەتیـــان لـــە تاقیکارییەکانی چوونـــاو زانکۆ هەبووە بۆ هەندێ قوتابی کە هاوکارییـــان کردوون. ئەم ڕەوتـــە بە دانانی بەســـیجی قوتابییـــان و بنکەی بەســـیج لە خوێندنگـــەکان و وانە و ماموســـتای تایبەت بە ڕەوشـــت و بارهێنان لە خوێندنگەکاندا و بەڵێنـــی جۆراوجۆر بە قوتابییان زیاتر پەرەی ســـەندووە. لە پەنای ئەمانەشدا هەوڵ دراوە کە پەیوەندیـــی نێوان خوێندنگە و مزگەوت، ماموســـتا و مەلا زیاتر بکرێت و قوتابییانیان هان داوە کە هاتوچـــۆی مزگەوتەکان بکەن و لەوێدا فێـــری وانەی ئایینی و بەجێهێنانی

ئەرکە ئایینییەکان بن تاکوو لە داهاتووشدا کێشەیان بۆ خوێندن و چوونەسەرکار نەبێت. واتە لە بوارێکی ژێر ڕکێف و کۆنترۆڵی فەرمیی حکوومەتەوە ڕەوانەی بوارێکی تری کۆنترۆڵی نافەرمی دەکرێن.

لە پەیوەندی لەگەڵ بواری دووەمدا کە بواری زانستی ئایینییە، ڕژێم هەوڵی داوە کە هەموو جۆرە شوێنەوارێکی کوردی لەسەر چاندی ئایینیی کوردستان و ڕێگاکانی تری فێربوونی کوردی و بارهێنان لە ژێر کاریگەریی چاندی کوردیدا بسڕێتەوە کە زیاتر لە حوجرەی مزگەوتەکاندا ئەو هەلە دەرەخسا. بۆ میناک لە باری فێربوونی خوێندنەوەی قورئان، بە بیانووی ئاستەم بوونی شێوازە نەریتییەکان و بەکارهێنانی ڕێگای ساکار و نوێ، لە حوجرە، فێرگە و خوێندنگەکان هەوڵی داوە بۆ سڕینەوەی شێوازی نەریتیی فێرکردن و بارهێنانی ئایینی کە ڕەنگوبۆنی کوردیی پێوە بوو. لەلایەکی تریشەوە ڕێگای بە ڕاڤەی جیاوازی ئایینی نەداوە، جگە لەوەی کە لەگەڵ ئایدیۆلۆجیای خۆی دەگونجێت.

دیارە خوێندن و بە گشتی فێرکردن و بارهێنانی نەریتیی لە کوردستانی پێش مۆدێرندا سەربەخۆیانە، دڵخوازانە و هەر لەو کاتەشدا تا ڕادەیەک کوردی و زیاتر لە حوجرەی مزگەوتەکاندا بوو. هەوڵ دەدرا کە بە شێوەی کوردی وانە بوترێتەوە و شێوازێک لە خوێندنی کوردی گەشەی سەندبوو. بۆ وێنە «ئەلف و بێ»یەک کە بۆ خوێندنی قورئان فێر دەکرا بە شێوازی کوردی بووو بە بزوێنەکان دەوترا «سەرە، ژێرە، بۆرە»، یان لە وتنەوەی پیت و دەنگەکاندا «ئەلف سەر ئە. . . ب ژێر بێ. . ، لام ئەلف لا. . . و تاد. » لە پەنای ئەوەشدا وشەدانی عەرەبی-کوردی و. . . پەرەی سەندبوو. هەرچۆنێک بێت، خوێندنی نەریتی لە ژێر کۆنترۆڵی حکوومەتە ناکوردەکاندا نەبوو و لە حوجرەی مزگەوتەکاندا چالاکییەکی سەربەخۆیانە هەبوو. بۆیە لە چوارچێوەی بیری ئایینیدا، باس و ڕاگۆڕکێ لەسەر پرسە هزری، نەتەوەیی و سیاسییەکان، جموجووڵی تایبەتی لە حوجرەکاندا هەبوو و بە جۆرێ گرنگایەتی دەدرا بە شوناسی کوردی.

ئەو دۆخەی خوێندنی نەریتی، کاریگەریی ئەرێنیی هەبوو. توێژی مەلا و فەقێیەکان لە پەرەسەندنی وێژە و سیاسەتی کوردیدا بەشداریی گرنگیان هەبوو و تەنانەت لە پێکهاتنی گیانی کوردایەتی لە سەرەوەی چین و توێژ و هۆز و خێڵەکاندا ڕۆڵی سەرەکیان دەگێڕا. زۆرێک لە وێژە و دەقی کوردی

بەرهەمی چالاکـــی و خزمەتی مەلاکان بووە هەر لە جزیری، خانی، مەولەوی، مەحوی و. . . تاکوو ئەو سەردەمەی خۆمان. هەروەها لە کۆتاییی ســـەدەی نۆزدەوە، زۆرێک لە مەلا و شێخەکان بەشداریی سیاسەتی کوردی بوون و زۆر جـــار ڕێبەرایەتیی ئەو بزووتنەوەیان لە ئەستۆ بووە. بەوەشەوە وێرای ئەو کاریگەرییە ئەرێنییـــە، لە مێژوودا و تاکوو ئێســـتا تاقمێ لەم توێژە دیارە لە بواری سیاســـەتدا لە ژێر کاریگەریی سیاسەتی ئایینیی دەوڵەتەکان و نائاگاییی سیاســـیدا کاریگەریی نەرێنییان لە دژی کورد هەبووە هەر لە شـــێخ ئیدریســـی بتلیســـی ڕاوێژکاری ســـوڵتانی عوسمانی لە سەدەی ١٦ و دواتر مەلای خەتێ لە سەدەی ١٩ بگرە تاکوو مـــەلا حکوومەتییەکانی ئەم ســـەردەمە کە کەوا ســـووری بەر لەشـــکر و داردەستی دوژمنانی کورد بوون.

شـــێوازی نەریتیی فێرکردن و بارهێنانی سەربەخۆیانە، واتە خوێندنی ئایینی، بە زاڵی تاکوو نیوەی دووەمی سەدەی بیست درێژەی هەبوو و دواتـــر بەرەبەرە دابـــەزی، گەرچی تاکوو ئێستاش لە هەندێ شوێنی کوردستاندا هەڵبەت زۆر بـــە لاوازی ماوەتەوە. بە هاتنی ڕەوتە نوێیە ئیسلامییەکان و بەتایبەت پاش شۆڕشـــی ١٩٧٩ و ســـەرهەڵدانی دەوڵەتی ئیســـلامی لە ئێران، هـــەوڵ درا بە تەواوی فێرکردن و بارهێنـــان بخرێتە ژێر کۆنترۆڵی حکوومەت. ئەمەش لـــە تایبەتمەندییەکانی ڕژێمـــە تەواوەتیخوازەکانـــە. دیـــارە وەک ئاماژە کـــرا هەموو دەوڵەتـــەکان بە جۆرێک لـــە سیســـتەمی «فێرکـــردن و بارهێنان» و هەروەها ڕاگەیەنەکان، وەک ئامرازگەلێک بۆ بەکۆمەڵگاییکردنی سیاســـیی خەڵک کەڵک وەردەگـــرن. بەڵام لـــەم دەوڵەتانـــەدا وێرای ئـــەوەی کـــە شـــێوازەکەی نادێمۆکراتیکە و هیچ دەرەتانێکی کـــراوە بۆ چالاکیی فەرمی و نافەرمیـــی لایەنەکانی تـــر و بیری جیاواز ناهێڵێتەوە، بە مەبەستی دژە مرۆیی جێبەجێ دەکرێت. لەو ئاراستەیەدا حکوومەتی ئیسلامی لە بەرانبەر بزووتنەوەی نەتەوە جیاوازەکاندا، بە توندی تیشـــکی خستە سەر ئەو ئامرازانە. سەرەتا سەربەســـتیی ئەوانەی لێ سەندنەوە و دوایـــی بـــە هەموو هێزەوە لـــە ڕاپەڕاندنی سیاســـەتی «گۆڕین بە فـــارس»ی خۆیدا ئەو ئامرازانەی بە شێوەی پاوانخوازانە بەکارهێنا. بۆ ئەو مەبەستەش زۆرترین کەڵکی لە ئایین وەرگـــرت کە بە ئاســـانی وەک ئایدۆلۆجیای حکوومەت ڕۆڵی سیاسی گێڕاوە.

لـــە ڕێـــگای جۆراوجـــۆرەوە هـــەوڵ درا چالاکیـــی ئایینی کـــە کاریگەریی گرنگی لە بەکۆمەڵگاییکردنـــی تاکی کـــورددا هەبووە لە هەموو شـــێوازێکیدا بخرێتـــە ژێر ڕکێفی حکوومـــەت. بـــەم جۆرە نـــە تەنیـــا بواری خوێندنـــی فەرمی، بەڵکو ڕژێمی ئیســـلامی، بـــە یەکدەســـتکردنی خوێندنـــی ئایینیش، زیاتر کوردســـتانی گـــرێ داوە بە ناوچەکانی دیکەوە. لە قۆناخی پاش شۆڕشـــدا کە زیاتر خوێندنـــی مۆدێرن لە کوردســـتاندا پەرەی ســـەندبوو، ڕژێم هەوڵی دا هەم مزگەوتەکان و هـــەم خوێندنگـــەکان بکات بـــە ناوەندی پەرەپێدانـــی ئایدۆلۆجیـــای ئێرانی-فارســـی داپۆشـــراو بە ئایین. لە پەنای ئەوانەشـــدا بە جێگەی حوجرە، هەندێ خوێندنگەی سەر بە «ناوەندی گەورەی ئیسلامیی ڕۆژئاوای وڵات» (مرکز بزرگ اســـلامی غرب کشور) پەرەیان پـــێ دراوە و لەوێدا بە شـــێوازی نوێی دوور لە نەریتی کوردەواری و بە شـــێوەی فارسی، وانەکانی زانســـتە ئیسلامییەکان دەوترێنەوە. هەروەها بەرەبەرە لـــە مزگەوتەکاندا بنکەی بەســـیج دانرا و بوون بە شـــوێنی چالاکی و بۆنەی حکوومەتی و لـــەو ڕێگایەوە کۆنترۆڵ کردنی هەموو چالاکییە ئایینییەکان.

هەموو مزگەوتەکان و ناوەندە ئایینییەکان لە چوارچێـــوەی ئەوقاف و ناوەندی گەورەی ئیســـلامیی ڕۆژئـــاوای وڵات، ڕێکخـــراون و ئاراســـتە کراون. لە هەژاریـــی ئابووریی مەلا

و زانایانــی ئایینیــی کورد کەڵکــی نالەبار وەرگیراوە و بۆ گرێدانیان بە ڕژێمەوە سووکە مووچەیەکیان بــۆ براوەتەوە کە بەرنوێژی و کاروبــاری ئایینیی مزگــەوت و گەڕەکەکان جێبەجێ بکەن. لە نائاگاییی سیاســیی ئەو توێــژە و تەشــەنەی کۆمەڵایەتیی ئەوان بە تەواوی کەڵک وەرگیراوە. ئەمانە بارهێنراون کــە جگە لە هەڵگوتن بە بــاڵای ڕژێمدا، لە هەرجۆرە باســێکی سیاسیی تر خۆ بپارێزن. فێر کراون باسێک لە مافی نەتەوەییی خۆیان نەکــەن و لە هەر کوێدا بــاس کرا بڵێن کە ئەوە دژە ئایینە و لە ئاییندا هەموو بەرابەرن. ئیــدی ســەرنجی باســی مافــی بەرابەری نەتەوەکان نادەن و ئاماژە بە ئافراندنی مرۆڤ لە شــێوەی نەتەوە و زمانــە جیاوازەکان و... ناکەن و لەخۆیان ناپرسن کە ئەگەر لە دژی ئایینە بۆ حکوومەتی بە ناو ئیسلامیی ئێران، ئەو هەمووە زمانی فارسیی بۆ گرنگە و تەنیا ســەرنجی یەک نەتەوە و زمان دەدات و زۆر پرســی تری لەو چەشــنە. هەرچۆنێک بێت ئــەو توێژە لــە مەلایان، زۆرێکیــان ئاگایانە و نائاگایانــە سیاســەتی حکوومــەت لە ناو خەڵکدا جێبەجێ دەکەن. لە پەنای ئەمانەدا هەندێ کەس لە ژێر ناوی جۆراوجۆردا وەک مامۆســتای قورئان، ئەخلاق و... کە لەلایەن ناوەنــدە حکوومەتییەکانەوە لەوانە ســپا و بەســیج بارهێنراون، ڕوانــەی مزگەوتەکان دەکرێــن و کاری فێرکــردن و بارهێنانــی ئایینیی منداڵانی کورد دەخرێتە ئەســتۆیان. بۆیە بەرەبەرە خوێندن و فێرکردن و بارهێنانی ئایینی، بە ڕەنگوبۆنی کوردییەوە هەڵپێچراوە. ڕەنگ و ڕواڵەتی بۆنە ئایینییەکان لە سڵاوات ناردنێکی سادەوە بگرە تا زۆر شتی تر ئێستا جیاوازتر لە نەریتی ساڵانی زووی کوردەواری و هاوشێوەتر لەگەڵ شوێنەکانی تری ئێرانە. وەچەی نوێی ئایینی و بارهێنراوی سیاسەتی حکوومەت، لە چەند دەیەی ڕابردوودازیاتر لە چاند و نەریتی کوردەواری دوورکەوتوونەتەوە.

کەواتە ڕژێمی ئیسلامیی ئێران لە ڕێگای مێکانیزمــی دامــەزراوە ئایدۆلۆجیکەکانــی خۆیەوە واتە ناوەندە ئایینییەکان و سیستەمی «فێرکــردن و بارهێنان» لەوانــە مزگەوت و خوێندنگــەکان و بە نــاوی ئایینەوە، چنگی خستووەتە ناو کۆمەڵگای کوردی و بە مەیلی خۆی لــە نەبوونی دەســەڵاتی کوردیدا، لە باری سیاســییەوە تاکی کورد باردەهێنێت و شوناســی سیاسیی تایبەت و نامۆ بە سەریدا دەســەپێنێت. لــەو ڕێگایــەوە هەوڵی داوە بــۆ کۆنترۆڵ کردنی کۆمەڵگای کوردســتان و کەســانێکی بارهێنراو ڕەوانــەی کۆمەڵگا دەکات کە خزمەتــی بەرژەوەندیی نەتەوەی باڵادەســت بکــەن و لــە دژی بزووتنەوەی نەتەوەکــەی خۆیان هەڵســووڕێن. قوتابیی کورد تــا دەگاتــە قۆناخی زانکــۆ ئەوەندە ئاگاییی نەتەوەیی-سیاســیی نییە. دواتریش بە هۆی جۆراوجۆر و بەتایبەت باری ئابووری و دەستەبەرکردنی ئیش و کار، ناوێرێت خۆی لە قەرەی بیرکردنەوە و سیاسەت بدات. لەم دۆخــەدا زیاتر لــە ناو نەتەوەی باندەســتدا نوقــم دەبێت. بەم جۆرە دەســەڵات تاکێک باردەهێنێت کە هیچ مەترســییەکی بۆ ڕژێم نییە. ئەم ڕەوتە تا ئەو دەیەیە کە پشــکێکی زیاتــر لــە خەڵک بــە هۆی پەرەســەندنی ڕاگەیەنە کۆمەڵایەتییەکان تارادەیەک ئاگادار بوونەتەوە، درێژەی هەبووە. بە ســەرهەڵدانی زیاتــری ڕاگەیەنــە کۆمەڵایەتییــەکان و دەرهاتنــی هەنــدێ لەوانە لە ژێــر ڕکێفی حکوومەت، تارادەیــەک بەکۆمەڵگاییکردنی سیاســیی تاک لە دەست ڕژێم دەرهاتووە و هەندێک کاریگەریی ئەو سیاسەتە دابەزیوە. هەروەهــا لــە لایــەن دژبەرانی سیاســیی حکوومەت و رووناکبیرانەوە هەوڵی پووچەڵ کردنــەوەی دراوە، گەرچــی ڕژێم بە هەموو پیلان، پلان و شــێوازێک بۆ پاراســتنی ئەو شێواز و سیاسەتەی بارهێنان و تواندنەوەکار دەکات.

قۆناغەکانی گەشەی ناسیۆنالیزم
لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان

بابان ئەلیاسی

ئەم نوسراوەیە هەوڵێکە بۆ شێکردنەوەی کۆمەڵناسی–سیاسی قۆناغەکانی گەشەی وشیاریی نەتەوەیی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان. بۆ ئەم مەبەستەش، لە میتۆدی بەراوەردی مێژوویی میرۆسلاڤ هرۆک کەڵک وەردەگرین، کە بۆ لێکدانەوەی قۆناغەکانی گەشەی وشیاریی نەتەوەیی گرووپە بندەستەکانی Nondominant groups[١] ئۆرووپای ناوەندی و ڕۆژهەڵاتی بەکاری هێناوە. هرۆک قۆناغەکانی دروست بوونی نەتەوە، لە نێو گرووپە بندەستەکانی ئۆرووپای ناوەندی و ڕۆژهەڵاتیدا بە سەر سێ فازدا دابەش دەکا. ئەم فازانە، بە فازەکانی A، B و C ناو دەبا. لە هەرییەک لەم قۆناغانەدا، چالاکانی نەتەوە بندەستەکان ئەرکی جیاوازیان دەکەوێتە سەر شان. قۆناغبەندییەکەی هرۆک لە سەرەتای سەدەی ١٩وە دەست پێ دەکا. ئەم نووسراوەیە هەروەها هەوڵ دەدا بە ئاوڕدانەوەیەک لە دۆخی گرووپە بندەستەکان لە ئۆرووپا، پێش گەیشتن بە قۆناغی نەتەوە بوونیان، بەرچاوڕوونییەک بدا بە خوێنەر. دیارە هرۆک لە دەستەواژەی کەمینە کەڵک وەرناگرێ. بەڵکو دەستەواژەی گرووپە بندەستەکان، یان گرووپە ئیتنییە بندەستەکان بەکار دێنێ.

پێشەکی

هەستی نەتەوەیی وەک لایەنێکی دیکەی گەشەی مرۆیی، قۆناغی هەڵدانی هەبووە. بۆیە بۆ لێکدانەوەی پرسی نەتەوە، دەبێ ڕەهەندی مێژوویی ڕەوتی دروست بوونی نەتەوایەتی لەبەرچاو بگیردرێ. دەستەواژەی دەوڵەت-نەتەوە دروستکراوی مێژووی نوێیە. زۆربەی وڵاتانی ئۆرووپایی، چەند دەوڵەت-نەتەوەیین. واتە زیاتر لە یەک ئیتنیک لە نێو ئەو دەوڵەت-نەتەوانەدا دەژین. دەوڵەت-نەتەوەکانیش لە کەمینەگەلێک پێک هاتوون کە ئەندامەکانیان سەر بە نەتەوەیەکی دیکەن. ژمارەیەک دەوڵەت-نەتەوە کە وەک یەکەیەکی ئیتنیکیی خودموختار بوونیان هەبووە، وەک فرانسوییەکان، پرتەقاڵییەکان، هۆلەندییەکان، لانیکەم لە سەدەی ١٦وە، بەردەوام بوونیان هەبووە. نموونەی ئەو نەتەوانەش کە دەسەڵاتی ئیمپراتووریان هەبوو و چەند ئیتنیکیان لە خۆیان دەگرت، ئینگلیزییەکان، دانمارکییەکان و سویدییەکان بوون. ئەگەر کورد لە دوای هاتنی ئیسلامەوە خاوەنی دەوڵەتێکی یەکپارچەی کوردستان، کە کورد خۆی حوکمی بەسەردا بکا، نەبووە، بەڵام چەندین ئیمارەتی ناوچەیی(لۆکاڵ) لە بەشە جیاجیاکانی کوردستان بوونیان هەبووە. کەوابوو کورد دەچێتە نێو ئەو چینە نەتەوانەی کە پێش بوونیان بە نەتەوە، ناوچەی خودموختار و نیمچە-خودموختاریان هەبووە. لێرە دەتوانین ئاماژە بە حوکمڕانیی حەسەنوویە(یا حەسنەوییە) لە باشووری کێوی بێستوون بکەین کە لە ٩٥٩ تا ٩٧٩ میلادیدا بوونی هەبووە و حوکمڕانییەکانی سۆران و ئەردەڵان، لە سەدەی ١٦وە تا کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە بوونیان هەبووە. دوو هۆکاری سەرەکییش بۆ خێرا کردنی گەشەی وشیاریی نەتەوەیی لە قۆناغی ئیتنییەوە بۆ نەتەوە، لە ڕوانگەی هرۆکەوە، پەیوەندیی بە هەبوونی دوو فاکتەری بنەمایی هەببووە: یەکەم، هەبوونی حوکمڕانییەکی سوننەتی لە مێژوودا. دووهەم، چڕوپڕ بوونی ئاستی زوڵم و زۆری نەتەوەی سەردەست، دەرحەق بە گرووپە ئیتنیکییە بندەستەکە. نوخبەی کورد هەر لەسەرەتاوە، بۆ دروست کردنی وشیاریی نەتەوەیی، پەنای بردۆتە بەر تایبەتمەندییە هاوبەشەکانی کورد، وەک گرووپێکی ئیتنیکی و هەر وەها حوکمڕانیی کورد لە مێژووی دووردا. ئەم هەوڵانە لە نووسراوەی نوخبە کوردەکانی ئەو سەردەمە، واتە شەرەفنامەی شەرەفخان و مەم و زینی ئەحمەدی خانی، بە زەقی دەردەکەون. بە پێی چەشنی خەباتی ڕووناکبیری و سیاسیی کورد لە سەدەی ١٩، دەکرێ دەستپێکی قۆناغی یەکەمی وشیاریی نەتەوەیی کورد، بگەڕێنینەوە بۆ ئەو سەدەیە، کە هاوکاتە لە گەڵ خەباتی بەشێک لە گرووپە ئیتنییە بندەستەکانی ئۆرووپا بۆ دروست کردنی نەتەوە و نەتەوایەتی. بە پێچەوانەی نەتەوەکانی سەرەوە، کە نەتەوەیان لە سەر ئاسەواری حوکمڕانییەکی سوننەتیی مێژووی دوور و نزیکی خۆیان دامەزراندوە، کۆمەڵێک نەتەوە دەوڵەتیان لە سەر بنەمای یەکەی ئیتنیکیی خودموختاری سەدەکانی ناوەڕاست دانەمەزراند، بەڵکوو هێز و وزەی خەباتی نەتەوەییی خۆیان لە گرووپە ئیتنیکییەکان و کۆمەڵگەی (کۆمۆنیتی) خۆیان هەڵێنجاوە.

چەمکی ناسیۆنالیزم

بە گوێرەی بیردۆزی ئیتنۆ-سامبۆلیست، نەتەوە مودێرنەکان ڕیشەی ئیتنیکیان هەیە کە دەگەڕێتەوە بۆ دەورانی پێش مۆدێرنیتە و مێژووی دوور زەمان. ئەم مەکتەبە پێی وایە نەتەوەکان هەریەکە بە شێوەی جیاواز گەشەیان کردووە، بەڵام هەر نەتەوەیەک لە سەر بنچینەیەکی ئیتنیکی دروست بووە. تیۆرییە مۆدێرنەکانیش لە پێناسەیان بۆ ناسیۆنالیزم و نەتەوەدا جیاوازییان هەیە. بەڵام خاڵی هاوبەشیان ئەوەیە کە نەتەوە دەستکردە

و دیاردەیەکی نوێیە و لە لایەن ناسیۆنالیزمەوە لە سەردەمی مۆدێرنیتەدا، دروست کراوە.

ئیرنسـت گیلنـر گرنگییەکـی بنەمایی دەدا بە مۆدێرنیزاسـیۆنی ئابووری و هەبوونی دەوڵەت وەک پێشمەرج. ئەم مۆدێلە تیۆرییەی گیلنر، لەگەڵ راسـتییەکانی کۆمەڵگای کورد لە رۆژهـەڵات ناگونجێ، چونکـە کۆمەڵگای کورد لەو بەشـەی کوردستان، گۆمەڵگایەکی سـەنعەتی نییـە. نەتـەوەی کوردیـش لە سـەر بنەمای سـاختار دەوڵەتـی (دەوڵەتی لە پێـش دروسـتکراو)، دروسـت نەکراوە. دەوری بنەڕەتییـش کە بنێدیکت ئاندرسـن دەیدا بە زمانی چاپکراو، وەک پێشـمەرجی دروسـت بوونـی نەتـەوە، ئەویـش لەگەڵ واقعییەتی رۆژهەڵاتی کوردسـتان ناگونجێ، چونکـە بەکارهێنانـی زمانی کـوردی زۆر سـنووردارە. بەگوێرەی ئەم تیۆرییە، نەتەوە، دەرئەنجامی پرۆسەی هاوبەشی سەرمایەداری و تێکنولۆژیی چاپـە، کە لە رێگای هەمەگیر کردنی زمانێکی سـتاندارد و هاوبەش، پێک دێت. کەوابوو هەستی نەتەوەیی دەرئەنجامی زمانی نووسـراوی گشـتگیر و سـتانداردی کوردی نییە.

میتۆدۆلۆژی

فازی A. لەم فـازەدا، چالاکانی نەتەوەیی لە هەوڵی ئـەوە دان کە بناغەی پێناسـەیەکی نەتەوەیـی دابرێژن. هـەروەک قۆناغی یەکەم بە قۆناغی رۆشـنگەریی ئەکادیمی و زانستی دادەنێ. چالاکان بۆ بەرز کردنەوەی وشیاریی نەتەوەیـی تاکەکانـی کۆمەڵگاکەیـان پەنا دەبەنـە بـەر زیندووکردنـەوەی کەلەپوور و پاشخانی فەرهەنگی، زمانی و سفەتە تایبەت و هاوبەشەکانی کومەڵگاکەیان. بە تایبەت لەم قۆناغـەدا پەلە ناکەن بـۆ گەڵاڵە کردنی داوا نەتەوەییەکان. پێشـوەچوونی فازی یەکیش بەسـتراوەتەوە بە ئاستی تێکۆشان و چالاکی لـە بـواری لێکۆڵینـەوەی ئەکادمیک و بڵاو کردنەوەی وشـیاریی زمانەوانی، فەرهەنگی، کۆمەڵایەتی و هێندێ جار، لایەنی مێژوویی گرووپە بندەستەکە.

فـازی B . لە فازی بێ، بە پەیوەسـت بوونـی ژمارەیەکی زیاتری چـالاکان، کار بۆ قایـل کردن و راکێشـانی ئەندامانی دیکەی گرووپـە ئێتنییەکانیان دەکـرێ بۆ پرۆژەی دروسـت کردنی نەتەوە لـە داهاتوودا. فازی C. سـەرئەنجام لـە فـازی سـێ، چالاکە نەتەوەییەکان سـەرکەوتوو دەبن لە دروست کردنـی پێکهاتەیەکـی کۆمەڵایەتیـی پێک هاتوو لە زۆربەی حەشـیمەتی کۆمەڵگاکەیان و بزووتنەوەیەکی جەماوەری دروست دەکەن. لەم فـازەدا، ئیدی بزووتنەوە کۆمەڵایەتییەکە گشـتگیر دەبێ و لق و باڵـی فیکریی وەک، رۆحانی-محافـزەکار، لیبـرال و دێموکرات، کە هـەر یەکەی بەرنامەی خۆی هەیە، دێنە گۆڕەپانی خەباتەوە.

دۆخی گرووپە ئێتنیکییە بندەستەکان لە ئۆرووپا

ئاسـتی هۆشـیاریی گشـتیی ئەندامانـی گرووپە ئێتنیکییە بندەسـتەکان لە سەدەی ناوەڕاسـتدا، جیاوازی هەبـووە. لە بارودۆخی سیاسـیی جیاوازیشـدا ژیـاون. چیکەکان، کرۆواتـەکان، کاتالانـەکان، نۆرویژییـەکان، دەیانتوانی سەدەی ناوەڕاست وەک نموونەی دەوڵەتدارییان بهێننـەوە. کەچی نەتەوەکانی وەک ئیسـتۆنییەکان، فینلەندییـەکان، لیتوانەکان، سلۆڤانەکان، سلۆڤاک و هتد. . . ، دەوڵەتی سونەتییان نەبووە. هرۆک لە پرۆسەی دروست کردنی نەتەوە مۆدێرنەکاندا دوو قۆناغ بە گرینگ دەزانێ؛ یەکەم ئەوەی سـەدەکانی ناوەڕاستە، دووهەم، ئەوەی کە چارەنووسسازە، دەگەڕێتەوە بـۆ سـەرەتای مۆدێرنیتە، واتە دەگەڕێتـەوە بۆ نیوەی دووهەمی سـەدەی هەژدە.

بە گوێـرەی هـرۆک، دروسـت بوونی

دەوڵەتەکان لە سەدەی ناوەراست، ئاکامی تێکۆشانی چینی سەرەوەی کۆمەڵگا، واتە نۆخبە و بەشێکی چینی خوێندەوار بووە. هرۆک پێی وایە لە جێی خۆیدا نییە ئەگەر باسی دەستەواژەی ناسیۆنالیزم بکەین، لە بەستەری سەدەکانی ناوەراستدا. سەبارەت بە دەربازبوون لە قۆناغی ئێتنیکی بۆ قۆناغی نەتەوە، هرۆک پێی وایە بە هەمان شێوە کە دەوڵەتەکان لە سەدەی ناوەراستدا، لە خۆوە نەبوون بە دەوڵەتی مۆدێرن، گرووپە ئێتنیکییەکانیش بە شێوەی جودا گەشەیان کرد. واتە، یان بە خۆیاندا چوونەوە و نوێگەرییان کرد، یان تووشی ئاسیمیلاسیۆن ... بوون. چەندین دەوڵەتی سەدەکانی ناوەراست و گرووپە بندەستەکان لەناو چوون و ئاسەواریان سڕایەوە. کەوابوو گەشەسەندنێکی خۆبەخۆ لە گرووپی ئێتنیکی تایبەتەوە بۆ دەوڵەتی مۆدێرن ئیمکانی نییە. ئەو گرووپە ئێتنیکییانەی توانیان تا سەدەی ١٩ خۆیان بپارێزن و پێناسەی خۆیان ڕاگرن، زوو یان درەنگ، چینێک توانی لە هەناویاندا سەر دەربێنێ و پرۆژەی دروست کردنی نەتەوەکەیان بەرز بکەنەوە.

دوو فاکتەر کاریگەرییان هەبوو لە پەڕینەوە لە قۆناغی (کاتگۆری ئێتنیکی) بۆ (کۆمۆنیتەی ئێتنیکی). یەکەم، ئەگەر گرووپە بندەستەکە توانیبای مێژووی خۆی لەو سەردەمە بە دەوڵەتێکی سوننەتی(ترادیشنال)ی دێر زەمانەوە گرێ بداتەوە. دووهەم، ئەگەر گوشار و زوڵمی نەتەوەی دەسەڵاتدار، بە سەر گرووپی بندەستدا زۆر بووبایە، ئەم دوو هۆکارە پرۆسەی دروست کردنی پێناسەی ئێتنیکی گرووپەکەیان خێرا دەکرد.

لە هەموو گرووپە ئێتنیکییە بندەستەکاندا، ژمارەیەک ئەندامی خوێندەوار، دەگەیشتنە ئەو ئەنجامەی کە گرووپەکەیان نەتەوەیەکی سەرکوتکراو و پشتگوێخراوە، و بە ئەرکی نیشتمانیی خۆیانیان دەزانی کە زیندووی کەنەوە. قۆناغی دەسپێکی جووڵاندنی (Agitation) گرووپە ئێتنیکییە بندەستەکان لە باری مێژووییەوە هاوکاتوسات نەبوون. ئەگەر بزووتنەوەی نەتەوەیی نۆرویژییەکان، چیکەکان، هەنگارییەکان و یۆنانەکان لە دەوروبەری ساڵەکانی ١٨٠٠ دەستی پێ کرد، خرۆشان و جولاندن لای فینلەندییەکان، ئیستۆنییەکان، سلۆنییەکان و ... لە ناوەراستی سەدەی ١٩هەمدا دەستی پێ کرد. لە کاتێکدا کە لیتوانییەکان، بیلاڕووسەکان، کاتالانەکان و باسکەکان لە قۆناغی دواتر بوون.

لە زۆربەی حاڵەتەکاندا، بزووتنە نەتەوەییەکان توانیویانە کۆمەڵانی خەڵک بۆ پشتیوانی لە داخوازە نەتەوەییەکان بجووڵێنن و جووڵاندنەوەکەش سەرکەوتنی بە دەست هێناوە. بەم شێوەیە پرۆسەی بە ئەنجام گەیاندنی پرۆژەی نەتەوەیی، وەرگەرانی نەبووە و گەیشتۆتە ئەنجام. هەرچەند بزووتنەوەی نەتەوەیی، تورمزی پێ کراوە، قەدەخە کراوە، ئالا هەڵگرانی ڕاوەدوو نراون، بەڵام هیچ نموونەیەک شک نابەین کە لەو پرۆسەیەدا نەگەیشتبێتە ئامانج.

بە گوێرەی بۆچوونی هرۆک، لە ئاکامی لێکدانەوەی دوو ڕووداودا دەتوانین لە کۆی پرۆسەی دروست کردنی نەتەوە، بە تایبەت لە ئۆرووپای ناوەندی لە سەدەی ١٩ و هەروەها لە ئۆرووپای ڕۆژهەڵاتی و باشووری تێ بگەین. هەر گۆرانێکی بنەرەتی لە ژیانی کۆمەڵایەتیی خەڵکیدا دەبنە هۆی لاواز بوونی پێناسە. بەو واتەیە کە هۆکاری گەران بە دوای ناسنامەی نەتەوەیی نوێدا، دەگەرێتەوە بۆ ئەو قەیرانەی کە لە سیستەمی بایەخە کۆنەکاندا، لە نێو نیزامی کۆنی کۆمەڵایەتی و مەشرووعییەتی سیاسی و دینیی کۆندا، دروست دەبن. ئاڵوگۆڕەکانی وەک ڕزگار بوونی جووتیاران، بە عیلمانی بوونی بیر و هزر لە سێبەری چەرخی ڕۆشنگەری، ڕیفۆرمە کۆمەڵایەتی و ئیدارییەکان، پەیوەندییە کۆنەکان، وابەستەیی

و بیــر و باوەڕەکانی پێش خۆیانیان ڕۆوخاند. ئاڵوگۆڕەکان ســەرەتا لە لایــەن ئەو چینەوە هەست پێ کرا، کە لە سێبەری خوێندەواریدا، زووتــر لــە خەڵکی ئاســایی هەســتیان بە ئاڵوگۆڕەکان کرد.

قۆناغەکانی گەشەی هەستی نەتەوەییی کورد

گەشەی هەســتی نەتەویی لە کوردستان، بە قۆناغــی جیاجیادا تێپەڕیوە. ســەرەتا لە نێو نوخبەی سیاســی و ڕۆشنبیری کورد سەری هەڵداوە، هەر هەمان چینی باڵای کۆمەڵگای کوردیش بوون کە پرسی نەتەوەییی کوردیان هێناوەتــە گۆڕێ. لە ســەدەی ١٦ و ١٧ دوو شاکاری وێژەیی لە لایەن دوو زانای کوردەوە نووسراون. ئەوانیش شەرەفنامەی شەرەفخانی بتلیســی و مەم و زینی ئەحمــەدی خانین. هەردووکیان بــۆ نەوەکانی دوایــی گرنگیی زۆریان هەبــوو و دەوری بنەماییان گێڕا لە بەرز کردنەوەی وشیاریی نەتەوەییی کورددا. کوردەکان پێش سەدەی ١٩، ئەو وشیارییەیان هەبووە کە لە تورک، فارس و عەرەب جودان. ئەحمەدی خانی بە ئاشکرا باس لە جیاوازیی نێــوان کــورد و گرووپەکانی دیکــە دەکا و نەهامەتیی کــورد لە ژێردەســتەییی هێزی عوســمانی و فارســەکاندا دەبینێ. خانی داوا لە کوردەکان دەکا کە پاشــای خۆیان هەبێ و پێــی وابوو کە کــورد دەتوان نەتەوەیەکی مــەزن بن. دەتوانین شــەرەفخانی بتلیســی وەک پێشــاهەنگی بە قەباڵە کردنی پێناسەی کوردی بناســین و کارەکانــی وەک مێژوی گشتیی کورد سەیر بکەین. پێداگریی لەسەر پاراستنی زانیاریی مێژووییی خانەدانی کورد کردووە بۆ وانە وەرگرتنی نەوەکانی پاشتر.

لــە ســەدەی ١٧ و ١٨ هەســتی ناسیۆنالیســتی لــە نێو هێندێــک نوخبەی کورددا چرۆ دەکا. دیارە دین لەو سەردەمەدا دەوری سەرکیی هەبووە و وەک پێناسەیەک جێگیر بووە. ئەحمەدی خانی لە سەردەمێکدا باس لە نەتەوەی کورد دەکا، کە ناسیۆنالیزم، گەشــەی نەکردبوو بۆ ناسیۆنالیزمی سیاسی. هرۆکیش پێی وایە، لە جێی خۆیدا نییە باس لە ناسیۆنالیزم لە سەدەکانی ناوەڕاستدا بکرێ. داڤید مەکداوێڵ پێ وایە لە ســەدەی ١٧ تا دەگاتە ســەدەی ١٩، هیچ نیشانەیەک نییە کــە کوردێکی دیکە جیا لە شــاعیری کورد ئەحمەدی خانی، باســی لە هەموو نەتەوەی کورد کردبێ.

بەڵام لە سەدەی ١٩، لە نێو ڕووناکبیراندا هۆنراوە نەتەوەییەکانی شــاعیری بە ناوبانگی کورد حاجی قادری کۆیی کە لە ســەردەمی ئیمارەتــی ســۆراندا دەژیا، لە سەرانســەری کوردســتان کاریگەریــی هەبــوو و وەک بیرمەندێکی گــەورەی ناســیۆنالیزمی کورد دەناســرێ. بە گوێرەی بۆچوونــی جوەیدە، حاجــی قــادری کۆیــی، لــە بــەر هۆنراوە بەهێزە نیشــتمانییەکانی ناســراو بوو و هەر بەو بۆنەیەشــەوە بە یەکێک لــە باوکەکانی ناســیۆنالیزمی کوردی دەژمێردرێ. لە بواری بزووتنــەوەی چەکداریشــدا یەکێــک لــەو بزووتنەوانە کە بە ڕوونی باســی پێک هێنانی کوردســتانی گــەورەی کــردووە، ڕاپەڕینی شــێخ عوبەیدوڵڵا نەهری بوو کە لە سەدەی نۆزدەهەمدا ڕووی داوە و دەکرێ بە گەورەترین ڕاپەڕینی کورد لە ســەدەی ١٩ ناو ببردرێ. ئامانجی ڕاپەڕینی شێخ عوبەیدوڵڵا نەهری کە ڕێبەرێکی ئایینی بــووە، پێک هێنانی وڵاتی ســەربەخۆی کوردســتان بووە. ئەو ڕاپەڕینە ئەگــەر چــی لە لایــەن ئێــران و تورکیەوە سەرکوت کرا، بەڵام توانی هەستی نەتەوەییی کورد ببووژێنێتەوە.

لە ســەدەی ١٩هەمدا، هەوڵی زۆر درا بۆ گەشــە پێدان بە زمانی کوردی. لە سەرەتای ســەدەی نــۆزدە، زمانی نووســینی کوردی پێشکەوتنی بەرچاوی بە خۆیەوە بینی. تێکەڵاو بوونــی نوخبەی ئەدەبیی کــوردی، هەبوونی

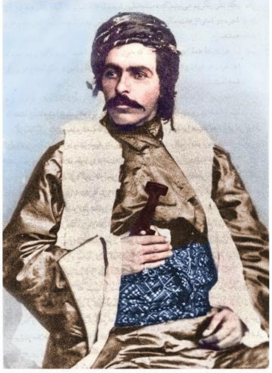

قۆتابخانــە ئایینییــەکان و هاتوچۆی مەلا و فەقێیەکانی بەشــە جیاجیاکانی کوردستان، دەوری ســەرەکییان لــە بەهێــز کردنــی پێناســەی نەتەوەیی کورددا گێڕا. ئەگەرچی لە ســەدەی ١٩دا هەســتی نەتەوەیی کورد لە زۆربەی ناوچەکانی کوردستان گەشە دەکا و کوردەکان بــە دوای ڕزگاربوونی خۆیاندان، بەڵام لەو دەمەدا، سیستەمی دەرەبەگایەتی و خێڵەکی لە هەموو بەشەکانی کوردستان زۆر زۆر بەهێــزە. بەم پێیە دەکرێ فازی یەکەمی دروســت بوونــی هەســتی نەتەوەیی کورد لە نێــو نوخبەی کورددا، بۆ ســەدەی نۆزدە بگەڕێنینەوە. دیارە ئەم وشــیاریی نەتەوەییە تەنها لە نێو چینی باڵای کۆمەڵگادا بوو. دەنا، بە گشتی تاکی کورد لەو سەردەمەدا خۆی بە ئەندامی لادێ، شار، یان ناوچەیەیەک دەزانی.

لــە بــاری دروســت بوونــی هەســتی نەتەوەیییــەوە، ڕۆژهەڵاتــی کوردســتان تا ڕادەیەکی بەرچاو کەوتۆتە ژێر کاریگەرییەکانی خەباتــی بەشــەکانی دیکەی کوردســتان، بەتایبەت باشووری کوردستان. دوای ڕووخانی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی، بزووتنەوەی بەرینی نەتەوەیــی کە لە لایەن شــێخ مەحموودەوە دامەزرابوو، توانی کاریگەریی بەرچاوی هەبێ لە ســەر وشــیاریی نەتەوەیی لە ڕۆژهەڵاتی کوردســتاندا. لە ســالی ١٩٢٣ سمکۆ چاوی دەکەوێ بە شێخ مەحموود و باسی ڕێکخستنی جووڵانەوەی کورد دەکەن. لە ساڵەکانی ١٩٢٠ تا ١٩٢٢ ســمکۆ تەواوی ناوچەکانی باکووری کوردستانی ڕۆژهەڵاتی خستە ژێر دەسەڵاتی خۆی. ســمکۆ هــەوڵ دەدا پەیوەندییەکانی لەگەڵ شێخ مەحموود پەرە پێ بدا و بیریش لەوە دەکاتەوە کە حکوومەتێکی لەو شێوەیە لە کوردستانی ڕۆژهەڵات دروست بکات و دوایی یــەک بگرن. تا پێــش پێکهێنانی کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان (ژێ کاف)، لە ڕۆژهەڵاتی کوردســتان، شــێخ و ئاغــا و دەرەبەگەکان ڕێبەرایەتیی بزووتنەوەی نەتەوەیی کوردیان دەکــرد. پێش ســمکۆ، لە ســالی ١٩١٧دا، ســەردار ڕەشــید، لە ســەروبەندی شەڕی یەکەمی جیهانی، کە پێشــتر خەباتی دەست پێ کردبوو، کاتێک کە دەســەڵاتی ئێران لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردســتان تەواو لاواز دەبێت، ئەو دەرفەتە دەقۆزێتەوە و بە ئامانجی زینــدوو کردنەوەی میرنشــینی ئەردەڵان و وەدەست هێنانی ســەربەخۆیی نێوخۆیی و بە هاوکاری لەگەڵ چەندین ســەرۆک خێڵی دیکەی وەک وەکیلی جوانرۆ و حەمەخانی بانە و هتد، شۆرشێک دەست پێ دەکا. بە گشتی شۆرشەکانی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم، ئەجێندای ناسیۆنالیستییان هەبوو و ئامانجیان نەهێشتنی دەسەڵاتی بیانی بە سەر ڕۆژهەڵاتی کوردســتان و جێگیر کردنی دەســەڵاتێکی خۆجێیی بوو. بێگومان، ئامانجی ئەو شۆرشانە چەسپاندنی دیموکراســی، چارەسەر کردنی کێشــەی مالیک و جووتیــاران، یان گۆڕانی

ساختاری کۆمەڵایەتی، دابین کردنی ژیانی سەردەمیانە و ئازادی بۆ شارنشینان نەبووە و باسیش لە مافی ژنان نەدەکرا. لە ڕوانگەی سەربازییەوە، بە گوێرەی ئەمیر حەسەنپوور، لادێ و کێوەکان ناوەندی ئەساسیی خەباتی چەکداری بوون و ڕێبەرایەتیی شۆڕشەکان زۆرتر مەیلیان بە پشت بەستن بە هێزی دەرەوە بوو، تا ئەوەی ستراتیژی بۆ گۆڕانی کۆمەڵگاکەیان دانێن. کاتێکیش هێزی هاوکاری هەلپەرستی دەرەوە، یارمەتییەکانی لێ دەبڕین، سەرکردایەتیی شۆڕشەکەش وازی لە خەبات دەهێنا. حەسەنپوور پێی وایە کە یەکەمین دابڕانی سازمانی لەگەڵ سیاسەتی فیۆدالی و خێڵەکی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، دەگەڕێتەوە بۆ ١٩٤٢، بۆ کاتی دامەزراندنی کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان لە مهاباد کە ڕێبەرایەتی و ئەندامەکانی بە زۆری لە خەڵکی وردە بورژوای شارنشین، لاوانی خوێندەوار، ئەو مەلایانەی کە هەڵگری هەستی ناسیۆنالیستی و ئەرბابە مڵکدارەکان بوون. شۆڕشەکان بە گشتی لە بەشێکی سنوورداری کوردستان بەڕێوەچوون. پرۆژەی سیاسیی ڕوونیشیان نەبووە کە لە حاڵەتی سەربەخۆییدا، بتوانن و بزانن دەوڵەتداری بکەن، یان چۆن لە گەڵ ناوەند یان نەتەوە بندەستەکانی هاوسێدا، پەیوەندییەکانیان ڕێک بخەن.

پێکهاتنی کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان

بێگومان بە دامەزرانی کۆمەڵەی ژێکاف لە ساڵی١٩٤٢دا، وشیاریی نەتەوەیی کورد لە ڕۆژهەڵات بەرەو فازی بێ، هەنگاوی ناوە. بە گوێرەی بۆچوونی هرۆک، دوای چالاکی بۆ زیندوو کردنەوەی فەرهەنگ و زمان و ... لە فازی یەکەمدا، لە فازی دووهەمدا چینێکی ناسیۆنالیست دێنە نێو گۆڕەپانی خەبات. کۆمەڵەی ژێکاف بە گشتی لە کۆمەڵی خەڵکی وردە بورژوا و ناسیۆنالیست پێک هاتبوو. ئەم پێکهاتەیە، پێچەوانەی ڕاپەڕینەکانی پێشووتر بوو کە لە لایەن شێخ، ئاغا یان دەرەبەگەکانەوە ڕێبەرایەتی دەکران. کۆمەڵە دوایی دەبێتە حیزبی دێموکراتی کوردستان، بۆ ئەوەی کۆمارێکی خودموختار لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆی پێک بێنێ.

هرۆک پێی وایە، گوێزانەوە لە فازی ئا بۆ فازی بێ، لە بزووتنەوە نەتەوەییە سەرکەوتووەکاندا، پەیوەندیی بە جیاوازیی نەوەکانەوە هەبووە. دەکرێ بگوترێ کە حیزبی دێموکرات کە دواتر جێگەی کۆمەڵەی ژێکاف دەگرێتەوە، یەکەم حیزبە کە بەرنامەیەکی ڕوون و مۆدێرنی هەبێت. ئەو حیزبە سێ ئەرکی بۆ خۆی دیاری کردبوو: یەکەم ڕێکخستنی خەڵک و کۆ کردنەوەیان لە ژێر ئاڵای کوردستان، لە ڕێگای بەرنامەیەکی ڕوون و ڕێکوپێکی سیاسییەوە. دووهەم، گرێدانی خەباتی کورد بە خەباتی گەلانی دیکەی ئێرانەوە، بۆ دابین کردنی دێموکراسی و بەربەرەکانێ لەگەڵ فاشیزم. سێهەم، ڕاکێشانی پشتیوانیی هێزە ئازادیخوازەکان و دژە فاشیستەکانی جیهان.

جودا لە هەبوونی ئاڵا، کابینەی وەزیران، هێزی نیزامی، زمانی کوردی، وەک زمانی ڕەسمیی کۆماری کوردستان ناسرابوو. لەم قۆناغەی پرۆژەی نەتەوەییدا، کار دەکرا بۆ ئەوەی زۆرترین ڕۆشنگەری بکرێ و خەڵکانی دیکە بهێنرێنە نێو ڕیزی خەباتی نەتەوەییەوە. لەم قۆناغ بوو کە خەڵکی زۆرتر هاتنە نێو پرۆژەی دروست کردنی دەوڵەت، واتە قۆناغی کۆتاییی گەشەی پرۆژەی نەتەوەیی. دیارە کۆماری کوردستان، هەنگاوی گەورەی هەڵگرت لە پێناو بەرز کردنەوەی هۆشیاریی نەتەوەییی خەڵکی ڕۆژهەڵاتی کوردستان. لەم قۆناغەدا بوو کە زۆرترین خەڵک هاتنە لای بزووتنەوەی نەتەوەیی بۆ بەئەنجام گەیاندنی پرۆژەی نەتەوەییی داهاتوویان. بەڵام بە

هۆی زاڵ بوونی ساختاری کۆمەڵایەتیی لادێیی بەهێز و لاواز بوون و سنووردار بوونی وشیاریی نەتەوەیی لە نێو شارنشینەکانی ڕۆژهەڵاتدا، شانسی سەرکەوتنی پرۆژەی دروست کردنی دەوڵەت لاواز بوو. بزووتنەوەی نەتەوەیی نەیتوانیبوو وشیاریی پێویست لە نێو کۆمەڵگای ڕۆژهەڵاتدا دروست بکا و لە هەمان کاتدا دامەزراندنی کۆمار، بە سەر نوخبەی کوردی ڕۆژهەڵاتدا کەوت. وەک باس کرا، زۆربەتی خەڵک لە لادێکان دەژیان و هەر خاوەن مڵکێک، بە شێوەی مامناوەندی، خاوەنی ١٠ تا ١٠٠ لادێ بوو.

خەڵکیش لە باتی قەبووڵ کردن و پەیڕەوی کردن لە ناسنامەی نەتەوەیی، خۆیان بە ناسنامەی عەشیرەتی و لۆکاڵەوە پێناسە دەکرد. لە دەرەوەی شارەکان سەرۆک عەشیرەت و ئاغا و خاوەن مڵکەکان، دەسەڵاتی تەواویان بە دەستەوە بوو. دیارە ئەمانە پێیان خۆش نەبوو بیر و بەرنامەی حیزب بڵاو ببێتەوە. ئەگەریش مڵکدارەکان پشتیوانییان لە کۆمار دەکرد، لە بەر ئەوە بوو کە لە سیاسەتەکانی ڕەزاشا تووڕە بوون. لە زەمانی ڕەزا شادا زۆریان تووشی ستەمی نەتەوەیی ببون. بە گشتی پشتیوانییان لە کۆمار لە بەر وشیاریی نەتەوەیی نەبوو. لەم قۆناغەی خەباتی نەتەوەیی، کۆسپەکانی بەردەم گەشەی وشیاریی نەتەوەیی و باوەڕی ئازادی زۆر بوون و دامەزرانی ڕێکخراوێکی مودێڕن کە خاوەنی ناسنامەیەکی نوێ بێ، لە گەڵ سروشتی خەڵک نەدەهاتەوە. ژمارەی کادری تێگەیشتوو و تەشکیلاتی بۆ ڕێکخستن و وریا کردنەوەی خەڵک، زۆر کەم بوو. تەنیا لە بواری نیزامیدا کادری شارەزا و پێگەیشتوو هەبوون.

بەشێکی زۆری فەرماندەییی هێزی پێشمەرگەی کۆمار پێک هاتبوو لە سەرۆک عەشیرە و ئاغاکان و زیاتر لە ژێر دەسەڵاتی ئەواندا بوون هەتا کۆمار. لەم دۆخەدا، شتێک بە ناوی دیسیپلین لە ئارادا نەبوو. لە لایەکی دیکە، کرماشان کە لە ژێر کونترۆڵی بریتانییەکاندا بوو، بۆ ڕێبەرایەتیی کۆمار پرۆژەیەکی کێشەدار بوو. بریتانییەکان بەرژەوەندییان لەگەڵ تاران یەکی دەگرتەوە تا لەگەڵ کورد. بۆیە لەو سەردەمەدا، ئیمکانی بڵاو کردنەوەی وشیاریی نەتەوەیی لە کرماشان زۆر لاواز بوو.

هەر چەند ئەندامانی کۆمەڵەی ژێکاف لە گەڵ ڕێبەرانی جووڵانەوەی پێشووی کورد لە ڕۆژهەڵات، جیاوازییان هەبوو، بەڵام ئاستی جیهانبینیی ئەوانیش، زۆر بەرفراوان نەبوو. ئەمە لە نووسینەکانی گۆڤاری «نیشتمان» دەردەکەوێ کە لەلایەن کۆمەڵەوە بڵاو بووەتەوە. قاسملوو بە هەڵسەنگاندنی نووسینەکانی گۆڤارەکە، پێی وا بوو کە بەڕێوەبەرانی کۆمار، باش لە ئاڵوگۆڕەکان و دۆخی نێودەوڵەتی، شارەزا نەبوون. ئەوان لەو سەردەمەدا، بریتانیا بە دۆستی کورد و تەنانەت بە ئاڵاهەڵگری ئازادی دادەنێن. لە نێو ڕێبەرانی کۆماردا، دەکرێ قازی محەمەد وەکوو تەنیا کەسایەتیی هزری ناو ببردرێ. لە گەڵ ئەوەشدا کۆمەڵە توانی هەستی نەتەوەیی لە نێو خەڵکی کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا بڵاو بکاتەوە. دیارە دەبێ ئەوەش بگوترێ، کە دەرسەدێکی هەرە زۆری خەڵکی کوردستان لە سەردەمی دروست بوونی کۆمەڵە نەخوێندەوار بوون. لە سالی ١٩٤٥ زیاتر لە ٩٥٪ دانیشتوانی کوردستان نەخوێندەوار بوون (قاسملوو).

دەکرێ بگوترێ کە قۆناغی پێش کۆمار بە فازی «بێ» ناو ببردرێ، چونکە، نەک تەنیا وشیاریی نەتەوەیی لە ئاستی لۆکاڵی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا مایەوە، بەڵکوو هەر وەک عەبدوڵڵا حەسەنزادە دەڵێ، لە کاتی دروست بوونی کۆماری کوردستاندا، حیزبی دیموکرات نە لە باری تەشکیلاتییەوە، نە لە بواری دەوڵەتدارییەوە، ئامادەیی تێدا نەبوو. دەکرێ

بگوترێ کە یەکێکی دیکە لە لاوازییەکانی کۆمار نەبوونی کۆمەڵگای مەدنیی بەهێز بوو، کە دەیتوانی ببێتە بڕبڕەی پشتی پڕۆژەی کۆماری کوردستان. کۆمەڵگایەکی مەدەنیی ڕێکخراو، دەیتوانی لە تەیار کردنی کۆمەڵانی خەڵک بۆ داکۆکی لە مافە نەتەوەییەکانیان، لە کۆ کردنەوەی یارمەتی و زۆر بواری دیکە، خەڵکەکە بەسیج بکا. خاڵی لاوازیی بنەڕەتیی دیکەی کۆماری کوردستان، بە گوێرەی بۆچوونی کامرانی مەتین، پێکدژیی بنەڕەتی لە نێوان پێکهاتەی کۆمار، واتە پێگە ماددی و سەربازییەکانی کۆمار وەک پڕۆژەی سیاسی نەتەوەییی مۆدێرن، کە لە سەر بنەمای چینی کۆمەڵایەتیی پێش-مۆدێرن و و دواکەوتوو بنیاد نرابوو.

دامەزرانی کۆمەڵەی ژێکاف و پاشان حیزبی دێموکرات، نە تەنیا دابڕانێک بوو لە گەڵ جووڵانەوەکانی پێش خۆی لە ڕۆژهەڵات، بەڵکوو وتاری سیاسیی کوردیشی لەو پارچەیەی کوردستاندا دارشتەوە. ئەمە لەوێ دەردەکەوێ کە دوای ڕووخانی کۆماریش، ئیدی ڕێبەرایەتیی حیزبەکان، بە گشتی کەوتنە دەست نوخبەی ڕووناکبیرەوە. بۆ وێنە، نوسخەی حیزبی دێموکرات، هەم لە باشووری کوردستان و دواتر لە سوریە و تورکیە پێک هاتن. کە بە گشتی ڕێبەرەکان و چالاکەکانیان، سەر بە چینی ڕووناکبیر (ئینتلیجێنسیا) و مودێرنی کورد بوون و زۆرتر کەسانی نیشتمانپەروەری پابەند بە پرسی نەتەوەییی کوردیان لە ڕیزەکانی خۆیاندا وەردەگرت.

دوای کۆمار تا ١٩٧٩ فازیB

لە دوای ڕووخانی کۆمار، هەتا شۆڕشی گەلانی ئێران لە ساڵی ١٩٧٩، لە ماوەی نزیک بە چوار دەیە، بزووتنەوەی نەتەوەیی لە ڕۆژهەڵات بە ڕێبەرایەتیی حیزبی دێموکرات، بە هەوراز و نشێوی زۆردا تێپەڕی. حیزبی دێموکراتی کوردستان لەگەڵ هەڕەشەی مان و نەماندا بەرەوڕوو ببوو. جیا لە مەترسی و هێرشە بەردەوامەکانی ساواک و هێزە ئینتیزامییەکانی شای ئێران، ململانێی نێوخۆییی ڕێبەرایەتیی حیزب و پشتیوانیی پارتی دێموکراتی کوردستانی عێراق لە باڵێکی نێو حیزب (بە ڕێبەرایەتیی ئەحمەد تەوفیق)، ڕێبەرایەتیی حیزبی ناچار کردبوو کار بۆ ڕزگار بوون لە ژێر ڕکێفی حیزبی توودە بکا، چونکە حیزبی توودە خۆی بە دەمڕاستی حیزبی دێموکرات دەزانی. کە وابوو، بە هۆی ئەو مەترسییانەوە، ئەولەویەتی حیزب، کار کردن بوو بۆ زیندوو مانەوە (Survival)، لە باری فیزیکی و ساختارییەوە و ڕاگرتنی ئیدیۆلۆژی و پڕۆژەی نەتەوەییی ڕۆژهەڵات.

حیزب بە بەردەوامی لە هەوڵی خۆ ڕێکخستنەوە و خۆ سازکردنەوەدا بوو و ئەگەریش دەرفەتێکی سیاسی بڕەخسایە دەیقۆستەوە بۆ بڵاو کردنەوەی وشیاری و بەهێز کردنی پڕۆژە نەتەوەییەکەی. جیا لەو دەرفەتانەی کە لە سەرەتای ساڵەکانی ١٩٥٠ بە هۆی بارودۆخی سیاسیی ئێران کە لە سەردەمی موسەددیقدا هاتبووە ئاراوە، ڕێبەرایەتیی حیزب بۆ زیندوو ڕاگرتنی بزووتنەوەی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، بەشێکی بەرچاوی چالاکییەکانیان لە باشووری کوردستان و بەغدا ڕادەپەڕاند. یەکێک لەو جموجۆڵە سیاسی و سەربازییانە کە حیزب لە ڕۆژهەڵات ڕێکی خست، بزووتنەوەی چەکداریی ساڵەکانی ١٣٤٦-١٣٤٧ بوو. دیارە بە هۆی دۆخی زاڵ بە سەر ڕۆژهەڵاتدا، هەم لە زەمان و هەم لە شوێن، جموجۆڵەکە لە ئاستێکی سنووردار بەڵام شوێندانەردا بوو. دیارە لەو دەمەدا مانەوەی ئەو کادر و ئەندامانەی حیزب کە لەگەڵ باڵی عەبدوڵڵا ئیسحاقی ڕێک نەبوون لە باشوور ئاسان نەبوو. بەڵام حیزب ئەو دۆخەی کە لە سەرەتای ساڵەکانی ١٩٥٠دا لە ئاکامی

ململانێی نێوان موسەددیق و شای ئێران دروست ببوو، توانی بقۆزێتەوەو خۆی ڕێک بخاتەوە. جیا لەوە، حیزب بە کەڵکوەرگرتن لەو فەزا سیاسییە کراوەیە توانی ویستەکانی گەلی کورد لە ڕۆژهەڵات زیاتر تەبلیغ بکا.

بۆ وێنە پاش پەسەند کردنی قانوونی دابەشکردنی بەرهەم لە نێوان وەرزێر و خاوەن مڵکەکاندا لە لایەن موسەددیقەوە، لە چەند ناوچەیەکی ڕۆژهەڵاتی کوردستان خۆپێشاندان بەڕێوە چوون، و لە دەوروبەری بۆکان جووتیاران دژی خاوەن مڵکەکان ڕاپەڕین. ئەگەر چی ڕێکخراوەکانی حیزب هێشتا نەبووژابوونەوە، بەڵام ئەندامانی حیزب ڕێنوێنیی جووتیارانیان دەکرد حەقی خۆیان بە پێی قانوونی پەسەند کراو وەربگرن. هەوڵیان دەدا ڕاپەڕینی جووتیاران لە چاپەمەنییەکانی پێتەختدا بڵاو بکەنەوە. لەو سەروبەندەدا، ڕێکخراوەکانی حیزب بووژاندنەوەی باشیان بە خۆیانەوە بینی. دیارە حیزبی توودەش کادری خۆی ناردبوو بۆ یارمەتیی حیزب لە مهاباد. چەند مانگ لە کوردستان مانەوە و هێندێ بنچینەکانی کاروباری تەشکیلاتییان دارشت کە لە کاروباری حیزبیدا بەسوود بوون (قاسملو). خۆپێشاندانی لاوان کە لە دەرەوەی شاری مهاباد ئامادە ببوون بۆ بەشداری لە فێستیواڵی لاوان لە بوخاریست، بە یەکەمین خۆپێشاندانی سیاسی دادەنرێ. لە خۆپێشاندانەکەدا، یەکێک لە لاوان کوژرا و لاوانی دیکە تەرمەکەیان هێنایەوە ناو شاری مهاباد. ئەو کات حیزب کە ڕێکخراوەکانی کاریان دەکرد، توانی خەڵک بەسیج بکا دژ بە گرتنی ٧٠ چالاکی سیاسی کە ڕێژیمی شا گرتبوونی (قاسملوو).

بزووتنەوەی ١٣٤٦-١٣٤٧ دەچێتە پاڵ ئەوانی دیکە، بۆ ڕاگرتنی وشیاریی نەتەوەیی. بە گوێرەی بۆچوونی هرۆک، ئەو گرووپە ئیتنیکییە بندەستانەی کە تا کۆتاییی سەدەی١٩، نەتوانەوە و ئاسیمیلە نەبوون، لە کۆتاییی سەدەی ١٩دا، کەسانێک لە هەناویان دەرکەوتن و پرۆژەی نەتەوەییان بۆ ڕزگاریی نەتەوەکەیان داڕشت و بە گشتی بە ئامانجەکانیان گەیشتن. لە دۆخی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا، سەرەڕای کەندوکۆسپەکان، بزووتنەوەی نەتەوەیی زیندوو ڕاگیرا و بەردەوامیی پێ درا تا گەیشتە شۆڕشی گەلانی ئێران لە ساڵی ١٩٧٩. بزووتنەوەی نەتەوەییی کورد لەو دەرفەتانەی دەهاتنە پێش، کەڵکی وەردەگرت بۆ ناساندنی پرسی کورد بە غەیرە کوردەکان و میدیایی کردنی داواکانی کوردی ڕۆژهەڵات (قاسملوو). ئەوەی کە لەو سەروبەندەی ململانێی موسەددیق و شادا، ڕۆژنامە چەپییەکان و جەبهەی میللی باسی گرتنی چالاکانی سیاسی لە مهاباد دەکەن، لەو قۆناغەی خەباتی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا بە سەرکەوتنی بزووتنەوەی نەتەوەیی دادەنرێ. سەرەنجام دەوڵەت مەجبوور بوو بە بێ دادگایی کردنیان، زندانیانی سیاسیی کوردستان ئازاد بکا. لەو ماوەیەدا بزووتنەوەی کورد گوروتینی باشی بە خۆیەوە بینیبوو. دیارە ئەم چالاکییانە لە پانتایەکی سنووردراردا بوون. گرنگیی ئەو چالاکییانەش لەوەدا بوو، کە توانیان هەستی وشیاریی بزووتنەوەی نەتەوەیی بپارێزن. بە کودتای ١٩ی ئووتی ١٩٥٣، ئەو فەزا سیاسییە کراوەیە کە لە دەورانی موسەددیق دروست ببوو، ئاسەواری نەما و دیسان ئەندامانی حیزب کەوتنەوە ژێر گوشار و گرتن و حیزب ناچار بوو پەنا بباتەوە بۆ خەباتی نهێنی.

کودەتای ١٤ی ژوئیەی ١٩٥٨ لە عێراق

کوودەتای ساڵی ١٩٥٨ بۆ کوردی باشوور هیوابەخش بوو. کوودەتاکە کۆتایی بە ڕێژیمی پاشایەتی و حکوومەتی نووری سەعید هێنا، و بۆ جاری یەکەم مافەکانی گەلی کورد لە دەستووری کاتیی عێراقدا چەسپێندران و دان بەوەدا نرا کە کورد و عەرەب لەو وڵاتەدا

هاوبەشـــن. زمـــان و ئەدەبیاتـــی کوردی بە شـــێوەیەکی کەموێنە دەرەتانی پێشکەوتنیان بۆ ڕەخســـا. شـــای ئێران دژی ڕێژیمی نوێی عێراق بـــوو و کەوتبووە هەوڵـــی کز کردنی. کوردســـتانی عێراق بۆ تێکۆشـــەرانی حیزبی دێموکرات ببوو بە پەناگایەک. تێکوشـــەرانی ڕۆژهەڵات هەرکات هەســـتیان بە مەترســـی دەکرد پەنایان دەبردە کوردســـتانی عێراق و لە لایەن شۆڕشـــەوە داڵدە دەدران (عەبدوڵڵا حەسەنزادە). دوای شۆرشی ١٩٥٨ لە عێراق، کەم و زۆر ڕێبەرایەتیی حیزب گوێزرایەوە بۆ باشووری کوردستان. دیارە هاتنی ڕێبەرایەتی بۆ باشوور، بووە هۆی دروست بوونی کێشە و دووبەرەکیی نێوخۆیی.

سەرەرای دووبەرەکی لە نێوان بەشێک لە ڕێبەرایەتیی حیزب لەگەڵ پارتی دێموکراتی کوردستانی عێراق و پشتیوانیی مەلا مستەفا بارزانی لە بەشـــێک لە ئەندامانی حیزب وەک ئەحمەد تەوفیق، باشـــوور بـــوو بە پەناگای تێکۆشـــەرانی ڕۆژهـــەڵات. بارودۆخـــی لەبار لە باشـــوور ئەو دەرفەتەی ڕەخســـاندبوو کە ڕێبەرایەتیی حیـــزب هێندێ لە کونفرانس و کۆنگرەکانی لە باشـــوری کوردستان و بەغدا بەڕێـــوە ببـــا. هەر وەهـــا دوای کۆنفرانســـی ٣ی حیزب کە لە ســـالی ١٩٧١دا بەســـترا، حیزب توانـــی ڕێکخراوەکانی خۆی لە نێوخۆ ببووژێنێتـــەوە و ڕۆژنامـــەی کوردســـتانیش بگاتـــە دەســـتی ئەندامـــان و لایەنگرانـــی حیزب لـــە نێوخـــۆی وڵات (حەســـەنزادە). تەنانـــەت لـــە تارانیش لە نێـــو خوێندکارانی حیـــزب، ڕێکخراوی حیزبی دروســـت ببوو و بڵاوکراوەکانی حیزب بڵاو دەبوونەوە. ئەمەش ئـــەوە دەگەیەنێ، کە بزووتنـــەوەی نەتەوەیی لـــە ڕۆژهەڵاتی کوردســـتان، ڕاســـتەوخۆ و ناڕاســـتەوخۆ، کاریگەریـــی ئەرێنی و هێندێ جار نەرێنیی لە دۆخی سیاســـیی باشـــووری کوردســـتان وەر گرتووە. نموونە بزووتنەوەی چەکداریـــی ســـاڵەکانی ١٣٤٦-١٣٤٧ ە، کە زیاتر لە ئاکامی ئەو گوشـــار و بنبەســـتەدابوو کە لە باشوورەوە بۆ سەر ڕێبەرایەتیی حیزب پێکهاتبوو.

لـــە ١٩٧١ لـــە شـــاری کۆیـــە حیزبی دیمۆکرات، کۆنفرانســـی ٣ی خۆی دەگرێ و لەو کۆنفرانســـەدا پەیڕەوی ناوخۆ و بەرنامەی حیزب پەســـەند دەکرێ و وشـــەی ئێران بۆ ناوی حیزبـــی دێموکراتی کوردســـتان زیاد دەکرێ. حیزب بە نیسبەت کۆمەڵەی ژێکاف، هەوڵ دەدا ئاســـتی کۆنفرانس و کۆنگرەکانی بباتە سەر و بەتایبەت ڕۆڵی دوکتور قاسملوو لـــە بەدامەزراوەیـــی کردنـــی ئۆرگانەکانـــی حیزب بەر چاو دەکەوێ. ســـەبارەت بە ڕۆڵی فیکریی دوکتور قاســـملوو، حەسەنزادە دەڵێ، ئەو شـــێکردنەوانەی کە دوکتور قاســـملوو بۆ بەرنامەی حیزب کردوویەتی، وەک قوتابخانە بووە بۆ ئەو و لێی فێر بووە.

کاریگەریـــی کۆمـــار لە دروســـت بوونی وشیاریی نەتەوەیی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، لـــە دوای شۆڕشـــی گەلانی ئێرانـــدا بینرا و هەســـت پێ کرا. ئەویش سەرەرای ئەوەی کە مـــاوەی نزیک چوار دەیەی پـــاش کۆمار، نە بزاوتێکی جیاواز لە ڕۆژهەڵات سەری هەڵداوە و نـــە خەڵکی ڕۆژهەڵات ئـــەو دەرفەتەیان بۆ ڕەخســـاوە کە هەڵســـەنگاندن بـــۆ ڕەهەندە جیاجیاکانـــی کۆمـــار، چ وەک پرۆژەیەکـــی نەتەوەیـــی و چ وەک ئەزموونی دەوڵەتداریی نەتەوەیەکی بن دەســـت، بکەن. بە بۆچوونی عەبـــاس وەلـــی، ســـاختاری کۆمەلایەتی و سیاســـیی ناســـیۆنالیزمی مۆدێرنی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردســـتان، لە سەرەتای دروست بوونیەوە لـــە ســـالی ١٩٤٢ وە هەتا ئەورۆ، ئاڵوگۆڕی بەســـەردا هاتووە. ئەم ئاڵوگۆڕانە لە نیو وتار و پراکتیکی ناســـیۆنالیزمی کوردیدا خـــۆی دەدۆزێتەوە. لە پاش شـــۆڕش بوو، کە توانرا کۆمار وەک پرۆژەیەکی نەتەوەیی و فاکتەرێکی کاریگەر لە ســـەر دروست کردنی وشـــیاریی نەتەوەیـــی لە ڕۆژهەڵات باشـــتر

بناسرێ و تا ڕادەیەک تیۆریزە بکرێ. پێویستە ڕۆڵ و دەوری هۆنراوە و ئەدەبی بەرگری کە بەرهەمی دوو شاعیری سەردەمی کۆمار، واتە هێمن و هەژار بوون و هۆنراوەکانیان کردبووە چەک و بەگژی دوژمنیاندا دەدا، لە بیر نەکەین. لە قۆناغی پاش شۆڕشدا بوو کە توانرا لایەنە جۆربەجۆرەکانی پێکهاتن و ڕووخانی کۆمار، کەسایەتیی پێشەوا، وشیاریی نەتەوەیی نەوەکانی دوای کۆمار، بە تایبەت نەوەکانی دوای شۆڕشی ١٩٧٩، بە بیرەوەرییەکانی کۆمارەوە گرێ بدرێتەوە. دیارە بیرەوەرییەکانی کۆمار، بە تاڵ و شیرینەوە، بە تێپەڕبوونی کات، بوون بە بیرەوەریی گشتیی بەشێکی بەربلاوتری تاکەکانی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان. دیارە، کار کراوە بۆ دروست کردنی ئەم بیرەوەرییە گشتییە. بە تایبەت میراتبەرانی کۆمار، لە کاناڵی جیاجیاوە هەوڵیان داوە، لە ڕێگای نووسین و گێڕانەوەوە، بیرەوەرییەکانی ئەو سەردەمە بگوازنەوە بۆ نەوەکانی پاش کۆمار. چالاک بوونی حیزبەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان دوای شۆڕشی ١٩٧٩، بوونیان وەک ئەکتەری سیاسی و نیزامی لە مەیداندا و کار کردنیان بۆ دروست کردنی یەکەیەکی نەتەوەیی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان (خودموختاری)، تین و وزەی بێ سنووری بۆ بەهێز کردنی وشیاریی نەتەوەیی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا بەرهەم هێنا کە لە گەڵ قۆناغەکانی پێش دروست بوونی کۆمار و قۆناغی پاش ڕووخانی کۆمار، قابیلی بەراوەردکردن نەبوو. هەر وەک هرۆک دەڵێ، یەکێک لە هۆکارەکانی خێرابوونی وشیاریی نەتەوەیی گرووپە ئێتنیکییە بندەستەکان، زوڵم و زۆری نەتەوەی دەسەڵاتدار بەسەر گرووپە بندەستەکانە. لە حاڵەتی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا بە حوکمی ئەوەی هەموو ڕێبەرانی کوردی ڕۆژهەڵات (سمکۆ، قازی، قاسملوو، شەرەفکەندی)، یان تیرۆر کراون یان لە سێدارە دروان، لە بیری تاکی کورددا و لە بیرەوەریی گشتیی کوردی ڕۆژهەڵاتدا، نە تەنیا بەرەو ڕادیکاڵیزە بوونی نەتەوەیی دەچێ، بەڵکوو، لە هەل دەگەڕێ بۆ خۆ ڕزگار کردن لە دۆخی نەخوازراوا!

سیاسەتەکانی ڕێژیم بە هەڵاواردن دەرحەق بە زمان و فەرهەنگی کورد، بە دین و ئایینزاکانی کوردستان دەستی پێ کرد. دواکەوتوو ڕاگرتنی کوردستان لە بواری ئابوورییەوە، بێبەش کردنی کورد لە بەشداری لە بە ڕێوەبردنی کاروباری وڵات و ناوچەکانی خۆیاندا، لە نێوان گەلی کورد لە ڕۆژهەڵات و ناوەند، کەلێنی (Cleavage) مەزهەبی، فەرهەنگی، سیاسی و کۆمەڵایەتیی دروست کرد. داوا ڕەواکانی گەلی کورد لە ڕۆژهەڵات، بە چەک و توندوتیژی وڵام درانەوە. فەتوای خومەینی و شەڕی سێ مانگە، کوشتارەکانی دیکەی ڕۆژهەڵاتی کوردستان، ڕۆڵیان هەبوو لە دروست بوونی هەستێکی هاوبەشی مەزلوومییەت لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان. شەهید کرانی دەیان هەزار کەس لە پێشمەرگە و خەڵکی مەدەنیی ڕۆژهەڵات، لە لایەن کۆماری ئیسلامییەوە، نەک لە ڕوانگەی کۆمەڵناسیی سیاسییەوە پەیوەندیی عاتیفی لە نێوان حیزبەکان و کۆمەڵگای ڕۆژهەڵاتدا دروست دەکا، بەڵکو، لە باری عاتیفیشەوە، پەیوەندیی خەڵکەکە بە خاکەکەیشییەوە بە هێز دەکا.

فازی سێ C پاش شۆڕشی ١٩٧٩

بە گوتەی هرۆک فازی C، ئەو پلەیە لە هۆشیاریی نەتەوەییە کە چالاکە نەتەوەییەکان تێیدا لە پێک هێنانی پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی و دروست کردنی بزووتنەوەیەکی گەورە و بە هێزی جەماوەری، سەرکەوتوو دەبن. لەم فازەدا، بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتیی تەواو دروست دەبێ و لق و باڵی ئیدیۆلۆژیکی جیای وەک، ڕۆحانی-محافزەکار، لیبراڵ و دێموکرات، کە هەر

یەکەی بەرنامەی خۆی هەیە، لێ دروست دەبێ. ئەم فازەی کە هرۆک باسی دەکا، دەکرێ لەگەڵ قۆناغی سەردەمی شۆڕشی گەلانی ئێران یەک بگرێتەوە، کە پاش شۆڕش لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان حیزبگەلی جیاجیا بە ئیدیۆلۆژیی مارکسیستی، ئیسلامی و دێموکرات و هتد، دەرکەوتن. دیارە ئەم فازە ئاکامی ڕەوتی پێشکەوتووی هەر دوو قۆناغی A و B ە. بەشداریی سەدان هەزار کەس لە میتینگی مەهاباد کە لە ڕۆژی ١١ ڕەشەمەی ١٣٥٧ لە سەر بانگەوازی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران پێک هێنرا، دەکرێ وەک قۆناغی سەرکەوتنی بزووتنەوەی نەتەوەییی ڕۆژهەڵات کە هرۆک بە قۆناغی جووڵاندن Agitation ناوی دەبا، دیاری بکرێ. ئەو میتینگە کە تێیدا دکتور قاسملوو پەیامی حدکا دەخوێنێتەوە و حیزب خەباتی ئاشکرا و قانوونیی خۆی دەست پێ دەکا، دەکرێ وەک خاڵی وەرچەرخان لە گەشەی هەستی نەتەوەییی کورد لای بەشێک لە خەڵکی ڕۆژهەڵات ناو ببرێ. دیارە لە فەزایەکی ئازاددا ئەم میتینگە گیرا، بەڵام بەشداریی دڵخوازانەی خەڵک لەو کۆبوونەوە بەرینەدا، ئاستی وشیاریی نەتەوەییی بەشدارانی میتینگەکە نیشان دەدا.

وشیاریی نەتەوەیی لە ڕۆژهەڵات بەرەو ناوچەکانی دیکەی وەک کرماشان و ئیلام، بە شێوەیەکی خێرا لە گەشەسەندندایە. ئەویش لە سایەی چەندین فاکتەری جیاوازدا، کە هەرە گرینگەکەیان، دەست پێ ڕاگەیشتن بە ڕاگەیاندن و دێموکراتیزاسیون و گشتگیر بوونی ڕاگەیاندنە. تاکەکانی ڕۆژهەڵات، ئێستا زۆرتر لە ڕابردوو لە گەڵ پرسی پێناسەیی ڕووبەڕوو بوونەتەوە.

هەستی نەتەوەیی لە بەشەکانی کوردستان بە هەمان ئەندازە نییە. کەچی وشیاریی نەتەوەیی لە ناوچەکانی دەرەوەی شاری کرماشان، هەروەها لە پارێزگای ئیلام لەم یەک دوو دەیەی دواییدا لە گەشەکردندایە، لەو ناوچانەی کە بە پێگەی بزووتنەوەی نەتەوەیی دەناسرێن، جەماوەر ڕێکخراوتر و بەربڵاوتر، ولامی داوای حیزبەکان دەدەنەوە بۆ داکۆکی لە مافە نەتەوەیییەکانیان، ئەوەی کە هرۆک دەڵێ جووڵاندن (Agitation)، لە هێندێک لە شارەکانی وەک کرماشان و ئیلام، وشیاریی نەتەوەیی بگرە ئێتنیکی، هێشتا شۆڕ نەبووەتەوە ناو عامەی خەڵکەوە. هۆکارە بنەڕەتییەکانی، دەکرێ بگەڕێنەوە بۆ پرۆژەی شێواندن و گۆڕانی تایبەتمەندییەکانی شار، لە ڕێگەی کۆلۆنیزە کردنی ئیداری و گۆڕینی دێمۆگرافیاکەی لە لایەن دەوڵەتە ناوەندییەکانی ئێرانەوە. هۆکارەکانی دیکەی گشتگیر نەبوونی وشیاریی نەتەوەیی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، بەشێکی پەیوەندی بە کەمتەرخەمیی بزووتنەوەی نەتەوەییی کوردەوە هەبووە و بەشی سەرەکیشی، توندوتێژیی سیستەمە سیاسییەکانی ئێران بوونەتە کۆسپ بۆی.

بەڵام وشیاریی نەتەوەیی لە ناوچەکانی کرماشان و ئیلام کە تا ئەم ساڵانەی دوایی و بگرە دەیەی ئاخر بوونی نەبووە یان لاواز بووە، بە هۆکاری جیاجیا لە گۆڕاندایە. ئەم وشیارییە بە تایبەت لە نێو نوخبە (هونەرمەند، وەرزشوان هتد)ی شارەکانی کرماشان و ئیلام بە زەقی بەرچاو دەکەوێ. گرتن و زیندانی کردنی نوخبەی فەرهەنگیی ئەم ناوچەیە، لەم ساڵانەی دواییدا، دەریدەخا، کە کۆماری

ئیسلامی بەهێزبوونی نوخبەی ئەم بەشەی ڕۆژهەڵات، وەک هەڕەشە دەبینێ. هۆکارێکی دیکە، زوڵم و زۆری نەتەوەیی و دینی، وای کردووە کە کەلێنی قووڵی فەرهەنگی و نەتەویی. . . لە نێوان دانیشتووانی ئەم بەشەی ڕۆژهەڵات لەگەڵ لایەنی دەسەڵاتداری سەردەست دروست ببێت.

خەڵکی ڕۆژهەڵات، لە ستراتیژیی جیاجیا، بۆ دەربڕینی وشیاریی نەتەوەیی کەڵک وەردەگرن. لە فەزای مومکیندا، بە دەسەڵات پێشان دەدەن کە خاوەنی تایبەتمەندیی جودای خۆیانن. ئەم هەستە هاوبەشە کوردییە، لە کاتی ڕووداو و کارەساتە جیاجیاکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا وەکوو؛ بە هاناوەچوونی خەڵک لە کاتی بوومەلەرزەی سەرپێڵی زەهاو، ڕووبەڕوو بوونەوە لەگەڵ هەڕەشەی کۆرۆنا، لە پەیوەندی لە گەڵ کوردی بەشەکانی دیکە: نموونەی گرتنی عەبدوڵڵا ئۆجالان، بوونی مام جەلال بە سەرۆک کۆمار، ڕیفراندۆم، شەڕی دژە داعش لە ڕۆژئاوا، نەورۆزی جامانەکان و .... خۆی پێشان دەدا. ئەم جۆرە جووڵانە، تایبەتن بە قۆناغی پاش شۆڕشی ١٩٧٩. ئەم قۆناغە قۆناغی وشیاریی نەتەوییی شارنشینەکانە.

ئەگەر پێش پەیدا بوونی ڕادیۆ، تەلەفزیونی سەتەلایتی و ئینتێرنێت بە حوکمی قەدەغە یان سنووردار بوونی بڵاوکراوەی کوردی، یان لەبەر نەخوێندەوار بوونی دەرسەدێکی بەرچاوی خەڵکی ڕۆژهەڵاتی کوردستان، وشیاریی نەتەوەیی بە خێرایی گەشەی نەدەکرد، لە دوای پەیدابوونی ئامرازەکانی پەیوەندی و تێکنۆلۆژییەوە، گەشەی زیاتری بە خۆیەوەبینی. ڕادیۆ دەنگی کوردستانی ئێران کە لە ساڵی١٣٥٩دا دامەزرا، لەو بوارەدا دەوری بەرچاوی گێڕا. چونکە دوای شەڕی سێ مانگە، ئیدی دەرفەتی چالاکی هەتا دەهات بەرتەسک دەبووەوە. ئەو ڕادیۆیە توانی بۆشاییی پێکهاتوو بە هۆی نەبوونی ڕۆژنامەوە، پڕ بکاتەوە. کۆمەڵانی خەڵک، ئۆگری ڕادیۆ ببوون. لە ١٥ ساڵی خەباتدا، نزیک ١٥ جار ڕادیۆ جێگاکەی گۆڕی. تەنها یەک ڕۆژ لە ساڵی١٣٦٢دا کاری ڕاوەستا. دیارە لە ساڵی ١٣٧٣دا لە لایەن یەکیەتییەوە و لە سەر داوای ئێران پێشی بڵاو کردنەوەی ڕادیۆ دەنگی کوردستانی ئێران گیرا (حەسەنزادە).

هۆکارێکی دیکەی دروست بوونی وشیاری لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، ڕادیکاڵیزە بوونی ئیسلامی سیاسیی شیعەیە کە پێناسەی دەسەڵاتە لە کۆماری ئیسلامیی ئێران و جەوهەرەکەی ناسیۆنالیزمی فارسە. لە دوای هاتنەسەرکاری کۆماری ئیسلامیی ئێران و بەهێز بوونی تیۆلۆژیی شیعە، پەیوەندییەکانی نێوان دەسەڵاتدارانی سەرەڕۆ و کۆمەڵگەی کوردی، لە بەر خاتری بەرجەستە کردنی ڕۆڵی دین، بە تایبەت شیعەگەری وەک پێناسەی دەسەڵات، هەروەها بەکارهاتنی لە وتاری فەرمی و نیوە فەرمیی دەوڵەتدا، گرژیی تێ کەوت.

ئەم ڕادیکاڵیزە بوونە تەنیا بە ڕەهەندی ئایینییەوە نەوەستاوە. کەلێنە دینی، نەتەوەیی، فەرهەنگی و هتدەکان بە جۆرێک قووڵ بوونەوە. چینێک لەنێو بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد، چاوی هیوای لەوە بڕیوە کە نوخبە و دەسەڵاتدارانی ناوەندگەرا، ددان بە لانیکەمی مافەکانی گەلی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا بنێن. بۆیە هیوایان بە پێکەوەژیان لەگەڵ ناوەند نەماوە. کەمینەی کوردی یاری، کە بە گشتیی دانیشتووی ناوچەکانی کرماشان و ئیلامن، هەر لە دروست بوونی کۆماری ئیسلامیی ئێرانەوە، لە کوردی سوننە خراپتر، لە بوارە جیاجیاکانی ژیانیان کەوتنە بەر هەڵاواردنەوە. چەندین ڕووداوی دڵتەزێنی خۆ سووتاندن، بۆ ڕسوا کردنی ئەو ئیهانەت و هەڵاواردنانە لە لایەن کوردانی یارییەوە ئەنجام درا. تایبەتمەندیی ئیتنیکی و زمانیی کورد کە سنووری کۆمەڵگای کورد دیاری

دەکەن، هەر لە دروست بوونی دەوڵەت-نەتەوەی مودێرن لە ئێراندا بوونەتە ئامانجی سەرکوت و قەدەخە کران.

سەرەرای گەشەی ئیسلامی سیاسیی سوننە لە رۆژهەڵاتی کوردستان، بەڵام حیزبە جەماوەرییەکانی رۆژهەڵاتی کوردستان، هەتا ئێستا تایبەتمەندیی سیکۆلاربوونی خۆیانیان پاراستووە. دەبێ ئەوەش بگوترێ کە گەشەی ئیسلامی سیاسی تەنها بە رۆژهەڵاتی کوردستان سنووردار نییە، بەڵکوو لە زۆربەی وڵاتانی ئیسلامی و بگرە لە دەرەوەی ولاتانی ئیسلامیش، لە گەشەدایە.

لە دوای شۆرش، دروستبوونی دیاسپۆرایەکی بەرچاوی رۆژهەڵات لە دەرەوە، توانی لە بڵاوبوونەوەی وشیاریی نەتەوەیی لە رۆژهەڵاتی کوردستاندا کاریگەری دابنێت. شەری عێراق-ئێران و وێران بوون و ئاوارە بوونی بەشێک لە خەڵکانی رۆژهەڵات بەتایبەت لە پارێزگای کرماشان و هاتنیان بۆ عێراق و تێکەڵاو بوونیان بە کوردی باشوور، بێ شک لە سەر دروست بوونی وشیاریی نەتەوەیی کوردی رۆژهەڵات کاریگەریی هەبوو.

تاکی کورد لەوە ئاگادارە کە دەبێ لە عوقدەی ژێردەستەیی کە دەسەڵاتی سەروەر لە ئێران لە هەست و نەستیدا چاندوویانە، خۆی دەرباز بکا. لەم یەک دوو دەیەی ئاخردا، نوخبەی کوردی رۆژهەڵات توانیویەتی لە بوارە جیاجیاکاندا خۆی دەربخا. ئەم نوخبەیە وەک هرۆک دەڵێ ئالنگاری و چالشی بۆ نوخبەی جێگیری سەر بە دەسەڵات دروست کردووە. نۆخبەی کورد لە رۆژهەڵات، وەک هرۆک دەڵێ ئامادە نییە مەرج و ئیدئۆلۆژییەکانی نوخبەی باڵادەست قەبووڵ بکا. ئەو دەیەوێ وەک نوخبەی نەتەوەکەی خۆی بدوێت و داکۆکی لە بەرژەوەندییەکانی نەتەوەکەی خۆی بکات. بە تایبەت ئەم ملمانێیە لە نێو نوخبەی کوردی رۆژهەڵات و نوخبەی سەر بە نەتەوەی سەروەر، لە بواری راگەیاندندا لە دەرەوەی ئێران و رۆژهەڵاتی کوردستان بە زەقی دەردەکەوێ. بوارێکی دیکە، بواری لێکۆڵینەوەی ئەکادمیکە. نوخبەی ئەکادمیکی رۆژهەڵات قۆڵی لێ هەڵماڵیوە و لە بوارە جیاوازەکانی زانستدا لە رۆژهەڵات خەریکی لێکۆڵینەوە و بەرهەمهێنانن.

کۆبەند

دەکرێ قۆناغی پێش کۆمار بە قۆناغی چالاکیی فەرهەنگی و زمانەوانی، لە لایەن نوخبەی کوردەوە ناو ببەین، چونکە لەو قۆناغەی دۆخی کورددا، بە گشتی ژمارەی خوێندەوار زۆر کەم بووە و تاکی عەوامی کورد زۆرتر لە لادێیەکان ژیاون و پێناسەی عەشیرەتی، لۆکاڵ و ئایینی بەهێز بووە. پرۆژەی نەتەوەییش لە لای چینی شێخ، ئاغا و سەرۆک عەشیرەتەکانەوە رێبەرایەتی کراوە و پرۆژەی سیاسیی مودێرنیان نەبووە. تەنیا ویستوویانە، ناوەند بە سەریاندا حوکم نەکا و دەسەڵات لە دەست خەڵکی خۆجێییدا بێت.

گەشەی وشیاریی نەتەوەیی لە فازی ئا بۆ فازی سێ، واتە ئەو قۆناغەی کە بزووتنەوەی نەتەوەیی بتوانێ جەماوەر بجوڵێنێ بۆ داکۆکی لە مافە نەتەوەییەکانیان، بەرهەمی پرۆسەیەکی چەندین دەیەی خەباتی بەردەوامە. بزووتنەوەی نەتەوەیی لە رۆژهەڵاتی کوردستان، کاریگەریی زۆری لە خەباتی بەشەکانی دیکەی کوردستان وەرگرتوە. بەتایبەت تێکەڵاویی زۆری لەگەڵ خەباتگێرانی کوردی باکوور و باشوور هەبووە. دروست بوونی ناوچەی خودموختاری باشوور لە۱۹۹۱وە، پاشان گۆران بۆ هەرێمی فیدراڵ، هێز و تینێکی زیاتری بە وشیاریی نەتەوەیی لە رۆژهەڵات داوە. وەک هرۆک ئاماژەی پێ دەدا، پرۆسەی زوو یان درەنگ دروست بوونی وشیاریی نەتەوەیی، بە گشتی بەستراوەتەوە بە چڕوپڕیی تێکۆشانی چالاکان و گەیاندنی

وشیاری بە خەڵکانی مەبەست. بە جیهانی بوونی ڕاگەیاندن، پرۆسەی دروست بوونی وشیاریی نەتەوەیی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستانی خێرا کردووە. بوون لە تاراوگە، ئەو دەرفەتەی بۆ تاکی کوردی ڕۆژهەڵات ڕەخساندووە هەتاکوو خۆی باشتر بناسێتەوە و خۆی لەو پێناسەیە داماڵێنێ کە بە سەریا سەپێنراوە. تاراوگە ئەو دەرفەتەش دەدا کە تاکی کوردی ڕۆژهەڵات، ئەو زانیارییە هەڵانە کە لە لایەن دەسەڵاتی سەردەستەوە، پێی تەڵقین کراوە، لە بیر و هزری خۆیدا بسڕێتەوە و بە دوای ناسنامەی پوختەی کوردایەتیی خۆیدا بگەڕێ.

بە کار هێنانی میتۆدی دروست کردنی نەتەوە بچووکەکان، نیشان دەدا کە ناسیۆنالیزمی کورد زیاتر لە یەک میتۆدی گرتووەتە بەر بۆ دروست کردنی هەستی نەتەوەیی. لە بواری جوغرافیا، ناسیۆنالیزمی ڕۆژهەڵاتی کوردستان، سەرەتا لە لای ئاغاکان (سمکۆ) و کەسایەتییە ئایینییەکان (قازی) سەری هەڵداوە و بە پێی دۆخەکە، جۆغرافیای ناوەندی نەتەوەیی گۆڕاوە. لە پرۆسەی فازەکانی ئا، بی، سی، وشیاریی نەتەوەیی گەشەی کردووە و لە بواری کۆمەڵایەتییەوە پەرەی سەندووە، بە جۆرێ کە خەڵکی دیکە و چینی دیکە هاتوونەتە ناو پرۆسەی ڕۆشنگەریی نەتەوەییی ڕۆژهەڵاتی کوردستانەوە و لە باری جوغرافییەوە هۆشیاریی نەتەوەیی، ناوچەی دیکە و پانتایی زیاتری گرتووەتەوە.

سەرچاوەکان

سجادی، عەلائەدین- تاریخ جنبشهای کوردستان ـ مترجم رئوف کریمی انتشارات کردستان ۱۳۷۹

Gellner, Ernest. Nations et nationalismes. Paris, Payot, 1989.

Anderson, Benedict. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism (Anglais) Broché – 17 novembre 2006

Ozoglu, Hakan. Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries. SUNY Press, 2004 - 186 pages.

McDowall, David. A Modern History of the Kurds. London, I. B. Tauris and Co Ltd. 2004.

Jwaideh, Wadie (2006). Op. cit, p. 24.

سەرچاوەی پێشووتر. سجادی

Sardashti,Yasin چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی گەلی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان بەرگی یەکەم سلێمانی ۲۰۰۷

Hassanpour, Amir. The Kurdish Experienceby published in MER189

هەمان سەرچاوە

هەمان سەرچاوە

بۆ شیکردنەوەی ئەم نووسراوەیە، لە سەرچاوە تیورییەکانی قۆناخەکانی دروست بوونی هۆشیاریی نەتەوەیی خوارەوە کەڵکم وەرگرتوە:

• Miroslav HrochHroch, M. (1995). De l›ethnicité à la nation. Un chemin oublié vers la modernité. Anthropologie et Sociétés, 19 (3), 71–86. https:// doi. org/10. 7202/015370ar

• Hroch, Miroslav. National Romanticism: The Formation of National Movements. Traduction de Derek Paton. Central European University Press

• Maxwell, Alexander "Typoplogies and phases in nationalism studies: Hroch's ABC schema as basis for comparative terminology" In: nationalities papers 2010.

• HROCH, MIROSLAV. Nationalism and national movements: comparing the past and the present of Central and Eastern Europe In: Nations and Nationalism 2 (l), 1996, 35-44. 0ASEN 1996

• FilosoJckaFaculta, University Karlovy, nam. J. Palacha 2, 110 00 Praha 1, Czech Repub

کُردها با کامران متین در گفتگو با غزل صدر۱۸. ۰۳. ۱۹۹۹ enligne : https://www. aasoo. org/fa/articles/2858 ?fbclid=IwAR30kH68kiGED1CFjQ7UfRk9fdMuKQgkW49TcrDfegwJxoCm_PmFNffEmk4

Vali, Abbas. « Silence au Rojhelat : une étude de cas », Anatoli [En ligne], 8 | 2017, mis en ligne le 22 mars 2018, consulté le 02 mai 2019. URL : http://journals. openedition. org/anatoli/606 ; DOI : 10. 4000/anatoli. 606

بۆ شیکردنەوەی دۆخی کۆمار، تا ڕادەیەکی زۆر لە پەرتوکی دەنگی کورتە مێژووی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئیران/ عەبدولرەحمان قاسملوو عەبدوڵڵا و حەسنزادە کەڵکم وەرگرتووە.

Enligne : https://youtubedownload. pro/video/ei-9saTVNTFhmTzZScStlTmJBQWVnUT09. html

دێموکراسیی ڕادیکاڵ و کوردایەتی

بەرەو خەباتێکی هێژمۆنیک لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان

سارۆ ئەردەڵان

خەباتێکی هێژمۆنیک لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، پێویستە بە سەرنجدان بە تایبەتمەندییەکانی دێموکراسییەکی ڕادیکاڵ و پلۆراڵ، ئاوڕ لە هەر دوو قۆناغی خەبات بداتەوە. سەرەتا بۆ ڕزگاری لە دۆخی بندەستی و بە مەبەستی سەربەخۆیی کوردستان، بزووتنەوەکانی دژەچەوساندنەوە لە کوردستان بە شێوازێکی هاونرخ و جیاواز جومگەبەندی دەکا، بێ ئەوەی بۆ گەیشتن بە مافی هەر بزووتنەوەیەک چاوپۆشی لە مافی ئەوانی تر بکرێ.

داگیرکەری دڵ پــڕ لە قین... هەر کورد بووین و هەر کورد دەبین»
[هۆنراوەی ئیبراهیم ئەحمەد]

«هەرگیــز خەبات بۆ دێموکراســی نابێ بچێتە ژێر ســێبەری خەبــات بۆ مافی نەتەوایەتی یا خەباتی چینایەتی.»
[قاسملوو ٢٠٠٣، ٦٧]

دەســتپێک: خوێندنەوەیــەک بــۆ فەلسەفەی سیاسیی قاسملوو

لە وتووێژێــک کە تەنیا چەنــد مانگ پێش تێرۆرکرانەکــەی لەگــەڵ عەبدولڕەحمــان قاســملوودا (١٩٣٠-١٩٨٩)(کراوە، بەرێزیان ئامــاژە بــەوە دەکا کــە ڕێژیمــی کۆماری ئیســلامیی ئێران، هەرچەند نــە بە خێرایی، بــەڵام لەبەر قەیرانی ناوخۆیــی بەدڵنیاییەوە لەنــاو دەچێــت. بەڵام پاش تێپەڕینی ســی ســاڵ نەک ڕێژیم نەڕووخاوە بەڵکوو تەنانەت لەناو جێگرەوەکانیشیدا (لە سەڵتەنەتخوازەوە تا دێموکراســیباوەڕ) بیرۆکــەی ئێرانچیەتی هــەم لە ترۆپکــی خۆیدایە و هــەم بە هیچ شێوەیەک ئیلیتی فارس/ئێرانی نایانەوێ دیان بە مافی نەتەوەی کورد لە ئێراندا بنێن. دوور نەڕۆشتووین تەنانەت ئەگەر بڵێین بە هەمان شێوە کە دەزگا ئەمنییەکانی ڕێژیم میراتداری ژووری فیکریی ســاواک بۆ کوردستان بوون، ڕێژیمی نوێش (لە هەر قەوارەیەکی سیاسیدا) لەســەر هەمان هێــڵ بــەردەوام دەبێ و بە پشتبەســتن بە میراتی کۆلۆنیالیزمی ئێرانی درێــژە بە سیاســەتەکانی چەوســاندنەوە لە کوردســتان دەدا. کەواتە بە ســەرنجدان بە هــەر دوو ئەگەری بەهێــزی مانەوەی ڕێژیم یا بە دەسەڵات گەیشــتنی ئەو جێگرەوانەی کە خاڵــی هاوبەشــیان دژایەتیکردن لەگەڵ داخوازییەکانــی نەتــەوەی کــوردە، ئــەم پرسیارەمان لە لا ســاز دەبێ کە ڕێکارەکانی بزووتنــەوەی ڕزگاریخــوازی لــە ڕۆژهەڵاتی کوردستان بۆ بەرەوڕووبوونەوە لەگەڵ هەر دوو گریمانە و شــیکردنەوەی دۆخی هەنووکەیی چییە؟

بــۆ وڵامدانــەوە بــەم پرســیارە گرنگە، دەمەوێ سەرەتا باس لە فەلسەفەی سیاسیی قاســملوو - وەک نەخشــە ڕێگایــەک بــۆ شــۆڕش - بکەم کە لە ماوەی نیو ســەدەدا بنەمایەکی بەهێــزی فیکریی بۆ بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی لە ڕۆژهەڵاتی کوردســتان ساز کــردووە. هەر بــۆ ئەم مەبەســتە، بیرۆکەی هــزری قاســملوو وەک کلاوڕۆژنەیەک وایە کــە دەتوانین لــە ڕێگەیەوە تیشــکی زیاتر بخەینە سەر ئەو سووچە کەمتر باسکراوانەی شــۆڕش کە نەک لەبەر نادیاربوونیان، بەڵکوو لەبەر ئەوەی هەمیشــە لەبەر چاومان دیارن، پێمانوایە هێــزی ئەوەیان نییە بتوانین وەکوو تایبەتمەندییەک بۆ بزووتنەوەی نەتەوایەتی، کەڵکیان لــێ وەربگریــن. بیرکردنەوەی من لە چوارچێوەی ســتراتێژیی سوسیالیســتیدا بیچمی گرتــووە و تیایدا ئــەو جۆراوجۆرییە لە ڕۆژهەڵاتــی کوردســتان ڕەچاوکراوە کە دەکرێ وەک هەوێنی خەباتێکی هێژمۆنیکی نوێ لە سەدەی بیســت و یەکەم، بزوێنەری خەباتــی دژەکۆلۆنیالیســتی و ســازکردنی دێموکراسییەکی ڕادیکاڵ و پلوڕاڵ بۆ دوارۆژی کوردستانێکی سەربەخۆ بێ.

ســەرەتا، من دەمەوێ لــە جیاکارییەک کە هوســێرل لە نێوان ئەو بابەتە تیۆرییانەی دایناوە کە بە شــێوازێکی نەگــۆڕ مانایەکی فیکسیان بەخۆیانەوە گرتووە، لەگەڵ چالاک کردنەوەیــان (لاکلاو و مــوف، ١٩٨٥، viii) کەڵک وەرگرم. بەم گوێرەیە، لە ناو بیرۆکەی قاسملوودا، ئەو تیۆرییانە چین کە کارکردە سەرەکییەکانیان شــاردراونەتەوە، لە کاتێکدا لە ساتەوەختی دیسان چالاک کردنەوەیانەدا دەکرێ مانای نوێ ســاز بکەن؟ فەلســەفەی سیاســیی قاســملوو، بەتایبەت لــە کتێبی کورتەباســدا، لەســەر بنەمــای دۆزینەوەی

چارەسەر بۆ سێ ستەمی نەتەوەیی، چینایەتی و سیاسی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان بیچمی گرتووە. لە کاتێکدا قاسملوو پێداگرییەکی بەهێز و هەمیشەیی لە خەباتی دژی چەوساندنەوە دەکا، بەردەوام باس لەوە دەکرێ کە خودموختاری و پابەندبوون بە دێموکراسی (تەنیا لە مانا لیبراڵییەکەیدا) کاکڵی باسەکانی ئەو پێک دێنن. هەر بۆیە من دەمەوێ لێرەدا نە تەنیا ئەو بەشانە لە تیۆریی قاسملوو نیشان بدەم کە لە چوارچێوەیەکی حیزبیدا بەکارهاتوون، بەڵکوو هەروەها هاوکات لەگەڵ دەستنیشانکردنی سنوورەکانیان، هەوڵ دەدەم لە ڕێگەی سەر لە نوێ خوێندنەوەیان، لە ئاراستەیەکی نوێدا چوارچێوەیەکی تیۆرییان بۆ ساز بکەم و پەرەیان پێ بدەم؛ هەتا لەم ڕێگەیەوە زیاتر لە جاران تایبەتمەندیی دژبەرایەتیی ئاشتیهەڵنەگریان لەگەڵ بیرۆکەی ئێرانچییەتیدا دەرکەوێ و، هەروەها بە ڕوونی لەوە تێبگەین کە ئەم تایبەتمەندییانە لە پراکتیسەکانی سازکردنی هێژمۆنیی کوردایەتیدا چۆن دەور دەگێڕن. بە واتایەکی تر چۆن دەتوانین بنەما فکرییەکانی قاسملوو لە دەست دەرەنجامەکانی سیاسەتی ڕۆژەڤی ڕابردوو ڕزگار بکەین؟

ئاشکرایە هەڵسەنگاندن، هەڵوەشاندنەوە و خوێندنەوەی نوێ بۆ فەلسەفەی سیاسیی قاسملوو، لەبەر حەزێکی ئایدیالیستی و تەنیا لە بەستێنێکی تیۆریکدا نییە. بەڵکوو ئەمە واقیعی ئەمڕۆکەی پرسی سیاسی ـ کۆمەڵایەتی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستانە کە ناچارمان دەکا تێگەیشتن و سیاسەتێکی نوێمان بۆ شۆڕش هەبێ. قاسملوو خۆی دەرکی بەم پێویستییە کردبوو و تەنانەت وەک تایبەتمەندییەکی جیاکەرەوەی حیزبی دێموکرات بە دروستی ئاماژەی پێ کردووە:

فەرقی ئێمە لەگەڵ زۆربەی ئەو دەستە و تاقمانە [تودە و بەگشتی بەرەی چەپ] ئەوەیە کە ئەوان هەوڵ دەدەن واقعیاتی وڵاتەکەمان لەگەڵ تیۆرییەکەیان ڕێک بخەن و، ئێمە بەپێچەوانەوە، دەمانهەوێ بە کەڵک وەرگرتن لە تیۆری و ئەزموونی شۆڕشگێرانەی وڵاتەکانی دیکە و دەرسەکانی جووڵانەوەی مێژوویی گەلی کورد، تیۆرییەکە بە جۆرێک ڕێکوپێک بکەین کە وڵامدەرەوەی واقعییەتی هەلقوڵاو لە وڵاتەکەمان و گەلەکەماندا بێ (قاسملوو ۲۰۰۳، ۵۰).

ئەگەر سەیری واقیعی ئێستای ئێران و ڕۆژهەڵاتی کوردستان بکەین، هەندێکجار وا دەردەکەوێ حیزبەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان پێیان وایە ڕێژیمی ئێران لەبەر قەیرانە ناوخۆییەکانی لە درێژەی زەمەندا و لە پرۆسەیەکی حەتمیدا لە ڕێگەی شۆڕشی نەتەوەکان/خەڵکی ئێران بەرەو نەمان دەڕوا. ئەم شێوازە بیرکردنەوە کە لە بنەمادا لە بەڵگاندنی مارکسیستەکان لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەم سەبارەت بە «قەیرانی گشتیی سەرمایەداری» دەچێ و لەگەڵ هەمان کێشەی بەدینەهاتنی پێشبینیدا بەرەوروو دەبێ. قاسملوو کە خۆشی لە کێشەی ئەم بەڵگاندنە ئاگادارە، هیچ کات باوەڕی وا نەبووە کە سیاسەتەکانی چاوەڕوانی بۆ ڕووخان یا گوشاری هێزی دەرەکی دەتوانن بۆ پێشخستنی دێموکراسی و بەدیهاتنی «مافی دیاریکردنی چارەنووس»، لە شۆڕشدا کاریگەرییەکی یەکلاییکەرەوەیان هەبێ. هەر بۆیە وەک خەباتی چەکداری لە سەردەمی سمکۆ و کۆماری کوردستان بەدواوە، قاسملووش پێی وایە دەبێ پشت بە خەباتێکی چەکدارانە بۆ بەدیهاتنی ئامانجی ڕزگاری ببەسترێ. هەر لەسەر ئەم بنەمایەش باس لەوە دەکا کە سێ مژار بە قازانجی خەباتن: «یەکێکیان پشتیوانیی گەل لە خەباتی ئێمەیە. ئەوەی دیکە سیاسەتێکی

واقعبینانەیە. . . و سێهەم پێشمەرگەکانمان.» (قاسملوو١٣٨٤ت، ٣٤؛ ١٣٨٤ئا، ٢٥٥). قاسملوو بەردەوام لە نووسین و وتووێژەکانیدا باس لە دێموکراسی وەک بنەمایەکی سەرەکی بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی نەتەوەی کورد دەکا، بەڵام لە هەمان کاتیشدا دەزانێ کە زۆربەی جار لابردنی توندوتیژانەی ڕێژیمێکی سەرکوتکەر پێشمەرجی هەر پێشکەوتنێکی دێموکراتیکە.

قاسملوو لە وڵامی ئەم پرسیارەدا کە حیزبی دێموکرات بۆ چی خەبات دەکا و بۆ چی تێدەکۆشێ؟ بیرۆکەی سەرەکیی خۆی بەکورتی لە وتاری شیکردنەوەی کورتەباسدا شرۆڤە دەکا و پێی وایە «حیزبی دێموکرات بۆ وەدی هێنانی سێ ئامانجی گەورە پێک هاتووە و خەباتیشیان بۆ دەکا. یەکەم لابردنی ستەمی نەتەوایەتییە. دووهەم لابردنی ستەمی چینایەتی یا چەوساندنەوەی ئادەمیزادە. حیزبی ئێمە بۆ لابردنی هەموو چەشنە زۆرداریییەک تێدەکۆشێ. چەوساندنەوەش، ستەمی چینایەتیش بەشێکە لە زۆرداری. . . [سێهەم] خەبات دەکەین بۆ ئەوەیکە هەموو چەوساندنەوەیەک واتە چەوساندنەوەی سیاسییش لەبەین بچێ. . . ئێمە هەر لە سەرەتاوە بۆ ئازادی خەبات دەکەین. . . حیزبی ئێمە خەبات دەکا بۆ ئەوەی. . . ستەمی نەتەوایەتی، ستەمی چینایەتی و ستەمی سیاسی هەر سێکیان لەنێو بچن» (٢٠٠٣، ٦٥-٦٦). ڕێکارێک کە قاسملوو بۆ ڕزگاری لەم ستەمانە نیشانی دەدا، لە دروشمی ستراتێژیکی ئەو کاتی حیزبی دێموکراتدا ڕەنگی داوەتەوە کە بریتییە لە دێموکراسی بۆ ئێران و خودموختاری بۆ کوردستان. لەسەر بنەمای لۆژیکی دێموکراسی، هەر دوو بژاردەی فێدراڵیزم و خودموختاری گرێدراون بە بوونی دێموکراسی لە ئێراندا و هەر بۆیەش لێرەدا بەرەورووی دوو کێشە دەبینەوە کە دەکرێ وەک کلیلی چوونە ژوورەوە بۆ ئەو باسە بن کە لە هێزی ناوەکیی بیرۆکەکانی قاسملوو کەڵک وەردەگرن و لە مەودایەکی بەرفراوانتردا ڕێگەیان پێ دەدەن پەرە بستێنن و لە چوارچێوەی دێموکراسییەکی ڕادیکاڵ و پلۆراڵدا جومگەبەندییە سیاسی ـ هێژمۆنیکییەکانی دەربکەون.

پێداگریی قاسملوو لەسەر دێموکراسی و ڕۆنانی کۆمەڵگایەکی دێموکراتیک لە ئاستێکدایە کە دەکرێ بگوترێ لە هەموو نووسین، چاوپێکەوتن و کۆڕ و کۆبوونەوە سیاسییەکاندابەردەوام پێداگری لەم بنەمایانە کردووەتەوە؛ تەنانەت لە دوایین چاوپێکەوتنیشیدا باس لە باوەڕی خۆی و حیزبی دێموکراتی کوردستان بە دێموکراسیی عەمیق [قووڵ] دەکا (قاسملوو ٢٠١٥؛ زەنگین[١] ٢٠١٩؛ د. ئالان ٢٠١٩، ٩٠[٢]). پرسیاری سەرەکی لێرەدا ئەمەیە چۆن دەتوانین دێموکراسییەکی ڕادیکاڵ لەگەڵ لابردنی جۆرەکانی ستەم لە کوردستان پێکەوە گرێ بدەینەوە؟ ئایا بە ئەزموونی ئێستاکەمان لە ڕێژیمی کۆماری ئیسلامی و خوێندنەوەمان بۆ کۆی پرۆژەی ناسیۆنالیزمی ئێرانی، دەکرێ لەسەر بنەمای فەلسەفەی سیاسیی قاسملوو و پەرەپێدانیان، بیر لە ستراتێژییەکی نوێ بۆ خەباتی ڕزگاریخوازی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان بکەینەوە؟

هێژمۆنی و جومگەبەندی

لە سەرەتای سەدەی بیست و یەکەمدا چەندین شێوازی دیکەی نابەرابەری و تێکۆشان بۆ سڕینەوەیان، ئاراستەی خەباتی دژە چەوساندنەوە یان فرەڕەهەندی کردووەتەوە. هەر تیۆرییەکی سیاسی دەیهەوێ باس لە وردەکارییەکانی ئەو مێکانیزمانە بکا کە تیایدا کۆمەڵانی خەڵک دەجمێن و لە ڕێگەیانەوە بزووتنەوە کۆمەڵایەتییەکان ساز دەبن. بۆ زۆربەی مارکسیستەکان پرسیارێک ساز بوو کە چۆن دەتوانن سەرەڕای ململانێی

چینایەتی، هەوێنێکی تر بۆ شۆڕش بدۆزنەوە. تیۆریسییەنەکانی مارکسیزم بۆیان دەرکەوتبوو کە چیتر سەرمایەداری لەبەر قەیرانی ناوخۆیی، بە تێپەڕینی زەمەن و بە شێوەیەکی حەتمی، ناڕووخێت و شۆڕشی چینی کرێکار توانای ئەوەی نییە کە نایەکسانییەکان بسڕێتەوە، کەواتە دەبێ ڕێڕەوێکی نوێ بۆبزووتنەوەی چەپ بدۆزرێتەوە. گرامشی لە ڕێگەی تیۆریی هێژمۆنییەوە باسی لەوە کرد کە هۆی لەناونەچوونی سەرمایەداری بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئەم سیستەمە سەرەڕای توندوتیژی و بووژاندەوەی ئابووری، توانیویەتی لە ڕێگەی نوخبەکانەوە بەها، بایەخ و دابونەریتەکانی چینی دەسەڵاتدار وەک تایبەتمەندییەک نیشان بدا کە عەقڵی باویکۆمەڵگا پەسەندی بکا. کاتێک بەها و بایەخەکانی سەرمایەداری دەبنە جێی پەسەندی هاووڵاتیان و خەڵک بە ڕەزامەندیی خۆیان پەیڕەویان دەکەن، سیستەمی سەرمایەداری دەتوانێ دۆخی هەنووکەیی وەک خۆی بهێڵێتەوە چونکە کۆمەڵانی خەڵک لە ڕێگەی پەسەندکردنیانەوە مەشروعییەتیان بە ئایدیۆلۆژییەکەی داوە. «هۆی سەرنەکەوتنی چەوساوەکان (چینی کرێکار لە خەباتی چیانەیتیدا و نەتەوەی بندەست لە خەباتی نەتەوایەتیدا) ئەوەیە کە بەهاکانی چەوسێنەرانیان قەبووڵ کردووە و بە کردەوە لە ژیانی خۆیاندا ڕەچاوی دەکەن. واتە چەوسێنەران بۆ ڕێبەرایەتی کردنی چەوساوەکان، لە جۆرە ڕیبەرایەتییەک کەڵک وەردەگرن کە بە زۆر و بە تۆپزی نییە، بەڵکوو چەوساوەکان بە دڵ ئەو ڕێبەرایەتییەیان قەبووڵ کردووە، هەرچەندە ئەو بەهایانە دژ بە بەرژەوەندییەکانی ئەوانە» (کەریمی ٢٠١٥، ٩٩-١٠٠).

ئەم دەستپێکە بۆ خوێندنەوەی شۆڕش، یارمەتیی «لاکلاو و موف» دەدا کە بە گرنگیدان بە ناکۆکی نێوان دێموکراسی و لیبرالیزم و هەروەها ئەو ئیمکانە هێزەکییەی کە داواکاری نوێی ناسنامەیی بۆ بزووتنەوە کۆمەڵایەتییەکان سازی کردووە، تیۆریی ڕادیکاڵ دێموکراسی خۆیان لە کتێبی هێژمۆنی و ستراتێژی سوسیالیستیدا جومگەبەندی بکەن. جومگەبەندی (articulation) زۆربەی جار بەو بەستێنە و جەمسەرانە دەگوترێ کە جومگەکان لێک گرێ دەداتەوە؛ یا مەبەست کردەوەیەک لە دەربڕینێکی زمانناسیانەدایە کە بۆ سازکردنی مانا، وشەکان پێکەوە دەبەستێتەوە. لاکلاو و موف ئەم دوو بەستێنە واتاییە پێک دێنن و لایەنی سێیەمی کۆمەڵایەتی ـ سیاسی پێ زیاد دەکەن. لە ڕوانگەی تیۆریی سیاسیی ئەوانەوە جومگەبەندی بریتییە لە «هەر پراکتیسێک کە لە نێوان توخمەکاندا پەیوەندییەک ساز بکا و ناسنامەکان لە ئەنجامی پراکتیسی جومگەبەندیدا بگۆڕدرێن» (٢٠٠١، ١٠٥). کەواتە، جومگەبەندی پراکتیسێکە کە لە ڕێگەی لۆژیکی هاونرخی و جیاوازییەوە، پەیوەندییەک لە نێوان توخمە لێکچوو و نالێکچووەکان ساز دەکا و بەم شێوەیە ناسنامەی توخمەکان دەگۆڕدرێ و ناسنامەیەکی نوێ ساز دەبێ. دەکرێ بگوترێ کاتێک کە سوژەی تاک یا بەکۆمەڵ گیرۆدەی جومگەبەندیی سیاسییە، فۆرمێکی هاوپەیمانی یا تێکرایی ساز نابێ کە هەر توخمێک تیایدا ناسنامەی سەرەتایی و ڕەسەنی خۆی هەڵبگرێتەوە، یا یەکیەتییەک ساز ببێ کە توخمەکان ناچار ببن ناسنامەکانی پێشووتری خۆیان لەبیر بکەن، بەڵکوو بەرەیەکی هێژمۆنیک پێکدێ کە لە ڕێگەیەوە ناسنامەی هەر سوژەیەک شێوازێکی نوێ بە خۆیەوە دەگرێ. هێژمۆنی پەیوەندییەک لە نێوان ئەو گرووپانەدا نییە کە ناسنامەکان و بەرژەوەندییەکانیان دیاریکراو بێ، یاکوو بە مانای ئەوە نایەت کە ئەم گرووپانە پێکەوە یەکگرتوویییەک ساز بکەن، بەڵکوو بە واتای پرۆسەیەکی ئاوێتە دێ کە هەموو بەشەکان، لە ڕێگەی سەرقاڵ بوون بە

کارلێکردنێکی دینامیک لە نێوان بیرۆکەکان، نەریتەکان و پراکتیسەکان، تیایدا سەر لە نوێ شکڵ بگرنەوە (موف، ١٩٧٩). لاکلاو و موف، لە ڕێگەی چەمکی جومگەبەندییەوە، هەوڵیان داوە تیۆریی هێژمۆنیی گرامشی لە ئابووریباوەریی مارکسیزم ڕزگار بکەن و لە بیاڤێکی سیاسیدا بیگونجێنن کە تیایدا خەبات و بریکارەکان فرەچەشنن و هیچ کامیشیان بالادەست نین. بە تێگەیشتنی ئەوان شۆڕشێکی دیموکراتیک کردارێکی بەکۆمەڵ و دژ بە نابەرابەرییە کە لە ڕێگەیەوە خەڵک دەتوانن بەرەنگاری پەیوەندییەکانی ملکەچی ببنەوە.

مارکسیزم بەشێک لە شۆڕشێکی دیموکراتیک بوو و هێزەکەی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم لەو توانایەوە سەرچاوەی گرتبوو کە توانیبووی بەرەیەکی نوێ لە ژێر بەیداخی خەباتی چینایەتی بۆ کۆکردنەوەی گرووپە جیاوازەکان و داواکارییەکانیان سەبارەت بە بەرابەری ساز بکا. بەرەبەرە تا نیوەی سەدەی بیستەم، مارکسیزم خۆی لە بنبەستێکدا دەبینییەوە چونکە چیتر نەیدەتوانی هێزی یەکخستنی پرۆلتاریا بەکار بێنێ و لە هەمان کاتدا نەیدەتوانی کەڵک لە فرەچەشنی بزووتنەوە کۆمەڵایەتییە نوێکان (وەکوو بزووتنەوەی فێمینیستەکان، ئێتنیکەکان و ژینگەپارێزەکان و هتد.) وەربگرێ کە لە هەمان کاتدا ببوونە هۆی ئەوەی چیتر خەباتی چینایەتی دەوری سەرەکیی لە سیاسەتەکانی بەرابەریخوازی و دیموکراتیکدا نەبێ(هەمان، ١٥٩). هەر بۆیە ئامانجی دیموکراسیی ڕادیکاڵی لاکلاو و موف ئاوێتەکردنی بارودۆخەکانی گرێدانی خەباتێکی سیاسییە کە سێ تایبەتمەندیی نوێی هەیە: لە ڕوانگەی ئەوانەوە، گۆڕانی کۆمەڵایەتی بابەتێکی حەتمییە کە دەبێ هەر ڕوو بدا. لە خەباتدا دەبێ بپرسین کە لە چ کاتێکدا، بۆچی و چۆن گۆڕانی کۆمەڵایەتی سەرکەوتوو دەبێ؟ و تەنانەت هەندێکجار ڕەنگە گۆڕانی کۆمەڵایەتی هەڵگری هەندێک ئەنجامی پێچەوانە بێ. هەروەها ئەوان بۆچوونێکی پلۆراڵیستییان سەبارەت بە سیاسەت هەیە کە تیایدا بکەرە کۆمەڵایەتییەکان کە لە کۆمەڵگادا چالاکن فرەچەشن و جۆراوجۆرن. بە واتایەک چیتر ناکرێ تەنیا لە ڕێگەی بەرەیەک کەوتنی چینایەتییەوە خەڵک بجمێندرێ. لە کۆتاییدا، گۆڕانی کۆمەڵایەتی پێویستی بە گوتارێکە کە ئەو توانایە بە چالاکەکانی بیاڤی سیاسی ـ کۆمەڵایەتی ببەخشێ کە نابەرابەریی دەسەلات وەکوو بەشێک لە سیستەمی سەرکوت دەرک و جومگەبەندی بکەن.

هەر جومگەبەندییەک حەتمەن سیاسی نییە. لۆژیکی جومگەبەندی، بە شێوازێکی نوێ تیشکی خستووەتە سەر داواکارییە سیاسییەکان و بەرێوەچوونی خەباتەکان و بە هەمان شێوە بەرەی هێژمۆنیکی ساز کردووە. لاکلاو و موف باس لەوە دەکەن کە هێژمۆنیی سیاسی کاتێک دەتوانێ فۆرم بگرێ کە شێوازی دەرکەوتنی پراکتیسە گوتارییەکان و ناسنامەکان ئانتاگۆنیسم (دژبەرایەتی) بەرهەم بهێنن. واتە، سووژە توانای ئەوەی هەبێ کە «تەواو وەکوو خۆی» دەرکەوێ و ناسنامەیەکی دیاریکراوی لە ناو سیستەمێکی سەقامگیر لە جیاوازییەکاندا هەبێ: «سەبارەت بە ئانتاگۆنیسم دەتوانین بڵێین بوونی «ئەویتر» ڕێگرە لەوەی کە من ‹بە تەواوەتی وەک خۆم› بم» (هەمان، ١٢٥). لێرەدا باشترە زیاتر هەم لەسەر چەمکی دژبەرایەتی هەڵوێستە بکەین و هەم دواتر بە دیاریکردنی جۆرەکانی ملکەچی، نیشانی بدەین کە کامەیان دەتوانن ببنە هۆی ئەوەی دۆخێکی ڕاستەقینەی دژبەرایەتی ساز بێ.

موف لە کتێبی دەربارەی بابەتی سیاسی (٢٠٠٥) بە جیاوازیدانان لە نێوان دوو چەمکی دژبەرایەتی (antagonism؛ ئانتاگۆنیسم) و نەیارایەتی (agonism؛ ئاگۆنیسم) هەوڵ

ده‌دا له‌ چوارچێوه‌ی دیموكراســـیی ڕادیكاڵدا، پێناســـه‌یه‌كی نوێ بۆ سیاســـه‌تی ناسنامه‌ به‌ ده‌ســـتـه‌وه‌ بـــدا. موف ســـه‌ره‌تا له‌ ڕێگه‌ی هێنانه‌به‌رباسی جیاكاریی نێوان دۆست/دوژمن باس له‌ كاریگه‌ریی ئه‌ندێشـــه‌ی كارڵ شمیت به‌ ســـه‌ر بیرۆكه‌كانی خۆیدا ده‌كا. به‌ باوه‌ڕی شـــمیت پێوه‌ری ســـه‌ره‌كیی بابه‌تی سیاسی، جیاوازیـــی نێوان دۆســـت و دوژمنه‌ و بابه‌تی سیاســـی تاوتوێ كردنی شێوازی شكڵگرتنی «ئێمه‌» له‌ به‌رانبه‌ر «ئه‌وان»دایه‌ و هه‌میشه‌ (دژ به‌ تاكباوه‌ڕیی لیبراڵیزم و به‌رژه‌وه‌ندییه‌كانی) هۆگـــری پێناســـه‌كردنی تایبه‌تمه‌ندییه‌كانی كردارێكی به‌كۆمه‌ڵـــه‌؛ ئه‌م تێڕوانینه‌ هه‌ڵگری ناكۆكی و ئانتاگۆنیســـمه‌ و دژه‌به‌رایه‌تییه‌كی ئاشتیهه‌ڵنه‌گر ساز ده‌كا، كه‌واته‌ په‌یوه‌ندیی به‌ بڕیاردانه‌وه‌ هه‌یه‌ و كاری به‌ ســـه‌ر گفتوگۆی ئازاده‌وه‌ نه‌داوه‌. به‌ باوه‌ڕی شـــمیت «ده‌كرێ ته‌نیا له‌ به‌ســـتێنی ده‌ســـته‌به‌ندیی دۆست/دوژمنـــه‌وه‌[٣] (the friend/enemy grouping) و به‌دەر له‌ ڕه‌هه‌نده‌كانی ئه‌خلاق، جوانیناسی، و ئابـــووری، لـــه‌ بابه‌تی سیاســـی تێبگه‌ین» (شـــمیت ٢٠٠٧، ٣٥). شمیت به‌و ئه‌نجامه‌ ده‌گا كه‌ وه‌دیهاتنی ئامانجی كۆتایی له‌ سیاســـه‌تدا په‌یوه‌ندیـــی به‌ له‌ناوچوونـــی دوژمنه‌وه‌ هه‌یه‌، چونكه‌ ئه‌گه‌ر ئه‌ویتر له‌ناو نه‌چێ ئه‌وه‌ ئێمه‌ین كه‌ له‌ناو ده‌چین. موف ڕه‌خنه‌ی شـــمیت له‌ دیموكراسیی لیبراڵی قه‌بووڵ ده‌كا و پێی وایه‌ بابه‌تی سیاسی بێ به‌ریه‌ككه‌وتنی گوتاره‌كان و پێكدژییـــه‌كان مومكین نییـــه‌ و له‌ هه‌مان كاتدا باس له‌وه‌ ده‌كا نه‌یاره‌كان ته‌نیا هه‌ندێك ڕه‌قیب نیـــن كه‌ بكـــرێ به‌رژه‌وه‌ندییه‌كانیان له‌ ڕێگه‌ی دانوســـاندنه‌وه‌ دابیـــن بكرێ و له‌ كۆتاییدا ئاشـــتی ســـاز بكرێ. هه‌ر بۆیه‌ موف ڕێگه‌ی ســـێیه‌م پێشـــنیار ده‌كا: ئه‌م جۆری ســـێیه‌می په‌یوه‌ندییه‌ له‌ دیموكراســـییه‌كی پلۆراڵـــدا په‌یوه‌ندیی ئێمه‌/ئه‌وان به‌ شـــێوازی ئاگۆنیســـمی ڕێـــك ده‌خات و تیایـــدا هیچ ڕێگه‌چاره‌یه‌كی لۆژیكی بۆ چاره‌ســـه‌ركردنی ناكۆكییـــه‌كان نابینرێ بـــه‌ڵام دوو لایه‌نی په‌یوه‌ندییه‌كـــه‌ له‌ جیاتـــی دژبه‌رایه‌تی ده‌بنه‌ نه‌یار (adversary)ی یه‌كتر و مه‌شروعییه‌تی یه‌كتر به‌ ڕه‌ســـمی ده‌ناســـن و له‌م ڕێگه‌یه‌وه‌ له‌ بیاڤێكی ســـه‌مبولیكی هاوبه‌شـــدا به‌شدار ده‌بن. له‌ ڕاستیدا «ده‌توانین بڵێین كه‌ ئه‌ركی دیموكراسی، گۆڕانی ئانتاگۆنیسم (دژبه‌رایه‌تی) به‌ ئاگۆنیســـمه‌ (نه‌یاریه‌تی)» (٢٠٠٥، ٢٠). له‌ ئاكامـــدا، هه‌ر نه‌زمێك سیاســـییه‌ و له‌ســـه‌ر بنه‌مای فۆڕمێك له‌ ده‌رهاویشـــتنه‌. هه‌میشه‌ هه‌ندێك ئیمكان هه‌بووه‌ كه‌ سه‌ركوت كراون و ده‌كـــرێ ســـه‌ر له‌ نوێ چـــالاك بكرێنه‌وه‌. ئه‌و پراكتیســـانه‌ی كـــه‌ جومگه‌به‌ندی كراون بۆ ئـــه‌وه‌ی له‌ ڕێگه‌یانـــه‌وه‌ نه‌زمێكی تایبه‌ت دابمه‌زرێ تا وه‌كوو دامه‌زراوه‌ كۆمه‌ڵایه‌تییه‌كان ســـه‌قامگیر ببن، پراكتیســـه‌ هێژمۆنیكه‌كانن. هه‌ر نه‌زمێكـــی هێژمۆنیك ده‌توانێ له‌ لایه‌ن پراكتیســـه‌ دژه‌هێژمۆنیكه‌كانه‌وه‌ بكه‌وێته‌ ژێر پرسیاره‌وه‌ (هه‌مان، ١٨).

كێشه‌ی ســـه‌ره‌كیی ماركســـیزم هه‌ر بۆ ئه‌م ڕاســـتییه‌ ده‌گه‌ڕایه‌وه‌ كه‌ به‌ریه‌ككه‌وتنی چینایه‌تی نه‌یده‌توانی گشـــتییه‌تی جه‌سته‌ی كۆمه‌ڵایه‌تی به‌ سه‌ر دوو به‌ره‌ی ئانتاگۆنێسیتیدا (دژبه‌رایه‌تیدا) دابه‌ش بكا و له‌ هه‌مان كاتیشدا نه‌یده‌توانـــی به‌ شـــێوازێكی خۆبه‌خۆ هێڵێكی جیاكه‌ره‌وه‌ی سیاســـی به‌رهـــه‌م بهێنێت. له‌ به‌رانبـــه‌ردا، لاكلاو و موف بۆ ئه‌وه‌ی ئاســـتی دژبه‌رایه‌تییه‌كانـــی ناو كۆمه‌ڵگا بتوانن تاوتوێ بكـــه‌ن، ســـێ ده‌ســـته‌ لـــه‌ په‌یوه‌ندییه‌كانی ده‌ســـه‌ڵات لـــه‌ یه‌ك جیـــا ده‌كه‌نـــه‌وه‌: (١) په‌یوه‌ندییه‌كی نابه‌رابه‌ر كه‌ تیایدا به‌شداربووان سه‌باره‌ت به‌ لاسه‌نگبوونی ده‌سه‌ڵات كێشه‌یان نییه‌ و پرسیاری لێ ناكه‌ن و له‌ ژێر ناونیشانی گوێڕایه‌ڵیدا قه‌بووڵی ده‌كه‌ن و ملكه‌چی ده‌بن. هه‌ر مرۆڤێك له‌ چه‌ندین بواری گرنگی ژیاندا ئه‌م جۆره‌ په‌یوه‌ندییه‌ قه‌بووڵ ده‌كا. بۆ نموونه‌، كاتێك به‌ڕێوه‌به‌ری پرۆژه‌یه‌ك ده‌ستنیشـــانی ده‌كا كـــه‌ فه‌رمانبـــه‌ره‌كان به‌پێـــی یاسا

پەسەندکراوەکان چۆن دەبێ کار بکەن، یاکوو دایــک و باوک هەندێک ڕێوشــوێن بۆ ژیانی باشــتری منداڵەکانیان دەستنیشان دەکەن. ئەم ڕەزامەندییە بەو مانایە نییە کە ئێمە وەکوو مرۆڤ لەم پەیوەندییانەدا نابەرابەرین؛ بەڵکوو وەکوو بەشێک لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی، ئەم جۆرە نابەرابەرییە مەشــروعییەتی تایبەت بە خۆی هەیە. بەهــا و بایەخەکانی کۆمەڵگا بۆ نموونە مەشــروعییەت بە دایکێک دەدەن کە بە منداڵەکەی بڵێ کاتژمێر نۆی شەو نابێ لە دەرەوە بێ، بەڵام لە هەمان کاتدا ڕێگە نادەن کــە توندوتیژی بەرانبەر بــە منداڵەکە بەکار بێت. دیارە ئەم بەهایانە بەپێی کات و شوێن ڕەنگە بگۆڕدرێن و یا لــە کولتووره جیاکاندا فۆڕمی جیاواز بەخۆیانەوە بگرن؛ (۲) سەرکوت کە پەیوەندییەکە لەسەر بنەمای دەسەڵاتێکی نابەرابەر کە تیایدا بەشــداربووەکان سەبارەت بــە جــۆری پەیوەندییەکە پرســیار دەکەن و کێشــەیان لە لا ســاز دەبێ. لێرەدا دەبێ ئەوە لەبیــر نەکەین ئەو شــتەی کە دەبێتە هۆی ســەرکوت ڕەنگە بگــۆڕدرێ، بەڵام ئەو بزووتنەوە کۆمەڵایەتییانە ســەرکەوتوو دەبن کە بتوانن گوتارێک پەروەردە بکەن کە تیایدا پەیوەندییەک وەک سەرکوت نیشان بدرێ و داوا لــە خەڵک بکەن چیتر ئــەو پەیوەندییە قەبــووڵ نەکــەن. بەشــداریی بزووتنــەوە کۆمەڵایەتییەکان لەم باســەدا بریتییە لەوەی چۆن ئەوان دەتوانن گێڕانەوەیەک ساز بکەن کە تیایدا بەشــێک لەو پەیوەندییانەی وەک گوێڕایەڵــی مەشــروعییەتیان هەیــە، چیتر ئاســایی دەرنەکەون و لــە ڕێگەیەوە خەڵک داوا بکەن کــە دەبێ بگۆڕدرێــن. بۆ نموونە لــە ڕۆژهــەڵات هــەوڵ دەدرێ تەقە کردن لە کۆڵبــەران لە ڕێگەی گوتــاری قەدەغەی قاچاغ و پێشلکردنی ئەو یاسایانەی کە پشتی ئازادیی ئابووری دەگرن مەشــروعییەت پەیدا بــکا، بەڵام ئەگەر بکرێ ئەم پەیوەندییە وەک ســەرکوت و چەوســاندنەوەی تاکــی کورد نیشــان بدرێ، لە لای خەڵک ســەبارەت بە گۆڕانی دۆخی هەنووکەیی پرسیار ساز دەبێ. هەروەها، لــە ڕۆژهەڵات دەنگی ســەربەخۆ لــە کاتی هەڵبژاردنەکاندا ســەرکوت دەکرێ بەڵام سیســتەم هەوڵ دەدا ئەم ســەرکوتە بۆ زۆرینەی خەڵــک وەک گوێڕایەڵییەک لە کاتی دەنگداندا شــرۆڤە بکا؛ (۳) ســوڵتە کە پەیوەندییەکە لەســەر بنەمای دەســەڵاتێکی نابەرابەر کە تیایدا ئەکتەرێک لە دەرەوەی ئەو پەیوەندییە پرسیار دەخاتە سەری. بۆ نموونە، لەبەر سیســتەمی ســوڵتەی ناســیۆنالیزمی ئێرانی لە لای زۆرینەی خەڵک لە کوردستان خوێندن بە زمانی فارســی و بەکارنەهێنانی زمانــی کــوردی وەک بابەتێکی کێشــەدار پرسیاری لەسەر ساز ناکرێ و بە ڕەزامەندیی خەڵک بۆخۆیان قەبووڵ دەکرێ.

خەباتی هێژمۆنیکی کوردایەتی

منیــش وەکوو فوکۆ لەو باوەڕەدام کە لە هەر شوێنێک دەسەڵات هەیە بەرگریش ساز دەبێ. بەڵام دیارە کە بەرگری شێوازی جۆراوجۆری هەیە. تەنیــا هەندێک جار ئەم شــێوازانەی بەرگری دەتوانن تایبەتمەندییەکی سیاسی بە خۆیانەوە بگــرن و لە چوارچێوەی خەباتێکی دیاریکــراودا فۆرم بگرن و تیایــدا داواکاریی چەوســاوەکان، کۆتاییهاتنی پەیوەندییەکانی ملکەچی بــێ. بۆ نموونە ژنان بــە درێژاییی چەندین سەدە، شــێوازی بەرهەڵستکارانەی جیاوازیــان دژ بە ســوڵتەی پیاوانــە هەبووە بەڵام تەنیا هەندێک شێوازی تایبەت و لە ژێر هەلومەرجی دیاریکراودا، توانیویانە دەربکەون و داواکاریــی بەرابەریخوازانەیــان هەبێ. لەم ڕوانگەیەوە هەر کاتێک باس لە تایبەتمەندیی سیاســیی ئەم جــۆرە خەبــات و بەرگرییانە دەکرێ، مەبەست سنووردارکردنیان بە حیزب یا دەوڵەتــەوە نییــە، بەڵکــوو ئاوردانەوە لە کردارێکە کە ئامانجەکەی گۆڕانی فۆرمی ئەو پەیوەندییە کۆمەڵایەتییانەیە کە تیایدا سووژە

لە ناو پەیوەندییەکانی ملکەچیدا ساز دەبێ. بەمگوێرەیە «ناکرێ سیاسەت وەکوو پراکتیسی پێکهێنان، سازکردنەوە و گۆڕانی فۆڕمی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان و لەچوارچێوەی ئاستێکی دیاریکراوی بابەتی کۆمەڵایەتیدا جێ بکرێتەوە. هەروەها پرسی بابەتی سیاسی (the problem of the political) پرسی دامەزراوەی بابەتی کۆمەڵایەتییە و بە واتایەکی دیکە، لە بەستێنی لێکدراوی دژبەرایەتییەکاندا گرێدراویی بە پێناسەکردن و جومگەبەندیی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانەوە هەیە» (لاکلاو و موف ٢٠٠١، ١٥٣). هەر بۆیە لە بابەتی سیاسیدایە کە دەرفەت وتوانای گۆڕانی بابەتە کۆمەڵایەتییەکان و فۆڕمی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان (لە ملکەچییەوە بگرە تا سەرکوت و سوڵتە) دەخوڵقێ و کردەوەیەکی بەرگریکارانەی دژەچەوساندنەوە مانادار دەبێ.

دەتوانین بڵێین کوردایەتی خاوەنی هەوێنی شۆڕشێکی دێموکراتیکە، چونکە هەڵگری گوتارێکە کە تیایدا کردەوەی شۆڕشگێڕانە لە پێناوخەباتێکی دژ بە چەوساندنەوەیە و دەیەوێ بەرهەڵستکاری پەیوەندییەکانی ملکەچی ببێتەوە. واتە کوردایەتی دەیەوێ لە ڕێگەی شکڵبەندیی گوتاری ڕزگارییەوە دۆخی دژبەرایەتی دژ بە گوتارەکانی ئەویتر ساز بکا و نیشانی بدا چۆن دەتوانین پەیوەندییەکانی ملکەچی، وەک پەیوەندییەکانی سەرکوت پێناسە بکەین. مرۆڤی کوردی ملکەچ لە دۆخی کۆلۆنیالیستی، پێویستی بە گوتارێکی دەرەکیناسێنەر هەیە کە نیشانی بدا ئەم ملکەچییە پەیوەندییەکی سەرکوتکەرانەیە و بەرهۆی دۆخێکی سروشتی نییە. گوتاری دوژمن هەوڵ دەدا بۆ سەقامگیرکردنی دۆخی بندەستی پەیوەندییەکانی ملکەچی وەکوو جیاوازییەکی سروشتی نیشان بدا، بەڵام گوتاری کوردایەتی دژی دەوەستێتەوە و دەیەوێ لە ڕێگەی جومگەبەندیی هاونرخی شێوازەکانی خەباتەوە، شۆڕشێکی فرەڕەهەندی بەکۆمەڵ ساز بکا کە تیایدا وەک قاسملوو ئاماژەی پێ دەکا نەمانی سێ شێوازی ستەمی نەتەوایەتی، چینایەتی و سیاسی دوا ئامانجی خەبات دەبێ.

ئێمەی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان لەدوای سازبوونی دەوڵەت نەتەوەی ئێرانەوە کەوتووینەتە دۆخی بندەستی و لە ژێر سیستەمی کۆلۆنیالیزمی ئێرانیدا خاک و نەتەوەکەمان بەکۆلۆنی گیراوە. لە تیۆریی کۆلۆنیالیزمی وەخۆگردا، وەک تایبەتمەندییەکی سەرەکی سیستەمی سوڵتەی دەوڵەت نەتەوەی ئێرانی، نیشانم داوە کە «کۆلۆنیالیزمی ئێرانی هاوکات لەگەڵ سەرکوت و توندوتیژی کە تایبەتمەندییەکی خێرا، ئاشکرا، ماڵوێرانکەر، دژەمرۆییانە و درندانەی هەیە و لە هەر قۆناغێکی مێژووییدا پرۆژەی جۆراوجۆریان بۆ پێناسە کردووە، کەڵک لە مێکانیزمەکانی وەخۆگرانەی ئایدیۆلۆژیی ئێرانچیەتی وەردەگرێ کە لە ماوەی سەد ساڵی ڕابردوودا، بە مەبەستی تواندنەوەی ناسنامەی کوردی، چەندین شێوازی بەخۆوە گرتووە. ئەم شێوازە لە ڕواڵەتدا هێواش، شاراوە، شارستانیانە، مرۆییانە، ئاکادیمیک و بەپێی بەهاکانی کولتووری کۆنی جێی شانازی و کۆنی ئێرانییە؛ ئێرانییەکان لە پرۆسەیەکی هەمیشەیی، نەگۆڕ و درێژخایەندا وا دەنوێنن کە بە گەرموگوڕی لەگەڵ کوردەکان هەڵسوکەوت دەکەن و لە ڕووی نەژادی، زمانی، ئایین و کولتوورییەوە، پێداگرییان لەسەر نزیکایەتی لەگەڵ نەتەوەی کورد کردووە» (ئەردەڵان ٢٠١٩ب، ٢٧). کۆلۆنیالیزمی وەخۆگر کە تایبەتمەندیی جیاکەرەوەی کۆلۆنیالیزمی ئێرانی لە هاوشێوەکانی دیکەیەتی، خۆی لە ڕاستیدا بۆ پاساوهێنانەوە، ئاسایی نیشاندان و بە یاسایی کردنی تالانکردن و چەوساندنەوە ساز بووە تا لە ڕێگەی کولتووری سەردەستەوە، دۆخی چەوساندنەوە وەک دۆخی هەنووکەیی

و سروشتی نیشـــان بدا. گەشەنەسەندوویی ڕۆژهەڵاتی کوردستان دەرەنجامی ڕاستەوخۆی مێکانیزمــە ئابوورییەکانــی کۆلۆنیالیزمــی نیوخۆیی لە ئێرانە کە لە لایەکەوە ناسنامەی کوردیان وەک ئەویتری خۆیان و بە مەبەستی پەراوێزخســـتن پێناســە کردووە (ســلێمانی و محەمەدپــور ٢٠١٩) و لە لایەکـــی دیکەوە، لە ڕێگەی دابەشـــکردنی هێـــزی کارەوە، هێزی کاری ناوچە بەکۆلۆنیکراوەکان بە مەبەســـتی گەشـــەی ناوەندی ئێـــران گوازراونەتەوە و لە هەمان کاتدا ناوچە بەکۆلۆنیکراوەکانی پەراوێز لە ڕووی ئابوورییەوە وابەستەی ناوەند دەکرێن و لە نەبوونی سیستەمێکی ئابووریی خۆبژێوی سەربەخۆ لە ڕۆژهەڵات، سەرچاوە مادییەکانی کوردســـتان بەتـــاڵان دەبرێـــن (ئـــەردەڵان ٢٠١٩ئـــا). لێرەدا ئەم پرســـیارە ســـاز دەبێ بۆ ڕزگاری لـــەم چەوســـاندنەوەیە، نەتەوەی بەکۆلۆنیکراو دەبێ کەڵک لە چ شـــێوازێک لە خەبات وەرگرێ؟

پێش لەوەی کە ڕاســـتەوخۆ هەوڵ بدەم لە وەڵامی ئەم پرسیارە نزیک ببمەوە، دەمەوێ باســـێکی دیکـــەی پەیوەندیـــدار بورووژێنم. ئەگـــەر خەبات لە چوارچێـــوەی بزووتنەوەی ڕزگاریخـــوازی لـــە کوردســـتان تەنیـــا بـــە بەرگری کورت بکەینەوە، توانای ســـازکردنی پرۆژەیەکی هێژمۆنیکمان لێ ســـەندووەتەوە. کاتێـــک دەڵێیـــن کوردســـتان کۆلۆنییـــە و خوازیـــاری ئەوەیـــن کـــە نەتـــەوەی کورد/ کوردستانی لە دۆخی بندەستی ڕزگار بکەین، دەبێ باس لـــە مێکانیزمەکانی ســـەرکوت و ســـوڵتە بکەین. بەمگوێرەیە، لەســـەر بنەمای لۆژیکـــی دێموکراســـی، بەڵگـــە دەهێنینەوە کـــە مرۆڤی کوردیش دەیـــەوێ بە ڕزگاری و ئازادی بژی. لەم ئاستەدا کەڵکمان لە لۆژیکی دێموکراتیک وەرگرتـــووە و دەبێ ئاگادار بین کە لۆژیکی دێموکراســـی بـــۆ جومگەبەندیی هـــەر پرۆژەیەکی هێژمۆنیـــک مەرجی تەواو نییە. «لۆژیکی دێموکراســـی تەنیا جێگۆڕکێ بـــە وێنایەکی بەرابەریخوازانـــە دەکا کەتیایدا هەندێک پەیوەندیی کۆمەڵایەتی زیاتر بەربڵاو دەبێتـــەوە، کەواتە تەنیا لۆژیکی ســـڕینەوەی پەیوەندییەکانـــی ملکەچی و نابەرابەرییەکانە. لۆژیکی دێموکراســـی، لۆژیکێکـــی ئەرێنیی بابەتی کۆمەڵایەتی نییە و هەر بۆیەش ناتوانێ خاڵێکی سەرەکی (a nodal point) دابمەزرێنێ کە بە دەوریدا بنیاتێکی کۆمەڵایەتی سەر لە نوێ ساز بکرێتەوە» (لاکلاو و موف، ١٨٨). لێرەوە بـــەم ئەنجامە دەگەین کـــە لایەنی تێکدەری لۆژیکی دێموکراسی، بۆ ســـڕینەوەی نەزمی پێشـــتر دەبێ لەگـــەڵ کۆمەڵـــە گەڵاڵەیەک هاوکات بێ کە بە شێوازێکی ئەرێنی هەندێک دامەزراوە بۆ بابەتی کۆمەڵایەتی لەخۆ بگرێ. ئەگەر داواکارییەکانی گرووپە ژێردەســـتەکان تەنیـــا وەک داواکارییەکی نەرێنی ئاراســـتە بکرێ کـــە نەزمێکی تایبـــەت هەڵتەکێنێ و پرۆژەی تایبەت و جێی ســـەرنجی بۆ دیسان بنیات نانـــەوەی کۆمەڵگا پێ نەبێ، لە هەمان ســـەرەتاوە تواناکەی بۆ کردەوەی هێژمۆنیک لەنـــاو دەچێ. شـــێوازی خەباتێـــک کە تەنیا لەســـەر بنەمای لۆژیکی دێموکراســـی بێ بە سیاســـەتێکی داخراو دەگا، بـــەڵام خەباتێک کە لەسەر بنەمای دێموکراسیی ڕادیکاڵ بێ، تەنیا کۆمەڵە داواکارییەکی دژەسیســـتەم لە ڕوانگەی بندەستەکانەوە نییە، بەڵکوو هەروەها بە شـــێوازێکی هێژمۆنیک بەرەو ســـەرلەنوێ ســـازکردنەوەی کۆمەڵـــگا لە لایـــەن گرووپە بندەســـتەکانەوە هەنگاو دەنـــێ. کەواتە ئەم سەرلەنوێ ســـازکردنەوەیە لە «ستراتێژییەکی پێکدژییەوە» بەرەو «ستراتێژیی سازکردنەوەی نەزمێکی نوێ» هەنگاو دەنێت.[٤]

بۆ وەڵامی پرسیاری پێشوو دەگەڕێمەوە بۆ ئەندێشەی قاسملوو کە بە ڕاشکاوی پێی وایە خودموختاری دەتوانێ لە ستەمی نەتەوایەتی ڕزگارمـــان بکا و هـــەر ئەمە بە سیاســـەتی واقعبینانـــەی نەســـلی خۆی لـــە ڕۆژهەڵاتی کوردستان دەستنیشان دەکا. لە هەمان کاتدا

خۆی بە ڕوونی ڕێگەیەکی کراوە بۆ دوو بژاردەی دیکە واتە فێدراڵیزم و سەربەخۆیی دەهێڵێتەوە: «نەسلی داهاتوو بۆخۆی بڕیار دەدا ئایا وەک ئێمە خۆدموختاری دەوێ یان نا. . . ئەگەر ڕۆژێک قەرار بێ مەسەلەن شوعاری سەربەخۆییمان هەبێ یەکێک لە شتەکان ئەوەیە کە لە باری نێونەتەوەییشەوە دەبێ وەزعەکە ئامادە بکرێ» (قاسملوو ١٣٨٤ج، ٣١٢). ئەگەر لەم تێبینییەی قاسملوو ورد ببینەوە پرسیارێکمان لە لا ساز دەبێ بۆچی ئەو ڕێگای خودموختاری هەڵبژارد؟ دیارە جومگەبەندیی پرۆژەی قاسملوو بۆ ڕزگارییە و دەیەوێ مرۆڤی کورد لە چەوساندنەوە ڕزگار بکا. پێشتر باسمان لەوە کرد کە کوردستان و نەتەوەی کورد لە لایەن دەوڵەت نەتەوەی ئێرانەوە بەکۆلۆنی کراوە. لە هەمان کاتدا ئەزموونی مێژوویی پاش قاسملوو بۆمان دەردەخا کە لە پەیوەندییە کۆلۆنیالییەکانی ناوەندی ئێرانی/فارس لەگەڵ کورد نەک هیچ جیاوازییەک ڕووی نەداوە بەڵکوو هەروەها بە تۆکمەترکردنی هێژمۆنیی کولتووریی خۆیان لەسەر ئاستی کوردستانی گەورە دەیانەوێ ناسنامەی کوردی لە هەناویدا بپووکێننەوە و ناوەڕۆکی ئێرانیی بۆ ساز بکەن. کەواتە لە خەباتێکی هێژمۆنیکی دژەکۆلۆنیالیستیدا، سەرەتا دەبێ ڕۆژهەڵاتی کوردستان بە سەربەخۆیی بگا، چونکە هەتا زنجیرەکانی وابەستەیی نەتەوەی کۆلۆنی بە نەتەوەی کۆلۆنیالیستەوە مابێ، گۆڕانێکی ڕادیکاڵ لە پەیوەندییەکانی ئەم دوو نەتەوەیەدا ساز نابێ کە لەسەر بنەمای چەوساندنەوە پێناسە کراوە. لە ئیستادا ئێمە دەزانین کە کۆلۆنیالیزمی ئێرانی ڕۆژهەڵاتی کوردستانی وەک پەراوێزێکی کۆلۆنی بۆ گەشەی ناوەند بەکار هێناوە. هۆکاری گەشەنەسەندنی ڕۆژهەڵات لەبەر کەموکوڕیی یاسایی یا کەمترخەمی ناوەند لە ماوەی تەمەنی دەوڵەت نەتەوەی ئێرانیدا نەبووە. بەڵکوو لە هەمان ساتەوەختی پرۆژەی ناسیۆنالیزمی ئێرانی، خاک (سەرچاوە مادییەکان) و نەتەوە (سەرچاوە مرۆییەکان وەک هێزی کار) بۆ گەشەی ناوەند بەکار هاتووە و چەوساتەوە یان ئەوەی پەراوێز خراوە. ڕۆژهەڵاتی کوردستان بەئەنقەست لە دۆخی کۆلۆنیدا هێشتراوەتەوە و تیایدا ناسنامەی کوردی/کوردستانی سەرکوت کراوە (ئەردەڵان ٢٠١٩ئا). چونکە ئەگەر کورد وەک نەتەوەی بندەست بیهەوێ لە دۆخی چەوساوەیی ڕزگاری ببێ، چیتر ناسیۆنالیزمی ئێرانی مانای نامێنێ. بە ڕوونی بۆمان دەردەکەوێ کە تەنانەت هێزە بەناو پێشکەوتووخوازەکانی بەرەی چەپ لە ئێران (لە توودەی سەدەی بیستەمەوە بگرە تا ئانارشیستەکانی تۆڕە کۆمەڵایەتییەکانی سەدەی بیست و یەکەم) هێڵی سووریان ناسنامەی کوردی/کوردستانییە.[٥] لە ڕاستیدا، مەرجی سەرەکیی سەرکەوتنی هەر شۆڕشێکی دێموکراتیک، سڕینەوەی ئەو پەیوەندییانەیە کە لەسەر بنەمای چەوساندنەوە ساز بوون و لە ڕۆژهەڵات لە هەنگاوی یەکەمدا دەبێ کوردستان لە دۆخی کۆلۆنیالیزم ڕزگاری ببێ. بەڵام تێگەیشتنی پێشووترلە شۆڕش ڕەنگە نەتوانێ بەم ئامانجە کۆتاییە بمانگەیەنێت، چونکە هەم لە لایەکەوە پێیوایە دەکرێ بە مانەوەی پێکهاتەی سیاسیی ئێران مرۆڤی کورد ڕزگاری ببێ؛ هەروەها لەم شێوازەدا زیاتر بیر لەوە کراوەتەوە کە یەک ناوەند بۆ چڕکردنەوەی هێز هەیە کە تیایدا کۆمەڵگا لە ڕێگەی هێزیکی شۆڕشگێڕی پێشکەوتووەوە (هێزی پێشمەرگە) بەرەو ئامانجی کۆتایی هەنگاو هەڵبێنێت. بەڵام ئەم دیمەنە لە لایەکەوە ناتوانێ لە هەموو تواناکانی بەشە چەوساوەکانی ناو کۆمەڵگا بۆ شۆڕش کەڵک وەرگرێ و بە واتایەک کراوە نییە، هەروەها ڕێگە بۆ هێزی سەرکوتکەری ڕێژیمی ئێرانی خۆش دەکا کە بە ئاسانی هێزی شۆڕشگێڕ سنووردار بکا و لە ئاستی کاریگەریی کەم

بکاتەوە. لێرەدا بۆ شرۆڤە و وردبوونەوەی زیاتر دەتوانین کەڵک لە چەمکی شەڕی پێگەی (the war of position) گرامشی وەربگرین.

گرامشی شەڕی پێگە لە بەرانبەر شەڕی مانۆڕ (the war of maneuver) دادەنێ کە شۆڕش تەنیا لە ڕاپەڕینی چەکداریدا دەبینێ و تیایدا چەک و تەقەمەنی بەکار دێت. هەڵبەت لە بەرانبەردا، سەرمایەداریی پێشکەوتوو لە ڕێگەی کولتوورییەوە کە درێژخایەنتر و ئاڵۆزترە شۆڕشی چەکداری بنکۆڵ دەکا. گرامشی بەپێچەوانەی کارڵ کاوتسکی و ستراتێژیی شەڕی بەچۆکداهێنان (the war of attrition) باس لەوە دەکا کە چیتر تەنیا شەڕی چەکداری وڵامدەری بەرەورووبوونەوە لەگەڵ سەرمایەداری نییە (لاکلاو و موف ۲۰۰۱، ۷۰) بەڵکوو دەبێ لە کۆمەڵگادا بتوانین لە هەموو جۆرەکانی بەرهەڵستکاری لە پێگە جیاوازەکاندا، دژ بە سوڵتەی کولتووریی سەرمایەداری کەڵک وەرگرین. قاسملوو وەک ستراتێژیستی حیزبی دێموکرات و پاش میلیتاریزەکردنی ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە لایەن ڕێژیمی کۆماری ئیسلامییەوە، بەخێرایی شەڕی جەبهەیی بەرەو شەڕی پارتیزانی دەبا، بەڵام لەوەش ئاگادارە کە ئەم شەڕە دەتوانێ زۆر درێژخایەن بێ چونکە «شەڕی پارتیزانی شەڕی ماندووکردنی دوژمنە، بۆیە زۆر وێ دەچێ، شەڕی ئێمە لە دژی دەسەڵاتی کۆنەپەرەستی و دیکتاتۆری شەڕێکی درێژخایەن بێ.» (قاسملوو ۱۳۸۴ئا، ۲۵۷-۲۵۸). هەر بۆیە قاسملوو لەم جۆرە ستراتێژییە نوێیە بۆ بەکارهێنانی شەڕی پێگە ئاگادار بووە و لەم ڕوانگەیەوە لە چاوپێکەوتنێکدا دەڵێ:

لەو بڕوایەدام کە ئەم ڕێژیمە لە ڕێگای هەڵبژاردنی ئازاد و نووسینی چەند وتار لە دەرەوەی وڵات ناڕووخێ. [بەڵکوو دەڵێم لە ڕێگای زاڵبوونەوە ئەم ڕێژیمە لە بەین دەچێ؛ ئێستا ئەم زاڵبوونە ڕاپەڕینی چەکدارانە لە نێو شارەکان دەبێ یا تێکەڵێک لە شەڕی چەکدارانەی شاری لەگەڵ شەڕی پارتیزانی لە دێهاتەکاندا و مانگرتن و خۆپیشاندان و ڕاپەڕینی خەڵکی لە نێو شارەکاندا، لەو بڕوایەدام ناکرێ لە پێشدا ئەمە دیاری بکرێ. بەڵام سەبارەت بەوە کە داخوا ئەو ڕێژیمە دەڕووخێ ئەویش لە ڕێگای زاڵبوون بە سەریدا، من هیچ لە شک و گوماندا نیم کە ڕێژیم لە قەیرانێکی قووڵدایە (قاسملوو ۱۳۸۴ب، ۵۵).

فرەچەشنکردنی بیاڤی سیاسی و ڕێگرتن لەوەی کە هێز تەنیا لە یەک ناوەندا چڕ ببێتەوە، پارمەتیدەری گوتاری کوردایەتی دەدا کە لە نێوان بزووتنەوەجیاکانی ناو کۆمەڵگای کوردی لە ڕێگەی جومگەبەندییەکی هێژمۆنیکەوە پێگەی فرەڕەهەند لە هەناوی یەکیەتییەکی دژەچەوساندنەوە بۆ خەبات ساز بکا. ئەگەر داواکارییەکانی دەستە و گرووپە جیاکان لێک جیاواز بن، لە زۆربەی کاتەکاندا پێکەوە ناگونجێن و هیچ جۆرە هاونرخییەک لە نێوانیاندا ساز نابێ. هەروەها کاتێک باس لەوە دەکەین کە کوردایەتی خەباتێکە بۆ لابردنی ستەم و چەوساندنەوە، کاتێک دەتوانین باس لەوە بکەین کە ئەم خەباتە توانایەکی هێژمۆنیکی هەیە کە بەسەر هەموو جومگەکانی ڕۆژهەڵاتدا شۆڕ ببێتەوە؛ هەروەها بتوانین بە شێوازێکی دێموکراتیک و پلۆراڵ ئەو نابەرابەرییانەی کە پەیوەندییەکانی سەرکوت و سوڵتە سازیان کردووە، پێکەوە جومگەبەندی بکەین. واتە ئێمە دەبێ لە ڕێگەی گێڕانەوەیەکی بەهێزی پێشووتر (گوتاری دژەچەوساندنەوەی کوردایەتی) بتوانین بزووتنەوە جۆراوجۆرەکان لە هەمان کاتدا کە سەربەخۆن و گرنگی بە داخوازییەکانیان دەدرێ، هاونرخ بکەین و لە پێناوی ڕزگاریدا دوژمنی پێ لەناو بەرین و

پێگەکانی لە ناو کۆمەڵگادا پڕ بکەینەوە.

ئەم ستراتێژییە نوێیە کە من وەکوو خەباتی هێژمۆنیکی کوردایەتی ناوی لێ دەبەم، لە ڕێگەی خاڵی ناوەندیی دژەچەساندنەوەوە، جومگەبەندییەکی هێژمۆنیک دەکرێ و دژ بە هەموو شێوازەکانی بندەستییە. زنجیرەی هاونرخی خەباتە جیاکان دژ بە نابەرابەرییەکانی ناو کۆمەڵگان و چالاکییەکانی هەندێک بزووتنەوەی وەک دژە ڕەگەزپەرەستی، فێمێنیزم و دژەسێکسیزم، ژینگەپارێزی، و مافە مەدەنییەکان پێک دەبەستێتەوە و هەروەها هاوکات لەگەڵ خەباتی دژی ستەمی نەتەوایەتی و چینایەتی، لێکیان گرێ دەداتەوە. دەکرێ بوترێ لە خەباتی هێژمۆنیکی کوردایەتیدا، ئێرادەی بەکۆمەڵ بەرهەمی جومگەبەندیی سیاسی و ئایدیۆلۆژیکی ئەم هێزە بە ڕواڵەت پرش و بڵاوانەیە و دەتوانێ هەموویان لە بزووتنەوەیەکی دژەچەوساندنەوە جومگەبەندی بکا. کوردایەتی[۶] بۆ جماندنی کۆمەڵانی خەڵک لەسەر بنەمای ڕێسای دێموکراتیکی ئازادی و بەرابەری هەڵوێستە دەگرێ و لە چوارچێوەی ماتریسێکی چەند بەشیدا وێنایەکی نوێ لە بابەتی سیاسی پێشکەش دەکا. خەباتی هێژمۆنیکی کوردایەتی مەبەستیەتی کە شۆڕشێکی دێموکراتیک ساز بکا و کۆتاییی سیستەمێکی هیرارشی و نایەکسان ڕابگەیەنێ. لەم ڕووەوە، داواکاریی سوسیالیستی وەک ڕەهەندێکی گرنگ لەم شۆڕشە دەردەکەوێ. قاسملوو لە ڕاستیدا نزیک لەم ڕوانگەی بۆ سوسیالیزم هەبوو[۷]، هەر بۆیە لە کورتەباسدا پێش لە لە لاکلاو و موف باس لە ڕەهەندی ڕادیکاڵ و پلۆڕاڵی سوسیالیزم بۆ کوردستان دەکا:

[سوسیالیزمی ئێمە] نەک تەنیا نابێ ئازادییەک [لە ئینسان] بستێنێ، بەڵکوو بەپێچەوانەوە دەبێ زۆر زیاتریشی لە سەردەمی سەرمایەداری بداتێ. ئێمە دەبێ سوسیالیزمێک دروست بکەین کە نەک تەنیا دێموکراسی مەحدوود ناکا، بەڵکوو پەرەشی پێ دەدا... ئێمە کۆمەڵێکمان دەبێ کە لەودا گەشەکردنی ئازادانەی هەر کەس، شەرتی گەشەکردنی هەمووانە (قاسملوو ۲۰۰۳، ۳۸).

هەروەها لە درێژەدا بەم ئەنجامە گرنگە دەگات:

کەوابوو، ئێمە دەبێ سوسیالیزمێک دامەزرێنین کە دێموکراتیک بێ. ئەوە هەم بە مانای کەڵک وەرگرتن لە دەستکەوتەکانی ئابووری و کۆمەڵایەتییە و، هەم بە مانای کەڵک وەرگرتن لە ئازادیی فەردی و سیاسی و بەشدارکردنی ڕاستەوخۆی کۆمەڵانی خەڵک لە هەڵسووڕاندنی کاروباری وڵاتدایە. لە سوسیالیزمی دێمۆکراتیدا، فەرد نە لە باری ئابووری و کۆمەڵایەتییەوە دەچەوسێتەوە و نە لە باری سیاسییەوە، هاونیشتمانیی وڵاتێک کە سوسیالیزمی دێموکراتیکی تێدا پێکهاتووە، هاونیشتمانییەکی ئازادە و بە ئازادی دەژی (قاسملوو ۲۰۰۳، ۴۰).

لێرەدا گرنگە ئاماژە بەوە بکەم ئەو شتەی کە ڕێگە دەدا هەتا شێوازە جیاکانی بەرگری، تایبەتمەندییەکی خەباتێکی بەکۆمەڵ بەخۆوە بگرن، بوونی گوتارێکی کۆکەرەوە ودەرەکییە کە نەهێڵێ ئەو پەیوەندییانە وەک ئەو جیاوازییە کولتوورییە جومگەبەندیی بۆ بکرێ کە لە چوارچێوەی جیاوازیدا و لە لایەن گوتاری کۆلۆنیالیستییەوە (و لە دوارۆژدا لە ڕێگەی سەپاندنی کولتووری مشەخۆریی سەرمایەدارییەوە) وەک بابەتێکی ڕێژەیی کە پەیوەندیی بە لێکۆڵینەوەی

کولتوورییـــەوە هەیەســـەقامگیر ببـــێ.[٨] ئەم گوتارە دەرەکییە، لە ڕێگەی حیزبەوە، وەکوو دامەزراوەیەکی سیاســـی، دەتوانێ خواســـتە جیاکانی ناو کۆمەڵگای کوردی بەدی بێنێ و بە گرنگیدان بە جیاوازییەکان و هێشتنەوەی ســـەربەخۆبوونیان، بەپێی لۆژیکی هاونرخی، جومگەبەندییان بۆ بکـــرێ. هەرچەند حیزب هەندێکجـــار وەک بەدیهێنەری بوروکراســـی دەتوانێ ببێتە لەمپەر بۆ شۆڕشـــی کۆمەڵانی خەڵک بەڵام «دەشتوانێ ڕێکخەری کۆمەڵانی خەڵکی پرش و بڵاو بێ کە لە ڕووی سیاسییەوە ســـەربەمۆر ماونەتەوە و کەواتە دەتوانێ ببێتە ئامرازی بەرفراوانبوون و قووڵتربوونی خەباتی دێموکراتیـــک» (لاکلاو و مـــوف ٢٠١١، ١٨٠). لێرەدایە دەتوانین باس لەوە بکەین کە حیزبی دێموکرات هاوکات لەگەڵ ئەوەی لە ڕابردوودا بەریەکی بەهێزی دژەچەوســـاندنەوەی ســـاز کـــردووە، لە داهاتووشـــدا دەتوانێ لە ڕێگەی خەباتێکی هێژمۆنیکەوە کۆمەڵانێکی خەڵک، زیاتـــر لە جـــاران بە دوو مەبەســـتی هاونرخ بجمێنێ. ســـەرەتا لە چوارچێوەی گوتارێکی دژەکۆلۆنیالیستیدا مانایەکی نوێ بۆ نەتەوەی بندەســـت، چینی چەوســـاوە، ژن، ژینگەی کوردســـتان/زاگرۆس و مافـــە مەدەنییەکانی هاووڵاتیان پێناسە بکا. ئەو گێرانەوە مەزنەی کە دەتوانێ خەباتی هەر کام لەم بزووتنەوانە لە پیناو بەرابەری و ئازادی، بە شێوازیکی هاونرخ جومگەبەندی بکا گوتاری کوردایەتییە. خاڵی ناوەندی ئەم گوتارە دژایەتیکردنی هەر جۆرە چەوساندنەوەیەکە کە لە پەیوەندییە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکاندا ساز دەبێ.

دوای ســـەربەخۆبوونی کوردســـتان، حیزبی دێموکرات وەک حیزبێکی پێشـــەنگی چـــەپ پەیوەندیی ئێمە/ئێوە لەســـەر بنەمای دژبەرایەتی و دۆســـت/دوژمن پێناســـە ناکا، بەڵکوو لە نـــاو کۆمەڵگایەکی دێموکراتیک و پلۆراڵدا ئەم بەریەککەوتنە، تایبەتمەندییەکی نەیاریەتـــی بەخۆیـــەوە دەگرێ بگـــرێ. واتە هەرچەند نەیـــارەکان بۆ بە دەســـت گرتنی دەسەڵات پێکەوە ڕەقیبن و دەیانەوێ لایەنی بەرانبەریان لە گەیشـــتن بە دەسەڵات دوور بخەنـــەوە، بەڵام لە هەمـــان کاتدا جیاوازی و مافەکانیان قەبووڵ دەکەن و مەشـــروعییەتی پـــێ دەدەن. ئەم پەیوەندییە تەواو جیاواز لەو پەیوەندییە دەبێ کە لـــە قۆناغی کۆلۆنیالیزم نەتـــەوەی بندەســـت وەک دوژمن ســـەیری نەتـــەوەی سەردەســـت دەکا و دەیەوێ هەم مەشروعییەتی لێ بســـڕێتەوە و هەم لەناوی ببات.

دەرەنجام

سیاســـەتی هێژمۆنی و دێموکراسیی ڕادیکاڵ چـــوار گریمانـــە ســـەبارەت بـــەو مەرجانە پێشکەش دەکەن کە لە ڕێگەیانەوە بزووتنەوە کۆمەڵایەتییـــەکان دەتوانن لـــە بەدیهێنانی گۆڕانـــی کۆمەڵایەتیـــدا ســـەرکەوتوو بـــن: **١** هێزی گوتاری هێژمۆنێک: بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی دەتوانێ لە سازکردنی ئانتاگۆنیزمدا ســـەرکەوتوو بـــێ کـــە بتوانـــێ نابەرابەریی دەسەڵات لە نێوان گرووپە کۆمەڵایەتییەکان بەرجەســـتە بکاتەوە و دوابەدوای ئەوە بتوانێ ئەو نابەرابەرییانە بە گوتارێکەوە گرێ بداتەوە کە پێشتر هەبووە و قەبووڵ کراوە. ئەم گوتارە دەبێ بتوانێ چۆنیەتیـــی ئەم ناعەداڵەتییەی کە لە نابەرابەریی دەســـەڵاتدا هەیە شـــرۆڤە بکا و هەروەها بزووتنەوەی کۆمەڵاتیش دەبێ ئەم گوتارە بۆ جماندنی خەڵک و ڕاکێشـــانی پشتیوانیی ئەوان بۆ خۆی بە مەبەستی گۆڕانی کۆمەڵایەتـــی بەکار بێنێت. **٢** دێموکراســـی ئامانجێکی بزێـــوە و بزووتنەوەی کۆمەڵایەتی بۆ ئەنگاوتنی پێویســـتی بە خێرایی و چالاکی هەیـــە. چونکە بە گۆڕانی واقیعی کۆمەڵایەتی نابەرابەریی نوێ لە ناو دەسەڵاتدا دەردەکەوێ و بزووتنەوەیەک ســـەرکەوتووە کە بتوانێ بە خێرایی و کارامەیی ئـــەم نابەرابەرییانە بکاتە ئامانج و لەگەڵیاندا بگونجێ؛ **٣** ئەو بزووتنەوە

کۆمەڵایەتییانەی کە داخراوترن تەنیا لەسەر بەدیهاتنی یەک ئامانج چڕ دەبنەوە و هەر لەم رووەوە شیمانەی سەرکەوتنیان کەم دەبێتەوە. کەواتە بزووتنەوە کۆمەڵایەتییە سەرکەوتووەکان ئەوانەن کە دەتوانن چیرۆکێکی خوێندنەوەی هاوبەش لەگەڵ ئامانجی دیاریکراو بۆ گرووپە کۆمەڵایەتییە جیاجیاکان ساز بکەن؛ ۴ بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی سەرکەوتوو دەبێ کە بتوانێ وێنایەکی بەرچاو لە کۆمەڵگەی بەدیل ساز بکا. ئەگەر داخوازییەکانی گرووپێکی بندەست تەنیا وەکوو داواکارییەکی نەرێنی پێشکەش بکرێ و بیهەوێ نەزمی هەنووکەیی تێک بشکێنێ، بێ ئەوەی هیچ رێکارێکی کردەیی بۆ سەرلەنوێ سازکردنەوەی کۆمەڵگە بە دەستەوە بدا، بە ئەگەری زۆرەوە ناتوانێ لە هەمان سەرەتاوە کردارێکی هێژمۆنیکی هەبێ و لە ئاکامدا شکەست دێنێ.

لە کۆتاییی ئەم توێژینەوەیەدا دەتوانین بپرسین کە پرۆژەی دیموکراسیی رادیکاڵ چۆن دەتوانێ کاریگەری لەسەر عەقڵی باو لە کۆمەڵگای رۆژهەڵات هەبێ کە رەنگە زیاتر نەتەوەی کوردی وەک بریکاری گۆڕانی سیاسی و تێکدانی دۆخی هەنووکەیی سەیر کردووە؟ دەکرێ باس لەوە بکەین کە خەباتی هێژمۆنیکی کوردایەتی مەبەستی ئەوە نییە کوردایەتی تیپەڕێنێت یاکوو لە خواستەکانی بۆ گەیشتن بە سەربەخۆیی و رزگاریی خاکی کوردستان و نەتەوەی کورد چاوپۆشی بکا، بەڵکوو واوەتر دەچێ و دەیەوێ هەم لە لایەکەوە بە گرنگیدان بە خواستە ناسنامەییەکانی کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی کوردستان (وەکوو خەباتی فێمینیزم، ژینگەپارێزی و دژە رەگەزپەرستی) بەرەو شۆڕشێکی دیموکراتیک هەنگاو هەڵبگرێ. لە لایەکی دیکەشەوە کاتێک بکەرە کۆمەڵایەتییەکان فرەتر دەبن، گوتاری کوردایەتی دەتوانێ لە چوارچێوەی سازکردنی وێنایەکی دژەچەوساندنەوەدا ئەم بزووتنەوانە پێکەوە جومگەبەندی بکا و نیشانی بدا کە بەرگریکردن لە مافی کرێکاران هیچ دژایەتییەکی لەگەڵ داوای مافی بەرابەر لە لایەن بزووتنەوەی ژنانەوە نییە. بۆ نموونە قاسملوو وەک سوسیالیستێک، بەرگریکارێکی بەهێزی داواکاریی کرێکاران لە کوردستان بوو، لە هەمان کاتدا دەیزانی کە لە هەر دوو قۆناغی شۆڕشدا دەبێ بزووتنەوەی ژنان وەک یەکێک لە بنەرەتە گرنگەکانی سازکردنی کۆمەڵگایەکی دیمۆکراتیک سەیر بکرێ:

لەم بزووتنەوەیەدا دەبێ ژنان شوێنێکی تایبەتییان هەم لە چالاکیی سیاسی و هەم لە کاروباری حیزبیدا هەبێ. حیزبی ئێمە باوەڕی بە بەرابەریی ژن و پیاوە. بەڵام تەنیا قەبوڵ کردنی ئەم مافانە بە مانای وەدیهاتنیان نییە، چونکە کەلێنێکی گەورە لە کۆمەڵگەکەماندا هەیە و لە کۆتاییدا دەبێ ئەم مەودایە نەمێنێت. هەرچەندە ژنان چالاک بن و لە بزووتنەوەی نەتەوایەتیدا بەشدارییان هەبێ، بە هەمان ئەندازە کۆمەڵگاکە مۆدێرنە و بە هەمان ئەندازەش بزووتنەوەکە دیموکراتیکە و هەروەها بەختی ئەوەی هەیە سەرکەوێ» (وەرگیراوە لە مونەزەمی ۲۰۱۱ ، ۴۴؛ منظمی ۱۳۹۲، ۹۹-۱۰۰)

یاکوو داکۆکی کردن لە ژینگەی کوردستان و هەوڵ بۆ پاراستنی سەرچاوە مادییەکانی، هەمان نرخی بەرگریکردن لە نەتەوەی کوردی هەیە کە لە ناو کولتووری فارس/ ئێرانیدا نەتوێتەوە؛ هەر بۆیە رێژیمی کۆماری ئیسلامیی ئێران بابەتی ژینگەپارێزی لە رۆژهەڵاتی کوردستان وەک بابەتێکی ئەمنی سەیر دەکا (حەسەنیان ۲۰۲۰). بەتایبەت کە بۆمان دەرکەوتووە ناسیۆنالیزمی ئێرانی

بۆ سازکردن و هێشتنەوەی جوگرافیایەکی ساختە هەموو ژینگەی کوردستانی بەتاڵان بردووە. تەنانەت بایەخی زنجیرەی هاونرخ لێرەدا گرنگە کە ئەو شوێنانەی زاگرۆس کە لە ئێستادا بەپێی سیاسەتی ناسنامە خۆیان لە ناسنامەی کوردی/کوردستانی بەدوور دەگرن وەکوو ناوچەی لۆڕستان دەکرێ لە ڕێگەی خەباتێکی هێژمۆنیکەوە لەگەڵ بزووتنەوەی دژەچەوساندنەوە گرێ بدرێتەوە.

هەروەها دەبیندرێ کە فرەچەشنبوونی زمانی/زارەکی، ئایینی و کولتووری لە کوردستان بووەتە هۆی ئەوەی کە ناسیۆنالیزمی ئێرانی بتوانێ کەڵکاژۆ لەم جۆراوجۆرییانە بگرێ و بەپێی لۆژیکی ناسیۆنالیزمێکی سنووردار و ڕەگەزپەرەستانە، بە تەوسەوە چالاکانی بزووتنەوەی کوردایەتی بخاتە ژێر ئەم گوشارەوە کە گوایە ئێوە خاوەنی گوتارێکی هاوبەش و ڕێکخراو نین، کەواتە ئێمە ناتوانین وەڵامدەری داواکارییەکانتان بۆ نموونە لە ئاست مافی خوێندن بە زمانی کوردی (یا بە وتەی ئەوان خوێندنی زمانی کوردی) بین. لە پرۆژەی خەباتێکی هێژمۆنیکی کوردایەتی ئەم بابەتە و هاوشێوەکانی (وەک بوونی دوو ئەلفوبێ بۆ زمانی کوردی) نەک جێی مەترسی نین، بەڵکوو وەک دەرفەت سەیر دەکرێن کە لە قۆناغی یەکەمی ڕزگاریدا کۆهێزی گرووپە بندەستە پەراوێزخراوەکانی کوردستان دژ بە ناسیۆنالیزمی ئێران جومگەبەندی دەکرێن و هەم لە داهاتوودا و لە دێموکراسییەکی ڕادیکاڵدا ئەم فرەچەشنییە هیچ کە ناسڕێتەوە یا هەوڵ بۆ تواندنەویان لە سیستەمێکی ناوەندەرادا نادرێ، بەڵکوو ڕێگە دەدرێ پۆتانسیەلەکانی بۆدەوڵەمەندتر کردنی کولتوورێکی ڕەنگاوڕەنگ بەکار بێت. هەر لەم مانایەدا، بەگوێرەی تیۆریی زاگرۆس (زەنگەنە ٢٠١٩) کوردستانی فەرهەنگی خاوەنی چەندین زمان/زار و ئایینە و کولتووری جیایە و تاکوو ئێستا لەبەر چەوساندنەوە هەموویان پەراوێز خراون؛ لە کاتێکدا گوتاری کوردایەتی دەرفەتی بەرابەر بۆ داخوازیی هەموو گرووپە بندەستەکانی ئەم هەرێمە بەرینە دەڕەخسێنێت.

پەراوێزەکان

١. مستەفا زەنگین لەوتاریدوکتور قاسملوو ڕوخساری پۆستمارکسیزمی کورد(گۆڤاری تیشک ٥٣)، باس لە تایبەتمەندییەکانی فیکری قاسملوو لە دوو قۆناغی جیادا دەکا کە سەرەتا مارکسیستێکی ئۆرتۆدۆکس بووە و دواتر بەرەو سوسیالیزمی دێموکراتیک لە نامیلکەی کورتەباسدا ڕۆشتووە. نزیک لەم وتارەی من، زەنگین بەم ئەنجامە دەگا کە لەم قۆناغەی دواییدا بیرۆکەکانی قاسملوو لە ئەندێشەی لاکلاو و موف و تێزی دێموکراسیی ڕادیکاڵ نزیک دەبێتەوە.

٢. ئالان د. لە وتاری ڕاسان نیشانەیەک بۆ دەربازبوون لە قەیران (گۆڤاری تیشک ٥١) ئاماژەیەکی گرنگ بە چەمکی دێموکراسیی عەمیق لە چاوپێکەوتنەکەی قاسملوو دەکا کە لە تیڤی بی‌بی‌سی بڵاو بووەتەوە. هەرچەند وتارەکە زۆر کورتە و نزیک بە نیوەی وتارەکەی ئالان بۆ شرۆڤەی چەمکی قەیران تەرخان کراوە، بەڵام دەردەکەوێ نووسەر هەوڵیداوە لەسەر هەمان بنەمای تێگەیشتنی لاکلاو و موف فەلسەفەی ڕاسان شی بکاتەوە و وەک دەربازبوون لە قەیران نیشانی بدا. نووسەر بێ لەبەر چاو گرتنی دۆخی بندەستیی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و چۆنیەتیی دەربازبوون لە ستەمی نەتەوایەتی، ڕاستەوخۆ باس لەوە دەکا کە حیزبی دێموکرات دەبێ خەبات پلۆڕاڵ بکاتەوە و هەر بۆیە دوو ستراتێژی پێشنیار دەکا: یەک، ناسەربازیکردنی شەڕ و دوو دژایەتی‌نەکردنی هیچ حیزبێکی کوردی. ستراتێژیی یەکەم هەمان ستراتێژیی شەڕی پێگەی هێژمونییە کە گرامشی باسی لێ دەکا و لەم وتارەی بەردەستاندا باسی لێ کراوە. هەرچەند، بە باوەڕی من، دەرکی نووسەر لە خەبات، لەسەر بنەمای خەباتێکی سوسیالیستی لە وڵاتێکی ڕۆژئاواییە کە لە دۆخی سەربەخۆییدان و ئانتاگۆنیسمی کۆمەڵایەتی لە ڕێگەی دێموکراسییەوە بەرەبەرە جێی خۆی بە ئاگۆنیسمی کۆمەڵایەتی داوە (هەرچەند ڕەنگە زیاتر مۆدێلەکان لە دێموکراسییەکی لیبراڵ نزیک بن). بەڵام، ئەم ڕوانگانەی نووسەر لە ڕاستیدا بۆ دەرکێکی هابرماسیانە لە دێموکراسی دەگەڕێتەوە کە لە وتارەکەیدا ئاماژەی پێ کردووە و خۆی لە خۆیدا کۆکردنەوەی لاکلاو و وموف لەگەڵ هابرماس هەندێک کێشەی جیددی لێ دەکەوێتەوە. لاکلاو و موف لە دووەم پێشەکیدا (٢٠٠١) کە بۆ کتێبی هێژمونی و ستراتێژیی سوسیالیستی نووسیویانە هێڵی جیاکەرەوەی خۆیان لە پرۆژەی دێموکراسیخوازیی هابرماس (مۆدێلی دێموکراسیی ڕاوێژکاریانە deliberative democracy) نیشان داوە. هەرچەند لاکلاو و موف وەک هابرماس پێیان وایە کە ناکرێ مێکانیزمەکانی دێموکراسی ئاوڕ لە جۆراوجۆریی گروپەکان و بەرژەوەندییەکانیان نەداتەوە و لە خەباتێکی دێموکراتیکدا دەبێ گوێ لەو دەنگە جیاوازانە بگیرێ کە لە کۆمەڵگادا هەیە. بەڵام لە هەمان کاتدا ڕەخنە

لە ئاشتبوونەوەیەکی کۆتایی دەگرن کە «ئێمە»یەکی گشتگیر ساز بکا و هابرماسییەکان پێیان وایە بە کەڵکوەرگرتن لە هاودەنگییەکی عەقڵانی دەتوانن پێی بگەن. ئەم تایبەتمەندییە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە بە باوەڕی لاکلاو و موف بێ ململانێ و دابەشکاری، سیاسەتی دێموکراتیک نامومکینە (لاکلاو و موف ۲۰۰۱، xvii). بە واتایەکی تر دەرکی ئالان د. لە سیاسەت بۆ ئەوەی هیچ ناکۆکییەک لە مانا ئانتاگۆنیستییەکەی نەمێنێ لەسەر ئەو بنەمایە دامەزراوە کە عەقڵانییەتی پەیوەندی، جێگای عەقڵانییەتی ئامرازی بگرێتەوە و پێی وایە لە ڕێگەی گفتوگۆی ئازاد لە هەرێمی سیاسەتدا، دەکرێ بە کۆدەنگییەکی ئەخلاقی و عەقڵانی بگەین. لەم مۆدێلەدا، سیاسەت نە لە ڕێگەی ئابوورییەوە بەڵکوو لە ڕێگەی ئەخلاقیاتەوە دەرک دەکرێ(موف ۲۰۰۵، ۸۴-۸۹).

۳. محەممەد حەقمۆرادی لە وتارێکی سەرنجڕاکێشدا بە ناوی ضرورت تاسیس «دیگری» در گفتمان هویت کردی (پێویستبوونی ڕۆنانی «ئەویتر» لە گوتاری ناسنامەی کوردی) ڕێک لەم ڕوانگە شمیتییەی موفەوە بۆ پەیوەندیی دۆست/دوژمن دەڕوانێت. ئەم وتارە هەڵگری چوارچێوەیەکی تیۆریی بەهێزە، بەڵام مەخابن لە کاتی بەکارهێنانی تیۆرییەکان سەبارەت بە ناسیۆنالیزمی کوردی (کوردایەتی) سەرەڕای ئەوەی بە شێوازێکی لاواز دەردەکەوێ، هەروەها لەبەر تێنەگەیشتن لە ئەدەبیاتی سیاسی و ناسنامەخوازیی کوردایەتی بە هەندێک دەرەنجامی سەیر دەگات. حەقمۆرادی بێ‌هێنانی باسێکی مێژوویی بۆ خوێندنەوەی بزووتنەوەی کوردی دەڵێ کە کورد ناسیۆنالیزمی نییە و «ئەویتر» وەکوو مەرجی سازکردنی «خود» لە گوتاری ناسنامەی کوردیدا نییە (۱۳۹۸، ۱۹). هەرچەند کەمێک دواتر لەم دڵنیابوونەوەی کەم دەبێتەوە و دەنووسێت «ڕەنگە بکرێ باس لە گوتارەکانی ناسنامەی کوردی بکرێ، بەڵام ناکرێ باس لە گوتارێکی هێژمونیک بکرێ» (هەمان، ۲۰). هەڵبەت، نووسەر هەوڵ دەدا کە تەواو پابەند بە تیۆرییەکان بێ و هەر بۆیە شمیت وەکوو شمیت قبووڵ دەکا و لە هەمان کاتدا کە چەندین لاپەڕە لەسەر ڕوانگەی لاکلاو و موف بۆ شمیت دەنووسێ، بەڵام ئاوڕ لەم باسە ناداتەوە کە موف بەئاشکرا باس لەوە دەکا کە ڕوانگەکەی «لەگەڵ شمیت و دژ بە شمیتە» (موف ۲۰۰۵، ۱۴). ئەم تێگەیشتنە یارمەتیمان دەدا لەوە تێبگەین بۆچی شمیت قبووڵی نەدەکرد کە دەکرێ لە ناو حیزبێکدا پەیوەندیی دژبەرایەتی نەبێ. موف لە ڕێگەی چوارچێوەی سیاسەتی دێموکراتیکەوە باس لەوە دەکا کە ئەرکی دێموکراسی گۆڕانی دژبەرایەتی بۆ نەیارایەتییە؛ هەر بۆیە لە دێموکراسییەکی ڕادیکاڵدا بابەتی سیاسی لەسەر بنەمای دژبەرایەتی و پەیوەندیی دۆست/دوژمن ساز نابێ، بەڵکوو ئەویتر وەک نەیارێک سەیر دەکرێ کە مەشروعییەتی هەیە. بە گرنگیدان بەم باسە بەرەو لایەنی دووەمی ڕەخنەکەم هەنگاو دەنێم کە لەبەر گشتاندن و سەرنج نەدان بە وردەکارییە مێژووییەکان، نووسەر بەم ئەنجامە دەگا کە «ئەویتری» کوردێک هەمیشە کوردێکی تر بووە. لانیکەم لە سەردەمی سمکۆوە کە ناوی «ڕۆژی کورد و شەوی عەجەم»ی بۆ یەکەم ژمارەی ڕۆژنامەکەی (۱۹۲۱)دانابوو هەتاکوو ئەنجامی ڕێفراندۆمی باشووری کوردستان بە جیابوونەوە لە عێراق، گوتاری کوردایەتی بەردەوام لە ڕێگەی لۆژیکی هاونرخی و جیاوازییەوە، لە قۆناغە جیاکانەدا دوژمنی لە بەرانبەر «ئێمە»ی کورددا ساز کردووە. ئەگەرنا چۆن دەتوانین هەڵسووکەوتی زۆرینەی دەنگدەرانی باشووری کوردستان بۆ جیابوونەوە لە عێراق و بە دوژمن سەیرکردنی عەرەب شرۆڤە بکەین؟ بێگومان دەکرێ لەگەڵ نووسەر لەمەدا هاوڕا بین کە گوتارێکی هێژمونیک لە سەرتاسەری کوردستان بۆ ناسیۆنالیزمی کوردی دەستنیشان ناکرێ کە هێزی جووڵانی کۆمەڵانی خەڵکی هەبێ. بەڵام ئەم شێوازە ڕوانینەی نووسەر، چاوپۆشی کردنە لە مێژوویەکی سەد ساڵەی شۆڕش کە تیایدا سەدان هەزار پێشمەرگە دژ بە «دوژمن» شەڕیان کردووە. دیارە گوتاری ناسیۆنالیزمی کوردی هەر وەک گوتارێکی دیکە دەتوانێ و پێویستە سەر لە نوێ خۆی ڕێک بخاتەوە بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە کە ئێستا و لەم ساتەوەختەدا من زانیومانە دوژمن کێیە و پێش لە من/ئێمە دوژمن بۆ کورد نەناسراوە.

سپاسی دوکتۆر کەماڵ سلێمانی دەکەم بۆ وەبیرهێنانەوەی ئەو جیاکارییە گرنگەی کە لە نێوان دووانەی دۆست/دوژمن لە ڕۆژنامەی ڕۆژی کورد و شەوی عەجەمدا هەیە.

۴. عەباس وەلی لە وتارێکدا بە ناوی بێدەنگیی ڕۆژهەڵات (سکوت رۆژهلات) کە پەیوەندی بە لایەنی تیۆریی توێژینەوەکەی منەوە هەیە، ویستوویەتی هۆکارەکانی، بە وتەی نووسەر، بێدەنگیی ڕۆژهەڵات پۆلینبەندی بکا. وەلی، وەک بەرهەمە پێشووەکانی کەمتر سەرچاوە بە بنەمای تیۆریکی وتارەکەی دەدا، بەڵام ئاشکرایە کە چوارچێوەی هەڵسەنگاندنەکەی هەمان «دێرینناسیی بێدەنگی»یە (archaeology of a silence) کە لاکلاو و موف لە بەشی یەکەمی کتێبی هێژمونی و ستراتێژیی سوسیالیستی، ئاماژەیان پێداوە تا لە ڕێگەی چەمکی هێژمونییەوە ئەو پچڕانەی کە لە پێویستیەتی زنجیرەی مێژوویدا ڕووی داوە پڕ بکەنەوە (۲۰۰۱؛ ۷). هەرچەند، وەلی بە درووستی ئاگاداری کێشەکانی خوێندنەوەیەکی مێژووییانەیە، بەڵام دیسانەوە لەبەر دوو هۆکار دەکەوێتە داوی جەوهەرگەراییەکەوە کە خۆی لە سەرەتای بابەتەکەیدا بەتوندی ڕەتی کردووەتەوە. یەکەم کێشە بۆ پابەندبوون بە بنەماگرتنی یەکەیەکی سیاسی بە ناوی جوگرافیای ئێران دەگەڕێتەوە و بەردەوام لە بابەتەکانی وەلیدا وەک یەکەیەکی ئەزەلی سەیر دەکرێ. لە هەمان کاتدا دەبێتە هۆی ئەوەی سەرهەڵدانی بیری نەتەوەیی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە ئەنجامی سەرکوتی ناسیۆنالیزمی ئێرانی و لە سەدەی بیستەمدا پێناسە بکرێ. لە کاتێکدا سازبوونی یەکەیەکی سیاسی بە ناوی ئێران بۆ سەرەتای سەدەی بیستەم دەگەڕێتەوە، وەلی دەنووسێت: «بەدرێژایی پێنج سەدەی ڕابردوو، باشترین قۆناغ بۆ ناوچە کوردنشینەکان، ئەو قۆناغە بوو کە ئەم ناوچانە لە لایەن میرنشینە نیوەسەربەخۆکانەوە، کە لە بەرزترین ئاستدا سەروەرییەکی ڕەهایان هەبوو، ئیدارە دەکران و پەیوەندییەکانیان لەگەڵ دەوڵەتی ئێرانلەسەر بنەمای خەراج ساز کرابوو» (۱۳۹۶، ۶؛ پێداگریکردنە هی منە). لانیکەم هەر توێژەرێک کە کەمترین ئاشناییی لەگەڵ مێژووی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەبێ دەزانێ کە لە ماوەی ئەو پێنج سەدەیەدا (۱۹۰۰-۱۴۰۰) چەندین پاشایەتی بە سەر بەشگەلێک لە جوگرافیای سیاسیی ئەو ئێرانەی لە سەدەی بیستەمدا ناسراوە، حکومەتیان کردووە و ناوێک لە «دەوڵەتی ئێران» بە هیچ شێوازێک لە ئارادا نەبووە. ئەم بە جەوهەرگرتنی ئێران دەبێتە هۆی ئەوەی کە ناسیۆنالیزمی کوردی بە پاشکۆ و لە ڕاستیدا بە پەرچەکرداری ناسیۆنالیزمی ئێرانی ئەژمار بکرێ و وەلی بەرەو ئەنجامی لۆژیکی ئەم جەوهەرگەراییە دەبا. دیارە، چوارچێوەی باسەکەی لاکلاو و موف

بۆ خەباتی سوسیالیستی لە «وڵاتانی ڕۆژئاوا» دەگەڕێتەوە کە خاوەنی یەکەیەکی سیاسیی دیاریکراون. وەلی بێ ئاوڕدانەوە لەم باسە، دەقاودەق هەندێک لە ئەنجام و ڕێکارەکانی پرۆژەی دێموکراسیی ڕادیکاڵ لەسەر ڕۆژهەڵاتی کوردستان بەکار دێنێ. سەرەڕای ئەوەی وەلی زانیاریی زۆر کەمی لەسەر جوگرافیای ڕۆژهەڵاتی کوردستان هەیە و فەکتەکانی زۆربەی کات بە ناوچەی موکریان (و تەنانەت تەنیا بە مەهاباد) سنووردارن، ئاگاداری بزووتنەوە کۆمەڵایەتییە نوێکان لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان نییە کە چۆن لەگەڵ کوردایەتی (ناسیۆنالیزمی کوردی) جومگەبەندی کراون، هەروەها بە دەرخستنی گۆچانێکی مووسایی لە کۆتاییی وتارە دووروودرێژەکەیدا بیرۆکەی ئێرانچیەتیی خۆی بۆ سڕینەوەی ناسنامەی کوردی بەم شێوەیە نیشان دەدا: «سەرکەوتنی حیزبی هادەپ لە هەڵبژاردنەکانی ٢٠١٥ شایەتی دەدا کە بەرنامەیەکی سیاسیی بەربڵاوتر، وەکوو بەشێک لە بەرگرییەکی دێموکراتیک لە تورکیا، پارمەتیی هادەپی دا کە سنووری لە سەدا دە بۆ چوونە ژوورەوە بۆ پارڵەمان تێپەڕێنێت. . . سەرکەوتنێک کە حیزبە سیاسییەکانی کورد، زۆربەی کات لەبەر خۆبەرتەسک کردنەوە لە ناو سنوورەکانی قەومی – زمانی و پابەندبوون بە ناوچەگەرایی، تا ئەو کاتە بە دەستیان نەهێنابوو. بەپێچەوانەوە، شکەستە یەک لە دوای یەکەکانی پرۆژەکانی خودموختاریی ناوچەییی کوردی لە ئێران و عێراق و هەروەها دۆخی نالەباری حکومەتی هەرێمی کوردستان لە عێراق نیشاندەری شکستی ئەو پرۆژانەن کە قەومی کورد بە ناوەند دەگرن لە کاتێکدا لە سیاسەتێکی ڕاستەقینەی دێموکراتیک لە لایەن دەوڵەتی حاکمدا نابیندرێ» (هەمان، ٢٨). هەرچەند منیش لەگەڵ بنەمای ڕەخنەکانی وەلی لە پرۆژەی خودموختاری هاوڕام و پێم وایە ئەزموونی خەباتی ئێمە بەتایبەت لە ڕۆژهەڵات و باشوور نیشانی دەدا کە حاکمییەت و هەروەها جومگەبەندیی ناسیۆنالیزمی ئێرانی، عەرەبی و تورکی ڕێگرن لەوەی کە سیاسەتێکی پلۆراڵ و دێموکراسییەکی ڕادیکاڵ لەم وڵاتانەدا ساز ببێ. کەواتە ڕێگەچارەی پرۆژەی پێشڕەوی کوردایەتی، پچڕاندنی زنجیرەکانی کۆلۆنیالیزم و وابەستەیییە کە بەم دەوڵەت نەتەوانەوە دەیانبەستێتەوە. ئەم دەوڵەت نەتەوانە لە بنەڕەتدا لەسەر بنەمای بەکۆلۆنی گرتنی کوردستان دامەزراون و مەشروعیەتیان پەیدا کردووە. بەپێچەوانەوەی ئەم بۆچوونە، ڕێگەچارەی وەلی تێکەڵاوبوونی ناسنامەی کوردی لە ناو ناسنامەیەکی مەدەنیی تورکیایی و ئێرانییە. هەر بۆیە ئەو خوازیاری قەومییەتسڕینەوە لە ناسنامەی دەسەڵاتی حاکم بە سەر تورکیا و ئێرانە (وەلی ١٣٩٨، ١٦-١٧). واتە هەرچەند وەلی ڕەخنەگری سیاسەتە لیبراڵییەکانی ئیسلاحی دەستووری بنچینەییە، بەڵام بە ڕێگایەکی جیاواز خوازیاری ئەوەیە کە ناسنامەی دەسەڵاتی سیاسی بە شێوازێکی ڕادیکاڵ دێموکراتیک ببێ. ئەگەر ئەم شێوازە بە بنەما بگرین خەڵکی ئێران لەسەر بنەمای ئێرانیبوون مافی هاووڵاتیبوونی هەیە و لە هەموو جومگەکانی دەسەڵاتدا نابێ قەومیەتی فارس، تورک یا کورد خۆی نیشان بدا.

٥. کامران مەتین لە وتاری «چەپی ئێرانی، گۆڕانی ڕادیکاڵ و پرسی نەتەوەیی» ڕەخنە لە ستراتێژیی چەپ لە ئێران دەگرێ و دەیەوێ بە تیشک خستنە سەر پرسی نەتەوەیی لە ئێران «ستراتێژییەکی نوێی سەرکەوتوو بۆ چەپی ئێرانی» دابڕێژێت. بە باوەڕی مەتین بۆ گەیشتن بە دێموکراسییەکی ڕادیکاڵ و پێشکەوتوو، چەپی ئێرانی نابێ لە کاتی خەباتدا تەنیا پشت بە بریکاریەتیی شۆڕشگێرانەی چینی کرێکار ببەستێ، بەڵکوو هەروەها دەبێ کەڵک لە هێزی کەمینە نەتەوەیییە سەرکوتکراوەکان و گرووپە پەراوێزخراوەکان و خەباتی ژنان وەربگرێ. مەتین، هەرچەند، بە درووستی لەسەر هەمان بنەما کە من لەم وتارەدا بەکارم هێناوە بیرۆکەی خۆی پەرە پێ دەدا و دژ بە جەوهەرگەرایی دەوەستێتەوە، بەڵام لە هەمان کاتدا بە شێوەیەکی پارادۆکسیکاڵ بنەمای فیکریی خۆی لەسەر جەوهەرگەرایی و پشت بەستن بە چەمکی «ئێران» وەکوو یەکەیەکی یەکپارچەی نەگۆڕی لەمێژینە، لە ڕووی سیاسییەوە، دەبەستێت. واتە هەوڵی ئەو بۆ نوێکردنەوەی خەبات لە ئێران بۆ مانەوەی پێکهاتەیەکی ساختەیە کە لە هەمان یەکەم ڕۆژی سازبوونیەوە لەسەر بنەمای بەکۆلۆنی کردنی نەتەوە غەیرە فارسەکان دامەزراوە. پێکهاتەیەکی سیاسی بە ناوی ئێران کەمتر لە سەد ساڵ تەمەنیەتی و بێ بوونی پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی و کولتووریی هاوبەش و لەسەر بنەمای کۆلۆنیالیزمی نێوخۆیی ئەو ناوچانەی کە دەکەونە دەرەوەی گوتاری ناسیۆنالیزمی ئێرانییەوە دامەزراوە. هۆکاری گەشەی لاسەنگ لە کوردستان ناکارامەیی بەرپرسان و نەبوونی یاسا و پلانی درێژخایەن نەبووە (یاکوو کەمتەرخەمی بەرەی چەپی شۆڕشگێر)، بەڵکوو بە پێچەوانەوە دەرەنجامی ڕاستەوخۆی پەراوێزخستنی کوردستان، گواستنەوە و بەکارهێنانی هێزی کاری کوردستان لە ناوەندی ئێران و بەتاڵانبردنی سەرچاوە ماددییەکانی کوردستان بە مەبەستی ئاوەدانکردنەوەی ناوەند بووە (ئەردەڵان، ٢٠١٩ئا). دەرکی ناتەواوی مەتین لە دێموکراسیی پلۆراڵ و ڕادیکاڵ دەبێتە هۆی ئەوەیکە بە شوێن سازکردنی گوتارێکی گشتگیری سوسیالیستی بۆ ئێران بێ. ئاشکرایە، لاکلائۆ و موف بۆ خۆیان باوەڕیان وایە ئیمکانی گوتاری یەکپارچەی چەپ لەناوچووە (١٩٨٥، ١٩١-١٩٢). هەر بۆیە، پێم وایە لە ئێران لەبەر ئەوەی بەرنامەی دێموکراسیی ڕادیکاڵ لەسەر بنەمای دامەزراوەی یاسایی، سیستەمی پەروەردەیی، پەیوەندییەکانی کار و گوتارەکانی بەرگری لە نێوان نەتەوە/گرووپە پەراوێزخراوەکان دادەمەزرێ و فۆڕمگرتنیان لە کوردستان (لەسەر بنەمای گوتاری کوردایەتی) لە جەمسەرێکی پێکدژی بەرنامەی چەپی ئێرانی جومگەبەندی کراوە، ناتوانین باس لە ستراتێژییەکی چەپی شۆڕشگێرانە بۆ هەموو ئێران بکەین. بۆ نموونە لە جومگەبەندیی دژەچەوساندنەوەی ستراتێژیی سوسیالیستی حیزبی دێموکرات، وەک دوژمن سەیری پاشماوەی چەپی ئێرانی دەکرێ. هەر بۆیە پاش لە یەک سەدە سیستەمی سوڵتەی کۆلۆنیالیزمی ئێرانی بەسەر کوردستان و هەروەها سەرکوتی ئاشکرای دەنگی ئازادی لە کوردستان کە خاڵی هاوبەشی ناسیۆنالیزم و بەرەی چەپی ئێرانییە، نوێکردنی پرۆژەی چەپ بە مانای سڕینەوەی پێگەی سۆژەی جیاوازی کوردییە کە لە ئاکامدا ناچارە لە ناسنامەی ئێرانیدا بتوێتەوە. جێی ئاماژەیە، مەتین تەنانەت لە کتێبی سەرەکیی خۆی کە سەبارەت بە شۆڕش لە ئێرانە و لە سەدەی شازدەیەم تاکوو شۆڕشی گەلانی ئێران (١٩٧٩) لەخۆ دەگرێ، تنیا لە یەک شوێندا و بە شێوازێکی لاوەکی باس لە کۆماری کوردستان وەک دەرەنجامی بۆشاییی دەسەڵات دەکا کە بە پشتگیریی یەکیەتیی سۆڤییەت ساز بووە (مەتین ٢٠١٣، ٩٠). هەوڵی مەتین بۆ سازکردنی تیۆرییەکی گشتیی کۆمەڵایەتی و خوێندنەوەیەکی نوێ بۆ مۆدێرنیتەی ئێرانی لە چوار سەدەدا، لەسەر بنەمای گریمانەگرتنی یەکەی کۆمەڵگای ئێرانییە. هەرچەند

نوێکاری هێنانە باســی کاریگەریی بواری نێودەوڵەتی بۆ ناو تیۆریی مارکســیزم لە ڕێگەی بەکارهێنانی تیۆریی گەشــەی لاســەنگ و لێکدراوی ترۆتسکی سەرنجراکێشە، بەڵام لەم مۆدێلە نوێیەشدا و لە کاتی ئاوردانەوە لە بەســتێنی نێوخۆیی، گرنگیی سیاسەتی ناسنامە و داخوازییەکانی نەتەوە غەیرەفارســەکان وەک بزوێنەری شــۆڕش لانیکەم لە کاتی مەشروتەخوازییەوە کەمتر لەبەر چاو گیراوە.

٦. بەکارهێنانی هەندێک چەمک وەکوو کوردایەتی، نەتەوەی کورد و کوردستان، بەرەورووی هەمان ڕەخنەمان دەکا کە لە جەوهەرگەرایی دەگیرێــت. بۆ نموونە من لەســەر هەمان بنەمــا، ڕەخنەم لە وەلی و مەتین گرتــووە کە چەمکی ئێران وەکــوو جەوهەرێکی نەگۆڕی لەمێژینەی سیاســی بەکار دێنن. بــەڵام جەوهەرگەراییەک کە لە کاتی بەکارهێنانی چەمکی کوردســتان خۆی نیشــان دەدا لەگەڵ ئــەوەی پەیوەندیی بە ئێرانەوە هەیە بەپێی هەمان ڕێســای ڕزگاری و خەبات بۆ گەیشــتن بە بەرابەری لێک جیاواز دەبێتەوە. سپیڤاک لــە وتــاری «ئایا بندەســتەکان دەتوانن قســە بکەن؟ (ســپیڤاک ٢٠٠٣) ئامــاژە بەم لایەنی ســتراتێژیکییەی جەوهەرگەرایی دەکا. دەتوانین بڵێین ئەم جۆرە جەوهەرگەراییە ئەرێنییە، بە شــێوازێکی ســتراتێژیک لە لایەن نەتەوە، ژنان و گرووپە بندەستەکانەوە بەکار دێ بۆ ئەوەی یارمەتیدەریان بێ تا خەڵک لە ڕێگەی وشــیارییەکی بەکۆمەڵــەوە بجمێــن و ئامانجە سیاســییەکانی خۆیان وەدەســت بهێنن. کەواتە جەوهەرگەرایی ســتراتێژیک ڕێگەمان پێ دەدا، بە مبەســتی ڕزگاری لە دۆخی بەکۆلۆنیبوون و چەوساندنەوە، باس لە کولتوورێکی هاوبەش لە کوردســتان بکەینەوە. لە هەمان کاتدا هەر وەک لەم وتــارەدا ئاماژەم پێ داوە تایبەتمەندیی تاقانەی کولتووری کوردســتانی بۆیە دەبێ دێموکراتیک بێ تا هاوکات لەگەڵ هاونرخ کردنی خەباتەکان، جیاوازییەکان نەسڕێتەوە.

٧. عەلی مونەزەمی لە تێزی ماستەری خۆیدا هەوڵی داوە چوارچێوەی ئەندێشەی قاسملوو تاوتوێ بکا. هەڵبەت لێکۆڵینەوەی مونەزەمی، لە ژێــر گرنگیدان بە پرســی خودموختاری/فێدراڵیزم خوێندنەوەیەکی لیبراڵی بۆ قاسملوو بە دەستەوە دەدا و تا ئەو شوێنە دەڕواتە پێشەوە کە کەڵک لە بەراوردکردنی ئەندێشــەی قاسملوو لەگەڵ بیرمەندی لیبراڵی ئامریکایی، جان ڕاوڵــز، وەردەگرێ (مونەزەمی ٢٠١١، ٤٩؛ ١٣٩٢، ١٠٩-١١٠). ئەم لێکدانەوە بەراوردکارییە لەوەدا جێی سەرنجە کە بەئاشــکرا قاسملوو سۆسیالیست بووە و بەدڵنیاییەوە بیرۆکەکانی لە چوارچێــوەی پارادایمێکدا بیچمیان گرتووە کــە ناکۆکییەکی بنچینەییــان لەگەڵ لیبراڵیزم هەیە. ئەم شــێوازە خوێندنەوەیە بۆ قاسملوو، لە لایەکەوە هێزی شۆڕشگێڕانەی بیرۆکەکەی لاواز دەکەن و چیتر ناکرێ ئاراســتەیەکی دژەکۆلۆنیالیستییان پێ بدرێ، چونکە هەر جۆرە پرۆژەیەکی لیبرالیزمی سیاسی لەسەر بنەمای سڕینەوەی ئانتاگۆنیسم و ســازانی کۆتایی ڕێک دەخرێ. لە لایەکی دیکەشەوە قووڵاییی ئەو باســانەی قاســملوو بۆ ســازکردنی کۆمەڵگایەکی بێ چەوساندنەوە لە ئاســتی گرنگیدان بە مافە مەدەنییەکان بەرتەسک دەکرێتەوە. ئەم تێگەیشتنە لە قاسملوو، ڕێک بەپێچەوانەی باسەکەی من لەم وتارەدایە کە ویستوومە لە چوارچێوەی پرۆژەی دێموکراسیی ڕادیکاڵدا خوێندنەوە بۆ میراتی فیکریی قاســملوو بکەم و نیشــانم داوە کە دەرکی قاســملوو لە سوسیالیزم لەسەر بنەمایەکی ڕادیکاڵ بووە. ڕەنگە سەرنجراکێشــیی بیرۆکەی لیبراڵیزمی سیاســیی ڕاوڵز بــۆ مونەزەمی بۆ ئــەوە بگەڕێتەوە کە ڕاوڵــز توانیویەتی لیبراڵیزمی سیاســی لە لیبراڵیزمی ئابووری جیا بکاتــەوە. ڕاوڵز هەروەها هەوڵ دەدا لە ڕێگەی تێزی «عەدالەت وەکوو ئینســاف» پرســی یەکسانی و ئازادییەکانــی تاک لە جێگای چاکەی گشــتی دابنێ. بۆ ڕەخنە و هەڵسەنگاندنی زیاتر ســەبارەت بە لیبراڵیزمی سیاسی ڕاوڵز سەیری بەشــی ســێیەمی کتێبی گەڕانەوە بۆ بابەتی سیاســیی موف بکەن (١٩٩٣، ٤١-٥٩).

٨. لاکلاو و موف لە کۆتاییی پێشــەکیی دووەم بۆ کتێبی هێژمونی و ســتراتێژیی سوسیالیســتی ڕەخنەیەک لــە تیۆرییەکەی خۆیان دەگرن. چوارچێوەی ئەم مشــتومڕەی کە لە درێژەدا باســی دەکەم یارمەتیدەری ڕامانێکی زیاتر لەمەڕ گرنگیدان بە بواری لێکۆڵینەوەی کولتــووری لە ئێران و بەتایبەت لە ڕۆژهەڵاتە. چونکە لە ماوەی دوو دەیــەی ڕابردوودا دەبینیدرێ کە توێژەرە کوردەکان بە زۆری ڕوویان لە لێکۆڵینەوە ســەبارەت بە کولتووری کوردی/کوردســتان کردووە. لاکلاو و موف بــاس لەوە دەکەن کە هەندێک بۆچوون هەیە کە لە جیاتی گرنگیدان بە سیاسەتی ناسنامە بۆ بەرەی چەپ، گەنگەشەی ئەوە دەکەن کە «دیسـانەوە بۆ خەباتی چینایەتی بگەڕێینەوە»؛ ئەم لایەنە باوەڕی وایە کە بەرەی چەپ بەرەبەرە لەوە نزیک بووەتەوە کە خۆی بۆ پرسی «کولتووری» تەرخان بکا و وای لێ هاتووە کە خەباتی دژە نابەرابەریــی ئابــووری بەجێ بهێڵێت. لــە ئەنجامدا، ئەم دەنگە جیایە بەم ئەنجامە دەگا کە لە جیاتی «سیاسەتەکانی ناسنامە» دەبێ ســەر لە نوێ گوێ لە داواکارییەکانی چینی کرێکار بگیرێت. لاکلاو و مــوف چ وەڵامێکیان بۆ ئەم ڕەخنەیە هەیە؟ ئەوان قەبووڵی دەکەن کە پارتە چەپەکان لە ئەنجامی گرنگیدان بە بزووتنەوە نوێکان، زیاتر گرنگــی بە چینی ناوەڕاســت دەدەن و کەمتر ئاوڕ لە چینی کرێکار دەنەوە. بەڵام ئەمە لەبەر دەستەوەستانیی بەرەی چەپ لە دیتنەوەی بەدیلێــک بۆ نیولیبراڵیــزم و پەســەندی نارەخنەگرانەی بیرۆکەی بەخۆداچوونەوەیــە (flexibility) و ئەمــە پەیوەندیی بە ڕێکاری گرنگیدان بە سیاسەتەکانی ناسنامەوە نییە. لە ڕاستیدا ئاوڕدانەوە لە ناســنامە، خۆی لە خۆیدا کێشەی نییە و ئەوانیش پێیان وا نییە کە دەبێ لەبەر گەڕانەوە بۆ سیاسەتی واقیعی، خەباتی کولتووری بەجێ بهێڵیــن (٢٠٠١، xviii). ڕێکاری لاکلاو و مــوف ئەمەیە کە دەبێ زیاتــر لە جاران گرنگی بە زنجیــرەی هاونرخی لە نێوان خەباتێکی جۆراوجۆری دێموکراتیک بدرێ کە دژ بە شــێوازەکانی ملکەچییە. لە پرۆژەی سیاســەتی دێموکراتیکدا، هیچ شــتێک لەوە ڕێگر نییە کە زنجیــرەی هاونرخی دژ بە نابەرابەریــە هەنووکەییەکان وەکوو سێکسیزم، ڕاســیزم و هەڵاواردنی جێندەری نەتوانن لەگەڵ چینی کرێکار جومگەبەندی بکرێن.

لەم ســۆنگەیەوە دەتوانین بۆ ئەم کێشەیە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان بگەڕێینەوە کە لە جیاتی گرنگیدان بە خەباتی دژە چەوســاندنەوە، لــە زانکــۆکان باس لــە ڕەخنە لە کولتــووری کوردســتان وەکوو جەوهەرێکــی نەگۆڕی پێــش مۆدێرن دەکرێ و لــە هەمان کاتدا باس لە هەڵســەنگاندنی وەرگێران، فیلم، هونەر و بابەتی کولتووری لەگــەڵ کولتووری ئێرانی دەکەن. ئــەم جێگۆڕکێیە لە خەباتی دژە چەوســاندنەوە و شــیکاری بۆ شــێوازەکانی ملکەچی (سەرکوت و ســوڵتە) بۆ توێژینەوە ســەبارەت بە بابەتی کولتــووری، یەکێک لە مێکانیزمەکانــی بە نیولیبراڵیزەکردنــی کەرتی خوێندن و بەتایبەت زانکۆکان لە ئێرانە. دەرەنجامی ڕاســتەوخۆی ئەم تێڕوانینە ناسیاسی کردنی بیاڤی گشــتی و زانکۆکانە (بەتایبەت بواری کۆمەڵناســی).

له کاتێکدا و له مێژووی خەباتـــی کوردایەتیدا، کولتووری جیاوازی کوردی بـــەردەوام لەگەڵ بەرگریيەکی سیاســـی ناســـنامەخوازدا جومگەبەنـــدی کراوە. له یەکێک له دواییـــن نموونەکانی ئەم جۆره توێژینەوانـــه له لایەن نوخبەکانی کوردەوه دەتوانن ســـەیری وتاری «کورد و ئەویدی» (محەمەدی ١٣٩٨) بکەن.

سەرچاوەکان

ئەردەڵان، سارۆ. ٢٠١٩a. «کوردایەتی دژ به کۆلۆنیالیزمی نیۆخوییه. » گۆڤاری تیشک ٥١: ٣٦-٤٥.

ئـــەردەڵان، ســـارۆ. ٢٠١٩b. «کۆلۆنیالیزمی وەخوگـــر: ئێران چۆن توانیویەتی له کوردســـتان هێژمۆنیی کولتووری ســـاز بکا؟» گۆڤاری تیشک ٥٢: ٢٤-٤٥.

حقمرادی، محمد. ١٣٩٨. «ضرورت تاسـيس «دیگری» در گفتمان هویت کردی. » پولیتیا ٢ (٢): ٤-٢٥.

د. ئالان. ٢٠١٩. «راســـان نیشـــانەیەک بۆ دەربازبـــوون له قەیران. » گۆڤاری تیشک ٥١: ٨٦-٩٣.

زەنگەنه، شـــاهۆ. ٢٠١٩. «تیۆریی زاگرۆس. » گۆڤاری تیشـــک ٥١: ١٠-٢١.

زەنگیـــن، موســـتەفا. ٢٠١٩. «دوکتـــور قاســـملوو روخسـاری پۆستمارکســـیزمی کورد. » وەرگێران: ســـیپان ڕۆژهەڵاتی. گۆڤاری تیشک ٥٣: ٢٧٤-٢٩١.

سلێمانی، کەماڵ و ئەحمەد محەمەدپوور. ٢٠١٩. «ئایا غەیرەفارسەکان دەتوانن قسه بکەن؟: گێڕانەوەی حاکمییەت له «ناسنامەی ئێرانی. » وەرگێڕان کەیوان فاتحی. گۆڤاری تیشک ٥٢: ٢٧٧-٣٠١.

قاســـملوو، عەبدولڕەحمـــان. ١٣٨٤ئا. «خەباتی هێزی پێشـــمەرگە (وتارێـــک بۆ کۆنگرەی پێنجەمی حیزب). » له تاقگەی هەقیقەت (بەرگی دووەم). کۆکردنەوەی کاوه بەهرامی. ٢٥٥-٢٦٣ (سلێمانی).

قاسملوو، عەبدولڕەحمان. ١٣٨٤ب. «وتووێژی عاطفه گرگین لەگەڵ دوکتور قاسملوو له پاییزی ١٣٦٥دا. » له تاقگەی هەقیقەت (بەرگی دووەم). کۆکردنەوەی کاوه بەهرامی. ٤٧-٦٨ (سلێمانی).

قاســـملوو، عەبدولڕەحمان. ١٣٨٤پ. «وتووێژی گۆڤاری الصیاد. » له تاقگەی هەقیقەت (بەرگی دووەم). کۆکردنەوەی کاوه بەهرامی. ١٩-٣٨ (سلێمانی).

قاسملوو، عەبدولڕەحمان. ١٣٨٤ت. «وتووێژ لەگەڵ چاپەمەنییەکانی ئیسپانیا. » له تاقگەی هەقیقەت (بەرگی دووەم). کۆکردنەوەی کاوه بەهرامی. ١٠٧-١١١ (سلێمانی).

قاســـملوو، عەبدولڕەحمـــان. ١٣٨٤ج. «دروشـــمی بنەرەتیـــی حیزبەکەمـــان. » له تاقگەی هەقیقـــەت (بەرگی ی). کۆکردنەوەی کاوه بەهرامی. ٢٨٥-٣١٤ (سلێمانی).

قاســـملوو، عەبدولڕەحمـــان. ٢٠٠٣ [١٩٨٣]. کورتەبـــاس و شیکردنەوەیەکی کورتەباس (ستێکهۆڵم: کتێبی ئەرزان).

قاســـملوو، عەبدولڕەحمان. ٢٠١٤. «وتووێژ لەگـــەڵ عەنایەت فانی: برنامەی به عبارت دیگر. » پخش شده از بی‌بی‌سی فارسی https://www. youtube. com/watch?v=SGsfvkcMn8U

کەریمـــی، ئەییووب. ٢٠١٥. ئازادی و دەســـەڵات (بانه، چاپەمەنیی مانگ).

محەمـــەدی، جەمـــال. ١٣٩٨. «کورد و ئەویـــدی. » پولیتیا ٢ (٢): ٤-٢٤.

منظمی، علی. ١٣٩٢. اندیشـــه‌های قاســـملو درباره دمکراسی برای ایران کثیرالمله. ترجمەی کیهان یوسفی (اربیل: اتحادیه دانشجویان دمکرات کردستان ایران)

ولـــی، عبـــاس. ٢٠١٨. «ســـکوت روژهلات. » نقد اقتصاد سیاســـی (www. pecritique. com) دسترسی در ٢٠٢٠/٠٦/٠١

ولی، عبـــاس. ١٣٩٨. «تاریخ بـــه تاراج رفتـــه. » در گفتارهایی در خاستگاه ناسیونالیســـم کرد. ویراســـتار عباس ولی. ترجمەی مراد روحی (تهران: نشر چشمه).

Hassaniyan, Allan. 2020. «Environmentalism in Iranian Kurdistan: causes and conditions for its securitization. « in Conflict, Security & Development. https://doi. org/10. 1080/14678802. 2020. 1769344

Laclau, Ernesto and Chantal Mouffe. 2001. Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics. Second Edition (New York: Verso).

Matin, Kamran. 2013. Recasting Iranian Modernity: International relation and social change (London: Routledge).

Matin, Kamran. 2019. «The Iranian Left, Radical Change and the National Question. « In Abdou-Filali-Ansary Occasional Paper Series 1: 10-14.

Monazzami, Ali. 2011. Ghassemlou›s ideas of Democracy and Iranian-Kurdish relations in contemporary Iran. M. A. Thesis (Tromso: University of Tromso).

Mouffe, Chantal. 1979. «Hegemony and Ideology in Gramsci. « In Gramsci and Marxist Theory. Edited by Chantal Mouffe. 168-204 (London: Routledge & Kegan Paul).

Mouffe, Chantal. 1993. The Return of the Political (New York: Verso).

Mouffe, Chantal. 2005. On the Political: Thinking in Action (New York: Routledge).

Schmitt, Carl. 2007. The Concept of the Political. Expanded Edition. Translated by George Schwab (Chicago: The University of Chicago Press).

Spivak, GayatriChakravorty. 1988. “Can the-Subaltern Speak?” In Colonial Discourse and Post-colonial Theory: A Reader. Edited by Patrick Williams and Laura Chrisman. 66-111 (New York: Routledge).

ڕەوتی بەنەتەوەبوونی وەدرەنگخراو یان بنبەست؟

مەسعوود بابایی

لەوەدا کە مێژوو و سیاسەت پێوەندییەکی نزیکیان هەیە، هیچ گومان و دڕدۆنگییەک نییە. تەنانەت بەسیاسییانە خوێندنەوەی مێژووش بە مانای بەسیاسیکردنی مێژوو نییە. بەسیاسیکردنی مێژوو، کوشتنی ڕۆحی هەقیقەتە. سەروژێر و سەرولێژکردنەوەی هەرچییەکە کە لە دەرەوەی سیاسەت ڕووی داوە، ئەگەرچی کاریگەریی سیاسیی هەبووە بەڵام پاڵنەرەکەی سیاسەت نەبووە.

بەرایی

ئەرکی سەرەکیی کۆمەڵگەی سیاسی گەیشتن بە شیرازە و هارمۆنییە؛ بۆ ڕێکخستنی وەها کۆمەڵگەیەک تەنیا پێویستیمان بە دەستنیشانکردنی «ئەرک» و «ماف» لە دەستوور و یاساکاندا نییە، چونکە «یاساکان» ئامانجێکی سەرووتریان هەیە کە دەرکەوتیان لە «هێزی نەتەوە لە دەوڵەتدا»دەردەکەوێت. «دەوڵەت» وەک پێکهاتەیەک کە یارمەتیی مرۆڤ دەدات «دۆخی سروشتی»ی خۆی تێپەڕێنێت. تێپەڕاندنی دۆخی سروشتی، بە مانای لەدایکبوونی مرۆڤی یاسادانەر، سەرپشک لە سەر چارەنووسی خۆی و خاوەندارێتیی جوگرافیاکەیەتی. «دەوڵەت» سنوورەکانی نێوان مرۆڤەکان جیا دەکاتەوە کە ئەمە وەک دەسکەلای بەڵگەهێنانەوە ئانارشیستەکان سوودی لێ وەرگیراوە. هەرچەند گومان لەوەدا نییە کە دەوڵەت وەها کارێک دەکات و ڕێ لە دروستکردنی کۆمەڵگەی جیهانیی مرۆڤایەتی دەگرێت (بەگوێرەی بەڵگەهێنانەوەی ئانارشیست و مارکسیستەکان) بەڵام هیچ ئاسۆیەکی ڕوون لە خەیاڵانی کۆمەڵگەی جیهانی(کۆمۆنەکان) کە گوایە بەختەوەری بەدوای خۆیدا دەهێنێت بەدی ناکرێت. دەستنیشانکردنی ئاکامێک و وێستگەیەک بۆ مرۆڤ (لەجیهاندا) کە بەختەوەری وەک دوایین ئاکامی گشتی دادەنێ و لە خۆسالاریی کۆمەڵگەکان دەدوێ، بەراوەژوویەکی بیرۆکەی سیاسیی ئەفلاتوونە بە بێ ناوی ئەفلاتوون لە چوارچێوەی یاسایەکی هەمەکیدا کە یەکسانی دەخاتە جێی هەڵاواردن و چینایەتی سەروژێر دەکات. هەرچەند لەوەدا کە ئیدئۆلۆگ لەسەر ئەسکەملی فەیلەسووف دادەنیشێ جیاوازیی بەڵغەکی(عرضی)ی هەیە، بەڵام لەباری گەوهەرییەوە مرۆڤ وەک هەمەک لە بیرۆکەی ڕێکخەردا ـ بۆ لەباربردنی جیاوازی، باشترین دەسکەلایە.

پێدراوەکانی نەتەوە

لە سەرەتای ئەم جۆرە باسوخواسانەدا هەمیشە بە باسکردنی پاوەجێکەرەکان(مقومات) هەنگاوەکانی بەڵگەهێنانەوە و بەرینکردنەوە مەیدانی توێژینەوە دەست پێدەکەن. «خاک» و «جوگرافیا» وەک شوێنی نیشتەجێبوون، یەکەمین پاوەجێکەری قەوارەی نەتەوایەتین، چونکە «مێژوو» تەنیا «کات» نییە و دەفری «شوێن» و «ڕووداو» بۆ تۆماری مێژوو گرنگن، «مرۆڤ»ی نێو ئەم دەفرە، یادەوەریی خۆی کۆڵکێش دەکات بەم یادەوەرییەوە شوناسی خۆی تەدارەک دەدات. چەندین جار «چارەنووسی هاوبەش» وەک دەرهاویشتەی ئەم مێژووی پێکەوەبوونە، بەگوێماندا دەدرێتەوە و «مێژووییبوون» وەک پاوەجێکەری سەرەکی دەخرێتە بەرباس. بەڵام «مێژووییبوونی»ی ئێمەی کورد هەندەش سەلمێنەری «پێکەوەییبوون»مان نییە؛ «مێژووی» ئێمە مێژووی»نیشتەجێبوون»مان لەسەر جوگرافیا و ئاو و خاکی خۆمانە. «بەرخۆدان بۆ مانەوە» شوێنهەڵگری بیرۆکەی «دەبەم بە چی» نەبووە. واتە بیرۆکەیەکی سیاسیی تۆکمەی نەتەوەسازی بە گوێرەی توێژینەوە لەسەر «پاوەجێکەرەکان» لەگۆڕێدا نەبووە. هەر جۆرە بانگەشەیەک بۆ بەرتەکدانەوەی ئەم بۆچوونە، پێویستیی بە بەڵگەی بەرهەستەکی هەیە تا پێچەوانەکەی بسەلمێنرێ.

شێوەی دابەشبوونی کورد بەسەر جوگرافیاکەیدا لەباری چەندایەتییەوە بەگوێرەی پێوەری خاک و ئاووهەوا و ژینگەکەی تا ڕادەیەک هەماهەنگ بووە، ڕووبەری جوگرافیایی و ژمارەی حەشیمەت، هاوسەنگیی تێدا هەبووە بەڵام لەباری بەکۆمەڵایەتیبوون و هاوپێوەندی، شۆڕشێکی کۆمەڵایەتی کە ببێتە مایەی تێکشکاندنی فۆرمی ژیانی پشتاوپشتی خێڵایەتی و نەریتپارێز وەدی نەهاتووە و هەموو هۆکارەکەش «ڕامیاری»یە. ڕامیارییەک

که نیــازی تێکشــکاندن یــان تێکوپێکنان (شالودەشــکنی Deconstruction)ی نەبووە، لێرەشــەوە هەر بانگەشــەیەک لە لایەن هەر هێزێکی سیاســییەوە دەبێ بسەلمێنرێت. بە پێچەوانەوە نۆژەنبوونەوەی ئەو شێوە ژیانە لە ڕەفتاری سیاسیشدا بەزەقی ڕەنگی داوەتەوە. چ گومــان لەوەدا نییە، حیــزب و ڕێکخراوی سیاســیی کورد پڕبووە لە ســەرۆک خێڵانی خاوەن دەســەڵات کــە دابینکــەری هێزی ڕەق بــوون کــە چەندە لە لایــەن حیزبەوە کۆنتــڕۆڵ دەکــران ئەوانیش بــەو ڕادەیە لە دەستنیشــانکردنی ڕەفتاری سیاسیی حیزبدا دەسترۆیشــتوو بــوون. تەنیــا کاریزمایەکی بەهێــز دەیتوانــی دەمکــوت و بێدەنگیان بــکات و تا ڕادەیەک لە چوارچێوەیەکــدا پێکەوەیان گرێ بــدات. هۆگری بە کاریزما وەک «هــۆکاری ڕێکخــەر لــە خۆیــدا» نــەک «بیرۆکەی ڕێکخــەر لە هەمەکــدا» ڕێی لە شــیرازەترازان گرتــووە، بەڵام نەیتوانیوە بەتەواوەتی سەروبەری ســەرەکان بێنێتــەوە یــەک و جوگرافیــای زەینیی ســەرۆک خێڵان بگۆڕێت و «نیشتمان»ی زەینی ڕووناکبیــران هیچ کات «نیشتمان»ی ســەرۆک خێڵان نەبووە. هەر بۆیە هەمیشــە بیاڤی سیاســی، لەتەک بیاڤــی فەرهەنگــی ڕووناکبیری کە کێڵگەی «تاکی سەربەست»ە لە ناکۆکیدا بوون و لە ئێستاشــدا هەر بەو جۆرەیە. ســەیریش لەوەدایە کە «تاکی سەربەســت» هەمیشــە پەراوێز خراوە و تەنیا لە هەندێ وێســتگەدا توانیویەتی بەســەر بنەماڵە گەورە و سەرۆک خێڵاندا زاڵ بێ کــە ئەمە خاڵێکی بەهێزی وەرچەرخان لە مێژووی سیاسیی کورددا بووە، دەتوانین د. قاســملو بــە نموونە بهێنینەوە و ئەمە یەکێک لە نموونە دەگمەنەکان بووە.

مەرگی کاریزما هەمیشــە بە مەرگەسات و لێکترازان کۆتایی هاتــووە. چونکە کاریزما هەمیشە «هۆکاری ڕێکخەرە لە خۆیدا» بەڵام لەنێو کــورددا نەبووەتــە «بیرۆکەی ڕێکخەر لە هەمەکــدا». نەبوونی»بیرۆکــەی ڕێکخەر لــە هەمەکدا» بووەتــە مایــەی چاوەڕوانیی کۆمەڵگە، چاوەڕوانیی سەرهەڵدانی ڕزگاریدەر؛ لەبەرئــەوەی کۆمەڵگە بەکــردەوە نەیتوانیوە لــە جەغزی بازنــەی جوگرافیــای نێوخۆیی دەرباز ببێ، ڕۆژبــەڕۆژ قاوخی بەڕووی خۆدا داخران لە سووچی جۆرێک لە ژیانی زەینیی مێژووکردی چەقبەستوو دیلی کردووە کە ئەم شێوەژیانە سەرکردەی ناوچە لەنێو بزووتنەوەی سیاســیدا بەرهەم دەهێنێت کە دەنگی ملکەچانــە، ئیدی پرس و ڕا بــە خەڵکــی ناوچەیــەک کــە ویســتی خۆی ڕادەســتی دەمراســتی خــۆی کــردووە بەکردەوە بێمانایە. دەمراستیش دەسترۆیشــتووی شوناســێکی بەکۆمەڵە کە بەتاســانی ناتوانی بیخەیتــە لاوە. بە شــێوەیەکی گشــتی کاتێک جوگرافیایەکی سیاســی لە نێوخۆوە گیرۆدەی ســنووری داتەنــراوی نێوخۆیی بێت، ناتوانین مرخی خۆمان لە کۆمەڵگەیەکی سیاســی خۆش بکەین کە پێویســتیی بە تاکی سەربەســتە. تاکی سەربەســت مەرج نییە بە مانای تاکی دیموکــرات بێت و نابێت وەها لێک بدرێتەوە کە تاکی سەربەست بەمســۆگەری ڕەفتاری دیموکراتیکی لــێ دەوەشــێتەوە ، بەڵام بە دڵنیاییــەوە ئەم تاکی سەربەســتە هەڵگری ئــاوەزی خێڵەکــی نییــە. بەنــدە هەبوونی کۆمەڵگــەی سیاســی بە تاکی سەربەســت دەبەســتمەوە کــە خاوەنی ویســتی ئازادە نەک فــەڕی خوێــن و فــەڕی یەزدانی. لە وەهــا بارودۆخێکدا بە کردەوە نەتەوەســازی

> ئەگەر بتوانین «خێڵ» بە قەوارەیەکی سیاسی لەقەڵەم بدەین، تا ئەم چرکەساتەش «خێڵ» تاکە دامەزراوەی سیاسییە کە بە ناوی هەمەجۆرەوە فەرمانڕەوای دۆخی نەتەوایەتیی کوردە! دیارە خوێنەر ئاگادار بێت مەبەستی بەندە»خێڵی زەینی»یە

بەرەورووی ئاستەنگ دەبێتەوە و تەنیا بە خۆسەرکردن دەتوانین بانگەشە بۆ هەبوونی ڕسکانی کۆمەڵگەیەکی سیاسی بکەین کە دەتوانێ هەوێنی دەوڵەت یان هەر جۆرە قەوارەیەکی سیاسیی دیکە بێت. هەڵبەت ئەگەر بتوانین «خێڵ» بە قەوارەیەکی سیاسی لەقەڵەم بدەین، تا ئەم چرکەساتەش «خێڵ» تاکە دامەزراوەی سیاسییە کە بە ناوی هەمەجۆرەوە فەرمانڕەوای دۆخی نەتەوایەتیی کوردە! دیارە خوێنەر ئاگادار بێت مەبەستی بەندە«خێڵی زەینی»یە. لەم ڕووەوە بەریەککەوتنێک کە لەنێوان «ڕووناکبیر» و «سیاسی»دا هەیە (ڕووناکبیر بە مانای ڕاستەقینەی خۆی) ململانێی «تاکی سەربەست» و «دەسەڵاتی ڕەها»یە. لەم ڕووەوە ئەگەر بیرمەند و ڕووناکبیر هەڵگری ڕۆحی ئازادی تێپەڕیو لە دۆخی خێڵ بن، درۆی ناوێ کە ڕاستەوڕاست لەگەڵ دەمڕاستی ملکەچان دەکەونە ململانێ و بەداخەوە بیرمەند و ڕووناکبیر لە وەها کۆمەڵگەیەدا بۆڕ دەدرێن چونکە نە خاوەنی سیاسەتن و نە خۆشەویستی کۆمەڵگە. بەم پێیە بە بۆچوونی بەندە، لەنێو کورددا «سیاسەت» خۆی گەورەترین لەمپەری «نەتەوەسازی» و «نیشتمانسازی»یە. واتە ئەگەر لێگەڕێن هەمووان دەتوانن کاری خۆیان جێبەجێ بکەن بەڵام تاکە بوار کە ئەرکی خۆی ڕاناپەڕێنێ «سیاسەت»ە. بەو مانایەی کە «سیاسەت» وەک کاتالیزۆری سەرەکیی «نەتەوەسازی» بە کردەوە لەکار کەوتووە. ئەم بانگەشە قورسە تەنیا بە سەیرکردنی دابەشبوونی سیاسیی کۆمەڵگەی کوردستان دەبینرێت. جا ئەگەر ئێمە ئەم دابەشبوونە وەک بارودۆخێکی ئاسایی لەبەرچاو بگرین، دەپرسین ئاخۆ لە وەها بارودۆخێکی ئاساییدا، چلۆن نەتەوەسازی دەلوێ؟ ئەمە پرسیارێکە کە دەبێ بانگەشەکارانی ئاساییبوونی وەها بارودۆخێک بیدەنەوە و بەندە هیچ وڵامێکم بۆ ئەم بابەتە پێ نییە. بەڵام ئەگەر ئەم بارودۆخە مێژووییە وەک ڕەوتێکی ئاسایی و سروشتی نەبینین، ئینجا دەتوانین باس لە دۆخی ئاسایی و سروشتی بکەین. «خەباتی مانەوە» پاراستنی جۆرێک لە مرۆڤە لە جوگرافیادا و دەبێتە مایەی بینینی دەرەوەی خۆت وەک «نەیار» و «دوژمن». واتە تێکرای ئەو هێرشبەر و داگیرکارانەی کە پەلاماری خاکی کوردستانیان داوە وەک «بێگانە» و «داگیرکەر» و «دوژمن» لە زەینی ئێمە نەخشێنراون و لەو دۆخەدا جوگرافیا وەک ڕووبەری بەرهەڕەشەکەوتوو بە «نیشتمان» ناسێنراوە. لێرەدا «هەڕەشەی ئەوی دیکە» کۆمەڵانی خەڵکی پەلاماردراو لە یەک خانەی هاوبەشدا «لەبەرانبەر ئەوی دیکە» یەک دەخات. دۆخی بەرەنگاری هەستی هاوچارەنووسیی کاتێ دەرەخسێنێ کە هەرکات بەر هەڕەشە دەکەوین یەکدی وەک هاوچارەنووس وێنا دەکەین، هەرچەند ناتوانین لەمەڕ کورد بەتەواوەتی ئەم داوەرییە پڕاوپڕ بکەینەوە. کاتێک میرنشینەکان لە تەنیشت یەکەوە دەرووخان بە هانای یەکدییەوە نەچوون. ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێت کە «دەسەڵات» هۆگری بە خاکی قەڵەمڕەو دروست دەکات و «میرنشین»یش لە درێژماوەدا «سنووری نێوخۆیی» و «سنووری دەرەکی»، لە زەیندا زیندوو دەکاتەوە. لەو بارودۆخەدا ـ بەو جۆرەی کە پێشتر لە وتاری «بونیادی خێڵەکیبوون» و وتارەکانی دیکەدا باسم کردووە و پێویست بە دووبارەکردنەوە ناکات ـ بەکردەوە (خێڵ ـ شێوەی ئاخاوتن) سەرلەبەری چەمکی نیشتمان بە قەڵەمڕەووە گرێ دەدەن و تەنانەت مەترسیی سەر هاونەژاد و هاونەتەوەش بە مەترسیی دەرەوەی سنوورەکانی «میرنشین» لێک دەدرێتەوە و لە ئێستاشدا هەمان سنووری نێوخۆیی لە هۆش و بیری ڕێکخراوی سیاسیدا دەبینرێت؛ بەتایبەتی ئەگەر سەیرێکی ناوچە پەراوێزییەکانی کوردستان بکەین کە ناوەندی

هیچ ڕێکخراو و حیزبێکی سیاسی نین، بەزەقی کەمتەرخەمییەک دەبینین کە لە ڕەوتی بەشداری نەکردن یان بەشداری پێ نەکردنی سیاسیدا وەبەرچاو دەکەوێت. ئەم بەربەستانەی بەنەتەوەبوون کە بەندە بە «بەنەتەوەبوونی وەدرەنگخراو» ناودێرم کردووە، لە نیوەی دووەمی سەدەی بیست و یەک بە»بنبەست» دەگات. نامەوێ ئەمە تەنیا وەک «پێشبینییەکی تێخوێندەیی» لەبەرچاو بگیردرێت، چونکە هیچکام لە نیشانەکانی «خێڵی زەینی» نەسڕدراونەتەوە و ئێستە وەک خۆیان دەبینرێن. لێرەدا پێویستە بەدەر لە بارودۆخی کەتوارەکی(واقعی)ی کورد، لە «بەنەتەوەبوون» بدوێین کە ئەگەر بارودۆخ گونجاو بێت دەبێ وەها بێت!

لەبەرئەوەی لە ڕوانگەی بەندەوە، هیچ هەلومەرجێکی لەبار یان تێکۆشانێکی شێلگیر و ڕژد بە ئاراستەی «نەتەوەسازی» لە سیاسەتی ئێستای کورددا نابینرێ و بانگەشە و لافیش خۆخەڵەتاندنە، تەنیا گریمانی ئەوە دەکەین ئەگەر هەلومەرج لەبار بێت «نەتەوەسازی» و نیشتمانسازی» بە چ ئاقارێکدا ڕێ دەکەن.

جوگرافیا

خاک و سامانی سەرزەوی و ژێرزەوی وەک ژێرخانی ئابووریی کۆمەڵەخەڵکێکی مێژوویی بەشدار و نیشتەجێ، وێڕای یان سەرەڕای ململانێ و بەریەککەوتنی نێوخۆییان.

کاتێک باسی»خەڵک» دەکەین، لە مرۆڤانێک دەدوێین کە ئەزموونی ژیان لە ڕووبەرێکی جوگرافیاییدا خاڵی هاوبەشی نێوخۆیی و خاڵی جیاوازی دەرەکیی بۆ ڕەخساندوون کە شێوەیەک لە ژیانی بۆ پێکەوە ناون کە ڕەنگە بەئاسانی وازی لێ نەهێنن. تەنیا لە ڕەوتی نەتەوەسازیدا دەتوانین پەی بەوە ببەین کە ئاخۆ ئەو شێوە ژیانە لەمپەرە یان یارمەتیدەر. بەڵام لەبەر ئەوەی ئەم شێوە ژیانە بەگشتی سیمایەکی هەندەکیی لەنێو سیمایەکی هەمەکیی ژیانی نێو جوگرافیاکەن، بەدڵنیاییەوە ئاخێزگەیەکی هاوبەشی هەیە کە دەبێ لە ڕەوتی نەتەوەسازیدا وەک بەشێک لە هەمەک لەبەرچاو بگیردرێ و چ پێویستیش بەوە ناکات خاڵی جیاوازی هەندەکی بسڕینەوە، تەنیا ئەوەندەمان پێویستە کە خاڵی هاوبەشی هەمەکی بخزێنینە نێو وێنای نەتەوایەتیمانەوە. بەم پێودانگە شێوەژیانی هاوبەشی کۆمەڵەخەڵکی نێو جوگرافیایەک لە پێناسەیەکی هەمەکیدا جێ دەکەینەوە و جیاوازییەکان وەک ئەزموونی هەندەکیی نێو مێژوو دەخەینە پەراوێزەوە. واتە لە ڕۆحی پێناسەدا دەیانسڕینەوە و ڕێگە دەدەین لە پەراوێزی پێناسەدا بژین. چونکە جێکردنەوەیان لە کرۆکی پێناسەدا ناکۆکی بەرهەم دەهێنێت.

فەرهەنگ

وەک دەسکەوتێکی مرۆیی لە دوو ڕەهەندی ماددی و مەعنەوی لە ئەنجامی کار و کارلێک لە چوارچێوەی بەریەککەوتنی هزر لەتەک ژینگە و دەوروبەر، لەنێو زەین و زمان لە سیستمێکی نیشانەناسانەدا بەگوێرەی یاسای (ئاماژە، ئاماژە پێکەر و ئاماژەپێکراو) دەڕسکێت و دەرەخسێت. بە جۆرێک کە دەتوانین بێژین فەرهەنگیش وەک زمان سیستمێک لە نیشانەکانە. لەم سۆنگەیەوە فەرهەنگ وەک سیستمێکی نیشانەیی، پەیڕەوی لە ڕێسای دیاردە و دەرکەوت و لێکەوتەی دیاردە دەکات و تێکهەڵچڕمسانی[۱] زمان و فەرهەنگیش لێرەوە سەرچاوە دەگرێت. بەهەرحاڵ لەبەر ئەوەی کە فەرهەنگ دیاردەیەکی مێژووییە کە لە دۆخی هەنووکەییدا ڕەنگ دەداتەوە، فەرهەنگی کورد بە ئاقارێکی یەکساندا نەڕۆیشتووە و ئەو فرەییەی کە لە زمان و فەرهەنگی کورددا دەبینرێت، چەندە مایەی دەوڵەمەندییە هەندەش کێشەسازە. مێژوو لە دەفری گێڕانەوەی پەتیدا زیاتر لە ئەدەب

دەچێت تا مێژوو. بە گوێرەی ئەوەی کە گێڕانەوە مێژووییەکانی کورد سەرچاوەکەیان کەمتر ئارشیڤە و بەشێکی زۆری ئارشیڤی کورد پێوەندیی بە سیاسەتەوە هەیە و فەرهەنگیش لە پاشکۆیەتیی سیاسەتەوە سەیر کراوە، بەم شێوەیە هەموو نەخۆشییە سیاسییەکان بۆ نێو کایەی فەرهەنگ شۆڕ بوونەتەوە. دەتوانم بڵێم ڕەنگە کەم مێژوو هەبێت بە بارتەقای مێژووی کورد سیاسی بێت، لەکاتێکدا هەر ئەو مێژووە زۆرترین زیانی لە فەرهەنگی کوردی داوە. بەدەر لەوەی دوژمنانی کورد چ جۆرە سیاسەتێکیان بەرانبەر کورد پەیڕەو کردووە، بەڵام سیاسەت لە کوردستاندا پاش مەرگی کاریزماکان گیرۆدەی ئاوەزی خێڵەکی و ناوچەیی بووە، بەم پێیە دەتوانین لەوە تێبگەین بیرۆکەی «ڕزگاریدەر» بۆچی ئەوەندە لە زەینی مرۆڤی کورددا ڕەگی داکوتاوە. هەروەک باس کرا، «هۆکاری ڕێکخەر لە خۆیدا» (کاریزما) لە پێواری «بیرۆکەی ڕێکخەر لە هەمەکدا» بەردەوام مێژووی کوردی لە هەڵکشان و داکشانی دراماتیکدا قووت داوە. تا ئەم چرکەساتەش بەندە پێم وایە هەموو ئەو بابەتانەی بە لاف و جاری «بیرۆکە و بەرنامە و پەیڕەو»ی ڕێکخراوەیی دەخرێنە بەرباس هیچکامیان نەیانتوانی نیشاندەری «بیرۆکەی ڕێکخەر لە هەمەکدا» بن؛ یەکێک لە بەڵگەکانیش ئەوەیە کە بەرنامە و پەیڕەو و پرەنسیپ و دیسپلینەکان، نەیانتوانی پێش بە جیابوونەوە و دابڕانەکان بگرن، چونکە هەر لە بنەڕەتەوە «بیرۆکەی ڕێکخەر لە هەمەکدا» زادەی هاوچەشنی و لێکچوون و دەروەستبوون و ویستی ئازاد و سەرپشکییە. لەبەرئەوەی دەمراستەکان، دەمراستی قەڵەمڕەوە نێوخۆییەکانن، ئیدی نە ویستی ئازاد هەیە و نە سەرپشکی. لە وەها دۆخێکدا لەبەر لاوازیی ئاوەزی بەکۆمەڵ یان هەستی گشتی دوو شت سەر هەڵدەدەن:

١ بەفەرمی ناسینی قەڵەمڕەوە نێوخۆییەکان

٢ پاراستنی قەڵەمڕەوەکان لە لایەن دەمراستەکانی هەمان قەڵەمڕەو لەنێو ڕێکخراو و حیزبەکاندا کە دیارە ڕۆژبەڕۆژ قەڵەمڕەوە نێوخۆییەکانیش بچووک و بچووکتر دەکەنەوە و تا ئاستی ئوتۆمیزەبوونی کۆمەڵگە پێشڤە دەچن.

ئەگەر بمانەوێ لە بەرنامەیەکی تۆکمەدا پێشنیاری ڕێکخستنی نەتەوە بکەین، دەبێ سەرلەبەری سیستمی پەروەردە بگۆڕدرێت، بەڵام بۆ ئەم کارە چۆن دەتوانین ئەم قەڵەمڕەوە نێوخۆییانە کە تێکرای میراتی قەڵەمڕەوی ئاغەواتی و میرنشینییە بسڕینەوە. سەرلەبەری کێشەکە لەنێو سیاسەتدا پەیکەی داوە و قەڵەمڕەوە نێوخۆییەکانی جوگرافیای نەتەوەیی کە بوونەتە مایەی دابەشبوونی نەتەوەی کورد، بە شێوەیەکی زەینی و نافەرمی لەلایەن دەمراستەکانیانەوە، کە لەنێو ڕێکخراوە سیاسییەکاندان، پارێزراون. کە وابوو دەبێ چارەسەرەکە لەنێو هێزە سیاسییەکاندا بکرێت. چونکە لابردنی بەربەستی دەرهەستەکی لە لابردنی بەربەستی بەرهەستەکی دژوارترە. ئەگەر وەها کارێک بکەین ئینجا دەتوانین لە دارشتنی سیستمێکی پەروەردە بدوێین کە کار لەسەر ڕامالینی تێکرای کۆسپ و لەمپەرە دەرهەستەکی(زەینی)یەکان بکات.

مێژوو و پێشگرتن لە بەسیاسیکردنی خوێندنەوەی مێژوو

لەوەدا کە مێژوو و سیاسەت پێوەندییەکی نزیکیان هەیە، هیچ گومان و دردۆنگییەک نییە. تەنانەت بەسیاسییانە خوێندنەوەی مێژووش بە مانای بەسیاسیکردنی مێژوو نییە. بەسیاسیکردنی مێژوو، کوشتنی ڕۆحی هەقیقەتە. سەروژێر و سەرولێژکردنەوەی هەرچییەکە کە لە دەرەوەی سیاسەت ڕووی داوە، ئەگەرچی کاریگەریی سیاسی هەبووە بەڵام پاڵنەرەکەی سیاسەت نەبووە.

«بەسیاسیکردنی مێژوو» بە بڕوای بەندە ڕادەستکردنی مێژووە بە کۆمەڵێک کارەکتەری سیاسی، بەو مانایەی ئەوان دەتوانن بڕیار بەسەر ڕووداودا بسەپێنن کە بە ئارەزووی ئەوان ڕووبدات نەک ئەوەی لە کاریگەرییان بدوێین. ئەم کارە جڵەوگیرکردنی گێڕانەوەی مێژووە، چەواشەکردنی توخمەکانی گێڕانەوەیە. واتە کارەکتەر، ڕووداوەکان بەو جۆرەی کە تێیاندا بەشدار بووە دەگێڕێتەوە وەک «هەمیشە قارەمان» (بڕواننە بیرەوەریی زۆربەی سیاسییەکانی کورد کە جێناوی کەسی یەکەمی تاک «مـن» بەزەقی تێیدا دەبینرێت). لە وەها بارودۆخێکدا مێژوو دەشێوێت و بەم چەشنە هەقیقەت لەنێوان دێڕەکانی گێڕانەوەدا ون دەبێت؛ لەوەش سەیرتر ئەوەیە کە لە مێژووی گەلانی بێ دەوڵەتدا شوێنەوارناسی هیچ جێ و ڕێیەکی نییە و تەنیا پاش ساڵانێکی دوورودرێژ، یان بە سەدان ساڵ، ڕاستییەکانیان لە لایەن توێژەرانی خاوەن وڵاتی بێگانە ئاشکرا دەبن و لە مۆزەخانەی ئەواندا سەروەدەردەهێنن کە لەو دەمەدا کەس شک نابەیت تا باجی درۆ بدات! لە ڕاستیدا «بەسیاسیکردنی مێژوو» وەک بڕیاری بەکۆمەڵی کارەکتەرانی سیاسی خۆی دەنوێنێ کە تێیدا ون کردنی هەقیقەت یان چەواشەکردنی ئامانجی سەرەکییە. دەگەینە ئەو بەرەنجامەی کە ئەگەر مێژوو بە ئەرشیف و شوێنەوارناسی پشتگیری نەکرێت، سەرگەردانی نێوان بیرەوەرییەکانە. بیرەوەریی بێ بەڵگە و واژۆ بەگەواهگرتنی مردووەکانە کە دەتوانین بێژین چوونە ژێرباری باڵادەستیی گێڕانەوەیەکە، کە ناتوانین دروستی و نادروستییەکەی بسەلمێنین. ئەمە دەبێتە مایەی بڕوا پێ کردن و بڕوا پێ نەکردن لە لایەن دوو بەرەی جیاوازەوە کە هەردووکیان لەسەر بنەمای متمانەکردن و متمانەنەکردن بڕیاری خۆیان دەدەن. واتە گێڕانەوەی بیرەوەریی کەسێکی ناودار لە لای لایەنگرانی ڕاستە و نەیارەکانیشی بە پەسندی نازانن. چونکە لەم نێوەدا تەنیا متمانە لە ئارادایە. تەنانەت گەواهیدەرانی ڕووداوێکی نێو بیرەوەری، بە بارتەقای بەڵگەیەکی نووسراو و واژۆیەک مایەی بڕوا پێ کردن نین. ئیدی لە وەها دۆخێکدا دەقی مێژوویی ڕۆنراوی گێڕانەوەی پەتی دەبێت بە هاوشێوەی دەقی پیرۆز کە پێشتر» ئیمانی پێ دەهێنی و پاشان بڕوای پێ دەکەی» واتە لەو دۆخەدا مێژوو هیچ نرخێکی بۆ نامێنێتەوە. یەکێک لە ڕێگەکانی نەتەوەسازی لە لێڕوانینی مێژووییەوە بریتییە لە دابڕاندنی لە بەسیاسیکردن و تەیارکردنی بە ئەرشیف و شوێنەوارناسی، بە جۆرێک کە نەتەوە تێیدا بەشێوەیەکی زانستییانە لە گێڕانەوەیەکی تۆکمەدا خۆی بنوێنێت.

زمان و موزیک

بەگوێرەی ئەوەی بەندە لە باسکردنی نەتەوەسازیدا زیاتر زمان بە فاکتەری سەرەکی دەزانم و زمانگەرام، بەڵام لەبەر ئەوەی گەلێ جار لە وتار و بابەتەکانی دیکەدا بەتێروتەسەلی زمانم وەک تەوەری سەرەکی خستووەتەبەرباس، لێرەدا نامهەوێ بچمەوە سەر ئەو باسە و لە ترسی پاتەوپاتوێژی لە ڕوویەکی دیکەوە لە زمان دەدوێم. دیارە لە توێژینەوەکانی پێوەندیدار بە لایەنی نەتەوەسازی ڕەنگە بەشێوەیەکی ئەوتۆ باس لە موزیک نەکرابێت، بەڵام بەندە سۆنگەیەکی دیاریکراوم بۆ وروژاندنی ئەم لایەنە هەیە کە ڕەنگە نامۆ و نابەجێش بێتەبەرچاو. لەگەڵ ئەوەی کە زمان فاکتەری هەرەسەرەکیی پێناسەی نەتەوایەتیی کوردە، بەڵام بە بارتەقای موزیک پڕکاریگەری نییە. ئەگەر وایە، بۆچی ناتوانین موزیک بە فاکتەری سەرەکی دابنێین. لە درێژەی بابەتەکەدا هەوڵ دەدەم وڵامی ئەم پرسیارە ڕەخنەییە بدەمەوە. لە پێوەندی لەتەک ڕابردوودا موزیک لە زمان بەبڕشتترە. دەبێ هێڵێک بە ژێر پێوەندی لەتەک

ڕابردوودا بکێشین. ڕابردوو لە هەستەکانماندا زیندووترە، دۆخێکی نۆستالیژیکی چێژەکییە کە موزیک بەئاسانی دەتوانێ بیوروژێنێ. کاتێک گوێ لە سیاچەمانە، لاوک، حەیران، چەمەری، هۆرە و مەقامەکان دەگرین، لەنێو ئەو جوگرافیایەی کە پڕە لە فرەقەڵەمڕەویی (خێڵ ـ شێوەی ئاخاوتن) موزیک بەئاسانی «هەستی هاوبەش» دەئافرێنێ. هەستێکی هەمەکی کە بەشێوەیەکی لێڵ و نامۆ وەک خەوێک کە سەرچاوە کۆنەکانمان وەبیر دەهێنێتەوە؛ چەشنی شەبەنگێک کە بەنێو پەردە تەنکەکاندا تێدەپەڕێ تا بە کرۆک دەگات، لەم سەر و ئەوسەری جوگرافیادا هاوشۆ دەکات و هەندێ وێنای جوگرافیایی لە مێشکدا دەچەسپێنێ کە بیرخەرەوەی چەمکی نیشتمانە. بەڵام بۆچی موزیک ناتوانێ بە بارتەقای زمان فاکتەری پڕباندۆر بێت. موزیک لەگەڵ ئەوەی دەتوانێ «هەستی هاوبەش» بوروژێنێ، لەگەڵ ئەوەشدا ناتوانێ «مانای هاوبەش» بئافرێنێ. مانای موسیقایی، تەنیا لە هەست و جوانییەکی دوورەدەستدا پاچڤە دەکرێتەوە کە هەستی هاوبەشی هاوشێوەیی دەخولقێنێ، بەڵام بە بۆچوونی بەندە ناتوانێ سیمایەکی ڕوونی هاوشێوەیی پێناسەکراو بخاتە ڕوو. جیاوازیی نێوان زمان و موزیک لەوەدایە کە موزیک هاوشێوەیی لە هەستی جوانیناسانە و نوستالیژیک بەگوێرەی ڕووی لێکچوونی هەستەکی ـ خەیاڵی پاچڤە دەکات. زمان، هاوشێوەیی لە پێناسە و چەمک و گوتەزاکاندا پێناسە دەکات. زمان لەگەڵ ئەوەی بە ڕاوێژکردن لەتەک ئاوەز هەست پاچڤە دەکات، بەڵام پێناسەی دەکات، لە وشەدا دەیپێچێتەوە و عەوداڵی ڕوونکردنەوەیە. زمان داڕێژەری چەمکگەلی ئاوەزەکییە، هەر بۆیە کاتێک باسی پێناسە دەکەین هەم چەمک ڕوون دەکەینەوە و هەم مەبەست و پێگە و بەستێن دیاری دەکەین. هەر بۆیە دەگوترێ پێناسە هەڵگری ڕۆحی زاڵبوونە. بۆیە نەتەوەکان زیاتر هۆگری ڕێکخستنی جیهانی دەوروبەریان و ئەو زمانەی کە لە جوگرافیاکەیاندا ئامرازی پێناسەکردنە، ڕێکخەری ڕێککەوتنی زمانییانە و ڕێککەوتنی زمانی، هاوپێوەندی و هۆگری دروست دەکات کە هەم ئێستایە و هەم ڕابردووە کە لە سایەیدا داهاتووی ئەو هاوپێوەندی و هۆگرییەش دەستنیشان دەکەن. لەو باوەڕەدام موزیک وروژێنەری پشتەسەر و ڕابردووە، لەگەڵ ئەوەشدا ئاسۆی خوازراوی داهاتووش دەنوێنێ، واتە نواندنەوەیە نەک پێناسە. هەربۆیە هیچکات ناتوانێ جێی گوتەزا(مقولە) بگرێتەوە و بەکورتی گوتەزاسازی و چەمکسازیی ئیپیستمۆلۆژیک لە توانایی موزیک بەدەرە. لەگەڵ ئەوەی پێوەندیگرتن لەتەک موزیکی کوردی لە پێوەندیگرتن لەتەک زمانی کوردی ئاسانترە، بەڵام زمان لە سیاسەتدا داڕێژەری «ویژمان»(دیسکۆرس)ە و موزیک وەها کاریکی لێ ناوەشێتەوە و بۆیە لەم بوارەدا ناچارە پاشەکشێ بکات. لە سەرێکی دیکەوە زمان کێشەسازیشە، چونکە جیاوازی دروست دەکات و زمانێکی وەک زمانی کوردی بەو هەموو پەرشوبڵاوییەی لەنێو قەڵەمڕەوە نێوخۆییەکاندا دابەش بووە و ئەم دابەشبوونەش بە کەڵکی کەڵکئاوەژووی دەمڕاستەکانی ئەو قەڵەمڕەوە دێت و بەکاریشی دەهێنن و زیاتر مانای لێکترازاندنە تا یەکگرتن.

لەم بارەیەوە دەتوانین بڵێین موزیک تووشی هیچ بنبەستێک نەهاتووە و بە

> یەکێک لە گرنگترین لایەنەکانی دیکەی نەتەوەسازی پەروەردەیە. ئەزموونێک کە ئێمەی کورد لە پەروەردەی نەتەوایەتیدا هەمانە لە ئەدەب و ویژە و بەتایبەتی شیعردا قەتیس ماوە

بەردەوامی لەنێوان قەڵەمڕەوە نێوخۆییەکانی جوگرافیای کوردستاندا بە ئاسانی هاتوچۆ دەکات، بەڵام بەداخەوە زمان لە نێو ئەم جوگرافیایەدا گیرۆدەی قەڵەمڕەوە نێوخۆییەکانە و زیاتر لە بنبەست دەچێ تا دەربڕی «بیرۆکەی ڕێکخەر لە هەمەکدا». دیارە چارەکردنی ئەمەش پێشوەختە بەندە بە سڕینەوەی کۆمەڵە قەڵەمڕەوێکی نێوخۆیی سیاسی کە خەریکە کۆمەڵگە بەرەو ئەتۆمیزەکردن دەبەن و ئەگەر ئەم قەڵەمڕەوانە تێک بشکێن، زمانیش دەتوانێ چەشنی موزیک بە نێو جوگرافیای بەرینی کوردستاندا هاموشۆ بکات کە دیارە هەنووکە ناتوانێت. بۆیە لە پرۆسەی نەتەوەسازی و نیشتمانسازیشدا بۆ ڕێکخستنی «وێژمان» پێویستیمان بە یەکخستنی زمان هەیە.

پەروەردە

یەکێک لە گرنگترین لایەنەکانی دیکەی نەتەوەسازی پەروەردەیە. ئەزموونێک کە ئێمەی کورد لە پەروەردەی نەتەوایەتیدا هەمانە لە ئەدەب و وێژە و بەتایبەتی شیعردا قەتیس ماوە. ڕەنگە کۆنترین شیعری پەروەردەیی لە کورددا لەنێو ئەدەبی فۆلکۆردا و لە چیرۆکی منداڵاندا ڕەنگی داوەتەوە کە هەمووان نموونەکانی دەزانن. ئەم جۆرە پەروەردەیە، شێوازێکی کۆنی خۆرهەڵاتییە کە زۆربەی هەرە زۆری لە زمانی ئاژەڵان و مێروولەوەیە و کەسیەتییەکانیان بەزۆری لە ڕوانگەی مرۆییەوە سیفەتی چاکە و خراپەیان بەسەردا سەپێنراوە و هەرکامیان نوێنەری جۆرێک لە مگێزی(طبع) مرۆیی دەکەن. ڕێوی، گورگ، شێر، مشک، هەڵۆ، قالاو، مار، پەپوولە و قالۆنچە و دواجار جادووگەر لە شێوەی پیرێژن، هەرکام لە مگێزە سروشتییەکانیان بەسەردا بار کراوە و لە زەینی سادەی کورددا - چەشنی پەروەردەیەکی سەرەتایی سەر بە ئەدەبی زارەکی - ڕەنگی داوەتەوە. ئەم پەروەردەیە، لە جەرگەی خێزاندا و بە بڕشت و تەوەری «باپیرە» و «داپیرە» و «دایک» و «باوک» و «پوور» بەڕێوە چووە. جۆرە داناییەکی ئەزموونی کە کوردی پێ گۆش کراوە و ڕەنگدانەوەی ژینگە و شێوەی ژیانی ئایینی و کۆمەڵایەتی و ئابوورییە و بەدەر لە هەموو تیۆریسازییەکی پەروەردەییە و زیاتر سەر بە داناییی کردەکییە و ئاشکرایە لەم سۆنگەیەوە ئەزموونی ئەوانی دیکە ڕەخسێنەری ئەم پەروەردەیەیە. کە وابوو پێشینانی ئێمە لە پەروەردەدا ژیانی خۆیانیان بە وانە گوتووەتەوە و لەمەڕ «بیرۆکەی پەروەردەیی» و «هاوکێشەسازیی پەروەردەیی لەمەڕ ڕەوشت» هیچ شتێکی نووسراومان نییە و تەنیا لە دەقی گێڕانەوەییی چیرۆکەکاندا دەتوانین وێنای زەینی چیرۆکگێڕەوەکان بکەین کە خۆیان کەسێتیی سەرەکیی ژیانی زیندوو یا «ئەزموونی ژیاو»(تجربەی زیستە)ن. ئەم وانانە بە شێوەیەکی تەڵقینی شۆپاژۆی شێوە ژیانی پێش خۆیان دەکەن و بەشێوەیەکی گشتی ڕەوتی داهێنانی ڕوانگەی نوێ مەودایەکی دووروودرێژی چەندین ساڵە دەخوازێ کە فریای کاتی ئەمڕۆییبوون ناکەوێت. واتە تا بە ئەمڕۆ دەگات، ئەمڕۆ پیر دەبێت و بەم چەشنە ناتوانین کوڕی ئەو سەردەمەش بە سەردەمی خۆی بزانین. چونکە ئەوەی ئەو پەروەردە دەکات، سەردەمی خۆی نییە، بەڵکو سەردەمی پێش خۆیەتی و هەر بۆیە سەردەمەکان ڕەنگدانەوەی نەوەکانیان نین و لەم بارەیەوە ناتوانم بڕوا بەوە بهێنم هیچ ژیانێک کە پابەندی کتومت و دابەستەی نەریت بێت، بتوانێ هاوپێناوی سەردەمەکەی بێت. واتە ئەگەر لە سەردەمێکدا بە پێوەری سەردەمی پێشووتر بژین، مانای ئەوەیە فریای سەردەمەکەمان نەکەوتووین. بەم پێیە تا سەدەی نۆزدەیەمی زایینیش کورد هەمیشە چەند سەدە لەپاش سەردەمەکەی خۆی بووە

و ڕۆحی ســـەردەمی خۆی نەناسیوە. زاڵترین خوێندن، خوێندنـــی ئایینی بووە و ئێمەش دەزانیـــن «ئایین» لە دۆخێکـــی «لاهووتی» دەدوێ و بەدەر لە کاتی»ناسووتی»یە. واتە لە تێگەیشتن لە خودا دەدوێ نەک تێگەیشتن لە ڕێسا ســـیکۆلارەکانی ژیانی زەمینی. بۆیە ناتوانین لە ڕێگەی خوێندنی ئایینییەوە پەی بـــە هزری زەمینی و ســـیکۆلار ببەین و کە وابوو ناتوانین لە ڕۆحی ســـەردەم تێبگەین. چونکە گەشەی ژیار کاتمەندە و بەرەنجامی داهێنانە و شـــێوەگۆڕانی ژیانە و «دین» تەنیا بە «تازەباو(بدعە)» دەگۆڕدرێت و «تازەباو»یش لە دیندا هێندە بەئاســـانی جـــێ ناگرێت و هەندێ جاریش بابای تازەباوهێن بەکوشـــت دەچێ، بەڵام بابای نوێداهێن بەئاسانی جێی دەبێتەوە و کەمتریش بەر ناتوۆرە و هێرشـــی دین دەکەوێت. لەم ســـۆنگەیەوە «نوێداهێن» لەبەر ئـــەوەی هیچ بروایەک نـــاکات بە باو بەڵکو بە شـــێوەیەکی بەرهەستەکی دەیخاتە ڕوو، ڕەنگە یاسایەکی زانستی و ئەدەبی یان هزری بشـــکێنێت، بـــەڵام «باو»ێکی ئایینی یان ڕەوشـــتی بەئاشکرا ناشـــکێنێت. چونکە «نوێداهێن»، «نوێ« لە بەرانبەر «کۆن»دا قوت دەکاتەوە، بەڵام «باو» چونکە ڕەگی لە «دین» و «نەریت» و «ڕەوشتی کۆمەڵایەتی»دا داکوتاوە، پابەندی «ئەزموون»ە و کـــە واتە «کۆنەباو»ە و لە بەرانبـــەردا ، «تازەبـــاو» کەمتر بەختی ئەوەی هەیە پەسند بکرێت. بەم درێژدادرییە دەمهـــەوێ بڵێـــم؛ ئێمـــەی کـــورد لەبـــەر ژێردەستەیی و نەبوونی قەوارەیەکی سیاسی یـــان دەوڵەت لە پەراوێزی ژیـــاردا ژیاوین و خوێندنـــی «حوجرە»ش بۆ هەمـــووان نەلواو و خودی «حوجـــرە»ش پارێزەری»نەریتێکی دینی» بوو. لە وەها بارودۆخێکدا سەرهەڵدانی دەســـتەبژێرێکی ڕووناکبیر لە سەردەمێکی لاهووتباوەڕدا چۆن لواوە؟

لەباری پەروەردەییەوە بەندە بۆچوونێکی ســـەیر دەخەمـــە ڕوو کـــە ڕەنگـــە نەتوانم بەتەواوەتی بە بەڵگەی بەســـندە پڕاســـی بکەمـــەوە، بەڵام وەک بۆچوونێک کە مایەی تێرامانە بە گرنگی دەزانم. سروشتی ئایینیی مرۆڤی کورد شـــەریعەتتەوەر ـ بەو مانایەی کە کۆمەڵگە ئیسلامییەکاندا پەیرەو کراوە ـ نەبووە. «دین» وەک ڕێکخەری یاسای ژیان، بەو شـــێوەیەی لە ســـەدەکانی نێوەراستی مەسیحی و ئیسلامیدا بەگوێرەی دەسەڵاتی پاپا و دەسەڵاتی خەلافەت یان ئیمپراتۆریی ئیسلامی لەبەرچاو گیراوە، چەندان لە چەقی ســـەرنجی کورددا نەبووە. هۆی ئەوەش کە دین وەک دەســـکەلایەکی سیاسی کەڵکی لـــێ وەرنەگیـــراوە ڕەنگە هۆیەکـــەی ئەوە بووبێـــت کە فۆرمی دینداری لە کوردەواریدا ڕۆحانی و سۆفییانە و عیرفانی بووە، هەروەها مێژینـــەی عیرفانـــی سروشـــتی بەگوێرەی پێشـــینەی ئایینی کوردان لە چوارچێوەی ئیسلامیشـــدا پەیکاڵکراوە، بەتایبەتی هێزی تەریقەت لەنێـــو کورداندا لـــە بەهێزبوونی پێگـــەی تەکیـــە و خانەگا(خانقا)کانـــدا دەبینرێت کە دامەزراوەی خانقا لە بەرانبەر مزگەوتـــی فەقێ و مەلایان بە زەقی بەرچاو دەکەوێـــت تا ئـــەو ڕادەیەی کـــە مەلاکانی پابەنـــدی خەلافەتیش ناچـــار بوون لەگەڵی هەڵبکـــەن. ئەمـــە بە بۆچوونـــی بەندە وای کردووە کرانـــەوەی حوجرەکانیش بەرووی شیعر و سروشتگەرایی و بابەتانی ڕۆحانی و... هتد کە بەهەرحاڵ ئەزموونێکی بەرتەســـکی پەروەردەییـــن بەڵام بـــە بـــەراورد لەگەڵ کۆمەڵگە داخراوترەکانی دەوروبەر، تەریقەت دەربوونە(منفذ)یـــەک بـــوو لـــە پەراوێزی فیقهتەوەریی خەلافەتدا کە کوردی لە جەر و مەنگەنە نەداوە.

پەروەردەی مودێرن، لە سەدەی بیستدا بە پرۆسەی مودێرنیتەی نەتەوەی سەردەست، پریشکیشی بەر کورد کەوت. لەگەڵ ئەوەی بەهەرحـــاڵ لـــەم پەروەردەیـــەدا دەروازەی دنیـــای نوێی بینی، بەڵام ڕاســـتەوخۆ و بە

زمانی خۆی بـەر جیهانی نوێ نەکەوت. لە باری زمانەوە لە سەردەمی ئەدەب و شیعری کلاسیکیی کوردیدا، ڕەوتێکی کارکردن بە زمانی کوردی دەستی پێکرد و تا ڕادەیەک زمانی کوردی گەشایەوە. هەڵبەت نموونەی باشووری کوردستان ڕەنگە لە پارچەکانی دیکـە جیاوازتر بێت بـەوەی کە خوێندن بـە زمانی کـوردی نەپچڕا، بەڵام لە سێ پارچەی دیکەی کوردستان بەشـێوەیەک لە شـێوەکان مودێرنیتەی سیاسیی ئێران و تورکیە و سووریا بەکردەوە هەناسەی زمانی کوردیی بڕی. بەم شێوەیە کرانەوە بە ڕووی جیهانـی نوێ بە زمانی بێگانە بوو کە لێرەدا دەرفەتی باسکردن لە زیانەکان کەمە. تەنیا نموونەیەک لەو زیانانە دەهێنمەوە.

خوێندن بە زمانی بێگانە و لە دەرەوەی زمانی نەتەوایەتـی دەبێتە مایەی ترازاندنی «بەرهەست»(عین) و «دەرهەست»(زەین). بەو مانایەی کە چەمک و گوتەزاسـازیی زانست و لقەکانی ئیپیسـتمۆلۆژیا هیچ کێڵگەیەکی مانایان لە زمانـی نەتەوایەتیدا نییە و بەم شێوەیە «تێگەیشتن» ئاستەمتر دەبێت.

بزووتنـەوەی ڕزگاریخوازیـی کورد لە سەرەتاکانی سەدەی بیسـتەمەوە لە شێوە و بیچـم و پێکهاتەی حیزبیـدا دەرکەوت. یەکەمجار بوو کورد لە شیرازەیەکی ئۆرگانیدا دەردەکەوت. واتە»مرۆڤـی نێو ئۆرگانەکان» لە دایـک بـوو کـە فەرمانـی هەرەمیی ئۆرگانیزمێکی بەسەردا جێبەجێ دەکرا کە لە «پەیڕەوی نێوخۆ»دا دەستنیشان کرابوو. واتە یەکەمجار «ئـەرک» و «ماف» وەک دووانەی گرێبەسـتێکی کۆمەڵایەتی - سیاسی لەنێو چوارچێوەیەکی دیاریکراودا ئەزموون دەکرا. «شـێخ» کە لە ڕاپەرینەکانی کورددا پێگەی سـەرەکیی هەبـوو و ڕاسـتەوخۆ فەرمانی دەدا، ئەمجارەیان شـوێنی بۆ «سـکرتێر» و «سەرۆک» و «دەسـتەی باڵای بەڕێوەبەری» و «کۆمیتەی ناوەندی» و.... گۆڕدرا. مەشـقی «ئەرک» و «ماف» بۆ کورد گرنگ بوو، چونکە گەلێ نەتـەوەی بێ دەوڵەت هەبوون کە لە دەرەوەی ڕێکخراوی سیاسـیی خۆیشـیاندا بـوون و تـا ئـەو کات ئـەو هەنگاوەیـان نەنابوو، لەم سـۆنگەیەوە دەرکەوتنی کورد وەک «مرۆڤێکی نێو دامودەزگای سیاسـیی خۆی» ئەزموونێکی نـوێ بوو کە هەرچەند کرچوکاڵیش بوو، بەڵام دەیتوانی لە بەرانبەر شەپۆلی بەهێز و پڕتین و تاوی ناسیونالیزمی نەتەوە سەردەستەکان وازی بە لای پێناسەی پێچەوانـەی خۆکردی خۆی بشـکێتەوە و ئەمە لە باری زەینییەوە دەیتوانی لە بەرانبەر دەوڵـەت ـ نەتەوەی نەتـەوەی داگیرکەردا بەرەنگارییەکـی فەرهەنگـی و سیاسـی و کۆمەڵایەتی بێت. ئەم ڕێکخسـتنە هەوێنی پاراسـتنی کورد لە جیهانی تازەی حەزیای مودێرنیتە ـ یان ئەگەر بتوانین بەشێوەیەکی هۆبزی بدوێین «لڤیاسان»ی مودێرنیتە ـ بوو کە دەبێ هاوپێنـاوی ڕەخنەی توندمان لە بزووتنەوەی ڕزگاریخوازیی کورد، ئەم لایەنە وەک خاڵێکـی وەرچەرخان سـەیر بکەین، تەنانـەت ئەگەر لە چوارچێـوەی «وێژمانی مانەوە»شدا بێت - هەرچەند بە بۆچوونی بەندە ئەمە لەوەش زیاتـرە. «کوردبوون» مانایەکی چەمکیی مرۆڤێکی سیاسـیی بەخۆوە گرت کـە لەبەرانبەر ناسـیونالیزمەکانی دەوروبەر جـۆرە کاردانەوەیەکی نەتەوەیی نواند و بۆ یەکەمجار بوو کە وەک «بوونەوەری سیاسی بە پێناسەی خۆکردەوە» بە بێ پاشکۆیەتیی ئیمپراتۆرییەکانی جاران دەربکەوێت.

دیـارە نامانەوێ بەم پەسـنە خۆمان لە ڕەخنە ببوێرین، زیانەکانـی بەریەککەوتنی نێوخۆییـی هێـزە سیاسـییەکان خـۆی چیرۆکێکـی درێژ و هەژێنەرە کە لە دوتوێی ئەم بابەتەدا ناگونجێ. لە باری پەروەردەییەوە بابەتە سـەرەکییەکان کە لـە فەرهەنگ و زمانی ئێمەدا حونجە دەکران، سیاسەت وەک کردەوەی سیاسـیی هێزەکان و پەیامنامە و

ئایدیۆلۆژیایان بـــوو. بابەتی دووەم گرنگیدان بـە ویژە بوو کە شـیعر و چیـرۆک و دواتر پەراوێزێکی ڕەخنەی ئەدەبی بوو کە ئەویش چەندان بێلایەنانە نەبوو. لەبەرئەوەی دابڕاندنی ئەدەبیـــات لــە کەتواری سیاســـی، کارێکی نەکردەیە و بەم پێیە ئەدیب و نووسەرانیش بە تەبا و ناتەبا لە بەرەی جیاجیای سیاسیدا دەگیرسانەوە و بەم شێوەیە مێژووی ئەدەبی کوردیی ســـەدەی بیستەم، مێژووی ململانێی سیاسییەکانیشـــی پێوە دیارە. تا ئێســـتاش ڕەخنەی کەســـایەتی و ڕەخنەی ئەدەبی بە بارگاوییبوون بە سیاسەت لە کۆڵی مردووان نەبووەتەوە تا چ بگات بە زیندووان!

ئەمە بووە مایەی جۆرێک لە پەروەردەی نەشیاو کە لە فەرهەنگی گشتی و فەرهەنگی سیاسیدا کۆمەڵگەیشی بەخووە خەریک کرد. بۆیـــە یەکێک لەو بوارانەی کە لە پرۆســـەی نەتەوەســـازیدا پێویســـتە شـــۆپاژۆ بکرێت بریتییە لــە کاریگەریی ململانێی سیاســـی لەســـەر پێوەندیی فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی و جۆرێک شـــەڕی نێوخۆییە کە بەشێک لە کۆمەڵگە بە دژی بەشـــەکەی دیکە بەڕێوەی دەبـــات. لەو دۆخەدا هیچ خامەبەدەســـتێک نابێتـــە موڵکی نەتـــەوە و ئەمـــەش لەباری پەروەردەییـــەوە زیانەکـــەی لـــە ئاگـــری سیاسەتەوە هەڵدەســـتێ و دووکەڵەکەی لە چاوی ســـەرلەبەری فەرهەنـــگ و پەروەردە دەنیشـــێت. لــە پرۆســـەی نەتەوەســـازیدا ســـەرلەبەری کایەکان بە سیاسەتەوە بەندن. چونکـــە هیچ ســـووچ و قوژبنێـــک نییە کە سیاسەت خۆی تێنەخزێنێ. بەتایبەتی ئەگەر بەرزەفتکردنی هەمـــوو جومگەکانی ژیان لە ئەستۆی سیاســـەت بخرێت، بەسیاسیبوونی هەموو شـــتێک کارێکی مسۆگەرە. پرۆسەی نەتەوەســـازیی کورد لە هەموو ســـەرێکەوە گیرۆدەی سیاســـەتگراوییە و بۆیە هەروەک پێشتر گوتم تا ڕادەیەکی زۆر چالاکانی بوارە جیاجیاکانـــی نێو فەرهەنـــگ و کۆمەڵگەی کوردســـتان هەر چۆنێک بێت کاری خۆیان ڕایی دەکەن و خۆ ئەگەر شـــتێکیش هەبێت بـــۆ کردن ئەوان دەیکەن، لـــەم نێوەدا تەنیا بوارێک کاری خۆی بەباشی جێبەجێ ناکات سیاســـەتە و کاتێـــک کە سیاســـەت کاری خۆی بەشـــێوەیەکی باش جێبەجێ نەکات بەکـــردەوە هیچ کارێک بەباشـــی جێبەجێ ناکرێت. پێش ئەوەی لە پرۆژە و پرۆســـەی نەتەوەســـازی بدوێین، پێویســـتە سنووری سیاسەت دەستنیشـــان بکەین کە بەڕاستی کایەیەکـــی گشـــتگرەوەیە و ســـەرچاوەی بەشـــێک لە کێشـــەکانە. ســـەرکۆنەکردنی زمانەوان، ئەدیب، شاعیر و ڕووناکبیر و ...هتد لە دەرەوەی توانایی خۆیان ناهەقییە. چونکە ئەرکێک کە دەبێ لە ســـەدەیەکدا جێبەجێ بکرێت، ناخرێتە ئەســـتۆی کەسانێکی وەک هەژار و هێمن و مەســـعود محەمەد و ...هتد کە تا ڕادەیەک ئەرکێکیان جێبەجێ کردووە کە پێیان نەســـپێردراوە بـــەڵام کردوویانە، بەپێچەوانەی کەسانێکی سیاسی کە ئەرکیان پێ ســـپێردرا و جێبەجێیان نەکرد شـــیاوی ســـەرکۆنە و لێپێچینەوەن. ســـەدەی بیست لەباری کۆســـتی نێوخۆیی و نەتەوەســـازیی وەدەرنگخراوەوە لە ئەســـتۆی سیاســـەتە و سیاسەت وەک هونەری یەکەم لە ڕێکخستنی کۆمەڵگەکاندا بەرپرسیاری یەکەمە.

ئەرکەکانی سیاسەت، ڕێکخستنی زمان، ئابووری و ئۆرگانیزاسیۆن و دارشتنی قەوارە و ڕەخساندنی بەستێن بۆ یاساکانە تا تێکڕای بـــوارەکان بە بێ دەســـتوەردان لە کاروباری یەکدی لە ســـنووری خۆیاندا وەگەڕ بکەون. لـــەم پێوەندییـــەدا بەندە سیاســـەت وەک لەمپەرێکی نەتەوەســـازیی کورد دەبینم کە لەباری نێوخۆییەوە لە ئەســـتۆی کوردە و لەبـــاری فاکتـــەری دەرەوەش داگیرکاریی بێگانە لێی بەرپرسیارە.

[١]. تێکهەڵبوون، هەڵچوون، چڕبوونەوە و تێدا ئاوسان

فەلسەفەی «خاک-ڕزگاری»ی کوردستان

بەشی دووەم

شوعەیب دانش پەژوو

لەگەڵ قەبووڵکردنی دوو گریمانەی دامەزرانی دەسەڵات لەسەر خاک و ماناداربوونی دەسەڵات بەپێی پێناسەکردنی دوژمن، دەگەینە ئەو دەرهاویشتە لۆژیکییە کە تاکەکانی نێو سنووری خاکی ژێردەسەڵات دەبن بە سووژە/دۆست و تاکەکانی دەرەوەی سنوور دەبنە ئۆبژە/دوژمن. شەڕ وەکوو دوایەمین کەرستەی سیاسی، ڕوونکەرەوەی ئیمکانێکە کە لەپێناوی هەر بۆچوونێکی سیاسیدا، جیاوازیی نێوان دۆست و دوژمن دەردەخات

ڕەوتی بەکۆمەڵایەتی کردن، بەشێکی دانەبڕاوی هەموو کۆمەڵگەیەکی سیاسییە. هیچ کۆمەڵگەیەک، بەبێ چەسپاندنی ئامانجەکان و فەلسەفەی هەبوونیی خۆی بۆ تاکەکانی ناتوانێت درێژە بە ژیواری خۆی بدات و پێش بکەوێت. ئەگەر کۆمەڵگەیەک توانستی ئەم کارەی نەبێت، ڕەواییبوونی خۆی لەدەست دەدات. ئێستا کە تاکی بێ خاکی کورد لە لایەکەوە گیرۆدەی دەسەڵاتگەلی داگیرکەری دەرهاویشتەی دەوڵەت-نەتەوەی دەستکردی ناوچەکە، بەدەستی وڵاتانی کۆلۆنیالیستیی ڕۆژئاواییە و لەلایەکی دیکەوە، بەهۆی ڕەوتی بەجیهانیبوون، مەترسیی لەدەستدانی پاشخانی مێژوویی/ فەرهەنگیی لەسەرە، پرسیار لە بارودۆخی کورد وەکوو تاک لە ئێستای دابەشکراویی و بێ دەسەڵاتییدا، دەمانخزێنێتە نێو گێژاوی چەمکگەلی وەکوو مافی مرۆڤ، مافی شارۆمەندی و گەشەی ئابووری و هتد. ئەم جۆرە دەستپێکە تیۆریکە نەتەنیا ناتوانێت هۆکارە سەرەکییەکە دەستنیشان بکات، بەڵکوو زیاتر لە پرسیاری بنەڕەتیی کوردستان دوورمان دەکاتەوە. بۆیە داڕشتنی پرسی کوردستان [کوردستان بەچەشنی خاک] بەبێ ئەوەی گیرۆدەی چەمکگەلی دەرهاویشتەی دەسەڵاتی سەپێندراو ببین، پێویستی بە شیکردنەوەی پێوەندیی نێوان سووژە/تاک لەگەڵ دەسەڵات/ئۆبژە، هەروەها چۆنیەتیی ڕاوەستەبوونی ئەم دوو لایەنە لەسەر خاک هەیە. پێشتر ئەوەمان ڕوون کردەوە کە سەرەڕای جیاوازییەکانی نێوان هێگل و شمیت، هەردووکیان لەسەر دوو خاڵ کۆکن، یەکەم: خاک، پێشمەرج و پێویستیی یەکەمی دەسەڵاتدارێتییە، دووەم: دەسەڵاتی دامەزراو لەسەر خاک، بەبێ پێناسەکردنی ئەویدی/ دوژمن ئیمکانی نییە، بەڵام ئەوەی شمیت لە ئەوانی دیکە جیا دەکاتەوە ئەوەیە کە بە بڕوای ناوبراو، حاکم/دەسەڵاتدار، بە بڕیاردان لە دۆخی تایبەتدایە کە دەسەڵات/دەوڵەت لەسەر خاک دادەمەزرێنێت.

شمیت بە یارمەتیی چەمکی دیکتاتۆری، دۆخی تایبەت پێناسە دەکات. بەڵام دیکتاتۆرییەتێک کە دۆخی نائاسایش لەخۆی دەگرێت لە بنەڕەتدا خۆی جۆرێک دۆخی تایبەتە. بەم شێوەیە شمیت، لە نێوان دیکتاتۆریی نیابەتی[۱] و دیکتاتۆریی حاکم[۲] جیاوازی دادەنێت. لە دیکتاتۆریی نیابەتیدا جیاوازیی نێوان فۆرمی یاسا و فۆرمی کردەییی یاسا دەردەکەوێت. لە دیکتاتۆریی حاکمدا، جیاوازیی نێوان دەسەڵاتی پێکهێنەر[۳] و دەسەڵاتی پێکهێندراو[۴] دەردەکەوێت. لە دیکتاتۆریی نیابەتیدا، بەکردەوەیی کردنی یاسای بنەڕەتی، دەتوانێت سر بکرێت بەبێ ئەوەی توانست و مەشرووعیەتی لەنێو بچێت، چونکوو سڕکردن تەنها نیشاندەری دۆخێکی تایبەتیی پەیوەستکراوە. لە دیکتاتۆریی حاکمدا، بارودۆخێکی جیاواز هەیە، چونکوو دیکتاتۆریی حاکم بە سڕکردنی یاسای بنەڕەتی [بەپێی مافێک کە خودی ئەم یاسایە دیاریی کردووە و لە ئاکامدا یاساییە] کورت ناکرێتەوە. بەڵکوو بە پێچەوانەوە، ئامانج دروستکردنی بارودۆخێکە کە یاسای بنەڕەتی تێیدا بنووسرێتەوە. لەم نموونەیەدا هۆکارێک کە ڕێگا دەدات دۆخی تایبەت بە پێکهاتەی یاساییەوە ببەسترێتەوە، جیاوازیی نێوان دەسەڵاتی پێکهێنەر و دەسەڵاتی پێکهێندراوە.

> ”لێکۆڵەران لە دەیەی ١٩٦٠ی زایینییەوە دەستەواژەی «توندوتیژیی سیاسی»یان بەو مانایە بەکار هێناوە کە گرووپگەلی نێو کێشمەکێشیکی سیاسی، هەرەشە لە یەکتر دەکەن یان خەساریان پێ دەگەیەنن“

لێـرەدا ڕوون دەبێتەوە کە دەســەڵاتدار چۆن دەتوانێت لە دۆخــی تایبەتدا نۆمۆس/ یاسای پێشوو هەڵبوەشــێنێتەوە و سنووری خاک/جوگرافیــا ســەرلەنوێ دابڕێژێتەوە و هاوکات یاسایەکی نوێ دیاری بکات. ئانتۆنی گیدینز[٥] لە کتێبی کۆمەڵناسـیدا سەبارەت بە پەیوەندیــی نێوان دەوڵەت و خاک دەڵێت: دەسەڵاتداریێتیی دەوڵەتگەلی کۆن، سنووری ورد و ڕوونیــان نەبــوو و ئاســتی کۆنترۆڵی دەسەڵاتی ناوەندی لەســەر خاکەکەیان زۆر کەم بــوو. چەمکی دەســەڵاتداریێتی - واتە دەســەڵات لە هەموو ئــەو ناوچانــەی ژێر دەســەڵاتی خــۆی، هەیمەنــەی هەبێت و هێزی بێ ڕکابەری ئەو ناوچانە بەئەژمــار بێــت - مانایەکــی ئەوتــۆی نەبوو. بــەڵام هەموو دەوڵەت-نەتەوەکان، ئەو فۆرمە لە دەســەڵاتداریێتییان هەیە[٦]. مانــای دەوڵــەت بــۆ گیدینز بریتییە لە، دەزگای سیاسیــی دەســەڵات (ناوەندگەلێــک وەکــوو پارلمان یــان کۆنگرە، لێپرســراوان و فەرمانبــەران و ناوەندگەلــی مەدەنــی) کــە لەســەر خاکێکــی دیاریکــراو دامەزراوە و لە پشتبەســتن بە دەزگای یاســایی و هەروەهــا دەکارگرتنی هێزی سەربازی، بۆ بەکردەوەیی کردنی سیاســەتەکانی، کەڵک وەردەگرێت . بــە دەربڕینێکی دیکە، دەوڵەتــی نەتەوەیی، بەبــێ دیاریکردنی ســنووری خاک ناتوانێت دابمەزرێت و مانای نابێت.

یەکێــک لە پۆلێنبەندییــە گرینگەکانی شــمیت، پێناســەکردنی «بابەتی سیاسی[٧]» بوو، بەو واتایە کە دەکرێت/پێویســتە بابەتی سیاســی لەگەڵ بابەتی دیکــە وەکوو بابەتی جوانیناسـانە، ئابووری و ئەخلاقــی و... جیا بکرێتەوە. ئەم پێوەرە تایبەتە سیاســییە کە کردەوە و ویستی سیاســی دەتوانین پێوەی گــرێ بدەیــن، جیاوازیی نێوان دۆســت و دوژمنــە. جیاوازیی دۆست و دوژمن ئاماژە بە ترۆپکی یەککرتوویی و لێکدابڕان، پێکهەڵکردن و دوورکەوتنــە دەکات. ئــەم تایبەتمەندییە دەتوانێــت لە ئاســتی تیۆریــک و پراتیکدا بوونی هەبێت. «بۆ پێناسەکردنی دوژمن، هەر ئەوەندەی کە ئەو لە ڕووی هەبوونەوە جۆرێک بێگانە و ئەویدی بێت، بەســە. بەجۆرێک کە لە خاڵی کۆتاییــدا، ئیمکانــی لێکهەڵپرژان لەگەڵ ئــەو هەبێت»[٨]. کەوایــە بوونی هەر سیســتەمێکی دەســەڵاتداریێتی لەگــەڵ ئەگەری هەمیشــەیی شەڕ ڕووبەڕوویە، بۆیە دەســەڵاتدار پاش دیاریکردنی سـنووری دەســەڵاتداریێتی، لــە یەکــەم هەنگاودا ســوپای نەتەوەیــی پێکدێنێــت (بڕوانە بەشی یەکەمی وتارەکە).

> هەوڵی
> بێوچانی هەموو
> نەتەوەکان بۆ
> بەرزتر کردنەوەی
> دەسەڵاتداریێتیی خاکی
> خۆیان ڕوونی دەکاتەوە
> کە پێکەوەژیانی
> یەکسانی دوو نەتەوە
> لەژێر دەسەڵاتی
> یەک دەوڵەت و یەک
> خاکدا چەندە بێ مانا و
> پارادۆکسیکاڵە

دەوڵــەت وەکــوو کیانێکی سەرانســەر سیاســی، مافــی ڕاگەیاندنی شــەڕ، واتە ئیمکانی ڕاستینەی بڕیاردان لە بارودۆخی دوژمن و توانســتی شەڕکردن لەگەڵ دوژمنی، بــە یارمەتیی دەسەڵاتێک کە لێیەوە سەرچاوە دەگرێت، هەیە. شمیت لە کتێبی «بیرۆکەی پارتیزان[٩]»دا دەڵێت: لە تیۆریی شــەڕدا، ئەوە دەستنیشــانکردنی دوژمنایەتییــە کــە بــەردەوام مانا بە شــەڕ دەبەخشــێت. هەرچەشــنە هەوڵدانێــک بۆ ســنووردارکردن و پەرەپێدانی شــەڕ دەبێت ئەم تایبەتمەندییە ڕەچاو بکات کە سەبارەت بە چەمکــی شــەڕ، دوژمنایەتــی چەمکی بنەڕەتییە. هەروەها دەستەبەندیی جۆرەکانی شەڕ، پێویســتی بە پۆلێنبەندیی جۆرەکانی دوژمنایەتییە[١٠]. بەڕەچاوکردنی ئەم ڕوانگەیە باشــتر دەتوانیــن چەمکگەلــی پێوەندیدار بە شــەڕ وەکوو شــەڕی نەرم فــام بکەین.

بەواتایەکی دیکە، لەگـەڵ قەبووڵکردنی دوو گریمانەی دامەزرانی دەسەڵات لەسەر خاک و ماناداربوونی دەسەڵات بەپێی پێناسەکردنی دوژمن، دەگەینە ئەو دەرهاویشـتە لۆژیکییە کە تاکەکانی نێو سنووری خاکی ژێردەسەڵات دەبن بە سووژە/دۆست و تاکەکانی دەرەوەی سـنوور دەبنـە ئۆبژە/دوژمن. شـەڕ وەکوو دوایەمین کەرستەی سیاسی، ڕوونکەرەوەی ئیمکانێکە کـە لەپێناوی هـەر بۆچوونێکی سیاسـیدا، جیاوازیی نێوان دۆست و دوژمن دەردەخات. ئەم بابەتە تا کاتێک مانای هەیە کە جیاوازیـی نێوان مرۆڤەکان بەشـێوەی کردەکـی یان لانیکەم بەشـێوەی شـاراوە هەبێت. لەلایەکی دیکەوە، شەڕکردن بەهۆی ویسـتی تایبەتەن دینی، تایبەتەن ئەخلاقی یان ئابـووری بێ مانا دەبێـت. پۆلێنبەندیی دوسـت و دوژمن، و هەروەها شەڕ، ناتوانێت لەم دووفاقیگەلەی پانتایی چالاکیی مرۆڤەوە سەرچاوە بگرێت.

لێکۆڵەران لە دەیەی ۱۹۶۰ی زایینییەوە دەسـتەواژەی «توندوتیژیی سیاسـی»ـیان بەو مانایە بەکار هێنـاوە کە گرووپگەلی نێو کێشمەکێشێکی سیاسی، هەڕەشە لە یەکتر دەکەن یان خەسـاریان پێ دەگەیەنن. ئەم دەستەواژەیە لە سـەرەتادا هەموو جۆرەکانی دژایەتیگەلی نێوخۆیی لەهەمبەر حکوومەتی (وەکوو تیرۆریسـم - ڕێپێوان - شـۆڕش و خەباتـی ڕزگاریخوازانەی دژەحکوومەتی، کە بە «توندوتیژیی مەدەنی»ـیش ناودێر دەکران) لەخۆ دەگرت. بـەڵام دواتر بەکارهێنانی ئەم دەسـتەواژەیە بەرینتر بـوو، و کردەوەگەلی توند و سەرکوتکەرانەی حکوومەت لەهەمبەر شـارۆمەندانی وڵاتیشـی لەخۆگـرت کە بە «توندوتیژیی دەوڵەتی» ناوی دەبەن. شـەڕ لە ڕوانگەی یاسای گشتیی ئەورووپاوە، شەڕێکە لە نێـوان دەوڵەتـەکان کە تێیدا سـوپای یەکدەسـتی دەوڵەتێـک لە دژی سـوپای یەکدەستی دەوڵەتێکی دیکە وەگەڕ دەخرێت.

پارتیزانی مۆدێـرن، چاوەڕوانیی عەداڵەت و گەورەییـی لە دوژمنەکەی نییە. یاسـا واتە یەکگرتوویی، تەکووزی و شوێنمەندی، بەڵام پرسـی پارتیزان بریتییە لە پێوەندیی نێوان شـەڕی تەکووزمەند و شەڕی ناتەکووزمەند. هێزی پێشمەرگەی کوردستان کە لە نەبوونی خاکـی سـەربەخۆ و دەوڵەتـی نەتەوەییی کوردیدا لەژێر دەسەڵاتی حیزبەکاندا چالاکی دەکات، دەبێـت لـەم پۆلێنبەندییـەدا جێ بکەینەوە، واتە هێزی پێشمەرگەی کوردستان لـە شـەڕێکی ناشـوێنمەند و ناتەکووزمەند لەگەڵ سوپایەکی شوێنمەند و تەکووزمەندی دەوڵەتی داگیرکەردا ڕووبەڕوویە. بۆیە گیدێنز ئامـاژە بەو خاڵە دەکات کە ئـەو نەتەوە بێ دەوڵەتانـە لەلایـەن دەوڵەتی دەسـەڵاتدار/ داگیرکـەرەوە بەفەرمـی ناناسـرێن. لەوەها نموونەگەلێکدا دەوڵەت-نەتەوەی دەسەڵاتدار لـە ڕێگەی هێـزەوە نکۆڵی لـە کەمینەکان دەکـەن. بۆ نموونە تەبەتییـەکان لە چین و کوردەکان کە ئاخێزگە و ژیواریان بەشـێک لـە تورکیە، سـووریە، ئێـراق و ئێران لەخۆ دەگرێـت. گیدێنز لەگەڵ ئەوەشـدا دەڵێت: «تەبەتییـەکان و کـوردەکان مێـژووی فەرهەنگـی و شارسـتانییەتێکی کۆنیـان هەیە. لەنێو کوردەکانیش چەند بزووتنەوەی سـەربەخۆییخوازانە هەیـە کـە زۆربەیـان لەدەرەوەی خاکی کوردستان چالاکی دەکەن و پێیـان وایە توندوتیژی ڕێگای گەیشـتن بـە ئاکامەکانیانە. هیوایەک بۆ گەیشـتن بە خودموختارییەکـی زۆر بەرتەسـکیش بـۆ تەبەتییەکان و کوردەکان نییە مەگەر ئەوەی دەسەڵاتگەلی دەوڵەت-نەتەوەی دەسەڵاتدار بڕیار بدەن شێوەی هەڵسـوکەوتیان لەگەڵ ئەوان بگۆڕن».[۱۱]

گیدێنز هەروەها لـە کتێبێکی دیکەیدا دەڵێـت: «سـەبارەت بـە «نەتـەوە»، مـن دەگەڕێمەوە بۆ بەشـداری لەسـەر خاکێکی دیاریکراو، کـە لەژێـر بەڕێوەبەرایەتییەکی

یەکگرتوودایە و هەمەم دەزگای دەوڵەتی ناوخۆیی و هەمیش لەلایەن دەوڵەتانی دیکەوە کاریگەری وەردەگرێت. یەک «نەتەوە»، بەوجۆرەی کە من لێرەدا ئەو چەمکە بەکار دێنم، تەنیا کاتێک بوونی هەیە کە وڵاتێک، بەڕێوەبەرایەتییەکی یەکگرتووی لەسەر ئەو خاکەی کە ئیدعای دەکات، هەبێت»[١٢].

ئەم دوو دەربڕینەی گیدینز هەڵگری جۆرێک لە لاپارێزییە، هەرچەند وەکوو پێشمەرج ئاستی چەندنەتەوەبوون و هەروەها داگیرکاری/دەسەڵاتدارێتیی نەتەوەیەک بەسەر چەند نەتەوەی دیکە لەسەر یەک خاکی پشتراست کردۆتەوە، بەڵام بۆ چارەسەرکردنی بەدەسەڵاتگەیشتنی هەر نەتەوەیەک لەسەر خاکی خۆی، ڕێگای خەبات/ڕزگاری پێشنیار ناکات و پێی وایە تەنها دەسەڵاتی نەتەوەی سەردەست دەتوانێت ئاڵوگۆڕ پێکبێنێت، ئەم ڕوانینە ناڕاستەوخۆ بەئۆبژەکردنی نەتەوە ژێردەستەکان لە بەرانبەر سووژەی دەسەڵاتی سەردەستە و دەتوانێت کۆی ڕزگاریخوازیی نەتەوەژێردەستەکان ئەگەر نەڵێین بێ بایەخ لانیکەم بێ ئاکام بکات و هەروەها نەتەوەی سەردەست بۆ چەسپاندنی پێناسەی ناوبراو لە نەتەوە (یەک خاک و یەک بەڕێوەبەرایەتی) ڕەوایی بە خۆی دەدات کە نەتەوەژێردەستەکان لە نەتەوەوە بۆ ئێتنیک دابەزێنێت و لە ڕەوتی مێژوودا هەموو شوناسێکیان لێ بستێنێتەوە. ئەم فۆرماسیۆنە سیاسییەی دەوڵەت-نەتەوەی داگیرکەر لەهەمبەر نەتەوە ژێردەستەکان هەر لە سەرەتای سەرهەڵدانی دەوڵەت-نەتەوەوە تا ئێستا بەردەوام و فۆرمی زاڵ بووە. پێناسەی هێگل لە دەوڵەت، هاوکاتە لەگەڵ بوونی دەوڵەتێکی دیکە، واتە یەک دەوڵەت بەتەنها مانای نییە، دەوڵەتی دیکە هەمان دوژمنە کە شمیت دواتر بە ڕوونی ئاماژەی پێ کرد. بە ڕەچاوکردنی ئەم دوو پێشگریمانەیە، دەتوانین داوەریی دەرکەوتەی کۆتاییی گیدینز سەبارەت بە نەتەوە بێ دەوڵەتەکان ڕەد بکەینەوە.

لویز سنایدێر[١٣] سەبارەت بەم ڕەوتە دەڵێت: «جیهان لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەمدا بە نیسبەت ساڵەکانی ١٩٠٠ی زایینی زۆر جیاوازە. لە کۆتاییەکانی شەڕی دووەمی جیهانیدا، پرسی نەتەوەکان لە ئاسیا و ئەفریقا بە تووڕەییەوە وەگەڕ کەوتەوە. وەرچەرخانێک کە گۆڕانی خێرای نەخشەی جیهانی لێ کەوتەوە. پەنجا و دوو وڵات پێکەوە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانیان پێکهێنا. لەو کاتەوە، خەبات بۆ سەربەخۆبوون دووقات زیاتر لە بەئەندامبوون لەو ڕێکخراوەیە بووە. نەتەوە نوێیەکان زیاتر لە یەک لەسەر سێی خاکی جیهان و زیاتر لە نیوەی حەشیمەتی مرۆڤیان لەخۆ گرتووە. هەریەکەو بۆ نیشاندانی شوناسی خۆی چالاکی دەکات. هەریەکە بۆ قازانجی خۆی تێدەکۆشێت و شانازی بە دەسەڵاتی بڕیاردانی خۆیەوە دەکات، هەموو بەدوای بناغەی خۆیان لە مێژوودا دەگەڕێن. هەریەک ئاڵای خۆی بەرزتر لەوانی دیکە دەکاتەوە و کۆنترۆڵی چارەنووسی خۆیان بەدەستی کەسانی دەرەکی و بەدەستەوەدانی دەسەڵاتدارێتیی نەتەوەیی خۆیان، ڕەد دەکەنەوە. ناسیۆناڵیزم بەردەوام ئەم ڕوانینەی بەنیسبەت دەوڵەت هەبووە»[١٤]. ئەم دەربڕینەی سنایدێر سەرەڕای بەگرینگ نیشاندانی هێماگەلی نەتەوەیی وەکوو ئاڵا و هەروەها تەرکیزکردنەوە لەسەر مێژوو وەکوو کۆڵەکەی ڕێکخەری نەتەوە، دەسەلمێنێت کە ئەگەری گیدینز بۆ ئاڵوگۆڕی هەڵسوکەوتی نەتەوەی دەسەڵاتدار، ئەگەرێکی مایەپووچە و ڕەوتی مێژوو نامومکن بوونی ئەو ئەگەرەی سەلماندووە. سنایدێر بە وردبوونەوە لە ڕەوتی دەوڵەت-نەتەوەکاندا، پێشگریمانەی هەوڵی بێوچانی هەموو نەتەوەکان بۆ بەرزتر کردنەوەی دەسەڵاتدارێتیی خاکی خۆیان ڕوونی دەکاتەوە کە پێکەوەژیانی یەکسانی دوو نەتەوە لەژێر دەسەڵاتی یەک دەوڵەت و

یەک خاکدا چەندە بێ مانا و پارادۆکسیکاڵە.

سمیت سەبارەت بە بیچمگرتنی ئەندێشەی نەتەوە دەڵێت: «بەهۆی ئەوەی ئێتنیسیتی لەبنەڕەتدا لەرووی سرشتییەوە، هەڵگری لایەنێکی ئوستوورەیی و هێمامەندە، و بەو هۆیەوە کە ئوستوورە و هێما و یادەوەری و بایەخەکان بەشێوەی بیچمگەلی دەستکرد[١٥] و چالاکییەکی زۆر هێواش دەگۆڕدرێن، دەگوازرێنەوە و لەم ڕووەوە دۆخی ئێتنیکی لەگەڵ دەستپێکەکەی دەیەوێت بەشێوەیەکی بێ وێنە لە هەوراز و نشێوی ئاسایی و بۆ چەند بەرە سەقامگیر بمێنێتەوە، و تەنانەت بۆ چەند سەدە بەردەوام بێت، هەربۆیە فۆرمگەلێک دروست دەکات لە تێیاندا کۆی ڕەوتگەلی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی، بتوانن ئاشکرا ببن و بەپێی ئەوانە هەمووجۆرە بارودۆخ و تەوژمێک بتوانن کاریگەرییان هەبێت»[١٦].

سمیت دەیەوێت بە ئاوردانەوە لە ئاخێزگە ئێتنیکییەکانی نەتەوە وەکوو ئوستوورە و هێما مێژووییەکان، گرینگیی مێژوونووسینەوە یان تەنانەت مێژووسازی بۆ مانادارکردنی نەتەوە بەچەشنی فۆرمێکی سیاسی نیشان بدات.

بەڕای نووسەر، لەم ڕێڕەوە مێژووییەی سمیتدا، ئەگەری سازانی دوو نەتەوە لەسەر هێما یان ئوستوورەیەکی مێژوویی بەهۆی ویستی هەر نەتەوەیەک بۆ بەخۆیی کردنی مێژوو، ئەگەرێکی مومکین نییە. بەڵام سمیت پێی وایە لە پاش بەدەسەڵات گەیشتنی نەتەوەیەک، دەوڵەتی نەتەوەی سەردەست دەتوانێت بە پشتبەستن بە هەندێک بایەخی یونیڤێرساڵ وەکوو مافی مرۆڤ، جۆرێک لە هەڵکردنی نەرم لەنێوان نەتەوە بێ دەوڵەتەکاندا پێکبهێنێت.

«دەوڵەت وەکوو کیانێکی سەرانسەر سیاسی، مافی ڕاگەیاندنی شەڕ، واتە ئیمکانی ڕاستینەی بڕیاردان لە بارودۆخی دوژمن و توانستی شەڕکردن لەگەڵ دوژمنی، بە یارمەتیی دەسەڵاتێک کە لێیەوە سەرچاوە دەگرێت، هەیە»

مۆنتسرات گیبێرنۆ ڕەخنە لە سمیت دەگرێت و دەڵێت: «سمیت بەڵگەدەهێنێتەوە کە کاتالانەکان وەکوو شارۆمەندانی سپانیا ماف و ئەرکی خۆیان هەیە و لە ڕوانگەی ناوبراوەوە، ئەم وێنایە مەرجەکان بەجێ دێنێت کە هەموو ئەندامانی وڵاتێک دەبێت ماف و ئەرکی یاسایی هاوبەشیان هەبێت. کێشە ئەوەیە کە سمیت ڕوونی ناکاتەوە کە ئایا ئەم ئەرک و مافگەلە دەبێت بە شێوەی دیموکراتیک قەبووڵ بکرێن و دابمەزرێن یان بە پێچەوانەوە، ئەوان دەتوانن بەسەر حەشیمەتێکدا بیسەپێنن. لە ماوەی ٤٠ ساڵی دیکتاتۆریی فرانکۆدا، کاتالانەکان ئەرک و مافی یاساییان گواستەوە نێو خۆیان بەڵام نەتەنها ئەمانە بەسەریاندا سەپێندرابوو بەڵکوو یاساغکردنی زمان، فەرهەنگ و ڕێکخراوەکانی کاتالۆنیایشی بەدواوە بوو. بێجگە لەوە، وەها دێتە بەرچاو کە سمیت دەیەوێت بەڵگە بهێنێتەوە سپانیا «نەتەوەی نەتەوەکان»ە، سەردێڕێک کە لانیکەم جێگای پرسیارە، بەڵکوو ئەو نوکتەیە لەبیر دەکات کە ئەرک و مافی کاتالانەکان بە بارودۆخی ئەوان وەکوو شارۆمەندانی سپانیاییەوە بەستراوەتەوە»[١٧]. گیبێرنۆیش وەکوو سنایدێر چەمکی نەتەوەیەکی دروستکراو لە چند نەتەوە، بێ مانا دەزانێت و پشتبەستن بە هەندێک چەمکی گشتی وەکوو ماف، ناتوانێت بنەڕەتی پرسەکە بپێکێت و چارەسەری بکات. پارادۆکسێک لەنێوان فۆرمی بەئیدعا دیموکراتیکی مافی مرۆڤ و سەپاندنی ئەو مافە لە ڕێگەی هێزی دەوڵەتییەوە هەیە و سوورانەوەی نەتەوە بێ دەوڵەتەکان بە دەوری چەمکگەلی دروستکراو/سەپێندراوی دەسەڵاتی نەتەوەی سەردەست، چەرخێکی

بێ ئاکام و هەر لەسەرەتاوە شکستخواردووە.

کاتێک دەوڵەتێک لەسەر خاکێک دادەمەزرێت کە لە بنەڕەتدا چەند نەتەوە/خاک لەخۆ دەگرێت، توێژی ڕووناکبیر، وردە وردە لە ڕووناکبیربوون بەرەو فەرمانبەری دەوڵەتی وەردەگەڕێن. ئەم دیاردەیە لە دەوڵەتگەلی تۆتالیتێر بە تروپکی خۆی دەگات. دەوڵەتی تۆتالیتێر تەنها بە کۆنترۆڵی کەرستەگەلی کۆن و هێز ناوەستێت، لێرەدایە کە جیاوازیی دەوڵەتی تۆتالیتێر لەگەڵ دەوڵەتی موتڵەقە ڕوون دەبێتەوە. ئەگەر دەوڵەتی تۆتالیتێر دەیەوێت وەکوو دەوڵەتێکی دیکتاتۆر درێژە بە بوونی خۆی بدات، ناچارە کۆی ئەندێشەی شارۆمەندان کۆنترۆڵ بکات و لەم ڕێگەیەوە فەرهەنگ جێگای خۆی بە ڕێکلام دەدات. لە وەها بەستێنێکدا تاک/شارۆمەند لەبەرانبەر دەزگای ڕێکلامی دەوڵەتی کە سیستماتیک و بەردەوام ئەندێشەی ڕەخنەگرانە/ ڕزگاریخوازانە بە گاڵتە دەگرێت، بە دژواری دەتوانێت خۆراگری بکات. ئەگەر لە ڕوانگەی ئاگامبنەوە چۆنیەتیی دەوڵەت-نەتەوەی دامەزراو لەسەر خاکی چەند نەتەوەی دیکە لێک بدەینەوە، دەبینین کە دەوڵەت بۆ پاراستن و بەهێزتر کردنی دەسەڵاتی نەتەوەی باڵادەست ڕێگایەکی جیا لە فۆرمی دەسەڵاتی ڕەهای نییە و لەئاکامدا دەوڵەت-نەتەوە دەبێتە سیستەمێکی تۆتالیتێر. دەوڵەتی تۆتالیتێر بەپێی ئەوەی کە هەموو دەزگا و فۆرماسیۆنەکانی هێزی سیاسی و ئابووریی لەدەستدایە، دەیەوێت و دەتوانێت فۆرماسیۆنە هزری، فەرهەنگی، مەدەنی و ڕووناکبیرییەکانی نێو جوگرافیای دەسەڵاتی خۆی بکێشێتە سەر هێڵی فۆرماسیۆنی دڵخوازی نەتەوەی دەسەڵاتدار. دەسەڵات دەتوانێت ئەم ڕاکێشان/وەرگەڕاندنە لە ڕێکاری بەکارهێنانی هێز بەشێوەی سەخت وەکوو ڕێگای نیزامی/سەرینەوە و یان بەکارهێنانی نەرم وەکوو ڕاگەیاندن و میدیا جێبەجێ بکات. لەم پێگەیە بەولاوە چەمکی ئەمنییەت دەبێتە پێوەری ناوەندیی ڕەفتاری دەوڵەت و لە ئاکامدا خودی دەسەڵات دەبێتە فۆرمێک لە دەوڵەتی ئەمنییەت.

کارکردێکی شاراوەتر لە دەسەڵات هەیە کە کاریگەریی ڕاستەوخۆ لەسەر ئەو شتانەی مرۆڤ دەتوانێت ئەنجامی بدات - توانستەکانیان - دانانێت، بەڵکوو لەسەر «نەتوانستەکانیان» کاریگەریی هەیە؛ واتە ئەو شتەی کە ناتوانن ئەنجامی بدەن

ئاگامبێن دەڵێت:» چەمکی «دەوڵەتی ئەمنییەت»[۱۸] بە ڕادەیەک هاتۆتە نێو وێژمانی سیاسی، کە ئیدی بە دڵنیاییەوە دەتوانین بڵێین «قازانجی ئەمنیەتی»[۱۹] جێگای «قازانجی دەوڵەت»[۲۰]ی گرتۆتەوە.

ئەم دەوڵەتی ئەمنیەتە ئیتر نە «دەوڵەتی حەق»[۲۱]ە و نە ئەوەی فۆکۆ بە «کۆمەڵگەی تەکووزمەند»[۲۲] ناودێری دەکرد. لە فۆرمی دەسەڵاتداریتیی هابزیدا، گرێبەستێک کە دەسەڵات و بڕیاری پێشکەش بە دەسەڵاتدار دەکرد، لەسەر پێشگریمانەی ترسی دوولایەنە و شەڕی هەمووان لەگەڵ هەمووان دامەزراوە: دەوڵەت ئەو هێزەیە کە بۆ کۆتایی هێنان بە ترس بەکار دێت.

لە دەوڵەتی ئەمنیەتدا ئەم چوارچێوەیە پێچەوانە دەکرێتەوە: دەوڵەت بەردەوام لەسەر ترسی شارۆمەندان ڕاوەستاوە و پێویستە بە هەر شێوەیەک بووە ئەم ترسە ڕاگرێت.[۲۳]

ئەم وێنایە لە دەوڵەتی مۆدێرن بەرەو پرسیار لە بینینەوەی دەرفەتی بەرەنگاری لەهەمبەر دەسەڵاتدا هانمان دەدات. ئاگامبێن لە ڕێگەی دلووزەوە هەوڵ دەدات کارکردێکی نوێ لە دەسەڵات پێناسە بکات. «دلووز، کارکردی دەسەڵاتی بە واتای جیاییی مرۆڤەکان لە ئەو شتەی کە دەتوانن ئەنجامی

بدەن پێناسە دەکرد؛ واتە جیابوونەوەی مرۆڤەکان لە توانستەکانیان[۲۴]. هێزگەلی چالاک لە بەکردەیی بوونیان مەنع کراون، چ بە هۆکاری ئەوەی کە بارودۆخی پێویست بۆ بەکردەیی بوونیان ئامادە نەبێت، چ بەهۆی بوونی جۆرێک بەربەست کە بەکردەیی بوونی نامومکین کردبێت. لەهەردوو حاڵەتدا، دەسەڵات، مرۆڤەکانی لە توانستەکانیان جیا کردۆتەوە و بەم شێوەیە نەزۆکیان دەکات - و ئەمە بە دژوارترین فۆرمی دەسەڵات ئەژمار دەکرێت. لەگەڵ ئەوەیشدا، کارکردێکی شاراوەتر لە دەسەڵات هەیە کە کاریگەریی ڕاستەوخۆ لەسەر ئەو شتانەی مرۆڤ دەتوانێت ئەنجامی بدات - توانستەکانیان - دانانێت، بەڵکوو لەسەر «نەتوانستەکانیان» کاریگەریی هەیە؛ واتە ئەو شتەی کە ناتوانن ئەنجامی بدەن یان باشترە بڵێین، ئەو شتەی کە دەتوانن ئەنجامی نەدەن.

ئەم بابەتە کە هەموو توانستێک، هەمیشە جۆرێک نەتوانستە، ئەوەی کە هەر توانستێک بۆ ئەنجامدان، بەردەوام توانستێکە بۆ ئەنجامنەدان، ئامانجی سەرەکیی بیرۆکەی «پەنگراوێتی»[۲۵]یە کە ئەرەستوو لە نۆیەمین کتێبی مێتافیزیادا لێکیداوەتەوە. ئەو دەنووسێت، نەپەنگراوێتی[۲۶]، نەبوونێکە پێچەوانەی بوونی پەنگراوێتی. ئەمە بەو مانایەیە کە مرۆڤەکان بوونەوەرێکی گیاندارن کە لەگەڵ هەبوون لە حاڵەتی هێزدا، ڕێک بەو ڕێژەیەی کە دەتوانن کارێک ئەنجام بدەن، هەر ئەوەندەیش دەتوانن ئەنجامی نەدەن. ئەم تایبەتمەندییە دەرفەت بە مرۆڤەکان دەدات کە «شیاوێتی»[۲۷]ـیەکانی خۆیان کۆبکەنەوە و بە ویستی خۆیان کۆنترۆڵیان بکەن و بیانکەن بە «لێهاتوویی»[۲۸].

نووسەر لە بەشی سێیەمی وتارەکەدا، چییەتی و چۆنیەتیی بەکارهێنانی ئەم کارکردە نوێیە لە دەسەڵات لە لایەن نەتەوە ژێردەستەکانەوە (وەکوو کورد) بەچەشنی فۆرمێک لە خەباتی ڕزگاریخوازانە زیاتر ڕوون دەکاتەوە.

سەرچاوەکان

1. Commissarial dictatorship
2. Sovereign dictatorship
3. Constituent power
4. Constituted power
5. Anthony Giddens (1938)
۶. آنتونی گیدنز با همکاری کارن بردسال، جامعه‌شناسی، ترجمه حسن چاوشیان، (نشر نی،۱۳۸۷)؛ ۶۰۸ .
7. The Concept of the political
۸. کارل اشمیت، مفهوم امر سیاسی، ترجمه یاشار جیرانی و رسول نمازی، (نشر قفنوس، ۱۳۹۳)؛ ۲۴ .
9. Theory of the partisan
۱۰. کارل اشمیت، نظریه پارتیزان، ترجمه طاهر خدیو و مصطفی احمدزاده، (نشر فلات، ۱۳۹۶)؛ ۱۲۳ .
۱۱. جامعه‌شناسی، ۶۴۳ .
12. Anthony Giddens, The nation state and Violence,(Berkeley: Univ. Calif. Press 1984), 116 .
13. Louis L. Snyder (1907-1993)
14. Louis L. Snyder, The new Nationalism,(Taylor and Francis Group, 2017), 7 .
15. artifacts
16. Anthony Smith, The Ethnic Origins of Nations, Oxford Blackwell : 16 .
17. Montserrat Guibernau, Anthony D. Smith on nations and national identity: a critical assessment, Nation and Ntionalism Journal 10, (2004): 130 .
18. security state
19. security reasons
20. reasons of state
21. State of right
22. discipline societies
۲۳. جورج آگامبن، وضعیت استثنایی، ترجمه پویا ایمانی، (نشر نی : ۱۳۹۷)، ۱۴ .
24. Potentiality
۲۵. Dynamia, وشەیەکی یۆنانییە کە لە فارسیدا وشەی بالقوەبودگی بەکاردەبەن.
۲۶. Adynamia وشەیەکی یۆنانییە کە لە فارسیدا وشەی بالقوەنبودگی بەکاردەبەن.
27. capacity
28. faculty

پەروەردەی ژینگەیی

منداڵ لە نێوان شوێن، ژینگە و قوتابخانە دا

ئەفراسیاب گرامی

کۆمەڵایەتی بوون، پرۆسەیەکە کە کەسێتیی منداڵ تێیدا گەشە دەکات و دەبێتە بەشێک لە کۆمەڵگا و کولتووری خۆی. لە ڕوانگەی کۆمەڵناسییەوە، قۆناخەکانی تەمەنی مرۆڤ، بەشداریی لە گرووپە کۆمەڵایەتییەکاندا و هەروەها جیاوازیی وردە کولتووریی نێوان نەوەکان، هۆکاری گەشەکردن و کۆمەڵایەتی بوونی مرۆڤە. لە ڕوانگەی پێداگۆگی یان پەروەردەوە، پرۆسەی فێرکردن و گەیاندنی زانیاری، بەستێنەکانی کۆمەڵایەتی بوونی مرۆڤ و تێکەڵ بوون بە گرووپە جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵگا فەراهەم دەکەن.

سەرەتا

بۆ زۆر کەس لە قوتابخانەدا ئەزموونی چوونە دەرەوە و لە نزیکەوە تێکەڵ بوون بە سروشت و هاوکات فێر بوون، ئەزموونێکی تایبەت و لەبیرنەکراو بووە. ئەم هەستە، پێوەندیی بە «پەروەردەی ژینگەیی» یان «فێرکردن لە ژینگەی نزیک»ەوە هەیە کە قوتابخانەی گوندەکان بەتایبەتی، بە باشی بەکاریان دەهێنا. مەبەست لە پەروەردەی ژینگەیی بەکارهێنانی فاکتۆرە کۆمەڵایەتییەکانی شوێنی نیشتەجێ بوون یان فاکتۆرە بوومی (لۆکاڵی)یەکانی کۆمەڵگا لە پەروەردە و فێرکردندا کە مندال دەتوانێ دیاردە کۆمەڵایەتییەکانی دەورووبەری خۆی بناسێ و روانگەی لە لۆکاڵییەوە بۆ گلۆباڵ بەرفراوان بکات. قوتابخانە، باخچەی ساوایان یان هەر ناوەندێکی دیکەی پەروەردە و فێرکردن، «شوێن» یان «ژینگەی نزیک» بەکار دەهێنێ بۆ ئەوەی کە پرۆسەی خوێندن تێکەڵ بە ئەزموون و نزیک بوونەوەی وانەکانی خوێندن لەگەڵ ژیانی ڕۆژانەدا بکات. شوێن دەتوانێ سروشتی دەوروبەر، مۆزەخانەی ناوچەیی، شوێنێکی مێژوویی، کارخانە یان ناوەندێکی پەروەردەیی و هتد بێ. هەروەها ژینگەی نزیک دەتوانێ پێوەندیی مامۆستاکان، هاوڕێیانی قوتابخانە و تەنانەت ڕێگای قوتابخانەش (شەقام، کۆڵان، دووکان و بازار، خەڵک و . . .) بەشێک بن لە بونیادنانی شوناسی کۆمەڵایەتیی منداڵ لە پانتایی شوناسی تاک و گرووپیدا. بۆیە یەکێ لە باسە گرینگەکانی پەروەردە و فێرکردن کە پێوەندیی ڕاستەوخۆی بە قوتابخانەوە هەیە، ژینگەی دەورووبەر و پەروەردەی ژینگەییە. واتە پرسیاری سەرکیی ئەم باسە ئەوەیە کە شوێن چ کاریگەرییەکی لەسەر مەنتاڵیتێتیی منداڵ دادەنێ و چۆن دەتوانین پەرسپێکتیڤی منداڵ لە قوتابخانەدا گەشە پێ بدات؟

چەمکی شوێن

شوێن یەکێ لە چەمکە سەرەکییەکانی زانستە کۆمەڵایەتییەکانە کە بریتییە لە تێکەڵاو بوونی مرۆڤ و ژینگە کە، کاریگەری لەسەر کۆمەڵایەتی بوون، بونیادنانی شوناسی سیاسی ـ کۆمەڵایەتی، باری دەروونی و براوتی کۆمەڵایەتیی مرۆڤ دادەنێت. تیم کریسوێڵ (Tim Cresswell 2015) لە پێناسەیەکی کورتی شوێندا دەڵێ: «شوێن فەزایەکی واتادارە». هەر لەم پێوەندییەدا بۆ زیاتر شیکردنەوەی ئەم پێناسەیە، جان ئەگنیو(١٩٨٧) لە روانگەی جوگرافیای سیاسییەوە پێی وایە کە چەمکی شوێن لە سێ ئاستدا (Stokke ٢٠١٧ . ل ٥٠) پێوەندیی بە ژیانی کۆمەڵایەتیی مرۆڤەوە هەیە:

- یەکەم، شوێن وەک لۆکەیشن (location)، واتە ماتریاڵ و کەرەستەی خاو کە لە موختەسات(Coordinate system)یکی جوگرافیاییدا هەڵکەوتووە وسنووردارە. پانایی، درێژایی و بارستایی شوێن بە شێوەیەکی موتلەق و سارد کە بریتییە لەژینگەی ژیانی ڕۆژانە وەک ئینفراتراکچێر، خانووبەرە، ڕێگاوبان و . . . . لۆکەیشن پانتایەکی بەرفراوان بۆ ئەزموونی کۆمەڵایەتی و پێوەندییەکانی مرۆڤ بە جوگرافیای دەورووبەرییەوە فەراهەم دەکات.
- دووهەم، شوێن وەک لۆکاڵ (Locale) یان بوومی. چەمکی بوومی پێوەندیی بە ژیانی ڕۆژانەی مرۆڤ و پێوەندییەکانی مرۆڤەوە هەیە. واتە ئەزموونی پێوەندییەکانی مرۆڤ و کۆمەڵایەتی بوونی مرۆڤ لە رووبەرێکی دیاریکراودا و تێکەڵ بوون بە رووبەرێکی گەورەترەوە. لە پێوەندی لەگەڵ ئەزموونی کۆمەڵایەتیی مرۆڤ لە شوێندا، پییر بۆردیۆ چەمکی «هابیتوس یان خووگرتن» دێنێتە ئاراوە کە بریتییە لە شوێنگرتنی کۆمەڵگا لە مرۆڤدا و هەروەها جەستەی مرۆڤ کە گرینگترینە و هەوێنی ئەم گرێدانەیە. لەگەڵ ئەوەیدا کە جەستەی مرۆڤ بە شێوەیەکی

فیزیکی، بیۆلۆژیک و سروشتی نەگۆڕە، بەڵام هەست و ڕەفتاری کۆمەڵایەتیی مرۆڤ و پێوەندیی مرۆڤ بە دەوروبەریەوە لە شوێنەوە سەرچاوە دەگرێ و بەردەوام لە گۆڕاندایە.

■ سێهەم، شوێن سەرچاوەیەک بۆ مانابەخشین. شوناس، هاوپێوەندیی کۆمەڵایەتی، هەستی شوێن (senseof place) ژێرخانی کولتووری و کۆمەڵایەتیی مرۆڤ پێک دەهێنن. هەستی شوێن لە ژیۆپۆلیتیکدا گرینگیی تایبەتی هەیە کە هێمایەکی سیمبۆلیک بە شوێن دەبەخشێ. دەکرێ «مەیدان تەحریری»ی میسر وەک هێمای بەهاری عەرەبی بناسێنێ و لە سیمبۆلێکی ناوچەییەوە بۆ سیمبۆلێکی جیهانی بگوازێتەوە. «مەیدانی تەحریر» جیا لە ڕووی ماتریاڵی و مانا ساردەکەی کە مەیدانێکە لە شاری قاهیرەدا، مانایەکی بەرفراوانی بۆ سیمبۆلەکانی بەهاری عەرەبی لە دنیای گلۆباڵدا دەستەبەر کردووە. واتە شوێن دەتوانێ مانا لۆکاڵییەکەی خۆی بگوازێتەوە بۆ ڕووبەرێکی بەرفراوانتر کە گلۆباڵە. لەم ڕوانگەیەوە نموونەیەکی دیکە دەتوانێ «قەندیل» بێ کە لە ڕووی جوگرافیاییەوە شاخێکی کوردستانە، بەڵام سیمبۆلەکانی بزووتنەوەی نەتەوەیی کوردستان دەگوازێتەوە بۆ ڕووبەرێکی بەرفراوان و جیهانی. بۆ زیاتر تێگەیشتن لە هەستی شوێن، ئێدوارد ڕێلف لە کتێبی «شوێن و بێ شوێنی»دا (١٩٧٦) دەڵێ «مرۆڤ بوون واتە ژیان لە جیهانێکدا کە لێوانلێوە لە شوێنی پڕ لە مانا». جیهانێک کە پڕە لە شوێن بۆ واتادارکردنی ئەزموون و سەرچاوەیەک یان فەزایەک بۆ مانابەخشین. ڕێلف چەمکی شوێن دەخاتە بەر ڕاڤە و لێکدانەوەی جوگرافیای سیاسی و سروشتییەوە. لە ڕوانگەی پێکهاتەگەراییەوە کە شوێن پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتییە و مرۆڤ بەرهەمهێنەرەکەیەتی. هەروەها لە ڕوانگەی دیاردەناسییەوە، شوێن دیاردەیەکە بۆ نزیک بوونەوەی مرۆڤ لە سروشت و ئەو جیهانەی کە لێی دەژی و ئەزموونەکانی کەڵەکە دەکات. ڕێلف چەمکی «جیهانژینگەیی»، بەو مانایە کە ژیان مانا دەبەخشێ بە شوێن، دەهێنێتە ئاراوە. واتە شوێن بونیادنەری شوناسە کە ڕێلف بە «شوناسی شوێن» ناوی هێناوە. بەو تێگەیشتنەوە کە شوێن هۆکاری فیندەمەنتاڵی مرۆڤ بوونە و تێکەڵ بوون، تێکهەڵچوون و توانەوەی مرۆڤ لە ژینگەدا، و هەروەها ئاگایی و تێگەیشتنی مرۆڤ لە شوێنی دەوروبەری خۆی، دەتوانێ دنیای خۆی و شوێنی خۆی بونیاد بنێت. بەو واتایە کە کەڵەکەکردنی ئەزموونەکانی، پاڵ بە دنیای دەسکردی خۆی، واتە شوێنی دەسکردی خۆیەوە دەنێت (Birkeland ٢٠١٤، ل. ١١٩ ـ ١٣٠).

یوڤاڵ نووح هەراری لە کتێبە بەناوبانگەکەی خۆی بە ناوی «ساپیێنس، مرۆڤی ژیر»دا، ئاماژە بە «فانتازیای گێڕانەوە»ی مرۆڤ دەکات کە توانی وەک بوونەوەرێک بەسەر زەویدا زاڵ ببێ و بونیادنەری شوێن بێت. دەستەواژەی «خەیاڵی هاوبەشی مرۆڤ» پێوەندیی بە شوێنەوە هەیە کە مرۆڤ تێیدا گەشە دەکات و خەیاڵەکانی بەرفراوان دەکات. ئەم ڕوانگەیە لای زۆربەی کۆمەڵناسەکان بایەخی تایبەتی هەبووە. کارڵ مارکس پێی وابووە کە ئەزموونەکانی مێژوو بە بێ شوێنێکی جوگرافیایی بوونی نەبووە و ناکرێ شوێن و مێژوو لە یەکتری داببڕین. ئەم ڕوانگەیەی مارکس بۆ «شوێن»، لە لای ئانتۆنی گیدێنز وەک پێوەندیی مرۆڤ بە شوێنەوە پێناسە کراوە کە مرۆڤ بونیادنەر و دروستکەری شوێنە. ئەو پێی وایە کاتێ مرۆڤ بەشدارە لە جموجووڵەکانی دنیادا، شوێنی خۆی بونیاد دەنێ، مانای پێ دەبەخشێ و هاوکاتیش مێژووی خۆی بونیاد دەنێت. مارتین هایدگێر لە کتێبی «کات و بوون»دا، باس لە چەمکی شوێن دەکات کە هۆکارێکە بۆ «بوون». واتە شوێن هۆی خولقاندنی دەرفەتەکانی مرۆڤ

لــە پێناو «بوون»دا و هۆکارێــک بۆ بونیادنان و گەشەســەندنی مرۆڤ وێنــا دەکات. هەر بــەو هۆیەوەیە کە هایدگێر پێی وایە شــوێن تەنیــا هۆکاری بــوون نیە، بەڵکــوو هۆکاری ئەزموون و بونیادنانیشــە (Birkeland، ٢٠١٤ ل. ١٩٩ ـ ١٣٠). وێــرای هەمــوو ئــەم ڕوانگە جیاوازانە لەمەڕ چەمکی شــوێن و پێوەندیی مرۆڤ بە شــوێنەوە، جێگای باسە کە شوێن ڕۆڵێکی گەورە لە ژیانی کۆمەڵایەتیی مرۆڤدا دەگێڕێت، واتە شــوێن مــرۆڤ فێر دەکات و بونیادی دەنێت. گرینگیی ئەم باســە لێرەوە دەســت پــێ دەکات کە مرۆڤ لــە داوێنی دایکەوە بونیادنەری شــوێن و مانابەخشین بە شوێنە. هەر ئەم هۆکارەشە کە زانایانی بواری پەروەردە و دەروونناسی، گرینگیی تایبەتیان بــە پەروەردەی ژینگەیــی داوە و لە نزیکەوە تێکەڵ بوون بە ژینگەیان لە قوتابخانەدا برەو پێ داوە و بەشــێکە لە دیداکتیک (شێوازی وانەگوتنەوە)ی مامۆستاکان.

چەمکــی کۆمەڵایەتی بوونــی مرۆڤ و ژینگە

ئێمــەی مرۆڤ بە پێی قۆناخەکانی تەمەن لە ژینگەی جۆراوجۆردا پرۆســەی کۆمەڵایەتی بوونی خۆمــان تێدەپەڕێنــن. کۆمەڵایەتی بوون، پرۆسەیەکە کە کەسێتیی منداڵ تێیدا گەشە دەکات و دەبێتە بەشێک لە کۆمەڵگا و کولتووری خۆی. لە ڕوانگەی کۆمەڵناسییەوە، قۆناخەکانــی تەمەنــی مــرۆڤ، بەشــداریی لــە گرووپــە کۆمەڵایەتییەکانــدا و هەروەها جیاوازیــی وردە کولتووریی نێــوان نەوەکان، هــۆکاری گەشــەکردن و کۆمەڵایەتی بوونی مرۆڤە. لە ڕوانگەی پێداگۆگی یان پەروەردەوە، پرۆســەی فێرکــردن و گەیاندنــی زانیاری، بەســتێنەکانی کۆمەڵایەتــی بوونی مرۆڤ و تێکــەڵ بوون بــە گرووپــە جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵگا فەراهەم دەکــەن. واتە لە بنەماڵەوە بۆ قوتابخانــە و لە قوتابخانــەوە بۆ کۆمەڵگا، پرۆسەیەکە کە قۆناخەکانی ڕەفتار و دنیابینیی

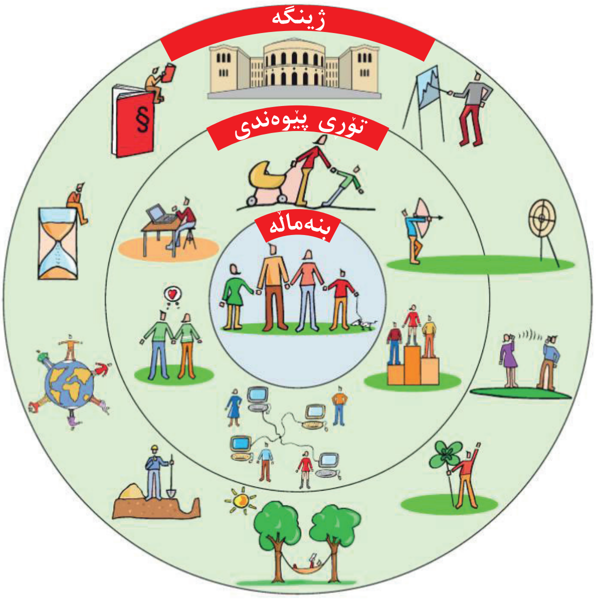

کۆنتێکستی ژینگەی کۆمەڵایەتیبوون

منداڵ پەروەردە دەبێ. بەڵام لە ڕوانگەی دەروونناسییەوە کە پێوەندیی ڕاستەوخۆی بە گەشەی مێشک و دیاردەی ناسین (کۆگنەتیڤ)ەوە هەیە، دەروونناسەکان پێیان وایە کە مرۆڤەکان لە ڕووی ڕەفتار، بیرکردنەوە و گەشەکردنەوە جیاوازن، چێژ و حەز، خەون و بیری جیاواز و تایبەتی خۆیانیان هەیە و بە پرۆسەی جیاوازی کۆمەڵایەتی بوونی خۆیاندا تێدەپەڕن. بەگشتی ئەوەی کە لە هەر سێ ڕوانگەی کۆمەڵناسی، دەروونناسی و پەروەردەوە گرینگیی پێ دەدەن، شیکردنەوە و ڕاڤەی بایەخی قۆناخەکانی تەمەنی مرۆڤە. پرۆسەیەکە کە لە ژینگەی کۆمەڵایەتی و هەروەها ڕۆڵ و بەشداریی تاک لە گرووپە جیاوازەکانی کۆمەڵگادا کە شوناسی جیاوازیان هەیە و کاریگەریی لەسەر شکڵگرتنی کەسایەتیی مرۆڤ دادەنێن، ڕوو دەدات. کۆمەڵایەتی بوونی مرۆڤ پرۆسەیەکی هەمیشەییە و ئامانجی کۆمەڵایەتی بوونیش تێکەڵ بوون بە کۆمەڵگا و خۆرێکخستن و بەشداریی لە کۆمەڵگایە کە فاکتۆرەکانی ژیان، سەرچاوەکانی ژیان، ئابووری کۆمەڵایەتی، کولتوور و یاساکانی کۆمەڵگا کۆنتێکستی کۆمەڵایەتی بوونی مرۆڤ پێک دەهێنن کە تێیدا هەست و بیری مرۆڤ گەشە دەکەن.

ژینگەی قوتابخانە

لە دنیای ئەمڕۆدا پەروەردە و فێرکردن وەکوو ژێرخانی پەرەسەندنی بەردەوام و سامانی گشتیی کۆمەڵگا چاو لێ دەکرێ. کۆڵەکەکانی گەشەی ئابووری، کولتووری و کۆمەڵایەتیی هەموو کۆمەڵگایەک لە پرۆسەیەکی پەروەردە و فێرکردنی ئازاددا بناغەکەی دادەنرێ و ئایندەی پەرەسەندنی بەردەوام بۆ کۆمەڵگا گەشتر دەکات. لەم ڕوویەوە هەتا ئێستا قوتابخانە یەکەم ناوەندی پەروەردە و فێرکردن بووە کە بە شێوەیەکی تۆکمە و سیستەماتیک، هەموو دەوڵەتێک بۆ پەروەردەی نەوەکانی داهاتووی، پلان و بەرنامەی بۆ دادەڕێژێت. چەمکی قوتابخانە وەک ناوەندێک یان ئینیستیتۆیەکە کە فەزایەکی کۆمەڵایەتیی بۆ پەروەردە و فێرکردنی منداڵ، مێرمنداڵ و گەورە دەخولقێنێ، و شوێنێکە بۆ «وانە، وانەفێر بوون، وانە وتنەوە».

بە لەبەرچاوگرتنی پێگەی مێژوویی قوتابخانە لە کۆمەڵگادا، کارکردەکانی

قوتابخانــە، کۆڵەکەی بونیادنانی ســەرمایەی کۆمەڵایەتــی و کولتووریــی کۆمەڵــگان کە لێرەدا من بەکارکردی حەوتەوانەی قوتابخانە لە ڕەوتی مێــژوودا دەستنیشـــانم کردووە و بریتین لە:

- بەرهەمهێنانــەوەی میراتــی زانســتی (Knowledge)، کولتــووری و کۆمەڵایەتیی هاوبەش و گەیاندنی بە نەوەکانی داهاتوو.
- کارامەکردنی دامەزراوە و ڕێکخراوەکانی کۆمەڵــگا و بەرهەمهێنانی زانیاری و تواناییی نوێ بۆ کۆمەڵ و شارۆمەندیسازی.
- کارکردی شووناسسازی و بەرزکردنەوەی ئاســتی ئاگایی، تێگەیشتن، زانین و توانایییە سەرەتایییەکانی مرۆڤ.
- کارکــردی کۆمەڵایەتــی بــوون و دووهەمین بیاڤی بنەڕەتیی کۆمەڵایەتی بوونی مرۆڤ دوای بنەماڵە.
- شــوێنێک بــۆ بزاوتــی کۆمەڵایەتی و بیچمگرتنی شوناسی گشتیی کۆمەڵ.
- پێکهێنــەری فــەزای پێوەندیــی کۆمەڵایەتــی و ئۆلگوی کۆمۆنیکەیشــن لە نێوان گرووپە جیاوازەکانی کۆمەڵ.
- بەرزکردنەوەی ئاســتی مێتاکۆگنەیشن لای منــداڵ و پــەروەردەی ڕەخنەگرانــە و بەرفروانکردنــی ڕوانگــەی مێژوو، ئێســتا و داهاتوو.

کارکردی حەوتەوانەی قوتابخانە لە تیۆری سۆســیال کۆگنێتیڤی فێرکردنــەوە (Social cognitivelearning theory) ئالبێرت باندورا سەرچاوەی گرتووە کە ئامانجی گەشە کردنی کارکردەکانــی قوتابخانــە و بەرزکردنــەوەی ئاگایی لە کۆمەڵدایە. باندورا بەوە ناسراو بوو کە ڕوانگەیەکی تایبەتی بۆ کەسێتیی مرۆڤ هەیە کە فێر بوون، پێوەندیی کۆمەڵایەتی و ناسین (کۆگنەتیڤ) لە باســە ســەرەکیيەکانیەتی. لــەم تیۆرییــەدا کۆمەڵایەتــی بوونی مرۆڤ بە پێــی فاکتۆرەکانی ناســین(کۆگنەتیڤ)، ڕەفتــاری(behavior) و ژینگەی کۆمەڵایەتی گەشە دەکات. فاکتۆرەکانی ناسین بریتین لە زانســت، ئەزموون و تێگەیشتن کە لە ڕووی فیزیکی و مەنتاڵەوە لای مرۆڤ گەشە دەکەن. فاکتۆرەکانــی ڕەفتاریــی کارزانــی، تەمرین، هەســتی کارامەیی بــە پێی گەشــەکردنی تواناییــە ســەرەتایيیەکانی منداڵ گەشــە دەکات. هەروەها فاکتۆەکانی ژینگەیی بریتییە لــە نۆرم، بەشــداری لە کۆمــەڵ و تواناییی باوەربەخۆ بوون لە کۆمەڵ و خوددا.

لێرەدابــۆ زیاتــر شــیکردنەوەی تیۆری سۆسیال کۆگنێتیڤی فێرکردن و «پەروەردەی ژینگەیــی» لە ڕوانگــەی ژان پیــاژە و لێڤ ڤیگۆتسکییەوە دەیخەینە بەرباس:

ڕوانگەی کۆگنەتیڤی پیاژە

لە دەیەی شەستی ســەدەی بیستەمدا، ژان پیــاژە (١٨٩٦ ـ ١٩٨٠)توانی گۆڕانکارییەکی بنەڕەتی لە سیستەمی پەروەردە و فێرکردنی

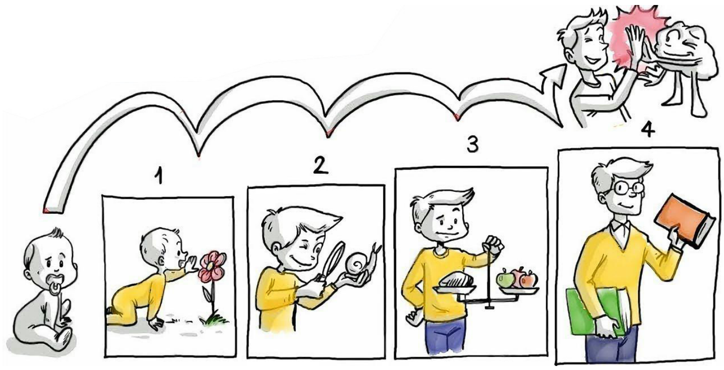

مۆدێرنـــدا بهێنێته ئـــاراوه. پیـــاژه پێی وابوو كه قۆناخەكانی گەشـــەكردنی زەینی منداڵ بـــه ئەزمـــوون و وشـــیاری له سروشـــت و ژینگەی دەورووبەری و دەستراگەیشـــتن به زانیارییەوه دەست پێ دەكات. منداڵ توانایی بونیادنانەوەی زانیاریی له یاریكردن و ئەكتیڤ بووندا هەیه كه جیهانی دەورووبەری پێوەندیی به حەزەكانی منداڵەوه گرێ ئەدات.

پیاژه چوار قۆناخی ســـەرەكیی گەشەكردنی منداڵ دەستنیشان دەكات(Imsen, 2008):

یەكەم، قۆناخی هەست و جووڵه، له لەدایك بوونەوه هەتا دوو ســـاڵی. لەم قۆناخەدا منداڵ زمان فێر نەبووه و به هەســـت و جووڵەكانی لەگەڵ دنیای دەورووبەریدا له پێوەندیدایه و له دیاردەكان و كاریگەریان تێدەگات. هەروەها به شێوەیەكی فیزیكی هەستە سەرەكییەكانی وەك: هەســـتی چێشـــتن، بۆنكردن، بیستن، بینین، هەستپێكردن دەناسێتەوه.

دووهـــەم، قۆناخـــی فامكردنـــەوه پێش عەمەلیات، له دوو ســـاڵ هەتا حەوت ســـاڵ. لەم قۆناخەدا منداڵ كارەكانی به شـــێوەیەكی هێمایی و فیزیكی دەكات و بیركردنەوەیەكی ژیرانـــەی لـــه پێوەندی لەگـــەڵ دیاردەكانی دەورووبەریدا نییه. لەم قۆناخەدا زەینی منداڵ هێشـــتا بۆ كاری زەینی ئامادەییی نیه و پێی وایه كه شته بێ گیانەكان، گیاندارن و یارییان لەگەڵ دەكات. مەبەست له عەمەلیات، دانانی چوارچێوه یـــان ڕێكارێكی لۆژیكی بۆ كردنی كارێكه.

سێهەم، قۆناخی عەمەلیاتی هەستپێكراو لـــه حەوت ســـاڵ هەتـــا دوازده ســـاڵ. لەم قۆناخەدا منداڵ توانایی ڕێكخستن، ڕیزكردن و جێخســـتنەوەی شـــتەكانی دەورووبەری هەیه و له واتاكانی ژماره، بارســـتایی، پانی و درێژی و . . . تێدەگات. گرینگیی ئەم قۆناخه ئەوەیه كه چالاكییەكانـــی ژیانی ڕۆژانەی به شـــێوەیەكی كۆنكرێته و توانایی لێكدانەوەی دیارده ئابســـتراكت و زەینییەكانی لاوازه یان هێشتا گەشەی نەكردووه بەڵام بەدوای كەشف كردنی دنیا و دیاردەكانـــی دەورووبەریەوەیه. چوونه دەرەوەی منداڵانی باخچەی ساوایان بۆ ناو دارستان و دروستكردنی خانووی منداڵانه و یاریكردن له سروشتدا بەشێكه لەو كەشف و دۆزینەوەیه لای منداڵ.

چوارەم، قۆناخـــی عەمەلیاتی وێنەیی له دوازده ســـاڵ هەتا چوارده ساڵ. ئەم قۆناخه بـــەرەو پێگەیشـــتوویی فیكـــری و گەنجی دەڕوات. هەســـتی باڵانس، توانایی داهێنەرانه و ڕەخنەگرانەی تێـــدا بەهێز دەبێ و نائارامه. ژینگەی كۆمەڵایەتی و شوێن دەوری سەرەكیی له چالاكییەكانی مێشـــكیدا هەیه. پیاژه پێی وایـــه كه پێكهاتـــەی مەنتاڵیتێتی منداڵ لەم قۆناخـــەدا بـــەرەو پێگەیشـــتوویی دەڕوات. دەیڤید ســـۆبل (١٩٩٠) له توێژینەوەیەكدا، گرینگییەكی تایبەتی به تیۆریی كۆگنەتیڤی پیـــاژه ئەدات و لـــه پـــەروەردەی ژینگەییدا وەك مۆدێلێـــك بەكاریان دەهێنێت. ســـۆبل بـــه وتووێژ لەگەڵ ســـەدان منداڵ و گەورەدا بۆی دەركەوت كه پێوەندی لەگەڵ شوێندا و دروستكردنی شـــوێن گرینگترین نیشانەكانی كۆمەڵایەتی بوونی مرۆڤن له شوێندا. ئەو پێی وابووه كه دروســـتكردنی خانوچكەی منداڵانه و كۆڵانـــه، باوترینیان بووه. ســـەرنجڕاكێش ئەوەیه كه منداڵ «شـــوێنی نهێنی» بۆ خۆی بونیاد دەنێ كه پێوەندییەكی تایبەتیی لەگەڵ دروست دەكات.

ئـــەوەی لای پیاژه گرینگـــه و بایەخی پەروەردەیـــی هەیـــه ئەكتیـــڤ و چالاك بوونی منـــداڵ له ژینگـــەی قوتابخانەدایه كه له قۆناخەكانی ســـەرەتاییدا بتوانێ توانا ســـەرەتاییەكانی خۆی گەشـــه پێ بدات. لێـــرەدا به ئامـــاژه بەتێڕوانینی مێژوویی بۆ ڕۆڵـــی قوتابخانـــه، توانا ســـەرەتاییەكانی منداڵانیـــان بریتین له: توانایی خوێندنەوه، نووســـین، حەســـابكردن، بەكارهێنانـــی دیجیتاڵ و بیـــری ڕەخنەگرانـــه. كارزانی

و کارامەیی منداڵ لە بوارەکانی خوێندنەوە، نووسین و حەسابکردن لە مێژووی فێرکردن و پەروەردەدا گرینگیی تایبەتی هەبووە، بەڵام لە دنیای ئەمڕۆدا و بە لەبەرچاوگرتنی پێشکەوتنی دنیای دیجیتاڵ، زانین و بەکارهێنانی زمانی دیجیتاڵ و ئامرازەکانی، گرینگیی تایبەتی خۆی هەیە. هاوکات بیری ڕەخنەگرانە کە بریتیە لە خوێندنەوە، نووسین و دیالۆگی ڕەخنەگرانەش پانتاییەکی بەرفراوانتری لە زانستی پەروەردە و فێرکردن داگیر کردوە. لە کۆنتێکستی پەروەردە و فێرکردندا، تواناییە سەرەتاییەکانی منداڵ دەتوانێ ئاستی زانین، توانین و هۆشیاریی گەشە پێ بدات. واتە منداڵ کاتێ شتێک بزانێ، لەوانەیە تواناییی بەکارهێنانی نەبێت. بەڵام لە قۆناخی توانین هەم تواناییی بەکارهێنانی زانیاریی هەیە و هەم دەگاتە هۆشیاری کە لە ئاکامدا پلەکانی داهێنەرانە و بیری ڕەخنەگرانەی بەهێز دەبێت.

ڕوانگەی کۆمەڵایەتی ـ کولتووری ڤیگۆتسکی

ڕوانگەی کۆمەڵایەتی ـ کولتووریی فێرکاری، پێوەندیی بە گۆڕانکاریی کۆمەڵایەتیی کۆمەڵ و بەشداریی تاک لەو گۆڕانکارییانەدا هەیە و هاوکات کاریگەریی دیاردەکانی کۆمەڵ لەسەر ڕەوتی ژیانی تاکەکانی کۆمەڵ و پرۆسەی پەروەردە و فێرکردن هەیە. ڤیگۆتسکی پێی وایە کە قۆناخی منداڵی بەرهەمی فاکتۆرە کۆمەڵایەتییەکانە و دروستکراوی کۆمەڵ، کولتوور و مێژووە. ڤیگۆتسکی لە تیۆرییەکەی خۆیدا پێی وایە کە گرینگی بە سێ فاکتەری کۆمەڵایەتی بۆ فێرکردنی منداڵ ئەدات:

یەکەم، زمان، زمان مەنتاڵیتێتی مرۆڤ پێک دەهێنێت. لەم ڕوانگەیەوە زمانی جەستە کاریگەریی قووڵ لەسەر پەروەردە و فێرکردنی قوتابی دادەنێ و منداڵ دژکردەوەی بە زمانی جەستە بەرجەستە دەبێ و هاوکات فاکتۆرە کۆمەڵایەتییەکانی زمانی جەستە ئەناسێتەوە.

دووهەم، نێوەنجیگەری: سەیرکردن،

ســەرنجدان، ولامدانــەوە و هەڵســەنگاندن کەرەســتەی گرینگی پرۆســەی فێرکردن و گەشەکردنی باری دەروونیی منداڵن.

ســێهەم، هێڵــی گەشــەکردنی ڕێژەیی، ڤیگۆتســکی پێی وابوو کە قوتابی لە هێڵێکی تایبەت و سنووردارادا تواناییەکانی خۆی تاقی دەکاتــەوە و هاوکات لە هێڵێکی ســنووداری دیکەدا داوای یارمەتی لە دەوروبەری دەکات. منــداڵ لە کات، فەزا، شــوێن و کۆمەڵێکدا لەدایــک دەبێ و قۆناخەکانــی فامکردنەوە و تێگەیشــتنی بۆ دنیا بەدەست دێنێت. هەموو کۆمەڵگایــەک چوارچێوەیەکــی تایبەتی بۆ مومکیــن و نامومکینەکانی خــۆی هەیە کە چــۆن پێناســەی منداڵ و قۆناخــی منداڵی دەکات. لەم تیۆرییەدا منداڵ لە کۆنتێکستی جیــاوازی شــوێن و ژینگــەی کۆمەڵایەتیدا پێدەگات. ئەزموون لە شوێندا و گەشەکردن لــە ژینگەیەکــی کۆمەڵایەتیــدا کاریگەریی لەســەر ئەزموون و چۆنیەتیی ئەزموونکردن دادەنێت. بۆ نموونــە منداڵانی پەنابەر کە لە شــەڕ و نائارامی وڵاتەکەیانەوە هەڵکەندراون، تووشــی تراوما و خەمۆکیی قــووڵ و ترس دەبــن کە لە منداڵانی بــۆ نموونە کۆمەڵگای سکاندیناویدا ئەو ئەزموونە نابینرێ. لەبەر ئەم ئەزموونگەلەیە کە لۆیس چاڤلا (١٩٩٢) دەڵێ شــوێن دەبێ ژینگەیەک بێ کــە ئەمنیەت و ئارامــی، پێکــەوە بــوون و هاوپێوەندیــی کۆمەڵایەتــی و دەرفەتــی داهێنەرانــەی هەبێت. لە پێوەندی لەگــەڵ ئەم تیۆرییەدا، هێربێرت میــد(١٨٦٣ ـ ١٩٣١) لە تیۆرییە بەناوبانگەکــەی خۆیدا بەناوی «گشــتاندنی ئەوی دی» و دروســت بوونی کەســایەتیی منداڵ لە کۆنتێکستی کۆمەڵایەتیدا، پێی وایە کە قۆناخی منداڵی، قۆناخی لاساییکردنەوەی گەورەیە و بنەماییترین تێگەیشتنی منداڵ لە ڕۆڵی گەورەیە. منداڵ لە ڕوانگە و مۆتیڤەیشنی گەورەکانەوە (باوک و دایک)، فێری «کارلێکە هێماییــەکان «symbolicinteractionism دەبێ کە کۆنتێکستی کولتووری و کۆمەڵایەتی بەرهەمیان هێناوە (Birkeland, 2014).

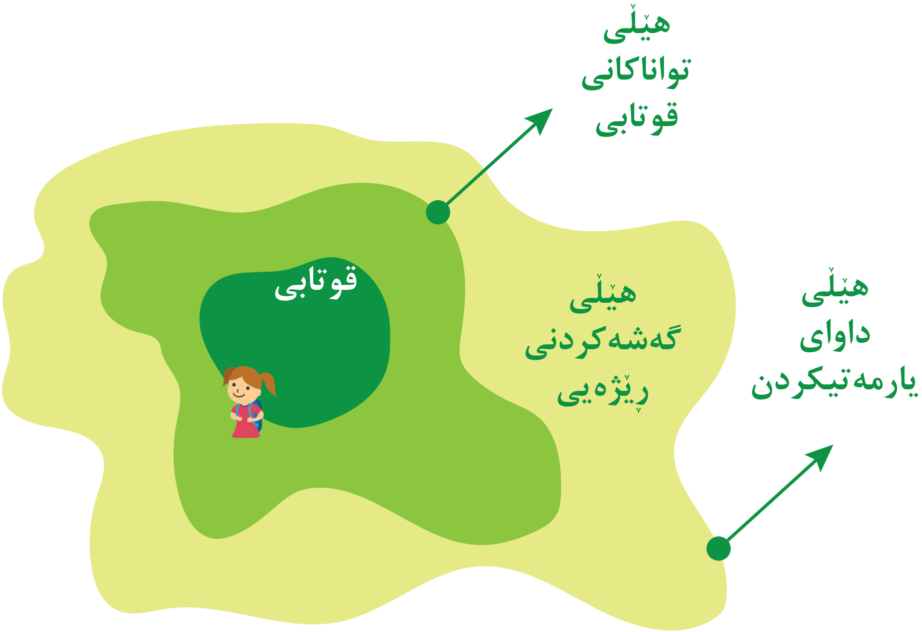

جوگرافیــای ژیانــی ڕۆژانــەی منداڵ، شوێنی منداڵ یان شوێنێ بۆ منداڵ

پرسیارێک کە هەمیشە ڕووبەڕووی ناوەندەکانی فێرکردن و پەروەردە دەبێتەوە ئەوەیە کە چی لەبارەی شــوێنێکی تایبەت بــۆ پەروەردەی منداڵان دەزانین؟ تەنیا شوێنێک کە دەتوانێ لــە گەشــەکردنی قۆناخەکانــی منداڵاندا بۆ منــداڵان واتــای هەبێت، شــوێنێکە کە لە ڕوانگەی خــودی منداڵانەوە و بە پێی زەینی منداڵان دروست کرابێت. قوتابخانە، باخچەی ســاوایان و ناوەندەکانی دیکــەی فێرکردن، ڕووبەرێکی بەرفراوان بۆ پەروەردەی منداڵان دروست دەکەن کە پارمەتیدەری بیچمگرتنی شوناســە لای منداڵ کە بــە ئەزموون کردن و فێــر بوون بەدەســتی دەهێنێ. ســیمۆن کالتینگ بە جوگرافیای ژیانی ڕۆژانەی منداڵ ناوی دەبات. بۆ منداڵ بونیادنەری هەســتی شــوێنە و لە جوگرافیای ژیانی ڕۆژانەیدا مانا بە شــوێن دەبەخشــێ کە لە پێنج ڕوانگەوە گرینگیی هەیە:

فێر بــوون: لە شــوێندا منداڵ لــە ڕێگای یارییەوە، نەناســراوەکان دەناسێ و کەشفیان دەکات، ئەزموونەکانی تاقی دەکاتەوە و فامی بە دیاردەکانــی دەورووبــەری دەکرێتەوە و هاوکات تواناییەکانی خۆی گەشە پێ ئەدات. فێرکردن لە دوو بەستێنی بنەماڵە و ژینگەی نزیکــدا ڕوو دەدات کە کەرەســتە فیزیکی و ئابستراکتەکانی پێوەندیگرتن بەکار دەهێنێت. کەرەســتەی ماتریاڵ و فیزیکــی بریتین لە کەرەســتەی یــاری پێ کــردن و بونیادنانی ئیدەکان. کەرەســتەی ئابستراکت بریتین لە زمان و کولتوور.

زانیاریــی لــۆکاڵ: منــداڵ لــە ڕێــگای زانیارییەکانــی و شــیاریی لەمەڕ شــوێنی دەورووبەری، توانایی بونیادنەوەی شــوێنی دەبێت. واتــە کەرەســتەکانی دەوروبەری بۆ دروســتکردنی شــوێنی نوێ ئامادە دەکات و بەکاریان دەهێنێ.

مانادار بوونی شــوێن: منداڵ شــوێنێکی مانادار دروست دەکات کە پەیوەستە بە بیر و زەینیەوە و بە ڕاڤەی ئەو لە شوێنی نوێ؛ کە دەکرێ دروستکردنی خانوویەکی منداڵانە بێ، دەکرێ کولانەیەک بێ، دەکرێ دروستکردنی یارییەک بێ کە ناوی لەسەر دانێ و چیرۆکی خەیاڵاویی بۆ دروست بکات.

هەست: منداڵ هەستە سەرەتاییەکانی خۆی وەک: تووڕەیی، خۆشــحاڵی، خــەم و پەژارە، بێزاری و ترس و ... بە شــوێنی دەســکردی خۆیەوە گــرێ دەدات. لەبــەر ئەوەیە مرۆڤ هەســتێکی هەمیشــەیی و دانەبڕاوی لەگەڵ کۆڵان، گەڕەک یان شــوێنی گــەورە بوونی خۆیــدا هەیە چونکا مرۆڤ هەســتەکانی لەو شوێنەدا پەروەردە کردوە.

ئەمنیەت و پارێزراوی: ئەمنیەت و پارێزراو بــوون، گرینگتریــن هۆکاری فێــر بوونە لە ژینگەی دەورووبەر و بــە پێی گۆڕانکاری لە ژیانــی مرۆڤدا، بایەخــی ئەمنیەتیش گۆڕانی بەسەرداهاتووە. بۆ نموونە لە ژیانی شارنشینیی نوێــدا، ترافیک و مەترســییەکانی گرینگیی تایبەتی هەیە، یــان نە بوونی فەزای کراوە و ئازاد بۆ یاریــی منداڵان و چالاکیی فیزیکیی منداڵان. لە ڕوانگــەی مێژووییەوە ئەمنیەت و گۆڕانکارییەکانی ژینگەی مرۆڤ توانیویەتی کاراکتەری قۆناخەکانی پەروەردە و فێرکردن بگۆڕێ (Birkeland, 2014).

دەڵێــت ســۆبل (Sobel, 1998) لــە تاقیکردنەوەی جوگرافیــای ڕۆژانەی منداڵ، پێــی وایە کە منــداڵ بە پێــی قۆناخەکانی گەشــەکردنی و کۆمەڵایەتی بوونــی (ئاماژە بە تیۆریی پیاژە)، پێرســپێکتیف و ڕوانگەی بۆ دەوروبەرەکەی، گۆڕانی بەســەردا دێ. بە شێوەیەکی کۆنکرێت، تاقیکردنەوەیەک دەخاتە بــەردەم منداڵان بۆ ئەوەی کە نەخشــەیەک لە شــوێنی ژیان و نیشــتەجێ بوونی خۆیان بکێشن. نموونەی وێنەکان (sobel، ۱۹۹۸، ل ۱۴ ـ ۱۳) بە پێی تەمەن بەم شێوەیە بووە:

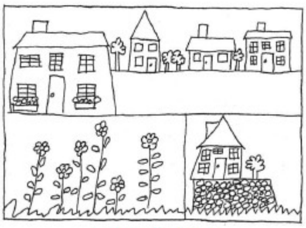

Out and About
(Matthew, 7 years old)

No Place Like Home
(Rebecca, 5 years old)

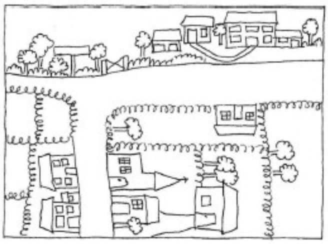

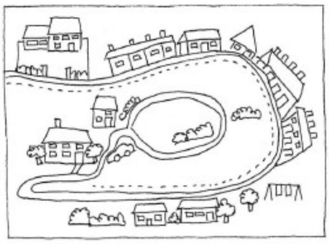

It Takes a Village
(Heather and Vivian, 9 years old)

Up, Up, and Away
(Travis, 11 years old)

هەروەهـــا ســـۆبل ڕاڤـــەی نۆســـتالۆژیکی بۆ دروستکردنی نەخشەیەک لە شوێنی پەروەردە و گەورە بوونی خۆی لە منداڵیدا دەکات و پێی وایە کە مەنتاڵیتێتی مرۆڤ لە قۆناخەکانی منداڵیدا گەشـــە دەکات و دەمێنێتـــەوە کـــە بەرهەمی کۆنتێکستی کۆمەڵایەتیی دەورووبەرییەتی.

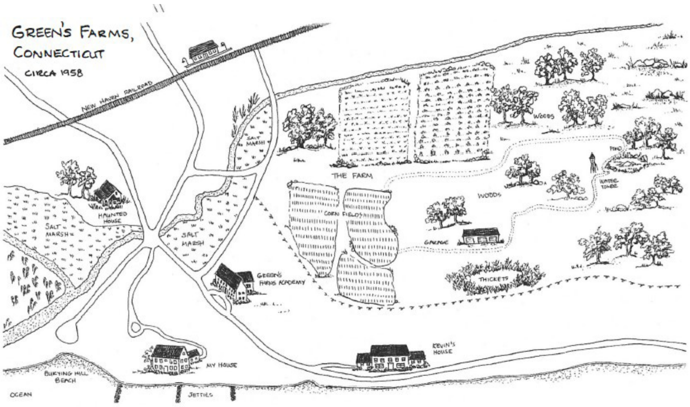

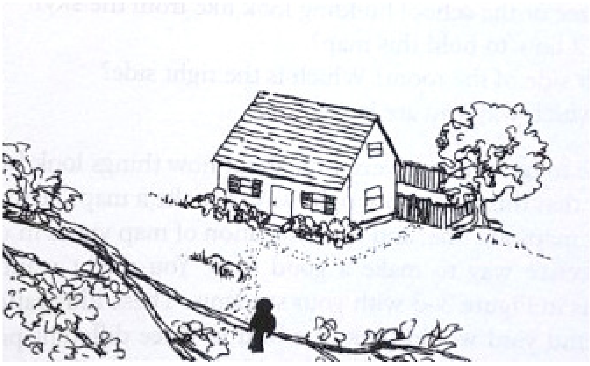

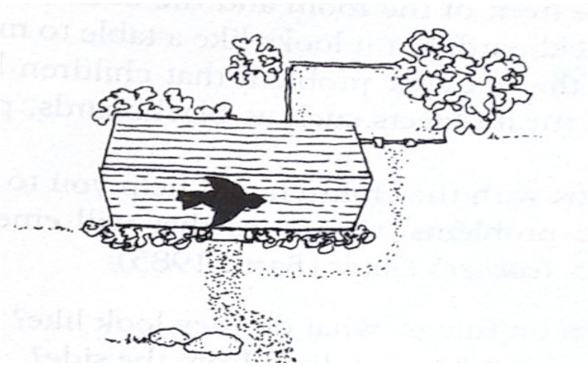

ویڕای ئەوەی ســۆبل پێــی وایە جوگرافیای ڕۆژانەی منداڵ بەردەوام لە گەشــەکردندایە، هاوکات بەدوای شوێندا دەگەڕێ و لای منداڵ مانای دروست دەکات کە بە پێی قۆناخەکانی تەمەن ســێ جۆر پێرســپێکتیڤیش (sobel، ١٩٩٨ . ل. ٣٠) لای منداڵ گەشە دەکات:

■ ڕوانینی فڕۆکەیی AerialView:

(دەکــرێ لە زمانی کوردیــدا بە داڵبین وەربیگێڕینەوە). دیــاردەکان دوور و بچووک دەبینێ و چوارچێوەی ڕوانینەکەی بەرفراوانە.

■ ڕوانینی پانۆرامیــک panoramic view:

■ ڕوانینی وێنەیی pictorial view: بە Frog perspective واتــە ڕوانینی بۆقیش

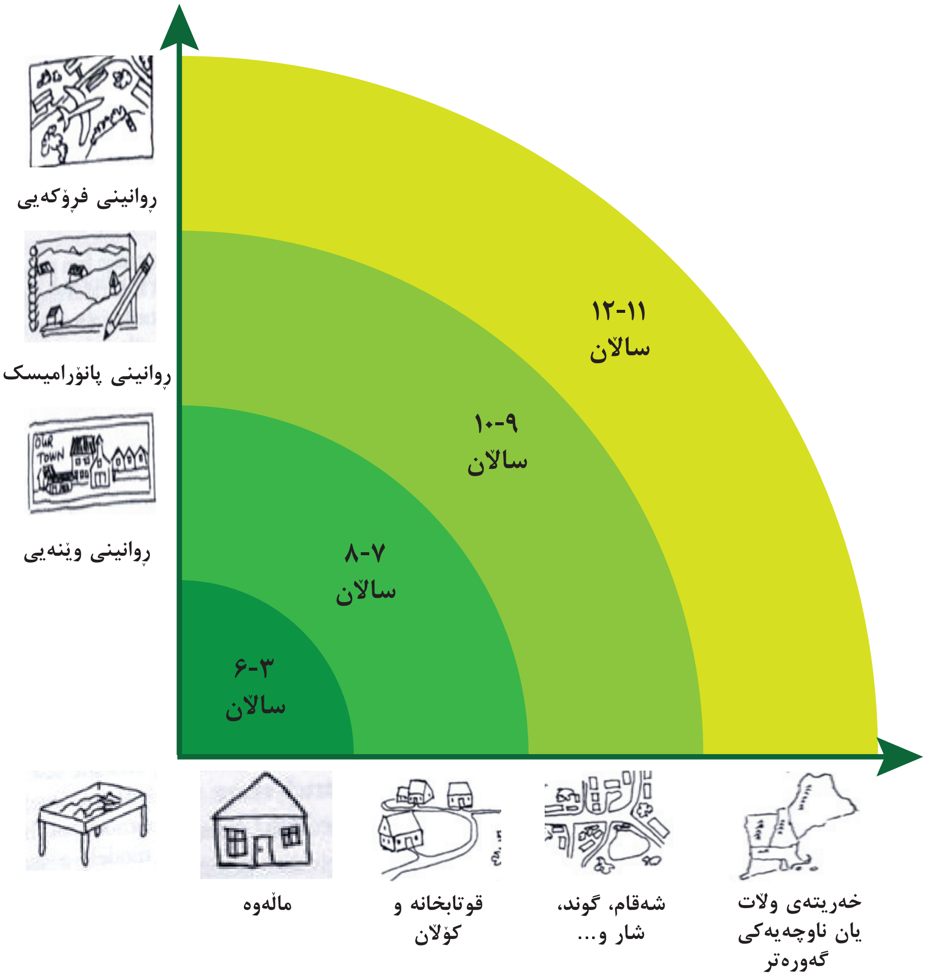

بەناوبانگە. بە شێوەیەک کە دیاردەکان گەورە دەبینێ.

ئەنجامی لێکۆڵینەوەکانی سۆبل (ل ٤٥) لە پەیوەندی لەگەڵ جوگرافیای منداڵەوە، بەم شێوەیە کە ئاستی گەشەکردنی ڕوانین و تێگەیشتنی منداڵ لەگەڵ دیاردەکانی دەورووبەریدا بە پێی تەمەن دیاری دەکات:

کاتلین سیمون لە کتێبی «Children›s personal geographies and the English Primary school geography curriculum» دا خشتەیەکمان بۆ دادەنێ کە منداڵ لە پەیوەندی لەگەڵ درووستکردن، ڕێکخستن و مانادار کردنی شوێنی دەسکردی خۆیدا، دەتوانی تواناییەکانی بەم شێوەیە پەروەردە بکات:

شوێنێک بۆ کردنی کاریّ: بەکارهێنانی هەست، جموجووڵ، دروستکردنی خەیاڵ و چیرۆک، چالاکی، مەترسی و خولقاندنی ڕووداو و هەروەها سنووردارکردنی شوێن.

شوێنێک بۆ بیرکردنەوە: کونجکۆڵی، زانیاری، چاڵێنج، ئەنگیزە و مۆتیڤەیشن، سەرنج و تێرامان.

شوێنێک بۆ هەستپێ کردن: هەستی ئەمنیەت و پارێزراوی، هەستی پاراستن، پشتیوانی، چاودێری و خەمخواردن بۆ شوێنێک و هەروەها هەستی تێکەڵ بوون و هاوپێوەندی بە شوێنەوە.

شوێنێک بۆ بوون: خاوەندارێتیی شوێن، ئازادی و توانایی لە ئیدارەکردنی شوێندا، بەشداری لە بونیادنانی هەستی گشتی و کۆمەڵدا و هەستی باوەڕبەخۆ بوون (Martin، ٢٠٠٦. ٢٩ ـ ٥٤).

ڕوانگەی مێژوویی بۆ سیستەمی پەروەردەی ئێران

لە پێوەندی لەگەڵ فەزا، شوێن و ژینگەی کۆمەڵایەتی کە پێوەندیی بە کۆمەڵایەتی بوونی مرۆڤ لە قوتابخانەدا هەیە، قوتابخانە سەرچاوەیەکە بۆ ماناداركردن و شوناسسازیی مندالّ لەو قۆناخگەلەی کە پیاژە و ڤیگۆتسکی گرینگییان پێ داوە. ئەگەر بە شێوەیەکی کرۆنۆلۆگی لە پێگە و ڕۆڵی قوتابخانە بڕوانین مێژوویەکی درێژخایەنی لە کۆمەڵگای مرۆڤایەتییدا هەیە و هاوکاتیش سیستەمی خوێندن دیاردەیەکی دنیای مۆدێرن و بەرهەمی شۆڕشی پیشەسازییە.

وشەی «school» لە وشەی یۆنانی «σχολή»ـەوە وەرگیراوە کە بە واتای «کاتی پشوو» هاتووە (ویکی پیدیا). حەبیبوڵڵا تابانی لە کتێبی «هاونەتەوەیی کورد و ماد»، لە بەشی «ڕۆڵی کورد لە گەشەی کولتووریی جیهانیدا» پێی وایە کە وشەی «سکووڵ» لە «ئەسکۆڵ»ەوە وەرگیراوە کە لە سەردەمی ئەشکانی و ساسانییەکاندا شوێنی خوێندنی فەلسەفە و زانستی ئەو سەردەمە بووە و هەروەها ئێستاکە ناوی گوندێکە لە ناوچەی سنووریی «مەریوان»دا. (تابانی، حبیب الله، ١٣٨٠ ـ ه. ل. ٢٩٤). لە ئاتێنی کۆندا، ئاکادیمیای ئەفلاتوون وەکوو یەکەمین فۆرمی قوتابخانە ناودێر کراوە. دواتر قوتابخانەی پەروەردە و خوێندنی ئایینی لە کەنیسە، مزگەوت و شوێنە ئایینییەکانی دیکەی دنیادا بڕەوی پەیدا کردوە. لە کوردستاندا، حوجرە بنەمای خوێندن و پەروەردە بووە کە بێگومان هەموو توێژەکانی کۆمەڵگا توانایی دەستڕاگەیشتن بە خوێندنیان نەبووە.

بەڵام بە دوای شۆڕشی پیشەسازی لە ئەورووپادا، قوتابخانەکان بۆ چینی نەجیبزادەکان پەرەی سەند کە هەتا ناوەراستی سەدەی هەژدەهەم بۆ هەموو کۆمەڵگا باو نەبوو. ئەو گۆڕانکارییانەی کە لەسەدەی هەژدەهەمدا لە ڕووی کۆمەڵایەتی، ئابووری و سیاسییەوە ڕووی دا، دەروازەیەکی بەرین بەرەو خوێندن و بەرزکردنەوەی ئاستی وشیاریی کۆمەڵگا بوو.

قوتابخانە لە کوردستاندا بە شێوەی ئەمرۆیی لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا و لە ژێر کاریگەریی ڕەوتە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانی قاجاریدا برەویان پەیدا کرد. شۆڕشی مەشرووتە (١٩٠٥ ـ ١٩١١) و ڕیفۆرمی دەوڵەتی عوسمانی (١٨٣٩) لە ژێر کاریگەریی گۆڕانکارییەکانی دنیای ڕۆژئاوادا، بوونە هەوێنی گۆڕانکاریی قووڵ لە سیستەمی کۆمەڵایەتیی ئێران و عوسمانی کە بێگومان کاریگەریی لەسەر کۆمەڵگای کوردستانیش هەبوو. لە «متمم قانون اساسی مشروطه» و ئەسڵی ١٨ و نۆزدەهەم باس لە ئازادیی خوێندنی زانست و مەعارف بۆ هەمووان دەکات بە مەرجێ کە شەرع ڕێگای پێ دابێ و هەروەها خوێندنی ئیجباری دەبێ لە لایەن وەزارەتی علووم و مەعارفەوە ڕێوشوێنی بۆ دیاری بکرێت». (متمم قانون اساسی مشروطه)

کە لە ڕاستیدا بە کردەوە هیچ هەنگاوێکی بۆ هەڵنەگیرا و زیاتر بۆ چینی دەوڵەمەند و نەجیبزادەکانی کۆمەڵگای ئێران بوو. لەو پێوەندییەشدا کەنیسەی مەسیحی، جوولەکەکان و مسیۆنێرەکانی ئەورووپایی

له ئێران و کوردستاندا ڕۆڵی سەرەکییان له دروستکردنی قوتابخانه‌کاندا هەبوو. قوتابخانەی کلّدانییەکان له گەرەکی کلّدانییەکانی شاری سنه له ساڵی ١٨٩٦ی زایینی له لایەن ڕێکخراوی «پرماکد»ەوە دروست کراوە. له سەرەتای سەدەی بیستەمیشدا ڕێکخراوی «ئالیانس»ی جوولەکەکان، کۆمەڵێک قوتابخانەی له شارەکانی کرماشان، هەمەدان، ورمێ، سنه و بیجاڕ و زۆر شاری دیکه کردەوە که تایبەت به خوێندنی باوی ئایینی نه بوون . (ویکیپێدیا).

له بەستێنەکانی دروست بوونی قوتابخانەکان له ئێراندا دەتوانین ئاماژە بکەین بە:

- گۆڕانکاریی سیاسی و کۆمەڵایەتی له سەدەی هەژدەهەم و کاریگەرییەکانی لەسەر مەملەکەتی ئێران و عوسمانی.
- پەروەردەی کۆمەڵگا و بەرزکردنەوەی توانا سەرەتاییەکانی نەوەی نوێی کۆمەڵگا.
- زۆر بوونی حەشیمەتی شارنشین، گۆڕانی دیموگرافی و کاریگەریی لەسەر فاکتۆرەکانی ژیان .
- پێویستی هێزی کارامه و لێزان.
- نیشتەجێ بوونی خێڵه کۆچەرییەکان و تێکەڵ بوونیان لەگەڵ کۆمەڵگادا.
- سیاسەتی کۆنترۆڵ، یەکدەست کردنی کۆمەڵگا له هەموو ئاستەکانی سیاسی و کۆمەڵایەتیدا.

و...

زۆر هۆکاری دیکه که فەزای سیاسی و کۆمەڵایەتیی ئەو سەردەمە پێکی هێنا بوون. فەزایەک که پێکهاتنی دەوڵەت ـ نەتەوەکان بە خوێندنەوەیەکی فاشیستیانە بۆ کۆمەڵگا و کەڵکوەرگرتن له سۆسیال داریۆنزیمی کۆمەڵایەتی، له هەوڵی یەکدەست کردنی کۆمەڵگا و توانەوەی کەمایەتییە نەتەوەیی و دینییەکانی کۆمەڵگادا بوون. له ئەورووپا دەوڵەت نەتەوەکان به کەڵکوەرگرتن له ئامرازەکانی خوێندنی زۆرەملێ و سەپاندنی زمانی دەسەڵات بەسەر کەمایەتییەکاندا، زۆربەی نەتەوە و ئەتنیکەکانیان سڕیەوە و دەوڵەت نەتەوەکان دروست بوون. قەرەج، دۆم، عەشایەر و خێلەکانی تر، جوولەکه و کەمایەتییە ئایینییەکانی دیکه ڕووبەڕووی هەڕەشەی لەناوچوونی یەکجارەکی بوونەوە. ڕوانگەی فاشیستی بۆ کۆنترۆڵ و بەکارهێنانی ئامرازەکانی خوێندن، بریتی بوو له دروستکردنی هێماکانی ئووستوورەیی خاک، زمان و کولتووری نەتەوەی باڵادەست و سڕینەوەی سیستەماتیکی نەتەوەی بندەست و هەروەها پێی وابوو ئەو نەتەوانەی که دەسەڵاتیان نییه خاوەنی شارستانیەت نین و دەبێ یان تێکەڵ به شارستانیەتی نوێ بن یان بتوێنەوە. له ئێرانی سەردەمی ڕەزاشادا، قوتابخانە بووە ئامرازی هاوشێوەکردن و سڕینەوەی نەتەوەکان و بەتایبەتی نەتەوەی کورد. لێرەدا بایەخی مێژوویی ئەم باسە ئەوەیە که دیسکۆرسی پەروەردە لەو دەوڵەتانەی که بەسەر کوردستاندا زاڵ بوون، له ڕێگای کۆنترۆڵی پرۆگرامەکانی خوێندنەوە، ژینۆسایدی فەرهەنگییان بەڕێوە بردووە.

کۆنتێکستی پەروەردەی کتێبەکانی خوێندن و سڕینەوەی شوێن ـ کتێبی توێژینەوە کۆمەڵایەتییەکان (مطالعات اجتماعی) پۆلی پێنجی سەرەتایی به نموونە:

له کتێبی توێژینەوەکۆمەڵایەتییەکانی پۆلی پێنجەمدا (چاپی ١٣٩٨) سەرەڕای ئەوەی که «وتەیەکی خومەینی و وێنەیەکی خومەینی» له زۆربەی کتێبەکانی دەرسی و بەتایبەتی لەم کتێبەشدا بەدی دەکرێ، پێرستی بابەتەکانی له پێنج فەسڵدا هاتووە که بریتین له: ژیان لەگەڵ کەسانی تر، سەرزەوینی ئێران، ژیان لەگەڵ جیهانی دەوروبەر (وڵاتانی دراوسێ)، زیارەتی شوێنە

۱ تقویت عزت و هویت ایرانی ــ اسلامی؛
۲ ترویج و درونی‌سازی اخلاق و ارزش‌های اسلامی؛
۳ شناخت حقوق و مسئولیت‌های فردی و اجتماعی و شهروندی در سطوح مختلف و تقویت مهارت‌ها و نگرش‌های مربوط به آنها؛
۴ شناخت میراث فرهنگی، استعدادها و قابلیت‌های کشور و جایگاه کشور در جهان و توانایی برقراری ارتباطات مؤثر در سطح جهانی؛
۵ پیشگیری از بروز بحران‌های تربیتی و آسیب‌های اجتماعی در کودکان و نوجوانان و کاهش کجروی‌های اجتماعی و گسترش رفتارهای بهنجار؛
۶ گسترش بهداشت روانی، تقویت روحیه خودباوری، نشاط، سازندگی و پویایی امید به آینده و اعتماد به نفس.

پیرۆزەکان (کەربەلا) و دوایین فەسڵی کتێبەکە بابەتێکی مێژووییە سەبارەت بە ئێرانی دوای هاتنی ئیسلام. لە فەسڵی سەرزەوینی ئێراندا باسی جوگرافیای مرۆیی ئێران دەکات و هیچ ئاماژەیەکی بۆ پێکهاتەی نەتەوەیی ـ ئایینی دانیشتوانی ئێران نیە.

دواتر لە لاپەڕەی ۵۱دا باس لە پێناسەی حکوومەتی «کۆماری ئیسلامیی ئێران» دەکات و لەگەڵ ڕێژیمی پەهلەوی بەراوردی دەکات کە «کۆماری ئیسلامی هەڵبژاردەی خەڵکە و ڕێژیمی پەهلەوی ستەمگەر بوە و خەڵک هەڵیان نەبژاردوە. لە درێژەی پێناسەکەیدا بۆ مەشروعیەتدان بە پێناسەکەی، هەڵبژاردنی ۱۱ی خاکیوەی ساڵی ۱۳۵۸ی هەتاوی و ڕێژەی ۹۸٪ی دەنگی «بەڵێ» بۆ کۆماری ئیسلامی دەهێنێتەوە. ئەم پێناسەیە لە ڕووی زانستە کۆمەڵایەتییەکانەوە بێ واتا و ناوەرۆکە، بەڵام گرینگترین پەیامی ئەوەیە کە مێژووی ئێران بەسەر دوو بەشی بەر لە شۆڕش و دوای شۆڕشدا پێناسە دەکات.

هەروەها لە لاپەڕەی ۸۹دا کە باسی کۆماری عێراق دەکات، هیچ ئاماژەیەک بە دانیشتوانی کورد لەو وڵاتەدا ناکات. ئەم ڕوانگەیە بۆ نووسینی کتێبەکانی خوێندن لە پۆلەکانی دیکەدا بەردەوام دووپات دەبێتەوە.

ئەم ڕوانگەیە بۆ کتێبی فێرکاریی ماموستاش دووپات دەبێتەوە.

لە لاپەڕەی ۳ی کتێبی فێرکاریی ماموستا بۆ زانستە کۆمەڵایەتییەکان(چاپی ۱۳۹۸)، ئامانجەکانی خوێندنی ئەو کتێبەی بۆ ماموستا شی کردوەتەوە کە دەبێ منداڵ لەو ساڵەی خوێندندا زانیاری لەبارەی سێ ئامانجی سەرەکی واتە: بەهێزکردنی شوناسی نەتەوەیی (واتە شوناسی ئێرانی ـ ئیسلامی)، ئەخلاقتەوەری لە سیستەمی کۆمەڵایەتی و هەروەها کارامەییەکانی ژیان (یان تواناییە سەرەتاییەکانی ژیان) هەبێت. وێنەیەک:

هەمان ڕوانگە بۆ سەرزەوینی ئێران و شوناسی ئێرانی لە کتێبەکانی خوێندنی سەردەمی شادا دەبینینەوە. لە کتێبی «فارسی» پۆلی پێنجەمی سەرەتایی (ساڵی ۱۳۵۵ی هەتاوی)دا لە لاپەڕەکانی یەکەم و دووهەمدا بە وێنەی شاژن و شا و کورەکەی ڕازاوەتەوە. دواتر لە پێناسەی کتێبی «فارسی؟!» دا، ڕاپۆرتێکی دوایین کار و پرۆژەکانی «شاهەنشا» بەناوی «خدمات اجتماعی شاهنشا» لە ۲۱ خاڵدا هاتووە کە هیچیان پێوەندیی بە کتێبی خوێندنی پۆلی پێنجەمی فارسییەوە نیە.

ئەگەر بە وردی چاو لە مێژووی ژینگەی

قوتابخانــه لــه ئێراندا بکەیــن و کتێبەکانی خوێندن و شێوازی وانەگوتنەوەی مامۆستاکان بخەینە بــەر راڤە و توێژینــەوەوە، دەتوانین ســەدان نموونەی پــەروەردەی ســەقەت و فاشیستیانەی سیســتەمی پەروەردەی ئێران بخەینــە بەرچاوە کە لە مــەودای وتارەکەی ئێمەدا نیە. هێنانەوەی ئەو دوو نموونەیە بۆ ئەوە بوو کە لە ماوەی یەک ساڵی خوێندندا، منداڵ هیچ تێڕوانینێکی بۆ پێکهاتەی کۆمەڵایەتیی ســەرزەوینێک بــە نــاوی ئێــران نابینێ و ناخوێنێتەوە. پارۆدۆکسی کۆنتێکستی خوێندن تەنیا لە ئاست کتێبەکان، دیداکتیک(شێوازی وانەگوتنەوە) و تێڕوانینی مامۆســتاکاندا نیە، بەڵکوو پلانی سڕینەوەی شوناسە جیاوازەکانی کۆمەڵگایــە. بە پێی پێناســە و تیۆرییەکانی گەشــەکردنی کۆمەڵایەتــی، منــداڵ لــە ژینگەیەکــدا تێڕوانینەکانی بەرفراوان دەبێت کە بەها کۆمەڵایەتی و نۆرمەکانی ئەناسێتەوە. بــەڵام کاتێ منداڵ لە نێوان شــوێنی نزیک (واتە ژینگــەی کۆمەڵایەتیــی بنەماڵە هەتا قوتابخانە) ئەزموونێــک تێدەپەڕێنێ و لە ناو قوتابخانە دەکەوێتە ژێر کاریگەریی ئەجێندای شوناسسازیی کۆنتێکســتی پەروەردەیەکەوە کــە خۆی تێدا نابینێتەوە، لە ئاکامدا درزێکی گــەورەی کۆمەڵایەتــی لە نێــوان منداڵ و شکڵگرتنی مەنتاڵیتیی منداڵدا ڕوو دەدات.

وتەی کۆتایی
دیلەمای شوناسی نەتەوەیی

پــەروەردەی ژینگەیی واتــە پەروەردەکردنی منداڵ لــە جیهانێکدا کە نزیکە و هەســتی پێ دەکات. ژینگــە، کولتوور، ئابووری، هونەر و بزاوتە کۆمەڵایەتییــەکان، هەموو ژێرخانی ئەم جیهانــەن کە بە کۆنتێکیســتی لۆکاڵی کۆمەڵــگا ناودێر دەکرێن. لەبــەر ئەوەیە کە منداڵ لە ژینگەی نزیکی خۆیدا بەدوای حەز، ئارەزوو، ویست و خەونەکانی خۆیدا دەگەڕێ و فانتازیــای گێڕانەوەی دەســت پێ دەکات.

بنەماڵە، کۆڵان، شــەقام، ڕێــگای قوتابخانە، دۆســت و هــاوڕێ، مامۆســتا و قوتابخانە و وانەکانــی قوتابخانــە هەموو ســەرچاوەکانی فێــر بوون دەبینن. بــەڵام ئەگەر لە ڕوانگەی جوگرافیای مێژووییەوە بڕوانین، نەتەوەکانی ئێران ڕیشــەی مێژووییان لــە ئێراندا هەیە، کەچی ئەوەی لە دیسکۆرســی سیســتەمی پەروەردەی ئێراندا بــەدی دەکرێ، ڕوانگەی کۆلۆنیالیســتی بــۆ پێکهاتــە کۆمەڵایەتی و سیاســییەکان هەیــە ودرزی کۆمەڵایەتیی گەورەی لە نێوان بیری ئێرانی و دیسکۆرسی نەتەوەیی نەتەوەکانی ئێراندا هێناوەتە ئاراوە. لە لایەکەوە بە برەو دان بە شوناسی دەستکرد و ڕووکەشی ئێرانی لە هەوڵی سووک کردنی شوناســەکانی دیکە و بەکارهێنانی «شوناسی ناوچەیی» (هویت محلی) بۆ کەمایەتییەکانی ئێراندایە و لە لایەکی دیکەشــەوە بانگەشەی شوناسی ئیسلامیی شیعە دەکات کە پەیوەستە بە ڕێتۆریکی سیاســیی کۆماری ئیسلامییەوە لــە نێوخۆی ئێران و ناوچەکــەدا. ڕاهێنان و پــەروەردەی زەینی منداڵ بۆ ئەم جیهانبینیە ناکۆکە، دووڕێیانێکە لە بەردەم کەســایەتیی منداڵدا کە دەبێتە گرێکوێرەیەک لە شوناس و هەستی باوەڕبەخۆبووندا.

لەگەڵ ئەوەشدا سیســتەمی پەروەردەی ئێران وەکوو ســامانی کۆمەڵایەتــی چاو لە سیســتەمی پــەروەردە دەکات و ئەیهــەوێ لــە ڕێگای پــەروەردەوە شوناســی ئێرانی ـ ئیســلامی پەروەردە بکات. چەمکی شوناسی ئێرانی ـ ئیســلامی، پێوەندیــی بە تێڕوانینی پاوانخوازانەی ناســیۆنالیزمی فارس و شیعەوە هەیە کە فاکتۆرە کولتووری ـ دینییەکانی بە لێشاو لە کتێبەکانی خوێندندا بەدی دەکرێ و ئەوەی پێگە و شــوێنی نادیــارە نەتەوە و کولتوورە جیاوازەکانی ئێرانە.

لــە پێوەنــدی لەگــەڵ کۆنتێکســتی سیســتەمی پــەروەردەوەدا، منداڵانی کورد، ژینگەی کوردستان و بزووتنەوەی نەتەوەیی

کوردستان لە هەرەشەیەکی جیددیدان:
یەکەم: سامانی سیاسی، کۆمەڵایەتی، کولتووری و ئابووری کوردستان داگیر کراوە و تواناییی شوناسسازی لە دەستی کورد ترازاوە.
دووهەم: سیستەمی پەروەردە وەک بنەمای پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی و پەروەردەی نەوەکانی داهاتوو لە لایەن داگیرکەرەوە پلانی بۆ دارێژراوە و ماوەی زیاتر لە سەدە ساڵە سیاسەتی توانەوەی شوناسی نەتەوەییی کوردی گرتۆتە بەر.
سێیەم: شوێن یان ژینگەی نزیکی پەروەردە کە قوتابخانە و ناوەندەکانی دیکەی فێرکردن و هەروەها ژینگەی کۆمەڵایەتیش دەگرێتەوە لە ژێر دەسەڵات و دەسترۆشتوویی دەوڵەتدایە و بە بیرێکی کۆلۆنیالیستیانە مامەڵەیان لەگەڵ دەکات. (نموونەی سڕینەوەی هێماکانی کۆمەڵگای کوردستان لە ژینگەی قوتابخانە و کتێبی دەرسیدا)
چوارەم: بزووتنەوەی سیاسیی کورد لە پێوەندیی لەگەڵ پەروەردە و فێرکردندا کەمتەرخەم بووە و نەیتوانیوە گرێکوێرەی شوناسسازیی دەسکرد پێچەوانە بکاتەوە.

لە کۆتاییدا بە تێروانینێکی خەسارناسانە بۆ سیستەمی پەروەردە و فێرکردن لە مێژووی ئێراندا، تا بەئەمڕۆ لەڕووی سیاسی و کۆمەڵایەتییەوە سیستەمێکی فاشیستی بووە. سەپاندنی یەک کولتوور ـ یەک زمان بەسەر کۆی گوتاری خوێندن لە قوتابخانەکاندا و ڕێکخستنی پرۆگرامەکانی خوێندن بۆ ئاسمیلەکردنی زمان، کولتوور و شوناسی کەمایەتییەکانی ئێران، سەرەکیترین گوتاری زاڵ بەسەر کۆنتێکستی پەروەردەدا بووە. ئەم ڕوانگەیە جیا لەوەی کە لە پەروەردەی میدیایی و سیاسەتی نەرمەئفزاریدا گوتاری زاڵ بووە، لە دارشتنی کتێبی خوێندن، شێوازیپەروەردەی ماموستا و دیداکتیکدا ڕەنگی داوەتەوە.

پێرستی سەرچاوەکان

Birkeland, I. J. (2014). Kulturelle hjørnesteiner : teoretiske og didaktiske perspektiver påklimaom-stilling. Oslo: Cappelen Damm akademisk.

Cappelen Damm AS. (2010, 30. april). Psykologi. Piagets beskrivelse av den tankemessige utviklin-gen. Hentetfra http://psykologi. cappelendamm. no/c799778/artikkel/vis. html?tid=803348

Imsen, G. (2008). Elevens verden. Oslo: Univer-sitetsforlaget.

Jordhus-Lier, D. & Stokke, K. (2017). Sam-funnsgeografi : en innføring. Oslo: Cappelen Dammakademisk.

Martin, F. (2006). Konowledge and understandin-gof places. In Teaching geography in the primary-school : learning to live in the world. Cambridge: Chris Kington Publishing.

Røed, I. (2004). Nærmiljøarbeid i et flerkulturelt område : studie av drabantbyen Fjell i Drammen. Bergen: I. Røed.

Smith, K. H & Grossniklaud, D. (2012, 13. juli). Piaget's stages. Hentetfra http://epltt. coe. uga. edu/index. php?title=Piaget%27s_Stages

Sobel, D. (1998). Mapmaking with children : Sense-of-place education for the elementary years. Portsmouth, NH: Heinemann.

تابانی، حبیب الله (۱۳۸۰). وحدت قومی کرد و ماد، منشـآ، نژاد و تاریخ تمدن کردستان. نشر گسترده. تهران.

سازمان پژوهش و برنامەریزی آموزشی (۱۳۹۸)، مطالعات اجتماعی پنجم دبستان، چاپ پنجم. شرکت افست، تهران.

سازمان پژوهش و برنامەریزی آموزشی (۱۳۹۸)، ڕاهنمای معلم، مطالعات اجتماعی پنجم دبستان، چاپ اول. شرکت افست، تهران.

لینک پایگاه کتابهای درسی،
http://chap. sch. ir/

انوری، حسن(۱۳۵۵)، کتاب فارسی پنجم دبستان.
http://dl. bookiha. ir/ketabhaye%20darsi%20 ghadimi/farsi_panjom_dabestan-1355-shahansha-hi-____%5Bwww. bookiha. ir%5D. pdf

متمم قانون اساسی مشروطه:
https://irandataportal. syr. edu/wp-content/ uploads/7-october-1907-persian. pdf

ڕێکخراوی ئاڵیانس لە ویکیپێدیادا:
https://fa. wikipedia. org/wiki/%D8%A7%D8%A A%D8%AD%D8%A7%D8%AF_%D8%AC%D 9%87%D8%A7%D9%86%DB%8C_%D8%A2% D9%84%DB%8C%D8%A7%D9%86%D8%B3

گرینگیی زمانی دایک

جەواد دانش پەژوو

ئەگەر بیرو بۆچوونی ئێتنۆلۆگەکان لەمەڕ پەیوەندیی نێوان زمان و بیر کردنەوە پەسەند بکەین، دەبینین کە ناتوانین بە کەیفی خۆمان جێگۆڕکێ بە زمانەکان بکەین. زمانی فارسی یا هەر زمانێکی دیکە. ناتوانێ جێگای زمانێکی کە فێر بوونی لە ماڵەوە دەستی پێ کردبێ و گەشەی سەندبێ، بگرێتەوە. منداڵ بە هۆی ڕووبەڕوو بوونەوە دەگەڵ زمانێکی کە بۆی بێگانەیە، نایناسێ و نایزانێ، تووشی ئاڵۆزیی زمان دەبێ و مانا و دەقەکان دەشێوێنێت. ئەوە دەبێتە هۆی لاوازیی هێزی تێگەیشتن و توانای لێکدانەوەی منداڵ و لە ئاکامدا هەستی منداڵ خەوشەدار دەکات.

زمانی دایک باسێکی گرینگ و هەمەلایەنەیە و هەر بە پێی ئەو بایەخ پێدانەیە کە تا ئێستا وتار و کتێب و سـیمیناری زۆری بۆ تەرخان کـراوە. زۆربەی ئەو بۆچوونانــە لە ڕوانگەی ئێتنیکی و سیاســـییەوە لێکدانەوەی بۆ کراوە کە بێ شــک زۆر بەبایــەخ و گرینگن. ئەم وتارە تێدەکۆشـێ گرینگیی زمانی دایک لە گۆشەنیگای پێداگۆژییەوە هەڵسەنگێنێ.

مەســەلەی زمانی دایــک، ئانترۆپۆلۆژی (Anthropologie)ی کولتــوری و کۆمەڵایەتیی زۆر بە خۆیەوە سەرقاڵ کردووە. ئێتنۆلۆگــەکان (Ethnologe) لەســەر ئەو باوەڕەن کە کولتور، بیرکردنەوە و زمان دیاری دەکات. واتا زمان ئامرازێکە بۆ تێگەیشـــتنی دونیا. یانی زمان لە ڕاستیدا هەڵگری کولتورە.

زمان لە هەمو شوێنێک گرینگیی تایبەتی خــۆی پــێ دەدرێ و ئەو گرینگــیە پێدانە تەنیا بەهۆی ئەوە نییــە کە زمان ئامرازێکی پەیوەندی و تێکەڵاو بــوون دەگەڵ کۆمەڵە. زمان بەردی بناخەی پێگەیشتنی منالە. منال لە ماڵەوە دەست بە فێر بوونی زمان دەکات. بەڵام ئەرکی گەشــەپێدان و تێگەیشتنێکی زانستیانەی زمان، بە سیســـتەمی پەروەردە دەسپێردرێ.

زمان هەڵگری کەســایەتی و شوناســـی منالــە. منــاڵ بە هــۆی زمانــی دایکییەوە دەتوانێ دونیای دەوروبەری خۆی بناسـێت و تێـــی بگات و تێگەیشـــتنی خۆشـــی هەر لــە ڕێگای زمانی دایکییــەوە باس و تاوتوێ بــکات. لەڕاســتیدا زمانی دایــک هەڵگری زانســته کۆمەڵایەتییەکانە و تەنیا لە ڕێگای زمانی دایکییەوە، منال دەتوانێ لەو زانستانە بەشدار بێت و کەڵکیان لێ وەرگرێ و ڕەفتار و شــیوەی قســەکردنی جێگای پەسەندی کۆمەڵ، فێر بێت.

بەو هۆیانەوە لە سیســـتەمی پەروەردە و بارهێنانــدا، گرینگییەکــی تایبەتی بە زمان دەدرێت. گرینگیی فێربوونی زمانی دایکی و گەشەپێدانی لە دەستەڵاتدارانی تاران شاراوە نییە و ڕاســت هــەر بەو هۆیەشــەوە، پێش بە فێر بوونی زمانــی دایکیی منالانی غەیرە فارس دەگرن. لــە قوتابخانەکانی ئێران، ئەو گرینگی پێ دانە تەنیا بۆ منالانی فارس زمانە و منالانــی غەیرە فارس، لە فێر بوونی زمانی خۆیان بێبەری دەکەن.

ئەگەر بیرو بۆچوونی ئێتنۆلۆگەکان لەمەڕ پەیوەندیی نێوان زمان و بیر کردنەوە پەسەند بکەیــن، دەبینیــن کە ناتوانیــن بە کەیفی خۆمــان جێگۆڕکــێ بە زمانــەکان بکەین. زمانی فارسی یا هەر زمانێکی دیکە. ناتوانێ جێــگای زمانێکی کە فێــر بوونی لە ماڵەوە دەســتی پێ کردبێ و گەشـــەی سەندبێ، بگرێتەوە. منال بە هــۆی ڕووبەڕوو بوونەوە دەگەڵ زمانێکی کە بۆی بێگانەیە، نایناسێ و نایزانێ، تووشــی ئاڵۆزیی زمــان دەبێ و مانــا و دەقەکان دەشــێوێنێت. ئەوە دەبێتە هــۆی لاوازیی هێزی تێگەیشــتن و توانای لێکدانەوەی منال و لە ئاکامدا هەستی منال خەوشەدار دەکات.

ئەگــەر لــە ڕوانگــەی دەروونناســیی فێربوونــەوە بڕوانینە بابەتەکــە، دەزانین کە پرۆســەی فێربوونــی زمان لــە قوتابخانە بە زەحمەتتــر دەبێــت، چونکــە خوێندنەوە و نووســین بۆ منال تەکنیکێکــی تازەیە. خۆ خەریــک کردن بــە زمان و فێــر بوونی بە شــیوەیەکی زانستی، پێویســتی بە هەوڵ و تێکۆشــان و خۆماندووکردنێکی زۆرتر هەیە. بۆ ئەو منالانەی کە هەر لە سەرەتاوە مەجبور دەکرێن بە زمانێکــی بێگانە و تازە بخوێنن، گیروگرفتی دیکەشــی دێتەســەر. ئەوە بەو مانایەیە کە ئەو منالانــە دەگەڵ دوو گرفت بەرەوڕوو دەبنەوە. لەیــەک کاتدا دەبێ هەم زمانێکی تازە و هەم تەکنیکی تازەی نووسین و خوێندنەوە و هەروەها تەواوی دەرسەکانی دیکــەش بە زمانێکــی بێگانە فێــر بن. ئەو منالانە کە هێشتا زۆر پێنەگەیشتوون توشی

گیروگرفت و ئالۆزیی زۆر دەبن.

لە باری پەیوەندیی نێوان قوتابی و مامۆستا گیر و گرفتەکە لەوەش گەورەترە. دەزانین کە متمانە و پەیوەندیی نێوان قوتابی و مامۆستا بابەتێکی زۆر گرینگە و ئەو متمانە و پەیوەندییەش لە ڕێگای زمانەوە پێک دێت. مامۆستا بە هۆی زمانەوە دەتوانێ زانستی خۆیبۆ منداڵ بگوازێتەوە و ژیان و دونیای وی بناسێت. منداڵەکەش هەر لە ڕێگای زمانەوە دەتوانێ پەیوەندی بە مامۆستاوە بگرێت، باسی خۆی دەگەڵ بکات و بە گشتی پەیوەندیی پێوە بگرێت. زمان لە دامەزراندنی پەیوەندیی نێوان مامۆستا و قوتابیدا ڕۆڵی سەرەکی دەگێڕێ. بەڵام منداڵانی غەیرەفارس تاکە ئامرازی دامەزراندنی پەیوەندیی نێوان منداڵ و مامۆستایان لێ زەوت دەکرێ.

زمانێکی کە منداڵ تا ئێستا بە پێی تەمەنی لە باری وشە و پێناسەکردنی دەقەکان لە ماڵەوە فێری بووە و لە ڕێگای ئەو زمانەوە دونیای دەوروبەری خۆی ناسیوە و لە ڕاستیدا شوناسی خۆی لەو زمانەدا دەبینێتەوە، یەکەم ڕۆژ، لەبەر دەرگای قوتابخانەدا دەیقرتێنن.

ئێمە دەزانین کە پرۆسەی فێر بوونی زمان لە کاتی چوونی قوتابخانەدا هێشتا تەواو نەبووە. منداڵ لە قوتابخانە ڕێزمان، وشە، خوێندن و نووسین فێر دەبێ. کەوابوو فێربوونی زمان دەبێ لە قوتابخانە درێژەی پێ بدرێ و نابێ بە هیچ جۆرێک ئەو ڕەوتە بپچڕێ. چونکە ئەو کات نەتەنیا زمانەکە، بەڵکوو پێگەیشتنی کەسایەتی و توانای تێگەیشتن و لێکدانەوەی منداڵ لە ناو دەچێ. ئەوە دەبێتە هۆی ئەوەی کە منداڵ لە پرۆسەی بە کۆمەڵبوونیدا وەدوا بکەوێت و تووشی لەتبوونی زمان (Semilingualismus) بێت. ئەوە بە مانای وەستانی زمانە، چونکە ڕێگای گەشەکردنی لێ گیراوە و بەو هۆیەوە، منداڵ توانایی زمانەوانیی زۆر لاواز دەبێت و توانایی بەکار هێنان و کەڵک وەرگرتن لە وشە و دەقی ئابستراکتی (انتزاعی) نامێنێت.

والبینێر (Walbiner 1985) لە لێکۆڵینەوەیەکدا دەری خست کە لەت بوونی زمان یا نیوەزمان (Semilingualismus) دەبێتە هۆی سەرنەکەوتن لە قوتابخانە و پرۆسەی بە کۆمەڵبوون تێک دەدات و منداڵ توشی گرفتی ڕۆحی دەکات.

یەکیەتیی مامۆستایانی فەرانسە لە بابەت گرینگی و پێویستیی پەروردە و بارهێنان بە زمانی دایک ئاماژە بە چەند خاڵی زۆر گرینگ دەکەن کە بە پێویستی دەزانم بە کورتی ئاماژەیان پێ بکەم. ئەوان لەو باوەڕەدان کە:

- ئینسانەکان بە زمانی دایکیان باشتر و زووتر بیر دەکەنەوە.
- کەسێک کە بە سەر زمانی دایکیدا زاڵە، ئاسانتر فێری زمانی دووهەم دەبێ.
- کەسێک کە زمانی دایکی باش بزانێ، باشتر لە ناوەرۆکی دەرسەکان تێدەگات.
- منداڵێک کە زمانی دایکی باش دەزانێت، هەست بە تەناهی دەکات و کەسایەتیی پتەوی هەیە و هەستی پەیوەندی بە کۆمەڵگاوە بە هێزتردەکات.
- بە هۆی ئەوەی کە لە نێوان زمانی دایکی و بیرکردنەوەدا پەیوەندی هەیە، گەشە کردنی بیر تەنیا بە گەشە کردنی زمانی دایک دێتە دی.

گرینگیی زمانی دایک (یا زمانی یەکەم) بۆ فێر بوونی زمانی دووهەم

دیاردەی دووزمانی لە دونیای ئەمڕۆدا شتێکی باوە و بووەتە واقعییەتێکی کۆمەڵایەتی و کەمتر وڵات هەیە کە یەکزمانە بن. لە ڕاستیدا یەکێک لە ئامانجەکانی پەروەردە، بارهێنانی دوو یا چەند زمانەی منداڵانە و ئەو بابەتە نە تەنیا وەک خاڵی لاواز چاوی لێ ناکرێ، بەڵکوو دەرکەوتووە کە دوو یا چەند زمانی، کاریگەریی زۆر باش لە سەر پێگەیشتن و گەشە کردنی فێربوون و فێربوونی زمانی دیکە دادەنێت. ئەگەر

منـــاڵان هەر لە دەورانی ســـەرەتاییەوە دوو زمانە بار بێن، تێگەیشـــتنێکی قووڵتریان لە ســـەر زمان دەبێت. بەو جۆرە دەتوانن ڕادەی تێگەیشـــتنیان لە ســـەر زمان بەرنە سەر و زمانـــەکان بە یەکەوە هەڵســـەنگێنن. گوێتە (Göthe) شاعیر و لیکۆڵەری ئاڵمانی دەڵێ: «کەســـێکی کە تەنیا زمانێک دەزانێ، ئەو لە ڕاستیدا ئەو زمانەش باش نازانێت».

ئێســـتا ئیدی لە هەمو شـــوێنێک بۆ فێر بوونی زمانی دیکە سەرمایە دادەنێن. کەواببوو بوونی زمانـــی جۆراوجۆر لە هـــەر وڵاتێکدا، ســـەرمایەیەکی باشـــە و دەبێ وەک سامانی میللـــی چاوی لێ بکـــرێ و بپارێزرێ. کۆلیە (Collier George 1976) لە ســـۆنگەی لێکۆڵینەوەکانی چەند ســـاڵەی، لە سەر فێر بوونی زمان دەری خســـت کـــە هەموو ئەو فاکتۆرانـــەی کە بـــۆ فێر بوونـــی دوو زمان پێویســـتن، بەســـتراونەتەوە بەوەی کە تا چ ڕادەیەک لە زمانی دایک کەڵک وەردەگیرێ و نیشـــانی دا کە کەسانی دووزمانە لە ڕێگای زمانی دایکییەوە دەگەنـــە بناغەی عیلمی و ناسینی زانستی زمان.

ئاکامی لیکۆڵینەوەکانی زمانناسانی وەک ڕێبایـــن (Rehbein 1987) و ســـکوتناب (Skutnabb-Kangos 1992) نیشانیان دا کە دەســـتەواژە و توانایـــی زمانەوانی کە لە ڕێگای زمانی دایکییەوە وەدەست هاتوون و ســـەقامگیر بـــوون، دەتوانـــن کەڵکیان لێ وەرگیرێ بۆ زمانـــی دیکە و یارمەتی دەدات بۆ زانیاری لەسەر زمان و تواناییی لێکدانەوە دەباتە ســـەر. ڕێباین (Rehbein) لە ســـەر ئەو باوەڕەیە کە تێگەیشتن لە چیرۆکێک بە زمانی دایک، ئیمکانی گێڕانەوەی چیرۆکەکە بە زمانی دووهەم ئاسانتر دەکات.

بـــە لەبەرچـــاو گرتنی ئـــەو فاکتۆرانەی کـــە ئاماژەیان پـــێ کرا، پێویســـتە لە هەمو شـــوێنێک شانسی بەرامبەر بۆ هەموو مناڵان بە بـــێ لەبەرچاو گرتنی ڕەگـــەز پێک بێت. پێویســـتە سیســـتەمی تەربیەتـــی دووزمانە دابمـــەزرێ و ببێتـــە ئامانجێکی سیاســـی - کۆمەڵایەتی و دەبـــێ نەهادینە بکرێت. ئەوە بە مانای دەست هەڵگرتنە لە بیر و بۆچوونی سیاســـی ئیدئۆلۆژی «وڵاتـــی میللی و زمانی میللی». بەو پێیە دەبێ پســـپۆڕانی پەروەردە و بارهێنان، سیستەمی چەندزمانی لە تەواوی دامودەزگاکاندا دابمەزرێنن.

لە ١٩٣ وڵاتی ســـەربەخۆدا، ژمارەی ئەو زمانانەی قســـەیان پێ دەکـــرێ دەگاتە ٥ بۆ ٦ هەزار. ئـــەوە لە حاڵێکدایە کە زۆربەی ئەو وڵاتانە خۆیان بە وڵاتێکی یەکزمانە دەناسن. ئـــەو ڕاســـتییە وامان لـــێ دەکات کە بیر لە مەسەلەی زمانی کەمە نەتەوەکان بکەینەوە. ئەگەر گرینگیـــی زمانی دایـــک ئەوجۆرەی کە باســـی لێ کرا، بسەلمێنین، دەبینین کە چەند کەس و نەتەوە لەبـــاری زمانەوانییەوە دەچەوســـێنەوە و پێش بە پەرەئەســـتاندنی زمانیان دەگیرێ.

لە ئێران، بێجگە لە فارسەکان نەتەوەکانی دیکە وەک کورد، ئازەری، عەرەب، تورکەمەن، ئەرمەنـــی و بەلووچ دەژین و لە دەســـتوری کۆماری ئیســـلامیی ئێراندا هاتـــووە: «هەمو هاووڵاتییەکی ئێرانی بە بێ لەبەرچاو گرتنی ڕەگـــەز و قەوم، مافی وەکـــوو یەکیان هەیە. هیـــچ کەس نابـــێ بە هۆی ڕەنگی پێســـت، زمان و نیشـــانەی لەم بابەتـــە ئیمتیازی پێ بدرێـــت». واقعییەت بەڵام شـــتێکی دیکەیە. حکوومەتی ئێران، نەتەوە غەیرە فارســـەکان بە فەرمی ناناســـێت و دەرســـەکان بە زمانی فارسی دەگوترێنەوە و کەمەنەتەوەکانی دیکە مافـــی خوێندنیان بـــە زمانی خۆیـــان نییە. لێکۆڵینەوەکان نیشـــانی دەدەن کە منداڵانی غەیـــرە فارس لە کاتـــی خوێندنەوەی کتێبە فارســـییەکاندا، بە جۆرێک تووشی دڵساردی و ناهۆمێـــدی دەبن کە کاریگەری لە ســـەر فێربوونیـــان دادەنێـــت. بەم جۆرە کۆســـپی خوێنـــدن دەچێتە ســـەر و منـــاڵان زۆر بێ

حەز و بێ مەیل دەچنە قوتابخانە و خۆشیی دەرس خوێندنیان نامێنێ و شانسی ئەوەی کە لە تاقیکارییەکان سەر نەکەون دەچێتە سەر.

زۆر ڕوونە کە هەلسوکەوت، فەرهەنگ و دابونەریتی منداڵ دەخرێتە ژێر پرسیار کاتێک ئیزنی خوێندن و قسەکردن بە زمانی دایکی لێ وەردەگیرێ. کاتێک لەبەر دەرگای قوتابخانە شوناس، کەسایەتی و تاکە ئامرازی تێگەیشتن و پەیوەندی گرتنی لێ وەردەگیرێتەوە، وا هەست دەکات کە ئەو زمانەی کە تا ئێستا لە ماڵ لە گەڵ دایک و بابی قسەی پێ کردووە و ئەوەی لە ماڵ فێریان کردووە هەڵەیە و دەبێ دووبارە ڕاست بکرێتەوە.

بنیاتنەرانی سیستەمی سیاسەتی پەروەردە و بارهێنان لە ئێران، تا ئێستاش کەمە نەتەوەکانی دیکەیان لە بەر چاو نەگرتووە. مەرجی ئەسڵی بۆ ئەوەی کە ئێران بتوانێ دەگەڵ سیاسەتی پەروەردە و بارهێنانی ئەمڕۆی دونیا بچێتە پێش، ئەوەیە کە پێداویستییە تایبەتییەکانی کولتووری نێوخۆی وڵات لەبەر چاو بگرێت و دان بە فرەنەتەوەیی بوونی وڵاتدا بنێت و لەو بارەیەوە هەنگاوی پێویست بنێت. بۆ مۆدێرنیزە کردنی سیستەمی پەروەردە و بارهێنان، پێویستە باری کولتوری، نەتەویی و هەلومەرجی ئیکۆلۆژی لە بەر چاو بگرێ و ئەوەش پێویستی بە دێسانترالیزە کردنی سیستەمی ئیداریی پەروەردە و بارهێنان هەیە.

ئێمە دەبێ چی بکەین؟

ئێمەش دەبێ هەر ئەو کارە بکەین کە نەتەوەکانی دیکە بۆ وێنە کاتالانییەکان بۆ پاراستنی زمانی خۆیان کردوویانە. دیاگلۆسیا(diaglossia) دەستەواژەیەکە کە لە بواری دووزمانی لە وڵاتێکدا بە کار دێت. دیاگلۆسیا هەلومەرجێک لە وڵاتێکدا شی دەکاتەوە کە تێیدا دوو زمان بوونی هەیە و پەیوەندیی ئەو دوو زمانە پەیوەندییەکی، زاڵم و مەزلوومانەیە، سەر و خوارێیە، ساحەبی دەسەڵات و بێ دەسەڵاتە، لە ڕاستیدا یەکیان زمانی دەسەڵاتدار و ئەوی دیکە زمانی بێ دەسەڵاتە. ئێمە دەبێ ئەو پەیوەندییە تێک بشکێنین و هاوسەنگی لە نێوان ئەو دووزمانەدا دروست بکەین. کاتالانییەکان وشەی ئاسایی کردنەوە بەکار دێنن. ئەوان لەو باوەڕەدان کە پێکهێنانی هاوسەنگی لە نێوان ئەو دوو زمانەدا مومکین نییە و هەرگیز نایەتە دی و زمانی دەسەڵات هەر دەیباتەوە و زمانەکانی دیکە وەلا دەنێ و لە مەیدان دەریان دەکات.

کەوابوو وەها هەلومەرجێک ئاسایی نییە. کاتێک دەتوانێ ئاسایی بێت کە زمانی هەموو لایەنەکان بگرێتەوە، لە هەموو کەلێن و قوژبنی ژیان بەکار بێت، کاتێک کە قسەکردن، نووسین، تەلویزیۆن، ڕادیۆ، خوێندن و تەنانەت نووسینی تێزی دوکتۆرا بەو زمانە بێت. کەوابوو هەلومەرجەکە تەنیا کاتێک ئاساییە کە زمانی زکماکیمان لە ئاست زمانی دەسەڵاتداردا بێت.

سەرچاوەکان

Skutnabb-Kangas, Tove: Mehrsprachigkeit und die Erziehung von Minderheitenkindern. In: Katharina Brizic: Das geheime Leben der Sprachen. 1992.
Reder & Rehbein: Interkulturelle Kommunikation, 1987.
Walbiner, Rico M. Cathomas: Schule und Zweisprachigkeit. Immersiver Unterricht: Internationaler Forschungsstand und eine empirische Untersuchung am Beispiel des rätoromanisch-deutschen Schulmodells in der Schweiz, 1985.
Collier George: Schule und Zweisprachigkeit, 1976.

دەستوری کۆماری ئیسلامیی ئێران، مادەی ١٩.

پەروەردەی نیێئۆلیبراڵیسم، ناوەڕۆکی سیستەمی پەروەردەی کۆماری ئیسلامیی ئێران

ولات زاگرۆس

ئێمە دەتوانین گۆڕان وەدی بێنین. ئێمە گەمژە بێ هیواکانی مێژوو نین، ئەوانەی کە پێیان وایە ناتوانن خۆیان، چارەنووسی خۆیان دیاری بکەن. ماوەیەکی درێژە کە پێمان دەڵێن: ئێوە ناتوانن هیچ بگۆڕن بەڵام مێژوو دەریخستووە کە خولانەوە لە بازنەیەکی یەک چەشن و بەتاڵدا نییە و هێزە خەباتکارەکان سەریش دەکەون. بۆ دەبێ ئەم ڕاستییە لە بەرچاو نەگرین و بێهیوا و دۆشداماو دانیشین بڵێین ئێمە هیچمان لەدەس نایەت؟ ئێمە دەتوانین دنیایەک دروست کەین کە تا هەنووکە نەبووە. من سیاسەتڤانێکی شارەزا نیم بەڵام دەزانم ئێمە دنیامان بەم چەشنەی کە هەیە ناوێت هەر بۆیە خەبات دەکەین، ئێمە شۆڕشمان دەست پێ کردووە[۱].

پێشەکی

دەسەڵاتەکان بۆ مانەوەی خۆیان جیا لە بەکارهێنانی زەبر و زەنگ و توندوتیژی لە ڕێگەی سیستەمی پەروەردە و فێرکردنەوە هەوڵی ئەوە ئەدەن کۆمەڵگایەک دروست بکەن کە لەگەڵ ئامانجەکانیان بێتەوە و مانەوەیان لە گشتیەتی خۆیدا توشی قەیران نەکات. دەسەڵاتدارانی کۆماری ئیسلامی کە مانەوەی خۆیان بە گرینگترین ئامانج دادەنێن، جیا لە زەبروزەنگ، بۆ پەروەردەی کۆمەڵگا و دروست کردنی جڤاکێک کە دەستەمۆ بێت و چیەتیی دەسەڵاتیان توشی کێشە نەکات، لە سیستەمی پەروەردەی نیئۆلیبرالیزم، بە تایبەتمەندیی ئایینی و سەروەریی نەتەوەی فارسەوە، کەڵک وەردەگرن. لە ڕاستیدا جڤاکێک کە تاکەکانی لە ڕێگەی پەروەردە و فێرکردنەوە وا ڕاهاتبن کاریان بە پەیوەندیی نێوان کۆیلە و سەروەر نەبێ و تەنیا ئامانجیان لە پیشە و پارەدا کورت کرابێتەوە، کەمترین مەترسی بۆ مانەوەی دەسەڵات لە هەموو ڕەهەندەکانیدا دروست دەکەن، هەرچەن بە ڕواڵەت خۆیان بە سەربەست و ئازاد دادەنێن بەڵام وەک ئێریک فرۆم دەڵێت: مرۆڤ لە کۆتوبەندی ئەو هێزە دەرەکییانەی کە بەر بە کردار و بیر کردنەوەی دەگرن بەو چەشنەی کە شیاویەتی ڕزگار بووە. مرۆڤ ئەگەر لەوە تێبگات کە چی دەوێ، بیرلە چی دەکاتەوە و هەست بە چی دەکات، ئازادە تا بە پێی داخوازییەکانی خۆی، کردارەکانی بەریوە بەریت؛ بەڵام ئەو نازانێت. بووەتە هاوتەریبی هێزە بێ شوناسەکان و لەگەڵ ئەو خودەی کە هی ئەو نییە تێکەڵ بووە و لەگەڵی ئاوێتە دەبێت. هەرچەند زیاتر لەم بوارەدا هەنگاو هەڵدەگرێت زیاتر هیلاک دەبێت و هەست بە بێ هێزی دەکات و زیاتر هەست دەکات کە دەبێ لەگەڵ ئەم هێزانە هاوئاهەنگ بێت. سەرەرای ڕواڵەتی داهێنەرانە و گەشبینی، مرۆڤی نوێ بە هەستێکی قووڵ لە بێ هێزی وەها دەستەمۆ کراوە کە ناچارە لە هەمبەر ئەو ڕووداوانەی لە داهاتوویدا ڕوو ئەدەن، تەنیا سەیرکەر بێت وەک ئەوەی تووشی ئیفلیجی هاتبێت[٢]. بەرەنگار بوونەوەی نیۆلیبرالیزم لە پەروەردە و فێرکردن و بەتایبەت لە فێرکاریی باڵادا-ئاستی زانکۆ- دەبێت ببێتە بەشێک لە خەبات بۆ کۆمەڵگایەک کە بەڕاستی دەیهەوێت خۆی لە کۆتوبەندی ژێردەستی ڕزگار بکات و لەو کۆمەڵگایەدا هەموو تاکەکان بێ‌جیاوازی توانای دەرخستن و گەشەکردنی توانا و بەهرەکانیان هەبێت و بەر بەوە بگرێت کە دنیا بەم چەشنەی هەیە درێژە بکێشێت.

بە پارەی کردنی خوێندن بەشێک لە سیستەمی پەروەردەی نیۆلیبرالیزم

یەکەمین پەیوەندییەکانی نیئۆلیبراڵیسم و پەروەردە و ڕاهێنان دەکرێ لە دەیەی ٨٠ی زایینی و لە بریتانیا و سیاسەتەکانی دەوڵەتە کۆنسێرڤاتیڤەکانی ئەو سەردەمی ئەم وڵاتەدا بەدی بکەین[٣]. ئەو ساڵانە سەرەتای گۆڕانێکی جیددی لە بەرنامەی ئابووری-سیاسیی دەوڵەتانی گەورەی دنیایە پاش قەیرانی دەوڵەت ڕفاهەکان-دەسەڵاتی خۆش بژێوی-. تایبەتمەندیی بەرچاوی ئەم پلانە نوێیە بریتی بوو لە برەودانی هەرچی زیاتر بە دەسەڵات و تواناییەکانی کەرتی تایبەت و کورت کردنەوەی هەنگاو بە هەنگاوی دەستی دەوڵەت لە بازاڕ و هەروەها کەم کردنەوەی ئەرک و خزمەتگوزارییە گشتییەکانی دەوڵەت بە چەشنێک کە کەرتی تایبەت بتوانێت ئەم ئەرکانە وەئەستۆ بگرێت. ڕەیگان سەرۆک کۆماری ئەوکاتی ئەمریکا لە لێدوانێکیدا ئاماژە دەکات کە «دەوڵەت ڕێگەچارەی کێشەکانی ئێمە نییە، بەڵکوو هۆکاری کێشەکانە و سەردەمی تەواو بووە...»[٤]. پەروەردە و ڕاهێنانیش یەک لەو گرینگترین شوێنانەیە کە بەپێی سیستەمی نوێ، بەرنامەی نوێی

به مەبەستی چاکسازی و نەمانی کێشەکان بۆ دادەڕێژرێ. لەم بەرنامە نوێیەدا، بەڵێنی پەروەردە و بارهێنان بۆ بازاری ئازاد یان بە بازاری کردنی پەروەردە و ڕاهێنان و هەروەها بەفەرمی ناسین و پاراستنی ناهاوسانییەکان، بە ڕوونی دەبیندرێ. ئەو چاکسازییانەی کە لە سیستەمی پەروەردەدا بە پەیڕەوی لەم ئایدیۆلۆژییە ڕەچاو کرا ئاکامەکەی هاتنە دەرەوەی قوتابخانەکان لە ژێرچاوەدێریی سیستەمی ناوچەیی و چوونە ناو بازاری ڕکابەری بوو. بە باوەڕی باوڵز و گێنتیز، ئەم بارودۆخەی پەروەردە و بارهێنان، یانی بە بازاری کردنی پەروەردە و بارهێنان، بووە هۆی ئەوەی ناوەرۆک و شێوازەکانی ڕاهێنان ببنە ملکەچی بازاری ئازاد. قوتابخانەکان لەم بازارەدا بۆ ڕاکێشانی سەرنجی دایک و باوکەکان هەوڵیان دەدا و بۆ ئەم کارەش دەستەو داوێنی تاقیکاریی ستاندارد، خشتە و گەڵاڵەی دابەشکردنی کاتەکان... بوون.[٥]

لە وڵاتی ژێر دەسەڵاتی کۆماری ئیسلامیدا، ڕەوتی بە بازاری کردنی سیستەمی پەروەردە و بارهێنان لە سەرەتاکانی دەیەی حەفتای کۆچییەوە و پاش کۆتایی شەڕی ئێران و ئێراق و وەدی هاتنی سەقامگیرییەکی ڕێژەیی بە زەبری سەرکوت، دەستی پێ کرد و لەو کاتەوە ڕۆژ لەگەڵ ڕۆژ قوتابخانە تایبەتییەکان ژمارەیان بەرە و زۆربوون دەچێ و بە پێی ئەو ئیمکاناتانەی بۆ قوتابیانی دابین دەکەن، پارەیەکی زیاتر لە منداڵان وەردەگرن. هەرچەند لە پاڵ ئەم قوتابخانانەدا قوتابخانەی حکوومەتیش هەیە کە لە ڕواڵەتدا هیچ پارەیەک لە قوتابیان ناستێنن- بەپێی مادەی ٣ و ٣٠ خوێندن لە هەموو قۆناغەکاندا دەبێ بێ پارە بێت- بەڵام مامۆستا باشەکان و گشت ئیمکاناتی پێویست بۆ خوێندن لە قوتابخانەگەلی تایبەتیدا کۆ کراونەتەوە. قوتابخانەکان بۆ مانەوە لەم بازارە ڕکابەرییەدا هاوکات لەگەڵ سەرنجدان بە بیروڕای گشتیی سازکراو لە لایەن بازار و دەسەڵاتەوە دەبێ بۆ ڕاکێشانی باشترین مامۆستاکانیش تێبکۆشن. بۆردیۆ لەسەر ئەو باوەڕەیە قوتابخانەکان لە ڕێگەی پلانگەلێک وەک تاقیکاری بۆ وەرگرتنی قوتابی، دەبنە هۆی ئەوەی کە سەرمایەی کەلتووری لە دەست چینی دەستڕۆیشتوودا بمێنێتەوە[٦]. کاتێک لە وڵاتی ژێر دەسەڵاتی کۆماری ئیسلامیدا، زۆربەی چینی دەستڕۆیشتوو خۆی و هەموو بەها و بەرژەوەندییەکانی لە کەلتووری نەتەوەی باڵادەستدا دەبینێتەوە، کاتێک پەروەردە و ڕاهێنان دەبنە کەرەسەیەک بۆ برەودان بە کەلتوور و زمان و دابونەریتیی نەتەوەی باڵا دەست، ئەوە کەلتوور، زمان، باوەڕبەخۆیی و هەموو بەرژەوەندییە گشتییەکانی نەتەوەی ژێردەستە کە بە هەموو چین و توێژەکانیەوە لەم بەستێنە سازکراوەدا دەتوێنەوە.

دەکرێ قوتابخانەگەلی ناحکوومەتی لە وڵاتی ئێراندا، بەسەر دوو بەشدا دابەش بکەین: یەکەمیان ئەو قوتابخانانە کە بۆ ناونووسی تێیاندا پێویست بە تاقیکاری نییە و هەر بنەماڵەیەک ئەگەر بتوانن شەهرییەکەی(پارەی مانگانە یا وەرزانە) دابین بکەن دەتوانن منداڵەکانیان بنێرنە ئەم قوتابخانانە کە خاوەن هەموو پێداویستییەکانن. کە وابوو تەنیا مەرجی بەشداری لەم قوتابخانانەدا ئەوەیە کە خاوەن پارە بیت و تا کاتێک قوتابی دەتوانێ لەم قوتابخانانەدا بخوێنێ کە توانای دابین کردنی شەهریەکەی هەبێت. لەم پەیوەندییەدا دەزگای هەواڵدەریی ئیسنا لە بابەتێکی خۆیدا ئاماژە بە نموونەیەک دەکات و دەڵێت: «لە ناوچەی چیتگەری تاران بۆ قوتابیانی قوتابخانەیەکی تایبەتی جەژنی کۆتایی ساڵ گیرا، دیاری بە هەموو قوتابیان درابوو قوتابییەک نەبێت کە بە سەرسوڕمان و حەزەوە سەیری دیاریی هاوپۆلەکانی دەکرد،

تەنیا هۆی ئەوەی ئەم کچە قوتابییە دیاریی پێ نەدرابوو، دەگەڕاوە بۆ ئەوەی کە باوکی دوو هەیڤ بوو نەیتوانیبوو شەهرییەی خوێندنەکەی دابین بکات[۷]. هەنووکە هەندێ لەم قوتابخانانە شەهرییەکەیان بۆ تێرمێک (وەرزێکی خوێندن) تا بیست ملیۆن تمەن و زیاتریشە و خاوەنی پۆلەکانی تایبەتی مۆسیقا و وەرزش و فێرکاری زمانە بیانییەکان و... و دیارە تەنیا منداڵانی چینی دەستڕۆیشتوو دەتوانن لەم قوتابخانانەدا بخوێنن.

دووهەمیان ئەو قوتابخانانەن کە نیوە حکوومەتی و نیوە تایبەتین. بۆ چوونە ناو ئەم قوتابخانانە تاقیکاری بەڕێوە دەچێت و دەکرێ ئەم چەشنە قوتابخانانە وەک یەکێک لە ئاکامەکانی سەرەکییەکانی نیئۆلیبراڵیسم پێناسە بکەین کە بریتییە لە بلیمەت تەوەری و پێگەیاندنی بلیمەتەکان (ئەو بلیمەتانەی کە بە تەعبیری بۆردیۆ تەنیا دەتوانن لە چینێکی تایبەتی کۆمەڵگەدا هەڵبکەون)، لەم پەیوەندییەدا دەبێ ئاماژە بەو ڕاستییە بکەین کە زۆر بە دەگمەن منداڵانی چینی هەژار دەتوانن بچنە ئەم قوتابخانانە و ئەو تاقیکارییانەی بۆ ئەم قوتابخانانە لەبەرچاو دەگیرێن دژوارن و زۆربەی پرسیار و تەوەرەکانی بە دەگمەن لە قوتابخانە حکوومەتی و ئاساییەکاندا باسیان دەکرێت و لەو کتێبە کۆمەکدەرسییانەوە دەردەهێنرێن کە بە نرخێکی گران لە بازاڕدا دەسەنرێن و زۆربەی هەرە زۆری مامۆستاکانیش لەسەر پۆلەکانی وانە گوتنەوە بێ ئەم کتێبە کۆمەکدەرسیانە وانەکانیان ناڵێنەوە کە ئەم کارەش دەبێتە هۆی بازاڕێکی بە سوود بۆ کۆمپانیگەلی وەک گاج، ئایندەگان و قەڵەمچی. . . .

بەم چەشنە پرۆسەی خوێندنی قوتابی دەکەوێتە ناو یاریی بازاڕەوە بەو واتایەی بۆ ئەوەی سەرکەوتن وەدی بێنێ دەبێ زیاتر کڕیاری کتێبە کۆمەکدەرسییەکان و پۆلە تایبەتییەکان بێ و بەو ڕێژەیەی کە کڕیارە و بەشداری پۆلە تایبەتییەکانە دەتوانێ سەرکەوتن وەدەس بێنێ. کەواتە بە پێی ئەو پارەیەی کە لەو ڕێگەیەدا خەرجی دەکات ڕاست وەک بازاڕ دەتوانێ شتومەک، کە لە پرۆسەی خوێندندا بووەتە زانستی بە شتومەک -کاڵا-کراو وەدەست بێنێ. ڕێژەیەکی زۆر لەو قوتابییانەی کە لە تاقیکاریی کۆنکووردا -تاقیکاری چوون بۆ زانکۆ- پلەی باش وەدەس دەهێنن و دەچنە زانکۆ باشەکان، لەم دوو جۆرە قوتابخانە تایبەتییەدا خوێندوویانە و بەشداری پۆلەکانی کۆمپانیگەلی گاج، قەڵەمچی و ئایندەگان بوون و تا هەنووکەش لێکۆڵینەوەیەکی ورد لەسەر داهاتی سەدان ملیاردیی ئەم کۆمپانیانە نەکراوە و لە ڕاستیدا بە هۆی ئەو مافیایانە کە لە وەزارەتی پەروەدە و بارهێنان و ناوەندە ئەمنیەتییەکاندا هەیە، بەر بە هەر چەشنە لێکۆڵینەوەیەکی دەقیق و ورد لەم بارەیەوە گیردراوە و تەنانەت تا ئەو ڕادەیە دەسەڵاتیان هەیە کە حاجی بابایی، وەزیری پەروەدەی دەوڵەتی ئەحمەدی نژاد، گەڵاڵەی لابردنی کۆنکوور دەبەستێتەوە بە ڕەزامەندیی ئەم کۆمپانییانە.

دیاری سیستەمی پەروەردەی کۆماری ئیسلامی بۆ قوتابییان چی بووە؟

بەپارەکرانی خوێندن و ڕاکێشانی مامۆستا باشەکان بۆ قوتابخانەگەلێکی تایبەت، ئاکامەکەی دەگات بەوەی کە هەزاران قوتابی لە سەرانسەری وڵاتدا و بە تایبەت لەو ناوچانەی کە نەتەوە ژێردەستەکانی تێدا دەژین دەست لە خوێندن هەڵدەگرن و یان هەر خوێندەوارییان نەبێت. ۱/۵ تا ۲ ملیۆن منداڵ لەم ساڵانەی دواییدا و بە هۆی بەپارە کرانی خوێندن یان دەستیان لە خوێندن هەڵگرتووە یا خود هەر نەچوونەتە قوتابخانە و وا چاوەڕوان دەکرێ ساڵ بە ساڵ ڕێژەی

ئـەم منداڵانە زیاتر بێــت و لەئاکامدا ببێتە هۆی هەرچی زیاتربوونی زیانە جۆاکییەکانی وەک زۆر بوونــی ڕێــژەی منداڵانــی کار و منداڵانی شەقام و...[٨]. لە کۆماری ئیسلامیدا هەژارتریــن و بێکارتریــن ناوچــەکان ئەو ناوچانەن کە نەتــەوە کۆلۆنیکراوەکانی تێدا دەژین و هەر بۆیە هەژاری، یەکێک لە هۆکارە ســەرەکییەکانی پاشکەوتنە لە خوێندن و بە پێی دواییــن ئامارەکان پارێزگاکانی ســنە، ورمێ ، لوڕســتان لە کوردستان و پارێزگای سیســتان و بەلوچســتان خــاوەن زیاترین نەخوێندەوارن[٩].

ئەگــەر ســەردەمانێک خوێنــدن کەرەسەیەک بوو بۆ ئەوەی منداڵانی هەژار تا ڕادەیەک بتوانن بە خوێندن خۆیان لەو دۆخە ڕزگار بکەن و لە ڕێگەی خوێندنەوە بچنە ناو چینــی مامناوەندیەوە، هەنووکە بە دەگمەن هەڵدەکــەوێ منداڵی چینی هــەژار بتوانن خەرجییەکانــی خوێنــدن و خەرجی پۆلە تایبەتییەکان دابین بکــەن تا لەو ڕێگەیەوە بتوانــن ڕکابەریی قوتابیانی دیکە بکەن؛ هەر بۆیە منداڵانی چینی هەژار یان نەخوێندەوار دەبن یا خود زۆربەیان ناتوانن بۆ ڕشتەیەکی باش لە زانستگەدا قەبووڵ بن و بەم چەشنە پیشــەیەکی شیاو وەدەس بێنن و ئەگەر ئەو ڕاســتییەش لەبەرچاو بگرین کە هەژارترین ناوچەکانــی وڵاتی ژێردەســەڵاتی کۆماری ئیســلامی ناوچەی نەتەوە ژێردەســتەکانە، کە وابــوو بەردەوام ئەم ژێردەســت بوونە و ســەروەریی نەتەوەی باڵادەســت لە هەموو بوارەکانــی کەلتووری و جۆاکی و زانســتی، درێــژ دەبێتەوە و سیســتەمی نیئۆلیبراڵیزم لە پــەروەردە و فێرکردنــدا گەرەنتیی درێژ بوونەوەی ئەم پەیوەندییە دەکات.

خوێندنی باڵا و نیئۆلیبراڵیزم

لەبەشــی فێرکاریی گشــتی و سیاســەتە کەلتورییەکانــدا، نیۆلیبرالیــزم تــەواوی ڕەهەندەکانــی ژیــان لــە چوارچیــوەی عەقڵانیەتی بــازاڕدا لێکدەداتــەوە. یەکێک لــە ئاکامەکانی ئەم شــێوازە ڕوانینە دەبێتە ئــەوەی کــە نیۆلیبرالیــزم، چەشــنێک کەلتــوری بێرەحمانە و ڕکابــەری هۆڤانە بە فەرمی برەو پێ بدا و دەســت بداتە شــەڕ دژی بایەخە گشــتییەکان و بەشی گشتی، کە دەتوانــن قەیران بــۆ بایەخەکانی پێک بێنن. نیۆلیبرالیزم بنەمــا دیمۆکراتیکەکانی هاوپەیوەندیی کۆمەڵایەتی بەرەو لە ناوچون دەبات، هــەروەزی کۆمەڵایەتی لاواز دەکات و تەواوی شێوازەکانی دەروەستی لە هەقبەر کۆمەڵگادا تووشی کێشە دەکات[١٠].

سیســتەمی پــەروەردە لــە کۆمــاری ئیسلامیدا بە تایبەت لە بیست ساڵی ڕابردوودا بــە ئاشــکرا هاوتەریبە لەگەڵ سیســتەمی پــەروەردەی نیئۆلیبراڵــی بــە ڕوانگەیەکی ســەقەتی ئایینییەوە. پاش کۆتاییی شەڕی ئێران و عێراق و گۆڕانی وتاری زاڵ بەســەر ئابووریی وڵاتدا پرســی تایبەتــی کردن بە شــێوازێکی جیددی لە لایەن پلاندارێژەرانی ئابووریی دەسەڵاتەوە هاتە ئاراوە و بە کردەوە لە ساڵی ١٣٨٠و لە کاتی بەکردەیی کردنی بەشی سێهەمی پلانی سێهەمی پەرەپێدانەوە دەســتی پێ کرد، بەچەشنێک کە بە وتەی ئێســحاق جەهانگیری وەزیــری ئەو کاتی ســەنعەت و مەعدەن-پیشــە و کانــزاکان- پلانی ســێهەمی گەشــە زیاتر لــەوەی کە بــەرەو بەرێوەبردنی پــرۆژەکان ڕێگە ببرێت بــە دوای چێکردنی پێکهاتەگەلێکەوە بوو بۆ دروســت کردنی بەســتێنی گەشە کردن تا بەشی تایبەتی بتوانێت تێیاندا چالاک بێ[١١]. یەکێک لەو شوێنانەی کە دەسەڵات هەوڵی تایبەتی کردنی داوە، سیستەمی پەروەردە و خوێنــدن بووە لە هەموو ئاســتەکاندا و لەم ماوەیەدا ســاڵ بەســاڵ ڕێــژەی بەتایبەتی کردنــی خوێنــدن زیاتر پــەرەی گرتووە و هەنــگاو بە هەنــگاو و بە پەلە سیســتەمی

پەروەردە و فێرکردن لە کۆماری ئیسلامیدا لە سیستەمی پەروەردەی نیئۆلیبراڵیزم نزیک بووەتەوە و بە پێی بەراوردێک کە لە ساڵی ١٣٧٤دا کراوە ئێران پاش وڵاتی ژاپۆن زیاترین خوێندکاری بە نیسبەت حەشیمەتی خوێندکارانی وڵات، لە بەشی پەروەردەی تایبەتدا هەیە[١٢] کە بە دڵنیاییەوە ئێستا ڕێژەی زۆر زیاتر بووە و لەم بارەیەوە پلەی یەکەمی بۆ خۆی مسۆگەر کردووە. سەرەتا دروست کردنی زانستگەی ئازاد لە ساڵی ١٣٦١و پاشان دانی ئیزنی دروست کردنی ڕێکخراوەی ناحکوومی و تایبەت لە بەشی پەروەدە و فێرکردندا لە ساڵی ١٣٦٤ و دروست کردنی زانستگەی پەیام نوور لە ساڵی١٣٦٧ دا هەنگاوگەلێکن کە هەر چەن لە دەیەی ٦٠دا و بە مەبەستی زیاترکردنی ڕێژەی پسپۆڕان و بردنە سەرەوەی ستاندارد و کوالێتیی خوێندن دانراون[١٣] بەڵام دەیەیەک دواتر پەرەیان گرتووە و هەنووکە خوێندکار و قوتابییان لە بەشی حکوومەتی زیاترە. بە پێی وتەی محەمەدی ماڵجو: لە ساڵی ١٣٨٠ی هەتاویدا ٤١لەسەدی خوێندکاران لە بەشی حکوومەتی -ئەو زانستگایانە کە بێ‌پارە خوێندکار وەردەگرن- دا خوێندوویانە و لە ساڵی ١٣٨٧دا ڕێژەی ئەم خوێندکارانە دەگاتە ٢٢لەسەدی سەرجەم خوێندکارانی سەرانسەری وڵات[١٤]. جودا لەوەی کە دەستڕاگەیشتنی بێ‌بەرانبەر و بێ‌جیاوازی بە بابەتگەلێک وەک خوێندن و تەندروستی مافی سەرەتایی هەموو کەسێکە و لە ڕاگەیەندراوی جیهانیی مافی مرۆڤدا ئاماژەی پێ دراوە، بەڵام ئەگەر بردنەسەری کوالێتیی خوێندنیش وەک پاساوێک بۆ ڕاسپاردنی پەروەردە بە کەرتی تایبەت لەبەرچاو بگرین، بە سەرنجدان بە سێ دەیەی ڕابردووی پەروەردەی ئێران دەبینین کە بە هیچ چەشنێک لەم بوارەدا سەرکەوتوو نەبووە؛ نە کوالێتیی خوێندن چووەتە سەرەوە و نە خاوەن کۆمەڵگایەکی بەختەوەرترین، ئەوەی کە دەبینرێت کۆمەڵێکی زۆر و بۆر لە دەرچووانی زانکۆیە کە بە ڕادەیێکی کەم توانای خزمەت کردن بە بەرەوپێشچوونی کۆمەڵگایان هەیە و لە هەمان کاتیشدا ڕێژەیەکی یەکجار زۆریان بێکارن و بە هۆی ئەو سیستەمە پەروەردەیەی کە تێیدا پێگەیشتوون، پارە وەدەست هێنان بە هەر نرخێک، دەبێتە تایبەتمەندیی دەروونیی زۆربەی هەرە زۆریان.

دژایەتیی نیئۆلیبراڵیزم لە هەمبەر زانستە مرۆییەکان

زۆربەی زانستە مرۆییەکان پشتبەستوو بە فەلسەفەگەلێکن کە بنەمای سەرەکییان ماک باوەڕی و بێ باوەڕی بەرانبەر فێرکاریی ئیلاهی و ئیسلامییە و فێرکاریی ئەم زانستانە دەبێتە هۆی بێ‌باوەڕی بە زانستی ئیلاهی و ئیسلامی و فێربوونی ئەم زانستانە لە زانستگە، پەرە بە دوودڵی و نادڵنیایی دەدات لە هەمبەر بنەما ئایینی و باوەڕەکانماندا.[١٥] ئەمە بەشێکە لە وتاری عەلی خامەنەیی لە ڕۆژی ٩ی خەرمانانی ساڵی ١٣٨٨دا، ئەم وتارە بە ئامادەبوونی هەندێک مامۆستای زانکۆ و خوێندکار پێشکەش کرا و لە چەن شوێندا و بە ئاشکرا دژایەتیی خۆی لە گەڵ زانستە مرۆییەکان دەردەبڕێ و هەر لە بەشێکی دیکەی وتارەکەیدا ئاماژە بە زۆر بوونی خوێندکارانی زانستە مرۆییەکان دەکات و ئەم بابەتە بە مەترسی لەسەر کۆمەڵگا و دەسەڵات دادەنێ. خامەنەیی لەم وتارەدا لە ڕواڵەتدا هۆی دژایەتیی خۆی لەگەڵ زانستە مرۆییەکان، تەنیا دەگەڕێنێتەوە بۆ دژایەتییان لەگەڵ ئایین و وا باسی دەکات کە تازە بەو شتەی زانیبێت. ئەمە لە کاتێکدایە کە دژایەتیی زانستی مرۆیی هەر لە قوتابخانەکانی ناوەندیدا و بە شێوازی سیستەماتیک ڕەچاو دەکرێت و

لە ئاکامی سیاسەتەکانی کۆماری ئیسلامی و لە ڕاستیدا نەهێشتن یان لانی کەم بێ ناوەڕۆک کردنی زانستە مرۆییەکان، گشت ئەو کەسانە کە لە کۆتاییەکانی دەیەی حەفتا و دەیەی هەشتادا لە قوتابخانەکانی ئەم وڵاتەدا خوێندبێتیان هەستیان دەکرد کە لقی زانستی مرۆیی چەن بە ئەنقەست و بە شێوازێکی پلان داڕێژراو سووک کراوە و تەنانەت کارێکیان دەکرد کە ئەو کەسانەی ئەم لقەیان هەڵدەبژارد زۆربەیان لە نازیرەکترین قوتابییەکان بن و وای لێ هاتبوو کە شەرم بوو خوێندنی ئەم لقە و لە ساڵانی دواتر و تا هەنووکە گەیشتووە بە ڕادەیەک، کەمترین داخوازی بۆ ئەم لقە دەبیندرێ و کەمترین ژمارەی قوتابییان خوازیاری خوێندن لەم لقەدان. بەڵام وەک لە دێڕەکانی دواییدا ئاماژەی پێ دەکەین دژایەتی لەگەڵ زانستە مرۆییەکان تەنیا لە هۆکاری ئایینیدا قەتیس نامێنێتەوە و سەرچاوە گرتوو لە سیستەمێکی پەروەردەیە کە زانستە مرۆییەکان بە دژی خۆی و بێکەڵک پێناسە دەکات. جا هەرچەن بە ڕواڵەت و ناو، سیستەمی پەروەردەی کۆماری ئیسلامی نیئۆلیبراڵیزم نەبێت بەڵام لە نێوەڕۆکدا سیستەمی پەروەردەی نیئۆلیبراڵیزم ڕەچاو دەکرێت و زیانەکانی ئەم چەشنە لە سیستەمی پەروەردە لە وڵاتی ژێر دەسەڵاتی کۆماری ئیسلامیدا چەن قاتی وڵاتانی دیکە و بەتایبەت وڵاتانی ڕۆژئاوایە و کاتێک ئەم هاوئامانجیە دەردەکەوێ کە بزانین یەکێک لە هێڵە سەرەکییەکانی پەروەردەی نیئۆلیبراڵیزم دژایەتییە لەگەڵ زانستە مرۆییەکان و «سلایتر» لەم پەیوەندییەدا ئاماژە بەو خاڵە دەکات کە گرینگترین کاریگەریی نیئۆلیبراڵیسم لەسەر خوێندنی باڵا، دەکرێ کەم کردنەوەی بودجەی زانستە مرۆییەکان و هونەر، بە قازانجی ئەو زانستانەی کە زیاتر لەگەڵ بازاڕی کار یەک دەگرنەوە، دەست نیشان بکرێت[١۶].

ئەو پەروەردە نیئۆلیبراڵیستییەی کە لە سیستەمی پەروەردەی کۆماری ئیسلامیدا ڕەچاو دەکرێت، جیاواز لە خاڵە سەرەکییە گشتییەکان کە تایبەت بە هەموو وڵاتانی بەڕێوەبەریەتی، لە ئێراندا ئایین و سەروەریی نەتەوەی فارسیشی پێ زیاد کراوە. وەک پێشتر باسی کرا، خامەنەیی بۆ دژایەتیی زانستی مرۆیی ئاماژە بە مەترسییەکانی بۆ سەر بازاڕ ناکات بەڵکوو تێدەکۆشی دژایەتیی خۆی لەگەڵ زانستی مرۆیی لە دەلاقەی ئایینەوە پێناسە بکات. زانستە مرۆییەکان پرسیار لەسەر چییەتیی دیاردەکان دروست دەکەن و لە زانستگەکاندا دەبنە هۆی ئەوەی خوێندکاری ئەم بوارانە دەسەڵات لە مانا گشتییەکەیدا (سەروەری) بەرەورووی کێشە بکەنەوە. جا سیستەمی نیئۆلیبراڵیسم لە گشتیەتی خۆیدا و بۆ پاراستنی تەکووزیی هەنووکەی (نظم موجود) بە واتای پاراستنی دەسەڵات و بۆ ئەوەی پەیوەندیی نێوان کۆیلە و سەروەر ـ کە خۆی لە دوو کوچکەی بازاڕ و دەسەڵاتدا دەردەخات- بەو چەشنەی هەیە بەردەوامی پێ بدەن دژایەتی لەگەڵ زانستە مرۆییەکان دەکەن و لە کۆماری ئیسلامیدا بۆ ئەوەی گۆڕانکاری لە نێوان کۆیلە و سەروەردا بەدی نەیەت ـ چوار کوچکەی ئایین، سەروەریی نەتەوەی فارس، بازاڕو دەسەڵات- دەست ئەدەنە دەستی یەک و پارێزگاری لە تەکووزیی هەنووکەی دەکەن، بە واتایەکی دیکە وەک چۆن نیئۆلیبراڵەکان ئایدیاکەی خۆیان بە کۆتاییی دنیا دادەنێن، دەسەڵاتی کۆماری ئیسلامیش ئایدیاکەی خۆی کە تێکەڵەیەکە لە ئایین، سەروەریی نەتەوەی فارس و نیئۆلیبراڵیزمێکی گەندەڵی حکوومەتی، پێیان وایە دەبێ تا کۆتاییی دنیا هەر ئەوان و بەم چەشنە دەسەڵاتدارییەتییە بەردەوام بن. ئەمە لە حاڵێکدایە کە زانستە مرۆییەکان پرسیاری قووڵ و بناغەی لەسەر

ئەم بۆچوونانە دروســـت دەکـــەن، هەر بۆیە ڕەنگە شـــێوازەکانی دژایەتی لەگەڵ زانستی مرۆیـــی تـــا ڕادەیەک جیـــاواز بـــێ، بەڵام هەردووکیان خـــاوەن یەک ئامانجن ئەویش پاراستنی تەکووزیی هەنووکەیە و یەکێک لە هێڵە سەرەکییە هاوبەشەکانیان بۆ گەیشتن بەم ئامانجە دژایەتی کردنی زانستی مرۆییە.

یەکێکـــی دیکـــە لـــە جیاوازییـــە ڕواڵەتییەکانی پەروەردەی نیئۆلیبراڵیســـم و سیســـتەمی پەروەردەی کۆماری ئیســـلامی دەکـــرێ لەو خاڵـــەدا دەستنیشـــان بکەین کـــە پـــەروەردە و فێـــر کردن لـــە کۆماری ئیســـلامیدا بێلایەن نییە. «ئاپڵ» لەسەر ئەو باوەڕەیە کـــە بیرمەندانـــی نیئۆلیبراڵیزم، بۆ وڵام دانـــەوەی پێداویســـتییەکانی بـــازاڕی ڕکابەری و ئـــازاد، زمانی بێلایەنی زانســـت دەکەنە کەرەســـە و ئەم زمانە زانستییە ئەو ئیمکانەیان بۆ دەڕەخســـێنێت ئایدئۆلۆژی و بەرژەوەندیی سیاســـی و ئابووریی خۆیانی لە پشتدا بشـــارنەوە[١٧]. لە سیستەمی کۆماری ئیسلامیدا بۆ پشتیوانی لە بازاڕ و ئایدئۆلۆژیی ئابووری، کەڵک لە زمانی بێلایەنی زانســـت وەردەگیرێت بەڵام ئەو جیاوازییە لە ئارادایە کە لە وڵاتانی دیکەدا سیستەمی پەروەردەی نیئۆلیبراڵیسم لە باری ئایینیشەوە بێلایەنە-یان بە ڕواڵەت بێ لایەنـــە- بەڵام لە ئێراندا پەروەردە و ڕاهێنان بێلایەن نییە و تەنانەت بە شێوازێکی سیستەماتیک دژایەتیی ئایینی و ئاینزاییـــی ئەوانی دیکـــەی خۆی بەرهەم دێنێـــت. هەروەها لە سیســـتەمی پەروەردە و ڕاهێنانی کۆماری ئیســـلامیدا، تەنیا بایەخ بـــە یـــەک زمـــان ئەدرێـــت و مێژوویەکی چەواشەکراو بە قازانجی نەتەوەی سەردەست و بە دژی نەتەوە گەلی کۆلۆنی کراو، لە هەموو ئاســـتەکانی پەروەردەدا دەوترێتەوە کە ئەم شێوازە گێڕانەوەی مێژوو و پەروەردەی تاک زمانیە لە وڵاتێکی فرە زماندا کەرەســـەیەکە لـــە خزمەتـــی هێشـــتنەوەی ســـەروەریی نەتـــەوەی باڵا دەســـت و بـــە کۆیلە کردنی نەتەوەگەلی ژێردەســـت و بێ ئەوەی زمانی زبـــر بەکار بێنێت وای کردووە کە قوتابی و خوێندکاری سەر بە نەتەوە ژێردەستەکان ئەو هەســـتەیان تێدا بەدی بێت کە زمانەکەیان بێ کەڵکـــە و بۆ پێشـــکەوتن دەبێ لەباری زمان و شـــێوازی ژیانـــەوە، وەک نەتەوەی باڵادەســـتیان لـــێ بێت؛ هەربۆیـــە بە هۆی سیســـتەمی پەروەردە و فێرکردنەوە هەموو شتێک بایەخی خۆی تەنیا لە وەدەستهێنانی پارەیەکـــی زیاتردا وێنـــا دەکات. کاتێک لە چەند زانکۆدا زمانی نەتەوەکانی ژێردەســـت دەکرێتـــەوە -لەم ســـاڵانەی دواییدا زانکۆی سنە و بەشـــی ئەدەبیاتی کوردیی بۆ دانراوە و ســـاڵانە خوێندکاری خوازیار وەردەگرێ-ئاشـــکرایە خوێندکاران حەزیـــان بۆ چوونە ئەم بەشـــە کەمە. کاتێک پـــاش خوێندنی، هیچ کەڵکێکی نییـــە لەو بازاڕەیدا کە ئەوان دروستیان کردووە، خوێندکار بە چ هیوایەک بچێـــت و لە بەشـــی زمانی دایکـــی خۆیدا درێژە بە خوێندن بدات. کە وایە سیستەمی پەروەردەی کۆماری ئیســـلامی، نەک وەک سەردەمی ڕەزاشای میرپەنج بە زبر، بەڵام بە هۆی دەسەڵات و هێزی نەرمەوە، دژایەتیی زمان و کەلتووری نەتەوەی ژێردەست دەکات و ئەویش لە ڕیگـــەی بێکەڵک کردنیان -لە باری بازاڕەوە- ئەو بەستێنە دروست دەکات کە مرۆڤی نەتەوەی ژێر دەســـت خۆی و بە حەزی خۆی و بەرانبەر بە زمان و کەلتووری خۆی هەست بە شەرم بکات؛ چون بێکەڵکە و ئەم ڕەوتـــەش دەبێتە هۆی تواندنەوەی لە زمان و کەلتووری نەتەوەی باڵادەســـتدا بێ ئەوەی هێزی زبریش بەکار هاتبێت. ئەمەش ئامانجێکە کە لە ماوەی سەد ساڵی ڕابردوودا، دەســـەڵاتی ناوەند تەوەری ئێران بەدوایەوە بـــووە. لـــەم پەیوەندییەدا گۆڤـــاری ئایەندە دەنووســـێت؛ هەر کات بەم مەبەستە واتە بە فارس کردنی کوردانی ئێران گەیشتن، ئیتر

سەربەخۆیی کوردانی عوسمانی مەترسیی بۆ سەر ئێمە نییە[١٨]. کۆماری ئیسلامی کاتێک لە ڕێگەی سیستەمی پەروەردەوە زمانی نەتەوەیەک بێکەڵک دەکات- لە پەیوەندی لەگەڵ بازاڕدا، بازاڕێک کە سیستەم وا دەنوێنێت هەموو شتێک لەودا کورت دەبێتەوە- لەو بوارەدا هەنگاو هەڵدەگرێت کە ئامانجیەتی، یانی بە فارس کردنی کوردان یان نەتەوە ژێردەستەکانی دیکەی ئەم چوارچێوە جوغرافیاییە.

کاریگەری سیستەمی نیئۆلیبرال لەسەر خوێندکاران، مامۆستایان و زانست و زانکۆ

بە باوەڕی «ئاپل» مامۆستایانی لایەنگری نیئۆلیبراڵیزم بە شێوازێکی سیستەماتیک جیاوازیی بیروباوەڕ و ڕەخنەگرتن لە پۆلەکاندا سەرکوت دەکەن و کەشێکی فێربوونی نەزۆک پەرە پێ ئەدەن[١٩]. هەروەها نیئۆلیبراڵەکان پێداگری لەسەر ئەو خاڵە دەکەن کە ڕەخنەگرتن لە سیستەمی پەروەردە یان پەیوەندییەکانی نێوان کۆیلە و سەروەر لە هەموو ڕەهەندەکانیدا، ناوەڕۆکی بێلایەنی پۆلەکان تێکئەدا و وانە بەرەو مشتومڕی سیاسی دەبەن. هەر بۆیە نیئۆلیبراڵەکان و کۆنسێرڤاتیڤەکان لە هەوڵی ئەوەدان تا نیوەڕۆکی لە بنەڕەتەوە سیاسیی پۆلەکانی وانەگوتنەوە بشارنەوە و تەواوی ئەو کەسانەی کە دەوێرن سیستەمی ئابووریی باو و کاریگەرییەکانی لەسەر پەروەردە و فێر کردن و پەیوەندییەکانی نێوان سەروەر و ژێردەست ڕووبەڕوی پرسیار بکەنەوە تاوانباریان دەکەن کە کەڵکی خراپ لە کەشی ئازادی زانستگە وەردەگرن و چەپ و بەلاڕێداچوون. تەواوی ئەو کەسانەی کە لە زانستگەکانی ئێران وانەیان خوێندبێت، بە باشی ئەم ڕاستییەیان هەست پێ کردووە، بەو جیاوازییەی کە لەم نیشتمانەدا تاوانەکانی جیاخوازی لە ئێران و هەوڵدان بۆ سەربەخۆیی و دژەئایین بوون بە تاوانەکانی دیکە زیاد دەبێ. سیستەمی کۆماری ئیسلامی لەم بارەیەوە بە شێوازێکی توندوتیژانە لە هەمبەر ئەو خوێندکارانە دەجوڵێتەوە کە خوازیاری گۆڕینی پەیوەندیی کۆیلە و سەروەرن لە هەموو ڕەهەندەکانیدا و بەر بە خوێندنیان دەگرێت. نموونەی ئەم چەشنە هەڵسوکەوتەیش ئەو سەدان خوێندکارەیە کە بەر بە درێژەدانی خوێندنیان گیراوە و کۆماری ئیسلامی لە بنەڕەتەوە هەوڵ ئەدات کە کەشی زانستگە لە سیاسەت و ڕەخنەگرتن لە دەسەڵات بە تاڵ کاتەوە.

لەم بەستێنەدا مامۆستایانی زانستگە ڕۆژ بە ڕۆژ زیاتر لە زانست و دابین کردنی پێداویستییەکانی ڕاهێنانی خوێندکاران دوور دەکەونەوە، هەرچەند لەم سیستەمەدا دان بەوەدا نراوە خوێندکاران تەنیا بەکارهێنەری پەروەردە و فێرکاریی باڵان بەڵام لە ڕاستیدا قوربانییەکانی ملکەچی زانکۆن بۆ بازاڕ و پێداویستییەکانی[٢٠]. یەکێک لە گرینگترین گۆڕانکارییەکانی بەدیهاتوو لە خوێندکاران و زانستگەکان لە دنیای نیئۆلیبراڵدا، گۆڕانیانە لە خوێندکارەوە بۆ کڕیار و بەکارهێنەر. لە دنیای نیئۆلیبراڵدا، یەکەمین پێناسەی خوێندکار، کڕیار بوونی زانستە هەر بۆیە پەیوەندیی نێوان خوێندکار و زانستگە، وەک پەیوەندیی نێوان دابینکەری خزمەت و کڕیار وێنا دەکرێت. ڕاست هەر بەو چەشنەی کە تاکەکان لە دنیایەکی نیئۆلیبراڵدا لەگەڵ یەکتر لە ڕکابەریی بەردەوامدان خوێندکارانی زانستگەیش بۆ بردنە سەرەوەی سەرمایەی تاکەکەسییان لەگەڵ یەکتر ڕکابەرایەتی دەکەن. زۆر بوونی ڕێژەی خوێندکاران، لێکدانەوەی ستانداردەکانی چالاکی و ئەنجامی ڕاهێنان و پەروەردەی تاکەکان و بارهێنانی تاکەکان بۆ پیشەکان، لە خاڵە گرینگەکانن بۆ ئەم پێکهاتەیە و

گەیشتن بە ئامانجەکانی نیئۆلیبرالیسم لە پەروەردەدا[۲۱]. وەک ئاشکرایە لە سێ دەیەی رابردوودا و پاش بەپارە بوونی زانکۆکان، رێژەی خوێندکاران چەند قات لە جڤاکدا زیادی کردووە بەڵام زیاد کردنێک کە تەنیا لە خزمەتی ئەو باند و مافیایانەیە کە سیستەمی پەروەردە لە ئێراندا بووەتە هۆی ئەوەی داهاتێکی زۆریان دەستکەوێت و چون بازار و دەسەڵات گەندەڵە، بە پێچەوانەی وڵاتانی لیبرال کە تا رادەیەک بازارێکی شەفافیان هەیە و خوێندکار پاش تەواو بوونی خوێندنی بەو شارەزاییەی کە دەستی کەوتوە بۆ بازاڕی کار رادەکێشرێ -جیاواز لەوەی کە تا چ رادەیەک بەرهەمهێنەرەوەی هەمان پەیوەندیی کۆیلەو سەروەرە- بەڵام لە ئێراندا خوێندکار پاش ئەوەی کە پارەیەکی زۆریش بۆ خوێندنی تەرخان دەکات، دیسان بۆ وەدەست هێنانی پیشەیەکی شیاو تووشی کێشە دەبێت.

لە دنیای نیئۆلیبرالدا، خوێندکارگەلێک دەبینین کە نەک بۆ فێر بوون بەڵکوو بۆ ئەوەی بتوانن پیشەیەک لە بازاڕی ئابووریدا وەدەست بخەن بۆ کڕینی زانست سەردانی بنکەکانی پەروەدە دەکەن، ئەوان ئیتر حەزیان لە بەشداری لە بەرهەمهێنانی زانست نییە، بەڵکو خوازیاری وەرگرتنی پەکێجگەلی زانستین. بە روونی ئەم تایبەتمەندییە لە زانستگەکانی ئێراندا بەدی دەکرێت، ئەگەر لە زانستگەی تاران وەک بەناوبانگترین و زانستیترین زانستگەی ئێران بڕوانینە دەرەوە و بە شەقامی بەرانبەریدا تێپەڕین، بە سەدان کەس دەبینین کە هاواری فرۆشتنی پایاننامە، وتار، لێکۆڵینەوە و. . . دەکەن. کاتێک خوێندکار وەک کڕیاری زانست دەور دەگێڕێ و وەک بەکارهێنەر خۆی پێناسە دەکات، لێکەوتەگەلێکی وەک دزینی ئەدەبی، تەقەلوب و ڕکابەری زیاتری لێ دەکەوێتەوە[۲۲]. ئەم دیاردەیە بە چەشنێک پەرەی گرتووە کە ژمارەی ئەو خوێندکارانەی پایاننامە دەکڕن، چەند قاتی ئەو خوێندکارانەیە کە خۆیان پایاننامەکەیان دەنووسن و ئەمە لە کاتێکدایە هەمووان بەم دزییە زانستییەش دەزانن، هەم مامۆستای زانکۆ ئاگادارە و هەم سیستەمی پەروەردە بەڵام بەو هۆیەی کە بە قازانجی گیرفانی هەندێ کەسە و مافیاگەلی تایبەتی لە سیستەمی پەروەردەدا لە پشتە، هیچ کەس لە هەمبەری ئەم دیاردەیەدا هەڵوێستی جیددی وەرناگرێت.

تایبەتمەندیی بازاڕی بوونی خوێندنی باڵا، چەشنێک گۆڕانی لە خولیاکان و حەزەکان و ئامانجەکان بۆ خوێندکاران بۆ هەڵبژاردنی زانستگە و هۆی چوون بۆ ئەم زانستگانەیشی بەدی هێناوە. «رودرێز» بە لێکدانەوەی ئامانجی خوێندکاران لە نێوان ساڵەکانی ۱۹۶۶تا ۱۹۹۶ وەبیری دێنێتەوە کە لە ساڵی ۱۹۶۶دا دەسراگەیشتن بە فەلسەفەیەکی واتادار لە ژیان گرینگترین پاڵنەر بۆ هەشتا لە سەدی خوێندکاران بۆ چوون بۆ زانکۆ بووە، لە بەرانبەردا پێشوەچوون لە باری ماڵییەوە تەنیا بۆ سی لەسەدی خوێندکاران پاڵنەر بووە، بەڵام لە ساڵی ۱۹۹۶دا ئەم دوو هەڵوێست گرتنە شوێنەکەیان گۆڕدراوە، زۆرینە مەبەستیان لە هاتن بۆ زانستگە پێشوەچوونە لە بازاڕدا، پاڵنەری ماڵی بۆ ۷۴لە سەدی خوێندکاران و وەدەستهێنانی فەلسەفەیەک بۆ ژیان بۆ ۲۴لەسەدی خوێندکاران گرینگ بووە[۲۳]. دروستیی ئەم بۆچوونە دەکرێ بە ڕوونی لە کەم بوونەوەی بزووتنەوە خوێندکارییەکاندا ببینین لە دەیەی هەشتا و نەوەددا، بۆ نموونە ئەگەر لە دەیەی حەفتا و کۆتاییەکانی دەیەی شەستدا وەبیر هێنانەوەی شانزەی سەرماوەز دەبووە رۆژێک بۆ دژایەتی لە گەڵ دەسەڵات، بەڵام هەنووکە دەبینین کە -لە ژێر چاوەدێریی بەڕیوەبەرانی زانکۆدا- بووەتە

ڕۆژی جەژن و شادی کردنی خوێندکاران و لە ڕاستیدا لە ناوەڕۆکی خۆی بەتاڵ کراوەتەوە. هەنووکە بە هۆی پـەروەدەی نیئۆلیبراڵیزم لە زانسـتگەکانی ئێران خوێندکار شـانازی بەوەدەکات ئەگـەر نارەزایەتییەکی هەبێت، سێنفییە نەک سیاسی و هەوڵ ئەدات کێشە بۆ دەسـەڵات و پەیوەندیی نێـوان کۆیلە و سەروەر دروسـت نەکات، جا چ لە شێوازی نەتـەوەی سەردەسـت و ژێر دەسـت بێت یـا خود کۆیلە و سـەروەری ئابووری -ئەمە بەو واتایە نییـە کە هیچ خوێندکارێکی دژە دەسـەڵات هەر نەبێت. باس لـە زۆرینەی خوێندکاران دەکەین-. ئەم تایبەتمەندییە و گـۆڕان لە خولیا و حەزی خوێندکاراندا هەر وەک لە نموونەکەدا دیتمان تایبەت بە گشت ئەو وڵاتانەیە کە سیسـتەمی پـەروەردەی نیئۆلیبراڵیزم بەسـەریاندا دەسـەڵاتدارە و دەبینین کە بزووتنـەوە خوێندکارییەکان لە ماوەی سێ دەیەی ڕابردوودا لە سەرانسەری دنیادا گەیشتوونەتە کەمترین ئاست یا خود دەتوانین بڵێین شـتێک بەناوی بزووتنەوەی خوێندکاری، هەر نەمـاوە، ئەمەش بە هۆی ئـەوە نییە کە نادادپەروەری یان زوڵم و زۆر لە دنیـادا نەمابێت، بەڵکوو لەو ڕاسـتییەوە سـەرچاوە دەگرێ کە خوێندکاران لە سـێ دەیـەی ڕابـردوودا ئارمانج و فەلسـەفەی ژیانیـان بە هۆی سیسـتەمی پـەروەردەی زاڵ بەسـەریاندا گـۆڕدراوە. کاتێک ئامانج تەنیا دەبێتـە بازاڕ و سـەروەری لە بازاڕدا، دیارە جیاوازیی بیـرو باوەڕیش پێک نایەت مەگەر لە ڕێڕەوەی سـەروەری لە پیشـە و پـارەدا و ئەمەش دەبێتە هۆکاری ئەوەی کە خوێندکاران ببنە کەسانی کۆنسێرڤاتیف!!! بە پێچەوانـەی چیەتیی خوێندکار لە بنەڕەتدا، خوێندکارگەلێـک کـە پارەیەکـی زۆریان تەرخان کردووە و بوونەتە کڕیاری زانست و خولیایان لە پیشە و پارەدا کورت دەبێتەوە، کوا لـە هەوڵـی تێکدانـی پەیوەندیی زاڵ بەسـەر کۆمەڵگادا دەبن ئەویش بە تایبەت لە وڵاتێـک کە هەوڵـدان بـۆ لەنێوبردنی تەکوزیـی هەنووکەیی، بە توندترین شـێواز هەڵسـوکەوتی لەگەڵدا دەکرێ. ئەم ڕستەیە بۆ ئەو کەسـانەی لە زانسـتگەکانی ئێراندا خوێندبێتیان ئاشـنایە کە دەڵێین: من کارم بەسەر بابەتی سیاسی و کۆمەڵایەتییەوە نییە مـن هاتوومەتە زانکۆ بۆ ئەوەی پیشـەیەک بۆ خۆم دەسـتەبەر کەم نەک خۆم توشـی کێشە بکەم. لە وڵاتی ژێر دەسەڵاتی کۆماری ئیسـلامیدا و لـە زانسـتگەکانیش، ئەگەر خوێندکارانێـک هەڵکەون کە دژ بە بایەخی دەستکرد ڕابوستن و لە تەریک کەوتنەوە و وەدواکەتن لە ڕکابەریی پیشە و پارە نەترسن و دژایەتیـی پەیوەندیی زاڵـی نێو کۆمەڵگا بکـەن، لە لایەن دەسـەڵاتەوە بە توندترین شێواز سەرکوت دەکرێن.

دەرئەنجام

هەرچەنـد زۆرکـەس پێیان وایـە تایبەتی کردنی خوێندن لە وڵاتی ئێراندا هێشـتا لە سەرەتاکانی ڕێگەیدایە، بەڵام بە پێچەوانەوە، بەپێی ئامارەکان وڵاتی ژێردەسەڵاتی کۆماری ئیسـلامی لە تەواوی دنیا لەم بوارەدا پلەی یەک یان دوو بۆ خۆی مسۆگەر دەکات. خاڵی جێی سـەرنج ئەوەیە کە ئەم ڕەوتە لە دنیادا بە سـێ هۆ بەرەو داکشان دەچێت یەک؛ لە ڕەوتی تایبەتی کردندا سـەرچاوەی تایبەتی نەبوونەتە جێگرەوەی سەرچاوەی حکوومەتی، بەڵکوو لە پـاڵ سـەرچاوە حکوومەتیەکاندا و بـۆ ولام دانـەوە بـە داخوازیـی زۆری کۆمەڵگا بۆ هەندێ بەشـی زانستیی تایبەت دامەزراون، دوو؛ ئەزموونەکان ئەو ڕاسـتییە دەردەخـەن ئەگەر حکومـەت لە کاری ئەم زانکـۆ و تاقیگایانەدا دەسـتێوەردان نەکات، بە تێپەڕینی کات کوالێتییان زۆر لە بەشـی حکوومەتی زیاتر دادەبەزێ، سـێ؛ بانگەشە و سـەرمایەگوزاریی حکومەت لە لێکۆڵینەوە

و تاقیکارییــه زانســتی و زانکۆییه‌کانــدا به هۆی ئه‌وه‌ی که ده‌بنه هۆکاری پێشــکه‌وتنی کۆمه‌ڵگا پێویسته و به هیچ چه‌شنێک ناکرێ ڕه‌چاو نه‌کرێت[24] له پاڵ ئه‌م هۆکارانه‌شـــدا پــه‌ره‌دان بــه نادادپه‌روه‌ریــی کۆمه‌ڵایه‌تی و گۆڕینــی ئایدیــای خوێنــدکاران لــه فه‌لســه‌فه‌یه‌کی مرۆڤی و قووڵه‌وه بۆ ژیان، بۆ کورت بوونه‌وه‌ی حه‌زه‌کان له پاره و پیشه‌دا، ده‌توانین زیــاد بکه‌ین. ئه‌گــه‌ر بۆ وڵاتێکی یــه‌ک زمان و یه‌ک نه‌ته‌وه ئه‌مانه ته‌نیا هۆی دژایه‌تی بن له‌گه‌ڵ به پاره‌ی کردنی خوێندن له وڵاتی ئێمه و به هۆی فره چه‌شــنی، جگه له زیانه چینایه‌تییه‌کانی، زیانی نه‌ته‌وه‌ییشی بێ ئه‌ژماره و نه‌ته‌وه‌یه‌کی ژێرده‌ست کاتێک تاکه‌کانی له یــه‌ک هه‌ڵبڕێن و بایه‌خه‌کانیان ببێته بــازاڕ و پاره و قازانجی تاکه‌که‌ســی، هیچــکات ناتوانــن له هه‌مبــه‌ر داگیرکه‌ردا یه‌کگرتوو بن. کاتێک پاره و وه‌ده‌ســتهێنانی پیشه ده‌بنه بایه‌خ، خۆ فیدا کردن له ڕێگه‌ی نیشتماندا ده‌بێته کوری خه‌ڵک به کوشتدان. ئــه‌و کاته‌یه که زنجیره‌کانــی کۆیله‌تی زیاتر و زیاتــر بــه ده‌وری نه‌تــه‌وه‌ی ژێرده‌ســی کوردستاندا گرێ ده‌درێ و ئێمه‌ی نه‌ته‌وه‌ی ژێرده‌ســت کاتێــک ده‌توانیــن ڕزگارمــان بێــت که دژ بــه به‌هاکانی پاره و پیشــه به هــه‌ر نرخێک و بوونیان بــه باڵاترین بایه‌خ، له‌هه‌موو ڕه‌هه‌نده‌کانیدا (به‌تایبه‌ت په‌روه‌رده‌و فێرکردن) بوه‌ستینه‌وه .

سه‌رچاوه‌كان

١. ڕوودی دویچکــه، لــه ڕێبه‌رانی بزووتنــه‌وه‌ی خوێندکاریی ده‌یه‌ی شه‌ستی ئاڵمان

٢. فریره، پائولو، آموزش برای آگاهی انتقادی، ترجمه؛ منصوره(شــیوا) کاویانی، تهران؛ نشر اینترنتی رهایی،ص۳۴، ۱۳۹۴

٣. کالینیکوس، الکس ، دانشــگاه در جهان نئولیبرال ، نشــریه رود ، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، شماره دوم، آذر۱۳۹۲،ص۴-۱۱

٤. قراگوزلو، محمد ، بحران:نقد اقتصاد سیاســی نئولیبرال، انتشارات نگاه،ص۲۶، ۱۳۹۶

٥. نیک نشــان، شــقایق و دیگران، ایدئولــوژی مبنایی برای عملکرد آموزش و پرورش، مقایســه پیامدهای ایدئولوژی لیبرال دموکراســی و نئولیبرالیســم بر تعلیم و تربیت در کشــورهای غربی، پژوهشنامه مبانی تعلیم و تربیت، دانشــگاه فردوسی مشهد، سال۲، شماره۱بهار و تابستان۱۳۹۱،ص۵-۲۶

٦. هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو

٧. صادقی بروجنی، خســرو، پولی ســازی آمــوزش و حق زدایی از شهروندان

٨. هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو

٩. ماڵپه‌ڕه‌ی www.kurdistanmedia.com

١٠. مصاحبــه‌ای با هانری آ- ژیرو، نولیبرالیســم و سیاســت آموزش عالی،نشــریه رود، دانشکده علوم اجتماعی دانشــگاه تهران، شماره۲، ص۱۱

١١. صادقی بروجنی، خســرو، پولی ســازی آمــوزش و حق زدایی از شهروندان

١٢. رحمان سرشــت، حســین، گرایش به خصوصی ســازی آموزش عالی در ایران و آموزش عالی خصوصی در جهان، فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، شماره۳،۴سال۱۳۷۴،ص۷۱-۸۰

١٣. صادقی بروجنی، خســرو، پولی ســازی آمــوزش و حق زدایی از شهروندان

١٤. وتاری موحه‌مه‌دی ماڵجو،۱۳۹۵/۹/۲ له کۆلێژی زانســتی مرۆڤی زانستگه‌ی ته‌باته‌بایی پێشه‌که‌س کراوه.

١٥. وتاری عه‌لی خامنه‌یی،۱۳۸۸. ۶. ۹

١٦. نیک نشــان، شــقایق و دیگران، ایدئولوژی مبنایی برای عملکرد آموزش و پرورش، مقایســه پیامدهای ایدئولوژی لیبرال دموکراســی و نئولیبرالیســم بر تعلیم و تربیت در کشــورهای غربی،پژوهشــنامه مبانی تعلیم و تربیت، دانشــگاه فردوسی مشهد، سال۲، شماره۱بهار و تابستان۱۳۹۱،ص۵-۲۶

١٧. هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو

١٨. کۆنه‌پۆشــی، حامید، پرســی زمانه‌کانی ئێران و سیاسه‌تی زمانی لــه ئێراندا، گۆڤــاری ژیار، ســاڵی یه‌کــه‌م، ژمــاره‌ی ۱و۲م پاییز و زستانی۱۳۹۳، ل ۵۰-۷۵

١٩. نیک نشــان، شــقایق و دیگران، ایدئولوژی مبنایی برای عملکرد آموزش و پرورش، مقایســه پیامدهای ایدئولوژی لیبرال دموکراســی و نئولیبرالیســم بر تعلیم و تربیت در کشــورهای غربی، پژوهشنامه مبانی تعلیم و تربیت، دانشــگاه فردوسی مشهد، سال۲، شماره۱بهار و تابستان۱۳۹۱،ص۵-۲۶

٢٠. کالینیکوس، الکس ، دانشــگاه در جهان نئولیبرال ، نشریه رود ، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، شماره دوم، آذر۱۳۹۲،ص۴-۱۱

٢١. نیک نشــان، شــقایق و دیگران، ایدئولوژی مبنایی برای عملکرد آموزش و پرورش، مقایســه پیامدهای ایدئولوژی لیبرال دموکراســی و نئولیبرالیســم بر تعلیم و تربیت در کشــورهای غربی، پژوهشنامه مبانی تعلیم و تربیت، دانشــگاه فردوسی مشهد، سال۲، شماره۱بهار و تابستان۱۳۹۱،ص۵-۲۶

٢٢. هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو

٢٣. هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو

٢٤. رحمان سرشــت، حســین، گرایش به خصوصی ســازی آموزش عالی در ایران و آموزش عالی خصوصی در جهان، فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، شماره۳،۴سال۱۳۷۴،ص۷۱-۸۰

خوێندنەوەی سیستەمی پەروەردەی هێزی داگیرکەر لەکوردستاندا

ماردین ڕەحیم نژاد

وڵاتە داگیرکەرەکانی کوردستان بۆ سەرکوتکردنی کێشەی کورد و ئاسوودە بوون لە فوبیای شۆڕشی ڕزگاریخوازی نەتەوەی کورد، بەردەوام بە جێبەجێکردنی سیاسەتی ئاسیمیلاسیۆن لە ڕێگای سیستەمی پەروەردەوە و هەروەها هەموو دامودەزگا پەروەردەیی و ڕاگەیێنەرەکان و ....، هەوڵی دەستەمۆ کردن و داڕشتنەوەی کەسایەتی و تاکی کورد بە حەز و خواستی خۆیان دەدەن. کەسایەتییەک کە هیچ جۆرە ئینتیمایەکی نەتەوەیی و فەرهەنگی و زمانیی بە ڕابردووی خۆیەوە نەبێت. بۆ خوێندنەوەی سیستەمی پەروەردەی هێزی داگیرکەر بە تەنیا زوومم نەکردووەتە سەر سیستەمی پەروەردە لە قوتابخانە و زانکۆکاندا؛ بەڵکو وێنەیەکی بەربڵاوتر لە سیاسەتەکانی هێزی داگیرکەر بۆ داهارینی کەسایەتی و پەروەردە کردنی کۆیلەیەکی خۆبەکەمزانی کوردم لەبەرچاو گرتووە، چونکە لە قاڵبدانی کەسایەتیی کورد تەنیا لە قوتابخانە و زانکۆکاندا خڕ نەبووەتەوە بەڵکو لە هەموو جۆرە هەڵسوکەوت و پڕۆژەیەکی هێزی داگیرکەردا بە تۆخی دەبینرێت. وەکوو چۆن فۆکۆ دەڵێت: «دەسەڵات ناتوانێ بێ مەعریفە خۆی بسەپێنێ و مەعریفەش ناتوانێ بێ دەسەڵات ساز ببێ». هەروەها بە پێویستم زانی ئاماژەیەکی کورت بکەم بە کۆلۆنیالیسم و بەستێنەکانی سەرهەڵدانی گوتاری فاشیزمی ئێرانیی فارس و لە کۆتاییشدا باسی سیستەمی پەروەردەی هێزی داگیرکەر بورووژێنم.

کۆلۆنیالیسم

کوردستان وڵاتێکە کە لە لایەن چەند وڵاتی هاوسـێـیەوە داگیر کراوە و ئێستا بە شێوازی کۆلۆنییەکــی ناوخۆیــی مامەڵــەی لە گەڵ دەکرێت، بۆیە منیش چەمکی کۆلۆنیالیســم بە چەمکێکی گونجاو دەزانم بۆ خوێندنەوەی پەیوەندیــی نێــوان ئێمــە و داگیرکەرانــی کوردســتان و هەروەها دارشــتنی سیاسەتی ستراتیژی بۆ کوردستان.

«یۆرگێــن ئشــترامامێل» دەڵێــت: «کۆلۆنیالیسم شێوازێکە لە پەیوەندی لە نێوان کۆمەڵە مرۆڤێکدا، کە بریــارە بنەرەتییەکانی ژیانی بەکۆلۆنیکراوەکان، لە لایەن کەمینەیەکی فەرهەنگیی جیاواز و زۆر ناســازگار و تەنیا بە لەبەرچاو گرتنی یەکەمینەکانی بەرژەوەندییە دەرەکییــەکان، لە ســەر ئەساســی ســەرتر لەقەڵەمدانی فەرهەنگ و کلتووری ئەربابەکان، دادەڕێژرێن و بەڕێوە دەبرێن».

کۆلۆنیالیســمی ناوخۆیی لە زۆر بابەتەوە وێکچوونی لە گەڵ کۆلۆنیالیســمی درەکیدا هەیە بەڵام بە هۆی ئەوەی کە لە چوارچێوەی ســنووری وڵاتێکدا کە خاوەنی سەربەخۆییی سیاسییە جێبەجێ دەکرێت و بە ناوی مافی حاکمییەت و بەرپەرچدانەوەی دەستێوەردانی درەکییەوە، پێش بە هــەر جۆرە ئاڵوگۆڕێکی زانیاری و درز کردنی سیاســەتی ڕکردنی بە کەمینەکراوەکان دەگیرێت، مەترســییەکانی کوشندەتر و زۆرتر و شاراوەترن.

ســەبارەت بە کۆلۆنیالیســمی ناوخۆیی پرۆفســۆر ئەســغەرزادە دەڵێــت: «زاڵ بوون یان حوکمڕانــی نەتەوە یــان ئێتنیکێک بە ســەر نەتــەوە یــان ئێتنیکەکانی تــردا کە ببێتە هۆکاری ئاڵۆز بوونی ڕەوتە سیاســی و کۆمەڵایەتییەکانی ئــەو وڵاتانە. لە ئەدەبیاتی سیاســیدا وەکو(کۆلۆنیالیســمی ناوخۆیــی) پێناسە دەکرێت. لەو ڕێژیمانەدا کە پێکهاتەی سیاســی لە ســەر ئەساســی کۆلۆنیالیسمی ناوخۆیی یان دوڵەتی ئەمپریالی ناوخۆیی بۆنیاد نراوە، جەستە، هزر و تەواوی سامانی ماددی و مەعنەویی نەتەوە ژێردەســتەکان، لە لایەن گرووپی ئێتنیکی یــان ئایینیی حوکمڕانەوە کۆلۆنی دەکرێت و بە تالان دەبرێت».

ئەســغەرزادە دەڵێ: «کۆلۆنیالیســتەکان، کۆلۆنیالکــراوەکان ڕادەهێنــن کــە دۆخــی بەندایەتی و کۆیلایەتی لە ناخیاندا بچێنن. لە حەقیقەتدا کۆلۆنیالیســتەکان تەنانەت وێنای کۆلۆنیالکراوەکان لە جەستە و توانایی زەینی و شێوازی بیرکردنەوەشیان، کۆلۆنی دەکەن.»

نژاد پەرستی، بە بۆچوون و بە لایەنگری و کردەوە و دژکردەوەی نێگەتیڤی دژە مرۆڤانە و ســەرکوتکردن لە لایــەن ئەندامانی یەک گــرووپ لە بەرانبــەری ئەندامانی گرووپێکی دیکەدا دەوترێت.» کارد دەڵێت: «نژاد پەرستی ئاماژە بە کــردەوە، سیاســەت و بۆچوونێک دەکات کە لە لەنێوبردنــی ڕێکخراوەوە بگرە تــا پشــتگیریی نائاگایانە لــەو کردەوانە بە بێ هەســتیاری و تەنانەت ئەگــەر لە ڕووی خێرخوازیشەوە بێت».

فرانتــس فانــون دەڵێت: «نژادپەرســتی ڕەگەز پەرســتانەی ســەرەتایی کە خۆی بە عەقڵانــی، لایەنگری تاک و ڕۆنراو لە ســەر ئەساســی جەبرییەتی ژنۆتیپیک و فنۆتۆپیک پێناسە دەکرد، ئێستا لە شێوەی سەردەمیانە و گەشەســەندوویدا، خۆی بۆ نژادپەرســتیی فەرهەنگی گۆڕیوە».

هێــزە کۆلۆنیالیســتەکان (دەرەکــی و ناوخۆیــی) بــۆ کۆنترۆڵکردنــی ئــەو ژیئۆپۆلێتیکــەی کــە داگیریــان کــردووە، لــە نوخبــە و هێــزە لۆکاڵییــەکان کەڵک وەردەگرن. ئەم نوخبە و هێزانە(جاشــەکان)، بۆ جێبەجێکردنی ئەجێنداکانی دەســەڵاتی کۆلۆنیالیستی، دەســەڵاتێکی کەمی ئابوری، قەزایی و بەڕێوەبەرییان پێ دەدرێت. خاڵێکی گرینــگ و هاوبەش لە نێوان هەر دوو جۆری کۆلۆنیالیسمی دەرەکی و ناوخۆیی کە دەتوانین ئاماژەی پێ بکەین، ڕێژەیەکی زۆر کەمی ئەو

کەسانەن کە کۆلۆنیالیستەکان بۆ پاراستنی ناوچە داگیرکراوەکان بەکاریان دەهێنن. بۆ نموونە ٥٢٠٠٠ ژاپۆنی، ٢٢ ملیۆن کورەییان کۆنترۆڵ دەکرد. یانیٚ ١ بە ٤٥٠ ، لە نیجێریا ئەم ڕێژەیە ١ بە ٥٤٠٠٠ بوو، لە هیندووستان ١ بە ٢٨٠٠٠. لە کوردستانی بندەستی ئێراندا ئەو ڕێژەیە چەندەیە؟ ئایا زیاتر لە ٢٠٠٠٠٠ بەکرێگیراوی تێدایە کە نزیک بە ١٥ ملوێن کوردیان کۆنترۆڵ کردووە؟

ویژمانی دژە کۆلۆنیالیسم بۆ نەتەوەی کورد گرینگییەکی تایبەتی هەیە لە بەر ئەوەی «لە چوارچێوەی ئەم ویژمانەدا تاک و نەتەوە کۆلۆنیالکراوەکان مافی دۆزینەوە و ڕێکخستنەوەی شوناس و سەرلەنویٚ پێناسەکرنەوە و ناسینەوەی خۆیانیان هەیە. ویژمانی دژە کۆلۆنیالیسم، تاک و نەتەوە کۆلۆنیالکراوەکان هان دەدات کە لە جێی ئەوەی کۆلۆنیالیستەکان پێناسەی شوناسیان بکەن، خۆیان پێناسەی خۆیان بکەن و دۆخی خۆیان بە زمانی خۆیان بەیان بکەن. هەروەها ئەم ویژمانە دەتوانێت ناوەندێکی هاوبەش بۆ خەبات و بەرخۆدان لە دژی سەرکوتکردن و سوڵتەی ناچاری هێزە سەپێنراوەکان دروست بکات».

بەڵام نابێت ئەوە لەبیربکەین کە کۆتایی هێنان بە کۆلۆنیالیسم و نەهێشتنی کاریگەرییەکانی، پرۆسەیەکی زۆر زەحمەتە و پێویستی بە قووڵ بوونەوە لە هەموو ڕەهەندەکانی مێژوویی، ئەدەبی، زمانەوانی، کۆمەڵناسی، دەروونناسی و .... هەیە. وەکوو چۆن فرانتس فانون دەڵێت: «کۆلۆنیالیسم بە کۆتاییهاتنی سوڵتەی سیاسی و ئابووری، کۆتاییی پێ نایەت، بەڵکوو تەنیا لە ڕێگەی ڕیشەکێش کردنی سوڵتەی دەروونی و کۆیلایەتیی زەینییەوە کۆتاییی پێ دێت».

بەستێنەکانی سەرهەڵدانی پان ئێرانیسمی فاشیستی فارس

بۆ ناسینی فاشیسمی ئێرانی پێویستە سەرەتا هەلومەرجی نێودوڵەتی، پێکهاتە و ساختاری حوکمڕانیی ئەو ناوچەیەی کە ئێستا پێی دەوترێت ئێران (چونکا ولاٚتی ئێران لە ١٣ . ١٠. ١٣١٣ ناوی نرا ئێران کە دواتر ئاماژەی پیٚ دەکەم) بارودۆخی ژێئۆپۆلێتیکی ناوچەکە و گۆڕانکارییەکان لە ولاٚتانی عوسمانی و ڕووسیا، ڕەوتی ڕۆشنبیری و تایبەتمەندیی کلتووریی ئێتنیکی فارس و.... بە وردی بخرێتە ژێر لێکۆڵینەوەوە، بۆ ئەوەی بتوانین وێنەیەکی شەفاف بخەینە بەر دەستی خوێنەرانەوە؛ بەڵام بە هۆکاری ئەوەی لە تارێکی کورتدا مەجالی ئەو شتە نییە تەنیا ئاماژەیەکی کورت بە هەندیٚ خاڵ دەکەم، بەو هیوایەی کە لە داهاتودا بتوانم باشتر کاری لە سەر بکەم. (شایەنی باسە کە هۆکارەکانی سەرهەڵدانی بیری فاشیزمی ئێرانی بەربلاٚو و چەندرەهەندین).

تا سەدەی ١٩هەم کە ئەوکاتە سەردەمی حوکمڕانیی قاجارەکان بوو، هیچ جۆرە دەنگوباسێکی ناسیۆنالیستیی ئێرانی لە ئارادا نەبوو، بەلاٚم یەکەم هەنگاوهاویشتن بۆ بونیادنانی فاشیسم لە کاتێکدا نرا کە خوێندەواری ئەو سەردەمە لەگەڵ تێکستە ڕۆژئاواییەکان ئاشنا بوون (ڕۆژهەلاٚتناسەکان بە تایبەت کەسانێک وەکوو تیشیرا و سێرستیوارت جۆنز و سێرجان مۆلکۆم و....) و تەنانەت هەندیٚ کەسیش هاتوچۆی ولاٚتە ئوروپاییەکانیان دەکرد و بە بینینی پێشکەوتنی ولاٚتە ڕۆژئاواییەکان و دۆخی ئاڵۆز و دواکەوتووی خۆیان و جیابوونەوەی بەشێکی زۆری خاکی ناوچەکانی حوکمڕانیی قاجار بە هۆی بەستنی چەند پەیماننامەیەکەوە و هەروەها گۆڕانکارییەکانی ولاٚتانی دراوسیٚ لەوانە ڕووسیا و عوسمانی ، وردەوردە وەرچەرخانێک لە ڕوانگەی هەندێک کەسدا دروست بوو. تا پێش ئەم قۆناغە ڕوانگەی سوننەتیی کۆمەڵگا بەو شێوازە بوو کە ولاٚتانی ڕۆژئاواییان بە نگریس و دژی پیرۆزییەکانیان دەزانی؛ بەلاٚم

ئەم ئاشـــنایەتییە بوو بە هــۆکاری ئەوەی کە هەندێک کــەس، نووکی نێزەکانیـــان بەرەو ئیســلام بگەڕێننــەوە و هــۆکاری تــەواوی نەهامەتییــەکان و دواکەوتووییەکانیـــان بۆ نژادی سامی و ئیسلام و عەرەب و بە گشتی تازییەکان بگەڕێننەوە و زۆر بە توندی هێرش بکەنە سەریان.

فەتــح عەلــی ئاخونــدزادە (ئاخوندۆف ١٨١٢) و میــرزارەزا کرمانی و تا ڕادەیەکیش جەلالەددین میرزا، یەکەم کەسانێک بوون کە خەونی نۆستالۆژیکی شکۆی وەهمیی ئێرانی مەزنیان بونیاد نا. لە ڕوانگەکانی ئەم کەسانەدا نەتەوەی ئێــران وەکوو یەکەیەکــی نژادیی یەکدەســت، خاوەنی مێژوویەکی زەنجیرەیی و شــکۆدارن کە دوای هێرشــی تازییەکان و هێنانی ئیســلام بۆ ماوەی ١٢ ســەدە، ئەم شــکۆ و مەزنییە تووشی نسکۆ و دارمان بووە و پێویســتە بە لە ناوبردنی هەموو جۆرە هزر و کلتوورێکی عەرەبی، شــکۆمەندی بۆ ئێران بگەڕێنرێتەوە.

ڕۆشنبیرانی ئێرانی، چەمکی ناسیۆنالیزمیان لە هەناوی ناسیۆنالیزمی فەرەنسا و ئەڵمانیا وەر گرت و وەکوو ڕەوتێک لە ساڵەکانی کۆتایی حوکمڕانیی قاجارەکاندا لە لایەن ڕۆشنبیرانی ئەڵقــەی بێرلینەوە وەکوو پرۆژەیەکی گرینگ کــە حاکمییەتیش پشــتیوانیی لێوە دەکرد، پەرەی سەند. بەڵام کاریگەریی وڵاتی ئاڵمان و چەمکی ناسیۆنالیزمی ئاڵمانی بە هۆی ئەوەی کە ڕۆشــنبیرانی ئەو وڵاتە لەو بڕوایەدا بوون کە ڕیشــەیەکی ئارییایان هەیــە و ئێرانیان بــە ناوەندی ئاریایی دەزانی، زۆر کاریگەرتر و پەیوەندییەکانیـــان تۆندوتۆڵتر بوو بە جۆرێک کە وەکوو ئامۆزا سەیری یەکتریان دەکرد.

ڕۆشــنبیرانی ئەڵقەی بێرلین (حەسەن تەقی زادە، محەمەدعەلی جەماڵزادە، حسەین کازم زادە، محەمــەد قەزوینــی، مەحمــود ئەفشار و....) بە بڵاو کردنەوەی گۆڤاری کاوە و دواتریش ئێرانشەهر، زۆرترین کاریگەرییان لە سەر ناسیۆنالیزمی ئێرانی هەبوو.

لێرەدا ئاماژە دەکەم بە چەند هەڵوێستێکی ئاخونــدزادە و کرمانــی کــە لە ســەردەمی پرۆتۆناشناڵیزم یان ناسیۆناڵیزمی سەرەتاییدا کە بە باوکی ناسیۆناڵیزم و باوکی فەلسەفەی مێژوویی ئێران دەناسرێن.

ئاخوندزادە دەڵێت: «عەرەبە ڕەشــورووت و برســییەکان هەزار و دووســەد و هەشتاد ســاڵە تۆیان(ئێران) کاول کردووە». هەروەها دەڵێــت: «هۆکاری هەمــوو کەموکورتییەکان عەرەبە. تازیەکانن کە بوونەتە هۆکاری ئەوەی کە زەوییەکەی تۆ(مەبەســتی لــە تۆ ئێرانە) وێران بێت و خەڵکەکەشــت نەزان و گەمژە و لە سیویلیزاســیۆنی دنیــا بێخەبەر بن و لە نیعمەتی ئــازادی بێبەش بن و پادشــاکەت دیسپۆت(دیکتاتۆر) بێت».

کرمانی بــۆ مەزن کردنــی نەتەوەیەکی خەیاڵــی بەنــاوی نەتــەوەی ئێــران و بەرز کردنەوەی شوێن و پێگەی لە ناو نەتەوەکانی دیکەدا، هەوڵ ئەدات لە هەر شــوێنێک و لە ناو هەر زمانێکی دیکەدا وشــەیەکی بینی کە لێکچوونی لە گەڵ وشــەیەکی فارسی هەبوو، بڵێت ئەو وشەیە فارسییە. بۆ نموونە لە زمانی فەرانســەدا ٥٠٠٠ وشــە کــۆ دەکاتەوە کە ڕیشەیەکی فارســییان هەیە تەنانەت هەندێ وشــەی ژاپۆنی و.... کۆ دەکاتەوە بەڵکوو بەو چەشــنە بتوانێت ئیســباتی بکا کە دایک و ڕیشەی تەواوی زمانەکانی دنیا فارسییە.

تەنانەت کرمانی پێی وایە کە لە سەردەمە هەرە کۆنەکاندا، تەواوی خەڵکی دنیا بە فارسی دواون و دەڵێــت: «نەتەوەی ئێران یان باوکی تەواوی نەتەوە خــاوەن شارســتانییەتەکانە یان ئــەوەی ڕۆژگارێک بە ســەر هەموویاندا حوکمڕانیی کردووە».

یەکێک لــە تایبەتمەندییەکانی وێژمانی نەتەوەی ســاختەی ئێران ئەوەیە کە تەواوی کەموکورتییــەکان و هەمــوو کێشــەکانی تەواوی مێژوو دەخاتە ئەســتۆی عەرەبەکان

و بەرپرســیارەتیی مێژوویی لە کۆڵی خۆیان دەکاتــەوە. بۆ نموونە کرمانی دەڵێت: «کاتێک من دەس ئەدەم لە هەر لقوپۆپێکی داری بێ ئەخلاقی و بێ ڕەوشتیی ئێرانییەکان، ڕیشەکە تۆی چێنراوی تازیەکان(عەرەبەکان)ــە».

هاتنــە ســەر کاری ڕەزا شــا و پرۆســەی تواندنەوەی نەتەوەکان

هەرچەنــد چالاکانــی ناســیۆنالیزمی ئێرانی نزیک نیو ســەدە پێش ڕووخانی قاجارەکان بــە پێشــەنگایەتیی فەتحعەلــی ئاخوندزادە دەستیان بە چاندنی بیرۆکەی نەتەوەی ئێران کردبوو، بــەڵام لە چوارچێوەی سیســتەمی سیاسیدا، هیچ یاسایەک بۆ جێبەجێ کردنی ئەو ڕوانگەیە پەسند نەکرابوو و هیچ زمانێکی ڕەســمیش کە تــەواوی ئێــران بگرێتەوە لە ئارادا نەبوو؛ تەنانەت تــا کۆتاییی قاجارەکان بــە ناوچەکانــی کوردســتان و ئازەربایجان و عەرەبســتان و بەلووچســتان دەگوتــرا «ممالک محروســە» و لە سەردەمی شۆڕشی مەشروتەیشــدا یاسایەک بە ناوی «انجمنهای ایالتی و ولایەتی» بۆ ئەو ناوچانە پەســند کرا (هەرچەند هیچکات جێبەجێ نەکرا). یانی تا ڕووخانی قاجارەکان، ئێران، وڵاتێکی شــێوە کۆنفێدراڵی بوو کە هیچکام لە زمانەکان زمانی ڕەسمیی سەرانســەری ئێران نەبوون و هەموو نەتەوەکان دەســەڵاتی سیاســیی خۆیانیان هەبــوو. بــەڵام دوای ڕووخانــی قاجارەکان و هاتنە ســەر کاری ڕەزاخانــی میرپەنج کە ڕاســتەوخۆ لە لایەن ئێم ئای٦ی بەریتانیاوە بە پێشــنیاری ئەردەشــیر دی ڕیپۆرتێر و بە کودەتایەک لە ساڵی ١٩٢١ هاتە سەر شانۆی دەســەڵات و لە ساڵی ١٩٢٣ بوو بە سەرۆک وەزیــر و لە ئاکامدا لە ســاڵی ١٩٢٥ بوو بە شــای ئێران و لە یەکەم هەنگاودا ناوی خۆی لــە ڕزا خانی میرپەنجەوە گۆڕی بە ڕەزا شــا و ناوی قاجاری گۆڕی بــە پالەوی و تەواوی سیستەمی سیاسیی وەکوو ماشینێک خستە خزمەتی بیری فاشیزمی ئێرانییەوە و پرۆسەی تواندنــەوەی نەتــەوە غەیرە فارســەکانی بە پلانێکی مەترسیدار دەست پێ کرد. یەکێک لە کارە هەرە کاریگەرەکانی ڕەزا شــا گۆڕینی نــاوی وڵات بوو کە تا پێش ئــەو مێژووە لە ئەدەبیاتی سیاســیی ناوەندا بە ناوچە فارس نشــینەکان دەگوترا پێرشــیا و بەو ناوچانەی کە نەتەوەکانی دیکەیان تێدا نیشتەجێ بوون دەگوترا «ممالک محروســە». هەڵبەت ئەوەش تەمەنی کەمتر لە یەک ســەدە بوو و لە هەر شــوێنێک دەســەڵاتدارییەک دروست ببوایە بەناوی ئــەو دەســەڵاتدارییەوە وڵاتیش ناو دەنرا بۆ نموونە زەندییــەکان، ئەردەڵانەکان، یــان ســۆرانەکان و... بــەڵام بــۆ جێبەجێ کردنی پــرۆژەی یەک ئاڵا، یەک وڵات، یەک زمــان (monolingualism)، لــە بــەرواری ١٩٣٤/١٢/٢٧ یا ١٣١٣/١٠/٦ ناوی هەموو ئەو ناوچانەی گۆڕی و کردی بە ئێران. دوابەدوای ئەوە, زمانی فارسی لە زمانی نەتەوەی فارسەوە بــوو بە زمانــی نەتەوەییی تــەواوی ئێران و هەروەها ناوی شــار و ناوچەکان گۆڕدران. بۆ نموونــە ئەیالەتی عەرەبســتان بوو بە ئەهواز، مەحمەرە بــوو بە خۆرەمشــەهر، ئەلئەحواز بوو بە ئەهواز، خەفاجیە بوو بە سوســەنگێرد، هۆوەیزە بوو بە دەشــتی ئازادەگان، مەعشوور بوو بە ماهشــەهر و هەروەهــا هەوڵەکان بۆ گۆڕینی ناوی کرماشان بۆ باختەران شکستی هێنا بەڵام ئێستایش لە جێی کرماشان دەڵێن کرمانشاه.

بوونــی چەنــد بزافــی ڕزگاریخوازانە لە سەدەی نۆزدە و بیســتدا هێمای ئەوەیە کە هەمــوو گەلانــی بەزۆرەملێ بــە ئێرانی کراو هەســتیان بە مەترســی و توانەوە لە سایەی فاشیزمی فارسدا کردبوو.

بــۆ نموونــە بزاڤــی ڕزگاریخــوازی نەتــەوەی گیلــەک بە ســەرۆکایەتیی میرزا کووچــەک خان (بزاڤێکی کۆمۆنیســتی بوو) و خەباتــی ڕزگاریخوازی نەتەوەی عەرەب بە سەرۆکایەتیی شێخ خەزعەل لە عەرەبستانی

ژێردەســتی ئێران و خەباتــی ڕزگاریخوازی ئازەرییــەکان بــە ســەرۆکایەتیی محەمەد خیابانــی و دواتریش جەعفەر پیشــەوەری و هەروەها خەباتــی ڕزگاریخوازیــی نەتەوەی کورد بە سەرۆکایەتیی سمکۆ و دواتر پێشەوا قازی محەمــەد، هێمای ئەوەیە کە ئەم وڵاتە هەر لــە دێر زەمانەوە وڵاتێکــی یەکگرتوو و یەکپارچە نەبــووە و ئەگەریــش حازر بوون پێکەوە حوکمڕانییەکی هاوبەش پێک بهێنن، لــە چوارچێوەی سیســتەمێکی کۆنفێدراڵیدا بووە کــە هەمــوو نەتــەوەکان حوکمڕانیی خۆیانیان کردووە بەڵام فاشــیزمی ئێرانی بە پێچەوانــەی واقیعی نەتەوەکانی دیکە بڕیاری دا سیســتەمێکی ناوەندی بە سەپاندنی زمان و فەرهەنگی فارسی بە زۆرەملێ بسەپێنێت.

ئەسـغەرزادە دەڵێـت: «ڕەزا خـان بـە دامەزراندنی حیزبی تەجەددود، بەکارهێنانی هەمــوو زمانێکــی غەیرەفارســیی لــە هەر چەشنێکی نووســین قەدەغە کرد و دەستی دایە ســەپاندنی ئایدۆلۆژیای نەتەوەپەرستیی بناژۆخوازانەی خۆی و ڕۆشنبیرە ناسیۆناڵیستە فارســەکان لە سەرانســەری ئێراندا. ڕەزا شا زمانی فارســیی کرد بە تاکە زمانی یاسایی وڵات و بە سووکایەتیی سیستەماتیک بە زمانی غەیرە فارس و ســەپاندنی زۆرەملێی فارسی، هەوڵی یەکسانسازیی نەتەوەکانی تری دەدا و لە ئاکامدا بە سەرکوتکردن و سووکایەتی پێ کردن، بەرەبەرە زمان و کلتوور و فەرهەنگ و مێژوویان بەرەو لەناوچوون ڕۆیشت.»

ئەم پاراگرافەی خوارەوە دەرخەری هەناو و کۆتائامانج وئاســۆی ناسیۆناڵیزمی ئێرانییە: «ئەوان ناچار دەبن لە فەرهەنگ و شوناســی خۆیــان و لە باب و باپیران و لەو شــوێنەی کە لێوەی هاتون، شەرم بکەن. بە شێوەیەکی ئاشــکرا پرۆســەی ژینوســایدی فەرهەنگی تــا کاتێک بەردەوام دەبێــت کە گرووپەکانی ژێر ســوڵتە بــە تەواوەتی لە نــاو فەرهەنگی زاڵدا بتوێنەوە. بە پێــی ڕوانگەیەکی گرووپی حاکــم، لە هەندێک شــوێنی دوورەدەســت وەکــوو ئازەربایجــان و خووزســتان و ناوچە سنوورییەکانی تر، هەندێک عەشایر و وەرزێر، بە تێکڵاوەیەک لە دیالکتیکێکی فارســی لە گەڵ تورکــی وعەرەبی دەئاخفــن. هەروەها بەلووچەکانیــش لەهجــەی خۆیــان هەیە. بەڵام کەس هەســت بــەو جیاوازییە زمانییە ناکات چونکە ئێســتا لەســەدا نەوەدوپێنجی دانیشــتوانی ئێران بە یەک زمان کە ئەویش فارسییە دەدوێن و بە یەک ڕێنووسی فارسی دەنووسن».

مەحمــوود ئەفشــار دەڵێــت: «ئامرازی تەواوکــەری یەکیەتیی نەتەوەیــی بۆ ئێران گشــتاندن و بڵاو کردنەوەی زمانی فارسی و لە ناوبردنی جیاوازییە ناوچەیییەکان لە ڕووی جلوبەرگ و زمانەوەیە. کورد و لوڕ و قەشقایی و.... نابێ لە گــەڵ یەکتر جیاوازییان هەبێت و هــەر یەکە و جلوبەرگــی تایبەت و زمانی تایبــەت بە خۆی هەبێت. هەر بۆیە هەمومان پێکەوە یەکــدڵ و هاودەنــگ داوا بکەین و تێبکۆشــین زمانی فارســی لە سەرانسەری ئێراندا گشــتگیر بکرێــت و وردە وردە جێی زمانە بێگانەکان بگرێتەوە.»

ئەحمــەدی کەســرەوی ڕای وا بــوو: «بــۆ دروســتکردنی یەکپارچەیی سیاســی و ژێئۆپۆلتیکــی و هەروەهــا یەکسانســازیی کۆمەڵایەتــی، یــەک زمان و یــەک ئایینی هاوبەش پێویســتە». خواســتی کەســرەوی لەم وتەیەدا بە جوانــی دەردەکەوێت: «زمانە جیاجیاکان وەکوو تورکی، عەرەبی، ئەرمەنی، ئاســووری، و نیوە زمانەکانی وەکوو گیلەکی، کوردی، لوڕی، شووشــتەری و.... دەبێت لەناو بچــن و هەموو ئێران یەک زمانیان هەبێ کە ئەویش فارسیە».

عیســا ســدیق، یەکێک لە کەسایەتییە دیارەکانی دارشــتنی سیاســەتی فەرهەنگی دەڵێــت: «هیچ هۆکارێک وەکــوو یەکیەتیی زمانی ناتوانێــت ڕەگەزە جیــاوازەکان هاوتا

بکات. یەک زمانی دەبێتە هۆکاری دروست بوونی یەک هزری و لە ئاکامیشدا هاوهەستی».
بەرداشت و خوێندنەوەی هەڵە بۆ جیاوازی و پێکناکۆکییە ئیتنیکییەکان و بە مەترسی زانینان بۆ سەر یەکپارچەیی وڵات لە حەقیقەتدا بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئەوان خۆیشیان باش دەزانن کە نەتەوەیەکی داگیرکەر و کۆلۆنیالیستین و ناتوانن دان بە مافەکانی نەتەوە بەزۆر بە ئێرانی کراوەکاندا بنێن و دەبێت بە سەرکووت کردن و سووکایەتی پێ کردن، سیستەمی فکری و عەقڵی و مێژووە سەرتاپا درۆکەی خۆیان بە زۆرەملێ بسەپێنن، هەر بۆیە سیاسەتی یەکپارچە کردن ویەکسان کردنی زمان و فەرهەنگی نەتەوە جیاوازەکانیان گرتووەتە پێش.

هاتنە سەر دەسەڵاتی کۆماری ئیسلامی و چڕتر کردنی سیاسەتی ئاسیمیلە کردنی نەتەوەی کورد

بە هاتنەسەرکاری کۆماری ئیسلامی، مەزهەبی شیعەگرایی لە گەڵ نەتەوە پەرەستیی فارس بوون بە دوو کۆڵەکەی دەزگای قڕ کردنی نەتەوە غەیرە فارسەکان. بە ڕای من کۆماری ئیسلامییش خۆی بەرهەمی ئیدئۆلۆژیی فاشیزمی ئێرانیی فارسە بۆ دوو مەبەست: یەکەم، لە ئاستی ناوخۆ ئەو ئەرکەی کە حکوومەتی پاڵەوی لە نەتەوە سازیدا شکستی تێدا هێنابوو لە ئەستۆ بگرێت و بە ڕەنگێکی نوێی مەزهەبییەوە کون و کەلەبەرەکانی پڕ بکاتەوە. دووهەم، لە ئاستی دەرەوەیش خەونی نۆستالۆژیکی ئێرانی وەهمی و خواستی ئەمپریالیستانەی خۆیان بە شیعەگەرایی(صدور انقلاب) بە ئاکام بگەیەنن. هەڵبەت دوای ڕووخانی سیستەمی پاشایەتی لە ئێران، جیا لە پلانی ئەمریکا و بەریتانیا بۆ بەرپەرچدانەوەی سۆڤیەت و بە گشتی بارودۆخی نیودەوڵەتی، هەموو لایەنە فارسەکان دوای پاشایەتی بۆ پاراستنی قەوارەی ئێران و بەجێگەیاندنی ئەو دوو ئەرکە کە لە سەرەوە ئاماژەم پێ دا، لە سەر سیستەمی کۆماری ئیسلامی ڕێک کەوتن. (پشتگیریی مەعنەوی و تیئۆریکی نوخبەی فارس لە ناوخۆ و دەرەوەی وڵات لە دەستێوەردانەکانی کۆماری ئیسلامی لە ناوچەکە کە بە وێنە گەورەکە(تصویر بزرگتر) ناوی دەهێنن و قاسم سلێمانی بە ئۆستوورە ناو دەبەن، هەمووی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە فاشیزمی ئێرانی خەونی حوکمڕانیی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی وەکوو ستراتێژیی درێژخایەن دارشتوە و قەبووڵ کردووە.)
لەم نێوەندەدا گەلی کورد چ وەکوو نەتەوەیەک لە چوارچێوەی ئێراندا و چ وەکوو نەتەوەیەک لە دەرەوەی سنوورەکانی ئێراندا، بەشێکی هەرە سەرەکی لە ستراتێژیی ناوخۆیی و ناوچەیی کۆماری ئیسلامی بە خۆیەوە تەرخان کردووە. وەک بەڕێزان دوکتور محەمەدپوور و دوکتور سلێمانی لە وتارە بەنرخەکەی خۆیاندا بە ناوی «ئەمنیەتی کردنی ژیان لە کوردستاندا» بە جوانی ئاماژەیان پێ داوە، تەواوی سێکتەرەکانی ژیان لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا بە شێوازێکی ئەمنی و بە مەبەستی تواندنەوەی نەتەوەی کورد و یەکڕەنگ کردنی شوناسی لە گەڵ ناوەندا، وەکوو پرۆسەیەکی بەردەوام بە دوو گوتاری زمانی فارسی و شیعەگەرایی کە هەردووکیان شوناسخوازن، بەڕێوە دەبریت. لە سیاسەتی دەرەکیشیدا، کۆماری ئیسلامی ئەو بەشەی کە ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ پەیوەندیی بە گەلی کوردەوە هەیە لە چوارچێوەی سیاسەتی وەزارەتی دەرەوە دەری هێناوە و خستوویەتە ژێر ڕکێفی سپای قودسەوە. ئەو ناوچانەیش وەکوو کوردستان و ناوچە شیعە نشینەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە تایبەت عێراق و سووریا و لوبنان و فەلەستین و بەحرەین کە خراونەتە ژێر ڕکێفی سپای قودسەوە،

هەموویان وەکوو هیلالی شیعی و بە بەشێک لە وڵاتی بەرینتری ئێران دەدرێنە قەڵەم، هەر لـــە بەر ئەوە هەمان سیاسەتی ناوخۆیی کە لەگەڵ نەتەوە بەزۆرەملێ بە ئێرانی کراوەکانی ناو ئێــران گرتوویەتە بەر، لەو ناوچانەیشـدا هەمان سیاسەتی گرتووەتە بەر.

هەر دوو حکومەتی پاشـایی و ئاخوندی لە بەرانبەر مافەکانی گەلی کـوردا یەک هەڵوێسـت بوون و لە چوارچێوەی تیئۆریی پیلان(توطئە)دا شرۆڤەیان کردووە و هەرجۆرە بزاڤێکی مافخوازانە و ڕەوای نەتەوەی کوردیان بە پلانێکی دەرەکــی لەقەڵەم داوە بۆ ئەوەی مەشروعییەت بدەن بە کوشتن و پاکتاوکردنی نەتەوەکەمان. دوژمنتاشـی و تیئۆریی پیلان، تەنیا سیاسەتی حکوومەت نییە بەڵکو تەواوی ئۆپۆزیسیۆنی کۆماری ئیسلامی و ڕۆشنبیرانی ئێرانیـش لــە دەرەوە، لە ئاسـتی مافەکانی گەلـی کورددا، هەمــان بۆچوونیان هەیە. لە حەقیقەتدا هەم ئۆپۆزیسـیۆن و هەم کۆماری ئیسلامییش لە پێناسە کردنی واتای شوناسی نەتەوەییی ئێران لەسـەر ئەساسـی زمان و فەرهەنگی فارس، کۆکن.

بۆ باشـتر دەرک کردنـی ڕۆڵی دەزگای داپڵۆسـێنەر و هێژموونخـوازی کۆمـاری ئیسلامی، ئاماژەیەکی کورت بە چەند نموونە لـە سیاسـەتەکانی کۆمـاری ئیسـلامی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا دەکەم.

پێـش ئـەوەی بچمە سـەر باسـەکە، پێویسـتە ئاماژە بەوە بکەم کە لە سیستەمە تۆتالیتێرەکانـدا دەسـەڵاتی حوکمـران، هەموو گرووپ و ڕێکخـراو و حیزبێک تێک دەشـکێنێت و زۆر بە توندی دژی هەر جۆرە ڕیکخستنێک دەوەسـتێتەوە بۆ ئەوەی تاک تووشـی سەرگەردانی و بێ پشتوپەنایی و بێ شوناسـی ببێتەوە و لە ناو کۆمەڵگادا هەست بە مەترسـی بـکات و لە ئاکامدا بـۆ دەرباز بوون لەو دۆخە مەترسـیدار و بی شوناسییە پەنا بباتە بەر شوناسـی سیسـتەمی سیاسی کە هەم پارە و ئابوریی لە دەسـتدایە و هەم دەسەڵاتی حوکمڕانی. تۆتالیتێرەکان دروست بوونـی هەرجۆرە شوناسـێک لـە دەرەوی شوناسی دەوڵەت بە ئاڵترناتیڤ و بە مەترسی بۆ سـەر خۆیـان دەزانن هەر لەبـەر ئەوەیە ساڵانە بە سەدان بیانووی جۆراوجۆر چالاکانی مەدەنی و زانسـتی و.... دەسـتگیر دەکەن و حوکمی زیندانیان بە سـەردا دەسەپێنن. ئەم ڕوونکرنەوەیە تەنیا بۆ ئەوە بوو کە کاتێک باسی پلانــە فەرهەنگی و پەروەردەیــی و تەنانەت ئاوەدانکردنەوەکانی کۆماری ئیسلامیمان کرد، تێبگەین کە مەبەستی تەواوی پلانەکان نەک خزمەتگوزاری و پێشخسـتنی کوردسـتان، بەڵکو قوفڵ کردنی کوردسـتانە بە ناوەندەوە و هەروەهـا بــە زەبروزەنگ و برسـی کردن و شـکاندنی کەرامەت و شـەڕی دەروونی و تۆقانـدن و بەکرێگرتنـی بەرژەوەندیخوازان، هەوڵی سەپاندنی شوناسی ئێرانی ــ ئیسلامی بە سەر نەتەوە غەیرە فارسەکان و بە تایبەت بە سەرکورددا دەدات.

ڕاهیانی نوور

ڕاهیانی نوور هەر سـاڵە و بە سەرف کردنی دەیـان میلیـارد، خوێندکارانـی ناوەندی و دواناوەنـدی لــە سەرانسـەری ئێرانـەوە بۆ ناوچـە سـنوورییەکانی ڕۆژئـاوای وڵاتی بە ناو ئێران دەبەن بە مەبەسـتی ئاشنا کردنی خوێندکاران لــە گەڵ فەرهەنگــی کۆماری ئیسلامی و شـەڕی ئێران و عێراقدا. ئامانجە شاردراوەکەی ئەم پلانە دەستەمۆ کردن و لە قاڵبدانی خوێندکارانە لە سەردەمی لاویەتیدا بە شوناسی ئێرانی ئیسلامی و تێکلاو کردنی هەسـتی خوێندکاران و بگرە دروست بوونی هەستی خۆشەویستی لە ناویاندایە.

پایەگای مقاومەتی بەسیج

بەسـیج بە کردنەوەی پایەگا لە هەموو شار و گوندەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردسـتاندا جیا لە

وەرگرتنی ئەندام لە ناو چینی فەقیر و هەژار و نەخوێندەوار و کەم خوێندەواردا، ساڵانە بە بەڕێوەبردنی دەیان کلاس و بەرنامەی فەرهەنگی، هەوڵی ئیدئۆلۆژی کردنی تاک و کوردستان و سڕینەوەی زەینییەتی کوردی و شوناسی نەتەوەیی کورد دەدات. لەم ڕۆژانەی دواییدا هەواڵی ئەوە بڵاو بووەتەوە کە پێویستە لە سەرانسەری کوردستاندا قەرارگای فەرهەنگی دابمەزرێت کە ئەمەش بەشێکی تری ئەو ستراتێژیی ئاسیمیلە کردنەیە.

پارچەپارچە کردنی نەتەوەی کورد بە چەندین شێواز

یەکەم: هاندانی کۆمەڵێک لە کوردەکان بۆ ئەوەی خۆیان وەکوو نەتەوە و زمانی جیاواز پێناسە بکەن، نەک لەبەر ئەوەی ڕێز بۆ ئەو زاراوانەی زمانی کوردی دابنێن و گەشەیان پێ بدەن؛ تەنیا لە بەر ئەوەی نەتەوەی کورد پارچەپارچە بکات و ئاسانتر تووشی شکست و دارمانی بکات. بۆ نموونە لوڕی و لەکی و هەورامی وەکوو زمانی جیاواز پێناسە دەکرێت و زمانی کوردی قەتیس دەکرێتەوە سەر زاراوەی سۆرانی. ئەمە لە حاڵێکدایە ئەگەر بۆ نموونە هەورامییەکان بە شێوازێکی زانستی مێژووی فەرهەنگی خۆیان بخوێننەوە، وەکوو چۆن پرۆفیسۆر جەمال نەبەز دەڵێت، ڕیشە و بنچینەی زمانی کوردی هەورامییە و دەبێت وەکوو زاراوەی دایک هەوڵی بونیادنانەوەی زمانی کوردی بدات بۆ ئەوەی خۆی لە مەترسیی لەناو چوون بپارێزێت و هەموو ئەو پلانانەی کە دوژمن بۆ لاواز کردنی زمانەکەمان دایڕشتون، پووچەڵ بکاتەوە. هەڵبەت لە هەمان کاتیشدا نوخبەی سیاسیی کورد دەبێت لە فکری هێنانە بەر باسی وەها سیستەمێکی سیاسی و پەروەردەیی سەردەمیانەدا بن، کە گونجاو بێت بۆ ئەو چەپکەگوڵەی کە پێی دەڵێن کوردستان و پلانی بۆ گەشەپێدان و پاراستنی هەموو زاراوەکانی زمانی کوردی و هەروەها ئایینەکانیش هەبێت؛ ئەو هەستە بە هەموو تاکێکی کورد ببەخشێت کە لە وڵاتی داهاتووی کوردستاندا، هەموو تایبەتمەندییەکانیان پارێزراوە. ئەگەر نوخبەی سیاسیی کورد بوێرانە و بە دڵفراوانییەوە ئەو بابەتە بخاتە بەر باس و وێنەیەکی جوان بخاتە بەر دەستی گەلەکەمان، هەم پلانەکانی دوژمن پووچەڵ دەکرێنەوە و هەم یەکریزیی نەتەوەییمان بەهێزتر دەبێت و هەم لۆژیکی ئەو مرۆڤە هەلپەرستانەیش کە کەوتوونەتە داوی ئەو پلانەوە لاواز دەبێت.

دووهەم: سوود وەرگرتن لە هێزە سەربازییەکانی شارە کەلهوڕ و لوڕ زمانەکان لە ناوچە هەورامی و سۆرانی زمانەکاندا بۆ ئەوەی ئەو وێنەیە لە مێشکی تاکی کورددا بچێنێت کە کرماشان و ئیلام و لوڕستان سەر بە ناوەندن و دوژمنی ئەمانن و هەستی من و تۆ بوون لە نێوانیاندا دروست بکات.

سێهەم: پشتگیری و پەرەپێدانی جۆرێک لە مارکسیزم لە کوردستاندا کە لە چوارچێوەی ستراتێژیی کۆماری ئیسلامیدا بە ویژمانێکی (بە ناو) مارکسیستیدا، چالاکی دەکات و بە توندی دژی ناسیۆنالیزمی پێشکەوتنخوازانەی گەلی کوردە و هەر چەشنە جووڵانەوەیەکی کوردی بە پاشوەگەرخوازی و فاشیزم پێناسە دەکات. ئەم شێوە چەپە لە بواری تیئۆریکیەوە زۆر لاواز و نەخوێندەوارە بەڵام دەم بەرەڵایە و بە ناشیاوترین شێواز سووکایەتی بە پیرۆزییەکانی نەتەوەی کورد دەکات. لە ستراتێژیی گشتی یان وەکوو خۆیان دەڵێن وێنە گەورەکەدا، ئەم جۆرە چەپە دەچێتە خانەی هاوپەیمانەتیی کۆماری ئیسلامییەوە و لە هەر حاڵدا بۆ کۆماری ئیسلامی مەترسیساز نابێت بەڵام لە هەمان کاتدا دەتوانێت وزەی گەنجانی نارازی و زوڵم لێ کراوی کورد کە بەرەو ڕووی داگیرکەر بووەتەوە بۆ ئاقارێکی تر و ئامانجێکی تر بگۆڕێت و هەروەها هەموو پیرۆزییەکانی نەتەوەکەمان لەبەر چاویان

سـووک و بێ بایەخ بـکات، کە ئەمە هەمان شـتە کە دوژمن پێی خۆشـە و خۆیشی بە ملیارها دۆلار پارەی بۆ سەرف دەکات.

کۆڵبەری

کۆڵبــەری و بەکۆڵبەر کردنی نەتەوەی کورد، بەشێکە لە سـتراتێژیی گەورەتری ئاسیمیلە کردن وتواندنەوەی نەتەوەکەمان. چەند ساڵ پێش ئێسـتا کۆڕێک لە لایـەن ئەنجومەنی پاراسـتنی بەرژەوەندییە باڵاکانـی کۆماری ئیسلامییەوە (مجمع تشخیص مصلحت نظام) بە سەرپەرشتیی هاشمیی ڕەفسنجانی، لە ژێر نـاوی وتووێژێک لە گەڵ ئەقوامـی ئێرانیدا، بەڕێوە چوو کە بەرپرسـە باڵاکان و مامۆستا ناسـراوەکانی زانکۆ تیایدا بەشـدار بوون. لەو کۆڕەدا مەحمود سـەریعولقەڵەم، مامۆستای زانکۆی شـەهید بەهەشـتیی تاران و عەلی شەمخانی دەبیری ئەنجومەنی باڵای ئاسایشی نەتەوەیـی کۆمـاری ئیسـلامی جەختیان کردبووەوە کە باشترین چارەسەر بۆ کێشەی ئەقوامـی ئێرانی(نەتەوە بە زۆرەملێ بە ئێرانی کـراوەکان) قوفـڵ کردنیانە بـە ناوەندەوە، ئەوەش مسـۆگەر نابێت بێجگە لەوەی کە لە بـواری ئابوورییەوە ئەوەنـدە لاواز بکرێن کە ناچار بن لە بێهزیستی و کۆمیتەی ئیمدادی خومەینیدا بژیێن. لەو دۆخەدا قوفڵ دەبن بە ناوەندەوە و بیر لە جیـا بوونەوە ناکەنەوە. بە کۆڵبەر کردنی نەتەوەی کورد پلانێکی بەرنامە بۆ داڕێژراوە بۆ ئەوەی کە:

یەک؛ لە ڕووی سـایکۆلۆژییەوە مرۆڤی کورد بڕوخێنێت و حـازری بکا بۆ ئەوەی لە سەر چارەنووسـی خۆی مامەڵە بکات. وەکوو سۆقرات ئەڵێت: «مرۆڤێک کە بەردەوام کاری جەستەیی بکات، توانای هزری و بیرکردنەوەی لەنـاو دەچێت.». کۆڵبەریش پلانێکی بە تەواو مانا داڕێژراوە بۆ دابەزاندن و شکاندنی ئاستی تاکی کورد لـە ئەشـرەفی مەخلووقاتەوە بۆ ئاژەڵێکی دوو پێی باربەر کە لە تاوی کۆڵبەری و ئێشـی سـەخت و تاقەتپڕووکێن، توانایی هزریـی لاواز دەبێت و وردەوردە لەدەسـتی دەدات و چارەنووسـی خۆی داوەتە دەستی جەللادەکانی نیشـتمانەکەی. (سـەری ڕێز دادەنوێنم بۆ هەمـوو کۆڵبەرە ڕەنجدەرەکان. واقعییەتێکە ئەبێ بوترێت نەک بۆ شـکاندنی شکۆی تاکی کورد کە بە زۆرەملێ کۆڵبەریی بەسـەردا سـەپێنراوە، بەڵکو بۆ نیشـاندانی ئاسـتی دڕندەیی و نامرۆڤایەتیی داگیرکەری وڵاتەکەمانە)

دوو؛ لـە ڕووی ئابوورییشـەوە هەروەک دەزانن کۆڵبەری نەیتوانیوە و قەتیش ناهێڵن بتوانێت ئاسایشی ئابووریی بنەماڵەکان دابین بکات و بەردەوام کۆڵبەر، چینێکی لاواز و چاو لە دەستی بەرپرسە سـپاییەکانە کە ئیزنی کۆڵبەرییان پێ بدات بۆ بژێوی ژیانیان.

پلانێکی زۆر بێئەخلاقانەی تر کە لەم چەند ڕۆژەدا لە لایەن چەند کەسـێکی سـپاییەوە وەکوو پڕوپاگەندە بۆ ئاژانسە گەشتیارییەکان لە فەزای مەجازیدا چاوم پێی کەوت، ئەوە بوو کە یەکێک لە دیمەنە سەرنجڕاکێشـەکان بۆ گەشتوگوزار و ڕابواردن لە ناوچەی هەوراماندا، بینینـی ڕێـگای هاتوچـووی کۆڵبەرانە کە جەماعەتێکی سـپایی بە ناو گەشتوگوزارەوە، بـۆ گیرفانی خۆیـان کۆمەڵێک کـچ و کوڕ بهێننە چیای تەتە و کۆڵبەری چارەڕەشـیش بــە حەفتا کیلۆ کۆڵەوە لە چیا سـەختەکانی هەورامانـدا بە جلێکی تۆزاوی کە گوریسـی کۆڵەکەی لاملی بڕیوە و خوێن لە دەمارەکانی دەموچاویـدا کۆ بووەتەوە، تەماشـایان بکەن و وێنـەی سـێلفیان لـە گەڵدا بگـرن و لە پەیجەکانیاندا بڵاوی بکەنەوە بۆ ئەوەی باشتر سـیمای کورد بوون بهاڕن بە مل یەکدا و تا ناوی کوردت هێنـا مرۆڤێک بێتە بەر چاوت کـە بارهەڵگرە و جلەکانی کۆنـە و لە تاوی عارەق کردنی زۆر، بۆنیان دێت و گوریسـێک لـە ملیدا تەنگەتاو بووە کـە هەر دوو چاوی دەرپەڕاندوە کە لە گەڵ کچێکی خۆرنەدیوی

بۆنخۆشی فارسدا کە بە سەیارەی مارسدێس بێنز هاتووەتە تەتە، وێنەی گیراوە کە پارەی عەترەکەی هیندەی پارەی مانگێکی کۆڵبەرە چارە ڕەشـــەکەیە. ئەمە پلانێکە بۆ جیلی نوێ بۆ ئەوەی لە زەین و باکگراوەندی مێشـــکیدا ئەوە بچێنێت کە کورد بوون ئەو دیمەنەیە کە لە ســـەرەوە باسمان کرد و بۆ گیرودە نەبوون بـــە دەردی کـــورد بوون (کە لـــەو دیمەنەدا کە ئـــەوان بە پلان دایدەرێـــژن وکاراکتەری کورد بوون بەرجەســـتە دەکـــەن، لە گەرۆڵی خراپترە) و گواســـتنەوەی داهاتووی خۆت بۆ ناو نەتەوەیەکی شارستانی و سەردەمیانەیە کە ئەویش فارس بوونە.

تەنانـــەت ئەو گوشـــارە ئابوورییەی ســـەر هەرێمـــی کوردســـتان کە بە پلانی ســـپای پاســـداران و ژووری فکـــری خامەنەیـــی، دارێژراوە لە چوارچێوەی ئەو سیاســـەتەدایە. بەو سیاســـەتە هـــەم ئابووریـــی هەرێم لاواز دەکات و نوێنەکی(الگوی) حکومەتی کوردی لەبەرچاوی تاکی کورد تێکدەشکێنێت (کە بە پروپاگەندەیەکی فراوان خەریکی ئەو پلانەیە)، هەم ئەو مەجالە بچووکـــە ئابوورییەی کە لە باشوور بۆ کوردی ڕۆژهەڵات، دروست بووبوو، لەناوچـــوو و کـــوردی ڕۆژهـــەڵات یان دەبێ کۆڵبـــەری بکات یان هەڵبێ بـــۆ ئورووپا یان تەسـلیمی ڕێکخراوە ئەمنییەکان بێت. ئەمە ئەو پلانە مەترسیدارەیە کە کۆماری ئیسلامی بۆ بەچۆکداهێنانی کورد دایڕشتووە.

لە کاری سنووریشـــدا ماوەیەک دەستی خەڵکیـــان ئـــاوەڵا کـــرد و هەنـــدێ کەس دەوڵەمەنـــد بوون کە بەشـــێکیان ســـەر بە ڕێکخـــراوە ئەمنییەکانن. کۆماری ئیســـلامی هەندێ دەســـتوپەیوەندی خـــۆی دەوڵەمەند کرد و کردنی بە نموونەی مرۆڤی خۆشبەخت و ســـەرکەوتوو لـــە کۆمەڵـــگادا و ئەگـــەر کەســـێکیش بیهەوێت تامی ژیـــان بچێژێت دەبێت ڕێگاکەی ئەوان هەڵبژێرێت. بازرگانی لـــە ڕێـــگای ســـنوورەوەی کردە تاکـــە هیوا بـــۆ دەوڵەمەنـــد بوون، ئەویش پێویســـتی بە هەبوونی پەیوەندیـــی توند لە گەڵ ڕێکخراوە ئەمنییەکاندا هەیە؛ بەم شێوەیە هەم گەنجان بۆ گەیشـــتن بەو ژیانە خۆشبەختە، دادەبڕێت لـــە خوێندن و هەم ئەوانەیـــش کرانە چینی خۆشبەختی کۆمەڵگا، دەســـتوپەیوەندەکانی حکوومـــەت بـــوون. کۆماری ئیســـلامی بەم سیاسەتە دەیویســـت نوێنەکێک (ئولگویەک) لە مرۆڤی ســـەر بە ڕێژیـــم دەربخات کە لە ڕێگای ســـنوورەوە (نەک لە ڕێگای زانستەوە) خۆشـــبەخت بـــووە و بـــۆ بەرژەوەندییەکانی خۆیشـــی پەیوەندیـــی دۆســـتانەی لە گەڵ ڕێژیمدا هەیە و ئەو کەســـانەیش کێشـــەیان لـــە گەڵ ڕژیمدا هەیە دەخرێنـــە پەراوێزەوە. دەیویست بەو دوو جەمسەرسازیە شۆڕشێک بە سەر مرۆڤی خۆراگر و نیشتمانپەروەرەکاندا بکات و لاوازیان بکا و لە بەر چاوی خەڵکیان بخات.

شار سازی

کۆماری ئیســـلامی بە ئەنقەســـت ســـیمای شارەکانی کوردستانی بە جۆرێک تێکداوە کە کاتێک لە شەقامەکانی شارەکاندا دەخولێیتەوە هەســـت دەکەی لە ناو کۆمەڵـــە خەڵکێکی دواکەوتووی ناشارســـتانیدا دەخولێیتەوە. لە زۆربەی هەرە زۆری شـــەقامە سەرەکییەکانی شـــارەکاندا بە هەزاران ســـەیارە (بە تایبەت سەیارەی سایپا) کە زۆ ناشیرینە و ڕێک ئەدا لە زەوقت، خەریکی فرۆشتنی سەوزە و میوەن و هەر یەکەو بە بڵندگۆیەکەوە خەریکی تێکدانی ئارامیی شـــارەکانن وێنەیەکی زۆر نەشیاویان بۆ شارەکان دروست کردووە. (ئیش بۆ خەڵک دروســـت ناکات بۆ ئەوەی دەس بدەنە هەموو جۆرە کارێک لەوانە دەسفرۆشی و....)

هەروەها کاتێک لە شارە کوردنشینەکانەوە ڕاســـتەوخۆ بـــەرەو ناوەند دەڕۆیت هەســـت بـــە جیاوازییەکی بەرچاو ئەکـــەی لە ڕووی بیناسازی و ڕێگاوبانەوە. بە تایبەتی بیناسازی

و دروستکردنی تاوەری بەرز لە هەموو دنیادا هێمای دەسەڵاتداری و ئاستی بەرزی زانستییە بەڵام کۆماری ئیسلامی بۆ ئەوەی هەستی بروابەخۆبوون و شارستانییەت و هەستی هاوتایی و هاوسەنگی لە نێوان تاکی کورد وەکوو کۆیلەیەکی داروخاوی ناشارستانی، لە گەڵ مرۆڤی فارس وەکوو مرۆڤی شارستانیی سەر بە نەتەوەی حوکمڕان و دەسەڵاتدار و شارستانیدا نەکات، ئیزن بە سەرمایەدارەکانی کوردستان نادات کە تاوەری بەرز و بینای سەردەمیانە و هونەری دروست بکەن.

ئەو سیما شکاوەی کە بە شار و گوند و تاکەکانی کوردستانیشەوە دیارە هەموویان بۆ ئەوەن کە لە بەکگراوەندی تاکی کورددا ئەوە بچێنن کە مرۆڤێکی بچووکی بێ ئیرادەیە و توانای بەڕێوەبەریی خۆی نییە و دەبێت لە لایەن کەسانێکەوە کە خاوەنی تایبەتمەندیی سروشتی و خوداییی، بەڕێوە ببرێن و بەردەوام هەست بە کەم بوون لە بەرانبەری ئەواندا لە ناخیدا بمێنێت و گەشە بکات تا ڕۆژێک دەستەکانی هەڵببڕێت و داوای تەسلیم بوون بکات.

دەنگ و ڕەنگ و ڕاگەیاندنەکان

لە ماوەی چل ساڵی ڕابردوودا هەرکاتێک وێنەی کوردێک لە دەزگای دەنگ و ڕەنگی کۆماری ئیسلامیدا کراوەتەوە، وێنەی مرۆڤێکی ڕیش و سمێڵی و دواکەوتوو و ساویلکە و خۆشباوەڕ و میوان نەواز کە بە بینینی مرۆڤێکی بێگانە شاگەشکە دەبێت، نمایش کراوە.

لەم دواییانەیشدا کە لە چەند بەرنامەی تەلەفزیۆنیدا کوردێک هاتووەتە سەر شانۆ و لە پێشبڕکێیەکدا بەشدار بووە، یان گۆرانییەکی وتووە بۆ بەرجەستەکردنەوەی من و ئەویدییە لە زەینی تاکی کورددا. من و ئەویدی لە سیاسەتی کۆماری ئیسلامیدا بەم چەشنە پراکتیزە دەکرێت کە کورد بەشێکە لە من و هەموو مافە فەرهەنگییەکانی(نەک مافە سیاسییەکان) وەکوو مافی گۆرانی وتن و لە بۆنەکاندا جل لەبەرکردن وهتدی لە چوارچێوەی مندا و بە پێوەرەکانی من پارێزراون و ئەوەیش کە دەبێتە ئەویدی، کۆمەڵێک چەتە و یاغیی چەکبەدەست و بەکرێگیراوی بێگانەن و بۆ سڕینەوەیان هەموو ئامرازێک ڕێگەپێدراوە. لەم دیمەنە مەترسیدارەدا هەم کوردەکانی ڕۆژهەڵات تووشی دووبەرەکی دەکات کە لە ناو خۆیاندا هەندێک بەکرێگیراو بۆ لای خۆی ڕابکێشێت، هەم هەستێک لای کوردەکانی بەشەکانی دیکەی کوردستان دروست دەکات کە لە لایەکەوە کوردی ڕۆژهەڵات هیچ کێشەیەکیان نییە و نەتەوەی فارس نەتەوەیەکی دیموکرات و بەرەحمە کە برایانە لە گەڵیاندا هەڵسوکەوت دەکات، لە لایەکی تریش هەستی ئەوانیش بۆ لای ئێرانییەکان ڕادەکێشێت.

پەروەردە

وەزارەتی پەروەردە یەکێک لە مەزنترین دەزگاکانی یەکسانسازیی فەرهەنگی و گۆڕینی شوناسی نەتەوەیی و ئایینیی نەتەوەی کوردە کە کۆماری ئیسلامی لە ڕێگایەوە دەیهەوێت ئاسیمیلاسیۆنی کورد خێراتر بکات و دواهەمین بزمار لە سەر تابووتی شارستانییەتی کورد بدات.

ئەزموونێکی خۆم دەگێڕمەوە، بەڵام بەداخەوە لە ڕێگای هاتنم بۆ ئورووپا، کۆمەڵێک بەڵگە کە وەکوو فیلم و وێنە لە گەڵم بوون لە کیسم چوون، ئەگینا لێرە وێنەکانم بۆتان دائەبەزاند. لە سەفەرێکمدا بۆ شاری هەمەدان کە چەند ڕۆژ لە قوتابخانەیەکدا مامەوە، سەرنجم بۆ هەموو ڕەهەندەکانی قوتابخانەکەدا و لە گەڵ قوتابخانەکانی کوردستان بەراوەردم کردن چەند شتی زۆر جێی سەرنج و جیاوازتر لەوەی کوردستانم بۆ دەرکەوت!

یەکەم: بەرنامەی حەفتانەی پۆلەکانم

سـەیر کرد و وێنەشـم لێ گرتبوون. هەموو حەفتەیەک ٣ بۆ ٤ جـار ماتماتیک(ڕیازی)، ٣ بۆ ٤ جار زانسـت(علووم)، ٢ جار وەرزش، ١ جار فارسی، ١ جار قورئان، ١ جار دیارییە ئاسمانییەکان و.....

بەڵام لە گەڵ شـارۆچکەی کانی دیناری سەر بە شـاری مەریوان هەڵمسـەنگاند بەم شێوەیە بوو: ٤ بۆ ٥ جار خوێندن و نووسینی فارسـی، ٢ جار قورئان، ٢ بۆ ٣ جار دیارییە ئاسـمانییەکان، ١ جـار وەرزش، ٢ جـار ماتماتیک، ٢ جار زانست و....

کاتێـک پرۆگرامەکەکانـی هـەردوو قوتابخانەکەم پێکەوە هەڵسـەنگاند بە ئاشکرا پلانێکم بۆ دەرکەوت کە لە شـوێنێک وەکوو هەمەدان و شارە فارس نشینەکاندا سیستەمی پەروەردە جەخت لە سـەر بەشـی زانستی دەکاتەوە بەڵام لە کوردسـتاندا سیسـتەمی پەروەردە، جەخت لە سـەر سەپاندنی زمانی فارسی و شوناسـی ئێرانی ـ شیعی دەکاتەوە بۆ ئاسیمیلە کردنی منداڵان.

دووهەم: ناوی پۆلەکان لە قوتابخانەیەکی هەمەداندا بەم شـێوە بوون؛ پۆلی لێکۆڵەران (کلاس کنجکاوان)، پۆلی بیرمەندان (کلاس دانشـمندان)، پۆلـی خولقێنـەران (کلاس مکتشـفان)، پۆلـی هزرمەنـدان (کلاس متفکران) و.....

بەڵام لە کوردسـتاندا بەم شێوەیە بوون: کلاس زنبقها، کلاس شقایقهای سرخ، کلاس پیام آوران، کلاس حجاب و عفاف و.....

بە لێکدانەوەی ئەو ناوانە دیارە سیسـتەم دەیهەوێـت لـە بەکگراوەنـدی زەینی تاکی کورددا چی بچێنێت و بەرەو چ ئاقارێکی ببات و چ ڕۆڵ و کاراکتەرێکی بۆ دیاری بکات !!!!

ـ مـن خۆم ئـاگاداری بەخشـنامەکان بـووم کـە دەهاتـن و قوتابخانە ناچـار بوو بەڕێوەیـان ببـات. لە ١٠ دانە بەخشـنامە دا نۆیـان پەیوەندییـان بە لـە قاڵبدان و بە ئیدئۆلۆژی کردنی خوێندارانـەوە هەبوو یان بە وتەیەکـی تر ٩ بەخشـنامە بۆ چالاکییە پەروەردەییەکانە(پەروەرشی) نەک فێرکارییە زانسـتییەکان. کـە ئەویـش پێکهاتبوون لە حەڵقەی سـاڵحین کە لە لایەن بەسـیجی خوێندکارییـەوە بەڕێـوە دەچـوو، جەژنی حیجاب، جەژنی گەیشتن بە تەمەنی باڵغی و ئیجبـار کردنی حیجاب، مەولوودنامە ، ٢٢ی ڕێبەندان و دەهەی فەجر، جەژنی قورئان و....

سـەرەڕای ئەو هەمـوو پرۆگرامانەی کە بە بەخشـنامە دێن بۆ قوتابخانەکان، ساڵانە چەندین جۆر کێبڕکێی دیکە بەڕێوە دەبرێت. بـۆ نموونە کێبرکێـی قورعـان خوێندنەوە، بانگ وتن، بابەت نووسین بە تایبەت لە سەر شۆڕشی ئیسـلامی و خومەینی و شەهیدانی کۆماری ئیسلامی و شەڕی ٨ ساڵە و....

کاتێک بە وردی سەرنجی ئەو پرۆگرامانەی سیسـتەمی پـەروەردە بدەیت، بـۆت ڕوون دەبێتەوە کە سیسـتەمی پـەروەردەی هێزی داگیرکـەر لە ڕۆژهەڵاتی کوردسـتان، پلانی نەک بۆ پەروەردەیەکی زانستی و وریا کردنەوە و ڕۆشـنگەری نییـە بەڵکو بـە پێچەوانەوە پلانی بۆ ئاسـیمیلە کـردن و بە کۆیلە کردن و سەپاندنی شوناسـی دڵخوازی خۆی هەیە. وەکوو چۆن لی.دەی.باکێر دەڵێت « دژکردەوە وێژمانییەکان هیچکات بێلایەنانە و ناسیاسـی نەبوون.» هیچ پلان و بەرنامەیەکی فەرهەنگی، سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری، ئاوەدانکردنەوە، ژینگەیـی و .... بێ هۆکار نین و هەموویان لە خزمەتی ئاسایشی نەتەوەییی فارسدان.

زمان

بـە کورتـی ئەگـەر ئەرکـی حکوومەت لە سیسـتەمی لیبراڵیزمـدا چاودێریکردنـە لە قەبارەیەکی بچـووک و هەروەها گرینگیدان بـە ڕۆڵی تاک و بازاڕی ئـازاد و هەروەها لە سوسیالیزمیشـدا گرینگیـدان بـە کۆمەڵگا و ئیـدارەی کەرەسـەی بەرهەمهێنـان و دادپـەروەری بێـت، لە کۆماری ئیسـلامیدا

سیستەمی سیاسی، سیستەمێکی دز سالار و مافیایە کە گرینگترین ئەرکی دزەکان «بەهێز کردنی جێگا و دۆخی نەتەوەی باڵادەست و لە هەمان کاتیشدا چەسپاندن و سەقامگیرکردنی پێگەی لاواز و خوارتری نەتەوە بەکەمینەکراوەکانی غەیرە فارسە لە ڕێگای دەزگای سەرکوتکردن و ڕێکخراوی دەنگ و ڕەنگ و سیستەمی پەروەردە و زمان و سانسۆرەوە. دەسەڵات بە هێزی ئابووری، پشتیوانی لە زمانێک دەکات و پەرەی پێ دەدات و زمانەکانی دیکە لە ناو دەبات و لە هێزی سەربازی بۆ سەرکوت کردنیان کەڵک وەر دەگرێت».

میخائیل باختین سەبارەت بە گرینگیی تێکست دەڵێت: «لەو شوێنەی کە تێکست نەبێت هیچ جۆرە بابەتێک بۆ خوێندنەوە و هەروەها هیچ بابەتێکیش بۆ بیرکردنەوە نییە».

زمان تەنیا کۆمەڵێک هێما و ئاماژە و چەمک و ڕێزمان نییە، بەڵکو تێکست و زمان لە واقیعدا خوڵقێنەری مانا و هەروەها ئامرازێکی بنەڕەتییە کە لە چوارچێوەی ئەو ئامرازە بەهێزەدا هەموو قوتابخانە هزری و ئایدۆلۆژییە جیاوازەکان و تەواوی واقیعییەتەکانی پەیوەندیدار بە تاک و گرووپ و کۆمەڵگاکان، بەرهەم دێت.

نەتەوەی حوکمڕان لە وڵاتی ئێراندا هەوڵ دەدات هەموو ڕەهەندەکانی نەتەوە بەزۆرەملێ بەئێرانیکراوەکان، بە کۆلۆنی بکات. تەنانەت وێنا کردنەکان و شرۆڤە و شیکاری و جهانبینیەکانیشمان کۆلۆنی دەکات و لە ئەنجامدا لە ڕەوتی خۆناسین و دیاریکردنی جێگە و پێگەی نەتەوەی خۆ و هەروەها خوێندنەوەی زانستییانە بۆ پرۆژەکانی کۆلۆنیالیستەکانمان تووشی هەڵە دەبین. هەر لە بەر ئەوە پێویستە ئێمە نە تەنیا نەتەوەکەمان لە بارودۆخی ماددی و فیزیکیی کۆلۆنیالیسم ڕزگار بکەین، بەڵکو لە هەمووی گرینگتر نەتەوەکەمان لە کۆیلایەتیی زەینی و هزری و وێنایی و واتایی ڕزگار بکەین.

ستراتێژیی ئاسیمیلاسیۆن تەنیا لە ڕێگای سەربازی و توندوتیژییەوە جێبەجێ ناکرێت، بەڵکو سیاسەتێکی کۆرەهەندە کە داگیرکەر دەیانگرێتەبەر. لەوانە ڕێ گرتن لە زمانی کوردی و ڕێگە نەدان بە خوێندن و پەروەردە بە زمانی دایک و سڕینەوەی مێژووی نەتەوەیی و هەروەها بێ ناسنامە و بێ ڕیشە کردنی زمان و تاپۆ کردنی مێژووی فەرهەنگی نەتەوەکەمان بە ناوی خۆیانەوە، بەشێکی دیکەی ئەو سیاسەتەن کە لە لایەن ڕۆشنبیران و لێکۆڵەرانی نەتەوەی باڵادەستەوە بەڕێوە دەبرێن.

«واتهیۆنگۆ» دەڵێت: «زمان هەڵگری فەرهەنگە و فەرهەنگ بەتایبەت لە ڕێگای ئەدەبیات و نووسینەوە تەواوی ئەو بەهایانە دەگوازێتەوە کە لە ڕێگای ئەوانەوە ئێمە خۆمان و شوێنی خۆمان لە دنیادا دەرک دەکەین. شێوازی دەرک کردنی تاکەکان لە خۆیان گاریگەریی هەیە لەسەر چۆنیەتیی ڕوانین بۆ فەرهەنگەکەیان، بۆ سیاسەت و بەرهەمی کۆمەڵایەتی و سامانەکەیان، بۆ هەموو پەیوەندییەکانیان لەگەڵ سروشت و بوونەوەرەکانی تریشدا. کۆنترۆڵی ئابووری و سیاسی، هیچکات بەبێ کۆنترۆڵی زەین کاریگەرییان تەواو نییە. کۆنترۆڵکردنی فەرهەنگی نەتەوەیەک، کۆنترۆڵکردنی ئەو ئامرازانەیە کە خەڵک لە ڕێگای ئەوانەوە خۆیان و پەیوەندییەکانیان لەگەڵ ئەویتردا پێناسە دەکەن. زاڵ بوونی زمانی کۆلۆنیالیستەکان بە سەر زمانی خەڵکی کۆلۆنیکراودا بۆ مسۆگەر بوونی هەژموونی زەینی زۆر کاریگەرە.»

چەند نموونە لە بەڵگەسازی و تاپۆکردنی مێژووی فەرهەنگی فارسەکانتان بۆ دەخەمەڕوو بۆ ئەوەی بە هەستیارییەوە سەیری مێژوو و ڕیشەی زمانی بکەن.

دیاکۆنۆف لە مێژووی ئەشکانییەکاندا دەڵێت: «لە سەردەمی ئەشکانییەکاندا، زمانی

یۆنانیش وەک وڵاتەکانی تری لای ڕۆژهەڵات، ببووە زمانی هاوبەش. بەڵام بەتەنیا ئەم زمانە نەبوو کە فەرمی بوو بۆ کاروبار و کارگێری لەو شوێنانەدا کە ئەشکانییەکان دەسەڵاتدار بوون، زمانی پەرتی(ئەشکانی) کە یەکێ لە لەهجەکانی باکووری ڕۆژئاوای ئێران (کوردستان) بوو، زیاتر ڕەواجی بوو. یەکێک لە قەباڵەکانی هەورامان و هەروەها چەند تۆمارێک کە لە دورائوروپوس دەرکەوتووە بەم زمانە نووسراونەتەوە.»

ئێستا سەیری چەند وشەی ئەوێستایی بکەن کە لێکۆڵەرە فارسەکان بە هەڵە وەریانگێڕاوەتەوە بۆ ئەوەی ڕەنگ وبۆیەکی زمانی فارسی پێبدەن.

ئەوێستایی	تەرجومەی فارسی	کوردی
وەش	کاه	وەش بە هەورامی، یان باش لە سۆرانی و کرمانجی
بەر	بار	بەر لە زۆربەی زاراوەکاندا دەڵێن بەروبووم
وەسنەد	سناد	واسنێ یا وازدێ هەورامی. بە سۆرانی بخوازن
گاوشینات	گشنت	شوێنێک کە گیا و شینایەتی لێیە. یانی شوێنی چەرینی گاکان یا چراگە دێت (مرتع)
هەر ئەرزند	ارزنده	ڕێزدێرە، دارزین و پرتوکان
ئەوین	ایین	ئەوین
وەرک	برگ درخت	بەرگ یان جلوبەرگ کە لە هەمو زاراوەکاندا یەک شتە

بەم شێوازە لێکۆڵەرانی فارس دەسکاریی هەموو مێژووی فەرهەنگی گەلی کوردیان کردووە بۆ ئەوەی زمانی ئەوێستایی وەکوو زمانی فارسیی میانە لە قەڵەم بدەن و بە ناوی خۆیانەوە تاپۆی بکەن و ڕابردووی نەتەوەی کورد بسڕنەوە.

زمان بەهێزترین سەرچاوەی فەرهەنگسازییە و دان پێدانانی و لەناو بردنی ئەتوانێت سەرەکیترین هۆکار بێت بۆ تواندنەوە و لەناوبردنی فەرهەنگ و هەروەها بێ ناوەڕۆک کردنی فەرهەنگ. سەپاندنی یەک زمان لە وڵاتێکی چەند نەتەوەییدا بە مانای لەناوبردنی ئەو نەتەوانە دێت کە زمانیان قەدەغە کراوە.

زمان ڕۆڵی سەرەکی لە پرۆسەی تواندنەوە و بچووک کردنەوە و بە بێگانە کردن و بە کەمینە کردنی نەتەوە ژێردەستەکاندا هەیە و بە پێچەوانەوە دەتوانێت هەمان ڕۆڵیشی هەبێت بۆ نەتەوە ژێردەستەکان و هێزیان پێ ببەخشێت. ئێدوارد سەعید دەڵێت: «هەرچەند ئەدەبیاتی گرووپی باڵادەست ڕۆڵی گرینگی لە پاراستنی سوڵتەیدا هەیە، بەڵام لە بەرانبەریشدا ئەدەبیاتی پەراوێزخراو دەتوانێت ببێتە هۆکاری لەرزۆک بوون و ڕووخانی ئەو سوڵتەیە. هەروەها ژێردەستە پەراوێزخراوەکان دەتوانن لە وەها هێزێک سوود وەربگرن بۆ ڕێکخستن و شکڵدان بە هەڵوێستەکانیان لە ڕێگای وشە و چەمکەکانی زمانەکەیانەوە و بەم شێوازە چەشنی سوڵتەگەرا بخاتە نێو چاڵێنجەوە و ویژمان و گوتاری سوڵتە لاواز بکات».

کۆتایی

کۆماری ئیسلامیی ئێران لە سیاسەتی

پاکتاو کردن و سـڕینەوەی شوناسی نەتەوە غەیرەفارسەکان چەند هەنگاو پێشتر و ڕەهاتر لە فاشیزمی پاڵەوی هەڵسوکوتی کرد چونکا کۆماری ئیسـلامیی ئێران لەگەڵ توندوتیژی بۆ سـەپاندنی گوتـاری نەتەوە پەرسـتیدا، توندوتیژی بۆ سـەپاندنی شیعەگەراییشـی وەکـوو ئامرازێک بـۆ لەقاڵبدانی شوناسـی فارسـی ـ شـیعی گرتووەتە بەر. دیارترین و فێلاویترین سیاسـەتی فاشـیزمی فارسی ـ شـیعی لە بەرانبەر کوردەکاندا، سیاسـەتی (من و ئەویدیە) کە بـە هێزی دوو وێژمانی شـیعەگەرایی و ئێرانی بـوون گەمارۆ دراوە و وەکـوو دوو دەزگای دڕندەی بێ ئەخلاق، بەردەوام کاراکتەری کوردی و کوردسـتانی بـوون دادەهـاڕن و لـە ناو ئـەو دوو هێزە وێژمانییـەدا دەیتوێننەوە. ئەو بەشـەی کە دەکەوێتە ئەو دیوی بازنەی شوناسـی منەوە (واتە بازنەی شوناسـی ئێرانی ــ شیعی) بە پێوەری ئەو وێژمانە، ئـەوە کورد نییە بەڵکو کۆمەڵێـک یاغیـی چەکدارن کـە هەموو شێوازێک هەڵسەکەوت لە بەرانبەریاندا ڕەوایە. ئەو بەشەکەی تر کە کوردێکی فەرهنگی یان پەیرەوی ناسـیۆناڵیزمی مەدەنییە، بەشێکی سـەرەکییە لە منی ئێرانی ـ شیعی. شایەنی باسـە ئەو ڕۆڵە فەرهەنگییە و ناسـیۆناڵیزمە مەدەنییەش کە باسـم کرد، شوناسـێکە لە کورد بوون کە داتاشـراوی ئەوانـە تەنیا بۆ ئاسانکردنی پرۆژەی ئاسیمیلاسیۆنی کورد.

بـۆ ڕووبەڕوو بوونەوە لـە گەڵ ئەو دەزگا داپڵۆسـێنەرانەدا پێویسـتە بـە گوتـاری نەتەوەییمانـدا بچینەوە و هەمـوو حیزب و لایەنـە کوردییـەکان، وەکـوو چەمکێکی ، ستراتێژیی ڕووبەڕووبوونەوە، دابڕێژن. دەبێ لە پرۆژەی دووبارە خۆنووسینەوەدا توێژینەوەکان کۆرەهەند بن و وەکوو کوردستانی چەمکەکان شـرۆڤە بکەن چونکە کێشەی ئێمە کێشەی خاکە و دەبێت لەو چوارچێوەیەشـدا چالاک بیین.

سەرچاوەکان

1. https://zeitgeschichte-online.de/themen/das-erbe-des-kolonialismus-oder-warum-es-afrika-keine-nationen-gibt
2. https://m.bpb.de/apuz/146971/kolonialismus-und-postkolonialismus
3. https://m.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/postkolonialismus-und-globalgeschichte/219142/herrschaft-und-verwaltung
4. https://www.jstor.org/stable/24219602?seq=1
5. https://de.m.wikipedia.org/wiki/Kulturelle_Identit%C3%A4t

۶. ئسولیان، فازڵ. ئاسیمیلاسیۆنی کوردان و دەستی زمانەوانانی ئێرانی لەم کارەساتەدا . ۲۰۱۸

۷. نەبەز، جەمال. وشەنامەی ئیتیمۆلۆژیای زمانی کوردی. ۲۰۰۸.

۸. نەبەز،جەماڵ . فەلسەفە و ڕامانی یارسانی لە فەرهەنگ وکۆمەڵگەی کوردەواریدا . ۲۰۰۸

۹. نەبەز، جەماڵ . خوێندەواری بە زمانی کوردی . چاپی سێهەم ۲۰۰۷

۱۰. نەبەز،جەماڵ . کۆبەرهەم ژمارە ۶ . ۲۰۰۶

۱۱. ئەردەڵان، سارۆ . کوردستان و مێتۆدی دژە کۆلۆنیالیستی چۆن لە زانستی نەتەوەی سەردەست ڕزگارمان بێ؟ . گۆڤاری تیشک ژمارە ۵۴

۱۲. ڕضا، ضیا ابراهیمی. پیدایش ناسیونالیسـم ایرانی. ترجمە، افشار، حسن.

۱۳. اصغـرزادە، علیرضا. ایران وچالش تنوع راسیسـم اریانیسـتی و مبارزات دمکراتیک.

۱۴. سـلیمانی، کمـال و محمدپور، احمد. امنیتی کـردن زندگی در کردستان.

سـلیمانی،کمال و احمدپور،محمد . زندگی و کار بر لبە تیغ، استعمار داخلی اقتصاد سیاسی کولبری در ڕۆژهەڵات.

۱۵. رسولی،حسین و دهقانی، رضا و کریمی،علیرضا . سیاستهای زبانی پهلـوی اول در کردسـتان وپیامدهای ان. مطالعـات تاریخ و فرهنگ ۱۳۹۵

۱۶. ملکم، سـرجان . ترجمە حیرت، اسـماعیل . تاریخ کامل ایران . انتشارات افسون ۱۳۸۰.

۱۷. آدمیـت، فریدون . اندیشـەهای میرزا اقاخان کرمانی، انتشـارات پیام ۱۳۵۷.

۱۸. طاهری، تیب . شناسنامە هویتی لک .

۱۹. هاشـمیانفر،علی و اسماعیلی، رضا و هاشمی، ضیا و جلالی، مینا . واکاوی مفهوم دلبستگی ملی . فصلنامە مطالعات و تحقیقات اجتماعی. پاییز ۱۳۹۱

۲۰. باجلان،جین ریس . بررسـی کتاب مطالعاتی در باب تاریخ کردی: امپراتوری، قومیت و هویت . لندن ۲۰۱۵

۲۱. محمد پور احمد، وتووێژی دوکتور محەمەدپور لە گەڵ کورد کاناڵ.

۲۲. احمدی، فرامرز و ماخوزی، مهدی و کاووسی، محمود . کارکردهای ملی ـ میهنی با رویکرد حماسی در شعر رعد ازرخشی.

https://fa-unansea-com.cdn.ampproject.org/v/s/fa.unansea.com۲۳

دیالکتیک امرگذشته و انتقال
«برساخت سوژه‌بودگی . ابژه‌بودگی خود (نفس)»

زۆزان قوچانی

هستی شناسیِ معنای آشتی ٍبا گذشته نیازمند شرح و تبیین است. طرح این پرسش بر مبنای عبارتیَ است که اخیراً تا حد زیادی به شعار بدل گشته است «آشتی با گذشته». چیزی که دیگریهای مسلط در فرمهای متفاوت در منطقه چه فارس، ترک، عرب و چه جامعه جهانی به انحاء گوناگون آن را مطرح میسازند و نمونه نخنمای آن در گفتمان اصلاح طلبی و تحت عنوان گفتمان توسعه مناطق کوردنشین در طی سالیان متمادی بر زبان رانده شده است.

چکیده

در این نوشتار سعی بر آن داریم با وساطت مفهوم انتقال که در ترمینولوژی جامعه‌شناختی بسیار مهم است، به واکاوی این پرسش بپردازیم که اساساً پروسه انتقال، آنهم انتقالِ سنت(به معنای گله گشاد آن) به نسلهایِ آینده در خلق سوژه‌گی/ابژه‌گی را چگونه میتوان پروبلماتیزه کرد؟ به بیانی دیگر دغدغه ما این خواهد بود که با چه مکانیسمی میتوان میراث را منتقل کرد؟ مواجهه با این میراث چگونه خواهد بود؟ آیا خوانش ما از میراث و انتقال آن اتونوم خواهد بود یا دیگریهای مسلط سعی در انتقال میراثی دارند که سوژه‌هایی را برسازند که منقاد آنها گشته و میراثی را درونی سازند که نسبتی با تاریخی که از آن برخاسته‌اند نداشته و به گونه‌ای دیالکتیکی به ضدهمان میراث پیشین نیز بدل گشته و تحت عنوان پروسه زدودن امر گذشته یا خاطره از سوبژکتیویته نسلهای متأخر به فرجامین هدف خود دست یابد. خاطره در جهان مدرن بیش از آنکه به معنای ابژه‌ای باشد که در جهان بیرون به شکلی خنثی منتظر است تا فردی آن را به تملک خود درآورده و در حافظه خود حفظ کند، ملعبه‌ای است در دست نهادها و مورخانی که در خدمت گفتمان مسلط قرار دارند که آنها را مورد بهره‌برداری، سوءاستفاده و استثمار قرار دهند. براین اساس از یکسو واکاویدن و عطف توجه به خاطره، گذشته یا هر آنچه تحت عنوان میراث از آن یاد میشود ضرورت می‌یابد و از سوی دیگر فی نفسه انتقال این میراث به نسلهای آینده در فرایند پرورش خود وجوبی غیرقابل امتناع است(سعید، ۱۹۷۸).

- آشتی با میراث یا گذشته

هستی شناسی معنای آشتی با گذشته نیازمند شرح و تبیینَ است. طرح این پرسش بر مبنای عبارتی است که اخیراً تا حد زیادی به شعار بدل گشته است «آشتی با گذشته». چیزی که دیگریهای مسلط در فرمهای متفاوت در منطقه چه فارس، ترک، عرب و چه جامعه جهانی به انحاء گوناگون آن را مطرح میسازند و نمونه نخنمای آن در گفتمان اصلاح طلبی و تحت عنوان گفتمان توسعه مناطق کوردنشین در طی سالیان متمادی بر زبان رانده شده است. اما این آشتی با گذشته چه منطقی را در درون خود دارد که باید به گونه‌ای جدی بدان مظنون بود و هدف از طرح آن چیست؟ تعریف دیگریِ مسلط از آشتی با گذشته چیست؟ آیا آشتیِ با گذشته استراتژی‌ای برای زدودن رخداد یا امر گذشته از سوبژکتیویته سوژه ابژه‌شده نیست؟ یا به بیانی دیگر واسازی سوژه‌ای که به ابژه تاریخیِ دیگری مسلط بدل گشته است؟ در سطورِ بعد مراد خود را با وضوح میبخشیم تا با وساطت این مفهوم، امکانی را پیش روی سوژه کوردی قرار دهیم تا از دامی که در این مفهوم برایش تنیده شده است رهایی یابد.

آشتی با گذشته به معنای مطالعه جدی گذشته و شکستن طلسم آن از رهگذر عمل شفاف آگاهی و وجدانی آسوده نیست (رویه‌ای که خودآیینی و خودآگاهی بیشتر سوژه کوردی را در دل خود داشته باشد)، بلکه بیش از هر چیز حاکی از آغازی دوباره و حتی الامکان، زدودن امر گذشته از حافظه است. و این دقیقا دیالکتیکی است که باید بر روی آن ایستاد. آشتی با گذشته به مثابه شناخت و آگاهی بیشتر از میراث نیست، بلکه این مفهوم به ضدِ خود بدل گشته است و آن حذف و غیاب هر گونه میراث و امر گذشته از سوبژکتیویته سوژه استثمارشده است چیزی که اصلاح طلبان کورد و روشنفکران کاریکاتوریزه آکادمیسین آن قصدمندانه یا (غیرقصدمندانه البته با دیده تردید) از آن دفاع کرده و در پکیجهای انتخاباتی یا

همایشهای ملی از آن تحت عنوان آلترناتیوی برای رهایی یـاد میکنند. به ادعای احزاب و گروههایی که خود عاملان ستم و بی عدالتی بودند و هســتند، قربانیان(سوژه کورد) بهتر اســت همه اتفاقات گذشته را فراموش کرده و ببخشند. مکانیزمی که سالها سیاستمداران و دولتمردان(ایران، ترکیه،عراق، ســوریه و....) تحت عنــوان تنها راه توســعه در جغرافیای کــوردی از آن یاد میکننــد. در خانه مجری اعدام نباید از طناب، اشــاره‌ای به میان آورد که در غیــر اینصورت به بیزاری و کینه‌توزی منتهی خواهد شــد. براین اســاس خود این مفهــوم فرصتی را فراهم میســازد برای غرق شــدن در ساحتی(گذشــته) که حتی امروز چنان دهشتناک و هراس انگیز است که فرد از به زبان آوردن آن بیم دارد.

ســوژه در تقلای رها ســاختن خــود از بند گذشــته است؛ به درســتی چنین است. چرا که نمیتوان در ســایه گذشته به زندگی ادامه داد، اگر تقاص جرم و خشونت، هربار و هردم جنایت و قســاوت باشد، این رعب و وحشت هرگز پایان نخواهد یافت. «اما گذشــته‌ای که در تقلای فرار از آن هســتیم هنوز با قدرت تمام زنده است». کشتار کوردها هر روز تدوام می‌یابــد و ما تا به امروز هنــوز نمیدانیم آیا صرفاً شــبح همان هیولاهای پیشــین است که چنان هیــولاوش بودند که حتی با مرگ خود منهدم نشدند (سقوط رژیم بعث، حزب عدالت و توســعه در ترکیه، دولت اصلاحات در ایــران) یا اینکه ایــن هیولاها اصولاً هرگز نمرده‌اند. من وجود مســتمر اصلاح طلبان را در چارچوب دموکراسی به مراتب تهدیدآمیزتر و دهشــتناکتر از حضور لاینقطــع هر گونه تمایــلات فاشیســتی در برابر دموکراســی میدانم. چراکه اصلاح طلبان به گونه‌ای بسیار مزدورانه ســعی در دستکاری و ساخت دوباره امر گذشــته دارند آنهم گذشــته‌ای که با آن آشــتی کــرده و در صلحی خیالــی با آن به سر میبرند(نمونه سردستی آن را در کارناوال مضحک مشاهیرکورد میتوان دید که با همت روشــنفکران آکادمیــک ســعی در معرفی و بازتعریف مشــاهیری داشتند که به زعم خود امر گذشــته را میشد با آنها از حافظه زدود).

پدیده راهیابی و رســوخ آشــکارگر واقعیتی عینی اســت؛ اینکه فیگورهای مشــکوک بر مســند قدرت بازمیگردند (اصــلاح طلبان یا نمونه متاخر و شــاهکار اصلاح طلبان، دولت حســن روحانی) صرفاً به این علت اســت که شــرایط کنونی آنها را یاری میکند. امروزه بر ســر این واقعیت تردیدی نیست که در رابطه با گذشته، کنشهای روان‌نژندانه بسیار مشاهده میشــود؛ به خود گرفتن ژســتهای دفاعی در مواقعــی که فــرد به هیچ وجه مــورد حمله قرار نگرفته اســت (کوردها ســر بُر هستند)؛ شکلگیری شور و هیجانات عظیم در شرایطی که توجیه قابل قبول و درستی برای آن وجود نــدارد (صدور فرمان جهاد به کوردســتان و سرازیرشدن خیل عظیمی از توده‌های فریب خورده)، بی تفاوتی و بی احساسی در مواجهه بــا مهمتریــن و جدیترین مســائل؛ و غالباً ســرکوب و واپســرانی صرف هرآنچه تماماً یا تــا حدودی بر آن آگاهیــم. در مطالعاتی که تحت نظارت نهاد تحقیقات اجتماعی صورت گرفته بود، نشــان داد که افراد خاطره تبعید و کشــتار جمعی را عمدتاً به شــکل موجز و سربسته یا با اطناب نیک گویانه بازگو میکنند یا اینکــه بحثهایی پوچ و بــی معنا پیرامون این خاطرات شــکل میگیرد. بخش اعظمی از مــردم مدعی‌اند که از وقایعــی که آن زمان رخ داده بــی اطلاعاند، گرچه کوردها همه‌جا مورد هجوم قرار گرفتند و اکنون نیز دســت از کشــتار دهشــتناک آنها در فرماسیونهای دیگر برداشته نشده است، به دشواری میتوان ســکوت مردمانی را که این وقایع را نظاره‌گر بوده و هســتند باور کــرد وقایعی که به‌طور حتم بار ســنگینی بر دوششان قرار میدهد و

در عین حال از مفهومی ریاکارانه تحت عنوان آشـتی با تاریخ سـخن به میـان می‌آوردند حال کـه تاریخ در اکنونیـت آن نیز چیزی جز دهشت را برای کوردها به ارمغان نیاورده اسـت. نکته‌ای دیگر را که از دل این منطق تاریخی میتوان بیرون کشید، فیگور و ژستی اسـت که خود را در زیـر این جمله که «من چیزی در این مورد نمیدانستم» پنهان ساخته اسـت تا بی تفاوتی ناشی از دیرفهمی (البته که سوژه سردست از جنایات خود آگاه است) و در عین حال ارعاب ناشی از برملا شدن این دروغ بزرگ را مشروعیت بخشد. همه ما امروز میل به انـکار یا ناچیزانـگاریِ وقایعی را که پیش آمد میشناسیم- هر قدرهم کـه درک بـی شـرمیِ دیگریِ مسـلط از مجادله و مناقشه بر سـر تعداد کوردهایی که کشته شـده (برای مثال در انفال آمار شــهیدان۲۱۰۰۰۰ کشته نبوده بلکه ۸۰۰۰۰ نفر بوده یا ترومای هلبجه ۸۰۰۰ کشــته نداشــته بلکه ۵۰۰۰ کشــته شــده یا در فلان سـال تعـداد اعدامیان به جـای ۴۰۰ نفر ۲۵۰ نفر بوده و قس علی هذا) دشـوار باشد. اما آنچه بیش از هر چیز غیرعقلانی اسـت باب شدن«تسویه حساب» و مصالحــه فراگیــر و همه جانبــه با گناه و جنایات گذشــته اســت که در کوردستان در هر چهار قســمت آن اتفاق افتاده اســت. در ایــن محاســبه کردنها یا شــتابها و تعجیلها بــرای خلاصی یافتــن از تأمل در خویش از رهگــذر رد و پاســخ به اتهامات وارد شــده، امری غیرانسانی نهفته است. دقیقا فاجعه‌بارتر این اســت که حتی بیگناهیِ ایــن قربانیان (نسلکشی کوردها، بمباران هَلبجه، نسلکشی کوردهای روژآوا و باکور، کشتار اوایل انقلاب، مرگ کولبران، اعدام کوردهای اهل ســنت و

......)که واقعیتی یکسره ساده و معقول است، مورد تردید و مناقشــه واقع میشود. فضاحت و شــناعت تجاوزی که رخ داده انگیزه‌ای شد برای شکلگیری جریان مقصرتراشی و و نقدی خود-توجیه‌گـر: ذهن راحت طلـب دیگریِ مسـلط، خود را با این توجیه تسـلی میدهد که اگــر قربانیان خود به نوعــی فتنه‌انگیزی نمیکردند چنین رخدادهایی پیشامد نمیکرد (در اینجــا بــه وضوح میتوان منطق آشــتی بــا تاریخ گفتمان مســلط و اصلاح طلبان خودباخته کورد را دید که اســب بیشرمی را تــا نهاییترین حد آن تازانیده‌اند) همه ما این جملات را هر دم شــنیده و مرور میکنیم که خود کوردها هــم مقصر بودند، اگر با مرکز تعامل داشــتند این بلاها دامــان مــا را نمیگرفت، اگر چنیــن و چنــان میکردیم کوردستان پیشرفت میکرد و از این دست خزعبلاتی که دستکم عمر آن بــه درازای تاریخ مدرن ایران در کوردســتان اســت و اصلاح طلبان بیش از ۳۰ ســال اســت که با این دست وعده‌ها، پروژه رهایی ســوژه کورد را به تعویق انداخته‌اند. بدین ترتیب، ایــن واژه گنگ «بــه نوعی»، در سطح وسیع امکان رشد و ظهور میابد. توهم حتی از این خلط آشــکار گناه خیالــیِ قربانیان (کوردهــا خودِ مقصر بودند) بــا مجازاتی که از قضا کامــلا عینی و واقعی هم بــود، فراتر میرود و آنهم بیشــرمانه‌ترین اســتدلال، آنگاه که فاتحــان همچون بانیان اقداماتی جلوه داده میشــوند که مغلوبان آن هنگام که در مســند قدرت و سیادت باشند انجام خواهند داد (این اســتدلال مضحک که اگر قدرت در دســت کوردها هــم بود، آنان نیــز ایــن کار را با ما میکردند و این اســت نتایج دهشتناک این توهم که تا اکنونیت آن

> **سوژه در تقلای رها ساختن خود از بند گذشته است؛ به درستی چنین است. چرا که نمیتوان در سایه گذشته به زندگی ادامه داد، اگر تقاص جرم و خشونت، هربار و هردم جنایت و قساوت باشد**

پیش رفته است). بنابراین گذشته واقعی و هراسناک با بدل شدن به توهمات خیالین کسانی که آن را تجربه کرده‌اند، بی خطر و خنثی میگردد. از این عبارت«همه چیز چنان روبراه است گویی (این رخداد) هرگز اتفاق نیافتاده است» گوته در فاوست، که از زبان شیطان در لحظه‌ای مهم و سرنوشت ساز برای عیان ساختن مکنونترین اندیشه او نقل میشود، میتوان معنایی بسیار مهم استنتاج کرد: «انهدام خاطره». قربانیان حتی از تنها و حداقل چیزی که ضعف و سترونی ما میتواند به آنها ارزانی دارد محروم میشوند یعنی «یادآوری». و این دقیقا دیالکتیکی است که منطق درونیِ آشتی با تاریخ را میسازد. اینِ فقدان یادآوری یا انهدام خاطره فی نفسه میانجی‌ای است برای ساخت رفتار وسواسگونه آنانی که نمیخواهند چیزی بدانند یا بشنوند که خود با یک جهتگیریِ نیرومند تاریخی همسو میگردد. انهدام میراث یا خاطره بدل به ضعف در انسجام آگاهی تاریخی میگردد. چیزی که پروژه آشتی با گذشته دیگری مسلط در زیر نقاب آن خود را پنهان ساخته است. ضعف انسجام آگاهی تاریخی یعنی ساخت و پرورش نسلی جوان که دیگر هیچ نسبتی با میراث، گذشته و خاطره جمعی‌ای که از هستیِ اجتماعیِ سوژه کوردی سربرمی‌آورد ندارد. نسلی کهَ دیگر تاریخ رهایی بخش سوژه کورد را از یاد برده و دیگر نامی از رهبران این تاریخ آزادی بخش ملت کورد را در خاطرش یدک نمیکشد و اگر هم چیزی را در سوبژکتیویته خود بپروراند به ضد این میراث بدل گشته که متأثر از گفتمان اصلاح طلبی و توسعه‌یافتگی است (این که آن رهبران مسبب عقب افتادگیِ کوردها شدند، جنگیدند و باعث شدند آینده ما ویران شود. اگر این جنگها نمیبود ماهم به مثال سایر شهرها و استانهای ایران پیشرفت کرده بودیم و ....). این آن لحظه‌ای است که من متأثر از فیلسوف فرانسوی رژی دبره آن را دیالکتیک انتقال مینامم که بدان برخواهم گشت. سویه دیگری را که از منطق ریاکارانه آشتی با تاریخ میتوان بیرون کشید آن هنگام است که دیگریِ مسلط ژستی دفاعی به خود میگیرد، آزادانه و با روحیه‌ای واقعبینانه و منطقی، ادعا میکند که یادآوریِ روشن و مانای گذشته، اعتبار ایران را در برون مرزهای کشور خدشه‌دار میکند پس مصلحت در این است که آن را به دست فراموشی سپرد و سخنی از آن به میان نیاورد. «زدودن خاطره بیش از آنکه نتیجه ناتوانی آگاهی در برابر برتری جریانهای ناخودآگاه باشد، ثمره یک خودآگاه پرهشیار است». در فراموشی آنچه به دشواری گذشته نامیده میشود، میتوان خشم فردی را احساس کرد که خود را از دانستن آنچه سایرین میدانند باز میدارد پیش از آنکه بتواند دیگران را از یادآوری منصرف کند. ممکن است تصور کنیم که از منطق آشتی با تاریخ که خود را ملبس به لباس دموکراسیِ کاریکاتوریزه‌شده اصلاح طلبان کرده، توده‌های سیاسی و انتقادی گردیده و میتوان راه دموکراسی پارلمانی را به عنوان مسیری جهت توسعه مناطق کوردی پیش کشید اما از درون این منطق برای نخستین بار نسلی بیرون خواهد آمد که چیزی شبیه به یک طبقه یک دست است یعنی سوژه‌های واسازی شده‌ای که فارستر از هر فارسی در خدمت دیگریِ مسلط خواهند بود و میراث خود را به ثمن

> **«اصلاح طلبان به گونه‌ای بسیار مزدورانه سعی در دستکاری و ساخت دوباره امر گذشته دارند آنهم گذشته‌ای که با آن آشتی کرده و در صلحی خیالی با آن به سر میبرند»**

بخش خواهند فروخت و دستکم در صدد نفی هرگونه نسبتی با آن برخواهند آمد. بنابراین تا زمانی که انگیزه وقایع رخ داده هنوز در کوردستان دستاندرکارند، نباید به سازش و آشتی با گذشته تن داد. تنها به علت تداوم وجود همین انگیزانندهها و عوامل است که طلسم گذشته تا به امروز شکسته نشده است.

- انتقال سنت تاریخی، میانجیِ پرورش سوژه‌های نسلی

رژی دبره، نخستین بار اصطلاح واسطه‌شناسی را در سال ۱۹۷۹ در کتاب قدرت فکر در فرانسه (بخش معلمها، نویسندگان و مشاهیر) برای تحلیل شیوه‌های انتقال فرهنگ به کار برد. این اصطلاح، تا زمان انتشار ترجمه انگلیسیِ کتاب انتقال فرهنگ در سال ۲۰۰۴ کمتر شناخته شده بود و پس از آن بود که بیشتر و گسترده‌تر مورد توجه قرار گرفت. اصطلاح از دو عبارت تشکیل میشود. در اینجا، مدیا به معنی واسطه یا میانجی به کار رفته است که منظور از آن ماده یا واسطه‌ایست که نیرو یا تأثیر براشیاء و حواس از طریق آن انتقال مییابد. او با جعل واژه «مدیو» کار خود را از رسانه‌شناسی متمایز میکند. مراد دبره جامعه‌شناسی وسایل ارتباط جمعی نیست، بلکه برآنست تا تأثیر واسطه‌ها را در فرایند انتقال شرح دهد. آنچه در واسطه‌شناسی اهمیت دارد، در واقع، تأثیر واسطه‌های انتقال بر محتوای انتقال است. انتقال دست به دست کردن سنتها و دانشها به نسلهای آینده است. در واسطه‌شناسی مهم این است که معلوم شود ساختارهای اجتماعی و ابزارهای تکنیکیِ انتقال چگونه بر یکدیگر تأثیر میگذارند. از نظر او فرهنگ از سه جزء تشکیل شده است: شکلهای نمادین، سازمانهای جمعی و سیستمهای تکنیکی ارتباط (ام اس ویکی، ۲۰۰۴) سؤالات اصلی واسطه‌شناسی این است که انسانها تحت چه شرایطی عقاید و ارزشهای خود را از مکانی به مکان دیگر و از نسلی به نسل دیگر منتقل میکنند؟ چه شرایط و عواملی سبب میشود که از میان عقاید گوناگون سرانجام نوع خاصی باقی بماند؟ انتقال سه وجه مادی، سیاسی و زمانی دارد. منظور از وجه مادی این است که در انتقال، علاوه بر معانی ذهنی، عواملی از قبیل اعمال، رفتار و ابزارها هم مؤثرند. وجه سیاسی بیانگر این بعد است که انتقال، برخلاف ارتباط، رابطه «یک به یک»میان فرستنده و گیرنده نیست، بلکه رابطه میان «یک با همه» است. از نظر وی مبادله پیام در میان حیوانات نیز وجود دارد، به این معنا که با هم ارتباط دارند اما حیوانات قادر به انتقال پیام نیستند. زیرا پیام در میان حیوانات به ارث گذاشته نمیشود. توانایی انتقال پیام محصول فرهنگ است و فرهنگ منحصر به جوامع انسانی و تسهیلگر انتقال میان نسلهای انسانی است (دبره، ۲۰۰۰: ۵). وجه زمانی نیز حامل این نکته است که چگونه یک سنت یا میراث در یک دوره زمانی طولانی هنوز به بقای خود ادامه میدهد و ناپدید نگشته است. بنابراین انتقال مفهوم اساسی‌ای است که باید بدان توجه کرد چرا که مهمترین مکانیسم یا استراتژی‌ای است که از آن میتوان بر ضد منطق آشتی با تاریخ یا انهدام خاطره استفاده کرد و دیگریِ مسلط را در ساخت سوژه‌های یکدست فاقد سنت و میراث ناکام گذاشت. لحظه مهمی که باید بر آن توقف نمود این است که انتقال فی نفسه اتفاق نخواهد افتاد، زمانی میشود از مفهوم انتقال سخن به میان آورد که به ابداع یک سنت تاریخی یا میراث دست زد تا آنرا به نسلهای آینده انتقال داد. در غیاب سنت یا میراث طرح مفهوم انتقال فرمی ایده‌آلیستی به خود خواهد گرفت.

عصر ما عصر جستجوی ریشه‌هاست، برهه‌ای که افراد در تکاپوی کشف گذشته‌ای در خاطره

جمعـــی نژادی، دینی، اجتماعـــی و خانوادگی خود هســـتند که تماماً از آن خودشان باشد، گذشـــته‌ای که از یورش تاریخ و لغزش روزگار در امان مانده باشـــد. مسئله دیگر نقش «ابداع » اســـت که بـــه بحث خاطـــره همچون امری اجتماعی، سیاســـی و تاریخی افزوده میشـــود. ابـــداع در این باب ســـخن میگوید که چگونه دیگریهای مسلط، خاطره‌ای ابداعی و به عبارتی، تقلبی از گذشته را همچون معنای جدیدی از هویت خلـــق کردند و فرودســـتان را بیش از هر زمان دیگری به اســـتثمار کشـــیدند. ابداع ســـنت عملی بود که مراجـــع قدرت به عنوان ابزار سلطه در جوامع توده‌ای به کار میگرفتند، یعنـــی آن هنگام که انســـجام واحدهای خرد اجتماعـــی همچون روســـتا و خانواده در حال فروپاشـــی بودند و قدرتها به شیوه‌های دیگری برای وحدت بخشیدن به گروههای وسیع مردم و پیونـــد آنها به یکدیگـــر نیازمند بودند. ابداع سنت روشی است به منظور استفاده گزینشی از خاطره جمعی به واسطه دستکاری تکه‌هایی از گذشته ملی، سرکوب کردن برخی از بخشها و برجسته‌ساختن برخی دیگر به شیوه‌ای کاملا کارکردی. در نتیجه خاطره الزاماً معتبر نیست بلکـــه بالعکس مفید اســـت. هدف من در ذکر تمـــام این موارد، تأکید براین نکته اســـت که هنرخاطـــره در جهان مـــدرن بیش از آنکه به معنای ابژه ای باشـــد کـــه در جهان بیرون به شکلی خنثی منتظر اســـت تا فردی آن را به تملک خـــود درآورده و در حافظه خود حفظ کند، ملعبه‌ای است در دست نهادها و مورخانی که در خدمت گفتمان مســـلط قرار دارند که آنها را مورد بهره‌برداری، سوءاستفاده و استثمار قرار دهند. براین اســـاس از یکســـو واکاویدن وعطـــف توجه به خاطره، گذشـــته یا هر آنچه تحت عنوان میراث از آن یاد میشـــود ضرورت می‌یابد و از ســـوی دیگر فی نفسه انتقال این میراث به نســـلهای آینـــده در فرایند پرورش خود وجوبی غیرقابل امتناع است(ســـعید،۱۹۷۸: ۹۲). ما امروز شـــاهد پیـــروزیِ تدریجی نوعی از دیالکتیـــک اجتماعی هســـتیم که فضیلتها و ملزومات دیگریِ مســـلط را بـــزرگ میدارد، دیگری مســـلطی که خود را بر مبنای مفهوم ملت بنا کرده اســـت. در این ساحت، دیگری، گذشـــته را به شیوه خاص خود به یاد میآورد، تصاویری در ذهنش تداعی میشـــود که برای او مبین گذشـــته است، برخی بخشها را حفظ کرده و برخی دیگـــر را فراموش میکند. هرجا که یادآوری وجود داشـــته باشـــد، به‌طور حتم ابداع نیز وجود خواهد داشت. «شاید بزرگترین جنگ همانگونه که ادوارد سعید میگوید برای کوردهـــا در مقام یک ملت، پیکار برای احقاق حق به یادآوردن حضور خود در تاریخ باشد» و در کنار این حضور، حق مالکیت و مطالبه یک واقعیت تاریخی جمعی، دســـتکم از زمانی که سرزمین آنها اماج تجاوز دیگریها (ترک، فارس و عـــرب....) قـــرار گرفته اســـت. قدرتهایی که ابتدا زمینها را تصاحب و اشـــغال میکنند و در مرحله بعد، تاریخ را بازنویســـی کرده و منطق آشتی با گذشـــته را مطرح میسازند تا خود را صاحبان اصلیِ ســـرزمین معرفی کنند. تاریخ کوردها تاکنونَ سرنوشـــت تلخی داشته است؛ چراکه نه تنها استقلالشـــان حاصل نشد، «بلکه درک جمعی کافی‌ای از اهمیت ســـاخت یک تاریخ جمعی به منزله بخشـــی از کوشـــش در راه کسب استقلال هم وجود نداشت». کوردها برای اینکه به یک ملت به معنای قانونیِ کلمه بدل گردند، میبایست خود را به چیزی فَراتر از مجموعه‌ای از قبایل یا نهادهای سیاسی تغییر دهند. با وجود دیگریهای سهمگینی که هردم تلاش در بازنویســـی تاریخ دارند دســـتیابی به رهایـــی از این طریق امکانپذیر نخواهد بود. ما هیچگاه نتوانســـتیم قدرت تاریخ روایی در به جنبش درآوردن مـــردم حول هدفی خاص را درک کنیم. ناتوانی جمعی ما در ایجاد داستان روایـــی قانع کننـــده که دارای آغاز، وســـط و پایانی باشد به گونه‌ای دیالکتیکی سبب تقویت

روایت دیگریهای مسلط گردیده است. سیاست خاطره جمعی و ابداع سنت تاریخی مهمترین مکانیســم در مواجهه با دیگریهایی اســت که سعی در آسیمیلاســیون نسلهای جدید کورد دارنــد. همانطور که پیشــتر نیز بدان اشــاره شــد، خاطره جمعی نه امری خنثی و منفعل، بلکه میدان عملی اســت که وقایع گذشته در آن گزینش، بازســازی، دگرگــون و با معنایی سیاسی عرضه میشوند. ایران یا ترکیه ابداعی، تاریخ کوردستان را وادار به سکوت کرده و هر روایت متفاوتی از گذشــته را خاموش میسازد آنهم به مدد فقدان ســنت تاریخیِ منسجم یا ابداع یــک خاطره جمعی واحــد. برای مثال شــعار کوردستان به مثابه ســرزمین خالی از ســکنه برای مردمانی بی خانمان یا عشایری کوچنشین از سوی دیگریهایِ مسلط در درون خود، از یکسو ایده انکار وجود تاریخی کوردها به عنــوان یک اجتمــاع را بازنمایی میکند و از ســوی دیگر ایــن معنا را القــا میکند که کوردها پیشــینه تاریخی ندارنــد. بنابراین در غیاب چنین سنت تاریخی‌ای و فقدان سیاست خاطره جمعی به مثابه استراتژی نسلهای آتی با پروژه‌هایی نظیر آشــتی با تاریخ از ســوی دیگریها بازپرورده خواهند شد، گویی که هیچ گاه نسبتی با سنتی کوردی که از آن برخاسته و در آن زاده شده‌اند نداشته و تا بدانجا پیش خواهنــد رفت که آن را نفی کنند و از بودنش امتناع ورزند. در اینجاست که طرح ابداع سنت و انتقال آن به عنوان سنتزی در برابر تز آشتی با گذشته خود را نمایان میسازد.

طرح ابداع ســنت و انتقال به مثابه پروسه‌ای در اثنای تاریخ می‌تواند در قامت دانشــگاهی بــا پروتوکول وطنی ایفای نقش بکند، که نه سیســتم سرکوب توانایی رویارویی و مقابله با آن را داشــته باشد و نه نبود نهادی همچون دولت برای ملت فرو دســت سدّی بر سر راه پرورش نسل‌های آتی باشد.

به عبارتی دیگر تنها انتقال اســت که می‌تواند تاریخ یک ملت تحت ستم را از به سرقت بردن و تحریف در جهت به زانو درآوردن خود توسط فرادســت نجات دهد، انتقال آن وظیفه‌ایست کــه موظف اســت ظرفیت‌هــا و توانایی‌های تاریخی سرکوب شــده‌ی یک ملت را فعال و فریادهــای خفته و میــراث و معانی در کنای تاریخ آنرا بازآفرینی کند و جان تازه‌ای بدان ببخشد. ویژگی بارز و منحصربه‌فرد این پروسه رهاسازی ســوژۀ سردرگم فرودست از چنگال دیسکورس فرادست و خلق سوژۀ اتونوم است.

انتقال می‌تواند سنت‌ســاز باشــد و بیافریند؛ سنت شفاهی قوی و همه‌گیر بیافریند، سنت شفاهی خود سنت نوشــتاریِ مملوء از بدعت و ذوق ادبــی و هنری خلق کَند، بدون شــک تاریخ بر شانه‌های سنن شفاهی و نوشتاری بنا می‌گردد، صنعت چاپ و تکثیر، رســانه، هنر و... این تاریخ را مســتند و ضامن بقا، تداوم و پویایی یک جامعه می‌گردد. چه بسا اگر انتقال آنطور که بایــد، صورت می‌گرفت ما اینچنین گرفتار دَوَران تاریخی نمی‌شدیم و شاهد تداوم و تکرار فجایع ویرانگر تاریخمان نمی‌گشــتیم.

بدین معنا انتقال آن آکادمی پنهان در سینه‌ی نسلهای تحت ستمی‌ســت که قصد پرورش نسلی با حافظۀ تاریخی قوی برای آیندۀ وطن دارد و همزمــان کاربردیترین و پراکتیکالترین امری هســت که می‌تواند خلأ وقفه‌ها و انتقاع تاریخی راه آزادی یک ملت را پر کند.

منابع

- Adorno, Theodor W. 1963: Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit. In:Eingriffe. NeunkritischeModelle. FrankfurtlM, S.125-146
- Said, Edward. 1978, “orientalism”. London: Vintage.
- RégisDebray, 2000, “Transmitting Culture” (European Perspectives: A Series in Social Thought and Cultural Criticism) Revised Edition. Columbia University Press.
- Gagon, J, 2004,”Introduction in Mediology.

برنامه موازی پنهان آموزشی؛

استراتژی آموزشی کارآمد دوران استعماری

هیوا روژهەلات

”

در سیستمهای فاشیستی، نهاد آموزش و پرورش به صورت یک نهاد زیربنایی جهت بسط و توسعه هژمونی یک گروه یا قومیت خاص عمل میکند. نظام آموزشی ایران علیرغم بستری چندفرهنگی، به شکل تکساحتی و منولوگ طراحی شده است. اهداف و آرمانها مذهبی- هویتی یک قوم خاص،به عنوان اهداف و آرمانهای همه گروههای اجتماعی- فرهنگی تلقی شده و بر همین اساس، سیستم آموزشی در قالب مدل فارسیسم- شیعیسم طراحی و عملیاتی شده است.

“

مقدمه

سیستم آموزشی در هر کشور بر اساس اهداف و آرمانهای آن جامعه تعیین شده و برای دستیابی به آن اهداف، محتوا و منابع درسی تدوین میشود. اهداف یک سیستم از درون آرا فلاسفه، اندیشمندان، جامعه‌شناسان و علمای تربیتی استخراج و توسط استرتژیستهای آموزشی عملیاتی شده و به وسیله معلمان اجرا میشود. نوع نگرش هر جامعه‌ای به انسان، جامعه و دیگری بر برنامه آموزشی و جامعه‌پذیری فرزندان تأثیرگذار است.

ایران یک کشور چندفرهنگی است و در درون آن ملتهای مختلفی زندگی میکنند. بر همین اساس، ماهیت چندفرهنگی باید در درون برنامه‌های آموزشی نمود عینی داشته باشد. در واقع سیستم آموزشی و برنامه‌های درسی باید بر اساس مدل چندفرهنگی بنیاد گذاشته شود. مدل آموزشی چندفرهنگی بر آموزشهای "ضدتبعیض نژادی"، "ایجاد فرصتهای برابر آموزشی برای تمامی طبقات و گروههای اجتماعی" و " زندگی مسالمت‌آمیز در حین حفظ تفاوتهای فردی و گروهی" تأکید میکند. مدل چندفرهنگی مدلی پلورالیستی است که تمامی اعضای یک جامعه را به یکسان پوشش داده و نگره‌های مثبت در خصوص تعاملات بین گروهی را تقویت میکند.

در تمامی سیستمهای حاکمیتی، زیر سیستمها یا نهادهای اجتماعی علیرغم خودمختاری نسبی به صورت مداوم با هم در تعامل هستند. در سیستمهای پلورال و دموکراتیک با توجه به نوع نگرش فلسفی به انسان و جامعه، نهاد آموزش کارکردهای متمایزتری از سیستمهای منولوگ و فاشیستی دارد. در سیستمهای دموکراتیک، نهاد آموزش تمایزات هویتی را به رسمیت شناخته و معلمان تا حدود زیادی در انتخاب منابع و محتوا درسی میتوانند آزادانه عمل کنند. در این سیستمها، جامعه‌پذیری علمی و تربیتی در راستای رشد و شکوفایی تواناییها و استعدادهای درونی شاگردان انجام میگیرد. نتیجه و برونداد این سیستمها، به صورت کنشگرانی نسبی اندیش و آموزش دیده به سایر نهادها و سپهر عینی زندگی اجتماعی وارد میشوند.

در سیستمهای فاشیستی، نهاد آموزش و پرورش به صورت یک نهاد زیربنایی جهت بسط و توسعه هژمونی یک گروه یا قومیت خاص عمل میکند. نظام آموزشی ایران علیرغم بستری چندفرهنگی، به شکل تک‌ساحتی و منولوگ طراحی شده است. اهداف و آرمانها مذهبی- هویتی یک قوم خاص،به عنوان اهداف و آرمانهای همه گروههای اجتماعی- فرهنگی تلقی شده و بر همین اساس، سیستم آموزشی در قالب مدل فارسیسم- شیعیسم طراحی و عملیاتی شده است. در این مدل شهروندان سایر گروههای فرهنگی- اجتماعی، شهروندان درجه دوم تلقی شده و هیچ حق فرهنگی- سیاسی ندارند. محتوا و منابع درسی در راستای منافع و اهداف قوم فارس تدوین شده است و در هیچ کجایی منابع تاریخی ـ فرهنگی اشاره‌ای به سایر ملتهای ایران نشده است. در این سیستم آموزشی، برنامه‌های پنهان آموزشی، موازی با برنامه‌های آشکار، جهت آسیمیلاسیون و نابودی هویتهای غیرفارس به دقت و به شدت پیگیری میشود. برنامه‌های آشکار و پنهان ایدئولوژیکی سیستم در راستای سیادت و سروری قوم فارس و یکسان‌سازی سایر ملتهای غیر فارس طراحی و عملیاتی شده است. هرچند این رویه با واکنشها و مشکلات عدیده‌ایی مواجه است، با این حال در صورت عدم اعمال برنامه‌های پنهان ضد استعماری، احتمال دارد، کنشگران غیرفارس را با نوعی ازخودبیگانگی و بحران هویت دچار سازد.

بیان مسئله

سیستم آموزشی منولوگ ایران بر مبنای ایدئولوژی فاشیستی (با محوریت فارسیسم-شیعیسم) شکل گرفته است. ماهیت ایدئولوژیک یک برنامه بیانگر ایده‌ها، تصاویر، اهداف و مفاهیمی است که واقعیت را بر اساس منافع یک گروه خاص بازنمایی کرده و ربطی به واقعیت واقعی ندارد. ایدئولوژی آموزشی فاشیستی بر بنیاد تمایز و سروری یک گروه و انکار و حذف گروه ناهمساز گذاشته شده است. سیستم فاشیسم‌بنیاد آموزشی ایران، سیستمی کاملا منولوگ و نژادمحور بوده و به هیچ وجه " دیگری" را به رسمیت نمیشناسد. در این سیستم معرفت علمی جایگاهی ندارد و همه چیز بر مبنای ایدئولوژی فارسیسم شیعه‌محور توجیه و سنجیده میشود.

در سیستم آموزشی فاشیستی همه‌ی محتوا و منابع آشکار و همچنین برنامه پنهان در راستای یکسان‌سازی و آسیمیلاسیون ملتهای غیر خودی(غیرفارس) تدوین و اجرا می شود. برنامه پنهان حاصل تعاملات کنشگران در مدرسه، فضای روانی- عاطفی و دیالتکیک مدرسه و جامعه است. به طور کلی برنامه پنهان مدارس ایران بر برتری معرفت دینی بر معرفت علمی، نژادپرستی بر زیست مسالمت‌آمیز، فردگرایی بر مشارکت جمعی و روحیه اطاعت به جای خلاقیت و ابتکار تأکید دارد. در برنامه پنهان مدارس، دانش‌آموزان به طور ضمنی اهداف سیستم را تجربه کرده و در معرض آموزشهای ایدئولوژیک قرار میگیرند. این پیامها و اهداف بعضا ضد و نقیض بوده و یادگیرندگان آنها را با توجه به ظرفیت و پتانسیل شناختی خود کسب میکنند. البته ناگفته پیداست جامعه ایران بعد از انقلاب به طور مداوم در جهت اهداف توده‌ساز سیستم ایدئولوژیک حرکت کرده و ساخت ذهنی- شناختی کنشگران هم در این راستا تغییر شکل داده است. ساخت سیاسی-استبدادی فقیهانه، مجالی ولو اندک برای رشد روحیه و منش دموکراتیک و تولید انسان مدرن را فراهم نکرده است و چه بسا عامدانه مانع از شکل‌گیری آن نیز شده است. بر همین مبنا، مدارس هم به پادگانهای بزرگی برای بسط ایدئولوژی فاشیستی رژیم بدل شده‌اند. در این پارادایم، تفاوت و تمایز امری شیطانی تلقی شده و باید جامعه‌ای یکدست و توده‌ای به مدد سیستم آموزشی بنیاد نهاد. سیستم فاشیستی آموزشی قبل از هر چیز تلاش میکند آرمانها و ارزشهای نظام حاکم را بازتولید کند. سیستم آموزشی با رویکرد نرم وپرهیز از خشونت، بقا دولت ایدئولوژیک را تضمین می کند.

در این سیستم، به طور مداوم از معلمین و کارگزاران اجرایی آموزشی خواسته میشود در راستای اهداف کلی سیستم حرکت کنند. برنامه‌های پنهان و لایه‌های زیرین در پارادایم آموزشی فاشیستی از خود برنامه‌های آشکار مهمتر است. برنامه پنهان یک مدل خاص تدوین شده و مشخص نیست و در بیشتر مواقع حاصل تعامل کنشگران- یاددهندگان و یادگیرندگان- است. بدین وسیله ارزشها و آرمانهای سیستم به طور ضمنی و غیر رسمی به دانش‌آموزان القاء میشود. بدین معنا برنامه پنهان متأثر از ویژگیهای شناختی – ذهنی- اخلاقی عاملان اجرایی است. البته سیمای کلی این برنامه از طرف مدیران ارشد و سازمان برای کارگزارن اصلی درون مدارس مشخص میشود. سیستمهای آموزشی فاشیستی معیارهای خاصی را برای بکارگیری و استخدام معلمان درنظر میگیرند. به نظر میرسد ویژگیهای شخصیتی و حرفه‌ای معلمان بیشترین نقش را در شکست یا موفقیت برنامه های آموزشی دارند. در نظام آموزشی ایران از همان ابتدا از طریق فرایند گزینش ایدئولوژیک، مانع از

ورود نیروهای خلاق و ناسیونالیست کورد به چرخه آموزش شدند. در مرحله بعد، با بکارگیری مربیان پرورشی غیر بومی تلاش مجدانه‌ای را برای تعمیق ایدئولوژی حاکم در سطح مدارس کوردستان انجام دادند. کلیت این برنامه‌ها، در راستای هویت‌زدایی کوردی و الحاق اجباری فراگیران کورد به جامعه ایرانی- فارسی شیعه‌محور می‌باشد.

با توجه به پیشینه‌ی تاریخی و فرهنگی کوردستان مقاومت در مقابل وضعیت سیستم آموزشی بسیار محتمل بود. مقاومت رکن اساسی گروه‌های فرهنگی- هویتی متمایز است. نظام مسلط همیشه در پیشبرد اهداف آشکار و پنهان خود نمی‌تواند موفق عمل کند. در دو دهه‌ی اخیر، به دنبال مطالبات محلی و عدم رغبت معلمان غیر بومی برای کار در مدارس مناطق کوردنشین، معلمان کورد متعددی به سیستم آموزشی مسلط وارد شدند. تعداد زیادی از این معلمان توانایی بازخوانی وضعیت موجود و برنامه‌های آموزشی آشکار و پنهان نظام مسلط را داشتند. آنها مجریان و عاملان برنامه پنهان ضد استعماری بودند. این معلمان استراتژیهای ضد برنامه‌های آموزشی رسمی را راهبری می‌کنند. آنها شاگردان را برای درک تجربه‌های متفاوت آماده می‌کنند. برنامه پنهان ضد استعماری بر این امر تأکید دارد که این برنامه‌ها آموزشی ساختار مسلط با بستر عملیاتی آن در مناطق غیر فارسی تطابق نداشته و بنابراین به جای تکامل شناختی- شخصیتی آنها، فرصتهای زندگی آنها را هدر داده و آنها را به عاملان بازتولید فرهنگ سلطه بدل می‌کنند. این نوشتار بر امر بازسازی هویت فرهنگی- سیاسی با مشارکت جدی معلمان استراتژیست کورد می‌پردازد. بر همین اساس، این نوشتار در پی پاسخگویی به سؤالات زیر است؟

۱ لایه‌های پنهان برنامه آموزشی ساختار مسلط در ایران کدامند؟

۲ استراتژی معلمان پیشرو در ارائه‌ی برنامه پنهان ضد استعماری چیست؟

این پژوهش در مقیاس محدود و با روش کیفی انجام شده است. در این پژوهش با تعدادی از معلمان در شهرهای مختلف کوردستان -از طریق اسکایپ- در مورد برنامه پنهان ضد استعماری گفتگو شده است. گفتگوها هم به شکل جمعی(گروه متمرکز) و هم به صورت فردی انجام شده است. در نهایت، با روش تحلیل تماتیک محتوای گفتگوها تجزیه و تحلیل شده است.

یافته‌های پژوهش

۱ ابعاد هویت تاریخی سیاسی برنامه پنهان استعماری و ضد استعماری

تقریبا در سرتاسر تاریخ مدرن آموزش و پرورش ممالک توتالیتر، آموزش و پرورش از عوامل اصلی تولید ساخت شناختی و منظومه معرفتی یادگیرندگان است. برای نیل به این هدف، ساختارهای رسمی آموزش و پرورش بر علوم انسانی تأکید می‌کنند. در واقع می‌توان گفت، علوم انسانی ابزار اصلی دستیابی به اهداف آشکار و پنهان در جامعه‌پذیری سیاسی نظامهای سیاسی آموزشی منولوگ است. درس تاریخ از جمله منابع اصلی تولید ناسیونالیسم ذات‌گرا و منولوگ است. محتوای کتب تاریخ سیستم آموزشی در تمامی مقاطع تحصیلی و دانشگاهی، بر ناسیونالیسم مذهبی با محوریت تشیع و ناسیونالیسم قومی فارس محور، تمرکز دارد. غیاب عنصرملتهای غیر فارس در کلیت کتب تاریخ به وضوح دیده می‌شود. برای نمونه در مقاطع سه‌گانه پیش از تاریخ، اسلام و تاریخ معاصر هیچ گونه محتوایی حتی با رویکرد سلبی جز در یک مورد ـ در کتاب تاریخ معاصر ایران، از جمهوری کوردستان در مهاباد به عنوان غائله‌ی کوردستان و یک حرکت تجزیه‌طلبانه یاد شده است- هیچ گونه محتوایی در مورد

تاریخ و شخصیتهای کوردی دیده نمیشود. ساختار مسلط در قدم اول ملتهای غیرفارس را از ساحت رسمی محتوای آموزشی حذف کرده، و در مرحله بعد تلاش میکند با یگانه‌سازی ملتهای غیرفارس در کلیتی هویتی به نام فارس و مذهب تشیع، سایر "دیگریها" را به طور کلی انکار و حذف نماید.

در خصوص تقابل سه‌گانه برنامه رسمی و پنهان سیستم، و برنامه پنهان تقابلی ملتهای غیر فارس، یکی از مصاحبه شوندگان(دبیر تاریخ) معتقد است: " تضاد، عنصر دایمی و درونی همه‌ی کلیتهای بسته و توتالیتر است. در اینجا معلم تاریخ باید از برنامه پنهان در جهت واکنشی و تقابلی استفاده کرده و در تمامی رویدادهای تاریخی با ذکر منبع، رویدادهای موازی تاریخ کورد را به دانش‌آموزان القاء کند. یعنی باید در تمامی موقعیتها عنصر ملیتی کوردی را در پازل تاریخ وارد کرده و موقعیت فراگیر کورد را در دالان تاریخ مشخص کرده و تاریخ تهی و حذف شده‌ی کوردی را با مستندات تاریخی بازسازی کند."

غیاب عینی ملتهای ایرانی، به ویژه کوردها، در محتوای کتب، واکنشهای متفاوتی را در ساخت شناختی- ذهنی فراگیران ایجاد میکند. این فرایند در مقاطع تحصیلی متفاوت، اثرات متفاوتی را ایجاد میکند. در مقطع ابتدایی، فراگیران به شکل ناخواسته و ناآگاه در مسیر هویت‌یابی موازی قرار میگیرند. بدین معنا، روند هویت‌یابی و جامعه‌پذیری محیطی(خانواده و محیط بیرونی)، با جامعه‌پذیری درون‌مدرسه‌ای، تداخل پیدا کرده و نوعی تضاد دایمی شکل میگیرد. در این فرایند رقابت، کشمکش دایمی برای حذف یکدیگر صورت میگیرد. با توجه به اثرگذاری عمیق سیستم آموزش در این مقطع سنی، فراگیران به نوعی دچار درماندگی آموخته شده میشوند. در مقطع ابتدایی و راهنمایی، و با توجه به کلیت آموزشی و مرجعیت تام کتب درسی و کارگزاری فعال معلم، خود فراگیر هم از گردونه آموزش حذف شده و ذهن وی به انبانی برای ذخیره انواع محتوا و داده‌های متعارض و غیر کارکردی بدل میشود. بنابراین در اینجا هم فراگیر و هویت تاریخی وی به یکسره از فرایند رسمی و غیر رسمی آموزش حذف میشود.

براین اساس معلمان ابتدایی نقش مهمی در جهت‌دهی به برنامه پنهان ضد استعماری در مقاطع پایین تحصیلی دارند. ناگفته پیداست در تمامی مقاطع نقش معلمان به عنوان کارگزار اجرایی برنامه پنهان ضد استعماری انکارناپذیر است، با این حال، در مقاطع بالاتر و تکامل شناختی فراگیران، واکنش تدافعی فراگیران به مدد کارگزاران آمده و روند تعمیق برنامه دژپنهان ساختار مسلط را تسهیل میبخشد.

غیاب ملتهای ایرانی در کتب تاریخی و مقدرات تاریخی این سرزمین، از همان ابتدا این ایده را القاء میکند که سایر ملتهای ایرانی قابلیت اداره یک سیستم سیاسی را نداشته و پتانسیل تبدیل به دولت- ملت را ندارند. بنابراین از همان اوان شکل‌گیری شخصیت بنیادی کودکان، آنها آماج حملات برنامه‌های متعدد پنهان آموزشی سیستم قرار میگیرند. آنها باید بیاموزند تاریخ‌شان سرشار از تهی است. یکی از معلمان و کارشناس ارشد تاریخ در همین خصوص میگوید : " حذف عامدانه ملتهای ایرانی از محتوای کتب و همراهی آن با کلیت برنامه‌های پنهان را میتوان نوعی از ترور هویت سیاسی ملتهای فرودست تلقی کرد. به آنها القاء میشود که در هیچ جایی گذشته ریشه ندارند و در واقع هیچ نیستند. " مصاحبه شونده‌ی دیگر در همین خصوص میگوید: " کلیت برنامه آشکار و پنهان در راستای تخریب هویت سیاسی و ناتوان تلقی کردن سایر ملتهای ایرانی غیر

فارس اســت. بنابراین قوم فارس یک رسالت تاریخــی سیاســی مهمی دارد. آنهــا وانمود میکنند نقش متمدن کردن ملتهای نامتمدن ایرانــی را به عهده دارنــد. حالا باید قالبهای جدید هویت سیاسی را برایشان تعریف کرد".

در کتــب تاریــخ زمانیکــه از ملتهــای ایرانی غیر فارس ســخن رانده میشــود، در بیشــتر موارد آنها را در واحدهای اجتماعی عشــایری بازنمایی میکند. در اینجا عشــایر نماد یاغیگری، غارت و واگرایی تلقی میشود. بــا این وصف، عشــایر نمــاد عقبماندگی و توقف زمان در گذشته است. بنابراین اجرای سیاست یکجانشینی در راستای متمدن‌سازی آنها صورت میگیرد.

در فاز بعدی متمدن‌ســازی، برنامههای آشــکار و پنهان بــر تولید هویت سیاســی جدید و همبستگی سیاسی سرزمینی تأکید میکننــد. در این مرحلــه علیرغم نفی کلیت نظام سیاسی پهلوی، رضاخان تلویحا همچون یک قهرمان ملی در راســتای سرکوب عشایر و ملتهای نامتمدن ایرانی معرفی میشود. در واقع سیاســت آموزشی پنهان در این مرحله الحاق همه‌ی ملتهای نامتمدن به ملیت ایرانی است که سرکرده آنها فارسها هستند. مصاحبه شــونده شماره ســوم و کارشــناس آموزش ابتدایی در همین خصوص میگوید: "محتوای آشــکار و پنهان الحاق همــه‌ی ملتهای غیر فــارس به جامعه ایرانی فارس محور از اواخر مقطع ابتدایی شروع میشود. درواقع سالهای ابتدایی این مقطع بیشــتر در راستای انکار و تهیســازی هویت سیاسی حرکت میکند. بعد از این که خودآگاهی فراگیر غیر فارس دچار فروپاشی شد، حالا باید ذهنیت وی را تسخیر کرد و وی را در یک جامعه و جهان سیاسی دیگری جایگیر ساخت. حالا باید او بفهمد که هیچی نیست و برای زندگی در جهان مدرن باید شبیه دیگری شــود. دیگری که وانمود میشــود بسیار قدرتمند بوده و قدرت وی در قالــب یک دولت فراگیر متجلی شــده و در صورت نافرمانی نابود میشوید."

در واقع کلیت آشکار و پنهان برنامههای آموزشــی در راستای همبســتگی و تکینگی نظام سیاســی تدوین شــده اســت. مربیان پرورشــی بازوی اصلی و کارگزار برنامههای پنهان سیســتم در مدارس محسوب میشوند. تا چند ســال پیش کمتر این پست حساس ایدئولوژیکــی در کوردســتان به معلمان غیر فــارس واگذار میشــد. افــرادی بــا توانایی ویــژه که اغلب خود عضــو نهادهای امنیتی بودند، کارگــزار برنامههای پنهان در مدارس کوردســتان بودنــد. همچنین، سیســتم با بکارگیری مکانیسمهای مختلف، تلاش زیادی به عمل آورد که دهه شصت و هفتاد، کمترین نیروی آموزشــی کورد در مدارس کوردستان استخدام شوند.

تأکید محتوای پنهان و آشکار بر همبستگی بر محور فارسیســم- شیعیســم در واقع نفی حقوق فرهنگی سیاســی تمام ملتهای ایرانی غیر فارس است. همانطور که قبلا گفته شد، انکار هویت سیاسی سایر ملتهای غیر فارس، فراگیران را آماده ضمیمه شدن به یک کلیت ظالمانه میکند. لحظــات تاریخی منحصر به فردی در حال گذر است. غفلت معلمان کورد به معنی همدســت شدن با اشغالگر جهت به تاراج بردن پیشــینه تاریخی و آسیمیلاسیون فرهنگی- سیاسی است.

یکی از کارکردهــای اصلی برنامه پنهان ضد استعماری بازگرداندن کوردها به ساحت تاریخی- سیاســی اســت. آنهــا باید هویت تاریخی سیاسی کورد را در ساخت شناختی فراگیر کــورد بازجایگیر کنند. در مقطع دوم متوســطه بارها از شاگردان شــنیده میشود که کورد بــودن بی معنی اســت و یا حتی خودشان برچســپهای هویتی منفی به خود نســبت میدهند. یکــی از معلمین تاریخ در همین خصوص میگوید: "باید از تاریخ پیش

از اسلام شـــروع کرد. فراگیر کورد باید بداند اولین دولت فراگیر در پهنه جغرافیایی ایران به وســیله مادها ایجاد شد که کنفدراسیونی از اقوام کورد بودند. آنها باید بدانند هگمتانه به عنــوان پایتخت مادها، یــادگار اجدادی کوردهاست. ارایه این پیشینه تاریخی فراگیر کورد را به صحنه تاریخ برمیگرداند. او دیگر از خود و هویت سیاسی خود خجالت نمیکشد و خود را تحقیر نمیکند."

یکی دیگــر از معلمان ابتدایی در همین خصــوص میگویــد : "معلمین کــورد باید تاریخ سیاســی تکه تکه شده را دوباره جمع کرده و کلیت جدیدی بســازند. آنها باید به شکل‌گیری خودآگاهی سیاسی کوردی کمک کند. درواقع باید پروژه همبســتگی ملی که هدف نهاییش، ذوب ملتهای ایرانی غیر فارس اســت را برملا کنند. آنها باید حقوق سیاسی کوردها و ســایر ملتهای ایرانی را یادآور شده و وضعیت فرودســتی کنونی را به عنوان یک حالت استثناء، موقت و گذرا تلقی کنند."

یکی دیگر از مصاحبه شوندگان در همین خصوص چنین اظهار عقیده میکند: "معلمین کورد باید فاشیسم فرهنگی - سیاسی حاکم بر ساختار آموزشی را به چالش کشیده و یک کنشــگر کورد معتقد به مبانی دموکراسی را تربیت کننــد. آنها با زنده کردن تاریخ قدیم و جدید کورد، کنشگر کورد را در کنار سایر کنشــگران و ملتهای ایرانی قرار داده و مانع از تحقیر وی شــوند. باید به وی یاد داد که در یک جامعه چندفرهنگی زندگی میکند که ضمن احترام به حقوق ســایر ملتها، خود هم باید از حقوق سیاسی برخوردار شود. کارگزار برنامه پنهــان کوردی باید دورنمای رویاهای سیاسی کوردی را برای شاگردان ترسیم کند تا در رویاهای دیگران غرق نشود."

تولید ســوژه‌ی سیاسی خودمختار کاری بس دشــوار ولی امکان‌پذیر اســت. معلمان استراتژیســت کــورد باید زمینــه‌ی تولید و تقویت خودآگاهی سیاســی کوردی در قالب جامعه‌پذیــری و برنامه پنهــان ضد آموزش اســتعماری را فراهم کننــد. آنها باید ضمن آموزش زندگی مســالمت‌آمیز در یک جامعه چند ملیتــی، حقوق سیاســی کوردها را به دانش‌آموز یادآور شــوند. آنهــا باید وضعیت سیاســی کوردهــا را در عراق و ســوریه به عنوان مسیر تحقق رویاهای سیاسی کوردی تجزیه و تحلیل کنند. وضعیت کنونی کوردها در ایــن دو "پارچه" نشــان میدهد، علیرغم تمامی ضعفها و مداخلات خارجی منطقه‌ای و جهانی، کوردها آرام آرام مسیر تشکیل دولت و ســروری و سیادت بر سرزمین های مادری خود را طی میکنند.

یکــی دیگــر از مصاحبه‌شــوندگان در خصوص شکل‌گیری هویت تاریخی- سیاسی معتقد اســت : "متأسفانه رویه‌ی یکسانی در بین دبیران وجود ندارد. درســت است که در مقطع متوسطه شــاگردان آمادگی فراگیری مطالــب خارج از کتاب و چه بســا متضاد با آن را دارنــد، با این حال به دلیل نداشــتن برنامــه مشــخص، روند شــکل‌گیری هویت تاریخی- سیاسی شــاگردان کورد با اختلال مواجه میشود".

در ادامه همین بحث یکی دیگر از دبیران تاریخ دبیرســتان میگوید: " بیشــتر دبیران تاریخ تلاش متفاوت و سودمندی برای القای برنامه پنهان ضد اســتعماری ندارند. درست است که آنها بهایی به مطالب و محتوا کتاب نمیدهند و هیچ فعالیتی هم به شــکل پنهان برای تعمیق برنامه رسمی ندارند، با این حال هیچ برنامه‌ای هم برای ارائه‌ی تاریخ سیاسی کورد و شکل‌گیری هویت کوردی ندارند."

در مجموع مصاحبه شــوندگان معتقدند بــه دلیل نداشــتن انگیــزه کافــی در بین معلمان، و همچنین نداشتن رویه‌ی مشترک در مسئله‌شناســی، روند شــکل‌گیری هویت تاریخی- سیاســی شاگردان با اختلال مواجه

میشـــود. آنها معتقدند که سیســـتم تا حدود زیـــادی در تهیســـازی هویتـــی موفق عمل کـــرده، هرچند در مقاطـــع بالاتر در الحاق و آسیمیلاســـیون نهایی ناکام بوده، با این حال آنها تـــا حدودی به هدف خود رســـیده‌اند. اختـــلال یا بحران هویت و خودشناســـی که نتیجه فـــوری آن ازخودبیگانگـــی اجتماعی شـــاگردان اســـت، کاملا در راســـتای اهداف تعریف شده آنها میباشد هر چند سازوکار آن قصد نشـــده و نیت نشده باشد. آنها معتقدند هر چنـــد دانش‌آموزان در مقطع متوســـطه آمادگی جذب برنامه پنهان ضد اســـتعماری را دارند، با این حال دبیران در کنشـــگری و اعمال نفوذ خود موفق عمل نمیکنند.

آنها معتقدند بحران هویت و خودشناسی شـــاگردان کورد ناشـــی از ضعف منابع تغذیه هویت فرهنگی- سیاسی است. این روند باعث میشـــود علیرغم دوری شـــاگردان از بافتار و ساخت شـــناختی مرکز، ولی ارجاعات هویت سیاســـی مشخصی نداشـــته و در یک حالت تعلیق موقت و یا بعضا دایمی قرار میگیرند. بر همین اســـاس، باید گفت تدوین استراتژیهای برنامه پنهان ضد استعماری یک اولویت فوری است. دبیران باید در جلسات مشترک خطوط فعالیت را مشـــخص کرده و با مسئله‌شناسی دقیق و شـــناخت زمان، اقدامات هماهنگ را انجام دهند. نتایج تحقیقات حوزه هویت نشان میدهد علیرغـــم بالا بودن میزان تعلق هویت کوردی در بین دانش‌آموزان کورد، با این حال تعهد هویتی و عمل در راستای منافع کوردی در حد بسیار پاینی قرار دارد.

۲ ابعـــاد هویـــت فرهنگـــی برنامـــه پنهان استعماری و استراتژیهای تقابلی

برنامه آشـــکار و پنهان آموزشـــی سیســـتم آموزشـــی اســـتعماری، یک برنامـــه جامع و چندجانبه است. این برنامه برآن است کلیت فرهنگی- سیاســـی کنشـــگران غیرفارس را هدف قرار دهد. بر همین اســـاس، این برنامه بـــا تدابیر ویژه و نرم تدویـــن، و با کارگزاران مخصوص و گزینش شـــده عملیاتی میشود. بخش عمده برنامه آموزشـــی استعماری نظام آموزشی ایران آشکارا ساخت هویت فرهنگی دانش‌آموزان ملتهای غیرفارس را هدف‌گیری کرده اســـت. ایـــن برنامه براســـاس اصول و مبانی فاشیســـتی پان‌فارسیســـم شیعه‌محور طراحـــی شـــده اســـت. در برنامه آموزشـــی اســـتعماری ایران، ســـرزمین، ملت، و امنیت این سرزمین و ملت (کاملا پارسی) به عنوان ارزشـــها و آرمانهای غایی تلقی شده و تعهد بـــه حفاظت از آنها یک امـــر مقدس و الهی تلقی شده اســـت. در این سیستم، به کلیت باورها و ارزشـــهای قوم فارس تقدس‌بخشی شـــده و انحراف از آن ناهنجاری و جرم تلقی میشود. در واقع میتوان کلیت این ساختار را یک کلیت کاملا ایدئولوژیک دانســـت که به راحتـــی و به تدریج با فاشیســـم امتزاج پیدا کرده اســـت. تکینگی و وحـــدت بر تمامی ساختارها و زیرســـاختارها سایه افکنده و از ابزار آموزش هم در راســـتای آسیمیلاسیون و ذوب فرهنگی ملتهای غیرفارس اســـتفاده بهینه میشود. استفاده ایدئولوژیک از سیستم آموزشی به منظور یکدستی فرهنگی هویتی در راستای "بسیج‌پروری" و شکل گیری ارتش بیســـت میلیونی برای حفـــظ حاکمیت نظام پارسی شیعه‌محور میباشد.

فاشیسم مذهبی جمهوری اسلامی مملو از تناقضات ذاتی اســـت. از یک سو این نظام مدعی ارائـــه نوعی جدید از مردم‌ســـالاری، آنهم از نوع دینی اســـت، از سوی دیگر تمام تلاش خود را برای یکپارچگی هویتی و ذوب ملتهای ایرانی در قالب فارسیســـم- شیعیسم انجام میدهد.

به کارگیری عنصر زبان مهمترین عنصر فرهنگی برای یکسان‌ســـازی تلقی میشـــود. زبـــان، عنصر اساســـی هویتـــی- تعاملی در سیســـتم آموزشی اســـتعماری تلقی میشود.

زبان بیانگر تجربه زیسته ملتهای گوناگون است و نقش مهمی در فرایند هویتسازی ایفا میکند. زبان نقش مهمی در توسعه خودآگاهی و شکل‌گیری ناسیونالیسم دارد. درواقع میتوان زبان و نقش آگاهیبخش آن را زیربنایی ناسیونالیسم سیاسی و جنبشهای اجتماعی- سیاسی نوین نامید.

سیستم آموزشی استعماری ایرانی، به عنوان مهمترین عنصر هویت‌بخش فارسیسم، تأکید بیش از حدی بر زبان فارسی به عنوان یگانه زبان رسمی در گستره جغرافیایی ایران دارد. زبان فارسی و ایجاد دلبستگی به آن خمیرمایه سیستم آموزشی استعماری ایران است. بعد از انقلاب ایران برای اولین بار، بر اساس ماده ۱۵ قانون اساسی ایران، زبان فارسی به عنوان زبان رسمی و قانونی ایرانیان انتخاب شد. هر چند پیش‌تر از آن هم زبان فارسی نقش تعیین‌کننده در ساختارفرهنگی -آموزشی ایران داشت، با این حال در دوره جدید و بعد از انقلاب فاشیسم زبانی رسمیت یافت. درواقع بعد از انقلاب بیشتر مبانی فاشیستی فرهنگی- سیاسی با ابزار قانون نهادینه شد. قانون اساسی دستاویزی برای توسعه تکینگی و آسیمیلاسیون ملتهای غیرفارس شده است.

یکی از معلمان ابتدایی در خصوص نقش زبان فارسی در هویتسازی فارسیستی چنین اظهار نظر میکند: "ارایه‌ی کلیه مطالب و محتوای رسمی آموزشی در همان سالهای اولیه واکنشهای مختلفی را در پی دارد. برای نمونه بیشتر دانش‌آموزان از معلمان سؤال میکنند چرا با زبان خودمان آموزش نمیبینیم. در این جور مواقع معلمان در پاسخگویی کاملا درمانده میشوند. و بعضی مواقع خودشان میگویند حتمن با زبان ما نمیشه درس خوند و درواقع این زبان قابلیت آموزش ندارد."

طراحان و استراتژیستهای آموزشی ساختار مسلط، با پیروی از مبانی نظری ناسیونالیسم کلاسیک و ذات‌گرا، زبان فارسی را در ظاهر همچون ابزاری برای آموزش در جامعه چندگونگی فرهنگی ایرانی میدانند و معتقدند همه‌ی ملتهای غیر ایرانی لاجرم باید برای زندگی در جامعه ایرانی و تسهیل ارتباطات، با یک زبان مشترک سخن بگویند. با این حال، آنها تدابیر ویژه و پنهان برای این استراتژی در نظر دارند. هماطور که گفته شد زبان، ابزار هویت‌ساز جمعی و تداوم فرهنگی یک جامعه است. درواقع انسانها در بستر زبان متولد شده و در بازرایی آن نقش دارند. حذف زبان ملتهای غیر فارس از چرخه و فرایند آموزش، تلاشی جدی برای ذوب و آسیمیلاسیون فرهنگی و نابودی منابع معرفتی تلقی میشود.

یکی دیگر از معلمان ابتدایی در خصوص زبان فارسی معتقد است : "زبان فارسی در این سیستم تنها زبان آموزش نیست. افشای نقش پنهان و کارکردهای پنهان آن بسیار مهم است. قوم فارس با رسمیت‌بخشی به زبان فارسی در آموزش و سیستم اداری، در واقع میخواهد سروری و سیادت فرهنگی- هویتی خود را از همان ابتدا بر ذهنیت دانش‌آموز خردسال ما القاء کند. او میخواهد هیچ بودن وی را با تحمیل زبانش نشان دهد. زمانیکه شاگرد نتواند با زبان خودش سخن بگوید و مرتبا به خاطر ناتوانی در فراگیری زبان فارسی بازخواست شود، در نهایت دچار سرخوردگی و تحقیر هویتی میشود".

استراتژیستهای آموزشی ایران معتقدند با توجه به تنوع و چندگانگی فرهنگی در ایران، نمیتوان ناسیونالیسم ایرانی را بر عنصر نژاد خالص یا خاطرات مشترک تاریخی جعلی برپا کرد. بنابراین تلاش میکنند از طریق ابزار آموزش و برنامه‌های پنهان و آشکار رویکرد خود را عملی کنند. آنها به این نتیجه رسیده‌اند بهترین ابزار برای رسیدن به این هدف، زبان فارسی، آموزش به آن و القای

روح ملــی از طریق آن اســت. آنها معتقدند که توسعه ناسیونالیسم ایرانی- فارسی تنها از طریق جامعه‌پذیری و تحمیل سبکهای نوی آموزشی امکان‌پذیر است.

یکی از دبیران جامعه‌شناسی در خصوص زبان فارســی و شــکل‌گیری هویت ایرانی- فارســی معتقد است: ”سیســتم آموزشی به شکل آشکار و از طریق محتوای درسی تدوین شــده و از طریــق برنامه پنهــان و القایی و همچنین برنامه پوچ، در صدد تحمیل هویت فرهنگی- زبانی فارسی بر شاگردان غیر فارس اســت. مؤلفان کتب فارسی به ویژه از طریق تولید محتوای آشــکار کتب علوم انسانی در صدد برساخت هویت ایرانی بر محور فارسیسم (زبان فارســی) و مذهب شــیعه هستند. آنها زمانیکــه مؤلفه‌هــای این ســاخت هویتی را تشریح میکنند، همیشه و در گام اول بر زبان فارســی به عنوان یگانه عامل همســازی یاد کرده و در مرحله بعد با مدد از تئوری ولایت فقیه و انتقال حق حاکمیت به ساحت مذهبی تشیع، عملا ســایر ملتهای غیر ایرانی و غیر شیعه را از فرایند هویت‌یابی حذف میکنند.“

یکی دیگــر از دبیــران جامعه‌شناســی دبیرستان در همین خصوص چنین اظهار نظر میکند: ”ناسیونالیسم سیاسی کلاسیک مبتنی بر زبان و خصایص فرهنگی ذات‌گرا مســبب بزرگترین مصایب بشری بوده‌اند. تاریخ غرب و حتی خاورمیانه مملو از تعارضات و تنشهای خشــونت‌آمیز مبتنی بر این نوع رویکرد بوده است. اگر سیستم سیاسی و حاکمیتی بر بنیاد دموکراســی و پلورالیســم بنیاد نهاده میشد اشــکالی نداشت که همشــهریان یک کشور برای ارتباط از یک زبان مشــترک اســتفاده کنند. اشــکال کار در این است زبان فارسی در اینجا یک زبان ارتباطی- تعاملی نیست و اســتراتژی پنهان آن ذوب فرهنگی و نابودی ملتهای غیر فارس است“.

با دموکراتیزه شــدن ســپهر سیاسی در بیشتر کشورها و همچنین توسعه ناسیونالیسم مدنی بر معیــار قوانیــن و اقتضائات جدید، انتظار میرفت تا حــدودی زیادی نقش زبان و سایر مؤلفه‌های ذات‌گرا در تولید و بازتولید ناسیونالیســم کاهش یابد. با این حال بررسی اجمالی تنشــها و خشــونتهای سیاسی نشان میدهــد، علت اصلی بیشــتر این تنشــها به ویــژه در خاورمیانه، تأکیــد دولتهای حاکم بــر ناسیونالیســم مونوگ و تصفیــه ملتهای غیر همســان اســت. بنابراین قویــا میتوان گفت ”زبان“ و ”ســرزمین“ کماکان از عناصر اصلی شــکل‌گیری ناسیونالیسم و جنبشهای حق‌خواهانه هستند. با وجود زندگی در دنیای مــدرن و با ” وجــود اینکه از تنوع وســیع رســانه‌های ارتباطی برخورداریم، حتی امروز نیز پر اســتفاده‌ترین رسانه چه نوشتاری چه گفتاری ”زبان“ اســت. در یک دریافت بسیار بنیادی میتوان گفت جوامع، اجتماعات زبانی هســتند، متشکل از انسانهایی که با هم وجه اشــتراک و ارتباط دارند. بنابراین اگر مردمی دارای وطــن مشــترک هســتند و تابع زبان مشترک میشــوند، میتوانند یک ملت باشند. چنیــن کاری در هنــد در حــال انجام و در حال پیگیری اســت. به ایــن صورت که تنها کشــور چند زبانه که نقشه‌های اداری خود را بر مبنای جغرافیایی زبانی تغییر داده اســت، هند است. این کشور در طول جنبش موسوم زبان‌گرایی به خصوص در فاصله‌ی ســالهای ۱۹۵۳ تا ۱۹۶۰ گرایش به تأســیس دولتهای زبانی یافت. این دولتها که با واحدهای باستانی این کشــور انطباق دارند، پایه و اساسی برای فدرالیسم هندی شدند.“ (اممن، ۱۳۸۶)

مــدل فدرالیســم هنــدی منطبــق بر جغرافیایــی زبانــی و انطبــاق تاریخــی بر واحدهای اجتماعی باستانی این کشور است. متاســفانه باید گفت یکــی از کارهایی که از عصــر صفویه به این طــرف در ایران صورت گرفته اســت بهم ریختــن جغرافیایی زبانی

اســت. کوچ اجباری و جابجایــی کوردها و پراکنــده کردن در اســتانهای مختلف ایران، باعث شده اســت کوردها در مناطق مختلف ساکن شــده و عملن از هم دور افتاده‌اند. با این حال، هســته اصلی سرزمین کوردها در جــوار هم قرار گرفته و این عامل در حفظ و نگهداشــت هویت فرهنگی- زبانی کوردها تا حدود زیادی مؤثر بوده است.

بخــش مهمــی از برنامــه پنهــان ضد اســتعماری مدارس کوردستان باید بر محور زبان کوردی و برجسته‌ســازی آن بنا شــود. یکی از معلمان ابتدایــی در همین خصوص میگویــد: "زبان کوردی نبایــد به هیچ وجه فراموش شــود. فراموشــی زبان، باعث الکن شدن و ناتوانی فرهنگی در زایندگی و انتقال تجربیات است. معلمین ما باید در کنار زبان فارسی، زبان کوردی را هم آموزش دهند. به خصوص معلمیــن ابتدایی. دانش‌آموز کلاس اول ابتدایی باید بداند میشود با زبان مادریش نوشت. وقت زیادی هم نمیبرد."

یکی دیگر از معلمان مصاحبه شونده در همیــن خصوص میگوید: " شــاگردان ما به ناچار باید با زبان غیر مادری آموزش ببینند. بنابرایــن در این موقعیــت تاریخی مهم و یا در حال انتقال، اولــن برای درک پیچیدگی استراتژیهای اســتعمارگر و سر در آوردن از توطئه‌های آنها، باید زبان فارسی را به خوبی بیاموزیم. معلمین هــم باید از دقایق اضافی و مرده کلاســها برای آمــوزش زبان کوردی اســتفاده کننــد. در اینجا ما هــم باید مثل خودشــان عمل کنیم، یعنی زبان تنها وسیله ارتباط و تعاملات روزانه نیست، زبان نوشتاری عامل و منشــأ زایش و تقویت زبان است. در مرحله ی بعدی ایجاد دلبســتگی عاطفی به آن منجر به تقویت هویت فرهنگی- زبانی و در نهایت عدم الحاق به جامعه ایرانی- فارسی و تن ندادن به حقارت فرهنگی."

کارگزاران برنامه پنهان ضد استعماری باید بر خاص‌بودگی هویت کوردی تأکید کنند. آنها باید به شاگردانشــان یاد دهنــد که یک ملت متفاوت با فارســها هستند. البته نگارنده معتقد است هرگز نباید به نفی و انکار دیگری پرداخت و بذر خصومت و خشونت نژادی کاشت. مقصود اصلــی نگارنده این اســت تلاش برای نشــان دادن خاص‌بودگی ابزار بســیار کارآمدی برای جلوگیری از آسیمیلاسیون و ذوب شدن در یک کلیت فرهنگی- هویتی دیگر است. خاص‌بودگی هویتی باید بر شاخصهای عینی و ذهنی فرهنگ کوردی مبتنی باشــد. تولید خودآگاهی هویتی و تعلــق به یک ملیت رکن اســاس هویت‌یابی است. در این لحظات تاریخی مهم که معادلات داخلــی و بین المللی مانــع از تغییر مرزها یا رســیدن به حقوق ذاتی کوردهاســت، آموزش ناسیونالیسم سیاسی- فرهنگی کوردی و آماده کردن نســلی متفاوت برای مبارزات آتی بسیار حیاتی اســت. خاص‌بودگی یک جریان هویتی موازی را میسازد، جریانی که همواره خود را در تقابل با دیگری بازسازی و تقویت میکند. غفلت از نســل جوان و تولید هویت متمایز کوردی به مدد برنامه‌های پنهان ضد اســتعماری، لطمات جبران‌ناپذیــری را بــه دنبال خواهد داشــت. ترســیم خطوط تمایز هویــت کوردی با هویت ایرانی- فارسی، باید هدایت‌گر فعالیتهای درون مدرســه‌ای معلمان کــورد در تمامی پهنه‌های جغرافیایی کوردنشــین به ویژه استانهای ایلام و کرمانشاه باشد.

هویت فرهنگی یک امــر دینامیک بوده و همواره با محیط خود در تماس میباشــد. هویت فرهنگی هر جامعــه‌ای نتیجه آگاهی اعضای یک جامعه نسبت به تجربیات انباشته شده‌ی تاریخی خود است که از دالان زمان گذشته و به عصر حاضر رسیده است. کوردها در گذر زمان همواره با ملتهای همجوار خود در ارتباط بوده و لاجرم ویژگیهای مشترکی با آنها دارد. خاص‌بودگی به معنای نفی اشتراک فرهنگی با ســایر ملتهای ایرانی نیست. مراد

ازتأکید بر خاص‌بودگی در اینجا این است که هر ملت تحت سلطه و استعمار شده برای رهایی از دریوزگی و تحقیر، به ابزار مبارزه و رهایی نیازمند است.کارگزاران آموزشی (معلمان و مدیران کورد) باید از خاص‌بودگی به عنوان ابزاری پنهان جهت مبارزه در حوزه فرهنگی- هویتی استفاده کنند.

نتیجه‌گیری

برنامه پنهان آموزشی در راستای بسط و توسعه ارزشها، آرمانها و غایات اخلاقی یک جامعه عمل میکند. برنامه پنهان به شکل دیالتیک و در تعامل بین فرهنگ عمومی و فضای مدرسه شکل میگیرد. بدین وسیله دانش‌آموزان به شکل ضمنی و غیر صریح در معرض پیامهای مطلوب سیستم قرار میگیرند. در سیستمهای ایدئولوژیک، همه‌ی خرده سیستمها و نهادهای اجتماعی در راستای بسط ایدئولوژیک سیستم عمل نموده و کمتر به کنشگران فردی یا گروهی اقلیت توجه میشود. این برنامه تنوع را برنتافته و سعی در همسان‌سازی و تولید سوژه عاطفه بنیاد (در مقابل عقل‌بنیاد) و در نهایت جامعه توده‌وار دارد.

ساختارهای سیاسی ایران از گذشته تا کنون، به طور مداوم تلاش کرده‌اند در جغرافیای زیستی و سیاسی کوردها حفره‌ها مختلف ایجاد کرده و یا آنها را به شکل اجباری به نقاط دیگران ایران کوچانده‌اند. در کنار اقدامات عریان سیاسی (خشونت فیزیکی، اعلام جهاد، تسخیر سرزمین، تبعید و اعدام)، دولتهای معاصر از ساختارهای رسمی آموزشی و سیستم رسانه‌ای برای حذف و انکار هویتی کوردها استفاده کرده‌اند، ساختارهای که با جنگ نرم و ایدئولوژیک کلیت فرهنگی- سیاسی کوردها را هدف حملات خطرناک و البته پنهان قرار داده‌اند. برنامه پنهان و غیر صریح سیستم آموزشی فاشیستی ایران با محوریت فارسیسم- شیعیسم به طور سیستماتیک برای آسیمیلاسیون ملتهای غیرفارس و به طور مشخص کوردها عمل میکند. هدف اولیه این برنامه الحاق کوردها به جامعه ایرانی- فارسی میباشد. برای دستیابی به این هدف، کوردها از برنامه رسمی و محتوای تاریخی حذف شده‌اند. انکار هویت تاریخی- سیاسی کوردها در راستای القای ذهنیت ناتوانی کوردها در اعمال حاکمیت سیاسی و اداره جامعه خود است. در این مرحله، برنامه پنهان به عنوان مکمل محتوای برنامه آشکار عمل نموده و سعی در تهیسازی هویت سیاسی کوردها، جهت الحاق آنها به جامعه ایرانی- فارسی دارد. همزمان و با متدهای دیگر، برنامه پنهان سیستم به شکل عملیاتی سعی در آسیمیلاسیون و نابودی هویت فرهنگی ملتهای غیر فارس را دارد. در این حوزه، با حذف زبان غیر فارسی(در اینجا کوردی) و آموزش به زبان غیر مادری، فراگیران را تحقیر کرده و عامدانه زمینه ازخودبیگانگی و بحران هویت را فراهم میکنند.

در مقابل فرایندهای آشکار و پنهان فاشیستی سیستم رسمی، ملتهای غیر فارس، باید برنامه‌های پنهان ضد استعماری را به شکل موازی، جهت خنثی سازی برنامه‌های آموزشی سیستم را طراحی و عملیاتی کنند . وظیفه معلمین کورد و غیر فارس در گام اول آگاهی بخشی و افشای استراتژی سیستم و توانمندسازی ذهنی- شناختی فراگیران برای دریافت و تولید معانی متفاوت است. در گام دوم، معلمین باید دقایقی از زمان آموزش را به آموزش زبان و تاریخ خود اختصاص دهند. بدین ترتیب برنامه پنهان موازی ضد استعماری، با رویکرد تولید خاص‌گرایی در حین شهروند دموکراتیک بودن، مانع از ذوب فرهنگی شده و پروژه آسیمیلاسیون فرهنگی- هویتی سیستم را تا زمان گذر از مرحله انتقالی به تعویق می اندازد.

«شیکاری»

پەروەردەی نەتەوەیی

ساماڵ بەهاری

پرۆسەی ڕاهێنانی سووژەی نەتەوەیی بۆ نەتەوەی ژێردەست و وڵاتە داگیرکراوەکەی، تەنیا ڕێگەی پەرەدان بە ڕەوت و ڕێبازی نەتەوەخوازییە. دیارە تا ئەو ڕێبازە گشت جمگەکانی کۆمەڵگای کوردستان نەگرێتەبەر، دژەهێژمۆنیی نەتەوەیی لە دژی داگیرکەردا ساز نابێت. هەر بۆیە لەم وتارەدا تیشک دەخەمە سەر خەسارناسیی پەروەردە و شیکاریی سیستەمی پەروەردەی نەتەوەیی و بنەما و ئامرازەکانی.

پێشەکی

مرۆڤ بە بنەمای ژێنێتیکییەوە لەدایک دەبێت و لە ڕەنگی پێستەوە هەتا توانای زەینی و فۆرمی لەش لەگەڵ خۆیدا دەهێنێتە جیهانی «بوون»ەوە. لەگەڵ لەدایک بوونیدا دێتە بەستێنی کۆمەڵایەتییەوە و هەتا مردن لەگەڵ ژینگەدا کارلێکییان پێکەوە دەبێ. بە واتایەک مرۆڤ هەتا مردن خەریکی فێربوونە. بە هۆی بەهرەی زگماکی و جێگەوپێگەی جیاواز لە بنەماڵە و کۆمەڵگادا، کەسایەتیی تایبەتیی تاک دادەمەرزێت. لە سەردەمی پێشمۆدێرندا پەروەردە بە پێی نەریت و بنەمای خێڵەکی بەرێوە دەچوو، منداڵ لە ڕێچکەیەکی دیاریکراودا هێدی‌هێدی ئەرکەخێزانی و کۆمەڵایەتییەکانی پێ دەسپێردرا. بەڵام سەردەمی مۆدێرن لە ژیانی مرۆڤدا گۆڕانکاریی بنەمایی پێک هێنا. ئەگەر پێشتر ژیانی ئاسایی و پەروەردەی ئایینی، جڵەوی کۆمەڵگای ڕادەکێشا، لە سەردەمی مۆدێرندا سیستەمی پەروەردەی یەکە سیاسییەکان، تاکیان پەروەردە دەکرد و دەیکەن. بەهرەی ژێنێتیکی و هەڵسوکەوتی ناو خێزان و هاوماڵان و کۆمەڵگا، لە پێناو سیاسەتی حکوومەتدا ئاراستەیەکی تر دەگرێت. واتە ڕەهەندی سیاسی ڕەهەندە زگماکی و خێزانی و کۆمەڵایەتییەکان دەگرێتە خۆی. حکوومەت بەمە دەڵێت پەروەردەی نەتەوەیی. واتە پەروەردە کردنی تاک بۆ خزمەت بە سەقامگیریی یەکەی سیاسی و پەرەدان بە ئیدیۆلۆژیی شەرعییەتدەر بە حکوومەت. لە یەکەی سیاسیی تاک نەتەوەییدا ئەم سیاسەتە کێشەساز نییە، بۆ ئەوەی تاکەکانی نەتەوە سەرەڕای نابەرابەری و زۆرکاریی حکوومەت، بە بەشێ لە ناسنامەی خۆیان هەژماری دەکەن. بەڵام لە وڵاتی فرەنەتەوەدا کە ئیدیۆلۆژی و حکوومەت لە ژێر ڕکێفی یەک نەتەوەدایە، نەتەوە ژێردەستەکان لە ماشێنی ناسنامەسازیی نەتەوەی سەردەستدا دەتوێنەوە و دەبن بە سووژەی دەستە دووی ناسنامەی سەردەست. نەتەوەی سەردەست لە پیشەسازیی کولتووریی خۆیدا واتا و وێنایەک لە نەتەوەی ژێردەست ئاراستە دەکات و تاکی نەتەوەی ژێردەستی پێ گۆش دەکات کە هەردەم بە پاشکۆیی ناسنامەی سەردەست بمێنێتەوە. زەین و ویستی تاکی نەتەوەی ژێردەست لە چاولەبەر بوون، پاشکۆیی و خۆ بە خوارزانیندا دەمێنێتەوە. ئەم بەرهەمە بەردەوام هەوڵ دەدات خۆی بە ناسنامەی سەردەست بسەلمێنێت. داگیرکەر کاتێ وەریدەگرێت کە کەسایەتی و ناسنامەی ئەو لە هزر و سیاسەت خاڵی کرابێتەوە. لە بەرانبەردا ئەگەر بەرەی ڕزگاریخوازی نەتەوەی ژێردەست بتوانێ ناسنامەسازیی داگیرکەر لەکار بخات و تاکی نەتەوەی ژێردەست بە ئامانجی ڕزگاری گۆش بکات و لەو پێناوەدا ڕایبهێنێت، سیستەمی داگیرکەر بە باڵادەستی نامێنێتەوە.

سیستەمی پەروەردە و خوێندنی باڵا لە وڵاتانی داگیرکەری کوردستاندا- کە نەتەوەکانی تریان بە دەستێوەردانی زلهێزانەوە خستووەتە ژێر ڕکێفەوە ـ هەوڵیان تواندنەوەی کولتووری ژێردەستانە لە کولتووری سەردەستدا. بەو پێیە دوای چەند نەسڵ سووژەی دڵخوازی داگیرکەر لە نەتەوەی ژێردەستدا دەبێ بە ئامرازی شەرعییەت دان بە داگیرکەر. سیستەمی پەروەردەی عەجەمی زۆر زیرەکانەتر لە تورکیا و عەراق و سووریا جووڵاوەتەوە. داگیرکەرانی کوردستان لە سڕینەوەی ناسنامە و تێدا بردنی ئاسەوار و کتێب و نووسراوە و کەلەپووری کوردیدا لێک دەچن. بەڵام حکوومەتی عەجەم سیاسەتی مەترسیداری سووژەسازیی، بە فرەڕەهەندی و فرەجەمسەری گرتووەتە پێش و هەتا زەینی چالاکانی سیاسیی کوردیش ڕۆچووە. خاڵی وەرچەرخان لە ستراتێژیی توندوتیژیی ڕووتەوە بۆ سووژەسازیی نەرم لە پاش ڕاگیرانی خەباتی چەکداریی شۆڕشی کوردستانەوە پەیرەو کرا

و له دەوڵەتی ئیسلاحاتدا بە لووتکەی خۆی گەیشت. خەسارناسیی پەروەردەی کوردستانی، میکانیزمی حکوومەتی عەجەم باشتر ئاشکرا دەکات. لە درێژەی وتارەکەدا بنەماکان و میکانیزم و ئامرازەکانی پەروەردەی نەتەوەیی لە بارودۆخی ئێستاکەدا شرۆڤە دەکرێت.

پەروەردەی خێڵەکی لە هەمبەر سیستەمی پەروەردەی داگیرکەردا

ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەگشتی و داگیرکەرانی کوردستان بەتایبەتی بە وەرگرتنی سەرچەشنی پێکهاتەی مۆدێرن، بەرواڵەت سیستەمی نوێی دەسەڵاتداری و جمگەکانی، وەکوو سیستەمی پەروەردەی گشتگیریان، دامەزراند. بەڵام لە ڕاستیدا ئەقڵییەتی زاڵ هەر دژایەتیی خێڵەکیی پێشمۆدێرن لە دژی نەتەوە ژێردەستەکان بوو. کورد و نەتەوە ژێردەستەکانی تر لەو پێکهاتە بە رووکەش مۆدێرنانە بێبەری بوون. بەڵام میکانیزمی کار کردنی هەر دوو تاقمی سەردەست و ژێردەست خێڵەکی و سڵ کردن لە مۆدێرنیتە بوو. نەتەوە سەردەستەکان لە ئامراز وەرگرتن و دەست ڕاگەیشتن بە تێکنۆلۆژیدا ، بە هۆی ناسنامەی نێودەوڵەتییانەوە، هەردەم خۆیان نوژەن دەکەنەوە. بەڵام نەتەوەی ژێردەست بەگشتی هەوڵی بەرۆژبوونەوە نادات. کورد خاوەنی هیچ سیستەمێکی گشتگیر نییە. ئەمە خەساری پێکهاتەییە، بەڵام لەمە خەساردارتر لاوازبوونی ئەقڵییەتی نەتەوەییە. ئەگەر ئەقڵییەتی نەتەوەیی بەهێز بێت، ئەو وردەسیستەمگەلە کە لە سەر نەتەوەیی بوون دامەزراون یەک دەگرنەوە.

هەر لایەنێکی سیاسی یان هزریی کوردستانی شێوەپەروەردەی تایبەت بە خۆی هەیە. بەڵام تێکڕا لەم خەسارانەی خوارەوەدا هاوبەشن.

١ بزر بوون، لاواز بوون یان دژایەتیی ڕەوتی نەتەوەیی، کوردستانی بوونی هەندێ لایەن دەخاتە بەر پرسیارەوە. قەیرانی هزری و مەعریفیی لایەنە سیاسییەکان لەم خاڵەدا دەردەکەوێ. ڕاوێژی بەناو ئۆپۆزیسیۆنی کوردی هەیە کە لە گەڵ ڕاوێژی ئیسلاحتەڵەبان جودا ناکرێتەوە. دەبێ بپرسین ئاخۆ ئێوە بەشێ لە بەرەی ڕزگاریخوازی نەتەوەی کوردستانن، یان ئۆپۆزیسیۆنی ئێرانی؟ ئۆپۆزیسیۆنی ئێرانی واتە پێکهاتەی ئێرانیی قەبووڵە، بەڵام لەگەڵ جۆری حکوومەتدارییەکەی کێشەی هەیە(سەڵتەنەتتەڵەبەکان و ..). چەندە نازناو و دروشمی کوردستانی بوون بە بەرژەوەندیی نەتەوەییەوە گرێ دراوە؟ لە ڕاستیدا بیری نەتەوەیی نەبووەتە هەوێنی ڕێکخستنی لایەنە سیاسییەکان. پەروەردەی هەڵە و بەرتەسک، ڕێ لە کرانەوەی ڕێچکەی هزری نەتەوەیی دەگرێت، تا ڕادەیەک کە هەندێ لایەن ڕاشکاوانە دژایەتیی ڕەوتی نەتەوەیی دەکەن. چەکوچۆڵ و پاڵەوانەتی و میدیا، ئامرازی بەرەوپێش بردنی ڕێبازێکە کە بیری لێ کرابێتەوە و شی کرابێتەوە. زەینی نەتەوەیی، بیر لە کۆکردنەوە و ڕێکخستنی وردەهێزەکانی ناو کۆمەڵگا دەکاتەوە بۆ سازکردنی دژە هێژمۆنی. بەڵام ڕەوتی بێ‌ەور لە- یان دژ بە -ئەقڵییەتی نەتەوەیی، هەموو ئیدیۆلۆژییەکان و نەریتە هزرییەکان دەبینێت جگە لەوانەی کە نەتەوە و بەرژەوەندیی نەتەوەیی دەسەلمێنن. ئەم شێوەڕوانینە بۆ پەرەدانی خۆی بەشە جیاوازەکانی کوردستان، لە ئایین و ئایینزاوە هەتا خێڵ و شێوەزار و زاراوە و ناوچە دەکاتە ئەویترو کۆمەڵگای کوردستان زۆرتر لێک دەترازێنێت. سا نەتەوەیی نەبوون لە قووڵترین ئاستیدا زەینییە، ئینجا دێتە ئاستی کایەی سیاسی و چالاکییەکانی ترەوە.

٢ ئەو لایەنگەلە کە هەست و سۆزی نەتەوەییان هەیە بەڵام لە قەیرانی زەینی دەرباز نەبوون، لە باری دەست ڕاگەیشتن بە زانست و میتۆدی سەردەمیانە بەگشتی و بواری پەروەردە بەتایبەتی، لاوازن. پێکهاتەی

پەروەردەیان درێژکراوەی میتۆدی سەردەستە. کەسانێک مامۆستای پەروەردەن کە خۆیان هێشتا پەروەردە نەکراون. هەندێ بلیمەت هەڵکەوتوون کە خۆیان خۆیانیان خستووەتە ڕێگەی پەروەردە بوونەوە، نەک پەروەردەی لایەنە سیاسییەکان ئاگامەندانە پەروەردەیانیان کردبێت. لەم شێوازەدا بەشە جیاوازەکانی پەروەردە تەواوکەری یەکدی نین، بگرە دژوازییشیان پێکەوە هەیە. پلانی پەروەردەی ناڕوون لە پێکهاتەی سست و بێ بنەمادا ڕەنگ دەداتەوە.

ڕەوتی نەتەوەیی لە ئاستی کۆنستراکسیۆن و ستراکتووردا، نەیتوانیووە بەستێنێک بەدی بهێنێت کە سووژەی کوردستانیی تێدا پەروەردە ببێت. دوو خاڵی سەرەوە کۆی قەیرانە پەروەردەیی و ڕێکخراوەییەکانیان لێ دەکەوێتەوە. بە لاواز بوون و لێڵ بوونی هزری نەتەوەیی، ستراتێژیی ناتەواو و هەڵە ڕەچاو دەکرێت. ستراتێژیی هەڵە، چالاکیی پەروەردەییی هەڵە و خەسارداری لێ دەکەوێتەوە. ئاکامی ئەم دۆخە، پەلەقاژەی ناو زەلکاوێکە کە تا زۆرتر هەوڵی دەرباز بوون بدەین، زۆرتر نوقمی دەبین. کاتێک پێوەرەکانی کوردستانی بوون نەبوونەتە بنەمای پەروەردە ، بۆشاییی ڕەوتی نەتەوەیی بەرینتر دەبێتەوە. بۆ میناک؛ سەرکردەی لایەنی سیاسی هەیە کە خۆی بە پێشەنگی بەرەی ڕزگاریخوازی ڕۆژهەڵاتی کوردستان دەزانێ.

سووژەسازیی ئێرانیی داگیرکەر لە دەوڵەتی ئیسلاحات بەم لاوە پەرەی ساند. بەرواڵەت کەشێکی ئازاد بۆ خەباتی مەدەنی کرایەوە و لە زانکۆکاندا ڕێکخراوەی کوردی سەری هەڵدا و گۆڤار چاپ کرا. سەرەڕای ئەوەی ئەم چالاکییانە دواهاتی نەخوازراوی بۆ داگیرکەر هەبوو، مۆنتاژی سووژەی داگیرکەریشی لە کوردستاندا وەگەڕ خست. لە ناوچەی موکریاندا (دیارە موکریان وەکوو پێگەی نەتەوەخوازیی کوردستانی لە کۆماری کوردستاندا دەوری گێڕا. هەر بۆیە حکوومەتی پەهلەوی و جمهووریی ئیسلامیی ئێران بە دوای یەکدا، بۆ موکریان یەک پیلانیان بووە و هەیە) چەند کەس بوون بە تریبوونی ئیسلاحتەڵەبی .ئەگەر پرسیار هاتە مێشکتەوە بزانە لە ١٢ ساڵی ڕابردوودا لە موکریاندا کێ تریبۆنی چاکسازیی سیاسی و ئایینیی لە چوارچێوەی جمهووریی ئیسلامیدا بووە و ڕاوێژیان لە گەڵ ڕەوت یەک دەگرێتەوە؟ سەرهەڵدانی سووژەی پاشکۆی سووژەی داگیرکەر لە قەیرانی پەروەردەوە دێت. قەیرانی مەعریفی و سیستەمی نەیانهێشتووە ژێرخانی پەروەردە ساز بکرێت. سووژەی ئاماژە پێ دراو ڕاوێژی بووە بە هەمبانەبۆرینەیەک کە جودا لەوەی زۆربەی زاراوەکانی ـ بزانێ یان نەزانێ ـ شەرعییەت بە داگیرکەر دەدەن، مێژووی هاوچەرخ هەڵدەداتەوە و هەندێ ڕووداو دەکاتە هەوێنی خۆنواندن.

لە هەمبەر سووژەسازیی سەردەستدا کورد، نە بە مەعریفە، نە بە میتۆد سووژەی کوردستانیی پەروەردە نەکردووە. لە نەبوونی ئەو دوو خاڵەدا، هەر چالاکییەک لە ئاکامدا دەچێتە خزمەت داگیرکەرەوە. لایەنی بە ناو کوردیی تر هەیە کە وەهمی بونیادنانەوەی کەسایەتیی مرۆڤ، کردوویە بە ماشێنێکی دژە مرۆڤ. کام ڕێبازی مرۆڤانە، بەزۆر مرۆڤ دەخاتە قاڵبێکەوە کە جگە لە بنەمایەکی ستالینیستی، هیچ بنەمای زانستی و نەتەوەیی نییە. تەنانەت خۆی بە هێزی ڕزگاریخوازی گشت نەتەوەکان دەزانێ، بەڵام تەنیا هەڵوێستی کردەکیی ئەو لایەنە دژایەتی لەگەڵ ڕەوتی نەتەوەخوازیی کوردستاندا بووە. پێشتر ئاماژەم بە خۆ بە کەم زانینی تاکی کورد لە هەمبەر داگیرکەردا کرد. ئەم لایەنە سیاسییە میناکی بۆشاییی ناسنامەی سەربەخۆ و یەکانگیرە. بە تاکتیک لە سروود و هێما و کەسایەتییە کوردییەکان کەڵکاژۆ دەکات، بەڵام ئامانجی وی، دیمۆکڕاتیزە کردنی وڵاتانی داگیرکەر

و دابەش کردنی پێکهاتەکانی کوردستانە. خەسار لەوەدایە کە میتۆدی پەروەردە کردنی ئەم لایەنە بۆ کچان و کورانی بەهەڵوێست، بەڵام پەروەردە نەکراوی کورد، قورمیش کردنە. قورمیش کردن بە هەندێ دەقی ئاڵۆز و بێ بنەما کە تێیاندا تەنیا نەتەوەی کورد و کوردستان لەبەر چاو نەگیراوە. دیسانەوە سڵ کردنی درێژخایەنی کورد لە ڕامان لە کێشەکەی خۆی دێتەوە سەر پەروەردە نەکراویی تاک و پلان و بەرنامەی هەڵەی لایەنە سیاسییەکانی کوردستان.

سەرەڕای دوو خاڵی بنەمایی خەسارەکانی ڕاهێنان و پەروەردەی لایەنە کوردییەکان، چ لایەنە سیاسییە فەرمییەکان و چ لایەنە مەدەنییەکان، ڕوونتر دەستنیشان دەکەین کە بە سێ دەستەی ناوەڕۆک و فۆرم و میکانیزم دابەش دەبن.

ناوەڕۆک

ئەم دەستەیە پەیوەندیی ڕاستەوخۆی بە قەیرانی زەینییەوە هەیە:

یەکەم: بزربوونی پارادایمی نەتەوەیی لە دەق و ئاراستەی فێرکاریدا. ڕێبازی سیاسیی نەتەوەیی، ئاگامەند خۆی لە خێڵەکی بوون دەبوێرێ و ئەندامانیشی لەو ئەقڵییەتە دەرباز دەکات. دەبێ دان بەوەشدا بنێین کە ڕەوتی نەتەوەیی، نەیتوانیوە خۆی لە خەسارەکانی خێڵەکی بوون دەرباز بکات. ئەمەیش لە لێڵ بوونی پارادایمی نەتەوەییەوە دێت. هەست و سۆزی کاتەکی و کەفوکوڵ، بۆشاییی هزری نەتەوەیی پڕ کردووەتەوە.

دووەم: بەرهەم نەهێنانی دەقی زانستی لە پێناو ڕوونکردنەوە و چارەسەرکردنی پرس و خەسارەکاندا. لێرەدا دوو زاراوە تێکەڵ دەبن. بڕوانامە(مەدرەک)دار و خوێندەوار. کورد ماستەر و دوکتورای زۆرە، بەڵام خوێندەواری کەمە. خوێندەوار کەسێکە بیردۆزە دەزانێت و دەیخاتە خزمەت چارەسەر کردنی پرسی نەتەوەکەیەوە. واتە زانست بۆ پرسی کۆمەڵگای خۆی بەرهەم دێنێت.

سێیەم: دەست ڕانەگەیشتن بە میتۆد و ئەزموونی ڕەوتە ڕزگاریخوازەکانی تری جیهان.

فۆرم

خەسارەکانی پێکهاتەیی دەگرێتەوە. کورد، ڕەوت و ڕێباز بۆ شوێن کەوتنی تاکەکەس دادەبەزێنێت. کێشەکان لە جیاتی ئەوەی سیستەمی چارەسەر بکرێن، بە نەریتی خێڵەکی و ڕیشسپییەتی و کاریزما، کورتخایەن چارەسەر دەبن. بەڵام قووڵتر و بەرینتر سەرهەڵدەدەنەوە.

یەکەم: بزربوونی ڕوانگەی سیستەمی لە دامەزراندن و جمگەبەندی‌کردنی ژێرسیستەمەکاندا. هەست و سۆز و کاریزما و تاکەکەس، ئاراستەی چالاکیی لایەنە کوردییەکان دیاری دەکەن.

دووەم: جمگەکان بە پێی دڕکردەوە دامەزراون، نەک بە پێی دارشتنی کردەوە. بە وتەیەکی دی، هەلومەرج پێکی هێناون، نەک دارشتنی پلان بۆ گەیشتن بە ئامانجی ناوەندخایەن و درێژخایەن.

سێیەم: پەیوەندیی نێوان جمگەکان ناڕوونە. ئەمە دەبێتە هۆی پەرتەوازەیی و بێ‌سەروبەریی کۆی پێکهاتەی پەروەردە و لە ئاکامدا پێکهاتەی لایەنی سیاسی، بەگشتی.

میکانیزم

خەسارەکانی ئەم بەشە خەسارەکانی دوو بەشی پێشوو پێکەوە گرێ دەدات و دەیانکات بە سیستەمی خەسارەکان کە بەردەوام بەرهەمیان دێننەوە. ئەوەی کە شۆڕشە کوردییەکان تێکدەشکان، بۆ ناشارەزایی لە میکانیزمدا دەگەڕێتەوە. میکانیزم نەبێت، کەس نازانێ لە پێناو ئامانجی سەرەکیدا، چ کارێک، بە کێ، کەی، لە کوێدا و چۆن جێ‌بەجێ دەکرێت.

یەکەم: ستراتیژیی پەروەردە دیاری نەکراوە. ئەم خاڵە لە نەناسینی دینامیسمی ناوخۆییی کۆمەڵگای کوردستان و پلانی داگیرکەرانەوە سەرچاوە دەگرێت.

دووەم: بەهرە و توانای تاکەکەسەکان دیاری ناکرێت و بۆ بەشی پەیوەندیدار ڕێنوێنی ناکرێن.

سێیەم: پرۆسەی پەروەردە لە هەر بەشدا ناڕوونە.

چوارەم: ڕەخنە لە خۆ و سیستەم بە ئامانجی پێگەیشتن و گەشە کردن. لە هەندێ لایەندا ڕەخنە لە خۆ گرتن بۆ وروژاندنی هەست بە تاوان کردن لە ئەندامەکاندایە بۆ ئەوەی لە ڕێبازی دیاریکراو و نەگۆڕ لانەدەن. بەڵام ڕەخنەی ڕاستەقینە و بەکەڵک چاوەدێریی کۆی لایەنی سیاسییە.

لە درێژەدا بەرانبەری ئەم خەسارانە دەخرێنە بەر باس

دوو خاڵی بنەماییی خەسارەکان، هەتا چارەسەر نەکرێن دامەزراندن و گەشەی ڕەوتی نەتەوەیی مسۆگەر نابێت. هەر بۆیە ئەرکی سەر شانی دەستەبژێرانی کوردستانە ئەوەندە لەو خەسارە بکۆڵنەوە تا چارەسەری دەکەن. جێی ئاماژەیە کە پێوەرەکانی نەتەوەیی بوون، ڕوون و ئاشکران و بۆ دەستنیشان کردنیان پێویستیان بە ماستەر و دوکتورا نییە (زەروورەتی دەستەبەرکردنی دەسەڵاتی سیاسی_ ئابووری- کولتووریی کوردستان) . بەڵام بۆ شیکاریی خەسارەکان و دامەزراندنەوە و بووژانەوە و نۆژەنکردنەوە، زانستی سەردەمیانە پێویستە کە ئەرکەکەی دەخاتە سەر شانی دەستەبژێران. پاراداێمی نەتەوەیی تا ئاستێک ڕوون بیتەوە کە ببێت بە هەڵسوکەوتی ڕۆژانەی ئەندامانی کۆمەڵگا و کردەوەی دژەنەتەوەیی ببێت بە کارێکی قیزەون. بۆ میناک بەشداری لە هەر جۆرە هەڵبژاردنی سیستەمی سیاسیی داگیرکەردا، بە کردەوەیەکی دژەنەتەوەیی هەژمار بکرێت.

ناوەرۆک و فۆرم لە دەستنیشان کردنی میکانیزمەکاندا واتایەکی تر لە خۆ دەگرن. زانستی سەردەمییانە نابێتە پاساوی هەڵە یان دەربڕینی هەست و سۆزی پاڵەوانەتی، بەڵکوو زەینی تاکی کورد، چ ئەندامی لایەنە سیاسییەکان ببن، چ نەبن، بە پرسی کوردستان ئاشنا دەکات. وەها تاکێک شەرعییەتی لایەن یان چالاکیی تایبەت بە نەتەوەیی بوونیەوە پێوانە دەکات و زەینی بۆ فێربوونی زانست و وەرگرتنی ئەزموونی ڕزگاریخوازانی جیهان کراوەیە. هەڵبەت دەقاودەق نایانبات بەڕێوە، بەڵکوو بە پێی واقعی کوردستان دەیانگۆڕێت.

لە بەشی فۆرمدا بە دیاریکردنی جمگەکانی پێکهاتەی خەبات، جمگەکانی پێکهاتەی پەروەردە دەردەکەون و هەر کەس لە شوێنی شیاو و پێویستی خۆیدا جێگیر دەکرێت. بەڵگەنەویستە کە بەهێزکردنی پێکهاتەی پەروەردە، بەهێزبوونی پێکهاتەی ڕەوتی نەتەوەییی لێ دەکەوێتەوە. لایەنی سیاسی کە شەرعییەتی لە نەتەوەوە وەردەگرێت، لە ئاکامدا دەبێت بە بەشێک لە بەرەی نەتەوەیی یان بەستێنی کردەوەی نەتەوەیی. میکانیزم گیانی سیستەمە. ئەگەر ناڕوون بێت، سیستەم بەگشتی بێسەروبەر دەبێت. هەر بۆیە پێویستە بەرپرسانی پەروەردەی لایەنە کوردستانییەکان بەچڕی ئاوڕ لەم بەشە بدەنەوە.

ئەگەر خەسارەکان چارەسەر بکرێن تاکێکی نەتەوەیی پەروەردە دەکرێت کە؛ خاوەن کەسایەتیی خۆیەتی و ڕێ بە هیچ لایەنێک نادات بیهەوێ کەسایەتیی بۆ دابڕێژێتەوە، ئەم کەسە پاش پرۆسەی پەروەردە لە خۆپەروەردەکردندایە، ڕەخنەگرە و بۆ ڕەخنەکانی بەڵگە و دەرهاوێشتەی هەیە. پێشمەرگە/ بیرمەندی نەتەوەیی، چاولەدەم و پاشکۆی بیروباوەڕ و بەرنامەی سیاسیی ڕووونە و سیستەم و ڕەوت دەبینێت. دواهاتی ئەم دۆخە پەرەسەندنی ڕەوتی نەتەوەییە.

سڕینەوەی ڕێژیم و وڵامی خۆڕاهێنانی ئێمە

مەلا حەسەن شیوەسەڵی

”

لە بارودۆخی ئێستادا ئەگەر ڕوناکبیران و ڕێبەرانی بژاردەی ئێمە، بیانهەوێ مێتۆدێکی گونجاو و سیاسەتێکی دارڕژاو و قایم و قووڵی ئوسولی سەبارەت بە ڕاهێنان و پەروەردەی گەلی ئێمە دیاری بکەن، جێگای خۆیەتی تیژبینانە و بە وردی سیاسەتی پەروەردە و بارهێنانی ڕێژیم لەخوارەوە هەتا ترۆپک بخەنە ژێر زەرەبینی ڕەخنەگرانە و مووشکافانەی خۆیان. تێڕوانینی پشوودرێژانە و وەستایانە لەسیاسەتی تەعلیم و تەربیەتی ڕێژیم دوورهەنگێوی و مەهارەت و نیشانەشکێنیی زیاتر بە لێکۆڵەران و توێژەرانی گەلی ئێمە دەبەخشێ. بۆ زیاتر ڕوونبوونەوەی ئەو مەسەلانە ناچارین ئاورێک لە ئاوێنەی ڕووداوەکانی ڕۆژانی دوای بەئاکام گەیشتنی ئینقلابی ئێران بدەینەوە.

“

کۆماری ئیسلامی هەر لە یەکەم هەنگاوەکانیەوە، بە گرژە باوەڕی مەزن خوازانە و مەگیرانی کردن بە بنیاتنانی ئیمپراتۆری گەورەی شیعی وقورئانی کردنی سیاسەت و فەرمانبەرداریی کوێر کوێرانە و حوکمی لە مل کردنی قەڵادەی بەیعەت و بانگەشەی سەپاندنی فەرمانی سێ کوچکە، وێڕای پشتگوێ خستنی پەیڕەوی لە زاتی یەکەم و دووهەم و کڕنۆش کردن بۆ کاراکتەری هەرە مەبەست، واتا ملکەچکردن لە بەر بارەگای «ئولیلئەمر»ی، بە «ئەهەمی فیل ئەهەم» زانیوە.

گەلی کورد لەیەک تێگەیشتن و وتووێژ و گوێ لە یەکگرتنی وەک هونەری مومکین چاو لێ کردووە، نوێنەرانی گەلی کورد بەوپەڕی نیاز پاکی و بە یەک زمان و بە یەک ڕوو، بۆ حەلی ئاشتیخوازانەی کێشەکان لەگەڵ تەرەفەکانی خۆیان ڕووبەڕوو بوون، بەڵام دوژمنانی ئاشتی و ئازادی، بەتایبەتی کۆماری ئیسلامی، بە دەغەڵکاریی ئەخلاقی و دەغەزداریی سیاسی و ماسکی جۆراوجۆری درۆیینەوە، ڕووبەڕووی داخوازییەکانی گەلی ئێمە بوونەوە. لەبەرابەردا هێزە سیاسییە کوردییەکان وەک ڕاسپاردە و زمانی ئەمینی گەلی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا، چالاکانە و بێ کات بەفیڕۆدان، لە یەکەمین دەرفەتی دوای سەرکەوتنی ئینقلابی ئێراندا، ڕاهێنان و خۆڕاهێنانیان وەک دوو ئەولەویەتی گرینگ لە سەرەوەی هەموو چالاکییە کۆمەڵایەتییەکانی خۆیان دانابوو. پرشنگدارترین شاکاری سیاسی وکۆمەڵایەتیی دوای سەرکەوتنی شۆڕش، ئەو خۆڕاهینانە پڕ لە هۆشیارییە بوو، کە گەلی کورد و هێزە سیاسییەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان، چاونەترسانە و بێباکانە لە وڵامی بایکۆتی ڕێفراندۆمی سەرتاسەریدا هاواری لەببەیکیان بەرز کردەوە، ئەو نا گوتنە تەقەی بێ ئامانجی نێو تاریکی نەبوو، گۆترەکاری و ڕەماڵینە نەبوو، شیکردنەوەیەکی وردبینانە و عەقڵانی بوو کە تائیستاش ڕەسەنایەتیی خۆی پاراستووە.

هەڵوێستی بەجێ و بە وەختی ئەو کاتانە تا ئیستاش لە ژێر حوکمڕانیی عەقڵدا ڕۆیشتووەتە پێشێ، بانگەوازی بێ ترس و لەرزی حیزبە کوردییەکان بۆ تەحریمی ڕێفراندۆم، بەدەنگەوە هاتنێکی بەرینی جەماوەری تا ئەو چرکەساتانەش بەدوای خۆیدا کێشاوە، کۆماری ئیسلامی دەیەویست هەڵمەتی ڕیفراندۆم وەک نەرمە ئامرازی وەرگرتنی شەرعییەت و سەپاندنی ئەحکامی تاغووتی بە سەر سەرتاسەری ئێراندا، چاو بەستانە و هەر چۆنێکی بۆی بلوێ بەرەو سەرکەوتن پاڵ پێوە نێ، بەڵام هەڵوێستی ئاگاهانەی ڕوناکبیران و چالاکانی مەدەنی و لەسەرەوەی هەموویان وڵامی ئەرێنیی گەلی کورد بە جێبەجیکردنی ئەو تەحریمە، خۆڕاهێنانێکی شەفافی بە خۆژیوانەی مەدەنی- عەقڵانی بوو کە تیشک و ناوەرۆکی دیکەشی گەیشتە جووڵانەوە بەرینە دوور لە توونددوتیژییەکانی چەند ساڵ لەمەوبەر و تائیستاش، گەلی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، بە ئیلهام وەرگرتن لەیەکەمین هەڵمەتی هێمنانەی سەرتاسەری، لەسەر درێژە پێدانی ئەو نافەرمانییە مەدەنییانە سوور و بەردەوامە.

> **ئەگەرچی ناگوتن بە فەرمانی ڕێفراندۆم هەزینە و تێچوویەکی گرانی بە دوای خۆیدا هێناوە و گەلی کورد باجێکی زۆری بۆ داوە، بەڵام ئەو هەڵوێستە وەک ڕاپەڕینێکی ئارامی مەدەنی جێگای شانازییە و لە مێژوودا زیندوو و پایەدار دەمێنێتەوە**

ئەگەرچی ناگوتن بە فەرمانی ڕێفراندۆم هەزینە و تێچوویەکی گرانی بە دوای خۆیدا

هێناوە و گەلی کورد باجێکی زۆری بۆ داوە، بەڵام ئەو هەڵوێستە وەک ڕاپەڕینێکی ئارامی مەدەنی جێگای شانازییە و لە مێژوودا زیندوو و پایەدار دەمێنێتەوە.

بەکورتی گەلی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا مۆدێلێکی تازەی خۆڕاهێنانی بنیات نا کە بوو بە داینەمۆی زنجیرەیەک لە خۆڕاهێنانەکانی دوایی و قورساییی تێکڕای تەکانەکانی هەنووکەیش، جاچ لەبەرەنگاربوونەوە و بەگژداچوونەوەی شڵقە لە شڵقەی کۆرۆنایەوە بگرە، تا خۆڕاهێنان لە بەرانبەرداو و تەلیسمەکانی حکوومەتی ئیسلامی و ڕووبەڕووبوونەوەی تێکڕای تەشقەڵە وگێچەڵەکانی دیکە، خەستوخۆڵ لەسەر ڕێسمە و ئاشنای لێکدانەوە و شیکردنەوە و تەحلیلە عاقڵانییەکان دەگەڕێت. بەپێچەوانەوە، جمهوری ئیسلامی بەشێوەی جۆراوجۆر و لە کەلێن و بەلێنی جۆراوجۆرەوە، بەگژ عەقڵانییەتی سەلیمدا دێتەوە. دوژمنانی سوێند خواردووی ئازادی و کەرامەتی ئینسانی بە مەبەستی ڕام کردن و دەستەمۆ کردن و سەرەنجام بەچۆکداهێنانی گەلی ڕاپەڕیوی کورد لە قالب و قەوارە و جلوبەرگی جۆربەجۆردا دەردەکەون.

هەندێک جاران لە قاپۆڕی مورەبی و ڕاهێنەر و مامۆستا و جار جارەش بە وینە و فۆرمی ژنراڵەکانەوە، لە نێو تروسکە و بروسکەی ماشەڵڵاکانیاندا، زۆرجارانیش لە شکڵی قەیومدا وەک ئەوەی حوکمی قەیومییەتیان بە پۆلێک تەتەرە فریشتەی دەست لەسەر سینەدا، لە ئاسمانەکانەوە بەوپەڕی ئیحترامەوە پێشکەش کرابێ، واش هەیە دم لە دایەی چاپلووسی میهرەبانتر لە دایک و ماشەڵڵای لێ بێ ناسێحی ئەمین و لە بۆرجی عاج و هێلانەی سەر نووکی هەرەمی قەڵاکانیانەوە، ماوە بەماوە مل قەف دەکەن و سیگناڵە جەعلە دەسکردەکانیان وەک فەرمانی ئاسمانی بە بەیعەتکاران وکۆیلەکانی سەر عالەمی خاکی ڕادەگەیەنن.

سیستەمی پەروەردەی ئاخوندەکان و هەستان و دانیشتنیان وەک دەروونی پێچاوپێچ و دالان دالانیان گوماناوی و بە تەواوی ناوێکچوون.

ڕۆژێکی لەسەر بەرماڵە و عابایان لەبەرە و ڕۆژێکی دواترلەسەر تەختی پاشایەتی تاجی زێڕینی زاڵمانەیان لەسەر سەرە،

> مەگیرانی کردن لە
> هەرچی
> زیاتری
> ئیقتدارگەرایی و
> ڕەزیل کردن و
> پێچەن لیدانی
> هەرچی زیاتر
> زنجیری ئەسارەتی
> کۆمەڵانی
> ژێر چەپۆکی ئێران،
> تەنیا ڕەمزی مانەوەی
> ڕێژیم بووە

لەو دیوی میر غەزەب و بەو دیویدا، فریشتەی نوورانی و لە دەستێکیاندا شەللاقی هەناسەسواری سەر پشتی بریندار و لە دەستەکەی دیکەیاندا، ساتووری کۆڕی ماندووی مل قرتاندن، لە ژێرەوە نقورچکی ئازار و لە سەرەوە مۆرە و جار جارە خەندەی بەدرۆ، ڕەشتر کردنی ژووری ڕەش و ڕووتەکان و چراخانی کردنی حەرەمسەراکانی خۆیان، قاودان بۆ کۆڕی گریان و تازیەباری و ڕاهێنان بۆ قەمەزەنی و زنجیر لەخۆدان و خۆئازاری.

ئەوانە و دەیان و سەدان شتی دیکەش بەنیازی بە کۆیلەکردن و ڕاهێنانی لەشکر لەدوای لەشکری کۆمەڵانی خەڵک، بۆ تەسلیم بوون بە برسیایەتی و هەژاری و نەداری و هاندان بۆ خۆسپاردن بە شەپۆلی قەزا و قەدەر و خلۆرکردنەوە بەرەو دونیای نەزانی و بێخەبەری، وەک تەفەننون، کاری ڕۆژانەی دەسەڵاتدارانی ئێرانییە.

ئەگەر ئێمە بەمەبەستی خۆڕاهێنانی ئاگاهانە وفێرکاریی مەعقولانە و سەردەمیانە،

لە بەرامبەر کردەوەی دوژمنکارانەی دوژمناندا و هەروەها بە نیازی بەرپرچدانەوەی ئەو هەموو فێڵ و تەڵەکەیە و پووچەڵ کردنەوەی کەمینە جۆراوجۆرەکان و پووکاندنەوەی درک و داوەکان خۆمان بە رەمز و فەننی تایبەت بەو مەیدانەی تەیار نەکەین، لەوانەیە نەتوانین لە ئایندەدا دەرهەقەتی ئەو هەموو گەمە کەڵەکەبووانە بێین و لەکاتی گونجاودا، بەگژ راهێنانە زۆرە ملێکان و بارودۆخە بەزۆر داسەپاوەکەی دواڕۆژدا بێینەوە.

ئێستا چرا سوورەکان لە هەر چوار لاوە بە کردەوە بەرەو ئێمە لێدەدرێن؛ هاوکات سیگناڵی چاپلووسانە وعەوام خەڵەتێنانە وێڕای ئاژیری مەرگ و زەنگی خەتەر، پەیتا پەیتا لە گوێی ئێمەدا دەزرینگێنەوە. ئەگەر ئێمە وەکوو نەتەوەیەکی بریندار و ژێرچەپۆک، ئەو زەنگ و عەلایم و ئیشاراتەی بە جیددی وەرنەگرین لەوانەیە تووشی نەهامەتی و زیانی ئەوەندە گەورە بێین کە لە رۆژانی تەنگانەدا بۆمان قەرەبوو نەکرێنەوە، ئێستا مەترسیدارترین سیگناڵی خەتەر هەیوڵای کرۆنایە لەو دۆخە تایبەتییەدا کۆرۆنا، نەک تەنیا وەک تارمایی و ویروسێکی خۆویستی کارکردووی زیانبار، وێڕای وزەوزی ناخۆشتر لە پێوەدان، هەرەشە لە قەوارە و هەیکەلی تێکڕای بەشەرییەت دەکات، بەڵکوو وەکوو خۆرەیەکی دارزێنەر، بەکردەوە خزاوەتە نێو مۆغەرەی پشتی بەشێکی بەرچاوی دانیشتوانی سەر ئەو عەرزە و وەکوو هۆلاکۆستێکی غەیبیی، نیقاب پۆش دەستی لە سینگ و بەرۆکی زۆربەی ئینسانەکانی ئەو دونیایە ناوە و ئاورێکی گەورەی لە دارستان و سەوزەڵانیی ژیان بەرداوە. بەڵای نەوعی بەشەر تەنیا کۆرۆنا نییە، زۆر وەبای کاولکارتری دیکە لەسەر ئەو عەرزەی هەن، ئەو ئافەتانە لە گونبەزی ئاسمانەکانەوە هەڵنەرژاون، لە بەکەمگرتن و بێ بایەخ زانینی گەوهەری بەهای بەرزی ژیانی گیانلەبەرەکانەوە سەرچاوە دەگرن. ئێستا وەزعییەتەکە گەیشتۆتە جێگایەک کە زەردەخەنە لەسەر لێوی هیچ ئینسانێک بەدی ناکرێت. دونیا بە تێکڕایی تووشی لەرز و تایەک هاتووە کە تائێستاش جگە لە ئازارشکێن، چارەسەرێکی کاریگەری بۆ نەدۆزراوەتەوە.

> ئەو رێژیمە لەژێر سێبەر و هانکەهانکی شمشیرە هەرژەنگاوی و بە خوێن ئاودراوەکان و، خۆراگوشین بۆ دەخەوکردن و خام کردن و لەگرێژەنەبردنی هۆشی جەمعی، درێژەی بە ژیانی پڕ لە شەرم و شورەیی خۆی داوە

بوختان نییە ئەگەر بڵێین هۆکاری ئەسڵیی گواستنەوەی ویرۆسی کۆرۆنا بۆ وڵاتی ئێمە، ئاخوندەکان بوون. شاسوارانی جەهل و نەزانی، گەورە کەژاوەی هەڵگری کۆرۆنایان خزاندە نێو زیارەتگاکان و لەوێشەوە ویرووسە ئیستتارکراوەکانی ژێر عەباکانیان، لەسەر سەرتاسەری عەرزەکانی ئێران و دنیادا چاندن، ئینسانەکانیان کردنە قوربانیی هەڵبژاردە نمایشییەکەیان.

رێژیم کە لە راپەرینەکانی خەزەڵوەردا، بە ئەنواعی چەکی خەتەرناک ئاوری بە سیمای خۆپێشاندەران هەڵپرژاند، ئێستا لە کۆرۆنا وەک ئالەتی قەتتاڵە کەڵک وەردەگرێ و بە ئاواتی درێژکردنەوەی زنجیرەی قەبرستانەکان و وەرێخستنەوەی کۆمەڵکوژییەکان، دەیهەوێ ئەوەی بیری دژایەتیی رێژیمی لەسەردا بێت سەر و بن لە گەرووی قەبرە تاریکایکەکانی خزێنێ.

رێژیمی جمهوریی ئیسلامی، شانبەشانی نەخۆشیی کۆرۆنا و باقی دەرد و ئازار وپەتا و نەخۆشییە جۆراوجۆرەکانی دیکە، لەیەک جەبهەدا و بە یەک سیستەم و بە یەک

خەت و ڕێبازدا، بە گژ میللەتانی ژێر ستەمی ئێراندا هاتووەتەوە. ئەو ڕێژیمە لەژێر سێبەر و هانکەهانکی شمشێرە هەرەژەنگاوی و بە خوێن ئاودراوەکان و، خۆراگوشین بۆ دەخەوکردن و خام کردن و لەگرێژەنەبردنی هۆشی جەمعی، درێژەی بە ژیانی پڕ لە شەرم و شورەییی خۆی داوە.

مەگیرانی کردن لە هەرچی زیاتری ئیقتدارگەرایی و ڕەزیل کردن و پێچەن لێدانی هەرچی زیاتر زنجیری ئەسارەتی کۆمەڵانی ژێر چەپۆکی ئێران، تەنیا ڕەمزی مانەوەی ڕێژیم بووە. ئەو ڕێژیمە هەرگیز پشتی بە سیاسەتی دروست و پارادایمی مەنتیقی و قابیلی هەزم نەبەستووە، تەنیا گێڕانی ئاشی شەڕ و هارینی کەللە سەرەکانی، بە هیوا و هومێدی دوارۆژی خۆی زانیوە.

ڕێژیم لەهەر دەرفەتێک بۆ سەپاندنی هژمونی خۆی کەڵک وەردەگرێ

لەو هەلومەرجەدا کە سەرتاسەری دنیا و بەتایبەتی دانیشتووانی نێو ئەو قەوارە جوغرافیاییەی کە بە ئێران ناو دەبرێ، بەدەس ئاهۆیەکی جیهانگیرەوە لاکەی سەریان دێ، دەیهەوێ بۆ زیاتر زنجیرکردن و لەچۆکنان و لە ڕێگا ترازاندن و تیرۆری فیکری و ڕافراندن و زیاتر تەزاندنی کۆمەڵگای ئەمڕۆی ئێرانی، هاوتەریب لەگەڵ پەرەپێدانی زیاتری هەژاری و نەداری وتەعلیمات و ڕاهێنانی جادووگەرانەی خۆی بۆ بەزۆر بەیعەت پێ کردن و سەر بەردانەوە و چاو قرژکردن لەبەرامبەر قەزاوقەدەر و مل ڕاکێشان لە بەرامبەر سیسە دەرد ونەخۆشییە سامناکەکان، ئاخرین تیری تەرکشی خۆی لەو مەیدانانەدا خاڵی کات.

ڕاهێنانی سەقەت و چەوت و چەوێڵ و ژەهراویکردن و ئاخنینی مێشکەکان بە فەلسەفەی ناعاقڵانی و خورافی و کرۆسینەوەی جومجومەی هەژاران و نەداران و پەرەپێدانی قاتی وقڕی و پێشگیری لە بووژاندنەوە وچاندنی تۆوی برسیایەتی، ستوونی فەقەراتی سیاسەتی زۆردارانەی ڕێژیم بووە.

لە بارودۆخی ئێستادا ئەگەر ڕوناکبیران و ڕێبەرانی بژاردەی ئێمە، بیانهەوێ مێتۆدێکی گونجاو و سیاسەتێکی دارژاو و قایم و قووڵی ئوسولی سەبارەت بە ڕاهێنان و پەروەردەی گەلی ئێمە دیاری بکەن، جێگای خۆیەتی تیژبینانە و بە وردی سیاسەتی پەروەردە و بارهێنانی ڕێژیم لەخوارەوە هەتا ترۆپک بخەنە ژێر زەرەبینی ڕەخنەگرانە و مووشکافانەی خۆیان. تێروانینی پشوودرێژانە و وەستایانە لەسیاسەتی تەعلیم و تەربیەتی ڕێژیم دوورهەنگێوی و مەهارەت و نیشانەشکێنیی زیاتر بە لێکۆڵەران و توێژەرانی گەلی ئێمە دەبەخشێ. بۆ زیاتر ڕوونبوونەوەی ئەو مەسەلانە ناچارین ئاورێک لە ئاوێنەی ڕووداوەکانی ڕۆژانی دوای بەئاکام گەیشتنی ئینقلابی ئێران بدەینەوە.

شاگردانی ڕاهێنراو و پەروەردەکراوی مەکتەبی ئیمام، وەکوو هەڵگرانی ژەنگاویترین بیرۆکەی مێژوو، وەکوو خورە، وەکوو وەبا لە وڵاتانی دەوروبەر و ئێران و بەتایبەتی کوردستاندا، بوون بە جەردەی سەر گەردەنە و ڕەوتێکی پێشکەوتنخوازانەیان پەلاماردا و کاروانی ژیانەوە و بووژانەوەیان تارومار کرد.

گەشاندنەوە و بووژاندنەوەی فیکری، یەکێک لە ئەولەوییەتەکانی مامۆستایانی ڕووناکبیر و ڕاهێنەری ئێمەیە. ئەو کاتە هۆشیاریی نەتەوەیی گەشەدەکات کە سیستەمی پەروەردەی دەزگای دەسەڵاتداری سەپاو بەسەر کوردستاندا بەوردی بخوێنینەوە. جێگای سەرنجە کە لە سیستەمی پەروەردەی ڕێژیمدا نەک ئینسان مەرکەزی سقل نییە، بەڵکوو کەرامەتیشی پارێزراو نییە ، ئینسان لە

مەفهوم و ناوەڕۆکی واقیعیی خۆی دا وەک ئینسان چاوی لێ ناکرێ یەک تاقانە وەک تەنیامەرجەع لەمەقامی ئولوهییەت و نەقشی فەردی کامڵدا، خۆیەتی و ڕاشکاوانە وەک عەقڵی کول بڕیارەکانی خۆی ڕادەگەیەنێ. [ئیندیویجولیزم individalism] یان فەرد لە سیستەمی پەروەردەی ویلایەتی فەقیهدا نە پێناسەیەکی زانستیانەی هەیە و نە ڕەنگێکی هەیە و نە ڕۆڵ و نەقشێک.

هەروەها تاک لە چوارچێوەی ئیستیحقاق و شایستەییی خۆیدا جێگە و پێگەیەکی پێ نادرێ و ناتوانێ لە هیچکام لە مەیدانەکانی ژیاندا، مەهارەتە زاتییەکانی خۆی نیشان بدا و قورساییی خۆی بپارێزێ.

فەرد وەک ئالەتی دەست و عونسوری بێ ئیرادە کەڵکی لێ وەردەگیرێ و بەدەر لەدەسەڵاتی بڕیاردان، بێ ئەوەی دەرفەتێکی جینگڵدانی هەبێ خۆی دەخواتەوە و لە تێکڕای وادەکانیدا دەتوێتەوە، هەر بەو جۆرە کۆمەڵگا لە سیستەمی پەروەردەیی ڕێژیمدا جگە لە بەیعەتی زۆرەملێ و سەپاندنی ئیتاعەتی کوێرکوێرانە و نائاگاهانە لە وەلی ئەمر، وەرگرتن و قەبووڵ کردنی بێ چوون و چرا و بێ دەسکاریی ئەحکام و فەرمانەکان ناتوانێ هونەر و مەهارەتێک لە خۆی نیشان بدات.

کۆمەڵگا لە یاسای چەقبەستووی ڕێژیمدا هەرگیز شایستەییی ئەوەی نادرێتێ کەمترین گومانی لەبارەی فتوا و فەرمانی وەلی ئەمر هەبێ وبچووکترین پرسیار لەسەر هیچ چەشنە ئەرکی سەپێندراوی دەسنیشانکراو دابنێ، کەوابوو تەفسیر و تەعبیری تئۆریسییەکانی نێو دەزگای پەروەردەی ڕێژیمی ئیسلامی لە ئینسان

> گەشاندنەوە و بووژاندنەوەی فیکری، یەکێک لە ئەولەوییەتەکانی مامۆستایانی ڕووناکبیر و ڕاهێنەری ئێمەیە. ئەو کاتە هۆشیاریی نەتەوەیی گەشەدەکات کە سیستەمی پەروەردەی دەزگای دەسەڵاتداری سەپاو بەسەر کوردستاندا بەوردی بخوێنینەوە

و فەرد و کۆمەڵ، ئێمە دێنێتە سەر ئەو باوەڕەی کە سیستەمی پەروەردەی نەتەوەیی لە بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستاندا، دەبێ بە پێچەوانەی ئەو تەعلیم و تەربیەتە بێ کە لەسیستەمی پەروەردەی ویلایەتی فەقیهدا وەک دەقی نەگۆڕ دانی پێدا نراوە و لە بوارە جۆراوجۆرەکانی ڕاهێناندا وەک دایکە یاسا و سەرچاوەی ئەسڵی کەڵکی لێ وەردەگیردرێت.

بیرۆکەی ڕاهێنانی سەرتاسەریی ڕێژیم کە لە جەوهەری ئیدۆلۆژی وڵایەتی فەقیهەوە سەرچاوەی گرت، بوو بە دێوەزمەی مرچ و مۆن؛ بوو بە مردن؛ بوو بە ساتۆری سەر بڕین؛ بوو بەسێبەر و تاریکاییەکی قورس وگران و تیشکی زانست وهونەری لەسەرتاسەری وڵاتدا خنکاند.

لەگەڵ بە دەسەڵات گەیشتنی ئاخوندەکان، تەپڵی شەر لێدرا، کارمەندانی سەفارەتی ئامریکا لە لایەن پەیڕەوانی خەتی ئیمامەوە بە تێکرایی بە بارمتە گیران. ئامۆژگارییەکانی ڕۆژانەی خومەینی پڕ بوون لە وەعدە و وەعید و نەوعێک ئاڕایشتی نیزامی و دەست لەپشت دانی پەیڕەوان ومریدانی، بۆخاڵی کردنی گرێی دەروونی و بەگژداچوونەوەی ئەملا و ئەولا و هەموویان مزگێنیی ناردن و دیاریی مەرگ و وێرانیان پێوە دیار بوو.

خومەینی ڕاشکاوانە وتی «راه قدس از کربلا می‌گذرد» (ڕێگای قودس بە کەربەلادا تێدەپەڕێ). مەبەستی ئەوە بوو کە دەبێ لە پێشدا عێراق تەخت بکات و پردێکی وشکانی تا دەریای مەدیتەرانە لێبدات، هیلالی شیعە بە خەستی میلیتاریزە بکات و هەموو جوولەکەی سەر ئەو عەرزە بە

تێکرایی برێژێتە نێو دەریایەوە.

لە بڕگەیەکی دیکەدا خێراتر گوراندی و وتی «جنگ جنگ تاپیروزی» (شـەڕ، شەڕ، تا سەرکەوتن) کەسـێک نەیدەزانی هەموو شەڕێک، تەنانەت سادەترین شەڕ بە تایبەتی شەڕی گەورە، زیان و تێچووی زۆری دەوێ، ڕووباری گـەورەی خوێـن وەڕێدەخات. بۆ خومەینـی گرینگ نەبوو ئەگـەر میلیۆنەها ئینسـان تێدابچن، بەڵام سەرکەوتنێک کە هەدەف و ئامانج و ویستی خۆیەتی دەستەبەر بکرێت. خومەینی تەنها لەگەڵ ئینسانەکان و عەرز وئاسمان بەشـەڕ نەدەهات، بەڵکوو بـە قەڵتوبـڕ کردنی فەرهەنـگ و هونەر و زانسـتەکان داسـی مەرگـی دەسوی.

لەکاتێکدا زانستی ئابووری مۆغەرەی پشـتی ڕاوەستاوی و بووژانەوەی ژیانی ئینسانەکانی ئەورۆیـە و تـەواوی ئاڵووێر و معامەلە و موعادلاتی پیچیدەی دەورانـدەوری ئەو عـەرزەی، بەپێی پێوەرەکانی ئەو زانسـتە گەشـەکردووە ئەنجام دەدرێن، خومەینـی ڕاسـت و ڕەوان وتـی «اقتصاد مال خر اسـت» (ئابـووری هـی کـەرە). پلانە سەقەتە دەوڵەتییەکان، لانیکەم بەشـێکیان جا ئەگەر کەمیش بن، کەوتنە ژێر تەئسیری ئەو فەرمایشتە بێ ناوەڕۆکەی. ئـەو فیکرەیە بـوو بە ئافەت، بـوو بە ئاور، سەوزەڵانیی دەشتە ڕەنگینەکانی پرووکاندن، جۆگە و بیابانەکان وشکاوڕتر بوون.

خومەینی فەرهەنگی ڕەسـەنی گەلانی ئێرانـی گسـک دا. هـەر حکومەتێکـی دڵسـۆزی نیشـتمانی پەرەپێدانـی زمان و ئـەدەب وفەرهەنـگ، بەتایبەتی فەرهەنگی ڕەنگاوڕەنگ و کولتـووری جۆراوجۆر وەک فاکتەرێکی گرینـگ بۆ بەهێزکردنی عەقڵی هـەرەوەرزی و گەشـەکردن و یەکسـانی وپێکەوە ژیانی بەئاشتی بە ئەرکی سەر شانی خۆی دەزانێ.

زمانـی ئالاهەڵگرانی جەهـل و نەزانی، زمانی دایناسـۆرەکان بوو. تەنانەت ئەوانەی بەقەولـی خۆیان بۆ ئیرشـاد و پەرەپێدانی خوێنـدەواری ڕوویان لە کوردسـتان کرد، بەزمانـی حەشـر و نەشـر دەدوان، جگە لەزمانی گوللـە و باڕووت زمانێکی دیکەیان نەدەزانـی. لە جیاتی شـعوور و زانسـتی سـەردەمیانە، گوللـە بوون بە مێشکەکاندا دەکران. پـووش و گووڵ و گیا و نەمامیان پێکەوە هەڵدەپرووکاند.

> دیکتاتۆریی
> دەرپەڕیو لە
> مەکتەب و فەرهەنگی
> خومەینی،
> دیکتاتۆرییەکی
> قوول و ڕیشەدارە و لە
> خۆیەوە
> درووست نەبووە،
> سەرچاوەی ئەسڵیی
> خۆی هەیە و لە
> هەندێک پرۆتۆکۆلی زۆر
> لە مێژینەوە دێ

زۆرجاران لەخۆم دەپرسی، باشـە دەبێ جارنامـەی مافی مرۆڤ لەکوێ نووستبێ؟ لەکوێ کوژرابێ؟ دەبێ مابێ و گوێیەک بۆ سـکالاکان بگرێ؟ سکالای برینەکان، هـاواری خوێنەکان، نالـەی منداڵانـی کەسـوکار کوژراو، هاواری خنکاوی ئێمە بوون. هەر لە سـەرەتای مێژوو هەتا ئێستا، ئەو هاوارە کوژراوانە زوان و وێـژە و فەرهەنـگ و ئەدەبیاتـی نەتەوەییـی ئێمە بوون. بەشی قەزایی یان بەشی دادوەری، لـە هەمان ڕاهێنانی توندڕەوانەوە سەرچاوەی دەگرت. ڕاگرتنی تەعادوڵـی هاوکێشـەکان و بەرقەرارکردنی دیسـیپلین و نـەزم و نیزام و پێشـگیری لـە ئیفرات و تەفریـت و بەرەنگاربوونەوەی دەستدرێژی و تاوان و دابینکردنی یەکسانیی کۆمەڵایەتییـە، نـەک پەرەپێدانـی قانونی جەنگەڵ و قەدەرقودرەتی و سـزادانی ڕەها و موتڵەق.

هـەزاران کەسـی پـاک وەک ئـاوی حەیات لـە چەند دەقیقەدا وەک «مفسـد فی الارض»، ناسـران و لەناوچوون. بیروڕای

گشــتی و هەموو دنیاش نــازر وچاوەدێری دادگا ســەحرایی و چەند دەقیقەییەکانیان بوون. لــە دادگای ســەحراییی جەلاداندا، ژێ۳کان بڕیاریــان دەدا. ئاخرین فەرمان لە لووتی تیربارەکانەوە دەردەکشا. بەتایبەتی لە دێهاتەکاندا چارەنووســی خەڵکی ماڵوێران، ڕەوەی تانــک وهەلیکۆپتــەرە تۆپدارەکان دیارییان دەکــرد. ئاخرین نووکە هێن لوولە قورس و پڕ لە گڕەکان بوو.

خومەینی لە ئیرشاد و ڕێنوێنییەکانیدا، شــەکرێکی دیکەی شــکاند، بەگــژ بابەتە کۆمەڵایەتییەکاندا هاتەوە و شــەڕی لەگەڵ دێموکراســی ڕاگەیاند. بێ پێچ و پەنا گوتی: «مابرای دمکراســی انقلاب نکردەایم» (ئێمە بۆ دێموکراســی شۆڕشــمان نەکــردووە). مەفهومی موخالف یان مەعنای ڕاستەقینەی بارەکەی دیکــەی ئەو ڕســتەیە، ئەگەر تۆ بتهەوێ وەریســووڕێنییەوە ڕاســت ئەوەیە کــە خومەینی بــۆ ژیانــەوەی دیکتاتۆری ئینقلابی کردووە، دیکتاتۆری ئەگەر بەمانای ســەپاندنی هێژمۆنــی و تەحمیلی نەزەر و شــەڕ لەگەڵ جیاوازبیران و ژێرپێ خستنی ناسنامە و تواندنەوەی هوویەتی فەرهەنگی و ســانترالیزەکردنی قودرەت و ڕووشاندنی کەرامەت و خۆگێلکردن لە ئاســت ویســت و داخوازییە شــەرعییەکان و لەســەرووی هەمووانــەوە پێ لێخســتنی تــەواوی مافە ئینســانییەکان بێ ، ئێمەی کــورد وەکوو ئینسان، وەکوو فەرد، وەکوو کۆمەڵ، وەکوو پارچەیەک لە نەوعی بەشەر، هەر لە مێژووی پێش لە دەسەڵاتی خومەینیدا زیانی ئێجگار زۆر زۆر گەورەمان پێگەیوە و بەتایبەتی لە دوای بە دەسەڵات گەیشــتنی حکوومەتی خومەینی، گورزی زۆر قورسمان خواردووە و غەدری زۆر گەورەی مێژووییمان لێ کراوە.

دیکتاتۆریــی دەربەربــو لــە مەکتەب و فەرهەنگــی خومەینــی، دیکتاتۆرییەکی قووڵ و ڕیشــەدارە و لە خۆیەوە درووست نەبووە، ســەرچاوەی ئەسڵیی خۆی هەیە و لە هەندێــک پڕۆتۆکۆلی زۆر لــە مێژینەوە دێ. مۆدێلــە دیکتاتۆرییەکــەی خومەینی، شــاگرد و ڕاهێنــەری لاســار و خوێنڕێژی چەموشی زۆری دروســت کرد، میرغەزەبی زۆری پەروەردە کرد. ئەو مۆدێلە ژەهراوییە، وەکوو نوتفەی ویروســی کۆرۆنا، لەڕەحمی خۆیدا گیانی وەبەر ویروسی زۆر هێنا و زۆر مەکتەبی ژەهراویی دیکەی هەڵفراندە ســەر عــەرزی دەورووبەر و تەنانــەت بەرەو ناوچە دوورەدەستەکانیش تووری دان. شاگردانی بە تایبەت ڕاهێنراوی ئەو مەکتەبە بە هەزاران جۆ و جۆباری خوێنیان وەرێخست. نەسایحی ماشەڵڵا پدەرانەی، خومەینی بوونە باروت و گڕ، بوون بە بۆمب و ئاور و ئاسن و کاتیۆشا و گەشەیان کرد و بوونە مووشەکی بالستیک و لە پێش هەموو جێگایەکدا لەکوردســتاندا تاقی کرانەوە و لە پێش هەموو گیانلەبەرێکدا بەسەر ســەری ئینسانی کورد دا هەڵئەڕژانە خوارێ. ڕەوتی گەشــەکردنی ئەو بلێســە و دووکەڵانە و هەڵفرین و پەرەگرتنی شــڵخە لەدوای شڵخەی ویرووسەکان ئاوا بە سادەیی نانیشــنەوە و ئاوا هاسان کۆتاییان پێ نایە. لەراســتیدا بەرەو ئەوە دەچێ ببێتە بۆمبی ئەتــۆم و ڕۆژێک لــە ڕۆژان کورەی خاکیی دنیایە بکاتــە تۆپەڵەیەکی هەڵــم و لە نێو گەردەلوولی فەزادا، لەبەر یەکی هەڵتەکێنێ.

بــۆ پەیڕەوانی مەکتەبــی ئیمام گرینگ نییە هەمــوو دنیا لە پێناوی ئەواندا قڕ ببێ، بــەڵام وجــوودی «ذی ج□و□دی» ئەوان بمێنێ. کــەم کەس هەیە ئــەوەی نەزانێ، ئەوەی بۆ ئەوان گرینگە تەنیا بەقای ڕێژیمە. لە پێناوی مانەوەی خۆیان و بەقای ڕێژیمدا، لە هیچ چەشــنە تاوانێک خۆیــان ناپارێزن و ئەوەنــدەی لــە توانایاندا هەیە دەســت دەوەشێنن وادەی ئەو خێر وبەرەکەتانەی کە خومەینی بەخەڵکی ئێرانی دابوو هەموویان بوونە ژەقنەمــوت و بە گــەروی بێتاواناندا

ڕۆیشتنە خوارێ. بوون بە فرمێسکی بەگوڕ، بوون بە ئاه و حەسرەت. کەرەم و عینایەتی ماشەڵڵا پەدەرانەی ئیمام بوو بە شەپۆلی خوێن و بە هەوادا فڕی؛ بوو بە بڵێسە و لە بڵێسەدا مرد؛ بوو بەخوێن و لەخوێندا خنکا؛ بوو بە مردن و لەباوەشی مردندا مرد. بوو بە زنجیرەی دوور ودرێژی کۆچە سوورەکان؛ بوو بە خەزانی خەم و گوڵی ژیان هەڵوەرین؛ بوو بەگەواڵەی هەوری پڕ لە ڕق و غەزەب و ئێش وژان؛ بوو بە گڕی باڕووت و قوڕی ڕەشی قورقوشم.

نسێی شووم و نگریسی ئیمام کەوتە سەر جوغرافیای لەتلەتی وڵاتە بریندارە بێ نازەکەی ئێمە. ئەو غەزەبانە هیچیان ئاخری کارەساتەکان نەبوون، سەرەتای کەوتنی ئەستێرەی بەخت و وەرینی بەخت و شانسی سەرتاسەریی میلەتانی ئێرانێ بوون. کارەساتەکان لە ناکاو هەڵنەقوڵین و وەک تاوێری شاخەکان سەروژێر خولێر نەبوونەوە. ڕۆژهەڵاتی کوردستان وەک جەزیرەیەکی خوێناوی وەتاق کەوتوو، جرجی ڕەنگاوڕەنگ خۆیان تێخزاند و لە هەموو لایەکەوە بە مار و دووپشکی جۆراوجۆر گەمارۆ درا. لە هیچ لایەکەوە کەلێنی ڕوناکی بۆ نەمایەوە، حەتا تاقە ئاسۆیەکی گەش بە ڕوی ئێمەوە پێ نەکەنی. دەزگای دادوەریی ڕێژیم، کوردەکانی نەتەنیا وەکوو ئینسان، لەگەڵ هەموو ڕێزم بۆ خوشک و برایانی کوردم، وەکوو حەیوانیش، چاو لێ نەکردن.

بۆڵدزێر و لۆدێرەکان لە مەرکەزەوە بە مەبەستی ئاوەدان کردنەوەی خاکی کوردستان، نەخزین؛ بەڵکوو بۆ هەڵکەندنی گۆڕی بەکۆمەڵ و تەختکردن و ویران کردنی شار و دێهاتی کوردستان وەرێکەوتن. فەرمانەکانی ئیمام وەک هەزاران ڕەوە هەوری قۆرتاوی، بەشکڵی نیوچاوانی تاڵی خومەینی، خۆیان لە ئاسمانی کوردستان خزاند، بوون بە هەزاران و دەیان هەزار تابووتی مەرگ و لەهەموو شیو و دۆڵەکانی کوردستاندا تاک و جووت و بەکۆمەڵ فڕێ دران. ئیستا کە من ڕۆژانی دوای ئینقلابی ئێران و لەشکرکەشیی هەمەلایەنە و دۆزەخە گەرمەکانی شەڕی نابەرابەر و جەبهە تەمەن درێژە سام گرانەکانی کوردستان و پاڵەوانی و قارەمانەتی و دەرد و ڕەنجی پێشمەرگە بریندارەکان و هەنسکی خۆراگری و خۆخواردنەوەی کەسوکاری ڕەشپۆشی شەهیدانم دێنەوە بەر چاو، ڕابردووی خۆمم وەک سیسە خەونێکی دوور و درێژی ڕەنگ زەردی پچڕ پچڕی نێوان زەردە و تاریکی دێتەوە بیر کە هەر یەک بە شێوەیەک لە نێو خوێنەکاندا دەکوڵن، گریانی بەکوڵی خوێنەکان و ناڵەی هیچکام لە برینەکانم بۆ لەیەک گرێ نادرێنەوە. وزەوزی ئەو برینانەی کە من بەچاوی خۆم لەسەر جەستەی خەڵکی کوردستان دیتمن، ئەوەندە کەمەرشکێنن، کە هیچ زمانێک و بەتایبەتی شعوری ماندووی من وزە و توانای شەرح دانیانی تێدا نییە.

حەقیقەتێک کە من ئیستا تۆزێک پەی پێ دەبەم و لێی تێدەگەم، ئەوەیە کە مەشغەڵ و منارەی بەرزی عەقڵی ئینسانەکان هەر چەندە قەدی هەڵکشاو و باڵای بەرز بێ، لە قووچاییی سیسەئازاری ڕیشەداری نێو ڕۆحی ئازارچێشتووان و کۆڵەوزی تەندووری هەرەگەرمی تاوانەکان و دووکەڵی هەڵچووی سەر دۆزەخەکان کورتترە. تەرازووی مەنتیقی پیاوە زانا و پسپۆرەکان، هەر چەندە ورد و دەقیق بێ ناتوانێ هەموو دەرد و ڕەنجی میلەتانی ژێرچەپۆک بخوێنێتەوە و قورساییی ژانی گرانەتاکان و سیسەدەردەکان وەک واقعیەتی خۆی هەڵسەنگێنێ.

لە هەلومەرجی ئیستادا کە کۆرۆنا وەک سیسەتۆپایەکی نگریسی جیهانی، وەک بەڵایەکی غەیبی لەسەر پشتە کوورەکەی

تۆپی زەوی، دەستە جڵەوی لێخورین و سوڕاندنی ئێش و ئازارەکانی سەر عەرز و نێو ئاسمانەکانی بە دەمەوە گرتووە، نەک تەنیا موعادلاتی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووری و فەرهەنگی و تەنانەت چالاکییە پزشکییەکانیشی لە گرێژنە بردوون، هەروەها بە پتانسیەلی شووم و ناپیرۆزی خۆی، توانای ڕاهێنان و داهێنان و تەواوی دەسپێشخەرییەکانی لە ئینسانەکان ستاندۆتەوە و بەسەر تەواوی جومگەکانی ژیاندا زاڵ بووە و مەچەکی بەهێزی ئینسانی سەردەمی بەتەواوی جەمام کردووە.

تەنیا هزرێکی داهێنەرانە و ڕاهێنەرانەی جیهانی، کە تەنیا پشتی بەعەقڵانییەتی گشتگیری سەرتاخواری ئادەمییەت بەستبێ، دەتوانێ لەبەرانبەری ئەو ئاهۆیەدا ڕابوەستێ و چارەسەرێکی کاریگەری بۆ بدۆزێتەوە.

ڕافزین و بەدەنگەوە هاتن و فەرمانی خۆقەرەنتینەکردن و لێک دوور کەوتنەوەی کۆمەڵایەتی، توانیویەتی تا ڕادەیەک کاریگەر بێت، بەڵام ئەوە چارەسەرێکی کاتییە و وەزعەکە پێویستی بە چارەسەرێکی بەرینترهەیە.

ئەوەی ئێمە لە زانایانی ئەو بوارە گوێمان لێ دەبێ ئەوەیە کە بەداخەوە ئەو ئافەتە بە چرملییەکی یەکجار زۆرەوە، لەشکری ویروسەکانی ڕۆژ بە ڕۆژ زۆرتردەبن و هەموو دژەبەران و کۆسپەکانی سەر ڕێگای تێک دەشکێنێ و خۆرادەگرێ، دوای خۆ نوێکردنەوە دیسان خۆی ئاراێش دەداتەوە. بەشێکی زۆری خەمۆکی و داتەپینی بارودۆخی ڕەوانی و شلەژان و گیروگرفتی دەروونی، دوای کۆتایی پێهاتنی کۆرۆنای پەرەدەستێنێ.

بەدەنگەوە هاتن و ڕافزینی ئینسانەکان بۆ دووری لە مەرگ، ڕزگاربووان و کەسوکاری دڵ پڕ لە خەمی لەدەستچووان لەگەڵ ئەوەی سەبووری و سووکنایی و جێگیربوونەوەیەکی بەرچاو دەرەخسێنێ، بەڵام بەداخەوە ئەو جێگیربوونەوەیە کاتییە. هێنانەوە سەرخۆ و تاراندنی ترس و دڵەڕاوکێ، سەبووری پێدان و سارێژکردنەوەی برینەکان کە دابەزاندنی ئەو چارەسەرە ڕۆحیانە وەک پرسی ئورژانس، پێویستی بە ئامرازی زۆر و ئیمکاناتی هەراوی ماددی و مەعنەوی و کات و سات و پرۆسەیەکی دوور و درێژی زەمانی هەیە، کە تەنیا پشت بەستن بەنیروی بیلفیعل و بیلقووەی خۆجێیی و خۆڕاهێنان و خۆحەواندنەوە و خۆدەرمانی، دەتوانن وەک چارەسەری کاریگەر بۆ پووچەڵکردنەوەی ئەو بۆنگەڵە و بۆنگەڵەکانی دیکە کەڵکی بەرچاویان هەبێ. هاودەنگی لەگەڵ جووڵانی دەسپاکانەی دنیایە و پشت بەستن بەهێزی ماددی و مەعنەویی خۆماڵی، دەتوانن وەکوو دوو فاکتەری بنەڕەتی و داینەمۆی وەگەڕ خستنەوەی ئینێرژی و گەشاندنەوەی ئەو دڵ و ڕۆح و هەست و دەروونانە بەکار بهێنرێن کە دوژمنانی ڕەنگاوڕەنگی بەشەرییەت، بە مەبەستی زیاتر شکاندن و تەفروتوونا کردنیان بە شێوەی جۆراوجۆر دەستی ڕەشیان لێ وەشاندوون.

> ڕاگرتنی تەعادولی هاوکێشەکان و بەرقەرارکردنی دیسیپلین و نەزم و نیزام و پێشگیری لە ئیفرات و تەفریت و بەرەنگاربوونەوەی دەستدرێژی و تاوان و دابینکردنی یەکسانیی کۆمەڵایەتییە، نەک پەرەپێدانی قانوونی جەنگەڵ

جێگای خۆشحاڵییە کەگەلی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و هێزە سیاسییەکان، سەرەڕای سەپاندنی ئەو هەموو گەمارۆ و ئەو هەموو غەدرە زۆرانەی لێیان کراوە، شێلگیرانە لەسەر خەباتی بێوچانی خۆیان بەردەوام ماونەوە و بەنێو تەلەسم و ڕەشە شەو و تونێلە تاریکەکاندا، لە گۆترە و بێ چاوساغ و ڕێنوێن نەڕۆینە پێشێ.

دەسپێکێ بۆ خوێندنەوەی پرسی کوردایەتی

(کوردایەتی: بەپرسکردن و کێشەکانی بەردەمی)

کۆسالان ئەحمەدی

له خوێندەوەیەکی کورتدا، دەتوانین بڵیین، کێشەی فەرهەنگی، ئەندێشەی چەپ و تێگەیشتنی هەڵە لە چەپ، مەسەلەی مەزهەب، سەرهەڵدانی کوردایەتی لە ناوەندە ناسەرەکییەکان، پەرچەکرداری توندی دەوڵەتی ناوەندی لە ڕیزی گرنگترین کێشەکانی بەرەدم بەپرسکردنی کوردایەتی لە کۆمەڵگەی کوردیدا بووە و لێرەدا، بە شێوەیەکی خێرا، ئاماژە بە هەندێکیان دەکرێت.

پاش دامەزرانی یەکەم دەوڵەتی مودێرن لە ئێراندا، نەتەوەسازی[۱] بوو بە ئەولەویەتی سەرەکیی دەوڵەتی مودێرنی ڕەزاشای پەهلەوی و لەم ئاراستەیە و لە پێناو دابینکردن ومسۆگەرکردنی وەحدەتی سیاسی و فەرهەنگیی دەوڵەتی تازەدامەزراوی نەتەوەی فارس لە ژێر ناونیشانی ساختەکراوی ئێران، ڕووناکبیرانی ناسیۆنالیست دەستیان کرد بە لایەنگری لە سیاسەتی یەکسانسازی و بە فەرمی بوونە بەشێک لە دەزگای ئاسیمیلاسیۆن وسەرکوتکردنی جیاوازییەکان .جیاوازییەکان لە دەوڵەتی مودێرن، وەک کێشەی سەرەکیی یەکریزی و وەحدەتی سیاسی و فەرهەنگی و بە واتایەک دامەزرانی دەوڵەتی مودێرن پێناسەدەکران و بەم بۆنەیەوە، سەرکوتکردنی جیاوازییەکان بوو بە بەشێک لە دیسکۆرسی دەوڵەت و ڕووناکبیرانی لایەنگری یەکسانسازی[۲] و لەم پێناوەدا، سڕینەوەی نەرم و بەپەراوێزخستن، وەک زەرووەتی سەرکوتکردنی جیاوازییەکان[۳] دەستی پێ کرد.

دامەزرانی کۆمەڵەی ژێکاف، وەک بنەمای گوتاری کوردایەتی، ئەنجامی سیاسەتی ئاسیمیلاسیۆن و سەرکوتکردنی جیاوازییەکان لە لایەکەوە و سەرهەڵدانی نەتەوەخوازیی کوردی بە کاریگەری لە شەپۆلەکانی مودێرنیتە لە لایەکی دیکەوە بوو.

کوردایەتی وەک ئایدیۆلۆژیای ناسیۆنالیزمی کوردی، ڕاستە لە ئەساسدا پەرچەکردار لە ئاست سیاسەتی سەرکوتکردن و پرۆژەی نەتەوەسازیی دەوڵەتی ناوەندی بوو[۴]، بەلام لە لایەکی دیکەوە بەرهەمی سەرهەڵدان و بەرجەستەبوونەوەی دەنگی مافخوازی لە کوردستانی ئێران و بە تایبەت لە ناوچەی موکریان، بە کاریگەری لە ڕەوتی مۆدێرنیتە و ئەندیشەی ناسیۆنالیستی بوو، لێرەوە دەکرێت باس لەوە بکرێت، کوردایەتی وەک وەک ئایدیۆلۆژیای ناسیۆنالیزمی کوردی و دیسکۆرسی نوێی کۆمەڵگەی کوردی، بریتی بوو لە بەرگری بۆ مانەوە و خەبات دژی پیلانی سڕینەوە و بە پەراوێزخستن و هاوکات هەوڵ بۆ گەیشتن بە مافە نەتەوەییەکان و لەوانەش خۆدموختاری و تەنانەت سەربەخۆیی بوو کە لە ژێر ناونیشانی کوردایەتی پێناسە کرا و پێناسە دەکرێت.

کوردایەتی لەم ڕووەوە و بە کاریگەری لە گوتاری کۆماری کوردستان، ئیتر ئارام ئارام بوو بە دیسکۆرسی ڕووناکبیرانی کۆمەڵگەی کوردی و بە تایبەت ڕووناکبیرانی ناوچەی موکریان کە دەکرێت وەک زێد و ناوەندی سەرهەڵدانی دیسکۆرسی کوردایەتی لە کوردستانی ڕۆژهەلاتدا ناوزەد بکرێت.

چاوەڕێ دەکرا لە بۆشاییی دەسەلاتی پەهلەویی یەکەم و دەفەرتی دامەزرانی کۆماری کوردستان، کوردایەتی ببێتە دیسکۆرسی زاڵ و پرسی سەرجەم کۆمەڵگەی کوردی[۵] و بە واتایەک ببێتە داواکاری و ئاواتی گشتیی کۆمەڵگە و دیارە لەم ڕووەوە ئەگەری زاڵبوون و سەرکەوتنی وێڕای بوونی دوژمنی بەتواناش هەبوو.

بەڵام پاش دامەزرانی یەکەم کۆماری کوردی لە مهاباد، وەک دەرکەوتەی دیسکۆرسی کوردایەتی و هەروەها بۆشاییی دەسەلاتی پەهلەوی و سەرەڕای سەرهەڵدانی سۆز بۆ کۆمار لە لایەن هەندێ سەرۆک خێڵ و عەشیرەت و تەنانەت خەڵکی ئاسایی لە هەندێ ناوچەی کوردستانەوە، کوردایەتی نە بوو بە پرسی سەرجەم کۆمەڵگەی کوردی و نە توانی ببێت بە دیسکۆرسی زاڵی کۆمەڵگەی کوردی و لێرەوە، دەکرێت سەرهەڵدانی دووانەی کورد و جاش (بەکرێگیراو) لە ئەدەبیاتی سیاسی، زیادبوونی تێچووی کوردایەتی، سەرهەڵدانی دیاردەی فرەحیزبی و ناکامیی کوردایەتی لە کورتخایەندا، وەک ئەنجامی بەپرس نەبوون و بەواتاییەک بەپرس نەکردنی کوردایەتی و زاڵ نەبوونی ئەم دیسکۆرسە، خوێندنەوەی بۆ

بکرێت.

بە ئاگاداربوون لەم وەزعیەتە، پرسیاری سەرەکی ئەوەیە، کوردایەتی بە مانای هەوڵ بۆ بوون بە نەتەوە، هەوڵ بۆ بەرگری لە تواندنەوە، هەوڵ بۆ بەرگری لە پێشێلکردنی مافە ئینسانی و نەتەوەییەکان، هەوڵ بۆ دامەزرانی دەسەڵاتی کوردی و هەوڵ بۆ دیاریکردنی سنووری کوردستان لە سەرجەم کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا بۆ نەبوو بە پرسی گشتی و بە واتایەک لە بەر چی نەبووە دیسکۆرسی زاڵی کۆمەڵگەی کوردی؟

ڕاستە لە ئێستادا، لە سەرجەم شارەکانی کوردستان لە سەڵماسەوە بگرە بۆ ئیلام، هەست بە بوونی نیشانەکانی کوردایەتی وەک ویست بۆ گەیشتن بە دەوڵەتی کوردی، دامەزرانی دەسەڵات ونیشتمانی کوردی و خولیای کوردستانی سەربەخۆ یان لانیکەم کوردستانی خودموختار، بەدی دەکرێت و هەروەها لە دامەزرانی کۆماری کوردستانەوە تا ئێستە، ڕۆژ نییە ئینسانی کورد لە بەشە جیاجیاکانی کۆمەڵگەی کوردی هەزینە نەدات و یان کەمتر ڕۆژێ هەیە، ئینسانی کورد تووشی سێدارە و زیندان و هەڵهاتن نەبێت. هەروەها ڕاستە لە سەرهەڵدانی دیسکۆرسی کوردایەتیەوە تا ئێستا، کورد لە قەوارەی حیزب، خەرێکی هەوڵ و چالاکی و خەبات و قوربانییدانە و دەکرێت ئەم وەک ئەنجام و دەسکەوتی ئەم دیسکۆرسە، خوێندنەوەی بۆ بکرێت، بەس نابێت حاشا لەم ڕاستییەش بکرێت زۆربەی هەوڵ و قوربانییەکانی کوردایەتی، بەشی سوننەی کۆمەڵگەی کوردی بووە و هەروەها زۆربەی قوربانیان و شکستەکانی ئاڵاهەڵگرانی کوردایەتی، لە سەردەستی بەشێکی دیکەی کۆمەڵگەی کوردی ڕوویداوە و لە بەرانبەر ئەژماری لایەنگرانی کوردایەتی و پێشمەرگە و گیانبەختەکراوانی کوردستان، بەرەی نەیار لە کۆمەڵگەی کوردی، سەری هەڵداوە و خاڵی جێگەی ئازار و تێڕامان ئەوەیە ئەو بەشەی کۆمەڵگەی کوردی واتە بەرەی دژە کوردایەتی، گەیشتوونەتە ئەو ڕادەیە کە ئامادەبوون لە پێناو بەرژەوەندیی ماددی و ئافەرینی دەسەڵاتدارانی ناوەند، هاونیشتمانیانی خۆیان لە سێدارە بدەن و بەرەوە سێدارە بیانبەن و بە سووکترین شێوە خەرێکی سیخوریش بن و چی شتی ناشیرین و دزێوە لە ئاست نیشتمان و هاونەتەوەی خۆیان جێبەجێی بکەن و بە گشتی لە هێچ شتیکی دزێو لە بەرانبەر نیشتمان، هاونیشتمانی و پێشمەرگە وەک پارێزەی نیشتمان، سل نەکەنەوە.

ڕیزکردنی نموونەکانی ئەم دیاردە ناحەز و سەیر و مەترسیدارە، پێویست بە ئاماژە و هێنانی نموونەی زۆر ناکات لە بەر ئەوەی ڕۆژانە، هەموو تاکێکی کورد، شایەتی زیندووی ئەم ڕووداوانەیە و هەمووان باش دەزانن، بەو ڕادەیە ئینسانی نەتەوەیی لە کۆمەڵگەی کوردی بوونی هەیە کە ئامادەن گیانی خۆیان لە پێناو نیشتمان و خاک و شەرافەتی کۆمەڵگە قوربانی بکەن و قوربانییان کردوە، ئەو ڕادەیەش ئینسانی کورد هەیە کە لە ئاست کۆمەڵگە و نیشتمان، نەتەنیا بێ هەڵوێستە بگرە ئامادەیە خۆی قوربانی داگیرکەران بکات وتەنانەت ئامادەن لە پێناو پلە و پووڵ، ئینسانییەت و نیشتمان حەراج بکەن، پێدەچیت بتوانین سەرهەڵدانی دیاردەی بەکرێگیراو بە مانای نیشتمانفرۆش و نەیاری پارێزەرانی نیشتمان، بگەڕێنینەوە بۆ هۆکاری بەپرس نەبوون و بەپرس نەکردنی دیسکۆرسی کوردایەتی لە کۆمەڵگەی کوردی. کەواتە دەتوانین باس لەوە بکەین، سەرکەوتنی دیسکۆرسی کوردایەتی و کەم کردنەوەی هەزینەی خەبات و سڕینەوەی شەڕی کوردکوژی، پەیوەستە بە زاڵبوونی دیسکۆرسی کوردایەتی و بە واتایەک بەپرس کردنی دیسکۆرسی کوردایەتی لە سەرجەم کۆمەڵگەی کوردی.

لەم سونگەیەوە، باسکردن و خوێندەوەی لەمپەڕ وکێشەکانی بەردەم بە پرسکردن و

زاڵکردنـــی دیسکۆرســـی کوردایەتـــی، وەک ئەولەوییەتێکـــی ســـەرەکی لـــە توێژینەوەی کوردی خۆ دەنوێنێت.

لـــە خوێندەوەیەکـــی کورتـــدا، دەتوانین بڵێین، کێشەی فەرهەنگی، ئەندێشەی چەپ و تێگەیشـــتنی هەڵـــە لە چەپ، مەســـەلەی مەزهەب، ســـەرهەڵدانی کوردایەتی لە ناوەندە ناسەرەکییەکان، پەرچەکرداری توندی دەوڵەتی ناوەنـــدی لە ریـــزی گرنگترین کێشـــەکانی بەردەم بەپرسکردنی کوردایەتی لە کۆمەڵگەی کوردیدا بووە و لێرەدا، بە شـــێوەیەکی خێرا، ئاماژە بە هەندێکیان دەکرێت.

کێشەی فەرهەنگی

لە ســـەردەمی پەرەسەندنی ئەندێشە مودێرن و دیاردەکانـــی مودێرنیتە و هەروەها زاڵبوونی دیسکۆرســـی دەوڵەت-نەتـــەوە لـــە ئێراندا، کۆمەڵگەی کوردی، کۆمەڵگەیەکی عەشیرەتی و خێڵەکـــی و تـــا رادەیەک ناشـــاری بوو و هەروەها پرســـی کۆمەڵگەی ئەو ســـەردەمە، پرســـی بەرەنگاری لـــە بەرانبەر سیاســـەتی ســـڕینەوەی دەســـەڵاتی خۆجێیـــی و بـــە هێزکردنی دەسەڵاتی ناوەندی بوو.

دیارە ســـەرەرای هەنـــدێ خوێندنەوەی چەوت کە دەیەوێت زۆربەی ئەو بەرەنگارییانە وەک بەرەنگاریـــی نەتەوەیـــی پێناســـە وخوێندنەوەیان بۆ بکات، ئەو بەرەنگاری و شەڕ و بەرگرییانە نە بە نێوی کورد و بۆ دابینکردنی مافی نەتەوەییـــی کۆمەڵگەی کوردی، بەڵکوو بە نێوی عەشـــیرەتەوە و لە پێنـــاو مانەوەی دەسەڵاتی سەرۆک عەشیرەتەوە بوو.[۶]

کەواتە فەرهەنگی ئەو سەردەمەی کورد، فەرهەنگی عەشیرەتی و خێڵەکی بوو و دیارە لـــەو فەرهەنگی عەشـــیرەتی و خێڵەکییەدا، ئەگەری سەرهەڵدانی ئەندێشەی ناسیۆنالیستی و بە واتایەک کوردایەتی، ئەســـتەم و تەنانەت نامومکیـــن بووە و تەنانەت پەیوەســـت بوونی هەندێ ســـەرۆک عەشیرەت و خێڵ بە بزاڤی کوردی و پیشتیوانی لە کوردایەتی، ناتوانێت بە مانـــای ئەوە بێت کـــە فەرهەنگی خێڵ و عەشـــیرەت لە پێناو کوردایەتیدا بووە بەڵکوو زۆرتر لە پێناو بەرژەوەندیی خێڵ وســـەرۆک عەشیرەتدا بووە.

ئەساســـەن، کوردایەتی وەک پێناســـە و شوناســـی نوێـــی نەتەوەی کـــورد، بەرهەمی شـــار و ئەندێشەی شارە و ئەوە لە حاڵێکدایە، کۆمەڵگەی کوردی ئەو سەردەمە ناشاری بوو و لەمێژ بوو کوردستان لەبەر ئەوەی گۆڕەپانی بەربەرەکانێـــی کڵاو ســـوور و کڵاو ڕەش بـــوو، قەت دەرفەتی هەناسەکێشـــان و ژیانی شارنیشینی و دروستکردنی شاری نەبوو.

بە گشتی فەرهەنگی ناشاری و عەشیرەتیی ئەو سەردەمەی کۆمەڵگەی کوردی، یەک لەو هۆکارە سەرەکییانە لە بەردەم بەپرسکردن و بەپرســـبوونی کوردایەتی بوو و لە ئێستاشدا هەر پاشـــماوەکانی ئـــەو فەرهەنگـــە بەدی دەکرێت، دیارە، زۆر جـــار دەوڵەتی ناوەندی لەم تایبەتمەندییەی کۆمەڵگەی کوردی واتە فرەعەشیرەتی و ناکۆکیی عەشیرەتی و قەومی بۆ لێدان و دژایەتیی کوردایەتی وەک خاڵی هاوبەشی سەرجەم کۆمەڵگەی کوردی کەڵکی وەرگرتـــووە و کەڵکیـــش وەردەگرێـــت و بۆ پێشگرتن لە کەڵک وەرگرتنی خراپی دەوڵەتی ناوەندی لە پرســـی فەرهەنگی عەشیرەتی و خێڵەکی و تەنانەت شـــارچییەتی، هێشتا بیر لە سازوکارێکی کاریگەر نەکراوەتەوە.

مەزهەب

ئەساسەن کۆمەڵگەی کوردی کۆمەڵگەیەکی فرە مەزهەب و فرە ئایینە و لە مێژە، ســـوننە، شـــیعە، یارســـان، ئێزدی، جوو، مەسیحی و موسوڵمان پێکهێنەری بنەمای ئەم کۆمەڵگەیە بوون و لە پاڵ یەکدا ژیاون و لەوانەیە هەندێ جاریش تووشی کێشە بووبن. بەڵام بە گشتی پێکەوە ئەم کۆمەڵگەیەیان پێکهێناوە و لێرەوە فرە مەزهەبی و فرە ئایینی، وەک بەشێک لە

کۆمەڵگەی کوردی بووە و هەیە.
فرەمەزهەبی وەک تایبەتمەندییەکی کۆمەڵگەی کوردی، دەرفەتێک بۆ جوانترکردنی کۆمەڵگە و فرەرەنگی بووە، بەس بە داخەوە لە باتی ئەوەی کۆمەڵگەی کوردی لەم دەرفەتە کەڵک وەربگرێت، ئەوە دەوڵەتانی ناوەندی بوون کە لە مێژە بۆ دابەشکردنی کورد و شەڕی کورد بە کورد لەو تایبەتمەندییەی کۆمەڵگەی کوردی کەڵکیان وەرگرتووە و ڕێگەیان بۆ دابەشبوون و دابەشکردن و دوورکردنەوەی کورد لە گەڵ یەکدی خۆش کرد.

کەواتە دەرفەت بۆ کوردایەتی پێش نەهات و یان ئێزنیان نەدا پێش بێت تا کوردبوون وەک خاڵی هاوبەش بۆ کۆمەڵگەی فرە مەزهەب و فرە ئایین پێناسە بکریت و بە واتایەک فرە مەزهەبی و فرە ئایینی لە ڕێگەی کوردایەتییەوە چارەسەربکرێت.

بە گشتی پرسی مەزهەب لە بۆشایی نەبوونی سازوکاری چارەسەرکەر لە کۆمەڵگەی کوردی و لایەنگرانی کوردایەتی، دەرفەت و هەلی بۆ دەوڵەتی ناوەندی ئامادەکرد بۆ ئەوەی ئەم تایبەتمەندییەی کۆمەڵگەی کوردی بۆ بەرژەوەندیی خۆی بگوازێتەوە و بتوانێت کورد بە دوژمنی کورد بکات و کورد بە دەستی کورد بە بیانووی شیعە و سوننە و ئێزدی لەنێو ببات، بۆیە بەردەوام فرە مەزهەبی لە باتی دەرفەت، هەڕەشە و مەترسی بووە بۆ کۆمەڵگەی کوردی و بە تایبەت بۆ بەپرسکردنی کوردایەتی لە کۆمەڵگەی کوردی.

لەم ڕووەوە، بە پرسکردنی کوردایەتی پەیوەستە بە چارەسەرکردنی ئەم مەسەلەیە لە ڕێگەی بەرجەستەکردنەوەی کوردایەتی وەک خاڵی هاوبەش و ئینسانیی سەرجەم کۆمەڵگەی کوردی و هەروەها پێشگرتن بە دەوڵەتی ناوەندی بۆ ئەوەی نەتوانێت ئەم تایبەتمەندییەی کۆمەڵگە وەک دەرفەت و هەل بۆ دابەشکردنی کۆمەڵگەی کوردی بگوازێتەوە و بێگومان ئەم مەسەلەیە، نیازی بە کاری زانستی و میدیایی و خوێندنەوەی ورد هەیە کە پێویستە بکەوێتە ئەولەویەتی لایەنگرانی کوردایەتی و ئیتر وەک دەرفەت نەک مەترسی بۆ بەپرسکردنی کوردایەتی سەیری بکرێت.

ئەندێشەی چەپ

لە ڕێگەی خوێندنەوەی مێژووی دیسکۆرسی کوردایەتی و بزاڤی ڕزگاریخوازیی کۆمەڵگەی کوردی، بۆمان ڕوون دەبێتەوە، چەپ و ئەندێشەی چەپ، بەشێکی ئێجگار زۆری هێزی ئینسانی وماددیی کۆمەڵگەی کوردی، بە خۆیەوە سەرقاڵ کردووە و سەرقاڵ دەکات.

ڕاستە چەپ وەک لایەنگری لە چینی کرێکار و دژایەتیی سەرمایەداریی پاوانخوازانە، لە ڕیزی باشترین دیاردەکانی کۆمەڵگەی ئینسانی لە مێژووی سەتساڵەی جیهانە، بەڵام ناکرێت باس لەو واقعییەتەش نەکرێت کاتێک نەتەوەیەک دەوڵەتی نەبێت و ئەساسەن هەموو بنەمایەکی ئینسانی و قەومی و نەتەوەییی پێشێل کرابێت و دەوڵەتی ناوەندی بەردەوام خەریکی سەرکوتکردنی جیاوازییەکانی بێت و سیاسەتی یەکسانسازیی لە ئاست نەتەوەکەی گرتبێتەبەر و گرنگتر لەوەش نە سەرمایە و نە کارخانەی هەبێت، دەبێت ڕووبەرووی ئەو پرسیارە بکرێتەوە، ئەساسەن وەک چەپ ڕەخنە لە چی دەگەرن، خەبات لە پیناو چی دەکەن؟. ئەگەر دەوڵەتی کوردی هەبێت، گەر دەوڵەتی کوردی پرۆلێتەر و کرێکاری کورد بچەوسێنێتەوە، ئەو کات نە تەنیا نابێت پرسیار بکرێت بەڵکوو دەبێت پشتی چەپ و لایەنگری چەپ بگیرێت و ڕێز و پێزانینی بۆ بکرێت و تەنانەت هەندێ جاریش ئەکرێت بڵێین لەو دوخەدا، چەپ و ئەندێشەی چەپی لە بواری ئینسانیدا مانا ئەدات و دەکرێت کوردیش ببێتە چەپی ئینترنەشناڵ.

بە گشتی لێرەدا، مەسەلەکە ئەوەیە گەر

ئەو هێزە ئینسانی و ماددی و مەعنەوویەی کۆمەڵگەی کوردی کە خەریکی چەپ و ئەندێشەی چەپ - سەرەرای پەیامە ئینسانییەکانی- بووە، گەر لە خزمەت بەپرسکردنی کوردایەتیدا بایە، بێ گۆمان تێچووی کوردایەتی ئەوەندە قورس نەدەبوو و گرنگتر ئەوەی دەوڵەتی ناوەندییش نەیدەتوانی لەم تایبەتمەندییەی بزاڤی کوردی واتە فرەحیزبی، بۆ لاوازکردنی دیسکۆرسی کوردایەتی کەڵک وەربگرێت و کورد بە نێوی چەپ و ڕاست بە گژی یەکدا بدات. بۆیە دەتوانین بڵێین چەپ لە ڕەوتی نەتەوەسازی و هەوڵ بۆ بە پرسکردن و بەپرسبوونی کوردایەتی، ڕۆڵی تا ڕادەیەک مەنفیی هەبووە.

سەرهەڵدانی کوردایەتی لە ناوەندە ناسەرەکییەکان

کوردایەتی لە ناوچەی موکریان و شاری مهاباد سەری هەڵدا و لە بەراورد بە ناوەندەکانی ورمێ، سنە و کرماشان و ئیلام، تا ڕادەیەک ناوچەیەکی پەراوێزی و لاوەکی بوو و هەر بەم بۆنەیەوە کاریگەریی لە بەپرسکردنی کوردایەتی لە سەرجەم کۆمەڵگەی کوردی، سنووردار ولاوازبوو.

بە دڵنیاییەوە گەر کوردایەتی لەم چوار شارە سەری هەڵبدایە و یان لانیکەم بگوازرایەتەوە بۆ ئەم چوارشارە وەک چوار ناوەندی سەرەکی، کوردایەتی ئێستە خاوەن قورساییی خۆی دەبوو و ئەگەری زاڵکردن و بەپرسکردنی زۆرتری هەبوو.

پەرچەکرداری توندی دەوڵەتی ناوەندی:

نموونەکانی ڕووبەڕووبوونەوەی شا و کۆماری ئیسلامی لە گەڵ ئەم دیسکۆرسە، پێویست بە ڕوونکردنەوە و نموونە هێنانەوە نییە، لە سێدارەدانی پێشەوا، شەهید کردنی مەلا ئاوارە، ڕێکەوتن لە گەڵ کوردی عێراق بۆ لێدانی پاشماوەکانی کۆنگرەی دوو، سیاسەتی کوشتن و تۆقاندنی خەڵخاڵی و حەسەنی نموونەی ئەم پەرچەکردارەی دەوڵەتی ناوەندی لە ئاست پرسی کوردایەتی و مەترسیی گشتگیرکردنی ئەم پرسە و ئەساسەن گەشەپێدان و زاڵکردنی پرسی کوردایەتییە کە هەمیشە وەک هێڵی سوور و ئاسایشی ئێران دیاری و پێناسە کراوە و ئەم پەرچەکردارە بووەتە هۆی ترسی خەڵک لە نزیک بوونەوەی فیزیکی و فیکری لەم پرسە و هەروەها پێشوازیی هەندێ خەڵکی کورد لە دەسەڵاتی ناوەندی لە پێناو مانەوە و دابینکردنی بەرژەوەندیی ماددی.

بە گشتی پێدەچێت بەرجەستەکردن و زاڵکردنی کوردایەتی وەک دیسکۆرسی پێویست بۆ گەیشتن بە بەها ئینسانییەکانی کۆمەڵگەی کوردی، پێویستی بە پیاچوونەوە و چارەسەرکردنی مەسەلەی مەزهەب، بوون بە خاوەن کردار لە باتی پەرچەکردار، تەعامولی عەقڵانی لەگەڵ هێزی چەپ و داڕشتنی بەرنامە بۆ چوار ناوەندی سەرەکی واتە شارەکانی ورمێ، سنە، کرماشان و ئیلام هەیە کە لە ئێستەدا، هێزی زانست، عەقڵانییەت و ئەوجار سەرمایەی ماددیی دەوێت و بە دڵنیاییەوە، سەرمایەی ماددی لە ڕێگەی هێز و زانست و عەقڵانییەوە مسۆگەر و دابین دەبێت کە دەکرێت وەک بەشێک لە بەرنامەی حیزب و لە لایان پسپۆرانی بەشەکانی کۆمەڵناسی و سیاسەت و ئابووری و سەربازییەوە، خوێندنەوەی وردی بۆ بکرێت.

ژێدەرەکان

1. Nation-building
2. assimilation
٣. بڕوانـنە، گۆڤاری ئایەندە و سەروتارەکانی حەسەن ئەفشار http://www.atige.ir/product/magazine/ayande/
4. Abbas Vali, Essays on the Origins of Kurdish Nationalism, (ed.), Costa Mesa, Mezda Publisher, 2003.
٥. مەبەست لە کۆمەڵگەی کوردی لێرەدا چوار پارێزگای ورمێ، کرماشان، سنە و ئیلامە.
٦. لە وتارێکی زانستیی سەربەخۆ و جیاوازدا ئاماژە بە نموونەکانی دەکرێت

ژنان و پەروەردەی نیشتمانی

خەزان هەورامی

پەروەردەی ژنان پەروەردەیەکی هەستیار و گرنگە و ئەگەر لە سەر بنەما و شێوازی کلاسیک و تەنانەت ئایدۆلۆژیک ژنان بخرێنە بەر پرۆسە و پەروەردەی نیشتمانی، ئەوا سەر لە نوێ، ئەکەونە نێو بازنەی پەروەردە و بیری پیاوسالاریی سەردەم. کاتێک باسی نیشتمان دێتە پێشەوە، باسەکە بە شێوەی خۆرسک پیاوڕەهەندانە ئەبێتەوە چونکە نیشتمان بریتییە لە جوغرافیایەکی دیاریکراو کە لە سەر هەندێک بنەما و تایبەتمەندی وەک زمان، خاک، جوغرافیا، مێژوو، شانازییە مێژوویی و بایەخە کۆمەڵایەتییەکان و ... هتد چەقی بەستووە.

پەروەردەکـــردن و ڕاهێنان باســـێکی بەربڵاو و زانســـتییە و دەروونناســـان و ڕاوێژکارانی بنەماڵە و منـــداڵان بە بایـــەخ و گرنگییەوە ئەڕواننە ئەو بابەتـــە. هەر مرۆڤێک بە ڕادەی تێگەیشـــتن و پەروەردەبوونییەوە کاریگەریی ئەرێنی و نەرێنیی بۆ ســـەر کۆمەڵگا و ژینگە هەیە. پـــەروەردە و ڕاهێنانەکان لە ڕابردوودا لـــە ژێـــر چەتـــری ئاییـــن و ئایدۆلۆژیاکاندا بەڕێوە دەچوون بەڵام لە سەردەمی ئێستەدا، ئایدۆلۆژیـــاکان دەوریـــان کـــەم بۆتـــەوە و پەروەردەکردن بەگشـــتی لە ژێر هێژموونیی ستانداردە جیهانییەکان و زانستەکاندا بەڕێوە دەچێ. لە وڵاتانی پێشـــکەوتوودا لە پرۆسەی پەروەردەدا هەموو لایەنە کۆمەڵایەتی، ئایینی، شـــێوەزاری، دەروونـــی، تەمەنـــی و ... هتد ڕەچاو ئەکرێ و دەزگاکانی پەروەردە هەر لە پەروەردەی منداڵانەوە بگـــرە هەتا پەروەردە چەکدارییەکانی ئەرتەش و ... هتد بە شێوەی دیموکراتیک و مۆدێرن دیاریکراوە و داڕێژراوە. پـــەروەردەی ناوخۆیی وڵاتـــان لە هەندێک باسی زانســـتیدا، هاوبەشی و لێکچوونی زۆرە بەڵام کە گەیشـــت بە پەروەردەی نیشتمانی، باســـەکە تا ڕادەیـــەک تایبەتـــی ئەبێتەوە. بەگشـــتی، پـــەروەردەی نیشـــتمانی لە دوو بەشی سەرەکی پێکهاتووە. بەشێکیان لەسەر بنەمای ستانداردە جیهانییەکانە و بەشەکەی دیکەش لە ســـەر کلتوور، نەریـــت، زمان و بایەخە فەرهەنگـــی و کۆمەڵایەتییەکانی ئەو وڵاتە چەقی بەستووە.

ژنان و پەروەردە

ســـەدەی بیســـتەم بۆ ژنان، ســـەدەی پڕ لە دەســـکەوت بوو. لەو ســـەدەیەدا بە هەوڵ و تێکۆشانی ژنان، زۆرێک لە تابۆکان شکێندران و ژنان لە ســـێ قۆناخ و شەپۆلی گەورەدا بە مافـــی ســـەرەتایی و بنەڕەتی گەیشـــتن. لە سەردەمی ڕابردوودا بزاڤی ژنان لە ژێر چەتری ئایدۆلۆژیاکانـــدا هەوڵیان بۆ پەروەردەکردن و ڕاهێنانی ژنان داوە. دەســـتپێکی ڕۆشنبیریی ژنان لە جیهاندا بەهۆی هێژموونیی ئایدۆلۆژیا، جوغرافیا و پێشکەوتنی وڵاتانەوە، کاریگەریی نەرێنیی لە سەر ژنان دانا و بەڕاستی زۆرێک لـــە هـــەڵاواردن و بۆشـــاییی چینایەتـــی و باڵادەستی و ژێردەســـتیی دنیای پیاوانە، بە شـــێوەی خۆرســـک گوازرایەوە بۆ ناو بەرەی ڕۆشنبیریی ژنان.

فێمێنیزمی مارکسی، فێمێنیزمی لیبراڵ، فێمێنیزمی دینی، فێمێنیزمی ڕەنگی (ڕەش، زەرد و سپی)، فێمێنیزمی جوو، فێمێنیزمی جیهانـــی ســـێهەم و ،،، هتـــد، نموونەی ئەو ڕەوتگەلە بوون کە لە نێو بزاوی فێمێنیستیدا درووســـت بووە. ژنـــان کە هەمـــوو بەتێکڕا دەردێکی هاوبەشـــیان هەیـــە، دەبوا لە کاتی گیروگرفت و کێشـــەکاندا دەستی یەکتریان بگرتایـــە؛ بەڵام بـــە پێچەوانـــە و بەداخەوە ئەوان بە ســـەر ئایدۆلۆژیـــا و حیزبە ناکۆک و دژبەیەکەکانـــدا دابـــەش بـــوون و لـــە ناو ویســـت و داخوازییەکانی دنیای پیاوسالاریدا توانەوە. بە خەسارناســـیی بزاڤی فێمێنیستی، ناکۆکی، دژایەتـــی و بەربەرەکانێکانی نێوان ڕەوتە فێمێنیستەکان دەرئەکەون. بۆ نموونە، هەر یەک لە ڕەوتـــەکان خوێندنەوەیەکی تا ڕادەیەک جیاوازی لەســـەر پرسی ژنان هەیە و لە سەر ئەو بنەمایەش پەروەردە و ڕاهێنان ســـەبارەت بە ژنان ئەنجام ئەدەن. دژایەتی و ناکۆکییەکانـــی نێوان ڕەوتەکان بە شـــێوەی ســـەرەکی بریتین لـــە: زۆربـــەی ڕەوتەکان ڕەخنەیان لە «فێمێنیزمی مارکســـی ئەوەیە کە ئەو ڕەوتە، سەبارەت بە ژنان، تەنیا لایەنی ئابووریی زەق و بەرجەستە کردۆتەوە و کەمتر ئاوڕی لە بوارەکانی دیکە داوەتەوە»(فرهنگ اصطلاحات فێمێنیستی). فێمێنیزمی ڕەنگی «باســـی هەڵاواردنەکانی نێـــوان فێمێنیزمی سپی سەبارەت بە ڕەشەکان (ڕەشپێستەکان) و زەرد پێستەکان ئەکات».(هەمان سەرچاوە) فێمێنیزمـــی جیهانی ســـێهەم ڕەخنەیان لە

فێمێنیزمی وڵاتانی پێشـــکەوتوو و ڕۆژئاوایی ئەوەیــە کە «ئــەوان خۆیان بــە خوێندەوار، پێشــەنگ، ســەربەخۆ لــە بڕیــاردان و ... هتــد ئەزانــن و ژنانی جیهانی ســێهەم بە نەخوێنــدەوار، بەســتراوە و گیرۆدەی پیاو و بنەماڵە و منداڵ ئەزانن. هەر وەها وەک گەدا و شــوێنکەوتوویی ڕێبازە فێمێنیستییەکانی ڕۆژئــاوا حەســابیان بــۆ دەکرێ».(هەمــان ســەرچاوە) هەموو ڕەوتە فێمێنیستییەکان پێیان وایە کە «هەســتێکی دژە ســامی لە ناخــی فێمێنیزمی یەهوودا (جوولەکەکاندا) خۆی حەشــار داوە و بــە جۆرێک ئەو ڕەوتە فێمێنیســتییە ڕەگەزپەرەســتە»(هەمــان ســەرچاوە) و ... . ئەوەی لێــرەدا باس کرا، کورتە ئاورێکــە لە ناکۆکی و دژایەتیی نێوان ڕەوتە فێمێنیســتییەکان لــە جیهاندا. ژنان لە جیهاندا بە شــێوەی ناوبەناو و دوورگەیی (جزیــرەای) کەم تــا فرە مافی یاســایی و ئینســانیی خۆیانیان بەدەست هێناوە، بەڵام بەگشــتی ژنان لە ژێر چەرخی تەکنۆلۆژی و ئایدۆلۆژیادا پێشــێل ئەکرێن و هەم لە لایەن دەســەڵاتی سیاســییەوە و هەم لــە لایەن پێکهاتەی بنەماڵە و کۆمەڵگاوە دوو جار دەبنە قوربانی. پەروەردەی ســەقەت لە ڕاســتیدا دەتوانێــت وەک هۆکارێک بۆ دواخســتن و چەواشەکاریی مافەکانی ژنان لە قەڵەم بدەین. بۆ نموونە، پەروەردەیەک کە بە شــێوەی فرە ڕەهەنــد لە ژێر ناوی مافی ژنــان و ئازادیی تاکەکەسیدا بانگەشە بۆ ئارایشت و مۆد ئەکا. لەو کاتەدا بێجگە لەوەی هیچ مافێک بۆ ژنان دەســتەبەر نابێ، بەڵکو بە شێوەی ئاشکرا و ڕەوا پۆل پۆل ژنان بۆ کۆیلەتی و دنیای پۆڕن ڕادەکێشرێ. جا لەو دنیا ئاڵۆزەی فێمێنیزمدا کە چەواشەکاری لە تەشقی خۆیدایە، دەستی پیاوســالاری و نێرســالاری و ... پازڵەکانــی ڕەوتی ژنانە جێبەجێ ئــەکات. ئاخۆ ئێمەی کورد دەتوانین بە شەنوکەو کردنی ئەو ڕاستی و ناڕاســتییانە حەقیقەتی مافی ئینســانی و ئیخلاقی بۆ ژنان دیاری و دەستەبەر بکەین؟؟

ئایــا فێمێنیزمــی کــوردی بــە هەموو ڕەوتەکانییەوە ئەتوانێ میکانیزم و نەخشەڕێگا بۆ پێناســەی مافی ئافرەت لە کوردســتان و سروشــتە کۆمەڵایەتــی و کلتوورییەکــەی دیاری بکات؟

واقیعــی پەروەردەی ژنان: ڕێنســانس و پیشەســازی و بەگشــتی تێکنۆلــۆژی، هەر هەمووی لە ســەر دەســتی پیــاوان ئەنجام دراوە و هەروەها پیاوان بە شــێوەی مۆدێرن دیاردەی پیاوســالاریان گوازتۆتــەوە بۆ ناو دنیای پێشــکەوتوو. بۆ نموونــە لە بوارەکانی میعمــاری، هونەر، زانســتی پزیشــکی و ... هتددا بە شــێوەی نهێنی و شاراوە، دیاردەی پیاوســالاری ئەبینرێ. ڕەخنەی فێمێنیستی ســەبارەت بە بەرگیری لــە منداڵبوون دەڵێ کە زانستی پزیشــکی ئەگەر پیاوسالار نییە، بۆچی بۆ بەرگیری لە منداڵبوون سەبارەت بە پیاوان تەنیــا یەک ڕێکاری بەرگیریی دیاری کراوە بەڵام سەبارەت بە ژنان دەیان ڕێکاری بەرگیری لە زاوزێ هەیە.

ژنان بەگشــتی و ژنی کــورد بەتایبەتی، ئامادەیــی ڕووبەڕووبوونــەوەی دنیای نوێ و مۆدێرنی نەبــووە و نییە و تەنانەت پیاوانیش لــەو بوارەدا کێشــەیان هەیــە. ئامادەیی بۆ ڕووبەڕووبوونەوە، پێویســتی بــە ڕاهێنان و پــەروەردە هەیە. پەروەردە و ڕاهێنان بۆ ژنی کورد جیاوازترە لە پەروەردەی ژنانی وڵاتانی دیکە. گەلی کورد هێشــتا بە مافە سەرەتایی و نەتەوایەتییەکانــی شــاد نەبــووە و هــەر ئیستەش بۆ دەستەبەرکردنی مافەکانیان لە خەباتی سەختدان. ژنی کورد لە ژێر باندۆری پەروەردەی دەســەڵاتەکانی تورک، فارس و عەرەب دایە. بەگشتی دەسەڵاتدارانی زاڵ بە ســەر کوردستاندا بۆ ئەوەی دان بە مافەکانی کــورددا نەنێن، تەنانەت زۆرێــک لە ماف و ئازادییە تاکەکەسی و کۆمەڵایەتییەکانیان لە خۆیان گرتۆتەوە، واتە نەتەوە باڵادەستەکانی

کوردستان، تامی ئازادیی ڕاستەقینەیان نەچێشتووە. ئەو دیاردەیە لە ئێراندا لە تەشقی خۆیدایە. پەروەردە و ڕاهێنان لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی دیکە جیاوازیی هەیە. ئەگەر هەڵسەنگاندن و پێوەرێک بۆ دۆخی ژنان لە چوارپارچەی کوردستاندا دیاری کەین، دەبینین کە کوردستانی ڕۆژهەڵات بە شێوەی سیستەماتیک چەوساوەترین پارچەی کوردستانە. ڕێژەی خۆکوشتن، دەستدرێژی، توندوتیژیی سێکسی، ماڵی، ڕۆحی، هەڵاتن، گیرۆدەبوون بە مادده هۆشبەرەکان، لەشفرۆشی، تەڵاق و ... لە ڕۆژهەڵاتدا لە بەشەکانی تر زیاترە. لە کوردستانی خۆرهەڵات پەروەردە بەگشتی و بەتایبەتیی ژنان لە چوار وێژمانی سەرەکی واتە «دین» ، «دەسەڵاتی سیاسیی زاڵ»، «عورف و بایەخە کۆمەڵایەتییەکان» و «ئەحزابی سیاسیی کوردستان»ەوە سەرچاوەی گرتوە. دیاردەی دین وەک وێژمانی سەرەکی و گشتگیر هەموو جمگەکانی کۆمەڵگای تەنیوەتەوە. بۆ نموونە سیکولارترین و چەپترین مرۆڤەکان لە کاتی هەستیاری وەک هاوسەرگیری پەنا دەبەنەوە بەر دین. سیستەمی سیاسی لە ڕێگای دەزگای ڕاهێنان و بارهێنان و دەزگاکانی ڕاگەیاندنەوە، کاریگەریی خۆیان لە سەر پەروەردەکردنی ژنان داناوە. عورف و داب و نەریت بریتییە لەو ڕێورەسمگەلەی کە پێوەندییان بە دین و سیستەمی سیاسییەوە نییە. دیاردەی عورف و نەریت بەزۆری لە بۆنە نەتەوەیی، زەماوەند و شادییەکان، هەرەوەزی و هتددا خۆی دەبینێتەوە. ئەو دیاردەیە لە ڕابردوودا لە ژیانی سوننەتیی کۆمەڵگادا کە ژنان شان بە شانی پیاوان بەشداریی کاروبارە کۆمەڵایەتییەکان بوون، بە چڕی هەستی پێ دەکرا. ئەحزابی سیاسیی کوردستان کاریگەریی بەرچاویان لە سەر کۆمەڵگای کوردستان و پەروەردەی ژنان هەبووە. ڕاکێشانی هەزاران ژن بۆ کاری سیاسی و چەکداری، نموونەی چالاکیی ژنانە. ئەڵبەت ئەحزابی ڕۆژهەڵات، بەهۆی دووری و دابڕان لە کۆمەڵگا و هەروەها نەبوونی میدیای بەهێز، نەیانتوانیوە ببن بە وێژمانی سەرەکی. هەر کام لەو وێژمانگەلەی سەرەوە بۆ خۆی کەموکورتیی تایبەتی هەیە و ئەو کەمایەسییانە نەیانهێشتووە پەروەردەیەکی تەندرووست و سەردەمیانە، ئاراستەی ژنانی کورد لە ڕۆژهەڵات ببێتەوە. لە کوردستانی خۆرهەڵات سیستەمی ڕاهێنان و بارهێنان هەم بە زمانی نارەسەنی کۆمەڵگا (فارسی) یە و هەم لە ناوەرۆکیشدا هەڵگری بابەتی ئایدۆلۆژیکیی شیعەگەرییە. وێژمانی دەوڵەتی لە زۆربەی ڕەهەندەکانی کۆمەڵگادا وەک زمان و ئاخاوتن، جلوبەرگ و بەگشتی لەسەر بنچینە نەتەوەییەکانی کورد شوێنی نەرێنیی داناوە و دەزگای ڕاگەیاندن بەتوندی لە پشت هەموو چەواشەکارییەکاندایە. دۆخی پەروەردەی گشتی لە ئێران چەواشەکارانەیە و لە کوردستان دوو قات تێکدەرانەیە و بەتایبەتیتر لە سەر ژنان زیاتر کاریگەریی نەرێنی و نێگاتیڤی بووە. ژنان کە پارێزەری زمانی دایکین، زیاتر لە پیاوان کەوتوونەتە بەر شاڵاوی فەرهەنگ و زمانی سەقەتی ناوەند.

یەکێ لە فاکتە گرنگ و هەستیارەکان کە لە سەر پەروەردەی ژناندا دەوری بەرچاو و براوەی هەیە، پرسی زمانە. ژنان لە قەوارەی زماندا پەروەردە ئەبن و هەتا زمان دەرەتانی پێشکەوتن و گەشەی ببێ، بێگومان ئاخێوەرانی پێش ئەکەون. لە ڕابردوودا بەهۆی زاڵبوونی بابەتە مەعنەوی و ئیخلاقییەکانەوە زمانیش لە ژێر کارتێکەری و هێژموونیی ئەو بابەتەدا، ڕەگەزایەتی کراوە. ڕەگەزایەتیبوونی زمان حەکایەتە لە درووستبوونی دوو جیهانبینیی جیاواز لە نێوان نێر و مێدا. بۆ نموونە، لە زمانەکانی ئینگلیزی و عەرەبیدا جێناوەکانی «She و He» و «هو و هی» سەلمێنەری ئەو وتەیەن

و تەنانەت لە شێوەزاری هەورامیدا کە یەکێ لە شێوەزارەکانی زمانی کوردییە، ئەو دیاردە ڕەگەزایەتییەی زمان بەدی ئەکرێ. پەرەسەندنی دیاردەی دین لە جیهاندا و درێژەکێشانی هێژموونییەکەی هەتا سەردەمی سەرهەڵدانی ئایدۆلۆژیا زەوینی و ماتریاڵیستییەکان لە سەدەی بیستەمدا وەک شێعر، گۆرانی، ڕۆمان، پەندی پێشینیان و ... هتدە. کاتێک زمان بە شێوەی یەکلایەنە و بە قازانجی پیاوان ڕەگەزایەتی کراوە، ئیتر بە شێوەی خۆڕسک و بەردەوام ڕەگەزی مێ لە تەمەنی منداڵیدا دەخاتە پەراوێزەوە و هەر ئەو زمانە ئەبێتە هۆی ئەوە کە بۆشایی لە نێوان ژن و پیاودا دروست ببێ. بەردەوامی و بەرهەمهێنانەوەی دیاردەی پەراوێز خستن و توندوتیژی لە دژی ژنان سەرەتا لە نێو بازنەی زمانەوە دەست پێدەکا و تەنانەت ژنان بۆ خۆیان لە دژی ژنان ئەو گورزە ڕەگەزایەتییەی زمان بەکار دێنن.

میکانیزم و ڕێکارەکانی پەروەردەی نیشتمانی

پەروەردەی ژنان پەروەردەیەکی هەستیار و گرنگە و ئەگەر لە سەر بنەما و شێوازی کلاسیک و تەنانەت ئایدۆلۆژیک ژنان بخرێنە بەر پرۆسە و پەروەردەی نیشتمانی، ئەوا سەر لە نوێ، ئەکەونە نێو بازنەی پەروەردە و بیری پیاوسالاریی سەردەم. کاتێک باسی نیشتمان دێتە پێشەوە، باسەکە بە شێوەی خۆڕسک پیاوەرەهەندانە ئەبێتەوە چونکە نیشتمان بریتییە لە جوغرافیایەکی دیاریکراو کە لە سەر هەندێک بنەما و تایبەتمەندی وەک زمان، خاک، جوغرافیا، مێژوو، شانازییە مێژوویی و بایەخە کۆمەڵایەتییەکان و ... هتد چەقی بەستووە. ئەو تایبەتمەندییانە ڕەگ و ڕیشەیان لە مێژوودایە و بە کورتی بەرهەمی پیاوسالارییە، هەر بۆیە ئەگەر ئاگادار نەبین، سەرلەنوێ مێژووی کۆمەڵایەتیمان (باش بووبێت یان نا) دەرحەق بە ژنان دووپات ئەبێتەوە. لە لایەکی دیکەوە پەروەردەی نیشتمانی، پەروەردەیەکی فەرمییە و هەم لە هەموو وڵاتانی جیهاندا ڕەچاو ئەکرێ و هەم پیاوان لە پەروەردەی نیشتمانیدا بەشدارن، هەر بۆیە پێویستە ژنانیش لەو پرۆسەیە بێبەش نەبن. لێرەدا ئەوەی پێویستە، سەبارەت بە پەروەردەی نیشتمانی ژنان لە ئیمڕۆدا ئاوڕی لێ بدرێتەوە، دەخرێتە بەرچاو.

زمانی نوێ

لە بابەت و چەمکە فێمێنیستییەکاندا زمانی نوێ بریتییە لە زمانێک کە لە توخم و ڕەگەزەکانی پیاوسالاری پاکژ کرابێتەوە و هەروەها بەشی ژنانیشی تێدا ڕەچاو کرابێ. بەکورتی، زمان لەو کاتەدا دەبێ ئاندرۆژنی کرابێت و ژنان وەک پیاوان بەشی خۆیان لە نێو قەوارەی زماندا ببیننەوە. زمان وەک ڕۆحی نەتەوە و یەکێ لە تایبەتمەندییەکانی پێکهاتە و نیشتمان، ڕۆڵی گرنگی لە پێوەندییەکان و گواستنەوەی زانیارییەکانی نێوان مرۆڤەکاندا هەیە. چارەسەریی توخمە ڕەگەزایەتیکراوەکانی دەروونیی زمان، بەڕاستی بەشی هەرە زۆری کێشە دەروونی، فیکری و ئەخلاقییەکانی پێوەندیدار بە ژنانەوە چارەسەر ئەکات. دەسپێک و سەرەتای چاکسازی لە زماندا بە دیموکراتیک کردنی زمانە. کاتێک زمان دیموکراتیک کرا، ئیتر دیاردە مۆدێرن و پێشکەوتنخواز و سەردەمییەکان لە بازنەی زماندا جێگیر ئەبن و دەبنە جێگرەوەی دیاردەی نەریتی و پیاوسالارییە باوەکان. بەدیموکراتیک کردنی زمان، واتا نەهێشتنی دیاردە نهێنی و باوەکانی وەک توندوتیژی، پۆرنۆگرافی و کەم نرخاندنی ژنان لە نێو وتە، ڕستە و دەستەواژەکاندا. دیموکراتیک کردنی زمان پێویستی بە ڕەچاوکردنی سیاسەتی درووست و سەردەمیانە هەیە. زمانی نوێی

فێمێنیستی ئاوڕ لە هەموو چەمک و بابەتە فێمێنیستییەکان ئەداتەوە.

ژن و ژینگە

زمانی نوێی فێمێنیستی بۆ ئەوەی کە گشتگیر بێ و بەردەوام لەگەڵ سەردەم، بەرۆژەڤ و نۆژەن بێتەوە، دەبێ لەگەڵ وێژمانی زاڵ لە کۆمەڵگادا تێکەڵ بێ و گەشەی پێ بدرێت. لە دنیای ئیمرۆدا لە هەموو کون و قوژبنێکی ئەو جیهانەدا بابەتی ژینگە بابەتی زاڵ و جیهانییە. لە ڕاستیدا زمانی مرۆڤایەتی بە لای ژینگەدا شکاوەتەوە و زۆربەی بابەت و چەمکەکان ڕوو لە کەمرەنگبوونەوە چوون و جێیان بۆ پرسی ژینگە خاڵی کردووە. ژنان وەک نیوەی حەشیمەتی سەر زەوی هەم کاریگەرییان لە سەر ژینگە هەیە و هەم لە ڕابردوودا زیاتر لە پیاوان گرێدراوی ژینگە بوون. بە درێژایی مێژوو، ژنان لە کاولکاریی ژینگەدا هیچ ڕۆڵێکی سەرەکی و پێشەنگانەیان نەبووە. شەڕە گەورەکان سەرەرای ئەوەی لە سەر دەستی ژنان ئەنجام نەدراوە، بەڵکو خەسارمەندی سەرەکی، ژنان و منداڵان بوون. ئێکۆفێمێنیزم وەک ڕەوتێکی پێشکەوتوو و ژینگەپارێزانەی ژنانە، بابەتگەلێکی هێنایە ئاراوە کە «ڕەوتی تێکدەرانە و سەرمایەداریی پیاوسالارانەی ڕووبەڕووی تەنگەژە ئەکردووە.»(هەمان سەرچاوە) لەو چەن ساڵەی دواییدا پرسی ژینگە (وشکەساڵی، لافاوەکان، پیسبوونی ئاو، هەوا و خاک، سووتانی دارستانەکان، سەرهەڵدانی نەخۆشینە گشتگیر و جیهانییەکانی وەک کۆرۆنا و ...) هۆکارگەلێکی سەرەکی بوون بۆ زاڵبوونی وێژمانی ژینگە و درووستبوونی زمانی ژینگەیی. لە کوردستان لە مێژە زمانی کوردی بە هۆکارگەلی وەک جوغرافیای سرووشتی و دۆخی ژیانی کۆمەڵایەتی و بەشداریی ژنان و پیاوان لە دەرەوەی ناوماڵ و لە باوەشی ژینگە، ڕەنگ و بۆنی زمانێکی ژینگەیی بە خۆوە گرتووە. زمانی کوردی لایەنی ژینگەیی بەهێزە و گەشەپێدان و بووژانەوەی ئەو بوارەی زمانی کوردی، ئەم زمانە بەرەو زمانی هاوبەشی ژنان و پیاوان و دیموکراتیک بوون دەبات. زمانی کوردی پوتانسێل و توانستی ئاندرۆژنی کردنی هەیە و بووژانەوەیشی لە دەستی دەزگای دەسەڵات، نووسەران، ڕێکخراوە مەدەنییەکان و ئەحزابدایە. بۆ کوردستانی ڕۆژهەڵات کە دەسەڵاتێکی سەرکوتگەر وەک کۆماری ئیسلامی، کۆلۆنیی کردوە و هەموو مافەکانی سەرکوت و بەربەست کردووە پەروەردەی نیشتمانیی، لە نێوان ڕێکخراوەکانی ژنان و منداڵپارێزەکان، ئەحزاب و ڕۆناکبیراندا دەستاودەست دەبێتەوە و ئاڵوگۆڕی پێ دەکرێ. کاریگەریی ئەو ناوەندە ڕۆشنبیرییانە لە سەر یەکتر بە جۆرێکە کە ئەتوانین بڵێین کە چالاکیی ڕێخراوەکانی ناوخۆ هاوتەریب و هاوکوفی ئەحزابی سیاسیین. یەکەمین هەنگاو بۆ دروست کردنی بناخەیەکی پتەو بۆ پەروەردەی نیشتمانیی ژنان، بە کوردی کردن(کوردیزە)ی هەموو چەمک و بابەتە پێوەندیدارەکانی تایبەت بە پەروەردەیە. هەنگاوی دووهەم ئەوەیە کە ڕێکخستنەکانی ژنان دەبێ لە سەر واقیعی کۆمەڵگا پێک بێن؛ بۆ نموونە لە کوردستانی خۆرهەڵات، چەندین پێکهاتە و کەمینەی ئاینی هەن، هەر بۆیە پێویستە ئەو پێکهاتانە لە سەر بنەمای هزری خۆیان، بزاڤی فێمێنیستی ڕێک بخەن بۆ نموونە فێمێنیزمی ئایین و مەزهەبەکانی(یارسان، سوننە، شیعە و ،،،). ئەو ڕەوتگەلە ئەگەر لە ناو پێکهاتەیەکی گشتیدا بە ناوی ژنانی خۆرهەڵاتدا یەک بگرنەوە، ئەوا هەم ڕەنگ و ڕووالەتێکی دیموکراتیک بەخۆوە دەگرێ و هەم ژنان لە ژێر چەتری بیروبڕوای ئایینی خۆیاندا بەرەو یەکگرتوویی، کرانەوە بەرووی جیهانی نوێ و دیموکراتیزاسیۆن دەڕۆن.

ئەسڵە بنەڕەتییەکانی خوێندن و پەروەردەی نیشتیمانی و نەتەوەیی لە کوردستاندا

ئیبراهیم ساڵح ڕاد

"کولتووری ئازادیخوازی و ڕزگاریخوازانە بووەتە سیمای هەرە ئاشکرای ئینسانی کورد. لە لایەکی دیکەشەوە ژیان و ململانێ و بەرخۆدان و بەربەرەکانێ دەگەڵ داگیرکەران و پەلاماردەرانی کوردستان، ڕۆڵەکانی گەلی کوردی دەگەڵ زۆر لایەنی فەرهەنگی ئەوان ئاشناکردووە. ئەو پەیوەندییە نابێ ببێتە مایەی خۆبەکەمزانی و خۆبەکەمگریی ئینسانی کورد. ڕاست بە پێچەوانەوە، پێویستە کولتورو فەرهەنگ و سیاسەتی ئێمە وەک نەتەوە بەهێزتر بکات، بە جۆرێک کە باشتر لە کڵ بێینە دەر وهەستی نەتەوایەتیمان تۆختر و بەهێزتر بکات."

سەرەتا

لەو وتارەدا، بەکەڵک وەرگرتن لە ئەزموونی کار و خوێندنەوەی خۆم و هەروەها لەبەر رووناکاییی پرۆگرامەکانی پەروەردە و فێربوون لە نۆروێژدا، هەوڵ دەدەم ئەو هێڵە گشتییانەی کە دەکرێ وەک ئەسڵە بنەڕەتییەکانی پەروەردە و فێرکردن لە کوردستاندا، هەموو پرۆگرامەکانی دیکەی پەروەردە و خوێندن و فێربونیان لەسەر بنیات بنرێ، پێشنیار دەکەم.

وتارەکە لە سێ بەشی سەرەکی پێک دێت. لە پێشەکیی باسەکەدا هەوڵ دەدەم بایەخی ئەو ئەسڵە گشتییانە، وەک بەردی بناخەی پەروەردە و فێرکردنی نیشتیمانی روون کەمەوە. دوایە زۆر بەکورتی پرەنسیپ و بایەخە بنەڕەتییەکانی پەروەردە و خوێندن و فێربوون، دەخەمە بەرباس.

بەشی یەکەم: ئەو بایەخ و نرخە بنەڕەتییانەی کە پێویستە پەروەردەی ئێمەیان لەسەر بنیات بنرێ.

بەشی دووهەم: پرەنسیپە گشتییەکانی پەروەردە و فێربوون و گەشەسەندن و پێگەیشتن.

بەشی سێهەم: ئەسڵە بنەڕەتییەکانی کار و پراکسیسی قوتابخانە و ناوەندەکانی پەروەردە و فێرکردن.

پێشەکی
گرینگیی ئەو ئەسڵە گشتییانە لەچیدایە؟

ئەو سێ ئەسڵە گشتییانە بە سەر یەکەوە، بە کۆڵەکەی هەموو بەرنامە و پرۆگرامەکانی پەروەردە و فێرکردن بە حیساب دێن. هەموو منداڵان و لاوان و خوێندکاران، کە بە قۆناخەکانی پێش سەرەتایی و سەرەتایی و ناوەندی و ئامادەیی و لقەکانی دیکەی خوێندنی پیشەییدا تێدەپەڕن، پێویستە لەبەر رووناکاییی ئەو سێ ئەسڵە بنەڕەتییەدا، پەروەردە بکرێن و باربهێنرێن. ئەو ئەسڵانە، ئەو بایەخ و نۆرم و نرخانە لە بەرنامەکانی خوێندن و پەروەردەدا بەرجەستە دەکەن، کە وەک ئەستێرەی ڕێنیشاندەر، نەتەوەی کورد وکۆمەڵگای کوردستان بۆ پێشەوە ئاراستە دەکەن. ئەو ئەسڵانە، هەموو پرۆسەی پەروەردە و فێربوون، دەگرنەوە. بۆیە هەموو ئەوانەی لەو پرۆسەیەدا ئەرک و بەرپرسایەتییان لەسەر شانە، پێویستیە پەیڕەوییان لێ بکەن و تێکۆشن لەکاری ڕۆژانەی خۆیاندا دەکاریان بکەن.

پەروەردە و فێربوون لە کوردستاندا، بە هاوکاریی ماڵ و کۆمەڵگا، پێویستە دەرگای دونیای ئەمڕۆ و سبەی بەرووی قوتابیدا بکاتەوە. خوێندکار لەگەڵ کولتوور و فەرهەنگی نیشتیمانی و نەتەوەیی و جیهانی ئاشنا بکا و توانایی و لێوەشاوەییەکانی، لە ڕێگای وەدەستهێنانی شارەزاییە تەکنیکی و زانستییە جۆراوجۆرەکانەوە بەرێتە پێش، تا بتوانێ لە کۆمەڵگادا، وەک کەسایەتییەکی کارا و دیموکرات کار بکا و هەڵسوڕێ، ماڵیات بدا و ئەرکی خۆی بەڕێوەبەرێ و ئازایانەش بەرگری لە ماف و ئازادییەکانی خۆی و گەل و خەڵکانی دیکە بکات.

پەروەردە و فێربوونی ئێمە پێویستە لەسەر بناخەی ئەو نرخە جەوهەرییە کوردستانی و ئینسانییانە، ئەو داب و نەریتە ڕەسەنە کوردستانی و ناوچەیی و جیهانییانە، کە لەگەڵ ستانداردە نێونەتەوەییەکانی مافی مرۆڤ دێنەوە، بڕواتە پێش. دیموکراسی. برایەتی، ئاشتی، تۆلێرانس، عەداڵەت و عەداڵەتخوازی، یەکسانیی نێوان ژن و پیاو، ڕێز لە کەرامەتی مرۆڤ و ماف و ئازادییە بنەڕەتییەکانی ئینسان، بەشێکی بەرچاوی ئەو بایەخە ئەساسییانەن.

ئینسانی کورد پێویستە هەموو ئەو شارەزاییانە فێربێت کە بۆ ژیان و کار لە کۆمەڵگایەکی هاوچەرخ و مۆدێرندا،

پێویستی پێیەتی. ئەوە ئەرکی پەروەردەیە ئەو ئامانجە وەدی بێنێ. لە پێناوی ئەو مەبەستەدا ئەو پرەنسیپە بنەڕەتییانە پێشنیار دەکەین کە دەبێ سیستەمی پەروەردە و فێرکردنی نیشتیمانی لە کوردستاندا، لەسەریان بنیات بنرێ.

ئەوبایەخ و نرخە بنەڕەتییانەی کە پێویستە پەروەردەی ئێمەیان لەسەر بنیات بنرێ

١ لێرەدا ئەو نرخ و بایەخانە دەخەینە بەرباس کە کۆمەڵگای کوردستان و مێنتاڵیتەی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ڕۆحیی ئینسانی کورد و نەتەوەی کوردیان لەسەر دادەمەزرێ. ئەو نرخانە بە بەردی بناخەی کۆمەڵگای مۆدێرن و دیموکراسی لە کۆردستاندا دادەنرێن و یارمەتیمان دەدەن کە پێکەوە بژین و کاربکەین و بڕۆینە پێش.

٢ ئەونرخانە وەک نەتەوەیەکی سەربەخۆ لە فۆرممان دەدەن و بە هەموو جیاوازییەکانمانەوە، دەگەڵ یەک ئاوێتەمان دەکەن. ئەو نرخانە لەو داب و نەریت و ڕێوشوێن و بایەخانەدا خۆیان نیشان دەدەن کە لەو دین و مەزهەب و ڕوانگە سیاسی و فەلسەفییانەوە سەرچاوەدەگرن، کە لە کوردستاندا هەن و لەگەڵ نۆرمە گشتییەکانی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکاندا دێنەوە. پەروەردە ئەو بایەخانە زەق دەکاتەوە و دەیانکاتە بەشێکی جیانەکراوە لە کەسایەتیی ئینسانی کورد. قوتابخانە و مامۆستایان تێدەکۆشن ئەو نرخانە بکەنە چرای ڕێنیشاندەری هەموو کار و بەرنامەکانیان لەکاتی فێرکردن و پەروەردەکردنی منداڵەکان و لاوەکاندا. لە پرۆسەی پەروەردە و فێربووندا قازانج و بەرژەوەندییەکانی قوتابی دەخرێنە پێش هەر شتێکی دیکەوە. مامۆستا بە تایبەتی و سیستەمی پەروەردە، پێویستە ئامێز بۆ هەموو کەس لە کوردستاندا بکاتەوە و مەیدانی هەڵدان و گەشەی بۆ دروست کات.

بایەخ و کەرامەتی ئینسان

سیستەمی پەروەردە پێویستە تێکۆشێ کە ڕێزگرتن لە کەرامەتی مرۆڤ و بەهێزکردنی ئەو بایەخانەی پەیوەندیان بەووە هەیە، بکاتە ئامانجی سەرەکیی پەروەردە وفێرکردن و پرۆگرامەکانی خوێندن وڕاهێنان. عیززەت و کەرامەتی مرۆڤ، بەرز و پیرۆزڕادەگیرێ و لە هیچ هەلومەرجێکدا، نابێ هێرش و پەلاماری بکرێتەسەر. سەرەڕای هەموو ئەو جیاوازییانەی نێوانمان، مرۆڤەکان بایەخی وەک یەکیان هەیە. کاتێک مامۆستا لە کاری ڕۆژانەیدا ڕێز و حورمەت بۆ قوتابییەکەی دادەنێ، ئەوە بەکردەوە کەرامەتی ئینسانیی خوێندکارەکەی بەرز دەنرخێنێ و لەهەمان کاتدا لەنێو پۆل و قوتابخانەشدا، لەنێوکۆڕی گشتیی هاوپۆلەکانی قوتابییەکەشدا، پلەوپایەی ئینسانیی قوتابی بەرزدەکاتەوە و ئەوانیش فێردەبن دەگەڵ یەکتر ئاوا ڕەفتار بکەن. بەوجۆرە ئەو هەڵسوکەوتە دەگوێزرێتەوە بۆ نێو کۆمەڵگاش و ماف و ئازادییەکانی مرۆڤ لە نێو خەڵکدا و لە پەیوەندیی نێوان ئینسانەکاندا، بەرجەستە دەبنەوە.

مافەکانی مرۆڤ لە عیززەت و کەرامەتی مرۆڤەوە سەرچاوەدەگرن و بە بەردی بناخەی دەوڵەتی قانوون دادەنرێن. ئەو مافانە بریتین لەو نۆرم و ستانداردە جیهانییانەی کە لە ئاستی نێونەتەوەییدا پەسندکراون وهەموو مرۆڤەکان، بە هەموو جیاوازییەکانی نێوانیانەوە، لە هەر کوێی ئەو سەرزەوییە بن و لە هەر جێیەکەوە هاتبن، دەگرنەوە. لەو نێوەدا کۆنڤانسیۆنی مافەکانی منداڵ، کە لە پەیوەندی دەگەڵ منداڵان و مێرمندالان و لاواندا، بە بەشێکی

گرینگی میکانیزمە نێونەتەوەییەکانی مافی مرۆڤ دادەنرێت، شوێنێکی تایبەتی هەیە و سیستەمی پەروەردەی ئێمە لە کوردستان، لەسەریەتی، لە کاری خۆیدا، قورساییەکی زۆرتری بخاتە سەر. پەروەردە و فێرکردن بە گشتی پێویستە لەهەموو ئاستەکانیدا. لەگەڵ مافەکانی مرۆڤ و پرەنسیپەکانی مافی مرۆڤدا هاوئاهەنگ بکرێ. جیا لەوەش لەهەموو قۆناخەکانی خوێندن و پەروەردەدا، قوتابی پێویستە زانیاریی سەبارەت بە مافەکانی مرۆڤ وەدەست بێنێ. بەومانایە کە دەبێ خوێندنی ماف و ئازادییەکانی مرۆڤ، لە خشتەی رۆژانە و هەفتانەی دەرسەکانی قوتابخانەدا، جێگای تایبەتی و گرینگیی خۆیان بۆ بکرێتەوە. لەو رێگایەوەیە کە ئەو نۆرمانە، کە بنچینەی ئاشتی و برایەتی و عەدالەتن، جێگای خۆیان دەکەنەوە و دەبن بە بەشێک لە کەسایەتیی ئینسانی کورد وتایبەتمەندیی کۆمەڵگای کوردستان.

یەکسانی و هاوبایەخی لە نێوان ئینسانەکاندا، لەو بایەخە ئینسانییانەن، کە مرۆڤ لە سەرتاسەری مێژووی خۆیدا، لە پێناوی جێگیرکردنیاندا خەباتی کردوە. بەوحاڵەش هێشتاش پێویستە پەروەردە بەگشتی و ناوەندەکانی خوێندن بەتایبەتی، کاری زۆرتریان لەسەر بکەن تا باشترجێگیربن. مامۆستا، قوتابخانە و پەروەردە، پێویستە بە شێوەیەکی یەکسان و دادپەروارانە، بێ هیچ چەشنە جیاوازی دانانێک، هەڵسوکەت و رەفتار دەگەڵ هەریەکێک لە قوتابییەکاندا بکات. جیا لەوە قوتابییان دەبێ دەرفەت و شانسی وەک یەکیشیان بدرێتێ، تا بتوانن، بە شێوەیەکی سەربەخۆ بریار بدەن و هەڵبژێرن. قوتابخانە و پەروەردە بەگشتی، پێویستە رێز لە جیاوازییەکانی نێوان قوتابییەکان بگرن. ئەو رەنگاورەنگییەی نێوان منداڵەکان، ئەو جۆراوجۆرییەی لە نێو قوتابییان و خوێندکاراندا هەیە، دەبێ بە هێند بگیرێ و بە رەسمیش بناسرێ. پەروەردە لە سایەی ئەو رەنگاورەنگیە، بە مایەی دەوڵەمەندی بزانێ و وەک کەرەسەیەکی بەنرخ لە پرۆسەی پەروەردە و فێرکردندا، بەکاری بێنێ و ئیلهام و هێزی لێ وەرگرێ. قوتابخانە دەبێ ئەو دەرفەتە، ئەو فەزایە بۆ هەموو قوتابییەکان دروست بکات، کە هەست بە بوونی خۆیان و پەیوەندیی توندی خۆیان دەگەڵ پۆل و قوتابخانە و کۆمەڵگای دەوروبەیان بکەن. واتە خۆیان لەو چواچێوەیەدا بدۆزنەوە. هەمووومان پێویستە بە ئێسک و پێستەوە لەوە حاڵی بین کە هەر لەوکاتەدا کە جیاوازیمان لە نێواندا هەیە، هاوبایەخین و لەسەرمانە بە رێز و حورمەتەوە رەفتاردەگەڵیەکتر بکەین. بۆیە زۆرگرینگە پەروەردە بایەخ بە جیاوازییەکانی نێوان قوتابییان بدات، بە هێندیان بگرێ و بیانبینێ و بەرەسمیان بناسێ. سەرەرای ئەوەش قوتابخانە پێویستە ئەوەمان فێرکات کە بەو هەموو جیاوازییانەشمانەوە، ئێمە ئینسانەکان بەهەزار و یەک داوی دیتراو و نەدیتراوە وە، پێکەوە بەستراوینەتەوە.

مرۆڤەکان ناسکن و توشی هەڵەش دەبن. بۆیە لێبوردن، هاوپەیوەندی نیشاندان دەگەڵ یەکتر، هاوکاری و چاکە دەگەڵ یەک، چاوپۆشی لەهەڵەی یەکتر، خۆشەویستی بۆ یەکتر، پشتیوانی لە یەکتر، لەو شتە پێویستانەن کە ئینسانەکان لە پرۆسەی گەشەسەندن و پەروەردەبونی خۆیاندا پێویستە تاقییان بکەنەوە و لەگەڵیان رابێن، بە جۆرێک کە ببنە عادەتی ژیانی رۆژانەمان.

ئازادیی عەقیدە و ویژدان و ئازادیی بەیان، لە پرەنسیپە بنەرەتییەکانی جارنامەی جیهانیی مافەکانی مرۆڤن. پەروەردە لەسەریەتی ئەو نۆرمانە بەرجەستەبکات، رۆح و گیانیان وەبەربنێ. بەجۆرێک کە

هەموو بتوانن بە ئازادی بیربکەنەوە و بە ئازادیش عەقیدە و بیروباوڕی خۆیان دەربڕن. قوتابییان دەبێ لەسەرتاسەری پرۆسەی پەروەردە و فێربووندا، فێربن کە چۆن ڕێز و حورمەت لە کەرامەت و عیززەتی مرۆڤ دەگرن. لەوەش زیاتردەبێ ئەوەش فێر بن کە ئەوان خۆیان چۆن دەتوانن ئەو ڕێز وحورمەتە پەرەپێ بدەن.

شوناس و ناسنامە، هەمەچەشنیی فەرهەنگی و فرە کولتووری

سیستەمی پەروەردە بەگشتی و قوتابخانە بە تایبەتی، پێویستە زانیاری لەسەر چۆنیەتیی پەرەسەندنی مێژوویی و کولتووریی مرۆڤ بداتە قوتابی، بەجۆرێک کە هەر قوتابییەک و هەر تاکێکی کۆمەڵ بتوانێ شوناس و ناسنامەی خۆی ئازادانە گەشە پێ بدا و لە چوارچێوەی کولتوور و فەرهەنگی گشتیدا، شوێنی تایبەت بە خۆی بدۆزێتەوە. بۆ ئەو مەبەستە پێویستە کە قوتابخانە و کۆمەڵگا بەگشتی فەرهەنگێکی کراوەیان هەبێت و توانای ئەوەیان تێدا بێت کە باوەش بۆ هەموو قوتابییان و هەموو ئینسانەکان بکەنەوە و کەس هەڵنەوێرن و جیاوازی بەکەس نەکەن.

بۆ ئەوەی قوتابی و تاکی کورد بتوانێ ناسنامە و شوناسی سەربەخۆی خۆی پەیدا بکات، پێویستە پەروەردە و قوتابخانە دەرفەتی ئەوەی بۆ برەخسێنن کە شارەزایی لەسەر مێژوو وکولتوور و فەرهەنگی نەتەوەیی خۆی پەیدا بکات. تەنیا لەو ڕێگایەوەیە کە ئینسانی کورد پەیوەندییەکی توندوتۆڵ دەگەڵ نەتەوەی خۆی و نیشتمانی پەیدا دەکا و هەستی کوردستانی بوون لە ناخیدا ڕەگ دادەکوتێ وغرووری میللی و نیشتیمانیی لەلا دروست دەبێت.

لەو ڕێگایەوە قوتابییان دەگەڵ ئەو بایەخانە، دەگەڵ ئەو دابونەریت و نرخە کولتووری و مێژووییانە ،کە ڕۆڵەکانی نەتەوەی کورد وەک نەتەوەیەکی سەربەخۆ و زیندوو، کە لەسەر نیشتیمانی هەزاران ساڵەی خۆی دەژی و بەشێک لە مرۆڤایەتیی گەورەتر پێناسەدەکەن، ئاشنادەبن. لەونێوەدا فەرهەنگ و کولتووری کوردی، زمان و ئەدەبیاتی کوردی بە هەموو زاراوە و بنزاراوەکانەوە، ئەو بایەخە ئایینی و مەزهەبییە جۆراوجۆرانەی خەڵکی کوردستان پەیڕەوییان لێ دەکەن، ڕووداوە مێژووییەکان و بەسەرهات و سەربردەکانی نەوەکانی ڕابردوومان، تێکەڵ لەگەڵ بایەخە بەرزەکانی مرۆڤایەتی و گەلانی دیکە بەگشتی و بەتایبەتی فەرهەنگی دێموکراسی، دەتوانن ببنە دەسمایەی گەورە بۆ قوتابخانە و سیستەمی پەروەردەی ئێمە تا لەو ڕێگایەدا هەنگاو هەڵگرن. فەرهەنگ و کولتوور و زمان و ئەدەب و داب و نەریتی کەمایەتییە نەتەوەیی و ئاینی و مەزهەبی و زمانییەکانی خەڵکی کوردستان، بەشێکی گرینگ و هەرگیز جیانەکراوەی کولتوور و فەرهەنگی کوردستانین و سیستەمی پەروەردە و فێرکردن، دەبێ بایەخیان پێ بدا، بیانباتە پێش و کاریان لەسەربکا و بە هێندیان بگرێ و دەرفەتی گەشە و هەڵدانیان بۆ بخولقێنێ. بەو شێوەیە فەرهەنگ و کولتووری هاوبەشی کوردستانی دروست دەبێ و دەگوێزرێتەوە بۆ نەوەکانی داهاتوومان.

ئەو کولتوور و فەرهەنگە هاوبەشە کوردستانییە زۆر گرینگە تا ڕۆڵەکانی نەتەوەی کورد خۆیان بناسنەوە و هەستی هاوفەرهەنگی و هاوچارەنووسی وهاوپەیوەندییان لەنێواندا دروست و بە هێزبێ. ئەمەش بە نۆرەی خۆی ناسنامەی تاکی کوردستانی، کە لە چوارچێوەی فەرهەنگ و کولتووری

کۆمەڵگای کوردستاندا دروست بووە و لە ڕەوتێکی مێژوویی درێژخایەندا فۆرمی گرتووە، بەهێزدەکات. ئەو چوارچێوە بەرینە هاوبەشە کولتورییە، جێگای کولتوور و فەرهەنگە جۆراوجۆرەکانی تێدا دەبێتەوە و مەیدانێکی بەرین بۆ گەشەی هەمووان لە چوارچێوەی خۆیدا دەکاتەوە. بەو جۆرە ئینسجامی میللی و هاوپەیوەندیی نەتەوەیی لە نێو ڕۆڵەکانی نەتەوەی کورد و خەڵکی کوردستاندا دروست دەبێت. لە قوتابخانە و ناوەندەکانی دیکەی پەروەردە و فێرکردندا، منداڵان، لاوان، خوێندکاران، فێردەکرێن کە گوێ لە سەرنج و بیروڕا و هەڵوێستی جیاوازی یەکتر بگرن و بە سنگفراوانییەوە تۆڵێرانس لە خۆیان نیشان دەن و لەو شوێنەش کە پێوستە، ڕەخنە بگرن و پێرسپێکتیڤی خۆیان و ڕوانگەکانی تایبەت بە خۆیان بەیان بکەن و بۆ بردنەپێشیان بە شێوەیەکی ئوسولی و دیموکراتیک لە ئیمکانات و کانالە جۆراوجۆرەکانی بەشداری و شوێندانان کەڵک وەرگرن. کۆمەڵگایەکی فرەفرهەنگی، فرەکولتوری، فرە نرخ و فرەچەشن، دەرفەت بۆ دروست بوونی شوناس و ناسنامەیەکی بەهێزی کوردستانی پێک دێنێ.

قوتابخانە و پەروەردە لەسەریانە توانا و لێوەشاوەییەکانی قوتابی بۆ بەکارهێنانی زمان، بە هەموو شێوەکانیەوە، بە هێز و پەرە پێ بدەن. گەشەپێدانی شوناسی زمانی لەلای قوتابی، یەکێک لە ئەرکە گرینگەکانی قوتابخانەیە لە کوردستان. مەبەست ئەوەیە کە سیستەمی پەروەردە و فێرکردن لە کوردستاندا پێویستە هێندە سەرمایەگوزاری لەسەر خوێندن و پەرەپێدانی زمان و ئەدەبیاتی کوردی بکات، کە قوتابی بتوانێ بە ئاسانی و بە دڵنیاییەوە زمان بۆ بیرکردنەوە، بۆ فێربوونی زیاتر، بۆ کۆمیونیکاسیۆن(پەیوەندیگرتن)، بۆ دروست کردنی ڕایەڵەیەکی بەرینی کۆمەڵایەتی، بۆ داهێنان و گەڕان بەدوای مانا و جوانی و زانیاریدا، بەکاربێنێ. زمان ناسنامە و ئاگاهیی کولتووری و فەرهەنگیمان دەداتێ. لە کوردستان، زمانی کوردی بە هەموو زاراوەکانیەوە و زمانی کەمایەتییەکانی دیکەی خەڵکی کوردستانیش وەک یەک و بێ جیاوازی، لە قوتابخانەکانماندا و لە لایەن سیستەمی پەروەردە وە، سەرمایەگوزارییان لەسەردەکرێ. قوتابی و تاکی کورد پێویستە زانیاری سەبارەت بە زمان و ئەدەبی کوردی و زمان و ئەدەبیاتی گەلانی دیکەی دانیشتووی کوردستان هەبێ، تا بتوانێ لە و دەرفەتانە کەڵک وەرگرێ کە لە کۆمەڵگای فرەفەرهەنگی کوردستاندا لە ئارادان. تا بتوانێ لە ژیانی ڕۆژانەیدا لەو دابونەریتە جۆراوجۆرانە تین و هێز بۆ ژیان و چوونەپێش وەرگرێ کە لە کۆمەڵگای کوردستاندا بەرچاودەکەون و بە سەرچاوەی دەوڵەمەندیی کولتووری کوردی بە حیساب دێن. هەموو قوتابییان لە کوردستان و هەموو تاکێکی کورد پێویستە وێرای زمانی دایکی، چەند زمانی دیکەی ناوچەیی و جیهانیش بزانن و لە کار و ژیانی ڕۆژانەدا کەڵکیان لێ وەرگرن تا بتوانن بازاڕ و فەرهەنگی کوردستان بە بازاڕ و فەرهەنگی ناوچەکانی دوور و نزیکی کوردستانەوە ببەستنەوە و هەڵدانی ئابووری و فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی دەستەبەربکەن.

کوردستان بە درێژایی مێژوو، بە گوێرەی هەڵکەوتە جوگرافیاکەی خۆی، هەمیشە کەوتۆتە بەر کاریگەریی سیاسەت و فەرهەنگ و کولتووری نەتەوە و گەلانی دیکەی ناوچەکە. بە تایبەتی دوای دابەشبوون و سەرلەنوێ دابەشبوونەوەی کوردستان، ئەو دیاردەیە زەقتر خۆی نیشان داوە. ئەوە بۆسەدان ساڵ دەچێ، هەوڵدان بۆ سەرکوت وسڕینەوەی

ناسنامەی کوردستانی، سیاسەتی ڕەسمیی ئەو حکومەتانەیە کە کوردستانیان لە نێوان خۆیان دا دابەش کردووە. لەو پەیوەندییەدا تەنانەت بۆ بردنەپێشی سیاسەتەکانی خۆیان ڕەفتاری ئیستعماری و تەنانەت فاشیستیشیان لەخۆیان نیشان داوە. هیچ گومانی تێدا نییە کە ناسنامەی کوردستانی و شوناسی نەتەوایەتیی ئێمە لەو ململانێ و خەبات و بەربەرەکانێ و بەرخۆدان و ڕاپەڕینانەدا، شکڵی گرتووە، خەملیوە و پوختەتر بووە. ئەو بەربەرەکانێیە گەلی کورد و ڕۆڵەکانی خەڵکی کوردستانی لە مەیدانی خەبات بۆ ئازادی و مافە ئینسانییەکانی خۆیاندا، قاڵ کردوونەتەوە. ئەو مێژووە دوور و درێژە کە پڕیەتی لە حەماسە و بەربەرەکانێ، خسڵەتێکی تایبەتی بە ڕۆڵەکانی کوردستان بەخشیوە. کولتووری ئازادیخوازی و ڕزگاریخوازانە بووەتە سیمای هەرە ئاشکرای ئینسانی کورد. لە لایەکی دیکەشەوە ژیان و ململانێ و بەرخۆدان و بەربەرەکانێ دەگەڵ داگیرکەران و پەلامارەدرانی کوردستان، ڕۆڵەکانی گەلی کوردی دەگەڵ زۆر لایەنی فەرهەنگی ئەوان ئاشناکردووە. ئەو پەیوەندییە نابێ ببێتە مایەی خۆبەکەمزانی و خۆبەکەمگریی ئینسانی کورد. ڕاست بە پێچەوانەوە، پێویستە کولتورو فەرهەنگ و سیاسەتی ئێمە وەک نەتەوە بەهێزتر بکات، بە جۆرێک کە باشتر لە کڵ بێینە دەر وهەستی نەتەوایەتیمان تۆختر و بەهێزتر بکات.

لە دونیای هاوچەرخ و گلۆباڵدا، شارەزایی لەسەر کولتوور و زمان و فەرهەنگ و داب و نەریتە جۆراوجۆرەکانی گەلانی دیکە، بۆخۆی بە چەشنێک لە زانست و لێوەشاوەیی، بەحیساب دێت. بۆیە پەروەردەی ئێمە لە کوردستان هەرلەوکاتەدا، کە سەرمایەگوزارییەکی زۆر لەسەر پەرەپێدانی ناسنامەی کوردستانیی ئینسانی کورد دەکا، پشتیوانیی ئەوەش لە ڕۆڵەکانی نەتەوەی کورد دەکا تا کۆدە فەرهەنگی و کولتورییەکانی گەلان ومیللەتانی دیکە فێربن و بۆ بردنەپێشی خۆیان و قازانج و بەرژەوەندییەکانی کوردستان، بەکاریان بێنن. ئەوە هەر لەوکاتەدا کە شوناسی مرۆڤی کورد بەهێز دەکا و شوێن پێی لە نێو گەلانی دیکە قایم دەکا، دەرگای دونیای ئەمڕۆ و سبەینێشی بە ڕوودا دەکاتەوە.

بیرکردنەوەی ڕەخنەگرانە و ئازایەتی و ئاگاهیی ئەخلاقی

سیستەمی پەروەردە بە گشتی و قوتابخانە بە تایبەتی پێویستە پرسیار لە لای قوتابی دروست بکا، عیشق و توانای گەڕان و لێکۆڵینەوەی تێدا بخولقێنێ، هانی بدا و فێری بکات کە بە دوای لێکۆڵینەوەی زانستیدا بگەڕێ و بە شێوەیەکی زانستی بیربکاتەوە و بەگوێرەی پرەنسیپە ئەخلاقییەکان ڕەفتاربکات.

قوتابخانە لەسەریەتی قوتابی بە جۆرێک باربێنێ کە بە شێوەیەکی ڕەخنەگرانە و زانستی بیربکاتەوە. مەبەست ئەوەیە کە قوتابی فێربێت ئەقڵ و میتۆدی تەحقیقات و لێکۆڵینەوەی زانستی و ڕەخنەگرانە، بۆڕووبەڕوو بوونەوە دەگەڵ دیاردە سروشتی و کۆمەڵاتی و فەرهەنگییەکان دەکار بکا. لەو پەیوەندییەدا دەبێ ئەوە بزانین کە کە ئەو میتۆدانەی بۆ خوێندن و لێکۆڵینەوەی حەقیقەت و دیاردە جۆراوجۆرەکان بەکاریان دێنین، کاریگەرییان لەسەر ئەو ئاکامانە هەیە کە لەو پەیوەندییەدا وەدەستمان دەکەون. بۆیە هەمیشە دەبێ لەکاتی لێکۆڵینەوەکانماندا، میتۆدێک یا ئەو میتۆدانە هەڵبژێرین کە دەگەڵ لێکۆڵینەوەکانمان دێنەوە.

بۆ ئەوەی بە زانیاریی تازە و حەقیقەتی نوێتر بگەین، پێویستە زانیارییە جێکەوتووەکان بخەینە بەر زەرڕەبینی لێکۆڵینەوەی زانستی و بە تیئۆری و میتۆدی زانستی و ڕەخنەگرانە هەڵیانسەنگێنین و بە بەڵگەی ڕوون و حاشاهەڵنەگرەوە بیانخەینە ژێر پرسیار. خوێندکاران دەبێ فێر بن بۆ وەدەستهێنانی زانست و زانیاری، بە دوای سەرچاوەی جۆراوجۆردا بگەڕێن و بە شێوەیەکی ڕەخنەگرانە بیربکەنەوە و لە سەرچاوەکان کەڵک وەرگرن. قوتابی پێویستە میتۆدەکانی گەیشتن بە زانیاری و زانست فێربێ. هەر لەوکاتەدا قوتابخانە و سیستەمی پەروەردە پێویستە قوتابییان وا ڕابێنێ کە لەوەش حاڵی بن کە هیچ دوور نیە ڕوانگە و هەڵوێست و ئەزموونەکانی ئەوان کەموکوڕیان تێدا بێ و هەڵە بن. لێکۆڵینەوە و وردبونەوەی ڕەخنەگرانە پێویستی بە زانست و زانیاریی تایبەت بە خۆیەتی. بەڵام دەبێ ئەوەش بزانین کە لێکۆڵینەوەی ڕەخنەگرانە، فەزایەکی پڕ لە دردۆنگی و شک و گومانیش دروست دەکات. بۆیە پەروەردە و قوتابخانە لەسەریانە بالانسێک لە نێوان ڕێزگرتن لە حەقیقەتە جێکەوتووەکان لە لایەک و ڕوانگەی ڕەخنەگرانە و هەستی گەڕان بە دوای زانیاریی تازە و پێویستیی لێکۆڵینەوەی زانستییانە لەلایەکی دیکەوە، پێک بێنێ. ئەو خەللاقییەتە بۆ دۆزینەوەی زانستی و پەرەسەندنی زانستی پێویستە.

هوشیاری و ئازایەتیی ئەخلاقی ئەوەیە کە لە پەیوەندی دەگەڵ مەسەلە جۆراوجۆرەکاندا، هەموو لایەنەکانی کێشەیەک و هەموو ڕوانگە جۆراوجۆرەکانی پەیوەندیدار بەو مەسەلەیە لە بەرانبەر یەکدا دانێی و دوای باس و هەڵسەنگاندن، بەتێبینییەوە ڕەفتار بکەیت و ئینسانێکی بەرپرس بی و بەرپرسایەتیی کار و کردەوەکانی خۆت وەئەستۆ بگری. بۆیە سیستەمی پەروەردەی ئێمە لە کوردستان پێویستە قوتابی فێری لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی ئەخلاقی بکات و ئەزموونی ئەوان لە مەڕ کێشە و مەسەلە ئەخلاقییە جۆراجۆرەکان دەوڵەمەند بکات. بۆ ئەو مەبەستە، شارەزاکردنی قوتابی دەگەڵ ڕوانگە فەلسەفی و ئایینی و قوتابخانە فکرییە جۆراوجۆرەکان، تا ڕادەیەکی زۆر کۆمەگ بە قوتابی دەکات. بیرکردنەوەی ڕەخنەگرانە، مەرجی سەرەکیی فێربوون و چونەپێش و هەڵدانی کەسایەتیی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی و کولتووریی ئێمەیە. لەو ڕێگایەوەیە کە قوتابی پوختە دەبێ و دەتوانێ قەزاوەتی سەربەخۆبکات. ئەوەش بۆ ژیان و کار لەنێو کۆمەڵگادا پێویستن. کارکردن لە کارگە و کارخانە و ناوەندە سەنعەتی و پیشەسازییەکاندا و ژیان لە نێو بنەماڵە و دۆست و هاوالاندا، بەبێ لێوەشاوەیی زانستی و ئازایەتیی ئەخلاقی و توانای قەزاوەتی سەربەخۆ و عادڵانە، زۆر سەخت و دژوار دەبێ.

عیشق وعەلاقە بە گەڕان بەدوای جوانی و مانا و داهێناندا، کار و زەحمەتی بێ وچان بۆ گەیشتن بە ئامانج

پەروەردە لە کوردستاندا، لەسەریەتی ئەو دەرفەتە بۆ مندالان، لاوان و قوتابییان بخولقێنی کە بە عیشق و عەلاقەوە بەدوای جوانی و مانا و داهێناندا بگەڕێن و لەو ڕێگایەدا قەت هەراسان نەبن و ئازایەتیی ئەوەیان لەلا دروست کات، کە ئیدە و بیروڕاکانیان بکەنە کردەوە.

منداڵان بە گشتی کونجکۆڵن و هەمیشە بەدوای ئەوەوەن کە شتی تازە بدۆزنەوە و دونیای دەوروبەریان بە تاقی بکەنەوە و شت دروست کەن. بۆیە سیستەمی پەروەردە و

فێرکردن پێویستە دەرفەتی زۆر بۆ منداڵان و قوتابییان بخوڵقێنێ تا خەللاقییەتەکانیان پەرە پێ بدەن و بەهرە و تواناکانیان دەکاربکەن و بە دوای هیوا و ئارەزووکانیاندا بڕۆنە پێش. هەر بۆیە زۆر گرینگە قوتابخانە پرسیار لای قوتابی دروست کا، هانی بدا تا پرسیار بکا و بە دوای وڵامدا بگەڕێ و لێکۆڵینەوە بکا. ئەوە باشترین ڕێگایە بۆ فێربوونی قووڵ و هەمەلایەنە. قوتابخانە ئەرکی سەرشانیەتی هەلومەرجی لەبار بۆ قوتابی پێک بێنێ تا ژینگەی دەوروبەری خۆی تاقی کاتەوە و ئەزموونی جۆراوجۆر وەدەست بخا و بۆ گەیشتن بە زانیاری و داهێنان و خوڵقاندن، خەللاقییەت لەخۆی نیشان بدات. خوێندکاران دەبێ لەسەر ئەوە ڕابهێنرێن تا لە ڕێگای بەکارهێنانی هەستەکانیان و عەقڵ و شعوریانەوە، گەشە بە خۆیان و توانا و لێوەشاوەییەکانیان بدەن و لە پراکتیکی ژیان و فێربووندا، بایەخە ئەخلاقییە بەرزەکان وەدەست بخەن و لە کار و چالاکیی ڕۆژانەیاندا بەتاقییان بکەنەوە. بەوجۆرە پوختە دەبن و هەڵدەدەن.

بۆ منداڵانی قۆناخە سەرەتاییەکانی خوێندن و یاری کردن بە مەرجێکی سەرەکیی گەشە و بەکۆمەڵایەتی بوون دێتە ئەژمار. لەوەش زیاتر یاری کردن، توانا و خەللاقییەتی منداڵ بۆ فێربوون و وەدەستهێنانی زانیاری و لێوەشاوەییە ئەخلاقی و کۆمەڵایەتییەکان، دەباتەسەرێ. بۆیە دەبێ لەو قۆناخانەدا، قوتابخانە بایەخێکی زۆر بە یاری بدا و مەیدانێکی بەرین بۆ یاری و یاری کردن، وەک بەشێکی بەرچاوی پرۆگرامی خوێندن، دروست بکات. یارییە کوردەوارییە جۆراوجۆرەکان و ئەفسانە و حیکایەتە کوردییەکان دەکەونە ڕیزی پێشەوەی خشتەی وانەکانی ڕۆژانەی قوتابییان. بەو شێوەیە دەرفەت بۆ فێربوونی پڕ مانا دەخوڵقێ. لەو ڕێگایەوە منداڵان فێردەبن کە باشتر بتوانن گیر و گرفتەکان چارەسەرکەن و کەسایەتیی هەمەلایەنەی خۆیان بخەملێنن.

گەشەسەندنی بەهرە و توانا و خەللاقییەت لەلای قوتابییان، کۆمەڵگای کوردستان دەوڵەمەند و بەهێز و کارا دەکات. ئەوەش بە نۆرەی خۆی دەبێتە سەرچاوەی ئیلهام بۆ داهێنان و کارگوزاری و گەشەسەندنی ئابووری و پیشەسازی لە کوردستاندا.

کولتوور وهونەر مەیدانێکی دیکەن بۆ کار و چالاکی لەخۆ نیشاندانی منداڵان و قوتابییان. قوتابخانە ئەرکی سەرشانیەتی لە زۆر بواردا، دەرفەتی کار و خەللاقیەتی هونەری و فەرهەنگی و ئەدەبی و تەکنیکی بۆ قوتابییان پێک بێنێ، تا لەو بوارانەدا پەرە بە بەهرە و لێوەشاوەییەکانیان بدەن. هەستەکانمان و ویژدان و ئەخلاقمان لە ڕێگای بەرهەمە هونەری و فەرهەنگی و کولتورییە جۆراوجۆرەکانەوە، دەخەملێن و گەشەدەکەن. ڕوانگە و پێرسپێکیڤمان بەرین دەکەنەوە. دەربڕینە هونەری و فەرهەنگی و کولتورییەکان، نەک هەر مۆری خۆیان لە سیمای میللیمان دەدەن، کەسایەتیی تاکی کوردیش لە بەرانبەر کولتور و فەرهەنگی نەتەوەکانی دیکەدا، شکڵ پێ دەدەن. بۆیە سیستەمی پەروەردەی ئێمە لەسەریەتی لە هەموو قۆناخەکانی خوێندندا، بایەخێکی زۆر بە پەرەپێدانی هونەر و کولتور و فەرهەنگ و ئەدەب و فۆلکلۆری کوردستانی بدات و شوێنی تایبەتی بداتێ. دیتن و گوێ گرتن و ئەزموون کردنی بەرهەم و دیاردە هونەری و کولتورییەکان، بایەخی خۆیانیان هەیە و شوێنەواری پۆزەتیف لەسەر زەین و بیری منداڵ بەجێ دێڵن. هەربۆیە پێویستە قوتابخانە ببێتە کارگایەکی گەورەی کاری هونەری و کولتوری و فەرهەنگی و قوتابییان

لەویدا هەموو لایەنە جۆراوجۆرەکانی هونەر و کولتوری نەتەوەیی و ئینسانی بە تاقی کەنەوە.
ئەگەر لە پێرسپێکتیڤێکی بەرینترەوە تەماشای مەسەلەکە بکەین، بۆمان دەردەکەوێ کە گەران بەدوای فێربوون و مانا و جوانیدا، کاریگەرییەکی حاشاهەڵنەگری لەسەر پەرە پێدانی شوناسی ئینسانیی تاکی کورد دەبێ وشەقڵ بە کەسایەتییەکەی دەدات. کەسایەتیەک کە لە پرۆسەیەکی درێژخایەندا بە رێگایەکی لەو جۆرەدا تێپەڕیبێ، بەهێز و کاراش دێتەدەر. پەروەردە لەسەریەتی هەستی کونجکۆڵیی قوتابی و تینویەتیی ئەو بۆ فێربوون و بەداواچوون بەهێزبکا و لە سەرتاسەری ئەو پرۆسەیەدا پشتیوانیی لێ بکا و دەستی بگرێ. قوتابخانە پێویستە دەرفەتی فێربوون و خەڵلاقییەت لەخۆێنشاندان لە هەموو بوارە هونەری و فەرهەنگییە جۆراوجۆرەکان بۆ قوتابی بخولقێنێ.

رێزگرتن لە سروشت، هوشیاری و ئاگاهی ژینگەیی

سیستەمی پەروەردە لە کوردستاندا بە گشتی و قوتابخانە بە تایبەتی، پێویستە هوشیاریی ژینگەیی و لێوەشاوەیی ژینگە پارێزی، لە لای قوتابی و تاکی کورد بەرێتە سەر و خۆشەویستی و رێز بۆ سروشت بە گشتی و بەتایبەتی سروشتی کوردستان لە کەسایەتیی ئینسانی کورد دا بخولقێنێ .
مرۆڤ بەشێکە لە سروشت و بەرپرسایەتیی ئەوەی لەسەر شانە کە بە شێوەیەکی دروست پارێزگاریی لێ بکات. بۆیە پەروەردە لە هەموو قۆناخەکانی خوێندندا لەسەریەتی، زانست و زانیاری و میتۆدەکانی رێزگرتن لە سروشت و پارێزگاری لە سروشت، فێری قوتابی بکا. لە پرۆسەی خوێندن و فێربووندا، قوتابییان دەبێ لەسەر ئەوە رابهێنرێن کە چۆن لە سروشت لەززەت بەرن و بۆ لەشساخی و شادی و شادمانیی خۆیان کەڵکی لێ وەرگرن و بۆ فێربوون و لێکۆڵینەوە بەکاری بێنن. قوتابییان پێویستە فێربن کە چۆن شێوە ژیانی ئینسان، شوێنەوار لەسەر سروشت دادەنێ و کار لە ئاو و هەوا و کەش و ژینگە دەکا و لە ئاکامدا کاریگەریی لەسەر کۆمەڵیش دەبێ. یەکێک لە ئەرکە هەرە گەورەکانی قوتابخانە لە کوردستاندا ئەوە دەبێت کە قوتابییان فێربکات ئاگایان لە سروشتی کوردستان بێت، لەوە حاڵی بن کە وەک میللەتی کورد تەنیا ئیمکاناتێک کە لەبەر دەستماندایە تا پێی بگەینە رێزی میللەتانی دیکەی دونیا، سروشتی کوردستانە و یادگاری باوک و باپیرانمانە و لەسەرمانە بە ئەمانەتەوە بۆ نەوەکانی دوای خۆمانی بە جێ بێڵین. لەوەش زیاتر ئینسانی کورد دەبێ بزانێ کە مان و مەوجوودییەتمان وەک نەتەوەی کورد بەو خاکەوە بەستراوەتەوە. بۆیە پەرەپێدانی خۆشەویستیی نیشتمان لە کەسایەتیی تاکی کوردا، پێویستە لە پرۆگرامەکانی خوێندندا بایەخی زۆری پێ بدرێ.
لەوەش زیاتر مندالان، لاوان، قوتابییان و خوێندکاران، پێوستە هوشیاریی ژینگەیی وەدەست بخەن و قوتابخانە فێریان بکات کە لەو سەر زەوییەدا، چارەنووسمان لەگەڵ میللەتانی دیکەی دونیا پێکەوە بەستراوە. لەسەرمانە ژیان و پایەکانی ژیان لەسەر زەوی بپارێزین و لە هەرەوەزی جیهانیی پاراستنی ژینگەدا، لە کەس و لە هیچ میللەتێکی دیکە نەمێنینەوە. پیس بوونی ئاوی دەریا و کانیاوەکان، لەنێوبردنی جەنگەڵ و دارستانەکان، ژەهراوی بوونی هەوا، گۆرانی ئیقلیم و کەشوهەوا لە زۆر جێگا، لە نێوچوونی رۆژانەی هەزاران جۆری دار و درەخت و زیندەوەر، تەنیا گۆشەیەکی

بچووکـــی ئەو کارەســـاتەیە کـــە خەریکە ڕوودەدا. بۆیـــە سیســـتەمی پـــەروەردە لە کوردستان لەســـەریەتی وشیاریی پێویست لەلای ئینسانی کورد دروست بکات تا بتوانێ سروشت و سروشـــتی کوردوستانی خۆش بوێ و بیپارێزێ. پێویســـتە ئـــەوە فێربین کە ئەو هەڕەشـــە و مەترسییانەی لە سەر سروشت و ژینگە و ژیانن، تەنیا بە هەرەوەزی جیهانی چارەسەر دەبن. بۆ ڕەواندنەوەی ئەو مەترسییانە، پێویســـتیمان بە تێکنۆلۆژی، زانیاری و هوشیاریی ژینگەیی و ئەخلاقێکی بەرزی سروشتدۆست و ژیاندۆست هەیە تا ئاڵوگۆڕی پێویســـت لە شێوەی ژیان و کار و سەنعەتەکانماندا پێک بێنین بە جۆرێک کـــە بتوانین ژیان بپارێزیـــن و بە ئەمانەت و بەرپرســـایەتییەوە بیگەیەنینـــە نەوەکانی داهاتوو. لەوپەیوەندییەدا، پێویستە جیهانی بیربکەینەوە و کوردســـتانیش بجووڵێینەوە. پاراستنی کوردستان و سروشت و ژینگەکەی ئەرک و بەرپرســـایەتیی ئەسڵیی ڕۆڵەکانی نەتەوی کـــوردە. ئەگەر بتوانین لەوبارەیەوە ڕووســـوور بێینە دەر، ئـــەوە توانیومانە لەو هەرەوەزە جیهانییەشـــدا کاریگەر بین کە بۆ پاراســـتن و خاوێن ڕاگرتنی سروشت و ژینگە لە گۆڕێدایە.

دێموکراســـی وبەشـــداری لەکاروباری کۆمەڵدا

پەروەردە بەگشـــتی و قوتابخانە بەتایبەتی، پێویستە مندالەکان، لاوان و قوتابییان و بە گشتی هەموو تاکێکی کورد بە دێموکراسی ئاشـــنا بکا. لەوەش زیاتر پێویســـتە ڕۆڵەی کورد فێربێ و ڕابهێنرێ کە دێموکراسی لە کردەوەدا چییە و چۆن پیادە دەکرێ.

قوتابخانە لەســـەریەتی نـــرخ و بایەخە دێموکراتیکـــەکان جێگیربـــکات و فێرمان بکات پشتیوانی لە حکوومەتێک بکەین کە بە شێوەیەکی دێموکراتیک کوردستان بەڕێوە دەبات و پەیڕەوی لە ئەســـڵە دێموکراتیکە دونیاپەســـندەکان دەکات. پـــەروەردە لەســـەریەتی پێ بـــە پێی چوونەســـەری قۆناخەکانـــی خوێنـــدن و پەروردە، ڕێســـا و قانوونـــە دێموکراتییەکان و ڕێوشـــوێنە پەســـندکراوەکانی فەرهەنگی دێموکراسی فێری قوتابییەکان بکات و لەوەشیان حاڵی بکات کـــە بەڕێوەنەبردنی ئەو ئەســـڵانە چ ئاکامێکی لـــێ دەکەوێتەوە. مەبەســـت لە بەشداریکردن لە کاروباری وڵات و کۆمەڵدا ئەوەیە کە ڕۆڵەکانی نەتەوەی کورد، لە پێشدا لەسەر هەندێک نرخ و بایەخی هاوبەش بۆ ژیان و کار دەگەڵ یەک ڕێک کەون و ڕێز لەو ئەســـڵە دێموکراتیکە بنەڕەتییانە بگرن. گرینگترینی ئـــەو ئەســـڵە دێموکراتیکانە بریتین لە تۆلێرانـــس، ئازادیی بیروباوەڕ و ڕادەربڕین، ئازادیی پێکهێنانی کۆڕوکۆمەڵی سیاســـی و پیشـــەیی و ئازادیی تێکۆشان لـــە نێویاندا. هەروەها دەستاودەســـتکردنی دەســـەڵات لە ڕێگای هەڵبژاردن و ئازادیی خەڵـــک بـــۆ بەشـــداری لـــە هەڵبژارنیکی ســـالمدا. قوتابخانە و ناوەندەکانی پەروەردە و فێرکـــردن لە کوردســـتاندا دەبێ نرخ و بایەخە دێموکراتییـــەکان لە نێو قوتابییاندا پەرە پێ بـــدەن بە جۆرێک کە ئینســـانی کورد وەک کەســـێکی دێموکرات باربێت. ئـــەوەش بە بەشـــداریی چالاکانەی قوتابی لـــە کاروباری پـــۆل و قوتابخانە و گەڕەک و شـــارەکەی خۆیدا دێتـــە دی. قوتابخانە پێویســـتە مەیدانێـــک بێت بـــۆ ئەزموون کردنی دێموکراســـی و جێگیرکردنی نرخە دێموکراتییەکان لە کەســـایەتیی ڕۆڵەکانی کوردستاندا.

بـــە پەرەپێـــدان و پێداگرتن لەســـەر بەها و ئەســـڵە دێموکراتییەکان، قوتابخانە دەتوانێ دژایەتیی هەموو چەشـــنە ســـتەم و هـــەڵاواردن و تەبعیزێک بکا و قوتابییش بۆ ئەو مەبەســـتە ڕابێنێ. هەر لەو کاتەشدا

قوتابخانە پێویستە قوتابییان فێربکات کە ئینسانەکا جیاوازن و هەربۆیە لە بیرکردنەوە و ڕەفتاریشدا، وەک یەک نین. لەوەش زیاتر قوتابخانە پێویستە لە هەموو قۆناخەکانی خوێندن و فێربووندا، قوتابییەکان فێربکات کە چۆن دەگەڵ کێشە و گیروگرفتەکان بەرەوڕوو بن و لەسەر دەکارکردنی میتۆدە جۆراوجۆرەکانی چارەسەریی کێشەکان، بە شێوەیەکی ئاشتیخوازانە، ڕایان بێنی.

تایبەتمەندیی هەرە گەورەی کۆمەڵگایەکی دیموکراتیک ئەوەیە کە هەمووان دەرفەت و مافی وەک یەکیان بۆ بەشداری کردن و شوێندانان لە سەر پرۆسەی سیاسی هەبێت. پاراستنی کەمایەتی و وەبەرچاوگرتنی مافەکانی، بە لایەنێکی دیکەی دیموکراسی و فەرهەنگی دیموکراسی و کۆڵەکەیەکی پتەوی حکوومەتی قانوون دادەنرێ. لەوەش زیاتر کۆمەڵگایەکی دیموکراتیک بە پێی قانوون هەموو کەمایەتییە نەتەوەیی، ئاینی و زمانی و خەڵکە بوومییەکان دەپارێزێ و ماف و ئازادییە بنەڕەتییەکانیان دەستەبەردەکات. قوتابخانە پێویستە ئەو پرەنسیپە دیموکراتیکانە بچەسپێنی. قوتابییان لە قوتابخانەدا پێویستە لەگەڵ ڕوانگە و بۆچوونی کەمایەتی و زۆرایەتی ئاشنا بن و لەسەر هاوکاریی دیالۆگ و کارکرن دەگەڵ یەکتر، ڕابهێنرین. ڕاهێنانی قوتابی بۆ ژیان و کار لە کۆمەڵگایەکی فرە فەرهەنگ و فرە کولتووردا، ئاشناکردنی قوتابی بە پلۆرالیزمی فەرهەنگی، ئەرکێکی دیکەی سیستەمی پەروەردەیە لە کوردستان.

قوتابخانە دەبێ ئەو جێگایە بێت، کە منداڵان و قوتابییان لەوێدا بە کردەوە، دیموکراسی و بایەخ و پرەنسیپە دیموکراتیکەکان، تاقی کەنەوە و بیانکەنە پراکتیکی ژیانی ڕۆژانەیان. منداڵەکان و قوتابییان دەبێ بە ئێسک و پێستەوە هەست بەوە بکەن کە مامۆستا و قوتابخانە گوێیان لێ دەگرن و بایەخ بە ڕوانگە و بیر و بۆچوونەکانیان دەدەن. ئەوان پێویستە بە قەناعەتەوە بڕوا بەوە بکەن کە لە کاروباری پۆل و قوتابخانەدا، بەتایبەت لەپەیوەندی دەگەڵ ئەو مەسەلانەدا کە پەیوەندییان بە ژیان و خوێندن و فێربوون و وەرزش و کاروباری ئەوانەوە هەیە، کاریگەر و شوێن دانەرن. ئەوان پێویستە شانسی ئەوەیان بدرێتێ تا بە شێوەی جۆراوجۆر بەشداریی خۆیان لە کاروباری قوتابخانەدا تاقی کەنەوە و لە کاناڵ و میتۆدە دیموکراتیکە جۆراوجۆرەکان بۆ شوێندانان لەسەر ڕەوتەکان، کەڵک وەرگرن. قوتابخانە لەسەریەتی دیالۆگ لە نێوان قوتابی و مامۆستادا، لەمەڕ کاروباری پۆل و چۆنیەتیی دەرس و فێربوون، تەشویق بکات. کاتێک قوتابی بزانی کە دەنگ و نەزەر و بیروبۆچوونەکەی لەلایەن مامۆستا و قوتابخانەوە، بە جددی وەردەگیرێ، هەوڵ دەدا بە تێبینی و وردبینی و بەرپرسایەتییەوە، بیروڕاکانی خۆی دەربڕێ و ئەڵترناتیف هەڵبژێرێ. بەو جۆرە قوتابخانە قوتابی فێردەکات کە ببێتە کەسێکی دیموکرات و سەرەنجام ، لە دەرەوەی قوتابخانەشدا وەک کەسێکی دیموکرات و هاووڵاتیەکی بەرپرس ڕەفتار بکات.

بەشی دووهەم
پرەنسیپە بنەڕەتییەکانی فێربوون وگەشەو هەڵدان

ئەرکی قوتابخانە بریتییە لە پەروەردە و فێرکردنی منداڵان و قوتابییان بە گشتی. بۆیە پەروەردە و فێرکردن، دوو ڕووی یەک دراون و تەواوکەری یەکترن. ئەو پرەنسیپە بنەڕەتییانەی خوارەوە یارمەتیی سیستەمی پەروەردە و فێرکردن دەدەن تا قوتابخانە بتوانێ لە ڕاپەڕاندنی ئەو ئەرکەی خۆیدا،

که لەسەروە باســـمان کرد، سەرکەوتوبێت. پەروەردە و خوێندنی سەرەتایی و ناوەندی، بە بەشێکی زۆر گرینگی پرۆسەی پەروەردە و فێربـــوون دادەنـــرێ و ڕۆڵی بنەرەتیی لە پەروەردە و گەشەسەندنی منداڵان و لاواندا هەیە. ئەرکـــی پـــەروەردە و فێرکردن لەو قۆناخەدا ئەوەیە کـــە قوتابییان، منداڵان و لاوان، وەک کەســـایەتیی ئازاد، ســـەربەخۆ و بەرپـــرس، پـــەروەردە بـــکا و هەســـتی هاوپەیوەندیی ئینسانی و ئینسانییەتیان تێدا بەهێز و پتەو بـــکا. لەو قۆناخەدا، قوتابییان فێردەبن خۆیان و کەســـانی دی و کۆمەڵگا و دونیای دەوروبەریان بناســـن و زانیاریی پێویست لەو بارەیەوە وەدەست بخەن. هەر لەو قۆناخەدایە کـــە قوتابییان فێردەکرێن تا لە ژیانی ڕۆژانەیاندا، هەڵبژاردنی ڕاســـت و دروســـت بکەن. لەو قۆناخەدا قوتابی ئەو زانســـت و زانیاری و لێوەشـــاوەییانە فێر دەبێت کە بۆ ژیان لە نێو بنەماڵە و کۆمەڵگا و بـــازاڕی کاردا پێویســـتی پێیـــان هەیە. ئەگەرچی وەک باســـمان کرد لەو قۆناخەدا ئەرکی قوتابخانە ئەوەیـــە کە خویندکاران بۆ ئەو مەبەستانەی سەرەوە باربێنێ، بەڵام هەر لەو کاتەدا قوتابخانە لەســـەریەتی ڕێز لە منداڵ و پێداویستییە تایبەتییەکانی ئەو قۆناخەی تەمـــەن بگرێ و دەورانی منداڵی و مێرمنداڵی بە ڕەســـمی بناسێ و بایەخ و سەرنجی پێویستی بداتێ.

سیســـتەمی پـــەروەردە و فێرکردن لە کوردســـتان پێویســـتە هەلومەرجی گەشە و هەڵـــدان و فێربوونی هەمـــوو ڕۆڵەیەکی ئەو کوردســـتانە دەســـتەبەربکا و دەرفەتی پێشـــکەوتن و پەرەســـەندنی بۆ بخوڵقێنێ. قوتابی کاتێک گەشـــەدەکا و فێردەبێ، کە قوتابخانە زانیاریی لەسەر سروشت، ژینگە، مرۆڤ، کۆمەڵ،زمان، کولتوور، دین و ڕوانگە فەلسەفییە جۆراوجۆرەکان ،مێژوو، جوگرافیا و بـــازاڕی کاری بداتێ. هەروەها قوتابی ئەو کاتە پەروەردە دەبێ و وەک کەسایەتییەکی کۆمەڵایەتیی بەهێز بـــاردێ، کە لە ڕەوتی پـــەروەردە و فێربوونـــدا، لـــە قوتابخانەدا، لـــە نێو پۆلـــدا، ژیانـــی کۆمەڵایەتیی تاقی کردبێتەوە و پوختە بووبێ و لێوەشـــاوەییە کۆمەڵایەتییەکانی وەدەســـت هێنابن. لەو پەیوەندییەدا یاریکردن لەگەڵ هاو پۆلەکان، بەشـــداری لە چالاکییـــە جۆراوجۆرەکانی قوتابخانـــە و و هەڵســـوکەوت و ڕەفتـــار و هـــاوکاری دەگـــەڵ هاوپـــۆل و هەڤاڵان لە قوتابخانـــەدا، هەلومەرجێکـــی لەبار بۆ قوتابـــی دروســـت دەکەن تا سۆســـیالیزە (بەکۆمەڵایەتی) بێ و ئەزموونیکی دەوڵەمەند وەســـەریەک بنێ. قوتابی لە هەڵسوکەوتی فیزیکـــی و ئەخلاقـــی لـــە قوتابخانـــەدا و لەگەڵ کەســـانی دیکەدا، ئەزمونی زۆر کۆ دەکاتەوە و ئەوەش بە نۆرەی خۆی گەشـــە بە کەسایەتیی ئەو دەدات. هەروەها قوتابی لە ڕێگای کارکردنـــی بە تەنیاش، فێردەبێ وئەزموون کۆدەکاتەوە و هەڵدەدا. فێربوونی مادده دەرســـییە جۆراوجۆرەکان، تیئۆرییە جۆراوجـــۆرەکان، بەکارهێنانی ئامرازەکانی فێربوون و دۆزینەوەی وڵام بۆ پرسیارەکان، هەموویان بە نۆرەی خۆیان ئەزموونی قوتابی بۆ فێربوون و هەڵدان دەوڵەمەند دەکەن.

گەشەسەندن و بە کۆمەڵایەتی بوون

قوتابخانە لەسەریەتی قوتابی بەکۆمەڵایەتی بـــکات و لە ڕێـــگای بەشـــداریی چالاکانە و ئامانجـــدار لـــە کاروبـــاری قوتابخانە و لە پرۆســـەی خویندن و فێربووندا، گەشـــە بە کەســـایەتیی ئەو بدات. لە ڕاستیدا فێربوونی مادده دەرســـییە جۆراوجـــۆرەکان، بە هیچ جۆر لە پرۆســـەی بەکۆمەڵایەتـــی بوون و پەروەردە بوونـــی کۆمەڵایەتی جیاناکرێتەوە. هـــەر بۆیە بەکـــردەوە قوتابییـــان ڕۆژانە لە قوتابخانـــەدا، هـــەر لەو کاتەدا کە زانســـت و زانیاریـــی جۆراوجۆر فێردەبـــن، لە باری

کۆمەڵایەتییشەوە لێوەشاوەیی وەدەست دەهێنن. لە ڕەوتی بەشداری و هاوکاری لە کاروباری پۆل و قوتابخانەدا، لە چالاکییە پەروەردەیییەکاندا، قوتابی لەگەڵ بیر و هەست و ڕوانگە و ئیحساساتی هاوپۆلەکانی ئاشنا دەبێ و ئەوەش زەمینەی ئەوەی لە لا دروست دەکات تا هەستی هاودەردی و هاوپەیوەندیی بەرانبەر بەوان تێدا پێک بێ. دیارە ئەوەش بە نۆرەی خۆی دەرفەتی ئەوەی بۆ دەرەخسێنی کە هاوڕێ و دۆست پەیدا بکا و دۆستایەتی و هاوڕێتی بەتاقی کاتەوە. دیالۆگ ڕۆڵی بنەڕەتی لە بەکۆمەڵایەتی بوونی قوتابیدا دەگێڕێ. هەر بۆیە ئەرکی سەرشانی قوتابخانەیە کە قوتابی فێری دیالۆگ و تەکنیکەکانی بکات، فێری بکات کە چۆن لە کاتی باس و وتوویژ و دیالۆگدا، گوێ بگرێ و تێکۆشێ لە مەبەستی بەرانبەرەکەی حاڵی بێت. قوتابخانە لە پرۆسەی کاری ڕۆژانەدا بە گشتی و مامۆستا بە تایبەتی قوتابی فێری کۆمیونیکاسیۆن و فۆرمۆڵەکردن ودەربڕینی نەزەراتی خۆی دەکات. بە جۆریک کە لە کاتی دەربڕینی بیروبۆچوونی خۆی و بە نوێنەرایەتیی کەسانی دیکەش، لە خۆی دڵنیا بێت. گوێگرتنی بە دیققەت لە کەسی بەرانبەر و لەهەمان کاتیشدا، بەڵگە هێنانەوەی دروست و حیسابی بۆ دیفاع لە بۆچوونەکانی خۆت، بە تایبەتی لەو کاتەدا کە کێشەیەک لە گۆڕێدایە، باشترین تەکنیکە بۆ چارەسەری کێشەکان و ئیدارەکردنی ناکۆکی و ناڵێکییەکان و گەیشتن بە چارەسەری هاوبەش. هەموو قوتابییان پێویستە فێری هاوکاری دەگەڵ یەکتر و دەگەڵ کەسانی دیکە بن . کاری هاوبەش بکەن، تا لەو ڕێگایەوە ڕابێن کە بە دەستەجەمعی بریار بدەن و بەرپرسایەتیی هاوبەش قەبووڵ بکەن. ماڵەوە، قوتابی و مۆمۆستا و قوتابخانە، هەموو پێکەوە لەسەریانە ژینگەیەکی لەبار بۆ گەشە و فێربوون و هەڵدانی قوتابی پێک بێنن. بەو جۆرە تاکی قوتابی فێردەبێ کە لە نێو گرووپدا بژی و لە نێو گرووپدا ڕەفتاربکا و لەوبارەیەوە خۆی ڕابێنێ. لەولاشەوە پۆل و قوتابخانە زەمینەی ئەوە دروست دەکەن کە قوتابی دەرفەت و شانسی ئەوەی بدرێتێ تا وەک تاکێک پەرە بە توانایی و لێوەشاوەیییەکانی خۆی بدات. بەو جۆرە قوتابی وەک تاکیک پۆلەکەی بەهێز دەکا و پۆلیش وەک گرووپ لە لای خۆیەوە پشتیوان و یاریدەدەری تاکی قوتابی دەبێ بۆ فێربوون و هەڵدان و گەشەسەندنی کۆمەڵایەتی.

قوتابخانە لەسەریەتی لێوەشاوەیی و توانای قوتابی بۆ قەزاوەتی عادڵانە و دروست بەرێتە سەر تا لە کاتی پێویستدا بزانێ کە دەبێ ڕێز لە ژیانی خسوسی و تایبەتی کەسانی دیکە بگرێ و ئابروو و کەرامەتیان بپارێزی. هەربۆیە قوتابخانە تێدەکۆشێ هەموو وشە ناحەز و پڕ لە سوکایەتی و بێ ئەدەبییەکان، ئەو وشانەی بە ڕق و قین و سووکایەتی بارگاوینە، لە قامووسی قوتابیدا بسڕێتەوە و فێری زمانی ڕێز و حورمەت و دیالۆگ و وتوویژی خەلاقی بکات. قوتابییان لە ڕێگای پرۆگرامی پەروەردەیی تایبەتەوە لەسەر ڕەفتاری دروست و بەرپرسانە لە کۆنتێکستە جۆراوجۆرەکاندا، ڕادەهێنرێن. لەو بارەیەوە بەکارهێنانی تێکنۆلۆژی و فۆرم و شێوازە جۆراوجۆرەکانی دەربرین و کۆمیونیکاسیۆن، توانای قوتابی لەو پێوەنیەدا دەبەنەسەر و ژینگەی کۆمەڵایەتی دەوڵەمەند دەکەن. بەو جۆرە قوتابییان فێردەبن کە لە هەموو جێیەک و تەنانەت لە دەرەوەی قوتابخانەشدا، بەرپرسانە هەڵسوکەوت و ڕەفتار بکەن.

زانست و زانیاری

قوتابخانە فێربوونی مادده زانستییە

جۆراوجۆرەکان بەگرینگ دەزانێ و قوتابی هان دەدات تا زانست و زانیاریی پێویست، بە گوێرەی پرۆگرامەکانی خوێندن، لە هەموو مادده دەرسییەکاندا وەدەست بێنێ. چونکە ئـەوە لایەنێکی زۆر گرینگی سـەرجەمی پرۆسـەی فێربـوون و پەروەردەبوونـە. مەبەست لە فێربوونی دەرسە زانستییەکان ئەوەیـە کە قوتابی زانیای و شـارەزایی و لێوەشـاوەیی لە زانسـتە جۆراوجۆرەکاندا وەدەست بخا و بتوانێ لە مەیدانەکانەکانی ژیان و کاردا، بۆ دۆزینەوەی چارەسـەری بـۆ گیروگرفتـەکان بەکاریـان بێنـێ . لێوەشاوییی زانستی بریتیە لە تێگەیشتن و توانا بۆ حاڵی بوون لە مەسەلە و مەوقعیەت و دیاردە جۆراوجـۆرەکان و بیرکردنەوەی ڕەخنەگرانە.

ئەرکـی سەرشـانی قوتابخانەیـە کە هەوڵ بدا قوتابی لە دەرسـە زانستییەکان تێبـگا تا پایەی زانسـتیی خـۆی بەرێتە سـەر. بە پێـی بەرنامە، هـەر مادەیەکی دەرسـی ئامانجی خۆی هەیـە. قوتابخانە دەبـێ کارێک بـکا هەموو ئەو زانسـت و زانیارییانەی کە لە بەرنامە دەرسـییەکاندا هاتوون، فێـری قوتابی بکرێـن، بەڵام لە کاتی هەڵسەنگاندا، سەرجەمی ئەو زانیاری و شـارەزاییە زانسـتییە لەبەرچاوبگـرێ کە قوتابی وەدەسـتی هێنـاوە. واتە دەبێ فێربوونی مادده دەرسـییە جۆراوجۆرەکان لـە پەیوەندی دەگەڵ یەکتـردا ببینرێ و هەڵسەنگێنرێ.

پایەی زانسـتی قوتابی کاتێک دەچێتە سـەر کە قوتابی فاکتـەکان، تیۆرییەکان، زاراوە و بیردۆزەکان لە گشت بابەت و بوارە جۆراوجـۆرە زانسـتییەکاندا بزانێ و لێیان حاڵی بێت. ئەو شارەزاییە دەبێ بە جۆرێک بێت کە قوتابی بتوانێ لە کردەوەدا بەکاری بێنێ و بۆ چارەسـەری گرفت و کێشـە و ڕاپەڕاندنـی ئەرک و بەرپرسـایەتییەکانی کەڵکیان لـێ وەرگرێ. مەبەسـت ئەوەیە کـە قوتابخانە هەوڵ بـدا قوتابی، تواناییە زانستییەکانی خۆی لە کردەوەدا بەکاربێنێ. بۆیە شارەزاییی زانستی تەنیا هەر زانیاریی تیئوریک ناگرێتەوە. لە پەنا ئەودا لێوەشاوەییی کۆگنێتیڤی(شناختی - ناسیاری)، مۆتۆریک و زمانی و کۆمیونیکاسـیۆنیش دەگرێتەوە. لەوەش زیاتر شـارەزاییی زانستی ئەوەش دەگرێتەوە کە قوتابی تواناییی ئەوەی هەبێ لـە بـاس و لێکدانەوەی بابەتە زانسـتییە جۆراوجۆرەکاندا، بەشێوەیەکی ڕەخنەگرانە بەشـداری بـکا. تواناییی هەڵسـەنگاندنی زانستییانە و لێکدانەوەی ڕەخنەگرانە لێک جیاناکرێنـەوە و تەواوکـەری یەکترن. ئەو تواناییەیـە کە هێـز و قودرەتی ئەخلاقی و زانستی و لێوەشـاوەییی کۆمەڵایەتی لە قوتابیدا پێک دێنێ.

هەروەهـا قوتابخانـە لەسـەریەتی دەرفەتی ئەوەش بۆ قوتابی دروسـت بکات کە لـە یەکێک لە بـوارە زانسـتییەکاندا قووڵ بێتەوە و شـارەزایی و لێوەشـاوەییی هەمووڵایەنە وەدەست بخا. بۆ ئەو مەبەستە قوتابی دەبـێ ڕێگای جۆراوجۆری فێربوون و قـووڵ بوونەوەی بۆ برەخسـێ و بخرێتە ژێـر تاقیکردنـەوەی زۆر و بـەردەوام. بەتایبەتی لە کوردسـتاندا ئەو مەسـەلەیە زۆر گرینگە. چونکە میللەتی ئێمە ئێسـتا و داهاتـوو، پێویسـتی بە پەرەسـەندنی ئابووری و سـەنعەتیی هەمووڵایەنە هەیە. ئەوەش تەنیا لە سەر بناخەی پەرەسەندنی زانسـتی و تێکنۆلـۆژی لە کوردسـتاندا بنیـات دەنرێ. هەرلەوکاتەشـدا قوتابخانە دەبێ بەردەوام پێ لەسـەر ئەوە داگرێ کە هەرپێشـکەوتنێکی زانسـتی لە قوتابیدا، پێویسـتە لە پەیوەندی دەگەڵ ئەو بایەخ و نرخە جەوهەری و ئینسانی و ئەخلاقییانەدا ببینرێ کە ئامانجی سەرەکیی پەروەردە و فێرکردنن.

شارەزایی و لێوەشاوەییە بنەڕەتییەکان

قوتابخانە دەبێ دەرفەتی ئەوە بخوڵقێنێ کە قوتابی بتوانێ ئەو شارەزایی و لێوەشاوەییە بنەڕەتییانە وەدەست بێنێ، کە بە مەرجی سەرەکیی چۆنەپێش و هەڵدان و گەشەسەندن دادەنرێن. ئەو شارەزاییە بنەڕەتییانە بریتین لە خوێندنەوە، نوسین، ژماردن، قسەکردن و شارەزایی دیجیتاڵی. پێویستە بگوترێ ئەو شارەزاییە بنەڕەتییانە، لە هەموو ماددە دەرسییەکاندا، لایەنێکی گرینگی فێربونن. بەڵام بایەخ و گرینگیی ئەوان لەوەدایە کە بۆخۆشیان ئامرازی چوونەپێش و فێربوونن. ئاخر ئەوان بۆ یارمەتیدان بە گەشە و جێگیربوونی کەسایەتی و ناسنامە و شوناسی کۆمەڵایەتی و نەتەوەییی قوتابی رۆڵی کاریگەر دەگێرن. سەرەنجام بەبێ ئەو لێوەشاوەییە بنەڕەتییانە، مرۆڤ ناتوانێ لە کاروباری کۆمەڵ و وڵاتی خۆشیدا بەشداریی چالاک و کاریگەری هەبێت.

لە هەر قۆناخێکی خوێندندا، لایەنێکی گرینگی پەروەردە و خوێندن و فێربوون، بریتییە لە پەرەپێدانی ئەو شارەزایی و لێوەشاوەییە بنەڕەتییانە لە قوتابیدا. ئەو پرۆسەیە لە یەکەم قۆناخەکانی خوێندن و فێربوونەوە دەست پێ دەکا، تا دەگاتە لێکۆڵینەوە و نوسینی ئاکادیمیک وتێکست و وتاری زانستی و ئەدەبیی جۆراوجۆر. لە پرۆسەی خوێندن و فێربووندا ئەو لێوەشاوەیی و شارەزاییە بنەڕەتییانە پێویستە لە پەنا یەکتردا ببینرێن و بە تەواوکەری یەکتر بە حیساب بێن. لە هەموو ماددە دەرسییەکاندا ئەو شارەزاییە بنەڕەتییانە دەبێ وەک ئامانجی فێربوون دیاری بکرێن و قوتابی بۆ وەدەستهێنانیان بخرێتە ژێر بەرنامەیەکی چڕوپڕی خوێندن و فێربوونەوە. بەڵام دەبێ ئەوەش بزانین کە هەرکام لە ماددە دەرسییە جۆراوجۆرەکان دەتوانن نەخشی تایبەت بەخۆیان لە پەرەپێدان و بەهێزکردنی ئەو شارەزاییانەدا هەبێ. دیارە لەو نێوەدا هەندێک ماددەی خوێندن و هەندیک دەرس، بەرپرسایەتیی زۆرتریان دەکەوێتە سەرشان. مامۆستا لەسەریەتی تێکۆشێ لە هەموو دەرسەکاندا، قوتابی ئەو لێوەشاوەییە بنەڕەتییانە وەدەست بێنێ.

فێربین کە بەردەوام فێربین

ئەرکێکی دیکەی قوتابخانە ئەوەیە کە قوتابی فێربکات بتوانێ سەربەخۆ و بەردەوام بەدوای فێربووندا بگەڕێ و لەو ڕێگایەوە زانست و زانیاری و لێوەشاوەییی کۆمەڵایەتی و زانستی وەسەریەک بنێ. کاتێک قوتابی ی ڕوا بە تواناکانی خۆی دێنێ و بۆ گەشەپێدانی هەموولایەنەی خۆی دەکاریان دەکات، هەستی بڕوابەخۆبوونی زۆرتری تێدا پەیدا دەبێ. بەو جۆرە قوتابخانە پێویستە قوتابی هان بدا و ئەوینی خوێندن و فێربوونی تێدا پەروەردە بکا و مۆتیڤاشۆن(پاڵنان-هاندان)ی بۆ خوێندن و تەحقیقات و لێکۆڵینەوە و فێربوونی زیاتر بداتێ. بۆ مەبەستێکی لەو چەشنە قوتابخانە لەسەریەتی لە هەر قۆناخێکی خوێندندا، بە گوێرەی تەمەن و ڕادەی گەشەی عەقڵی و جسمیی قوتابی، قوتابی لەسەر فێربوونی تێکنیکەکانی خوێندنەوە و ستراتێژییەکانی فێربوون ڕابهێنێ. ئەگەر قوتابی فێری ئەوە بکرێ کە بەرەبەرە و پێ بە پێی چوونەسەری تەمەنی، ڕادە و چۆنیەتیی فێربوونی خۆی و هاوپۆلەکانی هەڵسەنگێنێ، سەرەنجام بە تەواوی فێری ئەو هونەر وتێکنیک و ستراتێژییانە دەبێ کە مرۆڤ بۆ فێربوونی سەربەخۆ و ئامانجدار و بەردەوام پێویستی پێیانە.

ئەو قوتابییەی فێر بێ پرسیاری دروست

و حیسابی فۆرمۆڵە بکا و بێنیتە گۆڕێ، بە دوای دۆزینەوەی وڵامەکەیدا لە سەرچاوەی جۆراوجۆردا بگەڕێ و بە میتۆدی زانستی، داتا و زانیارییەکان لەگەڵ یەکتر بەراوەرد بکا، سەرەنجام ڕۆڵی سەربەخۆی خۆشی لە پرۆسەی خوێندن و فێربووندا دەدۆزێتەوە و ئەو شارەزاییەش بۆ فێربوونی بەردەوام بەکاردێنێ. لە ڕەوتی کارکردن و خوێندنی مادده دەرسییە جۆراوجۆرەکاندا، بەرەبەرە قوتابی ئەو ئەزموونە وەدەست دێنێ کە بۆ مەبەستێکی لەو چەشنە پێویستی پێیەتی. ئەو لێوەشاوەییە کاتێک باشتر دروست دەبێ کە قوتابی بتوانێ بابەتە جۆراوجۆرە زانستییەکان و لایەنە ڕەنگاورەنگەکانی دیاردەکان، دەگەڵ یەک بەراوەرد بکا و ئاکام و لێکۆڵینەوەی سەربەخۆ بەدەستەوە بدا. تا قوتابی بتوانێ لە پرۆسەی فێربوونی خۆیدا، باشتر لە میتۆدی زانستی و ڕەخنەگرانە و تێکنیک و ستراتێژییە جۆراوجۆرەکانی فێربوون و خوێندنەوە کەڵک وەرگرێ، باشتر دەتوانێ لە کاری خوێندن و لێکۆڵینەوە و فێربووندا سەرکەوتن وەدەست بێنێ.

شایانی باسە هەندێک قوتابی، سەرەڕای هەوڵ و کۆششی زۆر و بەکارهێنانی ستراتێژیی جۆراوجۆریش بۆ فێربوون، لە ڕەوتی خوێندن و فێربووندا، توشی گیروگرفت دەبن و پێویستییان بە یارمەتی و دەستگرتنی تایبەتی و تەنانەت میتۆدی گونجاو لەگەڵ ئەو هەلومەرجەدا هەیە کە ئەوان تێیدا بەسەردەبەن. لە وەزعێکی ئاوادا گەلێک هاوکاریی جۆراوجۆر هەن کە پێویستە لە لایەن پسپۆڕانی پەروەردە و سایکۆلۆژی و زانستە کۆمەڵایەتی و پزیشکییەکانی دیکەوە لێک بدرێنەوە و ئاسانکاریی پێویست بۆ قوتابییەکە بکەن تا بتونێ بە شێوەیەکی ئاسایی بڕواتە پێش. بۆیە قوتابخانە پێویستە تێکۆشێ ئەو ئەوین و حەزە لە هەموو قوتابییاندا پێکبێنێ کە بتوانن سەربەخۆ وەدوای زانست و زانیاری کەون و خۆیان باشتر پێبگەیەنن.

پاک و خاوێنی و لەشساخیی گشتی، مودیرییەت و بەڕێوەبردنی ژیان، دێموکراسی و هاووڵاتی، پەرەئەستاندنی هەموولایەنە و پایەدار و درێژخایەن

قوتابخانە ئەرکی سەرشانیەتی لە پرۆسەی خوێندن و فێربووندا، لەسەر ئەو بابەتانە کار بکا. لە سەرتاسەری پرۆسەی پەروەردە و فێرکردندا، ئەو بابەتانە هەوێنی بنەرەتیی هەموو کار و چالاکییەکانی قوتابخانە پێک دێنن. ئەو بابەتانە لەو مەسەلە گرینگانەن کە ئێستا چ لە ئاستی نێونەتەوەیی و چ لە ئاستی ناوچەیی و چ لە ئاستی میللی و نیشتیمانیدا، بە هێند وەردەگیرێن.

قوتابییان لە ڕێگای خوێندن و فێربوونی مادده دەرسییە جۆراوجۆرەکانەوە، شارەزایی پێویست لەسەر ئەو پرسانە وەدەست دەخەن. ئەوان لە قوتابخانەدا، لە ڕێگای ئەزموون کردنی زانستە جۆراوجۆرەکان و بەراوەرد کردنی بابەت و دیاردەکان دەگەڵ یەکتر، فێردەبن ڕێگا چارەی گونجاو بدۆزنەوە وچارەسەری کێشە و کەموکورییەکان بکەن. بۆیە ئەرکی سەرشانی قوتابخانەیە کە هەموو ئەو بابەتانە لە پرۆگرامەکانی خوێندن و فێربووندا بگونجێنێ و قوتابی بە زانست و زانیاریی پێویست چەکدار بکات تا سەرەنجام بتوانێ وەک هاووڵاتییەکی چالاک و بەرپرس و کارا هەڵسوڕێ و ئەرکەکانی خۆی بەجێ بێنێ.

لەشساخی و هونەرەکانی ئیدارەکردنی ژیان

قوتابخانە پێویستە لە ڕەوتی کاری پەروەردە و فێرکردندا، لەشساخیی فیزیکی و

سایکۆلۆژیی قوتابی بەرێتە سەر و بەهێزی بکا. ئەو مەسەلەیە زۆر گرینگە تا قوتابی بتوانێ لەباری ڕۆحی و بەدەنییەوە، ساخ بێ . بەتایبەتی لە قۆناخەکانی سەرەتایی و ناوەندیدا، کارکردن لەسەر ئەو بابەتانە یارمەتی بەوە دەکا کە قوتابی، وێنەیەکی پۆزەتیڤی لە خۆی هەبێ و شوناس و ناسنامەی خۆی بناسێ و بەهێزی بکات. ئەگەر قوتابخانە لە ڕێگای پەروەردە و فێرکردنەوە بتوانێ لەشساخی و سلامەتیی ڕۆحی و بەدەنیی منداڵان، لاوان و قوتابییان پەرە پێ بدا، یارمەتی بە دروست بوونی کۆمەڵگایەکی لەشساخ و تەندروست و ساخلەمیش دەکا.

مەبەست لە ئیدارەی ژیان ئەوەیە قوتابی بتوانێ هەموو ئەو زانیاری و شارەزاییانە فێربێ کە کاریگەرییان لەسەر ژیانی ڕۆژانەی ئینسان هەیە و بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری ڕۆژانە لە نێو خێزان و کۆمەڵگادا پێویستن. قوتابی دەبێ فێر بێ دەگەڵ هەوراز و هەڵدێرەکانی ژیان هەڵبکا، دەگەڵ ناڕەحەتی و قەیران و دەورانە سەخت و دژوارەکان دەست و پەنجە نەرم بکا. لەو ڕێگایەوە پوختە دەبێ و ئەزموونی زۆر وەدەست دێنێ، ئەوەش ئامادەی دەکا تا بەرزی و نزمییەکانی ژیان و ڕۆژگار بە لێوەشاوەییەوە تێپەڕێنێ. بۆ ئەو مەبەستە قوتابخانە لە پرۆگرام و بەرنامەی تایبەت بەوکارە کەڵک وەردەگرێ.

گرینگترین ئەو بابەتانەی کە لەو بارەیەوە قوتابخانە دەبێ سەرنجیان بداتێ و کاریان لەسەر بکات بریتین لە شێواز و ستایلە جۆراوجۆرکانی ژیان، سێکسوالیتی، مادده هۆشبەرەکان، پاک و خاوێنی و تەندروستی و نەخۆشییەکان، بەکارهێنانی مێدیاکان، مەسرەفی ڕۆژانە و بەڕێوەبردنی ئێکۆنۆمیی شەخسی و بودجەبەندیی مانگانە و ساڵانە. ئاشنا بوون دەگەڵ نرخ و بایەخە جۆراوجۆرە دینی و ئەخلاقی و فەلسەفییەکان وهەڵبژاردن و پەیڕەوی لێ کردنیان لە ژیانی ڕۆژانەدا. بوارێکی دیکەی کاری قوتابخانە دەبێ بۆ وەدیهێنانی ئەو مەبەستانە بێ کە ژیان بە ماناوە جوانە. قوتابخانە پێویستە قوتابی وا باربێنی کە بەدوای ماناو جوانیدا بگەڕێ. کار کردن لە سەر پەیوەندییە ئینسانییەکان لە لایەک و سنورداناں بۆ خۆ و ڕێزگرتن لە کەسانی دیکە لە لایەکی دیکەوە، مەیدانیکی دیکەن بۆ کارلەسەرکردن و ڕاهێنانی قوتابی لەسەریان. ئەوە کە قوتابی فێربێ هەست و بیر و ئیحساس و ڕەفتارەکانی خۆی کۆنترۆڵ بکا و پەیوەندییەکانی خۆی دەگەڵ کەسانی دوروبەری ڕاگرێ و ئیدارە بکا، دەکەوێتە چوارچیوەی ئەو بابەتە پەروەردەییانەوە کە لێرەدا باسمان کردن.

دێموکراسی و هاووڵاتی

کارکردن لەسەر دێموکراسی و ئەو مەسەلانەی پەیوەندییان بە هاووڵاتی هاووڵاتیبوونەوە هەیە، مەیدانێکی دیکەی گرینگی بواری پەروەردە و فێرکردنە. قوتابخانە لەسەریەتی قوتابییان دەگەڵ بایەخ و ڕێسا و قانوونەکانی دێموکراسی ئاشنا بکا و بە جۆرێک باریان بێنی کە بتوانن لە هەموو پرۆسە دێموکراتیکەکاندا بەشداریی چالاکانە بکەن. قوتابی پێویستە تێبگا کە پەیوەندییەکی نزیک و زیندوو لە نێوان دێموکراسی و ستاندارد و نۆرمە پەسند کراوەکانی یاسای نێونەتەوەییی ماف و ئازادییە بنەڕەتییەکانی مرۆڤدا هەیە. گرینگترینی ئەو ماف و ئازادییانە کە کاریگەریی ڕاستەوخۆیان لەسەر دێموکراسی و کارکردی دێموکراسی هەیە، بریتین لە ئازادیی دین وعەقیدە و بەیان، ئازادیی پێکهێنانی کۆڕوکۆبونەوە و حیزب و ڕێکخراوی سیاسی و پیشەیی و تێکۆشان

لە نێویاندا، مافی دەنگدان و هەڵبژاردن و هەڵبژێران. هەروەها قوتابی دەبێ ئەوەش فێر بێ کە دیمۆکراسی دەتوانێ فۆرم و شکڵی جۆراوجۆری هەبێ. بەڵام جەوهەرەکەی یەکە.

لێرەدا قوتابی دەگەڵ ماف و ئەرکەکانی هاووڵاتی ئاشنا دەبێت. ئەگەر لە لایەکەوە هاونیشتیمانی ئازادە بەشداری لە کاروباری سیاسیدا بکات، لەو لاشەوە کۆمەڵگا پێویستی بەوەیە کە هاووڵاتییان بە شێوەیەکی چالاک و زیندوو لە کاروباری کۆمەڵدا بەشداربن. تەنیا لەو ڕێگایەوەیە کۆمەڵگایەکی مەدەنیی بەهێز دروست دەبێ. ئەرکی قوتابخانە ئەوەیە قوتابی هان بدا ببێتە هاووڵاتییەکی چالاک و هەڵسوور و بەرپرس و شوێندانەر. بەو جۆرە قوتابی دەبێتە پارامیتریکی کاریگەر بۆ بردنەپێش و پەرەپێدانی دیمۆکراسی لە کۆمەڵگای کوردستاندا. قوتابی لێرەدا دەبێ دەگەڵ ئەو یاسا و پرەنسیپانە ئاشنا بیت کە کارکردی دیمۆکراسی ڕێکدەخەن. وەک مافی زۆرایەتی بۆ بەڕێوەبەری، بە وەبەرچاوگرتنی ماف و ئازادییەکانی کەمایەتی و هەروەها ڕێزدانان بۆ مافەکانی هاونیشتمانان. قوتابی پێویستە دەگەڵ ناتەبایی و دیلیماکانی ئەو بابەتە ئاشنا بێت تا بتوانێ لە کردەوەدا ڕەفتاری دروست و دیمۆکراتیک لەخۆی نیشان بدا. بۆ ئەو مەبەستە بارهێنانی قوتابی کە بتوانێ بە شێوەیەکی ڕەخنەگرانە بیربکاتەوە و مەسەلەکان هەڵسەنگێنێ، کاریگەریی زۆری هەیە. تایبەتمەندییەکی گەورەی کەسێکی دیمۆکرات ئەوەیە کە پلۆرالیزمی سیاسی و فەرهەنگیی قەبووڵ بێ، بتوانێ دەگەڵ نەیار و ڕکابەر و موخالیفانی خۆی بحاوێتەوە و لەسەر ئەوە ڕێک کەوێ کە زۆر جار مرۆڤ ناتوانێ دەگەڵ ئەوان بە تەوافوق بگا. لەوەش زیاتر قوتابی دەبێ ئەوەش فێر بێ کە دیمۆکراسی ناتوانێ ڕاوەستێ. هەمیشە بۆ پێشەوە دەڕوا و دەوڵەمەندتر دەبێ و گەشەدەکا. ئامانجی سەرەکیی دیمۆکراسی بریتیە لە دیمۆکراسیی زۆرتر.

پەرەسەندنی پایەدار و بەردەوام

ئاشناکردنی قوتابی دەگەڵ یاسا و لایەنە جۆراوجۆرەکانی پەرەسەندنی کۆمەڵ لەباری ئابووری و سەنعەتییەوە، ئەرکێکی دیکەی سیستەمی پەروەردە و فێرکردنە. مەبەست لە پەرەسەندنی پایەدار و بەردەوام ئەوەیە کە بتوانین شانبەشانی پەرەسەندنی ئابووری، ژیان و سەرچاوە و کۆڵەکەکانی بپارێزین . واتە هەرلەو کاتەدا کە ئابووری و پیشەسازیی ئەمرۆمان لە کوردستان، پێداویستییە جۆراوجۆرەکانی دانیشتوانی کوردستان دابین دەکا، پێویستە قازانج و بەرژەوەندییەکانی نەوەکانی داهاتووی نەتەوەی کوردیش لەبەرچاو بگرێ و کارێک نەکا کە ئەوان بەسەر کوردستانێکی وێران و کەسنەکیل و بەردەڕەقدا بکەون. پەرەسەندنی بەردەوام بریتییە لە پێکهێنانی باڵانس و هاوئاهەنگی لە نێوان پەرەسەندنی ئابووری و کۆمەڵایەتی و پاراستنی ژینگەدا. قوتابخانە پێویستە قوتابی فێربکات کە شێوەی ژیان و ڕادەی مەسرەفی سەرچاوە سروشتییەکان لەلایەن تاکەکان و کۆمەڵگا جۆراوجۆرەکانەوە، ئاکامی میللی و ناوچەیی و جیهانیی بەدواوەیە.

لە ڕێگای کارکردن لەسەر پرۆگرامە دەرسییەکانی تایبەت بەو بابەتەوە، وشیاری و ئاگاهیی ژینگەیی لە لای قوتابی دروست دەبێ. بە جۆرێک کە بتوانێ لە کاتی مەسرەف و بەکارهێنانی سەرچاوەکاندا، بە شێوەیەکی بەرپرسانە و ئەخلاقی و بە تێبینییەوە ڕەفتار بکات. هەر لە ژێر ئەو بابەتەدا، قوتابی دەگەڵ مەسەلەکانی پەیوەندیدار بە ژینگە، ئاڵوگۆڕی کەشوهەوا، هەژاری، چۆنیەتیی دابەش بوونی سەرچاوە

سروشتییەکان، شەڕو کێشەکان، لەشساخی، یەکسانیی نێوان ژن و پیاو، پەیوەندیی نێوان وڵاتانی دەوڵەمەند و وڵاتانی هەژار، دیمۆگرافی و خوێندن و فێربوون لە ناوچە جیاجیاکانی دونیادا ئاشنا دەبێت. قوتابی پێویستە زانیاری لەسەر هەموو لایەنەکانی پەرەسەندنی پایەدار و بەردەوام وەدەست بێنێ.

تێکنۆلۆژی، کاریگەریی گەورەی لەسەرمرۆڤ، کۆمەڵگای ئینسانی و ژینگەهەیە. بۆیە زۆر گرینگە قوتابی، زانست و زانیاری لە سەر پەرەسەندنی ئابووری، ژینگە و پێشکەوتنە تێکنۆلۆژییەکان و پەیوەندیی نێوان ئەوان وەدەست بێنێ. هیچ گومانی تێدا نییە کە پێشکەوتنی تێکنۆلۆژی، دەتوانێ زۆر گیروگرفت چارەسەرکات. بەڵام دەبێ ئەوەش بزانین کە هەرهەمان پێشکەوتنی تێکنیکی دەتوانێ گیروگرفتی دیکەش بۆ مرۆڤایەتی بخولقێنێ. بۆیە قوتابخانە دەبێ قوتابی بەجۆرێک بار بێنێ کە ئاگاداریی بەسەر ئەو مەسەلەیەدا هەبێ و بتوانێ هەمیشە هەڵبژاردنی دروست بکا .

پراکسیسی قوتابخانە

قوتابخانە پێویستە بە ڕێز و حورمەتەوە قوتابی وەرگرێ، هەڵسوکەوتی دەگەڵ بکا، ئەمنیەتی ڕۆحی و فیزیکیی بۆ برەخسێنێ و لە هەمان کاتدا چاوەڕوانیشی لێی هەبێ و ئەرکی پێویستی بۆ خوێندن و لێکۆڵینەوە و بەدواچووندا بخاتە سەر شان. بە جۆرێک کە بۆ فێربوون هان بدرێ. بۆ ئەو مەبەستە قوتابخانە لەسەریەتی ژینگەیەکی لەبار و هەلومەرجێکی گونجاو بۆ فێربوونی قوتابی بە هاوکاری دەگەڵ ماڵەوە دەستەبەر بکا. ئەوەش پێویستی بە چەند تیمی پسپۆڕ و کارزان هەیە کە قوتابخانە دەبێ بۆڕاپەڕاندنی ئەو ئەرکانە، لە دەوری یەک کۆیان کاتەوە و بیانخاتە خزمەت پرۆسەی پەروەردە و فێربوونەوە.

ژینگەیەکی ئامێزئاواڵا بۆخوێندن و فێربوون.

قوتابخانە پێویستە بە ئامێزێکی ئاواڵاوە جێگا بۆ هەموو قوتابییان بکاتەوە وژینگەیەکی ئەوتۆیان بۆ برەخسێنێ کە لەوێدا هەست بە سلامەتی وشادی و خۆشحاڵی بکەن بۆ خوێندن و فێربوون هان بدرێن.

دابینکردنی ژینگەیەکی بەهێز کە لەوێدا قوتابی بۆ خوێندن و فێربوون هان بدرێ و هەلومەرجی هەڵدان و گەشەسەندنی هەموولایەنەی بۆ دەستەبەر بکرێ، یەکێک لە پێشمەرجە سەرەکییەکانی سەرکەوتنی پرۆسەی پەروەردە و فێرکردنە. بەبێ ئەوە گەشەسەندنی قوتابی چ لە باری کۆمەڵایەتی و چ لە باری زانستییەوە، مەیسەر نابێ. ئەگەر قوتابی لە پۆل و لە نێو قوتابخانەدا، هەست بە ئەمنییەت وئاسایش نەکا، فێریش نابێت. ژینگەیەکی لەو چەشنە تەنیا لە لایەن مامۆستایانی پسپۆڕ و شارەزا، کە بە بەرچاوڕوونییەوە کاردەکەن، بە هاوکاریی دەگەڵ قوتابییەکان ئیمکانی دابین بوونی هەیە. مامۆستایان و کارمەندانی دیکەی قوتابخانە، دایک و باوکەکان و قوتابییان، بەرپرسایەتیی هاوبەشیان هەیە کە فەزایەکی لەبار بۆ گەشە و هەڵدان و فێربوون، دوور لەهەر چەشنە جیاوازی دانان و هەڵاواردن و توندوتیژییەک، لە قوتابخانەدا پێک بێنن. قوتابخانەیەکی لەو جۆرە کە باوەشی بۆ هەموو قوتابییان ئاواڵەیە و ژینگەی لەبار بۆ گەشە و فێربوونی هەمووان دەخولقێنێ، فرەفەرهەنگی و فرەکولتووری نەک هەر بە هەڕەشە نازانێ، بەڵکوو لە پەیوەندی دەگەڵ بەرنامەکانی خۆیدا بە سەرمایەی لە قەڵەم دەدا.

قوتابی پێویسته مەیدانی بدرێتێ تا له کاروباری پۆل و قوتابخانەدا بە شێوەیەکی کاریگەر بەشداری بکات و بەرپرسایەتی وەرگرێ. قوتابییان له پرۆسەی هاوکاری و کۆمیونیکاسیۆن و کاری هاوبەش دەگەڵ یەکدا، بیردەکەنەوە، ئەزموون وەدەست دەخەن و زانیاری وەدەست دێنن. قوتابخانە دەبێ بەجۆرێک توانای قەزاوەتی قوتابی بباتە سەر کە لەکاتی هەڵسەنگاندن و قسەکردن لەسەر کەسانی دیکەدا، بە شێوەیەکی بەرپرسانە و بە ئینسافەوە نەزەر بدا. لەوەش زیاتر قوتابی دەبێت فێر بکرێ له هەموو مەوقعیەتە جۆراوجۆرەکانی ژیانی رۆژانەدا و لە هاوکاری و لە پەیوەندی دەگەڵ کەسانی دیکەدا بە شێوەیەکی بەرپرسانە بجووڵێتەوە .

ئەو نۆرم و نرخ و پرەنسیپانەی بەسەر قوتابخانە و ژینگەی فێربووندا زاڵن، شوێنەواری کاریگەریان لەسەر پەرەسەندنی کەسایەتیی کۆمەڵایەتیی قوتابی هەیە. هاورێیەتی هەر لەوکاتەدا کە هۆگری و ئەمنییەت و ئاسایشمان پێ دەبەخشی، تا رادەیەکی زۆر بەهێزیشمان دەکات. وەختێک دەبینین کە بە رێزەوە له لایەن مامۆستا و هاورێ و هاوپۆلەکانمانەوە وەردەگیرێین و جێگای بڕوا و متمانەی ئەوانین، بۆخۆشمان تێدەکۆشین رێز له خۆمان و له دەوروبەر و هاوالانمان بگرین و رێز و حورمەت له کەسانی دیکە بنێین. قوتابییان دەبێ فێربکرێن و لەوە حاڵی بن کە ئێمە ئینسانەکان دەگەڵ یەکتر جیاوازین و هەرکاممان شوێن و جێگای تایبەت بەخۆمانمان له نێو پۆل و له قوتابخانە و سەرەنجام لە کۆمەڵدا هەیە. هەر قوتابییەک مێژوویەکی تایبەت بەخۆی هەیە کە بە کۆلیەوەیەتی و خاوەنی هیوا و هومێد و خەونی تایبەت بە خۆشیەتی. کاتێک منداڵان و لاوان له قوتابخانەدا رێزیان لێ دەگیرێ و بە حورمەتەوە وەردەگیرێن و دەخوێنرێنەوە، هەستی هاوپەیوەندی و هاوچارەنوسیشیان دەگەڵ هاواڵ و هاورێکانیان تێدا دروست دەبێ.

کاتێک قوتابخانە مەیدان و دەرفەتی هەمەچەشن بۆ فێربوونی قوتابی پێکدێنی، قوتابی بە کردەوە زۆر ئەزموون وەدەست دەخا کە له ژیانی راستەقینەی رۆژانەی مرۆڤ لەدەرەی قوتابخانە، نزیکن. بەو جۆرە لاوان و مێرمنداڵان پوختە دەبن. ئەگەر گەرەک وکۆمەڵگای دەوروبەری بتوانن کە ئەوانیش بە شێوەیەکی پۆزەتیڤ و بەرپرسانە کۆمەک بە چوونەپێشی پرۆسەی پەروەردە و فێربوون بکەن و لەو بارەوە هاوکاری قوتابخانە بن، ئەوە دەرفەتی باشتر بۆ گەشەی قوتابخانە و قوتابییان پێکدێ . هەر بەوجۆرە دۆزینەوەی فۆرم و مەیدانی دیکە بۆهاوکاری و کاری هاوبەش و لێکۆڵینەوە و فێربوون، له ئاستە جۆراوجۆرەکانی میللی و ناوچەیی و تەنانەت جیهانیشدا، دەرگای فێربوون و گەشەسەندنی زۆرتربە رووی قوتابییاندا دەکاتەوە. قوتابی بە هاوکاری و بە تێکەڵاوی و پەیوەندی گرتن دەگەڵ خەڵکانی دیکە له ناوچە جۆراوجۆرەکانی دونیا، بێ وەبەرچاوگرتنی سنووره سیاسی و فەرهەنگی و زمانییەکان، روانگەی خۆی بەرین دەکاتەوە و ناسنامەو شوناسی تایبەت بەخۆی پەیدادەکات.

خویندن و فێربوونی گونجاو دەگەڵ توانا و ئاستی قوتابییان

قوتابخانە لەسەریەتی ژینگەیەکی لەبار بۆ فێربوون و گەشەکردنی هەموولایەنەی قوتابی پێک بێنی. ژینگەیەک کە قوتابی بۆ فێربوون و خوێندن تەشویق بکا و هانی بدا بۆخۆی بە دوای فێربووندا بگەرێ.

ئەرکی سەرەکیی قوتابخانە ئەوەیە کە فێربوون و گەشەی قوتابی دەستەبەربکا.

هەرقوتابییەک کە ڕوودەکاتە قوتابخانە، هەندێک زانیاری و ئەزموون و ڕەفتار و توانا و پێداویستیی تایبەت بە خۆی هەن کە لەگەڵ خۆیدا بۆ قوتابخانەیان دێنێ. بۆیە قوتابخانە دەبێ، بێ لەبەرچاوگرتنی توانا و تایبەتمەندییە تایبەتییەکانی هەر قوتابییەک، دەرفەت و شانسی وەک یەک بۆ فێربوون و گەشەی هەموو قوتابییان پێک بێنێ. بەڕێوەبەری و مودیرییەتی سەرکەوتووانەی پۆل و گرووپ، پێویستی بەوەیە کە مامۆستا وەزعی تایبەتی و پێداویستییە تایبەتییەکانی هەر قوتابییەک ببینێ و بتوانێ پەیوەندی دەگەڵ ئەوان چ تاک تاک و چ بە کۆمەڵ دامەزرێنێ و خۆی بە زانستە جۆراوجۆرەکانی پێداگۆگی(پەروەردەیی) چەکدار بکا. بۆ ئەوەی قوتابی حەز و ئەوینی بۆ خوێندن تێدا پێک بێ، پێویستە قوتابخانە ژینگەیەکی ئەوتۆی فێربوونی بۆ دروست بکات کە لەوێدا بتوانێ چالاکیی جۆراوجۆر لە خۆی نیشان بدا و ئەزموونی زۆر وەدەست بێنێ. دیارە دەبێ هەمووی ئەوە لە چوارچێوەی پرۆگرامەکانی پەروەردە و فێرکردندا بێ. قوتابی دەبێ شانسی ئەوەی هەبێ لە مادده زانستییە جۆراوجۆرەکاندا قووڵ بێتەوە. بەڵام قوتابخانە پێویستە ئەوە بزانێ کە هەر قوتابییەک بۆ گەیشتن بەو ئامانجانەی کە لە پرۆگرامی خوێندندا دیاری کراون، پێویستی بە کات و میتۆدی تایبەت بە خۆی هەیە. هەموو قوتابییان وەک یەک و بە خێراییەکی وەک یەک فێرنابن. هەرکەس دەبێ دەرفەتی خۆی بدرێتێ و هەلومەرجی تایبەت بە خۆی بۆ فێربون بۆ برەخسێ. بەوە دەڵێن خوێندن و فێربوونی گونجاو. بەو جۆرە قوتابی لە پرۆسەی فێربووندا هەست بەوە دەکا کە ئەویش دەڕواتە پێش و فێر دەبێ، ئەوەش هەستێکی پۆزەتیفی تێدا پێک دێنێ و مۆتیڤاشۆنی زۆرتری بۆ فێربوون دەداتێ. لەو پرۆسەیەدا هەڵەکردن و ڕاستکردنەوەی هەڵەکان دەبێ وەک سەرچاوەی فێربوون بە حیساب بێن. بۆیە قوتابی دەبێ تەشویق بکرێ کە هەوڵ بدا ئەرک و وەزیفەکانی قوتابخانەی جێبەجێ بکا، بێ ئەوەی لەوە بترسێ کە ڕەنگە هەڵە بکات. ئەوە ئەرکی قوتابخانەیە کە دەرفەتی لەوچەشنەی بۆ بخوڵقێنێ، تا لە تاقیکردنەوە سەخت و دژوارەکان نەسڵەمێتەوە.

مەبەست لە تاقیکردنەوە و هەڵسەنگاندنی قوتابی نابێ هەرئەوە بێ کە بزانین قوتابی چ دەزانێ و چ نازانێ. بەمەبەستی سەرەکی لەو کارە دەبێ ئەوە بێت کە مۆتیڤاشۆن لای قوتابی دروست کا و بۆ پەرەسەندن و خوێندن و خوێندنەوەی زۆرتر هانی بدات. نەخشەکێشانەوە لە قوتابی و لێوەشاوەییەکانی، لە هەگبە زانستی و ئەزموونە کۆمەڵایەتی و توانا زمانەوانییەکانی، لە شارەزاییە تیئوری و پراکتیکییەکانی، لەو ئامراز و میتۆدانەن کە قوتابخانە بەکاریان دێنێ بۆ تۆمارکردنی زانیاری لەسەر قوتابی و بۆ ناسینی قوتابی و بۆ دارشتنی بەرنامەی تایبەت بە هەر تاکێکی قوتابی، بۆ خوێندن و فێربوون. ئەوە پایەیەکی گەورەی پراکسیسی قوتابخانەیە. بەڵام نەخشەکێشانەوەیەکی لەو چەشنە لە قوتابی، ئەگەر لە کردەوەدا، قوتابخانە بۆ خزمەت بە فێربوون و پێشکەوتنی قوتابییەکە بەکاری نەهێنێ و لەبەر ڕووناکایی ئەودا هەناگاوی پێویست هەڵنەگرێ، بایەخێکی ئەوتۆی پەروەردەیی نابێت. مامۆستا دەبێ وریا بێ و بزانێ کە هەندیک تاقی کردنەوەی ناپێویست و نابەجێ، وێنەیەکی لاواز و مەنفی لە قوتابی نیشان دەدەن و لە ئاکام دا زیان بە ڕۆحیەی قوتابی دەگەیەنن و ئاکامی زۆر خراپیان لەسەر ژینگەی فێربوون دەبێ

وعەلاقەی قوتابی بۆ خوێندن و فێربوون سارد دەکەنەوە. بەو جۆرە بە پێچەوانەی مەبەستە پێداگۆگییەکان لە تاقی کردنەوە کە بریتیە لە بردنەپێشی قوتابی، ئاکامی خراپ بەدەستەوە دەدەن.

مەبەست لە خوێندنی گونجاو ئەوەیە کە قوتابخانە بە جۆرێک هەلومەرجی خوێندن و فێربوون بۆ قوتابیان بخولقێنێ، کە هەموو قوتابییەک بە گوێرەی توانا و زەرفیەتەکانی خۆی لە پرۆگرامە گشتییەکانی خوێندن و فێربوون، بەهرەی پێویست وەربگرێ. بۆ مەبەستێکی لەو چەشنە، قوتابخانە دەتوانێ لە ئامراز و میتۆدی جۆراوجۆری پێداگۆگی و پەروەردەیی کەڵک وەگرێ. وەک دابەشکردنی سەرمایە مادی و ئینسانییەکان، دەکارکردنی میتۆدی جۆراوجۆری دەرس گوتنەوە، نەخشەکێشانەوە لە قوتابییەکان، دابەشکردنی قوتابییەکان بەسەر گرووپی بچکۆلەتردا، بە کارهێنانی مامۆستا و پسپۆرانی تایبەتی، زیاد کردنی ژمارەی مامۆستاکان، بەکارهینانی تێکنۆلۆژییەکانی دەرس گوتنەوە، بەکارهێنانی تێکست و کتێبە دەرسییە جۆراوجۆرەکان، دەسکاری لە خشتەی هەفتانەی دەرسەکان و بەکارهێنانی شێوە و میتۆدی جۆراوجۆر بۆ ئیمتیحان لێ وەرگرتن و هەلسەنگاندنی قوتابییان.

هەلسەنگاندنی قوتابی، لە پرۆسەی خوێندن و فێربووندا، بەو مەرجەی قوتابی چالاکانە بەشدار بێ و گوێی لێ بگیرێ و بزانێ کە چ چاوەڕوانییەکی لێ دەکرێ، مەرجی سەرەکیی سەرکەوتنی خوێندنی گونجاوە. ئەوەش ئەو کاتە ئیمکانی هەیە کە قوتابخانە لەپێشدا هەموو دەرفەت و میتۆدێکی پێویستی بۆ فێربوونی قوتابی بەکارهێنابێ و لەوە دڵنیا بێت کە قوتابی دەتوانێ بە گوێرەی پێویست، وڵام داتەوە و لە ئاستی چاوەڕوانییەکاندا بێ. مامۆستا دەبێ لە کاتی دەرس وتنەوەدا پشتیوانی لە قوتابی بکات کە بە گوێرەی تواناکانی ئامانج و قۆناخی جۆراوجۆر بۆ فێربوون و چونەپێشی خۆی دیاری بکات و مەیدانی بداتێ بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی هەوڵ بدا. قوتابخانە دەبێ بەجۆرێک بەرنامەڕێژی بکات کە قوتابی، لە نێوان هەموو ماددە دەرسییەکاندا هاوسەنگی پێک بێنی و هەست بە فێربوون و پێشکەوتنی خۆی لە هەموو دەرسەکاندا بکا. مەبەست لەو کارە ئەوەیە کە قوتابی بزانێ کە دەتوانێ بڕواتە پێش و سیستەمی پەروەردە و فێرکردن لە ئامێزی گرتووە و دەگەڵ خۆی دەیباتە پێشێ. دروستکردنی هەستێکی لەو چەشنە لە قوتابیدا بە کلیلی سەرکەتن و چوونەپێش دادەنرێ.

خوێندنی گونجاو هەموو قوتابییان دەگرێتەوە. قوتابخانە لە ڕێگای بەکارهێنانی میتۆد و شێوازی جۆراوجۆری دەرس گوتنەوە، لە ڕێگای دابەشکردنی قوتابییان بەسەر دەستەو تاقم و گرووپی فرەچەشندا بۆ ئاسان کردن و بردنەسەری ئاستی فێربوون، لە ڕێگای دەکارکردنی تێکنۆلۆژیی مۆدێرن و پێویست، لە ڕێگای بە ڕەسمی ناسینی شوناس و کولتور و ناسنامەی فەرهەنگی و ڕێزنان لە پێشینەی بنەماڵەیی قوتابی، دەتوانێ ئەو میتۆدە پێداگۆگییە بەکاربێنێ. ئەگەر قوتابییەک، پاش هەڵسەنگاندن لە لایەن دەزگا پسپۆڕەکانەوە، دەربکەوێ کە پێداویستیی تایبەتی هەیە و ناتوانێ لە پرۆگرامە ئاساییەکانی خوێندن کەڵک وەرگرێ، قوتابخانە دەبێ میتۆد و ئیمکاناتی تایبەت بە خۆی بۆ دابین بکا و خوێندنی تایبەتی بۆ دەستەبەر بکا. لە حاڵەتی ئاوادا، قوتابخانە دەتوانێ سەرەڕای ئیمکاناتی خۆی، لە ئیمکاناتی دامودەزگا جۆراوجۆرە کانی دیکەش بۆ یارمەتیدانی ئەو چەشنە قوتابییانە کەڵک وەرگرێ.

هاوكاريی بەردەوام دەگەڵ ماڵەوە و دایک و باوكی قوتابی

ئەگەر هاوكاری و كۆمیونیكاسیۆنی گەرم و پێویست لە نێوان ماڵ و قوتابخانەدا لەگۆڕێدا بێ، ژینگەی خوێندن باشتر دەبێ و هەلومەرجی گەشە و فێربوونی باشتر بۆ قوتابییان دەخولقێ. دەبێ بگوترێ كە دایک و باوک بەرپرسایەتیی سەرەكییان لە پەروەردەكردنی منداڵدا هەیە. ئەوان نزیكترین كەسی قوتابین و زانیاریەكی زۆریان سەبارەت بە قوتابی هەیە كە قوتابخانە دەتوانێ لە ڕەوتی پەروەردە و فێركردندا، بە قازانجی قوتابی بەكاریان بێنێ. دەبێ بگوترێ كە ئەوە بەرپرسایەتیی قوتابخانەیە كە تێبكۆشێ پەیوەندی دەگەڵ دایک وباوكی قوتابی بگرێ و دەرگای هاوكاری دەگەڵ ئەوان بخاتە سەرپشت و هەلومەجێک پێكبێنێ كە ئەو هاوكارییە بەردەوام بێ. لەو پەیوەندییەدا قوتابخانە پێویستە تێبكۆشێ كە زانیاریی پێویست سەبارەت بە قوتابخانە و چۆنیەتیی وەزعی قوتابییەكە، بگەیەنێتە دایک و باوكی منداڵ. ئەوەش دەرفەتی ئەوە بۆ دایک و باوكی قوتابی دروست دەكا تا بتوانن لە كاروباری قوتابخانە و خوێندن و فێربوون و پەروردەی منداڵەكەیاندا بەشداری بكەن.

هەڵسوكەوتی دایک و باوک و چۆنیەتیی پەیوەندیی ئەوان دەگەڵ قوتابخانە، شوێنەوارێكی پۆزەتیف و گرینگی لەسەر ڕادەی فێربوون و چوونە پێشی قوتابی و عیشق وعەلاقەی ئەو بە قوتابخانە و مامۆستاكانیەوە هەیە. دیارە چاوەڕوانیی دایک و باوک لە قوتابخانە و ڕادەی پێویستیی ئەوان بۆ هاوكاری، لە بنەماڵەیەكەوە بۆ یەكێكی تر جیاوازە. بەلام قوتابخانە لەسەریەتی ئامادەییی ئەوەی تێدا بێ، دەگەڵ هەمووان و هەریەكە بە ئەندازەی چاوەڕوانی و پێداویستییەكانیان، هاوكارییان بكا. لە كردەوەدا زۆرجار ئەوە سەخت دێتە بەرچاو، بەلام لە باری پێداگۆگیەوە زۆر پێویستە. شایانی باسە قوتابخانە لەسەریەتی بە ڕێز و حورمەتەوە هاوكاریی دایک و باوكەكان بكاو پێشینەی كولتوری و كۆمەلایەتیی ئەوان، نابێ شوێنەواری لەسەر ئەو هاوكارییە هەبێ. سەرەنجام قوتابخانە زۆر بە ڕوونی دەبێ دایک و باوكی قوتابی لەوە حاڵی بكات كە قوتابخانە چ چاوەڕوانییەكی لە دایک و باوكی قوتابییەكە هەیە و لەولاشەوە ئەوەش دەبێ ڕوون كاتەوە كە قوتابخانەش دەتوانێ چ بكات.

پەروەردە و فێربوون لە كارگە و كارخانە و بنكە سەنعەتی و پیشەسازییەكاندا

پەروەردە و بارهێنانی قوتابییان، لە نێو كارگە و كارخانە و ناوەندە جۆراوجۆرەكانی دیكەی بەرهەم هێناندا، بەشێكی گرینگی سیستەمی پەروەردە و فێركردنی كوردستان دەبێ. لەو ڕێگایەوە قوتابییان و فێرخوازان، بۆ كار و بەرپرسایەتی قەبووڵ كردن، لە نێو كۆمەڵ و لە بازاڕی كاردا ئامادە دەكرێن. پەروەردەی پیشەیی، مەیدانێكە بۆ تەربیەتی تێكنێسیەن و كادرە فەننییە جۆراوجۆرەكان كە بازاڕی كار پێویستی پێیانە. زۆرگرینگە قوتابخانە پیشەییەكان تێبكۆشن، خوێندكارانی ئەو بوارانە، وەک كەسانی خەلاق و شارەزا و لێوەشاوە و بەرپرس و كارزان، بێنە نێو ژیان و بازارەوە. لە ڕێگای پراكسیس لە كارگە و كارخانەكاندا، قوتابی ئەزموون و تاقیكردنەوەی بەنرخ وەدەست دێنێ كە دواتر لە بازاڕی كاردا كەڵكی لێ وەردەگرێ. بۆیە لەگۆڕێدابوونی هاوكاری و پەیوەندییەكی زیندوو لە نێوان قوتابخانە و بازاڕی كار و كارخانەكاندا، مەرجێكی سەرەكییە بۆ ئەوەی سیستەمی پەروەردە و فێركردنی ئێمە لەوبوارەدا بتوانێ بە ئامانجەكانی بگات. پەروەردەكردنی ژمارەیەكی هەرچی

زۆرتر لەو جۆرە کادرە فەننی و تێکنیکییانە، شەرتێکی بنەڕەتییە بۆ گەشەی ئابووری و پیشەسازی لە کوردستاندا.

مامۆستا و پسپۆڕەکانی دیکەی بواری پەروەردە و فێرکردن

قوتابخانە وەک ئەنستیتۆیەکی گرینگی ناو کۆمەڵگا، ئەرکی سەر شانیەتی پەیڕەوی لەو بایەخ و پرەنسیپە بنەڕەتییانە بکات کە سیستەمی پەروەردە و فێرکردنی کوردستانیان لەسەر دامەزراوە. بۆیە مامۆستایان، بەڕێوەبەرانی قوتابخانەکان و بەرپرسانی دیکەی پەروەردە، هەموو وەک یەک بەرپرسیارن کە ئەو نۆرم و یاسا و ڕێسایانە بەڕیوەبەرن و لە کردەوەدا پیادەیان بکەن. هاوکاری و پەیوەندیی زیندووی نێوان قوتابخانە و ماڵەوە، نێوان قۆناخە جیاجیاکانی خوێندن، مەرجێکی سەرەکیی سەرکەوتنی پرۆسەی خوێندنە. لەو نێوەدا مامۆستا ڕۆڵی سەرکی دەگێڕی. ئەو دەبێ لە هەموو پرۆسەکەدا یارمەتیدەر، پشتیوان و ڕێ نیشاندەرێکی ئەمینی قوتابی بێ. مامۆستا دەبێ قوتابیی خۆی خۆش بوێ، بیناسێ و پەیوەندییەکی گەرمی دەگەڵ هەبێ. ئەوە بۆ ئەو قوتابییەش هەر ڕاستە کە گیروگرفتی هەیە، لە دەرس ودەورەکانیدا لە دوایە، وەک پێویست گوێ لە مامۆستا ناگرێ، لە نێو پۆلدا نەیتوانیوە جێی خۆی بکاتەوە. بەڕیوەبەر و مامۆستا دەبێ بزانن کە لە ڕاستیدا قوتابییەک کە لە حاڵەتێکی ئاوادایە، پێویستیی زۆرتری بە پشتیوانی و هاوکاری و ڕێ نیشاندان هەیە تا یەکێک کە دەتوانێ ئەرکەکانی قوتابخانە جێبەجێ بکات. ئەگەر مامۆستا تێبکۆشێ لە نێوان خۆی و قوتابییەکاندا، لە نێوان قوتابییەکاندا دەگەڵ یەکتر، پەیوەندییەکی بەهێز و پتەو دروست بکات، ئەوە توانیویەتی فەزایەک و کولتورێکی لەباریش بۆ فێربوون و گەشەکردنی قوتابی پێک بێنێ و هانی قوتابی بدا تا هەستی هاوپەیوەندی دەگەڵ هاوپۆلەکانی تێیدا دروست بێ. بەو جۆرە ئاستی زانستیی قوتابیش دەچێتە سەرتر. چونکە قوتابی ئەوکاتە باش فێردەبێ کە هەست بە ئەمنییەت و ئاسایش بکات.

مامۆستایان و پسپۆرانی دیکەی پەروەردە و فێرکردن، لە کاتی کار و هاوکاری دەگەڵ یەکتر، زانیاری و شارەزاییی خۆیان سەبارەت بە بابەتە پەروەردەییەکانی وەک پێداگۆگی، دیداکتیک(زانستی وانە گوتنەوە) و هتد دەبەنەسەر. قوتابخانە بەگشتی و تیمی مامۆستایان بەتایبەتی، پێویستە تیمێکی پرۆفیشناڵ بن کە پێکەوە بتوانن ئەرکەکانی پەروردە و خوێندن و فێربوون لە قوتابخانەدا ڕاپەڕێنن. ئەوەش پێویستی بەوە هەیە کە مامۆستا، بەردەوام خۆی و زانیارییەکانی بەڕۆژ بکاتەوە، کۆرسی جۆراو ببینێ، سەرلەنوێ بچێتەوە زانکۆ و دەرسی تازە بخوێنێ.

مەسەلە پەروەردەیی و پێداگۆگییەکان، هەمیشە یەک وڵامیان نییە. بۆیە زۆر گرینگە مامۆستایان مەیدانیان پێ بدرێ زانست و زانیاری و ئەزموونەکانی خۆیان تاقی کەنەوە. مامۆستا بەردەوام دەبێ بیرلەوە بکاتەوە کە خوێندن و فێربوون چۆن دەچێتە پێش و چی دەبێ بکرێ تا دەرفەتی فێربوون و گەشە بۆ قوتابی پێک بێ. کاتێک مامۆستایان پێکەوە نەخشەو پلان بۆ بردنەپێشی پەروەردە و فێرکردن دادەرێژن و پێکەوە لەسەر مەسەلە و گیروگرفتە جۆراوجۆرەکان باس و موناقەشە دەکەن، مۆدێلێکی باش و سەرکەوتوو لە کاری پەروەردەیی، بەدەستەوە دەدەن.

دەبێ بگوترێ کە کاری پرۆفیشناڵ لە بواری خوێندن و فێربووندا، پێویستی بە بەڕیوەبەری و مودیرییەتێکی باش و بە هێز و کارا هەیە. مودیرییەتی سەرکەوتوو لەو بوارەدا ئەوەیە کە بایەخی سەرەکی

به دروستکردنی پەیوەندیی باش لە نێوان مامۆستایاندا لەگەڵ یەکتر و لەگەڵ بەڕێوەبەر و لەگەڵ قوتابییان بدرێ و فەزایەکی پڕ لە بڕوا و متمانە لە قوتابخانەدا پێک بێ. بەڕێوەبەرایەتیی قوتابخانە پێش هەرچییەک دەبێ تێبکۆشێ کە هەلومەرجی لەبار بۆ گەشە و پەرەسەندنی مامۆستایان و قوتابییان پێک بێنێ. بەڕێوەبەر دەبێ مەیدانی ئەوە بۆ مامۆستایان پێک بێنێ تا بتوان پێکەوە پراکسیسێکی باشی پێداگۆگی و پەروەردەیی لەخۆ نیشان بدەن و هەر مامۆستایەش لەو پرۆسەیەدا، دەنگ و ڕەنگی تایبەت بە خۆی هەبێت. ئەوە ئەرکی بەڕێوەبەرە کە ڕێگا بدا هەموو مامۆستایان، لایەنە بەهێزەکانی خۆیان نیشان بدەن و لەو ڕێگایەوە یارمەتی بە پێشکەوتنی پرۆسەی خوێندن بکەن.

پراکسیسێکی باش لە بواری کاری پەروەردەدا ئەوەیە کە مەیدانمان هەبێ پرسیار بێنینە گۆڕێ و بۆ وڵامدانەوەی دەگەڵ یەک باس و گفتوگۆی زانستی و پێداگۆگی بکەین. هەموو کارمەندانی قوتابخانە دەبێ لەو پەیوەندییەدا بەرپرسایەتی بگرنە ئەستۆ و یارمەتی بەوە بکەن کە ئاستی پسپۆڕی و پرفیسیۆناڵیی قوتابخانە بە گشتی بچێتە سەر. بۆ ئەو مەبەستە دەبێ بەردەوام بایەخ و نۆرم و ستاندارده پەروەردەییەکان باس و گفتوگۆیان لەسەر بکرێ، کۆڕ و کۆبوونەوە و سیمناری پەروەردەیی پێک بێ، کاری لێکۆڵینەوە و توێژینەوەی زانستی لە بوارە جۆراوجۆرەکانی پەروەردە و پێداگۆگی و دیداکتیکدا لە قوتابخانەدا ئەنجام بدرێ. ئەگەر قوتابخانە بۆ هەموو ئەو کارانەی چوارچێوەیەکی بەهێزی هەبێ و لەو چوارچێوەیەدا هەڵسوڕێ کە بەرنامە پەروەردەییەکان لێمان دەخوازن، بێگومان لە کاری خۆیدا سەرکەوتوو دەبێت. پشتیوانی لە فێربوون و هاندانی قوتابی بۆ فێربوون، سیمای هەرە سەرەکیی قوتابخانەیەکە کە کولتوری پەروەردەییی بە هێزی هەیە.

کاتێک قوتابخانە و قوتابی و مامۆستا و قوتابی، ڕۆژانە لە کاتی خوێندن و فێربووندا پێک دەگەن و دەگەڵ یەک قاڵ دەبنەوە، دەرفەت بۆ ئەوە پێک دێ کە قوتابخانە باشترین پراکسیس لە خۆی نیشان بدا. لێرەدایە کە مامۆستایان، شارەزایی و لێوەشاوەییەکانیان بۆ فێرکردنی قوتابییەکان دەکاردەکەن و تێدەکۆشن گیان وەبەر ئەو بایەخ و نرخە جۆراوجۆرانە بێنن کە قوتابخانە خستونیەتە سەرشانی خۆی. لێرەدایە کە مۆماستا دەبێ تێبکۆشێ لە لایەک هەموو قوتابییەکان وەک پۆل و گرووپ پێکەوە ببینێ و هەرلەو کاتەشدا هیچکام لە قوتابییەکانیشی لە چاوان ون نەبێ. لێرەدایە کە مامۆستا دەبێ هەرلەوکاتەدا کە ئەرک و وەزیفە دەخاتە سەرشانی قوتابی و لێی حاڵی دەکا کە چاوەڕوانیی لێیەتی، قوتابیش لەوە دڵنیا دەکاتەوە کە لە پشتیەتی، ئەگەر پێویست بێ یارمەتیی دەدا و ڕێگای نیشان دەدا. لێرەدایە کە مامۆستا نیشان دەدا کە قوتابییەکان جیاوازن و هەر ئاواش تەماشا دەکرێن. ئەو بابەتانە هەموو ڕۆژێ لە نوێ دیسان وەرد دەدرێنەوە.

سەرچاوەکان:

https://www. utdanningsnytt. no/kunnskapsloftet-laereplaner/laereplanverket-for-kunnskapsloftet-lk06-2006/152447
Læreplanverket for Kunnskapsløftet 2020
Per Arneberg og Bjørn Overland, Pedagogikk, 2003
Guttorm Fløistad, Om å kunne mer enn man kan, 1996
John Hattie, Synlig læring, 2013
Dag Einar Thorsen, Demokrati, 2015
Gordon Dryden og Jeanette Vos, Lærings-revolusjon
Stephen Dobson, Astrid B. Eggen, Kari Smith, Vurdering, prinsipper og praksis

کورد، میدیا، ڕاگەیاندن

ڕزگار بەهاری

ئەمڕۆکە «میدیا» لە کاریگەرترین هۆکارەکانی قەبارەگرتن و دارشتنەوەی ژیانی خەڵکە و ڕۆڵی بەرچاو لە ئاراستە کردنی کۆمەڵگەدا دەگێڕێت. بەهۆی ئەو کاریگەرییەی هەیەتی، کەڵکوەرگرتن لەم ئامرازە لە ڕۆژەڤی سەرجەم سیستەم، دەوڵەت، ڕەوتی جیاوازی فکری، سیاسی، ئایدۆلۆژی، کۆمپانیی بازرگانی، ڕێکخراوەی مەدەنی و پاراستنی مافەکان و یەکەکانی خوارووتر جێی گرتووە.

شەڕی سارد (Cold War)

شەڕی سارد بەشێکە لە ململانێی نێوان دوو لایەن و دەکرێت ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ بکرێت. هەرکات دوو هێز ناچار بە ئاگربەست بکرێن یان شەڕی گەرم لە بەرژەوەندیی هەردوولا نەمێنێت و هاوکات سوور بن لەسەر دژایەتیی یەکتر، شەڕی سارد دێتە ئاراوە. بواری سەربازی پەرەپێدەدەن، خۆیان پڕچەک دەکەن، دەکەونە ململانێی ئابووری، باڵ و هاوپەیمانەکانی یەکتر دەشکێنن و لاوازیان دەکەن وەک چۆن ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، باڵەکانی ڕووسیا کە پێک دەهاتن لە ئەفغانستان، عێراق، سووریا و ئیستاکەش ئێران، یەک لەدوای یەک دەشکێنێت.

پاش شەڕی سارد، ململانێکان لەو چوارچێوەیەدا قەتیس نامێنێت و شەڕی نەرم بەڕێی میدیاکانیش هەڵدەگیرسێت؛ میدیا یەکێک لە کاریگەرترین ئامرازەکانی جیهانی ئەمڕۆیە و هەر دەوڵەت و دەسەڵاتێک پشتی پێ دەبەستێت. بەگشتیی دەتوانین میدیا بە باڵ و دەنگی دەسەڵات پێناسە بکەین بە جۆرێک کە میدیای هەر لایەنێک بەهێزتر بێت، سەرنجی خەڵکانی زیاتر ڕادەکێشێت و لە شەڕی نەرمدا هەژموونی گشتگیرترە. خوێندنەوە و پێناسەی جیاواز بۆ میدیا هەیە؛ هەندێک جار بە دەوڵەتی شاراوە و هەندێک جاریش بە هێزی جێگرەوەی سەربازی و هێڵی هاوتەریبی ناو دەسەڵاتێک پێناسە دەکرێت چونکە دەتوانێت جومگەکانی کۆمەڵگە بتەنێتەوە.

شەڕی نەرم (Soft War)

دەکرێ شەڕی نەرم (لە ڕێی میدیاوە) لە شەڕی سەربازی کاریگەرتر و مەترسیدارتر بێت؛ لە شەڕی سەربازیدا، دوژمن لوولەی چەکی بەرانبەر گرتووە و شەڕی ڕاگەیاندووە؛ لەئاکامدا هەستی نەتەوەیی و بەرگریی دەورووژێت و یەکئالی و یەکڕیزی ساز دەبێت، بەڵام ئەگەر ئاستی زانستی میدیای کۆمەڵگە بەرز نەبێت، دوژمن میدیا بەکار دەهێنێت و لەو ڕێگەیەوە ڕاستییەکان دەشێوێنێت و کۆمەڵگە و ڕای گشتی، لە بەرژەوەندیی خۆی ئاراستە دەکات. دەتوانێت ناکۆکی لە ناو بەرانبەرەکەی چێ بکات و تەنانەت سۆزی ڕای گشتی بۆ خۆی ڕابکێشێت. دوژمن پڕوپاگەندە بۆ کلتووری خۆی دەکات و هەژموونی خۆی لە ڕێی میدیا و لە چوارچێوەی شەڕی نەرمدا دەسەپێنێت. بۆ وێنە وڵاتی تورکیا لە ڕێی زنجیرە فیلمەکانی، دزەی کردووەتە نێو زەینی کۆمەڵانی خەڵکی ڕۆژهەڵاتی ناوین و تەنانەت گەلی کورد. تاکی کورد بە بێ ئەوەی هەستی پێ بکات، بە بڵاوکردنەوەی مۆسیقا و بڕگە تورکییەکان، دەبێتە بەشێک لە شەڕی نەرمی تورکیا دژ بە خۆی. ئەم ڕەوتە بەردەوام بوو تا ساڵی ڕابردوو کە ڕژێمی تورک هێرشی زیاتری کردە سەر ڕۆژئاوای کوردستان و هێزی ناردە باکووری لیبیا. ئەوکات بوو کە وڵاتانی عەرەبی هەستیان بە پیلانی تورکیا بۆ خۆسەپاندن بەسەر ڕۆژهەڵاتی ناویندا کرد و یەکێک لەو هەڵوێستانەی زۆربەی وڵاتانی عەرەبی دژی ئەم وڵاتە گرتیان، ئەوە بوو کە پەخشی زنجیرە فیلمە تورکیەکانیان ڕاگرت. هاوکات چەند میدیای باشووری کوردستانیش بە هەمان شێوە کۆتاییان بە پەخشی زنجیرە تورکییەکان هێنا.

بەگشتیی، شەڕی نەرم بریتیە لە بەئامانجگرتنی کلتوور، سیاسەت، زمان، ئابووری، ئامانج، پیرۆزییەکان، ناسنامە، جلوبەرگ و سەرجەم هەبووە نەتەوەییەکانی گەلێک لە لایەن دوژمنەوە، کە هۆکارن بۆ پێشکەوتن و سەرکەوتن. لە شەڕی نەرمدا کە بەڕێی کەرستە ئەمڕۆییەکانی وەک میدیا و سۆشیال میدیا پێش دەخرێت، شەڕی دەروونی ڕێک دەخرێت و لە ڕێی پڕوپاگەندە، دەستکەوت و ستراتیژییەکان دەکەوێتە مەترسییەوە. دەسەڵاتی ئیستاکەی

ئێران بەگشتیی لە ژێر دەستی کەمینەی فارسی ناوەندی جوگرافیای ئێرانە و سەدان ساڵە فارسی کەمینە، بە زۆری شمشێر و بەو زەینیەتە دەسەڵاتی سەپاندووە کە، بەهێزبوونی گەلانی دیکە بە مانای لاوازبوونی خۆی دەزانێت؛ بۆیە جگە لە بەکارهێنانی زمانی چەک، هاوکات شەڕی دەروونی و نەرمی بۆ داپڵۆسین و ژێردەستهێشتنەوەی گەلانی دیکە بەکار هێناوە.

بڵاوکردنەوەی زنجیرەی «نونخ»، هەرچەند لە لایەن دەرهێنەرێکی بە ڕەگەز کوردەوە ساز کرابوو، دوایین بەرهەمی بەرچاو بوو کە لە چوارچێوەی شەڕی نەرمی دژی کورد لە میدیای فەرمیی کۆماری ئیسلامی بڵاو بوویەوە ولە پێری کۆمێدیدا، زمان، کلتوور، جلوبەرگ و شارستانیەتی کورد کرایە ئامانج. کاریگەرییەکانی شەڕی نەرم وەهایە کە تەنانەت زۆربەی ئەکتەرەکانی کورد بوون و بەشێکی بەرچاو لە کۆمەڵگەی کوردی شەوانە بەدیار ئەم زنجیرە فیلمەوە دادەنیشتن و دڵگران نەدەبوون بەو سووکایەتییەی بە هەبووەکانیان دەکرێت. سیاسەتی دەرهێنانی ئەو فیلمە وەها بووە کە لە کاتی هەڵبژاردنی ئەکتەرەکان، بە زانست، ئەکتەری لاواز و نەریتییان بۆ دەستبژێر کردووە. هەمان سیاسەت بەرانبەر گەلانی دیکەی نیشتەجێی باکووری ڕۆژاوا، باکوور و باشووری ئێران پەیرەو کراوە؛ ئازەرییەکان و باکوورییەکان، نارەزایەتییان نواند و لە ئاکامی نارەزایەتیی ئازەرییەکان، بەرنامەی «فیتیلە» ڕاگیرا و پاش گردبوونەوەی گیلانییەکان لە بەردەم ناوەندی ڕاگەیاندنی پارێزگای گیلان، لە بابەت پەخشی زنجیرەی «وارش»، ڕژێم لە ڕێی پارێزگار و میدیاکانەوە دڵنەوایی دانیشتوانی دایەوە؛ کەچی لە پارێزگا کوردییەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان، نارەزایەتی لەدژی پەخشی «نونخ» بەرێوە نەچوو. سەرەڕای هەمووی ئەمانە، ئەگەر ڕاگەیاندنی کورد بەهێز بوایە، لەبری گلەیی لە میدیای دوژمنان و شەڕی نەرم کە دژی لە ئارادایە، ڕاگەیاندنی خۆی بەهێز دەکرد و لە هەمان سۆنگەی «ڕاگەیاندن» داکۆکی لە گەل دەکرد.

لە هەمان چوارچێوەدا، زنجیرە فیلمی بەناوبانگی King Of The Ring لەو بەرهەمانەیە کە سەرەڕای ئەوەی ناوەرۆکی پێک هاتووە لە هێرش و کوشتن بەڵام هێندە پیشەییانە ساز کراوە کە جگە لەوەی سووکایەتی بە هیچ گەلێک ناکات و سروشتی بینەر ناشێوێنێ و بریندار ناکات، دەیخاتە سەر پێکەنین و پڕی دەکات لە هیوا و ئومێد، کەچی لە میدیای ئێراندا بۆ ئەوەی بزە بخەنە سەر لێوی بینەر، سووکایەتی بە گەلانی جوگرافیای (ئیستای) ئێران دەکەن. وێنای هاوشێوە لە بەرهەمی برێک شانۆکار و دەرهێنەری کورد (کە بەرهەمەکانیان زیاتر لە میدیای ئێران بڵاو دەکرێتەوە) بۆ هەمان مەبەست، جلی کوردی بە شێوازی ناباو دکەنە بەر ئەکتەر، زمانی کوردی دەشێوێنن و لەبری دیالۆگی بەهێز، جەخت لە جووڵەی نەشیاو دەکەنەوە کە هاوشانی کورد نیە.

کۆماری ئیسلامی کە لە ڕێی دەزگای ڕاگەیاندنی خۆیەوە لە ماوەی چوار دەیەی ڕابردوودا شەڕی دەروونیی پەیڕەو کردووە، دەیان بەرهەمی سینەماییی پێوەندیدار بە کوردی بڵاو کردۆتەوە کە بە دەستی دەرهێنەری ناکورد ساز کراون. کەسانێک کە شارەزاییان لە ناخ و ئازار و کلتووری ئەم گەلە نیە، دەیان فیلمیان لە شەڕی پێشمەرگە و سوپای ڕژێمی ئێران بەرهەم هێناوە و لە ڕوانگەی خۆیانەوە کوردیان وەک سەربڕ، نەریتخواز و دواکەوتوو نمایش کردووە. لەکاتێکا کە دەبێ مێژووی کورد بە دەستی دەرهێنەری کورد بکرێتە فیلم و بخرێتە بەر چاوی گەلانی دیکە، کەچی لە ئیستادا دوژمنی کوردە کە خەریکە بەسەرهاتی کورد لە ڕوانگەی خۆیەوە دەگێڕێتەوە و ئەم مافە

دەیان ساڵە لە وڵاتانی دیکتاتۆری وەک ئێران پێشێل دەکرێت.

بەپێی برگەی ١٧٥ی یاسای بنەڕەتیی ئێران، بەرپرسی یەکەمی دەزگای ڕاگەیاندن لەلایەن خامنەیی ڕێبەری کۆماری ئیسلامییەوە دەستنیشان دەکرێت یان لادەبرێت و ئەمەش گرنگیی پێگەی ڕاگەیاندن و ڕۆڵی ڕاستەوخۆی ڕێبەری کۆماری ئیسلامی دەگەیەنێت لە دژی کورد. بە ئاوڕێک لە مێژووی هەوڵەکانی کۆماری ئیسلامی لەبواری میدیایی، فام بە سێ بابەت دەکرێت: ١ گرنگیی میدیا ٢ ئاستی دەستێوەردانی ڕژێم لە وڵاتانی جیهان ٣ ڕژێم لە گەمە سیاسییەکاندا کوردی لە یاد نەکردووە و بۆ شەڕی دەروونی دژی کورد دەستەوەستان نەبووە. ڕژێمی ئێران ساڵانێکی زۆرە دەیان کەناڵی ئاسمانیی وەک العالم، SaharTv، PressTv کە بە زمانەکانی کوردی، ئینگلیسی و عەرەبی و چەندین زمانی دیکە بەرهەمەکانی بڵاو دەکاتەوە، دامەزراندووە و تەنانەت بەشێکی زۆر لە کوردانی باشوور ڕۆژانە سەیری هەواڵ و دراماکانی SaharTv دەکەن. هەروەها لەڕێی میدیاوە سیخوڕی بەسەر بەشەکانی دیکەی کوردستانەوە دەکات وەک ئاژانسی هەواڵی «کردپرس» کە سەر بە سپای پاسدارانە و قەرارگای ڕەمەزان بەڕێوەی دەبات. هەرچەند هەواڵەکانی ئەم جۆرە ڕاگەیاندنانە ڕاست بن بەڵام جگە لەوەی بە ناردنی هەواڵنێر بۆ بەشەکانی دیکەی کوردستان سیخوڕی بەسەر کوردەوە دەکەن، تەنیا ئەو شرۆڤانە بڵاو دەکەنەوە کە مرۆڤی کورد دڵسارد و ناهومێد دەکات. دەستکەوتەکانی باشوور و ڕۆژاوای کوردستان ڕەشبینانە باس دەکەن، کەم دەینرخێنن و هاوکات باس لە کوشتنی ڕۆژانەی کۆڵبەران و لەسێدارەدانی زیندانیانی سیاسیی کورد لە ئێران و ڕۆژهەڵاتی کوردستان ناکەن. ئەم ڕاگەیاندنە کە بڕێک هەواڵنێر و ڕۆژنامەوانی کوردیش لەخۆ دەگرن، تێچوویەکی زۆریان بۆ تەرخان دەکرێت و ڕۆژانە لەگەڵ بەرپرسانی سیاسی و سەربازیی کورد و ئەورووپی و ئەمریکی وتووێژ دەکەن. هەروەها شرۆڤە و بابەتەکان لەچوارچێوەی شەڕی دەروونی دەستبژێر و بڵاو دەکەنەوە.

لەگەڵ سەرهەڵدانی مژاری ڕۆژنامەوانی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و کرانەوەی چەندین ڕۆژنامەی ناوچەیی، قەرارگای ڕەمەزانی سەر بە سوپای پاسداران، گۆڤار و ڕۆژنامەی هاوتەریبی دامەزراند. لەنێو سەرنووسەرانی ئەو چاپەمەنییانە، چەکدار و فەرماندەی پێشووتری سپای پاسدارانیش هەن کە بە سپۆنسەریی و ڕێنوێنیی قەرارگای ڕەمەزان چالاکن. هەر لەو چوارچێوەیەدا لە شارەکانی ڕۆژهەڵات، ئیتلاعاتی سپای پاسداران سیخوڕەکانی وەک چالاکانی مەدەنی و ڕۆژنامەوان ناردۆتە پێشەوە کە جگە لە سیخوڕیکردن بەسەر چالاکانی مەدەنییەوە لە کۆڕ و کۆبوونەوەکان، ڕەوتی هەواڵنێری و چالاکییە مەدەنییەکانی شارەکانی ڕۆژهەڵات بگرنە دەست و بەم چەشنە، هەوڵ بۆ دەستبەسەراگرتن و نزۆککردنی چالاکیی مەدەنی و ڕاگەیاندنی خەڵکی دراوە. هەر شارەو ماڵپەڕ و پێگەی هاوتەریبی ئەلکترۆنیی بۆ دابین‌کراوە کە خەڵک بە هەواڵ و زانیاریی لۆکاڵی سەرقاڵ بکەن و زەینیان لە کوشتن و سێدارە و پیلانەکانی ڕژێم دوور بخەنەوە.

نەبوونی میدیای پیشەییی بێلایەنی کوردی

ئەمرۆکە «میدیا» لە کاریگەرترین هۆکارەکانی قەبارەگرتن و دارشتنەوەی ژیانی خەڵکە و ڕۆڵی بەرچاو لە ئاراستە کردنی کۆمەڵگەدا دەگێڕێت. بەهۆی ئەو کاریگەرییەی هەیەتی، کەڵکوەرگرتن لەم ئامرازە لە ڕۆژەڤی سەرجەم سیستەم، دەوڵەت، ڕەوتی جیاوازی فکری، سیاسی، ئایدۆلۆژی، کۆمپانیی بازرگانی، ڕێکخراوەی مەدەنی و پاراستنی مافەکان و

یەکەکانی خوارووتر جێی گرتووە.

مەدتیڤی (MedTv) یەکەم کەناڵی کوردی سەر بە پارتی کرێکارانی کوردستان، شۆرشێکی بواری ڕاگەیاندن بوو کە لە ١٥ی گوڵانی ساڵی ١٩٩٥ی زاینی لە شاری لەندەن دەستی بە وەشان کرد و دواتر لەلایەن ڕژێمی تورکەوە کەوتە بەر گوشار و داخستن. بەڵام دوابەدوا چەندین کەناڵی دیکە کرانەوە و لە ئیستادا دەیان ڕادیۆ و کەناڵی ئاسمانی و سەدان پێگەی میدیایی کوردی بوونی هەیە. گرنگتر لە ڕێژەیان، شێوازی کار کردنیانە چونکە ڕێژەیان هەرچەندە زۆربێت، بەڵام ئەگەر ئەرکی سەرەکیی خۆیان بەجێ نەهێنن و نەکەونە خزمەت بەرژەوەندییەکانی گەلی کورد، بەهۆی سەرقاڵ کردن و کوشتنی کات و وزەی خەڵک بە پرسی لاوەکییەوە، لەبری بەهرەرۆڵی نەرێنییان دەبێت.

جگە لەو کەموکوریانە کە ڕەوتی کوردی بەرانبەر داگیرکەران و زلهێزە جیهانییەکان هەیەتی، نەبوونی میدیایەکی پیشەیی و ئاکادیمیی نیشتمانیی بێلایەن، وەک لاوازییەک بەرچاوە کە پرسەکانی کورد بە بێ لایەنگری بخاتە بەرچاوی دەوڵەتان و گەلانی دنیا. جگە لە شەڕێکی دەروونی کە لەلایەن داگیرکەرانەوە بەرەورووی کورد بۆتەوە، بەشێک لە میدیا و ڕاگەیاندنی کوردیش پشێوییان لەناو زەینی تاکی کورد ساز کردووە. بەگشتی سەرجەم میدیا ئاسمانییە کوردییەکان سەر بە لایەن و حیزبێکی کوردین و پەخشی بەرنامەی هەرکامیان لە بەرژەوەندیی ئەو لایەنەیە کە تێچووی دابین دەکات. تەنانەت بڕێکیان نەک لە بەرژەوەندیی گشتی، بەڵکوو لە چوارچێوەی کێبەرکێ و ململانێی لایەنی ڕکابەردا دامەزراون؛ بێگومان لەو هەلومەرجەدا دەنگی کورد لاواز دەبێت و جگە لەوەی دەنگی ناگاتە ناوەندە جیهانییەکان، کۆمەڵگەش بە ململانەی نێوخۆییەوە سەرقاڵ و وزەیان خەسار دەکات. بۆ وێنە لە باشووری کوردستان (بەهۆی کەشی ڕەخساو)، ڕێژەی میدیاکان زۆرە بەڵام لەبەر نەبوون یان پێمل نەبوون بە پرەنسیبە ڕۆژنامەوانییەکان و زانستی میدیایی و بەرژەوەندیی حیزبی، میدیاکان بە گشتیی لە چوارچێوەی ململانێی حیزبدا وەشان دەکەن نەک پێشخستنی پرسی کورد.

ئاکامی حیزبی بوونی میدیاکان، لە پاش چۆڵکردنی ناوچە ناکۆکیلەسەرەکانی باشووری کوردستان لە ١٦ی ئۆکتۆبەری ٢٠١٧ زەق دەبێتەوەکە لە کەرکووک تا شنگال و سنووری تورکیا لە هێزە کوردییەکان چۆڵ کران و حەشدی شەعبی و سوپای بەغدا جێی گرتەوە. میدیاکان کەوتنە هێرشی ڕاگەیاندنی سەر یەکتر و پەرتەوازەیی زیاتری لێ کەوتەوە. شیمانە دەکرێت بەبۆنەی دەسترانەگەیشتن بە میدیای بەهێز، ئازاد، سەربەخۆ و هەروەها لێشاوێک لە میدیای دەسەڵاتانی داگیرکەر و ئۆپۆزسیۆنی ناوندگەرای هاوتەریبی ئێرانی، وا لە کۆمەڵگە بکات تا تێپەڕاندنی قۆناغی هەڵکشان و کرانەوەی زەینی کورد لە دنیای میدیا و ڕاگەیاندن (هاوشێوەی گەلانی ناوچە)، مەودای زۆرمان لەبەر بێت.

لە ڕابردوودا هەوڵی لایەنەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان بۆ کردنەوەی میدیایەکی بەهێزی هاوبەشی بێلایەن سەرکەوتوو نەبووە و جێگەی میدیایەکی بەهێزی پیشەیی کە پرسی کورد بە گشتی و ڕۆژهەڵات تایبەت بکاتە ڕۆژەڤی جیهان، دیار و بەرچاوە؛ میدیایەک کە بتوانێت سنوورەکانی کوردستان و ڕۆژهەڵاتی ناوین ببڕێت و سیاسی و بەرپرسانی باڵای وڵاتانی زلهێز و پسپۆڕانی ڕۆژنامەوانیی ڕۆژاوای جیهان پشتی پێ ببەستن. بۆ وێنە وڵاتی قەتەر لە ڕێی یەک کاناڵی «الجزيرة»وە توانیویەتی قورسایی خۆی لە دنیا بسەپێنێت، تا ڕادەیەک کە یەکێک لە مەرجەکانی وڵاتانی هاوپەیمانی

عەرەبی (بە پێشەنگایەتیی سعوودیا) بۆ گەرانەوەی قەتەر بۆ ناو کۆمکاری عەرەبی کە گەمارۆیان خستبووە سەر، داخستنی ئەو کەناڵە ئاسمانییە بوو. بەهۆی هەموو ئەو نەهامەتییانەی لە مێژووە هەتا ئێستا رۆژانە بەسەر کورد دێت، وەها میدیایەک پێویستە کە بە زمانە زیندووەکانی زاڵی دنیا وەشان بکات. بۆ ئەم مەبەستە، دەشێت چەندین لایەنی سیاسی تێچووی لە ئەستۆ بگرن و داوا لە رۆژنامەوانانی کورد کە لە میدیا غەوارەکان چالاکن بکرێت پەیوەستی بن؛ لە ئێستادا دەیان میدیاکاری بە توانای کورد لە میدیا غەوارە فارسییەکان چالاکن و بگرە لەسەر دەستی ئەوانە کە چەندین میدیای بەهێزی فارسی توانیویانە خۆیان هەڵکشێننە سەر. ئەگەر میدیایەکی بەهێزی کوردی هەبێت کە هاوکات مانگانەیان دابین بکات، میدیاکارانی پسپۆری کورد روو ناکەنە میدیا فارسییەکان وتواناکانیان دەخەنە خزمەت گەلەکەیان.

نەبوونی میدیایەکی کوردی لە چوار دەیە پێشتر کە خواستەکانی رۆژهەڵات وەک خۆی بگوازێتەوە، بووە هۆی ئەوەی رژێمی خومەینی لە راگەیاندن و چاپەمەنییەکانی تارانەوە، راستییەکان پێچەوانە بۆ گەلانی ئێران باس بکات. قوتبزادە کە بەرپرسی دەنگوڕەنگی میدیای ئەوکاتی ئێران بوو، هەواڵەکانی ناجوامێرانە بە پێچەوانە باس دەکرد و راستییەکانیان بۆ بەلارێدابردنی کۆمەڵانی ئێران دەشاردەوە. کۆماری ئیسلامی بەرێی دەیان راپۆرت و بۆڵتەنی چەواشەکارانە، هەواڵی درۆی سەربڕینی پاسدارانی بە دەستی پێشمەرگە و باسی دابەش‌کردنی کوردستانی بڵاو دەکردەوە و بەستێنی هێرشێکی هەمەلایەنە بۆسەر کوردی رەخساند. بەهۆی نەبوونی میدیا، رەوتی کوردی، هەوڵی ئەدا دەنگی خۆی لە رێی رۆژنامە و میدیای تارانەوە بگوازێتەوە بەڵام رێگەیان پێ نەدان؛ رەنگە ئەگەر لەوکاتەدا کورد لە رۆژهەڵاتی کوردستان میدیا و دەنگێکی بەهێزی هەبوایە، لانیکەم برێک لە پیلانەکانی تارانی بە رێی رووخستنی راستییەکان پووچەڵ بکردایەوە کە بووە هۆی فەرمانی جەهادی خومەینی بۆسەر رۆژهەڵات. پێویستە ئاماژە بەو راستییەش بکرێت هەرچەند راگەیاندن گرنگە بەڵام بە تەنیا بە هانای کورد ناگات و لە کۆتاییدا چارەنووسساز نیە؛ ئەگەرچی بەهاوکاریی راگەیاندن راستییەکان ناشاردرێتەوە، بەڵام ئەگەر بەرژەوەندیی نێوان زلهێزەکان لە ئارادا بێت، کۆمەڵکوژیی کوردان پشتگوێ دەخرێت وەک چۆن بینیمان رژێمی تورک لە ماوەی ساڵانی رابردوودا، لە رۆژاوای کوردستان بە بەرچاوی هەموو دنیاوە هێرشی کردە سەر کورد و دنیا لێی بێدەنگ بوو. لەو کاتانەدا چەک و هێزی سەربازی بە هانای کوردەوە دێت. کەواتە هیچکام بە تەنیا بەس نیە و پێویستە کورد لە هەر بوارێکەوە خۆی بەهێز بکات و پشت بە خۆی ببەستێت.

پێگەی راگەیاندنی کوردیی

لە دەیەکانی ١٩٩٠-٢٠١٠ی زایینی رێژەی بەرهەمی کلتووری لە بەرنامەی منداڵانەوە تا شانۆ و درامای کوردی زیاتر و ناسنامەی راگەیاندنی کوردی لەئاست ئەمڕۆ بەرچاوتر و نیشتمانیتر بوو، ترسی ئەوکاتی رژێمی ئێران هێندە بوو کە هەر ماوەی جارێک و لە ناوچە کوردییەکان سەتەلایتیان کۆ دەکردەوە. ئەگەرچی ئێستاکە رێژەی سۆشیال‌میدیا زیادی کردووە بەڵام بەرهەمی کلتووریی کوردی وەکوو پێویست زیای نەکردووە، رێژەی کەناڵی ئاسمانیی کوردی بەرز بۆتەوە بەڵام سەرنجی بەشێکی زۆر لە خەڵک روو لە میدیا غەوارەکانە. میدیاکان نەیانتوانیوە وەکوو پێویست کاریگەر بن لەسەر رێنووس و رێزمانی پاراوی کوردی؛ رۆژ لەدوای رۆژ بەکارهێنانی وشەی عەرەبی وفارسی لە نێوئاخاوتنی تاکی کورد زیاتر دەبیسترێت و

پێویســـتە سەرجەم ئەم خاڵانە خەسارناسی و چارەسەر بکرێن.
بڕێک ڕاگەیاندنی کوردی، لای بەشـێکی کۆمەڵگــە هێشــتا نەناســراون یــان ناویان نەبیســتراوە و هاوکات ڕاگەیانــدن و میدیا فارســییەکان پتر لای ئەو بەشــە ناسراون و بــاش وایە هۆکارەکانی وەبیندرێت. ڕەنگە خۆ نوێ نەکردنــەوە، بایەخ نەدان بە خواســتی بینەر، لەبازنەیەکــدا خولانەوە، بەس نەبوونی ڕێــژەی زانیاری بــۆ بینــەر و تاکرەهەندی بوونیان، لە هۆیەکانی ئەو مژارە بێت. زۆربەی ڕاگەیاندنــە کوردییــەکان خــۆ دەبوێرن لە بانگهێشــتکردنی دەنگی جیــاواز کە وەک میوان بەشداری بەرنامە بێت یان ڕێگە نادەن بۆچوونی جیاواز لە میدیاکەیانەوە بڵاو بێتەوە یان سانسۆڕی دەکەن و یەک لەو هۆکارانەیە کــە ڕێــژەی بینەران بــۆ کەمترین ئاســت دادەبەزێت. ڕاگەیاندنی پیشەیی، کارناسان و سیاسیگەڵێک کە سەر بەوان نەبن بانگهێشت دەکات و ئیــزن ئەدات لەو پێگەیەوە تەنانەت ڕەخنــە لە حیزبــی سپۆنســەریان بگیرێت، کەچی زۆربەی ڕاگەیاندنی کوردی هاوشێوەی میدیای داگیرکەران دەنگی جیاواز سانســۆڕ دەکــەن. هەروەهــا لــە تایبەتمەندییەکانــی کلتووری حیزبگەراییی کــوردی ئەوەیە هەر لایەنێــک ڕێکخراوی مافــی مرۆڤی تایبەت بەخۆی هەیــە. لەو بابەتە خراپتــر، نەبوونی ڕۆحی هاوکارییــە لە بابەت داکۆکی لە مافی مرۆڤی کورد تا ئــەو ڕادەیە کە ڕێکخراوێکی مافــی مرۆڤی کوردی، پێــی قەبووڵ ناکرێت ڕێکخراوێکــی دیکەی مافی مرۆڤی ســەر بە لایەنێکی دیکە، وێنەی کۆڵبەرێکی کوژراو لە ماڵپەڕەکــەی هەڵبگرێــت و لە پێگەی خۆی دایبنێــت و تەنانەت هەرەشــەی ســکاڵای لــێ بکات. نەبوونی ڕۆحــی هاوکاری و یەک وەرنەگرتــن، باڵــی بەســەر ڕێکخراوەیەکدا کێشاوە کە کار بۆ مافی مرۆڤی کورد دەکات و ئەمــەش لای کۆمەڵگەی کوردی گومان لە ئامانجی کارەکەیــان و بێ‌متمانەیی هەمبەر ســەربەخۆبوونی ڕاگەیاندنــی کوردی ســاز دەکات.

میدیای کوردی نابێ بەشوێن حەزەکانی کۆمەڵگــەدا بڕوات و بە مەیلی خەڵک هەنگاو بنێت؛ میدیاگەڵێک لەبری ڕاهێنانی تاکی وریا و بیرمەند، بە حەز و خواستی کۆمەڵگا پەخش دەکەن؛ لەکاتێکدا پێویستە پرۆگرامی میدیای کوردی کۆمەڵگــە ڕاچڵەکێنێت و بەخەبەری بێنێت. تاکی کــورد بداتە بەر ڕەخنەی توند و ڕیشــەیی، بەرپرســیارەتی ســاز بــکات و بیخاتە ســەر هێڵی بیرکردنەوە. بەڵام مخابن میدیای کوردی هێشتا نەکەوتۆتە وەها چاخ و قۆناغێک. یان هاوتەریبی کاری سیاسی، گەلی کورد پێویستی بە مەســتەڕبینێکی کوردییە کــە بەمەبەســتی ڕاســتکردنەوەی نەریتی نەگونجاو، لەڕێی هونەری سینەما، تاک بداتە بەر توانج و ڕەخنە. مەســتەڕبین بەبێ ئەوەی بێ‌ڕێزی بە گەلێک یان چینێک بکات، تاکی هەڵپەرەســتی کۆمەڵگەی بریتانی ئەدایە بەر توانــج و جگە لەوەی بینەر دەخاتە پێکەنین، فێری کلتوور و شێوازی هەڵسوکەوتی شیاوی ڕۆژانەی دەکات.

ڕەوتێکــی نوێ کــە لە نێــو ژمارەیەک دەرهێنــەری کورد بــاوە، کەڵکوەرگرتنە لە مژاری ڕەش(سوژە ســیاە). بۆ وێنە ئەو بەشە لە دەرهێنەران، بۆ ڕاکێشانی سەرنجو سۆزی بینەر، کەڵک لە ئەکتەری خاوەن پێداویستی تایبــەت یــان خەتەنەی کچــان وەردەگرن کە بە بڕوای شــارەزایانی سینەما بۆ دوو هۆ دەگەڕێتەوە: ١- هاوشــێوەی ســینەماکارانی وڵاتانی پێشــکەوتوو تەکنیکیان لەبەر دەستا نیــە و بــە هەڵبژاردنی «مــژاری ڕەش» خۆ نیشان ئەدەن. ٢- بەرهەمەکانیان بۆ وەرگرتنی خەڵات ســاز دەکەن. لە خەســارەکانی ئەم ڕەوتــە ئەوەیە ســیمایەکی دیکــە لە کورد نمایــش دەکات بۆ وێنە «کورد» و «خەتەنەی کچــان» لە ڕســتەیەکدا لە زەینــی بینەری

غەواره جێ دەهێڵێت. چونکە گەلی کورد ئێستاکه له شەڕێکی هەمەلایەنەیه لەگەڵ داگیرکەران، ئەرکی سەرشانی چالاکان و هەروەها سینەماکاران قورسترە؛ خوڵقاندنی بەرهەمێک کە بەبێ مەترسیی گیانی بۆسەر دەرهێنەر، پرسی کورد بکاتە ڕۆژەڤ هونەرە و کاریکی پیرۆزە.

زانستی میدیایی (media literacy)

بۆ ئەوەی مرۆڤ نەبێتە بەشێک لە زۆرینەی کۆمەڵانێک کە پێک دێن لە جەماوەری ئاسایی و گوێڕایەڵ، یان بە حەشیمەتکراو (توده شده) کە بە هاسانی لەلایەن میدیاکانەوە ئاراستە دەکرێن، دەبێ تا ڕادەیەک هێڵە فکرییەکان، وشە و ڕستەکان، هێماکان و لەوان گرینگتر ڕەوتەکان بناسێت. ئەگەر تاکی کورد سپۆنسەری میدیاکانی ناسی و ئاگاداری مێژوو، سیاسەت و ئایدۆلۆژییان بێت، ڕستە و دێڕ و هەواڵەکان دەناسێتەوە و بە فام پێ کردنی، بڕوا بە هەر هەواڵ و زانیارییەکی چەواشەکارانە ناکات. پاش بینینی هەر زانیارییەک هەڵوێست نەگرێت، لێکۆڵینەوەی بۆ بکات و سەرچاوەکەی بزانێت کە نەبینە بەشێک لە پرۆسە و ئامرازی داگیرکەران یان ململانەی نێوان هەلپەرەستان.

«ئۆرتێگا ئی‌گاست» فەیلەسووفی سپانیایی لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەم، باس لە دەرکەوتنی مرۆڤی حەشیمەتکراو (تودەشدە) دەکات کە هێندە زۆرن سەرریژیان کردووە. بەبڕوای ئی‌گاست، خەڵکانی «حەشیمەتئاسا» لە هەموو شوێنێک ئامادەن و لەسەر هەر بابەتێک بەبێ بیرکردنەوە و تێفکرین، بە مافی خۆیان دەزانن بۆچوون و هەڵوێستیان هەبێت. لە پێناسەی وەها مرۆڤێکدا دەڵێت: کەسێکە کە دوودڵی و دردۆنگی بە خۆیا ناهێنێت، ژیانی بەبێ ئامانج بەردەوامە و دیلی ژیانی دووپاتبوونەوەیە؛ ئەو کەسەیە کە لەلایەن میدیاکانەوە ئاراستە دەکرێت و هەرچی دەرخواردی بدەن بەبێ هیچ دوودڵییەک وەری دەگرێت. لە هزری ئی‌گاستدا، مرۆڤی بەحەشیمەتکراو ڕۆبۆتێکە لە لایەن میدیاکانەوە قورمیش دەکرێت و میدیاکان بەرەو هەر ڕێچکەیەک بیانەوێ ئاراستەی دەکەن. دەڵێت باوەڕی مرۆڤی ئەمڕۆیی بە میدیاکان لە جۆری باوەڕی مرۆڤی سەدەکانی ناوەڕاستە و بەحەشیمەتکراوەکان (تودەشدەایها) لە لایەن میدیاکانەوە بە بارمتە گیراون.

ئێستا ڕێژەی سۆشیالمیدیا و کەناڵە ئاسمانییەکان کە بە گشتیی بۆ بانگەشەی ئابووری، بیروباوەڕی ئایینی و ئایدۆلۆژی، سیاسی و هتد بەکار دێن، یەکجار زۆرە بەڵام مەرج نییە هەموویان ڕاستوێژ بن و ئەوەی بانگەشەی بۆ دەکەن ئەرێنی و بەکەڵک بێت. پێویستە ئەو ڕاستییە بزانرێت، سپۆنسەرانی میدیاکان لەخۆڕا کاتی خۆیان ناکوژن و تێچووی زۆر خەسارناکەن کە هەواڵەکان بەڕێی شاشەیەک و بێبەرانبەر بخەنە بەردەستی بینەر. هەر ڕاگەیاندن و سۆشیال میدیایەک سیاسەت یان ئایدۆلۆژییەکی لە پشتە و بەگشتی میدیای سەربەخۆ بوونی نیە. هەروەها هەن ڕۆژنامەوان و چالاکوان کە بە ڕواڵەت سەربەخۆن بەڵام لایەنێکی سیاسییان لە پشتە، تێچووی زۆری بۆ تەرخان دەکرێت و شێوەسوپایەکی سایبێریی ئەو لایەنە سیاسییە پاڵپشتیی دەکات و بۆ تیرۆری کەسایەتی، شکاندن، ڕەش‌کردن و سەمپاشیی زەینی کۆمەڵگە کەڵکیان لێ وەردەگیرێت کە لە دنیای سیاسەتدا ئەم کەسانە بە لۆمپەن پێناسە دەکرێن.

داگیرکەرانی کوردستان بە شەڕی نەرم ڕاناوەستن و بە کردنەوەی سەدان و ڕەنگە هەزاران پێگەی ساختە (فیک) و سێبەر، هەواڵی ناڕاست دەورووژێنن و بەبێ هەست پێ کردن، ناکۆکی لە نێوان دەنگە

جیاوازەکانی کورد زەق دەکەنەوە و هۆگرانی حیزبەکان بەگژ یەکدا دەکەن. لێرەدا تەنیا ئاستی ورياییی تاکی کورد و بەرزبوونی زانستی میدیاییيە کە دەتوانێت وەها پیلانێک پووچەڵ بکاتەوە بە کەمترین تێچوو لێی تێپەڕ بێت. هیچ دەسەڵاتێک ناتوانێت بەر بە چالاکیی پێگە و بەگشتی سۆشیال‌میدیاکان بگرێت و ڕۆژانە گەورە و پچووک سەردانیان دەکەن. لێ ئەوەی پێویستە کورد بیزانێت، ناسینەوە و شێوازی بەکارهێنانی میدیاکانە. بۆ گەیشتن بەم ئامانجە، پێویستە جگە لە حیزبەکان، لە ڕێی ڕاگەیاندنەوە، خوێندەواریی کۆمەڵگە بەرزتر بکرێتەوە و هەروەها ڕێکخراوە مەدەنییەکانی ناوخۆ بە هاوکاریی کارناسان و پسپۆڕانی بواری میدیایی، لەو چوارچێوەیەدا کۆڕ و سیمینار بۆ کۆمەڵانی خەڵک ڕێک بخەن. شێوازی کەڵک وەرگرتن لە میدیا (زانستی میدیا) ڕوونی دەکاتەوە کە چۆن بەکاری بێنین لێی زەرەرمەند نەبین.

پێش دەستپێکی بینین و خوێندنەوەی هەواڵ، ئەم خاڵانە ڕەچاو بگیرێت: ١ ڕێژەی زانیاریی ڕۆژانە لە ئەنتەرنێت کۆتایی نایات بەڵام پێویستیش ناکات هەموویان ببینین و وەیانخوێنین، تەنیا بەدواداچوونی ئەو پێگانە بکەین کە پێویستمانە و جێی متمانەن. ٢ هەر هەواڵێکمان بۆ هات بڕوای پێ نەکەین ئەگەر سەرچاوە و بەڵگەکانی بڕواپێکراو نەبن. ٣ خۆ ببوێرین لە ناردنەوەی ئەو هەواڵانەی متمانەمان نییە لە ڕاستبوونی. ٤ سەیری دیمەنی ڕووداوی دڵتەزێن کە ناخمان ئازار دەدات نەکەین و نەینێرینەوە. ٥ لانیکەم بزانین کام سەرچاوە هەواڵەکەی بۆ یەکەمجار بڵاو کردووەتەوە. ٦ سەرەتا بە گومانەوە لە ناوەرۆکی هەواڵەکە بڕوانین و بزانین ئامانج لە بڵاوکردنەوەی ئەو هەواڵ و زانیاری و شرۆڤەیە چییە. ٧ سەرچاوەکە بێلایەنە یان هەواڵەکانی لەچوارچێوەی لایەنگریدایە. ٨- سەرنجی شێوەی داڕشتنی هەواڵەکە و ئەو وشانە بدەین کە تێیدا بەکار هاتووە. ڕەنگە ئەگەر چەندجار و هەر جارەو لە ڕوانگەیەکی جیاواز هەواڵەکەمان خوێندەوە، بۆمان ئاشکرا دەبێت کە بە مەبەست یان بۆ بەلاڕێدا بردنی زەینەکان داڕێژراوە. جاری وایە زۆربەی میدیاکان ڕووداوێک ڕوومال دەکەن بەڵام هەرکامەو زەینی تاک بەرەو لایەک دەبات. شێوازی ڕاپۆرت‌نووسین و بەکارهێنانی وشەکان یەکجار گرنگە بۆ وێنە لە ڕاپۆرتێکی ڕۆژی ١۴ی جۆزەردان (June2020 3) کەناڵی ئاسمانی BBC لەبری ئەوەی لە سەردێڕی هەواڵەکەدا بنووسێت ڕێژەی کوشتنی کۆڵبەران لەسەر دەستی کۆماری ئیسلامی زۆری کردووە، نووسیبووی:»ڕێژەی تەقەکردن لە کۆڵبەران لەپاش بڵاو بوونەوەی پەتای کۆرۆنا زۆری کردووە« کە ئەمە شاردنەوەی ڕێژەی کوشتنی کۆڵبەران و ئەو جەنایەتەیە کە لە ئارادایە. سەردێڕی ڕاپۆرتێکی ساڵی ڕابردوو (٢٠١٩)ی هەمان کاناڵ بەمشێوە بوو: »سەیرکەرانی تۆپێ پێی عەرەب لە ئەهواز دروشمی ڕەگەزپەرستییان دەوتەوە« لەکاتێکدا شارۆمەندانی عەرەب کە لەلایەن کۆماری ئیسلامیی ئێرانەوە سەرکوت دەکرێن، هەوڵیان دابوو لەو دەرفەتە بۆ گەیاندنی دەنگی ڕەوای خۆیان کەڵک وەرگرن.

سیاسەتێکی وەها لەلایەن هەندێک کەناڵی ئاسمانیی کوردیشەوە لە ئارادایە و لە ڕاپۆرت و هەواڵەکاندا، بە بەکارهێنانی زیرەکانەی وشەگەلێک، زەینی تاکی کورد سەمپاشی و تووشی پشێوی دەکەن. لە بۆڵتەنی هەواڵی یەکێک لە میدیاکانی باشووری کوردستاندا باس لەوە دەکرا کە دانیشتوانی ڕۆژاوای کوردستان سووتەمەنییان نییە بۆ زستان بیسووتێنن و وتووێژیان لەگەڵ چەند شارۆمەندێکیش کردبوو، بەڵام لە هەمان کاتدا لە باشووری کوردستانیش سووتەمەنی نەبوو خەڵک بیسووتێن. مژارێکی دیکەی ڕاگەیاندنی کوردی ئەوەیە کە جەختێکی زۆر

له گوندیبوونی کورد دەکرێتەوە؛ میدیایەکی کوردی ڕاپۆرتی لە گوندێکی ئەمریکا ئامادە کردبوو کە کوردانی نیشتەجێی ئەو گوندە کە هەرچەندە لە ئەمریکا دەژیان بەڵام بە گۆچانەوە شوانییان دەکرد، دەچوونە بازاڕی زێرفرۆشان و ژیانیان هاوشێوەی ژیانی گوندییەکی کوردستان نەریتی بوو. ڕاپۆرتی ئەو کەناڵە کوردییە لەسەر وەها شێوازێکی ژیان لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ڕەوابیدانە پێی، ناپیشەییانەیە و دەکرا دانیشتوانی ئەو گوندە کە هێشتا شوێن نەریتەکان کەوتوون بخاتە ژێر پرسیار و ڕەخنە کە بۆچی لە بەهێزترین وڵاتی دنیا، شوێن زانست و تەکنەلۆژیا نەکەوتوون؟. یان میدیایەک بەردەوام سەرنجی بینەر دەخاتە سەر برێک ڕووداو و پرسی کۆمەڵایەتیی لاوەکی و نالۆژیک کە بابەتیانە نییە. بۆ وێنە بەها دان بە ڕووداوگەلێکی ڕۆژانە وەک دۆزینەوەی کارگی کوێستان لەلایەن شاخەوانێکەوە، جگە لەوەی نابابەتیانەیە، جۆرێک هەوڵی پۆپۆلیستییە بۆ ڕاکێشانی سەرنجی جەماوەر.

زانستی میدیا ڕوونی دەکاتەوە کام سەرچاوە و سۆشیالمیدیا شیاوی کاتکوشتنن؛ کۆماری ئیسلامی لە ئێران بە گشتی و ڕۆژهەڵاتی کوردستان بەتایبەتی، لە ئاراستەکردنی کۆمەڵگە ڕانەوەستاوە؛ سیاسەتی بۆ ئاراستەکردنی کۆمەڵگە وەها سەرکەوتوو بووە کە لەبری یوتیوب و فەیسبووک (کە چاوی خەڵک لەهەمبەر پرسە سیاسیەکان زیاتر دەکاتەوە)، زۆرینەی کۆمەڵگە ئینستاگرام بەکار دەهێنن کە پتر بۆ هاوبەشکردنی وێنە و دیمەنی کاری ڕۆژانە کەڵکی لێ وەردەگیرێت. هەروەها لەکاتێکدا تەلەگرام و فەیسبووک هەردووک فیلتەر کراون، بەڵام کۆماری ئیسلامی توانیویەتی سەرنجی کۆمەڵگە لە فەیسبووک دوور بخاتەوە و تەلەگرام بکاتە ڕۆژەڤ بۆ ئەوەی دەستی خەڵک کەمتر بگاتە زانیارییەکانی دەرەوەی جوگرافیای ئێران و پێوەندیی لەگەڵ شارەزایان و چینی ئاکادمیکی سیاسی کەم بکاتەوە. فەیسبووک ئەو توانایەی تێدایە کە تۆرێکی بەربڵاو لە ئاڵوگۆڕی زانیاری لەناو بەکارهێنەرانی ساز بکات و بەکارهێنەر زیاتر لە سۆشیالمیدیاکانی دیکە بە دەرەوە دەبەستێتەوە.

زیانەکانی ململانێی ڕاگەیاندنی نێوخۆیی کورد

بە درێژایی مێژوو، یەکێک لە زەقترین هەڵە ستراتیژییەکانی کورد شەڕی ڕاگەیاندنی نێوخۆیی بووە کە جگە لە چڕبوونەوەی گرژییەکان و ڕەنجبەخەسار بوونی حیزبەکان، کۆمەڵگەی بەسەر چەند بەرەدا دابەش کردووە و شارچیەتی، ناوچەگەرایی و ناتەباییی لێ کەوتوتەوە. ناکۆکیی نێوان سیاسییەکان لەڕێی میدیاوە دەگوازرێتەوە بۆ ناو ئەندامانی حیزب، لایەنگران و کۆمەڵگە. ئاستی بەگژداچوونەوەی خەڵک، هاوتەریبی ناکۆکیی نێوان لایەنەکان بەرز و نزم دەبێت؛ لەگەڵ بەرزبوونی ناکۆکیی لایەنەکان لە ڕاگەیاندن، بۆشاییی نێو بەرەکانی کۆمەڵگە گەورەتر دەبێت و گرژیی لێ دەکەوێتەوە تا ڕادەیەک کە لە باشووری کوردستان سووتاندنی بارەگای حیزبەکانی لێ دەکەوێتەوە و لە ڕۆژهەڵاتی کوردستانیش بێژەری سەر بە لایەنێک هەڕەشەی شەڕی براکوژی دەکات.

لەبەر کەشی ڕەخساو، هەرێمی کوردستان بووەتە ناوەندی ململانێکانی ڕاگەیاندنی زۆربەی حیزبەکانی باشوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستان و ڕێژەیەکی بەرچاو میدیا و پێگەی نەناسراو لەو بەشەی کوردستان چالاکن کە هەرکام لای خۆیەوە پڕوپاگەندە بۆ لایەنێک دەکات. بە دانپێدانانی چەند سیاسییەکی باشوور، «سۆشیالمیدیا» لەو بەشەی کوردستان حوکم دەکات. لەپاڵ ئەو

پێگانەی کە بە ڕەخنەگرتن لە دەسەڵات و ڕوون کردنەوە ڕۆڵی ئەرینی دەگێرن، بڕێکی زۆر پێگەی سێبەر هەیە کە بە ڕواڵەت سەربەخۆن بەڵام کار بۆ حیزبەکان دەکەن و سەرقاڵی بڵاوکردنەوەی هەواڵی ناڕاست و ڕەش کردنن.

جووڵاندنی هەستی نەتەوەیی و سۆزیاری، ڕێگەیەکە بۆ ڕاکێشانی سەرنجی تاکی کورد لە لایەن ڕاگەیاندن و پێگە ئەلکترۆنییەکانەوە بە مەبەستی ململانێی حزبیی. وێنەی فۆتۆشۆپ کراو، تێکەڵ کردنی سەری شێر و داڵ لە تەنیشت کەسانی سیاسیی پیرۆزکراو، دیمەنی کیژی کوردی ڕازێندراو بە ئاڵای کوردستان و بەرزکردنەوەی دووپەنجەی هێمای سەرکەوتن، دیمەنی کاروانی ئوتۆمبێلی بەرپرسی سیاسی لەگەڵ سروودی حەماسی و شەکاندنەوەی دەیان ئاڵای کوردستان و دیمەنی بەرپرسانی سیاسی کە بۆ وێنەگرتن چوونە سەنگەرەکان تەنیا بۆ وروژاندنی گەنجانی دڵگەرمە، ئەگەرنا هیچکام لەمانە پرسی کورد چارەسەر ناکات. پرسی کورد لە مەیدانی خەباتی ڕاستەقینەی شەڕ و دیپلۆماسی دەڕواتە پێش و سیاسیی ڕاستبین و ژیری دەوێت نەک کاری سیمبولیک. ئێستاکە دەیان پەیجی سێبەری لایەنگری حیزبەکان بەم چەشنە سەرنجی گەنجانی خوێنگەرم ڕادەکێشن و وزەی خۆیان خەسار و کلتووری وەهم و خەیاڵ لە ناو کۆمەڵگەدا چێ دەکەن.

تاک سەرچاوەیی

غەدرێک کە ڕاگەیاندنی خۆیی لە تاکی کوردی کردووە ئەوەیە کە هەندێکیان ڕاستییەکان وەک خۆی باس ناکەن یان نیوەی ڕاستییەکان دەڵێن و کۆمەڵگە بەلاڕێدا دەبەن. لە بری بەڕێوەبردنی شەڕی دەروونی دژی داگیرکەران، دژی لایەنەکانی دیکە دەیکەن و کۆمەڵگەش بە خۆیانەوە تێوە دەگلێنن. بڕێک لایەن بە هۆی کەمتەرخەمی و گرنگی‌نەدان بە بابەتی بنەڕەتیی دامەزراندنی ڕاگەیاندن، یان ناکۆکی و ململانێی نێوحیزبی، هێشتا میدیایەکیان لە ئاست حزب نیە بەڵام هاوکات بڕێک هێز و دەسەڵاتی کوردی بە داهاتێک (کە ڕەنگە بە ناحەق لە بەردەستیان بێت)، چەندین پێگەی ڕاگەیاندنی پڕ زەرق و بەرقیان لە کەناڵی ئاسمانی تا سۆشیال‌میدیا و میدیای سێبەر هەیە کە لە دژی لایەنە کوردییەکانی دیکە بەرنامە پەخش دەکەن. تەنانەت توانیویانە قەڵەمی بڕێک ڕۆژنامەوان، توانای ڕەوانبێژان، بەهرەی نووسەران و هونەری هونەرمەندان بە پارە بکڕنەوە و بیانخەنە خزمەت بەرژەوەندیی خۆیان. ڕۆژانە بە دروشمی بریقەدار و پاشناوی کوردییەوە بە مەبەستی حیزبی و لەدژی لایەنە کوردییەکانی دیکە ڕاگەیاندن دەکەن. ئەم تێچووانە بەبێ هۆ ناکرێت و ئامانج و پیلانی لە پشتە؛ ئەگەرنا سیاسەت‌کردن، ئەویش بەرانبەر کۆمەڵگەی کوردی، مانا و هۆکارێکی دیکەی نییە جگە لە شەڕی دەروونی لە دژی کورد و ئەمەش دوورە لە پرەنسیبی خەباتی نیشتمانی.

بە نەبوونی زانستی میدیایی، ناسینی ئەم پیرە لە سەرچاوەی میدیایی بۆ کۆمەڵگە هاسان نابێت. لەبەر ئەوەی کۆمەڵگە تینووی ئازادی و چاوەڕێی هەواڵی خۆشە، زیاتر گوێبیستی ئەو ڕاگەیاندنانە دەبن کە دروشمی نەتەوەیی و بەڵێنی گەورە ئەدەن. ئەو سەرچاوانەش دەست دەخەنە سەر خاڵی لاوازی کۆمەڵگە و بە وتار و دروشمی بریقەدار و پۆپۆلیستی، دەست دەگرن بەسەر زەینی کۆمەڵگە و لە بەرژەوەندیی حیزبی خۆیان ئاراستەیان دەکەن. ئامانج لەوە، شێواندنەوەی مێژوو، لەخۆ داماڵینی سیاسەتی نانیشتمانی، کردنی«خیانەت» بە«هەڵە و تاکتیک» وچواندنی «ئاشبەتاڵ» و «پەلکێشکردنی داگیرکەران» بە «دەستکەوتە». ئەزموون سەلماندوویەتی هەر میدیایەکی

کوردی هەڵگری دروشمی بریقەدار و گەورەترە، یان بە بڵاو کردنەوەی دیمەنی شەڕ و سروودی نیشتمانی و پیرۆزییە نەتەوەییەکان سوار شەپۆلی هەست و سۆزی کۆمەڵگە بووبێت، بەهرەی کەمتر تێدایە و تەنانەت لە وێستگە هەستیارەکانی مێژوودا ئەگەر بەرژەوەندیی خۆی تێدا نەبووبێت، ڕێگری کردووە لە بەئەنجامگەیشتنی پرسی کورد.

بۆ ئەوەی کەسایەتیی کورد خوێندنەوەی ڕاستەقینەی هەبێت بۆ زانیارییەکان، تووشی پشێوی نەبێت و لێکدانەوەی هەڵە بۆ پرسە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان نەکات، پێش هەرشتێک باش وایە ئەم ڕێکارانە بگرێتە بەر: ١- تاک سەرچاوە نەبێت و ڕاگەیاندنی لایەنە کوردییەکانی دیکەش و تەنانەت میدیای دوژمنانیش ببینێت. ٢- لە کتێب و ماڵپەڕەکاندا مێژووی لایەنەکان بخوێنێتەوە چونکە پێشینەی هەر لایەنێک ناسنامەیەتی. ٣- دەمارگرژی (تعصب) بخاتە لاوە. هەر کوردێک مافی خۆیەتی لە ناخەوە لایەنێک یان چەند لایەنی کوردیی خۆش بوێت، بەڵام بیرکردنەوەی سەربەخۆ و بەبێ دەمارگرژی بێت. ٤- لێکۆڵەر بێت. هەواڵێک چەندجار و لە چەند ڕوانگەی جیاوازەوە بخوێنێتەوە و بۆ زانینی زانیاریی زیاتر، سەردانی پێگە جیاوازەکانی دیکە بکات کە بزانێت پێگەکانی دیکە چۆن باسیان لێ کردووە. ٥- گەڕان (سەرچ) بەناو ماڵپەڕەکان. هێشتا تاکی کورد ڕا نەهاتووە بۆ گەیشتن بە وەڵامی ئەو پرسیارانەی لای ساز دەبێت، بەناو ماڵپەڕەکاندا بگەڕێت. پێویستە هەر کوردێک لای خۆیەوە لێکۆڵەرێک بێت و بۆ پشتڕاستکردنەوەی ئەو هەواڵانەی دەیبیستێ و دەیبینێت، خۆی بە گەڕان لەناو تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان ڕابهێنێت. ٦- بڕوا بە هەر شڕۆڤە و هەواڵێک نەکرێت، چونکەمەرج نییە هەر زانیارییەک ڕاست بێت. ٧- بەکارمان نەهێنن و ئاراستەمان نەکەن. ئیزن نەدەین ڕاگەیاندنی پۆپۆلیست، بە دروشمی هەستبزوێن لە ڕاستییەکان دوورمان بخاتەوە و بمانخاتە سەر ڕێچکەی بەرژەوەندیی خۆیان.

مرۆڤی ئاسوودەخوازی ئێستا، بۆ دەرکەوتنی ڕاستییەکان لەسەر پرسێکی کۆمەڵایەتی، سیاسی یان مێژوویی، بەدواداچوون ناکات و خۆی ناخاتە نێو ئەرک؛ بەڵکو چاوەڕێ دەکات کەسێک و لایەنێک شرۆڤەی بۆ بکات و بە دەنگ و ڕەنگ بیخاتە بەردەستی. ئەمەش دەرفەتێکە بۆ ئەو ڕاگەیاندنانەی کە دەیانهەوێت کۆمەڵگە لە بەرژەوەندیی خۆیان ئاراستە بکەن. وەها مرۆڤێک، خۆی دەسپێرێتە دەست میدیا و کەس و خۆی لەناو یەکڕەهەندیی (تکبعدی) ڕاگەیاندن و سەرچاوە، واتا یەک ئایدۆلۆژیا قەتیس دەکات. یەکڕەهەندیی بیرکردنەوە لە بابەتەکاندا لە ئاکامی خۆ سپاردنە بە دەستی یەک یان چەند سەرچاوە کە دەرهاویشتەیان لێک نزیکە و ئاکامەکەی ئەبێتە کۆمەڵگەیەک کە بە هاسانی ئاراستە دەکرێت و دەکەوێتە سووڕی هەڵەی مێژوویی؛ کۆمەڵگەی لەو شێوەیە کە لێکۆڵەر نەبێت، ئەو شکستانەی لە ڕابردوو بەسەری هاتووە سەرلەنوێ ئەزموونی دەکاتەوە.

ناگەینە وەڵامێکی ڕاستەقینە ئەگەر بێلایەن لە چەندین سەرچاوەی جیاواز، بەشوێن وەڵامی پرسیارەکانماندا نەگەڕێین. چونکە میدیا و ڕاگەیاندنەکان کە لەڕواڵەتدا بێ لایەنن، وەک مارکێتە پڕلە زەرق و بەرقەکان، هەرکام ئایدۆلۆژیای خۆیان وەک کاڵایەک لە ڤیترین نمایش دەکەن و هەر ئەوانەشن کە زۆرترین بەردەنگ و بیسەریان هەیە. کەواتە ئەگەر بڕیارە مژار و بابەتێکی گرنگ ڕوون بێتەوە، بە لێکۆڵینەوەی بێلایەن، چەندین سەرچاوەی جیاواز و بەتایبەت لاپەڕەکانی مێژووی پەیوەندیدار هەڵبدرێتەوە و بە بێ دەمارگرژی لەگەڵ لۆژیک و ژیرانە هەڵسەنگاندنی بۆ بکرێت.

چەند سەرنجێک سەبارەت بە سیستەمی پەروەردەی وڵاتی سوئێد

تایر عەلیار

”

دیاردەیەکی بەرچاوی سیستەمی فێرکردن و پەروەردەی وڵاتی سوئێد مافی خوێندنی زمانی دایک بۆ منداڵی بیانی لە قوتابخانەکانی ئەو وڵاتەیە. ئەو شاگردانەی کە لە وڵاتانی دیکەڕا هاتوونە سوئێد و زمانی دایکیان سوئێدی نییە مافی ئەوەیان هەیە دەرسی زمانی دایکیی خۆیان هەبێ و بیخوێنن و بۆ ئەو مەبەستە کۆمۆنەکان مامۆستای ئەو زمانانە دادەمەزرێنن و ئەو مامۆستایانە دەرس بەو منداڵە بیانییانە دەڵێن بەو شەرتەی لە قوتابخانەکە لانی کەم پێنج شاگردی هاوزمان هەبێ کلاسەکە بۆ فێرکردنی ئەو زمانە دابین دەکرێ.

“

سیستەمی پەروەردەی وڵاتی سوێد یەکێک لە مودێرنترین و سەرکەوتووترین سیستەمەکانی پەروەردەیە کە نێوبانگی جهانیی هەیە و لە ڕەدی سەرەوەی ئەو سیستەمە فێرکارییانەدا دەژمێردرێ کە پلەی هەرە بەرزی لە ئەمری فێرکاریدا بۆخۆی مسۆگەر کردووە و کۆمەڵێک لە وڵاتانی دیکە تەنانەت وەکوو نموونە ڕەچاوەی دەکەن و هەوڵ دەدەن بەشێک یا هەمووی بەکار بێنن.

بە گوێرەی یاسای بنەڕتیی وڵاتی سوێد خوێندن بۆ هەموو ئەو منداڵانەی لەو وڵاتە دا دەژین لە تەمەنی ٦ تا ١٦ ساڵی ئیجباری و بە خۆراییە. بە دایک و باب نییە بڕیار بدەن منداڵەکە بخوێنێ یا نەخوێنێ؛ بەڵکوو یاسا ئەو مەسەلەیەی ڕوون کردۆتەوە و لە سەری ساغ بۆتەوە. لەو ماوەی ١٠ ساڵەدا تێچووی خوێندن ناکەوێتە سەر شانی دایک و باب، بەڵکوو بە گوێرەی نۆرمێکی دیاریکراو دەوڵەت وەستۆی دەگرێ. ئەو یاسایە هەموو منداڵی سوێدی یا بیانی تەنانەت ئەو منداڵانەش تازە هاتوونە ئەو وڵاتە و تا ئێستا ئیجازەی نشتەجێ بوونیان نیە دەگرێتەوە. نەبوونی ئیجازەی نشتەجێ بوون نابێتە هۆی بێبەش بوونی منداڵ لە پەروەدە و فێرکاری و ئەوەڵین کارێک کە بۆ منداڵی تازە هاتوو دەکرێ دیتنەوەی جێگا بۆ منداڵەکەیە لە قوتابخانەیەکی ئەو شارەی منداڵەکەی لێ دەژی. بەڵام بۆ گەورەساڵ تا ئیجازەی نشتەجێ بوون وەرنەگرێ ناچێتە قوتابخانە. لە تەمەنی ١٦ ساڵ بەولاوە ئیجباری خوێندن نامێنێ و شاگرد بە ڕاوێژ دەگەڵ دایک و باب و(ڕێنوێنیکاری خوێندن و بازاڕی کار) کە لە هەموو قوتابخانەکان هەیە، ڕێبازی داهاتووی خۆیندنی خۆی دیاری دەکا. یەک لە ئەرکەکانی ئەو ڕێنوێنیکارە لە قوتابخانە ئەوەیە زانیاری بە شاگرد بدا لە بازاڕدا چ شوغڵێک خوازیاری زۆرە و لە چ ڕێگایەکەوە زووتر پیاو دەستی دەگاتە ئەو کارەی بۆی خوێندووە. مەبەست لەو ڕێنوێنییانە ئەوەیە شاگرد وەدوای ڕشتەیەک نەکەوێ کە دوای تەواو کردنی خوێندن، بێکار بمێنێتەوە و تواناییەکانی بۆ خزمەت بە کۆمەڵگا بە فیڕۆ بچێ و وڵاتیش لە تواناییەکانی ئەو بێبەش بێ. لە ڕاستیدا فەلسەفەی فێرکاری و پەروەردە لەو وڵاتە بەهێز کردن و پەروەردە کردنی ئینسانەکان بۆ خزمەت بە خۆی و کۆمەڵگایە. ئەو شاگردانەی ڕێگای خوێندنی باڵا هەڵدەبژێرن، کۆمۆنەکان پێویستییەکانیان بۆ دابین دەکەن و بە گوێرەی یاسای تایبەت، یاریدەیان دەکەن. هەروەها لە ناوەندی خزمەتگوزاریی فێر کردن وبارهێنانەوە پشتیوانیی ماڵی دەکرێن تا ئەو کاتەی لە خوێندن دەبنەوە.

ساڵی خوێندن بە دوو تێرمی جیاواز دابەش دەکرێ. تێرمی پاییز و تێرمی بەهار. تێرمی پاییز لە ئاخری مانگی ئاگوست دەست پێ دەکا تا نیوەی مانگی دیسامبر و تێرمی بەهار لە نیوەی مانگی جانیوێری دەست پێ دەکا تا نیوەی مانگی جون. لە مابەینی ئەو دوو تێرمەدا تەعتیلاتی یول هەیە کە لە نیوەی مانگی دسامبرەوە دەست پێ دەکا تا ئەوەڵی مانگی جانیوێری هەروەها تەعتیلاتی هاوینی هەیە کە لە نیوەی مانگی جونەوە دەست پێدەکا تا نزیک ئاخری مانگی ئاگوستی.

منداڵ لە تەمەنی یەک ساڵییەوە مافی ئەوەی هەیە بچێتە باغچەی ساوایان و تا تەمەنی ٦ ساڵی لەوێ پەروەردە دەکرێ و دوای ٦ ساڵی دەچێتە کلاسی پێش قوتابخانە. منداڵ لە باغچەی ساوایان لە ڕێگای دەرس پێ کوتنەوە پەروەردە ناکرێ بەڵکوو لە ڕێگای کایەی فێرکردن و کایە دەگەڵ کردنەوە شتی فێر دەکەن و ئەو مێتۆدەش پاش ساڵها لێکۆڵینەوە و وردبوونەوە لە سەر ئەوەی منداڵ لە باغچەی ساوایان دەرسی پێ بکوترێ باشترە یا کایە بکا، هەڵبژێردراوە.

ئاکامی لێکۆڵینەوەکان ئەوە بوو کە لە ڕێگای کایەوە شتی فێر بکرێ و پەروەردە بکرێ. بۆ وێنە منداڵێک کە لەگەڵ چەند منداڵی دیکە هەرکام ڕۆڵێک لە کایەکەدا وەستۆ دەگرن، بۆ بەڕێوە بردنی ڕۆڵەکەی خۆیان بیر دەکەنەوە، هەوڵ دەدەن ڕۆڵەکەیان بە دڵی خۆیان ئەنجام بدەن، هەوڵ دەدەن بۆ سەرکەوتنی ڕۆڵەکەیان یاریدە بدەن و وەربگرن و..... بەوجۆرە زۆر لایەنی کەسایەتییان لە پێناوی ڕۆڵەکەیاندا ئاکتیو دەبێ و بەهێزتر دەبن. منداڵ لە باغچەی ساوایان عادەت بە گیانی یەکسانی دەگرێ چونکە ئیمکاناتەکە وەک یەک بۆ کچ و کوڕ و منداڵی دایک و بابی دارا و نەدار بە کار دەهێندرێ و لە پەروەردە و ڕاهێنان و فێر کردندا فەرقیان پێ ناکەن. ئەو ڕەوتە تا ئاخری خوێندن لە دواناوەندی بێ دانانی فەرق و جیاوازی بەردەوامە.

فێرکاری و پەروەردەی ڕەسمی لە دەورەی سەرەتاییەوە دەست پێدەکاو لە دواناوەندی و زانکۆدا تەکمیل دەکرێ.هاوکات دەگەڵ ئەوە فێرکاری و پەروەردە ڕەسمیەدا فێرکردن لە قوتابخانەی ئازاد و خوسوسیشدا هەیە و زۆرشوێنی فێرکاریی دیکەش کە قوتابخانەی باڵای خەڵکی پێدەڵێن لەو بوارەدا چالاکن. هەروەها یەکیەتیەکانی فێرکاری هەن و زۆر شیرکەت و دامەزراوەی خوسوسی هەن کە ئەرکی فێرکاری و پەروەردە بەڕێوە دەبەن.

فێرکردن لە وڵاتی سوئید لە قۆناغی سەرەتاییدا لە ساڵی ١٢٠٠ی میلادیەوە ڕەسمیەتی پەیدا کردووە. ئەوکات خوێندن تەنیا ۴ ساڵ بووە. لەساڵی ١٨٠٠ بەولاوە شکڵ و شێوەی قوتابخانە و فێرگە ئاڵوگۆڕی کردووە و ساڵی ١٩٣۶ خوێندن ئیجباری کراوە و دەورەی خوێندنی ئیجباری بۆتە ٧ ساڵ و ساڵی ١٩٥٠ بۆتە ٨ ساڵ، بەڵام دیسانیش ئەوە کۆتایی ئاڵوگۆڕەکان نەبوو چونکە ساڵی ١٩٧٢ بوو بە ٩ ساڵ. ئێستا لە مانگی جانیوێری ساڵی ٢٠١٨ ڕا کلاسی پێش قوتابخانەش بۆتە ئیجباری و باغچەی ساوایانیش بۆتە بەشێک لە سیستەمی قوتابخانە و لە ساڵی ١٩٩٨ ڕا باغچەی ساوایان پلانی فێرکردنی داڕێژراوی سەراسەریی هەیە و ئامانج لە فێرکردنەکان و ڕادەی فێر بوون لە هەر ساڵێکدا، ساڵ بە ساڵ ئاستی خۆی بۆ دیاری کراوە. خوێندن لە دواناوەندی لە ساڵی ١۶٠٠ەوە و فێرکردنی ئاکادمیک لەو کاتەوە کە زانکۆی ئوپسالا دروست کرا یانی لە ساڵی ١۴٧٧ەوە دەستی پێ کردووە. پرسەکانی سەبارەت بە فێر کردن و بار هێنان لە ژێر چاوەدێریی دیپارتمانی فێرکردن و بارهێناندا تاوتوێ دەکرێ.

دەورەی سەرەتایی خوێندن لە حاڵی حازردا ١٠ ساڵە و بەوشێوەیە دەچێتە پێشێ. منداڵ کە بوو بە ۶ ساڵ، کلاسی پێش قوتابخانە دەست پێ دەکا و تا کلاسی ٣ تەواو دەکا خوێندنی بنەڕەتیی سەرەتاییە و لە کلاسی ۴ تا ۶ خوێندنی نێونجیی سەرەتاییە و کلاسی ٧ تا ٩ کە تەواو دەکا خوێندنی باڵای سەرەتاییە. لە قۆناغی قوتابخانەی سەرەتاییدا شاگرد مێژوو، کۆمەڵناسی، بیولۆژی و زۆر دەرسی دیکە دەخوێنێ هەروەها هێندێک دەرسی بە کردەوە وەکوو شێوەکاری و نەقاشی، کاری دەستی، و مۆسیقای فێر دەکرێ. دوای ئەوەی منداڵ کلاسی ٩ یان تەواو کرد زۆربەیان دەچنە دواناوەندی و سێ ساڵ لە قۆناغی دواناوەندی دەخوێنن. لە دواناوەندی شاگرد دەستی ئاواڵەیە چ ڕشتەیەک دەخوێنێ. بەڵام هەر دەست ئاواڵە بوونیش بەس نیە بەڵکوو ئەگەر مەسەلەن لە داهاتوودا لە بەشی تکنیک دەخوێنێ، دەبێ لەکلاسەکانی ٧،٨،٩، لەودەرسانەی کە بەشی تکنیک دەگرنەوە بە نمرەی باش قەبووڵ بووبێ و بۆ خوێندنی بەشی تکنیک پایەی دەرسیی باشی هەبێ دەنا لە هیچ قوتابخانەیەک لەو بەشە وەرناگیرێ.

بۆ خوێندن لە قۆناغی دواناوەندی دەبێ

کارنامــەی قەبووڵــی کلاســی ٩ ت پێ بێ هەروەها لە کلاسی ٩، ڕێنوێنیکاری خوێندن وبازاڕی کارت لە ڕشتەی خوێندنی داهاتووت ئاگادار کردبێ بۆ وەی بە گوێرەی نمرەکانت، شایستە بوونت دەداتێ کە لە بەشی دڵخوازت بتوانی وەرگیرێی یا نا؟ ئەگەر لە یەک یا چەند دەرســدا کەم و کووڕییەکت هەبێ کلاسی تایبەتیــت بــۆ دادەنێن کە خاڵــە کزەکانت بتوانی تا کۆتاییی کلاسی ٩ پڕ کەیەوە.

دەورەی دواناوەندی لە وڵاتی سوئێد سێ ساڵە و خوێندن لە دواناوەندی دوو مەسیری هەیە یەکیان ئەوەیە کــە دوای تەواو بوونی دواناوەندی یەکســەر دەچیــە بازاڕی کارەوە و لە ماوەی ســێ ســاڵی دواناوەنــدی ئەو دەرسانە دەخوێنی کە پێوەندیان بە شوغڵی داهاتووتەوە هەیە و بەتەواوی بۆکار ئامادەت دەکا. دووهەم مەســیر ئەوەیــە کە بتهەوێ دوای دواناوەندی یەکســەر نەچیــە بازاڕی کارەوە، بەڵکوو بچــی خوێندنی باڵا لە زانکۆ بخوێنی. ئەوکات لەو سێ ساڵەی دواناوەندیدا ئەو دەرسانە دەخوێنی کە ئامادەت دەکا بچیە زانکۆ و بەتایبەت ئەو دەرســانە دەخوێنی کە پێوەندییان بە بەشــی خوێندنــی زانکۆتەوە هەیە.

بــۆ وەی لــە دواناوەندی لە یــەک لەو دوو مەســیرە وەربگیرێــی دەبــێ هێندێک مەرجــی تایبەتی تێپەڕێنی. بــۆ وێنە ئەگەر بتهەوێ لە دواناوەندی لە مەســیری بازاڕی کاردا بخوێنی، دەبێ کارنامەی کلاســی٩ ت نیشــان بدا لانی کەم لە ٨ دەرسی ئەسڵیی پێوەندیدار بە بەشــی خوێندنی دواناوەندیت قەبووڵ بووی. لەو ٨ دەرســە سێ دەرسیان هەمیشــە و بۆ هەر بەشێک بێ، دەرسەکانی ریازی، زمانی ســوئێدی و زمانی ئینگلیسیە. پێنج دەرســەکەی دیکە دەتوانێ شتی دیکە بێ. ئەگەر بتــەوێ لە مەســیری خوێندنی زانکۆدا بچیە دواناوەندی و دوای دواناوەندی لــە زانکۆ لــە خوێندن بــەردەوام بی، دەبێ کارنامەی کلاسی ٩ ت نیشان بدا لانی کەم لە ١٢ دەرســی پێوەندیدار بەو بەشــەی لە زانکۆ دەتهەوێ بیخوێنی قەبووڵ بووی و لەو ١٢ دەرسە، سێ دەرسیان هەمیشە و بۆ هەر بەشــێکی خوێندن لە زانکۆ بێ، دەرسەکانی ریازی، زمانی سوئێدی و زمانی ئینگلیسیە.

ئەگەر شــاگردێک دەورەی دواناوەندیی تەواوکرد و نمرەکانی نەگەیشتە ئەو ڕادەیەی لــە زانکۆ وەربگیرێ و تەمەنی لە ٢٠ ســاڵ زیاتربێ، دەبێ دواناوەندیی ئاســایی بە جێ بێڵێ و لە دواناوەندیی تایبەتی گەورەســاڵان درێژە بــە خوێندن بــدا و نمرەکانی بەرێتە سەرێ و ئەوکات بچێتە زانکۆ.

لــە گــوزەری زەمانــدا شــێوەی دانی کارنامــەی قەبووڵیــش ئاڵوگــۆڕی کردووە. پێشتر بەشــی زۆری بە دانی پیتێکی ئەلفبا، ڕادەی شایســتەبوونی شــاگردیان لە دەرسە جۆراوجــۆرەکان دا دەستنیشــان کــردووە. جاری واش بووە بە ژمارەیەکی ریازی ڕادەی شایســتە بوونەکەیان دیاری کردووە. بۆ وێنە ژمارەی یەک تا پێنج. ژمارەی پێنج باشترین نمرە بووە. لە ســاڵی ١٩٦٠ ڕا کارنامەیان بە ڕەفتاری شــاگردەکەش دەدا. ئەو شێوەیەی ئێســتا بەکار دەهێندرێ لە ساڵی ٢٠١١ ڕا داهێندراوە و لەوەدا پیتی ف ســەرنەکەوتنە و پیتی ئێ قەبــووڵ بوونە و لە ئێ ڕا بەرەو ا، ڕادەی شایســتە بوونەکە دیاری دەکا. لە تێرمی پایزی ســاڵی٢٠١٢ ڕا وای لێ هاتووە شــاگرد دەبێ لە کلاســی ٦ ڕا هەموو ساڵێ کارنامــە وەرگرێ، پێشــتر لە کلاســی ٨ ڕا کارنامەیان بە شــاگرد دەدا. پێش کلاسی ٦ کارنامە پێویســت نیە و بڕیاری ماموســتاکە گرینگە بۆ دیاریکردنی ڕەدبوونەوە یا قەبووڵ بوون. لە ڕاستیدا لەو قۆناغەی خوێندندا ڕەد بوونەوەی تێدا نیە.

خوێندن و فێرکردن لە ســوئێد بە زمانی ســوئێدییە کــە زمانێکــی ئوروپاییە و لە زمانەکانی نوروێــژی و دانمارکی و هۆلەندی

زۆر نزیکە وشـــەی ئاڵمانیشی زۆر تێدایە. لە سوئێد پێنج زمانی ڕەسمی هەیە کە بریتین لە سوئێدی، فینلاندی، سامی، ڕۆمی، و ئیدیش. بەڵام بۆ هاسـان کردنەوەی پێوەندی گرتن و ڕەوتـی فێرکـردن و بارهێنان، بە تەوافوق و تەفاهوم زمانی سـوئێدییان بۆ خوێندن و فێرکردن وەک زمانی (معیار) هەڵبژاردووە و بۆ موکاتباتی ئیداریش بەکاری دێنن. لە زۆر جێگای دیکەی دنیاش کـە فەرزمانن وەک ئەمریکا کە ٣٠٠ زمانی تێدایە و لە یاسـای بنەڕەتیدا زمانی ڕەسـمی دیـاری نەکراوە و مەحدوودیـەت بۆ هیچ زمانێـک نیە زمانی ئینگلیسییان وەک زمانی معیار هەڵبژاردووە و بـۆ خوێنـدن و فێـرکاری و بارهێنان و موکاتباتی ئیداری بە کاری دێنن.

دیاردەیەکـی بەرچـاوی سیسـتەمی فێرکردن و پەروەردەی وڵاتی سـوئێد مافی خوێندنـی زمانی دایک بـۆ منداڵی بیانی لە قوتابخانەکانی ئەو وڵاتەیە. ئەو شـاگردانەی کە لـە وڵاتانی دیکـەڕا هاتوونە سـوئێد و زمانی دایکیان سـوئێدی نییە مافی ئەوەیان هەیە دەرسـی زمانی دایکیـی خۆیان هەبێ و بیخوێنـن و بۆ ئەو مەبەسـتە کۆمۆنەکان مامۆسـتای ئەو زمانانـە دادەمەزرێنن و ئەو مامۆسـتایانە دەرس بـەو منداڵـە بیانییانە دەڵێن بەو شەرتەی لە قوتابخانەکە لانی کەم پێنج شـاگردی هاوزمان هەبێ کلاسەکە بۆ فێرکردنی ئەو زمانە دابین دەکرێ. کوردەکان یەک لەو نەتەوانەن کە لەوڵاتی خۆیان بێجگە لە (هەرێمی کوردسـتان) مافی خوێندن بە زمانـی دایکییان نیە بەڵام لەوسـەری دنیا دوور لە وڵاتی خۆیان لە وڵاتی سـوئێد، ئەو مافەیان بۆ دەستەبەر دەکرێ.

ئەوشـاگردە بیانییانـەی دەیانەوێ بچنە دەورەی دواناوەندییـەوە، بەگوێرەی ڕێبازێکی بۆ خوێنـدن هەڵیانبـژاردووە دەبێ ٨ یا ١٢ دەرسـیان بە سـەرکەوتوویی تێپەڕاندبێ تا لە بەشـی دڵخوازی خۆیـان وەربگیرێن، ئەو مافەیـان هەیـە یەک لەو ٨ یا ١٢ دەرسـە، دەکرێ دەرسی زمانی دایک بێ. هێندێک لە دایک و بابی منداڵە کوردەکان منداڵەکەیان بۆ بەشداربوون لە دەرسی زمانی کوردی هان نادەن و دەڵێـن منداڵەکە ئەوە تا بە کوردی دەزانێ قسە بکا و ئەوە بەسـە، لە ئورووپا لەوە زیاتر زمانی کوردی پێویست نییە؛ بەڵام بەرپرسانی فێرکردن و پەروەردەی وڵاتی سـوئێد دەڵێن منداڵ هەتا زانیاریی لە سەر زمانی دایک زیاتر بـێ و قووڵتر و بەرینتر زمانی دایکی بزانێ بۆ فێر بوونی زمانی دیکە و زیرەکی لە خوێندندا تواناییی زیاتر دەبێ. موشکلێکی دیکە ئەوەیە ئەو ماتریالەی مامۆسـتاکانی زمانی کوردی بۆ فێرکردنـی ئەو زمانە لە قوتابخانەکان بەکاری دێنـن، وەک یەک نییـە و جیاوازییان زۆرە بۆیە منداڵـەکان ڕادەی زانسـتی کوردییان پەیوەندیی بە ناوەڕۆکی ماتریالەکەوەیە کە بە داخەوە هاوئاست نین.

ئاخر شتی کە پێویستە باسی بکەم لە بارەی خزمەتگوزاریی لەشسـاغی و سلامەتییەوەیە. لە قوتابخانە ئـەو خزمەتگوزاریانە بۆ هەموو شاگردێک تا تەمەنی ٢٠ساڵی بە خۆڕاییە. پەرستار و پزیشکی قوتابخانە ئەو ئەرکە بەڕێوە دەبەن و چۆنیەتیی لەشسـاغی و سلامەتی و ڕەوتـی گەورە بوونی شـاگرد دەخەنە ژێر چاوەدێرییەوە. ئەو چاوەدێرییانە بە مەبەستی پێشـگرتن لە نەخۆشـییە، بۆیە بە گوێرەی بەرنامەی داڕێژراو، کۆنترۆڵی هەموو بارەکانی بەرەوپێشـچوونی ژیانی شـاگرد دەکەن کە مەترسـیی تووش بوون بە هەموو پەتایەکی لێ دوور بخەنەوە.

ئەو نووسـراوە کورتە بۆ ناساندنی ڕەوتی فێرکردن و پەروەردە لە وڵاتی سـوئێد وەک قەترەیـەک لـە دەریادایـە و ڕێچکەیەکی کەمڕەنگە بۆ چوونە نێو ئەو بوارەوە بەتایبەت باسـی خوێندنی باڵای هیچ تێدانیە. بەلکوو مەجالی دیکە دەسـت بدا لە سەر ئەو مژارانە زیاتر بنووسرێ.

خوێندنەوەی سیستەمی پەروەردەی هێزی داگیرکەر لە کوردستان

حەسەن سالْحزادە*

”

ئەگەر بمانەوێ پرسی فێرکاریی حکوومەتی ئێران بە تەنیایی و لە یەک ڕەهەندەوە بخەینە بەرباس و لێکۆڵینەوە و هەڵسەنگاندنی کارناسانەی بۆ بکەین، ئاکامەکانی جێ متمانە نین و ئەنجامێکی دڵخواز و گونجاوی لێناکەوێتەوە. بە واتایەتی دیکە، ئەگەر لە ناو سیستەمی فێرکاریی ئێراندا، بە تەنیایی بە دوای خەسارەکاندا بگەڕێین، تا ئەو ساتەی کە پەردە لە سەر دامەزراوە و قۆڵە جۆراوجۆرەکانی نیزامی سیاسیدا کە پێوەندیی قووڵ و دوولایەنەیان لە گەڵ مەسەلەکەدا هەیە، هەڵنەدەینەوە، ئەنجامێکی گونجاومان بۆ چارەسەریی گرفتەکان وەچنگ ناکەوێ.

“

پێشەکی

لە زۆربەی نێزیک بە تەواوی وڵاتانی جیهانی ئەمڕۆ، منداڵانی تەمەن ٦ بۆ ١٨ ساڵ، ڕێژەی قوتابیان پێکدێنن. ئەم ڕێژەیەش بە گوێرەی کات و قۆناخی ژیان، دەتوانێ بەشێکی بەرچاوی کۆمەڵگە لەخۆ بگرێ. بە چاوپۆشین لە ڕێژەی ئەو کەسانەی کە بە درێژایی تەمەنیان بواری خوێندنیان بۆ نەڕەخساوە، دەکرێ بگوترێ کە تێکڕای ئەندامانی کۆمەڵگەی ئەمڕۆ، بەشێک بوون لە قوتابیانی دوێنی و هەروەها منداڵانی تەمەن ژێر ٥ساڵیش بە زوویی بەم قۆناخەدا تێدەپەڕن. هەر بۆیە توێژی قوتابی، تەنها چینێکی تایبەتی گەل ناگرێتەوە، بەڵکوو هەمووان بە بێجیاوازی لەخۆ دەگرێ. ئاوڕدانەوە و گرینگیدان بە فێرکار، وەک بەهای پێوەرە ئەخلاقییە پەسەندکراوەکان وایە کە دەتوانێ فاکتۆرێکی ڕێخۆشکەر بۆ دەستڕاگەیشتن بە پرسی خوێندن بێ و گەشەی هەمە لایەنەی جۆراوجۆر بە دوای خۆیدا بێنێت.

منداڵ لە تەمەنی ٥-٦ ساڵیدا ڕەوانەی قوتابخانە دەکرێ و قوناخەکانی گەشەی فیزیکی،هزری، دەروونی و سۆزداریی خۆی لە قوتابخانە تێپەڕ دەکات. قوتابییان لە قوتابخانە بابەتەکان وەردەگرن و دەیانگوازنەوە بۆ بنەماڵە. کە وایە ئەم کارە پێوەندیی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆی دوولایەنەی هەیە و دەتوانێ کاردانەوەی ئەرێنی یان نەرێنیی بۆ بنەماڵە بە دواوە بێ. لەخۆڕا نییە کە ئەگەر دەسەڵات، دەوڵەت یان سیستەمێکی حکوومەتداری بخوازێ ئاڵوگۆڕی کۆمەڵایەتی، ئیدیۆلۆژیکی، مۆڕاڵی و هتد لە وڵاتەکەیدا پێکبێنێ، لە یەکەم هەنگاودا دەرکەی قوتابخانەکان دەکاتەوەو لەوێوە دەست بە دابەزاندنی پرۆژەکەی دەکا. چونکوو ئەوەی ئەمڕۆ لە قوتابخانە ڕوودەدا، لە دوارۆژدا لە کۆمەڵگەی ڕاستەقینەدا خۆی دەبینێتەوە. هەر لە بەر هەستکردن بەم گرینگییەشە کە حکوومەتە نادیموکراتیک و داسەپاوەکان، قوتابخانەکان بە بارمتە دەگرن و بە شێوەیەکی دواکەوتووانە و بێڕەحمانە ئیدە و مەرامەکانیان لەوێ دادەمەزرێنن هەتا بەشکم بتوانن وەک سەرەتایەک بۆ داهاتوو، کۆمەڵگەی پێ گوێڕایەڵ و دەستەمۆ بکەن.

حکوومەتی کۆماری ئیسلامیی ئێران لەوەتی هەیە، هەوڵ و تەقالای بە ئیسلامی کردنی کۆمەڵگەی بە شێوەی ڕواڵەتی و دڵخوازی خۆی دەدا و ئەم ڕەوتە تا ئەمڕۆش هیچ سنوورێکی بۆ بنەماڵە و ئازادیی تاکەکەسی نەهێشتووەتەوە. دەسەڵاتخوازە داسەپاوەکان لە درێژەی ئامانج و مەبەستە سیاسییەکانیاندا هەمیشە پێیان وایە کە لە بە ئەنجام گەیاندنی ئەرکە پێ ئەسپێردراوەکانیاندا ناسەرکوتوون و وادەزانن کە هیچ سەرکەوتنێکیان وەدەست نەهێناوە. هەر بۆیە پاش چوار دەیە بەردەوام بە کردەوەکانیاندا دەچنەوە و بە بیانووی جۆربەجۆر، هێرشی کۆنەپەرەستانەی خۆیان لە ژێر ناوی «بەربەرەکانێ لە گەڵ هێرشی فەرهەنگی بێگانە» بەرۆژ دەکەنەوە.

لە بەرانبەردا ئێمە دەبینین نەتەوەی کورد سەرەڕای ئەوەی کە لە سەر زێد و خاکی خۆی دەژی و خاوەن کولتوور و تایبەتمەندییە بەرزو بە نرخەکانی خۆیەتی، کەچی مخابن دەرەتانی ئەوەی نییە کە بە پێی بنەمای داب و نەریت و کەلەپووری خۆی، قوتابخانە دڵخوازەکانی بنیات بنێ. ئەوە لە حاڵێکدایە کە بە پێی هەموو پێوانەکانی سەردەم، گەلی کورد مافی خۆیەتی کە خاوەن دەزگا و پەروەردەی سەردەمیانەی تایبەت بە خۆی بێت؛ دەزگایەک کە لەودا منداڵی کورد بە زمانی کوردی لە سەر نیشتمانی خۆی گەشە بکات و مێژووەکەی بنوسێ و بخوێنێتەوە. منداڵەکانی کوردستان دەبێ مافی ئەوەیان هەبێ کە بەیت، چیرۆک، گۆڕانی، شیعر، حەیران، کەلەپوور، بەسەرهات، پەند و تێکڕای خسڵەتە ڕەنگاوڕەنگەکانی دیکەی گەلەکەیان بزانن و بە ئەمانەتەوە بۆ نەسڵەکانی دوای خۆیان ڕایانبگوازن.

سیستەمی پەروەردەی دەسەڵاتی

ئەمرۆکـــەی ئێـــران، جیا لەوەی کـــە خاوەن ناوەرۆکی ســـەردەمیانە نییە، لە هیچ بوارێکەوە ناتوانـــێ وەڵامدەری ویســـت و داخوازییەکانی گەلـــی کورد بێ. هەر بۆیە ئەرکی سەرشـــانی چـالاکان و تێکـــرای تاکەکانـــی کۆمەڵگەی کوردســـتانە کـــە لەگـــەڵ ئـــەم داگیرکارییە ئاشـــکرایەدا بەربەرەکانـــێ بکـــەن و بـــە پێی ویستی ئەمڕۆیی و داخوازییەکانی گەلی کورد، قوتابخانەی خۆیان دابمەزرێنن.

بـــە پێـــی لێکۆڵینـــەوەکان هەنووکـــە ٦ میلیارد لە حەشـــیمەتی جیهان واتە ٨٣٪ بە زمانی دایکی خۆیـــان دەخوێنن. لە بەرانبەردا تەنهـــا ١٧٪ منداڵان ئەومافەیـــان پێ نەدراوە کە بـــە زمانی دایکی خۆیان گەشـــەو نەشـــە بکەن. هۆکاری ئەم ئاســـتەنگەش دەگەڕێتەوە بۆ وڵاتانێک کە دەزگای سیاســـیی تۆتالیتێرو دواکەوتوویان بەسەردا سەپاوە، یان پێکهاتەی وڵاتەکەیـــان چەند ڕەگەزییە و لەودا ڕەگەزێک بە شێوەی ڕەگەزپەرەستانە، دەسەڵاتی گشتیی قەبـــزە کردووە. بە پێی ئاماری بروا پێ کراو، ٢ لەسەر ٣ی حەشیمەتی ئێران، واتە ٦٧٪ مافی خوێندن بە زمانی دایکیان لێ ئەستێندراوە.

بە پێـــی داتاو ڕاپۆرتـــەکان، قوتابیگەلێک کە زمانی فێـــرکاری و زمانی دایکییان یەکە، گەشەی پەروەردەییان بە نیسبەت ئەوانیتر زیاترە. ئەو قوتابیانەی کە زمانی خوێندنیان لە گەڵ هی خۆیان جیاوازە، تووشی دواکەوتەیی فێـــرکاری دەبـــن و ڕێژەکەی بە نیســـبەت ئەوانیتـــر بـــە ٩ بەرانبەر مەزەنـــدە دەکرێ. زۆربەی پســـپۆڕانی بواری زانستی پەروەردە و ڕاهێنان لە ســـەر ئەو باوەڕەن کە دەبێ لانی کەم ٥ ســـاڵی دەســـپێکی فێرکاریی بەرنامە و پرۆگرامـــی خوێندکاریی منـــداڵ، بە زمانی دایکـــی بەڕێوە بچێ. ئەوە دەبێتە هۆی ئەوەی کە قوتابی، بە ســـانایی پێوەندیی ســـۆزدارانە لەگەڵ مامۆستاکەی و دەوروبەری پێک بهێنێ و لە ئاکامدا لە باری هزر و دەروونەوە گەشـــە و باڵا بکا.

سیاســـەتی زاڵ بـــە ســـەر سیســـتەمی فێرکاریی وڵاتی ئێمە

ئەگەر بمانەوێ پرســـی فێرکاریی حکوومەتی ئێـــران بـــە تەنیایی و لـــە یـــەک ڕەهەندەوە بخەینە بەرباس و لێکۆڵینەوە و هەڵسەنگاندنی کارناســـانەی بـــۆ بکەیـــن، ئاکامەکانـــی جێ متمانە نیـــن و ئەنجامێکی دڵخواز و گونجاوی لێناکەوێتـــەوە. بە واتایەتی دیکـــە، ئەگەر لە ناو سیســـتەمی فێرکاریی ئێرانـــدا، بە تەنیایی بـــە دوای خەســـارەکاندا بگەڕێیـــن، تـــا ئەو ســـاتەی کە پەردە لە ســـەر دامەزراوە و قوڵە جۆراوجۆرەکانی نیزامی سیاسیدا کە پێوەندیی قـــوول و دوولایەنەیان لە گەڵ مەســـەلەکەدا هەیە، هەڵنەدەینەوە، ئەنجامێکی گونجاومان بۆ چارەسەریی گرفتەکان وەچنگ ناکەوێ.

لە ناو هەر دەســـەڵاتێکدا، هێڵە سیاسی و ستراتێژیکەکان هەر کام بە جۆرێک کارتێکەریی ڕاستەوخۆیان لە ســـەر پرسی پەروەردە هەیە. ئەم هێڵگەلـــە دەتوانن بە شـــێوەی ئەرێنی یا نەرێنی ئاڵوگۆڕ لە ناو قوتابخانەکاندا ســـازبکەن و لەوێ ڕا بۆ گۆڕەپانی ڕاستەقینەی کۆمەڵگەی پێوەندیـــداری خۆیانـــی بگوازنـــەوە. ڕوانگەی سیاسیی دەســـەڵاتی ئێران لە هەمبەر پرسی پەروەردە و فێرکردن، ڕوانینێکی ئاشـــکرایە و کۆمەڵگەی ئێران ســـاڵانێکە پێوەی دەناڵێنێ. هەربۆیە ســـەرچاوەی ئەم سیاســـەتە نەشیاوە جێگـــەی تێڕامانە. سیاســـەتێک کە پرســـی فێرکاری و دۆخی خوێندنگەی بۆ ســـەردەمانی کۆن و دەورانی نەزانی بردووەتەوە. نوســـخەی فێرکاریـــی کۆمەڵگەی ئێمە کـــە هەڵقوڵاوی پێداویســـتییەکانی گەلی کورد نییە، ساختە و نێردراوی ســـپای داگیرکەرە. لەوەش خراپتر، کاکڵی کۆی بەرنامەو ســـەرچاوە دەرسییەکان، زەلکاوی ئەندێشـــەی کۆمەڵە کەســـانێکن کە جیا لەوەی لە زاتی مرۆڤ ناگەن، بگرە زۆریش دژەمرۆڤـــن و گومانی جینایـــەت و تاوانیان لە ئەستۆیە. کەواتە بنەمای فیکری و هزریی وەها ســـەچاوەگەلێک نەتەنیا خزمەت بە گەشـــەی

مرۆڤ و دادپەروەریی کۆمەڵایەتی ناکەن، بەڵکوو ڕێگە خۆشکەری مانەوەی کۆمەڵگە لە زەلکاوی نەزانی و گەڕانەوە بۆ سەدە ئەویستاییەکانن. لە کوردستان، ڕوانگەی بەرتەسکی هەڵێنجاوی بیری شۆڤێنیزمی ئێرانی ئاوێتە بە ئایین، بە نەرمی قۆناخەکانی داگیرکاریی تێپەڕاندووە و مانای ڕاستەقینەی کۆلۆنیالیزمی ناوخۆییی ساخکردووەتەوە. بیری داگیرکاریی کوردستان، لە تویێ پلان و بەرنامەی چەشناوچەشندا خزاوەتە ناو ناوەندەکانی خوێندن و دەزگای پەروەردە و فێرکاریی وڵاتی ئێمەی قورخ کردووە، بە جۆرێک کە دەرەتانێک بۆ بژاردەکانی خۆیان لە بەردەستدا نەماوەتەوە.

لە قوتابخانە بە بارمتەگیراوەکانی ئێمەدا، بیر و باوەڕگەلێکی نەشیاو، شەرەنگێزانە و ڕیاکارانە، خاوەندارێتی لە چارەنووس و داهاتووی بە نرخترین سەرمایەکانی گەل و نیشتمان کە هەمان جگەرگۆشەکانمانن، دەکەن. ئەم باوەڕانە، نە تەنیا توانای نواندنی تایبەتمەندی و داخوازییەکانی گەلی کوردیان تێدا بەدی ناکرێ، بەڵکوو دایم بیر لە دۆزینەوەی پیلانگەلێک دەکەنەوە کە بتوانێ پانتاییی داگیرکارییەکانیان پەرە پێبدات. بەرپرسان و کارگێڕانی پەروەردەی دیاری ئێمە، بە ڕواڵەت هەوڵی بارهێنانی منداڵەکانمان بۆ دنیای مەعنەوی و بەختەوەریی قەبر و قیامەت دەدەن، کەچی لە کردەوەدا، بۆخۆیان چاوچنۆکانە و بێشەرمانە، باوەشیان بۆ دنیای مادی کردووەتەوە و هیچ نان و خوانێک دەریای تەماحیان تێر ناکات. دیارە چەرخی دەزگای پەروەردەیەک کە بە دەستی ئەندیشەی ئەم تویژەوە بگەڕێ، بەرهەمەکەی لەوەی کە هەیە باشتر نابێ.

قوتابخانەی دڵخواز و سەردەمیانە

بە خوێندنەوەی سیستەمی پەروەردەی پێشکەوتووی وڵاتان و هەڵسەنگاندنی بارودۆخی کومەڵگەی جیهانی لە بوارە جۆربەجۆرەکانەوە، بۆمان دەردەکەوێ بەرنامە و مادە فێرکارییەکانی ئەوان بە بەراورد لەگەڵ هی وڵاتی ئێمە جیاوازیی زۆریان هەیە. پێشوەچوونی ئاستی پێوەندیی چڕوپڕی گەلانی وڵاتان و گۆڕینەوەی بەها کولتوورییەکان، کارتێکەریی بەرچاوی کردووەتە سەر سەرچاوە دەرسییەکان. بۆ وێنە لە قوتابخانەی سەردەمی ئەمڕۆدا، زانستە مرۆییەکان هاوتەریب لە گەڵ زانستە ئەزموونی و ڕاهێنانە هزری و فیزیکییەکان بە ناوەڕۆکێکی دەوڵەمەندەوە دەچنە ناو بەرنامە دەرسییەکان و قوتابیان ڕادێنن کە بە چ شێوەیەک لە گەڵ هاوشێوەکانیان هەڵسوکەوتی سەردەمیانە و شیاو بکەن.

ئەمڕۆ کارناسان و سیاسەتوانانی بواری پەروەردە، لەوە تێگەیشتوون کە سەرتیترەکانی ئازادی، بەرانبەری، برایەتی و یەکێتی، وەختێک جێبەجێ دەبن کە بە وردبینییەوە بەها و گرینگی بە زانستە مرۆییەکان بدرێ. تاکی کۆمەڵ بە تێپەڕاندنی قۆناخەکانی خوێندکاری، ئەخلاقە شیاوەکان فێردەبێ و وەخۆگرانە بۆ ناو کۆمەڵگای ڕاستەقینە دەیانگوازێتەوە. قوتابخانەی شیاوی سەردەم ئەو شوێنەیە کە بە بێ جیاوازییەکانی ڕەگەزی، ئایین، چینایەتی و پێشینە و پلە و پایەی سەرپەرەستانی قوتابی، باوەش بۆ منداڵانی کۆمەڵگەی خۆی دەکاتەوە و بۆ هەموان دەرفەتی بەرابەر دەرەخسێنێ. ئەگینا ناتوانن لە مەیدانی کردەوەدا دروشمە سەرەکییەکانی ئازادی، بەرانبەری، برایەتی و یەکێتی، لە ناو کۆمەڵگەی خۆیاندا جێگیر بکەن. قوتابخانەی ئەمڕۆ بە کەڵک وەرگرتن لە ئامرازە زانستییەکانی تایبەت بە مەسەلەی فێرکاری، وەک ئەرکێکی گرینگ، شوناسی ڕاستەقینەی تاکی قوتابی ڕوون دەکاتەوە. بە واتایەکی دیکە، قوتابیان دەبێ لە قوتابخانە، وانەکانی مێژوو، جوگرافی، زمان و کەلەپووری تایبەت بە خۆیان و دەورووبەریان فێربن و لە کەشوهەوایەکی گونجاودا، دەرەتانی ئەوەیان بدرێتێ کە شوناسی ڕاستەقینەی خۆیان

بۆ دیتــران دەربخــەن. ئەوەش لە ڕاســتیدا بەســتێنێکی لەبار بۆ بەهێزکردنی گۆڕینەوەی بیرورا دەرەخسێنێ.

قوتابیانــی هەر نەتەوەیــەک، ئەو کاتە دەتوانــن خۆیان لە ناو قوتابخانەی دڵخوازی خۆیاندا ببیننەوە کە خاوەنی دەســەڵاتێکی دادپەروەرانە و دێموکراتیک بن. ڕەخساندنی زەمینەی پێویســت بۆ بەهێزکردنی کولتوور و تایبەتمەندیی دیکە، وەک پرســی زمانی دایکی، ڕێزگرتنی بنەمای سەرەکیی مافەکانی مرۆڤــە کە دەبێ دەوڵەتــان بە بێ منەت و بــێ فێڵ و تەڵەکە لــە بەرچاوی بگرن و لە قوتابخانەدا کارئاســانیی بۆ بکەن. زەرورەتی کۆمەڵایەتی و ڕامیاریی وڵاتانی دێموکراتیک لــە ڕەنگاورەنگیــی فــرە ئەتنیکــی و فرە زمانییــەوە دەردەکەوێ و لە ئاکامدا جێگەو پێگەی ئەم بەها گرینگە وەک ڕاســتییەکی ئاشــکرا مامەڵەی لە گەڵ دەکرێ. جیهانی مرۆییی ئەمڕۆی ئێمــە، دنیایەکە کە بەرەو پێکەوە ســازانی ئاشــتیخوازانە پەلکێشمان دەکات و بــۆ خۆی بەرەو باوەڕ و ئەندێشــە جیــاوازەکان دەخزێ، هەر بۆیە دەبێ کاری ڕاهێنان لە سەر بنەمای پشوودرێژی بکرێ. ســەقامگیر کردنی ئەمەش ئاستی گەشە و باڵغ بوونی هزری و کۆمەڵایەتیی مرۆڤەکان پیشان دەدا.

کە واتە ئەو دەسەڵاتانەی کە بە هەڵبژاردنی ڕێبازی کۆنەپەرەستانە و ناسەردەمیانە، هەوڵی لەباربردنی پرۆسە پەرەگرتووەکانی کۆمەڵگەی بەشــەری دەدەن، بەشــیان لــە ڕەوڕەوەی مێــژوودا تەنیا ڕســواییە و شــوێنەواریان بە نفرین‌کراوی دەمێنێتەوە. ئاوڕدانەوەیەکی خێرا لــە تایبەتمەندییەکانی قوتابخانەی ســەردەم کە لە ســەرەوە باســیان کرا، ڕێژیمی نووکەی ئێرانمان بۆ دەخاتە لیســتی ڕەشی دەسەڵاتە کۆنەپەرەســت و دژە مرۆییەکان کە تا ئێستا لــە پێناو دامەزراندنی قوتابخانەی ســەردەمدا تێنەکۆشاون.

گرفتە دەرەکــی و ناوخۆییەکانی بەردەم پرسی پەروەردە

بە گشــتی کاتێــک باس لــە گیروگرفتەکانی دەزگای پــەروەردە دەکەین، لــەم بوارەدا دوو کێشەی سەرەکیمان دێتە بەرچاو، کە دەکرێ بە سەر دوو بەرەی ناوەکی و دەرەکیدا دابەشیان بکەین. مەبەســت لە گرفتی دەرەکی و ناوەکی ئە و کێشــانەن کە ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ پەیوەندییــان بــە سیســتەمی پــەروەردە و فێرکردنەوە هەیە و هەریەک بە جۆرێ لە وزە و ئینێرژیی ئەم دەزگا پڕ حەشیمەت و هەستیارە کەم دەکەنەوە. لێرەدا بــە پێی تواناو دەرفەت هەر یەک لەم کێشــانە دەخرێنە بەر سەرنجی خوێنەران.

کێشە دەرەکییەکان

سەبارەت بە گرفتە دەرەکییەکان دەکرێ باس لە هێندێک بابەت بکەین وەک، پەرەنەگرتوویی وڵاتانی جیهانی ســێهەم (کە ئێرانیش یەکێک لەوانــە)، گۆڕانکاریــی بێ کۆتاییی زانســت و تێکنۆلۆژیی نوێی کۆمەڵگە پێشــکەوتووەکان و خۆنەگونجاندنی بەشێک لە وڵاتان لەگەڵ ئەم ڕەوتە، بەرزبوونەوەی ئاســتی چاوەڕوانییەکانی خەڵک لە دامودەزگا دەوڵەتییەکان بەتایبەت لە وەزارەتی پەروەدە، بە مەبەستی دەستەبەربوونی مافەکانیــان، هەروەهــا نەبوونی ســەرچاوەی ئابووریی پێویست بۆ تەیارکردنی قوتابخانەکان لەمەڕ کاروباری پەروەردە و ڕاهێنان، بەشێکن لەو گرفتانــەی کە پــەروەردەی هێندێک لە وڵاتان و یەک لەوان وڵاتــی ئێران لە گەڵیان بەرەوڕوون.

ئەوەی ئەمڕۆ حکوومەتی ئێران سیاسەتی پۆلێن کردنی کارو پیشــەکان پێڕەو دەکا و بە چــاوی ئەمنیەتی بۆ زۆربــەی کار و چالاکییە پیشــەییەکان دەڕوانــێ، لەنــاو کۆمەڵگــەدا کاردانەوەی خراپی بــە دواوە بووە. لە لایەکی دیکەوە دابەشکردنی ناشیانەی بوودجەی وڵات بــە ســەر وەزارەتەکاندا گەلێــک ناعادڵانەیە.

به هەژاری هێشـــتنەوەی چینی مامۆســـتایان لــە ژێر هێڵی هـــەژاری و پیرانەگەیشـــتن بە دامەزراوە و ناوەندە خوێندکارییەکان تەنها بەو بیانووەی کە توانـــای بەرهەمهێنانی ئابووریيان نیـــە، بۆچوونێکـــی گزەونانـــە و فریودەرانەیە. لــە ئارادابوونی ناوەندگەلێکی ســـەرکوتکەری وەک ســـپای پاسداران و بەسـیج و دەیان ناو و دەســـتەواژەی هاوچەشـــن و لیلی دیکە کە ئەندامەکانیان هەر یەک بە جۆرێک بوودجەی وڵاتیـــان خســـتووەتە بەرچنگـــی خۆیان و لە بەرانبەر هیچ لایەنێکی حقوقی و یاساییشـــدا بەرپرســـیار نین. وەک دیارە هەر مامۆستایانی ئێمەن کە لە پێناو ویژدانی ئینســـانیی خۆیاندا خزمەت بە گەل و نیشـــتمانەکەیان دەکەن. بە هۆی نزم بوونی ئاســـتی مووچەی مامۆستایان و کەم بوونی پێداویســـتییە سەرەتاییەکان، زۆربەی تاکە شـــیاو و لێهاتووەکان لە هاتن بۆ ناو دەزگای پەروەردە خۆ دەبوێرن، ئەمەش لە خۆیـــدا بۆتە هۆی بێ بایەخ بوونی پیشـــەی مامۆستایەتی.

کاتێـــک دەمانهـــەوێ بـــاس لە کێشـــە ســـەرەکییەکانی ناو سیســـتەمی پـــەروەردە بکەیـــن، دەبێ وەک ئامانـــج و قۆناخی کۆتایی ئەم دەورەیـــە چاو ببڕینە زانکـــۆ کە ئەویش لـــە ڕێـــگای تاقیکارییەکی سەراســـەریی ئاڵۆز و پـــڕ لە کێشـــە بە ناوی کونکوور دەســـتەبەر دەبێ. سێبەری قورسی دێوەزمەی کونکووری سەراســـەری بەسەر سیســـتەمی فێرکارییەوە، ئامانجە ســـەرەکییەکانی قۆناخی دواناوەندیی شاردووەتەوە. هەڵســـوکەوتی هەڵپەرەستانە و ناشـــیانەی بەرپرســـانی ئەم بوارە، کێشەکانی ئاڵۆزتـــر کـــردووە و تـــا هەنووکە لـــەم بارەوە نەیانتوانیـــوە خۆیـــان یەکلایی بکەنـــەوە یان هەڵوێســـتێکی ئامانجدار کە لـــە بەرژەوەندیی گشـــتیدا بێ، بگـــرن. ماوەی چەندین ســـاڵە وەزاەتـــی پەروەردە بـــە هاوکاریـــی وەزارەتی علووم، پێوەن پرســـی کونکوور چارەسەر بکەن و جێگرەوەیەکـــی گونجاوی بـــۆ دابنێن، بەلام چونکوو بەرژەوەندیی شەخســـیی بەشـــێک لە بەرپرســـان دەکەوێتە مەترســـییەوە، بە هیچ ئامانجێک ناگەن.

یەکێکی دیکە لە کێشە قووڵەکانی بەردەم پـــەروەردەی ئێران مامەڵەی ناســـەردەمیانەی بەرپرســـانە لەگـــەڵ نەتـــەوە و باوەڕمەنـــدە جۆراوجۆرەکانـــی ئێـــران. بێگومـــان یەکێک لـــە گرینگتریـــن لایەنەکانی پێناســـەی هەر کۆمەڵگەیەک پێناسەی نەتەوەیی و ئەتنیکیی ئەوانـــە کە هێندێ جـــار ڕواڵەتێکی ئایینیش بـــە خـــۆوە دەگـــرێ. بێخەبـــەر لـــەوەی کە ڕەنگدانەوەی هەقیقی و بەجێی تایبەتمەندییە کولتوورییەکانـــی گەلانی دانیشـــتووی ئێران دەتوانێ وزەی دیاردەی هەست بە جیایی کردن و لە پەراوێـــز کەوتن لە ناو بازنەی پەروەردەردا لاواز بکا. ئێستا بە داخەوە کتێبە دەرسییەکان وەکوو یەکێک لە کەرەسە دیارەکانی پرۆسەی پـــەروەردە و فێرکردن، بوونەتە ئامرازی پیلانی دەســـەلاتداران و دەسەلاتە سەرەڕۆکان. ڕژێمە داســـەپاو و دژی گەلییەکان بە پێی کولتوور و ئیدیۆلۆژیی تایبەتی خۆیان، پێداگری لەســـەر لایەنێکی تایبـــەت لە بایەخ دەکەن کە دەبێتە هۆی ئەوەی لایەنەکانی دیکە بکەونە پەراوێز و بگرە حاشایان لێ بکرێ. بە واتایەکی دیکە، لە ئێرانی بەلا لێدراوی ئێمەدا، کتێبە دەرسییەکان لە جیاتی ئەوەی هەڵقـــوڵاوی ناخی کۆمەڵگە بن، مخابـــن ئیدیۆلۆژیی ژەنگاویی دەســـەلاتە داسەپاوەکەی نیزام دەنوێنن.

حکوومەتـــی ئەمڕۆی ئێـــران، بۆ خۆی لە هەمووان باشـــتر دەزانێ کە بە چ شـــێوەیەک مافی گەلانی ســـتەم لێکراوی وڵاتەکە ژێرپێ دەنـــێ و بە هەمـــوو تواناوە ڕێگری لە وشـــیار بوونەوەی گـــەلان دەکا. نوێنەرانی حکوومەت کە پۆســـتە ســـەرەکییەکانی ناو پەروەردەیان وەک دەســـت و دیاری پێشـــکەش کراوە، بێ ئەوەی لە پێویســـتیی ڕاستەقینەی کۆمەڵگەی ئێران بگـــەن، تەنهاو تەنها بیر لە بەرژەوەندییە شەخسییەکانی خۆیان دەکەنەوە و دەبێ وەک

ڕاسپێردراو فەرمانی دەسەڵاتی ناوەندگەرا جێبەجێ بکەن. ئەم تاقمە لە ڕێگای میدیا پاوانکراوەکانی ڕژێمەوە، بە هێنانە بەرباسی گۆڕانکاری لە سیستەمی پەروەردەدا خۆڵ لە چاوی خەڵک دەکەن و سەرپۆش لەسەر ڕاستییەکان دادەنێن. ئەگەرچی دوایین گۆڕانکاریی سیستەمی پەروەردە پڕە لە چەواشەکاری و ڕواڵەتی فریوکارانە. بەڵام دەسەڵات لەسەر بنەمای ڕیاکارانەی خۆی، تێدەکۆشێ گەلانی ئێران بەو قەناعەتە بگەیەنێ کە گۆڕانکاریی ئەمجارەیان لەسەر بناخەی زانستی نۆژەن کراوەتەوە و لەگەڵ دەزگای پەروەردەی کۆمەڵگە پێشکەوتووەکانی جیهان هاوتەرازە.

ڕاستە لە زۆربەی وڵاتان دوو ڕۆژی کۆتاییی هەفتە مامۆستا و قوتابییان لە پشوودان و ناچنەوە قوتابخانە، بەڵام ڕۆژانی دیکەی هەفتە بە درێژاییی ڕۆژ لە قوتابخانەن، تەنانەت مافی ئەوەشیان هەیە کە بۆ نیوەڕۆژە لەوێ بمێننەوە و بۆ ئەو مەبەستە قوتابخانە یارمەتییان دەکا. هاوکات لەگەڵ ئەوەی کە دەرفەتی گەشەی زانستی و هزری بۆ منداڵان دەرەخسێ، پێویستە هەر منداڵێک تا تەمەنی ١٦ ساڵی بنێردرێتە بەر خوێندن و دەست کێشانەوە لە قوتابخانە قەدەغەیە. هەروەها تەواوی پێداویستییەکانی خوێندن لە ئەستۆی حکوومەتە، بە بێ ئەوەی خەڵک منەتبار بکا یان وەک کارێکی خێرخوازانە لەو پرسە بڕوانێ.

بە بەراوەرد کردن و هەڵسەنگاندنی ئەم بنەما سەرەتاییانە لە گەڵ پەروەردەی ژێر دەسەڵاتی کۆماری ئیسلامیی ئێران، بە سانایی دەردەکەوێ کە پەروەردەی ئێمە تا چ ڕادەیەک لە ژێر هەڕەشەدایە و بنەماکانی خۆڕانەگرن. بە پێی گۆڕانکاریی چەند ساڵی ڕابردوو، قوتابخانەکانی ئێمە ٥شەممان دادەخرێن و گۆیا بۆ قەرەبوو کردنەوەی کاری ئە و ڕۆژەش دەبێ بە ڕۆژەکانی دیکەی هەفتە کاتژمێرێک زیاد بکرێ. ئەمە لە حاڵێکدایە کە قوتابیانی ئێمە بە شێوەی دوو شیفتن. جا بەرپرسانی بواری پەروەردە چۆن ئەم شاکارەیان خوڵقاندووە و لە قوتابخانە چەند شیفتەکان بە هەر شیفتێک یەک کاتژمێریان زیاد کردووە، جێی سەرسوڕمانە؟

بە پێی دوایین گۆڕانکارییەکانی پەروەردەی ئێران، ئەوەتا چەندین ساڵە کە قوناغەکانی خوێندن ئاڵوگۆڕیان بەسەردا هاتووە و سیستەمی ٥،٣،٤ جێگای خۆی بە سیستەمی ٦، ٣، ٣ بەخشیوە. ئەوە لە حاڵێکدایە کە هیچ گۆڕانێکی بنەڕەتی بە سەر ناوەڕۆکی کتێبە دەرسییەکاندا نەهاتووە. زانیارییەکان باس لەوە دەکەن کە بە هۆی بێ بەرنامەیی و سەرەڕۆییی بەرپرسان، ئەم پلانەش چی لە هێنەکانی زووتر زیاد نییە و تووشی قەیرانی گەورەتریش هاتوون. ئەگەر سەرەڕۆییی بەرپرسانی بواری پەروەردە بەربەست نەکرێ، لە داهاتوویەکی نزیکدا دووکەڵی چەوتکارییەکانیان، کۆمەڵگەی ئێران لەوە زیاتر بەرە و تاریکی دەبات.

لە ئێران حکوومەت نەتەنیا لە بەرانبەر دیاردەی نەخوێندەواریدا بە جیددی خۆی بە بەرپرسیار نازانێ، بەڵکوو تا ڕادەیەک زەخت و گوشاریش دەخاتە سەر قوتابیان و لە ئاکامدا زەمینەی هەڵاتن لە بەر خوێندن بۆ بەشێکی بەرچاو لە قوتابیان دەرەخسێ. بە پێی ئاماری باوەڕ پێکراو ڕێژەی منداڵانی سەر شەقام و ئە و منداڵانەی کە دەخرێنە بەر کار، هەتا دێ ڕوویان لە زیادبوونە و ئەم دیاردەیە وەک نەخۆشییەکی کۆمەڵایەتی پەرەی ئەستاندووە. یەکێکی دیکە لە گرفتەکانی بواری پەروەردە، پەرەپێدانی دیاردەی ناعادڵانەی کەرتی تایبەتی قوتابخانەکانە و ئەمەش تا دێ لە ناو کۆمەڵگەدا خراپتر خۆی دەنوێنێ. بە داخەوە، نیزامی دەسەڵاتدار بە بێ ئەوەی هەست بە مەترسیی دیاردەی نەشیاوی هەڵاواردن بکا یان گوێڕایەڵی ویستی ڕەوای چینی هەژاران بێ، بانگەشە بۆ قوتابخانە و فێرگە تایبەتییەکان دەکا. بەرپرسان لە ئاکامی ئەم کردەوە

ناســەردەمییەدا، لە لایــەک مافی خوێندن لە چینــی هەژار زەوت دەکەن و لە لایەکیترەوە، بــە بەردەوامی دەرفەتی زێڕین بۆ چینی بورژوا دەخولقێنن کە خۆشیان لەوێدا خۆ دەبیننەوە.

مێــژووی پــەروەردەی ئێــران نیشــانی دەدا کە لە شۆڕشــی مەشــرووتەوە تا ئەمڕۆ، حکوومەتەکانــی ئێــران ڕۆڵــی چاودێــری و سیاســیی خۆیانیان لە ناو دەزگای پەروەردەدا کۆکردووەتەوە و پرسی گرینگی فێرکاری، وەک چەمکێکی دەوڵەتی-سیاسی بە ئەژمار دێ. لە میانــەی ئاڵوگۆڕەکانی فێرکاریــدا، حکوومەت ڕۆڵی ســەرەکی و کۆتایی دەگێڕێ و ڕێگە نادا کــە ئەکتەرگەلی مامۆســتا، قوتابی، بنەماڵە و ناوەندە ســەندیکایی و یاساییە سەربەخۆکان بەشداری بکەن.

بەمجۆرە دەبینین کە حکوومەت و ناوەندە بڕیاردەرەکانیان، ویست و سیاسەتەکانی خۆیان بە شێوەی زۆرەکی لە سەرەوە بۆ خوارەوە بۆ ناو پانتاییی قوتابخانــەکان دەگوازنەوە و ڕوانگەی خۆیان دەســەپێنن. ئەم تەقەلاگەلە کەمتر لە جینایەت نین، بە تایبەت ئەوەی کە دەیانەوێ شــوێنەوارە کولتوورییەکانی گەلانی ڕەســەنی ئەم دیارە بســڕنەوەو ڕێگەی ویژمان، ڕاپرسی و هاوکاریی گشتی لە نێوانیاندا خاشەبڕ بکەن.

کێشە ناوخۆییەکان

ســەبارەت بــە کێشــە ناوخۆییەکانــی نــاو سیستەمی پەروەدەی ئەمڕۆی ئێران دەتوانین چاو بخشــێنین بە خاڵگەلێکی وەک، شێوازی ناشــیانەی هەڵبژاردنی(گزینــش) مامۆســتا، ڕاهێنان و ڕاگرتنی ناعادڵانەی هێزی کار لە ناو پەروەردە، پاســیڤ بوونی هەڵبژاردنی مودیران لە ئاســتی قوتابخانە، ئیــدارە ناوچەییەکان و بگرە تا بەرپرســانی ناو وەزارەتخانە، شکســتی بەڕێوەبەرایەتیــی قوتابخانــەکان بــە تایبەت لە بواری ڕاکێشــانی بەشــداربوونی بنەماڵە و مامۆستایان لەمەڕ باشــتر بەڕێوەبردنی ناوەندە خوێندکارییــەکان، لاوازبوونــی سیســتەمی کۆنتــڕۆڵ، لاوازبوونی چاودێــری و هێژاندنی پراکتیک لەســەر بەرنامە و پلان و گرفتەکان، نەبوونی لێکۆڵینەوەی زانســتی و بەراوردکردن لە گەڵ زانستی ڕۆژ، هەروەها لەخوارەوەبوونی ئاســتی زانســتیی ژمارەیەکــی بەرچــاو لە مامۆستایان و بێمەیلییان بۆ خۆ ئاکتیڤ کردن لــە نــاو کلاس، کزبوونــی ڕادەی مێهرەبانیی پەیوەندییەکانــی نێــوان بەڕێوەبەرایەتیــی قوتابخانە و مامۆستا، قوتابی و بنەماڵەکان.

ئەگەرچــی بە ســانایی دەتوانیــن دەیان ئاستەنگ و ئاڕیشەی دیکە لە ناوەوە و دەرەوەی پــەروەردە بخەینە بەرباس کــە هەریەکەی بە جۆرێک بەرۆکی ڕەوتی فێرکاریی سەردەمیان گرتووە، بەڵام ئەگەر دەزگای پەروەردەش هەروا ســەرەڕۆیانە بچێتە پێش و چارەسەری کۆسپ و تەگەرەکانی ســەر ڕێگای فێــرکاری نەکا و گوێرایەڵی ڕاســتییەکان نەبێ، دەبێ هەمووان چاوەڕوانــی ئەوە بیــن کە لــە داهاتوویەکی نێزیکــدا گەورەترین وەزارەتــی کۆمەڵگە، واتە وەزارەتی پەروەردە و فێرکردن بەرەو ئاقارێکی نەخوازراو و مەترســیدار بــڕوات و پێکهاتەی فرەنەتەوەییی ئەم وڵاتە زیاتر لە جاران تووشی سەرلێشێواوی بێ.

پێشبینیی داهاتوو

ئەگەر بەرنامەکانی پــەروەردە بەرەو بارهێنانی مرۆڤ لە ناو سیســتەمێکی گەلسالاردا بن و گەشــەی هەمە لایەنەی کۆمەڵگــە لەبەرچاو بگیــردرێ، ئــەو چاوەڕوانییە لە هــەر تاکێک دەکــرێ کە بــە پێــی بەرنامــە و گەلاڵەی دیاریکراو، وێڕای بەشداریی چالاکانە لە ئەرکە کۆمەڵایەتییەکان و بازاڕی کار، بە شــەرافەت تەکنیکەکانــی ژیان وەدەســت بخــات و لە ڕۆحی مافخوازی، بیرکردنــەوە، بەدواداچوون، ڕەخنەگری، خوڵقاندن و نوێخوازی بەهرەمەند بــێ. هەروەها لــە خوێندکارانــی دواناوەندی چــاوەڕوان دەکــرێ کــە پــاش تێپەڕاندنی دەورەکانیــان، هەســتی هونەریــی خۆیــان پیشــان بدەن و تۆوی هاریکاری، ئازادیخوازی،

ئاشتی‌خوازی، بەرابەرخوازی و ڕێزگرتن لە ماف و بەهاکانی مرۆڤ لە هزرو دڵیاندا چەکەرە بکا. هەروەها پێویستە زەمینەیەکی وەها لەبار بۆ فێرکاران و لاوان ڕێک بخرێ کە لە بەرانبەر پرسە گرینگە نیشتمانی و کلتوورییەکاندا خۆیان بە بەرپرسیار بزانن و بە مەبەستی سەقامگیرکردنی بیری کۆنەپەرەستانە لە ئاست هەرجۆرە هەڕەشەیەکی دژەئینسانیدا دژکردەوە لەخۆیان نیشان بدەن.

دیارە لە وڵاتە پێشکەوتوو و دیموکراتیکەکاندا ئامانجی دوارۆژی وەزارەتی پەروەردە لە لایەک جێگیر کردنی بەها و بایەخە مرۆییەکانە و لە لایەکی دیکەوە، بەرگیری کردن لە بەلاڕێداچوون و دوور کەوتنەوەی قوتابیان لەو دیاردە و ئالۆزیگەلەیە کە کۆمەڵگە بەرە و لێکترازان، هەڵاواردن و پۆلێنبەندیی چینایەتی دەبەن. لە کۆمەڵگایەک کە دانیشتووانەکەی دەستەبەندی دەکرێن، پلەی هیوا بە ژیان بەردەوام سەرەوخوار دەڕوا. کاتێک قوتابییانی ئەمڕۆ وەک پێکهێنەرانی کۆمەڵگەی ڕاستەقینەی داهاتوو لە یەکەم ساتەکانی چوونیان بۆ خوێندنگە، خۆیان بە ڕۆح و جەستەوە لە ناو گێژاوی نکۆڵی و شاردنەوەی هەقیقەتەکاندا دەبیننەوە، گەشە و نەشەی ڕاستەقینەی خۆیان لەدەست دەدەن و ناکرێ لەو بەستێنەدا چاوەڕوانی کۆمەڵگەیەکی بەختەوەر بین، واتە ئەو داهاتووەی کە چاوەڕوانی ئەوانە تاریکە و تروسکەکانی هیوای بە گوێرەی دڵخوازی سەردەمیانە تێدا بەدی‌ناکرێ.

وەک دەبینین، ئەگەر ڕێگەچارەیەکی ئاشتیخوازانە بۆ دۆخی مەترسیداری پرسی فێرکاری لە کوردستان نەدۆزرێتەوە و مافی زەوت کراوی ئەو گەلە نەدرێتە دەست خاوەندارانی ڕاستەقینەی خۆی، ئەرکی تاکەکانی گەلی کورد لە داهاتوودا قورستر دەبێت. قوتابیانی کوردستان کە هەڵقولاوی دڵی گەلێکی بەشخوراون، لە بارودۆخێکدا دەژین کە زمانەکەیان بە هێند ناگیرێ، کلتوورەکەیان بە پلە دوو یان سێ دێتە ئەژمار، مێژووەکەیان گیرۆدەی چەواشەکاریی بێ‌بەزەییانەیە و جوگرافیا و ژینگەیان لێ زەوت کراوە. لە ڕاستیدا ئەم تایبەتمەندیگەلە بە شێوەی ناڕاستەوخۆ بە گوێچکەماندا دەچپێنین کە ڕابین و چیتر ستەم و داگیرکاری قەبووڵ نەکەین.

دوا وتە

گەلی کورد ئە و کاتە دەتوانێ بە داهاتووی خۆمان پشت ببەستێ کە لەودا ڕووی ڕاستییەکان پێشان لاوان و مێرمنداڵانی بدرێ و بە بێ دڵەڕاوکێ و بە ئەمنییەتەوە بۆ داهاتوویەک ڕابێن کە لە ودا هەر تاکێکی ئەمرۆیی، جێگە و بەهاکانی خۆی بدۆزێتەوە و بە بێ‌هەڵاواردنی نژادی، جنسی و چینایەتی لە کەشوهەوایەکی ئازاد، بەرابەر و برایانەدا بژی.

ئەگەر بارودۆخی قوتابخانەکانی ئێران سەبارەت بە ویست و داخوازیی گەلانی ئەم وڵاتە بدەینە بەر سەرنج، دەبینین کە دەزگای پەروەردەی ژێر دەسەڵاتی کۆماری ئیسلامی، نە تەنیا گوێبیستی داوای ڕەوا و ئینسانیی کۆمەڵگەکەی نەبووە و گەشەی سەردەمیانەی بە قوتابخانەکان نەداوە، بەڵکوو بە پێچەوانەوە، لە ژێر کەرەسەی ڕیاکارانەی بە ئیسلامی کردن بەردەوام سیاسەتی مراندنی حەز و خولیای منداڵانی ڕەچاو کردووە. هەروەها چارەنووسی ئەوانی کردووەتە قوربانیی مانەوەی حاکمییەت و ساتە شیرینەکانی تەمەنی هەستیاریانی فەوتاندووە. زۆربەی بەرپرسانی سەرەکی و پلەباڵای ناوچە بێبەشکراوەکان و یەک لەوان کوردستان، لە کەسانی ناپسپۆڕی بواری پەروەردە پێکهاتوون و لە جیاتی پلەی زانستی، پایەو دەرەجەی نیزامییان هەیە. هەر بۆیە لەوێ دەزگای پەوەردە لە جیاتی خزمەت کردن بە کولتوور و فەهەنگی تایبەت بە خۆیان، مخابن لە ژێر پیلانی جۆراوجۆر و ڕەوشتی دژە مرۆییانەدا هەوڵ دەدا شوناسی ڕاستەقینەی دانیشتووانەکەی لە ڕێگەی قوتابییانەوە بگۆڕێ

و کەلەپووری دەوڵەمەندی سەر بە خۆیان، بە جێگیر کردنی سیستەمی تۆقاندن و کوشتن بفەوتێنێ.

ئەزموونی چەند ساڵەی نیزامی ئیسلامیی زاڵ بە سەر وڵاتەکەماندا نیشانی داوە کە زۆربەی بەرنامە و پلانەکانی قوتابخانە و سەرچاوەی کتێبە دەرسییەکان، لە گەڵ زات و سروشتی قوتابییان نامۆن. وەها بابەت و ناوەرۆکگەلێک ناتوانن هاندەری درێژەدان بە خوێندنی منداڵان بن. سیاسەتی ئەمنییەتی و مێتۆدی سەدە ناوەندییەکان بەسەر کەشوهەوای قوتابخانەکاندا زاڵە و ئامانجدار کردنی پەروەردە و ڕاهێنان تەنها بە مەبەستی خزمەت بە بەهێزکردنی ئیدئۆلۆژیی بەرتەسک و وشکی دەسەڵاتی داسەپاو، قوتابخانەی لە گەشە و نەشە خستووە. ئەگەر دەزگای پەروەردەی وڵاتێک نەتوانێ منداڵەکانی خۆی بۆ داهاتووی وڵاتەکەی ئامادا بکات، بە دڵنیاییەوە کۆمەڵگەی ئەو وڵاتە لەداوارۆژدا تووشی قەیرانی سالمی پێکەوەهەڵکردن دەبێت و لە ڕەهەندەکانی دیکەشەوە لە گەیشتن بە ئامانجە سەردەمییەکان سارد دەبێتەوە.

پێشنیار بۆ چارەسەریی گرفتەکان

بە هۆی هەبوونی هەندێ باروودۆخی تایبەت بە وڵاتی ئێران، وەک پێکهاتەی فرەنەتەوە، بەدیهاتنی دیمۆکراسی لەم وڵاتەدا بە بێ سیستەمێکی حکوومەتیی شیاو و ڕاهاتوو لە گەڵ پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکەی، ئاستەمە و یەک ناگرێتەوە. گونجاوترین ڕێگەچارە بۆ چارەسەریی ئەو گرفتەش دەتوانێ سیستەمی فیدراڵی بێت. ئەگەرچی چەندین دەیە لە دامەزرانی دەوڵەتی مودێرن لە ئێران تێدەپەڕێ، بەڵام بە هۆی ئەوەی کە مافی نەتەوە جۆراوجۆرەکان لەوێدا لە بەرچاو نەگیراوە، دیمۆکراسی پەرەی نەسەندووە و پێشکەوتنێکی ئەوتۆی بە خۆیەوە نەدیوە.

ئەمڕۆکانە لە زۆربەی وڵاتانی فرەنەتەوەدا، کێشەی مافی پێکهاتەکانیان بە گرێدانی دیمۆکراسی و فیدراڵیزم چارەسەر کردووە. لە ئاکامی پشتگوێ خستنی چەمکی گرینگی فیدراڵیزم لە پانتایی کۆمەڵگەی ئێران، مەسەلەی فرە نەتەوەیی و ڕێدۆزە پێوەندیدارەکانی هەتاکوو ئێستاش دەرفەتی باسوخواستی بۆ نەرەخساوە، بەڵکوو بە پێچەوانەوە، بە هۆی زاڵ بوونی تەنیا گەلێک بە سەر پێکهاتەکانی دیکەدا و قۆرغ کردنی حکوومەتی ناوەندی، دەسەڵات نەیتوانیوە پارێزەری مافی هەمووان بێ یان لە گۆڕەپانە ناوخۆیی و دەرەکییەکاندا لە نوێنەرایەتی کردنی گەلان و کولتووری دەوڵەمەندەکانیان دەستەوەستان ماوەتەوە.

هەرچەند ناکرێ یەک ڕەهەندی چاو لە کێشەکان بکرێ و لە ڕاستیدا کۆمەڵە گرفتێک بە یەکەوە ئەو دۆخە لێڵەیان بە سەر کۆمەڵگەی فرەچەشنی ئێراندا هێناوە، بەڵام نابێ نکۆڵی لەوە بکەین کە هەتا بیریکی ئازادانە و دیمۆکراتیک دنیای مرۆییی وڵاتی ئێمە دانەگرێ و سیستەمێکی دیمۆکراتیکی دەسەڵاتداری لێ نەکەوێتەوە، گەلانی ئێران بە گشتی و گەلی کورد بە تایبەتی، ناتوانن بە سانایی لە سێبەری دەزگایەکی پەروەردەی عادڵ و سەردەمیانەدا خۆیان ببیننەوە. گرینگترین و گونجاوترین چارەش ئەوەیە کە هەمووان بۆ دامەزراندنی سیستەمێکی فیدراڵی، بە پێی تایبەتمەندییە ئەتنیکی و جوگرافییەکانی تێکرای پێکهاتەکانی وڵاتی ئێران تێبکۆشین.

سەرچاوە

١. قوتابخانەکان بۆ داهاتووی منداڵانمان نۆژەن بکەینەوە
Refondons l›école pour l›avenir de nos enfants

٢. بنەماکانی کۆمەڵناسیی لاوان، برنهارد شیفەرس، وەگێرانی یووسف فەقیهی

٣. فیدراڵیزم لە وڵاتانی فرە نەتەوەدا، ناوەندی لێکۆڵینەوەی ستراتێژیکی حدکا-پاییزی ٢٧١٢ی کوردی

تایبەتمەندییەکانی سیستەمی پەروەردەی کوردستان

نیشتمان کوردستانی

پەروەردەی شیاو و شایستە بۆ هەموو مرۆڤەکان زۆر گرینگە. ئەم بابەتە، فێربوونی باش، بەدرێژایی ژیان لەناو تاکەکانی هەموو چینەکان، بیروڕاکان، ئایینەکان و هەرێمەکان سانا دەکات. پەروەردە، پرۆسەی گەیشتن بە زانیاری، بایەخەکان، کارامەییەکان، بڕواکان و دابونەریتە ئاکارییەکانە. پەروەردە، کلیلی سەرکەوتن لە داهاتوو و وەدەستهێنانی دەرفەتگەلێکی زۆر شیاو لە ژیاندایە و قازانجی بەرچاوی بۆ مرۆڤ هەیە.

دەستپێک

تەوەرەی سەرەکی لە پرۆسەی پەرەسەندنی هەر کۆمەڵگایەک، پەروەردەیە. پەروەردە لە کۆی ئەو دیاردە کۆمەڵایەتییانەیە کە هاوکاریی بێدرێخی یەکەیەکەی کۆمەڵگا بە پێویست دەزانێت. هەر مرۆڤێک وەکوو تاکێک لە کۆمەڵگای ئەمڕۆدا مافی ئەوەی هەیە لە پەروەردەی شیاو و هاوریز دەگەڵ پێداویستییە تاکی و کۆمەڵایەتییەکانی کۆمەڵگایەک کە تێیدا دەژی، بەهرەمەند بێت. هەروەها، بۆ پەرەسەندنی هەمەلایەنە، پێویستمان بە بارهێنانی قوتابییانێک هەیە کە داهێنەر، دوورنوار، پەیجۆر و پرسیارکەر بن. لەم پێناوەدا، ناسینی ڕەوتەکانی ئابووری، کۆمەڵایەتی، کولتووری و سیاسیی هەر کۆمەڵگایەک بە مەبەستی ڕوونکردنەوەی دوورەدیمەن و ئاسۆگەلی سیاسەتگوزاری و داهاتووبینیی زانستی زۆرپێویستە. لە ڕوانگەی کۆمەڵناسییەوە، پەیوەندیی سیستەمی پەروەردە دەگەڵ پەرەسەندن لەو ڕووەوە شیاوی تاوتوێ کردنە کە پەرەسەندن(تەوسعە)، ڕاستییەکی دابینکراوە لە کۆمەڵە کردەوەگەلی ژیرانە و بیرسایی تاکەکانی کۆمەڵگا و لەم نێوەدا پەروەردە، هۆکارێکی هەرە گرینگە کە لەو ڕێگەیەوە دەتوانین کردەوەکان ژیرانە و ڕەفتاری مرۆڤەکان بە باشترین دۆخی گونجاو دەربهێنین و لە دەسکەوتە زانستی و کولتوورییەکانی مرۆڤ بە درێژایی مێژوو کەڵک وەربگرین. هەروەها، پێویستە سەرنجێکی زۆر بدرێتە پێکهاتەی پەوروەردەیی و جۆری سیستەمە فێرکارییەکان. سیستەمی پەروەردەی هەر وڵاتێک کاریگەرییەکی بەرچاوی لە سەر توانایی ئاکام و بەرهەمدانی ئەو وڵاتە هەیە؛ چونکە ئەم سیستەمانە بە خستنەکاری بەرنامە، ئامانج، پرەنسیپ و سیاسەتە جۆراوجۆرەکانی پەروەردە، کاریگەرییەکی جیاواز لەخۆیان بەجێدێڵن. بەم پێیە، پەروەردەی شایستە گرنگترین هۆکاری گەشە و پەرەسەندنی ئابووری، کۆمەڵایەتی و سیاسییە و ئاستە جیاوازەکانی پەرەسەندن، خۆی دەبێتە هۆی پەرەسەندنی پەروەردە.

گرینگیی پەروەردە

پەروەردەی شیاو و شایستە بۆ هەموو مرۆڤەکان زۆر گرینگە. ئەم بابەتە، فێربوونی باش، بەدرێژایی ژیان لەناو تاکەکانی هەموو چینەکان، بیروراکان، ئایینەکان و هەرێمەکان سانا دەکات. پەروەردە، پرۆسەی گەیشتن بە زانیاری، بایەخەکان، کارامەییەکان، بڕواکان و دابونەریتە ئاکارییەکانە. پەروەردە، کلیلی سەرکەوتن لە داهاتوو و وەدەستهێنانی دەرفەتگەلێکی زۆر شیاو لە ژیاندایە و قازانجی بەرچاوی بۆ مرۆڤ هەیە؛ بۆ نموونە: مێشک و تێفکرینی تاک روون دەکات، یارمەتی دەدات تا قوتابییان لە کاتی دەرچوون لە زانکۆ پلاندارشتنێکی شیاویان بۆ پیشە یان درێژەپێدانی خوێندنی باڵا هەبێت. خوێندن، یارمەتی دەدات تا تاکەکان بەجۆرێک بیربکەنەوە، هەست بکەن و هەڵسوکەوت بکەن کە لە سەرکەوتنیاندا یارمەتیان بدات و سەرەڕای دابینکردنی ڕەزامەندیی کەسێنی، کۆمەڵگای خۆشیان باشتر بکەنەوە. لە بنەڕەتدا، بە هۆی ئەوەی کە سیستەمی پەروەردە لە کۆمەڵگادا لە حاڵی ئاڵوگۆڕ، گۆڕانکاری، وەرچەرخان و نوێخوازیی وشیارانە لە ئاقاری گەشەی تواناییەکان و چاکسازی و گۆڕینی ڕەفتار لە مرۆڤدایە، بۆیە موتۆری بزوێنەری (موتورمحرکە) پێشکەوتوویی هەمەلایەنەی کۆمەڵگایە. لە دونیای ئەمڕۆدا، بێگومان سیستەمی پەروەردەی هەر کۆمەڵگایەک، کارتێکراویی گۆڕانکاری و تایبەتمەندییەکانی هەناوەکیی ئەم

سیستەمە و هەروەها کارتێکراوی کاردانەوە و شــێوازی هەڵســوکەوت کردنەکانــی سیستەمی ئابووری، کۆمەڵایەتی، کولتوری و سیاســیی کۆمەڵگایە و هاوکات دەتوانێ کاردانەوەی بەسەر ئەواندا هەبێت. کردەوەی ئەم سیســتەمە پەروەردانە، گۆڕینی مرۆڤە خاوەن بەهرەکان بە مرۆڤگەلێکی سلامەت، هاوســەنگ(متعادل)، داهێنەر و بیرمەندە. ئـەم بابەتانە و لــە لایەکی دیکەشــەوە، پێویستی بە پەروەردە و داخوازیی کۆمەڵگا و هەروەهــا ئاڵوگۆڕە خێــراکان لە دنیای هەنووکەدا، بوونی سیستەمێکی پەروەردەی دینامیک و داهێنەر بۆ هاوهەنگاوی دەگەڵ ئەم گۆڕانکارییانەدا و تەنانەت پێکهێنانــی گۆڕانکاریگەلێکی ویســـتراو دیاریــدەکات. هەروەها، سیستەمی پەروەردە ئامرازی سەرەکیی گۆڕانکاری ڕوانگەکان و ئاڵوگۆڕی پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکان و دابینکەری مۆدێلــە سیاســییە نوێیەکانە کە دەتوانێــت ڕۆڵێکی گرنگی لە پەرەســەندن و ڕاگواستنی کارامــــەیـــی پەیوەندیدار دەگەڵ بەشــداربوونی سیاسی هەبێــت. ئەوی کــە پەروەردە بــە چ چەشــنێک بێــت و ئامانجــی چــی بێــت، دەتوانێــت جۆری حکومــەت دیاری کات. ئەگەرسیســتەمی پەروەردەچێکــەر، بــە ڕێزگرتــن لە مافی تاکەکەسی، گەشەی جیاوازییە تاکییەکان، ڕێکخســتنی بەرنامەگەلــی پەیوەندیــدار دەگەڵ پەرەســەندن و گۆڕانکاریی مرۆڤی (توســعە و تحول انســانی) و یارمەتیدان بــۆ دیســیپلینی تاکەکەســی و بەکۆمەڵ و ... هەبێــت، ئەم جۆرە سیســتەمە هەر خۆی بــەرەو سیســتەمێکی دیمۆکراتیک دەگۆڕدرێــت. پێکهێنانــی سیســتەمێکی دیمۆکراتیک، پێویستی بە مرۆڤگەلێکە کە بۆچوون و ڕوانگەی دیمۆکراسییان پرۆڤە و ئەزموون کردبێت. ئەم بابەتە گرینگە شیاوی ڕەخسان نییە جگە لەوەی کە لە دامەزراوە پەروەردەییەکانــەوە دەســت پــێ بکات و منــداڵان لە پەیوەندی دەگەڵ پرســگەلی وەکــوو قوتابخانەتــەوەری، دابینکردنــی شــۆڕاگەلی فێــرکاری و ... دەنگــدان و دەنگۆەرگرتــن فێربــن و ڕای جیاواز و دژ بە ڕای خۆیان ئەزموون بکەن و بەگشــتی، ئەخلاق و کــردەوەی دیمۆکراتیک فێربن. ســەرەڕای ئەمە، هەر لە سەرەتاوە، قوتابی لە دیاری کردنی چارەنووسی خۆیدا بەشدار دەبێت.

> سیستەمی پەروەردەی کوردستان پێویستی بە بەرنامەگەلێکی ڕێکارانەی ئامرازییە کە بەپێی ئەوە بتواندرێت ئەولەویەتەکان و چالاکییەکانی فێرکاری دابین بکرێت.

پەروەردە وەکوو پارێزەری سیستەمی سیاسی و فاکتەری کاریگەر لە گەشــەی سیاسی، ســێ کارکردی بنەمایی هەیە کــە بریتین لــە: ١ فاکتەری ســەرەکیی کۆمەڵگەویستیی سیاســیی تازەلاوان و لاوان لە کولتووری سیاســی نەتەوەیی؛ ٢ فاکتــەری کاریگــەر لــە هــەڵبــژاردن و بارهێنانــی نوخبەگەلــی ســــیاسی؛ ٣ فاکتــەری ســەرەکی لە یەکگرتوویــی سیاســی و وشــیاریی سیاســیی نەتەوەیــی. تەنانەت سیســتەمی فێرکاری دەتوانێت پێشەنگی سیاسەت وگەشــەی سیاسی بێت کە بەم پێیــە، سیاســەت یان بڕیــارە حکوومی و سیاســییەکان بەشــێک لە کۆی گشتیی پــەروەردە لەقەڵەم دەدرێــت و پەروەردە وەکوو بناغەی دیمۆکراسی و پەرەسەندنی سیاســیی وڵاتەکان بەحەساو دێت. بەپێی ئەم باسانە، شکڵ گرتنی شوناسی نەتەوەیی و شوناســی گشــتی، پێکهێنانــی نۆرم و چاوەڕوانییــە کۆمەڵایەتییــە شــیاوەکان،

گەشـــەی کۆمەڵایەتی و دەوڵەمەند کردنی کرداری تاکـــەکان لە کۆمەڵـــگای کورددا کە بـــەردەوام بندەســـت و داگیرکراو بووە و تاکەکانی وەکوو کەمینە بەحەســـاو دێن، بۆ گەشـــە و پێشکەوتنی هەمەلایەنەی ئەم وڵاتە، پێداویستیی سەرەکی و تەنیا ڕێگای زاڵبوون بەســـەر کێشـــە جۆراوجـــۆرەکان، سیستەمی پەروەردە و چۆنییەتیی فێرکاریی ئەو سیستەمەیە.

تایبەتمەندییە گشتییەکانی سیستەمی پەروەردەی شیاو بۆ کوردستان

بێگومان، نهێنیی سەرکەوتن و پەرەسەندنی هەر کۆمەڵگایەک، زانیاری و بەهرەبردن لە کەرەســـتە جۆراوجۆرەکانە و کەسایەتی و مێشـــکی هەموو نەتەوە و ڕەچەڵەکەکان بە یەک ڕادە بۆ پێشـــکەوتن خاوەن بەهرەن؛ بەو مەرجەی لـــە فەزایەکی دوژمنکارانەدا، پێـــش بـــە ســـەرکەوتنی نەگیردرێـــت. نەتەوەی کوردیش سەرەڕای ژێردەستەییی لەمێژینـــەی خۆی، بەهۆی بوونی توانایی و بەهرەی هەمەجۆرەی، بەردەوام لە ئاســـتی پزیشـــکی، ئەندازیاری، بیرکاری، ئەدەبیات، مۆســـیقا و ... پلەگەلی نایاب و باشی تۆمار کردووە.

سیســـتەمی پـــەروەردەی کوردســـتان پێویســـتی بە بەرنامەگەلێکـــی ڕێکارانەی ئامرازییـــە کـــە بەپێـــی ئـــەوە بتواندرێت ئەولەویەتـــەکان و چالاکییەکانی فێرکاری دابیـــن بکرێت. ڕێکارگەلێـــک کە باس لە دوورەدیمەنـــی فێـــرکاری و دیاریکردنـــی ڕێڕەوەکانی سیاســـەتی پلانەکانی فێرکاری بکات و هەروەهـــا، ئامانجەکانی فێرکاری، شـــێوازەکانی بەڕێوەبـــردن و تاوتوێکردنی ڕەوتـــەکان شـــرۆڤە بـــکات. دوورەدیمەنە فێرکارییەکانـــی پەروەردەی کوردســـتان پێویستی بە پلانگەلێکی بەبڕشت و کاریگەر هەیە کە سەرەڕای قەرەبووکردنەوەی بۆشایی و ئەو کەموکوڕیانەی کە بەهۆی سەرەڕۆیی، ستەم و گەندەڵیی حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانـــی ئێـــران –بەتایبـــەت کۆماری ئیسلامی کە خەساری سەرەکی و زۆرینەی بۆ ســـەر کورد و کۆمەڵگای کوردی بووە – دروســـت بوون، بتوانێت دەگەڵ ئاڵوگۆڕییە جیهانییەکاندا بەرەوپێـــش بچێت. هەر بۆ ئەم مەبەستە، ئامانجەکانی پلان و بەرنامەی فێرکاری لە پەروەردەی کوردستاندا بە دوو دەستەی سەرەکی ١- فێرکاری بە ئامانجی نەتەوەیـــی و ٢- فێرکاریی گونجاو دەگەڵ ئاڵوگـــۆڕە جیهانییەکانـــدا دابەش دەکرێت کە ئەم دوو ئامانجە بە واتای بەڕێوەچوونی بەرنامـــەکان لە دوو بەشـــی جیـــاواز و لە یەک دابـــڕاودا نییە، بەڵکوو پێویســـتە لە ڕێکارە سەرەکییەکانی فێرکاریدا بە شێوەی یەکپارچە و تەواوکەری یەکتر بگونجێت و فێر بکرێت.

سیســـتەمی فێرکاریی وڵات پێویســـتە تایبەتمەندیگەلێکی گشـــتگیر لەخۆبگرێت کە هانـــدەری پەروەردەی هـــزری نوێ و سوسیالیزە کردنی مرۆڤەکان بێت و ئەرکی قوتابخانەکانیش لە ڕەوتی پەرەسندندا هەر ئەوەیە. ئاپۆرەی نەتەوەیی بە بەرزبوونەوەی لێکدان، بڕەوسەندن، متمانەی هەموویی و بەرینتر کردنی ئاسۆی نۆرمی هەموو تاکێکی کۆمەڵگا، بەتایبەت لەڕێگای پەرەســـەندنی کۆمەڵـــگای مەدەنییـــەوە گەشـــە دەکات. بەم پێیـــە، پەروەردە هەر بـــەو ڕادەیە کە خوڵقاوی سیستەم و ناوەندگەلی کۆمەڵگایە، بۆخۆیشـــی لـــە پێکهێنانـــی بارودۆخـــی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاســـیی نوێ و ئاڵوگۆڕی ڕێکخـــراوە کۆنەکانی کۆمەڵگادا، ڕۆڵـــی کاریگەری هەیە. بۆ نموونە، کۆمەڵگا کاتێک لە بواری ئابووری بە مۆدێلی شیاوی خۆی گەشـــە دەکات کـــە گۆڕانکارییەکی قووڵ و جیددی لە ئاگایی زانســـتی، فەننی و کارامەییەکانی(مهارت) خۆی بخوڵقێنێت

کە یەکێــک لە هۆکارە هەرەگرینگەکان لە پێکهێنانــی ئەم ئاڵوگۆڕە، ســەروەر کردنی ڕۆحی زانســتی لە کۆمەڵگا و بەکارهێنانی توانستی کۆمەڵگا بەرەو ئاقاری بەهێزکردنی سەرمایەی مرۆڤی و بنەما دانانی سیستەمی فێــرکاری و تەرکیز لە ســەر چۆنییەتی و ســازگاربوونی ئــەو سیســتەمە دەگــەڵ پێداویستییەکانی گەشەی ئابووریە.

ڕەوتی پەرەســەندنی نوێی پەروەردە لە هــەر کۆمەڵگایەکدا وەکــوو خزمەتکردن، پێویســتیی بە تێکنۆلۆژیگەلێکی باشە کە ئاستی فێرکاریی شیاوی پێداویستییەکانی بواری خزمەتگوزارییەکان مسۆگەر دەکات. پێویســت بوون بە نوێکردنەوەی سیستەم لە ڕێگەی تێپەڕبوون لە سیســتەمی کۆن، پێویســتیی بە گەلاڵەی نوێی پێشکەوتنی فێرکاری لە ڕێگای پەیوەندییەوەیە. (یادگیری تعاملی). بەڕێوەبردنی ئەم گەلاڵەیە دەبێت بە تایبەتمەندییەکانی فێرکاریی پرۆفیشناڵ دەســپێبکات. بۆ نموونە، پرۆفیشناڵ بوونی پســپۆڕانی فێرکاری، بەمەبەســتی باشتر کردنــی پرۆســەی فێربــوون، فێرکاریی پرۆســەی خزمەتگوزاریی پلاندانان وەکوو بەکارهێنانی فۆرمگەلی ئۆنلاین و دەستەبەر کردنی زانیــاری لە کاردانەوەی پرۆژەگەلی گرووپــی، بەمەبەســتی بەجێهێنانــی پێداویستییە پرۆفیشناڵەکان لە بازاڕی نوێی کاردا، دروســتبوونی زانیاریی پرۆفیشــناڵ لە پرۆســەی کارگەلی زەینیی تاکەکەسی، بەمەبەســتی چالاک کردنــی بیرکرنەوەی داهێنەرانــە و ... .هــەر بــەم مەبەســتە دەبیندرێت کە لەم دواییانەدا گۆڕانکارییەکی جیهانی لە پیشەســازیدا دروســت بووە و چالاکییە پیشەســازییەکان لە شــێوازی خۆماڵییەوە بــۆ بازاڕی جیهانــی گۆڕاون. بەم پێیە پێویســتە بەرنامــەی فێرکاریی کوردستان پێداویستیی نوێی بەرهەمهێنانی زانســت بونیان[۱] دەستەبەر بکات. ئاست و ڕێژەی دابینکردنــی هەلی کار بەرزبکاتەوە و لەســەر کاری تیمــی، ڕێبەرایەتــی و ڕاســتگۆیی و زانیاریــی جیهانــی تەرکیز بــکات. لە پەیوەندی لەگــەڵ ململانێکانی شــێوازی داهاتووی چالاکیــی بازرگانی بۆ پیشــەی بەرهەمهێنــان، سەرمەشــقێکی نــوێ لە بەرنامــەی فێرکاری لــە ڕێکاری بەرهەمهێناندا پێویســتە ڕەچاو بکرێت کە تێیدا هــەم تێکنۆلۆجیــی بەرهەمهێنان و هەم پیشــە بەرهەمهێنانەکان لە بەرنامەی دەرســیی ڕۆژانــەی فێرکاری لــە قۆناغی ناوەندیدا دابنرێت. هــۆکاری گرینگی ئەم بابەتە ئەوەیە کــە دوورەدیمەنی داهاتووی فێرکاری لــە بەرهەمهێنانی بالادا، ڕۆڵێکی گرینگ و کاریگەری لە ئابووریی نەتەوەییی کوردســتان و جیهاندا هەیە. تایبەتمەندیی بەربەرەکانێــی بەرهەمهێنانــی نەتەوەییی کورد، پێویستی بە هێزی کاری خوێندەوار هەیــە کە حەزی لە کارەکەی بێت، چونکە توانایی ئەوان بۆ مانەوە و بوونی داهاتووی بەشــی بەرهەمهێنانــی نەتەوەیــی زۆر گرینگە. لەئاکامدا، فێرکاریی بەرهەمهێنان، پێویستی بە ئاوڕدانەوەیە تاوەکوو بتوانێت لە بەرزکردنەوەی پێشکەوتن بۆ بەرهەمهێنان، ڕەخنەکــردن لــە ســەرتریتی(مزیت)ی بەربەرەکانێــی پیشەســازی و هەروەهــا، بالانــس کردنــی ئابووریــی نەتەوەیــی بەمەبەســتی ڕووبەڕووبوونــەوە لەگــەڵ ململانێی جیهانییەکاندا کاریگەر بێت.

پــەروەردە دەرگایەکە بۆ داهاتوو و بۆیە دەبێــت لەجیاتی شــێوازگەلی تێگەیاندنی سەرزارەکی و پاراستنی بابەتە دەرسییەکان، لەســەر فێربوون تەرکیز بکرێــت. دەبێت ســەرنجێکی تایبەت بدرێتە مامۆستایان و ڕاهێنەران بۆ ئەوەی پاڵنەرێک بێت تا هەموو هەوڵی خۆیان بۆ ئیشی پەروەردە بخەنە کار. هەروەها، پێکهێنانی سیستەمێکی فێرکاریی شایستەســالار کە تایبەتمەندیی بەرچاوی

ئەو، هەبوونی مامۆستا و بەڕێوەبەرانێکی لێهاتوو و بەئەزموون و ڕێبەرانێکی بەبڕشت و کارامە بێت (کە بتوانێت دووڕەدیمەنگەلێکی درێژمەودا پێکبێنێت)، مۆدێلی پێویستی وەدیهاتنی سیاسەتە هەمەلایەنەکان و پێشکەوتنی کۆمەڵگایە. بۆ ئەم مەبەستەش فێرکاری و بەتواناکردنی مامۆستایان، بەڕێوەبەران و ڕاهێنەرەکانی قوتابخانەکان، بە شێوازێک کە قۆناغەکانی فێربوون لە زانکۆ باوەڕپێکراوەکان و لەژێر چاودێریی مامۆستایانی لێهاتوو و بەئەزموون بەڕێوەبچێت، پێویستە. هەروەها، دەبێ گرووپگەلێک لە مامۆستایانی وریا و بەهێز لە بواری نووسینی بەرنامەگەلی فێرکاریدا بۆ وڵاتانی پێشکەوتوو و سەرکەوتوو لەم بوارەدا وەکوو ژاپۆن، کورەی باشوور، سەنگاپوور و فەنلاند ڕەوانەبکرێن تاوەکوو لە بیرۆکەی فێرکاریی ئەوان ئاگادار بن و بتوانین سیستەمێکی فێرکاریی گونجاو لەسەر بنەمای تێکەڵکردنی ئەم بیرۆکانە لەگەڵ میراتی کولتووری، ئەخلاقی، ئەرزشی و نەتەوەییی کورد پێکبێنین.

پێویست و ئێجبارییە کە مامۆستایانی قۆناغی ئەوەڵی ناوەندی، لانیکەم بڕوانامەی کارناسیی بالایان هەبێت و بڕوانامەیان لە زانکۆ باوەڕپێکراوەکان وەگرتبێت و شارەزاییان لە بواری لێکۆڵینەوەی زانستیدا هەبێت. لەلایەکی دیکەوە، بەرنامە دەرسییەکان دەبێت بەباشی دابڕێژرێن و پێوەرەکانیان دەگەڵ شێوازە نوێیەکانی فێربوون و مێتۆدەکانی هەڵسەنگاندن و بەراورد هاوئاراستەییی هەبێت. بەراوەردی بەرنامە زیاتر دەگەڵ خوێندنی بەرنامەی دەرسی و بەرنامە و سیاسەتەکانی فێرکاری لە پەیوەندیدایە کە دەبێت لە پەیوەندی دەگەڵ ڕەوت، دەرەنجام و کاردانەوەیان تاوتوێ بکرێت. مافی هەڵبژاردنی بەرنامەی دەرسی بە هاوبەشیی قوتابییان، نووسینەوەی بەرنامەی گشتگیری نەتەوەیی بۆ چاکسازییەکان، ئەنجامی هەنگاوگەلێکی جۆراوجۆر سەبارەت بە پێکهاتنی قوتابخانەکان و گۆڕینیان بە پیلانی فێرکاری بەمەبەستی پێکهێنانی پاڵنەر لە قوتابیان بۆ کەڵکوەرگرتن لە کارامەییەکانی تێفکرین، چارەسەرکردنی مەسەلە و ئیشی گرووپی. ئەم بەرنامانە دەبێت داخوازییەکانی کۆمەڵگای سەدەی بیست و یەک وەدی بهێنێت؛ بۆیە خوێندەواریی زانیارییانە(سواد اطلاعاتی) و کارامەییەکانی ICT بۆ قوتابییان لە دنیای ئاڵۆزی دیجیتاڵ و لە پیشەگەلی داهاتوو بۆ ئەوان پێویستییەکی حاشاهەڵنەگرە. فێرکاریی خوێندەواریی زانیارییانەی قوتابییان بۆ قوتابخانەکان کاریگەر گرینگە و پێویستە کارامەییەکانی ICT[2] نەتەنیا لە قوتابخانەکان، بەڵکوو لە زانکۆ و کۆلێجەکان و هەروەها لە ژیانی دواتری قوتابییان گرینگیی پێ بدرێت. ئەم سیستەمە وەکوو هۆکارێکی هەرەگرینگی فێربوونی کەسێنی دەبیندرێت. فێربوونی کەسێنی، جۆرە فێرکارییەکە کە بەپێی تاقیکردنەوەی توانستە ناسیارییەکان(تواناییهای شناختی)ی قوتابییان کە لە ساڵی دوایینی خولی سەرەتایی ئەنجام دەدرێت، فێرکاریی تایبەتی کارامەییەکانی فێربوون ڕەچاودەکات، بۆ ئەوەی یارمەتیی ئەم قوتابییانە بدات تاوەکوو بەشێوەی کاریگەر و بەبڕشت فێر

> **فێرکاری بەتەنیا یەک ئاست نییە وەهەمووی ئەو بابەتانەی وا لە پەیوەندی دەگەڵ ئەوەدان لەخۆدەگرێت، پێویستمان بە شیکاریی تایبەتمەندییەکان و ئەرکەکانی ئەم ئاستە پەیوەندیدارانەیە**

بن. ئەم جۆرە فێرکارییە پێویستی بە وانەگوتنەوە و فێرکاریی سەدەی بیست و یەکە بۆ هەموو قوتابییان بۆ وەدەستهێنانی کارامەیی، بەرفرەهی و قوڵایی زانستی خوازراوی ئەوان لە کۆمەڵگای جیهانیدا.

سەرەڕای ئەم بابەتانە، بەپێی ئەوەی کە پرۆسەی فێربوون و وانەگوتنەوە پرۆسەیەکی ڕاوەستاو نییە و بەڵکوو ڕەوتێکی دینامیک و چیمهەڵگرە، بۆیە پێکهاتەی سیستەمی پەروەردە دەبێت گونجاو دەگەڵ ئاڵوگۆڕە جیهانییەکاندا بێت. پێکهێنانی سیستەمێکی پەروەردە کە چێکەر بە ڕۆحی داهێنەری بێت، دەبێت بەرەو بەنەتەوەییبوونی ستاندارده فێرکارییەکان لە قۆناغی ئامادەییەوە تا دواناوەندی بڕوات و بابەتگەلێکی پەیوەست بە هەست بە بەرپرسیاریەتی، ستاندارده فێرکارییەکان و لێهاتوویەکانی قوتابییان ببێتە ناوەندە سەرەکییەکانی بڕیوەبردنی یاسا. هەروەها، ئەم سیستەمە دەبێت ببێتە هۆی خۆبژێوی و بەرزبوونەوەی کارامەییە ناناسیارییەکانی(مهارتهای غیرشناختی) قوتابییان و ئێسترێس دابەزێنێت و هەست بە خۆشحاڵی کردن لەواندا بەرزبکاتەوە.

لە لایەکی دیکەوە، سیستەمی فێرکاری دەبێت شوناسی گرووپی و بەکۆمەڵ پێک بێنێت و ئەمە کاتێک بەکردەوە دەکرێت کە قوتابی لەگەڵ پۆلی خۆی هاورێیە و لەگەڵ پۆلی خۆی خوێندن تەواو دەکات و هیچ جۆرە هەڵاواردنێک لە نێوان قوتابییاندا بوونی نییە. لە کۆتاییدا، کاردانەوەی پەرەسەندنی پەروەردە دەبێت لە دەسڕاگەیشتن بە پلەکانی لەسەرتری تاقیکارییە نێونەتەوەییەکان پیشاندەر بێت.

بەرنامەی کاری پێشنیارکراو بۆ سیستەمی فێرکاریی کوردستان

لەو ڕووەوە کە مەبەست لە سیستەمی فێرکاری بەتەنیا یەک ئاست نییە وهەمووی ئەو بابەتانەی وا لە پەیوەندی دەگەڵ ئەوەدان لەخۆدەگرێت، پێویستمان بە شیکاریی تایبەتمەندییەکان و ئەرکەکانی ئەم ئاستە پەیوەندیدارانەیە کە گرینگترینیان بریتین لە:

تایبەتمەندییەکانی پەیوەست بە قوتابخانەکان:

لێکۆڵینەوەکان نیشانیان داوە کە فەزای قوتابخانە، بۆ دروستبوونی باوەرمەندیی قوتابییان سەبارەت بە داهاتووی خۆیان یارمەتیدەر دەبێت. بەم پێیە، بەرزبوونەوەی تایبەتمەندییەکانی کاریگەربوونی قوتابخانە دەتوانێت ڕێگایەک بێت بۆ پێشکەوتنی ئەرێنی و گەش لە داهاتووی لاوان لە ڕێگایەک وەکوو پەیوەندیگەلی باشی قوتابییان و دروستبوونی پاڵنەری خوێندن و پێشکەوتن. قوتابییان بەشێکی بەرچاوی کاتی خۆیان لە قوتابخانە بەسەر دەبەن کە قوتابخانەیەکی باش دەتوانێت لەم بابەتە کەڵک وەربگرێت و وەکوو گۆڕەپانێکی کۆمەڵایەتی دەرفەتگەلێکی شیاو برەخسێنێت بۆ دروستبوونی پەیوەندیی کۆمەڵایەتی لە دەرەوەی بنەماڵەی قوتابییان کە لە سەرەتادا دەگەڵ هاوتەمەنەکان پێکدێت و دواتر دەگەڵ گەورەساڵانێک وەکوو مامۆستا و ... بە واتای سەرمەشق و ڕێنوێنی و پشتیوانی لە پەیوەندی دەگەڵ خاڵەکانی ژیانی داهاتوو. لەلایەکی دیکەوە، بۆ هەبوونی سیستەمێکی فێرکاریی بەرشت، پێویستییەکی زۆر بە شوێن و ڕووبەرێک هەیە کە شیاو و گونجاوی پێداویستییە ڕۆحی و دەروونییەکانی منداڵان بێت کە لەم بوارەدا مامۆستایان و تەلارسازان بۆ دەستەبەرکردنی پرۆسەی پلان دانانی دروست و بنەمایی کە بتوانێت داخوازییەکانی قوتابییان دابین

بکات، پێویستە لە «زانیارییەکانی زانستی دەروونناسیی شوێن» یارمەتی وەربگرن. کەرەستە و دەرفەتەکانی قوتابخەنەکان بەپێی ڕیزبەندی تەمەن و قۆناغەکانی خوێندن، پێویستە لەگەڵ داواکارییەکانی ئەو ڕیزە گونجاو بێت، بەڵام بەگشتی کەرەستەگەلێک وەکوو ڕووبەری وەرزشیی پێویست و ستاندارد، ڕووبەری گەورە و پارێزراو بۆ کایە و چالاکیی جەستەیی منداڵان، ڕووبەری گونجاو بۆ هاتوچۆی ئاسانی قوتابییان، دەسڕاگەیشتنی ئاسان و ڕاحەت بۆ هەموو بەشەکانی قوتابخانە وهەروەها لەبەرچاو گرتنی ستاندارد و مسۆگەرکردنی کەرەستەی نوێ بۆ پۆلەکانی وانەگوتنەوە لە هەر قوتابخانەیەک کە ئامانجی پێشکەوتن و فێرکاریی شیاوە، پێویستە.

یەکسانی لە سیستەمی فێرکاری:

سەرەکیترین بابەتی پروەردەی هەر وڵاتێک و بەتایبەت کوردستان، بەپێچەوانەی سیستەمە سەقەتەکانی یەک لەدوای یەکی ئێران، یەکسانی لە سیستەمی فێرکاری بۆ هەموو تاکەکانە. ئەم مافە سەرەکییە هەم بۆ کەسانی ساغ و هەم بۆ کەسانی خاوەن پێداویستی تایبەت و کەم ئەندام، هەم بۆ کەسانی خاوەن پێگەی کۆمەڵایەتی و ئابووریی باش و هەم بۆ کەسانی خاوەن پێگەی کۆمەڵایەتی و ئابووریی لاواز گرینگە. حکومەتی کوردستان ئەرکدارە فێرکاریگەلێک پێشکەش بکات کە بە هەر تاکێک ئەو دەرفەتە بدات تا لە پۆتانسیێلەکانی خۆی زۆرینەی بەهرە ببات و لەم ڕێگەیەوە بتوانێت باشترین جێگە لە کۆمەڵگای خۆیدا دابین بکات و لە ئەنجامدا وڵاتی کوردستان بەرەو پەرەسەندنی جیهانی ببات.

> ڕەوتی پەرەسەندنی نوێی پەروەردە لە هەر کۆمەڵگایەکدا وەکوو خزمەتکردن، پێویستیی بە تێکنۆلۆژیگەلێکی باشە کە ئاستی فێرکاریی شیاوی پێداویستییەکانی بواری خزمەتگوزارییەکان مسۆگەر دەکات

سیستەمی فێرکاریی بێ بەرامبەر و زۆرەملی:

زۆرەملی بوونی خوێندن لە تەمەنی ٣ ساڵانەوە ـ وەکوو قۆناغی ئامادەیی ـ تا پۆلی ١٢، واتا کۆتایی دەورەی دواناوەندی بۆ هەموو منداڵان و قوتابییانی کورد کە یەکێکی تر لە مافە سەرەکییەکانی هەر تاکێکە، دەبێت بە شێوازی بێ بەرامبەر و ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لە لایەن حکومەتی کوردستانەوە دابین بکرێت کە بریتییە لە دابین کردنی شوێنی فێرکاری و کەرەستەکانی پێویست بە کوالێتییەکی باش و ستاندارد لەو شوێنەدا، وەکوو پەرتووک، کەرەستەی نووسین، جلوبەرگی تایبەت بە قوتابخانە، ئامرازەکانی یارمەتیدەری فێرکاری بۆ قوتابییانی داواکار و هتد.

ئامرازەکانی فێرکاری:

لە سیستەمی پەروەردەی کوردستاندا وانەکانی فێرکاری بەشێکی هەرەگرینگی پەروەردە و بارهێنانی منداڵانن کە دەبێت بەباشی و بەشێوازی بابەتییانە(عینی) گونجاو لەگەڵ توانایی و ڕیزی خۆیاندا فێر بکرێت. بۆ ئەم مەبەستە باشتر وایە فێرکار بە ئەرکی تیمی و چارەسەرکردنی کێشە هان بدرێت بۆ فێت بوون نەک بە فێرکاریی ڕاستەوخۆ. بەرنامەی وانەگوتنەوەی قوتابخانەکان دەبێت بەگوێرەی ئامانجە دابینکراوەکان لە قاڵبی وانەگەلێکی پەیوەندیدار وەکوو

بیرکاری، زانست، ئەخلاق و مێژوو، هاوئاراستە و هاوتەریب لەگەڵ بەرنامە فێرکارییەکانی زانستی زانکۆیی بێت، تاوەکوو کاردانەوەیەکی ئەرێنیی لەسەر ڕەفتاری تاکەکانی کۆمەڵگا هەبێت. لە پۆلەکانی یەکەم و دووهەمدا فێرکاریی زمان (کوردی و ئینگلیزی)، بیرکاری، کارامەییەکانی ژیان (کە پێکهاتووە لە زانستەکان و توێژینەوە کۆمەڵایەتییەکان)، مۆسیقا، هونەر (وەکوو وێنەکێشانەوە و پیشەی دەستی)، وەرزش، ئەخلاق، چالاکیگەلێکی تایبەت وەکوو چالاکییەکانی بنەوانی و ... پێویستە ئەنجام بدرێت. لە پۆلەکانی سێهەم و چوارەمدا، لێکۆڵینەوەکانی زانستی و کۆمەڵایەتی بە شێوازی لێکۆڵینەوەیەکی یەکدەست بە بەرنامەی وانەکان زیادبکرێت. لە پۆلی ٥ و ٦دا ئابووری لەماڵەوە (وەکوو چێشت لێنان و دورمان و ...) فێر بکرێت. چالاکییەکانی تایبەتی قوتابخانە لە قاڵبی یاری و ڕاهێنانە خۆجێییە کۆن و مێژووییەکان، گونجاو لەگەڵ هەر ساڵێکدا دەبێت لە بەرنامەی وانەیی و فێرکاریدا بگونجێت.

گرینگیدان بە بابەتی زمان:

پێویستە کە خوێندن، نووسین و فێرکاری بە زمانی کوردی لە هەموو قوتابخانەکان و باخچەی ساوایان هەر لە قۆناغی ئامادەییەوە بەڕیوەبچێت و زمانی ئینگلیزی وەکوو زمانی فەرمیی نێونەتەوەیی دەگەڵ وانەکانی دیکەدا بەشێوازی بابەتیانە(عینی) و گفتوگۆ فێر بکرێت. زمانی فارسی وەکوو زمانەکانی عەرەبی، فەرانسە و ... بەپێی پێویست و داخوازیی قوتابییان لە دامودەزگاکان یان پۆلەکانی فەوقی بەرنامەی پۆشتەوپەرداخ بەو بەرنامانە فێر بکرێت. بۆ ئەو کەسانەی وا بەنیازی درێژەدانی خوێندن لە زانکۆکان یان قوتابخانەکانی دەرەوەی وڵاتن، فێرکاری لە قوتابخانەکانی سەرەتاییی نێونەتەوەیی هەر لە سەرەتاوە هەڵبژێراوێکی باشترە.

پەڕتووکە وانەییەکان:

چاپەمەنییەکانی، پەڕتووکە وانەییەکان لەسەر بنەمای ڕێنوێنییەکانی دەورەگەلی فێرکاری، بە چاودێریی ڕاستەوخۆ و چالاکی گرووپگەلێکی پسپۆڕی پێکهاتوو لە دەروونناسان و نووسەرانی بواری منداڵان و تازەلاوان، پسپۆڕانی پلاندارشتنی دەرسی، مامۆستایانی بەئەزموون و لێهاتوو ئامادە دەکەن و لە کۆتاییدا لە لایەنی وەزارەتی پەروەردە، کولتوور، وەرزش، زانست و تەکنۆلۆژیاوە پشتراست دەکرێتەوە. دەبێت پەڕتووکەکانی تەواوی پۆلەکانی خوێندن لە قۆناغی ئامادەییەوە تا کۆتاییی قۆناغی ناوەندی بەشێوازی بێ بەرامبەر بڵاو بکرێتەوە. پەڕتووکە وانەییەکان کەم بارستایی و کاغەزی بێت تا هاتوچۆ پێ کردن و بەکارهێنانیان بۆ قوتابییان ئاسان بێت.

> سازگاری و ڕوونبوونی ئامانجەکانی سیستەمی فێرکاری و بەکارهێنانی ئەو تاقیکردنەوانە کە تواناییی قوتابییان لە دەرک پێ کردن و بەکارهێنانی بەرنامەگەلی دەرسی، بەشێوازی دروست بەراورد دەکات، دەبێتە هۆی پێشکەوتنی سیستەمی فێرکاری

کاتی یەکپارچەکردنی خوێندن:

کاتی پێویست بۆ هەر وانەیەک ٣ کاتژمێر لە حەوتوودا بۆ پۆلەکانی سێهەم تا شەشەم دابین بکرێت. ئامانج لەم بەرنامەیە، ڕێدانی پلاندارشتن بە قوتابخانەکانە بۆ پێکهێنانی چالاکییە فێرکارییەکان، بەپێی بارودۆخی کۆمەڵگا، قوتابخانە، قوتابییان و ئاڵوگۆڕییەکی لەناکاوی کۆمەڵگادا. هەروەها، پێویستە وانەگوتنەوەی وانە نێونەتەوەییەکان،

توێژینەوەکانی کامپیوتێر، توێژینەوەکانی ژینگەیی، خزمەتگوزارییەکانی چاودێری و تەندروستی و بەتایبەت مێژووی جیهان و کورد لە بەرنامەدا بگونجێت.

هەڵسەنگاندنی قوتابییان:

سازگاری و روونبوونی ئامانجەکانی سیستەمی فێرکاری و بەکارهێنانی ئەو تاقیکردنەوانە کە توانایی قوتابییان لە دەرک پێ کردن و بەکارهێنانی بەرنامەگەلی دەرسی، بەشێوازی دروست بەراورد دەکات، دەبێتە هۆی پێشکەوتنی سیستەمی فێرکاری. بۆ ئەم مەبەستە، کردەوەی قوتابییان پێویستە لە هەر سێ مانگدا بەپێی بنەماکانی هەر قوتابخانەیەک، هەڵسەنگاندنی بۆ بکرێت. شێوازەکانی هەڵسەنگاندنی مامۆستایان سەرەرای جیاوازبوون دەبێت بەپێی نەریتی باو، بەشێوازی گشتی و لەسەر بنەمای تاقیکرییە دەرسییەکان و رەفتاری رۆژانە لە پۆلەکاندا بێت. رەوتی نمرەدانان لە پێوەری هەڵسەنگاندنی وەسفی ئەنجام بدرێت.

چالاکییەکانی سەرووی بەرنامە:

چالاکییەکانی سەروو بەرنامە پێویستە لە پۆلی چوارەمەوە دەست پێ بکات و لە دوای تەواوبوونی کاتی دەرسی، فێرکاریی سەرگەرمی و کارامەیی دابنرێت کە بریتی بێت لە: وەرزشگەلێکی وەکوو بەسکێتباڵ، والیباڵ، مەلە، کایەی خۆجێیی و کۆن، زمان، نەرمئامێر، زانست، هەوافەزا، راهێنان و رۆڵگێرانی قوتابییان بۆ کارامەییە کۆمەڵایەتییەکان، شوێنەوارناسی و ... .

فێرکاری و مەشقی نیومال:

مامۆستایانی قوتابخانە سەرەتاییەکان، رۆژانە بە وانەگوتنەوەی خۆیان بە منداڵان فێردەکەن کە رەوشتی خوێندنی باش و دروست لە ماڵەوە ئەنجام بدەن. قوتابییان هەررۆژ مەشقی خۆیان بەپێی بابەتی فێرکاری ئەنجام دەدەن، بەڵام مەشقەکانی هەریەک لەوان بەپێی ئەو بابەتانەی وا تێیدا پێویستییان بە راهێنان و هەوڵی زیاترە، جیاوازە. لە کۆتاییی هەر حەوتوشدا قوتابییانی تەواوی پۆلەکان پێویستە تەواوی چالاکی و ئیشی خۆیان بەشێوازی لێکۆڵینەوە و راپۆرت ئامادە بکەن.

قۆناغی ئامادەیی و چاودێرییە رۆژانەییەکان:

فێرکاریی سەرەتای تەمەنی منداڵی لە ماڵەوە دەست پێ دەکات. هەر بەم مەبەستە، دەبێ پەرتووکەکان و بەرنامەگەلی تەلەویزیۆنی جۆراوجۆر بۆ یارمەتیدانی دایکان لە بەردەستیاندا دابندرێت. زۆرینەی فێرکارییەکانی ماڵەوە بە شێوازەکانی وانەگوتنەوە لە قوتابخانە، رەفتاری کۆمەڵایەتیی شیاو، بنەمای کایەکان، کارامەییەکانی ویژەیی و ژمێریاری، دەبێت لەژێر چاودێری و فێرکاریی دەروونناسانی پسپۆر لە بواری منداڵ و بنەماڵە و قوتابخانە کە لە قاڵبی تیمی پزیشکان و دەروونناسانی بنەماڵە سەرقاڵی ئیشن، بەرێوەبچێت. فێرکاری لە قۆناغی ئامادەییدا دەبێت دەرفەتی سازگاریی منداڵ لەگەڵ ژیانی بەکۆمەڵ لە قوتابخانە و دواتر ژیان لە کۆمەڵگادا پێکبێنێت.

پەراوێزەکان:

[1]. Knowledge Base
[2]. Information and Communication Technology

سەرچاوەکان:

1- Kevin K.H. chung, in international Encyclopedia of the social & behavioral sciences (Second Edition), 2015.
2- Myrdal. G. (1967). Economic Growth and Human capital. Ph.D Thesis. Kent State University. United States.

پەروەردەی سەقەتی دۆگماتیسم و ئێلیناسیۆن

ڕۆژبین بۆکانی

پەروەردەی مۆدێرن وشیارکردنەوەیە، ئاوالا کردنی مێشک و هزری کۆمەڵگایە، چێ کردنی بەرە و جیل و چینێکی ڕووناکبیر و ئاوانگارد و گەشەخوازە بۆ ئەوەی کۆمەڵگایەکی متمانە بە خۆ، زیندوو و دینامیکی لێ بکەوێتەوە. پەروەردەی بەپێز و پڕبەها، کۆمەڵگای ڕەخنەگر و ڕووناکبیری لێ پەیدا دەبێ، وەک «کانت» دەڵێ: رووناکبیربوون گوزەری مرۆڤە لە دالانی نابالغی بەرە و کامڵ بوون.

دیـاره یەکـێ لـە نیشـانەگەل و کۆدەکانی مۆدێرنیزم، پەروەردە و ڕاهێنان بە شـێوەیەکی سەردەمیانە و مودێرنە و سنووری نێوان نەریت و مۆدێرنیتەیـە. ئەو بزاڤە، دوو خاڵی گرینگ لە خۆ دەگرێ:

١ خوێندن و پەروەردە و ڕاهێنان، ڕێچکەیەکی نوێبـاوە چونکە تاک بـەرە و دونیایەکی ڕوون و زانسـتیانە ڕێنمایی دەکا و هانی دەدا دنیای بەرچاوی بـە بەرچاوڕوونییەکی زانسـتییانە و ئەزموونێکی پاقژەوە وێنا بکات.

٢ پـەروەدەی مودێـرن ئـەو قازانجـەی بۆ کۆی کۆمەڵگا هەیە کە پێناسـەیەکی باشـتر و پۆزیفانەتـری بۆ خـۆی و گەلەکەی هەبێ و باشـتری بە دنیا بناسـێنێ، هەوڵ و کۆششی بـۆ سەرخسـتن و گەشـە پێدانـی هەمـوو ڕەهەندەکانـی پێویسـتی کۆمەڵگاکەی هەبێ. لـەوە گرینگتر پەروەردەی سـەردەمیانە، دەبێ ئـەو گرینگایەتییـەی بۆ خوێنـدکار بە دیاری هێنابێ کە مێژوو و ڕەسـانایەتی و ئۆستوورەی نەوتەوەیی بوونی باشتر و زانستیانە ئانالیز بکات، وزەیەک بێ بۆ ئەوەی کەلتوور و سـتراکچێری نەتەوایەتییەکەی بە شـێوازێکی سەردەمیانە بە دونیای گلۆباڵ بناسێنێ.

پەروەردەی مۆدێرن وشیارکردنەوەیە، ئاوالا کردنی مێشک و هزری کۆمەڵگایە، چێ کردنی بـەرە و جیل و چینێکـی ڕووناکبیر و ئاوانگارد و گەشـەخوازە بۆ ئەوەی کۆمەڵگایەکی متمانە بـە خۆ، زینـدوو و دینامیکی لـێ بکەوێتەوە. پەروەردەی بەپێز و پربەها، کۆمەڵگای ڕەخنەگر و ڕووناکبیـری لێ پەیدا دەبـێ، وەک «کانت» دەڵـێ: ڕووناکبیربوون گوزەری مرۆڤە لە دالانی نابالغی بەرە و کامڵ بوون.

فێـرکاری وپەروەردە، هەر لە سـەردەمانی وشـیاریی مرۆڤەوە هەبوون، لە کەڵک وەرگرتن لە کەرەسـە و ئەمرازی جۆراوجۆر و پێویسـتی ڕۆژانـەی مرۆڤەوە بگـرە هەتـا خۆپێکەیاندن و ڕاقـەی ڕەهەنـدەکان و کەلێنەکانـی ژیانی ئێکۆسیسـتمی گـۆی زەوی و هەموو جیهانی کەونارا.

مرۆڤایەتی بۆیـە پەروەردەی وەک بزاڤێکی جودا و تەوەرێکی سـەرەکی پێناسـە کردووە، تاکوو هەنگاوی بەرەو پێشـکەوتن و گەشـە و نەشـەی لێ بکەوێتەوە. لە ڕاستیدا بە درێژاییی مێـژووی تەمەنی مرۆڤایەتـی، هەموو هەوڵ و تێکۆشانی بۆ دوو دەسکەوتی سەرەکی بوە؛

یەکەم: کەڵکئاژۆ وەرگرتنی باشـتر لە کات و زەمان، واتا بە فیڕۆ نەدانی چرکەکانی تەمەن.

دووهـەم: بە پێی ئاوەز و هـۆش و زەینی مرۆڤ، هەوڵێکە بۆ دەسـتەبەرکردنی کەرستە و پێداویستیی نوێ و باشتری ژیان، واتا ئاسایش و تەناهی و ڕاحەتتر کردنی ژین و زەین.

پـەروەردە، بناغەی قـورس و قایمی هەر وڵات و نەتەوەیەکـە بـۆ دارشـتنی گەلاڵەی تۆکمـە و مۆدێـرن، تاکـوو بنەما سـەرکی و بنەڕەتییەکانی لەسـەر دابرێژرێ. هەر وڵاتێک کە مکوڕ بـێ بۆ گۆڕینی بیچمـی وڵاتەکەی، دەبـێ بەها و سـەنگینی بە پـەروەردە بدا، لە واقیعدا دەبێ شۆڕشێکی کۆپێرنیکی بخوڵقێنێ. سەنگاپوور و کۆریای باشوور باشترین نموونەی ئەو باسـەن. ژان ژاک ڕۆسۆ بیرمەندی سەدەی هـەژدەی زاینی، گەرچی یەکێ لە ڕەخنەگرانی قوتابخانەی مۆدێرنیتەشە، باوڕی وایە، مرۆڤ بۆ خۆی بە شێوەیەکی سروشتی پاک و بێگەردە و ئـەوە پەروەردەیە دەیگۆڕێ، واتا کۆمەڵگا ئەگەر پەروەردەیەکی سـەقەتی بە سەرەوە حاکم بێ، بێ شک پرەنسـیپەکانی دەبێتە ئانارشیزم. هەر وەها ڕۆسۆ لە سەر ئەو باوڕەبوو: منداڵ گرینگترە لە مـژاری وانە و دەرسـودەوری قوتابخانە. ئەو تیئۆرییە شۆڕشـێکی کۆپێرنیکیی مەزن بوو لە بـواری پەروەردە و بارهێنانـدا. مەزنایەتیی ژان ژاک ڕۆسۆ پاشخانێکی ئەوندە بە هێزی هەبوو، باندۆڕ و ڕەنگ دانەوەیەکی قوولێشـی لە سـەر شۆڕشە مەزنەکەی فەرانسەش دانا.

لـە دارێـژەی دەسـەلاتە توتالیتێـر و پەساتوتالیتێرەکانی وەک ئەمرۆی ئێراندا، هەموو پێناسـە و خاڵە بەرچاو و فاکتە سەرکییەکانی

ملهوڕان و دیکتاتۆرەکانی پێشـــووتری دنیای لە نێوئاخنـــی نیزامەکەی خۆیدا جێگیر کردووە و لـــە تانوپۆی دامـــودەزگا ســـەرکوتکەرەکانیدا سیستماتیکی کردووە، دیارە پرۆسەی پەروەردە و ڕاهێنانیش بە ئاقاری قازانجی ئیدیئۆلۆژیکیی خۆیدا گەلاڵە دەکات.

لـــە مۆرفۆلۆژیی سیســـتمێکی ئۆپۆرتۆنیزم/ کلۆنیالیزمی ئێرانیدا، سانترالیزمی و سانترالیزم تەوەری پێکهاتەی ســـەرەکی و بنەڕەتیی وەها دەســـەڵاتێکی فەناتیکـــە. بـــە لێکدانەوەیەکی مەیدانی و کۆمەڵایەتی، باشتر ئەو گەڵاڵەیەمان بـــۆ ڕوون دەبێتەوە. لـــە ئێرانـــی ناوەندخوازدا، هەموو خواست و شتگەلێک لە قەوارەی ناوەنددا ڕەنگدەداتـــەوە. ئەو فکر و ئایدیایە پاشـــخانێکی مێژوویی لە پشـــتە؛ هەر چەندە لەم ســـەدەی بیســـتەدا مکوورتر بوون لەوەی زیاتر و خێراتر بەهای پێ بدرێ. لە کۆمەڵگای فرە چەشـــنی و فرە ئێتنیکی جوغرافیـــای ئێرانیدا ئەو تیئۆرییە ڕاســـیزمییە باشـــتر پەرە پـــێ دەدەن، ئەویش لـــە ڕێـــگای پـــەروەردە و قوتابخانـــە و دەرس و دەوردا. ئـــەم فکـــرە ناوندتەوەرەیـــە ڕێگا بە کولۆنیالیـــزم دەدا هەمـــوو ڕەهەندەکانی ژیانی ئاســـاییی کۆمەڵگا بەرەو ناوەند ڕێنوێنی بکات. دەسەڵاتی پاوانخوازی تاکرەهەند لە قوتابخانەدا بە چڕی جەخت لە ســـەر ئەو ئایدیایە دەکاتەوە و گەڵاڵە و پەکەیجی یاســـاییی ڕەنگاورەنگی بۆ دادەڕێـــژێ و ناوەند وەک خـــودا و خوالەیەک دەستنیشـــان و پێناسە دەکات. ناوەند گەورەیە، زمانی ناوەند پیرۆزە و هەرکەســـێک بە باشی بە زمانی ناوەند قســـە بکات مرۆڤێکی شارستانییە و بۆ ئەوەی خۆت زۆر پێشکەوتوو نیشان بدەی دەبێ زمانی ناوەند واتا فارســـی بە باشـــی و بە بـــێ «لەهجە» بزانی. چونکە ئـــەو زمانە هێمایە، بیچمە، تووتمی پێناسەیی و پێشکەوتنخوازییە. لەوە سەیرتر دەبێ باقی ئێتنیکەکانی جۆغرافیای ئێرانـــی هەوڵ بدەن بۆ دەوڵەمەند کردنی زمانی کلۆنیالیزمـــی ناوەند خواز. چونکە زمانی ئیداری و دەسەڵاتە، زمانی سەرکوتە، کوتکی سەرکوتی

زمانـــە زیندووەکانی نەتەوەکانـــی دیکەیە. ئەو تیۆرییە ســـەقەتەی توتالیتاریزمی مەزهەبی، نە تەنیا دەســـەڵاتداران و ڕامیاریســـتەکان بەڵکوو لە تانوپـــۆی کۆمەڵگای ئێرانـــی و بەرەی بەناو ڕووناک بیردا ڕیشەی داکوتاوە و هەتا دێ زیاتر تەشەنە دەستێنێ و لە سایەی بەناو ڕۆشنبیری فارسیزمەوە ڕەگاژۆ دەکا. چونکە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ جەوهـــەرەی ئەو فکر و ئایدیایە دووپاتە و چەند پاتە دەبێتەوە. ناوەند تەوەری و سانترالی بوون لە جوغرافیای شـــاری و دامەزراوەی شارنشینیشدا پێـــڕەو کراوە، بە ڕوانینێکـــی وردبینانە و ئانالیز کردنـــی ســـتراکچێری شارنشـــینیی ئێرانیـــدا دەبینیـــن هەموو دامـــودەزگا و پێداویســـتییە ســـەرەکی و ئیدارییەکان، لە ناوەندی شارەکاندا جێگیر کراون و بە سیاســـەتێکی کوشـــندە و ڕۆح تەزێـــن، مرۆڤ مەجبـــور دەکەن بە فکر و بە پراکتیک ڕووی لە ناوەندی شـــارەکان بێ و وا بە گوێی زەین و ئەندێشـــەی تاکی کۆمەڵگادا خوێندراوە کە شارســـتانییەت و مەدەنی بوون، بـــەو مانایەیە کە هەنگاو بـــە هەنگاو لە ناوەند و نیوەڕاســـتی شـــار نزیک ببیتەوە بۆ ئەوەی کار و ئەرک و پێداویســـتی ژیانت باشـــتر و ئاسانتر بۆ ڕاپەڕێ. چونکە پێداویســـتی و کەرەســـەی پێویســـت و ناوەندە ئیدارییەکانیـــش زۆرتر لە ناوەندی شـــار جێگیر کراون. هـــەر ئەو فکرەیە دەبێتە هۆی ئەوەی بێ ئەوەی تاک هەستی پێ بکات ناوەندی دەسەڵات لە پێتەختدا ببینێتەوە و پێتەخت بە مەکۆی ژیان و پێشکەوتن بزانێ. هـــەر بـــەو بنەمافکرییەوە دەســـەڵات زۆربەی هەوڵ و کۆششی بۆ ئەوەیە تاران وەک مەکۆی ســـەرەکیی ژیـــان چاو لێ بکـــردرێ. هەر بۆیە تـــاران لە باری ئابووری و ڕامیاری و زانســـت و ئاکادمیکیشەوە قسەی یەکەم دەکات، ئەنجامی ئەو گوتـــارە ئاگۆئیســـمییە، ڕاکێشـــانی هێز و توانایی وهـــاوردە کردنی ســـەروەت و دارایی باقی ناوچەکانە بۆ تاران. ئەوە بیچم و سیاسەتی دەســـەڵاتدارانی پاســـیڤ و فەناتیکـــە. دەنا لە وڵاتانی ڕاسیۆنالیســـت و دێموکراتخوازدا چونکە

دیسانترالیزەن، دەبینین سەروەت و دەسەڵات بۆ هەموو ناوچە و شوێنێک بە ئایدیایەکی پلۆرالیسمییەوە پراکتیزە ودابەش کراوە، بۆ نموونە لە باری ئابوورییەوە تەنیا پێتەختی وڵات دەسەڵاتی گەورەی ئابووریی پێ نەبراوە و زۆربەی شارەکانی دوور و نزیک لەو خوانە بەهرەمەند بوون.

لە پاتۆلۆژیی سیاسەتی ئێرانچییەتیدا، ئێتنیکەکانی دیکەی جوغرافی ئێرانی خەساری گەورەیان لێ کەوتووە و لێ دەکەوێتەوە وەک:

١ گەلی فارس خۆی لە جوغرافیایەکدا نیشتەجێیە کە زۆربەی خاک و ناوچەکانی وشکەرۆ و بیابانە و بە پێی سروشتی ناوچەکەی کۆمەڵگایەکی بەکاربەر و مەسرەفگەرایە و بژێوی خۆی زۆرتر لە بەرهەم و دەسترەنجی ئێتنیکەکانی دیکەوە پەیدا دەکات. ئەو نەتەوانەی کە شعووری ئێرانی/فارسی پێیان دەڵێ «لۆکاڵی». بەڵام نەتەوەیەکی وەک کورد کە زاگرۆس نشینە و بە پێی سروشت وەڵکەوتەی ژینگەیی بوونی، بەرهەم هێنەرە و هەر لە کەوناراوە خۆبژێو و دینامیک بووە، کۆمەڵگایەکی بەرهەمهێنەرە چونکە لە باری ئابوورییەوە سەربەخۆیە و پێویستییەکی ئەوتۆی بە لایەنی دەرەکی نییە، دیارە ئەو جۆرە کۆمەڵگایانە لە باری فکریشەوە خاوەن ئەندێشەیەکی سەربەخۆخوازن.

٢ ئۆتۆریتەی توتالیتێرتەوەر بۆ ئەوەی باقی ئێتنیکەکانی دیکەی پەراوێز خراوی دەسەڵات بێنێتە ژێر هێژمۆنیی تیئۆکراتیکی خۆی، هەوڵ ئەدا بۆ شێواندنی دیسیپلینی کۆمەڵگای بەرهەمهێنەر. ئەویش لە دوو رێگاوە هەولی چڕی بۆ دەدرێ. پەروەردەی سەقەت ـ تێکدانی سەرچاوەی بژێو و بەرهەمهێنان واتا گوندەکان.

پەروەردەی سەقەت

پەروەردەی ئێرانی وەک هەموو پرەنسیپ و یاساکانی وڵات پرۆسەیەکە لە سەرەوە یان لە باڵادەستەوە بەرە و خواری دەڕوانێ، واتا ڕوانگەیەکی ئاغا و ڕەعیەتی، گەورەیی و بچووکی، ڕوانگەیەکی زۆردار بەرە و ژێردەست. لە میتۆدی وەها سیستمێکدا ئەوەی ڕەچاو نەکراوە کەسایەتیی منداڵە، هەر وەها بە دەستی ئەنقەست و زۆر فێڵبازانە هیچ بەهایەک بۆ زمانەکانی دیکە قایل نەبوون و هەموو سەنگینی و قورساییەکیان بۆ زمانی فارسی داناوە، واتا ئەو سیاسەتەی پەهلەوی و ڕزاشایان پاراستووە و گەرای تیئۆکراتیک بوونیشیان پێ زیاد کردووە. واتا: یەک زمان، یەک ڕێنووس و یەک نە تەوە. ڕوانینی باڵادەستانە بۆ منداڵ و قوتابی، کەسایەتییەکی گوێ لە مست و ملکەچی لێ دەکەوێتەوە. محەمەدی بەهمەن بەیگی، گەورە ماملۆستا و باوکی پەروەردەی مۆدێرنی ڕەوەند و کۆچەریانە دەڵێ: «ئەگەر لە سیستمێکی پەروەردەدا «بوێری» لە منداڵ جیا بکرێتەوە، لە داهاتوودا مرۆڤێکی ترسەنۆک و قزەون، پاسیف و گوێ لە مستی لێ دەردێت». ڕاست ئەو ئامانجەیە کە ڕێژیم مەبەستیەتی. چونکە دروشمی سەرەکیی دەسەڵاتی پاوانخواز ئەوەیە « ئێمە دەروەست و تەعەهودمان گەرەکە نەک پسپۆڕ». لە پەروەردەیەکی سەقەتدا کە بکەری دەبێ و نابێ» ڕۆڵی سەرەکی و گرینگیان لە قوتابخانە و دەرس و وانەدا هەیە و هیچ ئەرزش و بەهایەک بۆ کلتووری بنەماڵەیی قوتابی دانەنراوە و تەنیا و تەنیا مەزهەب/شیعە هەموو فاکت و دیسکۆرسەکانی خوێندنی قەبزە کردووە، دیارە منداڵ لە کلتووری خۆی دردۆنگ دەبێ و هەموو بنەما ڕەسەن و نەتەوایەتییەکانی لە پشت دەرگای قوتابخانە لێ دەستێنێندرێ. نامۆیی و ئێلیناسیۆن، دەبێتە دۆڵپای سەرشانی و بە هۆی هەبوونی دوو کلتووری بنەماڵە و لە لایەکی تریشەوە کلتووری پەروەردەی سەقەت، گیردۆەی نەخۆشیی پارادۆکس و دوو جەمسەری دەبێ، واتا « درۆ» .

مەبەستی سەرەکیی ئەو پەروەردەیە ئەوەیە تاک بکاتە مۆرە، یانی دەستەمۆ بوون بە بێ دەربڕینی هیچ ناڕەزایەتییەک. کاک دوکتور قاسملوو لە مێژە وتوویەتی : مرۆڤ نابێ

ببێتـــه مۆره. چونکه کەســـایەتی و پرســـتیژی دەچـــرژێ. له وەها دۆخێکدا کـــه مرۆڤ بوو به مۆره، زۆر به هاســـانی ئینگیزاســـیۆن دەکرێ و دەبێته کەسایەتییەکی قالۆر ئاسای بێ ئیراده و پێڕەوکەی ئیلیناسیۆن.

پەروەردەی ئێرانی به شێوەی مۆدێرنیزم له دامەزراندنی «دارولفنوون»ەوه دەســـتی پێ کرد. لەو ســـەردەمەوه هەتا ئێستاشی لەگەڵدا بێ ئەو سیاسەت و گوتاره پێڕەو کراوه و هەر به دەهۆڵ و زۆرنـــای ئەو وەخت دەیکوتنەوه. سیاســـەتی دارولفنوونیزم لەسەر ئەو بنەمایه بوو که بەهایان زۆرتـــر دابـــوو به زانســـته فەننییـــەکان، وەک پزیشـــکی، ئەندازیاری و. . . . زانســـته مرۆیی و فەلسەفییەکان پاشکۆ بوون. ئێستا که توتالیتێر/ کلۆنیالیزمی تیئۆکرات حاکمه، زۆر لەو سەردەم خراپتـــره و هەر به دەســـتووری ڕاســـتەوخۆی خامنەیی زانســـته مرۆیی و ئینســـانییەکان به زۆری و به ئەنقەســـت دەکرێته زانستی دینی و ئیسلامی و له قورســـایی و بەهای ئەو زانستانه کـــەم دەکەنـــەوه و خیز دەرژێننه بـــەر پێیان، چونکـــه دەزانن زانســـتی سیاســـی و مرۆیی و نێونەتەوەیـــی و. . . . دەبێته هۆی چاوکراوەیی کۆمەڵگا و گەلێکی دینامیک و دیســـانترالیزەی لێ دەکەوێتەوه.

پائۆلـــۆ فرەیەره، بیرمەنـــد و ڕەخنەگری پڕ ئەزموونی برازیلی له سەر ئەو باوەڕەیه: پەروەرده دەبێ کۆمەڵگا وەگەڕ بخات. ئەو پێی وا بوو ئەگەر قەرار بێ گەشـــه و پێشـــکەوتنێک بێته ئاراوه، دەبێ گەشەی بیر و هزر بێ. گۆڕانکاریی ڕوانگه و بۆچوونەکان بـــێ و له ئاکامدا پەروەرده دەبێ کۆمەڵگایەکی ڕەخنەگر و پڕ پرسیار بخوڵقێنێ. به بۆچوونی فرەیەره سیســـتمی سەرکەوتووی پەروەرده دەبێ لـــه دوو چەمک بەهرەوەند بێ: ڕاهێنەرانـــی ئاوانگارد ـ پێداگـــۆژی تەحلیلی و ڕەخنەگرانه. مەبەست له پێداگۆژی ڕەخنەییانه، دامەزراندنی کۆمەڵگایەکی دێموکراســـیخوازی پلۆرالیست/سکۆلاریسته. وتووێژ و دیالۆگی نێوان مامۆستا و قوتابییه به لێکدانەوه و دیالێکتیکێکی ڕەخنەگرانـــه بـــۆ چـــێ کـــردن و دامەزراندنی کۆمەڵگایەکی بەرابەر و چەســـپاندنی عەداڵەتی کۆمەڵایەتی. لـــەو پرۆسێســـه پەروەردەییەدا بەرابەریی گرووپ و نیـــژاد و ئێتنیکەکان له بەر چاو گیراوه.

پەروەردەی سەقەت تەنیا به گەشەی زانسته فەننی و ئەزموونتەوەرەکان، کۆمەڵگایەکی گەشه کـــردووی لێ ناکەوێتەوه. هەمـــوو له بیرمانه له ســـاڵانی ڕابردوودا فیلیپیـــن و وڵاتی هێند له بەر زۆربوونی پزیشـــک هەناردەی ئێران وباقی وڵاتانیـــان دەکـــردن، ئێســـتاش وڵاتـــی کووبا پزیشـــک هەنـــاردەی دەرەوەی وڵات دەکات. ئـــەوه لـــه حاڵێکدایه ئەو وڵاتانه لـــه زۆر بوار و ڕەهەندەکانـــی دیکـــەی ژیـــان و کۆمەڵگادا پێشـــکەوتنێکی ئەوتۆ و گەشـــه کردوویان به خۆیانـــەوه نەدیوه و پێویســـتییان به کەرەســـه و زانســـتی وڵاتانی گەشـــەکردووی دیکه هەیه. ســـەردەمانێک وڵاتی یەکیەتیی ســـۆڤییەت به هـــۆی ئیدیئۆلۆژیکی تاک ڕەهەندی و داخراوی سۆسیالیســـتی، ئەو وڵاتانەی وا له چوارچێوەی جۆغرافیـــای سیاســـیی خۆیـــدا بـــوون وەک ئازەربایجان و قەزاقستان و ئۆزبەکستان و.... هەر وڵاتـــەو له بوارێکی ئابووریدا له گەشـــه کردندا بوون و نەیدەویســـت و نەیدەهێشت له هەموو بوارەکاندا گەشـــەی ئابووریـــی هەمه لایەنەیان هەبێ، تاکوو به ئاســـانی بتوانێ ئابوورییەکەیان به بەستراوەیی وکۆمپرادۆری ڕابگرێ. ئێستاشی لـــه گەڵدابێ ئەو وڵاتانه کـــەم تا زۆرێک ڕوو له مۆســـکۆ دەکەن. ئەو قەیرانه دوو هۆکار له خۆ دەگرێ:

١ کاتی خۆی سیاسەتی پەروەردەی دیکتاتۆری پرۆلتاریا، ڕێگریی دەکرد له گەشـــەی زمانی و کلتووریی وڵاتانی پاشکۆ و ئێتنیکه جیاوازەکان، ئـــەوەی گرینگ و پربەها بوو زمانی ڕووســـی و کلتوور و ستراکچێری گشتیی ڕووسی بوو. هەر بۆیه ئەو وڵاته پاشـــکۆیانه، دوای سەربەخۆییش ئەلف و بێی پـــەروەرده و خوێندنگاکانیان هەر ڕێنوسی ڕووسییه.

٢ مەبەســت لە تاکرەهەندیی ئابووریی وڵاتانی پاشــکۆ و ژێردەســتە ئەوە بوو تاکوو ئاســتی ئابووری و گەشەی گشتیی ئەوان نەگاتە ئاستی وڵاتی ڕووس و هەمیشە چاو لە ژێری ڕووسییە بن و حەوجێ و نیازیان هەر بە مۆسکۆ بێ.

ئێســتاش لــە ئێرانــی فەندەمینتاڵــی منۆلۆگتــەوەردا، چی زۆرە دوکتۆر و پزیشــک، یانــی سیســتەمی پــەروەردەی زاڵــی ئێرانی ســتراتێژییەکەی وا دارشــتووە تاکوو کۆمەڵگا لە بواری پزیشــکی ــ نەک دەرمانسازی ــ دا، لەچاو وڵاتانی دەوروبەر پێشکەوتنێکی باشتری هەبێ، بەڵام ســەبارەت بە زانستە کۆمەڵایەتی و مرۆییــەکان، نە تەنیا گەشــە کردوو نەبووە، بەڵکوو لە ئاســتێکی هەرە نزمیشدا بوە. زۆرجار دیومانە ڕێبەری کۆماری ئیســلامی، ڕاشکاوانە لــە ڕاگەیەنــە گشــتییەکاندا کوتویەتی ئێمە پێویســتییەکی ئەوتۆمان بە زانســتی ئینسانی نییــە چونکــە دژایەتیی لەگــەڵ بۆچوونەکانی ئایینی ئیسلام هەیە. هەر بۆیە دەبینین زۆربەی ســەرچاوە و ژێــدەری ئەو لقــە ئاکادمیکیانە بە بــاری فەلســەفەی ئیسلامی/شــیعەگەریدا دەشکێتەوە.

کاتێ چــاو لە دارێژەی پەروەردەی کۆماری ئیسلامی دەکەین، دەبینین ستراتێژیی پەروەردە، هەر لە سەرەتای چوونە قوتابخانەوە بۆ تاکزمانی و تاکنەتەوەیــی دارێــژراوە و نەتــەوەی فارس ئاغایــە و باقی ئێتنیکەکانی ئێران پەراوێزخراون و حیســابی تمەن و دوو شاییشــیان بۆ ناکرێ. منداڵی بەستەزمانی کورد کە بە کلتوور و زمانی کوردی گۆچ کراوە و ڕاهاتووە، هەرکە پێی نایە قوتابخانە، زمان و مێتۆدێکی نامۆی پەروەردە بە گوێیدا دەئاخنرێ. سەرلە بەری کتێبی قوتابخانە ســەرەتاییەکان چاو لێ بکەی، سەداســەد لە خزمەتی زمان و پەروەردەی فارســی بوون دایە و ئوســتوورە و ســێلێبرێتییەکانی، کەسایەتیی ئێرانی و بەرەگەز فارســن. بە گشتی دەتوانین بڵێین قوتابخانەکانی وڵات، سیاســەتێکی تەواو ڕاسیســمیی ئینگیزاســیۆن تەوەریان بە سەردا حاکمە. ئاکامی ئەو سیاســەتە بــۆ ئاڵۆز کردن مێشــکی منداڵانە. منــداڵان عومرێــک زمان و کلتوورێکــی جیاوازیــان پــێ دەخوێندرێ، کلتوورێک کە بۆی بوونەتە شــایەر و پەیتاپەیتا بــە باڵایــدا دەخوێنــدرێ، جــار جارەیەکیش ئاماژەیەکــی ســەقەت و نامــۆ بــە کلتووری خوێندکاری دوو زمانە دەکرێ، بە جۆرێک باسی کلتوور و نەریتی کورد دەکرێ تاکوو منداڵ لێی ببێــزرێ و دابونەریتی زمانی زاڵی پێ ڕەســەن بێ و لەخۆنامۆ و دردۆنگ بێ و بەرەو هەڵدێری ئێلیناســیۆن هەنگاو بنــێ. وەک باقیی کردار و سیاسەتە دوگمەکانی ڕێژیم، پەروەردەی فەرمیی وڵات، پرۆپاگەندەی ئیدیئۆلۆگی متافیزیکییە و لە گەڵ واقیع و ڕاستییەکانی ژیان پارادۆکسە و زۆر لێک جیاوازن.

ســتراتێژیی پــەروەردە و سیاســەتی قوتابخانەکانــی ئێــران هــەر وەک ئۆتۆریتەی حاکمانی ســەرەرۆی تارانە، یانی منداڵ گوێگرە و مامۆســتاش وەک حاکمێک دەســتووردەر و وێژەرە. بە گشتی پەروەردەی ئێرانی، سوڵتەتەوەر و فەرمانبەرتەوەرە. بەڵام لە ئەساســدا قوتابخانە دەبێ دیالۆگتەوەر بێ. سیستەمی فەرمانبەرتەوەر دەبێتە هۆی ئەوەی منداڵ لە داهاتوودا مرۆڤێکی سەرنخوون یان دەسەڵات ســەپێن و دیکتاتۆر بێ، وەک دەگوترێ: هــەر دیکتاتۆرێکی زاڵم و زۆردار، ســەردەمانێک ژێردەستە و ژێرچەپۆکە بووە.

ژان ژاک ڕۆســۆ لە کتێبی «ئێمیل»دا باس لە ئەوین و خۆشەویستی دەکا و دەڵێ: « ئەرکی پەروەردە ئەوین و خۆشەویســتی و پەرە پێدانی بەزەیی و دڵســۆزییە». هەروەها ڕۆســۆدەڵێ: « خاڵــی گرینگ ئەوەیە با قوتابی نەبەســترێتەوە بە فکر و ئەندێشــەی هیچ کەسێکەوە. » یانی با کەس بە جێگای ئەو بیرنەکاتەوە و بۆخۆی فکر وئەندێشــەی بخاتە گەڕ، ئەوە نیشانەی ئازادیی دەربرینە. مەبەســتی ڕۆســۆ ئەوەیە بێجگە لە پســپۆڕانی پەروەردە و بارهێنان، هیچ لایەن و کەسانێکی دیکە بۆیان نییە دەست لە کاروباری

پەروەردەدا وەربدەن تاکوو پەروەردە بەرە و ئانارشیزم نەڕوات. لە پرۆسەی پەروەردەی ئیسلامی/ئێرانیدا ئەوە «حەراسەت و سپا»یە بڕیاردەری سەرەکیی پەروەردەیە و وەک باقیی نەهاد و دامەزراوەکانی وڵات، دەبێ ڕێڕەوی پەروەردە بەرەو ملکەچی بۆ «ویلایتی فەقێ» هەنگاو هەڵێنێ و بە ئاراستەی فەندەمێنتالیسمی ئیسلامیدا ڕێچکە بپێچێ.

گوندەکان

لە وڵاتێکی وەک کوردستان بە درێژاییی مێژووە کەوناراکەی ئابوورییەکەی لەسەر دوو کۆڵەکە بنیاد نراوە، ئاژەڵداری و وەرزێری. ئێستاشی لەگەڵدا بێ، ئەو دوو چەمکە ڕۆڵی زۆر گەورەیان لەسەر ئابووریی کورد هەیە. ڕژێمە یەک لە دوای یەکەکانی حاکم بە سەر ئێراندا، یەکێ لە سیاسەتە شۆڤێنیستییەکانیان زەبر وەشاندن لە ئابووری و ژێرخانی کوردەواری بووە. بە دوای ڕووخانی قاجارەکان وهاتنە سەرکاری پەهلەویی یەکەمدا، دەست کرا بە پراکتیزە کردنی پلانی پیلانی شۆوێنیزمی یەک زمان/ یەک نەتەوە. بۆ کەم کردنەوەی باری کلتووری/ ئابووری و لاواز کردنی ئاستی هێز و وزەی گوند و خێڵەکان، پرۆسەیەک دەستی پێ کرد کە لە سەردەمی ڕزاشاوە ستارتی لێدراوە و هەتا ئەوڕۆش هەر درێژەی هەیە. ئەو پرۆسە نگریسە، کلۆنیالیستییە خاوەن سێ بەشە و هەرکام لەوانە پاژێکن لە ئێپیزۆتێکی ڕەشی هاوشان و هاوبەش:

١ ڕزاشای پەهلەوی عێل وعەشیرەکانی بێ دەسەڵات کرد، بە شێوەیەک کە لە دوای ئەو سەرکوت کردنە ناجوامێرانەیەدا، ئیدی نەبوونە مەترسی بۆ سەر حکوومەتی ناوەندی.

٢ محەمەدڕەزاشا، واتا پەهلەویی دووهەم دەسەڵاتی خاوەن زەوییەکانی تا ئاستێکی زۆر کەم کردەوە و چاکسازیی ئەرزیی دەست پێ کرد. لە ڕواڵەتدا زەوی بەسەر چینی بێ بەش و وەرزێردا دابەش کرا، بەڵام لە ڕاستیدا هێنانە خواری ئاستی دەسەڵاتی بەرهەمهێنەران بوو کە وردە وردە بووە هۆی کۆچ و کۆچبار بۆ شارەکان و زیاد بوونی چینی پەراوێز نشینی شارە گەورەکان .

٣ یەکێ لە سیاسەتە شۆوێنیستییەکانی کوماری توتالیتێری ئیسلامی، وێران کردنی گوند و دێهاتەکانە، بە واتایەکی ڕوونتر، کامڵ کردنی پرۆسەی ڕەشی پەهلەوییەکان کە ئێستا ئاخوندەکان بوونەتە ئالتێرناتیو و جێگرەوەی ئەو دەسەڵاتانە.

وێران کردن و خاشەبرکردنی گوند و ناوچەکانی وەرزێریی کوردستان لە ژێر سیاسەتی ئاخوندیزمدا ئەو مەبەستانەی لە پشتە:

١ وەک پێشتر باس کرا کۆمەڵگای بەکاربەر، خۆپارێز و دووڕە پەرێزە. خۆ لە قەرەی شوێنێک نادات کە بە حاڵ بۆنی ترس و دڵەڕاوکێی لێ بێ. وەختایەکی گوندێک وێران دەکرێ و دانیشتوانەکانی ئاوارە دەبن و لە کۆمەڵگایەکی بەرهەمهێنەرەوە دەکەونە داوێنی کۆمەڵگایەکی بەکاربەر. لە وەها دۆخێکی نەخوازراودا، کەسایەتییەکی دارماوی هیوابڕاوی چاولەدەس دەمێنێتەوە، بۆ نموونە کاتێ سەددام پتر لە ۴۵۰۰ گوندی کوردستانی باشووری وێران کرد، یانی سەرچاوەی بژێو و بەرهەمهێنەری وڵاتێکی لەناو برد، ئەو کردارە وەها زەبرێکی لە هێزی پێشمەرگەی باشوور وەشاند کە تواناییەکی پراکتیکیی ئەوتۆیان بۆ نەمابوو، چونکە شوێنی حەوانەوە و بژێویان تێکدرابوو. کاتێ شەڕی عێراق و کوەیت کە سەددام تەواو لاواز بوو، ئیدی هێزی گەل پشوویەکی هاتەوە بەر خۆی.

٢ بە گشتی کاول کردنی گوندەکان و کۆچ پێ کردنیان بەرەو شارەکان، دەبێتە هۆی ئەوەی خەسڵەتی مرۆڤەکانیش بەرەو خۆپارێزی و کۆنسێرواتیزم بوون بگۆڕدرێ و ئیدی یاخی بوون و تەواو ملکەچ نەبوون بۆ هەموو جۆرە یاسا و ڕێسایەکی حوکمی کەمرەنگ دەبێتەوە.

٣ ئەم خاڵە لە هەر دوو خاڵەکەی دیکە گرینگترە، کاتێ گوند وێران دەکرێ زمان ئازاری بەردەکەوێ، کلتوور خەوشدار دەبێ، چونکە

ئیشـــی گوندی دەبێ کاری پێ بکرێ هەتاکوو ناوی کەرەسە و شوناسی کلتووری گوندی بوون بپارێزرێ. وێران کردنی گوند شـێواندنی زمانە، مردنی وشە و ئیدیۆمی ڕەسەنی کوردییە. مردنی حەقایەت و ســەربوردە و چیرۆک و دابونەریتی گەلێکە.

پەروەردەی ســەقەت و وێرانی و کاولکاریی گوندەکان، دوو سەری مارێکن بۆ زەبر وەشاندن لە کلتوور و ژێرخانی زمانەوانیی گەلی کورد کە ڕاگەیەنە گشــتیەکانیش هاوکاری تۆکمەیانن و قەراغیان بۆ تێ دەکاتەوە.

دەیان و ســەدان ســاڵە لە گوتاری فارسدا تەرکیز و جەخت لە سەر دوو خاڵ دەکەنەوە:

١ یەکەمیان برایەتیی ئێرانییەکانە. بە درێژاییی مێژوو دەســەلات لە دەستی گەلی فارسدا بووە و باقی ئێتنیکــەکان نەتەنیا بــە براچکۆلەش چاویان لێ نەکراوە بەڵکوو بە کۆیلە و خزمەتکار ســەیر کراون، ئەوە قســەیەکی ئاسایی نییە و باگراوەندێکــی دێرینی لە پشــتە. لە ناو هەموو ئێتنیکەکانی ئێراندا کورد مەترسیدارترین کەیسە بۆ دەســەڵاتی ســانترالخوازی تاران، هەر بۆیە زۆرجــار باس لە خزمایەتیــی زمانەوانیی کورد و فارس دەکرێ، بــە داخەوە هێندێک جاریش ڕووناکبیرانی کــورد کەوتوونەتە داوی زەلکاوی ئەو بۆچوونە ئۆپۆرتونیستیانە، وەک لە پێشەکیی کتێبی «کورد و کوردستان: واسیلی نیکیتین»دا هاتووە و وەرگێر ئاواتەخوازە بەشەکانی دیکەی کوردستان بلکێندرێن بە خاکی ئێرانەوە، چونکە وەرگێر پێی وایە کورد لە تەک تورک و عارەبدا هیچ پێوەندییەکی کلتووری و زمانی و ڕەگەزیی نییە بەڵام لە گەڵ فارســدا هاوڕەگەزن! لە باری زمانــی و کلتوورییــەوە، خزمایەتیــی نزیک و دێرینیان پێکەوە هەیە! وەلێ لە ئەســاس و ڕاســتیدا کورد چەندە لەگــەڵ تورک و عارەبدا خزمایەتیی هەیە، هــەر ئەوندەش برا و خزمی فارسەکانە. ئەو ژێردەستەییە دێرین و پەروەردە سەقەتە، ئینگیزاسیۆن تەوەرە کە مێشکی مرۆڤی کورد دەشواتەوە و بە جێگای ئەوەی بەرپەرچی ئەو گوتارە ســاختانە بداتــەوە، بۆ خۆی دەبێتە داڵدە دەری ئەو ڕاسیزم تەوەرییە.

٢ فارس وەک نەتەوە دەستنیشــان دەکرێ و کورد و دیتران وەک قەوم! هەتاکوو ئێستا کەم واهەیە لــە یەک ڕاگەنــدراوی ناوخۆ و دەرەوە ئەمــە نەکرێ. تەنــات ئوپۆزیســیۆنی دژبەری ڕژیمیــش، ئەو چەمکە شۆوێنیســتانەیە لە بیر و زەینی دێسپۆتیســیمی خۆیاندا ناســرنەوە و ترســی گەورەیــان بەش بەش بوونــی ئێران و جیابوونەوەی ئێتنیکە ژێردەستەکانی جۆغرافیای کۆلۆنیالیزمی فارســی/ئێرانییە. ئــەو بۆچوونانە هەمووی سەرچاوە گرتووی پەروەردەی سەقەتی بەربەریسمی ئیدەئالیستانەیە.

دیــارە پــەروەردەی ســەقەتی ئێرانــی لە خزمــەت کلتــووری فارس و دژبــەری کلتوور و زمانــی کــوردی و باقی نەتەوەکانــی ئێرانە، تا زەمانێکی کە ڕەگەزپەرەســتی و ســێبەری تیئۆکراســیزم لەســەر پەروەردە نەڕەوێتەوە و ئایدیای «چەوسێنەر و چەوساوە» بەسەر ئێراندا حاکمە، هیچ برایەتی و خزمایەتییەک، کەلێنی نێوان کورد و فــارس خۆش ناکاتەوە وتەبایی و ڕەبایی نایەتە ئاراوە.

بــە و هیوایەی پەروەردە لە ســەر بنەمای سێکۆلاریســم و پراگماتیســم دابمــەزرێ، بە پێداگووژییەکــی ڕەخنــە گرانــەوە. چونکــە سێکۆلاریســم، ســڕینەوەی پیرۆزایەتییــە لە دەســەڵات، لابردنی ســێبەری ئایینسالارییە، چونکــە یەکەم هەنگاوی شۆڕشــی فەڕانســە، چەســپاندنی پەروەردەیەکــی ســێکۆلار بوو. پراگماتیســم کەشــی ئــازاد و بەرفراوانــی گەرەکە.

ژێدەرەکان

١. امیل: ژان ژاک رۆسو. مترجم: غلامحسین زیرک زاده.
٢. قرارداد اجتماعی: ژان ژاک رۆسۆ. مترجم : مرتضی کلانتری.
٣. پداگوژی ستمدیدگان: پائول و فریرە. مترجم: احمد بیرشک.
٤. پداگوژی برای رهایی: پائول و فریرە. مترجم: حسام حسین زادە.
٥. کرد وکردستان: وایسیلی نیکیتین.

«دیاردەی بەکرێگیراو و ئاشتەوایی لە داهاتوودا»*

کاوە حەسەن پوور

ئەوەی لەو بابەتەدا دەمهەوێ جەختی لە سەر بکەم، شیکردنەوە یان خەسارناسیی دیاردەی بەکرێگیراوی نییە، بەڵکوو ڕوانینە لە ئاسۆی دوارۆژی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و لێدانی چەخماخەی باسێکە لەو پەیوەندییەدا. دەسەڵاتی دوارۆژی کوردی لە ڕۆژهەڵات دەبێ چۆن دەگەڵ بەکرێگیراو هەڵسوکەوت بکا؟ ئایا لێبوردەیی و بەخشینی بەکرێگیراو هەڵبژاردەیەکی باشە؟ دەکرێ بەکرێگیراو لە پرۆسەیەکی عادڵانەدا دادگایی بکرێ؟ مەسلەت کردن و ئاشتەوایی دەگەڵ بەکرێگیراو لە چ پێناوێکدا؟

«بەکرێگیراو» کە لە زمانی خەڵکی عامەی کورددا زیاتر بەکارهێنراوە، بە کەسێک دەگوترێ کەدەستی دەگەڵ حکوومەتی ناوەندی لە یەکێک لە بەشەکانی کوردستانی بندەست، تێکەڵ کردووە و لە بری پارە یان ئیمکانات، بە شێوەی جۆراوجۆر بە دژی خەباتی ڕزگاریخوازانەی گەلی کورد، هەڵسوکەوت دەکا و دەگەڵ ڕۆڵەکانی گەلی خۆی، بە شەڕ دێ. بەکرێگیراوی وەکوو کاسبی یان کردار تایبەت بە گەلی کورد نییە و بە باوەڕی خاوەن ڕایان ئەو دیاردەیە یەکێک لە کۆنترین سەرچاوەکانی بژیوی مرۆڤ بووە و بە درێژایی مێژوو لە نێو زۆر میللەتدا سەری هەڵداوە. وەک لقی یۆنانییەکان کە لە شەڕەکانی نێوان ئێران و یۆناندا (٥٠٠ ساڵ پێش لەدایک بوونی مەسیح) لە نێو ئەرتەشی ئەو کاتی ئێران (هەخامەنیشییەکان)دا سازمان درابوون و بە دژی گەلی خۆیان بەشەڕدەهاتن و یارمەتیی سوپای ئێرانیان دەدا.

ئەوەی لەو بابەتەدا دەمهەوێ جەختی لە سەر بکەم، شیکردنەوە یان خەسارناسیی دیاردەی بەکرێگیراوی نییە، بەڵکوو ڕوانینە لە ئاسۆی دوارۆژی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و لێدانی چەخماخەی باسێکە لەو پەیوەندییەدا. دەسەڵاتی دوارۆژی کوردی لە ڕۆژهەڵات دەبێ چۆن دەگەڵ بەکرێگیراو هەڵسوکەوت بکا؟ ئایا لێبوردەیی و بەخشینی بەکرێگیراو هەڵبژاردەیەکی باشە؟ دەکرێ بەکرێگیراو لە پرۆسەیەکی عادلانەدا دادگایی بکرێ؟ مەسەلەت کردن و ئاشتەوایی دەگەڵ بەکرێگیراو لە چ پێناوێکدا؟ ئایا تەنیا دەبێ بەکرێگیراو بە سزای تاوانەکانی خۆی بگا؟ تەکلیفی هەواڵگر، موخبیر و بەسیجییە کوردەکان چییە و لەو هاوکێشەیەدا لە کوێ ڕاوەستاون؟ ئەوانە و چەندین پرسیاری دیکە هەوێنی نووسینی ئەو بابەتەن. لە ڕاستیدا لەو بابەتەدا دەمهەوێ ئەزموونی ٣ وڵاتی ژاپۆن، ئاڵمان و ئەفریقای باشوور بخەمە ڕوو کە لە هەر سێکیاندا چۆنییەتیی ڕووبەڕوو بوونەوە دەگەڵ ڕابردوو جیاوازە، تەنیا خاڵی هاوبەشی ئەو٣ وڵاتە ئەوەیە کە لە هەر سێکیاندا تاوانبارمان هەیە. هیچ وێکچوونێک لە نێوان ئەزموونی ئەو سێ وڵاتە دەگەڵ دیاردەی بەکرێگیراو دە ئارادا نییە بەڵام دەکرێ وەکوو مۆدێل چاویان لێ بکەین و دەرسیان لێ وەرگرین و ئەو پرسیارە لە خۆمان بکەین، بە ڕاست لە داهاتوودا و بۆ یەکلاکردنەوەی دیاردەی بەکرێگیراو کێهە مۆدێل هەڵدەبژێرین؟

ئەوەی ڕاستی بێ مێژووی بەکرێگیراوی لە سەردەمی مۆدێڕندا لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان دەگەڕێتەوە سەردەمی بزووتنەوەی سمایل ئاغای سمکۆ، ئەو کاتەی حکوومەتی پاشایەتی لە ئێران بۆ ئەوەی بتوانێ دەنگوباسی ناوچەی ژێر دەستی سمایل ئاغا بزانێ، کەسانی خۆجێیی وەکوو بەکرێگیراو ڕێک خستبوو و لە ڕێگەی ئەوانەوە دەستی بە هەواڵەکانی کوردستان دەگەیشت. (سمکۆ، ئیسماعیل ئاغای شکاک: محەممەد ڕەسوڵ هاوار). لە دوای شەهیدبوونی سمایل ئاغا و لە دوای هاتنەسەرکاری حکوومەتی حەمەڕەزا شای پەهلەوی، چالاکیی بەکرێگیراوەکان چڕوپڕتر دەبێتەوە، مەلا محەممەد خزری لە کتێبی بزووتنەوە چەکدارییەکانی ٤٦ و ٤٧دا بە وردی باس لەوە دەکا کە لەو سەردەمانەدا حکوومەتی شا ڕێژەی بەکرێگیراوەکانی زۆر زیاتر کردبوو و تەنانەت بەوەش ڕانەوەستاوە و بەکرێگیراوی ئاودیوی سنووری باشووری کوردستانیش کردووە هەتا شوێن پێی چالاکانی ئەوان سەردەمان بدۆزێتەوە. دیاردەی بەکرێگیراو خەساری گەورە و زیانی قەرەبوونەکراوەی لە ڕەوتی بزووتنەوەی ئازادیخوازانەی گەلی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان داوە، بەکرێگیراوەکان لە پێناو بەرژەوەندیی تاکەکەسی و بنەماڵەیی خۆیاندا بە هاوکاریی حکوومەت دەستیان بە

خوێنی هاونیشتمانانی خۆیان سوور کردووە، شـەیتانی و شـۆڤاریيان لە خەڵک کردووە، منداڵـی خەڵکیان بێ دایـک و باب کردووە، هێرشيان کردۆتە سەر کاسبکاران و کۆڵبەران و بەم شـێوەیە بژیوی ژیان و قووتی ڕۆژانەی خەڵکیان بڕیوە و.. کاتێک باسـی مەسڵەت کردن و ئاشتەوایی دەکەین، ڕێک مەبەستمان چارەسەریی کێشـەکانە. ئامانجی سەرەکیی ئەو پرۆسەیە، پێشگرتن لە ڕووداوی نەخوازراو وەک تۆڵە ئەسـتاندنەوە، تەسفییەحیسـابی تاکەکەسـی، ئاژاوە و بێسەروبەرییە. یانی کار کردن لە سـەر داهاتوویەکە کە لەوێدا ژیان هاسـانتر دەبێتەوە، بەم پێیە مەسڵەت کردن مەڵهەمێکـە بۆ ئەو کەسـانەی زیانیـان بەرکەوتـووە و ئا لەم قۆناغەدا هـەر دووک لا (چ ئەو لایەنـەی زیانی بەرکەوتووە و چ ئـەو لایەنەی زیانـی بە خەڵک گەیانـدووە) بـە شـێوەیەکی سـەردەمیانە و بـە دوور لـە توندوتیـژی بژیـن، تەنانەت بە ڕوانگە و بۆ چوونـی جیاوازەوە. ئاشـتەوایی دەکرێ وەکوو ساغ کردنەوە یان چـاک کردنەوەی پەیوەندییەکـانیـش لێـک بدرێتەوە. ئاشتەوایی و مەسڵەت کـردن، زیاتـر وەکـوو بالانس ڕاگرتن لـە نێوان دوو لایەنـدا دێتە ئەژمار. کەوایە ئەسـاس و بنەمای ئاشتەوایی لە سەر وەدیهاتنـی عەداڵەتە. ئایا تاقم و گرووپ یان کەسـانێک کە زیانیان بە خەڵک گەیاندووە، توندوتیژی و زۆر جار ناعەداڵەتییان دەرحەق بە خەڵک بە کار هێناوە، دەبێ سـزا بدرێن؟ ئەو سزادانە چۆن جێبەجێ دەکرێ؟ سنووری نێوان تـاوان و بێگوناهی لە کوێیە؟ ئایا تەنیا ئەو کەسـانە دەبێ سـزا بدرێن کە دەستیان بە خوێنی خەڵک سـوورە یان ئەو کەسانەی سیخوڕی و موخبیرییان بۆ دەسەڵات کردووە، ئەوانیـش دەگرێتەوە؟ ئایا دەکرێ لێبوردەیی وەکوو بڕاردەیەک سـەیر بکـرێ؟ بیر و ڕای گشـتیی خەڵک لە سـەر ئـەو لێبوردەییيە چۆن دەبێ؟ خودی دەسـتەواژەی ئاشتەوایی (مەسـڵەت کردن) خۆی لـە خۆیدا جێگای باس و گەنگەشـەیە بەو واتایـە کە زۆر جار لێبوردەیی شوێندانەریی هەبووە.

ئەو بابەتە لە سـەر بنەمای ئاشـتەوایی یـان مەسـڵەت کـردن «lihevhatinê» یان بـە ئینگلیسـی «reconciliation» دارێژراوە، کـە لـە زانسـتی سیاسـەت و پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکانـدا گرینگیـی تایبەتی خۆی هەیە. مەسـڵەت کردن هەر لـە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانیشدا بەم شێوەیە پێناسە دەکرێ. مەسڵەت کردن لـە کولتـووری کۆنی کـورددا وەکوو دەسـتەواژە لە کاتی ژن هەڵگرتن یان کچ ڕەدوو کەوتندا کاری پێ دەکـرا، یانی کاتێک عەمەلی ژن هەڵگرتن ڕوویدەدا، بنەماڵەی پیاوەکە دەستەیەکیان کەیخـودا دەنـاردە ماڵی ژن یا کچەکـە بۆ مەسـڵەت کردن و دوای جارێک یان چەندین جار گفتوگۆ و ئاخافتنی دوولایەنە، لە سەر هێندێک خاڵ وەکوو مەرج پێکدەهاتن و مەسـڵەت دەکرا.

> ئەوەی ڕاستی بێ مێژووی بەکرێگیراوی لە سەردەمی مۆدێرندا لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان دەگەڕێتەوە سەردەمی بزووتنەوەی سمایل ئاغای سمکۆ، ئەو کاتەی حکوومەتی پاشایەتی لە ئێران بۆ ئەوەی بتوانێ دەنگوباسی ناوچەی ژێر دەستی سمایل ئاغا بزانێ

ئیدی لە دوای ئەو مەسـڵەتە دوژمنایەتی لە نێوان بنەماڵە، تایفە و عەشیرەتەکاندا نەدەما و پەیوەندییەکان ئاسایی دەبوونەوە. مەسڵەت کردن هـەر بەو پێودانگە بـە قۆناغی بەر لە سـوڵح یان ئاشـتی لە زانسـتی سیاسەت و پەیوەندییە نێـو دەوڵەتییەکاندا دێتە ئەژمار، بەو مانایە کە مەسڵەت کردن بنەمای ئەسڵی و بنچینەیی ئاشـتییە. Reconciliation لە ئەساسـدا دەستەواژەیەکی ئایینیيە و لە دینی مەسـیحییەتەوە وەرگیراوە. ئەو دەستەواژەیە شی دەکاتەوە چۆن ئاشتەوایی لە نێوان خوا و

مرۆڤدا ئیمکانی هەیە؟.
ئاتلە سۆممێرفێلت (Atle Sommerfeldt)
گــەورە ئۆســقۆفی نۆروێــژی پێــی وایە ئەو دەســتەواژەیە لە دەیــەی نــەوەددا لە باری ماناییەوە گۆڕانی گەورەی بە ســەردا هاتووە، یانی لەو کۆمەڵگایانەدا کە کێشــەی سیاسی و کۆمەڵایەتــی، بەرۆکــی پێ گرتبــوون، بە مەبەســتی هێــور کردنــەوەی کۆمەڵگاکان و وانین لە دوارۆژێکی ڕوون بەکار هاتووە (Som-merfeldt, 2005:133). بەم پێیە ئاشــتەوایی، دەستەواژەیەکی مۆدێرنە لە دونیای سیاسەتدا. ئاشتەوایی دەکرێ بەم شێوەیەش تاریف بکرێ: دوژمنانی پێشــوو ڕێگاچارەیــەک بۆ کۆتایی هێنان بە کێشــەکانیان دەبیننــەوە و تەبایی و پێکەوەژیان هەڵدەبژێــرن (Sommerfeldt, 2005:135). بە شــێوەیەکی گشتی ئاشتەوایی پرۆسەیەکە کە لەودا لایەنە ناتەباکان، کێشە و ململانێیــەکان وەلا دەنێن و پەیوەندییەکانیان ئاســایی دەکەنــەوە و توندوتیــژی بەرامبەر بەکدی بەکار ناهێنن (Ramsbotham, Wood-house & Miall, 2016: 286). بەڵام ئاشتەوایی چــۆن دێتــە دی؟ ئایا جیاوازیــی فەرهەنگی دەتوانێ کاریگەریی هەبێ بە ســەر پرۆســەی ئاشتەواییدا؟ کاتێک لە نێوان زاڵم و مەزلوومدا عەداڵــەت مســۆگەر دەبێ، ئەوە ئاشــتەوایی هاتۆتــە دی؟ یان کاتێک تاوانبارانی شــەڕ بە ســزای کردەوەکانی خۆیــان دەگەن؟ دەکرێ ئاشتەوایی بە«قووت دانی حەبێکی تاڵ» تەعبیر بکەین؟ خاوەن ڕایان لە ســەر هەر یەک لەو پرســیارانە بابەتگەلێکی زۆریان نووسیوە بەڵام ئەوەی بەگشتی لە پەیوەندی دەگەڵ پرۆسەی ئاشتەواییدا دەبێ لەبەرچاوبگیرێن، بریتییە لە چوار قۆناغ. بۆ ئەوەی بە ئاشــتیی ڕاستەقینە بگەین دەبێ ســەرەتا مەســەلەت بکەین و ئەو گرینگەش پێویستی بە جێبەجێ کردنی یەک لە دوای یەکی ئەو قۆناغانەیە:

١ قەبووڵ کردنــی وەزعییەتی مەوجوود (status quo)

٢ دانیشــتن و تێکگەیشــتنی نێــوان لایەنەکان.

٣ ســازان لەســەر ئەو خاڵانەی ماکەی دژایەتییان لێ ســاز بووە یان دروست کردنی پردێک لە نێوان تێبینییە جۆراوجۆرەکان.

٤ ئاشــتی لە نێوان دژمنانی پێشــوودا. (Ramsbotham et al. , 2016:288)

خاڵی یەکەم قەبــووڵ کردنی وەزعییەتی مەوجوودە، زیاتــر وەک بژاردەیەکی نیگاتیف دەچــێ، هەر دەڵێی مرۆڤ هیــچ بژاردەیەکی دیکــەی لەبــەر دەم نییە و قەبــووڵ کردنی ئــەو بارودۆخە بە بەخــت و ئیقباڵییەوە گرێ دراوە، بەڵام ئەوە ڕاستییەکی حاشا هەڵنەگرە و ئەو کەســانەی خوازیاری ئاشتیی ڕاستەقینە و نەمانی شــەڕن، دەبێ ســەرەتا وەزعییەتی مەوجوود قەبــووڵ بکەن. دەبــێ دان بەوەدا بنێن کە لە شــەڕ و کێشــەدان و درێژەدانی ئــەو بارودۆخە غەیری زیــان هیچی دیکەی لێ ناکەوێتــەوە. ئەگەر بمانهەوێ ئەو بەشــە دەگەڵ دیاردەی بەکرێگیراودا هەڵسەنگێنین، ئاســاییە دەبێ قەبوڵی کەین ئێمە دیاردەی بەکرێگیراومــان هەبــووە و خەڵکێک زیانیان بەرکەوتووە و دەبێ چارەسەری بۆ بدۆزینەوە.

قۆناغــی دووهــەم باســی ئەوەیــە هەتا دانیشتن و لێک تێگەیشتن لە نێوان لایەنەکان ڕوونــەدا، ئەوا ئاشــتیی ڕاســتەقینە مەحاڵە دەســتەبەر بکرێ. دەبێ لایەنەکان داخوازی و ئیدیعاکانیــان بێننە بەر بــاس و گفتگۆیان لە ســەر بکرێ. ئەو داخوازییانــە دەبێ بەراوەرد بکرێن، خاڵی هاوبەشیان بۆ پێکەوە سازان تێدا بدیترێتــەوە، ئەگینا بە ڕەخنــە لێک گرتن و دیتنەوەی جیاوازییەکان، کێشەکان چارەسەر نابن. دە قۆناغی ســێهەمدا کە باســمان کرد دروست کردنی پردێک دەتوانێ جیاوازییەکان لێک گــرێ بــدا و لێــک نزیکبوونەوەیەکی واقیعــی بێتە ئاراوە. لێرەدا ئێمە دەرگایەک بە ڕووی یەکتــردا دەکەینەوە، دەرەتان و ئیمکان دەدەین بــە یەکتر. لە قۆناغی چوارەمدا ئیدی

دوژمنایەتیی پێشـــوو وەلا دەنرێ و کەشێکی عاتیفـــی و دەلاقەیەکـــی نوێ بـــەرەو داهاتوو دەخوڵقێ. (Pankhurst,1998)

بەکارهێنانی میکانیزمـــی حکوومی لە دوای شەڕ

بۆ گەیشـــتن بە قۆناغی چوارەم واتە ئاشتیی ڕاســـتەقینە، دەکرێ حکوومەتەکان کەڵک لە میکانیزمـــی جۆراوجۆر وەرگـــرن. پێکهێنانی کۆمیسیۆن بۆ دۆزینەوەی حەقیقەت یەکێک لەو کەرەســـتانەیە کە دەتوانێ دەوری بەرچاو بگێڕێ. لەو پرۆســـەیەدا گێڕانەوە و شـــایەتی دان بنەمای ئەو ڕەوتە پێکدێنێ. لە ڕاســـتیدا کۆمیســـیۆن لـــە پەیوەندی دەگـــەڵ ئاکاری بەکرێگیـــراوەکان لـــە دەورانـــی حکوومەتی پێشـــوودا، داوا لـــە خەڵـــک دەکا بێـــن و شـــکایەتەکانیان تۆمـــار بکەن، بەم شـــێوەیە ئەو کەســـانەی زەرەرمەند بوون و زیانیان بەر کەوتووە دێن و شایەتی دەدەن و بەسەرهاتی خۆیـــان دەگێرنەوە، ئەو ڕەوتە دەبێ لەوپەڕی سەداقەت، ئاوەڵایی وشەفافییەتدا بگێڕدرێتەوە. بە سەداقەتەوە یانی ڕووداوەکان چۆن بوون بە بێ کەم و زیاد کردن وەک خۆی باس بکرێن. بە ئاوەڵایی مەبەست ئەوەیە ڕەگەز، کولتووری نەشیاو و کۆمەڵگا، نەبن بە بەربەست بۆ ئەوەی بـــۆ وێنە ژنێک نەتوانێ باس لە دەســـدرێژی جیســـنی بکا کە لە لایان تاوانبارێک کراوەتە ســـەری و بەم شـــێوەیە ســـەرپۆش لە سەر ڕاســـتییەکان دابندرێ و دیـــزە بەدەر خوونە بکرێن. (Barash & Webel, 2018: 603).

ئافریقای باشوور

ئافریقای باشـــوور یەکێک لـــەو وڵاتانەیە کە لە دوای ڕێژیمی ئاپارتاید و هاتنەســـەرکاری نێلســـۆن ماندێلـــلا وەک ســـەرۆک کۆمـــار، کۆمیســـیۆنی دۆزینەوەی حەقیقەتی دروست کرد. لە ڕاستیدا بە کارهێنانی ئەو کۆمیسیۆنە لە لایـــان حکوومەتی ماندێلـــلاوە، لە نەوعی خۆیدا بێ وێنەیە.

ئاپارتاید بە مانای جیاکردنەوە و هەڵاواردنە و کاتێـــک لە حکوومـــەت و سیاســـەتدا بە کاردێ، بە هـــەڵاواردن و جیاوازیی ڕەگەزی وێنـــا دەکرێ. ئاپارتاید لە ئەفریقای باشـــوور یەکێک لە وەحشیانەترین شێوەکانی ڕاسیزم بوو کە لە لایان کەمینەی ســـپی پێســـتەوە بەســـەر زۆرینەی ڕەش پێســـتی ئەو وڵاتەدا ســـپا. بۆ ماوەی نزیک بە نیو ســـەدە خەڵکی ڕەش پێســـت، لە لایان ســـپی پێستەکانەوە، لە شـــوێنی ژیانیان دەگوێزرانەوە و کۆچیان پـــێ دەکرا. حەقی خوێندن، نووســـین و کار کردنیان لێ زەوت کرابوو. نێلسـۆن ماندێللا کە دژبـــەری نیزامی ئاپارتاید بـــوو، بە هۆی چالاکییەکانی لەو بوارەدا بۆ ماوەی ٢٨ ســـاڵ زیندانی کرا، بەڵام دوای ئازادبوونیشی، دیسان دەســـتی کردەوە بە خەبات و دوای یەکساڵ، بوو بە ســـەرۆک کۆماری ئـــەو وڵاتە. هەر لە دوای هاتنە ســـەر کاری، دەستی کرد بە ساز کردنی کۆمیســـیۆنی دۆزینەوەی حەقیقەت، بە مەبەســـتی مەســـلەحەت کردن و ئاشتەوایی لەو وڵاتە لە نێوان ڕەش پێســـتەکان و سپی پێستەکاندا. (Barash & Webel, 2018: 604)

ئامانجی ئەو کۆمیسیۆنە چەند ڕەهەندی بوو. لـــە پلەی یەکەمـــدا کۆکردنەوەی بەڵگە لە ســـەر ئەو بەسەرهاتانەی کە ڕوویانداوە، لە پلەی دووهەمدا کەڵک وەرگرتن لە ئەزموونی ئەو کەســـانە کە وەک قوربانی لە ڕووداوەکاندا بوون، هەتـــا ئەو ڕووداوانە لە زەینی جەمعیی خەڵکدا بمێنێتەوە و ببنە دەرس و سەرمەشق بۆ داهاتوو. لە لایەکی دیکەوە کومیسیۆن پێی وا بوو گێڕانـــەوەی ڕووداوەکان، باری خەم و ئازارەکان لەسەر قوربانییەکان سووک دەکا و بەم شێوەیە ئازارەکان لە نێو هەمووو کۆمەڵگادا بەش کراون. کومیســـیۆنی لەم شـــێوەیە، لە زۆر وڵاتـــی دونیادا پێکهاتـــوون و لە زۆربەی ئەو وڵاتانەش نیشانی داوە ئەنجامەکانی باش بوون و دەشێ کاریان پێ بکرێ.

کاری ئەو کۆمیسیۆنە بەم جۆرە بوو کە قوربانی دەهات و بەسەرهاتێکی ڕاستەقینەی دەگێڕایەوە، لەم پەیوەندییەدا تاوانباری ڕووداوەکەش ئەگەر لە ژیاندا مابا بانگهێشت دەکرا. ئەو دوو لایەنە بەرامبەر یەکدی دادەنران و وتووێژیان دەکرد، قوربانی باسی لە تاوانەکە دەکرد و تاوانبارەکەش دانی بە گوناهی خۆیدا دەنا. ئەو دیمانەگەلە تۆمار دەکران و لە نیهایەتدا تاوانبار و قوربانی وێکرا ئاشت دەبوونەوە و ڕابردوویان لە بیر دەبردەوە. بە بێ ئەوەی تاوانبار بە سزای تاوانی خۆی بگا یان قەرەبووی بکاتەوە. کۆمیسیۆن توانی زیاتر لە ١٦٠٠٠ دیمانە تۆمار بکا کە لەواندا بۆ وێنە جیرانی سپی پێست، بێ حورمەتیی بە جیرانی ڕەش پێستی خۆی کردووە، منداڵی ڕەش پێست، نراوەتە بەر کاری زۆرەملێ، ژن دەستدرێژیی سێکسیی کراوەتە سەر، لە مەکتەب و قوتابخانەکاندا، هەڵاواردنی سیستماتیک ئەنجام دراوە و ڕەش پێستەکان لە زێدی دایک و بابی خۆیان دوور خراونەتەوە و. ..

گومان لەوەدا نییە کە ئافریقای باشوور بەم شێوەیە ڕێگای خۆی بۆ ڕووبەڕوو بوونەوە دەگەڵ ڕابردووی خۆی هەموار کرد، بەڵام ئەو کۆمیسیۆنە بەر لە هەموو شت، جەختی لە سەربیستنی حەقیقەت بوو هەتا گەیشتن بە عەدالەت. دوابەدوای ئەوەی کۆمیسیۆن کارەکانی خۆی تەواو کرد بەرەورووی ڕەخنەی زۆر توند بۆوە، ئێستاشی دەگەڵ بێ ڕەخنەی زۆر هاتۆتەوە سەر شێوەی کاری کۆمیسیۆنەکە. دەوڵەتی ماندێلا و هاوکارانیان لە کۆمیسیۆن پێیان وابوو زانینی ڕاستییەکان و کەشفی حەقیقەت، ئاشتی بە دووی خۆیدا دێنێ. بەڵام وەک گۆڵپن دەڵێ: تۆ بزانی ئەو هەموو کارەساتە ڕوویداوە و کەسانێک تێیدا تاوانبارن و کەسانێک قوربانین، بەڵام بە بێ ئەوەی تاوانبار باجێک بۆ کردەوەی خۆی بدا هەروا عەفووی بکەی، دەتوانێ زۆر بە هاسانی تووڕەیی و دژکردەوەی وەک تۆڵەی لە نێو کۆمەڵگادا لێ بکەوێتەوە. دەرد و ئازاری ئاپارتاید بیسترا و دەبیستریٔ، زۆر کەس ئێستاش لە ئافریقا چاوەڕوانن تاوانباران لە پرۆسەیەکی عادڵانەدا بە سزای تاوانەکانیان بگەن. (Gloppen, 2009:9-10)

Vergangenheitsbewältigung لە ئاڵمان

لە نێوان هەموو ئەو ئەزموونانەی لە سەر مەسەلەت کردن لە دونیای سیاسەت و بەتایبەت شەڕدا لە بەر دەست هەیە، ئەزموونی وڵاتی ئاڵمان لە دوای شەڕی دووهەمی جیهانی زۆر جیاوازە. Vergangenheitsbewältigung کە وشەیەکی ئاڵمانییە بە مانای ڕووبەڕووبوونەوە دەگەڵ ڕابردووە. ئەو دەستەواژەیە لە ئەساسدا لە دوو بەش پێکهاتووە لە «ڕابردوو» و «خۆ دیتنەوە تێیدا». ئەگەر بمانهەوێ کارکردی ئەو وشەیە لە باری ماناییەوە لە پرۆسەی ئاشتەواییدا وێنا بکەین، دەتوانین بڵێین، فێر بوونی چۆنییەتیی ژیان دەگەڵ ئەو کارەساتانەی لە ڕابردوودا ڕوویان داوە.

> بۆ گەیشتن بە قوناغی چوارەم واتە ئاشتیی ڕاستەقینە، دەکرێ حکوومەتەکان کەڵک لە میکانیزمی جۆراوجۆر وەرگرن. پێکهێنانی کۆمیسیۆن بۆ دۆزینەوەی حەقیقەت یەکێک لەو کەرەستانەیە کە دەتوانێ دەوری بەرچاو بگێڕێ

سانتایانا فیلسووفی ئیسپانیایی دەڵێ: ئەو کەسانەی دەرس لە مێژوو وەرناگرن، محکوومن بەوەی دیسان هەڵەکانیان دووپات کەنەوە. بە ئیلهام وەرگرتن لەو وتەیە، ئاڵمان مەجبوور بوو دەگەڵ هۆلۆکاست و ڕاستییەکانی شەڕی دووهەمی جیهانی ڕووبەڕوو بێتەوە. لە دوای شەڕی دووهەمی جیهانی، ئاڵمان حەشیمەتێکی لەسەر دەست

ماوە کە بەشی زۆریان تاوانبار بوون یانی بە پێچەوانەی ئافریقای باشوور کە دوو لایەنی تاوانبار و قوربانیی تێدابوو و مەجبور بوون دەگەڵ یەک بژین، ئەوا لە ئاڵمان یەک لایەن هەبوو کە بەشی زۆری تاوانبار بوون و مەجبوور بوون دەگەڵ ڕابردووی خۆیان ئاشت بنەوە. ئەو تاوانبارانە بەشێکیان خەڵکی مەدەنی بوون، بۆ ئەوەی ئەو خەڵکە پێ لە هەڵەکانی خۆیان بنێن و بزانن چیبان کردووە، هەم کلیسای کاتۆلیک و هەم پرۆتێستان لەو وڵاتە، ڕۆڵێکی بەرچاویان گێڕا. ئەو پرۆسەیە هەر بە دانپێدانان و ناسینی هەڵە تەواو نەبوو، بەڵکوو لە دوای شەڕی دووهەمی جیهانی هەتا ئێستا بەردەوام بووە. لە ڕێگای ڕاهێنان، خوێندنەوە، شەفافییەت و ڕاستوێژی، سەردانی ئوردوگاکانی کاری ئێجباری و ئەو کوورانەی لە لایان حکوومەتی نازییەوە بۆ سووتاندنی مرۆڤ کەڵکیان لێ وەرگیرابوو. ئەوانە هەر یەکە و بەشێکن لەو پرۆسەیە و ئامانجیان ئەوەیە بە تایبەتی جیلی نوێی ئاڵمان و بە گشتی خەڵکی وڵاتەکە دەرس لە ڕابردوو وەرگرن و بزانن کە لە ڕابردوودا چۆنیان ناحەقی بە دژی دیتران کردووە. یەکێک لە کارە گرینگەکانی دیکەی وڵاتی ئاڵمان بۆ مەسەڵەت کردن دەگەڵ قوربانیان دانی غەرامەت بە جوولەکەکان و وڵاتی ئیسرائیل بوو.

لە ٧ی دێسامبەری ساڵی ١٩٧٠دا، بیست و پێنج ساڵ دوای شەڕی دووهەمی جیهانی، ویلی برانت(ڕاوێژکاری گشتی) یان سەدری ئەعزەمی وڵاتی ئاڵمان بۆ نوێ کردنەوەی دۆستایەتی سەردانی وەرسای وڵاتی لەهێستان(پۆلۆنیا)ی کرد. لەهێستان لە شەڕی دووهەمی جیهانیدا زیانی بەرچاوی بەرکەوتبوو، برانت لەو سەفەرەدا زۆر خاکەڕایانە لە بەر دەم ئێلیمانی قارەمانانی گیتوو چۆکی دادا و چەند خولەک لەم حاڵەتەدا مایەوە.

> **ئافریقای باشوور یەکێک لەو وڵاتانەیە کە لە دوای ڕێژیمی ئاپارتاید و هاتنەسەرکاری نێلسۆن ماندێلا وەک سەرۆک کۆمار، کۆمیسیۆنی دۆزینەوەی حەقیقەتی دروست کرد**

هەرچەند ئەو خۆی یەکێک لە دژبەرانی هیتلێر بوو بەڵام ئەو کردەوەیەی برانت، وەکوو کەسی یەکەمی وڵاتی ئاڵمان لەو سەردەمەدا، زۆر جێی بایەخ بوو و وەکوو ڕووداوێکی مێژوویی سەیر دەکرێ. کردەوەی برانت، لە هەر دووک وڵاتی لەهێستان و ئاڵمان، لە لایەن بەشێک لە خەڵکەوە ڕەخنەی هاتەوە سەر. زۆر کەسیش پێیان باش بوو و بە گرینگیان دەزانی. برانت وەکوو نوێنەری خەڵکی ئاڵمان نیشانی دا ئەو وڵاتە ئاشتیی ڕاستەقینەی دەوێ و بە شەهامەتەوە دەتوانێ دان بە هەڵە و تاواکانی خۆیدا بنێ. برانت ساڵێک دوایە لە ئۆسلۆ خەڵاتی نۆبێلی ئاشتیی وەرگرت. (Barash & Webel, 2018: 606)

ژاپۆن–کوشتاری نانجینگ

ژاپۆن لە مەسەڵەت کردن و ڕووبەڕوو بوونەوە دەگەڵ ڕابردووی خۆیدا سیاسەتی حاشا کردنی هەڵبژاردووە. لە شەڕی نێوان ژاپۆن و چیندا، شیمانە دەکرێ سێسەدهەزار کەس لە خەڵکی سیڤیلی چینی، بە دەستی ژاپۆنییەکان کوژراون و بیست هەزار بۆ هەشتا هەزار ژنیش دەستدرێژیی سێکسییان کراوەتە سەر. ئەو ڕووداوانە لە نانجینگی وڵاتی چین و لە دوای ١٣ی دێسامبەری ١٩٣٧ لە ماوەی ٦ حەوتوودا ڕوویان داوە. وڵاتی ژاپۆن ئێستاشی دەگەڵ بێ ئەو تاوانانەی وەئەستۆ نەگرتووە و بەردەوام لە دیفاعی مەشروع بۆ بەرپەرچدانەوەی ئەو ئیدعایانە کەڵک وەردەگرێ. بەڵگە و سەنەدی

زۆر ئاشـــکرا لەبەر دەستن کە نیشان دەدەن ژاپۆن جیناياتی شـــەڕی ئەنجام داوە، لەوانە ئەو منداڵانەی لە دوای دەستدرێژیی سێکسی بۆ ســـەر ژنە چینییەکان هاتوونەتە دونیا، لە تێســـتی دی ئێن ئەی دا، ڕەگەزی ژاپۆنییان هەیـــە، ئینجـــا گەواهـــی دان و دانپێدانانی سەربازانی ژاپۆنی کە دیمانەیان دەگەڵ کراوە، هەم دیمانەی قوربانییەکانیش ئەو ڕاستییانە دەسەلمێنن. بەڵام ژاپۆن یەکەم ئەو ڕێژەیەی بۆ قوربانییەکان قەبـــووڵ نییە و ئیدیعا دەکا قوربانییەکان لە مابەینی ســـەد و دووســـەد هـــەزار کـــەس دان و ئینجا دەســـتدرێژیی سێکســـیش ئەنجام نەدراوە و هەرچی هەبووە لەو شـــەڕەدا دیفاعی مەشرووع لە سەرووەریی ژاپۆن بووە.

ئاکامی بابەت

ئەزموونی ئافریقا تەنیا بیســـتن و بە ڕاپۆرت کردنی تاوانـــەکان بوون، ئەزموونـــی ئاڵمان دەرس وەرگرتن لە ڕابردوو و ئاشـــت بوونەوە دەگەڵ مێژوو بوو. بەڵام ژاپۆن حاشا لێ کردن و پشتگوێ خســـتن بوو. بە بڕوای من کورد بـــۆ ڕووبەڕوو بوونەوە دەگـــەڵ بەکرێگیراو لە داهاتوودا، بە گوێرەی باروودۆخ دەتوانێ سوود لە ئەزموونی وڵاتانی دیکەش وەرگرێ.

*. ئەو بابەتەم لە خولی کارناســـیی شـــەڕ و ئاشتیدا لە ئۆسلۆ بە زمانی نۆروێژی نووسیوە و ئێســـتا بە هێندێک وردەکارییەوە بە زمانی کوردی بڵاوی دەکەمەوە.

سەرچاوە نۆروێژی و ئینگلیسییەکان:

• Barash, David P. & Charles P. Webel, 2018: Peace and Conflict Studies, 4th edition, Chapman University, University of New York in Prague, kapittel 22

• Gloppen, Siri, 2009: 'Sør-Afrikas sannhetskommisjon – Et internasjonalt ideal?', i FN magasinet, Årgang 3, Nr. 1, side 8-11 (kompendium)

• https://www. dictionary. com/browse/atonement

• Pankhurst, D. (1998) Issues of justice and reconciliation in complex political emergencies. Paper given at the British International Studies Association annual conference, Leeds, December. I boka Contemporary Conflict Resolution, Ramsbotham, Oliver; Tom Woodhouse & Hugh Miall, 2016, side287.

• Ramsbotham, Oliver; Tom Woodhouse & Hugh Miall, 2016: Contemporary Conflict Resolution, 4th edition, Polity Press, kapittel 10.

• Skaar, Elin, 2009: 'Lang veg mot fred og forsoning' i FN-magasinet, Årgang 3, Nr. 1, side 4-7 (kompendium)

• Sommerfeldt, Atle, 2005: 'Ingen snarvei til forsoning', i Heidrun Sørlie Røhr (red.), 2005: Dialog - Mer enn ord. Jubileumsskrift for Nansen Dialog: 1995-2005, Lillehammer: Nansenskolen, side 133-157 (kompendium)

سەرچاوە فارسی و کوردییەکان:

• طباطبایی، محمد حســین. تفسیر المیزان، جلد ٢، دفتر انتشارات اسـلامی، اینترنت، صفحە ٣٨٤-٣٨٣، دانلود شـده از: https://fa. alkawthartv. com/news/143339

• محمـد، ڕ. هـاوار. ١٩٩٥، سـمکۆ (سـمایل ئاغای شـکاک) و بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد، چاپی یەکەم، ستۆکهۆڵم

• هەمبانە بۆرینە، هەژار موکریانی، نوســخەی ئاناڵین بۆ ئاندرۆید، گەڕان لە وشەی بەکرێگیراو

نعلْ معکوس و خفیه می‌رانی

مصطفی آبیار

”

پس از انتشار شماره ۵۴ فصلنامه تیشک که مباحث مربوط به اسلام سیاسی را در برگرفته بود، گروههای سیاسی اسلامی و نویسندگان نزدیک به این گروهها، مقالاتی را در نقد مقالات تیشک منتشر کردند. با توجه به اصول دیالوگ، یکی از آن مقالات که در نقد مقاله آقای رزگار موکری منتشر شده بود، بنا به درخواست نویسنده مقاله، در این شماره تیشک بازنشر میگردد. گردانندگان تیشک براین باورند که دیالوگ راهی برای خروج از بن‌بست‌های فکری، سیاسی و اجتماعی است و تیشک تریبونی برای دیالوگ با دیگری است.

“

در شماره‌ی ۵۴ مجله تیشک که مقالاتی پیرامون اسلام سیاسی نگاشته شده است، پنج مقاله اختصاصا به موضوع کاکه احمد مفتی‌زاده و مکتب قرآن پرداخته‌اند. مقاله‌ی نخست، نوشته‌ی معروف کعبی، به نقد و تحلیل کتاب آخرین مفتی سرزمین کردستان نوشته‌ی علی عزتیار پرداخته و در تلاش است تا برخی از روایت‌های تاریخی عزتیار را نقد کند و روایت‌هایی جایگزین را مطرح کند. مقاله‌ی دوم نوشته‌ی رزگار مکری است که به آن خواهیم پرداخت. مقاله‌ی سوم نوشته‌ی ولات زاگروس عمدتا گزینشی یک طرفه با نقل‌های تقطیعی از کتاب «جفای جمهوری اسلامی به احمد مفتی‌زاده» نوشته‌ی محسن کدیور است. در پایان نیز مطالبی کلی را از نگاهی بیرونی در مورد حرکت مکتب قرآن پس از رهبر آن بیان می‌کند. مقاله‌ی بعدی که نوشته‌ی آقای سیروان کرماشانی است خالی از هر نوع روش درست تحقیق و تحلیل است و حاوی بیشترین تحریفات تاریخی و افتراهای ناروا و خوانش‌های غیرمعرفتی به نسبت مفتی‌زاده و پیروان اوست با این اوصاف نوشته‌ی او فاقد ارزش بررسی و نقد است. آخرین مقاله نیز ترجمه‌ی فصلی از کتاب علی عزتیار با عنوان انقلاب، کوردستان و حرکت مکتب قرآن است. مطلب عزتیار گرچه حاوی نکاتی درخور توجه و ارزشمند است اما متاسفانه مجله با اضافه کردن سه صفحه مقدمه دوباره به تکرار همان مطالب پیشین و مواضع جهتدار می‌پردازد. در نبود روایت تاریخی غیر چپ و سکوت عامدانه مکتب قرآن، میدانی برای تاخت و تاز کسانی فراهم آمده است که چون برنامه‌ای برای حال و آینده ندارند تمام تلاششان متمرکز بر گذشته است تا تاریخ حزبی را به جای تاریخ ملی جایگزین کنند و از طریق هویت تاریخی سعی کنند خود را بازسازی کرده و جذب عضو کنند، در حالی که غافلند در زمین چه کسی بازی می‌کنند.

در اینجا به بررسی مقاله آقای رزگار مکری (از این پس در متن ایشان را به عنوان نگارنده ذکر می کنیم) می‌پردازیم که سایر مقالات نیز اشتراکات زیادی با این نوشته دارند. ادعای اصلی نگارنده این است که گرچه مکتب قرآن به صورت مستقیم در مقابل گفتمان ناسیونالیستی کوردی قرار نگرفته است اما عناصر گفتمانی مکتب قرآن اجازه‌ی شکل‌گیری یک گفتمان غالب ملی در کردستان را نداد. مکتب قرآن مانع از شکل‌گیری گفتمان غالب ملی‌گرایانه شد، تا این گفتمان غالب ملی توان مقابله با جمهوری اسلامی را در سال‌های انقلاب داشته باشد.

پیش فرض و مدعای نگارنده در مقاله‌ی ۵ صفحه‌ای خود این است که یک گفتمان ملی همدل، منسجم و متحد که دارای هدفی واحد بود در سال‌های انقلاب و در عرصه‌ی سیاست کردستان حضور پر رنگ داشته است. تقابل خوانشی سیاسی از دین با این گفتمان ملی مانع پیروزی این گفتمان در مقابل جمهوری اسلامی شد. این پیش فرض‌ها، مدعاها و نتیجه‌گیری‌ها جای رخنه و نقد دارند و درستی آن‌ها به صورتی جدی مشکوک است.

ادعای نوشته حاضر، با از نظر گذراندن سریع حواث و تاکید بر دال‌های مرکزی، این است که برخلاف تصور ایشان:

۱ گفتمان ملی دارای انسجام، اتحاد و هدفی واحد نبود. کوشش سیاسی احزاب نیز در راستای ایجاد چنین جبهه‌ای قرار

نداشت. در نتیجه صحبت از شکل‌گیری گفتمان غالب ملی احزاب وجهی ندارد.

۲ گفتمان دینی در تقابل با گفتمان ملی قرار نداشت بلکه این گفتمان چپ رادیکال بود که به گفتمان دینی هجوم همه جانبه آورده و دیدگاهی تک روانه داشت.

۳ مکتب قرآن و شخص کاکه احمد نه تنها مانعی برای شکل‌گیری گفتمانی واحد برای احقاق حقوق ملت کورد نبودند بلکه تمام فعالیت و تلاش خود را در راستای شکل‌گیری یکدلی و حرفی واحد در مقابل حکومت مرکزی انجام دادند. در این راه نیز این گفتمان بیشترین مدارا و دگرپذیری را به نسبت سایر احزاب نشان داده است.

۴ گفتمان چپ رادیکال با نادیده‌گیری نقش دین در میان مردم و جامعه کردستان و تلاش برای تقلید و بازتولید نسخه‌های کشورهای کمونیست با برچسب زدن‌های گوناگون و تبلیغات مخرب سبب جبه‌گیری‌ها و تشتت و نتیجتا ضعف گفتمان سیاسی در کردستان شد.

۱

پاییز ۵۷ که انقلاب ایران آغاز شد، شعارهای ناسیونالیستی در تظاهرات چپ‌ها دیده نمی‌شود و هدف اصلی اولیه پیروزی انقلاب و برافتادن شاه و ساواک بود. مفتی‌زاده که بنا بر اراده‌ی مردم و برخلاف میل خودش ناچارا به جریانات انقلاب کشیده شد، در پی آن بود تا در میان سیل و طوفان انقلاب دغدغه‌های ملی و دینی خود را، که در همه‌ی عمرش بدان پایبند بود، تحقق ببخشد. حزب دموکرات که با برافتادن ساواک میدان را برای فعالیت علنی مهیا می‌دید پس از کش و قوس‌هایی با نگرش سوسیالیسم دموکراتیک در بهترین حالت خواهان شکل‌گیری یک دموکراسی فدرال بود. چرایی و چگونگی اینها تقریبا همیشه مبهم بود. چپ رادیکال با آمیزه‌ای از اهداف مبهم و نگاهی به چپ جهانی و ایرانی موجودیت خود را اعلام کرد و گفتمان آن را می‌توان سوسیالیسم انقلابی خواند. نگاه چپ رادیکال به حزب دموکرات، گروهی مدافع بورژوازی بود. چپ معتدل و رادیکال بر سر نفوذ و اداره‌ی سیاسی در برخی مناطق اختلاف داشتند. پشیمانی و تاسف رهبران هر دو حزب که در خاطرات و مصاحبه‌های آن‌ها مشهود است نشانی بر آن خطاهای تاریخی و اختلافات حزبی است.

هرچند چنان که نگارنده نیز مدعی است احزاب کوردستان سکولار بودند اما دست کم یکی از این احزاب گرایش ناسیونالیستی را تَنگ و کم‌بها می دید و سوداهای بلندتری در سر داشت. حزب دموکرات از «خودمختاری برای کردستان» در کنار دموکراسی برای ایران صحبت می‌کرد و آن را دال مرکزی گفتمان سیاسی خویش قرار داده و سال‌ها بر آن پافشاری کرد. هرچند تعریف آن‌ها از «خودمختاری» هیچگاه روشن و معین نبود و ابهام داشت، اما دیگر حزب سکولار با این هدف سر سازگاری نداشت. گفتمان دموکرات گرچه متاثر و مرتبط با حزب توده بود، مارکسیست و آرمان‌های چپ سوسیالیستی در حاشیه آن قرار داشتند. دال مرکزی کومله عملکرد انقلابی در بافتی چریکی بود که گاهی با توجه به منافع حزبی با ناسیونالیست مخلوط میشد و گاهی با جنگ با امپریالیسم. در این میان کانون گفتمان اصلی مرحوم مفتی‌زاده برای دستیابی به حقوق ملت

کورد پافشاری بر نفی تبعیض‌های ملی ـ مذهبی ـ طبقاتی بود.
قرائن تاریخی و تحلیلی نشانگر آن است که گفتمان دموکرات و مفتی‌زاده نقاط مشترک بسیاری در مقابل حکومت مرکزی داشتند و می‌توانستند گفتمانی غالب حول حقوق ملی را شکل دهند. از آنجایی که تا حدودی هر دو اهل گفت و گو و مدارا و قائل به حقی برای دیدگاه‌های مخالف بودند رسیدن به توافق آن‌ها دور از انتظار نبود. اما گفتمان چپ رادیکال از هر فرصتی برای جبران عقب افتادگی‌های سیاسی خود استفاده می‌کرد تا به اهداف خود برسد. از اتهام و ترور و کشتار تا نوشتن قطعنامه‌های مخفیانه به نمایندگی از ملت کورد.
پس از مقاطعی از انقلاب البته چپ معتدل در مورد مواضعش به نسبت مفتی‌زاده کم و بیش از چپ رادیکال تاثیر گرفت و این تاثیرپذیری نقشی منفی در روند ایجاد گفتمان واحد ملی داشت اما هیچگاه در تقابل و تنش شدید قرار نگرفتند. گفتمان چپ رادیکال چنانکه ریشه‌ی دین و آیین را در میان فرهنگ و تاریخ ملت کورد تشخیص نداد، نتوانست اهمیت نگاه ملی و گرایش ناسیونالیستی را نیز درست دریابند. از میان این بازخوانی مشخص می شود که گفتمان واحد ملی تقریبا در هیچ سطحی از تعریف اساسا وجود نداشته است تا کسی در آن ایجاد شکاف کند. تلاشی برای آن وجود نداشت، زیرا اهداف و منافع حزبی بر اهداف و منافع ملی و مردمی ترجیح داشت. این را از خلال قطعنامه ها، اعلامیه ها و نشست‌های بی حاصل می‌توان فهمید. اما نگارنده محترم بدون در میان آوردن عناصر اصلی گفتمانی و وقایع اتفاق افتاده صرفا با برکشیدن عناصر پیرامونی و حاشیه‌ای و آوردن آن‌ها به کانون گفتمان، تحلیلی مغلوط و نادرست به دست می‌دهد.
مفتی زاده در برخورد با احزاب کورد همیشه پایبند اخلاق سیاسی بود و سیاست را نیز رنگ اخلاقی می‌داد اما گفتمان‌های مقابل او سیاست اخلاقی را سرلوحه کار کرده بودند و اخلاق را نیز رنگ سیاست داده بودند. اخلاق را رنگ سیاست زدن سبب نیرنگ و نهایتا ایجاد بی‌اعتمادی می‌شود و راه تعامل را میبندد. و چه چیز بیشتر از بی‌اعتمادی می‌تواند سبب شکل نگرفتن گفتمان واحد سیاسی ملی شود؟

۲

قرار دادن دین و ملیت در تقابل با هم یک اشتباه منطقی است. همه‌ی انسان‌ها جبرا و متقدما دارای ملیتی هستند اما با اختیار و متأخرا می‌توانند دینی را برگزینند یا نه. تقدم و حب ملیت یک ویژگی فطری و انسانی است و عضویت در هیچ ملتی نشان فخر و برتری نیست. این سخن که با ملی‌گرا بودن نمی‌توان دیندار بود و یا بالعکس ناشی از فهم سطحی هر دو مسئله است. هر دو قضیه جنبه‌هایی از هویت هر فرد هستند. دین می‌تواند علاوه بر کارکرد هویتی کارکرد معرفتی و نجاتبخشی اخروی نیز داشته باشد. ناسیونالیسم بیشترین کارکردش از جنبه‌ی حقوقی است. دین حتی می‌تواند یاریگر جنبه‌ی حقوقی ناسیونالیسم باشد. ممکن است این سوال پیش بیاید که در دوراهی ترجیح منافع ملی و دینی کدام مقدم است؟ پاسخ آنکه مغالطه موجودسازی نباید ما را از انسان غافل کند. آنچه اهمیت دارد انسان انضمامی است که هم دین و هم ملت با آن معنا

می‌یابند. بنابراین ترجیح بر منافع اکثریت انسانی است که دین و ملت با آن‌ها معنا بخش است. باری نوشته حاضر در پی پرداختن فلسفی ـ اجتماعی ـ اخلاقی به این قضیه نیست و در جایی دیگر کم و بیش توضیح داده شده است.

گفتمان دینی کوردستان (در راس آن مکتب قرآن) نه تنها حاوی عناصر ضدملی و ضدگفتمان ملی نبود بلکه سرشار از عناصر و دال‌هایی است که دلالت بر دغدغه‌های ملی دارند. البته مسلم است که کاکه احمد خوانش خاص خود را از مسئله‌ی ملیت و مشکلات تاریخی کورد داشته است (و این حق هر کسی است)، که در جای دیگر کم و بیش به آن پرداخته ایم، اما این خوانش هیچ منافاتی با صرف ناسیونالیسم کوردی نداشت و ندارد. اگر احزاب کوردی با او از در مخالف درآمدند مسئله آن‌ها ملت کورد نبود، بلکه با صرف دیانت مشکل داشتند و آن را ارتجاع قلمداد می‌کردند.

نگارنده محترم آن همه تاکید، پافشاری و تلاش بی‌وقفه کاکه احمد را که در قالب طرح رفع ستم ملی ـ مذهبی ـ طبقاتی انجام گرفت نادیده می‌گیرد تا بدون هیچ دلیلی به تکرار تهمت نخنما و مسخره «پیشمرگان دولتی (مسلمان)» بپردازد. نادیده گرفتن همین دال مرکزی توسط نگارنده موجب تحلیل نادرست از هدف تاسیس «شمس»، همان پیگری حقوق ملی ـ مذهبی ـ طبقاتی در قالب طرح و تشکلی مقطعی، می‌شود.

این گفتمان چپ رادیکال بود که مفتی‌زاده و حقوق ملی کورد را قربانی دیدگاه‌های سیاسی و خشونت‌طلبانه خود کرد و مانع اصلی هر نوع مذاکره و گفت و گو میشد. کاکه احمد هر چه در توان داشته است در مقاطع مختلف از سرمایه‌ی شخصیتی ـ اجتماعی ـ سیاسی خود برای نزدیک کردن گفتمان‌های گوناگون و طرح آن‌ها در قالب یک گفتمان اصلی و غالب انجام داده است. اما متاسفانه برخوردی که با او شد طرد کردن و بایکوت کردن و پاسخ ندادن به دعوت‌هایش بود نه همجواری و تعامل و احترام متقابل.

> «چپ معتدل در مورد مواضعش به نسبت مفتی‌زاده کم و بیش از چپ رادیکال تاثیر گرفت و این تاثیرپذیری نقشی منفی در روند ایجاد گفتمان واحد ملی داشت اما هیچگاه در تقابل و تنش شدید قرار نگرفتند»

تلاش برای ترور مفتی‌زاده و برادرش و کشته شدن تعدادی از هواداران او ستیز چپ رادیکال با مفتی‌زاده را به اوج رساند. اینجاست که جدایی و شکاف میان این دو گفتمان که از همان ماههای اول انقلاب آغاز شده بود، بسیار عمیق و پر ناشدنی می‌شود و مفتی‌زاده برای جلوگیری از جنگ و برادرکشی (جالب است که کماکان آن‌ها را از جهت کورد بودنشان برادر خود می‌داند) مجبور به ترک زادگاهش و هجرت همراه با جمعی از شاگردانش به سمت کرماشان می‌شود. مفتی‌زاده حتی به اولیای دم هواداران کشته شده‌اش اجازه نداد که در دادگاه حکومت مرکزی از افراد کومله شکایت کنند. در تمام این مواضع اگر گفتمان مقابل اندکی از تندروی‌ها و خشونت‌گرایی خود می‌کاست امید ایجاد گفتمانی واحد، منسجم، همدل و با یک هدف واحد همراه با اهداف فرعی هر یک از گفتمان‌ها همچنان باقی بود، اما دریغا

که چنین نکرد.
مفتی‌زاده کسی نبود در پی گرفتن مقام و منافع شخصی باشد. حتی پس از آنکه تقریبا مطمئن بود که از جانب حکومت ایران دستگیر خواهد شد، حاضر نشد پیشنهاد ماموستا هژار را برای ترک ایران بپذیرد زیرا دغدغه‌ی اصلی او ملتش بود نه جان خودش. متاسفانه نگارنده در طرح دال‌های گفتمانی کاکا احمد صرفا توجهش به قید اسلامی است و بدون در میان آوردن تعاریف و دیدگاه‌ها و وقایع می‌خواهد از این راه به هدف تحلیلی خود برسد و به ساده‌ترین شکل دست به مغالطه پهلوان پنبه بزند.

۳

نگارنده بدون در میان آوردن هر نوع فکت تاریخی و بدون بررسی حوادث آن مقطع مشخص به تکرار کلیشه‌هایی سیاسی می‌پردازد تا از تاریکی موجود در ثبت و ضبط تاریخ معاصر کورد بهره بگیرد و به میل خود قلم فرسایی کند. باری، گفتمان چپ رادیکال بیش از آنکه سیاسی باشد نظامی بود. چنانکه مشی آن‌ها انقلابی گری، به معنای مورد نظر خودشان، و از میان بردن دیدگاه‌های مخالف بود. در این راه نیز از توسل به هیچ ابزاری دریغ نمی‌کردند و هدف توجیه‌گر هر نوع وسیله‌ای بود. چه چیز بیش از این تک روی‌ها و خودخواهی‌های حزبی و سیاسی می‌تواند مانع شکل‌گیری گفتمان واحد شود؟ گفتمان واحدی که با وجود اختلاف در دیدگاه‌ها در یک نقطه، یعنی حقوق ملی، می‌توانست هم نظر باشد، اما کارشکنی‌ها و عدم اعتماد به یکدیگر، تبلیغ و تخریب یکدیگر را به جای گفت و گو و تعامل نشاند.
نگارنده محترم به درستی تحلیلی از گفتمان شیعه‌ی بنیادگرای حکومت ندارد تا دربافت و چهارچوب آن فهم برخی از مواضع دینی/ سنی کاکه احمد را دریابد. دفاع کاکه احمد از گنجاندن حقوق ملت کرد در قانون اساسی را به کل نادیده می‌گیرد. در تلاش است تعامل و مدارای کاکه احمد را پاک کرده و تندروی و خشونت را جایگزین آن کند. این مفتی‌زاده بود که به زیر تابوت جنازه‌ی افراد چپی می‌رفت و اگر جاهلانی او را سنگ می‌انداختند، با اغماض از آن می‌گذشت. وقتی دختری چپی در خیابان او را خائن و خودفروش خطاب میکند، او مانع هر نوع تعرض و جبهه‌گیری از جانب همراهانش به او می‌شود و می‌گوید: گرچه می‌دانم که خائن نیستم، اما چون او از نگاه خود من را خائن می داند پس همینکه جرات کرده است در مقابل خائن و خودفروش ـ به زعم خودش ـ موضع بگیرد جای تقدیر است (نقل با مضمون).
صدها موضع از این دست نشان از بردباری و متانت و از خودگذشتی صادقانه دارد که هر لحظه آماده برای گفت و گو و ایجاد گفتمان واحد حق محورانه بود.
کومله که در اولین اعلامیه‌ای که موجودیت خود را اعلام کرد به مردم گفته بود: «به استقبال ندای مرد حکیم خدایی بروید» (منظور کاکه احمد بود) و آن شیخ هزار رنگ در ابتدا گفته بود «حرف کاکه احمد حرف من است» چه شد همینکه تعدادشان اندکی فزونی گرفت و خود را کسی دیدند که می‌تواند دارای نقش سیاسی باشد با طرح‌های آقای مهتدی به بیشترین تخریب‌ها و حملات علیه مفتی‌زاده پرداختند و شیخ را چنان در دست گرفتند که مجالی برای صحبت با مفتی‌زاده نیابد و شکاف و زاویه میان آن‌ها بیشتر شود. تا او را

به نمادی دینی-ملی برای تقابل و رقابت با مفتی‌زاده تبدیل کنند. (داستانی که مشابه داستان کاشانی و مصدق است).

از آنجایی که پایگاه مردمی نداشتند و حکومت مرکزی نیز رسمیتی برای آن‌ها قائل نبود، برای آنکه موجودیت خود را به حکومت مرکزی نشان دهند و به هر قیمتی خود را وارد بازی سیاسی کنند و مفتی‌زاده را به حاشیه برانند، چاره‌ای ندیدند جز اقدامات نظامی در مهاباد و سنه. اقدامات کاکه احمد جهت آرام کردن اوضاع و جلوگیری از جنگ و خشونت و کشت و کشتار با تهمت مضحک جمع‌آوری اسلحه برای خودش از جانب چپ رادیکال پاسخ داده شد. اقدامات نظامی خام و سبکسرانه که امروزه زیانشان در تاریخ کورد مسلم است.

نگارنده به اشتباه آغاز فعالیت دینی کاکه احمد را به سال‌های نزدیک انقلاب می‌کشاند تا این نتیجه غلط را استنتاج کند که ایجاد مکتب قرآن توسط کاکه احمد برای نزدیک شدن به گفتمان غالب دینی خمینی بوده است. تا از این راه بتواند این مدعای کاذب را مطرح کند که مفصل‌بندی گفتمان کاکه احمد همسو با حکومت مرکزی و در تقابل با گفتمان ملی حزب دموکرات بوده است. نخست آنکه کاکه احمد پیشینه زندگی‌ای دینی داشت که تقریبا از سال ۱۳۴۲ به بعد مفصل‌بندی و چهارچوب‌بندی نگرش‌های دینی او جلوه‌گر شد. خلط انگیزه و انگیخته مانع دیدن تمایزات بنیادین نگرش دینی کاکه احمد با قرائت رسمی حکومت و قرائت خمینی می‌شود. صرف اشتراک در عنصر ضدیت با امپریالیسم، که اشتراکی میان چپ و مسلمانان نیز بود، دلیلی برای همسویی و انگیزه‌ی مفتی‌زاده برای نزدیکی به گفتمان دینی خمینی نیست. نتیجه آنچه آمد را می‌توان در این اعتراف آقای صلاح الدین مهتدی دید:

> *«در زندگی‌ام بسیار کاکه احمد مفتی‌زاده را اذیت کردم. اما اکنون بسیار پشیمانم. کاش آزارش نمی‌دادم. مرد دلسوز و متینی بود. هیچگاه آسیبی نیز به مسئله کورد وارد نکرده است.»*

۴

کردستان دارای پتانسیلی نیرومند در تحزب است و این مسئله هم می‌تواند فرصت‌زا باشد و هم مشکل‌زا. متاسفانه در تاریخ ما تاکنون کفه‌ی مشکل‌زایی بر فرصت‌زایی سنگینی کرده است و این نیازمند آسیب‌شناسی جدی است. قطعا یکی از عوامل، ریشه نداشتن این احزاب در خاک و فرهنگ و اجتماع این ملت است و یکی دیگر پایبند نبودن احزاب به مرامی دموکراتیک. حقیقتا استبداد سکولار از سر تا پایشان نمایان است (جلوه‌های آن در همین نوشتارهای مجله تیشک قابل مشاهده است) و پلورالیسم را نه در سیاست می‌پذیرند نه در عرصه‌ی عمومی و اجتماعی و عقیدتی. توسعه سیاسی صرفا با وجود اندیشه‌های چپ محقق نخواهد شد. ناسیونالیسم چپ کردی هیچگاه از ناصریسم مصر قوی‌تر نبوده است که در اندک زمانی قافیه را به اسلامگرایی باخت. چپ رادیکال با وجود آنکه دعوی دفاع از توده خلق را داشتند هیچگاه پشتیبانی توده‌ای نداشتند. (این مسئله از نتایج انتخابات برگزار شده در سنندج و تعداد کم افرادی که در پی اعلام آن‌ها برای تجمع و اعتراض گرد می‌آمدند

معلوم است.) آنها از تئوریسین بزرگ حزب کمونیست ایتالیا آنتونیو گرامشی، یاد نگرفته‌اند که می‌توان مارکسیست یا سوسیالیست بود و به نقش حیاتی دین در پیشبرد جامعه‌ای عادلانه‌تر نیز اذعان داشت و برای بهره‌گیری از دیدگاه‌های دینی مترقی در سیستم فکری خود تلاش کرد. عمده ارتباط آنها با دین از سر تاختن و توهین بوده است، که این در عموم جامعه کردستان قابل پذیرش نبود و نیست.

گاهی نیز برای جبران این نبود پایگاه اجتماعی و عوامفریبی از دین در عمل استفاده ابزاری کرده‌اند. این نمونه عجیب تاریخ یعنی پناه گرفتنِ کومله پشت سر شیخ عزالدین عمدتاً برای کسب وجهه مردمی صورت گرفت و اثر خاصی بر نحوه اندیشه‌ورزی سیاسی و اجتماعی هیچ یک از سران کومله نداشت بلکه بالعکس. در واقع احزاب سکولار تلاشی برای اخذ دال‌های شناور در گفتمان خود نکردند که این مسئله می‌توانست تاثیری جدی در شکل‌گیری گفتمان غالب داشته باشد. آن‌ها تلاشی برای اندیشیدن بر عقاید گرووهای اسلامی و اخذ عناصری که احیاناً قابلیت ادغام در اندیشه‌های آنها را دارد، نکرده‌اند و پس از سالِها نیز بر همان کژراهه می‌روند. اساساً این مارکسیسم غربی بود که به بازاندیشی نحوه تعامل خود با دین پرداخت و سعی بر ارتباط گیری سیاسی و فکری با دینداران نمود. حزب دموکرات اما حتی پس از چرخش به سمت سوسیال دموکراسی غربی نیز نتوانست تغییری اساسی در رویکرد خود نسبت به دین ایجاد کند و در اندیشه‌ورزی سیاسی و اجتماعی‌اش عناصر دینی را به کار ببرد و یک سنتز چپ ـ مذهبی برای تحلیل اوضاع کردستان ایجاد کند. متاسفانه گاهی از در تاختن نیز ورود می‌کند. نتیجه آنکه نه تنها کوششی جهت فهم دنیای دینداران نکرده‌اند که موجب تعامل و همزیستی شود بلکه خارج از دنیای آن‌ها ایستاده و تکرار مکررات می‌کنند.

نتیجه

تصویری که نگارنده برای خواننده ترسیم می‌کند بسیار ناقص و ناتمام است. گویی آن سال‌های تاریخی و حوادث کردستان، از نظر ایشان پازلی است با دو قطعه مربعی سیاه و سفید. به پیوستاری بودن حوادث توجهی ندارد و جایگاه دال‌های مرکزی و حاشیه‌ای را که به صورت معلل انتخاب کرده، عوض می‌کند. شکاف گفتمانی را درست تشخیص نداده است و به تکرار کلیشه‌های مرسوم سیاسی-تاریخی چپ پرداخته است که همه کاسه کوزه‌ها را سر دینداران بشکند و خود بدون آنکه گردی بر دامنش بنشیند میدان جنگ و معرکه انقلابی را ترک می‌کند. تحلیل نگارنده بیش از هرچیز یادآور این جملات هژار است: «در آشوب آزادی‌خواهی کردستان بعد از انقلاب اسلامی، خیلی از کوردهای مهاباد و سنه، به زشتی از احمد مفتی‌زاده یاد می‌کردند. اما وقتی که با او آشنا شدم، دانستم که از غرضی جاهلانه بدی او را می‌گویند. گناه او همین بوده که مسلمانی واقعی است. و این باور و دیدگاه برای کومونیست و خیلی از جوانان امروز قابل هضم نیست...از وقتی که خودم روبه‌رو کاکه احمد را دیده‌ام و با او به شمال سفر کرده‌ام، خیلی به دلم نشسته است. از نظرم هزاران کومونیست جاهل رو باید قربانی مرده‌ی او کرد».

مەکتەبی قورئان، وردە گوتاری ڕکابەر

(وڵامێکی هێمن بۆ وڵامێکی تووڕە)

ڕزگار موکری

”

لە ڕەوتێکی مێژوویی بە تایبەت مێژووی گەلێکی وەک کورد، کە سیاسەتەکەی پتر دژکردەوە بووە تا کردەوە، هەڵەش کراوە و ڕەنگە لێک حاڵی نەبوون و بە هەڵە لێک تێگەیشتن و تەنانەت خیانەتیش ببیندرێ، کە دەکرێ هەموو ئەم ڕووداوانە لە بەستێنی مێژوویی خۆیاندا، خوێندنەوەیان بۆ بکرێ و پاشان دەرسیان لێ وەربگیرێ و بکرێنە پلەیەک بۆ قۆناغێک بەرەوپێش چوون و ئیزن نەدان بە دووپاتە و چەند پاتە بوونەوەیان.

“

پێویسته ئەوە بگوترێ کە ئەم نوسراوەیە تەنیا بۆ وڵام دانەوەی هێندێک لەو باسانە کرا کە نووسەری بەڕێز کاک «مستەفا ئابیار» لە وڵامی وتارە ئاماژە پێکراوەکەدا نووسیویەتی و خۆم لە دووپات کردنەوەی باسەکانی وتاری پێشوو پاراست، ئەم وتارە ئەگەرچی بە مەبەستی وڵام دانەوە نووسراوە بەڵام دەتوانێ بەشی دووهەمی وتارەکەی پێشوو بێت.

دوای ئەوەی وتاری «مەکتەبی قورئان؛ بەرامبەر بە گوتاری نەتەوەیی لە چوارچێوەی ئیسلامی سیاسیی هاوچەرخدا» بڵاو بۆوە، لەیەکێک لە سایتەکانی سەر بەم جەریانە، وڵامێکی توورە لە جوابی ئەم وتارەدا بڵاو کراوە، وڵامێک کە لە ڕوانگەیەکی ئیدئۆلۆژیکەوە و بە ئامانجی بەری کردنی کاک ئەحمەد موفتیزادە و مەکتەبی قورئان لە هەر هەڵە و بە لارێداڕۆیشتنێک و لە بەرانبەردا، تاوانبار کردنی جەریانی چەپ و نەتەوەیی، نووسرابوو. لەراستیدا ئەم جۆرە وڵام دانەوەیە کە سەراپا توورەیی پێوە دیارە، لە پلەی یەکەمدا نیشاندەری ڕۆحی ڕەخنە هەڵنەگری نووسەرە و پاشان دەتوانێ نیشانەی ڕوانگەی «تەجویزی» بوونی ئەندیشەی دینی بێت کە ئەزقەزا ڕاست کێشەی سەرەکی لە ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی لە گەڵ ئەم جۆرە بیر کردنەوەیە لێرەوە پێش دێ: جۆرێک بیر کردنەوە کە خۆی بە حەقیقەتی موتڵەق دەزانێ و وەک باشترین ڕێگا بۆ هەر پرسێک، شێوازی خۆی بە تاکە چارەسەر دەزانێ، ئەم جۆرە لە بیر کردنەوە کە بنەمای ئیسلامی سیاسی و دامەزراوە و دەسەڵاتە ئیدئۆلۆژیکەکانە، ڕێی دیالۆگ

> نووسەری هێژا تووشی لێ حاڵی نەبوون بووە و گوتاری هاوبەش و زاڵی تێکەڵ کردووە، لە هیچ جێیەکی وتارەکەدا باسی ئەوە نەکراوە کە موفتیزادە و مەکتەبەکەی بوونەتە هۆی پێک نەهاتنی گوتاری زاڵ

و دانوستان زۆر چەتوون و دژوار دەکەن. دیارە دەکرێ بگوترێ لە ڕەوتێکی مێژوویی بە تایبەت مێژووی گەلێکی وەک کورد، کە سیاسەتەکەی پتر دژکردەوە بووە تا کردەوە، هەڵەش کراوە و ڕەنگە لێک حاڵی نەبوون و بە هەڵە لێک تێگەیشتن و تەنانەت خیانەتیش ببیندرێ، کە دەکرێ هەموو ئەم ڕووداوانە لە بەستێنی مێژوویی خۆیاندا، خوێندنەوەیان بۆ بکرێ و پاشان دەرسیان لێ وەربگیرێ و بکرێنە پلەیەک بۆ قۆناغێک بەرەوپێش چوون و ئیزن نەدان بە دووپاتە و چەند پاتە بوونەوەیان.

نەبوونی دەرکێکی دروست لە «لێکدانەوەی گوتار» (تحلیل گفتمان)، گوتاری زاڵ، وردە گوتار، گوتاری ڕکەبەر و سەرجەم واتاکانی ئەم تیئۆرییە سیاسییە کە بنەمای ئەم نووسراوە «پێنج لاپەڕەییە» پێک دێنن، یەک لە گرفتەکانی نووسەری وڵامەکەیە، کەواتە پێویستە پێشتر لە سەر ئەم واتایانە کۆک بین، پاشان بێینە سەر باسی سەرەکیی نووسەری ڕێزدار.

لێکدانەوەی گوتار (تحلیل گفتمان)

گوتارەکان لە کۆمەڵێک واتا، نیشانە و وشە پێک دێن کە بە شێوەیەکی مانادار لەگەڵ یەکتری لە پەیوەندیدان لێکدانەوەی گوتار ئەم پەیوەندییە ماناییە، دەدۆزێتەوە و لێکی دەداتەوە (حقیقت، ۱۳۹۱، ۶۱۴)

گوتاری زاڵ

ئەگەر گوتارێک بتوانێ نیزامی مانایی خۆی بە نیسبەت داڵەکانی گوتارەکەی بسەلمێنێ و کۆمەڵگا وەریبگرێ، ئەم گوتارە هێژمۆن

دەبێــت و دەبێتــە گوتــاری زاڵ، واتە کام هێزی سیاسی بتوانێ بە نیسبەت کێشەکانی کۆمەڵگا بڕیار بدا، گوتاری هێژمۆن یا گوتاری زاڵە(مارش و استوکر، ١٣٩٣، ٢٠٩)

وردە گوتار

ئەو گوتــار یــا گوتارانەی کــە لەڕوانگەی کۆمەڵــگاوە نەیانتوانیــوە ولاّم و ڕێ چارەســەری گونجاویان بۆ پرسیار و قەیرانە کۆمەڵایەتییەکان پێ بێت و هێژمۆن نەبوون، بەڵام وەک نیزامێکی مانایی جیاواز بوونیان هەیە و ئەگەری ئەوە هەیە لە ئاکامی شکست یــا ناکارامەیی گوتاری زاڵــدا، هێژمۆن بن و جێــی ئــەم گوتــارە زاڵــە بگرنەوە(حقیقت، ١٣٩١، ٦١٦)

گوتاری ڕکابەر

گوتارێک کە دەیهەوێ بە کەڵک وەرگرتــن لە نیزامــی مانایی خۆی گوتــاری زاڵ وەلاوە بنێ و بۆخۆی هێژمۆن بێت (حسینی زادە، ١٣٨٦، ٢٤)

گوتاری هاوبەش

گوتارێــک کــە بەرهەمــی ســازانی گوتاری زاڵ و گوتارە ڕکەبەرەکانە لە سەر «دالێک»ی هاوبەش لە بەرانبــەر گوتاری دژبەردا کە لە دۆخێکی دوژمنانە (فضــای تخاصم)دان. بۆ خوێندنەوەی زیاتر لەو بارەیەوە بڕوانە؛(موکری، ١٣٨٩، ١٠٤-٩٨)

هەر لە ســەرەتای باسەکەوە نووسەری هێژا تووشی لێ حاڵی نەبوون بووە و گوتاری هاوبەش و زاڵــی تێکــەڵ کــردووە، لە هیــچ جێیەکی وتارەکەدا باســی ئەوە نەکراوە کــە موفتیزادە و مەکتەبەکــەی بوونەتــە هۆی پێک نەهاتنی گوتاری زاڵ، کە لە بنەمادا ئەوە شتێکی هەڵەیە کە نووســەر پێداگرە لە سەر ئەوە، لە حاڵێکدا لەم وتــارەدا ئاماژە بەوە کراوە کە جیابوونەوەی موفتیــزادە لــە جەریانە کوردییــەکان و تاک کەوتنەوەی بۆ دانوســتان لە گەڵ دەســەلاّت بــووە هۆی ئیزن نەدان بە ســاز بوونی گوتاری هاوبــەش، گوتارێک کە لە ســەر بنەمایەک لە نێوان گوتاری زاڵ و وردە گوتارەکاندا ساز دەبێ.

لە درێژەدا نووســەر لــە چەند بەش دا ڕەخنەکانی پێشکەش دەکا، ئێمەش هەر لە سەر ئەم بنەمایە، تێبینیەکان باس دەکەین و هەڵەکانی ڕاست دەکەینەوە.

١

نووســەر، دەڵێی فۆبیــای چەپی هەیە و بێ هیچ پەیوەندییەک، باســی هەر شتێک دەکا دەیهێنێتەوە سەر ئەو باســە کە چــەپ وای کرد و وا چــوو، ئەوە لــە کاتێکدایە ئەو باســانەی کە لە وتارەکەدا هاتوون هیــچ پەیوەندییەکیان بــە چــەپ و کۆمەڵــەوە نیە، ســەرەڕای ئەوە، وەک باس کرا تووشــی لێک حاڵــی نەبوون و ئاڵۆزییەکی ســەیری مانایی و شێوازییە. شتەکە زۆر ئاشکرایە، لە کوردســتانی ســاڵی ٥٧دا گوتارێکی سەرەکی کە گوتاری نەتەوەیــی بــوو وەک گوتاری زاڵ بوونــی هەبوو، دوو وردە گوتاریش وەک گوتاری ڕکەبەری ئەم گوتارە زاڵە لە مەیداندا بــوون، وردە گوتاری چەپی مارکسیســتی کــە کۆمەڵــە نوێنەرایەتیی دەکــرد و وردە گوتاری ئیسلامی سیاســی بە نوێنەرایەتیی ئەحمــەدی موفتیزادە و مەکتەبەکەی، وردە گوتاری چەپ لە ســەر زۆر خــاڵ لە گەڵ گوتاری زاڵ کــە گوتاری نەتەوەیی حیزبی دێموکرات بوو ڕێک بوون کە گرینگترینیان خودموختــاری بۆ کوردســتان و هەبوونی یــەک بەردەنگی هاوبەش بوو، وەک گوتاری

> لەڕاستیدا ئەم جۆرە ولاّم دانەوەیە کە سەراپا تووڕەیی پێوە دیارە، لە پلەی یەکەمدا نیشاندەری ڕۆحی ڕەخنە هەڵنەگری نووسەرە و پاشان دەتوانێ نیشانەی ڕوانگەی «تەجویزی» بوونی ئەندێشەی دینی بێت

دژبەر، کە ئەویش گوتاری ئیسلامی سیاسیی فەقاهەتیی کۆماری ئیسلامی بوو؛ بەڵام وردە گوتاری مەکتەبی قورئان راســت لە ســەر ئــەو خاڵەی کە دەیتوانــی ببێتە هۆی پێک هاتنی گوتــاری هاوبەش، لەگــەڵ گوتاری زاڵــی دیموکرات لە ســەر ئــەو تەحلیلەی کە خومەینــی و گوتارەکــەی دەتوانێ پتر پارێزەری کەڵکەڵەکانی ئەوان بێت ناتەبا بوو، کەواتە ئەوەی کە گوتارێکی هاوبەشی کوردی لەو سەردەمەدا پێک نەهات لە گەڵ نووسەر هاورام، بەڵام ئەوە بەو مانایە نییە کە گوتاری زاڵ بوونــی نەبوو، گوتــاری زاڵی کوردی بە هۆی رەکەبەرایەتی وردە گوتارەکان لە گەڵ ئەم گوتارە زاڵە و پێمل نەبوون بە ساز کردنی گوتاری هاوبەش دژ بــە گوتــاری خومەینی، لە ســەرووی هەموانەوە تەحلیلی هەڵەی موفتیزادە لە سەر پشت بەستن بە بەڵێنەکانی خومەینی کە بۆخــۆی دەڵێ چــوار رۆژ پێــش ســەرکەوتنی شــۆڕش بەڵێنی پێ دابــوو، نەیتوانی لە ساز کردنی گوتارێکی هاوبەشدا ســەرکەوتوو بێت. ئەوەی کە دەگوترێ ئەوە چەواشــە کاریی مێژووییــە، دەبــێ بگوترێ کە لانی کەم ســێ ســەرچاوەی جیــاواز ئــەوە پشتڕاســت دەکەنــەوە کە موفتیزادە لە دیدارەکــەی هەیئەتی کوردی و تاران لە ســنە، لــە ژێــر بەڵێنەکانی دا، دوکتور حســێن خەلیقی (لــە وتووێژێکی تلویزیۆنیــدا)، عەبدوڵلاحەســەنزادە (لــە وتووێژێکی تلویزیۆنیدا)، ســارمەدین سادق وەزیری(وەزیری، ١٣٨٦، ٩٦) کە هەر ســێکیان رەوایەتی شەوی پێش دیدارەکەی هەیئەتی تاران و ســەبەینێی دیدارەکــە دەکەن و ئەو راستیە پشتڕاســت دەکەنەوە کە موفتیزادە، بێ لەبەرچاو گرتنی بەرژەوەندیی نەتەوەیی لە بەڵێنەکانی شەوی پێشووی لادەدا و کەڵێن دەخاتە بــەرەی کوردییــەوە و خۆی وەک بەردەنگی ســەرەکیی تاران ناودێر دەکا و بە جیا دەکەویتە وتووێژ لــە گەڵ هەیئەتەکە، لە لایەکــی دیکەوە موحســین کەدیوەر لە کتێبی (جفای جمهوری اســلامی به احمد مفتــی زاده متفکر نو اندیــش و مبارز کرد اهل ســنت) بە ئاماژە بە قسەکانی موفتیزادە لە دیــداری رۆژی ١٨ی رێبەندانی ١٣٥٧، لــە گەڵ خومەینــی، دەڵێ کــە موفتیزادە ســەنگەری خۆی لە گــەڵ جیاییخوازەکان جــودا دەکاتەوە (کدیــور، ١٣٩٧، ١٦)، کە ئەم رەوتە بە هێندێک کردەوەی نامەسئوولانە بە نیســبەت بزوتنەوەی کوردی و گوتاری زاڵــی نەتەوەیی درێژە پەیــدا دەکا، تۆمەتی ســەر بە ئەمریــکا بــوون دەداتــە پاڵ دیموکرات و ســەر بە سۆڤیەت بوونیش دەخاتە پاڵ کۆمەڵە، (لە نەوارێکی کاسێت دا کە بۆ رەد کردنەوەی تۆمەتی دامەزراندنی پێشــمەرگەی موسڵمان بــۆ لایەنگرانی خۆی قســە دەکات، چەنــد جار ئەم تۆمەتی ســەر بــە ئەمریکا و شــۆرەوی بوونە دوویات دەکاتەوە) تۆمەتێک کە راست ئەدەبیاتی کۆماری نوێی ئیسلامی بوو و تا ئێستاش رۆڵەکانی کوردی پێ دەستبەسەر، زیندانی و ئێعدام دەکرێ.

> رووبەڕوو کردنەوەی نەتەوە و دین هەڵەیەکی لۆژیکییە، راست وایە و نەتەوە و ئایین ناکرێ وەک دژبەر لێی برواندرێ، تەنانەت لە زۆر قۆناغی مێژوویی و لە زۆر وڵاتدا ئایین توانیویەتی بێتە یارمەتیی ناسیۆنالیسم

٢

دیارە وەک نووسەر دەڵێ؛ رووبەڕوو کردنەوەی نەتەوە و دین هەڵەیەکی لۆژیکییە، راســت وایــە و نەتەوە و ئایین ناکــرێ وەک دژبەر لێــی بروانــدرێ، تەنانەت لــە زۆر قۆناغی مێژوویی و لە زۆر وڵاتــدا ئایین توانیویەتی بێتە یارمەتیی ناسیۆنالیسم و تەنانەت وەک کەرەســەی نەتەوە ساز، یارمەتی بە گوتاری

نەتەوەیی بگەیەنێ، کە گرینگترین وێنەکەی ئێرانی سەردەمی سەفەوی و کۆماری ئیسلامییە کە مەزهەبی شیعە دەبێتە بنەمای ناسیۆنالیسمەکەیان و ئیسرائیل وەک دەوڵەتێکی ئایینیی نەتەوەیی. بەڵام بە داخەوە ئەوەی لە سەردەمی شۆڕشدا لە سەر دەستی مەکتەبی قورئان و موفتیزادە رووددا، دژایەتیی گوتاری زاڵی نەتەوەیی بە پاساوی ئیسلامی سیاسی و هاودەنگی لەگەڵ ئیسلامی سیاسیی خومەینی لانیکەم بۆ ماوەیەک، کە ئەزقەزا گرینگترین ماوەی بزووتنەوەی کوردی بوو، کە دەبوو بە گوتاری هاوبەشەوە دژ بە ناسیۆنالیسمی مەزهەبیی خومەینی ڕابوەستێ، ئەوە لە کاتێکدایە کە «شێخ عیزەدین» وێڕای ئەوەیکە کەسێکی ئایینی بوو، هزرە ئایینییەکەی نەبووە هۆی بەربەرەکانێی بزووتنەوەی نەتەوەیی و گوتارە سیاسییەکەی لە چوارچێوەی کەلان گوتاری نەتەوەیی، بێ لە بەرچاو گرتنی ئایین وەک کەرەسەیەکی دژ بەم گوتارە شکڵی گرت. دیارە کاک ئەحمەد لە نووسراوە و حەولەکانیدا باسی سڕینەوەی هەڵاواردنی مەزهەبی، نەتەوەیی و چینایەتی دەکات بەڵام ئەو داواکارییانە وەک نووسەر دەڵێ لە چوارچێوەی گوتاری تایبەت بە موفتیزادەدا بوو، کە ڕاست کێشەکە لێرەوە پەیدا دەبێ، چون دیارە موفتیزادە بۆ گەیشتن بەم ئامانجە ڕێگایەک هەڵدەبژێرێ کە ناتوانێ بچێتە ژێر چەتری بزووتنەوەی نەتەوەییی کوردەوە، بەڵکو شێوازی ئەو لە سەرەتادا هاوتەریبی لە گەڵ خومەینی بوو، پاشانیش نزیک بوونەوە لە گوتاری ئیخوانول موسلیمین. شێوازێک کە ئاکامەکەی نە بەرژەوەندیی خۆی تێدا بوو نە نەتەوەکەی، چون هەر لە هەنگاوی هەوەڵەوە بوو بە یەکەم لەمپەڕی سازبوونی گوتاری هاوبەشی کوردی.

٣

سەرانسەری نووسراوەکەی نووسەر باس لە کۆمەڵە و جەریانی چەپە، کە پێویستە ئاماژە بکرێ نە ئەم وڵامە و نە «وتارە پێنج لاپەڕەییەکە» بە تەمای ئەوە نین، قەزاوەت لەسەر کێشەی موفتیزادە و کۆمەڵە بکەن، دیارە مەبەست لێکدانەوەیەکی کورت بووە لە سەر ڕەوتی گوتاری سیاسیی مەکتەبی قورئان و پەیوەندییەکەی لە گەڵ گوتاری نەتەوەیی کە پێم وایە بەرانبەر بەم گوتارە نەتەوەییە بووە و ئەم گوتارەی موفتیزادە بۆتە هۆی خەساری گەورە لەو قۆناغەدا. لەڕاستیدا مەبەست لەم لێکدانەوەیە شکاندنی هیچ کەسایەتیەک بە تایبەت ئەحمەد موفتیزادە نیە، بەڵکو لێکدانەوەی مێژووە لە سەر بنەمای گێڕانەوە مێژووییەکان، گێڕانەوەی بەشێک لە مێژوو کە بە خۆشییەوە ئێستاش زۆر کەس لە خوڵقێنەرانی ئەم مێژووە لە ژیاندا هەن و باس لە دیرۆکێکی وا کۆن ناکرێ کە پێویستی بە بەڵگە و لێکۆڵینەوەی زۆر دژوار بێت.

> حیزبی دێموکرات لە سەر بنەمای مەزنترین کێشەی مێژوویی کورد کە کەلێنی نەتەوەییە، دامەزرا و پتر لە سی ساڵ دوای دامەزرانی، لە بەرانبەر کەلان گوتاری دەسەڵاتەکانی پەهلەوی و پاشان کۆماری ئیسلامی بووە گوتاری زاڵ

حەول دان بۆ ساز کردنی بوتێک لە کاک ئەحمەد و پاشان پەرەستن و بەری کردنی لە هەر جۆرە هەڵە و خراپ تێگەیشتنێک، ڕاست ئۆرتۆدکس بیر کردنەوەیە و هاوشێوەی ئەو کارەیە کە لایەنگرانی خومەینی کردیان و چل ساڵە خەڵکی ئێرانی پێ دەرەتێنن. پێمل بوون بە هەڵە مێژووییەکان و داوای لێبوردن لە کۆمەڵگا و هاتنەوە سەرڕێبازی خەڵک و هاوتەریب بوون لە گەڵ گوتاری زاڵی کوردی بۆ یارمەتی بەخشین بە ساز

بوونـــی گوتاری هاوبەش ئەو کارە بە نرخەیە کە یارانی موفتیزادە و ســەرجەم لایەنەکان بۆ خزمــەت کردن بە گەلەکەیــان دەتوانن بیکــەن، نەک دەمارگرژیی بــێ بنەما و خۆ شاردنەوە لە مێژوو.

۴

گوتراوە کە تەحەزوب دەتوانێ دەرفەت بێت و دەشتوانێ مەترسی بێت، کە مەترسییەکانی تەحــەزوب لە کوردســتان پتر بــووە چون ئــەو حیزبانەی کــە هەن لە ســەر بنەمای تایبەتمەندییە کۆمەڵایەتی و فەرهەنگییەکانی وڵاتــی خۆیان پێــک نەهاتوون. پێویســتە بگوتــرێ کە؛ حیزبی سیاســی بەرهەمی کولتوور نییە، هەڵبەت فەرهەنــگ دەتوانێ ببێتە هۆی چۆنیەتیی هەڵسوکەوتی حیزب، بــەڵام ناتوانێ جۆری فەرهەنگ ببێتە هۆی پێکهاتنی.

حیزبی سیاســی لە دەوری کەلێنــە کۆمەڵایەتییــەکان (social cleavages) ســاز دەبن (بشیریه، ۱۳۸۱، ۹۸) حیزبی دیموکــرات بــە هۆی کەلێنی نەتەوەیی ســاز بوو، کەلێنێک کە سیاسەتەکانی نەتەوەسازیی پەهلەوی و حەول بۆ سڕینەوەی ئەو جیاوازییە نەتەوەییانە قووڵ ببووەوە و لە ئاکامدا ئەم حیزبە کــە حیزبێکی نەتەوەیی بوو شــکڵی گرت. کۆمەڵــە وەک حیزبێکی مارکسیستی کە کەڵکەڵەی چینایەتیی هەیە بە دەوری کەلێنــی چینایەتی کە بەرهەمی سیاســەتەکانی دەیەی چلــی پەهلەوی کە «ئیسلاحاتی ئەرزی» گرینگترینیان بوو کە لە ئاکامیدا چینێکی شارنشینی فەقیری بەرهەم هێنابوو، پێکهات، کەواتە کۆمەڵەش بەرهەمی بارودۆخێکی ئابــووری بوو. مەکتەبی قورئان وەک جەریانێکی سیاسی نە وەک گرووپێکی

> حەول دان بۆ ساز کردنی بوتێک لە کاک ئەحمەد و پاشان پەرەستن و بەری کردنی لە هەر جۆرە هەڵە و خراپ تێگەیشتنێک، ڕاست ئۆرتۆدکس بیر کردنەوەیە و هاوشێوەی ئەو کارەیە کە لایەنگرانی خومەینی کردیان

تەبلیغیی ئایینی، بەرهەمی کەلێنی مەزهەبی بـــوو، کەلێنێک کە پێش هاتنە ســەرکاری دەوڵەتی نوێی مەزهەبی بە سازبوونی گوتاری ئیسلامی سیاسیی شیعە، کە توانی، کەلێنی مەزهەبی کە تا ئەو کاتە ناچالاک (غیر فعال) بوو چالاک بــکات، کەواتە مەکتەبی قورئان وەک جەریانێکی سیاســی بەرهەمی کەلێنی مەزهەبی بـــوو. حیزبی دێموکرات لە ســەر بنەمای مەزنترین کێشــەی مێژوویی کورد کە کەلێنی نەتەوەییە، دامەزرا و پتر لە سی ســاڵ دوای دامەزرانی، لــە بەرانبەر کەڵان گوتاری دەســەڵاتەکانی پەهلەوی و پاشــان کۆماری ئیســلامی بووە گوتاری زاڵ و وردە گوتــاری مەکتەبەکــەی کاک ئەحمەد بووە گوتاری ڕکابەری ئەم گوتارە زاڵــە، گوتارێک کە ســێڵاوی جەماوەری لە پشت بـــوو، چون لــە ســەر بنەمای گەورەتریــن کێشــەیان و بــۆ چارەسەریی دەردی مێژووییان و وەڵامـــی داواکارییەکانیــان حوزوری سیاسی و کۆمەڵایەتیی پەیــدا کردبوو. کۆمەڵەش وەک وردە گوتاری دیکەی ســاحەی سیاســیی کوردســتان وێڕای ئەوەیکــە تەمەنێکــی زۆر لــە دامەزرانــی نەڕۆیشــتبوو، بووە حیزبی دووهەمی کوردســتان. دیارە کاتێک حیزبێــک لە گــەڵ پێشــوازیی جەماوەری ڕووبــەڕوو دەبێ، نیشــانەی ئەوەیــە کە لە ســەر بنەمای ژان و کێشە کۆمەڵایەتییەکان دامەزراوە و وەڵامی بۆ پرسیارەکانی جەماوەر هەیــە. ئەو ئیدعایــە کە ئــەو حیزبانە و بە تایبــەت حیزبــی دێموکرات ڕیشــەیان لە خەڵک و جەمــاوەردا نییە بێ بنەمایە و ئەو ڕاستییە فەرامۆش کراوە کە موفتیزادە، دوای هەڵە مێژووییەکانی ئەو سەردەمە، لە جیاتی داوای لێبوردنی کۆمەڵایەتی و وەســڵ بوون

بە گوتاری نەتەوەیی و دوای شکست هێنانی شەمس، بڕیاری دەست هەڵگرتن لە سیاسەت دەدات، بڕیارێک کە ئاکامی یەئسی سیاسی و دابڕان لە کۆمەڵگایە، ئەو کۆمەڵگایەی کە بە نیسبەت قارەمانەکانی خۆی بە ئەمەگە و بە شەرەفەوە نێویان دەبات.

دەگوترێ (احزاب سکولار تلاشی در اخذ دال های شناور در گفتمان خود نکردند که این مسئله می توانست تأثیری جدی در شکل گیری گفتمان غالب داشته باشد)، ئەم رستە یا گوزارەیە دوو هەڵەی شێوازناسانە و تەحلیلیی تێدایە؛ یەکەم ئەوەیکە لە بنەما دا هیچ گوتارێک دالی خز (یا شناوەر) وەرناگرێ، بەڵکوو دالی خز (یا شناوەر) بەشێکە لە نیزامی مانایی گوتارێک کە بە پێی بارودۆخی کۆمەڵایەتی و داواکارییەکانی کۆمەڵگا، دەتوانێ لەو گوتارەدا مانایەکی هەبێ و لە گوتارێکی دیکەدا مانایەکی دیکە پەیدا بکات. لەڕاستیدا دالی شناوەر لە پەیوەندی لەگەڵ دالی ناوەندیدا مانا پەیدا دەکات و لەو چواچێوە ماناییەدا، واتا بە خۆیەوە دەگرێ، بۆ وێنە، عەداڵەت لە گوتاری ئیسلامی سیاسیدا لە پەیوەندی لە گەڵ دالی ناوەندی ئەم گوتارەدا و لە چوارچێوەی ئەدەبیاتی سیاسیی ئەو گوتارەدا کە ئیسلامییە مانا پەیدا دەکا، بەلاّم عەداڵەت لە چوارچێوەی گوتاری مارکسیستیدا جیاوازیی هەیە، چون لە گوتاری مارکسیستی دا واتاکان لە چوارچێوەی ئەدەبیاتی مارکسیستی دا مانا پەیدا دەکەن، یا وەک واتای «نظارت» لە گوتاری کۆماری ئیسلامیدا لە روانگەی وردە گوتاری ڕیفۆرمخوازییەوە وەک «استطلاعی» و لە وردە گوتاری بنەماژۆخوازیدا وەک «استصوابی» مانا دەکرێتەوە، (کسرایی، ١٣٨٨، ٣۴۴)، دووهەم ئەوەیکە گوتاری «غاڵب» یا زاڵ لە کوردستان بوونی هەبوو، کە پێشتر کوتمان گوتاری نەتەوەییی حیزبی دێموکراتە، کە تا ئێستاش هەر زاڵە، ئەوەی بوونی نەبوو گوتاری هاوبەشە کەیەکێک لە هۆکارەکانی شکڵ نەگرتنی ڕەفتاری نابەرپرسانەی کاک ئەحمەد لەو سەردەمەدا بوو. بە نیسبەت حیزبی دێموکراتیش کە گوتراوە حەولی نەداوە پەیوەندی لە گەڵ دینداران بگرێ، پێویستە ئاماژە بکرێ؛ کە حیزبی دێموکرات حیزبێکی سێکۆلارە نە دژە دین، ئەوە ئەو هەڵە ماناییەیە کە بە داخەوە جەریانە ئیسلامییە سیاسییەکان بەردەوام چەند پاتەی دکەنەوە و نایانهەوێ لەو شتە ئاسانە حاڵی بن کە سێکۆلاریزم یا عیلمانییەت بە مانای دژایەتیی دین نییە بەڵکوو بە مانای بڕوامەند بوون بە جیا بوونی دین و دەسەڵاتداریّتی یا دین و سیاسەتە، واتە دین وەک ئیدئۆلۆژییەکی موتڵەقخواز ناتوانێ ببێتە بنەمای سیاسەت یا دەسەڵاتداریّتی کە ڕێژەیی یا نیسبییە. ئەوەش کە باوەڕمەند بوون بە ئیسلام وەک بنەمای سیاسەت و حکوومەت پەسەند نییە دەگەڕێتەوە بۆ ڕوانگەی کۆمەڵگا، چون ئەم جۆرە لە دیانەت بە داخەوە لە چەند دەیەی ڕابردوودا هێندەی ئەزموونی تاڵ بۆ کۆمەڵگای بەشەری هەبووە کە ئەستەمە کورد و ئێرانی بیانهەوێ دیسان بە جۆرێکی دیکە و لە قاڵبێکی دیکەدا تاقیی بکەنەوە. ئیسلامی سیاسیی کۆماری ئیسلامیی شیعە، ئیسلامی سیاسیی ئەلقاعیدەی جەهادیی سوننی، داعیشی جەهادی-سەلەفیی سوننی، ئیخوانی سوننی و... ئەو ئەزموونە

> دیارە کاتێک حیزبێک لە گەڵ پێشوازیی جەماوەری ڕووبەڕوو دەبێ، نیشانەی ئەوەیە کە لە سەر بنەمای ژان و کێشە کۆمەڵایەتییەکان دامەزراوە و وەڵامی بۆ پرسیارەکانی جەماوەر هەیە

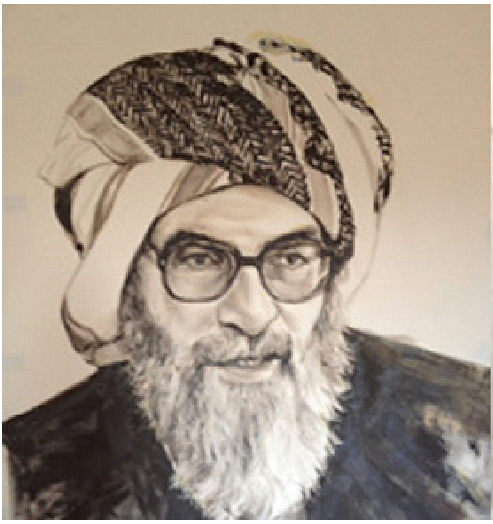

تالآنن کە حیکایەت لەو ڕاستیە دەکەن کە دین یا ئیسلام هەر کاتێک بووەتە سیاسی، کارەساتی لێ کەوتووەتەوە، ڕەنگە دەیان مۆدێلی دیکە لە ئیسلامی سیاسی پێشنیار بکرێ کە یەکیان مۆدێلی مەکتەبی قورئان بێت کە بێ شک ئەویش دەبێتە سەرچاوەی کارەساتێکی دیکە، لە بنەمادا سیاسەتی ئیدئۆلۆژیک سیاسەتێکی مەترسیدارە کە لە مێژووی مرۆڤایەتیدا تەنیا یەک نموونەی باشی نەبیندراوە.

ئاکام

لە ئاکامدا پێویستە ئاماژە بکرێ کە کێشەی نووسەری ئەم وتارە نە دیندارییە نە کاک ئەحمەدی موفتیزادە و نە مەکتەبی قورئان، بابەتی ئەم لێکدانەوەیە، تەحلیلی ڕەوتێکی سیاسی-ئایینی لە قۆناغێکی مێژوویی هەستیاردایە و گێڕانەوەی مێژوو وەک خۆی وێڕای ڕێز بۆ هەر جۆرە ڕوانینێک، بە تایبەت ئەگەر کۆمەڵگا بڕیاری لە سەر بدا.
لە بابەت ئەوەشەوە کە گوتاری نەتەوەیی، گوتاری زاڵ و دەتوانێ هێژمۆن بێ، مێژووی حەفتا ساڵی ڕابردوو شاهیدی ئەو ڕاستییەیە و لە داهاتووشدا ئەوە جەماوەرن کە بڕیاری لە سەر دەدەن. بە دڵنیاییشەوە ئەگەر هەڵقوڵاوی کەڵکەڵەکانی کۆمەڵگا نەبێ، لە لایەن ئەم خەڵکەوە ئەو دەرفەتەی پێ نادرێ کە هێژمۆن بمێنێتەوە، هەر وەک چۆن ئەو دەرفەتەی بە مەکتەبی قورئان نەدا و نەک هێژمۆن، بەڵکو لە پلەی دووی جەریانەکانی کوردستانیش دا نەبوو.

سەرچاوەکان

-بشيريه، حسين. (١٣٨١)، جامعەشناسی سیاسی ایران، تهران، نگاه.
- حسینی زاده، محمد علی. (١٣٨٦). اسلام سیاسی در ایران. قم: دانشگاه مفید.
- حقیقت، سید صادق. (١٣٩١). روش شناسی علوم سیاسی. چاپ سوم. قم: دانشگاه مفید.
- صادق وزیری، صارم الدین. (١٣٨٦)، ارتباطات متقابل چپ ایرانی و چپ کردستانی، تهران، فصلنام□ روژف، شماره ی ۴ و ۵.
-کدیور، محسن. (١٣٩٧)، جفای جمهوری اسلامی به احمد مفتی زاده متفکر نواندیش و مبارز کرد اهل سنت، بی جا.
- کسرایی، محمد سالار. (١٣٨٨)، نظریه ی گفتمان لاکلا و موفه ابزاری کارآمد در فهم و تبیین پدیده های سیاسی، تهران، فصلنامه ی سیاست، دوره ی ٣٩ شماره ی ٣.
- مارش، دیوید و جری استوکر. (١٣٩٣). روش و نظریه در علوم سیاسی. ترجمه امیرمحمد حاجییوسفی. چاپ هشتم. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- موکری، ڕزگار. (١٣٩٨)، گوتاری زاڵ گوتاری هاوبەش، گۆڤاری تیشک، ژمارە٥٢.

”ڕوانگە“

کەلەبەری نێوان دوێنی، ئەمڕۆ و سبەی

(بەشی یەکەم)

سەلاح مەجید پوور

شەرتی یەکەمی بردەنەپێشی باسێکی پڕناوەرۆک و دەسکەوت بریتییە لە خۆلادان لە ناحەز خوێندەنەوە. ئەو وتارە ڕووی لە ڕێکخستنێکی تایبەتی نییە و هەڵسەنگاندنی ڕەوتێکی دەیان ساڵەیە. بەشی یەکەمی ئەو وتارە هەوڵێکە بۆ ناساندنی مۆدێلێکی پێکهێنانی گۆڕانکاری کە بۆ لێ وردبوونەوە و دانی ستراکتۆر بە باسەکەمان پێویستن کە بریتین لە: ستراتێژی، پێکهاتە، فەرهەنگ، کەرەسە، مرۆڤ و دەسکەوتەکان.

لە دوو دەیەی ڕابردوودا، شاهیدی تەوژمێکی گەشـەی بەلـەزی بـواری تێکنۆلـۆژی و زانستین، کە موژدەدەری گۆڕانکاریی گەورەن لـە هەموو ئەو بوارانەی کـە پەیوەندییان بە ژیانـی مرۆڤەوە هەیـە. بـراوەی داهاتووی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی نە حیزبە سیاسییەکان، نـە وڵاتانی خاوەن کانگا فوسـیلییەکان و نە ئیدئۆلۆژییە ناسـراوەکانن. بەڵکوو ئینسـانی ئەو بەشـە لە جیهان کە خاوەنی تێکنۆلۆژیی زانیـاری (information technology) و بیۆتێکنۆلـــۆژی (biotechnology)ن، جڵـــەوی دەســەڵاتداری بە دەســتەوە دەگـرن. هەنگاوەکان بـۆ زۆرترکردنی ڕۆڵی بیۆتێکنۆلۆژی لە ژیـان مرۆڤایەتی، ڕۆژبەڕۆژ زیاتر دەبێت و هۆشـی دەستکرد(artificial Intelligence) زۆر بـە پەلـە خەریکـی وەئەسـتۆ گرتنی کۆمەڵێک لـە کردەوەکانی ئینسانە.

لـە داهاتووی نـەزۆر دووردا، کاریگەریی ئەو پێشـکەوتنانە بە چاک و خراپ لە ژیانی مرۆڤایەتیدا دەبینینەوە. هەر بەو پێیە سیاست، ئابووری و هێزەکانی دەســتەڵاتداری جیهان، دوچاری هەژان و ئاڵوگـۆڕ دەبن. ئەگەرێکی زۆر بە هێزهەیە کە لە ئاکامی پەرەسـتاندن و گەشـەی تێکنۆلـۆژی و بیۆتێکنۆلۆژیـدا، نەوەیەکی نوێ لە دەســتەڵاتداران لە جیهان بێنە مەیدان، کە بـە پێچەوانەی ئەوڕۆ هیچ لە سیاسـەت نازانن. سیاسییە کلاسیکەکان جێگای خۆیـان دەدەن بە سـەرمایەداران، تەکنیککاران و زانایانی بواری زانیاری و، ئەوانە دامەزرێنـەر و بەڕێوەبـەری گۆڕانکارییەکان دەبن.

کۆمەڵێـک پێشـکەوتن کە لە سـێ سـاڵی داهاتوودا دەبـێ چێبەجێ بکرێن بریتیـن لـە: مـرۆڤ دەسـت دەکات بە کۆچکـردن بۆ یەکێک لە هەسـارەکان و لەوێ دەسـت دەکات بە ئاوەدانکردنەوە و نشتەجێبوون، ماشێنی بێ شوفیر دەفڕەن، بەشـێکی زۆر لە خواردەمەنییەکان پرینت دەکرێـن، هۆشـی دەسـکرد «پزشـکیی گشتی»، دەگوازرێتەوە بۆ دونیای دیجیتاڵ، ڕۆبۆتـەکان، دووکانـەکان بەرێـوە دەبن. ئێمەی کورد لە کوێی ئەو گۆڕانکاریانەین؟ ڕۆڵی کوردان چ دەبێ؟ چەندە ئامادەکاریی ئەوەمـان هەیە بۆ بگرە کەڵک وەرگرتن لە بەرهەمەکانی ئەو پێشکەوتنانە؟ یەکێک لە وڵامە ساکار و عوام پەسندەکان ئەوە دەبێ کـە لە بەر ئەوەی ئێمـە خاوەنی دەوڵەت نیین ناتوانین، هەر بۆیە چمان لە دەسـت نایـەت. لە کاتێکـدا کە هەمـوو جیهان خەریکـی خۆ ئامادە کردن و خۆگونجاندن دەگەڵ ئـەو گۆڕانگارییـە مەزنەیە، ئێمە خەریکی درێژەپێدانی کۆمەڵێک سیاسەت و تاکتیک و کردەوەین کە هەشـتا سـاڵ لەمەوبەر هەتا ئێسـتا بە کاریان دەهێنین و مەخابن هیچ چەشـنە پێشکەوتنێکمان بۆ مسـۆگەر نەکراوە. ئەو وتارە تێدەکۆشێ بە لێکدانـەوەی هەلومەرجی هەنووکەیی، دەروازەیـەک بکاتـەوە بۆ باس لـە پێناو گۆڕانکاری لە ڕوانگە، ستراتێژی، پێکهاتە و کەلتووری سیاسیدا.

شـەرتی یەکەمی بردەنەپێشی باسێکی پرناوەڕۆک و دەسکەوت بریتییە لە خۆلادان لـە ناحەز خوێندنەوە. ئـەو وتارە ڕووی لە ڕێکخستنێکی تایبەتی نییە و هەڵسەنگاندنی ڕەوتێکی دەیان سـاڵەیە. بەشـی یەکەمی ئەو وتارە هەوڵێکە بۆ ناسـاندنی مۆدێلێکی پێکهێنانـی گۆڕانکاری کە بۆ لێ وردبوونەوە و دانی ستراکتۆر بە باسەکەمان پێویستن کە بریتین لە: سـتراتێژی، پێکهاتە، فەرهەنگ، کەرەسە، مرۆڤ و دەسکەوتەکان[۱]. هەرکام لەو چەمکانە وەک ئاڵقەیەک وان کە پێکەوە زنجیرێـک پێکدەهێنـن. ئـەو گرافیکەی خوارەوە نیشـاندەری پێوندی و گرێدراویی ئەو فاکتەرانەن لە پرۆسـەی گەیشـتن بە گەشە و گۆڕان.

سەرلێشێواوی	=	دەسکەوتەکان	+	کەرەسە	+	مروڤ	+	فەرهەنگ	+	پێکهاتە	+	
ئانارشی	=	دەسکەوتەکان	+	کەرەسە	+	مروڤ	+	فەرهەنگ	+		+	ستراتێژی
موقاومەت	=	دەسکەوتەکان	+	کەرەسە	+	مروڤ	+		+	پێکهاتە	+	ستراتێژی
نیگەرانی	=	دەسکەوتەکان	+	کەرەسە	+		+	فەرهەنگ	+	پێکهاتە	+	ستراتێژی
تووڕەیی	=	دەسکەوتەکان	+		+	مروڤ	+	فەرهەنگ	+	پێکهاتە	+	ستراتێژی
بێبایەخی	=		+	کەرەسە	+	مروڤ	+	فەرهەنگ	+	پێکهاتە	+	ستراتێژی
گەشە و گۆڕان	=	دەسکەوتەکان	+	کەرەسە	+	مروڤ	+	فەرهەنگ	+	پێکهاتە	+	ستراتێژی

مۆدیلی کنۆستر بۆ گۆڕانکاری (۱)؛ و: سەلاح مەجیدپوور

هەوڵی ئەو وتارە بۆ ئەوەیە کە لە ئاکامدا هەموو ئاڵقەکان تەکمیل بکات و دەسپێکەری باسێک بێت بۆ دۆزینەوەی ڕێکاری نوێ و گەیشتن بە گەشە و گۆڕان لە سیاسەت و ژیانی کۆمەڵگای کوردستان.

ستراتێژی

ستراتێژی بە کورتی بریتییە لە شێواز و چۆنێتیی گەیشتن بە ئامانجە دیاریکراوەکان. ستراتێژییە سیاسییەکانی کورد، بەرهەمی چەند هۆکارێکن؛ گۆڕانکارییە ناوچەییەکان، ئیدئۆلۆژییە جیهانییەکان، سیاسەتی دەوڵەتانی حاکم بە سەر بەشەکانی کوردستاندا، فەرهەنگ و سایکۆلۆژیی کۆمەڵگا، میسیۆنی ڕێکخستنە سیاسییەکان و هەروەها مێژوو، ڕۆڵی سەرەکییان هەیە لە فۆرم پێدان و عەمەلی کردنی سیاسەتەکان.

پێشینەی ستراتێژیی سیاسی لە مێژوی هاوچەرخی کوردستاندا، دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی شەڕی یەکەمی جیهانی کە هەموو ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست کەوتە ژێر کاریگەریی کۆنسێپتی دەوڵەت-نەتەوە کە بوو بە پێناسەی دەوڵەتانی داهاتووی دوای لەتوکوت کرانی ئیمپراتۆریی عوسمانی.

کۆنسێپتێکی تر، چەمکی ناسیۆنالیزم بوو بۆ پێناسەکردنی ئەو لایەنانەی کە لە دەسکەوتی دەوڵەت-نەتەوە دا بێبەش کرابوون و یان نەیانتوانیبوو دەسکەوتەکانیان بپارێزن. تایبەتمەندیی ئەو سەردەمە بریتییە لە دەسەڵاتی دەوڵەت-نەتەوەکان کە هەموو ئەوانە کە نەدەکەوتنە چوارچێوەکەیانەوە بێبەری و سەرکوت دەکران.

لە بەرانبەر ئەو هێرشەی دەوڵەت-نەتەوەکاندا، ڕێکخستنە کوردییەکان، ناسیۆنالیزمیان کردە پێوانەی ئیدئۆلۆژی بۆ خۆیان. لە کوردستان، هەموو پێناسەکانی ناسیۆنالیزمی ئێتنیکی کە لە ڕوانگەی هێردر و دواتر هی ئانتۆنی سمیت سەرچاوەیان دەگرت، سەردەست بوون. دواتر پێناسەکەی ستالین لە ناسیۆنالیزم، بوو بە ماڵی ڕێکخستنە کوردییەکان وبرەوی پێ دەدرا.

لە ئاکامی پێکدادانی نێوان هەردوو بەرەی دەوڵەت -نەتەوە و ناسیۆنالیزمی بندەست دا کە هەتا ئەمرۆ بەردەوامە، بە میلیۆنان ئینسان گیانیان لەدەست داوە و ترلیۆنان دۆلار زیان بە ئابووریی ناوچەکە گەیشتووە. سەرنجڕاکێش ئەوەیە کە هەر دو کۆنسێپت، لە شوێنی دیکە سەریان هەڵداوە و نامۆ بە مێشک و هزری مرۆڤی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستن.

ئێمە وەک کورد و لایەنێکی ئەو قەیرانە مەزنە، هەروەها بەشێکین لە قوربانیانی ئەو شەڕەماڵوێرانکەرە. هەروەک پێشتر باس کرا

لەگەڵ کۆپیکردنی بیرۆکەی دەوڵەت-نەتەوە و ناسیونالیزم لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و دەست پێ کردنی پێکدادان لە نێوان کۆنسێپتی دەوڵەت-نەتەوە و ناسیونالیزمدا، نیگای‌ستراتێژیکی حاکم بەسەر ڕێکخستنە کوردییەکان، بریتی بووە لە «قۆستنەوەی هەل». ئەو چەشنە ستراتێژییە بۆ دابینکردنی بەرژەوندییە فەردی و بازرگانییەکان و پرۆژە ئابوورییەکان لە بۆ کورتخایەن کاریگەرە، بەڵام لە پرۆسە پڕ گرێوگۆڵە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکاندا هیچ کاراییی نابێ و لە ئاکامدا تێکشکانی ئەو لایەنەی بە دواوە دەبێت کە ئەو ستراتێژییە پەیڕەو دەکات.

ولامی ئەو پرسیارە کە بۆ ئەو چەشنە لە ستراتێژی سەرکەوتوو نابێت، دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ڕاستییە کە ئەو لایەنانەی کە ستراتێژیی «قۆستنەوەی هەل» هەڵدەبژێرن، کەڵک لە ڕەوتێک وەردەگرن کە لە پشت ئەودا بەرژەوندی و ئەجندایەکی تر و خاوەنێکی تایبەتی خۆی هەیە و هەموو لایەنەکانی تری بەشدار لە ڕوتەکەدا، لە خزمەت وەدیهێنانی ئامانجەکانی ئەواندا کاردەکەن. هەر بۆیە دەسکەوتی ئەو لایەنانەی کە خاوەنی ڕەوتەکە نیین کورتخایەنن.

بۆ وێنە شەڕی دووهەمی جیهانی دەقەومێ، سۆڤییەت باکوور و ڕۆژئاوای ئێران داگیردەکات و بۆ دابینکردنی بەرژەوندییەکانی لە ناوچەکە دەمێنێتەوە، دروست لەو کاتەدایە کە کورد «هەلەکە دەقۆزێتەوە» و لە کەلێنی! ڕەقابەتی ڕۆژئاوا و سۆڤییەتدا کۆمار ڕادەگەیەندرێت. ئەگەر بە شێوەیەکی بەرین تەماشای ئەو پرۆسەیە بکەین، سەرنجراکێشە کە کورد هیچ چەشنە دەسەڵاتێکی بە سەر ئەو ڕەوتەدا نەبووە و هیچ چەشنە ئامادەکارییەکی بۆ ڕەخساندنی ئەو دەرفەتە نەکردووە، هەربۆیە کاتێک کە کێبەرکێی نێوان ڕۆژئاوا-سۆڤییەت، لایەکی بە لایەکدا دەکەوێت و بە هاوسەنگییەک دەگات، کۆمار بە زووترین کات دەڕووخێت. ئەو سیاسەتە لە زەمانی عەبدولکەریم قاسم لە ئێراق، سازانی نێوان ئێران و ئێراق لە ساڵی ١٩٧٥ و لە ئاکامدا لێک بڵاوبوونی شۆڕشی بارزانی، ڕووداوەکانی دوای ڕووخانی ڕژێمی پاشایەتی لە ئێران، ڕووداوەکانی دوای ڕیفراندۆمی باشووری کوردستان و هەروەها ڕووداوەکانی ئەم دواییانەی سوریا، نموونە بەرچاوەکانی ڕەچاو کردنی ئەو چەشنە ستراتێژییەن. خاڵی هاوبەشی هەموو ئەو گۆڕانکارییانە کە لە سەرەوەدا باس کران، پەیڕەو نەکردنی سێ پێویستی بنەڕەتیی کات، شوێن و هێزە بۆ دیاریکردن، بڕیاردان و بەجێهێنانی هەر چەشنە ستراتژییەکی سەرکەوتووی سیاسی. بەشی زۆری مێژووی هاوچەرخی سیاسیی کورد ئەو ڕاستییە دەسەلمێنێ کە ئەو سێ پێویستییە لەبەرچاو نەگیراون. بەڵکوو لایەنی حقووقی یان ئاڵوگۆڕە جیهانی و ناوچەییەکان بوون کە لە شکڵدانی ستراتێژیی سیاسیی ڕێکخستنە کوردییەکان، ڕۆڵی بنەڕەتییان گێڕاوە.

نەبوونی مەرجەکانی جێبەجێکردنی ستراتێژی و حیسابی زێدەکردن لە سەر فاکتەرە دەرەکییەکان، بوون بە هۆی ئەوەی پرۆسەی گۆڕانکارییەکان سەرکەتوو نەبن و بە ماوەیەکی دوور و درێژ سەرلێشێواویی سیاسی لە کوردستان حاکم بێت.

ئێمەی کورد ڕێگایەکی دوور و درێژمان لەبەرە کە دەبێ لە زەمانێکی کورتدا ببیڕین. ئەگینا دەبین بە نموونەی تاقیگەکان بۆ تاقیکردنەوەی تێکنۆلۆژییەکانی داهاتوو. پێویستە بە وردبوونەوە لە ئامانجەکانمان و شێوازی دەستەبەرکردنیان و ناسینی هەڵە و خاڵە لاوازەکانمان، هەنگاو هەڵبێنینەوە بۆ گەشە و گۆڕان لە کۆمەڵگاکەماندا. لە بەشەکانی داهاتووی ئەو ڕوانگەیەدا بەشەکانی تری پرۆسەی گۆڕانکاری لێکدەدینەوە و ڕێکارەکانی دەخەینە بەرباس.

ژێدەر

1. The Art of Management , Dr. D.A. Nieuwenhuis

" وتووێژ "

”

وتووێژ لەگەڵ

هاشم ئەحمەدزادە

“

ژیاننامەیەکی کورت

- سالّی ١٩٨٦ لە ئێران بەکالۆریۆسی لە زمانی ئینگلیسی وەرگرتووە.
- سـالّی ١٩٩٥ لـە زانکـۆی ئوپسـالا بەکالۆریسـێکی تری لە ڕۆژهەلاّتناسیدا وەرگرتووە.
- سالّی ١٩٩٦ لە هەمان زانکۆ و هەمان بواردا پلەی ماستەری وەرگرتووە.
- لە سـالّی ١٩٩٩ لە زانکۆی ئوپسـالا لـە بوارەکانـی مێـژوو و سیاسـەت لە ڕۆژهەلاّتی ناوەڕاست و زمان و ئەدەبیاتی فارسـی و زمانە ئێرانییەکان دەسـتی بە وانەگوتنـەوە کردووە و تا سـالّی ٢٠٠٥ لـەم کارەدا بـەردەوام بـووە. هاوتەریب لەگەلّ وانەگوتنەوە خەریکی لێکۆلّینەوە و نووسینی تێزی دکتۆراکەشی بووە.
- سالّی١٩٩٦-١٩٩٧سـالّی یەکەمـی دەورەی دکتۆراکـەی لە زانکۆی لەندەن (مەدرەسەی لێکۆلّینەوەی ڕۆژهەلاّتناسی و ئافریقاناسی) تێپەڕ کردووە.
- کتێبی ڕۆمان و نەتەوە: لێکۆلّینەوەیەک لەسـەر گوتاری گێڕانەوەیی فارسـی و کوردی، کە تێزی دوکتۆراکەیەتی لە سالّی ٢٠٠٣ لەلایەن زانکۆی ئوپسالاوە چاپ و بـلاّو کرایەوە. ئەم کتێبە دواتر وەرگێڕدرا سـەر زمانەکانی تورکی و فارسی و چاپ و بلاّو کرایەوە. چەند بەشـێ ئەم کتێبە وەرگێڕدراوەتەوە سەر زمانی کوردی.
- لە نێوان سالاّنی ٢٠٠٥ تا ٢٠١٢، سەرەتا وەک مامۆسـتا و دواتر وەک پرۆفیسۆری یاریـدەدەر لە لێکۆلّینـەوەی ڕۆژهەلاّتی ناوەڕاسـتدا، لە زانکۆی ئێگزێتری بریتانیا کاری کـردووە. لە ٢٠١٢ تا ٢٠١٥ وەک لێکۆلـەرەوە لە ئەنسـتیتۆی توێژینەوە و گەشەپێدان ـ کوردستان کە ناوەندەکەی لە هەولێرە، دەسـتی بە کار کردووە. لەم سـالاّنەدا لە زانکۆی فەرەنسـی لوبنانیدا مامۆستای زمان و ئەدەبی ئینگلیسی بووە.
- لە مانگی سێپتامبری ٢٠١٥ دیسانەوە لە زانکۆی ئوپسالا دەستی بە وانەگوتنەوە و لێکۆلّینـەوە کردووەتـەوە. لە ٢٠١٦ تا ٢٠١٨ لە مەدرەسـەی وەرگێڕانی سوێد وانەبێژ بووە.
- لـە ماوەی دوو دەیەی ڕابردوودا کتێب و وتارگەلێکـی زۆری بـە زمانەکانـی فارسـی، کوردی، سـویدی و ئینگلیزی بـلاّو کردووەتەوە. لە دەیان کۆنفرانسـی نێونەتەوەیـی بەشـدار بـووە و لـە زۆر بەرنامەی ڕادیۆ و تەلەڤیزیۆنیدا بەشداریی کـردووە و لەسـەر زۆر بـواری ئەدەبی، فەرهەنگی و زانستی سیاسی و پرسگەلی جیاواز لـە ڕۆژهەلاّتی ناوەڕاسـتدا باس وقسەی کردووە.

لەنێـو بەرهەمـە چاپکراوەکانـی دکتۆر ئەحمـەدزادەدا دەکـرێ ئامـاژە بە ئەم کتێبانەی خوارەوە بکەین:

- نەتەوە و ڕۆمان بە هەر سـێک زمانی ئینگلیسـی، تورکی و فارسی چاپ بووە. دوو جـار بە فارسـی چاپکراوەتەوە و لە پێشـانگەی نێونەتەوەییی کتێب لە تاران لە دوو سـالّی ڕابـردوودا لە ڕیزی کتێبە پرفرۆشەکاندا بووە.
- زمان، ئەدەب و ناسـنامە (هەتا ئێستا ئەم کتێبـە چوار جار لە کوردسـتان و دەرەوەی ولاّت چاپ کراوەتەوە).
- ڕۆمان و ناسنامە
- جیهانی ڕۆمان (دوو جار چاپ کراوە)
- گێڕانەوەناسی (دوو جار چاپ کراوە)
- مێژوو بە ڕاوێژی ئەدەب

لە وەرگێڕدراوەکانـی دکتۆر ئەحمەدزادە دەکرێ ئاماژە بـەم بەرهەمانەی خوارەوە بکەین:

- هونەری داستان
- دەفتەری سوور

■ هیچ دۆستێک جگە لە چیاکان
■ کوردەکان و ئەوانی دیکەیان
■ کورد و کۆمەڵگەی مەدەنی

جیا لەمانەش دەیان وتاری ئەدەبی، ڕەخنەیی و تیۆریکی بە زمانەکانی ئینگلیسی، سویدی، فارسی و کوردی بڵاو کردووەتەوە.

پێشەنگ *حەز دەکەین بۆ دەستپێکی ئەم وتووێژە لە گرنگترین تایبەتمەندیی پەروەردە لە کوردستان، واتا لە باسی پەیوەندیی زمان و پەروەردەوە، دەست پێ بکەین کە لە ماوەی چەند دەیەی ڕابردوودا لە هەموو پارچەکانی کوردستان جێی مشتومڕ بووە. هەر وەک ئاگادارن لە ئێران بەرەبەرە لە هەندێک قۆناغی پەروەردەدا ڕێگە بە خوێندنی زمانی کوردی دراوە. بە ڕای ئێوە ئایا ئەمە دەتوانێ وڵامدەری سیستەمی پەروەردە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان بێ؟*

نیوەی دووهەمی سەدەی نۆزدەهەم دەسپێکی گۆڕانکارییە چارەنووسسازە کۆمەڵایەتی، سیاسی و فەرهەنگییەکان، لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستدا بوو. مۆدێرنیزاسیۆن ئەو ڕەوتە بوو کە هێدی هێدی دەستی پێ دەکرد و ئایدۆلۆژییە ناسیۆنالیستییەکانی پێکهاتە جۆراجۆرەکانی ئەم دەورە گەرای خۆی دادەنا. ئەم ڕەوتە لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا لە هەر دوو ئیمپراتۆریی قاجار و عوسمانیدا بوو بە بنەمای شۆڕشگەلی کۆمەڵایەتی و سیاسیی مەزن. شۆڕشی دەستووریی ١٩٠٦ی ئێران و شۆڕشی گەنجە تورکەکان لە ١٩٠٨ و ڕاپەڕینی ١٩١٦ی عەرەبەکان لە دژی دەسەڵاتی خەلافەتی عوسمانییەکان، تەقینەوەی شۆڕشگێڕانەی ئەم ڕەوتە بوو کە دواجار لەبەر زۆر هۆکاری مێژوویی، فەرهەنگی و سیاسەتی ناوچەیی و کۆلۆنیالیستیی، بوو بە بەردی بناغەی ئەو ڕۆژهەڵاتی ناوینەی ئێستا لەئارادایە. لەم ڕەوتەدا هەڵێنجان و خوێندنەوەیەکی نادێمۆکراتیک لە مۆدێرنیتە، بەسەر هەموو بوارەکانی ژیاندا سەپێندرا و هاواری زۆر پێکهاتەی ئێتنیکی لە ناوچەدا یان دەرنەهات یان نەبیسترا و یانیش خنکێندرا. بەسەرهاتی پەروەردە بە هیچ لەونێک لەو بەسەرهاتە سیاسییە جیا ناکرێتەوە.

لەڕاستیدا مۆدێرنیتە دوای ڕێنێسانس و دەستپێکردنی سازدانی ناسنامە تازە نەتەوەییەکان لە ئوروپا، هاوتەریب بوو لەگەڵ پەروەردەی مۆدێرن کە ئیتر لە سەدەی هەژدەهەم و نۆزدەهەم بەملاوە پەروەردە و بارهێنانی مرۆڤی مۆدێرن، وردەوردە دەبووە شتێکی حاشاهەڵنەگر بۆ هەموو هاووڵاتییەکی قەوارەگەلی دەوڵەت نەتەوە تازەکان. ئەم پرۆژەیە، لە ناخی مۆدێرنیتەدا بوو کە بەرهەمهێنەری تاکبڕوایی بوو و تاکەکانیش دەبوایە مافی خوێندەواربوون و پراکتیزەکردنی زانست، لە سازییە تازە بەرچاوەکەی مۆدێرنیتە، واتە پەروەردەدا، بئەزموون. سەربوردەی ڕەوتی مۆدێرنیزاسیۆنی ڕۆژهەڵاتی ناوین و جێگۆڕکێی دەسەڵاتی ئیمپراتۆری و دەوڵەت نەتەوە نوێیەکان بە مانایەک، ئەنجامی دەستێوەردانی وڵاتانی کۆلۆنیالیستی بوو لە ناوچەکەدا. وڵاتانی ڕۆژاوایی و ڕووسیای تیزاری، هەر کامە بە شوێن بەرفراوانکردنی جۆغرافیای دەسەڵاتی خۆیاندا بوون. ئەگەر شۆڕشی ئۆکتۆبری ١٩١٧ ڕەوتی دەستێوەردانی ڕووسیای تووشی گۆڕانی بنەڕەتی کرد، وڵاتانی وەک بریتانیا، فەڕەنسە و ئاڵمان لەسەر پرۆژەکانی خۆیان بەردەوام بوون. لە دەیەی دووهەمی سەدەی بیستەمەوە ئیتر ناسنامەی تورک و فارس و عەرەب جێگای سەردەمی ئیمپراتۆرییەکانیان گرتەوە. ئەم ڕەوتە پڕ ژان و ئازارە بۆ هێندێک

پێکهاتەی ئێتنیکی، جینۆسایدی لێ کەوتەوە و بۆ نموونە یەکەم پاکتاوی ڕەگەزیی سەدەی بیستەم لەم ناوچەیەدا ڕووی دا و دوو لە پێکهاتە مێژووییەکانی ناوچەکە، واتە ئاسۆری و ئەرمەنییەکان، سەدان هەزار کەسیان لێ کوژرا. کوردەکان وەک پێکهاتەیەکی جێگرتوو لە هەر دوو ئیمپراتۆرییە زەبەلاحەکەی ناوچەدا لەبەر زۆر هۆکاری دەرەکی و ناوەکی، لە سازکردنی قەوارەیەکی نەتەوەیی خۆیان بێبەش کران. ئێستا ئیتر چارەنووسی ئەوان گرێدراوی دەوڵەت نەتەوە نەوبونیادەکانە. ئەم دەوڵەت نەتەوە نەوبونیادانەش، هێندە قاڵبووی سیاسەتی ئێتنیکیی خۆیانن کە پرسی مافی پەروەردە بۆ پێکهاتە ئێتنیکییە ناسەردەستەکان هەر لە ڕۆژەڤیشدا نەبوو. ئەوەی لە باشووری کوردستان گوزەرا و گرێدراوی سیاسەتی مانداتی بریتانی بوو، هێندە لێڵ و بێ بنەما بوو کە ئاکامەکەی هەرگیز نەبوو بە هۆی پەیڕەوکردنی پلانێکی تۆکمەی پەروەردەیی بۆ پێکهاتەی کورد لە دەوڵەتی تازەداڕێژراوی عیراقدا. ئەمە لە کاتێکدایە کە عیراق تەنیا دەوڵەتێکی نوێ بوو کە تێیدا، کەم تا زۆر، کۆمەڵێک ماف بۆ پەروەردەی کوردی، ڕەچاو دەکرا. لێرەوە مرۆڤ دەتوانێ بزانێت کە ئەگەر ڕەوشەکە لە عیراق ئاوا ناموبارەک و بێ ناوەڕۆک بووبێت، ئەدی هەر ئەوەی لە تورکیا و لە ئێران و سوریا گوزەرا، هەر بۆ باس نابێت.

ئەم پێشەکییە بۆ تێگەیشتن لە چەمکی پەروەردە نیشانمان دەدات چۆن ئەم سازییە، بەستراوەی قەوارە و دەسەڵاتی سیاسییە. ئەگەر لە سەردەمی ئیمپراتۆرییەکاندا دەرفەت بۆ مانەوەی زمانی پێکهاتە جیاوازەکان هەبوو، لە سەردەمی مۆدێرندا، لەبەر هاتنە کایەی بۆرۆکراسییەکی هەمەگیر و سەرهەڵدانی پەروەردەی نوێ، ئیتر زمانە ناسەردەستەکان پەراوێز خران. لە نەبوونی دەسەڵاتی سیاسی و هەروەها لە نەبوونی بنەما دیمۆکراتیکەکانی پاراستنی مافی هاووڵاتییەتی و شارۆمەندیدا، کوردەکان کەوتنە دەرەوەی بازنەی بەهێزترین و کاراترین سازیی مۆدێرن، واتە دامودەزگای پەروەردە.

لە سەرتاسەری سەدەی بیستەمدا خولیای وەدەستهێنانی ئەم مافە بوو بە پێکهێنەری ناوەڕۆکی هەموو بزووتنەوە کوردییەکان لە هەموو پارچەکانی کوردستان. پلان و بەرنامەی سیاسیی بزووتنەوەگەلی کوردەکان هەرگیز وازی لە مافی خوێندن بە زمانی کوردی نەهێنا. بەڵام ئەم مافە ئێستاشی لەگەڵدا بێت هەر وەدی نەهاتووە و گرێدراوی چارەنووسی سیاسیی بزووتنەوە کوردییەکان بووە. تەنیا شوێنێک وەک قەوارەیەکی فیدراڵ بووەتە هەڵگری هێندێک لایەنی مافی زمانی، باشووری کوردستانە. بەڵام ئەمە بۆخۆی جێگای تێرامانە و ئەزموونی سی ساڵی ڕابردووی دەسەڵاتی کوردی لە باشوور دەتوانێت بابەتێکی گرنگی لێکۆڵینەوە بێت. ڕۆژاوای کوردستانیش، هەرچەند بە ئەزموونێکی جیاواز و ماوەیەکی کورتیش بێت، دەتوانێت سووژەیەکی کەموێنە بێت بۆ لێکۆڵینەوە و چلۆنایەتیی پراکتیزەکردنی مافی پەروەردە و تایبەتمەندییەکانی.

بە باوەڕی من پەروەردە پێوەندییەکی زیندوو و بڕیاردەری لەگەڵ دیاردەی زمان هەیە. ئەوەی ئەرکی پەروەردە بە چ زمانێک بەڕێوە دەچێت، بابەتێکی تەنێ فۆرمی و شێوازی نییە، بەڵکو بابەتێکی جەوهەری و سیاسییە و لێکەوتەی ماف و ڕوانینی کۆمەڵایەتی و فەلسەفیشی هەیە. حاشالێکردن و پەراوێزخستنی زمانێکی دیاریکراوی کۆمەڵە خەڵکانێکی بەرچاو، بە بیانووی پروپووچی «یەکییەتیی نەتەوەیی»، جۆرێکە لە ئەتککردنی ماف و کەرامەتی مرۆڤەکان. فەلسەفەی هەڵەی گۆشدانی ناسنامەیەکی تۆکمە و گرێدانەوەی لە هەبوونی زمانێکی فەرمی لە هەموو بوارێکەوە نادروستە. ئەگەر

بەپێی سیاسەتی پەیڕەوکراوی وڵاتانی وەک ئێران و تورکیە و عێراق بوایە، دەبوایە دوای سەدەیەک لە دامەزراندنی دەوڵەت نەتەوەکانیان، ئێستا ئێمە لەگەڵ وڵاتگەلێکی دیمۆکراتیکی پێشکەوتووی ئاوەدان ڕووبەڕوو بوایەین، نەک لەگەڵ وڵاتگەلێک کە بە میلیۆنان خەڵکی خۆیانیان تووشی چارەڕەشی و ئاوارەیی و هەژاری کردووە.

ئەوەی لە وڵاتی ئێران دەگوزەرێت و کردنەوەی بەشی کوردی لە زانکۆی کوردستان و دارشتنی هێندێک پلان بۆ خوێندنی زمانی کوردی لە خوێندنگەکان، بابەتێکی سرنجڕاکێشە کە چەندین لایەنی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری دەگرێتەوە. بە باوەڕی من پرسی زمان لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا و لە سازکردن و خەملاندنی ناسنامەی مرۆڤەکان و پێکهاتەکان ئەوەندە بنەڕەتی و بڕیاردەرە کە شیاوی خەم لێ خواردنێکی هەمەلایەنەیە.

ئەوەی کە پرسەکە دواجار سیاسییە و ناکرێت لە دەرەوەی سیاسەت چارەسەریی بنەڕەتییانەی بۆ بدۆزرێتەوە، بەو مانایە نییە کە مرۆڤ لە دەرفەتە وەدەستهاتووەکان کەڵکی پێویست و دروست وەرنەگرێت. هەر چەشنە هەوڵێک بۆ پەرەپێدانی زمانێکی دیاریکراو دەبێ کەڵکی لێ وەربگیرێت. ماددەی ١٥ و ١٩ی یاسای بنچینەیی لە ئێران لە ڕوانگەیەکی واقعبینیی فەرهەنگی و سیاسییەوە دەبێ کەڵکی لێ وەرگیریت. مرۆڤ ئەگەر ئەمە لەگەڵ هەلومەرجی تورکیا بەراورد بکات دەتوانێ لە گرنگییە ڕێژەییەکەی تێبگات. بەڵام لەبیرمان نەچێت کە پەروەردەیەکی سەربەخۆی دیمۆکراتیک لەسەر بنەمای دەستکەوتە زانستی و پەروەردەییەکان لە ئاستی جیهانیدا دواجار گرێدراوی چارەنووسی سیاسی و نەتەوەییە و پلانە پەروەردەییەکان ناتوانن لە دەرەوەی پرسە سیاسی و نەتەوەیی و ناسنامەییەکاندا وەدی بێن. لەم چوارچێوەیەدایە کە دەبێ دەرفەتە سیاسییەکان بۆ پاراستن و پەرەپێدانی زمان بقۆزرێنەوە و کەڵکی شیاو و لەباریان لێ وەرگیرێت. سیاسەتی ماکسیمۆم و ئەوەی هەموو شتێک لە ئەنجامی کۆتاییی کێشمەکێشی سیاسی ببەستینەوە، ناتوانێ لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا سیاسەتێکی بیرلێکراوە و ماقوڵانە بێت. تەنیا بە تێگەیشتن لە ڕۆڵی حاشاهەڵنەگری زمان لە خەملاندنی ناسنامەی تاک و کۆدا دەتوانین ئاگاداری گرنگیی کەڵکوەرگرتن لە هەر ترووسکاییەک بین کە بە ڕووی زمان و پرسی مان و نەمانی پەروەردەییەوە دەکرێتەوە. لە دەرەوەی ئەم باوەڕە و هەوڵدان بۆ ئەم ئەرکە گرنگە، تەنانەت ئەگەر دەرفەتی گەورەشت بۆ بڕەخسێت، ناتوانێ وەڵامدەرەوەی پێداویستییەکانی پەروەردە و بارهێنانی مرۆڤی سەردەمیانە و ئازاد و باوەڕبەخۆ بێت. ئەزموونی باشوور لەم گۆشەنیگایەوە یەکجار گرنگە و شایانی لێ فێربوونە. لەسەر ئەم بنەمایە و لەبەر ڕووناکاییی ئەم هەلومەرجە تەماوی و لێڵەدا، دەبێ زۆر بە وشیارییەوە سەیری دەرفەتەکان بکەین و لەنێوان سەد و سیفردا توانایی بینینی ژمارەکانی دیکەشمان هەبێت. لێرەدایە هەمدیسان گرێدراویی سیاسەتی زمانی و پەروەردەیی بە سیاسەتەوە، زەق دەبێتەوە و چەمکگەلی لانی کەم و لانی زۆری خواست و داواکارییەکان و هەروەها پرسی سیاسەتی کورتخایەن و درێژخایەن لە گوێماندا دەزرینگێنەوە و چاوەنواڕی هێژایی و لێ وردبوونەوەی هەمەلایەنە دەکەن.

دەبێ لێرەدا ئاماژە بە ڕاستییەک بکەم و وەک مافێکی بێ ئەملاولای دیمۆکراتیک وەبیر خۆمان و ئەوانی هەمبەریشمانی بێنمەوە کە پەروەردە بە زمانی دایک، دەبێ لانی کەم تا کۆتایی قۆناغی ناوەندی بێ هیچ شەرتومەرجێک ڕەچاو بکرێت. هەڵبەت لە پەنای ئەمەشدا زمانێک یان چەند زمانی دیکە دەکرێت بخوێندرێت و منالان فێری

چەند زمان ببن. زۆر ئەزموونی ســەرکەوتوو لە دونیای ئەمڕۆدا ئەم ڕاســتییەمان لا زەقتر دەکاتەوە. لە وڵاتگەلێک کە ئەرکی پەروەردە لە هەموو بوارێکەوە زۆر بەسەرکەوتوویی ڕەچاو کراوە، منالان هەتا دەگەنە دەورەی ناوەندی، دوو یان سێ و تەنانەت چوار زمانیش بە باشی فێر دەبن. لە دونیای ئەمــڕۆدا زانینی چەند زمان یەک لە پێناس و پێوەرە سەرەکییەکانی ســەرکەوتووی تاکێکی مۆدێرنە. ئەگەر ئەمە لە بواری سیاسیشـــەوە سەیر کەین دەبینین وڵاتانی چەند زمانەی وەک هیند، ســویس، ئوتریش، بێلژیک، کانــادا و بریتانیا، نە تەنیا دواکەوتوو نین، بەڵکو زۆریش ســەرکەوتوو و پێشکەوتوون.

ئــەوەی لە ئێســتادا لە لانــێ کەم دوو بەشــی کوردســتان، واتە ئێران و تورکیادا، دەگوزەریــت، بەداخــەوە، لـــە بەرژەوەندیی زمانی کوردیدا نییە. دەبــێ ئێلیتی کوردی، زۆر بە وردی و قووڵی ئاوڕ لەم پرســە بداتەوە و بزانێــت چ ڕێکارگەلێــک ڕەچاو بکرێن کە هەلومەرجی زمانی کــوردی، لەوەش خراپتر نەبێت. لەبەر گرنگیی حاشاهەڵنەگەری پرسی زمان لـــە ئافراندن و ئاراســتەکردنی توانایی مرۆڤەکاندا، پێویســتە و دەبــێ خەباتکاران و غەمخۆرانــی کورد بە بەردەوامــی ئاوڕ لە چارەنووســی زمانەکەیان بدەنەوە. زمان وەک ماکی ئەندێشە و ماڵی بوون و دەرهاویشتەی ئاستی گەشەی کۆمەڵایەتی و سیاسی و هزری و ناســنامەیی مرۆڤەکان، چ وەک تاک و چ وەک کۆمەڵ، دەبــێ لە ڕۆژەڤی هەموو پلانە سیاســی و هزرییەکاندا بێت. پرسیار ئەوەیە لە هەلومەرجی بێ دەرەتانی و بێ دەرفەتیی خەملاندن و گەشــەپێدانی زمانی کوردی لە بواری ئەدەب و پەروەردە و بەڕێوەبردندا، دەبێ چ ڕێکارگەلێــک ڕەچاو کرێــن کە ئەو زمانە و ئاخێوەرانی نەکەونــە پەراوێزی مێژووەوە؟ ئایا ئێمە دەبێ دەستەوەســتان ڕاوەســتین و چاوەڕوانــی دەرفەت بکەیــن یان قۆڵی لێ هەڵماڵیــن و بۆخۆمان بە دەستپێشــخەریی شیاو، لە توانا شاراوەکانمان کەڵک وەرگرین؟

لە دوو ســێ دەیەی ڕابردوودا چالاکانی فەرهەنگی و زمانــی و ئەدەبی لە ڕۆژهەڵاتی کوردســتان، زۆر کاری گرنگیــان کردووە و مرۆڤ دەکرێت لەســەر ئەم کارانە ڕاوەســتە بکات و هەڵیانســەنگێنێت و بە گوێرەی توانا و پێویســتی و دەرفــەت، پەرەیان پێ بدات. ئەنجومەنە ئەدەبییەکان لە شارە کوردییەکان و کلاســە تایبەتییەکانــی فێرکردنی زمانی کــوردی، دەســتکەوتی مەزنیــان هەبــووە. ســەرهەڵدانی دەیــان نووســەری کارامە و لێهاتــووی کورد لەم ماوەیەدا، ســەلمێنەری ئەم ڕاستییەن. تێکنۆلۆژیی سەردەم دەتوانێت بە شــێوەیەکی کاراتر کەڵکی لێ وەرگیرێت. ماوەیەک پێش ئێســتا، بە بۆنەی نەورۆزەوە، کانوونی نووسەرانی کوردستان -ڕۆژهەڵات، بۆ ماوەی ســێ حەوتوو زنجیرەیەک سێمیناری ئانلاینــی دانا کە زۆر بەکەڵک بوون. ئێســتا کۆمەڵێک کوردی دەرەوەی وڵات، زانکۆیەکی ئانلاینیــان بــۆ خوێنــدن و لێکۆڵینــەوەی کــوردی، کردووەتەوە و لە ماوەی دوو مانگدا هەموو شــەوێ چەنــدان وانــەی جۆراوجۆر لەلایەن پســپۆڕانەوە دەگوترانەوە و لە ڕێگای پرۆگرامی زوومەوە بە ســەدان خوێندکار بە ڕێکوپێکی بەشداری دەرســەکان دەبن. من بۆخۆم چەند وانەیەکم لــەوێ بە کرمانجیی ســەروو پێشــکەش کرد و دڵنیــام دەکرێت ئــەم ئەزموونە بۆ ڕۆژهەڵاتیش ڕەچاو بکرێت. دامودەزگا فەرهەنگییەکانی باشــوور دەتوانن و دەبێ بــە چالاککردنی ماڵپــەڕی تایبەت بــە فێرکاریی زمان و ئەدەبــی کوردی، پەرە بــە زمان و لێکۆڵینەوەی گرێــدراو بە لایەنە جیاوازەکانــی کۆمەڵگــەی کــوردی بدەن. لاوازیــی لەڕادەبــەدەری دونیــای مەجازیی کــوردی، زۆر جێــگای داخــە. بــۆ زمان و نەتەوەیەک کە هەڕەشــەی توانەوەی لەسەرە و دەرفەتی پێویستی بۆ گەشەپێدان بە زمان

و فەرهەنگی خۆی لێ ڕەوگیر کراوە، دەبێ هەوڵدانی دەستپێشخەرانەی هەمەلایەنە دە هانایەوە بێت، ئەگینا ڕەوش لەوەش خراپتر دەبێت. هەوڵدان بۆ کەڵکوەرگرتن لە هەموو ئامرازەکانی ئەم سەردەمە دەتوانێت هەلومەرج و ئاستی وشیاریی نەتەوەیی زۆر باشتر بکات. بیستنی بەردەوامی ئەوەی کە ناتوانین بە کوردی بخوێنینەوە و بنووسین، هەر لە خۆڕا چارەسەر ناکرێت و دەبێ بیری لێ بکرێتەوە. تێکنۆلۆژیای ئەم سەردەمە دەتوانێت تارادەیەکی زۆر پاشەکشە بە بەربەستە سیاسی و جۆغرافییەکان بکات. یوڤال نوها هیراری، پرۆفیسۆری گەنج و توانای زانکۆی ئورشەلیم، لە ڕێگەی ئانلاینەوە کۆرسێک بەڕێوە دەبات کە ٦٥٠٠٠ خوێندکار تێیدا بەشدار دەبن. ئایا ئێمە دەتوانین بواری زمان و ئەدەبی خۆمان هێندە سرنجڕاکێش بکەین کە بە هەزاران خوێندکار لە هەموو بەشەکانی کوردستانەوە بۆ فێربوون و دەکارهێنانی زمانی خۆیان بەشداری کۆرسگەلی لەم چەشنە بن؟ باوەڕ بە پێداویستیی و گرنگیی ئەم بابەتە دواجار ئیرادە و هەوڵی بیوێنەی بەدوادا دێت. لەڕاستیدا هەوڵی لەم چەشنە، ڕێگای ڕزگاریی مرۆڤی کورد و دانیشتوانی دیکەی جۆغرافیای ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست خۆش دەکات و دەبێتە هۆکاری پەرەپێدانی بنەماکانی ئازادی و دێمۆکراسی و پاراستنی مافە دێمۆکراتیکەکان. ئەم پلانانە تەنیا زەمانێک دەتوانن دابڕێژرێن و بە ئامانج بگەن، ئەگەر باوەڕمان بە گرنگی و بڕیاردەریی پەروەردە لەسەر گەشەپێدانی ناسنامە مرۆیی و دێمۆکراتیکەکان هەبێت. دەمەوێت لێرەدا دیسانەوە جەخت لەسەر ئەو ڕاستییە حاشاهەڵنەگرە بکەمەوە کە پەروەردە لە سەردەمی ئێستادا، گرێدراوی کێبەرکێی دەسەڵاتەکان و ئایدۆلۆژییەکانە. بڕەودان بە هەر سیاسەتێکی پەروەردەیی دواجار گرێدراوی پرسی هێز و دەسەڵاتە و لە دەرەوەی ئەم هاوکێشانەی دەسەڵاتدا، بە زەحمەت وێنا دەکرێت.

ساڵی ٢٠٠٨ نامەیەک لە لایەن ٥٣ کەسایەتییەوە واژۆ کرا کە تێیدا داوا لە حکومەتی هەرێم کرابوو زاری کوردیی ناوەڕاست (سۆرانی) وەک زمانی ستاندارد لە هەرێمی کوردستان بە فەرمی بناسێندرێ. لە هەمان کاتدا، لە پارێزگای دهۆک، هەموو سیستەمی پەروەردە (خوێندن لە یەکی سەرەتایی تا ١٢ ئامادەیی)، زانکۆ و دامودەزگاکان بە زاری کوردی سەرووە (کورمانجی). سەرنجی ئێوە بۆ ئەم باسە چۆنە؟ بەتایبەت کە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان هەر سێ زاری سەرەکی ئاخێوەرێکی بەرچاویان هەیە. چۆن دەتوانین هەروەها باس لە پەیوەندیی زمانی ئینگلیزی و کوردی لە پەروەردەی کوردستان بکەین؟

ئەگەر پرسی زمانی کوردی لە چوارچێوەی ئەو وڵاتانەی کوردی تێدا دەژین پرسێکی ئاڵۆز بێت، کاتێک دەبێتە پرسێکی نێوخۆیی و پرسی زاراوە کوردییەکان دێتە گۆڕێ، هێندەی دیکە ئاڵۆز و بگرە ئاڵۆزتریش دەبێت. ئەوەی لە سەردەمی مۆدێرندا بەسەر زمانی کوردیدا هاتووە و لە بوون بە زمانی پەروەردە و بەڕێوەبەری، بێبەش کراوە، دەرهاویشتەی جیاوازی لێ کەوتووەتەوە. لە لایەکەوە زمانێکی ستانداردی کوردی وەدی نەهات و لە لایەکی دیکەشەوە دەرفەتێکی ئەوتۆی دێمۆکراتیکیش نەڕەخسا کە زاراوە جیاوازە کوردییەکان لە تەنیشت یەکتر گەشە بکەن و ببن بە خاوەنی دامودەزگای پەروەردەیی و بارهێنان.

پرسی زمانی کوردی و دابەشبوونی بە سەر زاراوەی جیاوازدا پرسێکی هەستیارە و سنووری زانستی و پێوەرەکانی زمانناسانەی

تێپەڕاندووە. بە واتایەکی تر ئەوە تەنێ پرسێکی زمانناسییانە نییە کە زمانی کوردی چییە و لە کامە زاراوەگەل پێکهاتووە. تەنانەت بە بوارێکی دیاریکراوی زمانناسی کە تایبەتە بە کۆمەڵناسیی زمانیش یەکلا نابێتەوە. ئەم باسەش تەنیا پەیوەست بە زمانی کوردی نییە و بەرۆکی زۆر زمان و زۆرکۆمەڵگە دەگرێتەوە. ئەوەی کە زمان چییە و جیاوازییەکانی لەگەڵ زاراوە (dialect) چین و چۆن پۆلێن دەکرێن لەنێو زمانناساندا مشتومڕی زۆر هەڵدەگرێت و پێناسەیەکی یەکلاکەرەوەی بەرهەست (objective) لەئارادا نییە. زمانناسێکی یەهودی، ماکس وەینریش (Max Weinreich)، ساڵانێک پێش ئێستا بە ڕستەیەکی پڕمانای ئەوپەڕزمانی (metalinguistic) بۆ هەمیشە خاڵی کۆتایی لەسەر ئەم مشتومڕە دانا و خەیاڵی هەموو بەشدارانی باسە لەمێژینە و کۆتاییهەڵنەگرەکەی ئاسودە کرد. ئەو گوتی کە «زمان زاراوەیەکە خاوەنی هێزی سەبازی». ئەوەش ڕاستەوخۆ بەستنەوەی پرسی زمان و زاراوەیە بە پرسی دەسەڵاتی سیاسییەوە. نموونەی لەم چەشنە لە مێژوودا و لە ڕۆژگاری ئێستاشدا یەکجار زۆرن. ئەگەر لە سەردەمی ئیمپراتۆرییەکاندا زمانەکان سنووری جۆغرافیایەکیان دەرباز دەکرد و تەنانەت لە بنەماڵەی دەسەڵاتدارانی سیاسیشدا دەستاودەستیان دەکرد، ئەوە لە سەردەمی دەوڵەت نەتەوەدا زمانەکان بە شێوەیەکی گشتی دەبن بە خاڵێکی بڕیاردەری ناسنامەیی و ئیتر دەسەڵاتدارانی سیاسیی وڵاتێکی دیاریکراو، تەنیا بە زمانی فەرمی و نەتەوەیی خۆیان وتار دەدەن و دەنووسن. بەڵام وەک گوتم لە سەردەمی پێشمۆدێرندا نموونەگەلی زۆرمان لەبەردەستدان کە تەنانەت وڵاتانی دوژمن بە یەکتر، کەڵکیان لە زمانی یەکتر وەرگرتووە و بە زمانی یەکتر نووسیویانە. نموونەیەکی زۆر باڵکێش شا ئیسماعیلی سەفەوی و سوڵتان سەلیمی یاوزی عوسمانییە. وەک دەزانین ئەم دوو دەسەڵاتدارە مرۆڤکوژە، هەزاران کەسیان لە جۆغرافیای ئێران و عوسمانیدا کوشت و هەر یەکە بە شێوەیەک ئیددعای نوێنەرایەتیی خودای لەسەر زەوی دەکرد و خۆیان بە جێگرەوەی خوا دەزانی. ئەم دوو مرۆڤە لە بنەڕەتدا ئاخێوەری شێوەیەک لە زمانی تورکی بوون. شا ئیسماعلی سەفەوی وەک بناغەدانەری ئەم دەسەڵاتە، ئایینی شیعە دەکات بە ئایینی ڕەسمی لە ئێران و هەستی شاعیرانەی خۆی بە زمانی تورکی دەردەبڕێت و بە نازناوی خەتایی شیعر دەنووسێت. لەولاشەوە سوڵتان سەلیمی یاووز بە زمانی فارسی شیعر دەنووسێت و شانازی بە شاعیربوونییەوە دەکات. ئێستاش لە سەدەی بیستویەکەمدا لە وڵاتی ئێران شیعرەکانی سوڵتان سەلیم و سەلیمنامەکانی چاپ و بڵاو دەبنەوە. ئەوە ئەو دوو دەسەڵاتدارە سیاسی و ئەو دوو ئیمپراتۆرەن کە لە ١٥١٤دا و لە شەڕی چالدیراندا بەردی بناغەی سنوورەکانی دوو ئیمپراتۆری دادەڕێژن کە ئێستاش دوای نزیکەی پێنجسەد ساڵ کەم تا زۆر وەک خۆی ماوەتەوە و بووەتە سنووری نێوان دوو پاشماوەی ئەم ئیمپراتۆرییانە، واتا وڵاتی ئێران و تورکیا. بەڵام لە سەردەمی ئێستادا ئەستەمە مرۆڤ بیر لەوە بکاتەوە کە، بۆ نموونە، شای ئێران و سەرۆککۆماری تورکیا بە زمانی یەکتر شیعر بڵێن و بڵاوی بکەنەوە. خەیاڵی شیعری تورکیی ڕەزا شا و شیعری فارسی ئاتاتورک هەر لە زەینیشدا ناگونجێت.

لە کاتێکدا خاڵەکانی جیاکەرەوەی زمان و دیالێکت بە شێوەیەکی گشتی ئاماژە بەوە دەکەن کە ئاخێوەرانی زمانێک لە یەکتر تێدەگەن و هەر کە کێشەی لێکتێگەیشتن هاتە ئاراوە، ئەوە ئیتر سنوورەکانی نێوان دوو زمان زەق دەبنەوە. ئەم پێوەرانە پێیان وایە کە ئاخێوەرانی زاراوەکانی زمانێکیش ئەوەندە لە یەک دوور نین کە لە یەکتر تێنەگەن. بەڵام

لە دونیای واقیعدا شـتەکە زۆر لەوە ئاڵۆزترە. لێکۆڵینـەوەکان نیشـان دەدەن کـە هەموو ئاخێوەرانی زمانی ماندارین لە چین لە یەکتر تێناگەن. بەڵام پرسـی سیاسـەت و ناسنامە وا دەکات قسـە لەسـەر زمانی یەکگرتووی مانداریـن بکرێت و بانگەشـەی ئەوە بکرێت کـە هەموو ئاخێوەرانی ئـەم زمانە لەم وڵاتە پانوبەرینەدا بێ کێشە لە یەکتر تێدەگەن.

کاتێک وڵاتـی گەورەی هیندسـتان لە ١٩٤٨دا سـەربەخۆیی خـۆی لەدەسـت کۆلۆنیالیزمـی بریتانیـای مەزن وەدەسـت هێنا، پرسـی زمانی هیندی و ئوردو پرسێکی ئەوتـۆ نەبوو و ئاخێوەرانی ئـەم دوو «زمان»ە بە هاسـانی لێک تێدەگەیشـتن. بەڵام دوای پرسـی ئایینی و سیاسی و جیابوونەی هیند و پاکسـتان، سـنوورەکانی ئـەم دوو زمانە هێندە تۆخ بوونـەوە کە مرۆڤ هەر نەوێرێت بیر لە ڕیشـەی هاوبەشـی ئـەم دوو زمانە بکاتـەوە. نموونەی وڵاتانی سـکاندیناوییش هەر بەم چەشـنەیە، من هـەر ئەمڕۆ وڵامی نامـەی خوێندکارێکی خۆمم کە نۆروێژییە و بە نۆروێژی بۆی نووسـیوم بە زمانی سوێدی داوەتـەوە و هیچ کێشـەیەکی ئەوتۆی لێک تێگەیشتنمان نەبووە. بەڵام کێ هەیە بوێرێت بڵێـت کـە ئەمانە دوو زمانی جیـاواز نین و سـنوورەکانی نەتەوەیـی دوو نەتەوە دیاری ناکەن. مرۆڤ زۆر بە سـانایی دەتوانێت بڵێت کە ئەگەر هۆکاری سیاسـی لەئارادا نەبان و لە دووسـەد سـاڵی ڕابردوودا یەک ئەلفبێ و یەک سیسـتمی خوێندن لەئارادا بوایە، ئەوە ئەم دوو زمانە/زاراوەیە وەها یەکگرتوو دەبوون کە موویان دەنێوانەوە نەدەچوو.

ڕەوتـی سـتانداردبوونی زمـان هەر بە توانایە زمانییەکانی زمانێکـی دیاریکراوەوە نەبەسـتراوەتەوە. هۆکارگەلـی کۆمەڵایەتی، فەرهەنگـی و سیاسـی دەبنـە هـۆکاری پەرەئەسـتاندنی زاراوەیـەک و دواجار بوونی بە زمانێکی سـتاندارد. لە سەردەمی مۆدێرندا سیستمی پەروەردە و مێدیا و بۆرۆکراسی، سێ بەردی سەرەکیی و بنەڕەتیی ستانداردبوونی زمانێکن. لـە نەبوونـی ئەم فاکتەرانەشـدا تەنانەت زاراوەیەک یان زمانێکی دیاریکراویش وەها لەتوکوت دەکرێـت و بواری کەڵک لێ وەرگرتنـی هێندە بەرتەسـک دەبێتەوە کە دواجار دەکەوێتە بەر هەڕەشەی لەنێوچوون. دیاردەی مەرگی زمانەکان شتێک نییە جگە لە نەمانی دەرفەت و بوار بۆ دەکارهێنانیان.

بەسـەرهاتی زمانی کوردی لە سەرەتای سـەدەی بیسـتەمەوە بەسـەرهاتێکی سەرنجراکێشـە. ئاخێوەرانـی زاراوەکانی ئەم زمانە بوون بە «هاووڵاتیی» چوار وڵاتی جیاواز و چوار سیاسەتیی فەرهەنگیی جیاواز و لانی کەم سـێ زمانی جیاواز. سنووری نێوان ئەم وڵاتانـە وەک دیوارێکـی پۆڵایین هەر جۆرە پێوەندییەکی لەنێـوان ئاخێوەرانی زاراوەکانی ئەم زمانـە کردبووە کردەیەکـی ناممکین. پەروەردەی هاوبـەش بەم زمانە و زاراوەکانی بوو بـە خەیـاڵ و هەرگیـز وەدی نەهات. ڕەوتی سیاسـیی ئەم وڵاتانـە تەنانەت بووە هۆی سـەپاندنی ئەلفبێی جیاوازیش بەسەر ئاخێوەرانی ئەم زمانە. یەکەم ڕۆمانی کوردی بە ئەلفبێی کریلیـک چاپ و بڵاو بووەوە کە ئێستاشـی لەگەڵدا بێت بۆ زۆرینەی هەراوی کـوردەکان ئەلفبێیەکـی نامۆ و نەناسـراوە. کاتێـک بەدرخانییەکان لـە ١٩٣٢ هاواریان بـە ئەلفبێی لاتینـی چاپ و بـڵاو کردەوە هەنگاوێکیان بەرەو کوردانی باکور هەڵێناوە و چەند هەنگاو لە کوردانی پارچەکانی تر دوور کەوتنەوە. ئێسـتا دوای زیاتر لە سـەدەیەک تێپەڕینـی زەمـەن بەسـەر هاتنـە کایەی دەوڵەت نەتەوەکان لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، سووژەگەلی جیاوازی کوردی بەرهەم هاتوون کە دەیان فاکتەر لە یەکتریان دوور دەخاتەوە جگە لە هەسـتێکی ناسیۆنالیستی. هەستێک کە بۆ وەدیهاتنی ئامانجەکانی، سەدان کۆسپی جۆراجۆری لەبەردەمدایە.

لێرەدا تەنیا دەمەوێت بڵێم کە شێوازی هەڵسوکەوتی دەوڵەت نەتەوە تازەکانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست لەگەڵ پرسی زمان دەبێ بۆ ئێمە ببێتە وانەیەکی گرنگ. ئەوان هاتن و هەزاران ئەفسانە و ئوستورەیان بۆ زمانگەلی خۆیان ساز کرد و زمانەکانی دیکەی پێکهاتەی جۆغرافیاکانیان لە هەموو شت بێبەش کرد و هەلومەرجی توانەوە و لەنێوچوونی زۆر زمانی غەیری زمانی «پێشکەوتووی» خۆیانیان خۆش کرد. یەکیان زمانەکەی بە زمانی شەکر پێناسە کرد، یەکیان بە زمانی خوا و یەکیان بە زمانی خۆر. ئەم سیاسەتە زمانییە بێگومان کارتێکەریی خۆی لەسەر ئێلیتی کوردیش دادەنێت. ئەوانیش لە حەسرەتی زمانێکی ستانداردی ناوەندیدا هەوڵی سڕینەوەی زاراوەکانی دیکە دەدەن. ئەوان هەموو هەوڵەکانی خۆیان بۆ وەدیهێنانی مافی زمانیی خۆیان فەرامۆش دەکەن. ئاخێوەری هەر زاراوەیەکی کوردی، زاراوەی خۆی بە سەرەکی دەزانێت و پێی وایە دەبێ ئەم زاراوەیە ببێتە «زمانی ڕەسمی». ئەوان پێیان وایە تەنیا ڕێگەی پێشکەوتن، سیاسەتێکی یەک زمانییە. ئەوەی ٢٠٠٨ ڕووی دا دەکرێت لەم چوارچێوەیەدا ببینرێت. من بۆخۆم هەر ئەو کات هەڵوێستم گرت و لە وتارێکدا کە دواتر لە کتێبی زمان، ئەدەب و ناسنامەدا چاپ بوو، باسی ئەوەم کرد کە پرسی زمانی ستاندارد و دەستنیشانکردنی زاراوەیەک بە زمانی ڕەسمی نە زمانناسانەیە و نە دیمۆکراتیک و تەنانەت بە کردەوەش نامومکینە. ئەگەر سیاسەتی زمانیی ئەو وڵاتانەی کوردیان تێدا دەژین سەرکەوتوو بوو بێت، ئەوە دەکرێت مرۆڤ خۆشبین بێت کە سیاسەتی یەک زمان و یەک نەتەوەی کوردییش سەرکەوتوو دەبێت. لەبەر کۆمەڵێک هۆکاری زمانی، سیاسی، فەرهەنگی و تەنانەت ئابوورییەوە، زمانی کوردی لە هەلومەرجی ئێستادا زیاتر لە ستانداردێکی هەیە. بە ئەمەش قیامەت ڕانابێت و دەکرێ مرۆڤ بەرپرسانەتر و واقعییانەتر بیر لە پلاندارێژیی زمانی بکاتەوە. دەکرێ چاو لە ئەزموونی وڵاتانی وەک ئەرمەنستان و هیندستان و ئەفغانستان بکاتەوە. دەکرێ تەنانەت بیر لە ئەزموونی ئامریکاش بکاتەوە. دەکرێ بیر لە پلانێکی تۆکمەی هەمەلایەنەی زمانی بکاتەوە کە تێیدا مافی هەموو زاراوەکان پارێزراو بێت و لە هەمان کاتیشدا هەوڵ بۆ گەشەپێدانی زمانی کوردی بە لەبەرچاوگرتنی هەلومەرجی ناوچەیی و زاراوەیی بکرێتەوە. ئێستا لە باشوور گەورەترین کێشەی زمانی، کێشەی دوو زاراوەیی نییە، بەڵکو نەبوونی پلانی دروستی پەروەردەییە. لە هەمانکاتدا هاوژینیی دوو زاراوەی سەرەکیی زمانی کوردی لە جۆغرافیای باشووردا دەکرێ وەک دەرفەتێکی زمانی سەیر بکردرێت. دەبینین بە کردەوە ئاخێوەرانی ئەم زاراوانە ناتوانن لە یەکتردا بتوێنەوە. ئەوان دەکرێ بە شێوەیەکی ژیرانەتر بیر لە تێگەیشتنی هاوبەشی هەمەلایەنەتر بکەنەوە.

بە هەبوونی ئەزموونی باشوور ئێمە لە ڕۆژهەڵات دەستمان ئاوەڵاترە و دەتوانین زۆر بە شێوەیەکی ڕاسیۆنال/عەقڵانی بەرەوپیری ئەم پرسیارە بچین. بۆ نموونە دەکرێت بیر لەوە بکرێتەوە کە ئاخێوەرانی هەر زاراوەیەک لە قۆناغی سەرەتاییدا دەتوانن بە زاراوەی خۆیان بخوێنن و لە هەمانکاتدا بە فێربوونی بنەماکانی زاراوەی خۆیان بەرەو فێربوونی یەک لە ستانداردە کوردییەکان هەنگاو هەڵێننەوە. ئەگەر ویستی سیاسی و تێگەیشتن لە پێداویستیی ناسنامەیەکی دیمۆکراتیک لەبەرچاو بگیرێت، کێشە زمانییەکان بە شێوەیەکی ساناتر چارەسەر دەکرێن. ئەوە تەنیا سیاسەتی سڕینەوەیە کە نابێ لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا دەرفەتی پێ بدرێت.

دەکارهێنانی هەر زمانێکی دیکە لە پەروەردەدا هەمدیسان گرێدراوی

هەلومەرجی سیاسییە. بۆ نموونە قەوارەگەلی فیدراڵی یا خود کۆنفیدراڵی و دابەشکردنی دیمۆکراتیکانەی دەسەڵات، دەرەنجامی سیاسیی خۆی دەبێت. ئەگەر کورد لە چوارچێوەی هەر وڵاتێکدا بژیت، بێگومان ئەمە دەبێتە هۆکاری پەیڕەوکردنی جۆرێک لە سیاسەتی چەند زمانەیی. لەم نێوەدا پرسی زمانی ئینگلیسی وەک زمانێکی کاریگەری جیهانی، دەبێ زۆر بە شێنەیی و بە وردی بیری لێ بکرێتەوە. دیسانەوە هەڵەکانی پەروەردە لە باشوور لەمەڕ دەکارهێنانی زمانی ئینگلیسی و خوێندنگە تایبەتییەکانی زمانی ئینگلیسی جێگای لێ فێربوونە. هەوڵدان بۆ پەرەپێدانی زمانی ئینگلیسی لە قۆناغەکانی سەرەتاییەوە دەبێ و دەکرێ بیری لێ بکرێتەوە. ئێستا لە زۆر وڵاتی دونیادا زمانی ئینگلیسی بە شێوەیەکی بەرچاو ئامادەیی هەیە. بەڵام ئەزموونی سەرکەوتووی هێندێک وڵات نیشان دەدات پەرەپێدانی پەروەردە بە زمانی ئینگلیسی ناتوانێت و نابێت پێش بە زمانی خۆماڵی بگرێت. وڵاتانی سکاندیناوی نموونەی هەرە سەرکەوتووی ئەم ئەزموونەن. ئەوان دەتوانم بڵێم هەموویان ئینگلیسی و تەنانەت چەند زمانی دیکەش زۆر بە باشی دەزانن، بەڵام زمانی خۆیان، سویدی، نۆرویژی، فینلاندی و دانمارکی زۆر بە باشی دەزانن و بە شانازییەوە پێی دەنووسن و پێی دەخوێنن و خۆیانی پێ دەناسێنن.

ئێوە بۆ خۆتان گوتاری کتێبەکانی خوێندنی کوردی لە هەرێمی کوردستانتان شیکاری کردووە و کەموکورییەکانتان نیشان داوە. هەروەها ئاگادارن کە لە وڵاتانی داگیرکەری کوردستان یەکێک لە بناغە سەرەکییەکانی مۆدێرنیزاسیۆن، گۆڕانکاری لە پەروەردەدا بووە. لەم ڕوانگەیەوە، ئێوە پێتان وایە لە داهاتووی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا، باشترە سیستەمێکی پەروەردەی ناوەندیمان هەبێ کە دەستنیشانی بکا کتێبی خوێندن لە هەموو پۆلەکاندا چۆن بێ، یاکوو قوتابخانەکان دەتوانن لە چوارچێوەی هەر مژارێکدا بۆ خۆیان کتێب پەسەند بکەن؟

ئەوەی کە خوێندنگەکان بتوانن پرسی پەسندکردنی کتێبگەلی خوێندنی مژارە جیاوازەکان وەستۆی خۆیان بگرن دەبێ وەک پرسێکی ستراتێژیک چاو لێ بکردرێت. لە وڵاتانی ئورووپایی ئەمە ئێتر بووەتە نەریتێکی جێگرتوو کە خوێندنگەکان لە بازاڕی بەربڵاوی کتێبدا باشترین کتێبەکان لە باری فۆرم و ناوەڕۆکەوە بۆ خوێندن لە خوێندنگەکان هەڵدەبژێرن. ژمارەی ناوەندگەلی پرۆفیشناڵی تایبەت بە بەرهەمهێنانی کتێب بۆ خوێندنگەکان لە هەموو وڵاتانی ئورووپاییدا لە ڕیزی ناوەندە سەرکەوتوو و ناسراوەکانی پەخش و بڵاوکردنەوەدان. بەڵام بە باوەڕی من لاوازیی فەرهەنگی و ئاستی خوێندەواریی کۆمەڵگەکەی ئێمە، لە هەلومەرجی ئێستادا ناتوانێت بچێتە ژێر باری بەرپرسیارییەتییەکی ئاوا مەزنەوە. ئێمە هێشتا زۆر دوورین لە تەنانەت ڕێنووسێکی جێگرتووی هاوبەش. کتێبەکانی خوێندن لە باشووری کوردستان و دارشتنە پڕ لە کەموکورییەکانیان زۆر مەترسیدارە. کتێبەکانی خوێندنی سەرەتایی کە بەردی بناغەی پەروەردەی هەر وڵاتێک پێک دێنن بوونەتە سەرەتایەک و هۆکارێکی بنەڕەتی بۆ پارچەپارچەبوونی زەینی سووژەی کوردی لە کوردستان. پێکهێنانی لێژنەگەلی پسپۆڕی زمانی و پەروەردەیی لە پێداویستییە سەرەکییەکانی پەروەردەیەکی سەرکەوتوو و مۆدێرنە. دابەشکاریی سیاسی و ئایدۆلۆژیکی لە باشوور بەداخەوە ڕێی بە پێشوەچوونی هەمەلایەنەی پەروەردەیی لە کوردستان گرتووە. ئەوە هیچ زێدەڕۆیی نییە ئەگەر بڵێم

زەقترین دەرهاویشتەی تراژێدییانەی هەلومەرجی فەرهەنگی و سیاسیی کوردستان لە بواری پەروەردەدا خۆی نیشان دەدات و دواجاریش ئەنجامی ئەم پەروەردەیە ئەم ڕەوتە بەهێزتر دەکاتەوە و مرۆڤی کورد زیاتر تووشی لێکدابڕان و سەرلێشێواوی دەکات.

به کورتی و به سانایی دەبێ بڵێم پرسی پەروەردە و سیاسەتی زمانی، بناغەدارێژی ناسنامەی مرۆڤی ئەم سەردەمەیە و هەر چەشنە سیاسەتێکی هەڵە لەم بارەیەوە دەتوانێت ئاکامی زۆر نالەباری لێ بکەوێتەوە. ڕەنگە هیچ شتێک لەوە ناهومێدکەرانەتر نەبێت کە لە باشوور پۆستی وەزیری پەروەردە دەکەوێتە ئاستی خوارەوەی ململانێی حیزبەکان لەسەر دابەشکردنی دەسەڵات و تەنانەت حیزبی وا هەیە دەڵێت من «وەزارەتی پەروەردەم» بۆ چییە. ئەگەر مرۆڤ ئەمە لەگەڵ سیاسەتی پەروەردەیی و زمانی لە وڵاتانی پێشکەوتووی جیهاندا بەراورد بکات، تێدەگات ئێمە هێشتا لە سەرەتای وێستگەکانی ئافراندنی تاکی زانای وریای ڕەخنەگری سەربەخۆداین.

ئێوە لە تێزی دوکتۆراکەتاندا کە دواتر وەک کتێبیش بڵاو کرایەوە، لە تیۆریی بێنێدیکت ئەندێرسن بۆ نیشاندانی پەیوەندیی نێوان پیشەسازیی چاپ لەگەڵ ناسیۆنالیزم کەڵکتان وەرگرتووە. دەکرێ کەمێک زیاتر لەگەڵ ئەم تیۆریسییەنە و کتێبە ناودارەکەی سەبارەت بە کۆمەڵگەی خەیاڵی (وێناکراو) ئاشنامان بکەن؟ هەروەها ئێوە چۆن لە چوارچێوەی تیۆریکی کتێبەکەتان کەڵکتان لەم تیۆرییە وەرگرتووە؟

کاتێک مرۆڤ پێوەندیی ڕۆمان و نەتەوە بە گشتی و بە دیاریکراوی دەخاتە بەر باس، ناچارە ئاوڕ لە زۆر لایەنی تیۆریک بداتەوە. یەک لەم بوارانە بواری چەمکی نەتەوەیە. تویژەری ئەم بوارە دەبێ هەڵوێستی لەسەر کۆی ئەم باسانە هەبێت کە لە دوو سەدەی ڕابردوودا لەسەر ئەم چەمکە کراون. چەمکی نەتەوە و پێناسەکردنی ئەوەندە ئاڵۆزە کە هێندێک کەس واز لە پێناسەکردنەکەی دێنن و بە شێوەیەکی پراگماتیستی لێی دەڕوانن. لێرەدا با بڵێم کە ئەمە تایبەتمەندیی ڕۆمانیشە و پێناسەکردنەکەی ساناتر لە هی نەتەوە نییە. تا ئەو جێگایەی دەگەڕێتەوە سەر لایەنی تیۆریکی باسی تێزەکەی من، بە شێوەیەکی گشتی هەوڵم داوە بزانم پێوەندیی هۆکار و هۆکردییانەی (cause and effect) نەتەوە و نەتەوەخوازی (nationalism) چییە. مرۆڤ دەکرێ کۆی بۆچوونەکانی باوی ئەم بوارە بە سێ جۆر دابەش بکات: ١. بۆچوونی سەرەتایی و خوێنی (primordial). ٢. بۆچوونی مۆدێرن و سازکراوی (constructivist). ٣. بۆچوونی تێکەڵاو و سیمبۆلیکی ئێتنیکی (ethno-symbolist) . هەر کام لەم بۆچوونانە مێژوویەکیان لە سەرهەڵدان و گەشەکردن هەیە و لە بواری مێژووییەوە و لە شوێن و سەردەمی جیاوازدا ئەزموون کراون و دەکار هاتوون. بۆ نموونە مرۆڤ دەکرێ قسە لە خوێندنگەی ئاڵمانی و فەرەنسی و تەنانەت سلاویکی (Slavic)ی ناسیۆنالیزم بکات. مرۆڤ دەکرێت ئاوڕ لە پێشەنگانی ڕۆمانتیزمی ئاڵمانی بداتەوە و بۆچوونی کەسانی وەک فیختە و هێردێر و پێداگریی ئەوان لەسەر لایەنە بەرهەستەکانی (objective) نەتەوە ببینێت. یان هەر بەم چەشنە سەیری ئەزموونی شۆڕشی فەرەنسە بکات و باس لە لایەنی زەینیی (subjective) چەمکی نەتەوە بکات و بۆچوونی کەسانی وەک ڕۆسۆ و پرسی شارۆمەندی و ئیرادەی هاوبەش بۆ نەتەوەسازی بە بنەمای لێکدانەوە بگرێت. دەکرێ تەنانەت لە تێکهەڵکێشکردنی ئەم دوو بۆچوونە بگاتە ئەنجامێکی نێوانبەشییانە (intersectional).

سەرهەڵدانی بزووتنەوە فراوانخوازە گشتگیرەکانی وەک پانتورکیسم و پانئیرانیزم و پانئیسلامیزم و هتد دەتوانن ڕیشەیان لە کارکردی بیر و هزری لە جۆری ناسیۆنالیزمی گەلانی سلاڤ (slavic) لە نیوەی دووهەمی سەدەی نۆزدەهەم و دواتردا بێت. ڕەنگدانەوەیەکی ئەم بۆچوونانە تەنانەت دەکرێ لە لیستە دوورودرێژەکەی ستالینیشدا ببیندرێت کاتێک بۆ پێناسەی نەتەوە، ژمارەیەکی زۆر خاڵی هاوبەش وەک پێششەرت و پێوەری نەتەوەبوون ریز دەکات. چوارچێوەی هزریی تێزەکەی من تا ئەو جێگایەی دەگەڕێتەوە سەر نەتەوە، ئەوە بوو کە نەتەوە شتێکی مێژوویی نییە، بەڵکو لە قۆناغێک لە قۆناغەکانی مێژوودا ساز دەکرێت. بە گوێرەی تیۆریگەلی کەسانی وەک ئێریک هابسباوم و ئێرنێست گێلنەر و بێنێدیکت ئاندێرسەن، دواجار ناسیۆنالیزم هۆکارێکە بۆ بەرهەمهێنانی نەتەوە وەک هۆکردێک. بە واتایەکی دیکە لە ڕوانگەی ئەوانەوە، بزاڤێکی کۆمەڵایەتیی پشتئەستوور بە پێشەنگێکی سیاسی و فەرهەنگی لە ڕەوتێکی سیاسی و فەرهەنگیدا (ناسیۆنالیزم)هەوڵی سازکردن و خەمڵاندنی ناسنامەیەک/پێکهاتەیەک دەدات کە نە نەتەوە ناوزەد کراوە. بەڵام بنەماکانی ئەو زەینییەتە هاوبەشەی کە دواتر لە ئاکامی بزووتنەوەیەکی نەتەوەخوازانەدا ساز دەبێت بە باوەڕی من ڕیشەگەلی فەرهەنگین. ڕێک لێرەدایە کە پێی بێنێدیکت ئاندێرسن دەکەوێتە نێو تێزەکەی منەوە. ئەو باوەڕی بە بنەما فەرهەنگییەکانی نەتەوە هەیە کە دەبن بە کەرەسەیەک بۆ سازکردنی زەینییەتی کۆمەڵگە خەیاڵییەکان. مەبەست لە کۆمەڵگە خەیاڵییەکان ئەوەیە کە هیچ کۆمەڵگەیەکی مرۆیی لە ئاستی نەتەوەدا لەئارادا نییە کە هەموو ئەندامەکانی بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ یەکتر بناسن و یەکتریان بینیبێت. بەڵام سەرەڕای ئەم ڕاستییە، ئەندامانی نەتەوەیەک تا ڕادەیەک هەست بە هاوچارەنووسی دەکەن کە تەنانەت ئامادەن لە بۆ نەتەوەکەیان گیانیشیان بەخت بکەن. بە واتایەکی دیکە ئەندامانی نەتەوە نەک وەک خزم و ناسیاوی ڕاستەوخۆ هاوخوێن، بەڵکو وەک کەسانێک کە لە زەین و خەیاڵی یەکتردا هەن لە چوارچێوەی نەتەوەیەکدا پێناسە دەکرێن.

پرسی ڕۆمانیش لەم سۆنگەیەوە بۆ ئاندێرسن گرنگە. کاراکتەرەکانی ڕۆمانێک شەرت نییە هەموویان یەکتر بناسن، بەڵام لە چوارچێوەی جیهانی ڕۆمانەکەدا بێ ئەوەی کە هەموویان ڕاستەوخۆ پێوەندییان بە یەکترەوە هەبێت، کارتێکرییان لەسەر زەین و کردەوەی ئەوانی دیکەدا هەیە. ئەوە بە هەڵکەوت نییە کە ڕیشەکانی سەرهەڵدانی ڕۆمان و نەتەوە زۆر وەک یەک دەچن و لە باری زەمەنییشەوە ئەم دوو دیاردەیە کەم تا زۆر وێکڕا سەر هەڵدەدەن. هەڵبەت ئاندێرسن لە کارەکانیدا ئاماژە بە ڕۆمانگەلی دیاریکراویش دەکات کە دەتوانن وەک ئۆلگویەک بۆ ڕەنگدانەوەی ڕەوتی نەتەوەسازی سەیر بکردرێن. کەواتە ڕۆمان وەک جیهانێکی خەیاڵی و لە سۆنگەی پێوەندیی کاراکتەرەکان وەگێڕ و ڕەنگدانەوەی لە زەینی خوێنەردا دەتوانێت شێوازێک بێت لە نەتەوە. هەروەها لە بواری ڕەنگدانەوەی هەلومەرجی تایبەتیی فەرهەنگی و مێژوویی و سیاسیی خەڵکانێکی دیاریکراویشدا دەتوانێت دەقێک بێت بۆ دەرخستنی پێوەندیی دوولایەنەی نەتەوە و گێڕانەوەکەی لەسەر یەکتر. بە واتایەکی دیکە هەلومەرجی تایبەتی نەتەوە کار دەکاتە سەر گێڕانەوەکە و گێڕانەوەکەش کار دەکاتەوە سەر ڕەوتی سازکردنەوەی نەتەوەکە. لایەنی دروستکراویی ناسنامەی نەتەوەیی و تایبەتمەندییە کۆمەڵایەتی و کەسایەتییەکانی کۆمەڵگە و تاکەکانی، دەکرێت لە گێڕانەوە ڕۆمانییەکاندا زۆر بە بەرچاوی ببیندرێن. وەک نموونەیەک دەتوانم ئاماژە بە ڕۆمانی ئامریکایی

و بریتانیایی و کەنەدایی بکەم کە ئەگەرچی هەموویان، بە زمانی ئینگلیسی دەنووسرێن، بەڵام هەر یەکەیان هەڵگری ناسنامەیەکی دیاریکراو و گرێدراوی کۆمەڵگەی خۆیەتی. لێرەدا باسی ڕۆمانگەلێک لەو وڵاتانە کە بە زمانەکانی دیکە، بۆ نموونە. فەرەنسی و کێلتی دەنووسرێن ناکەم، ئەگەرچی ئەم باسە دەتوانێت لەسەر ناوەڕۆکی ئەوانیش هەر ڕاست بێت.

تا ئەو جێگایەی دەگەڕێتەوە سەر سەرمایەداریی چاپ (print capitalism) ئاندێرسن دیاردەی چاپی کتێب لە سەردەمی مۆدێرندا بە ڕێگەخۆشکەری نەتەوەسازی و گەشەی نەتەوەیی دەزانێت. ئەوە بە هاتنە ئارای پیشەسازیی چاپەوەیە کە لە نیوەی دووهەمی سەدەی پانزدەهەمەوە ٢٠ میلیۆن کتێب لە ئۆروپا چاپ دەکرێت و لە سەدەی شانزدەهەمدا ئەم ژمارەیە دەبێتە ٢٠٠ میلیۆن. بێگومان ئەم ژمارانە لە سەدەکانی دواتردا هەر زیاتر و زیاتر دەبن. لێرەدا کتێب دەبێت بە کاڵایەک کە دەفرۆشرێت و ناوەندی بڵاوکردنەوە قازانجی لێ دەکات و ئەمەش تایبەتمەندییەکی سیستمی سەرمایەدارییە. پرس ئەوەیە لە کۆمەڵگەیەکی دیاریکراودا پیشەسازیی چاپ چەندە ئامادەیی هەیە و چەندە گەشەی کردووە. لە نەبوونی ئەم پیشەسازییەدا قسەکردن لە پێکهێنان و خەملاندنی زەینییەتێکی نەتەوەیی و سازکردنی کۆمەڵگەیەکی خەیاڵی، زۆر ئەستەم دەبێت. وەک نموونە ئێمە هەموومان باسی بیری نەتەوەیی لای ئەحمەدی خانی لە سەدەی حەڤدەهەمدا دەکەین و مەم و زین بە بنەمایەک بۆ ناسنامەی خۆمان دادەنێین. باشە با ئەمە بەراورد بکەین لەگەڵ بیر و بۆچوونەکانی کالڤین و لۆتەر لەسەر پرۆتستانتیزم. ئەگەر پیشەسازیی چاپ لە ئارادا نەبوایە و وەرگێڕانەکانی ئینجیل بە زمانە ناوچەییەکانی ئۆروپا بە بەربڵاوی نەگەیشتبانە دەست خوێنەران، ئەم باوەڕە چۆن بڵاو دەبووەوە. بیر و هزری ئەحمەدی خانی لە نەبوونی دەرفەتی چاپ و بڵاوبوونەوەیدا دواجار لە زیندانی چەند دەستنووسێکدا لە حوجرەی چەند فەقێ و ماڵی چەند بەگێکدا قەتیس دەمێنێتەوە و هەرگیز نابێت بە ئایدۆلۆژیایەکی بزوێنەری نەتەوەخوازانە بۆ سازکردنی نەتەوەیەک. ئەوە بە هێچ لەونێک بە هەڵکەوت نییە کە بۆ یەکەم جار لە ڕۆژنامەی کوردستانی بەدرخانییەکان لە تاراوگەدا بۆ جاری یەکەم بەشگەلێک لە مەم و زین بڵاو دەبێتەوە و هەروەها ئەمەش بە هیچ لەونێک بە هەڵکەوت نییە کە سەرەتاکانی بزاڤی نەتەوەخوازیی کوردی گرێدراوی ڕۆژنامەی کوردستانە لە دوایین ساڵەکانی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا. بە باوەڕی من بەسەرهاتی پیشەسازیی چاپ و بڵاوکردنەوەی کتێب لە کوردستاندا دەتوانێت لە دوێنێ و ئەمڕۆدا پێوەرێکی چاک بێت بۆ هەڵسەنگاندنی تایبەتمەندییەکانی ڕەوت و ئاست وچارەنووسی بزاڤی نەتەوەخوازیی کورد.

هەر لە تێزەکەتاندا چۆن بەو دەرئەنجامە گەیشتوون کە دەتوانن لە نێوان پێنج ڕۆمانی فارسی و کوردیدا بەراوردکاری بکەن؟ لە کاتێکدا ڕۆمانە کوردییەکان هی سێ پارچەی کوردستانن و لە بەرامبەردا ڕۆمانی فارسیمان هەیە؟ ئایا دەکرا هەر هەمان بەراوردکاری لە نێوان ئەو پێنج ڕۆمانە کوردییە لەگەڵ پێنج ڕۆمانی تورکی ئەنجام بدەین؟

بنەمای تێزی من پەیوەندیی نێوان نەتەوە و ڕۆمانە. بۆ ئەم مەبەستە گریمانەی من بریتی بووە لە پەیوەندیی ڕۆمان و نەتەوە بە پرۆژەی مۆدێرنیتەوە. لە ڕوانگەی تیۆرییە

دەکارهاتووەکانی منەوە مۆدێرنیتە لە بوارە جیاوازەکاندا دەرهاویشتەی خۆی هەبووە. لە باری کۆمەڵایەتییەوە ئابووری دەستمایەداری/ کاپیتالیستی/ سەرمایەداری جێگای شێوازەکانی پێشووتری بەرهەمهێنان دەگرێتەوە. نەتەوە دەبێت بە مانیفێستی سیاسیی مۆدێرنیتە. وتار (essay/article) دەبێت بە دەرهاویشتەی نووسینی بابەتییانە. ڕۆمان دەبێت بە مانیفێستی ئەدەبییانەی گێڕانەوە و جێگای ڕۆمانس/حەماسە دەگرێتەوە. لێرەدا پێویست بوو کارتێکەرییەکانی ئەم دەرهاویشتانەی مۆدێرنیتە لەسەر یەکتر بەتاقی بکرێنەوە. بۆ نموونە لەنێوان نەتەوەی خاوەن دەوڵەت و نەتەوەی بێ دەوڵەتدا لێکۆڵینەوە بکرێت کە چ جیاوازییەکی گێڕانەوەیی مۆدێرن، واتە ڕۆمان، هەیە. دەوڵەت نەتەوەی ئێران و ڕۆمانی فارسی چ کارتێکەرییەکیان لەسەر یەکتر هەبووە؟ بێدەوڵەتی لە بەستێنی کۆمەڵگە کوردییەکاندا چ کارتێکەرییەکی لەسەر ڕۆمانی کوردی هەبووە؟ ڕۆمانەکان لە دونیای خەیاڵیی خۆیاندا چەندە لەژێر کارتێکەریی فەزای دەوڵەتداری و بێدەوڵەتیدا بوونە؟ هەر بەم چەشنەش ڕۆمانەکان لە گێڕانەوەکانی خۆیاندا و لە جیهانە خەیاڵییەکانیاندا چەندە ڕەنگدەرەوەی ئەم دیاردانەن و چەندە هاندەری ئەم قەوارە سیاسییانەن؟ ڕەوتی مۆدێرنیزاسیۆن لەم دوو بەستێنە جیاوازەدا چەندە کارتێکەریی لەسەر سەرهەڵدانی ئەم ژانرە ئەدەبییە هەبووە؟ ئەمانە و گەلێک پرسیاری دیکە لەم لێکۆڵینەوەیەی مندا خراونەتە بەر باس.

هەر لێکۆڵینەوەیەکی زانستی و ئاکادێمیک دەبێ بە پرسیارگەلی دیاریکراو/ کۆنکرێتەوە دەستنیشان بکرێت و بواری وڵام و لێکۆڵینەوەکەش تەواو بەرتەسک و سنووردار بکرێت. هەڵبژاردنی پێنج ڕۆمان لەو دوو زمانانەدا لەم ڕوانگەیەوە دێت. بەڵام بە چ پێوەرێک ئەم ڕۆمانانە هەڵدەبژێری؟ دەبێ تا ئەو جێگایەی دەلوێت ڕۆمانە هەڵبژێردراوەکان نموونەی تیپیکال/نوێنەرانەی (representative) زمان و مێژووی گێڕانەوەی مۆدێرنی ئەو زمانە بن. دەبێ پێوەرەکان دەستنیشان بکرێن و هەڵبژاردنەکان پاساوی تیۆریک و بەرهەستیان هەبێت. ئەوە ڕاستە کە ڕۆمانە کوردییەکان سەر بە سێ پارچەی کوردستانن و لانی کەم دوو دانەیان لە دەرەوەی کوردستان و لە دیاسپۆرای کوردیدا بەرهەم هاتوون. بەڵام ئەمانە هەموویان خۆیان وەک ڕۆمانی کوردی ناساندووە. ڕۆمانە فارسییەکانی بەرهەمهاتوو لە ئەفغانستان و تاجیکستان خۆیان بە ڕۆمانی ئەفغانی و تاجیکی پێناسە دەکەن نەک ڕۆمانی فارسی. ئەمە لە کاتێکدایە وێکچوویی زمانی و زاراوەیی ئەوان لە وێکچوویی زاراوەیی و زمانیی ڕۆمانە کوردییەکان ئەگەر زیاتر نەبێت کەمتر نییە. بەڵام هەبوونی دەوڵەت نەتەوەکانی ئەفغانستان و تاجیکستان و ئێران، پۆلێنکردنی ئەم ڕۆمانانەی خستووەتە بارێکی دیکەوە و فۆڕمی نەتەوەیی جیاوازی پێ بەخشیون.

بێگومان دەکرێت ئەم لێکۆڵینەوەیە لەنێوان ڕۆمانە کوردییەکان و ڕۆمانگەلی تورکی و عەرەبییشدا بکرێت. ڕۆمانی عەرەبی لەم بارەوە زۆر سرنجڕاکێشە. یەک زمان و بیست و دوو دەوڵەتی عەرەبی! لە هەمووی ئەم وڵاتانەدا عەرەبی زمانی فەرمییە. بەڵام مێژووی ڕۆمانی ئەم وڵاتانە زۆر جیاوازە. ڕۆمانی میسری و جزایری دوو دیرۆکی جیاوازیان هەیە و لەژێر باندۆری دوو گوتاری جیاوازدا نووسراون. ئەمە بۆ هەموو وڵاتانی عەرەبی ڕاستە و گرنگە مرۆڤ ناوەڕۆکی ڕۆمان لەم وڵاتانە سەرەرای ئەوەی بە یەک زمان نووسراون، هەڵسەنگێنێت. جیاوازییە گوتاری و زمانی و ناوەڕۆکییەکانی ئەم ڕۆمانانە زۆر ڕاستیی کۆمەڵایەتی و سیاسیمان

بۆ روون دەکەنەوە. بەراوردیشیان بۆ نموونە لەگەڵ ڕۆمانی کوردی، هەمدیسان پەیوەندیی گێڕانەوە بە بەستێنی سیاسی و کۆمەڵایەتیی بەرهەمەکان نیشان دەدات.

ئەو لێکۆڵینەوانەی من لەسەر ڕۆمانی تورکی بینیومن زۆر بە جوانی پەیوەندیی گەشەی ئابووری و کۆمەڵایەتی و گۆڕانکاریی سیاسی لەگەڵ سەرهەڵدان و گۆڕانی گێڕانەوەیی نیشان دەدەن. بێگومان بەسەرهاتی ڕۆمانی کوردی لە باکوور و لە وڵاتی تورکیاش ئەو ڕاستییە دەردەخات کە گوتاری ئەدەبیی گێڕانەوەیی لە چ پەیوەندییەکی چڕوپڕدایە لەگەڵ بەستێنی گوتارییانەی خۆیدا. باسکردن لە نەبوونی هیچ دەرفەتێک بۆ سەرهەڵدان و گەشەی ڕۆمانی کوردی لە تورکیا و بە کردەوە بەراوردکردنی چەند ڕۆمانی کوردی لەگەڵ چەند ڕۆمانی تورکی، ئەگەر بەباشی و بە پشتبەستن بە تیۆریگەلی پەیوەندیدارەوە بەڕێوەبچێت، دەتوانێت تیشک بخاتە سەر پەیوەندیی ئەدەبی گێڕانەوەیی بە سیاسەتەوە و گەشەی زمانی و ئەدەبی بە هەلومەرجی سیاسییەوە. ئەوکات گرنگیی ئەو قسە دانسقەیەی، جودیت فێترلی (Judith Fetterlley)، لێکۆڵەرەوەیەکی ئامریکاییمان، زیاتر بۆ ڕوون دەبێتەوە کە دەڵێت «سەرتاپای ئەدەبیات سیاسییە.»

لێکۆڵینەوەی لەم چەشنە دەتوانن زۆر لایەنی شاراوەی زەینییەتی تاک و کۆمەڵی کوردیمان بۆ ڕوون بکەنەوە. بۆ نموونە کاراکتەرەکانی ڕۆمانی کوردی چ جۆرە پەیوەندییەکیان بە یەکترەوە هەیە و چۆن لەگەڵ یەکتر هەڵسوکەوت دەکەن؟ دایکان و باوکان پرسی دەسەڵات لەنێوان خۆیاندا چۆن بەڕێوە دەبەن و مردن لە گێڕانەوە کوردییەکاندا چۆنە؟ بە کورتی دەکارهێنانی تیۆریگەلێک لەسەر گێڕانەوەناسی، دەتوانێت یارمەتیدەری ڕوونکردنەوەی زیاتری گێڕانەوەی کوردی و بەراوردیان لەگەڵ «ئەوانی دیکەی کوردی» بێت. هەلومەرجی دایکی کورد لە ڕۆمانی کوردی و فارسیدا کە لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەی مندا خۆی دەرخست، زۆر سەرنجڕاکێش بوو. من پێشتر بیرم لەوە نەکردبووەوە و دواتر زانیم کە وەک شتێک لە ناخوداگای گێڕانەوەی کوردیدا، دایکان یان نین، یان نەخۆش و بێدەسەڵاتن. ئەگەر دایک وەک سیمبۆلی نیشتمان سەیر بکەین، ئەوکات دەبینین چۆن گێڕانەوەکان، ئەگەر جوان دارێژرابن، دەتوانن گوزارە لە هەست و نەستی ئێمە بکەن.

پێشنگ *با لێرەدا بۆ مشتومڕێکی کۆن لە ئەدەبیاتی جیهانیدا بگەڕێینەوە. ئەگەر سەرنج بە نووسەرێکی وەک میلان کۆندرا بدەین کە خەڵکی چێکە و بە فەرەنسی دەنووسێت، ئایا دەتوانین یاشار کەماڵ یا عەلی ئەشرەف دەروێشیان وەک ڕۆماننوسی کورد ئەژمار بکەین؟ زمان چ دەورێک دەبینێت؟*

لە دونیای ئێستادا زۆرن ئەو کەسانەی بە زمانێک جگە لە زمانی زگماکیان دەنووسن. پرسی ئەوەی نووسەرێکی سەر بە نەتەوە و وڵاتێکی دیاریکراو بە زمانێکی دیکە دەنووسێت پرسێکی سرنجڕاکێشە. کۆندێرای پرسیارەکەی ئێوە لەبەر دەرچوونی لە وڵاتی خۆی و نیشتەجێبوونی لە فەرەنسە دەستی بە نووسین بەم زمانە کرد. بەڵام پێناسەی ئەو وەک نووسەرێکی چێکی، وەک شتێکی نەگۆڕ، هەر مایەوە. ژۆزێف کۆنرادی پۆڵۆنی وەها لە زمانی ئینگلیسیدا قاڵ بووەوە کە بۆ خەڵکانی خوێندەوار و شارەزای بواری ئەدەب نەبێت زەحمەتە مرۆڤ هەست بەوە بکات ئەم نووسەرە ئینگلیسی نییە. کەسانێک کە بیانەوێت ژیاننامەی کۆنراد بنووسن ناتوانن حاشا لە شوێنی لەدایکبوون و سەردەمی

منالیی ئەو، واتە پۆلۆنیا/لیهستان بکەن. بەڵام دڵی تاریکیی ئەو هەر بە ئینگلیسی دەمێنیتەوە و هەر دەچێتە چوارچێوەی ئەدەبی ئینگلیسی. ئەمین مەئلووفی لوبنانی و نووسین بە زمانی فەرەنسییش هەر شتێکی لەم چەشنەیە. کازۆ ئیشیگارۆی ژاپۆنی، سەلمان ڕوشدیی هیندی و ئەلیف شەفەقی تورکیش سێ نموونەی دیکەی ناسراو و جێی سرنجی ئەم جۆرە نووسەرانەن کە زمانی نووسین و زمانی شوێنی لەدایکبوونیان جیاوازە. ڕەوتی خێرا و چڕی جیهانیبوون ئەم دیاردەیەی هێندەی دیکە ئاڵۆز کردووە. ئیدوارد سەعید لە فەلەستین لەدایک دەبێت و لە قاهیرە مەزن دەبێت و دوایە لە ئامریکا دەبێتە کەسایەتییەکی ئاکادێمیکی ناوبەدەرەوەی جیهانی. ئەو بە ئینگلیسی دەنووسێت، بەڵام سەرتاپای هاوارەکانی بۆ خەڵکی عەرەبی فەلەستینییە. ئیشیگارۆی ژاپۆنی لە لەندەن مەزن دەبێت و دواتر خەڵاتی نۆبێلی ئەدەبیات وەردەگرێت و زیاتر بە باتڵیری ڕۆمانی پاشماوەی ڕۆژ دەناسرێتەوە هەتا بە سامورایی ژاپۆنی. دەکرێ بە نموونەگەلی لەم چەشنە، لیستەکەم چەند هێندەی دیکە درێژتر بکەمەوە.

لەبەر زۆر هۆکاری فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی و تەنانەت سیاسی، زۆر نووسەر بە زمانی زگماکی خۆیان بەرهەمەکانیان بڵاو ناکەنەوە. هێندێکیان هەر نازانن و ناتوانن بە زمانی زگماکی خۆیان بنووسن. هێندێکیان ناخوازن و هێندێکیان بۆیان گرنگ نییە بە چ زمانێک دەنووسن. سەردەمانێک و لە قۆناغگەلی بەر لە سەردەمی مۆدێرندا زمانەکان کارکردی جیاوازی کۆمەڵایەتی و پێوەندیگرتن و زانستییان هەبوو. لە جیهانی ناسراو بە جیهانی ئیسلامدا جۆرێک لە دابەشبوونی کارکردی زمانی لە سەدەکانی سەرەتای بڵاوبوونەوەی ئیسلام لە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و ڕۆژاوای ئاسیادا لەئارادا بوو. لە سەدەی دەهەم و یازدەهەمی زایینیدا زۆر نووسەری ئێرانی نووسین بە زمانی عەرەبییان بە شانازی دەزانی. ئەوە نووسەرانی ئێرانی بوون کە بە زمانی عەرەبی دەیاننووسی و پەرەیان بە مێژوونووسی و زانستگەلی دیکە دەدا. ڕێزمانی عەرەبی و مێژووی جیهانی ئیسلام بە دەستی نووسەرانێک دەنووسرا کە عەرەبی زمانی زگماکیان نەبوو. کەسانی وەک سیوتی، تەبەری، غەزالی، فارابی و ئیبنی سینا بە شانازییەوە زمانی عەرەبییان دەکار دێنا. لەڕاستیدا عەرەبی زمانی زانست بوو. فارسی لە سەدەی یازدەهەمەوە بەرەبەرە دەبووە زمانی دیوانی و دەرباری و پێوەندییەکان لە ڕۆژهەڵاتی جیهانی عەرەبەوە هەتا بەشێکی زۆر لە ئاسیای ئەمڕۆ. تەنانەت لە سێ سەدەی پێش کۆلۆنیزەکردنی هیندستان لەلایەن بریتانیاییەکانەوە، ئەوە زمانی فارسی بوو کە لە بەڕێوەبەرایەتیی ئەم وڵاتەدا دەکار دەهات. وەرگێڕ و نووسەرێکی بەناوبانگی سوێدی بە ناوی ئێریک هێرمێلین لە سپای ئینگلیسدا کاری کردووە و لە هیندستان فێری فارسییەکی ئەوتۆ بووە کە لە سەدەی نۆزدەهەمدا بە دەیان بەرهەمی کلاسیکی فارسی، وەرگێڕاوەتە سەر زمانی سوێدی. لە سەدەی چواردەهەمەوە تا کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم ئەوە زمانی تورکیی عوسمانی بوو کە لە دامودەزگا سەربازییەکاندا دەکار دەهات، بەڵام سوڵتانەکانی عوسمانی بە شانازییەوە سەر دیوارەکانی کۆشکەکانی خۆیان لە ئیستامبول بە شیعری فارسی دەڕازاندەوە. هەتا ئەم دواییانەش و لە هێندێک شوێن، ئێستاشی لەگەڵدا بێت، فەقێ کوردەکان لە مزگەوتەکانی کوردستان گوڵستان و بووستانی سەعدی دەخوێنن. شاعیرانی کلاسیکی کورد، بۆ نموونە نالی و مەحوی و شێخ ڕەزا زۆر بە سانایی بە فارسی و تەنانەت تورکییش شیعر دەنووسن.

لە جیهانی ڕۆژاواشدا ڕەوتێکی لەم چەشنە

له ئارادا بووە. سەردەستیی زمانی لاتین بۆ چەندین سەدە ببووە هۆکاری نووسین بەم زمانە لە دەرەوەی ناسنامە ئێتنیکی و زمانییەکاندا. ئەوە لە بەراییەکانی سەردەمی ڕووناککردنەوە (enlightenment)دایە کە وەردەوردە زمانی لاتینی جێی خۆی دەدا بە زمانگەلی ناوچەیی وەک فەرەنسی و ئینگلیسی و ئالمانی. جگە لە هێندێک ڕیزپەڕی وەک دانتێ و چۆسەر کە بە ئیتالیایی و ئینگلیسییان دەنووسی، ئەوە تەنیا لە سەدەی حەڤدەهەمەوەیە کە ئیتر نووسین بە زمانگەلی ناوچەیی لە ئورووپادا باو دەبێت و سێرڤانتێسی سپانیایی و شێکسپیری ئینگلیسی دەبنە نموونەی بەرزی نووسین بە زمانگەلی ئورووپایی. ئەگەر سەرنج بدەینە دەستپێکی ئەم ڕەوتە لە نیوەی دووهەمی سەدەی پانزدەهەمەوە، دەبینین کە وەرگێڕانی ئینجیل بۆ سەر زمانگەلی ئورووپایی و بیر و باوەڕی چاکەخوازانی وەک مارتین لوتەر (Martin Luther) و جان کالڤین (John Calvin) دەبێتە سەرەتای شۆڕشێکی دەورانسازی فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی. لێرەدا دەوری زمان لە ئافراندنی ناسنامە نوێیەکاندا زیاتر لە هەمیشە زەق دەبێتەوە.

لە سەردەمی مۆدێرندا ئەم ڕەوتە کۆتایی پێ دێت و زمان لە چوارچێوەی دەوڵەت نەتەوەکاندا دەبێتە مۆرکی سەرەکیی ناسنامە و هەموو دانیشتوانی وڵاتانی فرە فەرهەنگ و فرەزمان مەجبور دەکرێن بە زمانی سەردەست و فەرمیی دەوڵەت نەتەوە بنووسن و بخوێنن. سەرهەڵدانی چینی ماماوەندی، وەلە بە لاوازی و کزی، هاوکاتە لەگەڵ بەتۆپزیکردنی زمانگەلی فەرمی لە وڵاتانێک کە کوردەکان تێیاندا دەژین. یاشار کەماڵێکی کوردی باکووری کوردستان و ناوچەی شاری وان، هەرگیز دەرفەتی ئەوەی نابێت لە سەردەمی منالیدا بچێتە خوێندنگە و کاتێکیش ئەم دەرفەتەی بۆ دەلوێت، زمانی خوێندنەکەی زمانی تورکییە. ئەو ئەم زمانە وا فێر دەبێت کە دواتر دەبێتە یەک لە نووسەرە هەرە مەزنەکانی زمانی تورکی. مرۆڤ دەتوانێت بە تەواوی لەوە تێ بگات کە هەلومەرجی گەورەبوونی یاشار کەماڵ و قاچاغبوونی زمانی کوردی لە تورکیا دەبنە هۆکار کە ئەو هیچ بژاردەیەکی جگە لە نووسین بە زمانی تورکی بۆ نەمێنێتەوە. ئەوە زۆر بۆچوونێکی ساکارانە و دوور لە ڕاستی و واقیعی سیاسی و کۆمەڵایەتی و پەروەردەییە کە مرۆڤ چاوەڕوانی ئەوە بکات یاشار کەماڵ بە کوردی بنووسێت. ئەو دەیگوت کوردە، بەڵام نەیدەزانی بە کوردی بنووسێت. ئەوە لایەنی زمانییە. بەڵام کە دەگاتە لایەنی تێم و ناوەڕۆکی بەرهەمەکانی ئەم نووسەرە، دەبینین کە کۆمەڵگەی کوردی و تاکی کورد هەوێنی سەرەکیی گێڕانەوەکانی ئەوون. ئەفسانەی چیای ئاگری و ئینجە مەمەد/ حەمەدۆک/مەمەدی زراڤ شتێک نین جگە لە گێڕانەوەی هەلومەرجی ژیانی مرۆڤی کوردی دوای دامەزراندنی کۆماری تورکیا لە دەیەی دووهەمی سەدەی بیستەمدا.

ئەم ڕەوتە لە ئێرانیشدا لەئارادا بووە. محەممەدی قازی و ئیبراهیمی یونسی و عەلی ئەشرەف دەرویشیان، مەنسوری یاقوتی و لاری کرماشانی، زۆریش کورد بوونە و بە کوردییش دواون و کوردیشیان خۆش گەرەک بووە. من لە سوێد و لە کاتی سەردانەکانی عەلی ئەشرەف دەرویشیان، شانس و شانازیی ئەوەم هەبووە چەندین سەعات لەگەڵی دانیشم و قسەی لەگەڵ بکەم. سەرتاپای باسەکانمان لەسەر کورد و ئەدەبیاتی کوردی و ئەدەبیات بە گشتی بووە. لە هەموو گێڕانەوەکانی ئەودا کۆمەڵگەی کوردی بە شێوەیەکی بەرچاو ئامادەیە. ئەو چیرۆکانەی کە ئەو بە فارسی نووسیونی و دواتر کەسانی وەک مامۆستا عەبدوڵڵا حەسەنزادە وەریانگێڕاونەتە سەر زمانی کوردی نیشان دەدەن کە ئەوە تەنێ لەبەر ئەوەی بە فارسی نووسراون دەچنە نێو گەنجینەی کتێبخانەی زمانی فارسییەوە،

ئەگینا وەک ناوەرۆک و تێما تەواو کوردیین. مامۆستا دەرویشیان لەتەنیشت چیرۆک و ڕۆمانەکانیدا دەستی دایە کۆکردنەوەی ئەفسانە کوردییەکانیش و لە چەندین بەرگدا، هەڵبەت بە فارسی، میراتی زارەکیی گێڕانەوەی کوردیی لە فەوتان ڕزگار کرد.

لە عێراق بە هێندێک جیاوازییەوە ڕەوتێکی کەم و زۆر وێکچوو لەئارادا بوو. محەیدین زەنگەنە نموونەیەکی ئەم دیاردەی نووسین بە عەرەبییە. بەڵام هەلومەرجی سیاسی لەم وڵاتەدا هەرگیز نەبووە ڕێگر لەسەر ئەوەی کەسانی وەک مامۆستا مەسعود محەممەد و مامۆستا برایم ئەحمەد و ئەحمەد موختار جاف و عەلائەددین سەجادی و دەیان و سەدان نووسەری دیکەی کورد بە کوردی بنووسن. لە سوریا نووسەری بەناوبانگی وەک سەلیم بەرەکات کە ئێستا لە وڵاتی سوێد دادەنیشێت بە عەرەبییەکی فاخر دەنووسێت و بەرهەمەکانی وەردەگێڕدرێنەوە سەر زمانگەلی جیاواز و لە سوێد خەڵاتی تۆخۆلسکی وەردەگریت. من دوو لە وەرگێڕانی سوێدیی بەرهەمەکانی سەلیم بەرەکات، واتە پرۆفیسۆر تێتز ڕووکە و دکتۆر جۆناتان مورێن، دەناسم کە هەر دووکیان پسپۆری زمانی عەرەبین و کەسایەتیی ئاکادێمیکی ناسراوی وڵاتی سوێدن و لە زمانی ئەوانەوە ئاستی بەرزی زمانی و ئەدەبیی بەرهەمەکانی سەلیم بەرەکات دەبیسم. کە بۆخۆم بەرهەمەکان بە وەرگێڕانی سوێدی دەخوێنمەوە و لە وەرگێڕەکانیش دەبیسمەوە، دەبینم کە هەمدیسان ناوەرۆک تەواو کوردی و کوردستانییە.

لەسەر ئەم بنەمایە زۆر بە سانایی مرۆڤ دەتوانێ بەرهەمەکانی ئەم نووسەرانە لە بواری ناوەرۆکەوە بە ئەدەبی کوردی ناوزەد بکات کە بە زمانگەلی دیکە نووسراون. ئەمە ڕاستییەکە کە بۆ زۆربەی نووسەرانی کۆلۆنییەکانی ئافریقاش ڕووی داوە. ئەوان بە ساڵان بەرهەمیان بە زمانی وڵاتانی کۆلۆنیالیست، بۆ نموونە ئینگلیسی و فەرەنسی دەنووسی. بەڵام لە قۆناغێکدا هاواریان لێ بەرز بووەوە و وەک نگونی وا تیۆنگۆ دوا کتێبی خۆیان بە ئینگلیسی نووسی و ئیتر بۆ سڕینەوەی ئاسەواری کۆلۆنیالیزم لەسەر زەین و زمانیان، دەستیان کرد بە نووسین و بڵاوکردنەوە بە زمانی ناوچەیی ئافریقایی خۆیان. کتێبی بەناوبانگی سڕینەوەی کۆلۆنیالیزم لە زەین: سیاسەتی زمان لە ئەدەبی ئاریقاییدا(Decolonizing the mind: The politics of language in African literature) لە نووسینی نگوگی وا تیۆنگۆ دواهەمین بەرهەمی ئەو ئاکادێمیسیەنە ناسراوەی کێنیایە. دوای ئەم کتێبە ئەو بڕیار دەدات بە زمانی خۆی واتا کیکویو بنووسێت. نموونەیەکی دیکە لەنێو نووسەرانی ئەفریقاییدا چینوا ئاچێبێیە. ئەو نووسەری کتێبێکە لە ئاستی جیهانیدا زۆر ناسراو بە ناوی شتەکان هەڵدەوەشێنەوە (Things fall apart). ئەویش دواتر بڕیار دەدات بە زمانی نیجێریایی بنووسێت. لەبیرمان بێت سەرەتا ناوی چینوا، ئالبێرت بووە. ئەو بۆ بەربەرەکانی لەگەڵ کۆلۆنیالیزمی ئینگلیسی، ناوی خۆی دەگۆڕێت بە چینوا ئاچێبێ. مانای ناوەکەی ئەوەیە: «ڕۆحی من دەهانام وەرە!» ئەوە لە سەردەمێکدایە ئاچێبێ لە کاتی کودەتای ساڵی ١٩٥٧ی نیجێریا، لە وڵاتەکەی خۆی دوور دەخرێتەوە. دواتر لە لەندەن تەنانەت بواری خوێندنەکەی لە پزشکییەوە بۆ بواری ئەدەبیات و مێژوو دەگۆڕێت و دواجار دەبێتە پرۆفیسۆرێکی ناوبەدەرەوەی ئەدەبیات و لە زانکۆی بۆستۆنی ئامریکا دەبێتە وانەبێژ و هەر لەوێش سەر دەنێتەوە. کتێبی شتەکان هەڵدەوەشێنەوە، یەک لە شاکارەکانی ئەدەبی پاشکۆلۆنیالیستییە و میلیۆنان نوسخەی لێ فرۆشراوە و وەرگێڕدراوەتەوە سەر زۆر زمانی زیندووی دونیا. ئەمە بڕیارێکی وشیارانەیە و وەک ئەکتێکی شۆڕشگێرانە دەبیندرێت.

ئێستاش لە کوردستان هەن نووسەرانێک کە دەتوانن بە فارسی و تورکی و عەرەبی بنووسن بەڵام ئەم کارە ناکەن و سەرەڕای بێ بازاڕی و دەستکەوتی کەمی ماددی، لەسەر ئەم ڕەوتە بەردەوامن.

وەک دەبینین زمان دەورێکی سەرەکی دەبینێت لە ئافراندنی ئەدەبیدا و ئەگەر نووسەر بواری هەبێت بە زمانی خۆی بنووسێت و یان بڵێین بتوانێت بە زمانی خۆی بنووسێت، ئەوە دوانەی زمان و ناوەڕۆک یەکگرتوو دەبن و بەرهەمەکە مۆرکی زمانێکی دیاریکراو بەخۆیەوە دەگرێت. هەلومەرجی ئێستای هەموو بەشەکانی کوردستان نیشان دەدات کە نووسین بە کوردی بە شێوەیەکی بەرچاو بووەتە بژاردەی ئاگایانە و وشیارانەی نووسەران و شاعیرانی کورد. وێدەچێت ئەگەر فاکتەرە هاندەرە ئابوورییەکانیش بێنە کایەوە، ئەوە ئەم ڕەوتە جێگیرتر و سەرکەوتووتر دەبێت.

لە ماوەی دەیەی ڕابردوودا دەبینین بەشێکی گرنگ لە ڕۆمانی کرمانجی بە سۆرانی کراوە و لە ڕادەیەکی کەمتریشدا پێچەوانەکەی ئەنجام دراوە. ئێوە ئەمە وەک وەرگێڕان دەبینن، یاکوو پێویستییەکی داسەپاوە بە سەر دۆخی زمانی کوردیدا؟ پێتان وا نییە جیاوازیی ئەلفوبێی ئەم دوو زارە هۆکاری سەرەکییە کە خوێندەواران نەتوانن بەدەر لە خودی تێنەگەیشتن لە زارەکان بەرهەمە ئەدەبییەکان بخوێننەوە؟

لەڕاستیدا پرسی ئەلفبێ خاڵێکی گرنگی جیاوازیی ئەم ڕۆمانانەیە. بەڵام پرسەکە هەر ئەوە نییە. کرمانجیی سەروو و نێوەڕاست و خواروو لە بواری سینتاکس/گرامێریشەوە جیاوازییان هەیە. کارتێکەریی فەرهەنگی باوی ئەو وڵاتانەی کوردیان تێدا دەژین، بووەتە هۆکاری هاتنە ئارای کۆمەڵێک وشەی تایبەت بەو فەرهەنگانە. ئەم جیاوازییە لە شقارتە/شەمچە/کبریتەوە بگرە هەتا دەیان و سەدان وشە لە ژیانی ڕۆژانەدا کارێکی وا دەکەن ئاخێوەرانی کورد نەتوانن بە سانایی لێک تێبگەن. لەبیرمان نەچێت کە ئەمە هەر دیاردەیەکی تایبەت بە کورد و زمانی کوردی نییە، بەڵکو بۆ هەموو زمانێک هەر وایە. ئاخێوەرانی دەری/تاجیک و فارسییش هەمان کێشەیان هەیە و پرسی جۆغرافیا و سنوور بووەتە هۆکاری لێکترازانی زیاتری زمانەکەیان کە لە بنەڕەتدا یەک زمانە.

ئەمە دیاردەیەکی زۆر دڵخۆشکەرە کە ڕۆمانگەلی زاراوە کوردییەکان دەگوێزرێنەوە/وەردەگێردرێنەوە سەر یەکتر. ئەم کارە دەبێتە هۆی خوێندنەوەی ئەم ڕۆمانانە و ئاڵوگۆڕی فەرهەنگی لە نێوان ئاخێوەرانی ئەم زاراوانە. وەک ئێوە ئاماژەتان پێ کردووە، پرسی ئەلفبێ پرسێکی گرنگی لێکهەڵاواردنی زاراوە کوردییەکانە. بەڵام ئەگەر ڕاستیت بوێت پرسەکە کەمێک لەمەش ئاڵۆزترە. لە باشووری کوردستان یەک ئەلفبێ دەکار دێت و هەردوو زاراوەی کوردیی نێوەڕاست و کوردیی سەروو بەم ئەلفبێیە چاپ و بڵاو دەبنەوە. لەوێ تەنانەت لانی کەم لە سی ساڵی ڕابردوودا پەروەردەی کوردییش هەر بەم ئەلفبێیە هەبووە. بەڵام ئایا نووسەران و خوێنەرانی کوردی سەر بەم دوو زاراوەیە لە باشوور بە باشی لە کاروباری یەکتر ئاگادارن. من لە دەیان کۆڕ و کۆمەڵی یەکییەتیی نووسەرانی کورد لە باشوور ئامادە بوومە و قسەم کردووە. بەداخەوە زۆر بە دەگمەن تووشی زەینییەتی یەکگرتووی ئەدەبیی ئاخێوەرانی ئەم دوو زاراوەیە بوومە. وەک پێشتر ئاماژەم پێ دا ئەمە تەنێ پرسێکی زمانی نییە و گرێدراوی زۆر فاکتەری کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی و بەتایبەت سیاسییە.

لێرەدا دەمەوێت بە خێرایی ئاماژە بە ڕاستییەک بکەم کە من بەهۆی هۆگری و باوەڕم بە مافە دێمۆکراتیکە زمانییەکان ناتوانم لێی بگوزەرێم. ئەویش جیاکردنەوەی پرسی نەتەوەیە لە سیاسەتی یەکزمانی. ئۆلگووی یەک نەتەوە و یەک زمان ئۆلگویەکی هەڵە و مەترسیدارە و ئەو شتەیە کە ڕەزا خان و ئاتاتورک بناغەدارێژەری بوون لە وڵاتانی ئێران و تورکیا. ئەم سیاسەتە دوای زیاتر لە سەدەیەک نەیتوانیوە لە ئافراندنی نەتەوەیەکی یەکگرتوودا سەرکەوتوو بێت. کوردانیش دەبێ ئاگاداری ئەم ڕاستییە بن و لە دارشتنی سیاسەتی زمانیدا هەرگیز بیر لە سەپاندنی زاراوەیەک بە سەر زاراوەیەکی دیکەدا نەکەنەوە. پرسی زاراوە کوردییەکان وەک گوتم پرسێکی ئاڵۆز و هەستیارە و تەنێ پرسێکی زمانی نییە. بە باوەڕی من زمانی کوردی لە ئێستادا و بە کردەوە بووەتە زمانێکی جووت ستاندارد. نموونەی ئاوامان لە نۆروێژ و ئەرمەنستان و ئالبانیشدا هەیە و ناتوانێت پێشگیری لە ئافراندنی نەتەوەیەک و پاراستنی مافە زمانی و دێمۆکراتیکەکانی بکات.

هەوڵی ناساندنی ڕۆمانگەلی کوردیی سەروو و کوردیی نێوەڕاست بە یەکتر هەوڵێکی گرنگە و دەبێ بەردەوام بێت. دەستپێشخەریی تاکەکەسیی وەشانخانەکانی ئاراز لە ڕابردوودا و ئەندێشە و ئاڤێستا لە ئێستادا زۆر بەنرخن و هیودارم زیاتر پەرە بستێنێت و بکرێت بە سیاسەتێکی بیرلێکراوی چاپ و پەخش لە کوردستاندا. ڕەخساندنی هەلومەرجی لەباری لێک تێگەیشتنی فەرهەنگی و زمانی و ڕەچاوکردنی ڕێکار و فاکتەرگەلی جیاوازی ڕێخۆشکەری ئەم ئەرکە گرنگە نەتەوییە، دەتوانێت ببێتە ڕۆژەڤی پلاندارێژیی زمانی لە ئێستا و سبەینێی بزووتنەوە کۆمەڵایەتی و نەتەوەییەکانی کورد.

تایبەتمەندیی هەر زمانێک ئەوەیە کە بەردەوام لە گۆڕاندایە. گۆڕان لە زمانەکاندا تایبەتمەندیی نەگۆڕی هەر زمانێکە. ئەو زمانانەی کە مێژوویەکی درێژی نووسینیان هەیە زۆر بە سانایی ئەم گۆڕانکارییانە دەردەخەن. چاوێک لە زمانی چەوسەری ئینگلیسی لە سەدەی چواردەهەمدا بکە و لەگەڵ زمانی شێکسپیری دوو سەد ساڵ دواتری بەراورد بکە و دواتر وەرە سەر زمانی دیکێنزی سەدەی نۆزدەهەم و دواجار ڤیریجینیا وۆلفی سەدەی بیستەم، ئەم گۆڕانکارییە زمانییانە زۆر بە هاسانی هەست پێ دەکەی.

ئەم پێشەکییەم بۆ ئەوە بوو کە بڵێم جیاوازیی زمان و زاراوە و پێناسەکانی ئەم دوو شێوە زمانییە شتێکی تەنێ زمانی نین و فاکتۆرگەلی سیاسی و کۆمەڵایەتی بڕیاردەری سەرەکیی دەسنیشانکردنی سنوورەکانی زمان و زاراوەن. لە هەمان کاتیشدا زمان دیاردەیەکی چەقبەستووی دەرەوەی گۆڕانکارییە بەردەوامەکان نییە و لە ڕەوتی مێژوویدا بە بەردەوامی و لە هەموو بوارەکانی وشەیی، ڕێزمانی و تەنانەت درکاندن و گۆکردنیشدا، گۆڕانی بەسەردا دێت.

ئایا دەتوانین ڕۆمانەکانی هونەر سەلیم وەک ئەدەبیاتی تاراوگە دەستنیشان بکەین؟

وەک دەزانین هونەر سەلیم لەڕاستیدا فیلمسازە و فیلمسازێکی تا ڕادەیەکی زۆریش سەرکەوتووە و هێندێک لە فیلمەکانی لە ئاستی نێونەتەوەییدا زۆر سەرکەوتوو بوونە. ئەو لە ساڵی ٢٠٠۴ کورتە ڕۆمانێکی بە زمانی فەڕەنسی بڵاو کردەوە بە نێوی تفەنگەکەی باوکم. ئەم کورتە ڕۆمانە کە بە جۆرێک ژیاننامەی خودی نووسەرە و سەردەمی زارۆکایەتیی نووسەری تێدا زەق کراوەتەوە

گێڕانەوەیەکی زۆر سرنجڕاکێش و سەمیمییە. ڕۆمانەکە لە کاتی خۆیدا سەرنجی زۆری خوێنەرانی لە ئاستی ئورووپادا بۆ لای خۆی ڕاکێشا و هەر زوو وەرگێڕدرایە سەر نزیکەی بیست و پێنج زمان. من هەر ئەودەم ڕۆمانەکەم خستە نێو پلانی دەرسدانەوەم لە زانکۆ و چەند لە خوێندکارەکانم بابەتی زۆر بەپێزیان لەسەر نووسی. بۆ خۆیشم وتارێکی ئاکادێمیم لەسەر نووسی و لە گۆڤارێکی باشی ئاکادێمیدا بڵاوم کردەوە. باسی سەرەکیی من ئەوە بوو گەلۆ لە نەبوونی ڕۆمانی سەرکەوتووی کوردی بە زمانگەلی بیانی، دەتوانین ئەم ڕۆمانە وەک دەقێکی گێڕانەوەیی دەحیسێب بێنین کە بە خوێنەرانی بڵێت کوردەکان کێن و چیان دەوێت؟ بە لێکدانەوەی وردی گوتارییانە، وڵامی من بەو پرسیارە ئەرێنی بوو. خاڵی زۆر بەرچاوی ئەم گێڕانەوەیە شێوازی گێڕانەوەکە بوو، گێڕانەوەیەکی تەنزئامێز (satirical)و زمانێک پڕ بە پێستی گێڕانەوەکە و ئەو چەند کاراکتەرەی زۆر بە پوخت و پاراوی و بژاردەیی قسە دەکەن. لەم گێڕانەوەیەدا ئێمە دونیای شێستەکانی کۆمەڵگەی کوردی لە باشووری کوردستان لە سیلەی چاوی مێرمناڵێکی کوردەوە دەبینین کە باوکی پێشمەرگەیە و لە شۆڕشێکی چەکدارانەی هەمەلایەنەدا بوون و نەبوونی وڵات و نەتەوەکەی ئەزموون دەکات. مێرمناڵێکی کونجکۆڵی بزۆزی عاشق، بە نیگا تیژ و زەینە بەپرسیارەکەی خۆی تیشک دەخاتە سەر هەموو کەلێن و قوژبنی کۆمەڵگەیەک کە بە چنگ و ددان داکۆکی لە بوونی خۆی دەکات. ئێمە لە سۆنگەی بینین و پرسیارەکانی ئەو مێرمناڵەوە کوڵانەکانی زەین و هزری مرۆڤی کورد و شۆڕشەکەی دەبینین و لەگەڵ پەژارە و شادییەکانی ئەو شارەزا دەبین. ئاواتەکانی ئەم مرۆڤە و هەڵکشان و داکشانی خەون و خولیاکانی وەک فیلمێک بە بەر چاوی خوێنەردا دەخوشن. ئەو مێرمناڵە هەر لەو سەردەمیدا حەزێکی زۆری لە شاشەی تەلەڤیزیۆنە و هەر کاتێکی چاوی بە تەلەڤیزیۆن دەکەوێت لە دڵەو دەڵێت کە ڕۆژێک دیمەنەکانی ئەم تەلەڤیزیۆنە دەکاتە کوردی. شتێک کە بە ڕیتمێکی گێڕانەوەیی جوان چەندین جار دووپات دەبێتەوە و خوێنەر هەتا قووڵایی ویستی مێرمناڵەکە دەبات. لە هەمان کاتیشدا بەستێنێکی عاشقانە ڕازێنەرەوەی سەرتاپای گێڕانەوەکەیە. مێرمناڵەکەی ئێمە عاشقی کچێکی هاوتەمەنی خۆیەتی و لەو شاخوداخەدا لەوپەڕی ڕۆمانسییەت و ناسکخەیاڵیدا خەریکی ئەڤینداریە. دواجار نسکۆی شۆڕش و تێکشکانی پێشمەرگە و هێزی کوردی و گەڕانەوەی بەعسییەکان و هەر بەمجۆرەش ئاوارەبوونی مێرمناڵەکە و خێزانەکەیان بەرەو سنووری ئێران بە شێوەیەکی زۆر جوان وێنا کراوە و بە ڕستەی کورتی هێمینگوایانە گێڕدراوەتەوە. دیمەنی شکست و تێکچوونی مۆراڵی باوکی وەگێڕ زۆر کارتێکەریی لەسەر خوێنەر دادەنێت. کاتێک دوای ماوەیەکی کورت بەشێکی زۆر لە پەنابەرەکان بە شوێن لێبوردنی گشتیی ڕژێمی عێراقەوە دەگەڕێنەوە دەروازەی سنووری، مرۆڤ هەستێکی پڕ لە خەم و پەژارە دایدەگرێت و هەست بە غروری شکاوی کوردان دەکات کە لە میانەی گفتوگۆی مێرمناڵەکە لەگەڵ باوکیدا خۆی دەردەخات.

ئایا ئەمە دەتوانێت وەک ئێوە دەپرسن بەرهەمێکی تاراوگەیی کوردی بێت؟ وەڵامی ئەم پرسیارە لە ڕوانگەیەکەوە ئەرێنییە. ئەگەر ئەدەبی تاراوگە ئەو ئەدەبە بێت کە لەلایەن نووسەرانی سەر بە نەتەوەیەکی دیاریکراوەوە لە دەرەوەی سنوورەکانی وڵاتی خۆیان و لە کاتی ئاوارەییاندا دەنووسرێت، ئەوە بێ شک ئەم بەرهەمە بەرهەمێکی تاراوگەییە. هونەر سەلیم کوردێکی لەدایکبووی ئاکرێیە و سەردەمی مناڵی و گەنجێتیی لە کوردستان

بووە و دوایە ڕێی کەوتووەتە هەندەران و لە فەڕەنسە گیرساوەتەوە. بەپێی هێندێک پێناسە لە ئەدەبی تاراوگە دەبێت بەرهەمەکە بە زمانی نەتەوەییی خودی نووسەرەکە ئافرێندرابێت. بەم پێیە ڕۆمانەکەی هونەر سەلیم ناتوانێت بچێتە خانەی ڕۆمانی کوردیی تاراوگەوە. بەڵام ئەگەر ناوەڕۆکی بەرهەمەکە بە بنەما بگرین ئەوە هیچ گومانمان نامێنێت کە تفەنگەکەی باوکم بەرهەمێکی کوردانەیە و باس لە کۆمەڵگەی کوردی دەکات. دەنگی تەقەی تفەنگەکەی باوکم بە شێوەیەکی زۆر سەرکەوتوانە، هاوارەبەرەی بەسەرهاتی کوردانە لە دەورەیەک لە مێژووە پڕ پێچ و خەمەکەی ئەو نەتەوەیەدا.

لێرەدا حەز دەکەم ئاماژە بە ئەو ڕاستییە تاڵە بکەم کە ئەم کتێبە هێشتا بە کوردی بڵاو نەبووەتەوە. کاتی خۆی دکتۆر موحسین عومەر بەشێک لە کتێبەکەی بە کوردی لە گۆڤارێکدا بڵاو کردەوە، بەڵام دواتر لە بڵاوکردنەوەی وەستا. هۆکارەکان نازانم، بەڵام ئەوەندەی لێرولەوێ پرسیارم کردووە خودی نووسەر نەیویستووە کتێبەکە بە کوردی بڵاو بێتەوە. ئەمە پرسیارێکە کە حەز دەکەم کەسێک لە کاک هونەری بکات و ئەویش وەڵامێکی تێروتەسەلی شیاوی بداتەوە.

حەز دەکەم بەراوردێک لەسەر دوو ڕۆمان بکەین کە بەرێزتان وتاری هەڵسەنگاندنی زۆر باشتان لەسەر نووسیون. گابۆر و گرەوی بەختی هەڵاڵە. هەر دوو ڕۆمانەکە لە لایەن خوێنەرانەوە پێشوازیی باشیان لێ کراوە. پێتان وایە سەیدقادر هیدایەتی و عەتا نەهایی نوێنەرایەتیی دوو نەسڵی جیاواز دەکەن؟

سەید قادر و عەتا نەهایی دوو نووسەری توانا و خاوەن شێوازی تایبەتیی خۆیانن.

ئەوەی کە ئەوان نوێنەرایەتیی دوو جیلی جیاواز دەکەن یان نا، دەگەڕێتەوە سەر پێناسەی ئێمە لە جیل. لە بۆچوونێکی گشتیدا تەمەنی کارا و کاریگەرانەی هەر جیلێک لە باری زەمەنییەوە بە ٢٥ ساڵ دادەنێن. واتا جیاوازیی ٢٥ ساڵ تەمەن و سەردەم دەکرێت بنەمایەک بێت بۆ جیاکردنەوەی دوو جیل لە یەکتر. جیاوازیی تەمەنی ئەم دوو نووسەرە ئەوەندە نییە کە بە هاسانی بە دوو جیل پۆلێنیان بکەین. بەڵام گۆڕانکارییەکانی سەردەمی ئەم دوو نووسەرە دەتوانێت وەک فاکتەرێکی جیاکەرەوەی جیلییانەی ئەوان دەستنیشان بکرێت. خاڵێکی وەرچەرخانی جیاوازیی جیل دەتوانێت وەرچەرخانی گەورەی شۆڕش بێت. عەتا ئەزموونی بینین و تەنانەت بەشداربوونی لە شۆڕشی ١٩٧٩ی ئێراندا هەبووە و یەک لە لاوانی ئارامانخوازی ئەو سەردەمی بووە. ژمارەیەکی زۆر لە هاوتەمەنەکانی و تەنانەت هاورێیانی نزیکی عەتا چەند ساڵێک دوای شۆڕش ڕوویان لە هەندەران کردووە. ئەمە دروست ئەو شتەیە کە سەید قادر ئەزموونی نەکردووە. ناکرێت ئەمە تەنێ هەڵکەوتێک بێت کە لە هەر سێ ڕۆمانی عەتادا جێپێی دەرەوەی وڵات و تاراوگە بە زەقی دیار بێت. لاسی گوڵی شوڕان دوای پازدە ساڵ ئاوارەیی دەگەڕێتەوە شارەکەی خۆی هەتا سەگی وڵاتەکەی خۆی پێی بوەڕێت. مێهرەبانی باڵندەکانی دەم با، هەمدیسان ساڵانێکی زۆری لە دەرەوەی وڵات تێپەڕ کردووە. چەند لە کاراکتەرەکانی گرەوی بەختی هەڵاڵە، ئەگەر نەڵێین هەموویان، لە فەزای تاراوگەدا هەناسە دەدەن. ئەمە دەکرێت وەک بەشێک لە فەزای پێگەیشتن و خەملێنی هزری و هەستیی عەتا ببیندرێت. بەپێچەوانەوە، لە هەر سێ ڕۆمانەکەی سەید قادردا هیچ شوێنەوارێک لەم دیاردەیە نابیندرێت و کەسەکان هەموویان گرێدراوی شوێن و

ڕێگەی خۆیان و وەک دەڵێن بە تۆپیش نابزوون.

کاتێک عەتا گوڵی شۆڕانی نووسی ئەوە تەنیا خەون و خولیاکانی ئەو وەک نووسەرێکی دەروەست بوو کە هانی دەدا ئەم کارە بکات. دەرفەتی چاپ و تەنانەت خوازیارانی ڕۆمانی کوردییش ئەوەندە بەرچاو نەبوون کە مرۆڤ کات و توانایی خۆی تەرخانی نووسینی ڕۆمانێک بە زمانی کوردی بکات. عەتا هەر ئەو دەم دەیتوانی بە فارسی بنووسێت و بێگومان ببێتە خاوەن ناوێکیش. بە لەبەرچاوکردنی هەنبانەی وشە و پێشینەی نووسین و بڵاوکردنەوەی کوردی، ڕەنگە ئەو توانیبای لە ئاستی ئێراندا ببێتە خاوەن ناوبانگێکی لانی کەم مامناوەندی. بەڵام ئەو دوای زریکە و تەنگانەکەی، گوڵی شۆڕانەکەی بڵاو دەکاتەوە و لاسە شۆڕەکەی لە سەردەمانی بەیتەکانەوە دێنێتەوە نێو کۆڵانگەلی حەز و ئاواتە بەرواڵەت نوێ بەڵام بە ناوەڕۆک هێشتا هەر نەریتییەکان. ئەو لە سەردەمێکدا گوڵی شۆڕانەکەی دەنووسێت کە هیواکان وەک هیوای نێو ڕۆمانەکە لەرولاواز و سست و ناتەواو بوون. ئەو لە زەمەنێکدا هەوڵی ژیاندنەوەی بەیتە کوردییەکان دەدات کە جۆرێک لە سیاسەتی تواندنەوەی سیستمی دەوڵەت نەتەوەیی، دەرفەتێکی زۆر کەمی بۆ خەملینی نیشانەکانی ناسنامەیەکی کوردی هێشتووەتەوە. سەردەمی لەدایکبوونی لاس، واتا شەڕی یەکەمی جیهانی و هاتنی ڕووسەکان بۆ بانە، لەڕاستیدا، سەرەتای گۆڕانکارییەکی بێ وێنەی ناوچەیی و جیهانییە. سەردەمی کۆتاییهاتنی ئیمپراتۆرییە مەزنەکانی ڕووس و عوسمانی و قاجار. سەردەمی هاتنە ئارای ناسنامەگەلی نوێ کە جێی ناسنامە گشتگیرە ئاینییەکانیان دەگرتەوە. سەردەمی لەدایکبوونی تورک و عەرەب و فارس و چەمکی نەتەوەیە لە ڕۆژاوای ئاسیا و لە ڕۆژهەلاتی ناویندا. سەردەمی قاتوقڕی و فەلاکەتی دانیشتوانی ئەم بەشەی جیهانە. سەردەمی ساڵانی دوای شۆڕشی تورکانی گەنج لە تورکیا و شۆڕشی دەستوری لە ئێران و شۆڕشی دیمۆکراتیک لە ڕووسیایە. جیهان خۆی بۆ قەوارەیەکی دیکەی بوونی خۆی ئامادە دەکات و لاسی ئێمە لەدایک دەبێت. عەتا، نزیکەی حەوت دەیە دوای ئەم ڕووداوانە، بووەتە بەرهەمی ئەم هەلومەرجە پێچەڵپێچە و ئاکامی ئەو هەمووە فاکتەرە دژبەیەکەناوچەیی و جیهانییانە لەگەڵ یەکتر. بوومەلەرزەیەکی بێ پێشینەی جیهانی لەسەر کاولاشی ئیمپراتۆریی ڕووسیا بانگەوازی لەدایکبوونی یەکەم حکومەتی کرێکاری لە جیهاندا دەدات. ئەتاتورک و ڕەزاخان قۆڵ لە دامەزراندنی دەوڵەت نەتەوەی خۆیان هەڵدەماڵن و بە حاشاکردن لە ناسنامەی زێدەتر لە نیوەی دانیشتوانی جۆغرافیای خۆیان بەردی بناغەی نابەرابەرییەک دادەنێن کە ئێستاش ناڵەناڵی قوربانیانی دوێنێ و ئەمڕۆی کردەوەکانیان گوێی فەلەک کەڕ دەکات. سەدەی بیستەمی ناوچەیەک کە لاسی تێدا لەدایک بوو سەدەی کوشتاری سەدان هەزار مرۆڤە. سەدەی سڕینەوەی ئەرمەن و ئاسۆرییەکانە. سەدەی پەتای ئانفولانزایەکە کە سەدان هەزار مرۆڤی کردووەتە قوربانی. لاس دەبێ بچێت گوڵی شۆڕان بێنێت تا بەڵکو دڵی یار، خۆشییەک تام بکات و ژەهری ئەو هەمووە ئازار و دەردە بێ کاریگەر بکاتەوە.

> زمان دەورێکی سەرەکی دەبینێت لە ئافراندنی ئەدەبیدا و ئەگەر نووسەر بواری هەبێت بە زمانی خۆی بنووسێت و یان بلێین بتوانێت بە زمانی خۆی بنووسێت، ئەوە دوانەی زمان و ناوەڕۆک یەکگرتوو دەبن

عەتا دەبێ ڕیشەکانی خەمی بێناسنامەیی

خۆی بگەڕێنێتەوە دوایە. ئەو دەبێ پەنا بۆ مێژوو بەرێت کە چی بوو و چی ڕووی دا. تێگەیشتن لە ئێستا، لە ڕابردووەوە دەست پێ دەکات. عەتا کەرەسەیەکی ئەوتۆی لەبەردەستدا نییە. عەتا لە درێژەی سامانێکی کولتووریی ئەوتۆی گێڕانەوەییدا ناژێت کە دەستی بە هاسانی قەڵەم بگرێت. من دڵنیام نووسین بەم شێوەیە بۆ ئەو سانا نەبووە. ئەو بە هاوارەبەرە و میرزا و سروە تونییەتیی نەدەشکا. بەڵام لەبیرمان نەچێت گوتاری هەر ئێپیستیمەیەک مەیدانێکی تایبەت بە خۆی هەیە و پرشنگی خۆری نووسین تەنیا لە ئاست و مەودای ئەودا دەدرەوشێتەوە و لە چوارچێوەی سنوورەکانی سەردەمی خۆیدا باڵا دەکات و دەخەملێت.

بەڵام گوڵی شۆڕان مزگێنیی لەدایکبوونی قۆناغێکە کە تێیدا ئەزموونەکانی نوسەرێک خۆیان دەرازێننەوە و گۆڕەپانی هەڵپەرکێی خوێندنەوەی گێڕانەوەیەک دەکوتنەوە کە پێشتر تۆزوخۆڵی نەریت و بۆشاییە کوشندەکان، دەرفەتێکیان بۆ هەناسەی کوردانە نەهێشتبووەوە. وردەوردە هەلومەرجی گێڕانەوەی کوردی و پەلوپۆ گوتارییانەکەی دەگۆڕێت. عەتا بە باڵندەکانی دەم با و گرەوی بەختی هەڵاڵەی نیشان دەدات کە تواناکانی لە بڕەودان و هێشتا قسەی ئاخیری نەکردووە. ئەمجارەیان عەتا تەنیا چەند ساڵێک بە کوڵانی مێژووی شاردا شۆڕ دەبێتەوە و لە بیرەوەریی مێهرەبانەکانی شاردا ڕەنگەکانی دیواری ژیانی ئاوارەیی کەسایەتیی کوردی بەسەر دەکاتەوە. هێشتا دووکەڵی ئاگری شۆڕش بە تەوێڵی مێهرەبانەکانەوە دیارە و پەنجەرەی هۆدەی وەگێر هێشتا دووکەڵی تاڵی سیغارکێشێکی هیواڕووشاوی لێ هەڵدەستێت. دەردی نەریت و نەریتی کوشندە دەستبەرداری کاراکتەرەکانی عەتا نابن و لە هەیبەتی خەنجەرێکدا کوڵانەکانی بانە و دوندی چیاکانی سنوور دەبەزێنێت و لە گەرەکی فلیمینگبەریی ستۆکهۆلمدا دەفری سنگی هەڵاڵە بە خۆشەویستییەکی هەڵە هیلاک دەکات. لەدایکبوونی ناسنامەیەکی تازە بە زەحمەت لە چنگ ساڵانی ئاوارەیی لاس ڕزگاری دەبێت و لەبن پەردووی خانوبەرەی باوانی باڵندەکانی دەم با قوتاری دەبێت و لە زەبری نووکی خەنجەری میرزا حەمە ڕەشید کە بۆ شێرزادی ناردووە، خۆی ڕزگار دەکات. ئەو ناسنامەیە هێشتا لە تەدارەکی لەدایکبووندایە.

> **زمان دیاردەیەکی چەقبەستووی دەرەوەی گۆڕانکارییە بەردەوامەکان نییە و لە ڕەوتی مێژووییدا بە بەردەوامی و لە هەموو بوارەکانی وشەیی، ڕێزمانی و تەنانەت درکاندن و گۆکردنیشدا، گۆڕانی بەسەردا دێت**

سەید قادر لەسەر بەستێنی ئەزموونەکانی عەتا و لە سەردەمانێکی دیکەدا پێشبڕکێی نووسینی خۆی دەست پێ دەکات.کەریم و موتەللیبی گابۆڕ لانی کەم پاڵەوان فسفسێک شک دەبەن کە لێی بگەرێن و یاریی لاساییکردنەوەی هەژیرانە بکەنەوە. سەیدی گابۆڕ لانی کەم دەتوانێت کەریم و موتەللیب بنێرێتە یاریی تۆپی پێ و غیرەتی ئەوەیان وەبەر بنێت باس لە خەونەکانیان بکەن و شوێنپێی خاڵەکانیان هەڵگرن و لەودیو سنوورەکاندا سۆراغیان بکەن. سەید قادر لانی کەم دەتوانێت سەلاحی تۆقی عەزازیل لە بەرامبەر شۆڕشگێڕەکاندا قوت کاتەوە و بوێریی پرسیارکردنی پێ ببەخشێت. سەید قادر دەتوانێت هەوەسی دۆزینەوەی چلۆنایەتیی ئاخافتنی دەرویشانی شێخانی حەمدونی بکات و بەمجۆرە چەنددەنگییەکی زەمەنییانە بە زمانی کوردی ببەخشێت. ئەو ئیتر دەتوانێت هێندە مەیلی فرین بکات کە زمانی گۆڕەشار و سەردەمی ئاوێلکەدانی

ئـــازاد بدۆزێتەوە تەنانەت ئەو کاتەی زمانی لە گۆ نایەت. دەکرێت لەسـەر شێواز و جیهانی گێڕانەوەکانی سەیدقادر و عەتا زۆر قسە بکرێت. لێرەدا لەبەر سنووری پرسیارەکەی ئێوە تەنیا ئاماژە بە چەند خاڵێک لەسەر گرەوی بەختی هەلاڵە و گابۆڕ دەکەم. لە بواری شـێوازییەوە گرەوی بەختی هەلاڵە هەڵگـری دیالۆگێکی چـڕی نێـوان کاراکتـەرەکان و هەروەهـا خودی کاراکتەرەکان لەگەڵ یەکترە. وەگێڕی گـرەو ئەگەرچـی هەمـوو کەلێنوقوژبنێکی گێڕانەوەکەی گرتووە و مەجالی سەرکێشـیی لە کاراکتـەرەکان ئەسـتاندووەتەوە و ئیزنی تەنانەت هەڵەیەکی ئاخافتنیشیان پێ نادات و لەوپەڕی پوخت و پاراویدا دەدوێت، بەڵام لانی کەم بەشـێک لە فەزای ژینی کاراکتەرەکانی، فەزایەکـی تـەواو نامۆیە بە ژیانـی مرۆڤی کوردەوە. هەلاڵە و شێرزاد و دکتۆر سەعید لە مەڵبەندی خۆیـان هەڵکەندراون و لە تاراوگە دەژین. وەگێڕی گرەو ڕیسکێکی گەورە دەکات کە کاراکتـەرەکان لە فەزایەکی نەناسـراودا دێنێتە گۆ.

وەگێڕی گابۆڕ هەر لە سـەرەتاوە هەسـت بـەو مەترسـییە دەکات و بـە «گوتم»ەکانی کاراکتـەرەکان غەمـی تێکەڵیـی دەنگەکان دەخوات و بە باوەڕی من تا ڕادەیەکی زۆریش لەم کارەیدا سـەرکەوتوو بـووە. لە گێڕانەوەی عەتـادا برایمۆکـی ڕادیۆ لـە دۆڵ و چیاکانی کوردسـتاندا سـەر دەنێتەوە، بەڵام شێرزادی نەریتی دەگەیەندرێتە شەقامەکانی ستۆکهۆلم و بە زەحمەت مەجالـی فێربوونی زمانی نوێ و لەبیربردنـەوەی زمانی کۆنـی پێ دەدرێت. هەلاڵەش تەنیا بـە هەڵەیەک پێی وایە چوونە زانکۆ لە داوی ئەڤینی باوی کوردەواری، ڕزگاری دەکات و دەتوانێت ڕاهێنانی یاریی هاورییەتی لەگـەڵ دکتۆرێکی کرماشـانی بکات و بەر بە تەقینەوەی حەسرەتە پەنگخواردووەکانی بگرێت. وەگێڕی گرەو دەستی بۆ هێلانە زەرگەتەیەکی مەترسـیدار بردووە و لێککردنەوەی ئەو دەنگە ئاڵۆز و ورووژاوانەی خسـتووەتە ئەستۆی چەند کاراکتەرێک کە تاراوگە دەرفەتی بیچمگرتنی کەسایەتییەکانی لێ ئەستاندوونەوە.

سـەید قادر هەست بەو مەترسییە دەکات و کەریم لە دەربازکردنی سـنوور پەشـیمان دەکاتـەوە و دەیگێڕێتـەوە زێـدی خـۆی و موتەلیبیش لـە ژینگەی نوێیدا بەجێ دێڵێت و هـەر هەتـا سـواربوونی پاسـەکە لەگەڵی دەڕوات. پاسـێک کە زۆر خێـرا تێپەڕ دەبێت و کەریم لە تـۆز خۆڵەکەی دوای خۆیدا وەندا دەکات. بە باوەڕی مـن ڕازی تۆکمەیی گابۆڕ، لە بارێکـەوە، دەگەڕێتەوە بۆ دەسـەڵاتی بێ سنووری وەگێڕ بەسـەر ئاخێوەرانیدا. خولیای ئاخاوتن و گیرۆدەیی سـەید قادر بە ڕاوێژی کاراکتەرەکانییـەوە لـە دوورەوە هاوار دەکات. فۆرم و شـێواز لە سـەرووی ماڵـی گێڕانەوە میوانـداری دەکرێـن و وەگێـڕ پـڕ بـە دڵ خزمەتیان دەکات و بەردەوام دەسـتی پێیان ڕادەگات. سـەید قـادر هێنـدە دەروەسـتی ئاخافتنی کاراکتەرەکانێتی کە تەنانەت لە کاتی نەخۆشـیی کوشندەشـدا هەر لە شارەکەی خـۆی دەیانخوێنێـت و بۆخـوی دەبێت بە پەرەستاریان. لە گۆڕەشاردا دەردی گورچکبڕی دیالیـز و گرفتی زمانگرتنیـش ناتوانێت پێش بـە دۆزینەوەی ڕێکارێک بۆ چوونە نێو دونیای ئـازاد بگرێت. هەر بۆیە شـەپۆلی زەینی ئازاد و دونیای بەر لە درکاندنی وشـەکان دەبن بە تاتەبەردی تەنیشـت کانیاوی مێشکی ئاخێوەر و هەموو وشـەکان لەپێش دیدەی خوێنەر وە سەما دەکەون.

عەتا و قـادر دیارییەکی بە وەج و توانای ئەدەبـی کوردییـن و دەیان و بگرە سـەدان خوێندنـەوەی جیـددی هەڵدەگـرن. ئەوان نەک هەر بۆ جیلی سـەردەمی خۆیان، بەڵکو بۆ جیلەکانی داهاتووش دەبنە سـەرمایەیەکی بە نرخی گوتاریانەی ئەدەبی و جوانیناسـانە. باسـی ئەو خوێندنەوانە و ئەو شرۆڤانە ڕاگرین بۆ زەمەنێک و مەجالێکی دیکە.

”

وتووێژ لەگەڵ

رێبوار سیوەیلی

“

ژیاننامەیەکی کورت

ڕێبوار سیوەیلی، کوڕی حەمەئەمین ئاغای حەسەن ئاغایە. ساڵی ١٩٦٨ لە گوندی «باریێ بچووک» لە دەڤەری سیوەیلی شارباژێڕی سلێمانی لەدایکبووە، خوێندنی سەرەتایی و ناوەندیی لە سلێمانی تەواوکردووە. چۆتە پەیمانگای هونەرەجوانەکان و بە نیوەچڵی ناچار بە جێهێشتنی کراوە. ساڵی ١٩٨٥ لەگەڵ خانەوادەکەی دەربەدەر بووە و پاش ماوەیەک مانەوە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، لە ڕێگەی تارانەوە بەرەو دیمەشق و لەوێشەوە بۆ وارشۆ، چووە، لە ساڵی ١٩٨٨ دا لە وڵاتی دانمارک بۆتە پەنابەری مرۆیی و دواجار بۆتە هاووڵاتیی ئەو وڵاتە.. هەر لە دانمارک دەستی بە خوێندنی دواناوەندی کردۆتەوە (١٩٩٤) و لە زانکۆ وەرگیراوە. بەکالۆریۆس(١٩٩٦) و ماستەری(٢٠٠٠) لە بواری فەلسەفەدا لە زانکۆی (Roskilde) وەرگرتووە و هەمان ساڵ گەڕاوەتەوە هەرێمی کوردستان و لە زانکۆی سەلاحەدین، لە هەولێر وەک مامۆستای یاریدەدەر دامەزراوە. ساڵی ٢٠٠٥ بۆتە مامۆستا و لە ساڵی ٢٠٠٧ بەشی فەلسەفەی لە کۆلێژی ئەدەبیاتی زانکۆی سەلاحەدین لە هەولێر، کردۆتەوە و سەرپەرشتیی بڵاوکردنەوەی چەندین بەرهەمی فەلسەفیی کردووە کە دەزگای موکریانی بڵاوی کردوونەتەوە. ساڵی ٢٠١٢ بۆتە پرۆفیسۆری یاریدەدەر. لەسەر داخوازیی خۆی دەستی لە سەرۆکایەتیی بەشی فەلسەفە هەڵگرتووە و لە زانکۆی سلێمانی و زانکۆی ڕاپەڕین لەسەر داوای ئەو زانکۆیانە، وانەبێژ بووە و لە ساڵی ٢٠١٥وە لە ئەکادیمیای کوردیی کار دەکات و لە(٢٠١٨/٣/٤)وە بە هەڵبژاردن بۆتە ئەندامی کارای ئەکادیمیای کوردی. بە زمانەکانی کوردی، فارسی، دانمارکی، عەرەبی و ئینگلیزی بەرهەمی بڵاوکراوەتەوە. لە چەند سەنتەر و دەزگایەکی توێژینەوەیی ئەندام بووە و هەیە. ئێستا ئەندامی بۆردی جێندەرناسیی زانکۆی سلێمانی و بەڕێوەبەری «ڕێکخراوی زەریاب»ـە بۆ چاپ و چالاکیی ڕۆشنبیری و کولتووری و بەرپرسی بۆردی ئەدەبە بۆ ئینسکلۆپیدیای شاری سلێمانی، بە سەپەرشتیی یونسکۆ. جگە لەچەندین وتار و لێکۆڵینەوە لە بواری کاری زانکۆییدا، چل و یەک کتێبی لە بوارەکانی، ڕەخنە و هزر و فەلسەفە، بەرهەمی ئەدەبی، گفتوگۆ و هەڤپەیڤیندا بڵاو کردووەتەوە و حەوت کتێبیشی لە زمانەکانی دیکەوە وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی.

پەروەردە یەکێک لەو بابەتانەیە کە هەمیشە مایەی گرنگیی پێدان بووە. ڕەوتی «بەمرۆڤبوون» لە ڕەوتی پەروەردەدا دێتەدی، واتە بە پەروەردە مرۆڤ لە «بوونەوەری زیندەناسانە»وە دەبێت بە «بوونەوەری فەرهەنگی».

پێشک *بە گشتی دەبێ چۆن پەروەردە پێناسە بکەین. ئایا ئامانجی پەروەردە، وەدەستهێنانی «فەزیلەت»ە؟ ئەگەر وا بێت دەتوانین بڵێین «سوود» و «کارایی» وەک «فەزیلەت» لەبەرچاو بگرین؟*

لە پێناسەکردنی پەروەردەدا هیچ (دەبێ)یەک لە ئارادا نییە. چونکە ئەگەر مەرجمەندانە پەروەردەمان پێناسەکرد، واتە کۆتوبەندمان کرد و سنوور و ڕێگرمان لەپێشدا قیت کردنەوە و کردمانە ڕەوەندێکی تەمێکردن و بەرزەفتەکردن. لەکاتێکدا بنەما و جەوهەری پەروەردە لەسەر تێگەیشتنێکی تایبەتەوەیە لەسەر ئازادیی بۆ مرۆڤ وەک ئەوەی ئامادە دەکرێت بۆ داهاتووی گەردوون و مرۆڤایەتی. بەم مانایە، فەزیلەتی پەروەردە ئەوەیە کە مرۆڤێک ئامادە بکات بۆ داهاتوو، کە گەردوون بە نیشتمانی خۆی بزانێت و بەدوور بێت لە کۆی ئەو ڕێگرە ئایدیۆلۆژی،

ئایینی، ڕەگەزی و کولتوورییانەی کە مرۆڤ ئاراستە دەکەن بۆ ئەوەی لە یەک چێوەدا جێگیر بکرێت. پەروەردە هەمان ئامانجی ئایدیۆلۆژیا، ئایین و کولتووری نییە و دەیەوێت مرۆڤ، یان تاکەکەس لەو سنووره دەستوپێگرانە ڕزگار بکات تا بتوانێت بە ئازادانە بیر بکاتەوە. وشەی فەزیلەت لە یۆنانی کۆندا واتە «ئاریتە» یان توانایی. توانایی مرۆڤ لە کوێدا خۆی پێشان دەدات؟ بێگومان لەو شوێنەدا کە مرۆڤ ئازادە و بە ئازادی بیر دەکاتەوە. بۆیە ئەگەر پەروەردەیەکی دروست بتوانێت مرۆڤ بە ئازادی و بە ئازادیی بیرکردنەوە بگەیەنێت، بە مانای ئەوەیە پەروەردە خۆی لە ئایدیۆلۆژیاکان جیا دەکاتەوە و مرۆڤ بە ئاراستەی داهاتوودا دەبات و پۆتێنشێڵ و وزەی هێزەکی(بالقوە) بوونی ئەو مرۆڤە دەکاتە وزەیەکی کردەکی(بالفعل).

لەبەر ئەوە فەزیلەتی پەروەردەیی ئەو بیرۆکە سیاسییەیە کە لە پەروەردە، مرۆڤێکی پاشەڕۆژیانە دروست دەکات و ئەم مرۆڤەش دەبێتە وزەیەکی ناوەکیی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی. بۆیە پەیوەندییەک لە نێوان تاکە مرۆڤ، پەروەردە و داهاتوودا لە پەروەردەدا دێتە ئاراوە و ئەمەش بەمانای ئەوەیە کە پەروەردە داینەکەری هەر داهاتوویەکە، کە مرۆڤایەتی پێویستی پێیەتی و مانەوەی خۆی لە ڕێگەیەوە دابین دەکات. وەلێ ئەگەر پەروەردە بەم مانایە بیرۆکەیەکی سیاسی نەبوو، ئەوە پەروەردەکردنیش نابێتە ئایدیالی کۆمەڵگە بۆ مانەوەی خۆی لەسەر بنەمای دروستکردنی مرۆڤی نوێ و پاشەڕۆژیانەوە. بەڵکو دەبێتە ئامرازێکی ڕامکردن و تەمێکردنی کەس، چاوشکاندن و غیرەتشکێنی و دیسیپلینکردنیان بە هۆی میکانیزمە قوتابخانەییەکانەوە، تا لەوێدا کەسبوونی کەس لەبار بخرێت. لەبەر ئەوە بوونی دامەزراوەی پەروەردەیی و قوتابخانە و مامۆستا و تەکنەلۆژیا، هیچیان بەمانای بوونی پەروەردەیەک نایەن، کە ئامانجی بەرجەستەکردنی توانایی مرۆڤ بێت. پەروەردە لەیەک کاتدا بیرۆکەیەکی سیاسیی، ئایدیالێکی کۆمەڵگە و گرتنە بەری ڕێوشوێنگەلێکە، بۆ دەستەبەرکردنی زۆرترین ئازادی بۆ مرۆڤ (تاکەکەس) تاکوو تیایدا بیر بکاتەوە و داهێنان بکات.

ئایا «پەروەردەی نەتەوەیی»، «پەروەردەی نیشتمانی» و «پەروەردەی مەدەنی»، دەکرێ بگوترێ هەر سێکیان لە چوارچێوەی «پەروەردەی سیاسی»دا بگونجێنرێن؟

بەڵێ ئەوە ڕێک بە تێگەیشتنی من ئامانجی پەروەردەیە وەک بیرۆکەیەکی سیاسی، بۆ ئەوەی بتوانرێت لە ڕێگەی پێکەوە بەستنەوەی ئەو سێ چەمکەوە، مرۆڤێکی خاوەن وابەستەیی یان ئینتیمای نەتەوەیی، مرۆڤێکی خاوەن شوناس و مرۆڤێکی شارستانییانەت بۆ بەرهەم بهێنێت. بەهۆی یەکەمیانەوە خۆی پێناسە دەکات، بەهۆی دووەمیانەوە ئەرکەکانی جێبەجێ دەکات و بە هۆی سێیەمیشیانەوە خۆی دەکاتە بوونەوەرێکی گەردوونی. ئەگەر پەروەردە بیرۆکەیەکی سیاسی نەبێت و سیاسەت نەتوانێت ئەرکە پەروەردەییەکان پێشنیار بکات، پەروەردەش دەبێتە ئامرازێک بەدەستی ئایدیۆلۆژیا و ئایینەکانەوە و بەو جۆرەی دەیانەوێت مرۆڤەکان بەهۆیەوە ئاراستە دەکەن و بەرەو جەهەندەمێکیان دەبەن، کە خۆیان مەبەستیانە. هەر لەبەر ئەوەش دەبینیت لەپەروەردەدا هیچ مژدەیەک نابەخشرێت؛ هێندەی ئەوەی ڕەوەند و پرۆسەیەک دەخرێتە گەڕ بۆ ئامادەکردنی مرۆڤێکی پاشینەیی و دواڕۆژیانە، لە کاتێکدا مژدە چەپکە درکی هەر ئایدیۆلۆژیا و ئایینێکە بۆ داهاتوویەکی یۆتۆپیایی و نەزانراو و نەناسراو.

کەسانێک لەو باوەڕەدان

لە جۆرەکانی پەروەردەدا هەمیشە دژایەتییەکی «ناوکۆیی»هەیە. بۆ نموونە: ناتوانین دەستەبەری ئەوە بکەین کە ڕەفتاری نەتەوەیی، بە شێوەیەکی مەدەنییانە دەربکەویت، ئەوە لە کاتێکدایە کە پەروەردەی نیشتمانی دەتوانێ یارمەتیدەری ڕەفتاری مەدەنییانە بێت، بەڵام لە سەرێکی دیکەوە «نەتەوەیی» و «نیشتمانی»ش ڕەنگە لە باری بنەماییەوە لە یەک پێوەری ڕەفتاریدا کۆ نەکرێنەوە؛ ئایا لە ڕوانگەی بەڕێزتانەوە ئەم بەڵگەهێنانەوەیە چەند ڕاستە و بۆ چارەسەریش چ ڕێگەیەک پێشنیار دەکەن؟

زۆر جار بوونی دژایەتی و دژوازی بەمانای هاندەرە بۆ ئەوەی بیر لە شتی نوێ بکەینەوە، یان واقیعەکە وەک ئەوەی کە هەیە، بناسین. تا ئەو شوێنە ڕەفتاری نەتەوەیی دژی ڕەفتاری مەدەنیانەیە، کە ئەو ڕەفتارە لە بنەمایەکی نەتەوەخوازیی داخراوەوە سەرچاوەی گرتبێت و ڕەفتارێک بێت لەسەر بنەمای حەماسەسازی و ڕەگەزپەرستی و ڕقبوونەوە لە ئەوانیتری غەیرەخۆمانەوە، بینا کرابێت. لە دنیای مۆدێرندا هەر یەک لەو جۆرە ڕەفتارانە پابەند کراون بە شتێک لە سەرووی میزاجی مرۆڤ و ویستە خۆپەرستەکانیانەوە، کە ئەویش یاسایە. هەر یەک لە ڕەفتاری نەتەوەیی، نیشتمانی و مەدەنیانە لەبەرامبەر یاسادا مافی چون یەکیان هەیە. تۆ دەتوانیت لە چوارچێوەی بیرکردنەوەی نەتەوەییدا، بیر لەو ڕەفتارە بکەیتەوە کە گوزارشە لە بیرکردنەوەکەت، بۆ نموونە هەر کەسێک کە خۆی بە کورد دەزانێت، بۆی هەیە شانازی بە جەژنی نەورۆزەوە بکات و بەو جۆرە هەڵسوکەوت لەو بۆنەیەدا بکات کە تێگەیشتنەکەی لەخۆی دەسەلمێنێت. بەڵام ئەگەر بیەوێت بەزۆر هەمووان، کە تێگەیشتنێکی دیکەیان لەسەر خۆیان هەیە، وەک ئەو خۆشحاڵی بنوێنن و ئەگەر وایان نەکرد، هەڵوێستیان لێ وەربگرێت و بەچاوی سووک تەمەشای جەژنەکانی ئەوانی تر بکات، ئەوە ئەو بەو ڕەفتارەی نەبۆتە مایەی شانازیی نەتەوەیی. کەوایە ڕەفتاری نەتەوەیی، وەک چۆن ئەنجامی بیرکردنەوەیە لە چوارچێوەی نەتەوەدا، پێویستە هەربەوجۆرەش ڕەفتارێک بێت شکۆی نەتەوە بەرز ڕابگرێ و شانازی بەدەست بهێنێت، نەک ڕقی ئەوانی تر بووروژێنێت. من لەو بڕوایەدام لە هەناوی هەموو ڕەفتارێکی نەتەوەییدا بیرکردنەوەیەکی مەدەنیانەش هەیە و ئەمە بۆ ڕەفتاری نیشتمانیش لە ئاست ڕەفتاری نەتەوەییدا هەر ڕاستە. ڕەفتاری نەتەوەیی لەسەر بنەمای تەبایی و توانەوە لەگەڵ یەکدا دروست دەبێت و ڕەفتاری نیشتمانییش لەسەر بنەمای گونجان و ڕێزی بەرامبەر، لە کاتێکدا ڕەفتاری مەدەنیانە یاسامەندە و کۆکەرەوەیە. بۆیە من لەگەڵ ئەو بۆچوونەدا نیم کە ئەمانە لێکدابڕ دەکات و لێکیان هەڵاوێری. چونکە پێم وایە دەکرێت خاڵێکی هاوبەش کۆیان بکاتەوە. دوو هاوسەری نەتەوەجیاواز، لە یەک نیشتماندا دەتوانن لە یەک کاتدا ڕەفتاری نەتەوەیی و نیشتمانی و مەدەنیانە لە ئاست یەکتردا بنوێنن، بەبێ ئەوەی جیاوازیی نەتەوەیی، ببێتە هۆکاری ئالۆزی نانەوە لە نێوانیاندا. هەریەکەیان ماف و حەققی خۆیەتی لە ڕوانگەی نەتەوەییی خۆیەوە ئەو مەراسیمانە لە ماڵەکەیاندا ساز بکات کە گوزارشن لە تێگەیشتنە نەتەوەییەکەی و بەرامبەریش بە هەمان شێوە. بۆ نموونە هەریەکەیان زمانی زگماکی خۆی فێری وەچەکانیان بکەن، ئەمەش لە کاتێکدا هەردووکیان ببنە سەرچاوەی فێرکردنی ڕەفتاری مەدەنی بە منداڵەکەیان. گرنگە مرۆڤ تواناییی ئەوەیەی هەبێت، (ئەمەش شتێکە پەروەردە تیاماندا دەیخەملێنێت)، کە لەدەرەوەی شوناسی نەتەوەییەوە لەخۆی تێبگات، لەدەرەوەی شوناسی نیشتیمانییەوە هاونیشتیمانیانە بیر بکاتەوە و هەمیشەش خۆی لە ئاست یاسادا بە یەکسان تەماشا بکات. بوونی

یاسای مەدەنی کە بنەوانێکی سیکیۆلاریانەی هەبێت، بەمانای بوونی گەرەنتییەکە کە مافی هەمووان بە یەکسانی پارێزراوە و ئەمەش ڕێگە دەگرێت ئەندامانی ئەم نەتەوەیە خۆیان پێ بەرزتر و پیرۆزتربێت لە ئەوانیتر. بۆیە لە ئاست هەموو دژواز و ناکۆکە نەتەوەیی، ئایینی و نیشتیمانییەکان و هەروەها بنەچەخوازیی و نەژادباوەڕییەکاندا، دەکرێت سیکیۆلاریزم و باوەڕی ڕەها بە یاسا لە هەر پەرگیرییەک ڕزگارمان بکات، بەبێ ئەوەی کەس ناچار بێت دەست لە نەژاد و ئایین و نەتەوەی خۆی هەڵبگرێت، یان بتوانێت بە هۆکاری دین و نەژاد و نەتەوە، خۆی بەسەرئەوانیتردا بسەپێنێت.

لەم سەردەمەی ژیانی فەرهەنگیی نەتەوە و گەلاندا چوارچێوەی خێزان لە دەستنیشانکردنی نۆرمی ڕەفتاریدا هێندە برشتی نەماوە، تەنانەت دامەزراوەکانی دەوڵەتی مودێرنیش بە کۆمەڵە نۆرمێکی دەرەوەی خۆیان گەمارۆ دراون، لەم بارودۆخەدا ئایا وێژمان(دیسکۆرس)ێکی زاڵی پەروەردەی جیهانی لە دایک دەبێ یان بە پێچەوانەوە بەگشتی فۆرمەکانی پەروەردە دەشێوێن؟

من هەمیشە لەخۆم دەپرسم ئایا تێگەی ئێمە لەسەر جیهان، ئەو جیهانەیە کە لەمیدیاکاندا دەبینرێت، یان جیهان زۆر لەوە گەورەتر و بەرینترە کە هێشتا میدیای جیهانی پیشانی نەداوین. ئێمە دەزانین کە سەدان جۆری کولتووری دیکە هێشتاکەش درێژە بە ژیان دەدەن و خێزان تیایاندا لە چەقی بڕیارداندایە، کە هێشتا دەستی جیهانگەراییان پێ نەگەیشتووە. بۆیە لەو بڕوایەدام کە ئەوەی لە جیهانگەراییدا وەک سەرجەمی جیهان خۆی دەنوێنێت، هەموو جیهان نییە. هەر بۆ نموونە یەکەی هەرە سەرەکی لە کۆمەڵگەی کوردستاندا گوندە، کە ژیانی سەدان خێزانی تێدا بەڕێوە دەچێت، کە نەبوونەتە بابەتی هیچ میدیایەک و ئێمە لە فەرهەنگ و شێوەژیانیان هیچ نازانین. وردە کولتوورگەلێک لە جیهاندا سەردەستەن کە بانگەشەی گلۆباڵیزم نایانگرێتەوە و درێژە بە ژیانی نەریتی دەدەن و هیشتاکەش لەو شوێنانە باوک و نێرینە دەسەڵاتی بڕیاریان لە دەستدایە و بۆ هیچ یاسایەکی جیهانگەرایی پێمل نابن و زنجیرە ڕەفتاری تایبەت بەخۆیان بەرهەمدەهێننەوە. ئەوانە لە گۆشەگیریی کولتووریی خۆیاندا بەسەردەبەن و نۆرم و ڕەفتاری خۆیان و جیهانبینیی تایبەت بە خۆیانیان هەیە. بۆیە جیهان لە ڕووی تیۆرییەوە هەر تەنیا ئەو جیهانە نییە کە کولتووری جیهانگەرایی دەستی پێی گەیشتبێت. سەبارەت بە دەوڵەتەکان شتێکی دیکەیە، چونکە دەوڵەتەکان ناچارن لە پەیوەندیدا بن و مانەوە و بەردەوامیی خۆیان لەو تۆڕەدا ببیننەوە کە لەسەر بنەمای بەرژەوەندییەوە دەیانبەستێت بە دەوڵەتانی ترەوە. بۆیە بە ناچاریش، زۆر جاریش بە درۆ و فێڵ، خۆیان پابەند بەو پرۆتۆکۆڵ و یاسا و پەیماننامانەوە دەکەن، کە بڕواشیان پێیان نییە بەڵام واژۆیان دەکەن بۆ ئەوەی بەو ماف و جیاووک(ئیمتیاز)انە بگەن کە لەو ڕێگەیەوە دەستیان دەکەوێت. ئەمە بۆ نموونە ژینگەپارێزی دەگرێتەوە، ڕێزگرتن لە منداڵ و ژن و مافی مرۆڤ دەگرێتەوە، ڕێزگرتن و بەرقەرارکردنی یاسا دەگرێتەوە و کەچی ئەو دەوڵەتانە لە وڵاتەکەی خۆیاندا هیچکام لەمانە جێبەجێ ناکەن و بگرە بە ئاشکرا و بە نهێنی پێشێلیان دەکەن. کۆماری ئیسلامی و کۆماری تورکیا دوو نموونەی ئەو دەوڵەتانەن کە زۆرترین پەیماننامەی جیهانییان واژۆ کردووە، کەچی لە ڕیزی هەرە پێشەوەی دەوڵەتە پێشێلکارەکانی جیهانیشن.

لەوەها بارودۆخێکدا وێژمان، یان گوتارێکی پەروەردەیی زاڵ دەکرێت کە بەشێک بێت لە کۆی سیستەمەکە، نەک پەروەردە بەو مانایەی بەرهەمێهەری مرۆڤێکی دواڕۆژییە.

ئەمەش لەو ئاراستەیەدا دەبینینەوە، کە ڕەوتی تایبەتیکردنی پەروەردە لە جیهان و وڵاتانی تازە ڕێکەوتوو و کۆمەڵگە دواکەوتووەکاندا، پەرەی پێ دەدرێت و لەسەر دوو بنەما کاری خۆی دەباتە پێش: یەکەم ئەوەی هەر شتێکی خۆمان دواکەوتووە و تەنیا بە دەستەودامانبوونی کولتووری خۆرئاوا ڕزگارمان دەبێت، دووەمیش بە هۆی بەپیرۆزکردنی زمانی ئینگلیزییەوە. ئەم دوو میکانیزمە کاریگەریی باڵایان هەبووە لە ڕەوتی تایبەتیکردن(پرایڤاتیزەکردن)ی کایەی پەروەردەدا و وەپاشخستنی پەروەردەیەکی خۆماڵی لەسەر بنەمای ئەزموونەوە. لەبەرئەوە، گوتاری زاڵی پەروەردەیی لە ئێستای جیهاندا بریتیە لە گوتارێک، کە بازرگانیسەنتەر و سوودخوازانەیە نەک بەهادروستکەر. ئەوەش بەمانای ئەوەیە کە فۆرمێکی پەروەردەییی جیهانگەرەوە لە ڕێگەی میکانیزمەکانی بازاڕی پەروەردەییەوە، جێی بۆ خۆش دەکرێت و چینە باڵاکانی کۆمەڵگەی بۆ دنە دەدرێت تا منداڵەکانیان لە کێبەرکێی گەیشتنەوە بە ئەوروپا بنێرنە ئەو قوتابخانانە تا زمانە ئایدیالییەکە فێر ببن و هەرچی زووترە داهاتوو بۆخۆیان مسۆگەر بکەن. لە بنەمادا ئەمە دادۆشینێکی دیکەی بازاڕی سەرمایەدارییە کە لە ڕێگەی قوتابخانە تایبەتییەکانەوە توانیویەتی نایەکسانییەکی پەروەردەیی بهێنێتە ئاراوە. لەم ڕێگەیەشەوە فرەپەروەردەیی، کراوەتە قوربانیی یەک فۆرمی پەروەردەکردن کە پێشنموونەکەی ئەوروپایە و زمانە ئایدیالییەکەشی ئینگلیزییە.

ئەوەی لە هەمبەر کوردەوە گرنگە، بەڕێوەبردنی سێ پرۆسەیە کە بەداخەوە دەکرێ بگوترێ سێ پرۆسەی «وەدرەنگخراو»ن، واتە «پەروەردەی نەتەوەیی»، «پەروەردەی نیشتمانی» و «پەروەردەی مەدەنی». ئایا دەکرێ ئەم سێ پرۆسەیە هاوکات لە بارودۆخێکی سیاسیی ئێستای کورد و کوردستاندا بەڕێوە بچن؟

ڕێکخراو و حزبەکان دەرۆستی بابەتەکە دێن یان دەبێ وەک هەمیشە دوا بخرێن و دیارە سەدەی بیست و یەک ئاسۆکانی هێندە لێڵن کە ئێمە مەترسییەکانی دواخستن نابینین، لەو بارەوە ڕاتان چۆنە؟

کێشەکە ئەوەیە کە هەتا ئێستاش بۆ ئێمەی کورد و لە ناو هزری سیاسیی حزبەکان و بگرە حوکوومەتی هەرێمیشدا، مەسەلەی پەروەردە نەبۆتە ئایدیالێکی سیاسی و خەونێکی کۆمەڵگە بۆ دروستکردنی داهاتووی خۆی. جاران لە حەفتا و هەشتاکاندا دروستکردنی قوتابخانەیەک لە پێگەی خەباتی نەتەوایەتیدا بوو، ئەمێستا دروستکردنی مزگەوت شوێنی بە بیناکردنی قوتابخانە چۆڵ کردووە. باڵادەستیی گوتاری ئیسلامی سیاسیی و ملکەچبوونی حزبە کوردییە نائیسلامییەکان بەم گوتارە، وای کردووە بۆ بەدەستهێنانی ڕەزامەندیی دەنگدەران هەمان گوتار دووبارە بەرهەم بهێننەوە. نەبوونی گوتارێکی سێکیولار و یاسامەندیش وای کردووە هیچکامێک لەو بنەما پەروەردەییانە وەک پێویست نەچن بەڕێوە. لە دەیەی پەنجاکانی میلادییەوە، کتێبەکەی ئیبراهیم ئەمین باڵدار بەناوی (ئەلف و بێی نوێی کوردی) وەک سێکیۆلارترین کتێبێک بۆ فێربوونی زمانی کوردی تا دەیەی نەوەدەکان، وای کردبوو هیچ جێگرەوەی نەبێت و سوودێکی زۆر بە فێربوونی زمانی کوردی وەک بەشێک لە خەباتی نەتەوەیی بگەیەنێت. کەچی لەگەڵ زاڵبوونی گوتاری ئیسلامی سیاسیدا و نفوزکردنیان بۆ نێو کایەی پەروەردە، یەکەم کاریان لادانی ئەم کتێبەیە لە سیستەمی پەروەردە. بەم کارەشیان گورزێکی هەرە کوشندە لە زمانی کوردی دەدەن و هیچ کتێبێکی دیکە جێگەی ئەم بەرهەمە ناوازەیە بۆ فێربوونی زمانی کوردی لە قۆناغی سەرەتاییدا ناگرێتەوە. ئەمە پێمان دەڵێت ئەگەر جاران حکوومەتە نەیارەکانی

کورد بە سیاسەت و پلانێکی دووژمنکارانە ڕێگیرییان لە فێربوونی زمانی کوردی دەکرد، ئێستە هێزە ناوخۆییەکان دەنێو سیستەمی حوکمڕانیی خۆجێییدا ئەوکارە زۆر بە ئاسانی دەکەن. ئەوەش دەیسەلمێنێت، کە پەروەردە نەبۆتە ئایدیالێکی سیاسی و کۆمەڵایەتیی حکوومەتی هەرێم و کۆمەڵگەی کوردستان.

لە هەرێمی کوردستان و هەر لە ساڵی ١٩٩٢ کە یەکەم کابینەی حکومەتی هەرێمی کوردستان دەست بەکار بوو، لە یەکەم بڕیارەکاندا باس لەوە کرا کە زمانی خوێندن لە هەموو قۆناغەکانی خوێندن دەبێ بە کوردی بێ. بەڵام لە ئیستادا دەبینین کە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ ئەو قوتابخانە ئەهلییانە پەرە دەستێنن کە بانگەشەی خوێندن بە یەکێک لە زمانە بیانییەکان دەکەن. ئێوە چۆن ئەم دۆخە هەڵدەسنگێنن؟

ئەو بڕیارانەی ئەو کاتە دراون بڕیاری زۆر گرنگن، کە بەداخەوە بەرگەی لێشاوەکانی لەوەدوای تایبەتیکردنی خوێندنیان نەگرت و وەلا نران. تایبەتیکردنی خوێندن لە هەرێمی کوردستاندا لە هەمان کاتیشدا بەبازرگانیکردنی خوێندن و پەروەردە بووە. ئەمە جگە لەوەی سیاسەتی بازاڕی ئازاد، لێدانێکی توندی لە کۆمەڵگەی کوردی دا، کە هەستانەوەی زۆر زەحمەتە. شەپۆلی سەرسوڕمان بە ئەورووپا و زمانی ئینگلیزی، وەک دیۆجامەیەک کۆمەڵگەی ئێمەی ڕاوکرد و دەستەوتوێژێکی ئەوتۆ پەیدابوون کە لە پێناوی دامەزراندنی قوتابخانە تایبەتییەکاندا، باکیان لە سڕینەوە و بەپەراوێزخستنی زمانی کوردی نەبوو. ئەمانە نەشیاندەزانی بە بەرزکردنەوە و بە پیرۆزکردنی زمانە بیانییەکان، چ گورزێک لە شوناسی کوردبوون دەوەشێنن کە پێکهێنەرێکی سەرەکیی ئەو شوناسە لە ڕێگەی زمانەوە دەبێت. هەموو ئەمە بەرەنجامی سیاسەتی بازاڕی ئازاد و نەبوونی مەرج بوو بۆ ڕێزگرتن لە زمانی کوردی. تەنانەت ئەو هەموو بیانی و کۆمپانیایانەی هاتنە هەرێمەکەشەوە، هیچ مەرجێکی فێربوونی زمانی کوردی وەک پێشینەیەک بۆ دەستبەکاربوونیان دانەندرا. ئەمەش پێچەوانەی یاسای گشت وڵاتانە کە فێربوونی زمان دەکەنە مەرجی هەلی کار و مانەوە لە وڵاتەکەدا. لەگەڵ سەرهەڵدانی چینێکی نوێی کۆمەڵایەتیشدا، کە بەهۆی دەوڵەمەندییەکەیانەوە دەیانویست خۆیان لە باقیی چین و توێژەکانی دی جوێ بکەنەوە، ئەم قوتابخانە تایبەتیانە پەرەیان سەند و ئیتر زمانی کوردی لەچاو زمانی ئینگلیزی و زمانی عەرەبییدا، چون ئاوارەیەکی زۆری عەرەبیش ڕوویان لە هەرێم کردبوو، بەتەواوی بێناز بوو. ئێستا نەوەیەک پێگەیشتووە نەک هەر کوردی نازانێت و ناتوانێت پێی بنووسێت و پێی بخوێنێتەوە، بەڵکو لەڕووی دەروونییشەوە ڕووی نایەت لەناو کەشی قوتابخانە و مۆڵەکاندا قسەی پێ بکات. ئەمەش ئاشکرای دەکات کە زمان لە کۆڵۆنیزەکردنەوەی مرۆڤی کورددا چ دەورێکی خراپی هەیە. وەختێ ئەتۆ دێی بەهەر بەڵگەیەک زمانی بیانی بەسەر زمانی نەتەوەییدا زاڵ دەکەیت، ڕۆح و زەین و دەروونی ئەو نەتەوەیە کۆڵۆنیزە دەکەیت. من لە کتێبی (فەلسەفە، ڕەگەزپەرستی، پەروەردە ٢٠١٦) زۆر بە وردی لەسەر ئەم کێشەیە وەستاوم و نامەوێت لێرەدا دووبارەی بکەمەوە. بەڵام هێندە دەڵێم ئەوەی بەناوی بازاڕی ئازاد و خوێندنی تایبەتییەوە، لە نەزانییەوە بە ڕۆڵی کارای پەروەردە، بەسەر کۆمەڵگەی باشووردا سەپێنرا، هیچی کەمتر نەبوو لەوەی بەعس تراژیدیای ئەنفال و دێ سووتانی بەسەر ئەم کۆمەڵگەیە هێنابوو، وەلێ ئەم ئەنفالەیان کاتی دەوێت بۆ ئەوەی زیانە ڕۆحیی و کردەییەکانی ئاشکرا ببن. هەر لە ئێستاشەوە ئەو نەخوێندەوارییە زۆرە دەبینیت کە بەرۆکی ئەم کۆمەڵگەیەی گرتووە. هەژارییەکی زمانی لە ڕووی ڕێنووس، خاڵبەندی و فەرهەنگییەوە ڕووی لە باشوور کردووە، کە

دەیان ساڵی سیاسەتێکی زمانیمان دەوێت تا ئەم هەڵەیەی کردوومانە، ڕاستی بکەینەوە.

پێشنگ *پێتانوایە لە هەرێمی کوردستان باشترە هەموو قوتابخانەکان بەپێی یەک مەنهەجی خوێندن کە شارەزایانی وەزارەتی پەروەردە دایانڕشتووە پەیڕەو بکەن، یا هەر قوتابخانەیەک دەتوانێ مەنهەجی خوێندنی خۆی پەیڕەو بکا؟*

من هەتا قۆناغی زانکۆ، لەگەڵ یەک مەنهەجیی خوێندنم کە تیایدا بەرژەوەندییە باڵاکانی نەتەوەی کورد و کوردستانییەکان ڕەچاو کرابێت. یەک مەنهەجی هەرچەندە بۆنی جۆرێ لە زۆری لێ دێت، بەڵام بۆ بیناکردنی ئەو سێ جۆر پەروەردەیەی لەسەرەتاوە ئاماژەتان پێ دا زۆر گرنگە. پێویستە ئەوەی پەیوەستە بە کوردستانەوە، لە قوتابخانە تایبەتییەکانیشدا پەیڕەو بکرێت و دەرفەت بە هیچ دامەزراوەیەک نەدرێ لە ژێر هەر ناوێکدا و بۆ هەر مەبەستێک لەم ڕێچکەیە لابدات. بۆ نموونە زمان و ئەدەب و مێژووی کوردستان دەبێت تا پێش زانکۆ بخوێنرێت. بۆ بیناکردنەوەی کۆمەڵگە و زەینییەتی کوردستانی، پێویستیمان بە جۆرێک لە «دیکتاتۆرییەتی پەروەردەیی» هەیە، چونکە «پەروەردەی بەناو دیموکراسی، کۆمەڵگەی ئێمەی بە قوڕی «بازرگانیی پەروەردەییدا» بردە خوارەوە و هەرچی هات بەناوی «وڵات» و زمانێکی بیانییەوە قوتابخانەیەکی لە بیچمی دووکانێکی پەروەردەییدا بۆ کردینەوە و کەوتنە فەزڵفرۆشی بەسەر کۆمەڵگەی ئێمەوە و پەروەردەیان کردە ئامرازێک بۆ لە خۆنامۆبوونی مرۆڤی کورد لەناو وڵاتەکەی خۆیدا. بەڵام هەرگیز لەگەڵ ئەوەدا نیم «شارەزایانی پەروەردە» ئەم مەنهەجە دابڕێژن، چونکە ئەم بەناو شارەزایانە لە بیست و هەشت ساڵی ڕابردوودا، هەر ئەوانەن کە دۆخی خوێندنیان گەیاندووە بەم ئێستا ماتەمبارە پەروەردەییە. ئەوانە نەک هەر شارەزا نین، بگرە خۆشیان لەو تۆڕانەوە گلاون کە ئیش بۆ ڕەواج پێدانی خوێندنی تایبەت دەکەن و دەستی درێژکراوەی بازرگانە پەروەردەییەکانی نێو وەزارەتی پەروەردە و وەزارەتی خوێندنی باڵان و هەریەکەشیان ڕایەڵێکیان لەگەڵ قوتابخانە تایبەتییەکاندا هەیە. بوونی ئەم کەسانە و ئەوەی کە لە شوێنی بڕیاردان، بە هیچ شێوەیەک بەو مانایە نییە ئەوانە لە بواری پەروەردە و فێرکاریدا شارەزان. ئەمانە بەدەگمەنیان توێژەری پەروەردەیین و زۆربەشیان لەسەر ئەوە کۆکن کە ڕێگری بکەن لەوەی پەرورەدەکارانی ڕاستەقینە وشارەزاکان بێنەوە وڵاتەکە و لەدامەزراوە پەروەردەییەکاندا پێگەی بڕیاردەرانەیان هەبێت. لەبەر ئەوە هەرگیز نامەوێت ئەمانە ئەو مەنهەجە دابڕێژن چونکە نایزانن و میزاجی تایبەت و بڕوای ئایینی و بیروڕای حزبییان تێکەڵ بە مەنهەجەکە دەکەن. ئەوەی دەبێت ئەم کارە بکات مەرجیش نییە خەڵکی باشووری کوردستان بێت. زۆر بەلامەوە ئاساییە و بگرە پێویستیشە لە دانانی وەها مەنهەجێکدا سوود لە کوردانی هەندەران، کوردی باکوور و ڕۆژهەڵات وەربگرین و ئەوان مەنهەجمان بۆ دابنێن چونکە هێشتا بۆ ئەوان مەسەلەی زمان وەک بەردی بناخەی شوناس، بەشێکە لە خەباتی نەتەوەیی و خۆ سەلماندن. ئەوان دەزانن چۆن زمان بکەنە سەنگەری مانەوە و بووژانەوە بە زمانی کوردی بدەن، وەک ئەوەی لە سنە و مەهاباد و مەریوان و سەردەشت و ماردین و دیاربەکر و ستۆکهۆڵم کاریان بۆ کردووە. ئەگەر وەزارەتی پەروەردە و وەزارەتی خوێندنی باڵا، بوێریی وەها هەنگاوێکیان هەبێت و دانانی مەنهەج، ڕادەستی شارەزایان و خەمخۆرانی ئەو بەشانەی دیکەی کوردستان و هەندەران بکەن، گەورەترین خزمەت بە نەتەوەی کورد و پرۆسەی پەروەردە و فێربوون لە کورستاندا دەکەن.

پێشنگ بە ڕای ئێوە لە سیستەمی خوێندن لە هەرێمی کوردستان (لە پەروەردە و لە خوێندنی باڵا) ئایا دژوازییەک بەم شێوەیە بەدی ناکرێ کە لە کاتێکدا بنەما بە دابینکردنی خوێندنی بێ بەرامبەر وەرگیراوە، بەڵام خوێندنی ئەهلی هەر دێ و زیاتر پەرە دەستێنێت؟ ئەمە لە کاتێکدایە تەنیا توێژێکی بچووک دەتوانن بۆ خوێندن لەم قوتابخانە و زانکۆیانە کەڵک وەرگرن و هەندێک لە شارەزایان پێیان وایە خوێندنی ئەهلی جیاوازیی چینایەتی بەرهەم دێنێتەوە و دەبێتە هۆی نایەکسانیی کۆمەڵایەتی.

خوێندنی تایبەت، یان ئەهلی لە هەرێمی کوردستاندا، جۆرێکە لە خوێندن کە خوێندن تیایدا ئامانج نییە، ئەوەندەی کراوەتە ئامرازی بازرگانی کردن بە خوێندنەوە. ئەوانەی بازرگانی بە خوێندنەوە دەکەن زۆرینەیان لە دەستەبژێری حزبین، یان سەرمایەداری مشەخۆری بێ دەروەست. حکوومەتی هەرێم لە کابینەی چوارەمەوە بە پەیڕەویکردن لە سیاسەتی بازاڕی ئازاد، دەرگای بۆ ئەم جۆرە بازرگانییە نوێیە کردەوە، کە هیچکات خەمی نەتەوەیی نەبووە و بۆی گرنگ نەبووە بەهۆی ئەم بازاڕە ئازادەوە چۆن خوێندنی حکوومی شکستی پێدەهێنرێت. یەکەم هەنگاوی ئەم سەرمایەدارە مشەخۆرانە لە بواری خوێندنی تایبەتدا بریتی بوو لە بێبەهاکردنی خوێندنی بێ بەرامبەر، یان بە خۆڕایی، ئەمەش بە سوود وەرگرتن لە زەینییەتی کورد، کە وشەی «خۆڕایی» چەندە لەلای بێبەهایە و بە سوود تەماشای دەکات. ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ ڕیکلامەکانی قوتابخانە تایبەتییەکان، کە هەمیشە بە کوردییەکی خراپ و بێ بنەما داڕێژراون، تیایاندا هیچکات وەرگەر ناگەڕێنرێتەوە، یان ئیرجاع نادرێ بەوەی ئەو کوردستانییە و مرۆڤی ئەم کۆمەڵگەیەیە. هەمیشە باڵاخوازانە و بە ستایلێکی زۆر بەرز ئەوەی بۆ وێنادەکرێت، کە کۆمەڵگەی خۆی، زمان و کولتوور و ئەزموونی ڕەسەنی خۆی لەبیر بکات و شەرمی لێ بکات. چونکە شتێکی دیکە چاوەڕێی دەکات و بەهەشتێک لە ڕێیدایە کە بەهۆی زمانی ئینگلیزی، فەرەنسی، تورکی، یان ئەڵمانییەوە دێتە دی. نەخێر ئەم تەلیسمەی خوێندنی تایبەت هەر تەنیا توێژێکی بچووکی لە خێزانەکان نەگرتۆتەوە، بەڵکو هەموو کۆمەڵگە خۆی بۆ دەکوتێت تا منداڵەکانی لە خوێندنی تایبەت تۆمار بکات و ببێتە کۆیلەی بازرگانانی پەروەردە و فێرکردن. ئەوەش ڕاستە کە لە ڕێگەی خوێندنی تایبەتەوە، نەک هەر جیاوازیی چینایەتی بەرهەم دەهێنرێتەوە، بەڵکو نایەکسانیی کۆمەڵایەتییش زیادی کردووە و سنۆبیزم و لووتبەرزیی کولتووریشی لێ کەوتۆتەوە. من لە سەردانمدا بۆ قوتابخانە تایبەتییەکان، بە تایبەتی قوتابخانەی شوەیفاتی نێودەوڵەتی و بۆ قوتابخانەی میدیا و بریتیش سکووڵ، بە دەیان دایک و باوکی کوردی ستەمدیدەی ژێر ستەمی ئابووریی کوردستانم بینیوون، کە غرووری ئەوەی منداڵەکانیان لەو قوتابخانەیە دەخوێنن، بۆتە هۆکاری ئەوەی لە ئاست دایکان و باوکانی دیکەدا خۆیان بەگەورەتر بزانن و نەتوانن بە کوردی قسە لەسەر دەردی هاوبەشیان بکەن و بە ئینگلیزییەکی شەق و شڕ، قسە لەگەڵ منداڵەکانیان بکەن بۆ ئەوەی پێشانی بدەن ئەوانیش لە پەیژەی شارستانییەت و پیرۆزیی زمانی ئینگلیزی سەرکەوتوون و هەست بە کەمایەسی و شکانەوە ناکەن. ئەوە بەدبەختییەکی گەورەیە دایکان و باوکانی هەمان کۆمەڵگە، نەتوانن بە زمانی خۆیان لەناو قوتابخانە تایبەتییەکاندا قسە لەگەڵ یەکتر بکەن و زمانی لێک حاڵی بوون لەگەڵ یەکتر بدۆزنەوە. تەنانەت لە قوتابخانەی بریتش سکووڵ ئەوەم بەدی کرد، کە ئەنجومەنی دایکان و باوکان هەرچەندە سەرۆکەکەی بە هەڵبژاردن کورد بوو، مامۆستای زانکۆ بوو،

کەچی ناچار بوو بە عەرەبی، یان ئینگلیزی لەگەڵ گرووپەکەیان بدوێت و بنووسێت! ئەوەش کارەستانە. چونکە دەستەبژێرێکی عەرەب لە هەرێمی کوردستان هەن، کە نە کوردی دەزانن و نە دەیانەوێت فێریشی ببن، بۆیە کورد ناچار دەکەن هەم قەبووڵی میزاجە ئیسلامیە، سوونییە، شیعییەکانیان بکات و هەم بە زمانی ئەوانیش بدوێت. ئەوە ئەوپەڕی ستەمکاریی زمانییە کە تۆ خۆت لە کۆمەڵگەیەکدا پەنابەر بیت و زمانەکەت بەسەر وڵاتی داڵدەدەردا باڵکێش بکەیت و بیسەپێنیت.

پیشک *بەپێی دوایین توێژینەوەکان نزیک بیست هەزار قوتابی و خوێندکاری زانکۆ لە قوتابخانە تورکییەکان و زانکۆی ئیشک(تیشک) درێژە بە خوێندن دەدەن. ئەمە لە کاتێکدایە لە دەیان توێژینەوەدا دەرکەوتووە کە ئەم سیستەمە لەسەر بنەمای فیکری ئیسلامیی تورکی و بەپێی ڕێنماییەکانی بانگخوازی ئیسلامیی تورک، فەتحوڵڵا گوڵەن، بەڕێوە دەچن. ئایا ئەمە کاریگەریی لەسەر نەوەی داهاتووی کوردستان دانانێت؟*

گولەنییەکان لە هەرێمی کوردستاندا بۆ دواڕۆژی نەتەوەکەمان مەترسییەکی گەورەن. ئەوانە بە نموونەهێنانەوە لە سەعید نەوڕەسی وەک سێمبوولێکی کورد، ئێمە لە ئاست مەرامە ئایدیۆلۆژییە ئیسلامییەکەیان چاوبەست دەکەن. لە ئێستاشدا وەشانخانەیەک لە هەولێر هەیە، کە کتێبی قوتابخانەی گولەنییەکان بە جوانترین شێوە بۆ منداڵان چاپ دەکات. کاتێکیش دەوڵەتی فاشیزمی تورک ئەم قوتابخانانەی قەدەخە کردن، ئەم بڕیارە هەرێمی کوردستانی نەگرتەوە. زنجیرەی قوتابخانەکانی ئیشک(تیشک) تا بڵێی بۆ سەر داهاتووی کۆمەڵگەی ئێمە مەترسیدارن، چونکە بەهۆی ئەوەی زمانێکی باشی ئینگلیزی و دیسپلینی زانستی فێری قوتابییەکان دەکەن، ڕەهەندە ئایدیۆلۆژی و پانتورکیزم و شۆڤێنییەکەی خۆیان دادەپۆشن. وتنەوەی وانەی زمانی تورکی بەو چرییەی لەوێ دەگوترێتەوە، ئامانجی ئامادەکردنی نەوەیەکە بۆ دواڕۆژ کە خۆی بە وابەستەی تورکیا بزانێت و باکی بە نیشتیمانی خۆی نەبێت. زمان کلیلی چوونە ناو کۆمەڵگەیەکە، نەک ئامرازی ئەو پرۆسەیە. لەبەر ئەوە وەک ئێوە پێشبینیتان کردووە، کاریگەریی زۆر خراپی لەسەر نەوەی داهاتووی هەرێمی کوردستان دەبێت. بەتایبەتی لە ئاساییکردنەوەی ئەو تراژیدیا زاڵمانەیەی کە دەوڵەتی تورکیای نیوەی سەدەی بیست و یەکەم بەسەر کوردەکانیدا هێنان. هاوکات بەوەش سەفەری بەردەوام بۆ تورکیا و ئاسانکاری بۆ قوتابیان و بێباکیی دایک و باوکانی ئێمە لەم ڕەهەندە ئایدیۆلۆژییەی زنجیرە قوتابخانەکانی ئیشک، کاریگەریی زۆری دەبێت لەسەر سەرهەڵدانی نەوەیەک کە لەناخەوە خۆی بە تورک بزانێت. هەروەها حکوومەتی تورکیای شۆڤێنی بە زۆر شێوە لە هەوڵدایە ئەوە بخاتە زەینی جیهانەوە کە ئەم بەشەی کوردستانیش بەشێکی جیانەکراوەیە لە دەوڵەتی تورکیا و بۆ ئەمەش پەنا بۆ کەیسی ویلایەتی مووسڵ دەبەن. لەوانەش بترازێت، لە ڕووی کولتوورییەوە، بەتایبەتی لە بواری موزیک و تەلارسازیدا، هەر ئێستا تورکیا دەتوانێت بانگەشەی ئەوە بکات کە کولتووری تورکی بەسەر هەرێمی کوردستاندا باڵادەستە. زۆرینەی مزگەوتەکان و شوێنە گەشتیاری و بگرە قەڵای هەولێریش لەسەر بنەمای تەلارسازیی تورکی نۆژەن کراونەتەوە. ئەمڕۆ کابرای دووکانداری کورد بیەوێت کاڵایەکت لەلا شیرین بکات دەڵێت: تورکییە! بەم جۆرەش نەک هەر تەنیا لە ڕێگەی قوتابخانەی گولەنییەکانەوە، بەڵکو لە ڕێگەی ئابووری و کولتووریشەوە زەینییەتی کوردی هەرێم زەینییەتێکی داگیر کراو و ئامادەکراوە بۆ فۆرمێکی دیکەی کۆلۆنیالیزم.

”وەرگێڕان“

هۆکار و ئاکامەکانی شۆڕشی ساڵی ۱۹۷۹ی ئێران: لە گۆشەنیگای کوردییەوە*

و: ئیبراهیم ساڵح ڕاد

شۆڕشی ساڵی ١٩٧٩ی ئێران، ئاكامی مێژووی ئەو ئاڵوگۆڕە ئابووری، كۆمەڵایەتی، سیاسی، فەرهەنگی، فكری و سەنعەتییانەیە، كە وڵاتی ئێران لە چەرخی بیستەمدا و بەتایبەت پاش شەڕی دووهەمی جیهانی بەتاقیی كردوونەتەوە و بە نێویاندا تێپەڕیوە. شەڕی سارد ڕێگای بۆ زۆربەی ئەو ئاڵوگۆڕانە خۆش كرد و زەمینەی سەرهەڵدان و شكڵگرتنی ئەو بیر و ئیدە و ئەكتەرانەی پێكهێنا كە دەبوو دەوڵەت و كۆمەڵگای ئێران مۆدێرنیزە بكەن. سەرەڕای بەشداریی بەردەوامی مێژوونوسە ئێرانییەكان لە ڕەوتەكەدا، ئێران نەیتوانی، بەوجۆرە كە چاوەڕوانیی لێ دەكرا، لە هەموو فاكتۆر و پێكهاتە مێژوویی، كۆمەڵایەتی و فەرهەنگییەكانی خۆی بە شێوەیەكی هەموو لایەنە كەڵك وەرگرێ. بە گشتی دەبێ بڵێین كە حەشیمەتی فارس و ئێران لەجیاتی یەكتر بەكار هاتوون. هۆیەكی گرنگی ئەو وەزعە ئەوەیە كە ئێران هەم وەك ئیدە و بیرۆكەیەك و هەم وەك كیانێك دەناسرێ كە لەسەر بناخەی زمان و فەرهەنگی فارسی دامەزراوە و هەر ئەوانەش بۆ پاراستن و مانەوەی بڕیاردەرن.[١] بەو حاڵەش، ئەوە بە هیچ جۆر پاكانە بۆ بەشداری نەكردنی پێكهاتەكانی دیكەی ئێران لەو لێكۆڵینەوانەدا، كە لەسەر شۆڕشی ئێران ئەنجام دراون ناكا. ئەو پێكهاتانەی كە بەبێ ئەوان ئیدەی ئێران نە دەیتوانی هەبێ و نە دەوامیش بێنێ.[٢]

لەبەر ڕووناكاییی ئەو باسەی سەرەوەدا، بەشی یەكەمی ئەو وتارە وەك هۆكارە ڕاستەوخۆ و دەستبەجێكانی سەرهەڵدانی شۆڕش، ئاڵوگۆڕ و گۆڕانكارییە كۆمەڵایەتییەكانی نێو كۆمەڵگای كوردی لە دەیەكانی پێش شۆڕشدا، دەخاتە بەر باس و لێكۆڵینەوە. هەروەها، بە پێچەوانەی تێگەیشتنی باو، ئەمەش نیشان دەدا، كە تێكۆشان و چالاكیە سیاسی، كۆمەڵایەتی و فەرهەنگییەكان لەو دەورەیەدا، نەخەوتوون. بەشی دووهەمی وتارەكە بزووتنەوەی خودموختاریخوازی كورد، كە لەئاكامی گۆڕانكارییە گرنگە سیاسییەكاندا سەری هەڵدا، لێكدەداتەوە. دەبێ بگوترێ كە نەبوونی لێكۆڵینەوەی پێویست، سەرەڕای دەوڵەمەندیی سەرچاوەكان، بۆتە هۆی ئەوە كە تووشی هەڵەی واقعی بین و لێكۆڵینەوەی كەمیشمان لەسەرئەو قۆناخە لەبەردەست دابن.[٣] ئەو وتارە لە ڕێگای هەڵسەنگاندنی پرۆسە مێژووییەكانەوە، هەردوو لایەنی مەسەلەكە پێكەوە دەبەستێتەوە. گەلێك تیئوریی جۆراوجۆر، ڕەخنەی كولتووری و لێكۆڵینەوەی مێژوویی، شكڵیان بە چوارچێوە و مانای وتارەكە داوە. ئەمە ئەو دەستە لە تیئورییەكانی گۆڕانكارییە كۆمەڵایەتییەكان، كە بە پێچەوانەی تیئورییەكانی نوێسازی، كە لە ئاسیا و ئەفریقا، دوای شەڕی دووهەمی جیهانی، وەك پرۆژەی نەتەوەسازی هاتنە كایەوە، دەگرێتەوە.[٤] جیا لەوە لێكۆڵینەوەكان سەبارەت بە ناسیۆنالیسم، هاوچەشنسازی، ئەسیمیلاسیۆن و دەوڵەت-میللەت، هەروەها مێژووی هاوچەرخی ئێران، بناخەیەكی پتەو بۆ لێكۆڵینەوەی ئەو ئاڵوگۆڕە كۆمەڵایەتی، ئابووری، سیاسی و فەرهەنگییانە بەدەستەوە دەدەن كە لەماوەی پاش شەڕی دووهەمی جیهانیدا پێكهاتوون.[٥] سەرەڕای ئەوانەش، بۆ تێگەیشتن لەو ئاڵوگۆڕە فەرهەنگییانە كە لەو ماوەیەدا لە ئێراندا هاتوونەتە پێش، بەتایبەتی لە پەیوەندی دەگەڵ بە مێدیایی كردنی كولتووردا، وەك یون تۆماس دەڵێ، لێكۆڵینەوەی كولتوورییش گرینگ و پڕ بایەخن. مەبەست هاتنە كایە و بڵاوبوونەوەی ڕاگەیەنە گشتییەكانی وەك ڕادیۆ و تەلەفزیۆن، لە دەیەكانی ١٩٦٠ و ١٩٧٠ی زایینیدایە. لەسەردەمی شۆڕشی سپیدا ئاڵوگۆڕ لە موناسەباتی دەسەڵات و بارودۆخی كۆمەڵایەتیدا پێكهات. وەك پییەر بۆردیۆ دەڵێ: كولتوور وەك چوارچێوەیەكی سیمبۆلیك، بناخەی بۆ هێژمۆنیی فەرهەنگ

و زمانی فارسی دامەزراند.[٧] هێژمۆنی تەنیا هەر ئەوە نییە کە ئیدە زاڵەکان دڵخوازانە قەبووڵ بکەین، وەک ئەنتۆنیۆ گرامێشی دەڵێ. بەڵکوو وەک ڕایمۆند ویلیامس ڕوونی دەکاتەوە، بریتییە لە «سیستەمێکی بەرین و کاریگەر لە نرخ و مانا و بایەخە زاڵ و کاریگەرەکان». ئەمە فەرهەنگی ڕوو لە گەشەی کوردی سەرکوت کرد و ژینگەی ئەوی لە چوارچێوەی کۆنەکولتورێکدا تەنگەبەرکردەوە.[٨] ئەوەش ئەو باروودۆخەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە کە لەوەدەمەوە تا ئێستا کولتوری مۆدێرنی کوردی تێیدا بەسەردەبا. دەبێ بگوترێ کە لە ماوەی بەرۆژئاوایی بوون و مۆدێرنیزەبوونی ئێراندا، گەلێک ڕوانگەی ڕەخنەگرانەی کولتووری هاتوونەتە گۆڕێ. وەک تیئورییەکانی نەیتیڤیزم وبوومی گەرایی،[٩] ئەو تیئوریانەی بە شێوەیەکی ڕەخنەگرانە گۆڕانکارییە کولتورییەکان شی دەکەنەوە،[١٠] تیئورییە کۆمەڵایەتییەکان،[١١]. جگەلەوە گەلێک ڕوانگەی کولتووریی دیکەش سەریان هەڵداوە، وەک ئەو ڕوانگانەی کە لە لایەن کەسایەتییە فەرهەنگی و ئەدەبییەکانی وەک سوارەی ئیلخانی زادەوە، نوێنەرایەتی دەکران.

دەبێ بگوترێ کە لێکۆڵینەوەکانی پەیوەندیدار بە جنسییەت واتە جێندەریش، وەک فاکتۆرێکی کاریگەر لەسەر ئاڵوگۆڕە کۆمەڵایەتییەکان، ڕۆڵی خۆیان لە ئاراستەکردنی ئەو شیکردنەوە مێژووییەدا هەیە.[١٢] سەرەنجام، لە هەڵسەنگاندنی پرۆسەیەکی مێژوویدا، ناکرێ بەتەنیا هەر سەرنج بدەینە هۆکارەکان. ئاخر ئاکامەکانیش هەر بەو ئەندازەیە پێویستە سەرنجیان بدرێتێ.[١٣] لە پەیوەندی دەگەڵ ئێراندا، ئاکامەکانی شۆڕش لەسەر وەزعی کوردەکان، بۆ تێگەیشتن لەو پرۆسە مێژووییەی کە بوو بەهۆی سەرهەڵدانی شۆڕش، زۆر گرنگ و پڕ بایەخن. هۆیەکانی سەرهەڵدانی شۆڕش، لەگەڵ ئاکامەکانی تا ڕادەیەکی زۆر لێک نزیکن. ڕاستە لەبەر ئەوەشە کە زۆر جار لێکۆڵینەوە سەبارەت بە ئاکامەکانی شۆڕش ئەنجام دراوە. هەرچەند، ئەزموونی پێکهاتەی حەشیمەتی غەیرە فارسی ئێران لەو لێکۆڵینەوانەدا، لەبەرچاونەگیراوە. نەک خودی شۆڕش، بەڵکوو هەمیشە ئەوە ئاکامەکانی شۆڕش بوون، کە مێژوونووسەکانیان توشی دڕدۆنگی وسەرلێشێواوی کردوون. سروشت وچۆنیەتیی ئەو ڕێژیمەی کە بەدوای شۆڕشدا دێتە سەرکار، تاڕادەیەکی زۆر ئەوەش دیاری دەکات کە شۆڕشەکە چۆن دێتە بەرچاو. جا ئەوە چ شۆڕشی فەرانسە بێ، چ هی ڕووسیە یا شۆڕشی ئێران، هیچ لە مەسەلەکە ناگۆڕێ. بۆیە گۆشەنیگا یا پێرسپێکتیڤی کوردی، شوێنەواری خۆی لەسەر پێناسەی شۆڕش دادەنێ و زۆر لایەنی دیکەی ئەو پرۆسە مێژووییە دەخاتە بەر ڕووناکایی. لە ڕاستیدا ئەوە ئامانجی سەرەکیی ئەو وتارەیە.

لەو لێکۆڵینەوەیەدا، لە گەلێک گۆڤار و ژۆرنال، کە ساڵەکانی نێوان ١٩٢٥ تا ١٩٧٨ بڵاو کراونەتەوە، هەروەها لە گەلێک ڕۆژنامەی ئێرانیی سەردەمی شۆڕش و ساڵەکانی دواتر، بە مەبەستی ئەنجامدانی لێکۆڵینەوەیەکی قووڵ و هەمەلایەنە، وەک سەرچاوەی وەرگرتنی زانیاریی دروست و پێویست کەڵک وەگیراوە. هەرچەند لێکۆڵینەوەکە پشت بە زۆر گێڕانەوەی شەفاهی و ئاماری ڕەسمی و غەیرە ڕەسمیش دەبەستێ، بەڵام بۆئەوەی مەیدان بۆ هەڵسەنگاندنی لەحزە و ڕووداوە گرنگەکان ئاوالآبێ ونەکەوێتە داوی تەعەسوب و لایەنگرییەوە، خۆی لەباسی وردەکارییەکانی دەورانی شۆڕش و ساڵەکانی پاش شۆڕش، بە دوور ڕادەگرێ.

ڕیشە و هۆیەکانی سەرهەڵدانی سۆڕش

هۆیەکانی شۆڕشی ساڵی ١٩٧٩ی ئێران، بەدرێژی لەئەدەبیاتی ئەکادمیکدا خراونەتە

بەرباس. لەو لێکۆڵینەوانەدا لە ڕێگای جۆراوجۆرەوە هۆکارە بنەڕەتی و فەوری و مام ناوەندییەکانی شۆڕش شی کراونەتەوە.[١٤] گرنگترینی ئەو بابەتانەی لەو پەیوەندییەدا خراونەتە بەرباس بریتین لە تاقیکردنەوەی یەک لایەنە و ناتەواوی مۆدێرنیتە، شکستی ئیدەئاڵەکانی شۆڕشی مەشروتەی ساڵی ١٩٠٦، دەست تێوەردانی هێزە دەرەکییەکان لە کاروباری نێوخۆی ئێران، ئیستعمار و داگیرکردن و بەتاڵان بردنی سەرچاوە سروشتییەکانی وڵات لەلایەن بێگانەکانەوە، ئیستبداد و سەرەڕۆیی دەوڵەتی مۆدێرن، کۆدیتای ڕێکخراوی سیا بە دژی دوکتۆر موسەدیق لە ساڵی ١٩٥٣دا کە بە شێوەیەکی دیموکراتیک وەک سەرۆکوەزیر هەڵبژێردرابوو، هەروەها بردنە پێشی خێرای مۆدێرنیزە کردن و بە غەربی کردنی ئێران لە دەورانی شۆڕشی سپی، لە نێوان ساڵەکانی هەردوو دەیەی ١٩٦٠ و ١٩٧٠ی زایینیدا. لەبەر ئەو هۆیانە ڕێژیمی پاشایەتی کە بەڕۆژئاوایی کردنی ئێرانی لەبەرنامە دابوو، مەشروعییەتی لە دەست دا. ئەمەش مەیدانی بۆ هاتنە کایەی ململانێی ساسی خۆش کرد کە سەرەنجام بوو بە هۆی سەرکەوتنی ئیسلامی سیاسی. لە ڕاستیدا هۆکارە بنەڕەتییەکانی شۆڕش دەگەڕێنەوە بۆ ئەو باروودۆخەی کە ئێران لە ساڵەکانی پێش شۆڕشدا بە نێویدا تێدەپەڕی. شتێکی دوور لە ڕاستیمان نەگوتوە ئەگەر بڵێین ئێران هەر ئەودەم لەباری ئابووری و کۆمەڵایەتی وفەرهەنگییەوە، شۆڕشی تێدا پێکهاتبوو. بە قەرزوەرگرتن لە ڕ. کۆسێلیک، دەکرێ بڵێین ئیستا پێویستی بە شۆڕشێکی سیاسی هەبوو کە ئامانجەکەی بریتی بوو لە ڕزگاریی کۆمەڵایەتی.[١٥] لەڕاستیدا شۆڕشی ١٩٧٩ی ئێران هەروەک ئێرواند ئابراهامیان دەڵێ، ئاکامی پەرەسەندنێکی ناهاوسەنگ و مۆدێلێک لە پێشکەوتنی ئابووری و کۆمەڵایەتی و نوێسازی بوو، کە لە سەرەوەڕا بۆ خوارێ داسەپێنرابوو. هەربۆیە، لە قۆناخی شۆڕشی سپیدا، دەبینین کە هەندێک هێز و لایەنی سیاسیی نوێ، لەوانە ئۆپۆزسیۆنی ئیسلامی، پێ دەنێنە مەیدانی تێکۆشانی سیاسی کە بۆ یەکەم جار لە مێژووی ئێراندا، ڕووخانی نیزامی پاشایەتی و دامەزراندنی حکوومەتێکی ئیسلامی، وەک ئامانجی سیاسیی خۆیان دیاری دەکەن.[١٦]

لە ڕاستیدا، شۆڕشی سیاسیی ساڵی ١٩٧٩ی ئێران، وەک دیاردەیەکی فرە ڕووخسار، کە ئیسلامی سیاسی دەستی باڵای تێدا هەبوو، هاتە کایەوە. هەر ئەوەش سروشت و چۆنیەتیی دەوڵەت و ئەو حکوومەتەی دیاری کرد، کە پاش سەرکەوتنی شۆڕش دامەزرا. یانی ئیستبداد و سەرەڕۆیی دینی. سەرکەوتنی فراکسیۆنی ئیسلامی، نە ڕووداوێکی مێژوویی و نە ئاکامی سیاسەتی زلهێزەکان بوو کە گوایە یەک شەوە کەسێکی نەناسراویان، بە ناو و ناوبانگ گەیاند. ئاخر خومەینی لە ئێرانی پێش شۆڕشدا، لانیکەم بە بەراورد لەگەڵ لینین لە ڕووسیەی پێش شۆڕشی ئۆکتۆبەردا، باشتر ناسرابوو.[١٧] بە گوێرەی بیرەوەرییەکانی سەفیرەکانیان و هەروەها گەلێک بەڵگەنامەی دیکە، ئەمریکا، بریتانیا و ڕووسیە، پێشبینیی هیچ جۆرە ئاڵوگۆڕێکی سیاسیی گەورەیان لە ئێراندا نەکردووە. ئەوە لە حاڵێکدا بووە کە نیشانەکان ئەوەیان دەرخستوە کە ئاڵوگۆڕ بەڕێوەیە. کەچی ئەوان شتێکی ئاوایان بە خەیاڵدا نەهاتووە.[١٨] بەوحاڵەش ناتوانین بڵێین کە شۆڕش تەنیا ئاکامی ڕاستەخۆ و بێ ئەملاولای مۆدێرنیزاسیۆن واتە نوێسازی بوو. بێ گومان گەلێک ئیحتیمالات و فاکتۆرو ڕووداوی دەرەکیی دیکەش هەن کە لە گۆڕانکارییە مێژووییەکاندا، ڕۆڵ و کاریگەریی خۆیانیان هەیە. بۆیە لە پەیوەندی دەگەڵ ئەو کەیسەدا، بە قەرزوەرگرتن لە گرامشی، «دەورەی فەرهەنگی پێشوو»، کە بوو بەهۆی ئەوەی

ئۆپۆزسیۆنی مەزهەبی، هێزمۆنی سیاسی و فەرهەنگیی خۆی بسەپێنێ، بایەخێکی زۆری هەیە.[١٩]

ئاخر ڕژێمی پاشایەتی واتە حکوومەتی محەمەد ڕەزاشا، بە شێوەیەکی زۆر توند و سەرەڕۆیانە، لە ماوەی نێوان ساڵەکانی ١٩٤١ ت ١٩٧٩دا، هێزە چەپ و سێکۆلارەکانی سەرکوت دەکردن. بەچەشنێک کە ئاسەوارێک لەوان نەمابوو. دەبێ بڵێین کە لێرەدا ناروونیەک هەیە کە ئەو لێکۆڵینەوەیە لەبەردایە بیخاتە بەرباس. لەو شی کرنەوە پڕ بایەخانەدا کە سەبارەت بەو پرۆسە مێژووییەی کە باسمان کرد ئەنجام دراون، باسێک لە ئەزموونی گەلانی دیکەی ئێران لە شۆڕش و نوێسازیدا نەکراوە. لەوەش زیاتر ئەوان ئەو بۆچوونانەیان بەهێز کردوون کە مەسەلەی میللی و ئیتنیکی لە ئێراندا، پەیوەندییەکی زۆر نزیکی دەگەڵ توندوتیژیدا هەیە.[٢٠] سەبارەت بە وەزعی سیاسیی هەرێمی کوردستان، دوا کتێبی عەبباس مەینەت لە ژێر ناونیشانی ئێران: مێژووی هاوچەرخ، بە هێنانە بەرباسی ڕووداوەکان لە کوردستانی دەورەی شۆڕشدا، لێکۆڵینەوەیەکی جیاواز بەدەستەوە دەدا.[٢١] بەو حاڵەش سەرەڕای ئەو لێکدانەوە بەکەڵکەی کە کتیبەکە دەیخاتە بەردەست، کوردستان لە سەردەمی شۆڕشدا جێگای شایستەی خۆی لەو هەڵسەنگاندنە پڕبایەخەی مێژووی مۆدێرن و هاوچەرخی ئێراندا، پێ نادرێت.[٢٢] باسەکە چونکە ڕوانگەیەکی فارسی محوەر بەسەریدا زاڵە، زاراوەکانی ئێران و کۆمەڵگای فارس لەجیاتی یەکتر بەکاردێنێ. ئەوە لە کاتیکدایە کە ڕووداوەکان بە شێوەیەکی ئاسایی و بە دوای یەکدا دووپات دەکاتەوە. بە ڕوونی دەردەکەوێ، کە بەهۆی ئەو ڕەوشە میتۆدۆلۆژییەی کە زاڵە، گەلێک سەرچاوەی سەرەتایی سەبارەت بە بارودۆخی سیاسیی کوردستان، کە هەمووشیان بە فارسی لەبەر دەستدان، وەک پێویست ناکەونە بەر سەرنجی ئەو کەسانەی کە لێکۆڵینەوەی ئەکادمیک دەکەن.

مۆدێرنیزە بوونی کوردستان

مۆدێرنیتە لە ئیراندا لە شێوەی پرۆسەیەکی دوولایەنەی مۆدێرنیزەکردن و هاوچەشنسازیدا چۆتە پێش. هەر لەسەرەتای چەرخی بیستەمەوە تا ئەمڕۆ، کارکرد و دیالێکتیکی نێوان ئەو دوولایەنەی پرۆسەکە، شکڵیان بە ئێرانی نوێ وهاوچەرخ داوە.[٢٣] لەهەمان کاتدا، ئەو پاکێجە ئیدئۆلۆژیکییەی مۆدێرنیتە لەگەڵ هەڵاواردنێکی سەرکوتکەرانەی کوردەکان (کە خاوەنی زمان، خاک و نیاکانی هاوبەشن)، لە پرۆسەی بردنەپێشی میللەتسازیدا، ئاوێتە کراوە. ئەوەش بۆتە هۆی سەرهەڵدانی کوردایەتی. بزووتنەوەیەک کە بۆ وەدستهێنانی مافە فەرهەنگی و سیاسییەکانی کوردەکان خەبات دەکا.[٢٤] ئەو پرۆسەیە لەسەر بناخەی سەرلەنوێ خۆسازکردنەوەی میللی وگەڕانەوە بۆ مێژوودامەزراوە و بۆ نموونە لە شیعر ومێژوونوسیدا، ڕەنگی داوەتەوە.[٢٥]

پرۆژەی نوێسازی، ئاوێتەبوونی کۆمەڵگای کوردی لە ئێرانی نوێدا خێراترکرد. کەچی سیاسەتی هاوچەشنسازی، مەوقعییەت و شوێنی ئەوی، وەک وردە فەرهەنگ دیاری کرد. ئەو پرۆسێسانە، بە ئاشکرا لەو گۆڕانکارییانەدا کە بە درێژایی چەرخی بیستەم، بەسەر نەزم و سیستەمی کۆمەڵایەتیی کۆمەڵگای کوردستاندا هاتوون، وەبەرچاوەدەکەن. لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا، دێ نشینی و ئابووریی دێ نشینی، تایبەتمەندیی هەرە ئاشکرای هەرێمی کوردستان بوون.[٢٦] ئەو سیستەمە لەسەر بناخەی موناسەباتێکی سەرکوتکەرانە و زاڵمانەی ئابووری بنیات نرابوو، کە لەویدا لەلایەک، چینی ئاغا وخاوەن ملک، لەگەڵ سەرۆک عەشیرەتەکان، دەسەڵاتی ئابووری و سیاسییان بە دەستەوە بوو و ژیانێکی ئەعیانییان بەسەردەبرد، لە

لایەکی دیکەشەوە، وەرزێران و باقی چین و توێژە زەحمەتکێشەکان، دەچەوسانەوە.[٢٧] هاوکات لەگەڵ ئەوەشدا هەر ئەو پەیوەندییە ئابووری/کۆمەڵایەتی و فەرهەنگییانە، شکڵی سیستەمی جنسیەتیی نێو کۆمەڵگاشیان، کە لەویدا ژنان لە ژێر دەسەڵات و ڕکێفی پیاواندا بوون، دەستنیشان دەکرد.

سەرەڕای هەموو ئەوانەش، لە ماوەیەکی نە زۆر درێژخایەندا، مۆدێرنیزاسیۆن واتە نوێسازی بە شێوەیەکی بنەڕەتی و ڕادیکاڵ، شوێنەواری خۆی لەسەر ئەو بارودۆخە دانا. بۆنموونە ڕەوتی شارنشینی، بەخێرایی پەرەی ئەستاند، دامودەزگا مۆدێرنەکان دامەزران، ئاڵوگۆڕ بەسەر پەیوەندییە ئابوورییەکاندا هات، گۆڕانکاری لە سێکتۆری پەیوەندییە چینایەتی و جنسیەتییەکاندا ڕوویدا. ڕوویەکی دیکەی ئەو پرۆسە دوولایەنەی مۆدێرنیتە لە ئێراندا، بریتی بوو لەو گۆڕانکارییە فکری و ڕووناکبیرییەی کە بوو بە هۆی ئەوەی ڕەوتی ڕۆشەنبیریی کوردی شکڵ بگرێ. لەو بوارەدا بە شێوەیەکی هەموو لایەنە، ئەو باس و بابەتانە شی دەکرێنەوە. نابێ ئەوەشمان لە بیر بچێ کە ئەو گۆڕانکارییانە لە سەردەمێکدا هاتوونە پێش، کە گەلێک ئاڵوگۆڕی سیاسی و هەردوو شەڕەکانی یەکەم و دووهەمی جیهانی، بەو هەموو ئاوارەیی و کارەسات و سەختی و مەینەتبەشییانەوە کە لەگەڵ خۆیانیاندا هێنابوون، ڕوویان داوە.[٢٨]

شۆڕشی مەشرووتە کوردەکانی دەگەڵ ئیدە و بیرۆکەکانی وەک قانوون، مەجلیس و مەسەلەی نوێنەرایەتیی سیاسی ئاشنا و دەرگیر کرد.[٢٩] ئەوەش گەلێک کەسی تەشویق کرد تا بۆ بڵاوکردنەوەی خوێندن وفێربوونی مۆدێرن و دامەزراندنی ڕێکخراوی فەرهەنگی و سیاسی هەنگاو باوێن.[٣٠] ئەنترۆپۆلۆژی و «خەڵک ناسی»ی مێژوونوسیی کوردەکان لەو دەورەیەدا ناتەواوە. ئەوان هاتوون بە زیان و لەسەر حیسابی مێژووی کۆمەڵایەتیی کۆمەڵگای کورد، لایەنگری و تەعەسوبیان بەرانبەر بە مێژووی خێڵ و عەشیرەت لەخۆیان نیشان داوە.[٣١] دەکرێ تا ڕادەیەک لەوە تێبگەین. چونکە ئەودەم زۆربەی خەڵک لەژێر دەسەڵاتی خێڵ و عەشیرەتەکاندا، کە خاوەنی قەڵەمڕەوی تایبەتی، هێزی نیزامی و سەرچاوە ئابوورییەکان بوون، دەژیان.[٣٢] بەو حاڵەش سەرتاسەری کۆمەڵگای کوردی، بە کۆچەری و نیشتەجێوە، بە گوندنشین و شارنشینەوە، بە ڕێگای جۆراو جۆردا، سەرلەنوێ فۆرم و شکڵی تازەیان بەخۆیان دا. بەجۆرێک کە کۆمەڵگای غەیرە عەشیرەتی و ناخێڵەکی، بەخێرایی پەرەی ئەستاند. لەلایەکی دیکەشەوە لە ئاستی ناوچەیی و نێونەتەوەییشدا گەلێک ڕووداوی گەورە ڕوویاندا. وەک لەبەریەک هەڵوەشانی ئیمپراتۆرییەکان و دروستبوونی دەوڵەت-نەتەوە جیاجیاکان لەسەر بناخەی ئێتنیستیت لەرۆژهەڵاتی نێوەڕاستدا، شۆڕشی ئۆکتۆبەر، گەلێک ڕاپەڕین و شۆڕشی دیکەی ناوچەیی وزۆر گۆڕانکاریی کۆمەڵایەتیی دیکە. هەموو ئەوانە دەرفەتیان بۆ هاتنە کایەی فۆرم و شێوەی نوێی تێکۆشان و چالاکیی فکری و سیاسی و ڕووناکبیری پێکهێنا. ئەوە بە شێوەیەکی بەرین، لە ڕۆژنامە و گۆڤار و چاپەمەنی و شیعر و ئەدەبیات و مێژوونوسیی کوردەکان، لەو دەوڵەتانەدا کە ئەوان لە نێوانیاندا دابەش کراون، ڕەنگی داوەتەوە.

شەڕی دووهەمی جیهانی لە ساڵی ١٩٣٩دا دەرفەتێکی لەباری بۆ فەرهەنگی کوردی ڕەخساند تا دووبارە زیندوو بێتەوە. گەلێک ڕێکخراوی سیاسی سەرلەنوێ تێکۆشانی خۆیان دەست پێ کردەوە. شایانی باسە کە لە سەردەمی حکوومەتی ڕەزاشادا، لە نێوان ساڵەکانی ١٩٢٥ تا ١٩٤١دا، هەرچەشنە چالاکییەکی سیاسی و فەرهەنگیی کوردی قەدەغە بوو و بە توندترین شێوە سەرکوت دەکرا.[٣٣] ئەم چالاکییە سیاسی و فەرهەنگییە، بە باشترین شێوە، لە دامەزران

و تێکۆشانی کۆمەڵەی ژ.ک واتە ڕێکخراوی کۆمەڵەی ژیانەوەی کورددا خۆی نیشان دا. کۆمەڵەی ژ.ک لە ماوەی نێوان ساڵەکانی ١٩٤٠ تا ١٩٤٦دا چالاکی و تێکۆشانی سیاسیی هەبوو. لەو ماوەیەدا کۆمەڵەی ژ. ک گۆڤاری نیشتیمانی وەک زمانحاڵی خۆی چاپ و بڵاو دەکردەوە. بە دامەزرانی کۆماری کوردستان لە ساڵی ١٩٤٦دا، ئەو کرانەوە سیاسی و فەرهەنگییەی کە لەسەرێ باسمان کرد، گەیشتە پلەی هەرەبەرزی خۆی. پێکهاتنی ئەو وەزعە پێش هەر شتێکی دیکە، بەهۆی لاوازبوونی دەسەڵاتی دەوڵەتی مەرکەزییەوە هاتبووە گۆڕێ. حزوور و نفوزی سیاسیی دەوڵەتی ڕووسیە وداگیرکردنی بەشێک لە خاکی ئێران لە لایەن ئەو وڵاتەوە، شوێنەواری خۆی لەسەر ڕەوتی ڕووداوەکان دانا و لاوازبوونی دەسەڵاتی دەوڵەتی ناوەندیی خێراتر کرد. ئەگەر لە ڕوانگەیەکی مێژووییەوە تەماشا بکەین بۆمان دەردەکەوێ کە لاوازبوونی دەسەڵاتی مەرکەزی، هەمیشە بۆتە هۆی خوڵقاندنی فەزا و دەرفەتی لەبار بۆ سەرهەڵدانی بزووتنەوە ئۆتۆنۆمیخوازەکان. نەسلە خوێندەوار و شارنشینەکان، ڕۆڵێکی بەرچاویان لە بەڕێوەبردنی کاروباری کۆماری کوردستاندا هەبوو. ئەو هێزە کۆمەڵایەتییە نوێیە، بە بڕبڕەی پشتی کۆمەڵەی ژ. ک لەقەڵەم دەدرا. دەبێ بگوترێ کە هەر لەو ساڵەدا کۆمەڵەی ژیانەوەی کورد، بە شێوەیەکی غەیرە ڕەسمی گۆڕا و بوو بە حیزبی دێموکراتی کوردستان. هەرچەند عەشیرەتە بە هێزەکان لە ڕێبەرایەتی و هێزی چەکداری کۆماردا، نەخشێکی بەرچاویان هەبوو و هەرئەوەش وەک یەکێک لە هۆکارە گرینگەکانی تێکچوونی کۆمار بەحیساب دێ، چ وەک بیرۆکە و چ وەک پلاتفۆرمی سیاسی، کۆماری کوردستان ناکرێ بە تەنیا وەک بەرهەمی سیاسەتێکی خێڵەکی و عەشیرەتی دابنرێ. ئاخر قازی محەممەد، ئەندامی پێشوی کۆمەڵەی ژ. ک بەهۆی ئەوەی کە پیاوێکی خوێندەوار و خاوەن پێگەیەکی بەرز و قازیی شاری مهاباد بوو، هەروەها سەر بە بنەماڵەیەکی گەورە و شارنشین بوو، وەک سەرکۆمار دیاری کرا.

تێکچوونی کۆمار، لە مێژووی هاوچەرخی کورددا بە کارەسات و لەحزەیەکی چارەنوسساز دادەنرێ. بەڵام دەبێ بگوترێ کە نەوەکانی دواتر، سەرەڕای هەموو ئەو کەندوکۆسپ و هەوراز و هەڵدێرانەی سەر ڕێیان، بێ وچان ئامانج و ئیدەئاڵەکانی کۆماری کوردستانیان، بەرەوپێش بردوون.[٣٤] لەوماوەیەدا دەوڵەتی ناوەندییش، پاش تێپەڕین بە قەیرانی دێموکراسیدا، خۆی سەرلەنوێ ڕێکخستەوە. بەجۆرێک کە پاش کودیتای ١٩٥٣، ئیستبداد وسەرەڕۆییی پاشایەتی بە شێوەیەکی زۆر توند، دامەزرایەوە.[٣٥] هەروەها دەبێ ئەوەش بڵێین کە بەرنامەکانی ڕیفۆرمی ئەرزی و شۆڕشی سپی، کە لە نێوان ساڵەکانی ١٩٦٣ تا ١٩٧٨دا بەڕێوەچوون، نفوز و دەسەڵاتی سیاسیی خێڵ و عەشیرەتەکانیان کەم کردەوە و لە گوندەکانیشدا، دەسەڵاتی دەوڵەت جێگای دەسەڵاتی ئابووری و کۆمەڵایەتیی چینی خاوەن مڵکەکانی گرتەوە. دەوڵەت قەت ئەوەی نەدەشاردەوە کە ڕیفۆرمی ئەرزی، لە ڕاستیدا دەرفەتێکی لەباری بۆ خاوەن مڵکەکانی پێشوو خولقاندووە کە بتوانن لە بوارەکانی بازرگانی و پیشەسازی و سەنعەتیدا سەرمایەگوزاری بکەن و لەو ڕێگایەوە یارمەتی بە بە هێزبوونی ڕەوتی گەشەسەندنی پیشەسازی و بەسەنعەتی بوونی وڵات بکەن.[٣٦] هەرچەند گەشەسەندنی ئابووری، لە سەردەمی محەمەدڕەزاشادا، نەبوو بەهۆی پێکهاتنی ئاڵوگۆڕێکی قووڵ و بەرچاو لە هەرێمی کوردستاندا، بەڵام بناخەکانی دامەزراوە مۆدێرنەکانی وەک خزمەتگوزارییەکانی پەروەردەو فێرکردن تەندروستی و لەشساخیی لەو ناوچەیەدا

بنیات نا.
لــە دەیەکانی دواتــردا گەلێک ئاڵوگۆڕێ بەرچــاو هاتنە کایــەوە. بەتایبەتــی لە دوو دەیەی دواییی دەستەلاتداریەتیی پاشایەتیدا، کۆمەڵگای کوردی گۆڕانکاریی قووڵی ئابووری و کۆمەڵایەتیی بە خۆوە دیتن. شارنشینی بە شێوەیەکی بەرچاو پەرەی سەند و شارەکانیش بــەرەو گەشــەی زۆرتر چوون. لــە مێژووی هاوچەرخی ئێراندا، سەردەمی شۆڕشی سپی بەوە دەناســرێتەوە کە لەو دەورەیەدا، ڕەوتی مۆدێرنیزاسیۆن خێراتر دەبێ. ئەوەش دەبێتە هۆی ئەوە کە تــا کۆتاییەکانی ســاڵەکانی دەیــەی ١٩٧٠، گۆڕانکاریی قووڵی ئابووری، کۆمەڵایەتی، سیاســی و فەرهەنگی بەســەر ســترەکتور و ســاختاری کۆمەڵگای ئێراندا بێ.[٣٧] لەسەر بناخەی ئەو هەوڵانەی کە پێشتر بــۆ مۆدێرنیزە کــردن و نوێکردنەوەی ئێران درابوون، لە ســاڵی ١٩٥٣ بــەدواوە، گەلێک پڕۆژەی ئابووری و زانســتی و پێشــکەوتوو، کــە ڕێکخــراوە نوێیەکانی وەک ســازمانی بەرنامــە و بودجە سەرپەرشــتییان دەکردن، جێبەجــێ کران. بەو حاڵــەش لە پەیوەندیی دەگەڵ ناوچەی کوردســتاندا، ئــەو دەورەیە بە وەختی کۆتایی هاتنــی بەرنامە ئابوورییە ئازاد ودیســانترالیزکراوەکان و بە سەردەمی هەوڵدان بۆ وڵام دانەوە بە دواکەوتنی ئابووریی و ناپەرەســەندوویی ناوچــەی کوردســتان دادەنــرێ. تەنانــەت ئێســتاش مەســەلەی پەرەســەندن، بە یەکێک لەو بــاس و بابەتە گــەرم و ئەکتوێلانە دەزانرێ کــە لە ناوەندە زانستی و ئەکادیمییەکانی کوردستانی ئێراندا لە گۆڕیدان. ڕێکخراوی بەرنامە و بودجە، کە ئەبولحەسەنی ئیبتیهاج سەرپەرشتیی دەکرد، هەمیشــە ئــەو پێشــنیار و ئیبتکارانەی ڕەد دەکردنەوە کە لە لایەن ئۆستانە جیاجیاکانی وڵاتــەوە پێی دەگەیشــتن. لە ڕاســتیدا ئەو ڕێکخراوە سەمبولی ســانترالیزمی ئیداری و دەســەڵات و ئۆتۆریتەی دەوڵەتی مەرکەزی بوو. هەر بۆیەش لە هەوڵی بردنەپێش و بەئاکام گەیاندنی ئەو بەرنامــە ئابوورییانەدا بوو کە لە دەورانی شۆڕشــی سپیدا دەست بە جێبەجێ کردنیان کرابــوو.[٣٨] لە ڕاســتیدا جێبەجێ بوونی بەرنامەی دووهەمی پەرەســەندن کە لە ماوەی نێوان ســاڵەکانی ١٩٥٦ تا١٩٦٢دا جێبەجێ کرا، بە سەرکەوتنی سانترالیزاسیۆن بەسەر ئەو بەرنامە ئابووری و کۆمەڵایەتییانەدا بە حیســاب دێت کە دەبوایە بە شــێوەیەکی ناموتەمەرکز و دیســانترالیزە پیــادە کرابان. مەیل بە سانترالیزەکردن، دەورانی ئیبتیهاجی درێــژ کــردەوە. ئەمــەش بوو بەهــۆی ئەوە کــە ناوبــراو بەرنامــە ئابــووری و ڕوانگە و ستراتیژییە جۆراوجۆرەکان، بۆخزمەت کردن بــە دەوڵەتێکــی ناوندگەرای تــا ڕادەیەکی زۆر لەســەر مۆدێلــی فەرانســەوی، بەرێتە پێشــێ.[٣٩] ئەوەی بە شــێوەیەکی سەرەکی لــەو بارودۆخــەدا قازانجی پێ دەگەیشــت محەمەد ڕەزا شــا بوو. ناوبراو توانی بەقازانجی خۆی لە چوونەســەری مارپێچ ئاسای داهاتی نەوت لە ســەرەتای دەیەی ١٩٧٠دا، کەڵک وەرگرێ. بەرێوە بردنی جەژنی ٢٥٠٠ ساڵەی شاهەنشــاهی لە لایەن ناوبراوەوە لە ســاڵی ١٩٧١دا، نیشانەیەکی زەقی ئەو ئەبلەخەرجی و بەفیرۆدانە پڕ لە زەرق و بەرقە بێ ســنوورە بوو کە ئەو گوزەرانی تێدا دەکرد.
محەمەد ڕەزا شــا، کە گەلاڵەی بنیاتنانی شارســتانیەتێکی گەورەی بەدەســتەوە بوو، خەونــی بــەوەوە دەدی کــە ئێــران بکاتە یەکێک لە پێشکەوتووترین و دەوڵەمەندترین کۆمەڵگاکانــی دونیــا. بــەو پێیــە دەتوانین بڵێیــن ئــەو بەرنامــە و ڕیفۆرمــە ئابووری و کۆمەڵایەتییانــەی، کــە لــە ناوچــە دوور دەست و حاشــیەییەکاندا، بەرێوە دەچوون، ڕەنگدانەوەیەک لەو ڕەوتە سەرەکییە بوون کە لە ئاســتی ئێراندا لەگۆڕێدا بوو. ڕەوتێک کە ئەو ناوچــە دووەپەرێزانەی کردبووە کلکە و پاپانەی پڕۆژەی پەرەسەندنی ئابووریی ناوچە

زۆرتر مەرکەزییەکان. چینی ملّکداری کورد، نەیتوانی چاوەڕوانییەکانی دەوڵەت وەدی بێنێ و خۆی هەڵکێشێتە ئاستی بۆرژوازیی سەنعەتی و بازرگانی. بەو جۆرە لە حاڵەتی خەویکی قووڵدا مایەوە تا جارێکی تر لە ساڵی ١٩٧٩دا، دیسان وەخەبەر هاتەوە. لە ڕاستیدا ڕادەی پەرەسەندنی سەنعەتی و پیشەسازی لە ناوچەی کوردستاندا، لە دروست بوونی چەند کارخانەی تەنباکۆ وهەندێک ئاشی مۆدێرن بەولاوە تێنەپەڕی.[٤١] شایانی باسە کە پووڵ و تێکنۆلۆژیی پێویست بۆ بردنەپێشی پەرەسەندنێکی هاوئاهەنگ و هەموولایەنە لە ئوستان و ویلایەتە جۆراوجۆرەکانی ئێراندا، لەبەردەستدا بوو. بەڵام تا دەهات تەکیەی زۆرتر دەخرایە سەر ئەو سانترالیزاسیۆن و تەمەرکوزگەراییەی کە لە بەرنامە ئابوورییەکانی حکوومەتدا، وەک پلانی ڕەسمیی دەوڵەت، گەڵاڵە کرابوون. لە لایەکی دیکەشەوە، تێبینییە سیاسییەکان، ڕەفتارە میللیتاریستی و نیزامییەکانی دەوڵەت و نیشان نەدانی هیچ چەشنە تۆلێرانس (تەحەممول)ێک بەرانبەر بە پرسە ئێتنیکی و قەومییەکان، بە نۆرەی خۆیان کاریگەرییان لەسەر گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکان هەبوو. ئەگەر پەرەسەندنی شارنشینی و ئاڵوگۆڕە دێمۆگرافییەکان، هۆکاری دابەشکردنی تەقسیماتی ئیداریی حکوومەتی ئێران بوون، لە ناوچەی کوردستاندا، کە دەکەوێتە ڕۆژئاوای ئێران، بەردەوام تێبینی و هۆکارە سیاسییەکانیش بۆ دابەشکرنێکی لەوچەشنە وەبەرچاو دەگیران. هەموو ئەو فاکتۆرە جۆراوجۆرانە، زەمینەیان بۆ ڕێژیمی دواتر خۆش کرد. بەو مانەیە کە پاش شۆڕش، ئوستانی کوردستان، هەرگیز نوێنەرایەتیی سنووری جوگرافی و فەرهەنگییەکانی کوردستانی نەدەکرد، هەر لەبەر ئەوەش پێناسەی دیکە پێویست بوون. بەو حاڵەش کاریگەری و شووێنەوارەکانی سەردەمی شۆڕشی سپی لەسەر کۆمەڵگای کوردستان، شۆڕشگێڕانە و قووڵ و بەرچاون. دەتوانین لە زۆر بارەوە بەڵگە بێنینەوە کە ئەو وەزعەی کۆمەڵگای کوردستانی لە کۆتاییەکانی دەیەی ١٩٧٠دا تێدابوو، ئاکامی شۆڕشی سپی بوو. شارنشینی، کۆچی خەڵک لە گوندەکانەوە بۆ شارەکان، گەشەسەندنی ئابووری، دامەزرانی بنکەو بنیاتە مۆدێرنەکان و بەرێوەچوونی ژمارەیەکی زۆر لەو پڕۆژانەی کە وەک پڕۆژەی بنەڕەتی و ژێرخان دادەنرێن، لەباری ئابووری، کۆمەڵایەتی و فەرهەنگییەوە، ناوچەی کوردستانیان تا ڕادەیەکی زۆر کردبووە کۆمەڵگایەکی شارستانی و پێکەوە گرێدراوتر.

لەباری کۆمەڵایەتیەوە، لەو دەورەیەدا، لە ئاکامی خوێندن وفێربوونی مۆدێرن و گۆڕانکارییە فەرهەنگییەکاندا، نەوەیەکی تازە پێی نایە مەیدانی ژیان. زانستگاکان وەک ناوەندی نوێی ڕۆشنبیری، بوون بە مەکۆی باس و لێکدانەوەی تیئورییەکانی شۆڕش و شوێنی شکڵگرتنی هەستە و شانەی حیزبە کوردییەکان. ڕوونە کە دەرکەوتنی ژنان وەک هێزێکی کۆمەڵایەتیی ڕوو لە گەشە، خوێندەوار و ڕێکخراو، ڕاستییەک کە لە بەشداریی ژنان لە شۆڕشدا خۆی نیشاندا، تەنها بەو هۆیەوە ئیمکانی بۆ ڕەخسابوو. ئەوەش بوو بە هۆی ئەوەی ئاڵوگۆڕی قووڵ لە پێوەندییەکانی نیوان ژن و پیا و و ئەو سیستەمە جنسیەتییەدا کە لە گۆڕێدا بوو پێک بێ و مۆدێرنیزەی بکات. لە ماوەی نێوان ساڵەکانی ١٩٤١ تا ١٩٤٦دا، لە سەرتاسەری ئوستانی کوردستاندا، تەنیا پەنجا ناوەندی مۆدێرنی خوێندن و فێربوون هەبوون کە چواردە دانەیان لە شاری سنە، واتە ناوەندی ئۆستانی کوردستاندا بوون. کەچی لە ساڵی ١٩٧٤دا، بە تەنیا هەر لە شاری سنەدا، شەست و دوو ناوەندی خوێندن و فێربوون هەبوون کە بیست وحەوت دانە لەوان لە لایەن ژنانەوە سەرپەرشتی دەکران.

له ساڵی ١٩٧١ هەشتاو دوو مامۆستای ژن له قوتابخانه سەرەتاییەکانی شاری سنەدا، دەرسیان گوتووەتەوە.[٤٢] شارەکانی دیکەی کوردستانیش، بە هەمان پرۆسەدا تێپەڕین. ئەوەش دەرفەتی کارکردنی بۆ ژنان لە بوارەکانی پەروەردە و فێرکردن، لەشساخی و خزمەتگوزارییەکانی دیکەدا خوڵقاند. ژنانی سەر بە چین و توێژە دەستکورت و کەمتر مورەففەهەکانیش، هەلی ئەوەیان بۆ هەڵکەوت کە لە بازاڕدا کار بکەن. لەوەش زیاتر بەهۆی دەستڕاگەیشتنی ژنان بە ئیمکاناتی پزیشکی و دەوا و دەرمانی پێویست بۆ پێشگیری، کە لە لایەن حکوومەتەوە بە شێوەی یارانە دابەش دەکرا، بە گشتی هەلومەرجی ژیانی ژنانی شارنشین تارادەیەکی زۆر بەرەو باشی ڕۆیشت.

خوێندن و فێربوونی نوێ و خزمەتگوزارییە لەشساخی و دەرمانییەکان، گەیشتنە گوندەکانیش. بەو حاڵەش، لەبەر ئەوەی شۆڕشی سپی نەیتوانیبوو بەرنامە و ئامانجەکانی خۆی لە دێیەکاندا وەک پێویست پیادە بکا، نەشیتوانی ژیان و گوزەرانی خەڵکی ئەو ناوچانە، کە هێشتاش هەر لە هەلومەرجی کۆتاییەکانی دەیەی ١٩٧٠دا دەژیان، باشتربکات.[٤٣] هەر لەو بارودۆخەدا، گەلیک کەس و لایەن و ئەجێنتی دیکەی غەیرە دەوڵەتییش، لە نێو نەوەی تازە خوێندەواردا، کە لایەنگری ئاڵوگۆڕ بوون، لە بڵاوکردنەوەی دامەزراوە مۆدێرنەکان و پێکهێنانی ئاڵوگۆڕەکاندا، بەشدارییان کردووە. پرۆگرامەکانی لەنێوبردنی نەخوێندەواری و بڵاوکردنەوەی تەندروستی و لەشساخی، کە لە ئەسڵە ڕاگەیەنراوەکانی شۆڕشی شپی بوون، بۆ چوونەپێشی خۆیان، پشتیان بە شوور و شەوق وعەزمی نەوەی نوێ، کە خاوەنی بیروباوەڕی پێشکەوتنخوازانە بوون، بەستبوو. بردنە پێشی پێگەی کۆمەڵایەتیی ژنان، مانای ئەوە بوو کە دەبێ گەلێک کەندوکۆسپی گەورە تەخت بکرێن. بۆیە تەنانەت لە کاتێکدا کە ڕەفتارەکانی دەوڵەت بە ڕەسمی لە خزمەت قازانج و بەرژەوەندییەکانی ژناندا بوون، کارێکی لەو چەشنە پێویستی بە هەوڵ وتێکۆشانێکی زۆر، لە لایەن خودی ژنانیشەوە هەبوو.[٤٤] عەزیز عەبدولمەلیک مەعریفەت موعتەمەدی، کە مامۆستایەکی کوردی خەڵکی سنە بوو، بەهۆی دەرس گوتنەوە و دروستکردنی مەدرەسە بۆکچان، وەک زۆر کەسی دیکەی پێشڕەو، لە هاوچەرخەکانی خۆی لە ئێراندا، شانازییەکی گەورەی بە نسیبی خۆی کرد.[٤٥]

ئەو هەر لەو کاتەدا کە ناچاربوو چاوەڕوانییەکانی کۆمەڵگای پیاوسالار لەبەرچاو بگرێ، دەبوایە هەوڵ و کۆششەکانی خۆشی بۆ لاوازکردنی پەیوەندییەکانی زاڵ بەسەر موناسەباتی مەوجودی نێوان ژنان و پیاواندا بەرێتە پێش. لەخۆڕا نەبوو کە یەکێک لە قوتابخانە تازە دروستکراوەکانی ناو نا ناموس. هەوڵ و تێکۆشانی لەو چەشنە، لە لایەن تاکەکانەوە، بۆ بەرزکردنەوەی پێگەی ژنان، بایەخێکی زۆر و گرنگیان هەبوو. ڕاستییەکەی ئەوەیەکە پرۆگرام و یاساکانی بنەماڵە، پەروەردە و فێرکرن و لەشساخی و خزمەتگوزارییە تەندروستییەکانی دیکە، کە شانازیی پێوە دەکردن، ئاکامی دەیان ساڵ خەبات و تێکۆشانی ژنان و ئەو بزووتنەوە جۆراوجۆرانەی دیکە بوون کە بۆ برەوپێدانی خوێندن و خزمەتگوزارییە تەندروستی و لەشساخییەکان لە ئارادابوون.[٤٦]

هەروەها نوێسازی (مۆدێرنیزاسیۆن)، بە شێوەیەکی بەرچاو شوێنەواری لەسەر پەیوەندییە چینایەتییەکانی کۆمەڵگای کوردستانیش دانا. ئەو ساختارە ئابووری-کۆمەڵایەتییەی کە لەسەر ئەساسی موناسەباتێکی سەرکوتکەرانە و زاڵمانە لە نێوان چینە خاوەن مڵکەکان و جوتیاران و وەرزێراندا لە گۆڕێدا بوو، لەبەرانبەر پەیوەندییە

سەرمایەدارییەکاندا، کەوتە پاشەکشە و دارمان. سامی زوبەیدە، بە هەڵسەنگاندنی ڕەخنەگرانەی نەخشی چینە کۆمەڵایەتییەکان، وەک ئەکتەری سیاسی لە شۆڕشی ئێراندا، شوێن ومەقعیەتی هەموو چینەکان، هەرلە بۆرژوازیی گەورەی خاوەن دەسەڵاتی ئابوورییەوە بگرە تا چین و توێژە هەژارەکان، کە بە پەیوەندییان لەگەڵ چەپ پێناسە دەکرێن، لێکۆڵینەوەیەکی بەرین وپڕبایەخ بەدەستەوە دەدا.[٤٧] بەوحاڵەش دواکەوتوویی و پەرەنەساندوویی کوردستان نەیهێشت کە پەیوەندییە چینایەتییەکان، بەجۆرێک گەشەبکەن کە ببنە هۆی پێگەیشتنی بۆرژوازییەکی بەستراوە یا پێ گرتن و دروست بوونی بۆرژوازیی نیشتیمانی. لە جیاتی ئەوە، بۆرژوازیی بازاڕ و ئەو سەرمایەدارانەی لە بواری بیناسازیدا سەرمایەگوزارییان دەکرد، دەستی باڵایان پەیداکرد. لەگەڵ ئەوەشدا، بە چوونەسەری ڕادەی پسپۆڕان و کارمەندانی بەشەکانی پەروەردە و فێرکردن و تەندروستی و لەشساخی و ئیدارە دەوڵەتییەکانی دیکە، چینی نێوەنجی لە کوردستاندا سەری هەڵدا. ئەوەش لە گەشەسەندنی بەرینی ئەوەی بە شێوەیەکی کلاسیک پێی دەڵێن وردەبۆرژوا و پەیدا بوونی ئینتلیجێنسیا واتە چین یا توێژی ڕۆشنبیر و خوێندەواری کوردستاندا، بە شێوەیەکی گشتی خۆی نیشان دا. ساختاری ژیانی وەرزێرەکان، بەهۆی ڕیفۆرمی ئەرزی، بێ زەوی بوون و کۆچکردن بۆ شارەکان، گۆڕانی قووڵی بەسەرداهات. بەو جۆرە وەرزێر و جوتیارەکانی پێشوو بوون بە چینێکی کرێکار کە تا دەهات پتر گەشەی دەکرد و ژمارەی زۆرتر دەبوو. ئەوانە بریتی بوون، لە کرێکارانی ناوبەناو وەک فرۆشیارانی نێوبازار، کۆڵبەرەکانی نێو عەمبار و بازارەکان، کرێکارانی بەندەرگاکان، کرێکارانی نیمچەشارەزای بەشی خانووبەرە و بیناسازی، کرێکارانی وەرزی، منداڵانی کار، توێژە هەژار و زەحمەتکێشەکانی پەراوێزنشینی شارەکان وهەروەها لۆمپێن پرۆلیتاریا. ئاکامی ئەوەش بوو بە هۆی ئەوە کە جیاوازییەکی گەورە لە بارەی داهات و دەرامەتەوە لە نێوان چین و توێژە جۆراوجۆرە کۆمەڵایەتییەکاندا دروست بێت. بەوجۆرە ئەو گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییانە بوون بە هۆ ئەوەی کە پایەکانی کۆمەڵگای کوردستان بکەونە لەرزەوە.

لەباری فەرهەنگییەوە، کۆمەڵگای کوردستان، بە قووڵی کەوتە بەر کاریگەریی ئەو مۆدێرنیزەبوونە فەرهەنگییەی کە لە ئێران ڕووی دەدا. پەرەگرتنی ئامرازەکانی ڕاگەیاندنی گشتی وەک ڕادیۆ و تەلەفزیۆن، دەکەوتە نێو دڵی ئەو گۆڕانکارییانەوە. خوێندن و فێربوونی مۆدێرن بە خێرایی لە حاڵی گەشەکردندا بوو. بەو حاڵەش نەخوێندەواری و لاوازیی دامەزراوە بنەڕەتییە پێویستەکان، هێشتاش وەک کۆسپی سەرڕێگای چوونەپێشی خوێندن و پەروەردەی نوێ لەقەڵەم دەدران. لە ساڵی ١٩٦٣دا، لە سەرجەمی حەشیمەتی ٢٠ تا ٢١ ملیۆنیی ئێران، هەشتا لەسەدیان هێشتاش نەخوێندەواربوون.[٤٨] هەرچەند بە بەیانی بۆردۆ، مۆدێرنیزاسیۆن، سەرمایەی فەرهەنگی (کولتوور کەپیتاڵ)، بە شێوەیەکی زۆر ناهاوسەنگ دابەش کردبوو، بەو حاڵەش، پەیوەندییە کولتوری و بیروبۆچوونە کۆمەڵایەتییەکان، لە ژێر کاریگەریی دامەزراوە کولتووری و پەروەردەییەکاندا، کە هەموویان دەوڵەتی و فارسی میحوەر بوون، گۆڕانکارییان بەسەرداهات.[٤٩] بە گوێرەی ئامارە ڕەسمییەکامی ڕێکخراوی بەرنامە و بودجە، لەساڵی ١٩٧٣دا لەو ناوچەیە کە لەلایەن دەوڵەتەوە بە ئوستانی کوردستان دەناسرا، هەشت سینەما دامەزراون. هەروەها هەشت کتێبخانەی نوێ هەبوون کە پتر لە ٢٢٠٠٠ نوسخە کتێبیان تێدا بووە. دیارە هەزاران کتێبی دیکەش هەبوون کە بە شێوەی غەیرە قانوونی و ژێر زەمینی

کەڵکیان لــێ وەردەگیرا. کەچــی لەهەمان ســاڵدا لەتاران ١٣ کتێبخانەی نوێ هەبوون، کــە پتر لە ١٧١٠٠٠ نوســخە کتێبیان تێدا بــووە.[٥٠] بەتایبەتــی بەرهەمهێنانی فیلمی فارســی بەخێرایی گەشــەی کرد. بۆ نموونە فیلمــی گەنجی قاروون، لە ســاڵی ١٩٦٥دا توانی دووملیۆن بینەر بۆ لای خۆی ڕاکێشی و پتــر لە حەوت ملیــۆن و نیو دۆلار داهاتی هەبێت.[٥١]

لەلایەکی دیکەوە هیچ ڕۆژنامە و گۆڤارێکی کــوردی بــڵاو نەدەکرایــەوە. گۆڕانکارییــە ئابــووری، کۆمەڵایەتــی و فەرهەنگییەکانی کۆمەڵگای کوردســتان بە چەشنێکی دیار لە چاپەمەنییەکاندا نەدەکەوتنە بەرچاو. لە ساڵی ١٩٧٢دا، لە ناوەندی ئوســتانی کوردســتاندا تەنیا یەک ناوەندی تیئاتر و شــانۆی هونەری هەبوو کە لەو ساڵەدا ٣٥٠٠٠ کەس سەردانی کردبوو. ئەو ژمارەیە بۆســاڵی دوایی تا ئاستی ١٥٠٠٠ کــەس هاتبووە خــوار. ئەو ڕەوتە لە سەرتاســەری وڵاتدا هــەروا بوو. تەشــویق و تەئیــدی دەوڵەتی بۆ کاروبــاری هونەری بەگشــتی و بەتایبەتــی بۆ شــانۆی کوردی لەگۆڕێــدا نەبــوو. لاوان و مێرمنــدالان هان دەدران کە لــە بەرهەمەکانی بنکەیەکی تازە دامەزراو بەناوی کانونی پەروەردەکرنی منداڵان و لاوان، کــە ئیدە و ڕوانگە حکوومەتییەکانی بڵاو دەکردنــەوە، کەڵک وەرگرن. ئەو ڕەفتارە پڕ لە کەمتەرخەمییە، ئەو سیاسەتی پشتگوێ خســتنە، ســەبارەت بە موزیکی کوردییش هــەر بەڕێوەدەچــوو. بەو حاڵــەش موزیک وەک ســەنگەری هەرە گەورەی بردنەپێشی کوردایەتی مایەوە. لەوەش زیاتر وەک لایەنی هەرە ســەرکەوتووی کولتوری کوردی خۆی نیشــان دا کە تەنانــەت جێگای خۆی لە نێو کولتوری سەرەکی واتە فارسیشدا کردبووەوە. لە لایەکــی دیکەوە، فەرهەنــگ و کولتوری کوردی، لە کاروتێکۆشــانی خۆیدا، تادەهات پتر لە ڕاگەیەنە گشــتییە نوێییەکان کەڵکی وەردەگــرت. ئەمە لە ڕادیۆی کوردیی ئێراندا، کــە تــازە دامەزرابــوو، خۆی نیشــان دەدا. بەڕێوەبەرانــی ئــەو ڕادیۆیە چەند ســەعاتی دیاریکــراوی بەرنامەکانــی خۆیانیــان بــۆ برەوپێدانــی فەرهەنگ و ناســنامەی کوردی بەکار دەهێنا. لە ســاڵی ١٩٦٨ەوە، شاعیری ناسراوی کــورد، ســوارەی ئێلخانــی زادە (١٩٣٧-١٩٧٦)، بەڕێوەبەرایەتیــی بەشــی کوردیی ڕادیۆ تارانی بە ئەســتۆوە گرت. ئەو هەر لەو کاتەدا کــە نوێنەراتیی فەرهەنگ و ئەدەبیاتی کوردیی دەکرد، فەرهەنگ و ئەدەبی بەرگری و موخالەفەتیشی لە نێوخۆوە دەبردە پێش. تەنانــەت هەندێک جار ناچاردەبوو ئەو ســنوورانەش، کە لە لایــەن دەوڵەتەوە بۆی دیاری کرابوون، ببەزێنــێ.[٥٣] دەبێ بگوترێ کە ئەودەم سەرتاســەری ئێران بەو فەرهەنگ و ئەدەبیاتی بەربەرەکانێیە دەورە درابوو.[٥٤]

ئەوە لە کاتێکدا بوو کە چالاکی و تێکۆشانی سیاسییش بەردەوام بوو. لەوماوەیەدا ناوچەی کوردستان چەند ڕاپەڕینی بەخۆوە دیتن. پاش شۆڕشی ١٩٥٨ی عێراق، جووڵانەوەی کورد لە عێراق، دەرفەتێکی دیکەی بۆ زیندووبوونەوە و خۆڕێکخســتنەوەی ئۆپۆزیسیۆنی کورد لە ئێران پێکهێنا. پاش گیران و زیندانی کردنی چالاکانی سیاسی لە ساڵی ١٩٥٠دا، ژمارەیەکی زۆر لە تێکۆشــەرانی سیاسیی کوردی ئێرانی، ڕایــان کردە کوردســتانی عێــراق. هەروەها بزووتنەوەیەک بە پشــتیوانی و ڕێبەرایەتیی ڕێکخــراوی خوێندکارانی کــورد لەتاران، بۆ ســەرلەنوێ ڕێکخســتنەوە و بنیاتنانــەوەی حیزبــی دێموکرات، ئەو حیزبەی کە کۆماری کوردســتانی دامەزرانــد بــوو، پێکهــات. لە ئاخروئۆخری دەیەی ١٩٦٠دا، بزووتنەوەیەک لە کوردســتانی عێراقەوە، پەلوپۆی خۆی بۆ کوردســتانی ئێران هاویشــت. ئامانجی ئەو جووڵانەوەیە بریتی بــوو لە زیندووکردنەوەی شانە و ڕێکخراوە حیزبییەکان و بڵاوکردنەوەی هۆشــیاری و ئاگاهیــی سیاســی. ئەندامانی

چەکداری ئەو بزووتنەوەیە کە تا ڕادەیەکی زۆر خاوەنی هیچ بەرنامە و پلانێک بۆ خەباتی چەکداری نەبوون، لە لایەن ئەرتەشەوە تاقیب و سەرکوت کران. هەموو ئەو کەسانە کوژران، یان گیران وپاشان لە مەیدانی پادگان و ناوەندە نیزامییەکانی دیکەدا، لەداردران.[55] بەمجۆرە دەوڵەت تێدەکۆشا جووڵانەوەی ساڵەکانی ۴۶-۴۷ی هەتاوی، واتە ئەو ڕاپەرینە کە لە ماوەی نێوان ساڵەکانی ۱۹۶۷ تا ۱۹۶۸ی زایینیدا ڕوویدا، وەک هەوڵێک بۆ خەباتی چەکدارانە بناسێ، لەو ڕێگایەوە پاکانە بۆ ئەو سەرکوت و زەبروزەنگە سیاسی وفەرهەنگییە بکا کە لەبەرانبەر کوردەکاندا بەڕێوەی دەبرد.[56] سەرەڕای ئەوەی کە ئەودەم بیرۆکەی خەباتی چەکداری لایەنگرییەکی زۆری لەنێو خەڵکدا لێ دەکرا، مێژووی زارەکی، بیرەوەری و یادداشتە جۆراوجۆرەکان و گەلێک بەڵگەنامەی دیکە، ئەوە نیشان دەدەن کە لە ڕاستیدا هیچ پلانێک بۆ بەڕێوەبردنی خەباتی چەکدارانە بە مەبەستی کۆنترۆڵکردنی ناوچەیەک یا ڕووخاندنی ڕێژیم، لەگۆڕێدا نەبووە. محەممەدی خزری، یەکێک لە تێکۆشەرانی ئەودەم کە گیانی بەدەربردووە، دەگێڕێتەوە کە ڕوانگەی ئیدئۆلۆژیکی ئەو بزووتنەوەیە لە ژێر کاریگەریی ئامانج و ئیدئاڵەکانی چەپدا بووە. ڕاستییەکەی ئەوەیە کە لە پاش ڕووخانی کۆمارەوە، بزووتنەوە فەرهەنگی و سیاسییەکان، چ ئاشکرا و چ نهێنی، هەرگیز مەیدانەکەیان چۆڵ نەکردووە. جا ئەو بزووتنەوانە چ لە شکڵی جووڵانەوی جوتیاری یا درێژەی تێکۆشانی سیاسی و فەرهەنگیدا بووبن، هیچ لەمەسەلە ناگۆڕێ.[58] بۆ نەوەکانی داهاتوو کە مێژوو دەخوڵقێنن، ئەوە ڕاست ئەو هەلومەرجەیە کە مارکس گوتەنی «وەک میرات لەڕابردوو بەجێماوە».

لەباری فکریشەوە، لەو بارودۆخە سیاسییەدا، تیئۆرییەکانی جیهانی سێهەم ونفوزی ڕوو لە گەشەی تیئوریی مارکسیزم، دەرفەتیان بۆ لێکدانەوەی گۆڕانکاری و ئاڵوگۆڕە کۆمەڵایەتییەکان، لە ڕوانگەیەکی ڕەخنەگرانەی سۆسیالیستییەوە، هێنابووە کایەوە.[59] جیاوازییە ئیدئۆلۆژییەکان تا دەهات بەرینتر دەبوونەوە. یەکێکی تر لە تێکۆشەرانی ناوداری کورد، بەناوی ئەحمەد موفتیزادە، بانگەشەی بۆ شێوەیەکی دیکە لە کوردایەتی دەکرد کە زۆرتربە ئاراستەیەکی ئایینیدا دەچووە پێش. لەلایەکی دیکەوە، بە پێچەوانەی ڕێکخراوی چریکە فیداییەکانی گەلی ئێران، کە خەباتی چەکدارانەی هەم بە تاکتیک و هەم بە ستراتیژی دەزانی[60]، ڕێکخراوێکی دیکەی چەپ بە ڕەخنە گرتن لە خەباتی چەکداری و تێکۆشان بۆ شۆڕشێکی بەرینی کۆمەڵایەتی، دامەزرانی خۆی ڕاگەیاند.[61] دەتوانین بڵێین کە ئەو مۆدێلە لە کوردایەتی، نوێنەرایەتیی وەتەنییەت یا بوومیگەرایی یانی نەیتیڤیزمی کوردیی دەکرد. هەرچەند ئەو بوومیگەرایییە بە بەراورد دەگەڵ ئەوەی کە لەسەرتاسەری ئێراندا هەبوو، زۆر بەرچاو نەبوو. هەستە سەرەتاییەکانی، ئەو ڕێکخراوە چەپە، کە دواتر بە ناوی ڕێکخراوی زەحمەتکێشانی کوردستانی ئێران/کۆمەڵە ناسرا، لەو ژینگە و باروودۆخە کۆمەڵایەتییەدا، سەریان هەڵدا. ئەندامانی ئەو ڕێکخراوەیە خۆیان لە حیزبی دێموکراتی ڕیفۆرمخواز، بە دوور ڕادەگرت.

دیالێکتیکی گۆڕانکارییە فکری و کولتورییەکان، بەرگری و زۆرلێکردن، بەردەوام شکڵ بە فەرهەنگ و ئەو فەزایە دەدەن کە کولتوری تێدایە. بۆ نموونە سنوردانانی ئەدەبی و زمانەوانی، دژکردەوەی سیاسی و فەرهەنگیی بەدوای خۆیدا هێنا. ئەوەش بە نۆری خۆی شوێنەوار و کاریگەریی لەسەر ئەو ڕێگایانە هەبوو کە پەیوەندییە زمانی و کولتورییەکانیان پێناسە دەکرد. سیستەمی خوێندنی نوێ، بۆ بڵاوکردنەوەی خوێندەواری لە ماوەیکی ئاوا کورتدا، کەڵکی لە زمانی

فارسی وەک ئامرازێک وەرگرت. ئەوەش مانای ئەوە بوو کە تاک و کۆمەڵگا غەیرە فارسەکان، لە گۆشەنیگا و مەنشووری کولتورێکی دیکەوە لە دونیا تێبگەن. بردنە سەری ئاستی فارسی، لە پێشدا وەک زمانی میللی و پاشانیش وەک زمانی ڕەسمیی ئێران، بە تەنیا هەر بۆ ئەوە ناگەڕێتەوە کە بە شێوەیەکی سیستماتیک پشتیوانیی دەوڵەتی هاوچەشنخوازی لە پشت بوو. پەرەپێدان و بردنەپێشی ئەدەبیاتی فارسی بۆ ماوەی چەند دەیە، لە ڕێگای ژمارەیەکی زۆر ڕۆژنامە و گۆڤاری ئەدەبی وەک ئایندە، ئێرانشەهر، تەعلیم و تەربیەت و دواتر ئامووزش و پەروەرش و سوخەن وهەروەها کەسایەتیيە بەناوبانگە ئەدەبییەکانی وەک سەعید نەفیسی، کە بە ئوستادی ئەدەبیاتی نوێی فارسی دەزانرێت، زەمینەی بۆ ئەوە خۆش کرد تا زمان و ئەدەبیاتی فارسی هێژمۆنی خۆی وەک زمانی ڕەسمی بسەپێنێ. یا بە واتایەکی تر باڵادەستیی بەسەر فەرهەنگ و کولتووره غەیرە فارسییەکاندا وەدەست بێنێ. هەر ئەو پرۆسەیەش شوێن و پێگەی زمان و ئەدەبیاتەکانی دیکەی غەیرە فارسی کردە ناوچەیی و لۆکاڵ، واتە خستوونیەتە ئاستێکی خوارەوەتر.[٦٢] لەو ڕەوتەدا بەربەرکانێی کوردەکان، فاکتۆرێکی بڕیاردەر بوو. ئاخر زمانی فارسی نەیدەتوانی ببێتە زمانی میللی، لە کاتێکدا بە ئاشکرا زمانی دیکەش هەبوون کە ناوچەکانی دیکەی ئێرانیان پێناسە دەکرد. لە ڕاستیدا مەبەست لە پێناسە و دیاریکردنی زمانی فارسی لەسەرەتای چەرخی بیستەمدا، وەک زمانی میللی، ئەوەبوو کە یەکیەتیی سیاسیی ئێران دابین و دەستەبەربکات. هەر بەو جۆرەش مەبەست لە دیاری کردنی فارسی وەک زمانی ڕەسمی، ئەوە بوو کە ببێتە ئەڵترناتیو لە بەرانبەر فرەزمانی لە ئێراندا. هەندێک رووناکبیری فارس ئیدیعا دەکەن، بە مەبەستی ڕاوەستان و بەربەرەکانێ لەبەرانبەر پەلاماری فەرهەنگیی ڕۆژئاوادا و هەروەها لە پێناو پاراستنی کولتوری ئێرانیدا (فارسی؟)، پێویستە فەرهەنگ و کولتوورەکانی دیکەی ئێران، وەک بەشێک لە ناسنامە و هەویەتی ئێرانی بپارێزرێن. جا با پێگە و شوێنیشیان لە خوارەوەی زمانی فارسییەوە بێ کە بە زمانی میللی دادەنرێ.[٦٣]

ئەو چاوگێرانە گشتییەی سەرەوە، قووڵاییی ئەو ئاڵوگۆڕە کۆمەڵایەتی و گۆڕانکارییانەمان بۆ دەردەخا کە کۆمەڵگای کوردی لە دەیەکانی پێش شۆڕشی ساڵی ١٩٧٩ی زایینیدا بە نێویدا تێپەڕیوە. لێرە دەگەڵ کۆمەڵگایەک بەرەورووین کە لێوانلێوە لە چاوەڕوانی و داخوازی. سەرکوتی فەرهەنگ و ناسنامە و هەویەتی کوردی، لە ڕێگای سنوردار کردن و تەنگەبەرکردنەوەی مەیدانی مۆدێرنیتەی کولتوری کوردی، لەلایەن دیکتاتۆریی شاوە، بوو بە کۆسپێکی گەورە، شتێک کە میراپیسی ناوی دەنێ مۆدێرنیتەی دێموکراتیک.[٦٤] ساواک، دەزگای هەواڵگریی ئێران، بە شێوەیەکی بەردەوام تێکۆشەرانی کوردی ڕەوانەی زیندان دەکرد، ئەوە لە کاتێکدا بوو کە ژمارەیەکی زۆریش لەوان لە دەرەوە، لە ئاوارەیی و تەبعیددا، لە ڕێگای دەرکردنی ڕۆژنامە و دامەزراندن و بڵاوکردنەوەی پرۆگرامی ڕادیۆیی، درێژەیان بە کار و چالاکییەکانی خۆیان دەدا.[٦٥] بەو ڕابردووەوە، کوردەکانی ئێران، لە پێناوی وەدەستهێنانی ئازادی و حەقی بەشداری لە کاروباری سیاسی و بەمەبەستی بەشداری و شەریکایەتی لە دەسەڵات و سەرچاوەکانی دیکەدا، چوونە نێو ئەو شۆڕشە سیاسییەی کە لە ساڵی ١٩٧٩دا ڕووی دا. لە هەموو ئەو خۆپێشاندان و ڕێپێوان ڕاپەڕینە جەماوەرییانەدا، کە بوون بە هۆی ڕووخانی ڕێژیمی پاشایەتی، بەشداریيان کرد. لەگەڵ ئەوەشدا، بە مەبەستی جێگیرکرن و بەهێزکردنی دەسکەوتە سیاسی و فەرهەنگییەکانی خۆیان، دەستیان دایە هەوڵدان بۆ بردنە پێشی ئەزمونێکی

دیموکراتیکی تایبەت.

ئاکامەکانی شۆڕش

شۆڕشـــەکان، پێش ئەوەی کە (دەســـتبەجێ دەگـــەڵ حوکمـــی ئیجبـــار ڕوو بەڕووبن) بە پەیامێکی خەیاڵی و ئۆتۆپیاییەوە دەست پێ دەکەن.[۶۶] ئەو گوتەیـــەی Fred Halliday، بەتەواوی پڕ بە پێســـتی ئـــەو دەورانەیە کە شۆڕشی ئێرانی پێدا تێپەڕی.

«ئۆتۆپیـــا»ی کوردیـــش، هەر بـــەو جۆرە زوو خـــۆی لە بەرانبەر واقعیەتی ئەو ململانێ و کێبەرکـــێ تونـــدەدا دیتـــەوە کە لەســـەر بەدەســـتەوەگرتنی دەســـەڵاتی سیاســـی لە ئێرانـــدا لەگۆڕێدا بـــوو. هەرچەنـــد قۆناخی پـــاش ســـەرکەوتنی شـــۆڕش لـــە مێژووی کوردستانی ئێراندا، بەو توندوتیژییە دەوڵەتییە دەناســـرێتەوە کە ناوبەناو حکوومەت بەڕیوەی دەبرد، بەوحاڵەش وەک سەردەمی گەشانەوە و ســـەرهەڵدانەوە و زیندووبوونەوەی سیاســـی و فەرهەنگـــی دیتـــە ئەژمـــار. هـــەروەک لە درێژەی ئەو وتارەدا باس دەکرێ، کوردستان لەســـەردەمی شۆڕشدا، بە نیو هەندێک ساتی چارەنوســـازی ئەوتـــۆدا تێپـــەڕی، کـــە بە شێوەیەکی قووڵ شـــوێنەواری خۆیان لەسەر مێژووی ئێران لە قۆناخی پاش ســـەرکەوتنی شۆڕشدا دانا.

ئێـــران لە هاوینـــی ١٩٧٨دا، لە ئاکامی فشـــارە نێوخۆیـــی و دەرەکییەکاندا کە ببونە هـــۆی لاوازیـــی ئۆتۆریتەی دەوڵـــەت، بەرەو کرانەوەی سیاسیی زۆرتر ڕۆیشت. ئەو گرنگی و بایەخەی کە مەســـەلەی مافـــی مرۆڤ بە تازەیـــی لـــە سیاســـەتی دەرەوەی ئەمریکادا پەیـــدای کردبـــوو، کە لە بنەڕەتـــرا ڕووی لە یەکیەتیی ســـۆڤیەت و هاوپەیمانەکانی بوو، ئۆپۆزســـیۆنی لیبراڵی ئێرانی هـــان دا کە بە ئاشـــکرا ڕەخنە لە دەوڵەت بگرێ و دەرفەتی ئەوەشـــی بۆ هێزە شۆڕشـــگێرەکانی پێشوو، کـــە تا ڕادەیەک خەوتبـــوون، خولقاند کە بە شـــێوەیەکی کارا و کاریگەرتـــر چالاکـــی لە خۆیان نیشـــان بدەن. کەســـایەتییە لیی‌ڕاڵە بەناوبانگـــەکان، لـــە نوســـراوەکانی خۆیاندا، هەلومەرجـــی ئـــەوودەم شـــی دەکەنـــەوە و سەبارەت بە هاتنە کایەی وەزعێک کە وڵات بەرەو شـــۆڕش دەبا، پێشـــوەخت ئـــاگاداری دەدەن. کەریم ســـنجابی، داریووش فرووهەر و شـــاپووربەختیار کە لەڕێبەرانی ئۆپۆزسیۆنی لیبراڵ بوون، لە نامەیەکی ســـەرئاواڵەدا بۆ شا دەڵێن:

لەو بڕگە زەمانییەدا کە ئەو نامەیەی تێدا دەنووســـین، وڵات لەسەر لێوی هەڵدێراندایە، هەموو هەوڵەکان بە بنبەســـت گەیشـــتوون، پێداویستییە گشتییەکان بە چەشنێکی بەرچاو (...) لەسەریەک کەڵەکە بوون و ئەوەش بۆتە هۆی پێکهاتنی کەموکووڕی(...) گەشەکردنی سەنعەتە نیشتیمانی وسەرچاوە ئینسانییەکان لە قەیراندایە و لەســـەر بناخەیەکی لەرزۆک وەستاوە. (...) نەوت ئەو نیعمەتە گەورەی خوا، بە شـــێوەیەکی زۆر خراپ و نابەجێ کەڵکی لێوەردەگیـــرێ. ئەو پـــڕۆژە و بەرنامانەی بە مەبەستی ڕیفۆرم لە ژێر ناوی شۆڕشی سپیدا، ڕاگەیەنرابوون، جێبەجێ نەکراون. لە هەمووی خراپتـــر مافەکانی مـــرۆڤ و ئازادییە فەردی و کۆمەڵایەتییـــەکان لەبەرچـــاو ناگیردرێن. قانوونی ئەساسی پێشێل دەکرێ، سەرکوت و تیرۆرێکی توند لەگۆڕێدایە، گەندەڵی ڕۆژبەڕۆژ پەرە دەگـــرێ، دەرمانی ڕۆژ لـــە ڕۆژ زۆرتر و هەروەهـــا ڕیاکاریش، هەمـــوو ئەوانە پێکەوە، مـــۆراڵ و ڕووحیـــەی میللییـــان بە ئاســـتی هەرەخواری خۆی گەیاندوە.[۶۷]

بەوجۆرە لیبراڵەکان ڕایانگەیاند کە «تەنها ڕێگا بـــۆ ڕزگاری و هاتنەدەر لەو گیروگرفتانە کە داهاتووی ئێران دەخەنە بەر هەڕەشـــەوە، بریتییە لە وەلانانی دەســـەڵات و حاکمیەتی سەرەڕۆیانە»[۶۸] ڕەنگە زۆر بن ئەوانەی گلەیی لە شا بکەن کە بۆ گوێی بەو وشیارکردنەوانە نـــەدا، یا لەو بارەیەوە کاتێک وەخۆ کەوت کە

ئیدی درەنگ بووبوو. ئەو وەزعە، هەروەک لەو نامەیەی سەرەوەشدا ئیشارەی پێ کرابوو، ئاکامی چەوت بەڕێوەبەری و ئیدارەی خراپی بەرنامەی نوێسازی و مۆدێرنیزاسیۆن لە لایەن شاوە بوو.[٦٩] بەو حاڵەش ڕەنگە جێبەجێ کردنی ئەو داخوازانەش کە لە لایەن لێیڕاڵەکانەوە بۆ هاتنەدەر لەو زەلکاوە، خستراببوونە بەردەمی شا، هەر بووبا بە هۆی کۆتایی هاتن بەو ئیستبداد و سەرەڕۆییەی کە بە سروشتی ڕێژیم لە قەڵەم دەدرا. بەو جۆرە، هەلومەرجی شۆڕشگێرانە تادەهات پتر دەهاتە کایەوە و ڕەخنە و چالاکی و ڕووداوە ئەدەبییەکانیش بەرەوە پێشەوەیان دەبرد. لە لایەکی دیکەشەوە وەدرەنگ کەوتنی پێکهێنانی ڕیفۆرم و چاکسازییش، تادەهات ئاکار و ڕەفتارە شۆڕشگێڕییەکانی پتر تەشویق دەکردن. لە وەها بارودۆخێکدا خومەینی بە شێوازێکی ڕاشکاوانەتر قسەی دەکردن. وەدەرنانی ناوبراو لە عێراقەوە بۆ فەرانسە، سەرنجی بیروڕای گشتیی ڕاکێشا. بڵاوکردنەوەی بەرنامەی جۆراوجۆر بە فارسی لە دەرەوە ڕا، یەکێک لە هۆکارە کاریگەرەکانی شکڵگرتنی بیروڕای گشتی لە نێوخۆی ئێراندا بوو. بەڵام ئەوە بەتەنیا نەیدەتوانی خەڵک بۆ کردەوەی سەربەخۆ و دژکردەوە نیشاندان بەرانبەر بە ڕووداوکان لە ئێراندا هان بدا. لە وەزعێکی ئاوادا، مانگرتن و خۆپێشاندانەکان بەردەوام لە زیادبووندا بوون. هەروەها کۆمەڵێک هێز و دەستە و تاقم پێکهاتن. بەو چەشنە شۆڕشێکی سیاسی بۆ بەدەستەوەگرتنی دەسەڵاتی حکومەتی وەڕێ کەوتبوو. لە پایزی ساڵی١٩٧٨دا ژمارەی مانگرتن و خۆپێشاندان و کۆبوونەوە جەماوەرییەکان، تەنانەت لە کوردستانیشدا، تا دەهات زۆرتر دەبوو. هەر بەو جۆرەش هەوڵ و تێکۆشان بۆ دروستکردن و دامەزراندنی ڕێکخراوە دێموکراتییەکان تا دەهات پتر و زۆرتر دەبوون.[٧٠] ئازادیی زیندانییە سیاسییەکان بوو بە هاندەر و مایەی گوڕوتین بەخشین بۆ ئەنجامدانی چالاکیی شۆڕشگێرانە و هەروەها یارمەتی بە ڕێکخستنەوە و زیندووکردنەوەی ڕێکخراوە سیاسییەکان کرد. تا ژانویەی ساڵی ١٩٧٩ کوردستان توانیبووی سەرنجی خومەینی وەک پێویست بۆلای خۆی ڕاکێشێ. ئەوە لەبەر ئەو گرنگی و بایەخە بوو کە کێشەی کورد بە ڕواڵەت دەیتوانی بۆ حکوومەتی پاش شۆڕش هەبێ.[٧١] بە دەست پێ کردنی کار و تێکۆشانی حیزب و ڕێکخراوە سیاسییەکان، کۆمەڵگای کوردی گۆڕانکارییەکی زۆری بەخۆوە دیت. لە پەیوەندی دەگەڵ ئەنجامدانی چالاکی و کردەوەی شۆڕشگێرانەدا، هاوئاهەنگی و هاوپەیوەندی لەگەڵ باقیی ناوچەکانی دیکەی ئێراندا پێکهات. بەوحاڵەش مەیلی ئیسلامیی شۆڕش کە بە دامەزرانی شووڕای ڕێبەرایەتیی ئینقلاب باشتر خۆی نیشان دا، هێشتا لە ناوچەی کوردستان نەیتوانیبوو جێ پێیەکی پتەو بۆخۆی وەدەست بێنێ. حیزب و ڕێکخراوە شۆڕشگێرەکانی کوردستان، لە بەیاننامە و لێدوانەکانی خۆیاندا، باسێکیان لە بیرۆکە و ئیدەکانی شۆڕشی ئیسلامی نەدەکرد. بە واتایەکی تر لەوێ ئەو جۆرە بیرۆکەیە پێشوازییەکی ئەوتۆی لێ نەدەکرا. یان تەنیا بە هەندێک شەرت و مەرجەوە قبووڵ دەکرا. ئەوە تەنیا ئەحمەدی موفتیزادە بوو کە لە سنەدا لایەنگرانی خۆی لە پێناو دامەزراندنی چەشنێک لە ئۆتۆنۆمییەکی ئیسلامی لە کوردستاندا ڕێکدەخست و بانگەشەی بۆ ئەوە دەکرد. بەوجۆرە دەیەویست تێکەڵاوێک (Hybrid) لە داخوازە سەرەکییەکانی کورد و ئەو ڕەوت و مەیلە ئیسلامییەدا دروست بکات، کە لە شوێنەکانی دیکەی ئێراندا لە گۆڕێدا بوو.[٧٢]

سەرکەوتنی شۆڕش لە فیۆریەی ساڵی ١٩٧٩دا، کێشەی کوردی بردە قۆناخێکی نوێ. ئەکتەرە سیاسییەکانی نێوگۆرەپانەکە، بە شێوەیەکی ئاشکراتر لە ڕابردوو درێژەیان

به ڕۆڵی خۆیان دا.[۷۳] شــوڕاکانی شــارەکان پێکهاتن و کۆمەڵگای مەدەنی، بەرین بۆوە. لە زۆربەی شــارەکانی کوردستان، بە پشتیوانیی هێــزە چەپەکان، جەمعیەتی دیفاع لە ئازادی و ئینقــلاب دامەزرا. ئــەو ڕێکخراوەیە توانی بەشــێکی زۆر و بەرچاوی خەڵک، بەتایبەتی لاوان، لە ڕیزەکانی خۆیدا کۆکاتەوە و ڕێکیان بخات. ئەوانە لە هەموو شارەکاندا، نەخشێکی بەرچاویان لــە بەڕێوەبردنی کاروباری ئیداری و ڕێکخســتنی خۆپێشــاندان و کۆبونــەوە جەماوەرییــەکان و دابینکردنــی ئەمنیــەت و ئاسایشــدا هەبــوو. لە هاوینــی ۱۹۷۹دا، حیزبــی دێموکراتــی کوردســتانی ئیران لە ناوچەکانــی باکــووری کوردســتانی ئیران و هەروەهــا ڕێکخراوی چریکــە فیداییەکانی خەڵک دەگــەڵ جەمعیەت، لــە ناوچەکانی ناوەند و باشــووری کوردســتان، بەرەنگاری ئەو خــاوەن ملک و دەرەبەگــە دواکەوتووانە بوونەوە، کــە بەکەڵک وەرگرتــن لە وەزعی تازە، دەیانەویســت بەزۆر دەســت بەســەر زەوییە لەدەستچووەکانیاندا بگرنەوە و توانیان تێکیان بشــکێنن.[۷۴] جگە لە یەکیەتییەکانی جوتیاران، ســەندیکا و ڕێکخراوەکانی دیکەی کرێــکاران و ژنــان لــە هەموو شــوێنەکان دامەزران و دەستیان کرد بە کار و تێکۆشان. بە هۆی نزیکایەتییەکــی ئیدئۆلۆژیک کە لە نێــوان ئەندامانــی ئەو ڕێکخراوانــەدا هەبوو، هاوئاهەنگی و هارمۆنییەکی باشیش لە نێوان ڕێکخراوەکانــدا دەبینرا. لەوەش زیاتر گەلێک ئەکتــەری دیکــەی بــە نفوزیــش هەبوون. وەک کەســایەتییە ئایینییە بەناوبانگەکان. بۆ نموونە شــێخ عیزەدینی حوسەینی، ئەحمەد موفتیزادە و هەروەها ئیمام جومعەکان. بڕوای حیزبی تــوودە و ڕێکخــراوی فیداییەکانی گەلی ئێران بە «خومەینی وەک هێزێکی دژی ئیمپریالیست» چارەنوسی ئەوانی دیاری کرد. ســەرەنجام فیداییەکان بەسەر دوو باڵ واتە فراکســیۆنی جیاوازدا دابەش بوون. زۆرایەتی «دژی ئیمپریالیســت» بوونی ڕێژیمی قبووڵ کرد، کەمایەتیــش لەو جــۆرە بیروبۆچوونە دوورکەوتەوە. بەڵام ســەبارەت بە کوردەکان، بە تەعەهود و پشتیوانیی خۆیان لە پرەنسیپی مافی دیاریکردنــی چارەنووس، وەفادارمانەوە.

لە ڕەوتی چوونەپێشــی خەبات بۆ بەدەستەوە گرتنی دەسەڵاتدا، پاش سەرکەوتنی شۆڕش لە مانگی فێوریەدا، مەهدی بازرگان، یەکێک لەئەندامــە قەدیمییەکانــی جەبهەی میللی، بە پەســندی خومەینــی، دەوڵەتێکی کاتیی دامەزراند. لە هەمانکاتدا، کوردەکان دەرفەتێکی بێ وێنەیــان بۆ وەدەســتهێنانی پلەیەک لە خودموختاری بۆ ڕەخسا. ناوەندی بزووتنەوەی خودموختاریخــوازی زۆرتر دەکەوتە ناوچەی ناوەندی کوردســتان کە لــە ڕۆژئاوای ئێراندا هەڵدەکەوێ. بەوشێوەیە بارودۆخێکی لەبار بۆ دامەزران و کار و تێکۆشانی حیزب و ڕێکخراوە سیاســییەکانی کورد و باقیی ڕێکخراوەکانی کۆمەڵــگای مەدەنی پێکهــات. ئەوەش وەک بەرهەمی پرۆژەی نوێســازی، کەهاوکات بوو لەگەڵ دارشــتنەوەی بەردەوامی تەقسیماتی ئیداری لە ئێران و کوردســتاندا، بە حیساب دێ.[۷۵] هەرچۆنێــک بێت دەتوانین بڵێین کە ناوچەی ناوەند، وەک مەرکەزی جووڵانەوەی کــورد بۆ وەدەســهێنانی ئۆتۆنۆمی پێناســە دەکرا. بزووتنــەوەی خودموختاریخوازی، لە ڕێگای نوێنەرایەتیی هاوبەشــی سیاســی و فۆرمووڵە ودارشــتنی داخوازەکانەوە دەچووە پێش. تا مانگی مارس، لیســتێک کە بریتی بوون لە هەشت داخوازی، لەلایەن نوێنەرانی شــوڕای شار، ڕێبەرانی حیزبە سیاسییەکان و کەســایەتییە بەرچاوەکانی دیکەوە، لە مهاباد ئامادەکــرا و درایە حکوومەتی نــوێ.[۷۶] ئەو داخوازانــەی لــەو لیســتەدا هاتبوونە گۆڕێ بریتی بوون لە دەستەبەرکردنی خودموختاری بــۆ کوردســتان لــە چوارچیــوەی ئێراندا، داخوازیی ئیدارەکردنــی پادگانە نیزامییەکان لە لایەن شــوڕاکانی شار و ڕاگەیشتنی زۆرتر

بــە وەزعی ئابووریــی کوردســـتان. هەر لەو ســـەروبەندەدا نوێنەرانی شـــۆرای شارەکان و ئیمام جومعـــەکان، ولامی ئەو بەیاننامەیەیان دایەوە کە سەبارەت بە بەڕێوەچونی ڕیفراندۆم لەمـــەڕ کۆمـــاری ئیســـلامیەوە ئاراســـتەیان کرابوو. ئەوان داوایان کردبوو کە لە دارشتنی قانوونـــی ئەساســـیی داهاتـــوودا، پێویســـتە نوێنەرانـــی ڕۆحانییەتی ســـوننە، ســـەهمی وەک یەکیـــان لەگەڵ ڕۆحانییەتی شـــیعەدا هەبێت. تا لـــە دارشـــتنی قانوونەکاندا مافی کەمایەتییـــە میللـــی و مەزهەبییەکان دابین بکرێ و لە ڕێگای دارشـــتن و پەرەســـەندنی سیاسەتێکی ئابووریی هاوسەنگەوە کۆتایی بە جیاوازییە چینایەتییـــەکان و ئەو جیاوازییانە بهێنرێ کە لە نێـــوان ناوچە جۆراوجۆرەکاندا بەرچاودەکـــەون.[٧٧] بە داخەوە هیچ ولامێکی دروست بەو داخوازانە نەدرایەوە، تا ئەو کاتەی کە هەڵگیرسانی شەڕ و پێکدادانی بەردەوام لە نێـــوان هێز و لایەنـــە کوردییەکان و خەڵکی مەدەنـــی لەلایەک و، هێـــزە ئەمنیەتیەکانی دەوڵەتی تـــازە لەلایەکی دیکـــەوە، دەوڵەتی کاتیی ناچارکرد مل بۆ وتوویژ ڕاکێشێ.

لـــە هەلومەرجـــی شۆڕشـــدا، ململانێ و خەبات لەسەر بەدەســـتەوەگرتنی دەسەڵاتی سیاسی، خەبات و ململانێی نێوان دیسکۆرسە جۆراوجۆرەکانیش دەگـــەڵ خۆی دێنێ. پێ بە پێی چوونەپێشی شـــۆڕش و ڕووداوەکان، ناکۆکییـــە سیاســـییەکانیش لەســـەر ئـــەو داخوازییـــە فەرهەنگـــی و سیاســـییانە کـــە کـــوردەکان هێنابوویاننـــە گـــۆڕێ، ڕوونتر و زەقترخۆیان نیشـــان دەدا. پاش سەرکەوتنی شـــۆڕش، بەهـــۆی ئەوەی کـــە ڕێژیمی تازە، کوردەکانی بەوە تاوانبار دەکرد کە لە هەوڵی وەدەســـتهێنانی سەربەخۆیی و جیابوونەوە لە ئێراندان، ئـــەو ناکۆکییانە گـــۆڕان بۆ ڕەفتار و هەڵوێســـتی دوژمنکارانـــە.[٧٨] کۆنتـــڕۆڵ و دەستبەسەرداگرتنی پادگانی مهاباد، لەلایەن حیزبـــی دێموکراتـــی کوردســـتانی ئێرانەوە، هەفتەیەک پاش ڕاپەڕینـــی مانگی فێورییە، وەزعەکەی ئاڵۆز و دژوارتر کرد. ئەوە لە کاتێکدا بـــوو کە فرۆکـــە جەنگییەکان، بە ئاســـمانی ناوچەکانی باکووری کوردستاندا، دەستیان بە فرین و مانۆڕ لێدان کرد.[٧٩] ســـەرچاوەکانی ئەوکات ئەوە نیشان دەدەن کە دامودەزگاکانی ڕێژیمی تازە و دارودەستەکانی سەر بە ڕێژیمی پێشـــوو، هاوکات و پێکەوە، شەڕێکی توندی ڕەوانی بەدژی کوردەکان وەرێ دەخەن. وەک ئـــەوەی کە هەر لە بنەڕەتڕا هیچ شـــۆڕش و ئاڵوگۆڕێک ڕووی نەدابێت. کوردەکان دەبوایە بەردەوام ئەو تۆمەتانە ڕەد بکەنەوە و حاشا لەوە بکەن کە گوایە ئەوان خەریکی جیابوونەوە و ڕاگەیاندنی ســـەربەخۆیین.[٨٠] ئەوە ترسێکی لە ڕادەبەدەری لە نێو زۆرایەتیی حەشیمەتی فارسدا، سەبارەت بە مەسەلەی جوداییخوازی، لە پەیوەندی دەگەڵ کوردەکاندا لێ کەتەوە.

ئەو شـــەڕە ڕەوانییە، ئـــەو بێ متمانەییە و ئەو تۆمەت و تاوانبارکردنەی کە لەســـەرەوە باسـمان کـــرد، لە شـــەڕی ســـنەدا کە لە حافیـــزەی بەکۆمەڵی کوردەکانـــدا، بە ناوی نەورۆزی خوێناوی ناســـراوە، گەیشـــتە پلەی هەرە بەرزی خـــۆی. چەند ڕۆژ پێش نەورۆز، واتە پێش ساڵی نوێی ئێرانی -کوردی، شاری ســـنە کە ناوەندی پارێزگاشە، بۆ ماوەی پێنج ڕۆژ کەوتە نێو شـــەڕەوە.[٨١] ئەو توندوتیژییە بەهۆی شەڕی نێوان کۆمیتەکانی سەفدەری، نوێنەری خومەینی لە کوردســـتان و موفتی زادە، لە مانگی مارسدا، هاتە کایەوە. دەگوترا کە سەفدەری دەیەویست دەستی وەچەک و تەقەمەنیی نێو پـــادگان و گەنم و دانەوێڵەی نێو ســـیلۆکان ڕابگا.[٨٢] زۆر دەســـتە و تاقم و گرووپی دیکەش لەو شـــەڕ و بەربەرکانێیەدا، بـــە وەرێخســـتنی ڕێپێـــوان بۆ بـــەر پادگان بەشدارییان کرد. ئاخر ئەرتەش بە ئاشکرا هیچ پشـــتیوانییەکی لە خەڵک نەکرد. بەو حاڵەش دەتوانین بڵێین ئەو شـــەڕە بە هۆی شـــەڕی ڕەوانی و ناکۆکیـــی نێوان ئەوانەوە ڕوویدا کە

دەکەوتنە دەرەوەی چوارچێوەی بزووتنەوەی خودموختاریخوازیی کوردستانەوە. کەیهان، کە ڕاپۆرتی کۆتایی هاتنی شەڕی سنەی چاپ کردوە، ئەو مەسەلەیە پشتڕاست دەکاتەوە و خەبەری ئەوەشی بڵاو کردۆتەوە کە هەردووک کۆمیتە هەڵوەشاوە ڕاگەیەنراون.[۸۳] هەر لەو کاتەدا شورای شار کە تازە بە شێوەیەکی کاتی پێکهاتبوو، لە بانگەوازێکدا، داوای لە خومەینی و بازرگان، سەرۆک وەزیری دەوڵەتی کاتی کردبوو، کە دەستوور بدەن تا ئەرتەش تۆپبارانی شار ڕابگرێ. هەر لەو بانگەوازەدا «پشتیوانیی گەلی کورد لە شۆڕش و ڕێبەرایەتیی ئیمام خومەینی»یان تەئید و پشتڕاست کردبۆوە.[۸۴] سەرەنجام ئەو شەڕ و توندوتیژییە، لە ئاکامی وتووێژی نێوان نوێنەرانی کورد و ئایەتوڵڵا تالەقانیدا، کە سەرپەرشتیی دەستەی نوێنەرایەتیی دەوڵەتی دەکرد، کۆتایی هات. لە هەمان وەختدا، شورایەکی کاتیش بۆ ئیدارە و بەڕێوەبردنی کاروباری شار، تا کاتی هەڵبژاردنی شورای داهاتوو، دیاری کرا.[۸۵] نزیکەی ۲۳۰۰۰ کەس کە حەقی دەنگدانیان هەبوو، ۲۲ کەسیان وەک شورای شاری سنە هەڵبژارد. دەبێ بگوترێ کە لەنێو ئەندامانی شوراکەدا ژنانیش وەبەرچاو دەکەوتن. هەیئەتێکی یەکگرتووتر و گەورەتری کورد، بە ناوی دەستەی نوێنەرایەتیی گەلی کورد، داخوازەکانی خەڵکی کوردستانی لە بیست و شەش ماددەدا فۆرموولە کرد. لە هەمان کاتدا موفتیزادەش تا دەهات پتر لە ڕێبازی بزووتنەوەی گەلی کورد بۆ خودموختاری دوور دەکەوتەوە و لایەدا.[۸۷] پێشاندانی وێنەیەک لە کوردستان وەک ناوچەی شەڕ، زەقکردنەوەی هەڕەشەی «دژی شۆڕش» هاوکات لەگەڵ بڵاوکردنەوەی هەواڵ و لێکدانەوەی نەرێنی و مەنفی سەبارەت بە کوردستان لە ڕاگەیەنە گشتییەکاندا، بوون بە هۆی بەهێزکردنی ئەو تێگەیشتنە لە

دیسکۆرسی ناسیۆنالیزم کە هێنانە گۆڕی هەرچەشنە داخوازێک بۆ لەبەرچاوگرتنی مافە ئێتنیکی و سیاسییەکانی، بە جوداییخوازی لە قەڵەم دەدا. پەیوەندیی ناجێگیر دەگەڵ حکوومەت بەهۆی شەڕێکی کورتخایەن کە لەشاری کورد ـ تورک نشینی نەغەدەدا ڕووی دا، هێندەی دیکەش بەرەو ئاڵۆزی وخراپتر بوون ڕۆیشت. بە وتەی کەریمی حیسامی، حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێرانیش، تا ڕادەیەک بەرپرسایەتیی هەڵگیرسانی ئەو شەڕەی لەسەر شانە. بەو جۆرە هەڕەشەی هێرش و پەلاماری نیزامی ئەو ڕێکەوتن و سازانەیان خستنە ژێرسێبەری خۆیان، کە لە ئاکامی وتووێژدا، وەدەستهاتبوون.[۸۸]

بە پێچەوانەی ئەو تەبلیغاتە بەهێزەی کە لە لایەن دەوڵەت و ڕاگەیەنە گشتییەکانی لایەنگری حکوومەتەوە بڵاودەکرایەوە، کوردستان ناوچەیەکی جەنگی (a war zone) نەبوو. ئاستی بەشداریی خەڵک لە کاروباری سیاسیدا زۆر لەسەرێ بوو.

لەباری فەرهەنگییەوە زیندووبوونەوە و بووژانەوەیەکی بەرچاو لە ئارادابوو. چوونەسەری ڕادەی ڕۆژنامە و گۆڤار و چاپەمەنییەکان، بەشداریی بەرینی خەڵک لە کۆڕ و کۆبوونەوە و میتینگەکان و هەروەها ژمارەی زۆری ئەو پێشانگا و شانۆیانەی بەڕێوە دەچوون، نیشانەی ئەو ڕاستییەن. لەباری ئەدەبییەوە، لەسەرتاسەری ئێراندا، لە ڕووی چەندایەتی و چۆنایەتییەوە، ئاڵوگۆڕێکی گەورە خۆی نیشاندەدا.[۸۹] لەو ماوەیەدا پتر لە دووهەزار کتێب، کە لە لایەن نوسەرانی ئاڵمانی، ڕووسی، ئیتالی وبریتانی و ئەمریکاییەوە، بەرهەم هاتبوون، تەرجومە و بڵاو کرانەوە. بۆ نموونە ۶۰ کتێب لە دۆستۆیۆڤسکی، ۴۰ کتێب لە تۆلستۆی و ۲۵ بەرهەمی چیخۆف.[۹۰] گەلێک کار و بەرهەمی دیکە لە نوسەرانی وەک ڤیکتۆرهوگۆ، ئێمیل زۆلا، جاک لەندەن، ڕۆمەین ڕۆلاند و ماکسیم گۆرکی

وەرگێردران.[٩١] هەر لەو سەردەمەدا بەرهەمەکانی گرامشی و کتێبی بەناوبانگی پائۆلۆ فریر واتە پێداگۆگی چەوساوەکان تەرجومەکران، کە شوێنەواریان لەسەر ئەو تێما و لێکۆڵینەوە جۆراوجۆرانە دانا، کە لە دوو دەیەی دواتردا لە پەیوەندی دەگەڵ کولتووری ڕۆژئاواییدا ئەنجام دران.[٩٢] لە کوردستاندا، مامۆستایان و کەسانی شارەزا لە بواری پەروەردە و فێرکردندا، شوێنەوارێکی بەرچاویان لەسەر پرۆسەی خوێندن و فێربوون دانا. گەلێک دەورە و کۆرسی تایبەت بۆ فێربوونی زمانی کوردی کرانەوە. هەروەها بەهۆی لەبەردەستدا نەبوونی کتێبە دەرسییە پێویست و دڵخوازەکان، خوێندکاران ناچار دەبوون کە لەسەر بابەتە نوێیەکان کار و لێکۆڵینەوە بکەن. باس و بابەتەکانی وەک کۆیلەتی و ئاپارتاید، لە شیعرەکانی ئەحمەد شاملو و شاعیر و نوسەرانی دیکەدا ڕەنگیان دەدایەوە. لە ئاکامی دابارینی ئەو هەموو زانیارییانەدا، ئاستی وشیاریی سیاسیی خەڵک، سەبارەت بە ڕووداوە ساسییەکانی چین، ئەمریکای لاتین، شەڕەکانی یەکەم ودووهەمی جیهانی وسەردەمی ڕۆشنگەری، بەخێرایی و بە چەشنێکی نەدیتراو چووە سەرێ. وەزعێک پێکهاتبوو، کە سیما و کەسایەتییە ناسراوەکانی دونیا، ببونە جێگای باس و خواسی نێو بنەماڵەکان و ئاشنا بۆیان. وا دەهاتە بەرچاو کە ئەو دیوارە ئەستوورەی بەرنامەی نوێسازیی پاشایەتی، بۆ پێشگیری و کۆنترۆڵکردنی وەزعێکی ئاوا دایسەپاند بوو، بە توندی لەحاڵی درزبردن و دارماندایە. توندڕەوەکانی نێو حکوومەت لە تاران، لە هەوڵدا بوون کوردستان وەک ناوچەی شەڕ بناسێنن و شەڕی بەسەردا بسەپێنن، تا لەو ڕێگایەوە جارێکی دیکە سەرلەنوێ ئەو دیوارە ڕووخاوە سازکەنەوە.

لە کوردستاندا ئازادیی بەشداری لە کاروباری سیاسیدا دەستەبەر کرابوو. کۆمەڵانی خەڵک لەسەر داخوازی و بانگەوازی حیزب و ڕێکخراوە سیاسییە جۆراوجۆرەکان، ئەو ڕیفراندۆمەیان بایکۆت کرد کە بۆ دەنگدان بە کۆماری ئیسلامی وەرێخرابوو.[٩٣] لەباری ئیدارییەوە دەوڵەت کاروباری پەروەردە و فێرکردن، خزمەتگوزارییە لەشساخی و بیهداشتییەکان و کاروباری وەزارەتخانەکانی دیکەی هەربە ئەستۆوە بوو. بانکەکان بە بێ هیچ گیروگرفتێک کاروباری خۆیانیان بەڕێوەدەبرد. لەباری نیزامییەوە، حکوومەت لەلایەن ئەرتەشەوە کە لە پادگان، لە دەرەوەی شارەکاندا بوو، هەروەها هێزەکانی پۆلیسی بوومی و مەحەللییەوە، کە لە شارەکاندا بوون، نوێنەرایەتی دەکرا. شایانی باسە کە دواتر لە مانگی گەلاوێژدا، هێزەکانی سپای پاسداران، لە باشووری کوردستان، واتە لە شارەکانی پاوە ومەریواندا جێگیربوون. ئەوەش ناسەقامگیریی بارودۆخی ناوچەی بەدوای خۆیداهێنا. خەڵکی شاری مەریوان، بە مەبەستی دوورخستنەوەی شەڕ لە شارەکەیان، شاریان بەجێ هێشت. هەربۆیە توندو تیژی و پێکدادانێک ڕووی نەدا.[٩٤] لەو پەیوەندییەدا، لە نێوان نوێنەرانی کورد و چەمران، وەزیری بەرگری و فەرماندەی گشتیی هێزەچەکدارەکان، وتووێژێک لە مەریوان بەڕێوەچوو. ناوبراو لەو وتوێژانەدا، هەڵوێستێکی زۆر سەخت و دوور لە سازان و ڕێککەوتنی (Uncompromising) لەخۆی نیشان دا.[٩٥] لە کۆتاییدا، ئەرتەش و سپای پاسداران، مەریوانیان بەجێهێشت وخەڵکەکە گەڕانەوە سەر ماڵ وحاڵ و جێ و ڕێی خۆیان. بەو شێوەیە ئیتر دەستەی نوێنەرایەتیی کورد جێگای دەسەڵات و ئۆتۆریتەی حکوومەتی ناوەندیی گرتەوە. ئاخر ئەوان لەسەر بردنە پێشی ڕیسالەت و داخوازیی خۆیان بۆ دەستەبەرکردنی ئۆتۆنۆمییەکی فەرهەنگیی سنووردار، هەر سوور بوون.[٩٦] گەلێک ئەکتەری سیاسی و شایستەی دیکەش، کە بە درێژاییی دەیەکانی

پێشوو دروست بووبوون، لەمەیداندا دەبینران. شێخ عیزەدین حوسەینی، بەهۆی لایەنگری لە مۆدێلێک لە کوردایەتیی سیکۆلار و هەڵوێستی شێلگیر بە دژی ڕێبەرانی شۆڕشی ئیسلامی، ببوو بە کەسایەتییەکی بەنرخ و خۆشەویستی نێو دەستەی نوێنەرایەتی. لە لایەکی دیکەوە، ئەحمەد موفتیزادە، نوێنەرایەتیی کوردایەتییەکی تێکەڵاو لەگەڵ مەزهەبی دەکرد. چەکەرە کردنی ئەو بیرۆکەیە بۆ سەردەمی دەستپێکردنی ڕەوتی بە ڕۆژئاوایی بوونی (westernizing) دەورانی مۆدرنیزاسیۆن و ئەو کۆنتێکستە، کە ئیسلامی سیاسی لە نێویدا گەشەی کردبوو، دەگەڕێتەوە. هەڵوێستی موسالەحەخوزانەی (conciliatory) ناوبراو بەرانبەر بە دەوڵەت و دوورکەوتنەوەی لە نوێنەرانی بزووتنەوەی میللی و دێموکراتیک، بەرەبەرە ئەویان دوورە پەرێز خستەوە.[۹۷]

سەرەرای ئەوەش فەزای سیاسی تا دەهات پتر لە نێوان، ڕێتۆریکی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران و کۆمەڵەدا دابەش دەبوو. لە سەردەمی شۆڕشدا، کۆمەڵە لە ماوەیەکی کورتدا لە هەستەیەکی بچکۆڵەوە بوو بە هێزێکی کۆمەڵایەتیی بەرچاو. بە پێچەوانەی ڕیوایەتی ڕەسمیی خودی کۆمەڵە، بە جەماوەری بوونی ئەو ڕێکخراوە، دەگەڕێتەوە بۆ ئەو تەشکیلاتەی کە لە نێو چین و توێژە خوێندەوار و شارنشینەکاندا، پێکی هێنا و سەرەنجام هەرئەوانەش بوونە بڕبڕەی پشت و بەدەنەی ئەسڵیی ئەو ڕێکخراوەیە. بەم جۆرە، کۆمەڵە بوو بە ئەڵترناتیۆیکی گونجاو بەرانبەر حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران. ئاخر ئەو کات یەکێک لە خۆشەویسترینی ئەو ڕێکخراوە سیاسییانە بوو، کە تا ئەودەم، مێژووی هاوچەرخی کوردستان بە خۆیەوە دیتبوون. سەیر ئەوەبوو کە ئەو هەڵدان و گەشەکردنە لە کاتێکدا بوو کە کۆمەڵە نە بەرنامە و پرۆگرامێکی هەبوو، نە بڵاوکراوەیەکیشی هەبوو کە بە ڕێکوپێکی بڵاو بێتەوە. ئامانج و ئیدەئاڵە جیهانییەکانی، لایەنگرانی ئەویان هان دەدا تا لە شارە جۆراوجۆرەکاندا، بە ئیلهام وەرگرتن لەو بایەخە بەرزانە، بۆ چارەسەریی گیروگرفت و کەموکورییەکان تێکۆشن. ئەو وەزعە درێژەی هەبوو تا کۆمەڵە بوو بە ڕێکخراوێکی زۆرتر خاوەن چوارچێوە و تەشکیلاتیکی پێناسەکراو. بەو هۆیانەوە لەو کاتەدا کۆمەڵە زۆرتر وەک بزووتنەوەیەک پێناسە دەکرا، تا وەک ڕێکخراوێکی خاوەن چوارچێوەی ڕوون و دیاریکراو. فوئاد مستەفا سوڵتانی (۱۹۴۸-۱۹۷۹)، کە یەکێک لە ڕێبەرانی کۆمەڵە بوو، کەسێک کە بەهۆی دووربینیی سیاسیی خۆی، نەیهێشت مەریوان ببێتە حەمامی خوێن، پاش ئازادی لە زیندانی ساواک لە پایزی ساڵی ۱۹۷۸دا، بوو بە ڕێبەرێکی لێوەشاوە.[۹۸] مەرگی ئەو کە لە ئاکامی پێکدادانێکی تەسادوفی دەگەڵ کاروانێکی نیزامیدا، ڕوویدا، بوو بە هۆی ئەوەی کە خۆشەویستیی کۆمەڵە لە نێو کۆمەڵانی خەڵکدا بە چەشنێکی بەرچاو بەرێتەسەری. لە ئاکامدا کۆمەڵە توانی خەڵکێکی زۆر لە کرێکاران، ژنان و توێژەکانی خوارەوەی چینی نێونجی بۆ لای خۆی ڕاکێشێ.[۹۹] لە ڕووی جوغرافییەوە تێکۆشانی کۆمەڵە، تەنانەت حیزبی دێموکراتیش، بەتەنیا لە کوردستاندا، بەرتەسک نەدە بۆوە. زۆر کەسی غەیرە کورد لە نێو ڕێبەرایەتی و ئەندامانی کۆمەڵەدا دەبینران. ڕوانگەی مارکسیستی سەبارەت بە مەسەلەی جنسیەت، کە فریدریک ئێنگلس، وەک بەشێک لە خەباتی چینایەتی، لە گوتارە بەناوبانگەکەیدا، بەناوی سەرچاوەی خێزان، خاوەنداریەتیی تایبەتی و دەوڵەت، فۆرمۆڵەی کردووە، بوو بە چرای ڕێنیشاندەری کۆمەڵە تا جێگایەکی تایبەت لە تەشکیلاتی خۆیدا، بۆ ژنان وەک هێزێکی کۆمەڵایەتی، تەرخان بکات.[۱۰۰] بەشداریی بێ وێنەی ژنان پاش سەرکەوتنی شۆڕش لە بزووتنەوەی

کوردســـتاندا، هاوکاتە لەگەڵ هاتنە مەیدانی ڕێکخراوێک کە خاوەنی وشــیاریی جنسیەتی و ڕوانگەیەکی بەرین و هەمەلایەنە سەبارەت بە بەشــداریی ژنان لە کاروباری سیاســی و کۆمەڵایەتیدایە.[۱۰۱]

کۆمەڵــە لــە کوردســـتاندا نوێنەرایەتیی چەپی دەکرد، بەڵام بــە پێچەوانەی زۆربەی ڕێکخــراوە چەپەکان، نەکەوتە داوی ئیدیعای دژی ئیمپریالیست بوونی ڕێژیم. ئەمەش بوو بە هۆی ئەوەی کە شــەڕی ئێــران و عێراق مەحکوم بکا و بە کێشــەی نێوان بۆرژوازیی ئەو دوو وڵاتەی لەسەر قازانج و بەرژەوەندییە سیاسی وئابوورییەکانیان، لە قەڵەم بدات.[۱۰۲] هەروەها دژایەتیی یەکیەتیی سۆڤیەتی دەکرد و بە هێزێکی سۆسیال_ئیمپریالیستی پێناسە دەکــرد. هەر لەو کاتەشــدا، وەفاداریی خۆی بەرانبەر بە مارکســیزم- لینینیزم دەردەبڕی و مائۆئیزمیشــی ستایش و پەســند دەکرد. وەک عەبــاس وەلــی دەڵێ کۆمەڵــە لەباری تیئورییەوە خاوەنی بناخەیەکی بەهێز و پتەو نەبوو. هەوڵی دەدا هەم ناســیۆنالیزمی کورد وهەم سۆســیالیزمی مارکسیســتی پێکەوە بەرێتە پێشــێ.[۱۰۳] بەوحاڵەش پێویستە ئەوە بڵێیــن کە کۆمەڵەش کەڵکی لەو ســەرچاوە فکری و تیئورییە هاوبەشــانە وەردەگرت، کە هێــزە چەپەکانی دیکەی سەرانســەری ئێــران بەکاریــان دەهێنــان. هەربۆیــەش سەرلێشــێواویی(ambiguty) کۆمەڵــە لــە بــاری تیئورییــەوە، هەرتایبەت بــەو نەبوو. لــەوەش زیاتــر، ڕوانگــە ئیدئۆلۆژیکییەکانی کۆمەڵە، بە شێوەیەکی حەتمی، کردەوەکانی کۆمەڵەیان دیاری نەدەکرد. مەیل و ئاراستەی مائۆئیستیی کۆمەڵە، تا ڕادەیەکی زۆر لەلایەن لێکۆڵەرەکانــەوە، گەورە کراوەتەوە. ئەگەرچی ڕەوایات و گێرانەوەی ڕووداوە مێژووییەکانی کوردستان لە دوای شــۆڕش، بە شێوەیەکی ئاســایی زۆرتر ڕۆڵــی کۆمەڵە زەق نیشــان دەدەن، بــەڵام لە هەمان کاتدا ڕۆڵی ئەکتەرە سیاســییەکانی دیکــەش ڕوون دەکەنــەوە. هەرچەند کۆمەڵە ستایشی ڕاپەڕینی ساڵەکانی دەیەی ١٩٦٠ی دەکرد، بەڵام لە ڕاستیدا ئەو ڕێکخراوەیە، بــە بەرهەمی دەورانێکی تازە لە ڕێتۆریکی سیاســی خەباتــی چینایەتی، لە هەلومەرجێکی تازەی ئابووری ـ کۆمەڵایەتی و کۆنتێکستیکی نوێی فکریدا، بە حیساب دێت. ئەمــەش بوو بە هۆی ئەوەی کە ســەرەنجام ئەو ڕێکخراوەیە لە ڕێباز و ســوننەت و نەریتە سیاسییەکانی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران دوور کەوێتەوە.

لە لایەکی دیکــەوە، حیزبی دێموکراتی کوردســتانی ئێــران، لــە ســاڵی١٩٧٠، لەهەلومەرجێکی ئارام و لەبارتردا، لە کوردستانی عێراق، لــە ســەر بناخــەی ڕێکخراوەکانی پێشــوی، بەمەبەســتی پڕکردنــەوەی ئــەو بۆشــایی و پاشەکشەیەی کە پاش تێکشکانی جوڵانەوەی دەیەی ١٩٦٠، لە کار و تێکۆشانی ئەو حیزبەدا هاتبووە پێش، ســەرلەنوێ خۆی ڕێکخســتبۆوە.[۱۰۴] عەبدولرەحمان قاسملوو، ســەمبول و تەجەســومی ئــەو ئیدامەکاری و بەردەوامییــە لە خەبات و تێکۆشــانی ئەو حیزبەدا بــوو. کۆمیتەیەکی کاتی بۆ ڕێبەری کردنی حیزب لە بەغــدا دیاری دەکرێ.[۱۰۵] لــە زۆر بارەوە ئــەوە بە دەســتپێکێکی تازە دەژمێــردرێ. لــە ماوەی ســالەکانی دەیەی ١٩٧٠دا، حیزبی دێموکرات تێکۆشــا دەرس لــە ئەزمــوون و تاقیکردنەوەکانــی ڕابــردوو وەرگــرێ. لانی کەم لەباری تەشــکیلاتییەوە خــۆی لە حیزبی توودە، کــە زەمانێک وەک پشتیوان دادەنرا، دوور خســتەوە. بەم جۆرە عەبدولرەحمان قاسملوو، وەک کەسایەتییەکی بەرچاو خۆی نیشــان دا و لە ساڵی ١٩٧٥ وە تا کاتی تیرۆرکرانی لە ساڵی ١٩٨٩دا، پۆستی ســکرتێری گشــتیی حیزبی دێموکراتی بە ئەستۆوە بوو.[۱۰۶] ناوبراو لە ساڵی ١٩٣٠دا، لە بنەماڵەیەکی فیئۆداڵ لە ورمێ، چاوی بە دونیا هەڵێنا. ئەو هەر لەتەمەنی لاوییەوە کێشــرایە

نێو تێکۆشانی سیاسی. لە ڕێکخراوی لاوانی سەر بە حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران و حیزبی توودەدا دەستی بە کار و چالاکی کرد. ئەودەم حیزبی دێموکرات تا ڕادەیەکی زۆر وەک شاخەی حیزبی توودە لە کوردستان سەیر دەکرا.[۱۰۷] ناوبراو بە پشتیوانیی حیزبی توودە چووە ئورووپا و پاشان بە بۆرسیەی خوێندنی دوکتۆرا ڕۆیشتە چیکۆسلۆڤاکیا. هەروەک لە تێزی دوکتۆراکەی ڕا دەردەکەوێ، ئەودەم لایەنگرێکی شێلگیری کۆمۆنیزم بووە.[۱۰۸] ئەو ئاشنایەتی و شارەزاییەکی زۆری لەسەر پەیوەندییە نێونەتەوەییەکانی حیزبە سۆسیالیستەکانی هەردوو بەشی ئورووپای ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا پەیدا کرد. لەوبارەیەوە ئەو لە نێو دۆست و دوژمنەکانیدا لە ئێران کەسێکی دەگمەن بوو. هەر بۆیە چ لەسەردەمی شۆڕش و چ لە ساڵەکانی پاش سەرکەوتنی شۆڕشدا، وەک کەسایەتییەکی نێونەتەوەیی ناسرا و درەوشایەوە. کەسایەتییەکی دیکەی ئەو قۆناخە بریتییە لە کەریم حیسامی (۱۹۲۶-۲۰۰۱). ناوبراو بەرپرسی تەشکیلات و دەزگای ئینتشاراتی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران بوو. بۆ ساڵانێکی زۆر بەشی کوردیی ڕادیۆی پەیکی ئێرانی لە پراگ بەڕێوە دەبرد. هەروەها ئەو لە بواری ڕاکێشانی سەرنجی بیروڕای گشتیی نێونەتەوەیی بۆ لای جینایەتەکانی لەشکری شا لە کۆتاییی دەیەی ۱۹۶۰دا، هەڵسووڕ و چالاک بوو.[۱۰۹] سەرەڕای ئەو فشار و پاڵەپەستۆیەی کە بەردەوام حیزبی توودە دەیخستە سەر حیزبی دێموکرات، لەماوەی ساڵەکانی دەیەی ۱۹۷۰دا، حیزبی دێموکرات لە باری ڕێکخراوەییەوە لە حیزبی توودە دوورکەوتەوە و خۆی وەک حیزبێکی سەربەخۆ نیشان دا. لەباری ئیدئۆلۆژییەوە، هەربەو خێراییە، ئیمکانی پچڕانی هەموو پەیوەندییەکان لە گۆڕێدا نەبوو. ئاخر هەر لە سەردەمی شەڕی دووهەمی جیهانییەوە،

حیزبی توودە، لەباری ئیدئۆلۆژیک و فکرییەوە، بۆ هەموو هێزە چەپەکان و ڕێکخراوە دێموکراتییەکانی وەک حیزبی دێموکراتی کوردستان، بە سەرچاوە دەزانرا و لە سەر شکڵ پێدانی بیروڕای ئیدئۆلۆژیکی کەسایەتییەکان، شوێنەواری قووڵی هەبوو. دەبێ بگوترێ کە بە تێپەڕینی کات، خۆ پێناسەکردنی حیزبی دێموکراتی کوردستان، بە کۆمۆنیزم و ڕوانگەی مارکسیستی وچینی کرێکار، بەرە بەرە بێڕەنگ بووەوە. لایەنگریی قاسملووش لە کۆمۆنیزم تەواو بوو. سەرەنجام سۆسیالیزمی دێموکراتیک، کە تێکەڵاوێک لە دێموکراسی و سۆسیالیزم بوو، وەک مۆدێلی دڵخوازی قاسملوو، کەوتە نێو جەرگەی سیاسەتەکانی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران.[۱۱۰] لە باری ستراتێژییەوە، وەک کەریمی حیسامی دەگێڕێتەوە، ئەوە ئیرەجی ئەسکەندەری، سکرتێری ئەودەمی حیزبی توودە بووە، کە لە کۆبوونەوەیەکدا لە ساڵی ۱۹۷۰دا، پێشنیار بە دوکتۆر قاسملوو دەکات کە لەجیاتی داخوازی ئێرانێکی فیدراڵ، دروشمی سەرەکیی حیزب بکرێتە دێموکراسی بۆ ئێران و خودموختاری بۆ کوردستان.[۱۱۱] لە سەردەمی بزووتنەوەی خودموختاریخوازیدا، ئەو دروشمە، لەبەر ئەوەی ڕوون و سادە بوو، بە چەشنێکی بەرین کەوتە سەر زار و زمانان و بوو بە دروشمێکی جەماوەری. سەرەڕای ئەوەش، وا دێتە بەر چاو کە هۆی سەرەکیی دوورکەوتنەوەی حیزبی دێموکرات لە توودە، بێ متمانەیی حیزبی دیموکرات بە حیزبی توودە سەبارەت بە مەسەلەی کەمایەتییە ئێتنیکییەکانی ئێران و هەڵوێستی ناڕوونی ئەو حیزبە لەسەر ئەو مەسەلەیە بووبێ.[۱۱۲] پێگەی جەماوەریی حیزبی دێموکرات زۆر بەرین و فرەچەشن بوو. هەر بۆیە کاروکردەوەی ئەندام و لایەنگرانی ئەو حیزبە، لە ڕەوتی چوونەپێشی بزووتنەوەی ئۆتۆنۆمیخوازیدا، پێشبینی نەدەکرا. بۆ نموونە لە ڕووداوەکانی نەغەدەدا، ئەوە دەرکەوت.

پەرەسەندنی هێز و خۆشەویستیی کۆمەڵە بۆ حیزبی دێموکرات، کە کادرەکانی کۆمەڵە بە حیزبێکی کۆنیان لەقەڵەم دەدا، بوو بە مایەی تەعەجوب و سەر سوڕمان. سەرەنجام پێکەوە ژیانی ئەو دووحیزبە بەرەو دژواری ڕۆیشت.

ڕۆژی ١٩ی ئۆگەست، ئایەتوڵڵا خومەینی، فەرمانی بە هێـزە چەکدارەکانی ڕێژیم کرد بەرەو کوردسـتان بڕۆن. ئـەو حوکمە وەزعی سیاسیی کوردستانی تێکدا، بارودۆخێکی نوێی هێنایە کایەوە و بێ متمانەیی کوردەکان بە ڕێژیمی تازە بەدەسـەڵات گەیشـتووی زیاتر کرد. خومەینـی لە فەرمانی خۆیـدا ڕوو لە هێـزە چەکدارەکان (بەهێزی دەریاییشـەوە، سـەرەرای ئەوەی کە کوردسـتان ناکەوێتە سەردەریا) ڕادەگەیەنێ کە:

هـەواڵ گەیوە کە حیزبـی دێموکراتی کوردسـتان دەوری ئەرتـەش و پادگانـی داوە، ئەگـەر لە ماوەی نیوسـەعاتدا کۆمەگ و یارمەتییـان پـێ نەگا، چەکیـان دەکەن، هەروەها لە سـنە، حیزبـی دێموکرات ژنانی ئێمـەی لە مزگەوتیدا بـە بارمتە گرتووە. بە توندی دەستوور بە هەموو هێزە چەکدارەکان دەکەم کە لەشکری پێویست بۆ سنە بنێرن و یاخی بووەکان سەرکوت بکەن.[١١٣]

حوکمەکە، لەو توندوتیژی و هەڵوێسـتە توندانـەوە، کـە لە پێشـوودا هەسـتی بێ متمانەییان بەهێزکردبوو، سەرچاوەی دەگرت. دەستپێکردنی شـەڕ، بە هێرش و پەلاماری ئەرتـەش و هێزەکانـی دیکـەی حکوومەت بۆسـەر خەڵکی مەدەنی و بێ دیفاع، ئاکامی ئـەو شـایعە و چاوەڕاوە بوو کـە حکوومەت وەرێـی خسـتبوو. جیـا لـەوەش هەروەک وتمان، گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی، فکری و سیاسـییەکانی مانگەکانی پێشوو، بە پێچەوانەی ئامانج و مەبەسـتەکانی ڕێژیمی تـازە، دەچوونە پێش. بەو جـۆرە ململانێ و شـەڕی نێوان بەرژەوەندی و دیسکۆرسەکان، بە دەسـتێوەردانی نیزامی، لـە ئاخروئۆخری مانگی ئۆگەستدا، گەیشتە پلەی هەرە بەرزی خـۆی. ڕووداوێکی دیکـەی گرنگ کە پێش فەرمانی خومەینی، ڕووی دابوو، شـەڕی پاوە بوو. تەشـەنەکردنی کێشەکان لە هەفتەکانی پێشـووتردا، بوو بە مایەی سەرهەڵدانی شەڕ و پێکـدادان لـەو شـارەدا.[١١٤] ڕۆژی ٢٠ی ئۆگەسـت، ڕۆژنامـەی ئیتلاعـات ڕایگەیاند کە سـادق خەڵخاڵـی، نوێنـەری خومەینی بـۆ جێبەجێکردنـی حوکمـی خومەینی لە کوردستان چووە پاوە و دەستبەجێ ٩ کەس لە پسپۆڕەکانی بواری پزیشکی و لەشساخیی لەو شـارەدا ئیعـدام کـرد.[١١٥] یەکێک لەو کەسـانە، دوکتـۆر ئەبولقاسـم ڕەشـوەند سەرداری، ٢٧ سـاڵە، خەڵکی تاران، بوو. لە نامەیەکدا کە بەشێک لە پێرسۆنێلی پزیشکی، لـە پەیوەندی دەگـەڵ مەحکـووم کردنی ئیعدامی ناوبراودا بڵاویان کردبۆوە، گوتبوویان کە ناوبـراو سـێ ڕۆژ بەر لە سـەرهەڵدانی توندوتیژییەکان بە هۆکاری بەشەردۆسـتانە، وەک پێشـتریش لە زۆر مەناسەبەتی دیکەدا ئەوکارەی کردبوو، چووبووە پاوە.[١١٦] پاش ئەو حوکمە، کارمەندەکانی نەخۆشخانەکانی سەقز و مهابادیـش، بە چوونی قازیـی ئیعدامکەر، بۆ ئەوشـارانە، لەگەڵ هەمان مەترسی بەرەو ڕووبـوون.[١١٧]. بەوجۆرە لە ژمارەیەکی زۆر لە شارەکاندا، ئیعدامی سەرەڕۆیانەی لەو چەشنە، بـەدژی کەسـانی «دژی شـۆڕش» بەڕێـوە چـوو.[١١٨] خەڵخاڵـی بەهۆی ئەو چەشـنە ئیعدامانـەوە ناوبانگـی دەرکرد. حوسـەین بروجەردی، ئەندامی پێشووی سپای پاسداران، کە لە کۆتاییەکانی مانگی ئۆگەستدا، لەکاتی داگیرکردنی سـەقزدا لەوێ حزووری هەبووە دەڵێ:

لەکاتی گیرانەوەی سـەقزدا، هەندێک کەسی خەڵکی شار کە گیرابوون، هێنرابوونە پـادگان. خەڵخاڵـی بـە هێلیکۆپتێر هات و دابـەزی. دوو گونییە دەسـتبەندی دەگەڵ خۆی هێنابوون. گومان لێکراوەکانیان هێنانە

بەردەم خاڵخاڵی. حوکمی ئیعدامی ٢٢کەس لەوانی دەرکرد. لە نێو ئەواندا کەسێک هەبوو کە پێشتر وەک دیلمانج تەرجومەی بۆ ئێمە کردبوو، گوتم من ئەو کەسە دەناسم. ئەوە وەرگێڕ و یارمەتیی ئێمەی داوە. خەڵخاڵی لێی پرسی کە چ بیروباوڕێکی سیاسیی هەیە، ئەو جوابی دایەوە وتی کە پەیڕەوی نە لە حوسەینی و نە لە خومەینی ناکات. هەروەها وتی ئەو دژی دیکتاتۆرییە. گوتی چۆن دژی دیکتاتۆریی شا بووم، هەر ئاواش دژی دیکتاتۆریی حوسەینی و خومەینیم. خەڵخاڵی حوکمی ئیعدامی بۆ دەرکرد.[١١٩]

لەوەش زیاتر، ڕۆژی٢ی سێپتامبری ١٩٧٩، لە گوندی قارنێ، لە نزیک شنۆ، قەتڵوعام ڕوویدا. ئەو کۆمەڵکوژییە بە هاندان و دنەدانی حەسەنی، ئیمام جومعەی ورمێ، ڕوویدا کە ڕۆڵی ماشێنی شایعەسازی و چاووراو بڵاوکردنەوەی دەگێڕا.[١٢٠] لەو جۆرە جنایەتانە، لە مانگەکانی دواتردا، لە زۆر دێهاتی دیکەی وەک گوندی قەڵاتان، لە ٢٦ی مارسی ١٩٨٠دا، دووپات بوونەوە.[١٢١] ئەو هێرش و پەلامارانە بۆ سەر گوندەکانی قارنێ و قەڵاتان، بوون بە هۆی ئەوەی لە مانگەکانی دواتردا، لە ناوچەکانی دەوروبەری شنۆدا، ئاڵۆزییەکی زۆر تەشەنە بکا و بێ متمانەیی پەرە بستێنێ. هەر لەسەرەتای بەهارەوە، هەندێک لەو ئاغا و خاوەن مڵکانەی کە وەخۆ کەوتبوونەوە تا زەوییە لەدەستچووەکانیان وەدەست بێننەوە، لەگەڵ هەندێک دارودەستەی دیکە، بە پشتیوانیی حەسەنی و ژەنەڕاڵ زاهیری، ڕۆڵێکی بەرچاویان لە تەشەنەپێدانی کێشەکان و ئاژاوە نانەوەدا گێڕا. زاهیری کە فەرماندەی لەشکری ٢٦ی ئێران بوو، لە پاشماوەکانی ڕێژیمی پیشوو بەحیساب دەهات و لە بڵاوکردنەوەی درۆ و بوختان و شایعە بە دژی کورداندا، نەخشێکی چالاکی دەگێڕا. سەرەڕای ئەوەی کە بەرواڵەت خۆی وەک لایەنگری شۆڕش نیشان دەدا، بە تەجەسومی وەحدەتی نێوان ڕێژیمی پێشوو و ڕێژیمی تازە، لە دژایەتییان دەگەڵ کوردەکاندا، دادەنرا. دەبێ بگوترێ کە لە نێو ئەرتەش، تەنانەت لە ڕیزەکانی سەرەوەشدا زۆر کەسی بەرپرس دەبینران، بەڵام ڕوانگە و بۆچوونی مامناوەندیی (moderaition) ئەوان لە لایەن ڕێژیمەوە لەبەرچاو نەدەگیرا.[١٢٢] بەوحاڵەش ئەو ناسەقامگیرییە سیاسییە کە لەو ماوەیەدا لە ئارادابوو، زۆری نە کێشا.

ڕاوەستانی هێرش و پەلاماری ڕێژیم بۆ سەر کوردستان دەگەڕێتەوە بۆ گەلێک هۆکار. لە لایەک کوردەکان بەربەرەکانێیان کرد و لەلایەکی دیکەشەوە لە پایزێدا مانگرتن، هەموو شارەکانی ئێرانی گرتەوە. لەوەش زیاتر، دەستبەسەرداگرتنی سەفارەتی ئەمریکا لەمانگی نۆڤێمبەردا، کە بووە هۆی توندتربوونی ململانێ لەسەر دەسەڵاتی سیاسی لە نێوان لیبراڵەکان و توندڕەوەکاندا، وەزعی سیاسیی ئێرانی بەرەو ئاڵۆزی و نائارامییەکی زۆرتر برد.[١٢٣] سەرەنجام حکوومەت مەیلی زۆرتری بۆ وڵامدانەوە بە «داخوازە ڕەواکانی هاووڵاتیانی کورد» لەخۆی نیشان دا و «هەیئەتێکی تایبەتی» بۆ سەردانی کوردستان دیاری کرد و دەستووری بە واحیدەکانی سپای پاسداران دا کە لەو ناوچەیە بکشێنەوە.[١٢٤] خومەینیش «پەیامێکی گرنگی بۆ خەڵکی کوردستان» بڵاوکردوە. لەو پەیامەدا ڕایگەیاند کە مافی کوردەکان بۆ بەڕێوەبردنی کاروبارە ناوچەیی و نێوخۆییەکانی خۆیان دابین و دەستبەر دەکرێت.[١٢٥] لەبەر ئەوەی کە توندڕەوکان دەبوایە بەرانبەر هەڕەشە ئیحتیمالییەکانی دەرەوە ڕاوەستن، ناچاربوون کە فشار و پاڵەپەستۆ لەسەر موخالیفەکانی خۆیان لە نێوخۆدا کەم کەنەوە. پاش ماوەیەکی کەم بەدوای دەرچونی ئەو فەرمانەدا، ئەزموونی دێموکراسیی کوردەکان سەرلەنوێ دەستی پێ کردوە. ماوەی نێوان پایزی ساڵی ١٩٧٩ تا بەهاری ١٩٨٠، بە

سەردەمی گەشەکردنی بەشداری لە کاروباری سیاسی و زیادبوونی چالاکی و تێکۆشانی فەرهەنگی، دەناسرێتەوە. بەهۆی ململانێی نێوان ڕوانگە و سیاسەتەکانیانەوە، فەزای سیاسی تا دەهات لە نێوان حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران و کۆمەڵەدا پتر دابەش دەبوو. کێشەی نێوانیان لەسەر ڕێبەرایەتیی بزووتنەوە تەشەنەی کرد. کۆمەڵە تاقمێکی ئیسلامیی توندڕەوی تازە دامەزراوی بەناوی سپای ڕزگاری، کە لە ناوچە دێهاتییەکانی باشووردا خەریکی پیادەکردنی شەریعەت بوون، چەک کرد. سەرەڕای هێندێک ڕەخنە، ئەو کردەوەیەی کۆمەڵە، پشتیوانیی خەڵکی بۆ لای خۆی ڕاکێشا.[۱۲۶] لەهەمان کاتدا دواکەوتنی حقوقی کارمەندەکان وئابلۆقەی ئابووریش هەروا بەردەوام بوو.[۱۲۷] بەوحاڵەش، بە بەراورد دەگەڵ ڕابردوو، ئەو دەورەیە بە ئازادترین و سەقامگرتووترین دەورە لە مێژووی کورددا دادەنرێ. لە سەرتاسەری ئێرانەوە خەڵک دەرژانە شارەکانی کوردستا تا بە چاوی خۆیان ڕەونەق و گەشەی ئەزموونی ئاشتی ودێموکراسی ببینن. هاوپەیوەندی و هاوکارییەکی بەرین، کە بە سەخاوەتەوە پێی لەسەردادەگیرا، لەگەڵ گەلانی دیکە پێکهاتبوو. ئەو ڕووحیە پڕ لە هاوکاری و هاوپەیوەندییە کە لە نێو کوردەکاندا پێکهاتبوو، ئیلهامی لە کارەساتێکی خەمهێنەر وەردەگرت کە پێشتر ڕووی دابوو. بەهاری ۱۹۷۹، نۆ کەس لە پێرسۆنێلی پزشکی، بە مەبەستی یارمەتیدانی خەڵکی شەڕلێدراوی تورکمەن سەحرا لە باکوری ئێران، شاری سنەیان بەجێهێشت. بەداخەوە لەو مەئموریەتەدا، لە ئاکامی پێکدادانی ماشێنەکەیاندا، هەر نۆ کەسیان گیانیان لەدەست دا.[۱۲۸] لە نێو ئەو تیمە پزشکییەدا، سێ ژن بە ناوەکانی فەریدە زەکەریایی، فایزە قوتبی و گوڵڕێز قوبادی دەبینران، کە نوێنەرایەتیی ئەو هێزە کۆمەڵایەتییە نوێیەیان دەکرد کە لە ئێران و کوردستاندا، پێی نابووە مەیدان. لە ڕێوڕەسمی بەخاک سپاردنی ئەواندا، سەد هەزار کەس ئامادە بوون.[۱۲۹]

تا بەهاری ۱۹۸۰، هێزە ڕادیکاڵە ئیسلامییەکان لە تاران، بەکەڵک وەرگرتن لە قەیرانی داگیرکردنی سەفارەتی ئەمریکا، توانیان دەسەڵاتی حکوومەتی ناوەندی بەسەر هەموو ناوچەکانی ئێراندا بسەپێننەوە. بەم جۆرە کوردستان میلیتاریزە کرا و کۆتایی بە سەردەمی خودموختاری و خۆبەڕێوەبەریی دێموکراتیک هات.

لەکۆتاییدا، بەشداریی ئاشکرای خەڵک لە کاروباری سیاسیدا، بەرەبەرە جێی خۆی دا بە خەبات و تێکۆشانی ژێرزەمینی. خەباتی چەکدارانە و پێشمەرگانە بوو بە شێوە خەباتێکی جێگای سەرنج و بەرچاو. لەوەش زیاتر، لێرە بەدواوە خەباتی چەکداری، ئیدی بوو بە شێوەی سەرەکیی خەبات. ئەزموونی کۆمەڵگای مەدەنی، بە زەبری هێز سەرکوت کرا و دەورانی تۆقاندن و تیرۆر و زەبر و زەنگی حکوومەت دەستی پێ کردەوە.

لە ڕوانگەی حکوومەتەوە نەدەتوانرا دێموکراسی لە کوردستاندا تەحەممول بکرێ، لە کاتێکدا لە باقیی ناوچەکانی دیکەی ئێراندا، پرۆسەی ئیسلامیزەکردنی دەوڵەت وکۆمەڵگا، کە شۆرشێکی فەرهەنگیشی بەدوادا هات، دەستی پێ کردبوو.[۱۳۰] ئەم پرۆسەیە کە ئیسلامیزەکردنی دەزگای قەزایی و دادگوستەری، پەروەردە و فێرکردن، مێدیا و سەرەنجام بوارەکانی ژیانی فەرهەنگی و ئابووریشی دەگرتەوە، لە ئاکامی سەرکوتکردنی هێزەکانی ئۆپۆزیسیۆن، بەتایبەت هێزە سێکۆلارو چەپەکاندا، خێراییەکی زۆرتری بەخۆوە گرت.[۱۳۱] لە بەهاریدا، شۆرشێکی فەرهەنگی، بە ڕێبەرایەتیی بەنیسەدر، سەرکۆماری ئەودەمی ڕێژیم و فەرماندەی هێزە چەکدارەکان، بە دەرکردنی فەرمانێک بەدژی کوردەکان و بۆ داخستنی زانستگاکان،

دەستی پێ کرد.[۱۳۲] بەپێی وتەکانی بەنیسەدر: مەبەست لە شۆڕشی فەرهەنگی ئەوەیە کە ئەگەر ئەوان (کوردەکان) ئاگادار کردنەوەکانی ئێمە بە جددی وەرنەگرن ودرێژە بە دوژمنایەتیی خۆیان دەگەڵ میللەت بدەن، سەرکۆماری ئەو خەڵکە دەتوانێ داوا لە سی و شەش ملیۆن ئێرانی بکات کە لە کوردستان ئامادەبن و بەرگری لە وەحدەت و یەکپارچەییی وڵات و ئازادی و ئیستقلالی حکوومەتی ئیسلامی بکەن و بە دوژمنانی نێوخۆیی و دەرەکی نیشان بدەن کە پیلانەکانی ئەوان ناتوانن عەزمی میللەت تێک بشکێنن... ئەمڕۆ ڕۆژی حاکمیەتی دەوڵەتە. بۆیە وەزیرەکان یا ئەوانەی بەرپرسن دەبێ بزانن کە حوکم و دەستوورەکانی ئەوان لە کارخانەکان، کێڵگەکان و مەدرەسەکاندا پێویستە جێبەجێ بکرێن. بەجۆرێک کە ئەگەر لە هەر کلاسێکی دەرس گوتنەوەدا، ئیرادەی ئەوخەڵکە نەڕواتە پێش، ئێمە داوا لە خەڵک دەکەین لەو شوێنە ئامادەبن.[۱۳۳]

لە کاتێکدا کە پەلاماری هێزەکانی حکوومەت بۆ گرتنەوەی شارەکانی کوردستان بەردەوام بوو، شۆڕشی فەرهەنگیی بەنیسەدریش، کە ئیلهام و مەشرووعیەتی خۆی لە پەیامی نەورۆزیی خومەینی لە مارسی ۱۹۸۰وەردەگرت، بوو بەمایەی توندوتیژی لە نێو زانکۆکانی پایتەخت و شارە گەورەکانی دیکەدا.[۱۳۴] جێگای سەرنجە کە هەواڵ و ڕاپۆرتی پەیوەندیدار بە شەڕی زانستگاکان لە سەرانسەری ئێران وهەروەها شەڕی کوردستان، بە شێوەیەکی هاوکات، لە چاپەمەنی و ڕاگەیەنەکاندا، بڵاوکراوەتەوە.[۱۳۵]

بە ڕواڵەت بۆ کۆتاییهێنان بە توندوتیژی، چەند ڕۆژ پێشتر، شۆرای ئینقلاب، حوکمی داخرانی زانکۆکانی دەرکردبوو. لەو حوکمەدا پێ لەسەر»پێکهێنانی ئاڵوگۆڕی قوول لە سیستەمی پەروەردە و فێرکردن، بە قازانجی بایەخ و جەوهەرە بنەڕەتییەکانی ئیسلامی شۆڕشگێر» کە وەدیهێنانیان بە «بەرپرسایەتیی هەموو هێزە ئیسلامییە شۆڕشگێڕەکان» دەزانرێ، داگیرابوو.[۱۳۶] بە بەهانەی پێشگیری کردن لە بێ قانوونی، بەنیسەدر، فەرمانی دابووکە «لەو لەحزەیەوە پێرسۆنێلی ئەرتەش، تا ئەوکاتە کە ناوچەکە[کوردستان] لە یاخی بووەکان پاک دەبێتەوە، حەقیان نییە پۆتینەکانیان لە پێ دەربێنن»[۱۳۷] ئەو قسانەی بەنیسەدر، بوون بە مایەی بەدناوییەک بۆ ناوبراو لە نێو کوردەکان لە ئێراندا و هەرواش دەمێننەوە. کەچی لە هەمان کاتدا نە کوردەکان و نە زانستگاکان نەیاندەویست، بێ خەبات وبەربەرکانێ تەسلیم بن. خەبات و بەربەرەکانێ شتێک نییە کە هەمیشە لە پێشدا بەرنامە و پلانی بۆ دابنرێ. هەروەهان نابێ بە بەراورد کردن لەگەڵ ڕابردوودا هەڵسەنگێنرێ و قەزاوەتی لەسەربکرێ. بەو حاڵەش خەبات و بەربەرەکانێی قارەمانانەی خەڵکی شارەکانی کوردستان، لەو بەربەرەکانێ و گیانبازییەدا ڕەنگی دایەوە، کە لە یادەوەریی دەستەجەمعیی کورداندا، بە شەڕی بیست و چوار ڕۆژەی سنە ناسروە. وا دەهاتە بەرچاو کە بۆ بەرگری لەو ئەزموونە دیموکراتیکەی کە لە سەرەوە باسمان کرد، تەنانەت ئەگەر بۆ ساتێکیش بێ، سەرەرای هەموو زیان و تەلەفاتە ئینسانییەکان، خەبات وبەربەرەکانێ، بە کارێکی پڕ بایەخ دادەنرێ.

میلیتاریزەکردنی کوردستان و گرتنەوەی شارەکان، بوو بە مایەی هەڵگیرسانی شەڕێکی چەکدارانەی درێژخایەن و توند، کە لە سەرتاسەری ساڵەکانی دەیەی ۱۹۸۰دا درێژەی هەبوو. لە ۱۹۸۰ بە دواوە، میلیتاریزە کرانی کوردستان ئاکامی زۆری لێ کەوتنەوە، وەک: ئیعدامی بەردەوام، کە خەبەرەکانیان لە ڕۆژنامەکاندا بڵاو دەکرانەوە، زیندانی درێژخایەن، ئەشکەنجە، وەرگرتنی ئیعترافاتی ئیجباری لە کەسانی دەستبەسەرکراو، تەبعید و دوور خستنەوەی ئەو کەسانەی کە بەچالاک

لەقەڵەم دەدران بۆناوچە ناوەندییەکانی ئێران و تەنانەت بنەماڵەکانیشیان.[١٣٨] سەیر نییە کە لەو هەلومەرجەدا، خەباتی چەکداری دەبێتە شێوەی هەرە سەرنجڕاکێشی خەبات و بەربەرەکانێ. بەوجۆرە شۆڕشی فەرهەنگی بۆ جارێکی دیکەش حاکمییەتی تیرۆر و تۆقاندنی خەڵخاڵیی داسەپاندەوە. سەیر ئەوەیە کە بەنیسەدر، بۆخۆی بوو بە قوربانیی ئەو تیرۆر و زەبروزەنگەی کە لە بەهاری ١٩٨٠ وە یارمەتی بە بڵاوبوونەوەی کردبوو. ناوبراو ساڵی دواتر ڕایکردە فەرانسە و لەوێ داوای لە کوردەکان کرد کە پێکەوە بۆ وەڕێخستنی شۆڕشێکی نوێ بە دژی ڕێژیم، هاوپەیمانییەک پێک بێنن. بەو جۆرە دەورانی تۆقاندن و سەرکوت وتیرۆر، کە لەوێدا زیندانیانی سیاسی بە کۆمەڵ و ڕۆژانە بە چەشنێکی درندانە ئیعدام دەکران، درێژەی کێشا.[١٣٩]

هەروەها کۆتاییی کۆمەڵگای مەدەنی بە هۆی میللیتاریزە بوون، شوێنەواری لەسەر ئەو ئاڵوگۆڕانەش دانا کە بەسەر چۆنیەتیی کار و تێکۆشانی هێزە سیاسییەکاندا هات. حیزبە سەرەکییەکان، کە ڕۆژبەڕۆژ لەباری نیزامییەوە بەهێز دەبوون، بەرەبەرە ئەوانی دیکەی وەک عزەدینی حوسەینییان وەلانا و خۆیان لە بەرانبەر ئەکتەرە سیاسییە سەرکییەکانی کورددا دۆزییەوە. هەیئەتی نوێنەرایەتی لێک هەڵوەشا. تەنانەت موفتیزادە متمانەی ڕێژیمیشی لەدەستدا و کەوتە زیندان. سەرەڕای نیەتپاکیی هەندێک کەسایەتیی لیبڕاڵ کە کە هێشتاش لە حکوومەتدا، خزمەتیان دەکرد، هەر لە فێوریەی ١٩٧٩ بەدواوە، نیشانەکان ئەوەیان دەردەخست کە هێزە ڕادیکاڵەکان، هەڵوێستێکی توندیان لە بەرانبەر بزووتنەوەی خودموختاریخوازی و هەڵوێستی ناڕوونی دەوڵەتی کاتیدا، هەیە. چارەنوسی موفتیزادە، عەزم و نیەتی ڕێژیمی تازە بەدەسەڵات گەیشتووی نیشان دا کە تەنانەت ئامادەییی ئەوەی تێدا نییە کە خودموختاریی ئیسلامیش بۆ کوردستان لەبەرچاوبگرێ.[١٤٠] سەرەڕای ئەوەش دەبێ بڵێین کە ئەزموونی دیموکراسی و خەبات و بەربەرەکانێ بەرانبەر سەرکوت و زەبروزەنگ و میلیتاریزاسیۆن، مەسەلەی کوردی بۆ هەمیشە لە ئێراندا، جێگیر کرد.

ئاکام

لێکۆڵینەوەی ڕیشە و ئاکامەکانی شۆڕشی ساڵی ١٩٧٩ لە گۆشەنیگای کوردەوە سێ خاڵی گرینگ ڕوون دەکاتەوە. یەکەم، لێکۆڵینەوەکە بە باسکردن لەو ئاڵوگۆڕە کۆمەڵایەتییە قووڵانەی کە لە کۆمەڵگای کوردستان، لە سەردەمی حکوومەتی محەممەد ڕەزاشادا، پێکهاتبوون، بایەخ و گرنگیی گۆڕانکارییەکانی دەیەکانی پێشوو، بۆ بەشداری کردنی کوردەکان لە شۆڕشدا دەستنیشان دەکا. بەشداریی خەڵک لە کاروباری سیاسیدا، سەرهەڵدانی هێزە کۆمەڵایەتییە تازەکان، هاتنە مەیدانی هێزە سیاسییە نوێیەکان، وەک نیشانەی ئەو گۆڕانکارییە ئابووری-کۆمەڵایەتی و فکریانە دادەنرێن، کە ئەو دەورەیان پێ دەناسرێتەوە. ئەو شۆڕشە سیاسییە، ئاکامی حەتمیی گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتی، ئابووری، فەرهەنگی و کولتووری و تێکنۆلۆژییەکانی ساڵەکانی پێشوو نەبوو. بەڵام ئەو ئیستبداد و سەرەڕۆییەی کە پاش کودیتای ١٩٥٣هاتە سەرکار، بەردەوام مەیدانی بەشداریی سیاسیی چین و توێژە خوێندەوارەکانی، کە بەدوای ئامراز و دەرفەتی خۆ بەیانکردندا دەگەڕان، بەرتەسکتر دەکردەوە.

دووهەم، ئەکتەرە سەرەکییەکان و بەرنامە و داخوازەکانیان، کە لە بزووتنەوەی خودموختاریخوازیی دوای شۆڕشدا، دەوریان گێڕا، بەرهەمی قۆناخەکانی پێشتر بوون. بزووتنەوەی ئۆتۆنۆمی، ڕووداوێکی تاقانەی ئەوتۆ نەبوو کە بەتەنیا هەر پەیوەندیی بە

کوردەکان، وەک کەمایەتییەکی میللی وئیتنیکییەوە هەبێت. ڕاست بە پێچەوانەوە، نەک هەر ریشەی لە گۆڕانکاری و ڕووداوە مێژوییەکانی پێشوودا هەبوو، بەڵکووو پەیوەندیی دوولایەنەی ئەو لەگەڵ ڕەوتی شۆڕش، بە شێوەیەکی کاریگەر شوێنەواری خۆی لەسەر شکڵ و بیچمی ئێرانی پاش شۆڕش، لە دەرەوەی سنوورەکانی کوردستانیشدا، دانا. لەوەش زیاتر، ڕێژیمی تازە، مانەوەی خۆی لە فەزایەکی پڕ لە سەرکوت و زەبروزەنگدا، درێژە پێدا، کە لەوێدا هەر دیاردەیەکی دێموکڕاتیک، نائاسایی دەهاتە بەرچاو. ئەوە سەرکوتی ئەزموونی دێموکراتیکی کوردستان و شۆڕشی فەرهەنگی بوون، کە گەشانەوەی فەرهەنگی و فکری وبزووتنەوە هاوچەشنەکانی دیکەی وەک ئەوانیان لە سەرانسەری ئیراندا بۆ دوایە گێڕایەوە و مانەوەیەکی لەو جۆرەیان بۆ ڕێژیم دەستەبەرکرد. مانای ئەو قسانە ئەوەیە کە پڕۆسەی دێموکراتیزاسیۆن لە ئێراندا، تەنیا لە ڕێگای تەعەهود نیشاندان بە فرەچەشنی (diversity) و دابین و دەستەبەرکردنی ئەودا دێتە دی. ئەسڵێک کە بە هیچ شێوەیەک لەگەڵ بنەماکانی ڕێژیمی تازەدا ناگونجێ. ئاخر لەگۆڕێدابوونی ئەزموونی دێموکڕاتیکی کوردستان، بۆ چوونەپێشی دێموکراسی لە ئێراندا گرنگ بوو. هەر بەو جۆرە لەنێوچوونیشی بۆ هاتنەسەرکاری دیکتاتۆری لە ئێراندا پێویست بوو.

لەکۆتاییدا کە زۆریش گرنگە دەتوانین، باسە مێژووییەکان، سەبارەت بە هۆکار و ئاکامەکانی شۆڕش، لە ڕێگای سەرنجدان بەو پڕۆسەی مێژووییەوە کە ئەزموونە مێژووییەکانی ژمارەیەکی زۆر لە گەلان بگرێتەخۆی، بە مەبەستی دەوڵەمەندکردنی مێژوونوسی (historiography) لە پەیوەندی دەگەڵ ڕیشە و ئەکامەکانی شۆڕشدا، سەرلەنوێ پێناسە بکەینەوە. لێکۆڵینەوەکانی پەیوەندیدار بە پڕۆسە و ڕەوتە مێژووییەکان، چوارچێوەکانی گوتارسازی و دیسکۆرسەکانی دیکەی پەیوەندیدار بە دەستەڵاتەوە، دەگەڵ ململانێ (challenge) بەرەوڕوو دەکەن. ڕاست بە ڕۆحیەی خولقاندنی ململانێی زۆرتری ئەکادیمیک سەبارەت بە لێکۆڵینەوە مێژووییەکانی پەیوەندیدار بە پڕۆسەی مێژووەوەیە کە ئەو لێکۆلینەوانە لە ڕوانگەی جۆراوجۆرەوە، بەردەوام بە پێویست دادەنرێن. دەستنیشانکردنی ئاکامەکانی ئەو قۆناخە مێژووییە، ئەوە دەردەخا کە سروشتی ئەو حکوومەتەی دێتە سەر کار، شوێنەوارێکی قووڵ لەسەر ڕوانگەی سیاسی و لێکدانەوەکانی پەیوەندیدار بە شۆڕشەوە دادەنێ. ئەوە کە سەرهەڵدانی شۆڕشی ئێران و ڕووخانی خێرای دەسەڵاتێکی گەورە، هەر وا سەرنج و حەزی لیکۆڵەرەوەکان بۆ لای خۆی ڕادەکێشێ، هیچ لەو ڕاستییە کەم ناکاتەوە، کە لە زۆربەی کاتەکاندا، ئەوە ئاکامی دوایی حکوومەتی ئیسلامییە، کە زۆرتر وەک کاتالیزاتۆر، بۆ بڵاوکردنەوەی ڕۆژ بە ڕۆژ زیاتری کتێبە دریژە مێژووییەکان، نەخشی هەیە. هەر لەبەر ئەوەشە کە ڕوانگە و پێرسپێکتیڤی کوردی، بۆ تێگەیشتنی ئێمە لە هۆکار وئاکامەکانی شۆڕش، زۆر گرینگ و پڕ بایەخن.

*. Marouf Cabi. «The roots and the consequences of the 1979 Iranian revolution: A Kurdish perspective.» In Middle Eastern Studies (Online 2020). https://doi.org/10.1080/00263206.2020.1722651
Marouf Cabi, PhD from the University of St Andrews, Scotland.

سەرچاوەکان

1. See A. Amanat, Iran: A Modern History (New Haven, London: Yale University Press, 2017), pp. 1–29; E. Yarshater, Hekmate Tamadoni [Civilisational Wisdom: Ehsan Yarshater's Selected Works] (Toronto: Iran Namag, 2016).

2. A case in point regarding this is Hamid Dabashi's 'cosmopolitan' approach to Iran, and his concept of

7. See P. Bourdieu, Language and Symbolic Power (Cambridge: Polity Press, 1991), Ch. 7.
8. See R. Williams, From Base and Superstructure in Marxist Cultural Theory in Kiernan Ryan (ed.), New Historicism and Cultural Materialism: A Reader (London: Arnold, 1996), p. 23 and pp. 40–41. Bourdieu's concept of cultural capital is also useful for understanding its intensifying production and unequal distribution if the era in question. For this see P. Bourdieu, The Forms of Capital in John G. Richardson (ed.), Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education (London: Greenwood Press, 1986).
9. On nativism in Iran, see A. Mirsepassi, Political Islam, Iran, and the Enlightenment (Cambridge: Cambridge University Press, 2011); M. Boroujerdi, Iranian Intellectuals and the West: The Tormented Triumph of Nativism (Syracuse: Syracuse University Press, 1996).
10. See R. Barahani, Tarikhe Mozakkar [Masculine History] (Tehran: Nashre Awwal, 1984).
11. See A. Behrangi (ed.), Majmu'e Assare Samad Behrangi [An Anthology] (Tabriz: Behrangi, 1382 [2005]).
12. See R. Connell, Gender: In World Perspective (Cambridge: Polity, 2009); J. W. Scott, Gender: A Useful Category of Historical Analysis in Sue Morgan (ed.), The Feminist History Reader (New York: Routledge, 2006).
13. See R. J. Evans, In Defence of History (London: Granta Book, 1997), pp. 135–36; J. Tosh, The Pursuit of History, 4th ed. (Harlow: Pearson, 2006), pp. 149–50.
14. cf. E. Abrahamian, Iran Between Two Revolutions (Princeton: Princeton University Press, 1982); A. Amanat, Iran: A Modern History (New Haven, London: Yale University Press, 2017); S. A. Arjomand, The Turban for the Crown: The Islamic Revolution in Iran (Oxford: Oxford University Press, 1988); N. R. Keddie, Modern Iran: Roots and Results of Revolution (New Haven: Yale University Press, 2003).
15. R. Koselleck, Historical Criteria of the Modern Concept of Revolution in Futures Past: On the Semantics of Historical Time (Cambridge, Mass. : MIT Press, 1985), p. 10.
16. See Arjomand, The Turban for the Crown, Ch. 5; I. -A. Sahabi, Nim Qarn Khaterah va Tajrubeh 'cultural modernity', which are absolutely devoid of any non-Persian factors. H. Dabashi, Iran: A People Interrupted (New York: New Press, 2007), p. 59 and p. 135.
3. Cf. M. M. Gunter, The Kurds: A Modern History (Princeton: Markus Wiener Publisher, 2016), Ch. 5; D. McDowall, A Modern History of the Kurds (London: I. B. Tauris, 1996), Ch. 13. Abbas Vali has recently published a study on the course of Kurdish nationalism since the Kurdistan Republic of 1946. Despite useful analysis, the book chooses not to engage with social change and transformation and the political situation during the Revolution in depth. See A. Vali, The Forgotten Years of Kurdish Nationalism in Iran (Switzerland: Palgrave, 2019).
4. See I. Papp e, The Modern Middle East (New York: Routledge, 2005), pp. 1–13; Z. Lockman, The Contending Vision of the Middle East: The History and Politics of Orientalism, 2nd ed. (USA: Cambridge University Press, 2010), pp. 134–38; A. Escobar, Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World (Princeton: Princeton University Press, 1995); R. Bendix, Tradition and Modern Reconsidered in Reinhard Bendix (ed.), Embattled Reason (Piscataway, NJ: Transaction, Inc. , 1988).
5. In addition to well-known studies on nationalism, for example, by Benedict Anderson (2006), Anthony Smith (1991), Ernest Gellner (1997), and Eric Hobsbawm (1983), new perspectives on the subject include R. Brubaker, Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe (Cambridge: Cambridge University Press, 1996); and A. Wimmer and N. G. Schiller, 'Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology', The International Migration Review Vol. 37, No. 3 (2003), which provide a critique of methodological nationalism in social sciences. On modern nation-state and homogenisation see A. Wimmer, Nationalist Exclusion and Ethnic Conflict: Shadows of Modernity (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); H. Rae, State Identities and the Homogenisation of Peoples (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).
6. J. B. Thompson, Ideology and Modern Culture: Critical Social Theory in the Era of Mass Communication (UK: Polity Press, 1990), p. 11.

26. See K. Mofid, Development Planning in Iran: from Monarchy to Islamic Republic (England: MENS Press, 1987); J. Bharier, Economic Development in Iran 1900-1970 (Oxford: Oxford University Press, 1971)
27. See E. Aubin, Iran Emrouz 1907-1908 [Iran Today] (Iran: Zawarm 1985); K. Hesami, Le Bireweriekanim [From My Memoirs], Vol. 1 (Uppsala: Jina Nu Forlaget, 1986), p. 83.
28. See R. Helmi, Yaddasht [Notes] (Iraq: Roshinbiri Lawan, 1988); M. A. Sheikholeslami-Hemin, Tarik w Roon [Dark and Light] (n. p: n. p, 1970); Mofid, Development Planning in Iran.
29. See Kaveh, Year 1 (1916), No. 29 and 30, pp. 8–9.
30. On modern schools see R. A. Sharzayi (ed.), Asnade Baharestan: Gozideye Asnadi az Waqaye' Mashroote dar Kordestan wa Kermanshahan [Baharestan Documents: Reports On the Constitutional Events in Kurdistan and Kermansha], Vol. 1 (Tehran: Library of Islamic Consultative Assembly, 2007). An item of correspondence from the Kurdish region of May 1911 (document 49) addressed to the Majlis complains about the 'bad intentions' of some powerful individuals, and demands the reopening of Ma'refat (educational) school which had been functioning for the previous three years. For more on such organisation, see Mardukh, Mezhui Kurd, p. 483.
31. See L. I. Meho and K. L. Maglaughlin, Kurdish Culture and Society: an Annotated Bibliograph (Westport: Greenwood Press, 2001); M. V. Bruinessen, Agha, Shaikh and State: The Social and Political History of Kurdistan (London: Zed Books, 1992).
32. See W. Eagleton, The Kurdish Republic of 1946 (London: Oxford University Press, 1963).
33. See Sheikholeslami-Hemin, Tarik w Run; A. Sharafkandi-Hazhar, Cheshti Mijawir [A Mosque Servant's Stew] (Iraq: Kitebi Mehregan, 2007). On the reign of Reza Shah see S. Cronin (ed.), The Making of Modern Iran: State and Society Under Reza Shah, 1921-1941 (London: Routledge, 2003).
34. During the next two decades, many faced forced exile or prolonged periods of incarceration; political activity went underground. At the end of the 1950s, more than 500 activists were rounded up by Iran's security forces. For more on this see [Half a Century Memoirs and Experiences], Vol. 1 (Tehran: Farhange Saba Publication, 2009); S. Zubaida, Islam, the People and the State: Political Ideas and Movements in the Middle East (New York: I. B. Tauris, 2009), Ch. 2.
17. See R. Service, Lenin: A Biography (London: Pan Books, 2000), pp. 9–10 and 277–8.
18. A. Parsons, The Pride and The Fall: Iran 1974-1979 (London: Cape, 1984); W. H. Sullivan, Mission to Iran (USA: W. W. Norton and Company, 1981). For a recent analysis of US policy in Iran, see C. Emery, US Foreign Policy and the Iranian Revolution: The Cold War Dynamics of Engagement and Strategic Alliance (Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2013).
19. D. Forgacs (ed.), The Gramsci Reader: Selected Writings 1916-1935 (New York: New York University Press, 2000).
20. Cf. E. Abrahamian, 'The Crowd in the Iranian Revolution', Radical History Review Vol. , No. 105 (2009), p. 31.
21. See Amanat, Iran, Ch. 15.
22. M. Cabi, 'Abbas Amanat, Iran: A Modern History', Kurdish Studies Journal Vol 7, No. 1 (2019), pp. 106–10.
23. This has been discussed in detail in M. Cabi, 'The Impact of The Modernisation of Iran on Kurdish Society: Modernity, Modernisation and Social Change (1920-1979)' (PhD thesis, University of St Andrews, 2019).
24. . Unlike the vague and static term 'Kurdish nationalism', Kurdayeti is employed here in order to simultaneously recognise political and cultural rights, and to criticise the ideology of nationalism as such.
25. On modern Kurdish poetry see F. Ghaderi, 'The Emergence of Modern Kurdish Poetry' (PhD thesis, University of Exeter, 2015); A. Vali (ed.), Essays on the Origins of Kurdish Nationalism (California: Mazda Publishers, 2003). For modern historiography cf. M. Mardukh, Mezhui Kurd wa Kurdistan [The History of Kurd and Kurdistan] (Hawler: Rozhhalat Press, 2011); H. Huzni, Sarjami Barhami Hussein Huzni [Collected Works], ed. Badran Ahmad habib, 2 vols. (Kurdistan: Aras, 2011); M. A. Zaki, Khulasayah-i t arikh-i Kurd u Kurdistan [A Brief History of Kurd and Kurdistan] (Baghdad: Dar ul-salam, 1931)

M. Khezri, Laparayek la Tekoshan w Julanaway Salakani 42-47 Hezbi Dimukrati Kurdistan [A Page from the Struggle and Movement of the Democratic Party of Kurdistan (1963-68)] (Sweden: n. p. , 2003), pp. 13 and 26.

35. See F. Azimi, Iran: The Crisis of Democracy, 1941-1953 (London: I. B. Tauris, 1989); E. Abrahamian, The Coup: 1953, The CIA, And the Roots of Modern U. S. -Iranian Relations (New York: The New Press, 2015).

36. Iranian Government Document, Financing Land Reform, (1967), 1.

37. . G. R. Afkhami, The Life and Times of the Shah (California: University of California Press, 2006); A. M. Ansari, 'The Myth of the White Revolution' in Ali M. Ansari (ed.), Politics of Modern Iran (London: Routledge, 2001); Abrahamian, Iran Between Two Revolutions; Amanat, Iran.

38. See A. Ebtehaj, Khaterate Abulhasane Ebtehaj [Ebtehaj's Memoirs], Vol. 1 (London: Paka Print, 1991), pp. 375–76.

39. See Afkhami, The Shah

40. M. R. Pahlavi, Be Sooye Tamadone Bozorg [Towards A Great Civilisation] (Tehran: Pahalvi Library, 1977), p. 4.

41. See J. Amuzegar, Iran: An Economic Profile (Washington D. C. : Middle East Institue, 1977).

42. For these statistics see A. H. Sajjadi, Pishineye Amuzesh wa Parvaresh dar Kurdistan (1320-1357) [The History of Education in Kurdistan (1941-1957)], Vol. 2 & 3 (Sanandaj: Kurdistan Publications, 2004), pp. 343 and 346.

43. See A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia (London: I. B. Tauris, 1991); B. Mo'meni, Mas'alaye Arzi wa Jange Tabaqati dar Iran [The Land Question and Class Struggle in Iran] (Tehran: Payvand, 1979); A. H. Danesh, 'Land Reform, State Policy, And Social Change In Iran', Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development Vol. 21, No. 2 (1992); S. Ra'naiy, 'Barresiye Ejraiye Eslahate Arzi wa Payamadhaye an dar Ostane Kordestan' [Land Reform in the Kurdistan Province and Its Consequences] (PhD thesis, University of Shahid Beheshti, 2017).

44. See M. Afkhami, Zanan, Dowlat va jame'e dar Iran: 1941-1978 [Women, State, and Society in Iran] (Maryland: Foundation for Iranian Studies, 2003).

45. See Amuzesh va Parvaresh, Vol. 37, Nos. 7 and 8 (1346 [1967]), p. 116.

46. See M. A. Faghih, 'BEHDAR I', [maintaining health] in Encyclopaedia Iranica, IV/1, 100-04, available online at http://www. iranicaonline. org/articles/behdari, accessed on 30 December 2012; A. Moarefi, 'BEHD ASTBARA-YE HAMA', [Health for All] in Encyclopaedia Iranica, http://www. iranicaonline. org/articles/behdast-bara-ye-hama, accessed 2 August 2017.

47. Zubaida, Islam, the People and the State, pp. 64–82.

48. See Amuzesh va Parvaresh, Vol. 33, No. 1, Esfand 1341 [Feb. -Mar. 1963], p. 10.

49. For the definition and meaning of cultural capital see Bourdieu, The Forms of Capital.

50. Plan and Budget Organisation, Statistical Yearbook of Iran 1352 [March 1973 - March 1974], (Iran: Statistical Centre of Iran, 1975), 141–45.

51. Amanat, Iran, p. 684. For foreign and domestic movies and TV series see also H. Nafisi, Cinema As A Political Instrument in Ali M. Ansari (ed.), Politics of Modern Iran (New York: Routledge, 2011).

52. Plan and Budget Organisation, Statistical Yearbook of Iran 1352 [March 1973–March 1974]

53. See S. Ilkhanizada, Shangaswar: Sarjam Barhamakani Swara Ilkhanizada [The Charming Rider: Siwara's Collected Work] (Slemani: Khazalnoos, 2014).

54. See Amanat, Iran, pp. 663–700

55. See Khezri, Laparayek; S. i. K. Kwestani, Awerrek la Basarhati Khom [Looking Back on My Life] (1996), Available at http://said. kurdland. com in PDF format, accessed on 23 May 2018.

56. Shorresh and Raparin (uprising) are semantic renderings of 'revolution' in Kurdish.

57. Khezri, Laparayek, p. 129.

58. On the uprising see A. Hassanpour, 'Raparini Verzerani Mukriyan 1952-1953', [The Mukriyan Peasant Uprising], Derwaze, Kurdish Journal of Social and Human Sciences Vol. , No. 1 (2017).

59. On Third-Worldist ideologies see V. Prashad, The Darker Nations: A People's History of the Third World (London: The New Press, 2007).

60. M. Ahmadzadeh, Mobareze Mosalahane: Ham Estrategy va ham Taktik [Armed Struggle As Both Strategy And Tactic] (1970), Available at http://

on the evening of 12 February.

74. Cf. Keyhan, 9 May 1979, p. 7.

75. Another factor was religious loyalty. Particularly in the southern areas, the Kurdish movement did not attract the commitment of the Shi (a Kurds at least on a large scale. For a study on this, see G. M. Tezc€ur and P. Asadzade, 'Ethnic Nationalism Versus Religious Loyalty: The Case of Kurds in Iran', Nations and Nationalism Vol. 25, No. 2 (2019).

76. Bluri and Hassan Khali, The Nawroz, p. 8.

77. See Ettela'at and Keyhan, 19 March 1979.

78. See Keyhan, 27 February 1979, p. 8.

79. See Keyhan, 28 February 1979, p. 3.

80. Cf. Ettela'at and Keyhan since January 1979 throughout the year.

81. A list of civilian casualties is provided in Bluri and Hassan Khali, The Nawroz, pp. 97-100. Kurdish political parties and prominent figures condemned the violence in Sina. See ibid. , pp. 85-92; Etella'at, 28Esfand 1357 [19 March 1979].

82. Bluri and Hassan Khali, The Nawroz, p. 11.

83. See Keyhan, 26 March, p. 6. The special envoys of the government included the Home Secretary, Ebrahim Yunesi, and Sayyed Jawadi. See Keyhan,6Farvardin 1358 [26 March 1979].

84. Keyhan, 20 March 1979, in Bluri and Hassan Khali, The Nawroz, p. 14.

85. See also Ettela'at, 29 March 1357 [20 March 1979], in ibid. , p. 19.

86. Bluri and Hassankhali, Sharri Nawroz, p. 96

87. These demands included autonomy within Iran, federalism, a national assembly, and a demand for a labour law including a minimum wage.

88. For the war in Naqada see Keyhan, 1-4 Ordibehesht 1358 [21-24 April 1979], and see Hesami, Khaterat, pp. 162-69.

89. H. M. 'Abedini, Sad Sal Dastan Newisi dar Iran [One Hundred Years of Story-Writing in Iran] (Tehran: Nashre Cheshme, 1998), p. 765.

90. Ibid. , p. 770.

91. Ibid. , p. 68.

92. See P. Freire, Amuzeshe Stamdidegan [The Pedagogy of the Oppressed], trans. Ahmad Bireshk and Seifolla Dad (Tehran: Sepehr, 1979).

93. Cf. Keyhan, 27 March 1979, p. 3.

94. See Keyhan 22 July 1979.

95. See Chamran's interview in Keyhan, 19 November 1979.

96. See Keyhan 26 March 1979, p. 1.

www. iran-archive. com/sites/default/files/sanad/cherikha_ta_1357-mobarezeh_ masud. pdf, accessed 25 September 2019.

61. See B. Sa'idi, Penj Sal Lagal Abdulla Muhtadi [Five Years with Abdulla Mohtadi] (Sulaymaniya: n. p. , 2010); B. Sa'idi, Khabat Baraw Sarkawtin: Didarek Lagal Ebrahim 'Alizada [Struggle Towards Victory: A Meeting with Ebrahim Alizadeh] (Kurdistan: Komala Central Committee Publication, 2012).

62. It should be noted that, especially since the 1920s, all such journals were also engaged in a process of linguistic simplification and purification, and promoted the Persian language as the national and official language of Iran.

63. Cf. Barahani, Tarikhe Mozakkar, p. 106.

64. Mirsepassi, Political Islam, Iran, and the Enlightenment.

65. K. Hesami, Khaterate Karim Hesami [Karim Hesami's Memoirs] (Sweden: Arzan, 2011).

66. F. Halliday, Revolution and World Politics: The Rise and Fall of the Sixth Great Power (London: Macmillan Press, 1999), p. 12.

67. Quoted in Amanat, Iran, p. 706.

68. Ibid.

69. See Ansari, The Myth of the White Revolution.

70. M. Bluri and M. Hassankhali, Sharri Nawrozi Khwenawi Sina 1358 [The Bloody Nawroz War in Sina] (n. p. : n. p. , 2004.

71. See Keyhan, 16 January 1979.

72. See A. Muftizadeh, Hokumat-e Eslami [Islamic Government] (Sanandaj: Shuray-e Modiryat-e Maktab-e Qoran, 1979). These lectures are published by the Managing Council of the Quranic School (publisher) online, available at file:///C:/Users/Marouf/Documents/Moftizada/ .

73. Komala and the KDIP officially declared their existence in February. See Keyhan,9Esfand 57 [28 February 1979]; Printed in Keyhan, 30Dey 1357 [20 January 1979], p. 2. A KDIP announcement responded to widespread rumours of conspiracy and foreign invasion via Kurdistan, and of the area's secession from Iran, by emphasising on achieving Kurdish rights 'only within a free Iran'. Komala's public declaration was prompted by the death of one of its founders Muhammad Hussain Karimi. He was fatally wounded while leading an unarmed crowd which marched on Saqqez's Police Station

see ibid. , pp. 18–19; and Ettela’at, 23 September 1979 for more information.
117. See ibid. , pp. 22-24; and Keyhan and Ettela’at.
118. Amanat, Iran, pp. 779–81; Arjomand, The Turban for the Crown, p. 143.
119. H. Borujerdi, Poshte Pardehaye Enqelab: Eterafate Yek Pasdar [Behind the Curtains of the Revolution: Confessions of a Pasdar] (Germany: Farhange Iran, 2002), pp. 258–60.
120. See ibid. , p. 276; Hesami, Khaterat, p. 178; Ketab-e Jom‘e, No. 20, 1979, p. 4. ; Borujerdi, Poshte Pardehaye Enqelab.
121. See Komala, Khabarnama [Newsletter], No. 118 (22 March 1980).
122. See Haqayeqi az Towtehe, p. 8.
123. On the situation in Kurdistan, see Bluri and Hassankhali, Sharri Nawroz.
124. See ‘The first announcement of the government’s special envoy to Kurdistan’, inKeyhan, 30 October 1979.
125. See Keyhan, 18 November 1979.
126. See Komala, Khale Selahe Rezgari [On Disarming Rezgari], (1980).
127. Keyhan, 2 September 1979.
128. See Keyhan, 31 March 1979.
129. Ibid.
130. Arjomand, The Turban for the Crown, p. 143.
131. See D. Menashri, Iran: A Decade of War and Revolution (New York: Holmes & Meier Publishers, 1990), pp. 192–98.
132. ‘Banisadr announces the principles of the Cultural Revolution’, Keyhan, 2 Ordibehesht 1359 [22 April 1980].
133. Keyhan, 22 April 1980, second print, p. 1.
134. S See Keyhan, 20 April 1980. ee Keyhan, 22 April 1980, second print, p. 10.
135. See Keyhan, 20 April 1980.
136. Keyhan, 20 April, p. 3.
137. Keyhan, 3 April 1980, p. 7.
138. Dozens of families, whose members had joined peshmarga units, were sent into exile from different Kurdish cities to other parts of Iran. For example, 27 families were banished from the city of Saqqez to the outskirts of Fulad Shahr in the vicinity of Isfahan in March 1981. The families were kept in a makeshift camp for four years. See M. Cabi, Dashti Dareh [The Dareh Fields] (Sulaimaniya: Kurdistan, 2013).
139. See Amanat, Iran, pp. 862–63.
140. See Ezzatyar, The Last Mufti.
97. There are as yet no noteworthy studies on Hussaini. For the life of Muftizada see A. Ezzatyar, The Last Mufti of Iranian Kurdistan: Ethnic and Religious Implications in the Greater Middle East (New York: Palgrave, 2016); and for a critique of The Last Mufti, see forthcoming article M. Cabi, ‘The Last Mufti of Iranian Kurdistan and Its Revision of Kurdish History’, Journal of Ethnic and Cultural Studies 2019, Vol. 6, No. 3, pp. 1–12.
98. Sazeman-e Ettelaat Va Amniyat-e Keshvar or the Organisation for Security and Intelligence.
99. M. MustafaSultani et al. , Kak Foad Mostafa Soltani (Polen, Stettin: Print Group, 2017).
100. See F. Engels, The Origins of the Family, Private Property and the State (London: Penguin Books, 2010).
101. See G. Qubadi, Shaqayeqha bar Sanglakh: Zendegi wa Zamaneye Yek Zane Kord az Kordestane Iran [Poppies on Rocks: The Life and Times of a Kurdish Woman from Iran] (2015).
102. See Komala, Toteeie Jangafruzaneie Heiate Hakemeie Ertejaee Iran wa Eraq [The Conspiracy of the Reactionary Rulers of Iran and Iraq for War], (1980).
103. See Vali, Forgotten Years, Ch. 7.
104. Hesami, Khaterat, p. 129.
105. Ibid. , p. 126.
106. On the earlier days of Ghassemlou, see Vali, Forgotten Years, pp. 50–60.
107. See G. Blurian, Alakok (in Persian) (Tehran: Farhange Rasa, 1384 [2005]).
108. Cf. A. R. Ghassemlou, Kurdistan and the Kurds (Czechoslovakia: Academy of Sciences, 1965), p. 255.
109. Hesami, Khaterat, pp. 121–23.
110. Cf. A. R. Ghassemlou, Kurta Basek la sar Sosializm [A Brief Discussion on Socialism] (1983).
111. Hesami, Khaterat, p. 127.
112. Ibid. , p. 126.
113. Keyhan, 19 August 1979.
114. See Jamiyate Azadi, Haqayeqi az Towtehe from Paveh ta Mahabad [Some Truths on the Conspiracy from Paveh to Mahabad], (1979); and Ettela’at, 12 August 1979, quoted in the former, p. 5.
115. Ettela’at, 21 August 1979, quoted in ibid. , p. 17.
116. Jamyiate Azadi, Haqayeqi az Towtehe, p. 20. This source includes the names of all of those executed by Khalkhali in Pava and other cities. Also

ایجاد هویتی کردستانی در دیاسپورا:

مهاجران کرد در سوئد*

مترجم: کامران تیموری

بیش از ۷۰ هزار کورد در نتیجه‌ی محرومیت و سیاستهای تبعیض آمیز سیاسی، فرهنگی و اقتصادی در خاورمیانه به سوئد مهاجرت کرده‌اند، جایی که در آن به چهارچوب سیاسی دموکراتیکی برای زنده نگهداشتن هویت کردیشان دست یافته اند. بسیاری از کوردها در سوئد به تدریج هویتی کردستانی ایجاد کرده اند و احساس می کنند که هویتهای ایرانی، عراقی، ترکی و سوری معرف آنها نیستند. دیاسپورای کردی در سوئد در بین تجربه هایی مبنی بر پذیرش و انکار، حقوق شهروندی و تبعیض قومی، تعلق و عدم تعلق در نوسان هستند. فصل پیش رو، بخشی از کار میدانی انجام شده در سوئد به عنوان بخشی از پروژه تحقیقی مربوط به مفهوم بندی دوباره دیاسپوراهای بی دولت در اتحادیه اروپا است که به شکل گیری دیاسپورای کردی در سوئد می پردازد.

بحث بر سر هویتهای چندگانه

کردها در سوئد تاثیر قابل ملاحظه ای بر جامعه سوئد گذاشته اند و در حال دست یافتن به موقعیتی برجسته در شکل گیری مسائل مختلف اجتماعی در سوئد هستند. شخصیتها و نویسندگان کوردی همچون لاوێن مهتدی (Lawen Mohtadi)، دلسا دمیربگ (Dilsa Demirbag)، مصطفی جان (Mustafa Can) و استندآپ کمدیهایی مانند سوران اسماعیل و اوز نوژن (Ozz Nujen)، اغلب در عرصه عمومی ظاهر می شوند و به مسائل اجتماعی و سیاسی ورود می کنند. اقدامات این شخصیتهای کردی – سوئدی، در عرصه عمومی، می تواند به عنوان تلاش برای شکل دادن به یک ذهنیت جدید ملی در سوئد فارغ ازایده‌های ثابت مربوط به سوئدی بودن در ارتباط با ظاهر، فرهنگ، تاریخ، مذهب، جنس و غیره، تلقی شود.اهمیت این شخصیتهای عمومی کردی را باید در این واقعیت جستجو کرد که آنها درگیر ایجاد روایتهایی درباره هویت سوئدی و تجارب مهاجران به واسطه دسترسی‌شان به آنها و قدرت در مناظرات عمومی هاستند.

با وجود این، درگیر شدن آنها در مناظرات عمومی سوئد، آنها را نسبت به وضعیت سیاسی کردها بی تفاوت نساخته است. اعضای دیاسپورای کردی، هم بر فرهنگ سیاسی دموکراتیک موجود در سوئد تاکید دارند هم بر نابرابریهای هر روزه ساختاری و قومی که مانع از برخورداری مهاجران غیر اروپایی از حقوق کامل شهروندی می شود. مهاجران کرد بین سوئدی بودن بر روی کاغذ و یک سوئدی واقعی تمایز آشکاری قائل می شوند.
هویت مهاجر هم یک هویت تحمیل شده است هم یک هویت تجربه شده، زیرا سوئدیهای اصیل هر روز در زندگی روزانه، تفاوتهای فرهنگی ناخواسته و گاهی اوقات نامانوس مهاجران را به آنها یادآوری می کنند. به عنوان مثال، بسیاری از آنها روزانه در مدرسه، بازار کار، واحدهای مسکونی محل زیست و دستگاه قضایی، تهمتهای نژادی و تبعیضهای قومی را تجربه می کنند. تبعیض قومی، هویت کردی آنها را تقویت می کند و آنها را از این واقعیت آگاه می سازد که آنها به طور کامل از طرف جامعه سوئدی مورد پذیرش قرار نمی‌گیرند.
ورزش، عرصه دیگر مهم موفقیت برای کردهاست Dalkurd FF (دال کورد اف اف)، یک باشگاه فوتبال است که در سال ۲۰۰۴ پایه‌گذاری شد و اکنون جزو سه تیم برتر سوئد است. با وجود این که باشگاه تازه تاسیسی است اما در فیسبوک تبدیل به بزرگترین باشگاه فوتبال سوئد شده است. پیج فیسبوکی طرفداران دال کورد در ۱۱

فوریه ۲۰۱۵بیش از ۷۸۵،۴۸۷ لایک خورده است. نام دال کورد جالب است زیرا هویت کوردی را به Dalarna (دالارنا)، منطقه ای در سوئد ربط می دهد. این امر نشانه هویتی فراملی است که سوئد را به کردستان پیوند می زند و از سویی دیگر هویت کردی را در سوئد، منطقه ای می سازد. باشگاههای دیگر مانند Uppsalakurd(اوپسالا کورد) و Skanekurd(سکانێ کورد) تاسسیس شده اند تا پا جای پای دالکورد بگزارند. فوتبال، ورزشی جهانی است و عرصه‌ای است که در آن کردها می توانند در عرصه بین‌المللی دیده شوند و به رسمیت شناخته شوند، همچنین می تواند نشان دهنده هویت سرکوب شده آنها از سوی دولتهای ناسیونالیست موجود در خاورمیانه باشد.

تغییر از «کورد» به «کوردستانی»: ایجاد هویتی کردی در فضای مجازی

دو نوجوان کرد – سوئدی با راه اندازی یک کمپین فیسبوکی در سال ۲۰۱۴ تحت عنوان (من کوردستانی هستم)، در پی ایجاد یک هویت کردستانی در فضای مجازی برآمدند. در پیج فیس بوکی آنها، کردهایی از سراسر دنیا عکسهایشان را پست می کردند و اعلام می کردند که آنها کردستانی هستند.

هنرمندان مشهور کرد، شاعران، شخصیتهای عرصه عمومی و سیاستمداران همگام با افراد عادی کرد در سراسر جهان در این کمپین شرکت می کنند. یکی از این دو نوجوان در پاسخ به این پرسش من، که هدف آنها از راه اندازی این کمپین چه بوده است، چنین پاسخ داد: ما نباید بگوییم که عراقی، ترک، ایرانی یا سوری هستیم و نیز نباید بگوییم که کرد عراقی، کرد ایرانی، کرد ترکیه یا کرد سوری هستیم. ما نباید عناوینی را که دولتهای اشغالگر برای ما تعریف کرده اند قبول کنیم. بلکه باید بگوییم که ما کردستانی هستیم، سرزمین ما کردستان است و این کردستان است که همه کردها را متحد می سازد. این کار باعث می شود که ما کردها از هم شناخت بهتری داشته باشیم و احساس نزدیکی بیشتری نسبت به هم داشته باشیم. به فلسطینیها نگاه کنید، آنها هرگز نمی گویند که ما اسرائیلی هستیم بلکه همیشه می گویند که ما فلسطینی هستیم و فلسطینی خواهیم ماند. اما ما کردها با تعاریفی که دشمنانمان از ما میکنند کنار می آییم و هویت کردی خود را فراموش می کنیم.

در حالیکه فرض بر این است که یک هویت کردی مربوط به قلمرو یا جغرافیای خاصی نیست، اما یک هویت کردستانی در پی ایجاد یک تصور و ذهنیت ملی در درون مرزهای جغرافیایی خاصی در خاورمیانه است. جغرافیا برای ایجاد یک هویت ملی نقشی کلیدی دارد زیرا هویت ملی معمولا با قلمروها گره خورده است. برای کردها، هویت سرزمینی بخشی مهمی از مناقشه برای شناسایی، خودمختاری و حتی استقلال بوده است. بسیاری از کردها به خوبی آگاه هستند که در یک جهان شکل گرفته بر اساس دولت – ملتها، لازم است که هویت تو بر روی نقشه جهان باشد زیرا این جایی است که هویت تو نشان داده میشود، مشخص می شود و به جهان خارج معرفی می شود. کمپین «من کردستانی هستم» به طور واضح نشان می دهد که نامگذاری در ایجاد یک ذهنیت ملی جدید مهم است، اما نامگذاری و ادعای دوباره بر سرزمینهایی که ترکیزه، عربیزه و ایرانیزه شده و حضور کردها در آنها به حاشیه رانده شده نیز مهم است.

معنای نمادین اقلیم کردستان برای

دیاسپورای کردی

یکی از مسـائل اصلـی که دیاسـپوراهای مختلف با آن در تعامل و کشمکش هستند، موضوع سـرزمین مادری و بازگشت به آن اسـت. ظهور یک شـبهه دولـت کردی در کردستان عراق، کردستان را برای مهاجران کـرد تبدیل به به یک ناحیـه امن کرد که در آن میتواننـد ماننـد یک کـرد زندگی کنند بـدون اینکه در معرض سیاسـتهای مبنی بر آسیمیلاسـیون و سـرکوب قومی باشند. سـاخت فرودگاه در هەولێر(اربیل) و سلێمانی(سـلیمانیه)، کردسـتان را بـه دیاسـپورای کردی پیوند زده است. کردها از همه بخشـهای کردسـتان از این منطقه دیدن مـی کنند زیـرا به آن عنـوان یک تجربه بـی نظیر تاریخی و همچنین رهایی از سـلطه عراق نگاه می کنند. کردها اغلب تجـارب دردنـاک و اقدامـات تحقیرآمیز نیروهـای مرزی ترکیه را بـه یاد می آورند زمانـی که کردهـای مقیم دیاسـپورا می خواسـتند از مرز ابراهیم خلیل بین بخش ترکیهای کردسـتان و منطقه کردستان در عراق رد شـوند. این بـه مثابه یک موضوع سیاسی در بین کردها تلقی می شد که در آن انکار هویت کردیشان را در ترکیه تجربه می کردند.

در حالیکه ترکیه معرف یک جغرافیای انکار بود، اقلیم کردستان نماد وجود کردها بود. این هویت کردی نه تنها برای کردهای عـراق بلکه برای کردهای بخشـهای دیگر کردسـتان نیز مهم اسـت. تصور بسـیاری از آنهـا این بـود که یک بخش آزاد شـده کردسـتان به آنهـا امید می دهـد و برای آنها الهامگر این پیام اسـت که آنها نیز می توانند بـه چنین درجـهای از خودگردانی برسـند و از دولتهای سرکوبگری که تحت سلطه آنها هسـتند، جدا شوند. در نتیجه، دیاسـپورای کردی در سـوئد محصولی از محرومیت سیاسی و اقتصادی در خاورمیانه اسـت. به لطف سیاسـتهای چندفرهنگی سـخاوتمندانه سـوئد، کردها مـی توانند خودشـان را سـازماندهی کـرده و درگیر سیاست سـرزمین مادریشـان شوند بدون اینکه از جامعه سـوئد جدا شوند. کردهای دیاسـپورا نمی خواهند بین هویت کردی و سوئدیشـان یکی را انتخـاب کنند بلکه در عوض می خواهند بین آنها در یک رابطهی مبتنـی بر همزیسـتی، هماهنگـی برقرار کنند. برای نسـل جوانتر، این موضوع برای یک پروژه هویتی بسـیار مهم است که تنها در ماهیت متنوع آن قابل درک است. ظهور اقلیـم کردسـتان در عراق، باعث شـد که کردها به سـرزمین رویاییشان، کردستان، نزدیکتر شوند. از آنجا که کردها در معرض اقدامـات تبعیض آمیـز در خاورمیانه قرار دارند، دیاسپورای کردی احتمالا به صورت یک دیاسپورای سیاسی باقی می ماند و به منظور انگیزه بخشیدن به یک بسیج سیاسی فراملی، روایت یک قربانی را نشان می دهد. کردها در سـوئد از موقعیت برجستهای در این زمینه برخوردارند، زیرا بسـیاری از آنها بیش از پیش بر این امر واقف خواهند شـد که آنها برای آسیمیله شدن کامل، یا دست کشـیدن از هویـت کردی خود به سـوئد نیامدهانـد؛ بلکه برای تـداوم آن آمده اند، بدون اینکه واقعیتهای زندگی روزمرهشـان در زندگی سیاسـی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی سوئد را به حالت تعلیق درآورند.

*. Barzoo Eliassi. «Making a Kurdistani identity in Sweden: Kurdish migrants in Sweden.» In Diasporas Reimagined: Space, Practices and Belonging. Edited by N. Sigona, A. Gamlen, G. Liberatore and H. Neveu Kringelbach (Oxford: Oxford Diasporas Programme, 2015).

Barzoo Eliassi, PhD in social work and Associate Professor at Linnaeus University, Sweden.

خۆڕاگریی ناتوندوتیژ لە کوردستانی ئێران دوای شۆڕشی ١٩٧٩*

و: میرخان موکری، هەرمان کرماشانی

پوختە

ئەم وتارە تیشک دەخاتە سەر گرینگیی شۆڕشی ١٩٧٩ لە ئێران لەمەڕ بزووتنەوەی کورد لە ئێران و پێی وایە کە شۆڕشی ١٩٧٩ دەرفەت و هەروەها کێشەشی بۆ کوردەکانی ئێران ساز کردووە. بزووتنەوەی کورد لە ساڵانی پاش شۆڕش چووە ناو قۆناغێکی نوێی ئاخێزی خۆیەوە. بزووتنەوەی کورد لەگەڵ پەیدا بوونی ڕێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی و پارتە سیاسییەکان، گەشە و فرەچەشنییەکی بێ وێنەی سەبارەت بە ئەکتەر و ڕێکخراوەکان ئەزموون کرد. کۆمەڵگای مەدەنی، بەشێوەیەکی بەهێز گەشەی سەند و بەشێکی گرینگ لە ململانێی بزووتنەوەی کورد لە بەرانبەر حکوومەتی تازە پێکهاتووی تاران لە ڕێگەی خەبات یان خۆڕاگریی ناتوندوتیژەوە بەرەنگاریی لەگەڵ کرا و بەرهەڵستی بوونەوە. پێکهێنانی شۆڕای شارەکان لە سەرانسەری کوردستان، یەکەمین کردەوەی بەرهەڵستکارانەی گرینگی دەسەڵاتی کاتیی حکوومەتی شۆڕشی (ئینقلابی) بوو و لە حاڵێکدا جێگیرکردن و جووڵەپێدانی خەبات و خۆڕاگریی ناتوندوتیژیی گشتی، فۆرمێکی نوێی لە خۆڕاگری لە بەرانبەر سیاسەتگەلی پاوانخوازانەی حکوومەت لە پاش شۆڕشی ١٩٧٩ لە کوردستان هێنایە ئاراوە.

وشە سەرەکییەکان

شۆڕشی ئێران، بزووتنەوەی کوردی، حدکا[١]، کۆمەڵە، ناتوندوتیژ.

شێخ عیزەدین حسەینی[٢]: "ئێمە لە کوردستان دەزانین کە شەڕ بە قازانجمان نییە، ئەگەرچی دوژمنەکەمانە کە بڕیار دەدا شێوازی خەباتی ئێمە چۆن بێت" (تهران مصور 1979f، 36-37)

دەستپێک

لە دوای ڕووخانی دەسەڵاتی پەهلەوی لە ساڵی ١٩٧٩، ئێران گۆڕەپانی پێکدادانی گرووپ و کۆمەڵە جیاوازەکان بوو و هەر کام لەو گرووپانە بەرژەوەندیی لێکدژیان هەبوو. ئەم بارودۆخە، هەلێکی لەباری بۆ دەرکەوتنی بزووتنەوە جۆراوجۆرەکان لە وڵاتدا پێکهێنا. لێکۆڵینەوە لەسەر سەردەمی شۆڕش و کاریگەرییەکانی ئەم شۆڕشە لەسەر شوناسی نەتەوەییی نەتەوە نافارسەکان (وەکووکورد، عەرەب، تورکمەن و بەلووچەکان و هتد...) لە ڕوانگەی تیۆری ڕەخنەییەوە پێشاندەری ئەوەیە کە شۆڕش هەلێکی ڕەخساندووە تا گرووپە ژێردەستەکان، لە بەرانبەر چەندین دەیە سیاسەتی هەڵاواردن و جیاوازیدانانیان و بێبەش کردنی سیاسی-کۆمەڵایەتی لە لایەن ڕێژیمی پەهلەوییەوە، دژایەتیی بەهێزی خۆیان دەربخەن. ئەم گرووپە ژێردەستە نەتەوەییانە[٣] دوابەدوای ڕووخانی دەسەڵاتی پەهلەوی، داخوازییەکانی خۆیانیان تا ئاستی ئۆتۆنۆمیی سیاسی و کەلتووری بەرزکردەوە (Sharifi 2013)، هەروەک ڕۆژنامەیەکی ئێرانی لە ساڵی ١٩٧٩دا ئاماژەی پێ کردووە: "شۆڕش خەڵکانی سەرکوتکراوی لەخەو هەڵستاند" (Tehran Musavvar 1979e, pp.30-32).

نەتەوە نافارسەکان، شۆڕشیان وەکوو دەرفەتێک بۆ وەجووڵەخستنی نارەزایەتییەکانی خۆیان و داخوازییەکانیان بۆ ئۆتۆنۆمی دەبینی. خەڵکی خووزستان لە باشووری ڕۆژئاوا، کوردستان لە ڕۆژئاوا و باکووری ڕۆژئاوا و تورکەمەن سەحرا لە باکووری ڕۆژهەڵات، شۆڕشیان بە شێوازێکی جیاواز لە زۆرینەی فارس ئەزموون دەکرد. خواستی ئۆتۆنۆمیی سیاسی ـ کۆمەڵایەتی و کەلتووریی ئەم نەتەوانە، بەخێرایی خەڵکی ئەم ناوچانەی لە بەرانبەر دەسەڵاتی کاتیی شۆڕش لە تاران دانا.[٤] چوونەسەری خێرا و بەرچاوی چالاکیی سیاسیی ئەم نەتەوە ژێردەستانە، وەکوو ململانێیەکی گرینگ

بۆ دەســـەڵاتی ئیلیتی حوکمـــڕان لە تاران هاتە بەرچاو (Elling 2013, 45-6). ڕێژیمی ئیسلامی، کە بە دەسەڵاتی ڕەهای ئایەتوڵڵا خومەینی خۆی خســـتە بەرچـــاو، هەر زوو هەموو بوارێکی بۆ چالاکیی سیاسی دژبەران لەناوبـــرد و بووە دەســـپێکێک بـــۆ تیرۆری دەوڵەتیی پاش شۆڕش.(Ghamari-Tabrizi 2016, 8).

بـــە لەبەرچاوگرتنـــی کـــوردەکان و بزووتنـــەوە ئازادیخوازییەکەیـــان، هەر بەو جۆرەی لەم وتارەشـــدا ئامـــاژەی پێ کراوە، شۆڕش دەرفەتێکی باشـــی بۆ بزووتنەوەی کـــورد پێکهێنا. بزووتنەوەی کـــورد، توانی کۆمەڵگای کـــوردی بەجۆرێک ڕێک بخات کە هاوشێوەکەی تەنیا لەسەردەمی کۆماری کوردســـتان لـــە کۆتاییەکانـــی ١٩٤٦دا[٥] دیترابـــوو (Elling 2013, 45). شـــۆڕش دەرفەتگەلێکـــی باشـــی بـــۆ بزووتنـــەوەی کـــوردی هـــاوکات لەگـــەڵ ســـاز کردنی پێکهاتەگەلی نوێ لە بواری سیاسی، فەزایی و ســـەرچاوەکان پێکهێنا(Romano 2006, 109). دەبـــێ ئاماژە بکرێ کاتێک دەگوترێ شۆڕش دەرفەتگەلی زۆری بەپێی دۆخی نوێ هێناوەتە ئـــاراوە، نابێت گرینگیی ئەزموونی سێ دەیەی پێشـــووتری کۆمەڵگای کوردی لەبەر چاونەگرین(Faltis 2014; Khosravi, Aghapouri and Hamehmorad 2016). یەکێک لە لێکدانەوە لاوەکییەکان بۆ هۆکاری خێراییـــی لە وەجووڵەخســـتنی کۆمەڵگای مەدەنیـــی کورد لە ئێران، باس لەوە دەکات کـــە بزووتنـــەوەی کوردی بە شـــێوەیەکی بەهێز میراتی دۆخەکانـــی ڕابردووی خۆی بـــووە. بزووتنـــەوەی ئۆتونۆمیخواز لە پاش شۆڕشی ئێران بە شەوێک و بەسادەیی پێک نەهاتبـــوو: بەرەوپێشـــچوونە کۆمەڵایەتی - سیاسییەکان و ڕووداوەکانی نێوان کۆماری کوردستان و شۆڕش، کاریگەرییەکی وەهای دانابوو کە دواتر لە ڕوانین و هەڵسووکەوتی کورد لەگەڵ حکوومەتی "پاش شۆڕشـــدا" ڕەنگی دایەوە.

حیزبی دێموکراتی کوردســـتانی ئێران (حدکا) لە ســـاڵی ١٩٤٥ لە مهاباد دامەزرا کە تا ئەمڕۆش گەورەترین هێزی سیاســـی و ســـەربازیی کوردە لـــە ئێراندا، ئەم حیزبە دوابـــەدوای ڕووخانی کۆمـــار، چەندین جار هەوڵی بۆ زیندووکردنەوەی خەباتی سیاسی و نیزامیی خۆی دا کە ئەم هەوڵانە لەلایەن دەسەڵاتەوە بە سەرکوتکردن پێشیان پێ گیرا. کۆمیتەی ئینقلابیی حدکا، لە حەوت کەس پێکهاتوو کە ســـمایل شەریفزادەوە یەکێک لەو حەوت کەسە بوو، لە هاوینی ١٩٦٦ لە نزیک ئالانی سەردەشت ڕاگەیەندرا(Kaveh, 1996, pp. 151-152) . کۆمیتەی ئینقلابی لە کۆتاییەکانی دەیەی ١٩٦٠ بۆ پێکهێنانی خەباتێکی چالاکانەی سیاســـی و چەکداری لە کوردستانی ئێراندا هەوڵی دا کە ئەم بزاڤە یەکێک لە دیارترین ڕووداوە سیاسییەکانی ئـــەو ســـەردەمە بوو. لـــە ماوەی ســـاڵانی ١٩٦٧-١٩٦٨ ناوچەکانی کوردستانی ئێران وەکوو: ســـەقز، بانە، سەردەشـــت، بۆکان و پیرانشار، گۆڕەپانی چالاکییە سیاسییەکانی شـــەریفزادە و هاوڕێکانی بـــوون (Kaveh 1996, 170-73)، بەڵام کۆمیتەی ئینقلابی، سەرەڕای کەمبوونی پشتیوانییەکی خەڵکی و نەبوونی ناوچەیەکـــی پارێزراو کە بتوانن لەوێوە ڕێبەریـــی چالاکییەکانیان بکەن، بە تەریکی مایـــەوە. دوای تێپەڕینی ١٨ مانگ و دوابەدوای شـــەهیدبوونی شـــەریفزادە و بەشـــێک لە هاوڕێیانی لـــە ئاواییەکی بانە لەلایەن هێزی نیزامیی ئێرانەوە، کۆمیتەی ئینقلابی چالاکییەکانی لە ســـاڵی ١٩٦٨دا کۆتایی پـــێ هـــات و ئەندامەکانی دیکەی کۆمیتە، بەهۆکاری دیکە گیانیان لەدەست دا و پـــاش نەمانـــی ڕێبەرایەتی، کۆمیتەی ئینقلابیش بە تـــەواوی لەناوچوو (Hisami 1971, 91).

سەرەڕای تەمەنی کورتی کۆمیتەی ئینقلابی و هەروەها سەرکەوتوو نەبوونی لە پێکهێنانی بزووتنەوەیەکی چالاک، بەڵام کۆمیتە، گرینگترین و کاریگەرترین دیاردەی سالانی کۆتایی ١٩٦٠ لە کوردستانی ئێراندا بوو (Moradbeigi 2004, 28). دوابەدوای کۆتاییهاتنی کۆمیتەی ئینقلابی، ڕووناکبیرانی سیاسیی چالاکی کورد بۆ زیندووکردنەوەی جووڵانەوە لە ڕێگەی پێکهێنانی شانەی نهێنی لە نێوخۆی کوردستانی ئێران هەوڵیان دا. هاوکات لە نێوان سالانی ١٩٦٠ بۆ ١٩٧٠ پرۆسەی بەسیاسی کردنی شوناسی نەتەوەیی و کەلتووری، گۆڕانێکی دیکەی لە کۆمەڵگای کوردیدا پێکهێنا. ئەم گۆڕانە لە ڕێگای وشیاریی چینایەتی بەتایبەت لە ناو وەرزێرانی بێ زەویدا دەبیندرا و ناوەناوە ئاخێزێک لە ناو وەرزێرانی بێ زەویدا لە سەرانسەری کوردستان ڕوویدەدا(Gelawj 1983; Hassaniyan 2019a).

چوارچێوەی تیۆریک و سەرچاوە ماددییەکان

خوێندنەوەیەکی پوخت لە مێژووی کورتخایەنی سەردەمی "پاش شۆڕش" لە کوردستاندا ڕوانینێکمان بۆ تێگەیشتن لە کردار و کارلێکی گرووپە جیاوازەکان لەو ماوە مێژووییە گرینگەدا بۆ ساز دەکات. بە بۆچوونی تیلی، شیکردنەوەی مێژوویيانە گرینگیی خۆی هەیە بۆ پێکهێنانی مۆدێلێکی گونجاو لە هەوڵدان بۆ بەدەستهێنانی هێز. کردەوەی بە کۆمەڵ، مشتومڕ و خەباتکردن بۆ دەسەڵاتی سیاسی وەها دەردەکەوێت کە زیاترین کاریگەرییان لەسەر ماددە خاوەکانی مێژوو هەیە (١٩٧٨, ٢-٢٣١).

تێکەڵێک لە سەرچاوە سەرەتاییەکان، وەکوو بەڵگە ئەرشیف کراوەکان و نووسینە تاکەکەسییەکان و گێڕانەوەی کەسەکان لەبارەی بزووتنەوەی کورد لەگەڵ سەرچاوە دووهەمییەکان کە خوێندنەوەیەکی کۆمەڵایەتی ـ سیاسییە لە بزووتنەوەی ئێران و کوردستانی ئێران لە نیوەی دووهەمی سەدەی بیستەم، لەم وتارەدا کەڵکی لێ وەرگیراوە. بۆ ئەرشیفە تایبەتەکانی سەرچاوە سەرەتاییەکان، کەڵک لە ئەرشیفەکانی بێهزاد خۆشحاڵی[۶] و کۆلێکسیۆنی ڕۆژنامەی نەشریە لە زانکۆی مانچێستێر وەرگیراوە[۷].

ئەم لێکۆڵینەوەیە بۆ ڕەهەندی کردەیی لە مەک ئادام[۸]، تارۆو[۹] و بۆچوونی تیلی[۱۰] سەبارەت بە بزووتنەوەی کۆمەڵایەتی کەڵکی وەرگرتووە. بۆچوونی ئەو بیرمەندانە سەبارەت بە بزووتنەوەکان دیاردەگەلی جیاوازی کۆمەڵایەتی وەکوو بزووتنەوەی کۆمەڵایەتی، شۆڕش، ناسیونالیزم و دیموکراتیزاسیۆن لە وۆدەگری (James, 2019; McAdam, McCarthy, & Zald, 1996, p. 4).

بە پشتبەستن بە پێکهاتەی بزووتنەوەی کوردی و ئەو ململانێ پەیتاپەیتایەی کە ئەم بزووتنەوەیە بەسەر ڕژێمەکانی ئێرانی سەپاندووە، دەتوانین بزووتنەوە لە چوارچێوەیەکی مشتومڕی نەتەوەخوازانەدا پۆلێنبەندی بکەین، کە دوای شۆڕشی ١٩٧٩ پشتیوانی لە داخوازیی دێموکراتیزەکردنی ئێرانی، وەک ڕێگەچارەیەک بۆ پرسی کورد و پرسە نەتەوەییەکانی تر لە ئێراندا، کردووە(Entessar, 1992).

هاوکات دەکرێت تیۆرییەکانی خۆڕاگریی ناتوندوتیژ یان بەرەنگاریی مەدەنی، لەسەر کۆمەڵگای کوردی لە ماوەی پۆست_شۆڕشدا جێبەجێ بکرێت. ڕۆبێرتس، بەرەنگاریی مەدەنی بە "هێزی خەڵک" پێناسە دەکات کە جووڵانەوە مەدەنییە کۆمەڵایەتییەکان لەسەرتاسەری جیهان، بە بەکارهێنانی شێوازە ناتوندوتیژەکانی بەرەنگاری و هاوبەشی نەکردن، توانیویانە لە سیاسەتی

جیهانیدا جێی بکەنەوە. بۆچوونی تیۆریکی تیلی (١٩٧٨) سەبارەت بە کردەوەی گشتی بە "دایناليک ستەیتیزم" ناسراوە و دەپەرژێتە سـەر ئەوەی کە چلۆن گۆڕینی دۆخەکان، دەرفەتی کردەوەی بەکۆمەڵ بەرهەم دێنێت یان دیسان بەرهەم دێنێتەوە. ئەم بۆچوونە ئیزن بە ئێمە دەدات تاکوو دەرفەتی سیاسی بۆ بکەر و بەشە جیاوازەکان ڕوون بکرێتەوە و چاومان لە ڕەوتی گۆڕانەکان لە بەستێنی کاتدا ببێ و دەتوانین توێژینەوەی بزووتنەوە کۆمەڵایەتییەکان بخەینە قەبارەیەکی سەرو نەتەوەییـــەوە (McAdam et al., 1996, pp. 45-46).. بـە بۆچوونـی مـەک ئادام بزووتنەوەگەلی کۆمەڵایەتی و شۆڕشـەکان بەپێی سـنوورە سیاسـییەکان و دەرفەتە تایبەتەکان کە لە بەستێنە نەتەوەییەکەیاندا هەیـە شـکڵ دەگـرێ (1996, pp. 2-3). هـەر چەشـنە فاکتەرێکـی ژینگەیی کە کارئاسـانی بـۆ چالاکیـی بزووتنەوەیەک دەکات، دەکرێ وەکوو دەرفەتێکی سیاسی چەمکبەندی بکـرێ (Bhat, 2019; Tolba, 2018). تیوریگەلـی ناتوندوتیژ و خۆڕاگریی کۆمەڵایەتـی، دەتوانـێ بـۆ کۆمەڵـگای مەدەنیـی کوردسـتان لـە چوارچێـوەی کـردەوەی بە کۆمەڵ لە سـەردەمی پاش شۆڕش بەکار بهێنرێ. بە بۆچوونی ڕۆبێرتس، خۆڕاگریـی مەدەنی "هێـزی خەڵکە"، کە لەو چوارچێوەیـەدا بزووتنەوەی کۆمەڵگای مەدەنی لـە سەرانسـەری جیهاندا کەڵک لە میتۆدگەلـی ناتوندوتیژ بـۆ نارەزایەتی، هاندان و ڕازی کـردن و هاوکاری نەکردن وەردەگرن(2009, pp. 1-20).

ڕۆبێرتـس، خۆڕاگریـی مەدەنی وەکوو چەشـنێک لە کرداری سیاسـی پێناسـە دەکات کـە پشتئەسـتوورە بـە شـێوازە ناتوندوتیژەکان و بوارێکی فراوان و بەردەوامی چالاکییـەکان دەگرێتەوە کە بەرهەڵسـتی هێزێـک، سیاسـەتێک، دەسـەڵاتێک یان ڕێژیمێکـی دیاریکراو دەبێتـەوە و وەکوو خۆڕاگری پێناسـە دەکرێـت. هەربۆیەش ئاوەڵناو(سیفەت)ی مەدەنی لەم دەستەواژە لێکدراوەدا(خۆڕاگریی مەدەنی) دەگەرێتەوە بـۆ شـارۆمەندان و کۆمەڵـگا، کە ئەمەش دەرخەری ئەوەیە کـە ئامانجی بزووتنەوە، بڵاوبوونەوەیە لـە کۆمەڵگەدا و هاوکات ئەو خاڵەش بە دەستەوە دەدات کە ئەم چەشنە چالاکییانـە، تایبەتمەندیی ناسـەربازی و ناتوندوتیژبوونیان هەیە(2009, pp. 1-20)..

ئـەم وتـارە، ئامـاژە بـە کارلێککردنە دژیەکەکانـی نێوان کـوردەکان و تاران لە مـاوەی کورتی سـەردەمی پاش شـۆڕش دەدات؛ هـاوکات تیشـک دەخاتە سـەر بەشێک لە چالاکییە گرینگەکانی کۆمەڵگای مەدەنیی کـوردی، بە ئامانجـی داخوازیی ئاشتییانەی ئۆتۆنۆمیی سیاسی و کەلتووری و هاوکات خۆڕاگری لە بەرانبەر هەوڵەکانی حکوومەتی نوێ لە مەڕ پێکهێنانی دەسەڵاتی پاوانخوازانەی خۆی.

بـە بۆچوونـی ئەم وتـارە هـۆکاری بەردەوامیی پرسی کورد لە ئێراندا، بەرهەمی مشـتومڕی نێـوان کوردەکان و تـاران لە سـەردەمی "پاش شۆڕش" بووە. لە کاتێکدا کە کۆمەڵـگای کـوردی و بزووتنەوەکەی هەوڵیـان داوە لـە ڕێگـەی ناتوندوتیژ و چالاکیی جەمـاوەری (کردەوەی بەکۆمەڵ) ـەوە، بەرەنـگاری سـانتراڵیزەکردنی هێز (کانگایی کردنی هێز) و هەروەها جێگیری و سـەقامگیریی دەسـەڵاتێکی پاوانخـواز ببنـەوە، حکوومەت بەردەوام بۆ بەرەنگاریی خۆڕاگریی کوردەکان هێزی بەکارهێناوە.

سیاسـەتی کوردانی ئێـران لە ماوەی "پاش شۆڕش"دا

یەکێک لە گەورەترین دەرفەتە ڕەخساوەکان بۆ بزووتنەوەی کورد لە لایەن شۆڕشـەوە، بریتی بوو لە کۆتاییهاتن بە سێ دەیە تاراندن

یــان تەبعیدی نەتەوەخــوازان[١١]. تاراندنی کوردەکان بــۆ دەرەوە، ئاکامی ســەپاندنی حاڵەتی بێ تۆلێرانســی محەممەدڕەزا شای پەهلەوی لــە بەرانبەر چالاکانی سیاســی و کەلتــووری، پــاش ڕووخانــی کۆمــاری کوردستان بوو. لەگەڵ گەڕانەوەی ڕێبەران و ئەندامانی حدکا چەند مانگ پێش شۆڕش و دەســپێکی قۆناغێکی نوێــی بزووتنەوەی حدکا لەمەڕ وەجووڵەخستن لە چوارچێوەی کارلێککردنــی نزیــک لەگــەڵ کۆمەڵگای مەدەنی دەستی پێ کرد و سێ دەیە تاراندن دوور خســتنەوە کۆتاییی پێ هات (Has-saniyan, 2019b; Vali, 2016). "میتینگی گەورەی"مهاباد کە لە ١ی مارسی ١٩٧٩دا پێک هات، یەکەمین ڕووداوی گرینگی کە دوای گەڕانــەوەی ڕێبەرایەتیــی حدکا لە تاراوگە بوو. لــەم میتینگەدا ڕێبەری حدکا "عەبدولڕەحمان قاسملوو"، چالاکیی فەرمی و ئاشکرای حدکای دوای سێ دەیە خەباتی نهێنی و خەبات لە تاراوگە، ڕاگەیاند.

دوکتۆر قاسملوو لە بەرچاوی ڕۆژنامەوانە ئێرانی و جیهانییەکاندا دەپەرژێتە سەرئەوەی کە "ئازادی و دێموکراســی لە ئێراندا بەبێ دابینکردنی ئازادی و دێموکراسی بۆ خەڵکی کورد بــەدی نایەت. هەروەها خەباتی کورد هیچ دەســکەوتێکی نابێت بەبێ ئازادی لە ئێرانــدا"(Ettelaat 3 March, 1979, see, Khoshhali, 2008a, p. 3; Mohséni, 2018, p. 225) ، هــاوکات ڕاگەیاندنــی چالاکیی کۆمەڵەی شۆڕشــگێڕی زەحمەتکێشــانی کوردســتان لە ١٥ی فێوریەی [١٢] ١٩٧٩، وای کــرد کە بۆ یەکەمین جار بزووتنەوەی کوردی لــە ئێرانــدا، فرەچەشــنییەک لە بکەرەکان و ڕێکخراوەکانیدا ئەزموون بکات، بۆچوونی کۆمەڵە بۆ سیاســەت و کۆمەڵگای کــوردی، بەتەواوی جیاوازبوو لەگەڵ حدکا؛ کە تا ئەوکاتە تاقە حیزبی کوردی لە ئێراندا بوو(Mofidi, 2016, pp. 30-31).

ســەرەڕای کاریگەریی میراتی مێژوویی لەسەر بزووتنەوەی کوردی، هاوکات ڕووداو و پێشــهاتە جۆراوجۆرەکانی ئەو سەردەمە کاریگەرییان لەســەر بزووتنەوەی کورد لە ئێراندا هەبوو. بزووتنەوەی کوردی سەردەمی "پاش شــۆڕش" خۆی بەســەرچاوەگرتوو لــە خۆڕاگریــی ناتوندوتیژیــی گشــتی و کەمپەینەکانی نافەرمانیی مەدەنی پێناســە دەکات کە بەشــە جیاوازەکانی کۆمەڵگای کوردی تێیدا بەشداربوون. ئەم چالاکییانە بە دوو هۆکار ئەنجام دەدران. یەکەم: بەرەنگاری لە بەرانبەر هەوڵەکانی ڕێژیم بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی خۆی، دووهەم: بەرەنگاری لەمەڕ قایلکردنــی ڕێژیم بــۆ بەفەرمی ناســینی "شــوڕا" هەڵبژێردراوەکانی شارەکان کە لە شارە جیاوازەکانی کوردستاندا پێکهاتبوون.

پێکهێنانی شــوڕاکانی شــار، یەکەمین هەنــگاوی کردەیــی بــۆ دروســتکردنی سیســتەمێکی دێموکراتیکــی ئاڵتێرناتیڤ بۆ حکوومــەت بوو، کە لەڕێی بەخشــینی دەســەڵات بــە نوێنــەرە خۆجێییەکانی خەڵکی کوردستان بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری شــارەکانی خۆیــان و دەوروبەرەکانیــان پێکهاتبــوو(Golperiyan, 2014, p. 25). بەرزیــی ئاســتی هاوکاریــی نێــوان ئەندامە جیاوازەکانی شــوڕا کــە هەڵگری ئیدۆلۆژیــی جیاوازبوون، ئــەو دڵنیاییەی بەخشــییە شــوڕاکان کە وەکوو مۆدێلێکی بــێ وێنە بۆ بەڕێوەبردنی شــارەکان[١٣] فام دەکرا(Ardelan, 2015).

گۆڕانــی خێــرای خەباتی کــوردەکان بــۆ بزووتنەوەیەکــی چــالاک و گشــتی، بەشــێکی بۆ لاوازیی دەسەڵاتی ناوەندی لە کۆتاییەکانی دەســەڵاتی شــا و سەرەتای شۆڕشــدا دەگەڕێتــەوە (بڕوانــە Keddie, 2003, pp. 249-256)، ئەم لاوازییە دەرفەتی بۆ کــوردەکان ڕەخســاند تــا نارەزایەتی و داخوازییەکانیــان بــە شــێوازێکی تەواو

سیاسییانە پێشان بدەن واتە داخوازییەکانیان بە سیاسی کردەوە. گەڕانەوەی حدکا و هاتنی کۆمەڵە بۆ نێو مەیدانەکە، هاوکات ڕۆڵێکی گرینگیان هەبوو لە سەرلەنوێ وەجووڵەخستنی بزووتنەوەی کوردیدا. لەم سەردەمەدا کۆمەڵگای کوردی لە ئاستێکی بەرزی سیاسیدا بوو و بزووتنەوەی کوردی بووە خاوەنی ئەندامگەلێک کە وەفادارییەکی بەهێزیان هەبوو. تێکەڵبوونی خەڵکی کورد لە چالاکییە ناتوندوتیژەکاندا نیشان لە ڕەزامەندی و پێخۆشبوونی گشتی، هەڵسوکەوتی ئالیکارییانە، ڕێڕەوی سیاسی و وەفادارییان بۆ بزووتنەوەی کورد بوو.

ئێنتێسار سەبارەت بە بەشداریی کوردەکان لە شۆڕشدا، بەم شێوەیە دەنووسێت: "کوردەکانی ئێران بەشێکی بنەڕەتیی ئەم خەباتەیان پێکهێنا و ئەوان هەولێکی زۆریان بۆ بە فەرمی ناسینی مافە کۆمەڵایەتی، سیاسی و کەلتوورییەکانیان لە بەستێنێکی پان و بەریندا بۆ دیموکراتیزەکردن و دیسانتراڵیزەکردنی ئێران داوە"(2014, p. 211).

پەیوەندیی نێوان بزووتنەوەی کورد و ڕێژیم لەدوای شۆڕش ئاڵۆز بوو و چوار دەیە ناکۆکیی لێ کەوتەوە. بە دووپات کردنەوەی سیاسەتی سەرکوتکەرانەی دەسەڵاتی پەهلەوی لە لایەن حکوومەتی ئیسلامییەوە، لەمەڕ پرسە نەتەوەیییەکان لە ئێران، بوو بەهۆی پێکهێنانی نارەزایەتی و دڵساردی لە نێو نەتەوە نافارس و کۆمەڵە ئایینییە ناشیعییەکان(Elling, 2013). بەرزکردنەوەی گوتاری خودموختاریخوازی لە لایەن بزووتنەوەی کوردییەوە، کاردانەوەیەکی توندی لە لایەن خومەینی و بازنەی دەوروبەرییەوە بوو بەجۆرێک کە بزووتنەوەی کوردیان بە پیلانێکی دژەشۆڕش ناو برد کە لەلایەن هێزە دەرەکییەکانەوە پاڵپشتی دەکرێن (Shams, 2006, pp.158-160). تەنیا مانگێک دوای ڕووخانی ڕێژیمی شا و بەهۆی سیاسەتی سەربازیی ڕێژیم، کوردستان بوو بە ناوچەی شەڕ. وێنەی وێنەگران کە هاوشان لەگەڵ ڕۆژنامەنووسەکان لە کوردستان بوون، لیپاولیپن لە وێنەی مەتەرێز، چەک، ئامبوولانس و جەستەی بریندار و بێ گیانەکان. بەرپرسی زۆرێک لە تەقەکردنەکان ئەرتەش بوو، هەر وەک لە "تاران موسەووەر"دا هاتبوو: "هەزارن هاوەن و بۆمبی دەنگی و دەلاقەی شکاو، نەورۆزانەی ئەرتەشی ئێران بۆ خەڵکی کوردستان بوو"(1979b, pp. 12-13).

شۆڕش لە ئێران، شەڕ لە کوردستان

لەماوەی چوار دەیەی ڕێژیمی ئیسلامی لە ئێران، ویستی کوردەکان بۆ ئۆتۆنۆمی، وەکوو هەڕەشەیەک بۆ سەر یەکپارچەییی ئێران چاوی لێ کراوە، هاوکات ئیدئۆلۆژیی سێکۆلاری بزووتنەوەی کورد، هۆی پێکدادن لەگەڵ حکوومەت بووە. بزووتنەوەی کورد لە سەرەتادا وەکوو بزووتنەوەیەکی بەرگریکار جومگەبەندی دەکرێ، تاکوو پێشان بدەن کە سەرهەڵدانی سەربازیی کورد دیاردەیەکی سەپێندراو لەلایەن حکوومەتەوەیە و کوردەکان جگە لە بەرگریکردن، هیچ بژاردەیەکیان لەلایەن حکوومەتەوە بۆ نەماوەتەوە. ئەم بۆچوونە لە جومگەبەندیی خواستی ڕێبەرانی کورددا ڕەنگی داوەتەوە و لە کردەوەکانیشیاندا بیندراوە. بۆ وێنە شێخ عێزەددین حسێنی دەڵێت:

"شەڕ لە کوردستاندا لەلایەن دەوڵەتەوە هەڵگیرسێنرا. کاتێک ئەوان هێرشیان کردە سەر ئێمە، تاکە شتێک ئێمە کردمان بەرگریکردن لە خۆمان بوو، خەڵکانێک کە خوازیاری مافی دیاریکردنی چارەنووسن و کەمینەن، هیچکاتێک خوازیاری شەڕ نین، چونکە ئەوان دەزانن لایەنی بەرانبەریان

لەباری سەربازییەوە لەوان بەهێزترە. ئەوە ئەو بابەتەیە ئێمە ئەنجامماندا و بیرمان لێ کردەوە" (BBC Hardtalk, 2015).

شۆڕش، دوو پێشهاتی بنەڕەتیی بۆ کوردەکان لەگەڵ خۆیدا هێنا. یەکەم: دەستپێکی سەردەمێکی نوێ لە بزووتنەوەی کوردی، دووهەم: گۆڕینی کوردستان بە گۆڕەپانی شەڕی نێوان کورد و حکوومەتی ناوەندی؛ کە سەرکەوتن، بوو بە ئامانجێکی زۆر گرینگ بۆ ڕێژیمی تازە، بەو مەبەستەی کە دەسەڵاتی خۆی پتەو بکات. کوردەکان گۆڕینی ڕێژیمیان وەکوو دەرفەتێکی بێ هاوتا دەدیت بۆ هەنگاونان بەرەو وەدیهێنانی خەونی مافی دیاریکردنی چارەنووس. هەروەک ئێنتێسار نووسیبووی: "سروشتییە کە دوای ساڵانێک لە سەرکوتی ڕێژیمی شا، کوردەکان پاڵپشتیی شۆڕشی ئێران ١٩٧٨١٩٧٩- بکەن، هەربۆیەش لە دەستپێکدا بەشێکی زۆر لە حەشیمەتی کورد لە پرۆسەی شۆڕشدا بەشدار بوون" (2009, pp. 34-35). بە هەبوونی ویستێکی لەم شێوەیە بۆ گۆڕینی ڕێژیم لە کاتی شۆڕش و دوای ئەویش، کوردەکان خۆیان بۆ خۆبەڕێوەبەری ڕێکخستبوو. ئەکتەرەکانی کۆمەڵگای مەدەنیی کوردی، ڕێکخراوە خۆجێییەکان و حیزبە سیاسییەکان، بە هەڵبژاردنی شۆرای شارەکان، یەکەمین هەنگاویان بۆ خۆبەڕێوەبەری هەڵهێنایەوە. دامەزراندنی ڕێکخراوە خۆجێییەکان و یەکیەتییەکان وەکوو: یەکیەتیی بێکاران لە بانە، یەکیەتیی مامۆستایان لە مەریوان، یەکیەتیی نانەواکان لە سەقز و هەروەها بنکەی بووژانەوەی فەرهەنگی کورد لە سەقز(Khoshpeyam, 2019; Mostafa Sultani & Watan-dust, 2015)، پێشاندەری ویستی خەڵکی مەدەنی بوو، بۆ پێکهێنانی ئاڵوگۆڕ لە کوردستانی سەردەمی "پاش شۆڕش"دا لەڕێگا ئاشتیخوازانە و کۆمەڵگاتەوەرەکان. ئەم ئاڵوگۆڕانە هەلومەرجێکی نوێی لەگەڵ گۆڕانی ڕێژیمدا پێکهێنا، دەرفەتی نوێ هاتنەئاراوە کە لەگەڵ چوونەسەری ئاستی بەسیاسیبوونی کۆمەڵگای کوردیدا ئاوێتە ببوو کە ئەوەش تایبەتمەندیگەلێکی دیاریکراوی بە شۆڕش لە کوردستان بەخشی. لەماوەی شۆڕشدا چەندەها ڕێکخراوەی جۆراوجۆری کۆمەڵگەی مەدەنی پێکهاتن، ڕێکخراوی دیموکراتیکی کوردستان، کۆمیتەی ژنانی مەریوان، یەکیەتیی خوێندکاران، یەکیەتیی کرێکارانی بێکار، کۆمەڵگای ژنانی چەکدار لە سەقز و دامەزراوەکانی دیکەش پێکەوە کاریان بۆ چارەسەرکردنی کێشە جیاوازەکانی کۆمەڵگای کوردی دەکرد(Moradbeigi, 2004, pp. 210-238). بۆ وێنە ئامانجی ژنانی چەکداری سەقز، نەهێشتنی نایەکسانیی ڕەگەزی و چەوساندنەوەی ژنان بەدەستی پیاوان بوو. ئەم ڕێکخراوەیە هەوڵی دەدا بۆ دابینکردنی ئەو بابەتەی کە بە "تایبەتمەندیی ڕەگەزی ناسراوە و بەرژەوەندییەکان بۆ ژنی کورد لەبەرچاو دەگرێت و بۆ وێنە بردنەسەرێی ئاستی خۆشبژێوی و دۆخی کارکردنی ژنی کوردی لە خۆدەگرت (Entessar, 1984, p. 931)

چالاکیی کۆمەڵگای مەدەنیی کوردی، بوو بە هۆی سەرنجراکێشانی ڕووناکبیری ئێرانی، بۆ وێنە "شوکروڵا پاکنەژاد" دەڵێت: "من پێموایە کە دڵی شۆڕشی ئێران لە کوردستاندا لێدەدات، لەبەرئەوەی کوردستان بۆتە سەنگەر و بەندەری دیموکراسی لە ئێران" (بڕوانە: Mostafa Sultani, 2006, p. 241).

کوردستان ڕێبەری بوارێکی فراوانی چالاکییە ناتوندوتیژەکانی دەکرد، بۆ وێنە چۆڵکردنی شاری مەریوان کە ئەم کردەوەیە بە کۆچی مێژوویی مەریوان ناسراوە و

لە درێـــژەدا باســـی دەکرێت. کـــوردەکان داخوازییەکانـــی خۆیـــان لـــە چوارچێوەی چەمکگەلـــی وەکـــوو خودموختـــاری بـــۆ کوردستان و دیموکراسی و سێکولاریزم بۆ ئێران لە چوارچێوەی سیســـتەمی سیاسیی نوێدا دەخستەڕوو. هەروەک شێخ عێزەدینی حسێنی ئاماژەی پێ کردووە: "لەم سەردەمەدا ئێمە پێویستمان بەحکوومەتێکە کە بتوانێت گوێ لە خەڵـــک بگرێت، ئەگەر حکوومەتی نوێ ئەم داخوازییـــە لەبەرچاو نەگرێت ئەوا سیستەمێکی نوێی "خەفەقان"بەسەر وڵاتدا زاڵ دەبـــێ"(Tehran Musavvar, 1979c, p.31).

بزووتنـــەوەی ناتوندوتیـــژی کۆمەڵگای کوردی، ڕوبەڕووی وڵامێکی توندی ڕێژیمی نوێ بوویەوە. لـــە کاتێکدا کە لە ماوەیەکی کـــورت دوای دامەزراندنـــی حکوومەتـــی ئیســـلامی، دەســـەڵات توانـــی زۆرینـــەی وڵات بخاتـــە ژێر کۆنترۆڵـــی خۆیەوە، بەڵام کوردستان هێشتا جیاوازبوو(Kreyenbroek & Sperl, 2010, p. 150). لـــە کوردســـتان ڕێژیم هەوڵی بەهێزکردنی دەسەڵاتی خۆی دەدا و کۆنترۆڵی بارودۆخی کوردستان، ببوو بە ئەرکێکی ســـیمبۆلیک و ســـتراتێژیک، ســـەرەڕای لێکەوتەکانی لەسەر دەسەڵاتی ڕێژیـــم لە شـــوێنەکانی تری ئێـــران. ترس لەوەی کوردســـتان ببێت بە سەرچاوەیەکی خوڕپەبەخش و شوێنێکی ئارام بۆ گرووپەکانی ئۆپۆزیسیۆن ((Saheb, 2017)، هاندەربوو تا ڕێژیم دەســـتبەجێ و بە توندی، دژکردەوە پیشـــان بدات. لە هەفتە و مانگەکانی دوای شۆڕش، کوردستان بەهۆی ڕووداوگەلێکەوە شـــڵەژا کە نموونەیان لە بەشەکانی دیکەی وڵات نەبینرابوو.

دوابـــەدوای شـــۆڕش خومەینی ببوو بە سیمبۆلی زۆرێک لە گرووپە شۆڕشگێڕەکان لـــە تاران، بـــەڵام لە کوردســـتاندا خاوەنی پێگەیەکی لەمجـــۆرە نەبوو و لەگەڵ بەڵێنە خۆشەکانی کە بە کوردستانی دابوو، پاڵپشتیی ووردەکانی بەدەســـت نەهێنـــا ((Abrahamian, 1993, p. 3 و وێژمانی پۆپۆلیســـتیی خومەینی نەیتوانی ســـەرنجی پشـــتیوانیی کوردەکان بۆ لای خۆی ڕابکێشێ. خومەینی خەونی بە پێکهێنانی سیستەمێکی سیاسیی نوێوە دەبینی کە لەگەڵ خواستەکانی کورد ناکۆک بوو، شێخ عێزەدین حسێنی، وڵامی بۆچوونـــی پاوانخوازانـــەی خومەینی داوە و گوتـــی: "خەڵکی قەیوومیـــان ناوێت " واتە ئەڵکی سەرپەرشـــتیاریان ناوێ (Khoshhali, 2008c, p. 31).

لە ســـەرەتای دەســـپێکردنی شۆڕش، هاوبەشـــییەکی بچووک لـــە نێوان هۆکاری بەشداریی کوردەکان لە شۆڕش و هەروەها ئامانجەکانـــی خومەینی و پشـــتیوانەکانی بۆ شـــۆڕش هەبـــوو. بە گوێـــرەی وتەکانی ســـەیدی(٢١٠٨): "کوردەکان لە شۆڕشدا بەشـــدارییان کرد بەڵام ئەوان پشتیوانییان لە ئاڵتێرناتیڤێکی ئیسلامی بۆ جێگرتنەوەی ســـەڵتەنەت نەدەکرد و بۆ کوردەکان پرسە نەتەوەیـــی و چینایەتییـــەکان، هـــۆکاری بنەمایـــی هاندەریان بۆ بەشـــداربوونیان لە شۆڕشدا بوو."

پەیوەندییـــە پـــڕ لـــە مشـــتومڕەکانی بزووتنەوەی کورد و ڕێژیمی ئیسلامی، ئاکامی پێشهاتگەلێکی خوێناوی لە کوردستاندا بوو (Tehran Musavvar, 1979a, p. 16)، لـــە ماوەی ئاڵۆزیی "پاش شۆڕش"دا، پێکدادانی ئێتنیکی و فیرقەیی لە کوردســـتاندا ڕوویدا کە لـــە شـــارەکانی کوردســـتان شـــەڕ و کۆمەڵکوژیی بەدوای خۆیدا هێنا، لە نەغەدە و ورمێ کە پێکهاتەی دێموگرافییەکەی لە کورد و ئازەری پێکدێـــت، گرووپە ئازەرییە بناژۆخوازەکان بە ڕێبەریی مەلا حەســـەنی (مەلایەکی ئازەری کۆنزێرڤاتیڤ) و یارمەتیی ئەرتەشـــی ئێران، کۆمەڵکوژییـــان لە دژی ئەڵکـــی مەدەنیی کورد ئەنجامدا (Khosh-

hali, 2008f, p. 6; Mohséni, 2018, pp. 217-232).

کوردســـتان بوو بە ئامانجی هێرشێکی قورســـی ئەرتەشـــێکی پۆشـــتە، ئەرتەشی ئێران کـــە لەوەپێش و لە کاتی شۆڕشـــدا، سەرچاوەی سەرەکیی سەرکوت و دژبەری گرووپە شۆڕشگێڕەکان بوو، بە شەوێک بوو بە هێزێکی کاریگەر بە دەستی حکوومەتی ئیسلامییەوە بۆ هێرشکردنە سەر کوردستان. بەشداریی ئەرتەش لە کوشتارەکانی نەغەدە، پاوە، قارنـــێ و قەلاتان پێشـــاندەری ڕۆڵی وێرانـــکاری ئەرتـــەش لە کوردســـتاندا بوو. ڕووداوگەلێکی وەکوو نـــەورۆزی خوێناویی ســـنە (١٨ تا ٣٠ مانگی مارچی ١٩٧٩) و شەڕی سێ مانگە، لە ئۆگۆست بۆ دیسامبری ١٩٧٩(Moradbeigi, 2004, p. 143)، پەیوەندیی نێـــوان کـــورد و حکوومەت بۆ دەیەکانی داهاتوو دیاری و پێناســـە دەکات. خومەینـــی بەشـــێوەیەکی زۆر توند وڵامی هەمـــوو ئەوانەی دەداوە کە لـــە بەرانبەریدا ڕاوەســـتابوون و هەر لە دوای گەیشتنەوەی بۆ ئێـــران لە فێوریـــەی ١٩٧٩ فەرمانی بە ئەرتـــەش دا کە وڵات بکات بە گۆڕســـتانی دژبەرانی (Nikraftar, 2017, p. 11).

دوژمنایەتیـــی میدیـــای ڕێژیـــم و پڕوپاگەندای دژەکورد

ڕادیـــۆ و تەلەفیزیۆنی گشـــتی، یەکێک لە دامەزراوە چالاکەکانی ئەو سەردەمەبوو، ئەم کێشـــەیە لە لایەن تێهرانی مۆســـەووەرەوە (تهران مصور) بە ڕوونی ئاماژەی پێ دراوە کە دەڵێت: "ڕادیۆ و تەلەفزیۆنی گشتی، ڕۆڵێکی وێرانکەریان هەبوو و ڕاســـتیی ڕووداوەکانی کوردســـتانیان چەواشە دەکرد" (1979e, p. 22). ڕادیۆ و تەلەفزیۆن وەکوو ماشـــێنێکی پڕوپاگەنـــدا کاریان دەکرد کـــە بوونەهۆی ورووژاندنـــی کـــوردەکان، بـــە جۆرێک کە کوردەکان چەندین جار ئەم هەوڵانەی کاناڵە دژە کوردەکانیان مەحکـــووم کرد. مێدیای دەوڵەتی، زانیاریـــی هەڵەی بڵاودەکردەوە و ئامانجی لەقاڵبدانی کوردەکان بوو لە خانەی دژەشۆڕشـــدا و پێشاندانیان وەک ئامرازێکی دەســـتی ڕۆژئاوا. بۆ وێنە ئـــەوان چیرۆکی درۆیینـــی لەمشـــێوەیان بڵاودەکـــردەوە: "پێشـــمەرگەکان ژنان و کچـــان دەرفێنن و "حـــدکا و کۆمەڵە تەواوی مزگەوتەکانیان قەپات کردووە و ڕێگەی خەڵک نادرێت کە لە مزگەوتدا نوێـــژ و تاعاتی خۆیان بکەن" و ئیســـرائیل یارمەتیـــی کوردەکانی ئێران دەدات و چەکیـــان پـــێ دەدات" و "٥٠٠٠ کـــورد لە تورکیاوە ســـنووریان بەزاندووە بۆ یارمەتیدانی کوردانـــی ئێران"(Khoshhali, 2008e, pp. 65-67). لە بەرانبەردا شـــۆڕای شـــارە جیاوازەکانی کوردســـتان، داوایان لە خەڵکی کرد لە خۆپێشاندانی جەماوەریدا بۆ لەقاودانی پڕوپاگەندا و سیاسەتی دژە کوردی ڕادیۆ و تەلەفزیۆن، بەشداری بکەن کە لەو ماوەیەدا کوردەکانی نیشـــتەجێی تارانیش بەشـــدارییەکی ئەرێنییان لـــە بزووتنەوەی کوردیـــدا کرد و بۆ وێنە بۆ گفتوگۆ لە نێوان ڕێبەرانی کورد و حکوومەتدا ئاســـانکارییان کـــرد. ناوەندی پارێزەرانـــی ئێرانی لە تاران ڕۆڵێکی دیاری هەبوو لە پشـــتیوانی کردنی کوردەکان. گەلاڵـــەی ٢٦ خاڵی (گەلاڵەی خودموختاری) لە لایەن ڕووناکبیر و پارێزەرە دیارەکانی کورد وەکوو عەزیز ماملێ، عەلی حەســـەنیانی و سارمەدین ســـادق وەزیری (Aliyar, 2019)، کە هەموویان دانیشتووی تـــاران بـــوون، دارێژرابوو. بۆ وێنـــە بێهرووز سولەیمانی، کە کوردێکی دانیشتووی تاران بوو، لـــە کۆبوونەوەیەکی وەزیـــری ناوخۆدا گوتبـــووی: "کوردەکان، بە پشتبەســـتن بە تۆمەتێکی هەڵە هێرشـــیان کراوەتە سەر و بوونەتە قوربانیی ڕاســـتەوخۆی دوژمنکاریی ڕێژیم" (بڕوانـــە: Khoshhali, 2008g, pp. 1-2).

قەمـــەری تەوریزی دەڵێـــت: هۆکاری توندوتیژبوونی ڕێژیم لە بەرانبەر هەرچەشنە ئۆپۆزیســـیۆنێک دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە خومەینی دەیزانی بە یەکیەتی و یەکبوونی خەڵکی، پێگەی ڕێبەریی ئەو لە بزووتنەوەی شورشـــدا و لە دوای ســـەرکەوتنی شۆڕش وەک خۆی نامێنێتەوە(p. 121 ,2016).

ئەم بەشە لە بزووتنەوە لە ژێر کاریگەریی زنجیرەیەک لە ڕووداوە سیاســـییەکان بوو (Thomasson, 2012, pp.702-703)، کـــە ئاکامی مشتومڕی نیوان کورد و حکوومەتی ئیسلامی بوو. هەر ئەو جۆرەی تامسۆن دەڵێت: "هێندێک ڕووداوی گەورە و بەشـــێکی زۆر لە ڕووداوە بچووکەکان کە خەڵکی بۆ بردنە سەرێی ئاستی خۆیان دەیانکەنە توخمێکی پێکهێنـــەر؛ گۆڕینی کاتە هەســـتیارەکانی شـــۆڕش بەڕێوەدەبـــەن واتـــە مودیرییەتی دەکـــەن(p. 682 ,2012). ڕووداوە دیارەکانی وەک: نـــەورۆزی خوێناویی ســـنە، کۆچی مێژوویی مەریوان وکاریگەرییەکانیان لەسەر کۆمەڵگای کوردی، ســـێبەری خستەســـەر پەیوەندییەکانـــی نێوان بزووتنەوەی کوردی و دەوڵەتی ناوەندی لە دەیەکانی داهاتوودا. شـــۆڕش لەســـەرەتادا وەکـــوو دەرفەتێک دەبینـــرا، هاوکات لە کۆتاییـــدا نائومێدی و شـــەپۆلێکی نوێی پاوانخوازی و سەرەڕۆییی جێخســـتراوی پێکهێنا. ئـــەم گۆڕانکارییانە، لەمەڕ سەرزەنشـــتکردنی ئەم توندوتیژییەی لـــە کوردســـتاندا هەبـــوو و بەتایبـــەت هۆکارەکانی پشـــت ڕووداوێکی هاوشێوەی وەک نەورۆزی خوێناوی، لەلای بزووتنەوەی کورد پرسیاری دروســـت دەکرد. (Tehran (Musavvar, 1979a, p. 13.

سنە ناوەندی ناکۆکییەکان

ســـنە یەکەمین شـــار بوو کـــە دوابەدوای شۆڕش کەوتە بەر هێرشی ئەرتەشی ئێران. پێگەی ستراتیژیک و سیمبۆلیکی سنە کە وەک پایتەختی ناوچەی کوردستان دەبینرا، هانـــدەری حکوومەت بوو بۆ ئەم هێرشـــە. نەورۆزی خوێنـــاوی لە مـــاوەی کەمتر لە پێنج هەفتە دوای شـــۆڕش، هاوکات چەند ڕۆژێکیش پێش سەری ساڵی تازەی کوردی و ئێران، لە ١٨ی مارســـی ١٩٧٩دا ڕوویدا. هێرشـــی ئەرتـــەش زیاتر لـــە ٢٢٠ کەس وورِبانـــی و برینداری لێ کەوتەوە (Nesrol-labaegi, 2011). ئەم ڕووداوە ســـیگناڵێک بوو لە لایەن حکوومەتەوە تا بە بزووتنەوەی کوردی بڵێت ئەرتەش و ســـپای پاسدارانی شۆڕشی ئیسلامی، تاکە هێزێکن کە دەبێت لـــە ئێراندا بمێننەوە و هـــاوکات دەرخەری ئـــەوەش بـــوو کـــە حکوومەت، ئیـــرادەی بەکارهێنانـــی توندوتیژی دژ بـــە دژبەرانی خـــۆی و شکســـتدانیانی هەیـــە (Tehran (Musavvar, 1979a, p. 18.

لە دیدی ڕێژیمەوە، دامەزراندنی شۆڕاکانی شـــار و داخوازیی ئەوان بـــۆ خودموختاری، وەکوو ڕێگرێکی جیدی لە بەردەم پێکهێنانی ڕژێمێکی ناوەندگەرای دینی پێناسە دەکرا. هـــەروەک مۆرە کۆنســـێرڤاتیڤەکانی ڕێژیم، چەمران، بەنی سەدر و ڕەفسەنجانی ئاماژەیان پێ دابـــوو، حکوومەت بە هیچ شـــێوەیەک بارودۆخێکی لەم چەشـــنە قەبووڵ ناکات و کوردســـتان ڕەفتارێکی جیاواز لە بەشەکانی دیکەی وڵاتـــی لەگەڵدا ناکرێـــت(,Seyedi 2018). ئەحمەدی موفتیزادە، دامەزرێنەری بزووتنـــەوەی مەکتەبی قورئـــان[١٤] و عەلی سەفدەری[١٥] مەلای ئایینیی شیعە و نوێنەری خومەینـــی لە کوردســـتان، گرووپگەلێکیان ڕێبەری دەکرد کە بە ئامانجی چارەســـەری کێشـــەگەلی کوردســـتان، یەکیەتییەکـــی کورتماوەیـــان پێکهێنـــا کـــە پەیوەندییان بـــە ســـەرچاوە نیزامی و ســـەربازییەکان و ڕادیـــۆ و تەلەفیزیۆنـــی ســـنەوە هەبوو. ئەم پشـــتیوانییە لەناوچـــوو و ئاکامەکەی بوو بە کێشە و مشـــتومڕ لە نێوانیاندا. دەرکەوتن و

سەرهەڵدانی وەها پەیوەندییەک زیاتر بووە هۆی نادڵنیایی و بێمتمانەیی سەبارەت بە دۆخی هەستیار و لەرزۆکی کوردستان (Mohséni, 2018, p. 225; Moradbeigi, 2004, pp. 84-85). پەیوەندیی نێوان ئەو دوو گرووپە، نارەزاییەتییەکانی شۆڕای شار دژ بە بوونی ئەرتەش و دژایەتی لەگەڵ کۆمیتەی ئینقلابی ئیسلامی لە سنەدا، بوون بە فاکتۆرگەلێکی سەرەکی بۆ خراپتربوونی دۆخی شار و لە ئاکامدا بوون بەو ڕووداوەی کە لە قامووسی بزووتنەوەی کوردیدا بە نەورۆزی خوێناوی ناسراوە.

لە وەڵامی هێرشی ڕێژیمدا، خەڵکی سنە، لە ژانقییەی ١٩٨٠دا سێ ڕۆژ مانگرتن لە خواردنیان ڕاگەیاند کە بە ڕۆژووی سیاسی ناسرابوو. تاکتیکێک کە لە بەشەکانی دیکەی کوردستانیشدا بەکارهێنرابوو. ئەم کردەوەیە تێکەڵێک لە دژایەتی و مەحکوومکردن بە ئامانجی چوونەدەری پاسداران و ئەرتەش لە سنە بوو لە ڕێگەی کەڵکوەرگرتن لە ئامرازە ناتوندوتیژەکانی وەکوو ڕۆژووی سیاسی. ئاواد، کاتێک باس لە مانگرتن وەکوو شتێکی بنەرەتی لە خۆراگریی ناتوندوتیژدا دەکات دەڵێ: "مانگرتنەکان، پێمل نەبوون بە هاوکارییە؛ کە فەلەستینییەکان دژ بە ئیسرائیل لە غەزە و کەناری ڕۆژئاوای چەمی ئۆردۆن بەکاریان هێناوە(1984, p. 32). یەکێک لە مانگرتووانی ئەم بزاڤە لە ژانقییەی ١٩٨٠دا دەڵێت: "ئێمە ئەندامی هیچ حیزبێکی سیاسی نین و ئامانجی ئێمە لە مانگرتن لە خۆراک، بۆ دەرکردنی پاسدارەکان بوو، چونکە ئەوان لەژێر دەمامکی دابینکردنی نەزم، هاتوون دەنگی ئەڵک سەرکوت بکەن" (بڕوانە Khosh-hali, 2008e, pp. 212).

سەیدی (٢٠١٨) دەڵێت: "ڕێژیمی ئیسلامی، بزووتنەوەی کوردەکانی وەک هۆکارێکی دژبەر دەبینی کە پێویست بوو پێش لە ڕیفراندۆمی بەرنامە بۆ دانراوی ڕێژیم لە ٣٠ مارسی ١٩٧٩، شکستی پێ بهێنرێت".

بزووتنەوەی کوردی وازی لە داخوازییەکانی خۆی بۆ خودموختاری نەهێنا و هاوکات بەرزیی ئاستی بە سیاسیبوونی کۆمەڵگا و توانایی بۆ وەجووڵە خستنی گشتیی کۆمەڵگا، پێگەیەکی دیاری بەرهەڵستکارانەی بە کورد لە بەرانبەر بە ڕێژیمی ئیسلامی بەخشی.

ڕەوتی ڕووداوەکانی ئێران پێشانی دا کە بردنەپێشی ئۆتۆریتە لە ڕێگەی دروستکردنی تەنگەژە و قەیران، مێتۆدێکی بەرنامەبۆدارێژراو لە لایەن ڕێژیمەوە بوو. ئامانجی بنەرەتیی ڕێژیم لە بەکارهێنانی هێزی چەکدار، بۆ کۆتایهێنان بە دووفاقیی هێز لە کوردستاندا و بەهێزکردنی ئۆتۆریتەی خۆی لەم ناوچەیەدا، پێش ڕیفراندۆمی کۆماری ئیسلامی بوو. بۆ نموونە مستەفا چەمران (یەکەمین وەزیری بەرگریی ئێران دوای شۆڕش) لە گۆشەنیگایەکی سەربازییەوە لە مەسەلەی کوردی دەڕوانی و بەردەوام پێداگریی لەسەر ئەوە دەکرد کە بۆ گەرەنتیکردنی دەسەڵاتی ڕێژیم لە کوردستاندا، ناردنی ئەرتەش وەک کاریگەرترین چارەسەر تاکە ڕێگەچارەیە (Mostafa Sultani, 2006, pp. 374).

لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا، زیاتربوونی تەنگەژە لە کوردستان و هاوکات بەهێزبوونی بزووتنەوەی کوردی، ڕێژیمی هێنایە سەر ئەو قەناعەتەی کە بۆ بەدەستهێنانی پاڵپشتیی کوردەکان بۆ ڕیفراندۆم، سازشێکی کاتی پێکبهێنێت. زنجیرەیەک لە وتووێژ لە نێوان کوردەکان و نوێنەرانی حکوومەتی کاتیدا (ناسراو بە دەستەی نیاز پاکی) پێکهات (Tehran Musavvar, 1979d, pp. 44-46). هەرچەند ئەمە هیچ ئاکامێکی ئەرێنیی بۆ بزووتنەوەی کوردی

نەبوو و لەم ماوەیەدا کوردستان قۆناغێکی ئاڵۆزی نە شەڕ و نە ئاشتیی تێپەڕاند. پاشان حکوومەت بەخێرایی هێزی نیزامیی زۆری بۆ کوردستان ڕەوانە کرد. هاوکات لەگەڵ توندترکردنی کێشمەکێشی نیزامی لە کوردستان، سادق خەڵخاڵی یەکێک لە کەسایەتییە ئایینییە توندئاژۆکان نێردرا بۆ ناوچەکە، تاکوو تۆڵە لە بزووتنەوەی کوردی و خەڵکی کورد لە بەر بەشداری نەکردنیان لە ڕیفراندۆمی کۆماری ئیسلامی بکاتەوە. خەڵخاڵیش هاوشێوەی دەسەڵاتدارانی تری ڕێژیم پێی وا بوو کە هێزی سەربازی و ئیعدامی بەکۆمەڵ و جەماوەریی نەیاران و دژبەرەکان، تاکە ڕێگەچارەی ئاڵۆزییەکانی کوردستانە. وەحشیگەرییەکانی خەڵخاڵی، بوونە هۆی ئەوەی بە قەسابی کوردستان بناسرێ. لە میانەی ئیعدامە زنجیرەییەکاندا، خاڵخاڵی سەدان خەڵکی سیڤیل و چالاکی سیاسیی کوردی ئیعدام کرد (Amanat, 2017, pp.779-781; Mahbobi, 2017). کوردستان لەو سەردەمەدا بە شێوەیەکی یەکگرتووانە دەوڵەتی تیرۆری ئەزموون کرد. حکوومەتی ئیسلامی بە دڵخواز و ئیشتیای خۆی ئیعدامی بەکۆمەڵی وەکوو تۆڵەی خواستی خودموختاری و بایکۆتی ڕیفراندۆمی کۆماری ئیسلامی بەکار هێنا. ١١ کورد (لە نێوانیاندا زیندانیی برینداریشی تێدا بوو) لە ٢٧ی ئاگۆستی ١٩٧٩ لە فرۆکەخانەی سنە ئیعدامی بەکۆمەڵ کران (IHRDC, 2011). ٤٧ ژن و پیاوی کورد لە سنە لە ڕێکەوتی ٢ی سێپتامبری١٩٧٩ ئیعدام کران ، ٥٩ لاو لە مهاباد لە ڕێکەوتی ٢ی ژوئەنی ١٩٨٣ ئیعدام کران کە حوکمەکەیان لە لایەن فەرمانداری مهاباد، حەمیدڕەزا جەلائیپوورەوە، واژۆ کرابوو (Khoshhali, 2008e, p. 154). زیاتر لە سەد کەس لە سەقز ئیعدام کران لە نێویاندا شەهلا و نەسرین کەعبی کە خوشکی یەکتر و هەردووکیان پەرەستاربوون و بەبێ دادگایی کردن حوکمەکانیان جێبەجێ کرا. ئەوانە میناکگەلێک لە ئاکاری دڕندانەی حکوومەتی ئیسلامی لە بەرانبەر کۆمەڵگای کوردستان بوو. یەکەمین شەپۆلی ئیعدامەکانی خەڵخاڵی، لە ئۆگۆستی ١٩٧٩ دەستی پێ کرد. دوابەدوای فەرمانی جیهادی خومەینی کە لە ١٩ی ئۆگۆستی ١٩٧٩ دەریکرد، لەشکرکێشی بۆسەر شاری پاوە کرا. خەڵخاڵی وەکوو تۆقاندنی گەلی کورد زۆرینەی دوکتۆر و پەرەستار و کارمەندانی بوارەکانی تەندروستی و پەروەردەی تەبعیدی دەرەوەی کوردستان کرد و لە ولامی ئەم دڕەندایەتییانەدا، موفتی زادە لە نامەیەکی کراوەدا نووسی:

"هاووڵاتییانی ئازیز و ئۆمەتی ئیسلامی لە ئێران، ئەو بارودۆخەی برا و خوشکە کوردەکانتان دوای ڕووخانی ڕێژیمی شا ئەزموونیان کردووە، زۆر جیاوازە لەوەی کە ئێوە لە ڕۆژنامەکاندا دەیخوێننەوە. لە کاتێکدا هەموو ئێران، بەبۆنەی سەرکەوتن بەسەر شادا سەرگەرمی ئاهەنگ گێڕان، تەنها چەند ڕۆژێک دوای ئەمە پاشماوەکانی ڕێژیم بە بیانووی "شۆڕش و نەزم"، هێرشێکی بەرفراوانیان دژی نەتەوەی کورد دەست پێ کرد. ئێستاش هاووڵاتییانی کورد، بێ هیوایانە سەریان سووڕماوەتەوە و بۆیان پرسیارە کە بۆچی لە کاتێکدا تاوانبارەکان کوردستان وێران دەکەن، ئێوەی هاووڵاتییان بێدەنگن" (بڕوانە Khoshhali, 2008d, pp. 42-43).

ڕاگەیاندنی شۆڕاکانی شار

خەڵکی سنە پێداگرییان لەسەر بەهێزکردنی سیستەمی شۆڕاکان دەکرد، بەڵام لە ڕوانگەی حکوومەتەوە شۆڕاکان وەکووهێزێکی هەڤدەم چاویان لێ دەکرا کە بۆ سەر دەسەڵاتی حکوومەت مەترسییە، ئەردەڵان

(٢٠١٥) یەکێک لە ئەندامانی شۆڕای شاری سنە، شۆڕا وەکوو پرۆژەیەکی لە سەرێوە بۆ خوارێ وەسف دەکات کە لە گەڕەکەکانی شاری سنە لە ساڵی ١٩٧٨ دەستی پێ کرد و بۆ پێکهاتن و دامەزراندنی شۆڕای هاوشێوە، بۆ شارەکانی دیکەی کوردستانیش هاندەر بوو. لە کوردستاندا شۆڕش لەلایەن هێزە چەپ و نەتەوەیی و سێکۆلارەکانەوە ڕێبەری دەکرا، لە کاتی شۆڕشدا ئەم لایەنانە بەرپرسیارێتیی هاوبەشیان بۆ جووڵەپێدانی کۆمەڵانی خەڵکی کوردستان و لایەنگرانی ئیدیۆلۆژییەکانی خۆیان هەبوو کە لە دامەزراندنی سیستەمی شۆڕادا ڕەنگدانەوەی هەبوو(Mostafa Sultani & Watandust, 2015, p. 23).!

لەدوای سەردانی ئایەتوڵڵا مەحموود تاڵەقانی (کەسایەتیی ڕیفۆرمخوازی ئیسلامی و ئیدیۆلۆژیکی ئێرانی و مەلای پلەبەرزی شیعە) بۆ کوردستان و دیتنی سیستەمی شۆڕاکان، تاڵەقانی داوای دامەزراندنی سیستەمێکی خۆبەڕێوەبەریی شۆڕایی بۆ تەواوی ئێران دەکرد. هەڵبەت هەر بە پێی ژیاننامەی خۆنووسیی تاڵەقانی، بەشێک لە هێزە ئیسلامییەکانی سنە لەژێر کاریگەریی هێزە کۆنزێرڤاتیڤەکانی تاراندا، شۆڕاکانی ئیستایان قەبووڵ نییە و داوای شۆڕایەکی تەواو ئیسلامی دەکەن (Seyedi, 2018). هەرچەندە کە بەنیسەدر و ڕەفسەنجانی (کە هەردووکیان لە نوێنەرانی حکوومەت بۆ گفتوگۆ لەگەڵ کوردەکان بوون و لە خومەینی نزیک بوون)، پێشنیارەکەی تاڵەقانییان ڕەد کردەوە و ئەوان شۆڕاکانیان وەکوو دامەزراوەیەک دەبینی کە دەسەڵاتی حکوومەتی لاواز دەکرد. خەڵکی خۆجێیی لە شۆڕاکاندا ڕاستەوخۆ بەشداربوون، تەناهیی گەڕەکەکانیان دابین دەکرد و هاوکات لەگەڵ دیاریکردنی نرخی بازاڕ، پێداویستییەکانیشیان وەکوو نەوت و ئارد بەسەر خەڵکدا دابەش دەکرد.

ئەم مۆدێلەی شارەداری تا شەش مانگ بەردەوام بووە؛ تاوەکووهێزەکانی پێشمەرگە لە شارەکانی کوردستان کشانەوە. کۆلاقۆچی(٢٠١٥) دەڵێت کۆمەڵگەی مەدەنیی کوردی هەوڵیان بۆ بەهێزکردنی شۆڕای شارەکان دەدا وەکوو شێوازێکی بێ هاوتای خۆڕاگری و هۆکاری سەرەکیی تەنگەژەی نێوان کوردەکان و حکوومەت. بەهێزکردنی ڕۆڵی شۆڕاکان، بەشێکی گرینگی داواکارییەکان بە مەبەستی دێموکراتیزەکردنی کوردستان بوو. لە بەشێک لە گەڵاڵەی خودموختاریدا، کوردەکان داوایان دەکرد کە هەموو دامەزراوە ئەمنییەتییەکان لە کوردستاندا، پێویستە لەژێر چاودێریی کۆمیتەیەکی هاوبەشی سەربازییدا (پێکهاتوو لە سەربازانی نیشتمانی و نوێنەرانی کومیتەی شۆڕش) بێت و هەروەها پادگانەکان دەبێت ببرێنە دەرەوەی شارەکان (Mohajer, 2014). بەڵام ئەم داواکارییانەی کوردەکان، لەلایەن دەسەڵاتەوە وەکوو هەوڵی کورد بۆ نەهێشتنی دەسەڵاتی حکوومەت لەبەرچاو گیرا، هەربۆیە حکوومەت هیچ کاتێک لە ڕێگەیەکی ئاشتیخوازانەوە وڵامی داواکاریی کوردی نەداوە (Kolaqochi, 2015).

میتینگی نەغەدە و پێکدادانی ئێتنیکی

لەپێناو بەهێزکردنی دەسەڵات بە سەر کوردستاندا، حکوومەت بە دروستکردنی قەیران و پەیڕەویکردن لە سیاسەتی ئاژاوە بنێوە و حکوومەت بکە، بە شێوەیەکی سیستەماتیک لە ئاژاوەنانەوە کەڵکی وەردەگرت (Nikraftar, 2017, p. 32). بە جۆرێک کە ڕێبەرایەتیی کوردەکان، لە دژی پەیڕەویکردن لە سیاسەتێکی لەمجۆرە، چەندین جار هۆشدارییان بە ڕێژیم دا، بۆ نموونە شێخ عێزەدین حسەینی لە نامەیەکدا بۆ بازرگان (یەکەمین سەرۆکوەزیرانی

دوای شۆڕش) دەنووسێت: "گەورەترین هەڵەی حکوومەت، بڵاوکردنەوەی تۆوی دووبەرەکییە لە نێو کورداندا"(Tehran .(Musavvar, 1979b, p. 22

حکوومەت بە شێوەیەکی سیستەماتیک کاری بۆ پێکهێنانی تاقمگەرایی دەکرد بۆ ئەوەی پێگەی کوردەکان لاواز بکات. بۆ وێنە حکوومەت و ئەرتەشەکەی، چەندین جار لە نێو کۆمەڵگەی ئازەریدا، پاڵپشتیان لە گرووپگەلێکی دیاریکراو دەکرد و هاوکات لە ناوچە کوردییە جیاوازەکاندا کاریان بۆ دروستکردنی ناکۆکیی تاقمگەرایی لە نێوان کورد و تورکدا دەکرد (Mohséni, 2018, p. 226). دەرکەوتنی تەنگەژەی جیددی لە نەغەدە و ورمێ و کۆمەڵکوژیی قارنێ لە ٢ی سێپتامبەری١٩٧٩ کە تێیدا ٤٧ سڤیل گیانیان لەدەست دا، نموونەگەلێکی کۆمەڵکوژی بە پاڵپشتیی ئەرتەشی ئێرانن.

لە ٢٠ی ئاپریلی ١٩٧٩ و لە میانەی میتینگێکی پێکهاتوو لەلایەن حدکاوە و لە شاری نەغەدە کە شارێکە دانیشتوانی کورد و ئازەریی هەیە، ڕووداوێکی کارەساتبار ڕوویدا کە ژمارەیەکی بەرچاوی قوربانی لێ کەوتەوە و هاوکات، بوو بە هۆی جێگۆڕکێکردنی زۆرینەی دانیشتوانی کوردی شارەکە. ڕێبەرایەتیی بزووتنەوەی کورد، ئەرتەشی ئێرانی لە هێرش بۆ سەر کوردەکان لە نەغەدە و ناوچەکانی دەوروبەر بە بەرپرسیار دەزانی، هەربۆیەش ڕێبەریی حدکا "دوکتۆر قاسملوو"، لە سەفەرەکەی بۆ تاراندا گوتی:

"ئێمە دەزانین هەندێک هێز کار بۆ پێکهێنانی ئاڵۆزی لە پەیوەندییەکانی ئێمە و حکوومەتدا دەکەن. بۆیە ئێمە لێرەین تا هۆشداری بە دەسەڵات بدەین و هەڵەتێگەیشتن لەمەڕ ئەو بابەتە چارەسەر بکەین. هەرچەندە کە ئەزموونی ئێمە دەرخەری ئەوەیە کە حکوومەت گرینگی بەو بابەتانە نادات یان دڵخوازانە ئەو بابەتانەی ووردستان پشتگوێ دەخات" (بڕوانە Kho-.(shhali, 2008a, pp. 19-20

کۆچی مێژوویی مەریوان

لەگەڵ چوونە سەرەوەی ناکۆکییەکانی نێوان کوردەکان و حکوومەت، هاوکات فرەچەشنیی شێوازەکانی خۆڕاگری لەنێو بزووتنەوەی کوردیدا پەرەی ئەستاند. فرەچەشنیی چالاکییەکانی کۆمەڵگای مەدەنیی کوردستان بووە پرسێکی ڕاستەقینە لەبەردەم سەپاندنی دەسەڵات لە کوردستاندا.

یەکێک لە نموونەکانی چالاکیی سیاسیی کۆمەڵگای مەدەنی، بریتی بوون لە چالاکییەکان بۆ ئازاد کردنی زیندانیانی سیاسی لە کوردستان. بۆ وێنە لە مەریوان، "بەخێرهاتنی کردنی زیندانییە سیاسییەکان" و پێکهێنانی ڕێورەسمی پێشوازیکردن بۆیان، لە لایەن "فواد مستەفاسوڵتانی"یەوە، یەکێک لە ڕێگە کاریگەرەکان بۆ وەجووڵەخستنی کۆمەڵانی خەڵک بوو (Mostafa Sultani, 2006, p. .(181

ئاواد، کە گرینگی بە خوێندنی خۆڕاگریی ناتوندوتیژیی فەلەستینییەکان لە دژی ئیسرائیل دەدات دەڵێت: مانگرتنی قوتابخانە و بازاڕەکان، واژۆکۆکردنەوە، تێلێگرافەکانی نارەزایەتییانە، تەبلیغات و مەحکوومکردنەکان لە نووسراوە ڕۆژنامەکاندا و هەوڵەکان بۆ بایکۆتکردنی شمەکە ئیسرائیلییەکان لەڕاستیدا دەرخەری خۆڕاگریی ناتوندوتیژن (1984, p. 22).

کۆمەڵگای مەدەنیی کوردستان، پشتئەستوور بوو بە چالاکییە جۆراوجۆرە ئاشتیخوازانەکانی وەکوو: مانگرتن، مانگرتن لە خواردن، خۆپێشاندانە هاوبەشییەکان، داخستنی بازاڕ و قوتابخانە و ئۆفیسەکان،

که وەکوو ئامرازی بەرگریی بەکۆمەڵ پێناسە دەکرێن. چالاکییەکانی کۆمەڵگای مەدەنیی کوردی، ئەو کردەوانە بوون کە لە بەرانبەر ڕێژیمی تازە دامەزراوی ئێراندا دەگیرانەبەر (Khoshhali, 2008b, p. 57). خۆپێشاندانی شاری سنە بۆ ئازادکردنی هەشت زیندانیی کۆمەڵە لە مەریوان (Mostafa Sultani & Watandust, 2015, p. 140)، داخستنی بازاڕ بۆ چەند حەفتە بۆ چوونەدەرەوەی پاسداران لە شارەکان و مانگرتنی خەڵکی بانە و پاوە لە خواردن، نموونەی بەرچاوی چالاکییە ناتوندوتیژەکانی کۆمەڵگای کوردی لە ماوەی "پاش شۆڕش"دان (Mostafa Sultani & Watandust, 2015, p. 26).

مەریوان لەگەڵ زۆرێک لە شارە کوردییەکانی دیکە، ببووە ناوەندی زۆر چالاکی. خەڵکی مەریوان، بەشێکی چالاکیان لە شۆڕشدا پێکهێنابوو و ئەمەش مەریوانی کردبوو بە ناوەندی چالاکیی سیاسیی گرووپە جیاوازەکان. کۆچی مێژوویی مەریوان، یەکێک لە گرینگترین ڕووداوەکانی ئەو سەردەمەی کوردستان بوو. کردەوەیەکی خۆڕاگرانە بوو کە شوناسێکی تایبەتی بە شارەکە بەخشی و هاوکات پێداگریی کوردەکانی لە داواکردنی ویستەکانیان بە ڕێگەی کردەوەی بەکۆمەڵی ئاشتیخوازانەوە پێشان دا. ئەم کۆچە گشتییەی دانیشتوانی مەریوان بڕیارێک بوو کە لە لایەن شۆڕای مەریوانەوە درابوو و پاڵپشتیی زۆرینەی کوردستانی ئێرانی لەگەڵ بوو (Mostafa Sultani, 2006, pp. 374-376). ئەم کۆچە چواردە ڕۆژی خایاند. لە ٢٣ی جوولایەوە تاکوو ٥ی ئاگۆستی ١٩٧٩ و فوادی مستەفا سوڵتانی، ڕۆڵێکی دیاری لە چالاکییەکانی شاری مەریوان و ئەم کۆچە مێژووییەدا هەبوو.

پێش لە کۆچی مێژوویی و لە کاتی کردەوە نارەزایەتییەکاندا لە ١٤ی ژوئیەی ١٩٧٩، خەڵکی مەریوان لە بەرانبەر بە مەکتەبی قورئان لەدژی ڕادیۆ و تەلەفزیۆن و سیاسەتەکانی سپا لە شاردا، خۆپێشاندانیان ئەنجام دا، لەو خۆپێشاندانەدا سێ خۆپیشاندەر کوژران و زۆر کەسیش بریندار بوون[١٦] (Mostafa Sultani, 2006, pp. 364-364). هۆکاری ئەم خۆپێشاندانە، کردەوە هاوشێوەکانی پاسداران بوو لە شاردا و بۆیە خەڵک داوایان دەکرد هێزە سەربازییەکان لە شارەکەیان بچنە دەرەوە و خەڵکی مەریوان چەندین جار بە ڕوونی گوتبوویان "ئێمە نامانهەوێ لەگەڵ حکوومەت شەڕ بکەین و ئێمە پێدانی دەسەڵات بە پاسداران قەبووڵ ناکەین و دەبێت تەناهیی شارەکەمان بەدەست خەڵکانێکی باوەڕپێکراوی خۆجێیی بێت" (Khoshhali, 2008h, pp. 92-93).

لە میانەی دانیشتنێکی نێوان چەمران و نوێنەرانی خەڵکی مەریوان، چەمران هەڕەشەی ئەوەی لە خەڵک کرد کە لە ئەگەری دەست هەڵنەگرتنیان لە داخوازییەکانیان، ئەوە ڕووبەڕووی سزا دەبنەوە و گوتی کە ئەرتەشی ئێران بۆ شەڕ لێرەیە نەک جەژنگرتن (Mostafa Sultani, 2006, p. 374). فواد مستەفا سوڵتانی لە وەڵامی ئەودا گوتی: "ئەگەر دەتانهەوێت هێرش بکەنە سەر مەریوان ئێمە شار بەجێدەهێڵین ئێوە دەبێت شارێکی چۆڵ داگیربکەن" (Khoshhali, 2008h, pp. 92-93). لەگەڵ زیاتربوونی ناکۆکییەکان لە مەریوان، لایەنی توندئاژۆ و کۆنزێرڤاتیڤی ڕێژیم، هاوشێوەی چەمران لە گۆشەنیگایەکی تەواو سەربازییەوە بۆ مەسەلەی کوردیان دەڕوانی. چەمران پێداگریی لەسەر ئەوە دەکرد کە بەکارهێنانی هێزی نیزامی تاکە گەرەنتیی بەهێزکردنی دەسەڵاتی ڕێژیم لە کوردستانە، ئەم هەڵوێستە دڕندانەیەی

چەمـــران، لەلایەن کاربەدەســـتانی خودی ڕێژیمیشـــەوە ڕەخنەی لێ گیـــرا. بۆ وێنە مەهـــدی بەهادۆریان، نوێنـــەری خومەینی بـــۆ لێکۆڵینـــەوە لە بارودۆخی کوردســـتان لە ڕاپۆرتێکیدا دەڵێت: "بەڵگەکان پێشـــان دەدەن کە چینـــی فیۆدال و خاوەن زەویی کوردستان لە ڕێگەی گەلاڵەیەکی نهێنییەوە کە لەلایەن کەسانی وەکوو دکتۆر چەمران و و ژێنێـــڕاڵ زاهیرینـــەژادەوە داڕێژرابـــوو، پڕ چەک دەکرێن تاکوو خەڵکی بێبەشـــی ووردســـتان سەرکوت بکەن" (بڕوانە Amjadi, 2011).

بەشـــێک لـــە نارەزایەتییەکانی کـــورد لە ڕێژیم لە ڕێگەی کۆچە بەکۆمەڵەکانەوە خۆیان پێشـــان دا. دامەزراوەی ســـپای پاســـداران لە مەریـــوان و کـــرداری توندوتیژانەکەیان، ڕۆڵی رووخێنـــەری چینـــی فیـــۆدال و ڕێبەرایەتیی کاتیـــی پارتی دێموکرات (قیـــادە موقت)، بووە ئاکامی پەرچەکـــرداری خەڵکی مەریوان کە لە وۆچی مێژووییدا ڕەنگی دایەوە (Mostafa Sultani, 2006, p. 105). شـــۆرای شاری مەریوان کە سیاسەتەکانی نوێنەرایەتیی زۆرینەی شاری دەکرد، ڕێکخەری ســـەرەکیی ئەم کۆچە بوون. یەکیەتیـــی جووتیارانی مەریـــوان و هێزەکانی پێشمەرگەی ئەم یەکیەتییە کە لە ٢٩ی مەی ١٩٧٩ دامەزرابـــوو، پێـــش و پـــاش کۆچەکە، ڕۆڵێکـــی بەرچاویان لـــەم ڕووداوەدا هەبوو. ئەم یەکیەتییـــە و هێـــزە چەکـــدارە بچووکەکەی، مەشـــقی پەروەردەیـــان بەڕێوەدەبرد و هاوکات پشـــتیوانییان لـــە چالاکیـــی بـــێ زەوییەکان لـــە دژی خـــاوەن زەوییـــەکان لـــە مەریوان دەکـــرد. یەکیەتیی جووتیاران لە بردنەســـەری بڕوابەخۆییـــی کۆمەڵـــگای مەدەنیـــی مەریوان بەشـــدار بوو(Mostafa Sultani, 2006, pp. 22-26).

دوابەدوای ڕاگەیاندنی شـــۆرای شـــاری مەریوان، کۆچەکە لە ٢٢ی ژوئیەی ١٩٧٩ دەســـتی پـــێ کـــرد تاوەکوو چـــواردە ڕۆژ بـــەردەوام بـــوو (Mostafa Sultani, 2006, p. 374) و ئـــەم کۆچـــە بـــوو بـــە خاڵێکی وەرچەرخـــان لـــە جووڵانەوەی سیاســـیی مەریـــوان لـــەو ســـەردەمەدا و هـــاوکات نارەزایەتییەکی ئاشـــتیخوازانە و کردەیەکی نافەرمانیـــی مەدەنـــی و ســـتراتیژییەک بۆ ڕێگریکـــردن لـــە کۆمەڵکوژکردنی خەڵکی مەدەنی بەدەستی ئەرتەشی ئێران و سپای پاسدارانی ئینقلابی ئیسلامی بوو. لەمیانەی ئەم کۆچەدا، بە نزیکەی نیوەی دانیشتوانی مەریوان لە نێوان حەوت بۆ هەشت هەزار لە پازدە هەزارکەس، شاریان بەجێهێشت و لە کانیماران کە ناوچەیەکی دەرەوەی مەریوان بـــوو، کەمپیان دروســـت کرد. بەشـــێکی دیکە لە خەڵـــک لەگـــەڵ خزمەکانیان لە دێهاتەکانـــی دەوروبەر مانـــەوە. خەڵک لە بەشـــە جیاوازەکانی کوردستانەوە خۆراک و پێداویســـتییان بۆ کەمپی کانیماران دابین کرد، کـــە ئەمە پێشـــاندەری یەکگرتوویی ئـــەوان بـــوو لەگـــەڵ خەڵکـــی مەریوان، بەجۆرێک کە لە شارەکانی سنە، کامیاران، ســـەقز، بانە و بۆکان خەڵک بەرەو مەریوان کەوتنەڕێ و لە دوای چەند ڕۆژ گەیشـــتنە کەمپـــی کانیمـــاران (Mostafa Sultani & Watandust, 2015, p. 405).

ئەم ڕێپێـــوان و کۆچە فراوانە، لە لایەن بەشـــێک لە میدیای نەتەوەییەوە پێشـــان دران. بۆ وێنە تێهران مۆســـەووەر، زۆرینەی ڕاپۆرتەکانیان لەســـەر ئـــەم کۆچە و لایەنە جیاوازەکانـــی ژیانـــی خەڵک لـــە کەمپی کانیماران بوو (1979g, pp. 27-37). لایەنە سیاسی و سیمبۆلیکەکانی ئەم کۆچە پێشان دەدات کە کۆمەڵگای کوردی، لەو سەردەمەدا ڕاهێنانی لـــە بوارێکی فراوانـــی خۆڕاگریی مەدەنییـــدا کـــردووە کە دەرخەری ئاســـتی بـــەرزی سیاســـیبوونی کۆمەڵگایە. هاوکات هەنگاوە هاوشـــێوەکانی خەڵکی کوردستان لە شار و شارۆچکەکانی کوردستان، پێشان

دەدات کە کوردستان توانیویەتی پەرە بە پۆتانسییەلی بەهێزی داخوازییەکانی خۆی بدات، کە لە کردەکانی کۆمەڵگای مەدەنی و پەنابردن بە کردەوەی ئاشتیخوازانە ڕەنگی داوەتەوە . کۆچی مێژوویی مەریوان، بوو بە سەرچاوەیەکی ئیلهامبەخش بۆ شارەکانی دیکەی کوردستان. فواد مستەفا سوڵتانی لە کەمپی کانیماران بە خەڵکی گوت: "ئەم کۆچە خەڵکی یەکگرتوو کردووە و مەریوان بۆتە قەڵای ئازادی و ئێمە هەموو ئێران دەکەینە مەریوان" (بڕوانە Moštafa Sultani & Wantandušt, 2015, p. 379). ئەمە کردەوەیە سازکەری ململانێیەک بۆ هێزە ناخەڵکییەکانی وەک پاسداران، ئەرتەش، مەکتەبی قورئانی موفتیزادە و خاوەن زەوییەکان بوو. شۆڕا کە پێش کۆچی خەڵکی مەریوان لەلایەن ڕێژیمەوە بە نایاسایی دانرابوو، دوابەدوای ئەمە بە شێوەیەکی فەرمی ناسرا، بە چەشنێک کە ڕێژیم بەڵێنی دا کە هەموو هێزەکان، بنکەکانیان لە شار بەجێبهێڵن و تەناهی بدەنەدەست پۆلیس و خەڵکی خۆجێیی، هەرچەندە کە ڕێژیم ئەم بەڵێنانەی بەجێ نەگەیاند (Moštafa Sultani, 2006, pp. 374-389).

ئاکام

لە کاتێکدا شۆڕش بوو بەهۆی گۆڕینی ڕێژیم، دامەزراندنی مۆدێلی نوێی پەیوەندیی دەوڵەت-خەڵک نەبوو بەهۆی دیموکراتیزەکردن و پێشکەوتنی سیاسی-کۆمەڵایەتی لە ئێران. تیرۆری دژبەران لەلایەن کۆماری ئیسلامییەوە، سەرلەنوێ بوو بە هۆی بێ هیوایی و دابڕانی زیاتری ئێرانییەکان. بە نیسبەت کوردەکانیشەوە، چوار دەیە مشتومڕی درێژخایەن لەگەڵ کۆماری ئیسلامی، بەرهەمی ئەم بێ هیوایی و دابڕانەیە.
شۆڕشی ١٩٧٩، لەڕووی پێکهاتەوە و بوو بە هۆی سەرلەنوێ پێکهێنانەوە و دیسان دەرکەوتنی بزووتنەوەی کوردی، هەروەها فرەچەشنییەکی زۆر لە ژمارەی بکەرەکان و ئایدۆلۆژییە بەشدارەکان لە بزووتنەوەکاندا بەدی دەکرا. ئەم دەرکەوتنە نوێیانە هەم لەگەڵ خۆیاندا هەلیان دروست کرد، هەم بوونە هۆی دروست کردنی ڕکابەری. زۆربوونی لەناکاوی ڕێکخراوە جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی، پێشاندەری ئەوەبوو کە شۆڕش تەنیا هەلی بۆ بزووتنەوەی کوردی پێکنەهێناوە، بەڵکوو هەلێکی لەباریشی بۆ نەوەکانی دواتری ڕووناکبیرانی کوردستانیش ڕەخساندووە، کەسانێک کە شۆڕش هەلی چالاک بوون و بە کردەیی کردنی پۆتانسییلەکانیانی پێ بەخشین.
بابەتێکی دیکە هەڵسوکەوتی نێوان کوردەکان و حکوومەتی ناوەندی لە پاش شۆڕشی ١٩٧٩یە، کە لەویدا ڕێبەرایەتیی بزووتنەوەی کوردی ئەوپەڕی نەرمییان لەخۆیان نواندووە، تاوەکوو ڕێگەیەکی ئاشتییانە بۆ چارەسەریی دۆزی کورد بدۆزنەوە، لە کاتێکدا حکوومەت و دەسەڵاتداران، هیچ شتێکیان جگە لە توندی و ڕەتکردنەوەی داخوازییەکانیان پێشان نەداوە، ئەوە لە کاتێکدایە کە ڕێبەرانی کورد، نوێنەرایەتیی بەشێکی زۆری کۆمەڵگای کوردیان لە ئێران دەکرد. بۆ نموونە ڕێبەرانی کورد وەکوو دوکتۆر قاسملوو و شێخ عێزەدین، چەندین جار پێداگرییان لەسەر یەکپارچەیی ئێران کردبۆوە و چەندین جاریش، ڕوونکردنەوە و گۆڕانکارییان لە پێکهاتەی خودموختاریدا (خودموختاریی سیاسی، ئابووری و کەلتووری) کە داخوازیی ئەوان بوو پێکهێنابوو. لە هەمان کاتدا قاسملوو و شێخ عێزەددین تاقمگەراییان ڕەد کردبووەوە. وەک چۆن قاسملوو گوتبووی: "ئەوەی کە کوردەکان دەیانهەوێت، دەستەبەر بوون و گەرەنتی کرانی مافە نەتەوەییەکانیانە لە

ێیراندا نەک کوردستانێکی جیا" (Kho-shhali, 2008a, p. 2). لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا، دەرکەوت کە وەفاداری و ئەمەگناسیی کوردەکان بێهوودە بوو، چونکە ڕێژیمی تاران لە سیاسەتە تێکدەرانە و دژە کوردەکانی بەردەوام بوو.

دەرکەوتنی پێکدادانە ئێتنیکییەکان لە نێوان کوردەکان و ئازەرییەکان، دوای تێپەڕینی چوار دەیە، هێشتاش یەکێک لە کێشەکانی بەردەم بزووتنەوە و کۆمەڵگای کوردییە، بە جۆرێک ئەم بابەتە کوردەکانی خستووەتە بیرکردنەوە بۆ ڕێگری کردن لە دووبارەبوونەوەی ئەزموونێکی لەوشێوەیە لە ئەگەری پێکهاتنی گۆڕانکاری لە ئێران و ناوچەی کوردیدا و ئازەرییەکان لە نێو کوردەکاندا یان شان بە شانی ئەوان بژین.

بابەتێکی جێگای تێڕامانی دیکە ئەوەیە کە کردەوە ناتوندوتیژەکانی کوردەکانی ئێران لە کۆمەڵگا و وڵاتانێکی دیکەوە لە ساڵانی ۱۹۸۰-۱۹۷۰ بە ئیلهام وەرگیراون.

بۆ وێنە ڕاندال لە لێکۆڵینەوەکەیدا سەبارەت بە کرداری ناتوندوتیژ و خۆڕاگریی مەدەنی، باس لەوە دەکات کە لەو ماوەیەدا، پێشنیاری جۆرە جیاوازەکانی بەرگریی مەدەنی لەدژی دیکتاتۆرەکان لە وڵاتانی ئەمریکای لاتین، ئێران و فیلیپین دەکات و دەڵێت ئەم نموونانەی بەرگریی مەدەنی لە دژی حکوومەتی پاوانخوازدا، لە ساڵی ۱۹۷۹ لە ئێران و ۱۹۸۶ لە فیلیپین بووە (1994, p. 89). خوێندنەوەی شۆڕشی ئێران لە ئاستی ناوچەییدا، ئەم ڕاستییە ئاشکرا دەکات کە حیزبە سیاسییەکانی کوردستانی عێراق، دەرفەتێکی باشیان بۆ هەمیسان ڕێکخستنەوەی خۆیان بۆ شەڕ لەگەڵ حکوومەتی عێراق وەدەست کەوت. شۆڕشی بارزانی لە ساڵی ۱۹۷۵ بەهۆی گرێبەستی ئەلجەزایەر و نەمانی پشتیوانیی ڕێژیمی شا بە تەواوی بێکەڵک کەوت (Phillips, 2019, pp. 38-39). دوو حیزبی گەورەی کوردستانی عێراق واتە یەکیەتیی نیشتمانیی کوردستان و پارتی دێموکراتی کوردستان ، شۆڕش و گۆڕینی ڕێژیمیان لە ئێران وەکوو دەرفەتێکی زێڕین بۆ دیسان ساز کردنەوەی خۆیان دژ بە حکوومەتی عێراق دەدیت. حیزبەکانی کوردستانی عێراق بۆچوونێکی ئەرێنییان لەهەمبەر شۆڕشدا هەبوو. بۆ وێنە پارتی هێڵێکی پەیوەندیی ڕاستەوخۆی لەگەڵ حکوومەتی ئێران پێکهێنا و ڕێبەری یەکیەتی جەلال تاڵەبانی، شۆڕشی ئێرانی وەکوو دیاردەیەکی دژەئیمپریالیستی دەدیت کە لە بەرژەوەندیی گەلانی سەرکوتکراوی ناوچەکەدایە. لە هەمان کاتدا ئایەتوڵڵا خومەینی وەکوو ڕێبەرێکی پێشڕەو و ئاڤانگارد سەیر دەکرا. جەلال تاڵەبانی چەندین جار و لە چەند نامەی تاکەکەسی و سەر ئاواڵەدا، پشتیوانی و یەکگرتوویی خۆی لەگەڵ شۆڕش ڕاگەیاندبوو (van Bruinessen, 1992, pp. 37-39; Entessar, 1984).

ئەوەش پێویستە بگوترێ کە دوای تێپەڕ بوونی چوار دەیە بە سەر دامەزراندنی کۆماری ئیسلامیدا، سەرەڕای چەندین هەوڵی ڕێبەرایەتیی کورد بۆ چارەسەری ئاشتییانە، بەڵام لەبەر سروشتی نەگۆڕاوی کۆماری ئیسلامی، ئێستاش پەیوەندییەکانی نێوان کوردەکان و حکوومەتی تاران لە جاران ئاڵۆزترە؛ لەبەر ئەوەی ئاستی سیاسی-کۆمەڵایەتی و ئابووریی کوردەکان، لە کاتی دامەزراندنی ڕێژیمەوە، گەیشتووەتە پلەیەکی بەرچاو. لە لایەکی دیکەوە تێڕوانینی حکوومەتی ئێران بۆ ئەم پێشکەوتنانەی کۆمەڵگا و بزووتنەوەی کوردی نەگۆڕاوە و ئێستاکەش وەکوو هەڕەشەیەک بۆ سەر سیاسەت و یەکپارچەییی ئێران لێیان دەڕوانێ؛ هۆکاری ئەوەش ئاستی بەرزی سیاسیبوون، توانایی لە وەجوولە خستن و

پێکهێنانی کردەوەگەلی بەکۆمەڵ و گشتییە.

*. Allan Hassaniyan. “Non-Violent Resistance in Iranian Kurdistan After 1979.” In Journal of Ethnic and Cultural Studies 6 (2019): 98-110 http://dx.doi.org/10.29333/ejecs/266
Allan Hassaniyan, Postdoctoral Researcher at Center for Kurdish Studies, University of Exeter, UK.

ژێدەرەکان

١. لە دەقی ئەسڵیدا نووسەر کورتکراوەی ئینگلیزیی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێرانی هێناوە واتە PDKI، بەهۆی ناسراو بوونی کورتکراوەی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران واتە (حدکا) لە ئەدەبیاتی سیاسیی کورددا، ئێمەش هەر کورتکراوی باو واتە حدکامان بەکار هێناوە.

٢. شێخ عیزەددین حسەینی ڕێبەری ئایینیی بزووتنەوەی کوردی لەپاش شۆڕشی گەلانی ئێران بوو و هەروەها سەرۆکی تیمی دانوسانکاری کورد لە کاتی دانووستان لەگەڵ حکومەتی کاتی بووە (Khosravi, Aghapouri, & Hamehmorad, 2016; Mofidi, 2016, pp. 30-31)

٣. دەستەواژەی ژێردەستە لە ڕێگەی ئانتۆنیۆ گرامشی، مارکسیستی ئیتالیاییەوە ناسێندراوە تا ئەو گرووپە کۆمەڵایەتیانە پێناسە بکا کە لە دامەزراوە کۆمەڵایەتی – ئابوورییەکانی کۆمەڵگادا جێگەیان لێ ئەستێندراوە و دەرهاویژراون، هەتاکوو حاشا لە دەنگی کۆمەڵایەتی-سیاسی و کەلتووریان بکرێ. دەستەواژەی ژێردەستە و موتالعاتی ژێردەستە (Subaltern studies) لە ڕێگەی بەرهەمی لێکۆڵەرانی ئاسیای باشوورەوە هاتووەتە نێو خەزێنەی وشەی پاش-کۆلۆنیالیزمەوە و بۆ ئەو گرووپە مێژوونووسانەی کە بە ناوی لێکۆڵینەوەی ژێردەستەکان دایانمەزراندبوو هاتە ئاراوە (سەیری Beverley بکە).

٤. دەسەڵاتی کاتیی شۆڕش لە ئێران (١٩٨٠-١٩٧٩) یەکەم حکومەتی دوای شۆڕش لە ئێران بوو. ئەم حکومەتە لە ٤ی فێبریوێری ١٩٧٩ بە دەستووری ئایەتوڵڵا خومەینی دامەزرا و ئەمە لە کاتێکدا بوو کە شاپور بەختیار (دوایین سەرۆک وەزیرانی شا) ئیدیعای دەسەڵاتی هەبوو (Milani 1994, 143).

٥. کۆماری کوردستان لە ساڵی ١٩٤٦دا بە ڕێبەرایەتیی ڕێبەری نەتەوەییی کورد قازی محەممەد لە شاری مەهاباد دامەزرا.

٦. بەرگی ژمارە ٢٠ی سەرچاوەگەلێکی تایبەت بە کۆمەڵگای کورد و حیزبە سیاسییەکان کە لە لایەن بێهزاد خۆشحاڵییەوە کۆکراوەتەوە و لەم ماڵپەڕەدا لەبەردەستە: https://www.iran-archive.com/start/215

٧. گۆڤاری حەوتوویانەی تهران مصور کە لە تاران چاپ بووە، ڕاپۆرتێکی ڕێکوپێک لەسەر ڕووداوەکانی کوردستان ئاراستە دەکات. ئەم گۆڤارە زانیاریی پڕ لە وردەکاریی سەبارەت بە پەیوەندی و هەڵسوکەوتی کورد و حکوومەتی ناوەندی لەو سەردەمەدا دەخاتە بەرچاو. سەرچاوەکان بە شێوەیەکی ئەلێکترۆنیکی ئارشیڤ کراون و لە لایەن زانکۆی مانچێستێرەوە لەبەردەستدان:
https://luna.manchester.ac.uk/luna/servlet/view/search?q=+musavvar&search=SUBMIT&QuickSearchA=QuickSearchA&sort=title%2CmediafileName%2Cidentifier&pgs=50&res=1&cic=Manchester~18~18

8. McAdam,
9. Tarrow
10. Tilly

١١. نەتەوەخوازیی تاراوگە

١٢. مێژووی پێکهاتنی کۆمەڵە باسێکی بەمشتومڕە. بە پێی گێڕانەوە تاکەکەسییەکان؛ کۆمەڵە پێش لە شۆڕشی ١٩٧٩ گرووپێکی نافەرمی بوو کە تەنیا وەکوو تەشکیلاتێک بوو و لەلایەن کۆمەڵێک لە ڕووناکبیران و خوێندکارانی کورد لە زانکۆکانی تاران و تەورێز لە ساڵانی ١٩٦٨ دا پێکهاتبوو (Mofid, 2016, p. 30).

١٣. Municipality: مانای ئەم وشەیە لە زمانی گشتیی باوادا وەکوو سازمانی ”شەهرداری“ بەکاری دەبەن؛ بەڵام لێرەدا مەبەست بەڕێوەبەرایەتیی شارەکانە وەکوو سیستەمێکی سیاسیی نوێ کە چیدیکە هێز بە شێوەیەکی کانگایی نامێنێتەوە، بەڵکوو حەولێکە بۆ بڵاو کردنەوەی هێز لە بەشەکانی دیکەی جوگرافیای ئێران. (وەرگێڕ).

١٤. مەکتەبی قورئان کۆنترین سازمانی ئیدیولۆژیک/ئایینیی سوونیی مەزهەبە لە کوردستانی ئێران. لە دەیەی ١٩٦٠دا ئیسلامی سیاسی لە لایەن ئەحمەدی موفتیزادەوە پێشکەش کرا (Khosravi, et al, 2016, p. 59).

١٥. بە پێی وتەی موحسێنی؛ عەلی سەفدەری مەلایەکی شیعە بوو. ”لە لایان حکومەتەوە بۆ کۆنترۆڵی پادگانی سنە و هێزە سەربازییەکان نێردرابوو (p. 225 ,2018).

١٦. ڕەئووف کۆنەپۆشی (مامۆستا)، محەممەد دارسەید (کرێکار، چالاکی سیاسی و ئەندامی یەکێتیی کرێکارانی بێکاری مەریوان) و مەحموود باڵەکی (پێشمەرگەی یەکێتیی جووتیارانی مەریوان) نێوی ئەو سێ کەسەیە کە لە نارەزایەتییەکانی مەریوان لە ١٤ی جولای ١٩٧٩ لە مەریوان بە دەستی سپا کوژران و گیانیان لە دەست دا (Mostafa Sultani, 2006, pp. 363-364).

سەرچاوەکان

Abrahamian, E. (1993). Khomeinism: Essays on the Islamic Republic. California, CA: University of California.

Aliyar, T. (2019). “Kurdistan’s oral history of left; An Interview of Mohammad Khaki with Tahir Aliyar” [in Kurdish]. Retrieved from http://m-khaki.com/video3.html

Amanat, A. (2017). Iran: A modern history. Connecticut, CT: Yale University Press.

Amjadi, S. (2011). A Review of the historic protest exodus of the people of Mariwan on

com/F-Album/tarix.y.d.abdol.g.pdf
James, K. (2019). The Stagnation, fall and rise of Singapore's Political Opposition, 1996-2013. American Journal of Qualitative Research, 3(1), 37-56. https://doi.org/10.29333/ajqr/5810
Hassaniyan, A. (2019a). The Kurdish peasant movement (1952–1953): A missing element of the Iranian Kurdish struggle. Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies, 13(3), 387- 406.
Hassaniyan, A. (2019b). Cross-border Kurdish solidarity: An endangered aspect of Kurdishness. Kurdish Studies, 7(2), 135 – 160, DOI: https://doi.org/10.33182/ks.v7i2.484
Hisami, K. (1971). The martyrs of Iranian Kurdistan [in Kurdish]. Erbil, Iraq: Benkayi Peshewa.
IHRDC. (2011). Haunting memories: Executions of the Kurds by the Islamic Republic in Iran. Retrieved from http://www.iranhrdc.org/english/human-rights-documents/3507-1979-newspapers.html
Kaveh, S. (1996). Looking back in time: Recapture those memories of involvement with the KDPI [in Kurdish]. Stockholm, Sweden: Unspecified Publication.
Keddie, N. (2003). Modern Iran, roots and results of revolution. London, England: Yale University Press.
Khosravi, J., Aghapouri, H., & Hamehmorad, L. (2016). The Islamist Maktab-Quran in Iran and Its Challenges for Kurdish Nationalism. Journal of Ethnic and Cultural Studies, 3(1), 59-73.
Khoshhali, B. (2008a). Doctor Abdulrahman Ghassemlou and Kurdistan [in Persian]. Retrieved from https://www.iran-archive.com/sites/default/files/sanad/gunagun-ketab-Akhbar_Kurdestan_01.pdf
Khoshhali, B. (2008b). Kurdistan democratic party [of Iran] and the revolution [in Persian]. Retrieved from https://www.iran-archive.com/sites/default/files/sanad/gunagun-ketab-Akhbar_Kurdestan_02.pdf
Khoshhali, B. (2008c). Sheikh Ezzedin Hosseini and Kurdistan [in Persian]. Retrieved from https://www.iran-archive.com/sites/default/files/sanad/gunagun-ketab-Akhbar_Kurdestan_04.pdf
Khoshhali, B. (2008d). Allame Ahmad Moftizadeh and Kurdistan [in Persian]. Retrieved from its 33rd Anniversary [in Persian]. Retrieved from http://news.gooya.com/politics/archives/2011/07/125162.php
Ardelan, Y. (2015). "Interview with Yousef Ardelan on the events of the Bloody Newroz of Sanandaj" [in Kurdish]. Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=fVOLU08yUvM
Awad, E. M. (1984). Non-violent resistance: A strategy for the occupied territories. Journal of Palestine Studies, 13(4), 22-36.
BBC HardTalk (2015). "Interview with Sheikh Ezzedin Hosseini" [in Persian]. Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=_o1vu-3jhe5U
Beverley, J. (1999). Subalternity and representation: Arguments in cultural theory. Durham, England: Duke University Press.
Bhat, A. (2019). Islamic Philosophy of Education. Journal of Culture and Values in Education, 2(2), 73-76. Retrieved from https://cultureandvalues.org/index.php/JCV/article/view/20
Elling, R. (2013). Minorities in Iran: Nationalism and ethnicity after Khomeini. London, England: Palgrave MacMillan.
Entessar, N. (1984). The Kurds in post-revolutionary Iran and Iraq. Third World Quarterly, 6(4), 911-933.
Entessar, N. (2009). Kurdish politics in the Middle East. Maryland, MD: Lexington Books.
Entessar, N. (2014). Between a rock and a hard place: The Kurdish dilemma in Iran. In D. Romano & M. Gurses (Eds.), Conflict, democratization, and the Kurds in the Middle East Turkey, Iran, Iraq, and Syria (pp. 211-224). New York, NY: Palgrave Macmillan.
Entessar, N. (1992). Kurdish ethnonationalism. Colorado, CO: Lynne Rienner Publication.
Faltis, C. (2014). Toward a Race Radical Vision of Bilingual Education for Kurdish Users in Turkey: A Commentary. Journal of Ethnic and Cultural Studies, 1(1), 1-5.
Gelawej, A. (1983). Kurdistan's land relation, collapse of the tribal system [in Persian]. Tehran, Iran: Rozbeh Publication.
Ghamari-Tabrizi, B. (2016). Foucault in Iran: Islamic revolution after the enlightenment. Minnesota, MN: University of Minnesota Press.
Golperiyan, A. (2014). History of an era: A review of the political activity in Kurdistan [in Persian]. Retrieved from http://www.azadi-b.

(With a focus on Komala Organization). Journal of Ethnic and Cultural Studies, 3(1), 20-48.
Mohajer, N. (2014). The 18 August 1980 [in Persian]. Retrieved from https://www.radiozamaneh.com/92204
Mohséni, C. (2018). The instrumentalization of ethnic conflict by the state: The Azeri-Kurdish conflict in Iran. In G. Dorronsoro & O. Grojean (Eds.), Identity, conflict and politics in Turkey, Iran and Pakistan (pp. 217-232). London, England: Oxford University Press.
Moradbeigi, H. (2004). Living history: Kurdistan, the left and nationalism [in Persian]. Stockholm, Sweden: Nasim.
Mostafa Sultani, R. (2006). Kak Foad, leader, politician and a political thinker [in Persian]. Selimani, Iraq: Rojhelat Publication.
Mustafa Sultani, M., & Watandust, S. (2015). Kak Foad Mostafa Sultani; Who was he, what was his aim and how did he die? [in Persian]. Sulaimaniya, Iraq: Piramerd.
Nesrollabaegi, A. (2011). The bloody Newroz of Sanandaj [in Persian]. Retrieved from http://komalah.org/Farsi/index.php/didgah/4558.html
Nikraftar, K. (2017). Paweh's five days war [in Persian]. Retrieved from https://kiumarce.com/main/wp-content/uploads/2017/08/jangeh-paveh-v2-2-1.pdf
Phillips, L. D. (2019). The great betrayal: How America abandoned the Kurds and lost the Middle East. London, England: I.B. Tauris.
Randle, M. (1994). Civil resistance. California, CA: Fontana Press.
Roberts, A. (2009). Introduction. In A. Roberts & T. Garton (Eds.), Civil resistance and power politics: The experience of non-violent action from Gandhi to the present (pp. 1–24). Oxford, England: Oxford University Press.
Romano, D. (2006). The Kurdish nationalist movement: Opportunity, mobilization, and identity. Cambridge, England: Cambridge University Press.
Saheb, S. R. (2017). 19 August: The anniversary of the attack of the people of Kurdistan [in Kurdish]. Retrieved from http://www.komala.org/farsy/drejawtar.aspx?NusarID=4&Jmara=7
Seyedi, H. (2018). The bloody Newroz of Sanandaj [in Persian]. Retrieved from https://soundcloud.com/hemn-seyedi/5
hhbjqr4kpqc
https://www.iran-archive.com/sites/default/files/sanad/gunagun-ketab-Akhbar_Kurdestan_05.pdf
Khoshhali, B. (2008e). The provisional government and Kurdistan [in Persian]. Retrieved from https://www.iran-archive.com/sites/default/files/sanad/gunagun-ketab-Akhbar_Kurdestan_08.pdf
Khoshhali, B. (2008f). Qarne and the revolution [in Persian]. Retrieved from https://www.iran-archive.com/sites/default/files/sanad/gunagun-ketab-Akhbar_Kurdestan_09.pdf
Khoshhali, B. (2008g). The Kurds of Centre [Tehran] and the revolution [in Persian]. Retrieved from https://www.iran-archive.com/sites/default/files/sanad/gunagun-ketab-Akhbar_Kurdestan_17.pdf
Khoshhali, B. (2008h). Collection of essays [in Persian]. Retrieved from https://www.iran-archive.com/sites/default/files/sanad/gunagun-ketab-Akhbar_Kurdestan_20.pdf
Khoshpeyam, A. (2019). "Kurdistan's oral history of left, An interview of Mohammad Khaki with Abudallah Khoshpeyam" [in Kurdish]. Retrieved from http://m-khaki.com/video3.html
Khosravi, J., Aghapouri, H., & Hamehmorad, L. (2016). The Islamist Maktab-Quran in Iran and its challenges for Kurdish nationalism. Journal of Ethnic and Cultural Studies, 3(1), 59-73.
Kolaqochi, F. (2015). The history of the city and neighbourhood councils in Sanandaj [in Persian]. Retrieved from http://azadi-b.com/F-Album/Fati_Kolaqochi.html
Kreyenbroek, P. & Sperl, S. (Eds.). (2010). The Kurds: A contemporary overview. London, England: Routledge.
Mahbobi, S. (2017). Me and the butcher of Kurdistan and his daughter Fatema Sadeqhi Kalkhali [in Persian]. Retrieved from https://rowzane.com/content/shiva/article=97950
McAdam, D., McCarthy, J., & Zald, M. (1996). Comparative perspectives on social movements: Political opportunities, mobilizing structures, and cultural framings. Cambridge, England: Cambridge University Press.
Milani, M. M. (1994). The making of Iran's Islamic revolution, From monarchy to Islamic republic. New York, NY: Westview Press.
Mofidi, S. (2016). The left movement and national question: From romanticism to realism

شوناسی نەتەوەیی و نەتەوەکان
لەسەردەمی ئینتیێرنێت و ڕاگەیەنە کۆمەڵایەتییەکاندا*

و: ئیبراهیم ساڵح ڕاد

پێشکەوتنی تێکنۆلۆژیی پەیوەندی و ڕاگەیاندن، کارتێکەرییەکی بەرچاوی لەسەر پێکهاتەی تیئوری و پراکتیکیی دیاردە کۆمەڵایەتی، سیاسی، ئابووری و فەرهەنگییەکان داناوە. ئێمە لەسەردەمێکدا دەژین کە زانیاری، بە خێراییەکی زۆر و لە قەبارەی گەورەگەورەدا دەتوانرێ بنێردرێ، وەرگیرێ و کاریگەریی هەبێ. لەسەردەمی پەیدابوونی تێکنۆلۆژیی چاپەوە، هەرگیز وەک ئێستا مێژوو، ئاوا ئاسان، بە بەڵگەوە و لە ئاستێکی ئاوا بەریندا، لەبەردەستدا نەبووە (Arthur 2011:175) میدیای ئەلەکترۆنی و ئینتێرنێت نیشانیان داوە کە لە پێکهێنانی ئەو ئاڵوگۆڕە خێرایە، کە لەو بوارەدا هاتۆتەپێش، بە دوو ئامرازی کاریگەر لە قەڵەم دەدرێن. ئینتێرنێت، وەک ئامرازێکی خزمەتگوزار، توانیویەتی هەموو لایەنەکانی ژیانی ئینسان بخاتە ژێر شوێنەوار و کاریگەریی خۆی و تواناکانی ئێمەی بۆ پەیوەندیگرتن لە ئاستی ناوچەیی، نەتەوەیی و جیهانیدا بە شێوەیەکی بنەڕەتی بەرین کردووەتەوە. هەروەها بە قازانجی"دروستکرن و پاراستنی شوناسی نەتەوەیی" گۆڕانی بەسەر ژینگەی میدیاییدا هێناوە (Saunders 2011: 58).

هەروەک کاستێلز (22001:) بە کورتی دەڵێ: "ئینتێرنێت بریتییە لە ئامرازێک بۆ پەیوەندیگرتن کە بۆ یەکەمجارە ئێمکان و دەرفەتی ئەوەی پێکهێناوە تا خەڵکێکی زۆر دەگەڵ خەڵکێکی زۆری دیکە، لە هەرکاتێکدا کە بیانهەوێ، بتوانن لە ئاستی دونیادا پەیوەندی بگرن. " تێکنۆلۆژیی ڕاگەیاندن و پەیوەندیگرتن، بۆ بزووتنەوە ئیتنیکی و ناسیۆنالیستییەکان، ڕۆڵی کاتالیزاتۆر دەبینێ: "پەرەپێدان و بڵاوکردنەوەی کۆمیونیکاسیۆن و پەیوەندیگرتن بە شێوەیەکی کاریگەر، شوێنەواری ئاشکرایان لەسەر چوونەسەری ئاستی ئاگاهیی ئەوان هەبووە. " (Connor 1994: 39). هەروەها، ئانتۆنی سمیس (171995 :) دەڵێ، میدیای ئەلەکترۆنیک توانیویەتی پەیوەندییە نەتەوەیییەکانی نێو گرووپە ئیتنیکییەکان چالاک وبەهێزبکا و هانیان بدا تا لەنێو خۆیاندا پەیوەندیی تازەتر دروست بکەن، سەرلەنوێ دابهێنن یا پێناسە بکەن. ئەو دەڵێ میدیا توانای ئەوەی هەیە کە وەفا و هاوپەیوەندیی نێوان ناسنامە و شوناسی نەتەوەیی و ئیتنیکییەکان لە ئاستی نێونەتەوەییدا بەهێزبکاتەوە، و ئەو کەلێن و قوژبنانە پڕ بکاتەوە کە کەوتوونەتە نێوان ئەوان و ئەو کەسانەی کە بە شێوەی سیمبۆلیک، بە خوشک و برای خۆیانیان دادەنێن. سمیس پێی لەسەر ئەوە دادەگرێ کە ئەو پراکتیکە، واتە پراکتیکی میدیاکان، بووەتە هاندەرێکی خەللاق و کارساز بۆ دەستە و تاقمە سیاسی و کۆمەڵایەتییە بچووکەکان و کۆمەڵگا ئیتنیکی و زمانییەکان، تا ڕایەڵکە و پەیوەندییە کۆمەڵایەتی و کولتوورییە بەهێزەکانی خۆیان دروست کەن و بیانپارێزن. ئەوەش لەگەڵ نفوزی ئەو کولتوور و فەرهەنگە لە دژایەتی و ئۆپۆزسیۆندایە کە لە ئاستی دەوڵەت- نەتەوە و لە ئاستی ناوچەیی و گلۆباڵدا دەستی باڵای هەیە.

هەروەها، سەرهەڵدان و پەیدابونی میدیای تایبەت بە دیاسپۆرای گرووپە ئیتنیکی- نەتەوەییەکان کە بەرنامەکانیان بەرەوناوچە و مەبەستێکی دیاریکراو ئاراستە دەکەن، لەو دوو دەیەیەی دواییدا، بووەتە بەشێک لە ڕایەڵکەی میدیای جیهانی. هەر لەو سەردەمەوە کە چاپەمەنی داهاتووە، نەتەوە بێ دەوڵەتەکان، لە هەوڵی ئەوەدا بوون کە ڕۆژنامە، ڕادیۆ و تەلەفزیۆنی تایبەت، بۆ پەیوەندیگرتن بە ئەندامانی کۆمەڵگاکانیان و باسکردنی ئەو مەسەلانە کە پەیوەندییان بە ناسنامە و هەویەتی خۆیانەوە هەیە، دامەزرێنن. لە نێوەراستەکانی دەیەی ١٩٩٠ی زایینیەوە، ئەو پێشکەوتنە تێکنۆلۆژییانەی کە لە بواری ئینترنیت و ڕایەڵکەکانی دیکەی سەرهێڵدا ڕوویانداوە، هێز و توانایان داوەتە گرووپە دیاسپۆرا و پەراوێزخراوەکان، تا بتوانن مەیدانی چالاکی و

تێکۆشانی خۆیان بۆ سەرانسەری دونیا پەرە پێ بدەن (Karim 2003). بەمجۆرە ئەو پێشکەوتنە تێکنۆلۆژییە بە شێوەیەکی ئاشکرا یارمەتیی بە دروست بوونی کۆمەڵگایەکی وێنایی و مەجازی، لە "سەرهێڵ"[۱] و لە "فەزا"[۲]دا کردووە کە لە ئاستێکی فەرا میللیدا، هەموو دونیای مەجازی و دیجیتاڵ دەگرێتەوە و دەرفەتی ئەوەی بۆ خەڵک پێکهێناوە کە لەفەزایەکی کۆمەڵایەتیی سایبێریدا، بێ وەبەرچاوگرتنی سنوورەکان، یەکتر ببینن و ڕووبەڕوو دەگەڵ یەکتر قسەبکەن.

هەر بەو شێوەیە، پێشکەوتنی تێکنۆلۆژی لە بواری تەلەفۆنی مۆبایل و پەیوەندییە دیجیتاڵییەکاندا، ئیمکان و دەرفەتیان بۆ گەشەی داخوازییەکانی کەمایەتییە نەتەوەیییەکان پێکهێناوە. ئەمە بووەتە هۆی سەرلەنوێ دارشتنەوەی کۆنسێپت و زاراوەکانی وەک نەتەوە، نیشتیمان، کۆمەڵگا، خۆ و هتد لە لایەن ئەوانەوە. ئینتێرنێت، بۆ کەمایەتییە نەتەوەیییەکان و ئەو دەستە و گرووپە جۆراوجۆرانەی کە لە دیاسپۆرادا و بەشێوەی پرش و بڵاو لەیەکتردەژین، زۆر هەل و دەرفەتی ڕەخساندووە. ئەوە بەو مانایەیە کە پێشکەوتنی تێکنۆلۆژیی ڕاگەیاندن و پەیوەندیگرتن، ئەو ڕێگایانەی بەرین کردووەتەوە کە زانیارییە ئێتنیکی، کولتووری و ئینسانییەکان، بەهۆی ئەوانەوە دەپارێزرین و دابەش دەکرێن.

ئەو کۆمەڵگا دیاسپۆرایانەی کە خاوەنی دەوڵەت-نەتەوەی تایبەت بەخۆیان نین، دەتوانن قازانجێکی زۆر و بەرچاو لەو هەل و دەرفەتانە وەرگرن کە ئینتێرنێت دەتوانێ بیانخاتە بەردەستیان. واتە چالاکی و تێکۆشانی ڕۆژانەی بەکارهێنەرانی ئینتێرنێت و سۆسیالمێدیا و چۆنیەتیی تەعبیری ئەوان لە ناسنامە ئێتنیکی و نەتەوەیییەکان، دەتوانێ بەشداریی کاریگەری لەسەر گەشەی "ناسیۆنالیسمی ڕۆژانە"[۳] لەنێو کۆمەڵگا و نەتەوە بێ دەوڵەتەکان و هەروەها ئەو گرووپانە هەبێ کە لە دیاسپۆرادا بەسەردەبەن.

(Billig 1995).

لەوەش زیاتر ئینتێرنێت بە فەزایەکی "سەربەخۆ" و "دێموکراتیک" دادەنرێ کە خەڵک دەستیان وێڕادەگاو دەتوانن لەوێدا، بێ لەبەرچاوگرتنی کەندوکۆسپە جۆراوجۆرە چینایەتی، جنسیەتی، مەزهەبی، نەتەوەیی و ئێتنیکییەکان کە لە دونیای واقعیدا هەن، بەشداری بکەن. ئەو دونیایە کە "لە هەموو جێگایەک هەیە و لە هیچ جێگایەکیش نیە" (Barlow 1996). لەو فەزا دێموکراتیک و سەربەخۆیەدا، گرووپە پەراوێزخراوەکان دەرفەتی ئەوەیان بۆخۆیان دۆزیوەتەوە کە چیرۆک و بەسەرهاتی خۆیان بگێرنەوە و لە ڕێگایەکی کەمتر سنووردارکراوەوە، شوێن لەسەر وەزعی سیاسی دانێن. ئەمە توانای داوەتە ئەو گرووپانە کە لە دونیای مەجازیدا ببنە خاوەن دەنگی خۆیان و بە شێوەیەکی ئازادانە لەگەڵ حەشیمەتی نێو ئەو دونیا گلۆباڵە سایبێرییەدا، دیالۆگ وگفتوگۆبکەن.

کاستێلز وێڕای ئاماژە بە زاراوەی "کۆمەڵگای ڕایەڵکەیی"[۴] باس لەوە دەکات کە چۆن خەڵک لە "کۆمەڵگا مەجازی"یەکاندا واتە(مانا) بەرهەم دێنن. (۱۹۹۷, ۲۰۱۰). ئەو نیشانی دەدا کە چۆن سترەکتورە کۆمەڵاتییەکان و ئەو بزووتنەوانەی لەوێدا نوێنەرایەتیی دەکەن، لە دەوری ئەو داتا و زانیاریانە پێک دێن کە لە چاچێوەی ڕایەڵکەکەدا دێنەکایەوە. بەوجۆرە لەو ڕێگایەوە کۆمەڵگای مەجازی بۆخۆی دەبێتە ڕووبارێکی گەورە بۆ وەدەستهێنانی دەستەڵات و سەرچاوەکانی دیکە.

لەسەرتاسەری دونیای مەجازیدا، سنوورە واقعییەکان یا کەم بوونەتەوە یا هەر لەنێو چوون. واتە ئەو کۆمەڵگایانەی کە لەباری فیزیکییەوە لێک هەڵبراون، دەتوانن لە ڕێگای ئینتێرنێت و سۆسیال مێدیاوە، پەیوەندی دەگەڵ یەکتر پێک بهێنن و سەبارەت بە کۆمەڵگاکانی خۆیان بیروڕا بگۆڕنەوە و هەواڵ و ڕاپۆرت بڵاوبکەنەوە. لە ئاکامدا، دەکرێ ژمارەیەکی یەکجار زۆری

خەڵک بە ئاسانی "هەڵخرێنرێن" واتە لە ماوەی یەک "کلیـک"دا مۆبیلیزە بکرێن و هان بدرێن (Couldry 2012: 1-3).

تایبەتمەندییە بنەڕەتییەکانی چاپەمەنی و ڕاگەیەنەکانی دیکە و هەروەها ئەو کاریگەری و شوێنەوارەی لەسەرناسنامەی نەتەوەیی هەیانە، دەتوانرێ لە پەیوەندی دەگەڵ مێدیای سەردەمی تازەش، بۆ نموونە سۆسیال مێدیاشدا، دەکاربکرێ. سەرەڕای ئەوەش، لە سەردەمی بەجیهانی بووندا، ئینتێرنێت و سۆسیال مێدیا، بە بەراوەرد لەگەڵ مێدیای چاپیی دوو تا سێ سەدە لەمەوبەر، لە سەردەمی گەشەی ناسیۆنالیزم لە ئوورووپادا، یا لە کۆتاییەکانی قەرنی نۆزدە و سەرەتاکانی قەرنی بیستەم، لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستدا، دەتوانن دەرفەتی بەرینتر، لەسەر ئاستێکی زۆر گەورەتردا، بۆ پێوەندی و ڕاگەیاندن پێک بێنن. بێ ئەملاوئەولا دەتوانین بڵێین کە خێرایی گواستنەوەی زانیاری لەسەردەمی ئینتێرنێتدا، لە چاو، سەردەمی ڕاگەیەنەرە چاپییەکاندا، زۆر زیاترە. لە ڕێگای دەکارکردنی تایبەتمەندییە جۆراوجۆرەکانی ئینتێرنێتەوە، بەتایبەت لە ڕێگای سۆسیال مێدیاوە، نەتەوە بێ دەوڵەتەکان و ئەو گرووپە جۆراوجۆرانەی لە ئاوارەیی، تاراوگە و دیاسپۆرا دەژین، توانیویانە، بە شێوەیەکی جیاواز لە مێدیاکانی سەردەمی پێشتر، کۆنسێپت و زاراوەی نەتەوە، سەرلەنوێ دابڕێژنەوە و جارێکی تر پێناسەی بکەنەوە. ئەو نەتەوە و کۆمەڵگا واقعییانە، لەلایەن خەڵکانێکەوە دروست کراون و یا پێکدێن کە بۆ پەیوەندی پێکهێنان بەدوای کەسانێکدا دەگەڕێن کە تایبەتمەندیی ئێتنیکی، کولتووری، سیاسی یا ئیدئۆلۆژیکیی هاوبەشیان دەگەڵ ئەوان هەیە.

شوناس و ناسیۆنالیزمی کوردی لە سەردەمی سۆسیال مێدیادا

ڕاگەیاندنەکان ڕۆڵێکی گرنگیان لە کۆکردنەوە و مۆبیلیزە کردنی کوردەکان، بە تایبەت لە دیاسپۆرادا گێڕاوە. دەتوانین بڵێین کە پەیامی بردنەپێشی پرسی نەتەوەیی کورد هەرگیز ئاوا سەرکەوتوو نەدەبوو، ئەگەر ئەو جۆرە مێدیا و ئامرازانەی پەیوەندیگرتن و کۆمیونیکاسیۆن، لەبەردەستی ئەواندا نەبوایەن. بە واتایەکی دیکە، دیاسپۆرای کورد، کەڵکی لە ئازادیی بەیان لەو وڵاتانەی کە ئێستا لێیاندا نیشتەجێیە وەرگرتووە و لەوەش زیاتر وڵاتە لیبراڵ و دامەزراوە دێموکراتیکەکانی ئەوانی خستووەتە ژێر پاڵەپەستۆ، تا ئاستی زانیاری وپشتیوانیی خۆیان سەبارەت بە پرسی نەتەوەیی کورد بەرنەسەرێ.

بە سەرهەڵدانی ئینتێرنێت، لە ماوەی ساڵەکانی ١٩٩٠ و سەرەتاکانی سەدەی بیست و یەکدا، ئەو ماڵپەڕ و بلۆگە کوردییانەی کە لەلایەن کوردەکانی دیاسپۆراوە بەڕێوە دەبران، دەورێکی بنەڕەتییان لە ڕاکێشانی سەرنجی کۆمەڵگای نێونەتەوەیی بۆلای مێژوو، کێشە و داخوازە نەتەوەییەکانی کورددا، گێڕا. جیا لەوە ئەوان توانیان ژمارەیەکی زۆر لەخەڵک بۆ نێو ڕیزەکانی بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد ڕاکێشن. دەتوانین بڵێین کە مێدیا ئەلەکترۆنیکییە کوردییەکان، بە پێکهێنانی دەرفەت و پانتایەکی گشتی و بێ سنوور، بۆ خۆبەیانکردن و خۆنیشاندانی شوناسی کوردی، ئاڵوگۆریان بەسەر دیسکۆرسی ڕۆژانەدا هێنا. "وەک ئەوەی کە ئەوان لە هەموو جۆرە کۆمەڵگاکاندا سەرچاوەی ئەزموونکردن و تاقیکردنەوەی خۆسازکردن و خۆدروستکردن بن، یا ئەوە کە ببنە سەرچاوەی ئیلهام بۆ بیرلەخۆ کردنەوە، وەک پرۆژەیەکی کۆمەڵایەتیی ڕۆژانە. "

بۆ کورد، ئینتێرنێت تەنیا بریتی نییە لە ڕایەڵکەیەکی پێکەوە گرێدراو لە کۆمەڵێک سایت و ماڵپەڕ کە بە ئاسانی دەستمان پێیان ڕادەگا. بەڵکوو بە لەبەرچاوگرتنی "ڕوخساری دەرەکیی نۆرمە مەوجوودەکانی

نێو کۆمەڵ ونرخ و بایەخە کۆمەڵایەتییەکان"، بریتییە لە یەکەیەکی سیاسی یا بەواتایەکی دیکە "لەشێکی سیاسی" و "سەرزەمینێکی" نەناسراو(Mutlu: 2010). لەو دوو دەیە و نیوەی دواییدا، ئەگەر میدیاکانی وەک ڕادیۆ و تەلەفزیۆنە کوردییەکان، زەمینەیان بۆ دەربڕینی هەڵوێستە سیاسی و ئیدئۆلۆژیکییەکان پێکهێناوە، ئینتێرنێت بووەتە ئامرازێکی حاشاهەڵنەگر بۆ بەشداریکردن لە "ژیانی ڕۆژانەی دیاسپۆرای کورد"دا (Aghapouri 2018). ئەو چوارچێوە کۆمەڵایەتییە مەجازییانە، بوونەتە مایەی خوڵقاندنی گفتوگۆیەکی تازە لە نێوان دیاسپۆرای کورد و هاونیشتمانەکانیان لەسەر خاکی نیشتیماندا و توانای ئەوەیان پێ بەخشیون کە "ژیانی خۆیان سەرلەنوێ پێناسە بکەنەوە و دەوڵەتە دەستەڵاتدارەکانیش دەگەڵ گیروگرفت و تەنگوچەڵەمە بەرەوروو بکەن" (Romano 2002:128). ئەو بۆچوونە پشت بەو ڕاستییە دەبەستێ کە خەڵک دەتوانن، بێ لەبەرچاوگرتنی سنوورە قانونی و حکوومەتییەکان، لەمەڕ ناسنامە و هەست و ئیحساساتی هاوبەشی نێوانیان، دەگەڵ یەکتر پەیوەندی بگرن و پێکەوە باس و گفتوگۆ بکەن. دیاسپۆرای کورد، چ لە نێو کوردەکانی دەرەوەی وڵات و چ لە نێو کوردەکانی نێوخۆی کوردستاندا، لە پەیوەندی لەگەڵ پەرەپێدان و بەرهەمهێنانی ئینتێرنێتدا، بەشدارییەکی بەرچاوی هەبووە (Aghapouri 2018) . لانی کەم لە ماوەی دە ساڵی دوای ئەوەشدا، ئەوە هێشتا هەر دیاسپۆرای کوردە کە لەو بارەیەوە کاریگەر و شوێندانەرە. ئەوە کە لەدەیەی سەرەتای پەیدابوونی ئینتێرنێتدا، دیاسپۆرای کورد، توانی دەستێکی باڵا لە پەرەپێدان و بەرهەمهێنانی ئینتێرنێتیدا پەیدا بکا، تا ڕادەیەکی زۆر بۆ ئەو هۆکارە سیاسی، تێکنیکی و ماددییانە دەگەڕێتەوە کە لە ئاکامی ژیان لە وڵاتە جۆراوجۆرەکانی دونیادا، بۆی ڕەخسابوو. دیارە دواتر، لە نێوخۆی کوردستاندا، (تەنیا لە کوردستانی عێراق) لە سەرەتاکانی سەدەی بیست و یەکدا، حکومەتی هەرێمی کوردستان، ڕۆڵی سەرەکیی لە دامەزراندن و پەرەپێدانی ئینترنێتدا گێرا. بۆ نموونە لە بنیاتنانی ژێرخانی دامەزراوە بنەڕەتییەکانی پەیوەندی و ڕاگەیاندندا، کە بۆ دامەزران و پەرەپێدانی ئینتێرنێت پێویستن، دەوری سەرکیی گێڕاوە. بە دوای دامەزاندنی خزمەتگوزاریی بەرهەمهێنانی ئینتێرنێت (ISP) لە لایەن حکومەتی هەرێمی کوردستانەوە، لە سەرەتای ساڵەکانی ۲۰۰۰دا، کە یارمەتیی کرد بە هاتنەکایەی کۆدێکی یەکگرتووی نوسینی کوردی، ژمارەی ماڵپەڕ و بلۆگەکان بە چەشنێکی بەرچاو ڕووی لە زیاد بوون کرد. لەوەش زیاتر، پەرە ئەستاندنی بەرچاوی ژمارەی ئەو سایت و ماڵپەڕانە کە حیزب و ڕێکخراوە سیاسییە کوردییەکان بەڕێوەیان دەبردن و چوونەسەری حەجمی کار و تێکۆشانی ئەوان لەسەر ئینتێرنێت، ئەوەی دەرخست کە دیاسپۆرای کورد لە "گواستنەوەی بەشێکی گرنگی پرۆژەی نەتەوەسازی و ڕیتۆریکی سیاسی و کارو چالاکی بۆسەر قەڵەمڕەوی ئینتێرنێت"دا، نەخشێکی بنەڕەتیی هەبوو(Sheyholislami 2011: 93).

ئێریکسن(Eriksen 2017) باسی گرنگیی ئینتێرنێت بۆ گرووپە بێ دەوڵەتەکان دەکات و لە باسەکەیدا کەمێک ئاماژە بە کوردەکانیش دەکا کە چۆن لە ئینتێرنێت کەڵک وەردەگرن. ئەو دەڵێ نەتەوەکان لەسەر تۆڕی مێدیایی و فەزای سایبێریی ئینتێرنێتدا گوڵ دەکەن. ئەوە ژوورەکانی چات و گفتوگۆ، سایتەکانی گەیاندن و بڵاوکردنەوەی زانیاری، ماڵپەڕەکان، بلۆگەکان، ڕۆژنامەکان، گۆڤارەکان و شتی تری لەو بابەتە دەگرێتەوە. ئەو لەو بڕوایەدایە کە فەزای سایبێریی ئینتێرنێت، بۆ دەرخستنی شوناس و نەتەوەسازی بۆ ئەو نەتەوانەی کە ناوچە و نیشتمانی خۆیانیان لەدەست داوە (بۆ نموونە ئەفریقاییە پەرتەوازەکان) یا

ئـەو نەتەوانەی کە بەهۆکاری سیاســی ئاوارە بوون، (وەک تامیلەکانی ســریلانکا و خەڵکی کوردستان) یا ئەو نەتەوانەی کە لە ڕادەیەکی بەریندا کۆچیان کردووە بۆ شـوێنەکانی دیکە (وەک هیندســتان یــا خەڵکــی دوورگەکانی کارائیــب)، بــە ژینگەیەکی لەبار لــە قەڵەم دەدرێ. هــەر لەو پەیوەندییــەدا، ناوبراو باس لە چوار چەشــنە ناسـیۆنالیزمی ئینتێرنێتی دەکا. ناســیۆنالیزمێک کە لەلایەن دەوڵەتەوە پشــتیوانیی لێ دەکرێ (شیلی)، ناسیۆنالیزمی بەدیــل و ئەڵترناتیــو (ئەفریقاییــەکان)، ناســیۆنالیزمی پێــش وەدەســـــــتهێنانی ســەربەخۆیی[۵] (کوردســتان) و ســەرەنجام ناســیۆنالیزمی فرەکولتــووری (مەغریبــی-هۆڵەندی). بەو جۆرە ئێریکســن، ئینتێرنێتی کوردی لە ژێر کاتەگۆریی ناسیۆنالیزمی پێش وەدەستهێنانی ســەربەخۆییدا، پێناسە دەکا و لەو ڕێگایەوە کوردەکان بە گرووپێکی ئێتنیکی ئەوتــۆ بە حیســاب دێنێ کــە لەحاڵی بردنە پێشی پرۆســەی نەتەوەســازیدان. ئەو دەڵێ "شوناســی نەتەوایەتیی کوردی لــە قۆناخی شــکڵگرتن و سازبوون دایە". هەر لەو کاتەشدا تیشــک دەخاتە ســەر ئەو "کەلێنە بەرچاوە" و ئــەو دابەش دابەش بوونــە زۆرەی کە لەنێو کوردەکاندا هەیە.

هەموو ئــەو لێکۆڵینەوانەی کە باســیان کرا ئەوەمان بــۆ دەردەخەن کــە ئینتێرنێت توانیویەتی بــۆ نەتەوەی بــێ دەوڵەتی کورد ببێتــە پلاتفۆرمێک و فەزایەکــی فەراملیلیی گــەورە بۆ بڵاوکردنەوەی ڕوانگە و هەســت و ئیحساساتی کوردەکان ســەبارەت بە مێژوو و ناسنامەی هاوبەشی خۆیان. بووەتە مەکۆیەک بــۆ هێنانەگــۆڕی دیسکۆرســی سیاســی، بەمەبەســتی بردنەپێشی ئامانجە سیاسییەکان و بــۆ بەهێزکردنی ناســنامەی نەتەوایەتی و دارشــتنەوە و هێنانەوەبەرباسی ئەو هەویەتە. ئەوەش ســەرەنجام بووەتە هۆی پەیدابوون و هاتنەکایــەی "کۆمەڵگای مەجازی"ی کوردی (Eriksen 2007). هەر بەوچەشنەش، ئینتێرنێت توانای کۆمەڵگا کوردییەکانی لە ئاستی لۆکاڵ و لە نێوخۆی کوردســتاندا بۆ پەیوەندی کردن بەریــن کردووەتــەوە و دەرفەتی ئــەوەی بۆ ڕەخساندوون تا بتوانن لە گەڵ شوێن و مەودا جوگرافییە دووردەستەکان لە پەیوەندیدا بن. خەبات و تێکۆشانی ئێستای کوردەکان لە سەر ئینتێرنێت و لە فەزای دیجیتاڵدا، مژدەی ئەوە دەدا کە پێشــکەوتنێکی تــازە لە بزووتنەوەی نەتەوایەتیــی کــورددا خەریکــە پێکدێ، کە دەتوانیــن وەک دروســتبوونی کوردســتانی مەجازی یا "سایبێرکوردســتان" ناوی بەرین. (Keles 2016).

سۆسیال میدیا وەک پلاتفۆرمێکی جیاواز بۆ پلورالیزم و فرەچەشنی

سۆســیال میدیا و ئەو مەکــۆ و پلاتفۆرمانەی کە ڕایەڵکــە کۆمەڵایەتییــەکان کەڵکیان لێ وەردەگرن، بە تازەترین پێشکەوتن و پەرەسەندن لە بواری پەیوەندی و کۆمیونیکاســیۆنی سەر تــۆڕی ئینتێرنێتدا بەحیســاب دێــن. فەزای ســایبێریی سۆسیال میدیا بووەتە مەیدانی خۆ نیشاندانی گەلێک پرسی تایبەت بە شوناس و هەویەتە ناتەباکان. لــە پەیوەندی دەگەڵ ئەو گرووپانەی کە لە دیاسپۆرادا بەسەردەبەن، ئەو فەزا ســایبێرییەی کە سۆســیال میدیا پێکی دێنێ، بۆ نموونە لەســەردەمی بەجیهانیبووندا، بووەتــە هۆی ئەوەی کە ئەو دەســتە و تاقمە جۆراوجۆرانە، دەســتیان بــە گەلێک مێدیای ســەر ئینتێرنێت ڕابگا و دەرفەتی ئەوەشــیان بۆ دروســت بێ تا بەمەبەســتی دامەزراندنی پەیوەنــدی دەگەڵ گرووپ و کەســانی دیکە، پەیامی خۆیان بنێرن.

ئەم شێوە پەیوەندیگرتن و ڕاگەیاندنە کە لە ڕێگای مەجازییــەوە ئەنجام دەدرێ، ئاکام و شــوێنەواری بەرچــاوی بۆســەر چۆنیەتیی بەرهەمهێنانــەوە و دارشــتنەوەی شوناســی نەتەوایەتیی کــوردی لە داهاتــوودا، بەدواوە

دەبێ. دیارە جارێ هەموو ئەو ئاکامانە بە روونی نابینرێن، بەڵام هەر لە ئێستاوە بەشێک لەوان خۆیان نیشان دەدەن. وەک پێکهاتنی ئاڵوگۆڕ لە پەیوەندی، لە مۆدێلی یەکێکەوە بۆ زۆران[۶]، بەرەو مۆدێلی پەیوەندیگرتنی زۆران لەگەڵ زۆران[۷]، هەروەها ئاڵوگۆڕ بەرەو پلۆرالیزم، دێموکراتیزاسیۆن و گلۆبالیزم لە ناسنامەی نەتەوەیی کورد لە دیاسپۆرادا.

چاوەدێرییەکان ئەوە نیشان دەدەن کە بزووتنەوەی نەتەوەیی-سیاسیی کورد خەریکە باس و بابەتەکانی پێوەندیدار بە شوناسی نەتەوەیی و سیاسی، دەگوازێتەوە بۆ سەرهێڵ و نێو پلاتفۆرم و کاناڵە جۆراوجۆرەکانی سۆشیال مێدیا. ئەو هەموو لاپەڕە و مەکۆ جۆراوجۆرانەی کە لە فەیسبووک، تویتەر، یوتیوب، ئینساگرام وهتد. . . دا کراونەتەوە ئەوە نیشان دەدەن کە گۆڕانێکی بەرچاو بۆ بەشداریکردن و شوێندانان لەسەر نێوەرۆکی پلاتفۆرم و رایەڵکە کۆمەڵایەتییەکانی دیکەی سەرهێڵ بەرێوەیە. بە کردنەوەی لاپەڕەیەک لەسەر فەیسبووک کوردەکانی دیاسپۆرا، بە ئاسانی پەیوەندی دەگەڵ هاونیشتمانانیان لە نێوخۆی کوردستان و هەروەها کوردەکانی دیکەی نیشتەجێی وڵاتە جۆراوجۆرەکانی دەرەوە، دادەمەزرێنن. بە دابەشکردن و دابەزاندنی فایلە دەنگی و ڤیدیۆییەکان، دەتوانن پەیامی مەجازیی جۆراوجۆر وەرگرن یا بۆ کەسانی دیکەی بنێرن. لە رێگای بەرهەمهێنانی پەیامی جۆراوجۆرەوە، هەروەک چاوەدێرییەکان دەری دەخەن، دەتوانن بەشێک لە داستان و مێژووی نەبیستراوی خۆیان بگەیەننە ئەو مێدیا نوێیانە کە ناکەونە چوارچێوەی رادیۆ و تەلەفزیۆن و چاپەمەنییەکان. لەوەش زیاتر ئەوان توانیویانە ئاڵوگۆڕ بەسەر چەند بەشێک لە کار و چالاکییە سیاسی، فەرهەنگی و کۆمەڵایەتییە سوننەتییەکانی خۆیاندا بێنن.

نیشانەکان ئەوە دەردەخەن کە کە پەیدابوونی سۆسیال میدیا و ئینتێرنێت، دەرفەتی ئەوەی بۆ بزووتنەوەی سیاسی-نەتەوەییی کورد رەخساندوە کە لە بەرهەمهێنان و دارشتن و بڵاوکردنەوەی بابەت و نێوەرۆکی پەیامەکانیدا، بە لەبەرچاوگرتنی ئەو سنوور و کەندوکۆسپانەی کە لەسەر بڵاوکردنەوە لە مێدیاکانی دیکەدا هەن، دەستی تا رادەیەکی زۆر ئاوەڵاتر بێت. بەو جۆرە دەردەکەوێ کە ئەگەر هەوڵێک بۆ دروستکردنی ناسنامەی نەتەوایەتی لەگۆڕێدا بێ، ئەوە ئەو چالاکی و تێکۆشانەیە، کە لە بەستێنی خوارەوەی کۆمەڵگاوە لەلایەن ئەندامانی سادەی چالاک لە سۆسیال مێدیادا ئەنجام دەدرێ.

بە پێچەوانەی ئەو پسپۆڕی و ئێلیت تەوەرییەی کە لە مێدیای چاپی و راگەیەنە کوردییەکانی دیکەدا هەیە، سۆسیال مێدیای کوردی، لە لایەن کەسانێکی ئاساییەوە بەرێوە دەچێ کە رەنگە هیچ پسپۆڕییەکیان لە کاری مێدیایی و هیچ زانست و زانیارییەکیان، وەک رۆژنامەنووس، چاوەدێر و کۆمێنتاتۆر یا کەسێکی ئەکادیمیک، لەسەر کێشەی کورد نەبێ. ئەو چەشنە شکڵ پێ دان و باسکردنەی ناسنامەی نەتەوایەتی، بووەتە هۆی ئەوەی کە پرسی نەتەوایەتیی کورد گشتگیرتر بێ و بتوانێ خەڵکێکی هەرچی زۆرتر لە دەوری خۆی کۆکاتەوە و لە ئاکامدا پتر برواتە پێش.

بە پێچەوانەی مێدیا باوەکان، سۆسیال مێدیا خۆی لەخۆیدا مێدیایەکی هەمە لایەنە واتە مۆڵتی مێدیایە. ئەمەش گەلێک دەرفەت و ئیمکانی جۆراوجۆر بۆ ئەو کەسانە دەخوڵقێنێ کە بەکاری دێنن، وەک ناردن و وەرگرتنی تێکست، فیلم، ڤیدیۆ، پەیامی دەنگی و وێنەی گرافیک و هتد، بە شێوەیەکی هاوکات. ئەو کارکردانەی سۆسیال مێدیا بوونەتە هۆی ئەوەی دیاسپۆرای کورد لە بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد، چالاکتر و هەڵسووڕتر بێ و بەشدارییەکی زۆرتر بکا. ئەوەش بە نۆرەی خۆی ئەوەمان بۆ روون دەکاتەوە کە سۆسیال مێدیا، تواناو لێوەشاوەییی ئەوەی تێدایە کە "وێنە زیندوو

و درەوشاوەکان، بگەیەنێتە هەموو جێیەک و خەڵکێکی زۆر و لە ژمارە نەهاتوو" (Tettey 2009: 158). بەوجۆرە سۆشیال میدیا دەتونێ لە پەیوەندی دەگەڵ هێنانەگۆڕ و پێناسە و دروستکردنی شوناسی نەتەوایەتیدا، کێبڕکی دەگەڵ میدیا سوننەتییەکانی دیکە بکا.

ئەگەر ڕوانگەکانی هابرماس وەبیرخۆمان بێنینەوە، دەتوانین باشتر لە مەسەلەکە تێبگەین. لە ئورووپای سەدەی هەژدەدا، قاوەخانەکان، سالۆنە گشتییەکان و کۆمەڵەکان لە لایەن بۆرژوازییەوە وەک "پانتایی گشتی" بەکار دەهێنران. لەوێدا خەڵک یەکتریان دەدی و بە شێوەیەکی ئازادانە مەسەلە کۆمەڵایەتییەکانیان شی دەکردنەوە. بەو جۆرە لە ڕێگای باس و گفتوگۆکانیانەوە شوێنەواریان لەسەر کردەوەی سیاسی دادەنا. لێرەدا دەکرێ بڵێین کە ژوورەکانی چات و گفتوگۆ، ڕایەڵکە و پلاتفۆرمە کۆمەڵاتییەکانی سەر ئینتێرنێت، هەروەها ئەو گەنگەشە و باس و وتووێژانەی کە لە ڕێگای کاناڵە جۆراوجۆرەکانی سۆشیال میدیاوە بەڕێوە دەبرێن، بە جۆرێکی نوێی "پانتایی گشتی" لەسەردەمی ئینتێرنێتدا دادەنرێن.

ئەو توخمانەی کە ناسنامەی نەتەوەی کورد پێکدێنن و لەڕێگای تەلەفزیۆن و میدیاکانی دیکەوە بە نێوخەڵکدا بڵاو بوونەتەوە، بەشێوەی جۆراوجۆر، لە سەردەمی ئینتێرنێت و پلاتفۆرمە کۆمەڵایەتییەکانی دیکەشدا، هەروا درێژە بەڕۆڵی خۆیان دەدەن. پلاتفۆرمەکانی نێو سۆشیال میدیای کوردی، بە پێچەوانەی میدیا سوننەتی و زاڵەکان، نوێنەرایەتیی دەنگێکی یەک لایەنەی نێو بزووتنەوەی ناسنامەخوازیی کوردی ناکەن. ئەوان لە نەخشی "پانتایی گشتی"دا خزمەتیان کردووە کە لەوێدا کوردەکانی وڵات و دیاسپۆرا لە پرۆسەی دروستکردن و شکڵ پێدانی ناسنامەی نەتەوەییدا بەشداری دەکەن. لەو پانتا گشتییەدا، ناسیۆنالیزمی کوردی نەک هەر لاواز نەبووە، بەڵکووچووەتە نێو قۆناخ وسەردەمێکەوە کە بۆ دارشتنەوە و بەیانکردنی خۆی، جەماوەرێکی زۆرتری وەدەستهێناوە و توانیویشیەتی سروشتێکی فەرامیللی بەخۆیەوە بگرێ. ئەندامێکی دیاسپۆرای کورد کە لەسەر فەیسبووکە، بێ لەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە لە کوێ دادەنیشێ، لە پرسێکی گشتیدا بەشدارە. سۆشیال میدیاش دەرفەتێکی زۆرئازادتر و تەنانەت باشتریش، بۆ بەشداریی گەلی کورد دەخولقێنێ تا لە سەردەمی بەجیهانی بووندا باس لە خۆی و داخوازەکانی خۆی بکات. هەر بەو جۆرە کە چاپەمەنییەکان سەدەیەک لەمەوبەر لەسەرەتای سەرهەڵدانی بزووتنەوەی ناسیۆنالیزمی کوردیدا، توانیان نەخشێکی لەو چەشنە بگێرن. بەڵام ژمارەی زۆر و بەرینی ئەوکەسانەی کە سۆشیال میدیا بەکاردێنن بۆخۆی ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە سۆشیال میدیا تا چ ڕادەیەک جیاوازە.

هەرچەند سۆشیال میدیاجێگایەکە بۆ باس و گفتوگۆ لەسەر ناسنامەی نەتەوەیی، بەڵام سروشتی ئەو باس و گفتوگۆیانەی کە لە سۆشیال میدیادا سەبارەت بە شوناسی نەتەوەیی دینەگۆڕێ و مەبەستی ئێمەیە، جیاوازیی زۆری دەگەڵ ئەو باس و بابەتانە هەیە کە وەک پرسی شوناس لە میدیای چاپ و دەنگوڕەنگی و سوننەتیدا دینە ئاراوە و بێنیدیکت ئەندرسۆن (Anderson 2006) وەک ئێلیت تەوەری باسیان لێ دەکات. بەو شێوەیەی کە ئەو باس دەکات، ئێلیت، حکومەت وکاربەدەستانی دەوڵەت، تێدەکۆشن لە ڕێگای دەستنیشانکردن و بردنە پێشی ئەجێنداکانەوە، خەڵک لە میدیادا کۆنترۆڵ بکەن. کەچی پلاتفۆرمە کۆمەڵایەتییەکانی سۆسیال میدیای کوردی، دەرفەتیان بۆ گرووپ و کەسایەتییە جۆراوجۆرەکان، بە پێشینەی جیاواز لە باری تەمەن و جنسیەت و کەسایەتیی کۆمەڵایەتییەوە دروست کردووە، تا تێبکۆشن لە بەرهەمهێنانی ناسنامەی نەتەوەییدا بەشداری بکەن. لەم

قۆناخەدا "ئێمە" و "ئەوان"ی فەرزی لەسەر ئەساسی ئەو مۆدێلە لە ڕاگەیاندن دانەمەزراوە کە پەیام لە تاکەوە ڕوو بە زۆران دەنێردرێ. لەو مۆدێلەی ڕاگەیاندندا، پەیام لەلایەن ئێلیتەوە بەرهەم دێ و بۆ خەڵک دەنێردرێ. بەڵام لێرەدا ئەوە کەسانی ئاسایی و ئەندامانی تۆڕە کۆمەڵایەتییەکانی کوردن کە کۆنسێپتەکان لە فەزای گشتیی مەجازیدا دەخەنەبەر باس و گەنگەشە و لەئاکامدا دەبنە مایەی خوڵقاندنی "کۆمەڵگای وێناکراو"[٨] کە ئەندرسۆن پێشتر باسی لێ کردبوو.

کورتە و ئاکامی لێکۆڵینەوەکە

ئەم وتارە، ڕۆڵی گرنگی ئینتێرنێت، وەک ئامرازێک بۆ بەشداریی بروتنەوەی سیاسی-نەتەوەیی لە دروستکردنی شوناسی نەتەوەییدا دەخاتە بەرباس و پێی وایە مێدیای سەرهێڵ، زەمینە وهەل بۆ باس و بەیان کردنی ناسنامەی نەتەوەیی بە باشترین ڕێگای مومکیندا دەرەخسێنێ. هەروەها، بۆ دیاسپۆرای کورد، بەکارهێنەرانی ئینتێرنێت، پەیوەندیی خۆیان دەگەڵ نیشتیمانی یەکەمی خۆیان ڕادەگرن و بە شێوەیەکی کاریگەریش لەکاروباری پەیوەندیدار بەودا بەشداری دەکەن. ئەمە دەکرێ ئەوبیرۆکەیە بگرێتەوە کە ئەندرسن لە ژێرناوی "کۆمەڵگای وێناکراو" ئاماژەی پێ دەکا.

ئەو وتارە باس لەوە دەکات کەناسیۆنالیزمی کوردی توانیویەتی بە کەڵک وەرگرتن لەو فەزایە کە لەو دواییانەدا ئینتێرنێت پێکی هێناوە، بەسەر ئەو کەندوکۆسپ و مەودا فیزیکییانەدا زاڵ بێ کە لەنێوان نیشتمان و ئەو کۆمەڵگە جۆراوجۆرانەی کورددا هەیە کە لە وڵاتانی دەرەوە دەژین. لەوش گرینگتر، لێکۆڵینەوەکە ئەوەش ڕوون دەکاتەوە کە تێکنۆلۆژیی پەیوەندیگرتن، بە تایبەتی مێدیای ئینتێرنێت، دەرفەت بۆ نەتەوەی بێ دەوڵەت وگرووپە پەراوێزخراوەکان پێکدێنێ، تا دیسکۆرسی پێوەندیدار بە مەسەلەی شوناسی سیاسی و نەتەوەییی خۆیان بۆ سەردەمی تازە بگوازنەوە.

هەرچەند کارێکی دژوارە پەیوەندی لە نێوان سۆسیال مێدیا و شوناسە جۆراوجۆرەکاندا بدۆزینەوە، بەوحاڵەش سۆسیال مێدیا وا دەبینرێ کە لە جیاتی ئەوەی لەسەر پێکهێنەرە ئیتنیکی، کولتووری، سیاسی و تۆخمەکانی دیکەی پێکهێنەری ناسنامەی نەتەوەییی کورد، هەرەشەیەکی ڕووخێنەر بێت، دەرفەت و هەلی بەردەمی ئەوان بەهێزبکات. بەڵام، بێ مەترسی نییە. ئەگەرچی سۆسیال مێدیا هەلی ئەوەی بۆ کوردەکان خوڵقاندووە کەلەوێدا هەم بیروڕای خۆیان بە ئاشکرا دەرببڕن و هەم بیرەوەری و یادگاریی جەمعی و بەکۆمەڵ شکڵ پێ بدەن؛ بەشداریی بەرینی ئەندامانی ئاساییی کۆمەڵگای کورد لە دەربڕین و چالاکیی سیاسی-نەتەوەیی و زمانییەکاندا، کارکردەکەی وەک شمشێرێکی دووسەر بووە لەسەر ڕێگای شوناسی نەتەوایەتیی کوردیدا.

بە مانایەکی دیکە پەیدابوون و سەرهەڵدانی گەلێک مەسەلەی گەورە و بچوک، وەک کێشە زمانی و سیاسییەکان، بوونەتە هۆی ئەوەی کە دیسکۆرسی نەتەوەیی و شوناسخوازیی کوردی لەگەڵ گەلێک سەختی و ململانێ و هەوراز بەرەوروو بێت. بەو جۆرە، ناسیۆنالیزمی کوردی لە حاڵی ئاڵوگۆڕدایە تا بتوانێ جیاوازییە سیاسی، فەرهەنگی و ئیتنیکی و زمانییەکانی نێو کوردستان و دیاسپۆرای کورد قەبووڵ بکا و لە ئاستێکی بەرینتریشدا، لە نێو بزووتنەوەی شوناسخوازیی نەتەوەییدا جێیان بۆ بکاتەوە. ئەوە مانای ئەوەیە کە ئەو جیاوازی و ناتەبایی و ناڵێکیانەی کە پێشتر و لە حاڵی حازردا، لە نێو بزووتنەوەی کورددا دەبینرێن، نەک هەر لە لایەن سۆسیال میدیاوە بەرهەم دێنەوە، بەڵکوو لە ڕادەیەکی زۆرتریشدا بەیان و نیشان دەدرێن. ئەمەش ناسیۆنالیزمی کوردیی گوازتۆتەوە بۆ سەردەمێکی تازە، کە من بە سەردەمی "ناسیۆنالیزمی کوردیی جەماوەریی سەرهێڵ" ناوی دەبەم. واتەسەردەمێک کە ناسیۆنالیزمی

کوردی لەسەر ئینتێرنێت لە ئاستێکی بەرین و هەڵقوڵاوی جەماوەریدا چالاکە. هەرچەند ئەو جیاوازی و فرەچەشنییەی کە لە ڕیزەکانی بزووتنەوەی ناسیۆنالیستیی کوردیداهەن، بوونەتەهۆی کەم بوونەوەی خێراییی پڕۆسەی دروستبوونی کۆمەڵگای وێناکراوی یەکگرتووی کورد، بەڵام ئەو وتارە دیاردەیەکی لەو چەشنە بە نیشانەی هەبوونی پلۆڕالیزم و دێموکراسییەکی زۆرتر لە نێو بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورددا لە قەڵەم دەدا. ئەوەش لە بارودۆخ و کۆنتێکستی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستدا، دیاردەیەکی بێ وێنەیە. ئاخرپلۆڕالیزم و دیموکراسی، لەسەرتاسەری چەرخی بیستەمدا، لە پڕۆژە ناسیۆنالیستی و نەتەوە-دەوڵەت سازییەکانی ئەو ناوچەیەدا، دوو پارچەی ونبوو بوون.

*. ئەم وتارە دەقی کورتکراو و وەرگێڕدراوی وتارێکە کە پێشتر لە ژورناڵی ئاکادیمیی «شوناسە نەتەوەییەکان» لە ساڵی٢٠٢٠دا بڵاو بووەتەوە. مافی کورتکردنەوە و وەرگێڕانی ئەم بابەتە لەسەر گۆڤاری تیشکە. بۆ سەرچاوەی سەرەکی بڕواننە:
Aghapouri, J. H. (2020) Towards pluralistic and grassroots national identity: a study of national identity representation by the Kurdish diaspora on social media, National Identities, 22:2, 173-192, https://doi. org/10. 1080/14608944. 2019. 1601172

ژێدەرەکان

1. Online
2. On Air
3. Banal Nationalism
4. Network Society
5. Pre-independence nationalism
6. One-to-many pattern of commucication
7. Many-tomany pattern of communication
 Imagined Community
8. Online grassroots Kurdish nationalism

سەرچاوەکان

Aghapouri, J. H. (2018). Nationalism and Diaspora in Cyberspace: The case of the Kurdish diaspora on social social media. PhD thesissubmitted to the departments of Politics & International Relations, The University of Auckland, New Zealand.
Anderson, B. (2006). Imagined communities : reflections on the origin and spread of nationalism. London ; New York Verso.
Arthur, P. L. (2011). Toward a global digital history. In G. Radhika, & C. Rohit (Eds.), Global Media, Culture, and Identity: Theory, Cases, and Approaches. Routledge.
Barlow, J. P. (1996). A declaration of the independence of cyberspace. Retrieved online,January 2013.
Billig, M. (1995). Banal nationalism. London: Sage.
Castells, M. (2010). The power of identity (2nded.). Malden, MA : Wiley-Blackwell.
Castells, M. (2011). The rise of the network society (2nd ed.). Chichester, West Sussex ; Malden, MA : Wiley-Blackwell.
Connor, W. (1994). Ethnonationalism: The quest for understanding. Princeton: Princeton University Press.
Couldry, N. (2012). Media, society, world: Social theory and digital media practice. Cambridge: Polity Press.
Diamandaki, K. (2003). Virtual ethnicity and digital diasporas: Identity construction in cyberspace. Global Media Journal, 2(2).
Eriksen, T. H. (2007). Nationalism and the Internet. Nation and Nationalism, 13(1), 1-17.
Eriksen, T. H. (2010). Ethnicity and nationalism : anthropological perspectives (3rd ed.). London ; New York : Pluto Press.
Habermas, J. (1989). The structural transformation of the public sphere : an inquiry into a category of bourgeois society; translated by Thomas Burger with the assistance of Frederick Lawrence: Cambridge : Polity, 1989.
Hassanpour, A. (1998). Satellite footprints at national borders: MED-TV and the extraterritoriality of sovereignty. Journal of Muslim Minority Affairs, 18(1), 53-72.
Karim, H. K. (2003). Mapping diasporic mediascapes. In H. K. Karim (Ed.), The media of diaspora (pp. 1-18). London: Routledge.
Keles, J. Y. (2015). Media, diaspora and conflict : nationalism and identity amongst Turkish and Kurdish migrants in Europe: London : I. B. Tauris.
Mutlu, C. (2010). Kurds in cyberspace: The Kurdish diaspora, the Internet and its impact on the Kurdish question. On Politics, 2(2), 119-137.
Romano, D. (2002). Modern communication technology in ethnic nationalist hands: The case of Kurds. Canadian Journal of Political Science, 35(1), 127-149.
Saunders, R. (2011). Ethnopolitcs in cyberspace: The Internet, minority nationalism and the web of identity: Lexington Books.
Sheyholislami, J. (2011). Kurdish identity, discourse, and new media. New York: Palgrave Macmillan.
Smith, A. D. (1995). Nations and nationalism in a global era: Cambridge Polity Press.
Tettey, J. W. (2009). Transnationalism and the African diaspora, and the deterritorised politics of the Internet In F. M. Banda, F. &Tettey, J. W (Ed.), African media and the digital public sphere (pp. 143-164). New York: Palgrave Macmillan.

پەروەردە و کۆلۆنیالیزمی نوێ*

و: هێما کوردستانی

برێ کەس دەڵێن سەردەمی کۆنی کۆلۆنیایی بەسەرهاتووە. بەڵام بەڵگە چییە؟ ئەو وڵاتانەی پێشتر کۆلۆنی بوون ئێستا سەربەخۆن. بەو حاڵەوە، لەسەر داروپەردووی ئیمپراتۆریای نەریتیی کۆلۆنیالیزم، جۆرێک لە کۆلۆنیالیزم بە شێوازی هەست پێ نەکراو و بگرە بە هەمان رادە کاریگەر و شوێندانەر سەری هەڵداوە.

وڵاتانی پیشەسازیی پێشکەوتوو (ئەمریکا، زۆربەری وڵاتە ئەورووپییەکان و هەروەها یەکێتیی سۆڤییەت و ژاپۆن) درێژە بە کارتێکەریی بەرچاوی خۆیان لەسەر ئەو شوێنانە دەدەن کە ئێستا بە وڵاتانی لە حاڵی گەشە ناسراون. کۆلۆنیالیزمی نەریتی بریتی بوو لە زاڵبوونی سیاسیی راستەوخۆی وڵاتێک بەسەر ئەویتردا و بەو پێیە رەخساندنی بوارێک بۆ هێزی داگیرکەر تا بتوانێ دەسەڵاتی تەواوی لایەنەکانی ژیانی نێوخۆ و دەرەکیی وڵاتی داگیرکراو وەدەستەوە بگرێ. بەرەنجامەکانی کۆلۆنالیزم لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی تر جیاوازە، ئەوەش لە لایەکەوە دەگەڕێتەوە بۆ سیاسەتی وڵاتی داگیرکەر و لە لایەکی ترەوە بۆ بارودۆخی وڵاتی داگیرکراو. پێناسەکردنی لیبراڵیزمی نوێ ئاسان نییە و بەو پێیەش شیکردنەوەشی دژوارە.

لەم نامیلکەیەدا لیبراڵیزمی نوێ بە مانای کارتێکردن و شوێندانانی وڵاتانی پێشکەوتوو لەسەر وڵاتانی لە حاڵی گەشەدا دێ؛ بە لەبەرچاوگرتنی سیستەمی پەروەردە و ژیانی فیکریی ئەم وڵاتانە. لە کۆلۆنیالیزمی نوێی مۆدێرندا کە لەگەڵ کۆلۆنیالیزمی نەریتی جیاوازە، کۆنترۆڵی راستەوخۆی سیاسی و دەستی ئاواڵەیی کەمتر بەدی دەکرێ. هەرچەند لەرووی رەهەندەکانی داسەپاندنی دەسەڵاتی وڵاتانی پێشکەوتوو بەسەر وڵاتانی لە حاڵی گەشەدە، دۆخەکە بە هەمان شێوە ماوەتەوە.

کۆلۆنیالیزمی نوێ تا رادەیەک سیاسەتێکی پلان بۆ دارێژراوی وڵاتانی پێشکەوتووە بۆ درێژەپێدانی دەسەڵاتیان بەسەر وڵاتانی لە حاڵی گەشەدا، بەڵام هەروەها درێژەی ئوسلووب و شێوازی پێشووی خۆیەتی. کۆلۆنیالیزمی نوێ هەمیشە کارتێکەریی نەرێنی و نێگەتیف نییە وەک چۆن کۆلۆنیالزم خۆی لە چەندین ناوچەدا خاوەن کارتێکردنی ئەرێنی بووە. لێرەدا بە گشتی، بە وردی گرنگی دراوە بە کارتێکردنە نەرێنییەکانی کۆلۆنیالیزمی نوێی پەروەردە، چۆنکە بەرەنجامەکانی لەسەر وڵاتانی وەرگری کۆلۆنیالیزمی نوێ گرینگن و هێشتا بە تەواوی لێکدانەوەیان بۆ نەکراوە.

کۆلۆنیالیزمی نوێ دەتوانێ کراوە و ئاشکرا خۆی دەرخات، وەکوو بەکارهێنانی کتێبی وانەوتنەوەی وڵاتانی بیانیی داگیرکەر لە قوتابخانەکانی وڵاتێکی لە حاڵی گەشەدا. ئەمە بە گشتی کردەوەیەکی بێدەنگە لە هەمان حاڵیشدا بابەتگەلێک وەکوو کەڵک وەرگرتن لە راوێژکارە تەکنیکییە بیانییەکان، لە بواری رێباز و بەردەوامیی مۆدێلەکانی ئیدارەکردن لە لایەن هێزی دەرەکییەوە و سەرچەشنەکانی بەرنامەی دەرسیی قوتابخانەکان دەگرێتەوە. برێک لە وڵاتانی لە حاڵی گەشە، بۆ نموونە لە قوتابخانە ناوەندییەکان و زانکۆکاندا، پشت بە مامۆستا کۆچبەرەکان دەبەستن. بە بێ لەبەرچاوگرتنی دیدگای تاکەکەسیی خۆیان، ئەم مامۆستایانە لە قوتابخانەکاندا هەوڵی راگواستن و فێرکردنی بەها و نۆرم و دیدگا رۆژاواییەکان دەدەن.

زۆربەی وڵاتانی لە حاڵی گەشە، مۆدێلی داگیرکارانەی بەرێوەبردنی قوتابخانەکانیان پاراستووە و تەنها بە رێژەیەکی کەم گۆڕانکارییان بەسەر بەرنامەی دەرسیدا هێناوە، بەم پێیەش ئاراستەی پەروەدەی داگیرکارانەیان پاراستووە (بڕوانە Ashby 1967;

(Kazamias and Epstein 1968)...

پشت بەستن بە مۆدێلە بیانییەکان تا رادەیەک لە لایەن دەوڵەتی داگیرکەرەوە دادەسەپێنرێت. پەروەدەی نیشتمانی چ بە هۆی بەرنامەوە و چ وەکوو ئاکامی نەخوازراوی ئەو سیاسەتانەی پێداویستییە خۆجێییەکان و نەریتەکان پشتگوێ دەخەن و نادیدەیان دەگرن، تێکوپێک دەدرێ و لەناو دەچێ.

بە ئەستەم بینراوە هێزە داگیرکەرەکان، ئامراز و ئیمکاناتی پەروەردە و فێرکردن لە وڵاتانی داگیرکراودا دامەزرێنن و دەستبەجێ دەرفەتەکانی فێرکاریيان سنوردار کردووەتەوە و بە واتایەکی دیکە بەربەست و ڕێگر بوون لە بەرانبەر مودێرنیزاسیۆنی ئەم وڵاتانەدا. هەروەها بوونی ئەم ئیمکاناتە، ڕەنگدانەوەی پێویستییەکانی هێزی داگیرکەر بووە نەک پێویستییەکانی جەماوەر و خەڵکی خۆجێیی.

ناتەواویی سیستەمی پەروەردەی مۆدێرن، ڕەوتە کۆنەکانی بەرنامەی پەروەردە و ئاراستەی قوتابخانەکان لەمەڕ بنیاتنانی کادری ئیداری، لەجیاتی گرنگیدان بە ڕاهێنانی تەکنیکی و بواری هۆشیاریی کۆمەڵایەتیی کەسانێک کە بۆ پەرەپێدانی کۆمەڵایەتی و ئابووری پێویستن، لە ئەزموونی زۆرێک لە وڵاتانی کۆلۆنی و داگیرکراودا دەبینرێ.

زۆرینەی هێزە داگیرکەرەکان، بە تەواوی گرنگی دەدەنە پەروەردە، لێکۆڵینەوە مرۆییەکان، ڕەوانبێژی و زاڵ بوون بەسەر زمانی وڵاتی داگیرکەر و زانیاری و لێهاتوویی پێویست بۆ پۆستە ئیدارییەکان.

پارێزەران ڕادەهێنرێن بەڵام زانا و بیرمەند و پسپۆڕی کشتوکاڵ و مامۆستای شایستە کەمتر بوونیان دەبێ بۆ کاتی سەربەخۆیی.

گرووپە ئیلیتەکان تا ڕادەیەک وەکوو بەشێک لە پرۆسەی پەروەردەبوونی خۆیان خاوەن ڕوانگەی ڕۆژاوایین. لە برێک حاڵەتدا، لە ڕاستیدا تاکەکان بە زمانی نیشتمانیی خۆیان نامۆن. سیاسەتەکانی پەروەردەی کۆلۆنیالی بە گشتی نوخبەگەرایە، لە هیندووستان، پەروەردەی نوخبەگەرایانەی بەریتانیا وەکوو «پاکتاوی مەیلەو خوار» دەناسرێ ـ سیستەمێک کە تێیدا گرووپێکی چکۆلەی هیندییەکان کە هەڵگری شێوازی پەروەردەی بەریتانیین بە ناو کۆمەڵانی خەڵکدا بڵاو بوونەوە (بڕوانە McCully 1943).

سیاسەتی تواندنەوە و ئاسیمیلەکردنی فەرانسەیش بە هەمان شێوە کاری کردووە. فەرهەنگە خۆجێییەکان کە زۆر جار بە فراوانی گەشەیان کردبوو، لەسەر دەستی سیاسەتی پەروەدەی داگیرکەرەوە نادیدە گیراون و نکۆڵییان لێ کراوە. خواست و ئاراستەی مودێرنیزەبوون زۆر جار لەلایەن پەروەردەی ئەورووپییەوە هان دراوە، کەچی لە هەمان حاڵدا لە لایەن کۆنترۆڵ و دەسەڵاتی بیانییەوە بە لارێدا براوە. قوتابخانەکان لەسەرخۆ و بەئارامی لە لایەن دەوڵەتانی داگیرکەرەوە بنیات نران و تەنانەت گوشار و زەختی ناوخۆیی بۆ پەروەردە نەیتوانی سیستەمێکی گەورە و بەرین و تەواو پێک بێنێت. برێک لە هێزە داگیرکەرەکان، وەکوو بەلژیکییەکان، هەستیان بەوە کرد کە ڕاهێنانی جەماوەری خۆجێیی لە ئاستێکی باڵادا سیاسەتێکی هەڵە بووە و بۆیە کاتێک کۆنگۆ لە ساڵی ١٩٦٠دا سەربەخۆیی خۆی بەدەست هێنا، تەنیا خاوەن ژمارەیەکی کەم دەرچووی زانکۆ بوو. فەرانسەییەکان بە پشت بەستن بە سیستەمی پەروەدەی خۆیان لەسەر ژمارەیەکی زۆر کەمی کەسانی ئاسیمیلەبوو، تەنها تاقمێکی کەمی دەرچووی زانکۆیان بەرهەمهێنا. لە حاڵێکدا کە سیاسەتی بەریتانیا ڕێی بە چەند هەوڵێک بۆ ئازادی و دەست ئاواڵەیی خۆجێیی دەدا و دەرفەتی زیاتری

بۆ خوێندنــی ناوەندی و خوێندنی باڵا دەدا، پەروەدەی قۆناغی ســەرەتاییان پشــتگوێ خســتبوو. بە پێچەوانەوە، فەرانسەییەکان و بەلژیکییەکان وزە و دارایی خۆیان لەســەر پــەروەردەی ســەرەتایی دانــا. ڕێکخراوی کڵێسەش هاوشان، بە ڕاهێنان و پەروەردەی مرۆیییــەوە خەریک بــوو. ســەرەڕای ئەم جیاوازییانە، هێزە داگیرکەرەکان لە میانەی پرۆســەی بەڕێوەبردندا هیچ حیسابێکیان بۆ ویســت و ئارەزووی خەڵکــی خۆجێیی ئەم وڵاتانە نەدەکرد.

لــە زۆربــەی وڵاتانی لەحاڵی گەشــەدا ســەربەخۆیی سیاســی بــە ڕێژەیەکی تا ڕادەیەک کەم لەباری پــەروەردەوە، گۆڕانی بەســەردا هاتووە. چەن وڵاتێک، ســەرەڕای خەبــات و بزووتنەوەی ناسیۆناڵیســتی یان هەستی قووڵی دوژمنایەتی بەرانبەر وڵاتانی داگیرکــەری پێشــوو، ڕەوتی پــەروەردەی ڕابردوویان پچڕاندووە. لە زۆربەی حاڵەتەکاندا، بۆ نموونە هیندووســتان، پاکستان، بێرمە و ســینگاپوور، سیســتەمی پەروەردە لەڕووی ژمارەوە پەرەی ســەندووە و بــڵاو بووەتەوە، بەڵام لەڕووی بەرنامەی پەروەردە و ئاراستەی خوێندن و ئیدارەکردنەوە نەگۆڕاوە.

لــە ژمارەیەک لە وڵاتانــدا بەتایبەت لە ئەفریقای بەریتانیی پێشــوودا. خوێندنی باڵا لەسەر بنچینە و ئەساسی بەرنامەی پەروەردە و ئاراســتەی ئینگلیزی مایەوە و لە ڕاستیدا لە ســاڵەکانی دوای ســەربەخۆبووندا زۆر بە ئارامی گەشەی کرد. تەنانەت ئەو نەتەوانەی قەت لە لایەن هێزێکی داگیرکەرەوە ئیدارە نەکرابوون، لەوانە تایلەند، لایبیریا و ئیتیۆپیا، چوونە ژێــر هەژمونیی پەروەردەی ڕۆژاوایی، ئــەوەش بەهــۆی پەرەســەندنی یارمەتییە دەرەکییەکان و هاوکارییە تەکنیکییەکانەوە هاتە ئاراوە.

لە زۆرێک لە وڵاتانی لەحاڵی گەشــەدا بەردەوامــی لــە کەڵک وەرگرتــن لە زمانە ئەورووپییــەکان یەکێکە لــە ڕەهەندە هەرە گرنگەکانی کۆلۆنیالیزمی نوێ و کارتێکەریی میراتی داگیرکاری لەســەر وڵاتانی جیهانی ســێهەم. لــە چــەن حاڵەتێکــدا، وەکــوو ئەندۆنیزیا، زمانی داگیرکەر(هۆلەندی) وەلانرا و لە بواری فرەچەشنیی زمانییەوە سیاسەتی نەتەوەیــی ئاراســتەی زمانی نیشــتمانیی گرتەبەر. لە چەن وڵاتێکی لەحاڵی گەشــەدا وەکــوو نایجیریا، غەنا، هیند و پاکســتان و زۆربەی وڵاتانی ئەفریقایی، فەرانسە-زمان کە زیاتر لە یەک زمانی نیشــتمانی و خۆجێیی بوونی هەبوو، خواســت و ویستێک لە ئارادا بوو کە لە کاروباری ئیداری و برێک جاریش لــە بواری پەروەردەدا زمانــی ناوەند (وڵاتی داگیرکــەر) بەکاربهێنــرێ. ڕەوتی گۆڕینی زمانە ئەورووپییەکان بــۆ میدیای خۆجێیی بــە ئارامی دەچێتــە پێش، بــەڵام خاوەن پرۆســەیەکی ئــارام و دژوار بــووە. بێجگە لەوەش، گۆڕانکاریی زمانی لە قوتابخانەکاندا هەمیشــە گۆڕینی بەنامەی دەرسیی بەدواوە نەبووە.

زمانە ئەورووپییەکان ویســتوویانە دوای ئــەوەی زمانــی قوتابخانــەکان بــۆ زمانی نیشــتمانی گــۆڕا. لە نێوان توێــژی نوخبە دا درێــژە بە بوونی خۆیــان بدەن. لە برێک وڵاتاندا، خوێندنی باڵا بەرەو زمانی داگیرکەر یــان ناوەند ڕادەکێشــرێ، تەنانــەت پاش ئەوەی گۆڕانکاری لە ئاستەکانی خوارەوەدا وەدی دێ. هەروەهــا، چینی نوخبەی وڵات منداڵەکانی خۆیان لــە قوتابخانە ناحکوومی و تایبەتەکانــدا دەنێنــە بــەر خوێندن کە زمانی خوێندنیــان زمانە ئەورووپییەکانە، بۆ ئەوەی لەو پۆستانەی پێیان دراوە بمێننەوە. هەروەها گرنگی پێدانی بــەردەوام بە زمانە ئەورووپییــەکان لێکەوتــە و بەرەنجامــی دیکەشی هەیە.

پەیوەندیــی پتــەوی فیکــری لەگەڵ ناوەند(داگیرکــەر) بە شــێوەیەکی گشــتی

لەجێی خۆی دەمێنێتەوە و لە ئاکامدا ژیانی فیکریی نەتەوەیی و گەشەی فەرهەنگی، دەشێ تووشی ڕاوەستان بێ یان لانی کەم بە لاڕێدا بڕوات. بۆ نموونە لە هیندووستان، لێکۆڵینەوە لەسەر زمانە هندییەکان گەشەی نەکردووە، ئەو بابەتەش تا ڕادەیەک بەهۆی گوشار بۆ بەکارهێنانی زمانی ئینگلیزی وەکوو ئامرازی دەربڕین و بڵاو بوونەوەی ڕۆژنامە و گۆڤارەکان بووە. زانایانی ئابووری لە هیندووستان زۆرتر بە مۆدێل و تیۆرییەکانەوە خەریک بوون تا ئەوەی کار لەسەر کێشە ناوخۆییەکانی گەشەکردن بکەن. کۆمەڵناسە هیندییەکان لە ڕۆژنامە و چاپەمەنییەکاندا لەبەر نادیدەگرتنی کێشە ناوخۆییەکان و چوارچێوەی کۆمەڵایەتی و گرنگیدان بەو تیورییە کۆمەڵناسییانە کە ئاراستەی ڕۆژاوایی هەبوو، کەوتنە بەر ڕەخنە و توانج. دەوڵەتە پێشکەوتووە سەرەکییەکان، بە دیاریکراوی هێزە داگیرکەرەکانی ئینگلیزی زمان و فەرانسەیی زمان، لە ڕێگەی پێدانی یارمەتیی دارایی بۆ دابین کردنی کتێبی دەرسی و ڕۆژنامە و گۆڤارەکانەوە ڕۆڵیان گێڕاوە بۆ مانەوەی دۆخی پەروەردەیی و زمانی لەو وڵاتانەدا. ئەوان بوورسییەیان بۆخوێندکاران دابین کرد، بۆ ئەوەی لە وڵاتانی ناوەنددا درێژە بە خوێندن بدەن، هەروەها ژمارەیەکی زۆر مامۆستا و ڕاوێژکاری تەکنیکییان ڕەوانەی وڵاتانی لەحاڵی گەشە کرد. سەرلەبەری ئەم فاکتەرانە یارمەتیدەربوون بۆ ئاراستەکردنی وزە و توانای فیکری و حەز و خواستی وڵاتانی لەحاڵی گەشە، لەبارودۆخی خوجێیی خۆیانەوە بەرەو کۆمەڵگەی هزریی نێونەتەوەیی و زانستی.

یارمەتییەکانی ئەمریکا بۆ زانکۆکانی وڵاتانی دەرەوە، هەوڵێک بوون بۆ سڕینەوەی سیاسەت لە ڕەهەندەکانی خوێندنی باڵا. بنیاتنانی زانکۆ تەکنیکییەکان لە وڵاتانی ئەمریکای لاتیندا، گەواهیدەری ئەم ئاراستە و هەڵوێستەیە. (بڕوانە Myers 1968).

ئەم ناوەندی فێربوونانە بۆ ڕکابەریی زانکۆ نیشتمانییەکان سەریان هەڵداوە. پاساوێک کە بۆ پەرەپێدانی ئەم ناوەندە نوێیانە لەبری بردنەسەری ئاستی زانکۆ نیشتمانییەکان خراوەتە ڕوو، بریتییە لەوەی کە بەرنامەی پەروەردە لەسەر ئەساسی تەکنیک و زانست لە فێرگە کۆنەکاندا جێبەجێ ناکرێ. ئەوەش گرنگە کە بزانین زانکۆ کۆنەکانی ئەمریکای لاتین زۆربەی کات لەلایەن کەسانی چەپگەراوە بەڕیوە براوە و فێرگە نوێترەکان جۆرێک لە هاوسەنگی لە بەرانبەر کاریگەرێتیی ڕەوتی چەپ لە سەر ژیانی هزری و سیاسی ئەمریکای لاتین پێک دێنن. زانکۆ تەکنیکییەکان بۆ بەشی زانستەکان، جەختیان لەسەر بوونی بەرنامەی خوێندن و پەروەردەی داهێنەرانەتر دەکردەوە. هەروەها لە زۆر بواریشدا ڕێکخراوەیەکی ئەکادێمیکی ئەمریکاییان پێک هێناوە.

بە مەبەستی ئاسانکاری بۆ وەدیهاتنی ئامانجەکان و سیاسەتی ئەمریکا، مۆدێلە دیاریکراوەکانی خوێندنی باڵا و چەندین بەرنامەی جۆراوجۆر لە بواری داراییەوە پشتیوانی دەکرێ. ستایلی ئەمریکایی کە بە بەرنامەی خوێندنی «کۆلیجەکانی زەمینی بەخشراو» ناسراوە، لە چەندین وڵاتی لەحاڵی گەشەدا جێبەجێ کراوە، لەوانە لە هیندووستان، نایجیریا، ئەندۆنیزیا و چەند وڵاتی ئەمریکای باشوور. ئەم زانکۆیانە لەسەر ئەساسی پیوەندیی نزیکی نیوان دەوڵەت و زانکۆ و بەرانبەر بە نەریتە ئەکادێمیکییەکانی سەربەخۆمانەوە، لە بریک لە وڵاتانی لەحاڵی گەشەدا دامەزراون. هەڵبەت لەوانەیە ئەم مۆدێلە لەبار و شیاو بێ بۆ وڵاتانی لەحاڵی گەشە، هەرچەند لە ڕاستیدا سەرکەوتوو بوونی ئەو زانکۆیانە کە بە پێی ستایلی زەمینی بەخشراو لە چەند وڵاتێکدا دامەزراون،

لانیکـەم بەهـۆی ئـەو پـارە و یارمەتییە تەکنیکییانەوەیە کە پێشکەشی ئەم ستایلی خوێندنە دەکرێ.

ئاکامی بەرنامە و سیاسـەتی ئەمریکایی تا ڕادەیەک لە سیاسەتی کۆلۆنیالی بەریتانی لە سەدەی نۆزدە دەچێ و تێیدا ناوەندەکانی فێرکردن لـە وڵاتی ناوەند هەناردەی وڵاتانی لەحاڵی گەشە دەکرێ و زۆربەی کاتەکان لە خوار ئاستی ستاندارەدە ناوخۆییەکانەوە بووە و بـڕێ کاتیش بێ هاوئاهەنگـی و گونجان لەگەڵ بارودۆخی ناوخۆییدا.

وڵاتە پێشکەوتووەکان لە بواری بردنەسەری ئاستی دیاریکراوی نەزم و نەسەقی ئەکادێمیک و پسـپۆرییەکاندا و هەروەهـا لـە تەرکیز لەسـەر ئەو دیدگا و تێڕوانینـەی هاندەری کەسانی بەخشـندە و یارمەتیدەرە، چالاکن. ئەنسـتیتۆیەکی لێکۆڵینـەوەی ئەمریکایـی لە هیندووسـتان بـە یارمەتییەکانی ئەمریکا دامەزراوە، کە خاوەنی ژۆرناڵێکی زانسـتییە و تێیدا کەسـانی ئەکادێمیکی هیندی بۆیان هەیە لەسەر بابەتگەلی پەیوەست بە ئەمریکا نووسینەکانیان بڵاو بکەنەوە. ئەم ڕێکخراوەیە بێ ئـەوەی پەیوەندیی بـە مودێرنیزەکردنی هیندەوە هەبێ، هەوڵی ئەوە دەدا لە درێژماوەدا تاقمێک پسـپۆڕی هیندی بەرهەم بێنێ کە دڵخـواز و دابینکـەری خواسـت و ئامانجی ئەمریکاییەکان بن و پێدەچێ بە شێوەیەکی پیشـەییانە گرێدراوی ئەو خواستەش بن.[٢]

سەیر نییە کە پەیوەندییەکانی نێوان وڵاتانی پیشەسـازیی پێشـکەوتوو و وڵاتانی لەحاڵی گەشەدا لە زۆر بابەت و زەمینەدا نایەکسانن. کارتێکەریی وڵاتانی پیشەسازیی پێشکەوتوو بەکۆتاییی سـەردەمی نەریتیـی کۆلۆنیالیزم کۆتایی نایە و یەکێکە لە ڕاسـتییە ئابووری، سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی ژیانی جیهانیی وڵاتانی لەحاڵی گەشە. سـەرەڕای سروشتی ئاشکرا و حاشاهەڵنەگری ئەم ڕاستییە، زۆرێک لە لێکۆڵینەوەکان کە لەسـەر تایبەتمەندییە کۆمەڵایەتـی، ئابـووری و پەروەردەیییەکانی جیهانی سـێهەم ئەنجام دراوە، ئەم ڕەهەندە سـەرەکییەی بارودۆخەکەیـان لەبەرچـاو نەگرتووە.

ناکرێ گەشـبین بین کـە کۆلۆنیالیزمی نوێ لە هـەر بوارێکدا دەسـتبەجێ کۆتایی پێ بێ، بەتایبەت لە ڕووی پەروەردەوە. وەک دەبینین بۆشـاییی زانسـتی و پەروەردەیی نێوان وڵاتانی پێشکەوتوو و لەحاڵی گەشە لە زیادبووندایە...

تەنهـا کاتێک کە تێگەیشـتنێکی تەواو لەمەڕ نیوکۆلۆنیالیزمـی مودێرن لە زۆربەی لایەنەکاندا وەدی بێ، شێوازی زاڵبوونی ڕۆژاوا بەسەر ڕۆژهەڵاتدا دەگۆڕدرێ بۆ ڕێکخستنێکی دادپەروەرانەتر لە دنیایەکی سەربەخۆدا.

*. Philip G. Altbach. “Education and Neocolonialism.” In The Post-Colonial Studies: Reader. Edited by Bill Ashcroft, Gareth Griffiths and Helen Tiffin. 452-56 (London: Routledge, 1995).

Philip G. Altbach, Former professor at Boston College, and the founding director of the Boston College Center for International Higher Education, USA.

یادداشتەکان

١. لە سینگاپوور کە زۆربەی نوخبەی حاکمی ئەو وڵاتە لەو چینییانە پێکهاتووە کە بە سـتایلی بەریتانی خوێندوویانە، سـەرۆکوەزیرانی سـەردەمی دوای سـەربەخۆیی، لی کوان یو، فەرمانی دەرکرد کە ئەندامانـی حکوومەت دەبێ فێری زمانی چینـی بن. لی کە خۆی دەرچـووی زانکۆیەکـی بەریتانییە، خۆی فێـری زمانی چینی کرد بۆوەی بتوانێ لەگەڵ خەڵکەکەی پەیوەندی بگرێ.

٢. تەنهـا ئەمریکاییـەکان نەبوون کە لـە دەرەوەی وڵات، هەوڵی پەرەپێدانـی لێکۆڵینەوەیـان دا لەسـەر وڵاتی خۆیـان. هەروەها یەکیەتیی سـۆڤیەتیش لە دێلهی و وڵاتانی دیکەی لەحاڵی گەشە، پارەی بـۆ دامەزراندنی دێپارتمێنتی لێکۆڵینەوە لەسـەر ڕووسـیا تەرخان کردووە. دەوڵەتانی ئاڵمان و فەڕانسـەش یارمەتیی دارایییان داوە بـۆ بواری پەروەردەی مامۆسـتا بۆ لێکۆڵینەوە لەسـەر زمان و فەرهەنگی ئاڵمانی و فەڕەنسـەیی و دابین کردنی پارە بۆ سـەردانی مامۆسـتاکان بـۆ زانکۆکانی وڵاتانـی پێشـکەوتوو. هەرچەند ئەم بەرنامانە لەڕووی دیپلۆماسـی و سیاسـەتەوە گرنگ نین، بەڵام لە وڵاتانی لەحاڵی گەشەدا، کەسانێک بەرهەم دێنێ کە پەیوەندییەکی بەهێزیان لەگەڵ وڵاتێکی دیاریکراوی داگیرکەردەبێ.

به کەمینەکردنی ئەوانی دیکە:

ستراتێژیی قەومگەرای یەکدەستکردنی دەوڵەتی ئێران*

و.کەیوان فاتحی

پوختە

هەرلە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە، لەکاتی دامەزراندنی دەوڵەت نەتەوەی- مۆدێرن لە ئێراندا، دەوڵەت، کوردەکان و خەباتی سیاسیی ئەوان بۆ مانەوەی خۆیانی وەکوو هەڕەشەیەک لەسەر یەکپارچەیی خۆی لەقەڵەم داوە. پاش شۆڕشی ساڵی ١٩٧٩ ـ کۆماری ئیسلامی دەسەڵاتی بە چنگەوە گرت ـ دەوڵەت سیاسەتی ئەمنیەتیکردنی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان (هەروەها کە بە ڕۆژهەڵاتیش دەناسرێ) چڕ و بەربڵاوتر کردووە. بەم پێیە، ئەم وتارە شیکردنەوەیەکە بۆ ستراتیژیی دژەکوردی کۆماری ئیسلامی کە دەستبەجێ پاش شۆڕش دەستی پێ دەکات. دەکرێ ئەو سیاسەتانە بە باشترین شێوە بێبەشییە نارەواکان نمایش بکەن و لەخۆبگرن. لەم بیاڤە سیاسییەدا، کوردەکان ڕۆژانە ڕووبەڕووی بەرگری و پاراستنی شوناسی خۆیان بوونەتەوە. ئەم وتارە تیشک دەخاتە سەر بنەمای ستراتیژیی یەکدەستکردنی دەوڵەت لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا کە لە ڕێگەی میلیتاریزەکردن، بەکەمینە لەقەڵەمدان، زاڵکردنی فەرهەنگی و گۆڕینی دیمۆگرافیای ناوچەکەوە بنیاد نراوە.

وشە کلیلییەکان

ڕۆژهەڵات؛ بەکەمینە لەقەڵەمدان، ملیتاریزەکردن؛ کولۆنیالیزمی ناوخۆیی؛ گۆڕینی فەرهەنگی؛ لەدواکەوتوویدا ڕاگرتن؛ ئێران

پێشەکی

بە ئیلهام وەرگرتن لە ئەزموونی ژیانی خۆمان لە ژێر فەرمانڕەوایی کۆماری ئیسلامیی ئێراندا، (لەمە و بە دواوە IRI) و خستنە ڕووی زانیاریی دەستی یەک و بەربڵاو لەبارەی قەوم ناسییەوە، کە لە ڕێگەی تەکنیکی بینینی بەشداربووان، چاوپێکەوتنەکان و ئارشیڤەوە پێکهاتووە، ئەم لێکۆڵینەوەیە فۆرمە جیاوازەکانی توندوتیژی نواندن و بە زەبر ئاسیمیلەکردنی کوردەکان بە دەستی دەزگا دەوڵەتییەکانی ئێران، تاوتوێ دەکات. ئێمە هیواداریں بە ناساندنی ڕاستەخۆی ئەم پرۆسانە، کارتێکەرییەکان و هەروەها ئەو ڕێگایانەی کە کوردەکان وەکوو هەوڵێک بۆ بەرگریکرن لە بەرانبەر ئەواندا لە خۆیان نیشانداوە، بخەینە ڕوو.

ئێمە لەم وتارەدا، کوردەکان وەکوو کۆمەڵگەیەکی کۆلۆنیکراوی ناوخۆیی و ژێردەستە لە لایەن دەوڵەتی فەرمانڕەوای فارسی شیعەوە پێناسە دەکەین.[١] لێکۆڵینەوەکەی ئێمە، سوودی لەو بەرهەم و لێکۆڵینەوانە وەرگرتووە کە لەلایەن بیرمەندانی کۆمەڵایەتی و کۆمەڵناسییەوە سەرلەنوێ سەرنجیان خستووەتەوە سەر چەمکی حاکمییەت.[٢] کە واتە، لە لێکۆڵینەوەکەی ئێمەدا، حوکمڕانیی ئێرانییەکان کۆمەڵگەکەی دابەش کردووە بە سەر سەردەستە و ژێردەستەدا، کە کوردەکان لە دەستەبەندیی دووهەمدا جێ دەگرن. ئێمە لەسەر کەیسی ڕۆژهەڵات،[٣] بە هۆکاری ناوەرۆکی هاوبەش، بەڵگە دەخەینەڕوو، کە ڕەهەندێکی نوێ لە باردۆخێکی ناوازە نیشان دەدات کە لەودا یاساکان،[۴] زۆربەی هەرە زۆریان بە هەڵواسراوی ماونەتەوە لە بەر ئەوەی کوردەکان لە ڕووی قەومی و (بەشێکی زۆریشیان لە ڕووی) ئایینەوە لەگەڵ کۆمەڵگەی فەرمانڕەواییی فارسی ـ شیعیدا، جیاوازن. لە چوار دەیەی ڕابردوودا، ژیان لە ژێر دۆخێکی ناوازەی کۆمەڵایەتی ـ سیاسی و ئابووری لە ڕۆژهەڵاتدا ماوەتەوە، شوێنێک کە ڕێژیمی ئیسلامی، کردوویەتە ناوچە و زۆنێکی ئەمنیەتی. ڕۆژهەڵاتی کوردستان شوێنگەی هەوڵی بێ وچان بووە بۆ سەربەخۆیی سیاسی لە مێژووی هاوچەرخی کوردستاندا.[٥] بەم پێیە، بە هۆکاری جۆراوجۆر، مێژووی سیاسیی ڕۆژهەڵات لە بواری لێکۆڵینەوە لە ئێراندا بە شێوەیەکی

مەبەستدار پشتگوێ خراوە. گرینگترین هۆکار، سیاسەتی چاوەدێریکردنی دەوڵەتە لەسەر هەر چەشنە لێکۆڵینەوەیەک لە بارەی کۆمەڵگەی کوردی و سزادانی ئەو لێکۆڵەرانەیە کە لەسەر ئەم بابەتە دەنوسن. ڕەنگە هەر لە بەر ئەم هۆکارە بێ کە بوورسی خوێندنی فارسەکان لەسەر کورد لە ڕووی ئامارییەوە لە ڕۆژهەڵات لە لایەن کارمەندانی پێشووی ئەمنیەتییەوە بەرهەم دێ کە ئەمەش بە باشی دەرخەری ڕوانگەیەکی ئەمنیەتییە.

سیاسەتەکانی دەوڵەتی ئێران لە هەمبەر کوردەکان- بە بەراوەرد لەگەڵ سووریە و تورکیە- بە باشترین شێوە لە ستراتێژییەکی نارووندا خۆ دەنوێنێ کە هاوکات ئیعترافیان پێ دەکات، ڕەدیان دەکاتەوە و تێدەکۆشی ئاسیمیلەیان بکات. لەم پلانە تۆکمە سەیروسەمەرەیەدا، کوردەکان وەکوو ئێرانی لەقەڵەم دەدرێن، بەڵام شوناسی دیاریکراوی ئەوان ڕەد کراوەتەوە: ئەمان لە ڕووی یاسای بنەڕەتییەوە لە دەسەڵاتی سیاسی بێبەش کراون، پشکی ئەمانی پشتگوێخراو لە دەسەڵات، لە ناو قەوم-نەتەوەی سەردەستدایە و کراونەتە یەکەم قوربانی بۆ پەرەپێدانی دەوڵەتێکی تاکلایەنەی قەومی-مەزهەبی. ستراتێژی دەوڵەت بۆ ئاسیمیلەکردنی ڕۆژهەڵات، هاوشێوەی سیاسەتی کۆلۆنیی وڵاتە ڕۆژئاواییەکانە، کە بە درێژایی سەپاندنی داگیرکاریی ڕۆژئاوایی لەسەر کۆمەڵگەی دەوروبەر وەکوو خەڵکی خۆجێیی لە ئافریقا و ئامریکای لاتین پەیرەو کراوە. سیاسەتی ستەمکاری و ئاسیمیلەکردنی دەوڵەت لە هەمبەر نافارسەکان، یەکەمجار لە لایەن خانەدانی پەهلەوی لە ساڵەکانی (١٩٢٥- ١٩٧٩) بەڕێوە براوە. بەڵام، ئێمە لێرە، بە دیاریکراوی فۆکووس دەخەینە سەرقۆناخی پاش شۆڕشی ئێران، جێگایەک کە تێڕوانینی ناسیۆنالیستیی پەهلەوی، لە شیعەی ئیمامی زەمانیدا لە قاڵب دراوە و شێوەیەکی نوێی لە تێگەیشتن و پابەندبوون بە «میللەت» لێ کەوتوەتەوە. لەم ڕووەوە، پاش چاوپێداخشاندنەوەیەکی گشتیی مێژوویی لەسەر ڕەوتە بنەڕەتییە کۆمەڵایەتی-سیاسییەکان لە سەردەمی خانەدانی پەهلەویدا، ئێمە فۆکووس دەخەینە سەر سیاسەتەکانی دەوڵەت لە پاش شۆڕش و چۆنیەتیی کارتێکەریی وەها سیاسەتگەلێک لەسەر پێکهاتەی کۆمەڵایەتی- فەرهەنگی لە ڕۆژهەڵاتدا. لەم وتارەدا شیکاری بۆ ملیتاریزە کردنی کوردستان لە ڕێگەی دروستکردنی جاش و ئەو کەلێن و خەسارە قەرەبوو نەکراوە دەستەجەمعییانە دەکەین کە دەوڵەت لە کوردستاندا پێکی هێناوە.[۶]

هەر بەو شێوەیە کە لەم وتارەدا دێتە بەرباس، دەوڵەت و بژاردەی فارس، ئاخێو(دیسکۆرس)ی هێژمونیک لەسەر بنەمای بەهەرەشە زانینی قەوم-نەتەوە ژێردەستەکانی دیکەی وەکوو کورد، پەرەپێدەدەن. ڕاسموس کریستین ئەڵینگ، نووسەری کەمینەکان لە ئێراندا، ئەو هەقیقەتەی خستووەتە ڕوو، «لە کاتی ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ .. بانگەشەی پەیوەندیدار بە شوناسی قەومی و داخوازی مافی کەمینەکان، ڕۆشنبیرانی ئەکادێمیک و بژاردەی سەردەست لە ئێراندا بە ترس و دڵەڕاوکێوە دژکردەوە نیشان دەدەن».[۷] بیروبۆچوونی ئەڵینگ لە لایەن کەمینەیەک لە لێکۆڵەرانی فارسەوە وەکوومستەفا وەزیری[۸]، مێهرداد بروجردی،[۹] عەلیڕەزا ئەسغەرزادە،[۱۰] ڕەزا زیا- ئیبراهیمی،[۱۱] و ئەفشین مەتین عەسگەری پشتڕاست کراوەتەوە.[۱۲] مێهرداد بروجێردی، ڕەخنە لە ڕێڕەوی بنەڕەتیی ئاخێوی ناسیۆنالیزمی ئێرانی دەگرێ و بانگەشە دەکات کە بژاردە و ئێلیتی فکری و سیاسیی ئێران بوونەتەوە قوربانیی پێناسەیەکی مێژوویی لە شوناسی بڕواپێکراوی ئێرانیدا.[۱۳] بە داخەوە، خودی بروجێردیش بووەتە قوربانیی پێناسەکردنی شوناسی فارسی وەکوو

شوناســێکی جیهانی و لەقەڵەمدانی شوناسە نافارسەکان وەکوو « تایبەتمەندیی خێڵەکی». بروجێردی بە بەردەوامی بەرگری لە تێکدانی دەستەواژەی تایبەتمەندیی خۆبوون لە لایەن ڕەزاشــاوە دەکات. ئــەو وەهــا وێرانکارییەک بە بارودۆخێکی پێویســت بۆ «چەســپاندنی یاســا ونەزم» دەزانێ یان ئەوەی لە ڕوانگەی نافارســەکانەوە بە زاڵ بوونی کۆلۆنیالی فارس لەقەڵەم دەدرێ.[۱۴]

لەدایکبوونــی ناســیۆنالیزمی فــارس و ئەوانی دیکە

بۆ باشتر تێگەیشتن لە بنەمای دینامیکی ئەم یاســایە کە لەم ڕێگەیەوە ستراتێژیی دەوڵەت بۆ ئاســیمیلەکردنی ڕۆژهەڵات بەڕێوە دەچێ، پێویســتە بــە کورتی ئاوڕێک لــەوەی کە لە ئێران پێــی دەگوترێ «سیاســەتی مۆدێرن»، کە لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە لە لایەن دەوڵەتــی پەهلەوییەوە دامەزرا و ســەپێندرا، بدەینەوە.

لە ڕاستییدا سەرچاوەی فکری سیاسەتی مۆدێرن لە قۆناخی گفتوگۆی ڕۆشــنبیرانە لە ناو ڕۆشنبیرانی فارسدا، بە ئیلهام وەرگرتن لە مەعریفە ومۆدێلی ئورووپای ناوەندی وهەروەها بیرۆکەی ســازکردنی نەتەوە، هاتــە کایەوە. ئامانجی ڕۆشــنبیرانی ئێرانی، گێڕانەوەیەکی خەیاڵییە لە «شکۆمەندیی ڕابردووی ئێران» کە لە ڕەوڵەتدا پاش چەند سەدە زاڵبوونی عەرەب/ئیسلام لەکەدار ببوو وهەروەها یەکخستنەوەی وڵاتێکی دەستکرد کە پێشــتر بوونی نەبووە. ڕۆشنبیرانی ئێرانی بە وەرگرتنی کاپیتالیزمی مۆدێرن، دەستیان دایە دارشتنی سیاسەتێک بۆ سیمبولیزەکردنی زمانی فارسی و نفوزێکی لە ڕادەبەدەری ئیسلامی شــیعی. گەیشتنی ڕەزاشا بە دەسەڵات بە دروشمی، «یەک نەتەوە، یــەک زمان و یەک وڵات»، بواری سیاســیی بۆ بەدەســتهێنانی ئەو شتانەی کە ڕۆشنبیرانی ئێرانی چەندیــن دەیە خەونیان پێوە دەبینی، فەراهەم کــرد. ئاخێوی فەرهەنگیی ڕەزاشــا لەو قۆناغەدا ڕیشەکێشــکردنی شێوازی ژیانی سوننەتی و ئاسیمیلەکردنی قەوم/نەتەوەکانی دیکە بوو. ڕەزاشــا بــۆ پیادەکردنــی نەزم و سیاســەتە مۆدێرنەکانــی خۆی، پــەرەی بە ئەرتەشێکی نوێ دا و بروکراسییەکی بەربڵاوی لە سەرتاســەری ئێراندا، دامەزراند. ڕەزاشــا بــێ بەزەییيانە لە ڕێــی کەمپەینی نیزامی و سیاســییەوە بە زۆرداری خێڵەکانی لەناوبرد، زمانی فارســی کردە زمانی فەرمی، پۆشینی جلوبەرگی دیــاری کرد، حیجابــی هەڵگرت و هەر چەشــنە بەرگرییەکیشــی لە هەمبەر فەرمانڕەواییيەکەیــدا ســەرکوت کرد. ئەو لە ماوەی کەمتر لە دەیەیەکدا توانی دەســەڵاتی خۆی بچەســپێنێ و دەســەڵاتی دادوەری و هێندێک لە دامەزراوە فێرکارییەکان لە دەستی ڕۆحانییەت دەربێنێ. پرۆژەی ناسیۆنالیستیی پەهلەوی کە لــە بازنەی ســتانداریزەکردنی فەرهەنگ و مێژوودا دەسوڕایەوە، ئامانجەکەی ئەوە بوو کە بە تەواوی شوناســە نافارسەکان بســڕێتەوە، یان ســەرلەنوێ بە شــێوەیەک پێناسەی بکاتەوە کە لەگەڵ فارستەوەربوون و «شوناسی میللی»دا یەک بگرێتەوە. بەهەرحاڵ، لە نێوان ســاڵەکانی ۱۹۲۰ تاکوو ۱۹۴۰ ئەم سیاســەتگەلە، لــە کوردســتاندا ڕووبەڕووی بەرگریی سیاســی بوونەوە، بۆ وێنە شۆڕشــی سیاسیی سمایل ئاغای ســمکۆ لە (۱۹۳۰–۱۹۱۹)، مەلا خەلیل[۱۵] (۱۹۲۸) ئەمەر حەمە ســوور[۱۶] (۱۹۳۹) کۆمەڵەی ژیانەوە(۱۹۴۲). کۆمارە کەم تەمەنەکەی کوردستان لە مهاباد لە ســاڵی ۱۹۴۵، پاش ئەو شۆڕشانە، بە هۆی لاوازیــی لە ڕادەبــەدەری دەســەڵاتی تاران لە ســەردەمی شــەڕی دووهەمی جیهانیدا، دامــەزرا.[۱۷] ئــەم شۆڕشــانە بە مەبەســتی بەربەرەکانــێ لەگــەڵ زاڵبوونــی ئاخێــوی ناسیۆنالیستیی فارسی و لە پێناو سەرخۆبوونی کوردســتان و زینــدوو ڕاگرتنــی فەرهەنگ و شوناســی کــورد، بەڕێوە چــوون. هەروەها

پێویسـتە ئاماژەی پێ بکرێ کـە ئازربایجان و خوزسـتانیش شێوەیەک لە خۆبەڕێوەبەریی دڵخوازی خۆیان وەکوو نموونەیەکی مێژوویی لە خۆ نیشـان داوە. سیاسـەتە مودێرنەکانی دەوڵـەت لـە سـەردەمی محەممەدڕەزاشـا (١٩٤١- ١٩٧٩) کە پێشتر دارێژرابوو، لەسەر ڕێـڕەوەی بابی بـەردەوام بوو بە مەبەسـتی بردنەپێشی ناسیۆنالیزمی پاوانخوازانەی فارس بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی ناوەندگەرای بەهێز. لووتکەی سیاسـەتەکانی محەممەدڕەزاشا لە شۆڕشی سپی لە ساڵی (١٩٦٣) دەرکەوت کە کۆمەڵێک گۆڕانکاریی لە سـەرەوە بۆ خوارەوە پێکهێنـا، لە هەموان گرینگتر ڕیفۆرمی زەوی و مافـی دەنگدانی ژنان بـوو. ڕیفۆرمی زەوی لە سـاڵی ١٩٦٣دەسـتی پێ کـرد و تاکوو ساڵی ١٩٧٨ درێژەی کێشـا، کە لە ڕواڵەتدا بە مەبەستی مایەپووچ کردنی ئەو گرووپانەی کە دەوڵەت پێی وا بوو بەربەسـتن لە بەردەم گۆڕانکاری لە ئێراندا، بەڕێوە چوو.[١٨] سەرەڕای کەموکوڕیی جۆراوجۆر لـە ڕیفۆرمی زەوییدا، لە هێندێک لە ناوچەکاندا گۆڕانکاری بە سەر پەیوەندیـی کۆمەڵایەتی- ئابووریی پێشـوو لە نێـوان توێژی خاوەن موڵکـە گەورەکان و وەرزێڕانـدا هێنـا ئاراوە. ڕیفۆرمی زەوی تـا ڕادەیـەک ڕەوتـی دستبەسـەرداگرتنی درێژخایەنی بەرهەمهێنانی، لە ڕێگەی دووبارە دابەشـکردنەوەی زەوی لـە نـاو وەرزێڕاندا، چارەسەر کرد. بەڵام، خۆشبەختانە دەسکەوتی بنەڕەتیی دەوڵـەت لە ڕیفۆرم، جێخسـتنی هەیمەنـەی توێـژی خـاوەن زەوی لەگەڵ دەوڵـەت، بـووە هـۆکاری شارنشـینییەکی لەڕادەبەدەر.[١٩]

لە سـەردەمی پەهلەویدا مۆدێرنیزەکردن لە سـەرەوە بۆ خوارەوە، ناوچە گوندییەکانی کوردسـتانی لـە ڕووی ئابوورییـەوە لـە دواکەوتوییدا هێشتەوە، لە کاتێکدا ژیانی شاری بە خێرایی گەشەی دەکرد. کاتێک کە دەوڵەت دەسـەڵاتی خۆی لە کوردستاندا دەچەسپاند، بەرگریی سیاسـیی کورد بووە بیانوویەک بە دەسـتی دەوڵەتەوە، بۆ بێبەشکردنی ناوچەکە و بەڕێوەبردنـی سیاسـەتی لەدواکەوتوییدا ڕاگرتن. سـەرەڕامانیک پێکهاتـەی ئابووریی کوردستان لە ڕێگەی کشتوکاڵ و ئاژەڵدارییەوە لەسـەر پێی خۆی بوو، بەڵام ئابووریی شـار لە ئاسـتێکی چووکەتردا جێگـەی گرتەوە و خەڵکـی لادێکانیـش بە ڕادەیەکـی بەرچاو وابەسـتەی بوون. بە تێکچوونی دوو بنەمای سـەرەکیی پێکهاتەی ئابووری واتە ئاژەڵداری و کشـتوکاڵ و نەبوونـی هیـچ ئاڵترناتیوێک وەکـوو بازرگانـی و پیشەسـازی، ئابووریی کوردستان زیاتر گرێدراوی بەشی پێراگەیشتن (خەدەمـات) و ئیـداری بوو. بـە درێژاییی فەرمانڕەواییی پەهلەوی، خەباتی کوردەکان بۆ مافی فەرهەنگی و سیاسیی خۆیان، بە توندی لەگەڵ دژکردەوەی نیزامی، گۆڕینی فەرهەنگی و لەدواکەوتوویـدا ڕاگرتنی ئابووری، بەرەوڕوو بووەوە، پرۆسـەیەک کە عەباس وەلی وەکوو» دیالیکتیـی نکۆڵیکـردن و بەربەرەکانێ» ناوی دەبـات.[٢٠] ئەو ناسـیۆنالیزمەی کە دەوڵەت سپونسەریی دەکرد، بە پشتیوانیی ڕۆشنبیرانی ئێران، ئاخێـوی ناوەندگەرایانـەی دامەزراند و هەرچەشـنە تێگەیشـتنێکی لۆکاڵـی لە شوناسـی وەکوو هەڕەشەیەکی بەربڵاو لەسەر یەکپارچەییی میلیی ئێران لە قەڵەم دەدا. وەها پلەبەندییەک، لەسـەر بنەمای فارس تەوەری بۆ بەرەوپێشـچوون، پێگەیەکی بنەڕەتیی لە بارەی بابەتی مۆدێرنیزە کردن و گەشـەوە لە خۆگرتبـوو و بە بەربڵاوی لە پاش شۆڕشـی ١٩٧٩ درێژەی هەبووە. پێچەوانەی خانەدانی پەهلـەوی لـە بەرەوپێشـبردنی پارادایمی ناسیۆنالیسـتی دژی ڕۆحانییـەت، کۆمـاری ئیسلامی فۆرمێکی ناسیۆنالیستیی مەزهەبیی نێزیک لە شـیعیزمی پەیڕەو کرد کە لەگەڵ میراتـی دەوڵەتی سـەفەویدا یەکدەگرێتەوە. لەکۆتاییـی سـەدەی نۆزدەهـەم بەمـلاوە، مۆدێرنیتـە ناکۆکیـی نێوان ناسـیۆنالیزمی

مەزهەبی و ناسیۆنالیزمێکی فارسی (کە تا رادەیەک سێکۆلار بوو)ی خستە ڕوو. هەر دوو لا تێکۆشان کە بە شوناسی مۆدێرنی « میللی» بناسرێن. ئاخێوی پاش شۆڕش، بەرنامەی مۆدێرنیزەکردنی پەهلەوی بە گشتی وەکوو بەشێک یان هێرشێکی فەرهەنگی و هێژمونیی ڕۆژئاوایی لەقەڵەم دەدات، کە لەمێژ بوو برەوی بە شێوازی ژیانی ڕۆژئاوایی وەکوو پەروەردەی سێکۆلار، لایەنگری لە خۆشی و سەرگەرمی، خواردنەوە، تێکەڵاویی ڕەگەزەکان و گرینگتر لە هەمووی بێ حیجابیی ژنان داوە.[٢١] لە دەیەی ١٩٦٠، ڕۆشنبیرگەلێکی وەک جەلال ئال ئەحمەد لە لێکدانەوەکانی خۆی لەسەر دژەڕۆژئاوایی بوون، بنەمای وەها تێڕوانینێکی بەرچاوتەنگانە و پیلانگێریی لە بارەی ڕۆژئاوایی بوونەوە، خستووەتە ڕوو. دەستەواژەی عیرفانی وەکوو «ئیستکباری جیهانی» و جیهانخۆر، بووە موتیڤێکی دووبارە بەکارهێنراو لە لایەن ئایەتوڵڵا خومەینییەوە. دەستەواژەیەکی دیکەی وەکوو، دەسەڵاتی تاغوتی یان بتپەرەستی لە نووسینی عەلی شەریعەتی، ئیدئۆلۆگی شۆڕشی ئیسلامی، بوو بە هاوارێک بۆ نارەزایەتی دەربڕین. ئەو، ڕیشەکێشکردنی تاغووت، لە ناو بردنی زوڵم و زۆر و کۆتایی هێنان بە خۆڕێکخستن لەگەڵ بایەخە ژۆرئاواییەکانی، ڕێکخستەوە. خومەینی بە پشتئەستووری لە میراتی هەزارەی شیعەی ئێرانی، خۆی وەکوو ئیمام (ڕێبەری ئایینی) لەقەڵەم دا. ئەو شای وەکوو دەسەڵاتێکی فیرعەونی و ئیلیتی کۆنی وەکوو بتپەرەست و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئامریکاشی وەکوو شەیتانی گەورە، وەک گەورەترین دوژمنی ئایدۆلۆژیی خۆی ناساند.[٢٢] ئەو ئیلهامبەخشی نەسڵێک لە ناسیۆنالیزمی مەزهەبی بوو کە شای بە هۆکاری سیاسەتی فەرهەنگیی خۆی لە ڕاستای ناسیۆنالیسمی ئێرانی و خۆشخزمەتی بە وڵاتانی ڕۆژئاوایی و نفوزی سیاسی و فەرهەنگیی ئەوان لە وڵاتدا، بردە ژێر پرسیارەوە.[٢٣] لەڕووی ئایدیۆلۆژییەوە، ئێران پاش شۆڕش نیشانەی گۆڕینی پارادایمی لە کورشی کەبیرەوە (٥٣٠ پێش زایین) واتە دالی سەرەکیی ئێرانی باستان بۆ ئیمام حوسێن (٦٢٦- ٦٨٠ زایینی) سێهەمین ئیمامی شیعەکان، بە تایبەتی بە هەوڵی ئیدۆلۆگەکانی وەکوو شەریعەتی گۆڕی و بوو بە سیمبولی هاوچەرخی شیعەکان. بەم حاڵەشەوە، ئەم گۆڕانکارییە، تێڕوانینی ناسیۆنالیستانە و بەکارهێنانی دینی لە خزمەتی دەوڵەت- نەتەوەدا، پاراست.[٢٤] لە ڕێگەی دامەزراندنی دامەزراوەیەکی نوێوە، کۆماری ئیسلامی، ئیسلامی بە نەتەوەیی کرد و ئایەتوڵڵا خومەینی پێگەی نوێی ویلایەتی فەقیهی بە دەستەوە گرت. خومەینیش وەکوو پێشینە سێکۆلارە نیزامییەکانی خۆی، جەختی لەسەر پێویستیی یەکانگیریی دەوڵەت-میللەت کردەوە، تەنانەت ئەگەرلە ڕێگەی توندوتیژی نواندن و بەکارهێنانی هێزیشەوە بێ. پاش شۆڕش، ئێران شاهیدی گۆڕینی پارادایمی ناسیۆنالیزمی ئاراستە کراوی سێکۆلار بەرەوە مەزهەبی بوو. نوخبە نوێیە سیاسییەکان، دەستیان دایە لەنێوبردنی هەموو جووڵانەوە و ئەو ڕەخنەگرە سیاسییانەی کە بۆ دابینبوونی مافی قەومی-فەرهەنگیی نافارسەکان تێدەکوشان. کوردەکان کە بە شێوەیەکی چالاکانە بەشداری شۆڕش بوون، لە بەرئەنجامدا لە مافی زمانی، شوناس و ئایینی خۆیان(کوردە سوننەکان) بێبەش کران. پارتە سیاسییە چەپەکان کە ڕۆڵێکی بەرچاویان لە خەباتی سیاسی و نیزامی دژی پەهلەوی گێڕا بە شێوەیەکی هۆڤانییانە لە بیاڤی کۆمەڵایەتی-سیاسی حەزف کران. دامەزراوەی نوێی دامەزراو بە ڕێبەریی مەلاکان، دەستیان دایە پاکسازیکردنی ئەو شتانەی کە پێشتر وەکوو مانەوەی تاغووت، وێنا دەکران. دروشمی نە غەربی و نە شەرقی کە لە لایەن مەزهەبی و شۆڕشییەکانەوە دەگوترایەوە لە سەرتاسەری

وڵاتدا بڵاو بووەوە.[٢٥]

ڕێژیمی نوێ و ڕۆژهەڵات پاش شۆڕش

لە گەڵ سەرهەڵدانی شۆڕشی ١٩٧٩، کوردەکان و هەر دوو پارتە سەرەکییە سیاسییەکەیان: حیزبی دیمۆکراتی کوردستانی ئێران(KDPI)[٢٦] و سازمانی زەحمەتکێشانی کوردستانی ئێران (کە وەکوو سازمانی کۆمەڵەش دەناسرێ) تێکۆشان لە ڕێگەی هەیئەتی نوێنەرانی خەڵکی کوردەوە لەگەڵ دەوڵەتی کاتیدا وتوویژ بکەن. بە ڕێبەریی شێخ عێزەدین حوسەینی[٢٧] نوێنەرانی کورد پێکهاتوو لە فیداییانی خەلق شاخەی کوردستان، ئەحمەد مفتی زادە (ئایینداریکی ناسراوی سوننەی کورد) وێڕای چەندین کەسایەتیی ناسراوی دیکە لەگەڵ بوون بۆ وتوویژ لەگەڵ دەوڵەت.[٢٨] شکەستی وتوویژ لە نێوان دەوڵەتی کاتی و گرووپی نوێنەرانی کورددا، بووە هۆی دەستپێکردنی یەک دەیە نائارامیی کۆمەڵایەتی- سیاسی و شەڕی پارتیزانی لە کوردستاندا لە دژی ڕێژیمی ئیسلامی کە زۆرتر لە لایەن حیزبی دیمۆکراتی کوردستانی ئێران، کۆمەڵە و برێک لە گرووپە چووکەکانی دیکەی کوردەوە بەڕیوە چوو. پێویستە ئاماژەی پێ بکرێ کە لە سەرەتاوە، موجاهیدینی خەلق وبەشێکی بەرچاو لە چەپی ئێران پشتیوانییان لە خەباتی کورد کرد.[٢٩] ڕەنگە بۆ هێندێکیان تەنیا ڕوانینێکی تاکتیکی بێ کە سەرچاوەکەی بۆ دوژمنایەتیی دوولایەنە لەگەڵ دەوڵەتی نوێ بگەڕێتەوە. لەوانەیە بەشێکی دیکەیان ڕاستگۆیانە باوەڕیان بە مافی دیاریکردنی چارەنووسی نەتەوەی کورد یان لانیکەم شێوەیەک لە سەربەخۆییی فیدراڵی هەبووبێ. کەمپەینی نیزامیگەری لە دژی کورد لە شەڕی سنە، ناسراو بە « نەورۆزی خوێناوی» لە سەری ساڵی نوێی ١٣٥٨ (خاکەلێوە، ئاوریلی ١٩٧٩) لە نێوان هێزەکانی دەوڵەت لە لایەک و خەڵکی سڤیلی کورد لە لایەکی دیکەوە دەستی پێ کرد. لە ٢٣ی مارسی ١٩٧٩، شێخ عێزەدین، ئایینداریکی ناسراوی کورد، بەیاننامەیەکی بڵاو کردەوە کە لەویدا ڕایدەگەیەنێ نوێنەرانی خەڵکی کورد لەگەڵ نوێنەرانی دەوڵەت بە ڕێبەریی ئایەتوڵڵا تاڵەقانی لە بارەی ئاگربەس بۆ کۆتاییهێنان بە «شەڕی ناوخۆیی» ڕێک کەوتوون. لە٢١ی جووڵای تاکوو ٤ی ئاگۆستی ساڵی ١٩٧٩، کۆڕەوی مێژوویی مەریوان ڕوویدا. خەڵکی مەریوان بە ڕێبەریی شوورای شار، خۆپیشاندانێکان لە دژی شەڕ وەڕێخست و لە ناو شاردا مانیان گرت. ئەم کەمپەینە لە لایەن خەڵکی کوردستانەوە لە شارەکانی وەکوو سنە، سەقز، بۆکان، بانە و مەهاباد، پشتیوانیی لێ کرا و خەڵک بە نیشاندانی هاوخەمی و یەکگرتن بەرەو مەریوان ڕێپێوانیان کرد.[٣٠] لە ١٩ی ئاگوستی ساڵی ١٩٧٩ خومەینی فەتوایەکی دەرکرد (لەڕۆژنامەی کەیهاندا بڵاو کراوە) کە سەرکوت کردنی هەمەلایەنەی کوردەکانی ئێرانی لەخۆ گرت، فەرمانێک کە کوردەکانی ڕۆژهەڵات وەکوو» جیهاد لە دژی کوردەکان» ناوی دەبەن. خومەینی مانەوەی ئەرتەشی شای مسوگەر کرد و سپای پاسدارانی شۆڕشی ئیسلامیی، وێڕای گرووپی مەرگ بە ڕێبەریی خەڵخاڵی (مەلای جەللاد، کە وەکوو دادوەری لەسێدارەدانەکانیش دەناسرێ) ڕەوانەی کوردستان کرد.[٣١] خومەینی بە مەحکومکردنی هەموو پارتە سیاسییەکان، بە شایستەی «لەدارانی» لەقەڵەم دان و جارێکی دیکە دروشمی «تەنیا یەک پارت بوونی هەیە، ئەویش پارتی خودایە»ی بۆ شوێنکەوتوانی خۆی - کە لە حەوتووەکانی پێشوتر لە تاراندا، هێرشیان کردبووە سەر گرووپە ئۆپۆزیسیۆنەکان- دووپات کردەوە. لە پاش ڕاگەیاندنی فەرمانی جیهادی خومەینی لە دژی کوردەکان، سپای پاسدارانی شۆڕشی ئیسلامیی ئێران، هێرشێکی بەربڵاوی بۆ سەر کوردستان دەست پێ کرد و

ئەو لەشکرکێشــییە سێ مانگەیە بە مەبەستی پاکسازیی دژبەرانی کورد، بە تایبەتی لە سەقز و مهاباد و دواتریش پاوە، بانە و سەردەشتیشی لە خۆ گرت.[٣٢]داگیرکردنی مهاباد لە ئاگۆستی ١٩٧٩ نوێنگەی بەربــڵاوی ئەو هۆڤانییەت و کۆمەڵکوژییە بوو، کاتێک کە ئەرتەش شــاری گەمارۆ دا و فرۆکەی شەرکەری F-٤ و تانک و تۆپخانــەی بەکارهێنا. لــە بەهاری ١٩٨٠، ئەبولحسەن بەنی سەدر، سەرۆککۆماری پێشوو و فەرمانــدەی گشــتیی هێــزە نیزامییەکان، فەرمانی بە ئەرتەش دا تا پاکسازیی کوردستان، پۆتینەکانیــان لە پێ دانەکەنن. پاش «فەتحی کوردستان» شەڕی چەکداری پەرەی سەند و کوردستان لە ساڵی ١٩٨٠ تاکوو ١٩٨٩ وەکوو تەنیــا ناوچەیــەک لە حاڵەتــی بەرگرییەکی چالاکانەی پارتیزانانەدا، مایەوە. هێرش بۆ سەر کوردســـتان بــە کۆمەڵکوژیــی قارنێ لە ٢ی ســبتامبری ١٩٧٩ و قەڵاتان لە ٢٦ی مارسی ١٩٨٠دا دەستی پێ کرد. ئەم کۆمەڵکوژییانە هەر بەو شــێوەیە کە لە ڕاپۆرتی بەرپرســانی فەرمیی دەوڵەت بــۆ خومەینیدا، ئاماژەی پێ کراوە، بە مەبەســتی ڕووبەڕووبوونەوەی قەومی لە نێوان کوردە سوننەکان و تورکە شیعەکان لە ئوستانی ورمێدا ئەنجام دراوە.[٣٣-٣٤] شەڕی ئێران و ئێراق کە لە ساڵی ١٩٨٠ دەستی پێ کرد و تاکوو ١٩٨٨درێژەی کێشــا، بە نۆرەی خۆی کوردســتانی کردە یەکێک لە هێڵەکانی پێشــەوەی ئەو شەڕە. پاش شــەڕی ئێران و ئێراق، گرووپە کــوردە دژبەرەکان، بە ناچاری بــەرەو کوردســتانی ئێراق پەرینــەوە. بوونی دژبەرانی کورد لە ســنوورەکانی نێوان ئێران و ئێراق، وێڕای عەمەلیاتی نیزامیی جۆراوجۆری ئەوان، بووە پاســاوهێنانەوەیەک بۆ ڕێژیم کە کوردســتان زیاتــر ملیتاریزە بــکا و هەموو لایەنەکانی ژیــان بخاتە ژێر چاوەدێرییەوە. بە زۆری چالاکییــە مەدەنییەکانی کورد وەکوو بابەتێکی ئەمنیەتی ســەیر دەکرێ و هەروەها سزادانی دەوڵەتی بە دواوەیە. داخرانی فەزای کۆمەڵایەتی- سیاســی لە نێوان ســاڵەکانی ١٩٨٠ تاکوو ســەرەتا یــان کۆتایی ١٩٩٧ ڕێــژەی ئــەو کوردانەی بەزر کــردووە کە بە دڵخــواز یان لە ڕووی ناچارییەوە پەیوەســت بوون بە دامودەزگاکانی ڕێژیم لەم ناوچەیە. لە چــوار دەیــەی ڕابــردوودا، هەوڵــە سیستەماتیکەکانی کۆماری ئیسلامی لە دژی کوردەکان، هەڵگــری هەندێک تایبەتمەندییە کە پێوندیدارە بە لایەنی سیاسییەوە. قۆناخی پەیوەندیی کوردەکان و دەوڵەت، کە لە ساڵی ١٩٧٩ تاکوو کۆتاییی شــەڕی ئێران و ئێراق (لــە جولای ١٩٨٨) درێژەی کێشــا، دەکرێ فەزایەکی داخراوی سیاســی و ستەمکاری بە مەبەســتی لەناوبردنی «دوژمنانی شــۆڕش» ببیندرێ.[٣٥] پاش مەرگی ئایەتوڵڵا خومەینی لە ژوئەنــی ١٩٨٩، خامەنەیــی وەکوو وەلی فەقێ دیــاری کرا و عەلی ئەکبەر هاشــمی ڕەفســنجانی، بــووە ســەرۆککۆماری ئێران و ئەمەش وەکوو جمهوریی دووهەم هاتە بەرچاو. لــە مــاوەی ســەرۆککۆماریی ئــەودا، کــە دەوڵەتەکــەی بــە دەورەی «بنیاتنانــەوە و عەمەلگەرایی» ناسێندرا، ڕەفسنجانی فۆکووسی کردە ســەر پەرەپێدانی ئابووریی تاکلایەنەی- قەومــی- ئایینی و بنیاتنانەوە لە پاش شــەڕ. کۆمەڵگەی مەدەنی و گەشــەی کۆمەڵایەتی- سیاسی خەسارێکی لەڕادەبەدەری بەرکەوتبوو. بە پێچەوانەوە، ســپای پاســدارانی شۆڕشی ئیســلامیی ئێران و بە سیجی موستەزعەفان، دوو هێــزی ســەرکوتکەری نیزامــی، بوونە بەرێوەبەرانی بنیاتنانەوەی ئابووری و دەستیان بەســەر هەر دوو بەشــی ئابووریی دەوڵەتی و کەرتی تایبەتیدا گرت و دەسەڵاتی خۆیان لە ئێراندا چەســپاند. بەهەرحاڵ سیاسەتی ڕێژیم لــە هەمبەر کوردەکان وەکوو خۆی مایەوە. لە ڕاستییدا سپای پاسدارانی شۆڕشی ئیسلامیی ئێران و بەسیجی موستەزعەفان بوونە هێزی حوکمڕان و ڕێکخستنەوەی تێروانینی دەوڵەت لە کوردستاندا. هەڵبژاردنی سەرۆککۆماری بە

ڕواڵەت ڕیفۆرمیست، محەممەد خاتەمی و، ناکۆکیی ئاشکرا لە ناو باڵەکانی دەسەڵاتدا، بووە هۆکاری ئەوەی سانسۆری دەوڵەتی تا ڕادەیەک هەڵگیرێ وفەزایەکی نیمچە کراوە بۆ ڕاگەیەنە گشتییەکان و هەروەها بۆ سەرهەڵدانی کۆمەڵگە و کەمینە فەرهەنگی و زمانییەکان و تەنانەت ئەدەبیاتی سیاسیش، برەخسێ. هەڵبەت، ئەم فەزا نیمچە کراوەیە، لە بەرئەنجامی نەخوازراوی دابەشبوونی ناوخۆیی لە پێکهاتەی دەوڵەتدا هاتە کایەوە. ئەگەرچی سیاسەتی دەوڵەت لە هەمبەر قەوم- نەتەوە نافارسەکان بە نەگۆڕی مایەوە. خاتەمی بە دروشمی «دیالۆگی نێوان ژیارەکان» گەیشتە دەسەڵات، کە لە بنەڕەتدا ئەم دروشمە بە مەبەستی کۆتایی هێنان بە تەریک کەوتنەوەی سیاسیی ئێران هاتە ئاراوە. بەم حاڵەوە، ڕێژیمەکەی ئەو، هیچکات پابەندی دیالۆگ لەگەڵ کەمینە قەومی-نەتەوەییەکانی ناوخۆی ئێران نەبوو. بەم شێوەیە جەختکردن لەسەر دیالۆگ لەگەڵ جیهاندا، بە شێوەیەکی نەخوازراو فەزایەکی نیمچە کراوەی بۆ بووژانەوەی فەرهەنگە ژێردەستەکانی وەکوو کورد، ڕەخساند. قۆناخی چوارەمی کۆماری ئیسلامی لە ساڵی ٢٠٠٥ لەگەڵ گەیشتنە دەسەڵاتی ئەحمەدینژاد، دەستی پێ کرد.[٣٦] دروشمی ئەحمەدینژاد لە کاتی پێکهێنانی «دەوڵەتی خەمخۆر» لە ڕواڵەتدا لەسەر بنەمای عەدالەت، بەرانبەری و خۆشەویستی بوو. لە ماوەی دەوڵەتەکەی ئەحمەدینژاددا، ژێرخانی کۆمەڵایەتی و ئابووریی کوردستان کەوتە ژێر هەڕەشەی دەوڵەتەوە، لە بەر ئەوەیکە حکومەتێکی ڕەوای نیمچە سەربەخۆ لە باشووری کوردستان بووە ئەمریکی واقع و بە فەرمی ناسێندرا. پێوانەی نوێی ئەمنیەتی دیاری کرا و سیاسەتە ئەمنیەتی و نیزامییەکانی دەوڵەتەکانی پێشوو بە گوروتینێکی زیاترەوە بەرێوە برا. لە ماوەی سەرۆککۆماریی ئەحمەدینژاددا سیاسەتی لەدواکەوتوویدا ڕاگرتن بە شێوەیەکی سیستەماتیک پەرەی پێ درا، ڕێژەی بێکاری بەرز بووەوە و خەڵک ناچار بوون لە دامەزراوە دەوڵەتییەکاندا بە دوای کاردا بگەڕێن یان کاری وەرزانەی وەکوو کۆڵبەری (کار کردن لەسەر سنوور) بکەن یان لە کوورەخانەکانی خشت بری لە شارە ناوندییەکانی غەیرەکورددا، کار بکەن. لە ڕاستیدا، کۆڵبەری لە کوردستاندا کە جیاوازیی هەیە لەگەڵ قاچاخچیەتیی کلاسیکدا، بەرهەمی قۆناغی ئەحمەدینژادە. قۆناخی پێنجەمی کۆماری بە هەڵبژاردنی حەسەن ڕۆحانی[٣٧] سەرۆککۆماری ئێستای ئێران لە ساڵی ٢٠١٣ دەستی پێ کرد. ڕۆحانی زۆرتر بە هۆکاری ئەوە براوە بوو کە لە سەرەتاوە وەکوو کەسێکی میانەڕەو ناسرا. بەم پێیە، دەوڵەتەکەی ڕۆحانی واتە «دەوڵەتی تەدبیر و ئومێد»، فۆکووسی خستووەتە سەر چارەسەرکردنی بنبەستی ناوکی لەگەڵ کۆمەڵگەی نێونەتەوەیی و بەرژەوەندییە ناوچەییی ئەو وڵاتە پەیڕەو دەکات. ڕۆحانییش وەکوو ئەحمەدینژاد، پشتیوانیی لە ئێراقی یەکگرتوو و یەکپارچە کرد و لە کاتی ڕێفراندۆمی کوردەکان لە پاییزی ٢٠١٧دا، فەزایەکی سیاسیی دژە کوردی وەرێخست. ڕۆحانی نیزامییەکانی ئێرانی ڕەوانەی ئێراق کرد و ملیشیا شیعەکانی بۆ هێرش کردنەسەر شارە کوردییەکانی وەکوو کەرکووک و دوزخورماتوو، ئاراستە و پۆشتە کرد.

دروستکردنی جاش وەکوو ستراتێژییەکی داگیرکارانە[٣٨] «پارچە پارچەکردن و حوکمڕانی»

لە کاتی هاتنە ئارای شۆڕشی ١٩٧٩، ڕێژیمی ئایینیی ئێران، وەکوو وڵاتانی دراوسێی، سیاسەتێکی دەوڵەتیی لە سەرتاسەری کوردستاندا بۆ چەکدارکردنی کوردەکان بە زۆرەملی، پەیڕەو کرد. بەم پێیەش بۆ زاڵبوون بە سەر نارەزایەتییەکانی خۆیان لە

هەمبەر دابەشکردنی زەوییەکانیان بە سەر وەرزێرەکاندا، لەو کاتەدا توێژە خاوەن موڵکە گەورەکان ترسێکی زیاتریان بۆ وەداو کەوتن و پەیوەستبوون بە دامەزراوە نیزامییەکانی دەوڵەت وەکوو سپای پاسدارانی شۆڕشی ئیسلامیی ئێران، بەسیجی موستەزعەفان و دەزگا سیخوڕییەکان، نیشان دا. سیاسەتی ملیتاریزەکردنی ڕێژیم، بە مەبەستی جەمسەربەندیی ستراتێژیی بارودۆخی سیاسیی کوردستان و ڕەوایی دان بە داگیرکاریی نیزامیی ڕێژیم بوو، لە ڕێگەی وەرگرتنی هاودەستی لۆکاڵی و سیخوڕەوە کە لە کوردیدا بە جاش ناسراون. ئامانج لە وەرگرتنی کوردەکان لە لایەن ڕێژیمەوە بۆ پارچەپارچەکردنی کۆمەڵگەی کوردی و دووبارە ڕێکخستنەوەیان و سەرلەنوێ پێناسە کردنەوەی کورد وەکوو خێڵ، لە لایەن دەوڵەتەوە هاتە ئاراوە. پارچەپارچەکردنی کورد بۆ ڕێژیم دەتوانێ لە خزمەتی ئامانجێکی سیاسیی گرینگ و ستراتێژییەکدا بێ کە لە ڕێگەیەوە کوردەکان بکرێنە خێڵ و قەبووڵکردنی ئەم نەزمە خێڵەکییە لە لایەن کوردەکانەوە سەرلەنوێ بە شێوەیەکی سروشتی لە شوێنێکدا بەیان بکرێتەوە کە ناوچە کوردییەکان پێشتر بە هۆی سیاسەتی لەدواکەوتوویيدا ڕاگرتنی ئەم ولاتەوە، چەرمەسەریيان بینیوە. گرینگتر لە هەمووی، بەرگری کردنی نەتەوەیی کوردەکان بە هۆکاری ڕووبەڕووبوونەوەی ڕاستەخۆ لەگەڵ هێزە داگیرکەرەکان و بە یارمەتیی خۆفرۆشە خۆجێییەکان، زەربەیەکی سیاسیی گەورەی لێ دان. دەوڵەت بە ئەنقەست بەرگریی کوردەکانی وەکوو گرێدروایی دەرەکی لەقەڵەم دەدا، کە لەگەڵ «کوردە نیشتمانپەروەرکان» وێڕای هێزەکانی ڕێژیم لە شەڕدان. ڕێژیم لە کاتێکدا خەریکی دنەدانی ناسیۆنالیزمی کورد بەرەو «خێڵەکی»بوون بوو، دەیانهەویست دەستەواژەی خێڵ سەرلەنوێ بە قازانجی خۆیان پێناسە بکەنەوە و «ڕۆڵی شۆڕشگێڕ و نیشتمانپەروەری» پێ ببەخشن.[۳۹] وەها دەربڕینێک بە باشترین شێوە لەگەڵ وتە ناسراوەکەی خومەینی لە بارەی «ذخایر انقلاب» (پاشەکەوتی شۆڕش)، «خێڵەکان پاشەکەوتی شۆڕشن»[۴۰] بۆ ئاماژە کردن بە کۆمەڵگە نافارسەکان بەکارهاتووە. ئەم دەستەواژەیە سەرەڕای ئاماژەکردن بە « دواکەوتوویی» و « خێڵەکی»بوون هەروەها دەریدەخات ئەوەی دەوڵەت وەکوو خێڵ دیاریی کردووە، جۆرێک سەرمایەگوزارییە کە دەبێ بۆ خزمەتکردنی دەوڵەت بە کار بهێنرێت. بە تایبەتی لە موکریان (باشووری ئوستانی ورمێ) تایفە و خزم و قەوم لە لایەن دامەزراوە ئەمنیەتی و سیخوڕییەکانی ڕێژیمی ئیسلامییەوە خرانە داوی دوژمنایەتیی دەستەجەمعییەوە. هەر بەم شێوەیەش، ڕووبەڕووبوونەوەی دەستەجەمعی، پەیوەندیی بەربڵاوی کۆمەڵایەتیی لە ناوچەی هەورامان و دەوروبەری شارە کوردییەکانی مەریوان و سنەش، خستە مەترسییەوە. ڕێژیم بە قووڵکردنەوەی کەلێنە کۆمەڵایەتییەکان، کە زۆرتر لەسەر زەوی و سەرچاوەی ماددی بوو، بە سەرکەوتوویی توانی تۆوی بێ متمانەیی لە نێوان گرووپە جیاوازەکانی وەکوو وەرزێران و خاوەن زەوییەکاندا بچێنێ. بەم شێوەیە ئەوان بۆ سەلماندنی وەفاداریی خۆیان بە دەوڵەت و بە دەستهێنانی دەسەڵاتێکی زیاتر لە حکومەتدا، دەستیان کرد بە کێبەرکێ لەگەڵ یەکتردا.[۴۱] ڕێژیم وەها سیاسەتێکی لە هەموو ناوچەکانی کوردستاندا پەیڕەو کرد. ئەم جۆرە کێبەرکێیە دەستەجەمعییانە کارتێکەریی لەسەر پێکهاتەی کۆمەڵایەتیی کوردیی دانا، ئەوانی بەسەر گرووپی بنەماڵەیی جیاوازدا دابەش کرد و بەشێک لەوان بە شێوەیەکی یەک لایەنە لەگەڵ دامەزراوە جیاوازە ئەمنیەتی و سیخوڕییەکاندان. بۆ وێنە، دوو گرووپی گەورەی خزم و قەوم لە سەردەشت

دابەش بوون بە سەر ژمارەیەک بنەماڵە ی لێک هەڵبڕاودا کە هەرکامیان تێکۆشا تاکوو زۆرترین ڕۆڵ و پشکی دەسەڵاتی بە سەر بنەماڵەکانی دیکەوە بە دەست بێنێ. دوای تێپەڕینی چەندین ساڵ، ئەم کێبەرکێی بەردەوامانە بوونەتە هۆی ئەوە کە خەڵک زۆر جار ئەو چەکانە بەکاربهێنن کە لە لایەن ڕێژیمەوە دابین کراوە. دژکردەوەی ڕێژیم لە هەمبەر ئەم ڕووداوانەدا کەڵکئاژۆی لە ڕادەبەدر بووە لە کەلێنە کۆمەڵایەتییەکان بۆ ئەوەی متمانەیەکی زیاتر بۆ دەزگا دەوڵەتییەکان دەستەبەر بکات. بۆ وێنە، فەرماندەکانی سپای پاسدارانی شۆڕشی ئیسلامیی ئێران، وەکوو حاجی هادیفەر و حاجی نوشاد کە ئێستاش لە ڕەدەی باڵای نیزامیدان، وەکوو نێوبژیوان لە ناوچە گوندییەکانی گەورکایەتی لە ناوچەی سەردەشتدا ڕەفتاریان کردووە. ئەم جۆرە هەڵسوکەوتانەی بەشێک لەو کەسە نیزامییانەی دەوڵەت بۆ پەرەپێدانی پەیوەندییەکی بەهێز و دروستکردنی هاوبەندییەکی تایبەتی لەگەڵ خەڵکی گوندەکان بوو.

لەدەیەی ١٩٨٠ تاکوو ١٩٩٠ بەشێک لە خاوەن زەوییە گەورەکانی پێشوو، لە ڕێگەی ڕێککەوتنی سیاسی و ئەمنییەتییەوە، لەگەڵ دامەزراوە مەزهەبییە دەوڵەتییەکاندا، بڕێک لە پرستیژ و دەسەڵاتی لەدەستچوویان، وەدەست هێناوە. سەرەڕای دەسکەوتی ماددی کە سەرچاوەکەی بۆ ڕۆڵی ئەوان لە دامەزراوە دەوڵەتییەکان دەگەڕێتەوە، هەروەها ئەوان لە بەڕێوەبردنی لادێ و شاردا وەکوو پرۆکسیی ڕێژیم هەڵسوکەوتیان کردووە. ڕێژیم بۆ چەسپاندنی سیاسەتی جاشایەتیکردن، دەستی دایە سەرمایەدانان لەسەر جیاوازیی فەرهەنگی و زمانی لە ناو هەورامی و سۆرانییەکان لە جنووبدا. لە ڕێگەی وەرگرتنی خەڵک لە ناوچەیەکی کوردنشین بە زاراوەی جیاواز لە دەزگا سیخوڕی و ئیدارییەکاندا و بە کەڵک وەرگرتن لە هاوکارییەکانی ئەوان لە ناوچەیەکی دیکە بە زاراوەیەکی جیاوازتر، دەوڵەت تێکۆشا کە تۆی ناکۆکی و دوژمنایەتی لە ناو کۆمەڵگەی کوردیدا بچێنێ. لەم ڕێگەیەوە دەوڵەت لە هەموو ناوچەکاندا تێکۆشا کە خەڵک وا بیر بکەنەوە کە هەموو کۆمەڵەکانی دیکەش بە تەواوی لەگەڵ دەوڵەتن. پرۆسەی بەجاشکردن، بە مەبەستی دابەشکردنی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی- سیاسی بە سەر بەشی دژبەیەکی جاش و باشدا(کوردە نیشتمانپەروەکانی دژی ڕێژیم) لێکەوتەی بەرفراوانی بۆ کوردستان بە دواوە بوو.[٤٢] ئەم دەستەبەندییە، تەنیا کۆمەڵگەی کوردیی دابەش نەکرد، بەڵکوو هەروەها بنەماڵەکان و پەیوەندیی خزمایەتییشی پارچەپارچە کرد. ئەندامانی ژمارەیەکی بەرچاو لە بنەماڵەکان پەیوەست بوون بە ڕێژیم یان شۆڕشی بەرگریی کوردەکانی ڕۆژهەڵاتەوە. هاوکاریکردنی دەوڵەت هەمیشە لەسەر خواستی تاکەکەسی نەبووە. ئەم کردەوەیە زۆرجار لە ژێر سیاسەتی زۆرەملیی دەوڵەتدا بەڕێوە دەچوو. ئەمە زۆرجار وەکوو سپەرێک بۆ خۆپاراستنی بنەماڵەکان لە هەمبەری ئازار و ئەزیەتی دەوڵەتدا بوو، بەتایبەتی ئەگەر یەکێک لە ئەندامانی بنەماڵەکە بەشدار بوایە لە بەرگریی کوردەکاندا. هەروەها لە باشووری کوردستان(ئێراق) لە سەردەمی دەسەڵاتداریەتیی سەدام حوسێنیشدا بەم شێوەیە بوو. هەڵبەت، نموونەگەلێکیش لە هاوکاریکردنی دەوڵەت تەنیا بۆ قازانجی ماددی لەو شوێنانەدا بوونی هەبووە. هاودەستەکان بۆ ئەوەی وەفادارییی خۆیان بە دەوڵەت نیشان بدەن، تەنانەت دەبوو ڕووبەڕووی ئەندامی بنەماڵەکەی خۆیان لە پەیوەندی لەگەڵ خۆڕاگریی کوردەکاندا ببنەوە. دابینکردنی لایەنی ماڵی بۆ جاشەکان، هێندێک خەڵکی هاندا، ئەمەش سیاسەتی داگیرکارانەی ڕێژیمی ئیسلامی لە کوردستاندا پشتڕاست دەکاتەوە.

بەڵێن بە جاشەکان درا کە مووچەی مانگانە، ئاسایشـــی کۆمەڵایەتی، کۆپیـــن و خاروبار، مافــی هەبوونی چەکی ســـووکیان بۆ دابین بکرێ و هەروەهـــا تارادەیەکیش پارێزراو بن لە بەدواداچوونی یاسای هەرەمەکیی دەوڵەتدا. سەرەڕای ئەو قازانجانە، جاشەکان دەتوانن لە دەرفەتی سیاســـی، دامەزراندن و بارودۆخی فەراهەم کراوی خوێندن لە لایەن دەوڵەتەوە، سوودمەند بن. بۆ وێنە، منداڵەکانیان دەتوانن بۆ ئەنجامدانی خزمەتی ســـەربازی شوێنی لە دایکبونیان یان ناوچەیەک لە نێزیکی خۆیان هەڵبژێـــرن، کاری دایمیان هەبێ لە بەشـــە دەوڵەتییەکاندا و لە پشکی تایبەتی خوێندن بۆ چوونە زانکۆ سوودمەند بن. جگە لەمانە، ئەگەر ئەوان چل مانگ لە هێزی نیزامیدا خزمەتیان کردبێ، یەکێک لە منداڵەکانیان لە سەربازیی زۆرەملێ مەعـــاف دەبێ. ئەم سیاســـەتانەی دەوڵەتی مەزهەبی- قەومیی ئێران بە نۆرەی خۆی ڕۆژهەڵاتـــی کـــردە «لابراتوارێک » بۆ تاقیکاریی سیاســـی و نیزامی. بە وتەی ڕێژیم زۆربەی فەرمانـــدە پلە بـــەرزە نیزامییەکانی ئەمرۆ؛ تەنانەت مامۆســـتای زانســـتگەش کە لایەنگری دەوڵەتن، « ئیمتیازی» خزمەتکردن بە ڕێژیم لە کوردستان و کوشتاری « دوژمنانی ڕێژیم»یان هەیە.

بـــە شـــێوەیەک، پاســـاو هێنانـــەوە بـــۆ جاشایەتی، ڕێخۆشـــکەر بووە بۆ بوونی ڕێژیم لە کوردستاندا. جاشـــەکان وەکوو سیخورانی خۆجێیی لـــە خەتی پێشـــەوەی کەمپەینی نیزامیی سپای پاسدارانی شۆڕشی ئیسلامیی ئێرانـــدا بـــە کارهێنـــراون و زانیاریی ورديان دەربارەی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی- سیاســـیی ناوچەکـــە لەبەر دەســـتی ئەوان دانـــاوە. بە لەبەرچاوگرتنـــی ئەم هەقیقەتـــە، وەرزێرێکی کـــورد بە ئێمـــەی گـــوت، «بـــەدەر لەوەی جاشـــە کوردەکان ڕێگا بەوان نیشان نەدەن، هێزەکانی ڕێژیم چـــۆن دەتوانن لە بەرزترین شاخەکانی کوردستاندا سەرکەون؟ جاشەکان ئیزنی بەشـــداریکردن لە بواری کۆمەڵایەتی- فەرهەنگی و سیستەمی خوێندن، شوورای شار و ناوەندەکانی لەشساخییان، بۆ دەستەبەربووە. بـــۆ وێنە، لە سیســـتەمی خوێندندا، ئەوان لە ســـازمانداني ڕووداوە سیاســـییەکانی وەکوو «ســـاڵرۆژی شۆڕشـــی ئیســـلامی» و هاندانی لاوان و خوێنـــدکاران بۆ پەیوەســـت بوون بە بەسـیجی موســـتەزعەفان لەگـــەڵ ڕێژیمدا هاوکاری دەکەن. ئەمرۆ جاشـــایەتی (بەزمانی کـــوردی: جـــاش بـــوون) ڕێـــک ئاماژەیە بۆ هەر چەشـــنە هاوکارییەک لەگـــەڵ ڕێژیمدا. جاشقەڵەم (جاشێک کە خاوەن قەڵەم بێ)[۴۳] دەستەواژەیەکی ناســـراوە لە کوردستاندا کە پاش شۆڕشی١٩٧٩ داهێنرا و بۆ ئەو کەسانە بەکاردەبرێ کە بە قازانجی ڕێژیم دەنووســـن یان لێدوان دەدەن.[۴۴]

بەسیجی موســـتەزعەفان، لقێکی دیکەی نیزامیی دەوڵەتە کە ڕێکخستن و چاوەدێریی ڕێژیمـــی لە ناوچەکـــە بەرەوپێـــش بردووە. بەســـیجی موســـتەزعەفان، « یەکێـــک لـــە پێنج هێزەکەی ســـپای پاســـدارانی شۆڕشی ئیسلامیی ئێرانە.[۴۵] بەسیجی موستەزعەفان لـــە ســـاڵی ١٩٧٩، بـــە فەرمانـــی ئایەتوڵڵا خومەینی دامەزرا، کە لە بنەڕەتدا لە خەڵکی خۆبەخشـــی نانیزامی پێکهاتبـــوو و دواتر لە لایەن خومەینییەوە داوایان لێ کرا لە شەڕی ئێران و ئێراقدا بەشـــداری بکـــەن. بە وتەی خومەینی، ئەندامێکی بەسیجی موستەزعەفان دەبێ تێبگات کە ئەو ســـەربازێکی خودایە، بۆ ئەوان دەرئەنجامی ئـــەم دەرگیرییانە گرینگ نییە، بەڵکوو بەشداریکردنێکی بێ چاوەڕوانییە لەودا بـــۆ دەســـتەبەرکردنی ســـەربەرزی و ڕەزامەنـــدی.[۴۶] ماوەیەکـــی کـــورت پـــاش دامەزراندنی بەسیجی موستەزعەفان لقی سەر بەوان لە سەرتاسەری وڵات و کوردستانیشدا کرایـــەوە. هـــەر بـــەو شـــێوەیە کـــە ڕێژیم چاوەڕوانیی هەبوو خەڵک ببێتە جاش، ئەوان هەروەهـــا ناچار بە خۆ تۆمارکردن لە لقەکانی

بەسیجی موستەزعەفاندا بوون. تەنانەت ئەگەرچی بەسیجی موستەزعەفان پشتیوانیی ماڵیی دابین نەدەکرد، بەڵام ئەندامەتی لەودا ڕێگەیەک بوو بۆ دەستبەرکردنی ئەمنیەتی کار لە دەوڵەتدا، بەرەوپێشچوون لە کار یان تەنانەت پێدانی ئیزنی بازرگانیکردنی، بەدواوە بوو. بەسیجی موستەزعەفان بە شێوەیەکی باو زۆرتر سەرقاڵی چالاکییە فەرهەنگی و کۆمەڵایەتییەکان لە سیستەمی خوێندن لە خوێندنگەکان (بەسیجی قوتابیان) یان لە زانستگەکاندایە(بەسیجی خوێندکاران). ئەمە لاوەکان و بەتایبەتی خوێندکاران لە هەمبەر کار و قەبووڵکردن بۆ زانستگە فریو دەدات، کە بچن لە نێزیکترین بنکەی بەسیجی موستەزعەفان خۆیان تۆمار بکەن. ئەو خوێندکارانەی کە ڕابردوویەکی بەرچاویان لە بەسیجی موستەزعەفاندا هەبووبێ، بە تەواوی یان لە بەشێک لە سەربازیی زۆرەملی مەعاف دەکرێن یان بە کەڵکوەرگرتن لە پشکی تایبەتی دەتوانن بەشداری لە خوێندنی باڵادا بکەن.[۴۷] سازوکاری ڕێژیم لە پەیوەندی لەگەڵ ژیانی ڕۆژمەرەی کوردەکاندا تەنیا لە بەناچاری ڕوو کردنە بەسیجی موستەزعەفان و جاشایەتیکردندا، کورت نابێتەوە. ژمارەیەکی بەرچاو پایەگای نیزامییان لە ناوچەکانی نیشتەجێبوون داناوە کە بەشێکی زۆریان لەسەر ئەو تەپۆڵکانەی کە زاڵن بە سەرناوچەکە لە لادێیەکاندا دروست کردووە. ئەم پایەگایانە وەکوو پانوپتیکۆن بە مانای فوکۆڵدیەن، بۆ چاوەدێریکردنی خەڵکی لادێکان، ڕێبواران، هاتوچۆی ڕۆژانە و وەبیرهێنانەوەی کوردەکان لە بوون و ئامادەییی بەردەوامی دەوڵەت، دروست کراون. زۆربەی ئەم پایەگایانە کە دەوروبەریان کراوەتە مەیدانی مین، دەبەسترێنەوە بە مەزرای لادێکانەوە و ئەممەش مەترسیی دروست کردووە لەسەر بەشێک لەو زەوییانە کە کشتوکاڵیان تێدا دەکرێ. بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە هیچکات ئەم مەیدانی مینانە پاک نەکرانەوە و هەنووکەش هەڕەشەن لە سەرئەو خەڵکە خۆجێییە کە بەشێکی زۆریان پێشتر بەم هۆیەوە گیانیان لەدەستداوە یان لە ماوەی سێ دەیەی ڕابردوودا، بە توندی بریندار بوون.

جێگۆڕکێ پێ کردن و نیشەجێکردن

دەوڵەتی قەوم-تئۆکراتیک بە شێوەیەکی سیستەماتیک و مەهەندیسی کراو، درێژەی بە گۆڕینی دیمۆگرافیا داوە تاکوو تایبەتمەندییە ئیتنیکییەکانی کوردستان لاواز بکات. مەهەندیسیکردنی دیمۆگرافیا پێویستی بە نیشتەجێکردنی خەڵکی سەر بە حاکمییەتە لە ناوچەی دەرەوەی خۆی و لە جێگای ئەو خەڵکانەی کە سەر بە قەوم/نەتەوەیەکی دیکەن. کەواتە، جێگۆڕکێی قەوم/نەتەوەی سەردەست لە چوارچێوەی قەڵەمڕەوی ئێستای ئێراندا، بۆ ئاسیمیلەکردن و زاڵبوون بە سەر گۆمەڵکەکانی دیکەدایە. تایبەتمەندییە بەرچاوەکانی ئەم چەشنە سیاسەتە لەگەڵ «سیستەمی کۆچ پێ کردنی داگیرکەر»دا ئاوێتە بوون. دەستەواژەیەک کە لە لایەن ئەو کەسانەی کە لە بواری زانستی مرۆییدا کار دەکەن، بۆ شیکردنەوەی کارتێکەریی کۆمەڵایەتیی نیشتەجێبونی داگیرکەر، لەسەر خەڵکی خۆجێیی خراوەتە ڕوو.[۴۸] بە مەبەستی بەدەستهێنانی خاک و سەرچاوەکانی ئەوان بۆ هەتا هەتایە، سیستەمی کۆچ پێ کردنی داگیرکەرانە تێدەکۆشێ کە شێوەژیانی خەڵکی خۆجێیی بسڕێتەوە یان سەرلەنوێ ڕێکی بخاتەوە.[۴۹]

لە بارەی کوردستانەوە، مەهەندیسیکردنی دیمۆگرافیا، هاوکات بوو لەگەڵ بوارخۆشکردنێکی بەرچاو لە پێکهاتەی نیزامی و نیشتەجێکردنی ئەندامانی سپای پاسدارانی شۆڕشی ئیسلامیی ئێران و بەسیجی موستەزعەفان. لە ماوەی چل ساڵی ڕابردوودا، دەوڵەت، بوونی داگیرکەرانەی

خۆی لە ڕێگەی دەستبەسەرداگرتنی زەوی بۆ شوێنی نیزامی، دروستکردنی دامەزراوەی دەوڵەتی و هێنانی بەلێشاو خەڵکی ناخۆجێیی، پەرە پێ داوە. لە ئێستادا نێزیکەی ٧- ١٠ لەسەد لە شارە کوردییەکان، بۆ شوێنە نیزامی و ئەمنیەتییەکانی دەوڵەت، بە تایبەتی بۆ نیشتەجێکردنی هێزەکانیان، تەرخان کراوە. لە شارە کوردییەکانی وەکوو بانە، سەردەشت، مەریوان و مهاباد، ئیتلاعات و پێکهاتە نیزامییەکان بەشێکی بەرچاو لە فەزای شارەکەیان داگیر کردووە. بۆ وێنە لە سەردەشت، پایەگا نیزامییەکانی جوندوڵڵا (عەرەب/ فارس: سەربازانی ڕێگای خودا)، پادگانی نیزامیی سپا (سپای پاسداران شۆڕشی ئیسلامیی ئێران)، بەسیجی موستەزعەفان و ئیتلاعات (دەزگای ئیتلاعاتی دەوڵەتی)، لە ناوەراستی شاردا هەڵکەوتوون. لە بەرئەنجامدا، تاکە نەخۆشخانەی ئەم شارە گوازراوەتەوە و نێزیک هەشت کیلۆمیتر لە سەنتەری شارەوە دووره. بە تێپەڕینی کات، ڕێژیم سیاسەتێکی تۆکمەتری بۆ ڕێکخستنی دێمۆگرافیای شار و شارۆچکەکانی کوردستان گرتەبەر و خەڵکی غەیرە کوردی شیعەی لە جێگای ئەوان نیشەجێی کرد. بۆ بەڕێوەبردنی وەها سیاسەتێک بە شێوەیەکی سەرکەوتووانە، دەوڵەت چەندین ستراتێژیی پەیڕەو کرد. یەکەم، پڕۆژەی خانووبەرەی دەوڵەت لە ڕێگەی ناردن و نیشتەجێکردنی بەرپرسان، بەڕێوەبەران، هێزی نیزامی و پێرسۆنێلی ئەمنیەتییەوە، بە خێرایی دەستیان بە سەر بەشێکی بەرچاو لە شارە کوردییەکانیدا گرت و لە ژێر ئەم ناونیشانەدا، بە فەرمی نیشتەجێبوونی دانیشتوانیان بەڕێوە برد. ئوستانی سنە نموونەیەکی بەرچاوە لەو پەیوەندییەدا. سنە وەکوو شارێک کە لە ساڵی ١٩٧٩ ڕۆڵێکی گرینگی لە بەرگریی کوردەکاندا گێڕاوە، کرایە یەکێک لە ئامانجە سەرەکییەکانی پلانی دیمۆگرافیی دەوڵەت: لەم ناوچەیەدا چەندین بەش و ئاپارتمان بۆ نیشتەجێبوونی بەرپرسانی شیعەی غەیرە کورد، دروست کراوە. سەرەڕای ئەمانە، دەزگا دەوڵەتییەکان بە ئەرخەیانییەوە ناوچەی وایان دروست کردووە کە تایبەت بە غەیرەکوردەکانە. هاوشێوەی ئەمە لە هەموو شارە کوردییەکاندا ناوچەی وا هەیە (کە بە خانەی سازمانی ناسراون) کە تەنیا لە لایەن تازە هاتووانی شیعەی غەیرە کوردەوە پڕ کراوەتەوە. ستراتێژیی دووهەم دروست کردنی دامەزراوەی پەروەردەیی و مەزهەبی بە مەبەستی دژایەتیکردنی کورد و سوننە لە کوردستاندا بوو. بە لەبەرچاوگرتنی پەروەردە و فێرکاری، بە دامەزراندنی لقی زانستگەی ئازادی ئیسلامی و زانستگەی پەیامی نوور، دوو سیستەمی زانستگەیی نیوەئەهلی لە ئێراندا، تا ڕادەیەک لە هەر شارێکی کوردستاندا وێڕای ڕەوێک لە ستافی نا خۆجێیی، ئەندامانی هەیئەتی زانستی وخوێندکارانی لە خۆ گرتووە. ئەم کارە جگە لەوەی کە بووەتە هۆی بەرزبوونەوەی ڕێژەی حەشیمەتە ناخۆجێییەکان لە شارەکانی کوردستاندا، بەڵکوو بە وەڕێخستنی پڕۆژەکانی نیشتەجێبوونی زانستگە، پەیوەندیی بنەڕەتیی کۆمەڵگە خۆجێیەکەیشی تێکداوە. ناوچەکانی وەکوو «شاهروخی فەرهەنگیان» و «موجتەمەعی ئەساتید» لە شارەکاندا، دروستکراون کە هەنووکە لەو ڕێگەیەوە ناخۆجێییەکان خاوەنی تەیبەتمەندیی خۆیانن لە ناوچەکەدا (بڕوانە شکڵی یەک و دوو؛ فۆتۆکان لەو گەڕەکانە گیراوە). لە ماوەی سێ دەیەی ڕابردوودا، یەکێکی دیکە لە توخمە بەردەوامەکانی مهەندیسیکردنی دیمۆگرافیا، گۆڕینی فەزای مێژوویی-ئایینیی کوردستانە. دەوڵەت بە شێوەیەکی جیددی کاری بۆ جێگۆڕکێ و نیشتەجێکردنی شیعەکان لە ناو کوردە سوننەکاندا کردووە، کە ئەمەش بووەتە هۆی گۆڕینی دیمۆگرافیای بەشێک

له ناوچەکان (گەڕەکەکان) کە بەتەواوی شیعەکان تێیدا باڵادەستن. پێچەوانەی دەوڵەتی پەهلەوی، ستراتێژیی داگیرکاریی ناوخۆییی ڕێژیمی ئیسلامی لە کوردستاندا، لە ڕێگەی ناسیۆنالیزمی دینییەوە ئاراستە دەکرێ. لەم ڕووەوە، کۆماری ئیسلامیی ئێران بە مەبەستی دەستکاریکردنی تایبەتمەندیی مەزهەبی و ئیدارەدانی داب و نەریتی دینی، کۆمەڵێک دامەزراوەی هاوشێوەی مەزهەبیی دامەزراندووە. لە ڕواڵەتدا ئەجندای ڕێژیم بۆ دەستێوەردانی مەزهەبی لە کوردستاندا بە دامەزراندنی دامەزراوە مەزهەبییەکان بۆ هەماهەنگی و ئاسانکاریی ئیدارەدانی سوننە مەزهەبەکان لێکدەدرێتەوە. لقەکانی «ناوەندی گەوەری ئیسلامی»[٥٠] لە ساڵی ١٩٨١ لە زۆربەی شارەکانی کوردستاندا دامەزرا، کە ئەرکی ئاراستە کردن و ڕێکخستنی ڕووداوە مەزهەبییەکان، سازماندانی خوێندکارانی سوننە مەزهەب، (بەخشینی ئێعتبار لە بواری لێکۆڵینەوەی دینیدا) و چاوەدێریکردن بەسەر بایەخە مەزهەبییەکانی لە ئەستۆیە.

وێنەی ژمارە ١. کۆمەڵگەی ئاپارتمانی (زیاتر لە ١٠٠٠ یەکەیە) کە سەر بە ئیتلاعاتە (دەزگای ئیتلاعات) لە شەقامی بلواری سنەیە.
Courtesy: B. B.

وێنەی ژمارە ٢. ئاپارتمانەکانی ویلاشار- سنە؛ (زیاتر لە ١٠٠٠ یەکەیە) سەر بە ئاگاهییە(آگاهی) کە لقێکی دەزگای ئیتلاعاتی ئێرانە.
Courtesy: B. B.

بەرپرسی هەر ناوەندێک لە لایەن نوێنەری وەلی فەقیهـ لە ئوستانەکانی کوردستاندا دیاری دەکرێ. بە گشتی مەئمورییەتی دیاریکراوی ئەم ناوەندانە فۆکووس خستنەسەر ئیدارەدانی کاروباری مەزهەبییە. بەم پێیە، وەکوو دەزگا ئەمنیەتییەکانی دیکەی ڕێژیم، دژبەرانی مەزهەبی و مەلا سەربەخۆکان دەخرێنە ژێر چاوەدێری و بێدەنگ دەکرێن. سەرەڕای ئەمانە، ئەم سەنتەرانە نفوز و هێزی خۆیان وەگەرخستووە بۆ گۆڕین و دەستێوەردان لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی-سیاسیی سوننە مەزهەبەکان و بەم شێوەیە ئەوان ئیزن بە خەڵکی خۆجێیی نادەن کە مەلای مزگەوتەکانیش دەستنیشان بکەن یان وەلایان نێن. ئەوان لە کەمپەینی هەڵبژاردنەکاندا لە نێزیکەوە بەشدار و هاوکاریی دەزگای ئیتلاعات دەکەن. ئیمامە کوردە سوننەکان لە شار و لادێکاندا بە شێوەی یەکسان ڕێوشوێنەکانی پەیوەندیدار بە خوتبەکانی خۆیان وەردەگرن (لە ئەساسدا ئەم سیاسەتە کەمالیستییە و بۆ یەکەمین جار لە لایەن دەوڵەتی کەمالیستی تورکیەوە بە

وێنەی ژمارە ٣. ئیمامزادەی هاجەرە خاتوون- سنە (کۆن: چەپ و نوێ: ڕاست)؛ بە وتەی خەڵکی خۆجێیی، ئەم شوێنە شەخسێکی سوننەتیی خەڵکی سوننە مەزهەب بووە (کەسی پیرۆز) کە ئێستا دەوڵەت وەکوو خۆشکی ئیمامی هەشتەمی شیعەکان: عەلی ئیبن مووسا ئەلڕەزا ناساندوویەتی.

موسوڵمانانی ڕۆژهەڵاتی ناوین ناسێندرا). مەلا سوننەمەزهەبەکان، بە تەواوی ئەرکدار کراون کە هاوکاری و هاوفکریی بەرپرسانی ئەمنیەتی بکەن لە بواری کۆمەڵایەتی و سیاسییەوە لە هەموو ئاستەکاندا. سەرەرای ئەمانە، دەبێ ئیمامە سوننەکان پەیوەست بن بە ناوەندی ئیسلامی (کە زۆرتر شیعەکان ڕێبەریی دەکەن) و ئەو کەسانەش کە ڕەدی دەکەنەوە بە « دژە شۆڕش، مەکتەبی»[٥١] یان وەهابی تاوانبار دەکرێن.[٥٢] لە دەیەی ١٩٩٠، دەوڵەت ژمارەیەک دامەزراوەی بە تەواوی شیعەی لە ناوچە سوننە نشینەکانی کوردستان وەکوو «حەوزەی عیلمییە»[٥٣] «حسێنییە»(مزگەوتی جەماعەتی شیعە)[٥٤] و هەیئەتی لۆکاڵی[٥٥]، دامەزراند. لە ڕواڵەتدا ئەم ناوەندانە بۆ کۆنترۆڵی کاروباری مەزهەبی و ڕێکخستنی ڕووداوەکان بۆ دانیشتوانی شیعەیە، وەکوو تاسوعا و عاشوورا (کە لە ڕۆژەکانی نۆیەم و دەیەمی مانگی موحەڕڕەم لەساڵرۆژی شەهید بوونی ئیمامی سێهەمی شیعەکان: حسین)دا بەرێوە دەچێ، دامەزراوە. بەم حاڵەوە، لە چل ساڵی ڕابردوودا، ڕێژیم سوننە مەزهەبەکانی لە بوونی تاکە مزگەوتێک لەو ناوچانەی کە سەردەستە (وەکوو تاران) بێبەش کردووە.

ڕەهەندێکی دیکەی پرۆژەکانی دەوڵەت بۆ بەشیعیکردنی فەزای کوردە سوننە مەزهەبەکان لە ڕێگەی گۆڕینی شوێنە پیرۆزە کۆنەکانەوە بۆ شوێنی شیعەکان بەرێوە چووە. چەندین مەقبەرە و شوێنی پیرۆز (کە لە ناو کورداندا بە شەخس ناسراون) لە کوردستان هەیە، کە دەکرێ یادەوەریی دەورەی بەر لە ئیسلام بێ. بەم پێیەش، لە ماوەی چەندین سەدەدا ئەم شوێنە پیرۆزانە لە کوردستاندا ئیسلامی بوون (بەتایبەتی سەر بە سوننە مەزهەبەکان). ڕێژیمی ئیسلامی تێکۆشاوە شوێنە پیرۆزەکانی سوننە مەزهەبەکان وەکوو

هاجەرە خاتوون لە سـەنە بکاتە شیعی (بڕوانە وێنەی ژمارە ٣). کۆماری ئیسـلامیی ئێران لـە ڕێگەی بە شـیعەکردنی فەزای سـوننە مەزهەبەکانـەوە، هیوادارە کـە دوو ئامانجی سەرەکی بەدەسـت بهێنێ: (a) جێگۆڕکێی دانیشتوانی دەوروبەری سوننە مەزهەبەکان و فەراهەم کردنی ناوچەیەک بۆ نیشتەجێکردنی شـیعەکان لە جێگـەی ئـەوان (b) پێدانی ڕەواییـی دینی بـە پـڕۆژە داگیرکارانەکانی خۆی کە بە جۆرێک هاوشـێوەی سیاسەتی نیشتەجێکردنی ئیسرائیلییەکان لە قەڵەمڕەوی داگیرکراوی فەلەسـتینییەکاندایە. ئەم پڕۆژە سیاسـییانەی هـەر دوو وڵات، کەڵکئاژۆیە لە مەزهەب بـۆ ئیدیعاکردنی خاوەنداریەتیی خـاک. بەرئەنجـام، دەوڵەت بـە بەردەوامی سیاسەتی بێدەرمانیی بەڕێوەبرد بۆ کاریگەری دانان لەسەر گەشەی حەشیمەتی سوننەکان لـەو ناوچانەی کە ئاوێتەیەک بوو لە شـیعە و سـوننە. بە پێی ڕاپۆرتە نهێنییەکان، ڕێژیم بۆ کۆنترۆڵکردنی ڕێـژەی زاوزێ لە ناو ژنانی سوننە لەو ناوچانەی کە سوننەکان تێدا زاڵن بۆ وێنە لە قوروە (شـارێک کە لە ئوسـتانی کوردستانە و دانیشـتوانەکانی ئاوێتەیەکن لە سوننە و شـیعە)، پلانگەلێکی بەڕێوە بردووە. ڕاپۆرتێـک ئاشـکرای دەکات کـە زۆریەک لە ژنانی کوردی سـوننە لە کاتی سـەردان کردنیـان بـۆلای پزیشـکەکانی خۆیان، بە مەبەستی کەمکردنەوەی حەشیمەتی سوننە مەزهەبەکان نەزۆک(عقیم) کراون.[٥٦]

نابەرانبەریـی پێکهاتـەی کۆلۆنیالـی ناوخۆیی

چەمکـی کۆلۆنیـی ناوخۆیـی، دەرخـەری نابەرانبەرییە لە پێکهاتەی ئابووری و سیاسی لە ناوچە جیاوازەکان، لە ناو وڵاتێکدا. هەروەها ئـەم دەسـتەواژەیەش کە وەکوو» گەشـەی ناهاوسـان» ناوی لێ دەبرێ، هـەڵاواردن و کەڵکئاژۆ لە کەمینـە قەومی-مەزهەبییەکان لە کۆمەڵگەیەکی بەربڵاوتـر دەخاتە ڕوو.[٥٧] کوردەکان لـە ئێراندا وەکـوو میللەتێک کە ڕووبەڕووی سیاسـەتی دەوڵەت بۆ ئاسیمیلە کـردن و بـە کەمینەکـردن بوونەتـەوە، نموونەیەکی بەرچـاون لە کۆلۆنیی ناوخۆیی. لە ژێـر فەرمانڕەواییی پەهلـەوی و کۆماری ئیسـلامیدا، کـوردەکان وەکـوو هێزێک لە دەرەوەی ناوەند لەقەڵەم دراون کە یەکانگیریی سیاسـی و قەڵەمـڕەوی « میللـەت» یـان خستووەتە مەترسییەوە. سەرەڕای گۆڕانگاری لە ئاخێوی ناوخۆیی و نێونەتەوەیی ڕێژیمی نـوێ، سیاسـەتی لەدواکەتوویـیدا ڕاگرتنی کوردسـتان، لـە لایەن کۆماری ئیسـلامیی ئێرانەوە زۆر ناڵەبارتر بووە لە ڕێژیمی پێشووتر. بە درێژاییی شـەڕی ئێران و ئێراق (١٩٨٠-١٩٨٨)، شـارە کوردییەکان بوونە یەکێک لە هێڵەکانی پێشەوەی شەڕ کە ئەمەش ئابووریی ناوچەکـەی، بەتایبەتـی ئاژەڵداریـی وەکوو کۆڵەکەیەکی ئەسـڵی تووشی لاوازی کرد.[٥٨] هاوکات، کشـتوکاڵیش وەکـوو چالاکییەکی سەرەکیی ئابووریی لادێ، بە ڕادەیەکی بەرچاو دابەزی. دەوڵەت شەڕەکەی وەکوو بیانوویەک بە کارهێنا بـۆ قایمترکردنی لایەنی نیزامیی خۆی لە کوردسـتاندا و لـە هەموو لادێکاندا پایەگایەکی نیزامیی دروسـت کرد. سەرەڕای ئەمانە، زۆربەی ناوچەکان وەکوو لێڕەوار، باخ و باخـات و بەرزاییەکان کرانە مەیدانی مین.[٥٩] پایـەگا نیزامییەکان لـە ناوخۆ و نێزیکی لادێکان دروست کران کە ئەمەش بە نۆرەی خۆی بووە هۆی ئـەوەی خەڵکی لادێکان بە هاسانی بکەونە بەر هێرشـی ئێراقییەکانەوە. دابەزینی ئاژەڵداری و کشـتوکاڵ بووە هۆی ئەوەی خەڵکی خۆجێیی ڕێگەچارەیەک جگە لە پەیوەستبوون بە دامەزراوە دەوڵەتییەکان، بەتایبەتی بەسیجی موسـتەزعەفان و سپای پاسـدارانی شۆڕشـی ئیسـلامیی ئێرانی، لە بەردەمدا نەمێنێ. لە نێوان سـاڵەکانی ٢٠٠٠ تاکـوو ٢٠٠٥، کۆمـاری ئیسـلامیی ئێران

ئیزنی دا کە بازرگانی لەسەر سنوور بکرێ. شارە سنوورییەکانی وەکوو بانە، سەردەشت و مەریوان بوونە ناوەندی بازرگانیکردن. بە خێرایی، ژمارەی بازارەکان زیادی کرد. وێرای سیاسەتی لەدواکەوتوویيدا ڕاگرتن، دەوڵەت بەربەست بووە لە بەردەم هەر چەشنە پلانێک بۆ گەشەی ئابووری، بەخێرایی زیادبوونی ئەم بازارە کاتییە سنوورییانە گۆڕانکارییەکی قووڵی بە سەر لایەنی فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی لە کوردستاندا هێنا و بووە هۆی زیاتر وێران کردنی ئابوورییە خۆجێییەکەی. ڕێژەی خوێندن و خوێندنی باڵای بە ڕادەیەکی بەرچاو دابەزاند و ژمارەیەکی بەرچاو لە منداڵانی سەرقاڵی بازاڕی کار یان تەنانەت کۆڵبەری لەسەر سنوورەکان، کرد. بەم پێیە وتەکانی ئەو گەنجانە کە لە درێژەدا دەیبیستن سەرسوڕهێنەر نییە: «من قاترەکەم لەگەڵ بڕوانامەی کارناسی لە باشترین زانستگەکانی ئێراندا ناگۆڕمەوە، لە بەر ئەوە ئەم قاترە دەتوانێ یارمەتیدەری من بێ بۆ مانەوە، بەڵام تەنانەت بە بڕوانانەی دوکتۆراش من بە برسیەتی دەمێنمەوە». کەسێکی دیکە ناتوانێ شەوق و هەقیقەتی خۆی بشارێتەوە لە بەر ئەوەی «کورەکەی نیوەشەو هەڵدەستێ تا بتوانێ شوێنێک بۆ خۆی دەستەبەربکات تاکوو کەلوپەلەکانی لەوێ بفرۆشێ». باو بوونی ئەم بازارە سنوورییانە، بەشێک لە ئابووریی سیاسیی دەوڵەتە لە ڕووی ستراتێژییەوە بۆ لەدواکەوتوویيدا ڕاگرتنی کوردستان و نابەرانبەریی ئابووری لە نێوان ناوچە شارنشین و لادێکاندا خراپتر دەکات. هاوکات ئەم سیاسەتە، بووە هاندەرێک کە خەڵکەکە خێراتر لادێکان بۆ گەڕان بە دوای ژیانێکی باشتر لە شارەکاندا، بەجێ بێڵن.

هەر بەوشێوەیە کە باس کرا، سیاسەتی پەرەپێدان بە بازارەکانی سەر سنوور لە ڕووی ستراتێژییەوە پلانێک بوو بۆ چۆڵ کردنی لادێکانی کوردستان و بە شێوەیەکی لە ناکاو لاوانی کورد و کۆمەڵگە لە سیاسەت دوور بخەنەوە و زەربەی لێ بدەن. محەممەدڕەزا ڕەحیمی، ئوستانداری ئوستانی کوردستان بە بێ هیچ شەرمێک دەڵێ «ئێمە لە جیاتی پەروەردە، لاوانمان بەرەوە مەسیری مادەی هۆشبەر پاڵ پێوەنا». ئەو هەروەها دەڵێ: «من یەکێک لەوانە بووم کە ئەوانم بۆ کارکردن لەسەر سنوور فریو دا... توانیم قوتابخانە لە لای ئەوان بێ نرخ بکەم. چ کەسێکی [دیکە] دەتوانێ وەها کارێکی گەورە بەرێوە بەرێ؟[۶۰] سیاسەتی لەدواکەوتوویيدا ڕاگرتنی کوردستان لە لایەن دەوڵەتەوە، دوو بەشی ئابووریی وەرزانەی دیکەی لێ کەوتەوە: کوورەخانە (کارگەی خشت) و کۆڵبەری. [۶۱] کار کردن لە کوورەخانە یان کارگەی خشت برین جۆرە کارێکی سوننەتییە، لە ناوەندێکی بەرهەمهێنانی تاقەت پڕووکێن بۆ پێداویستیی سەرەتایی بیناسازی. زۆربەی خاوەن کوورەخانەکان ناکورد و زۆربەی کرێکارەکانیش کوردن. زۆربەی کوورەخانەکان لە شارە ناوەندییەکانی ئێرانن وەکوو ئوستانەکانی ئەراک، ئیسفەهان، شیراز و کرمان. لە سەرەتاکانی دەیەی ۱۹۸۰، لە ماوەی شەڕی نێوان ئێران و ئێراق، کارکردن لە کارگەکانی خشت بڕیندا ڕووی لە هەڵکشان کرد، جێگایەک کە کرێکارانی ئاوارە شەش بۆ نۆ مانگ لە بارودۆخێکی نالەباری بێهداشتی و نائینسانیدا، کاریان دەکرد. بەشێکی بەرچاو لە هێزی کاری ئەم کارگانە لە شارە کوردییەکان وەکوو سەردەشت، پیرانشار، مهاباد، شنۆ و بۆکان (لە ئوستانی ورمێ) دابین دەکرا.

لەماوەی دە ساڵی ڕابردوودا، سیاسەتی لەدواکەوتوویيدا ڕاگرتن و ئەمنیەتیکردنی ڕۆژهەڵات لە لایەن کۆماری ئیسلامیی ئێرانەوە، دیاردەی کۆڵبەریی لێ کەوتووەتەوە. لە ساڵی ۲۰۱۵، زیاتر لە هەزار کۆڵبەر لە لایەن هێزە کانی دەوڵەتەوە، کوژراون یان بریندا بوون (بڕوانە خشتەی یەک).[۶۲]

خشتەی ١: کۆڵبەرەکان (دەربازبوون، کریکارانی سەرسنوور)

کوژران و بریندار بوونی کۆڵبەران (2015 - 2020)			2015	2016	2017	2018	2019	2020	کۆ
			ساڵ						
ڕووداو	بریندار	ژمارە	19	49	148	226	178	16	636
		ڕێژەی ڕووداو	3.0%	7.7%	23.3%	35.5%	28.0%	2.5%	100.0%
		ڕێژەی ساڵانە	27.1%	52.7%	62.7%	64.2%	70.1%	80.0%	62.0%
		لە کۆ	1.9%	4.8%	14.4%	22.0%	17.4%	1.6%	62.0%
	کووژراو	ژمارە	51	44	88	126	76	4	389
		ڕێژەی ڕووداو	13.1%	11.3%	22.6%	32.4%	19.5%	1.0%	100.0%
		ڕێژەی ساڵانە	72.9%	47.3%	37.3%	35.8%	29.9%	20.0%	38.0%
		لە کۆ	5.0%	4.3%	8.6%	12.3%	7.4%	0.4%	38.0%
	کۆ	ژمارە	70	93	236	352	254	20	1025
		ڕێژەی ڕووداو	6.8%	9.1%	23.0%	34.3%	24.8%	2.0%	100.0%
		ڕێژەی ساڵانە	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
		لە کۆ	6.8%	9.1%	23.0%	34.3%	24.8%	2.0%	100.0%

بەرگریکردن لە هەمبەر هەوڵە داگیرکەرانەکاندا

لە پەراوێزخستن و نکۆڵی لێ کردنی فەرهەنگ، شوناس و زمانی کوردی لە سەردەمی پەهلەویدا، لە ژێر فەرمانڕەواییی دەوڵەتی تیئۆ ئێتنۆکراتیکی ئێستای فارسدا، زیاتر و هەمەلایەنگیرتر بوو. بە پەیڕەو کردنی هێندێک سیاسەتی نوێی سەرکوتکەرانە و هەلاواردن لە رووی قەومی-مەزهەبییەوە، دەوڵەتی ناسیۆنالیستی مەزهەبی، ئێستا پلانی هەلاواردنی پێکهاتەیی و دامەزراوەیی (قەومی، زمانی و فەرهەنگی)ی زاڵ کرد کە لە دەرئەنجامدا بە شێوەی سیستەماتیک و یاسایی کوردەکانی لە رۆژهەلات خستە پەراوێزەوە. بەم حاڵەشەوە، سەرەرای هەوڵە بەردەوام و سیستەماتیکەکانی دەوڵەت، کوردەکانیش بە بەردەوامی لە رێگەی خەباتی سیاسی-فەرهەنگیی خۆیانەوە، رووبەرووی سیاسەتەکانی رێژیم بوونەتەوە. جگە لە چالاکیی ئاشکرای سیاسی، بەرگریی کوردەکان بە شێوەیەکی بەربڵاو لە رێگەی کەڵک وەرگرتن لە هونەر، ئەدەبیات، شێعر و رووداوە فەرهەنگییەکانەوە خۆ دەنوێنێ: ئەوان، لە ژیانی رۆژانەی خۆیاندا، تارادەیەک لە قەڵەمڕەوێکی نایاساییدا، فەزای فەرهەنگی و سیاسی بۆ پێشەوە دەبەن. کوردەکان لە رۆژهەلات بە شێوەی جۆراوجۆر دژکردەویان لە هەمبەر سیاسەتی نکۆڵی لێ کردن و ئاسمیلەکردنی دەوڵەت هەبووە و بەرەورووی بوونەتەوە. رەنگە بەرچاوترین ئەکتی بەرگریکردن لە رۆژهەلات خۆی لەو جۆش و خرۆشە بەربڵاوە لە دیاریکردنی ناوە کوردییەکان بۆ منداڵەکانیان و ئەو شتانەی کە بە هی خۆیانی دەزانن، نیشان بدات. ئەم رێژیمە بەربەستگەلی جۆراوجۆری ئیداریی بۆ کەڵک وەرگرتن لە ناوە کوردییەکان، داناوە. ئیدارەی سەرژمێریی ئێران لیستێک لە ناوە جێی پەسەندەکانی، کە زۆرتر ناوی مەزهەبی، شیعی و فارسین فەراهەم کردووە و خەڵک دەبێ لەو ناوانە هەڵبژێرێ. زۆرجار دایک و بابەکان لە کاتی تۆمارکردنی ناوی منداڵە ساواکانی خۆیان لەگەڵ ئەو ناوانەی کە رێژیم بە ناپەسەندی لە قەڵەم دەدات، تووشی کێشە دەبن. خوێندکارانی کورد بە راشکاوی و ناراستەوخۆ نارەزایەتی دەردەبڕن بە نیسبەت ناوەکانی خۆیانەوە. ئەوان دەزانن کە دەبێ ناوەکانی خۆیان بۆ ناوێکی فارسی بگۆڕن بۆ ئەوەی بتوانن بە دوور لە کێشە و بەربەستە فەرمییەکان درێژە بە خوێندن بدەن یان ئەمنیەتێکی کاریان بۆ دابین ببێ. بەم حاڵەشەوە، زۆربەی کوردەکان چاوپۆشی لەم بابەتە دەکەن و ناوگەلێک هەڵدەبژێرن کە ئاماژەیە بۆ نیشاندانی شوناسی کوردبوونی خۆیان. بە تایبەتی وەها بەرگری کردنێک لە فەزای مەجازییدا بە روونی دەبینرێ: فەیسبووک، تێلگرام، ئینستاگرام و تۆرەکانی دیکە، جێگا و هەرێمێکی تاکەکەسییە کە خەڵک دەتوانن چێژ لە خۆبوونی خۆیان(فەردانیەت) وەرگرن. پاش هەڵبژاردنی خاتەمی لە ساڵی ١٩٩٧، دەرفەتێکی کورتخایەن هاتە ئاراوە کە کرانەوەیەکی رێژەییی نەخوازراوی کۆمەلایەتی-سیاسیی لێ کەوتەوە کە بە شێوەیەکی کتوپڕ چەندین رێکخراوی ناحکومی و چالاکیی سیاسیی سەریان هەڵدا. هەڵچوونی وزەیەکی سیاسی بەم شێوەیە رۆڵێکی بەرچاوی گێڕا لە بەرز کردنەوەی ئاستی وشیاریی گشتیدا و ئازادبوونی وزەی لاوانی کورد بۆ موبیلیزەکردنی سەرچاوە خۆجێییەکان لە کوردستاندا. بەشداربوون لە چالاکیە ژینگەپارێزییەکان، بەرێوەبردنی گردبوونەوەی لۆکاڵی، دامەزراندنی کتێبخانە لە لادێکان و دانانی کلاسی زمانی کوردی لە ناوچە لادێیەکاندا زۆر پەرەی ئەستاند. کەمتر لە دەیەیەک، بە دەیان گۆوار، رۆژنامە و بلاوکراوەی کوردی بلاوبوونەوە (بڕوانە خشتەی ژمارە ٢). هێندێک لەم گۆوار و بلاوکراوە وەرزیانە (بڕوانە خشتەی ژمارە ٢) دەگرێ گرێدراوی دەزگا دەوڵەتییەکان بن لە بەر ئەوەی دەوڵەت هەوڵی دا ئەو زانیارییانەی کە لە بارەی کوردستانەوە بەرهەمدێن، مودیرییەت بکات.[٦٣]

خشتەی ژمارە ٢: ژمارەیەک لەو گۆوار و بلاوکراوە / دەورەییانە کە لە کوردستاندا بلاو دەکرانەوە

گۆڤار	دەسپێک	کۆتایی	شار
هەنار	٢٠١٧		سەقز
دەنگی کوردستان	٢٠١٥		سنە
چیا	٢٠١٤		مەریوان
ئاگرین ڕۆژ	٢٠١١		سنە
دیار کهن	٢٠٠٩		سنە
ژیوار	٢٠٠٨		
شار	٢٠٠٨		سنە
سۆران	٢٠٠٨		سنە
ئارشیە	٢٠٠٨		
نیشتمان	٢٠٠٨		
ڕووبار	٢٠٠٧		
دیدگا	٢٠٠٦	٢٠٠٩	سنە
کاردئاک	٢٠٠٦		سنە
ڕاسان	٢٠٠٥	٢٠٠٨	سەقز
هاوار	٢٠٠٥	٢٠٠٧	سنە
کورمانج	٢٠٠٤		خوراسانی
ئاوای کوردستان	٢٠٠٣		سەقز
ئاشتی	٢٠٠٣	٢٠٠٨	سنە ـ تاران
ڕۆژهەلات	٢٠٠٣	٢٠٠٨	تاران ـ سنە
کەرەفتوو	٢٠٠٣	٢٠٠٧	سنە
گفتار سبز	٢٠٠٣		سنە
بدر	٢٠٠٣	٢٠٠٩	قوروە
ئاسۆ	٢٠٠٢	٢٠٠٢	سنە
ڕاڤە	٢٠٠٢		تاران
ئاراڕات	٢٠٠١	چوار ژمارە	سنە
مهاباد	٢٠٠١		مهاباد
ژیار	٢٠٠٠	٢٠٠٨	سنە
وەرزانەی کوردستان	١٩٩٩	٢٠٠٧	سنە
تیشک	١٩٩٨	٢٠٠٢	مەریوان
سیروان	١٩٩٨	بەردەوامە	سنە
زرێبار	١٩٩٧	٢٠١٤	مەریوان
ئاویەر	١٩٩٦	٢٠٠٤	سنە
ئاوێنە	١٩٩٤	١٩٩٨	تاران

خشتەی ژمارە ٢: ژمارەیەک لەو گۆوار و بلاوکراوە / دەورەییانە
کە لە کوردستاندا بلاو دەکرانەوە

گۆڤار	دەسپێک	کۆتایی	شار
ڕۆژ	١٩٨٧		مهاباد
سروە	١٩٨٥	٢٠٠٨	ورمێ
ڕێگای یەکیەتی	١٩٧١		مهاباد
ژین	١٩٦٧	١٩٧٠	سنە ـ تاران
ئارێن	١٩٥٢	١٩٥٥	کرماشان
سەدەی کورد	١٩٥٢		سنە
ئارێز	١٩٥١	١٩٥٢	سنە
ئینقلابی کاوە	١٩٥١		تاران
خۆرنشین	١٩٥١	١٩٥٣	کرماشان
ڕابەری کورد	١٩٥١	١٩٥٢	سنە
پیکار	١٩٥٠	١٩٥١	سنە
سەدەی کوردستان	١٩٤٦	١٩٥٣	مهاباد
ئاوات	١٩٤٥	سێ ژمارە	مهاباد
کوردستان	١٩٤٥		ورمێ
پەیکی کورد	١٩٤١	١٩٧٢	
ڕۆژی کورد	١٩٢٢		زانکۆی تەورێز
ڕوانگە	١٦ ژمارە		کرماشان
ئاریا	.....	.....	کرماشان
ئاوای غەرب	پاش ١٩٧٩		سنە ـ سەقز
ئەخبار کوردستان			تاران
ئامانج			ئیلام
پەیکی ئیلام	پاش ١٩٧٩		کرماشان
پەیکی شار	پاش ١٩٧٩		زانکۆی مهاباد
تریفە			کرماشان
چاوان			زانکۆی
ڕۆژئامە			تاران
زاگرۆس			زانکۆی عیلم و سەنعەت ـ تاران
کرماشان			زانکۆی ڕازی ـ کرماشان
ڕۆژنە			سنە
ندای زاگرۆس			تاران

بەم پێیە، لێکۆڵەرە کوردەکان کەڵک لەم جۆرە پلاتفۆرمانـــە وەردەگرن بۆ بەرەوپێشـــبردنی فەرهەنگ، مێژوو و شوناسی کوردی. بڵاوکراوە کوردییەکان زۆرتر تەرخـــان کراون بۆ بابەتە کۆمەڵایەتی-سیاســـییەکان لـــە ڕۆژهەڵاتدا. ئەنجومەنە فەرهەنگی و ئەدەبییەکانی ڕۆنان، ڤەژین، ڕۆژیار لە شاری مەریوان، ژینکۆ، بیری زێرین، ئاسۆ، جووتیاران لە شاری شنۆ، نۆژین و ڤەژین لە شـــاری بانـــە، چەند نموونەیەکن کـــە ڕیوایەتێکی قووڵ و ئاڵۆز لە بواری ژیانی فەرهەنگـــی- کۆمەڵایەتی و سیاســـیی کورد لە ڕۆژهـــەڵات دەخەنـــە ڕوو. بەشـــێک لەو ئەنجومەنانەی کە لە سەرەوە ئاماژەیان پێ کرا توانیویانە بە شێوەیەکی نافەرمی و دڵخوازانە، ببنە قوتابخانەیـــەک کە زمانی کوردی فێری لاوەکان بکـــەن. تاکـــوو ئـــەم دواییانەش، ئەنجومەنـــی ڕۆنان، گۆوارێکـــی وەرزانەی بە ناوی زرێبار بڵاو دەکردەوە، کە تەرخان کرابوو بۆ ئانالیزکردنی بابەتە جۆراوجۆرەکان لەســـەر کوردســـتانی گەورە. گۆوارە ناسراوە مانگانە و حەوتووانەکانی وەکوو ژیلوان، هەنار، ئاشـــتی، ڕووبەر، ڕاسان، شار، کاردۆک، ئاگرین، ژیوار، چرۆ و هایـــا و چەندانی دیکـــەش لە لایەن گرووپە چالاکەکانی کوردەوە، بڵاو دەکرێنەوە. گرینگتـــر لە هەمـــووی، ئـــەم بڵاوکراوانە لە ڕووی مادییەوە لە لایەن ئەکادیمسیەنەکانی کورد و خێرخوازە خۆجێیەکانەوە پشـــتیوانی دەکرێن.[۶۴]

هەروەها کوردەکان لە هەمبەر کەمپەینی دەوڵەت بۆ لەناوبردنی دارســـتان و سەرچاوە سروشـــتییەکانی کوردســـتان، بەربەرکانـــێ دەکەن. دەوڵەت بە قەســـتی دارستانەکان لە شارە ســـنوورییەکانی وەکوو بانە، سەردەشت، پیرانشـــار، مەریوان و ســـەولاوا دەســـووتێنێ بـــە مەبەســـتی لەناوبردنـــی حەشـــارگە سرووشـــتییەکانی جووڵانەوەی کورد. هەموو ســـاڵێک، هاوکات چەندین شوێن بە یەکەوە دەســـوتێنن لە بەر ئەوە کۆژانەوەی ئاگرەکان بۆ چالاکانی ژینگە پارێز ناموکین بکەن. ساڵی ٢٠١٨، تەنیا لـــە ڕووداوێکی ئاورکوژاندنەوەدا چـــوار کەس لە چالاکانی بواری ژینگەپارێزی لـــە کاتی دەســـتوپەنجە نەرمکـــردن لەگەڵ کوژاندنەوەی ئاوردا گیانی خۆیان لەدەست دا. ئەم کارە بووە هۆی خۆپیشاندانێکی بەربڵاو لە شاری مەریوان و کوردەکان بە گشتی سپای پاسدارانی کۆماری ئیسلامی لە مردنی ئەواندا بە تاوانبار دەزانن.[۶۵] (ئێســـتا ئەو چالاکانە لە لایەن کوردەکانی ڕۆژهەڵاتەوە وەکوو قارەمان و شـــەهید یادیان لێ دەکرێتـــەوە). خەڵکی خۆجێیی کورد بە شێوەیەکی ڕێکوپێک تیم بۆ خاوێنکردنەوەی پاشـــماوەکان لە شـــوێنە گشتییەکانی شار، دەورووبەری شار و هەروەها ئـــەو مەســـیرە کوێســـتانیانەی کە شـــەوانە سەردانیان دەکرێ، پێک دێنن.

بەرئەنجام

کوردەکان لە هەمبەری سیاســـەتی دەوڵەتی «فارســـیزمدا» بەرنگاری دەکـــەن. لە کاتێکدا کـــە هەمووە هەوڵ و ســـەرمایەیەکی دەوڵەت لە کوردستاندا بۆ پەروەردە و فێرکردن، جگە لە فارســـیزم، داگیرکاریی زمان و شوناســـی کوردی شـــتێکی دیکـــە نەبـــووە، ئاکامێکی نەخوازراوی لـــێ کەوتوەتـــەوە: ئەمە بووەتە هۆی جموجۆڵێکی بەربـــڵاوی کۆمەڵایەتی و جوگرافی لە نـــاو کوردەکاندا و بەرزبوونەوەی ئاستی وشیاری و هەستی قەومی/نەتەوەییی ئەوانـــی بە دواوە بووە. سیســـتەمی مۆدێرنی پـــەروەردەی دەوڵـــەت، بۆ یەکدەســـتکردنی نافارســـەکان بە فارس، خۆبەخـــۆ بووە هۆی بەرزبوونەوەی ئاســـتی وشـــیاریی گشتی لە بارەی ستراتێژیی ئاســـیمیلەکردنی دەوڵەت. خوێندکارانـــی کورد کە بـــە دوای وەرگرتنی بڕوانامەی زانستگەوەن لە شارە ناوەندییەکاندا زیاتر ڕووبەڕووی زەخت و بێبەشـــی دەبنەوە لە لایـــەن ئیلیتی سەردەســـت و دەزگاکانی دەوڵەتەوە. ئێستا، زۆربەی بنەماڵەکانی کورد،

وا بیردەکەنەوە کە خوێندن ئەبزارێکی بەهێزە بۆ ڕزگاری و دیاریکردنی چارەنووسی خۆیان. بۆ وێنە، کاتێک بەڕێوەبەرێک پرسیار لە یەکێک لە کرێکارەکانی ناوچەی هەورامان دەکات کە بۆ ئەو خزمەتە باشانەی کە کردوویەتی پاداشێک بۆ خۆی هەڵبژێرێ، ئەو خوازیاری قوتابخانەیەک بوو بۆ گوندەکەی خۆی و ئەو قوتابخانەیەش لەبەر داخوازیی ئەو دروست کرا. هەنووکە، گوندێکی دووره دەستی (نیزیک ٤٠ بنەماڵەیی) لە ناوچەی شاخاویی هەورامان نموونەیەکە لە تێڕوانینی کورد بۆ پەروەردە وفێرکاری وەکوو ئەبزارێک بۆ ڕزگاربوون. لە ساڵی ٢٠١١، لە یەکێک لەو گوندانەدا، خەڵک بۆ خوێندکارەکانی خۆیان فێستیڤاڵێکی کۆتاییی خوێندنیان بەڕێوە برد کە ١٣ کەس لەوان بەربژێربوون بۆ پلەی دوکتۆرا. سەرەڕای هەوڵە بەردەوام و سیستەماتیکەکانی دەوڵەت بۆ بێبەشکردنی خوێندکارانی کورد، ڕێژەی خوێندکارانی کورد لە زانستگەکاندا زیادی کردووە. ئێستا، بەشێکی بەرچاو لە خوێندکاران لە هێندێک لە زانستگە باشەکانی وەکووهەمەدان، کەرەج، تاران و تەورێز، کوردن. لە کاتێکدا کە ئەوان سەرقاڵی خوێندنی فەرمیی خۆیانن، ژمارەیەکی بەرچاو لەم خوێندکارانە بە شێوەی غەیرە ڕەسمی خەریکی کارکردنن لەسەر زمانی کوردی، ئەدەبیات، وەرگێڕان بۆ کوردی و هەروەها پێویست بە ئاماژەکردن ناکات کە بەشێکی بەرچاو لەوان شێوەزاری دووهەمی کوردیش فێر بوون کە ئەمەش بەتەواوی گەشە و بەرەوپێشچوونێکی نوێیە.[٦٦]

کۆبەند

لەم لێکۆڵینەوەیەدا شیکاری بۆ ستراتێژیی دەوڵەتی ئێران بۆ ئاسیمیلەکردن و زاڵبوون بە سەر کوردەکان لە پاش شۆڕشی ئێراندا، دەکرێ. ئەم وتارە بەڵگە دێنێتەوە کە ئامانجی ئەم ستراتێژییانە داگیرکاریی ناوخۆییی ڕۆژهەڵاتی کوردستانە بۆ هەتاهەتایە. سەنتەری سیاسەتەکانی کۆماری ئیسلامی لە گرەوی گۆڕینی تایبەتمەندیی دیاریکراوی قەومی-مەزهەبیە بۆ فارساندن و بەشیعەکردنی خەڵک و فەزای کوردستان. دەوڵەت تێدەکۆشێ تاکوو فەرهەنگ و زمانی فارسی لە ڕێگەی تووندوتیژییەوە جیهانی بکات و ئێرانی بوون هاوواتای فارس بوون لەقەڵەم بدات. ئەم شێوە سیاسەت/تێڕوانینە بواری قسەکردنی بۆ نافارسەکان نەهێشتووەتەوە.[٦٧] کۆماری ئیسلامیی ئێران هەوڵی داوە بە کەڵکوەرگرتن لە هێزی نیزامی، پشتیوانیی ئیلیتی فارس و هەروەها بەڕێوە بردنی سیاسەتی پەروەردەیی و دینی بۆ سڕینەوەی هەر چەشنە جیاوازییەک، دەسەڵاتی ڕەها و» شوناسی تایبەت بە ئێرانی بوون» پەرە پێ بدات. کۆماری ئیسلامیی ئێران ئەمەی دووهەمی بە بەردەوامی و بە شێوەیەکی سیستەماتیک لە کوردستاندا پەیڕەو کردووە.

ئەم وتارە هەوڵێکە بۆ نیشاندانی پرۆسەی فارساندن و بەشیعە کردن و بەردەوامی و بەهێزکردنی وەها سیاسەتێک هەر لە سەردەمی فەتحی کوردستانەوە، واتە لە سەرەتاکانی دەیەی ١٩٨٠دا. لەم دواییانەدا، وەزارەتی پەروەردەی کۆماری ئیسلامی، بەخشنامەیەکی بڵاوکردووە کە تێیدا هاتووە، ئەگەر منداڵانی نافارس (لە نێوان ٤- ٦ ساڵان) لە تاقیکاریی لێهاتوویی زمانی فارسیدا سەرکەتوو نەبن، ئەوان دەبێ وەکوو ئەو منداڵانەی کە پێراگەیشتنی تایبەتیان دەوێ، هەڵسوکەوتیان لە گەڵدا بکرێ. ئەمە نیشانی دەدا کە کۆماری ئیسلامیی ئێران، ناشارەزایی لە بەکارهێنانی زمانی فارسی بە توانای بایۆلۆژیکیی مرۆڤەکانەوە دەبەستێتەوە. ئەم سیاسەتە نوێیە، لە ڕووی بایۆلۆژیکییەوە نەسلێک لە نافارسەکان لەبەر سەرنەکەوتن لە تاقیکاریی شارەزاییی زمانی فارسی، بە

گەشەنەکردوو لەقەڵەم دەدات. ئەم سیاسەتە دەبێ وەکوو فۆرمێکی زمانی/نژادی سەیر بکرێ، کە لە بەشی یەکەمی سەدەی بیستەمدا باو بووە. بەم پێیە، ڕۆشنبیرانی فارس لە ناوخۆی ئێران و دەرەوەدا چ بە ڕاشکاوی یان بە شاراوەیی، بەڵێنیان داوە لەم بوارە کەم وێنەیەدا پشتیوانی لەم سیاسەتەی دەوڵەت بکەن.[٦٨] هەروەها لەم وتارەدا بەرگریکردنی ئەکتەرە کوردە غەیرەدەوڵەتییەکان لە هەمبەر کۆلۆنیالیزمی ئەو وڵاتەدا بەرجەستە کراوەتەوە. ئەو زەختە لەرادەبەدەری کە ڕێژیم بۆ سنووردارکردنی پارتەکانی ڕۆژهەڵات لەسەر هەرێمی کوردستانی دێنێ، کاریگەریی زۆری داناوە. بەم حاڵەشەوە، کوردەکان لە ناوخۆی ڕۆژهەڵاتدا لە ڕێگەی بەرگریی فەرهەنگییەوە هەر لە بەرهەمهێنانی هونەری کوردی، ئەدەبیات، شیعر، سینەما، میوزیک، جێژنی ساڵانەی نەورۆز و فۆرمە جیاوازەکانی دیکەی بەرگریکردن، بە ڕوونی لە هەمبەر سیاسەتی ئاسیمیلەکردنی فەرهەنگی و سیاسیی ڕێژیمدا، لە خۆبوردووانە ڕاوەستاون. هەروەها لە کۆتاییدا ئەم وتارە هیواخوازە کە نیشان بدات کوردەکان خۆیان وەکوو قەوم/نەتەوەیەکی بێ حاکمییەت لە ئێراندا ببینن، لە بەر ئەوە ئەوان کراونەتە یەکێک لە ئامانجە سەرەکییەکانی سیاسەتی سەرکوت و ئاسیمیلەکردنی دەوڵەتی مۆدێرن. کوردەکانیش، وەکوو ماباقیی کۆمەڵگە ژێردەستەکانی دیکە، لەسەر ئەو بڕوایەن کە لە ئەساسدا بە بێ دووبارە پێناسە کردنەوەی چەمکی « نەتەوە»، سیستەمی کۆلۆنیالی ناوخۆیی دەتوانێ بەرەوپێش بچێ. کۆلۆنیالیزمی ناوخۆیی و سیستەمی سیاسیی تاک لایەنی قەومی-مەزهەبی لە ئێراندا حاکمییەتێکی لە هەمبەر کۆمەڵگە ژێردەستەکاندا، پێکهێناوە. ئەم پەیوەندییە دووفاقییە، بابەتی حاکمییەتی وەکوو پرسی هەبوون لەگەڵ پێکەوەژیانی قەوم/نەتەوەی ئێرانی ڕێکخستووە. لە کاتێکدا ئێلیتی قەوم/نەتەوەی سەردەست (بۆ وێنە فارسەکان) پێداگری لەسەر سیستەمێکی سێکۆلاری دێمۆکراتیک وەکوو چارەسەرێک بۆ هەموو کێشەکان دەکەنەوە، ئەو کەسانەی کە سەربە کۆمەڵگە ژێردەستەکانن لەسەر ئەو بڕوایەن کە سیستەمی دیمۆکراسیی سێکۆلار، بە تەنیا ناتوانێ هاوسانیی پێکهاتەیی، دامەزراوەیی، مێژوویی، فەرهەنگی و سیاسی لەو وڵاتەدا بپارێزێ. لەم ڕووەوە، گرووپی دووهەم پێداگری دەکەن لەسەر زامنکردنی حاکمییەت بۆ هەموان (یان حاکمیەتێکی ڕاستەقینەی خەڵکی) کە دەبێ نیشانەکانی «دێمۆکراسی» و بنەماکانی پێکهێنانی دەسەڵات لە ئێراندا، سەرلەنوێ پێناسە بکرێنەوە. بە بێ ئەم پێناسە کردنەوەیە، سیستەمی داگیرکاریی ناوخۆیی درێژەی دەبێ. سەرەڕای ئەمانە، بە بێ هەڵگرتنی هەنگاوێکی بنەڕەتیی لەم چەشنە، ناهاوسانیی مێژوویی دووبارە بەرهەم دێتەوە. لە بەرئەنجامدا، هەموو قەوم/نەتەوە نافارسەکان لە هەرچەشنە نوێنەرایەتییەکی ڕاستەقینە بێبەش دەبن و لە پێکهێنانی نەزم و یاسای بنەڕەتیدا، بە بێ لە بەرچاوگرتنی ئەوەی کە پێی دەگوترێ سیستەم، دەنگیان کپ دەکرێ. ئەم بابەتە باس لەوە دەکا کە سەرلەنوێ پێناسەکردنەوەی حاکمییەت - کە هاوشێوەی بەڵگاندنەکانی ئی.بی.دوبۆیس لە کتێبی ڕەنگ و دێموکراسیدایە - دەتوانێ یارمەتیدەر بێ بۆ تێگەیشتن لە هەموو ئەو لێکۆڵینەوانەی لەسەر حاکمییەت کراون و ڕەهەندێکی نوێ بۆ مانای ڕاستەقینەی شارۆمەندێک کە خۆی حاکمە ساز دەکا.[٦٩]

*. Ahmad Mohammadpour and Kamal Soleimani. «'Minoritisation' of the other: the Iranian theo-ethnocratic state's assimilatory strategies.» Postcolonial Studies (Online, April 2020) https://doi.org/10.1080/13688790.2020.1746157
Ahmad Mohammadpour, Department of Anthropology, University of Massachusetts, Amherst,

MA, USA
Kamal Soleimani, Centre de Estudios de Asia y Africa, El Colegio de México, Mexico City, Mexico

تێبینییەکان

١- بڕوانە، کەماڵ سولەیمانی و ئەحمەد موحەممەدپوور، ئایا غەیرە فارسەکان دەتوانن قسە بکەن؟ گێرانەوەی حاکمیەت لە « ناسنامەی ئێرانی»، قومەکان، ٢٠١٩، DOI:10.1177/1468796819853059؛ کەماڵ سولەیمانی و ئەحمەد موحەممەدپوور، ئەمنیەتیکردنی ژیان: ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە ژێر فەرمانڕەواییی دەوڵەتی فارسی- شیعیدا، وەرزنامەی جیهانی سێهەم ، ٢٠١٩، DOI:10.1080/01436597.2019.1695199؛ کەماڵ سولەیمانی و ئەحمەد موحەممەدپوور، ژیان و کار لە سەر لێواری داگیرکاریی ناوخۆییدا: ئابووریی سیاسیی کۆڵبەری لە ڕۆژهەڵاتدا، جۆرناڵی کۆمەڵناسیی بریتانیا ، ٢٠٢٠، لاپەڕەی ١- ٢٠ ، DOI:10.1111/1468-4446.12745.

٢- بڕوانە، کارۆلین هامفری، « حاکمیەت» in D Nugent and J Vincent (eds) وێرای زانستی مرۆیی و سیاسەت، ئاکسفۆرد: Blackwell, 2004, pp 418–436؛ تۆماس بلۆم هانسن و فین ئیستیپوتات، « پێداچوونەوەی حاکمیەت» پێداچوونەوەی ساڵانەی زانستی مرۆیی ٣٥ ، ٢٠٠٦ ، لاپەڕەی ٢٩٥- ٣١؛ DOI:10.1146/annurev.anthro.35.081705.123317؛ برندا چالفین، سنوورەکانی نئولیبراڵ: قەوم ناسیی و حاکمیەت لە ئافریقای ڕۆژئاوا، شیکاگۆ: زانستگەی شیکاگۆ پرس، ٢٠١٠؛ یاریمار بۆنیلا ، « حاکمیەتی ناسەقامگیر» ئێتنۆگرافی فەرهەنگیی، ٣٢- ٣٣ ، ٢٠١٧ ، لاپەڕەی ٣٣٠ تاکوو ٣٣٩ ، DOI:10.14506/ca32.3.02.

٣- کوردەکان، خۆیان، بەم شێوەیە ئاماژەیە بۆ پارچە جیاکانی کوردستان وەکوو باکوور {باکوور/ لە تورکیە} ، باشوور {لە ئێراق}، ڕۆژئاوا {لە سووریە} و ڕۆژهەڵات {لە ئێران} دەکەن. بە مەبەستی پێشگرتن بۆ لە داوکەوتنی دەوڵەتە ڕەگەزپەرەستە دژەکوردەکان و قەڵەمڕەوی کوردەکان، ئێمە پێڕەویمان لە جوگرافیای تایبەت بە خۆیان کردووە.

٤- بۆ پێناسەی وتەزای «دەوڵەتی ناوازە» بڕوانە ، جۆرجیۆ ئاگامبن، دەوڵەتی ناوازە، کوین ئاتل (trans)، شیکاگۆ: زانستگەی شیکاگۆ پرس . ٢٠٠٥.

٥- لە مهاباد، شوێنی یەکەمین کۆماری کوردە لە ١٩٤٦، کە بە کۆماری کوردستان ناسراوە. هەروەها هەر لەوێش یەکەمین ڕاپەڕینی ناسیۆنالیستیی کورد لە دژی دەوڵەت لە ١٨٨٠ دا دەستی پێ کرد، بڕوانە کەماڵ سولەیمانی، ئیسلام و کێشمەکێشی ناسیۆنالیستی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، ١٨٧٦- ١٩٢٦، نیویۆرک NY: Palgrave, 2016 ، لە گەڵ پەیدابوونی دەوڵەتی مۆدێرن لە ئێران وێڕای گەیشتنە دەسەڵاتی موحەممەد ڕەزا شای پەهلەوی لە {١٩٢٥} ڕۆژهەڵات کۆمەڵێک شۆڕشی سیاسیی لە لایەن کوردەکانەوە بە خۆوە بینی. بۆ وێنە، شۆڕشێک بە ڕێبەریی سمایل ئاغای سمکۆ {کە ئەو یەکەمین ڕۆژنامەی بە زمانی کوردی بڵاوکردووە {بڕوانە سولەیمانی ٢٠١٧}، مەلا خەلیل {١٩٢٨} ، و ئەمیر حەمە سوور {١٩٣٩، هەروەها بە ئەمیر پاشا ناسراوە} کە ڕێگەی بۆ سەرهەڵدانی کۆماری کوردستان بە ڕێبەریی حیزبی دێموکراتی کوردستان (KDPI)، خۆش کرد.

٦- جاش لە ڕووی مۆراڵییەوە بە مانای کوری کەر دێ، ناولێنانێکە کە کوردەکان بۆ ئەو کەسانە بە کاری دەبەن کە لەگەڵ هێزە نیزامیەکانی ڕێژیمدا هاوکاری دەکەن.

٧- R ئەلینگ کریستن ، کەمینەکان لە ئێراندا: ناسیۆنالیزم و قەومیەت پاش خومەینی ، نیویۆرک: پالگریف ، ٢٠١٣، لاپەڕەی ٤ .

٨- مستەفا وەزیری، ئێران وەکوو وڵاتێکی خەیاڵی: دروستکردنی شوناسی نەتەوەیی ، نیویۆرک: Paragon House، 1993.

٩- مێهرزاد بروجێردی، سازوکارەکانی ناسیۆنالیزم و شوناسی ئێرانی، لێکۆڵینەوەی ڕەخنەیی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ٧ {١٢} ، ١٩٩٨ ، لاپەڕەی ٤٣ – ٥٥ ؛ مێهرزاد بروجێردی، «ئێرانی ئیسلامی و کێشمەکێشی فاشیستی مودێرنیتەی ڕۆژئاوا» ، گۆڤاری لێکۆڵینەوەی ئاشتی ٣٤ { ١} ، ١٩٩٧، لاپەڕەی ١- ٥ .

١٠- عەلیڕەزا ئەسغەرزادە، ئێران و پرسی هەمە جۆری: فاندەمێنتالیزمی ئیسلامی، ڕەگەزپەرەستی ئاریایی و خەباتی دیمۆکراسی، نیویۆرک، NY: پالگریف مەک میلان ، ٢٠٠٧.

١١- ڕەزا زیا – ئیبراهمی، سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزمی ئێرانی: نیژاد و سیاسەتی جێگۆڕکێ پێکردن، نیویۆرک NY: چاپەمەنی زانستگەی کوڵۆمبیا، ٢٠١٦.

١٢- ئەفشین مەتین – ئەسغەری ، « بازنەی بەرلین: ناسیۆنالیزمی ئێرانی لە گەڵ دژە مودێرنیتەی ئاڵمان کۆدەبنەوە» کامران ئاقایی و ئەفشین مەرعەشی A، چاوپێداخشاندنەوە بە ناسیۆنالیزم و مودێرنیتەی ئێراندا، ئاستین: چاپەمەنیی زانستگەی تەگزاس، ٢٠١٤، لاپەڕەی ٤٩ – ٦٧ ؛ ئەفشین مەتین -ئەسغەری ، هەردوو ڕۆژئاوایی و ڕۆژهەڵاتی: مێژووی ڕۆشنبیریی مودێرنیتەی ئێران، چاپەمەنی زانستگەی کەمبریج، ٢٠١٨.

١٣- بروجێردی، سازوکارەکانی ناسیۆنالیزم و شوناسی ئێرانی» ، لاپەڕەی ٤٣ .

١٤- بڕوانە مێهرزاد بروجێردی، « سەرکوتن و دژوارییەکانی نوێکردنەوەی ئیستبداد لە ئێراندا»، لە ئێستفن کرۆنین(ed)، دروستکردنی ئێرانی مۆدێرن: دەوڵەت و کۆمەڵگە لە ژێر ڕێبەریی ڕەزا شادا، ١٩٢١- ١٩٤١ ، ٢٠٠٣، لاپەڕەی ١٥٣.

١٥- مەلا خەلیل ڕۆشنبیرێکی ئایینی و ڕێبەری کۆمەڵێک بوو کە دەستی دایە ڕێکخستنی کوردەکان لە دەوروبەری سەردەشت و پیرانشار لە دژی سیاسەتە داپڵۆسرێنەکانی ڕەزاشا، بە تایبەتی پێشڕەوی خەڵکەکە بوو لە دژی جلوبەرگی نوێ وەکوو نیشانەیەک.

١٦- شۆڕشی ئەمیر حەمە سوور لە ساڵی ١٩٣٩، لە قەڵەڕەش نزیک سەردەشت سەریهەڵدا. شۆڕشەکەی ئەو لە دژی سیاسەتی سەربازیی زۆرەملێی ڕەزا شا بوو.

١٧- بڕوانە ، عەباس وەلی، «ساڵە لە بیرکراوەکانی ناسیۆنالیزمی کورد لە ئێراندا، پالگریف مەکمیلان، ٢٠١٩.

١٨- بڕوانە ، هوما کاتوزیان، «ڕیفۆرمی زەوی لە ئێراندا، کەیسی لێکۆڵینەوە لە ئابووریی سیاسی بۆ ڕێکخستنی کۆمەڵگە ، گۆڤاری لێکۆڵینەوەی وەرزێران، ١ { ٢} ، ١٩٧٤.

١٩- بڕوانە، موحەممەد جی ماجد، « سیاسەتی ڕیفۆرمی زەوی لە ئێراندا»، گۆڤاری ئامریکایی ئابووریی کشتوکاڵ ٦٩ {٤}، ١٩٨٧، لاپەڕەی ٨٤٣- ٨٤٨؛ ئێستفن کرۆنین ، سەرلەنوێ تەفسیرکردنەوەی ئێرانی مۆدێرن: خێڵ و دەوڵەت لە سەدەی بیستەمدا» ، لێکۆڵینەوەی ئێران ٤٢ {٣} ، ٢٠٠٩، لاپەڕەی ٣٥٧- ٣٨٨.

٢٠- وەلی، عەباس، «کوردەکان و ئەوانی دیکە»: شوناس و سیاسەتی پارچە پارچەکراو» لێکۆڵینەوەی بەراوردکاریی باشووری ئاسیا ، ئافریقا و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ، ١٩٩٨، دووبارە ولی، لاپەڕەی ٨٣.

٢١- عەباس ئامانات ، ئیسلامی ئاخرزەمانی و شیعیی ئێرانی، لەندەن: I.B. Tauris ،٢٠١٥، لاپەڕەی ٢١١.

٢٢- بڕوانە، ئامانات، ئیسلامی ئاخرزەمانی و شیعیی ئێرانی.

٢٣- Juan Cole، «هەزارەکان لە مێژووی هاوچەرخی ئێراندا»، عەباس ئامانات و مەگنووس برناردسون، (eds)، خەیاڵی بێ کۆتایی: بەرجەوەندە ئاخرزەمانییەکان لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی کەوناراوە تاکوو ئامریکای مۆدێرن، لەندەن: I.B. تائوریس، ٢٠٢٠، لاپەڕە ٣٢٦.

٢٤- بروانــە، کەمــاڵ ســولەیمانی ، ئیســلام و کێشمەکێشــی ناسیۆنالیزم لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، نیویۆرک، پاڵگریف مەک لان، ٢٠١٦، لاپەڕە ٣٢- ٤١.

٢٥- بروانــە، نیکــی ئار کیــدی و مارک جی جیسیوروفســکی ، نــە ڕۆژئاوا نە ڕۆژهــەڵات: ئێران، یەکیەتیی ســۆڤیەت و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئامریکا ، چاپەمەنی زانستگەی یەل، ١٩٩٠.

٢٦- عەبدولڕەحمــان قاســملوو، ڕێبــەری حیزبــی دیمۆکراتــی کوردســتان و یەکێک لە دانوســتانکارەکان. ئەو وەکوو نوێنەری کوردەکان بۆ مەجلســی شــارەزایان هەڵبژێــردرا. بە هەر حاڵ، لە کاتێکــدا کە ئەو بەرێوە بوو بۆ تــاران، خومەینی ڕایگەیاند، کە ئەو مورتەدە. قاســملوو هیچکات دەرگای وتووێژی بە ڕووی دەوڵەتدا دانەخست. بەرئەنجام، ئەو لە لایەن هەیئەتی دانوستانکاری ڕێژیمی مەزهەبییەوە لە ســەر مێزی وتووێژ لە ســاڵی ١٩٨٩ لە ئوتریش ، تیرۆر کرا.

٢٧- بە پێی ڕاپۆرتی کۆمەڵە لە ١٣ی نوامبری ١٩٨٩.

٢٨- ئەوان زنجیرە دانیشتنێکیان لە سنە و تاران لە گەڵ ڕێژیم دا، هەبوو. ڕێژیم بەڵێنی دابوو کە خودموختاری بە کوردســتان بدات، پەیمانێک کە هەر زۆر زوو لە لایەن ڕێژیمەوە شکا.

٢٩- لێکەوتەکانــی هێرشــی ڕێژیــم بــۆ ســەر ڕۆژهــەڵات لە لایەنــی پەرپێدانی سیاســی و نیزامییەوە ، هیچــکات لە ڕەوتی مێژوونووســیی ئێراندا ئاماژەی پێ نەکراوە. مێژوونووســانی قەومی سەردەســت نایانهەوێ شوێنێک بۆ ئەم جۆرە ڕووداوانە لە نووسینە مێژووییەکانی خۆیاندا بکەنەوە و لەم ڕووەوە هاودەســتی دەوڵەت بــوون بۆ لــە پەراوێزخســتن و تاوانکاری لە هەمبەر شــوناس و فەرهەنگــی کــورد دا. Cf. ئەمیر ئەرجومەنــدی دەڵێ: عەمامە بۆ تاج: شۆڕشی ئیســلامیی ئێران، چاپەمەنیی زانستگەی ئاکسفۆرد، ١٩٨٩، موحســن میلانی، دروستکردنی شۆڕشی ئیسلامیی ئێران: لە پاشــایەتییەوە تاکوو کۆماری ئیسلامی، چاپەمەنیی وێست ویو، ١٩٩٤؛ ســەعید ڕەهنما و ســوراب بێهداد، ئێرانی پاش شــۆڕش، قەیرانی وڵاتێکی ئیسلامی، I.B. Tauris, ١٩٩٦؛ میساق پارسا، سەرچاوە کۆمەڵایەتییەکانی شۆڕشی ئێران، چاپەمەنیی زانستگەی ڕاتگێرس، ١٩٨٩؛ عەلی قەیســەری و وەلی نەســر، دیمۆکراســی لــە ئێراندا: مێژوو و تێکۆشــان بۆ ئازادی، چاپەمەنیی زانســتگەی ئاکسفۆرد، ٢٠٠٦؛ حەمید دەباشی، ئیلاهیات و نارەزایەتیی، بنەمای ئایدیۆلۆژیی شۆڕشی ئیســلامی لە ئێراندا، -Transaction Pub lishers, ٢٠٠٣; عەلی میرسپاسی، دیمۆکراسی لە ئێرانی مۆدێرن دا، ئیســلام، فەرهەنگ و گۆڕانکاری سیاســی، چاپەمەنی NYU، ٢٠١٠؛ عەلی موحەممەد ئینســاری ، سیاســەتی ناسیۆنالیســتی لە ئێرانــی مۆدێرنــدا، چاپەمەنیی زانــستگەی کەمبریج، ٢٠١٢؛ عەبــاس ئامانات، ئێــران: مێژوویەکی مۆدێــرن. ,New Haven CT: چاپەمەنیی زانســتگەی یەل، ٢٠١٧؛ ئەســکەندەر سادقی-بروجێردی، شــۆڕش و نارەزایەتییەکانی، فیکری سیاسی و ڕیفۆرم لە ئێراندا، چاپەمەنیی زانستگەی کەیمبریج، ٢٠١٩.

٣٠- بروانــە، مەعــروف کەعبــی، « لە پەراوێز خســتنی مێژووی کوردەکان» ، M. Litt. نامەی دوکتورا، زانســتگەی ست ئەندروز، نامەی کارناسیی باڵا کە بڵاو نەکراوەتەوە، ٢٠١٥.

٣١- بۆزیاتــر بروانــە: https://www.nytimes.com/2003/11/29/world/sadegh-khalkhali-77-a-judge-iniran-who-executed-hundreds.html } دەستپێراگەیشتن ٥ی ژانویەی ٢٠٢٠}.

٣٢- بروانــە . کەعبی؛ « لە پەراوێز خســتنی مێژووی کوردەکان» ، ٢٠١٥.

٣٣- هەروەها چیرۆکی نەوتراوی دیکەش لە کوشتار و سێدارەدانی بەربڵاو لەســاڵەکانی سەرەتای شۆڕشــدا بوونی هەیە کە دەتوانین ئاماژە بە گرینگترینیان وەکوو ئێعدامە بەربڵاوەکان لە ســنە، پاوە، سەقز، کرماشــان و مەریوان لە ساڵی {١٩٧٩} بکەین و هەروەها قەتلوعامــەکان لە زۆربــەی گوندەکانی کوردســتان وەکوو دێمە ســوور، جافرئاوا، مەرجان ئاوا و سەوزی {لە دەوروبەری مەهاباد} دیلانچەرخ، هەڵەبی، کۆخان، کاریزی شێخان، خەلیفان و گۆرخان، و وینســیلان { لە دەوروبەری نەغەدە} ، هەڵەقۆشــک و گێچە لە ناوچەی ســۆما لە ورمێ ، چەقەڵ مستەفا؛ دژبرێک ئاوا، گوندەوێڵە و دووئاوان، { شنۆ}.

٣٤- بــۆ زیاتــر بروانــە: https://www.youtube.com/watch?v=4pGA11WPqkA {دەستپێراگەیشــتن ٥ی ژانویەی ٢٠٢٠}.

٣٥- بروانــە، کامــرەوا مێهــران، ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاســتی مۆدێرن: مێژووی سیاســی لە سەردەمی شــەڕی جیهانیی یەکەمدا، چاپی سێهەم، بێرکلی: چاپەمەنی زانستگەی کالیفۆرنیا ، ٢٠١٣.

٣٦- ئەحمەدینژاد گومانی لە ســەرە کە بەشدار بووبێ لە تیرۆری قاســملوودا. هەروەها ئەو قۆناخی یەکەمی چالاکییەکانی خۆی لە ناوچــەی ئازەری و کوردەکان وەکوو ئەندامێکی ســپا و ئیتلاعات ، تێپەڕانــد. بروانــە: https://www.theguardian.com/world/2005/jul/04/iranlukeharding. {دەســت پــێ ڕاگەیشتن ٢٥ی فیوریەی ٢٠٢٠}.

٣٧- ڕۆحانی، عەلی یونســی وەکوو ئاریکاری تایبەتی سەرۆککۆمار بــۆ کاروبــاری کەمینە قەومــی و مەزهەبییەکانی، دەستنیشــان کردووە. هەروەها، لە ســەردەمی سەرۆککۆماریی ئەودا ، زانستگەی کوردســتان یەکەمین بەشــی زمان و فەرهەنگی کوردی کردەوە. بــە هەر حاڵ، ئــەم چالاکییەش وەکوو چالاکییە هاوشــێوەکانی دیکە بە پشــتیوانی و ڕێنوێنیی ئاخێوی زاڵی فارسی شکڵی گرتوو هەر لەو بازنەیەشــدا مایەوە، لــە جیاتی ئەوەی بەرگری لە کورد و کوردەکان بکات.

٣٨- خەڵک کردنە جاش.

٣٩- بۆ هەڵوەشاندنەوەی ئەم چەمکە بروانە، ئەحمەد موحەممەدپوور و کەماڵ ســولەیمانی، «بەدواداچوونی خێــڵ: ئاپۆرای « خێڵەکی» لێکۆڵینەوەی کۆمەڵناســی بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاســت، چاپەمەنی کۆمەڵناســیی بریتانیــا، ٢٠١٩، -DOI:10.1111/1468 4446.12656 { دەستپێراگەیشتن ٢٥ فیوریەی ٢٠٢٠}.

٤٠- خواستەکانی شۆڕش.

٤١- بۆ زیاتر بروانە، سولەیمانی و موحەممەدپوور، « ئەمنیەتیکردنی ژیان، لاپەڕەی ٨ — ١٠.

٤٢- لە کوردستاندا باش مانای ‘good’ دەدات.

٤٣- literally واتە جاش قەڵەم.

٤٤- ســولەیمانی و موحەممەدپــوور، « ئەمنیەتیکردنــی ژیــان» لاپەڕەی ١١.

٤٥- بۆ زانیاریی زیاتر بروانە ، ســەعید گوڵکار، -Captive Soci ety: بەسیجی ملیشیا و کۆنترۆڵی کۆمەڵگە ، نیویۆرک: چاپەمەنی زانستگەی کەیمبریج ، ٢٠١٥.

٤٦- ڕیچــارد ئێل ڕۆبنشــتاین ، جیهاد و جینۆســاید، ڕۆمەن و چاپەمەنی لێتلفیلد ، ٢٠١٠، لاپەڕەی ١٥٣.

٤٧- بــۆ زانیاریــی زیاتر بروانە، ســولەیمانی و موحەممەدپوور، « ئەمنیەتیکردنی ژیان» لاپەڕەی ٨- ١٢ .

٤٨- بروانە، پیتر ئارئێشــمیت و تۆماس ســی پیترســۆن (eds.) دروستکردنی ئالترناتیڤی مێژوویی: نمایشی باستان ناسیی و مێژوو لە ڕێکخســتنی غەیرە ڕۆژئاواییــدا، Santa Fe, NM: چاپەمەنی زانستگەی ئامریکا، ١٩٩٥.

٤٩- بــۆ زانیاریــی زیاتر بروانــە، لۆرنزۆ وراســینی، جێکەوتنی کۆلۆنیالیزم: چاوپێداخشــاندنەوەیەکی تیــوری، پالگریڤمەکلان، ٢٠١٠؛ ئێــدوارد کاواناگ و لۆرنز وراســینی، کتێبــی ڕێنوێنیی مێژووی کۆلۆنیالیزمی Routledge ،٢٠١٦.

٥٠- بروانــە وێبســایتەکەیان، /http://78.39.231.130 } دەستپێراگەیشتن ، ١٥ی مارسی ٢٠٢٠}.

٥١- شــوێنکەوتووانی ئەحمەد موفتی زادە، ڕۆشنبیرێکی ئایینیی کورد کە دژی ڕێژیم بوو، پاش دە ساڵ بەند کران لە ساڵی ١٩٩٣

له حەبســی ناوماڵ له ماڵەکەی خۆیدا. مرد. بەشــێک له پێرەوانی ناســراوی ئەو تووشی زیندانی درێژماوە، دوورخستنەوە{ تبعید} و تیرۆر بوونەوە.

٥٢- شوێنکەوتووانی فیرقەی ئۆرتودۆکسی موسوڵمانی سوننە کە لە لایەن موحەممەد بن عەبدولوەهابەوە لە ســاڵی (١٧٠٣–٩٢)؛ ئەم فیرقــە هەنووکەش هێزێکی مەزهەبیی زاڵن لە عەرەبســتانی سعودی دا.

٥٣- http://kurd.ismc.ir/ { دەســت پێ ڕاگەیشــتن ١٠ی مارسی ٢٠٢٠}.

٥٤- بــۆ وێنــە بڕوانــە، http://old.ido.ir//n.aspx?n=13910209014{ دەســت پــێ ڕاگەیشــتن ١٠ی مارسی ٢٠٢٠}.

٥٥- http://www.irna.ir/fa/News/82676537 { دەست پێ ڕاگەیشتن ١٠یمارسی ٢٠٢٠}.

٥٦- xxxxx چاوپێکەوتن لە گەڵ ژمارەیەک لە بەرپرسانی شاری بانە – ئۆستانی کوردستان ، لە هاوینی ٢٠٠٥ دا.

٥٧- بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە، لیۆ مارگارد، سیاسەتی داگیرکاری لە ئافریقای باشوور. Johannesburg:Institute of Race Relations, 1957; پابلۆگونزالــز، «کۆلۆنیالیزمی ناوخۆیی و گەشــەی نەتەوەیی»، لێکۆڵینـــەوەی بەراوردکاری پەرەپێدانی نێونەتەوەیی ١ {٤} ، ١٩٦٥، لاپــەڕەی ٢٧- ٣٧؛ ڕابێرت بلۆنێر، « کۆلۆنیالیزمی ناوخۆیی و شۆڕشــی گتۆ» کێشــە کۆمەڵایەتییەکان، ١٦ {٤} ، ١٩٦٩، لاپەڕەی ٣٩٣- ٤٠٨؛ مایکڵ هچتر، کۆلۆنیالیزمی ناوخۆیی: ســڵتیک لە گەشــەی نەتەوەیی بریتانیا، چاپەمەنی زانســتگەی کالیفۆرنیــا، ١٩٧٥ ڕابێــرت پێکهــام ، « کۆلۆنیالیزمی ناوخۆیی» نەتــەوە و ناوچەکــە لــە یونان لە ســەدەی نۆزدەیــەم، in M Todorova(ed.) شوناسی باڵکان: نەتەوە و یادەوەری، نیویۆرک: چاپەمەنیی زانستگەی نیویۆرک ، ٢٠٠٤، لاپەڕەی ١٥- ٤٣.

٥٨- بــەم شــێوەیە کە شــوانەکانببونە لینکی نێــوان خەڵک و بەرگیرکارانی کوردبوون، ڕێژیم ئاژەڵداریی قەدەخە کرد.

٥٩- بڕوانە سولەیمانی و موحەممەدپوور، ئەمنیەتیکردنی ژیان».

٦٠- وەرگیراو لە چاوپێکەوتنەکانی ئێمە لە ســاڵی ٢٠٠٩، لە گەڵ بەرپرســانی پلە باڵای سنە/ ئۆستانی کوردستان. هەروەها، بڕوانە، https://www.radiozamaneh.com/262340 { دەســت پێ ڕاگەیشتن ١٥ی مارسی ٢٠٢٠}.

٦١- . لەکوردیــدا، کۆڵبــەری ئاماژەیــە بۆ (لاو و پیــر) کە کاری سەرســنوور دەکەن، واتە ئەوەی کە خەڵک پێــی دەڵێن کۆڵبەر، کاڵاکان لــە پشــتی خۆیان دەنێن و لەم دیوی ســنوورەوە بۆ ئەو دیوی ســنوورەکانی ئێران، ئێراق و تورکیە دەیگوازنەوە. کۆڵبەری یەکێک لە پەمەترســیدارترین کارەکانە کــە ڕۆژانە لە لایەن هێزە نیزامییەکانی ئێرانەوە تەقەیان لێ دەکرێ، یان بە هۆی بەربوونەوە لــە کوێســتان و ڕەوەزەبــەردەکان، کەوتنــەوا مەیدانی مین و بەرەورووبوونەوە لەگەڵ کرێوە وسەرمادا، گیان لەدەست دەدەن.

٦٢- بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە، سولەیمانی و موحەممەدپوور، « ژیان و کار لەسەر لێواری داگیرکاریی ناوخۆییدا».

٦٣- ســەرچاوەکان: بەختیار کەریمی،» شیکردنەوەی فاکتەرەکانی پەیوەندیــدار بە چاپەمەنیی لۆکاڵی و خۆجێییەکانەوە لە ڕوانگەی چالاکان و کارمەندانی چاپەمەنییەکان لە ئۆســتانی کوردســتان»، زرێبار (٨٣&٨٤)، ٢٠١٣، لاڕەی ٢٢٢- ٢٢٥ ؛ ســەید شەهاب خزری، پێرســتی کتێب و گۆڤار لە کوردستاندا، سیمورغ، ٢٠٠٩، [بە فارسی].

٦٤- ئێمە لێرەدا تەنیا پشتمان بە ئێتنۆگرافی { شێوە لێکۆڵینەوەی مەیدانــی} خۆمــان و دەیتــا بەیســەکان لــە ســەر بنەمای چاوپێکەوتنەکان، بەستووە .

٦٥- https://www.kurdistan24.net/en/news/0de56fbc-6c68-48d6-b0a1-630362546ecd { دەست پێ ڕاگەیشتن ١٥ی مارسی ٢٠٢٠}.

٦٦- هەروەها ئێمە، لێرەدا تەنیا پشــتمان بە ئێتنۆگرافی {شــێوە لێکۆڵینەوەی مەیدانی} خۆمان و دەیتابەیســەکان لەسەر بنەمای چاوپێکەوتنەکان، بەستووە .

٦٧- ســولەیمانی و موحەممەدپوور، ئایا غەیرەفارســەکان دەتوانن قسەبکەن؟

٦٨- بڕوانــە، https://www.isna.ir/news/ ورود-تســت-بسندگی-زبان-فارسی-به-سنجش-سلامت-نوآموزان-در-دســتور/ ٩٨٠٣٠٨٠٣٣٧

٦٩- W E B Du Bois، ڕەنــگ و دیمۆکراســی: داگیرکاری و ئاشتی ، هارکورت، بریس و Co, ١٩٤٥.

سپاسمەندی

نووسەران سپاسی ورنرهێرتزۆگ ، بنیامین میچڵە، ڕۆتفێرێس ئایند، مەعرووف کەعبی، ئێلکساندێر گانووت، بۆ خوێندنەوەی بابەتەکەی ئێمــە و دەبرینــی بیرو بۆچوونە بە پێزەکانیان و هەروەها هەمزە موحەممەدی بــۆ پێدانی زانیاریی بەنرخ، دەکــەن. هەروەها ئێمە سوپاســی ڕەخنەگرانی نەناســراو، و ئێدیتۆرەکان، شەرارە فروزش و ئالئســۆن کادێک، بۆ فیدبەکە سوودمەندەکانیان لە بارەی پێش نووسینەکانی ئەم وتارەوە ، دەکەین.

بەیانی ڕاشــکاوانە هیچ دژبەیەکییەکــی پەنگراو(بیلقووە) لە لایەن نووسەرانەوە بەدی نەکراوە.

Notes on contributors

ئەحمــەد موحەممەد پوور، کۆمەڵناســێکی بــواری کۆمەڵایەتییە. ئەو دوکتۆرای کۆمەڵناســییەکەی لە زانستگەی شیرازی – ئێران وەرگرتووە. هەروەهــا ئەو بەربژێری دوکتۆرایە لە بواری زانســتی مرۆیی لە زانستگەی ماساچوست- ئەمهێرست و وانەی قۆناخەکانی پێوەندیدار بە ناسیۆنالیزم و ڕووبەڕووبوونەوەی قەومی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی هاوچەرخدا، دەڵێتەوە. بازنەی لێکۆڵینەوەکانی موحەممەد پوور لە بارەی کەمینە قەومی- مەزهەبییەکان و ئابووریی سیاسییە بۆ لە دواکەتوویی ڕاگرتن لە ئێراندا، کە فۆکووسی خستووەتە سەر کوردەکانی ڕۆژهەڵات. ناوبراو تاکوو ئێســتا هەشــت لێکۆڵینەوەی لە بارەی بابەتێکەوە نووســیوە و زیاتر لە ٦٠ وتاری زانســتیی بە زمانی ئینگلیزی، کوردی و فارســی بڵاو کردووەتەوە. بەرهەمەکانی موحەممەدپــوور بــە بەربڵاوی لــە بــارەی کوردســتانەوەیە بە لەبەرچاوگرتنی مودێلی ئێتنۆگرافی لەســەر بنەمای گراندێدتیۆری لــە ئێرانــدا. وتارەکانی موحەممەدپــوور لە ژوورناڵــە جۆراوجۆرە نێونەتەوەییەکانی وەکوو گۆڤاری کۆمەڵناســیی بریتانیا، وەرزنامەی جیهانی ســێهەم، قەومیەتەکان و چەندایەتی و چۆنایەتی، ژۆرناڵی نێونەتەوەیــی مێتۆدناســی، ژۆرناڵــی ئینگلیــزی لێکۆڵینەوەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و ژۆرناڵی نێونەتەوەیی لێکۆڵینەوە لە بارەی چۆنایەتیی تەندروستی و خۆشبژێوی، بڵاوبووەتەوە.

کەماڵ ســولەیمانی شــارەزای مێژوو و سیاســەتی ئیسلامییە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاســتدا. ســولەیمانی پلەی دوکتۆراکەی خۆی لە بواری مێژووی ئیســلام لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاســتدا لە زانســتگەی کولۆمبیــا لە نیویۆرک بە دەســتهێنا و لە زانســتگە جیاوازەکانی جیهاندا وانەی گوتووەتەوە. ســولەیمانی نووسەری چەندین وتاری جیاوازی زانســتییە کە لە ژۆرناڵە ئەکادێمیکیەکانی وەکوو گۆڤاری کۆمەڵناســیی بریتانیا، وەرزنامەی جیهانی سێهەم، قەومیەتەکان، لێکۆڵینــەوە لــە ڕۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت و جیهانی ئیســلامدا، بڵاوبووەتەوە. نووسراوەکانی سولەیمانی وەرگێڕدراونەتە سەر زمای کوردی { سۆرانی، کورمانجی} فارسی و تورکی. ئەو لە کتێبەکەی خۆیدا، کێشمەکێشی ئیسلام و ناسیۆنالیزم لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا (Palgrave, ٢٠١٦)، بە جەختکردنەوە لەســەر ڕۆڵی بنچینەییی لێک گرێدانی ئیسلام لە سەرهەڵدانی دەوڵەت نەتەوەدا بنچینەکانی مەعریفەناســیی [epistemologies] دەوڵەت نەتەوە دەباتە ژێر پرســیارەوە. ئەو ڕوونــی دەکاتەوە کە ململانــێ و دژکردەوەکانی ناســیۆنالیزم و فیکــری دینی لــە مێژووی مۆدێرنــی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا چۆن بەڕێوە دەچێ.

سڕینەوەی کۆلۆنیالیزم و خوێندنی باڵا*

و: ئاگری باجوەر

پێشەکی

به سـەرنجدان به ڕۆڵی سەرەکیی زانستگاکان له بەرهەمهێنانـەوەی کۆمەڵایەتی و له خولقاندن و ڕەواییـدان به زانیاریدا، سـڕینەوەی کۆلۆنیالیزم و جێـگای ئەو لـە خوێندنی بـاڵادا، له هەردوو بـواری بزووتنەوە کۆمەڵایەتییـەکان و ڕەخنەی زانسـتی له هەمـوو جیهاندا جێگای سـەرنجی تایبەتـە. سـڕینەوەی کۆلۆنیالیـزم دەکرێت به شـێوەیەکی بەربـڵاو وەک چەمکێکی سـابات لێی تێبگەیـن، له پێناو هەوڵـە جۆراوجۆرەکان بـۆ بەرەنگاربوونەوەی دوو پێـڤاژۆی جیاواز و له هەمان کاتـدا پێکەوەگرێـدراوی بەکۆلۆنیکردن و بەتۆرەمەییکردنـی(racialization)، بـۆ گۆڕانکاریکـردن و قەرەبووکردنـەوە لەپەیوەندی لەگەڵ کاریگەرییە مێژوویی و بەردەوامەکانی ئەم پێڤاژۆگەلەدا و بۆ خولقاندن و زیندووراگرتنی ئەو شێوازگەله له زانین، بوون(being) و پەیوەندی، که ئەم پێڤاژۆگەله هەوڵـی بنبڕکردنیان دەدەن. بەکۆلۆنیکـردن و بەتۆرەمەییکردن، خاوەنی دوو ڕەهەندی ماددی و ناسـیاریانەن(epistemic)، که پێکەوە بیچم به پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان دەدەن و ئـەو دەسـتەبەندییانە (category) بەپیـرۆز دەکەن کـە دواتر بۆ پاسـاوی ئەمانە بـەکار دەبرێن: داگیرکردنی عـەردی خۆجێیی؛ لێسـەندنەوەی خاوەندارێتـی و پرتێچووکردنی ژیانـی ڕەش؛ سیسـتەمی جێندەریـی دوانەی ناباوکسالار (heteropatriarchal)؛ بانگەشەی جیهانیبوونی ئاوەزی (reason) مۆدێرنی ڕۆژئاوا؛ بەئۆبژەکردن و بەکارهێنانی سروشت؛ پەیوەندییە خاوەندارێتییە سـەرمایەدارانەکان و شێوازەکانی بەرهەمهێنان، میلیتاریزم؛ تاکگەرایی پاوانخوازانە (possessive individualism) و چەمکـی تۆرەمە (race).

له ژێر چەتری بەربڵاوی سڕینەوەی کۆلۆنیالیزمدا، ژمارەیـەک پێکـدژی، ناهاوڕابـوون و ڕوانینی جۆراوجۆر بۆ داهاتووی سـڕدراوە له کۆلۆنیالیزم و ئامـرازە بەردەسـتەکان بۆ گەیشـتن بە ئەم داهاتووگەلە جیاوازە بوونیـان هەیە. ئەم ڕوانینە ناکۆکانـە ڕەنگە تەنیا ڕوانگەی یەک کەسـیش بـن. هەروەها مشـتومڕی بەرچاو هەن لەسـەر ئەوەی کە ئایـا سـڕینەوەی کۆلۆنیالیزم لەگەڵ پرۆژەکانی دیکەی یەکسـانیدا یەکتر دادەپۆشن، یان دادەشـکێت(reducible) بـۆ ئەوان و یان نامۆیـە پێیان. بەم شـێوەیە، هـەر هەوڵێک بۆ دەستنیشـانکردنی سـڕینەوەی کۆلۆنیالیـزم و خوێندنـی باڵا، نەخـوازراو لەگەڵ تێگەیشـتنە جۆراوجۆرەکان له سڕینەوەی کۆلۆنیالیزم بۆخۆیدا ناکۆکە. ئەم بابەتە بەسـەر مەودا گشـتییەکانی سڕینەوەی کۆلۆنیالیزمدا دەچێتەوە و ئەو گریمانە، خواسـت و بابەتە پێکدژانە دەدۆزێتەوە کە دەبن بە هۆی ڕاڤـەی (interpretation) جۆراوجۆر بۆ سـڕینەوەی کۆلۆنیالیزم لە بەستێنی ئێستای خوێندنی باڵادا.

هەوڵ و خواستەکانی سڕینەوەی کۆلۆنیالیزم

تەنیـا یـەک ڕابردوونامـە (genealogy) بـۆ سـڕینەوەی کۆلۆنیالیزم بوونی نییـە، بەتایبەتی ەە بەرهەڵستیکردنی توندوتیژیی تۆرەمەیی (ra-cial) و کۆلۆنیالی لەسـەدەی پانزدەهەمەوە و له کاتێکەوە کە ئورووپا بۆ یەکەم جار دەستی کرد بە پرۆژەی زاڵبوونە جیهانییە نوێکەی و لێسەندنەوەی خاوەندارێتـی لـە ڕێـگای بەکۆیلەکردنی ڕەش و بەکۆلۆنیکردنـی خۆجێییـەوە، بوونی هەبووە. بەهەرجۆرێک بێت، زۆرێک چەمکی سـڕینەوەی کۆلۆنیالیـزم دەگەڕێننـەوە بـۆ بزووتنـەوە دژەکۆلۆنیالییەکانی ناوەڕاسـتی سەدەی بیستەم لـە ئافریقا و ئاسـیادا، کە بەدوای ئـەووەوە بوون قانوونە کۆلۆنیالییەکانی ئورووپا لابەن، و هاوکات دەیگەڕێننـەوە بۆ بزووتنـەوە کۆمەڵایەتییەکانی مافی چارەنووسـی خۆجێیی و دژەتۆرەمەخوازی (antiracist) لەنـاو کۆلۆنیالـە جێگرتـووەکان (settler colonial) و نەتـەوە ئورووپاییەکاندا بەدرێـژەی دەیەکانی ١٩٦٠ و ١٩٧٠. ئەگەرچی هەوڵەکای سـڕینەوەی کۆلۆنیالیزم بە هێندێک چرکەسات و سەردەمی دیاریکراودا دەناسرێنەوە، بەڵام ڕەنگە بکرێت زیاتـر لە ڕووداو یان کۆمەڵ

ڕووداوێکـــی جیـــاواز، وەک کۆمەڵێــک پێڤاژۆی بەردەوام و جۆراوجۆریش لێی تێبگەین.

ئەمڕۆکــە، ڕەنگــە بکرێــت خواســتە جۆراوجـــۆرەکان بـــۆ ســـرینەوەی کۆلۆنیالیـــزم لە ســـێ بابەتـــی ســـەرەکیدا کـــورت بکرێتەوە: **١** بەکۆلۆنیکردنـــی بەردەوامی خەڵکی خۆجێیی لە وڵاتانـــی کۆلۆنیالیـــی جێگرتـــوودا ،هەروەها میراتـــە بەردەوامەکانـــی بەکۆلۆنیکردنی ڕەش و چاوەدێریی توندوتیژی سنووره نەتەوەییەکان؛ **٢** کاریگەرییە نەخوازراو و کەڵەکەبووە کۆمەڵایەتی، ئابووری و ناســـارییەکانی سەدەکانی کۆلۆنیالیزم و کۆیلەداری بۆ ئاکنجی(نشـــتەجێ)یانی هەموو جیهـــان؛ **٣** بیناکردنـــی بەردەوامی حوکمداریی جیهانیی کۆلۆنیالی، وەک سیاسەتە قەرزییەکانی ســـندووقی نێونەتەوەیی پووڵ و بانکی جیهانی، کۆنترۆڵکردنـــی توندوتۆڵی کۆچ لـــە ئورووپادا و بانگەشەی بەردەوامی نەتەوەکانی ڕۆژئاوا بۆ مافی چاوەدێریکردنی جیهان (لە بواری نیزامی و ئەوانی تـــرەوە)، کە هەمووی ئەمانە لە پێناو پاراســـتنی زاڵبوونـــی ڕۆژئـــاوا و پەرەپێدانی ســـنوورەکانی سەرمایەداریی جیهانیدان.

بەســـەریەکەوە، ئـــەم ڕەخنەگەلـــە لـــە ســـرینەوەی کۆلۆنیالیزم و ڕەخنەکانی تر، ئاماژە بـــە ناســـینەوەی بەردەوامبوونـــی سیســـتەمی جیهانیـــی مۆدێـــرن، ســـەرمایەداریی کۆلۆنیالی، باوکســـالارانەی ڕۆژئاواتـــەوەر و مەســـیحیتەوەر دەدەن. (grosfoguel 2012, p.82) و پێیـــان وایە پێویســـتە ســـرینەوەی کۆلۆنیالیزم پرۆژەیەکـــی جیهانـــی بێت، تەنانـــەت ئەگەر لە کات و شـــوێندا بەرێگـــەی جیـــاواز دەربکەوێت. بـــۆ وێنە، یەکێک لـــە پێشـــکەوتنە بەرچاوەکان لـــە پەیوەندی لەگەڵ ســـرینەوەی کۆلۆنیالیزم و خوێندنی باڵا لە ئامریکای لاتیندا گەشەســـەندنی ئەو زانســـتگا نێوفەرهەنگییانە(Intercultural) بووە کە خۆســـەر بوون و دەوڵەت پشتی گرتوون پێیان لەسەر ناسیاریناســـینی (-epistemol ogy) خۆجێیی و گرینگیی تێکەڵاویی ئاسـۆیی لەگەڵ کۆمەڵە ناوچەییەکاندا داگرتووە. بەگشتی، ئەم بابەتە پێ لەســـەر ســـرینەوەی کۆلۆنیالیزم و خوێندنی باڵا لە بەستێنی ویلایەتە یەکگرتووەکان و کانادادا دادەگرێت.

بەمێژوویـیکردنـــی (historicizing) سرینەوەی کۆلۆنیالیزم و خوێندنی باڵا

لێکۆڵـــەران زۆر ڕێگایـــان دەستنیشـــان کـــردووە کـــە تیایـــدا زانســـتگا مۆدێرنـــەکان، لـــە دەســـتپێکردنیانەوە، لـــە بەکۆیلەکـــردن و بەتۆرەمەییکردنـــدا هاوکار بـــوون و کەڵکیان لێ وەرگرتووە. لێســـەندنەوەی خاوەندارێتیی عەردە خۆجێییـــەکان(indigenous lands) وەک مەرجێکی ئیمکانیی پێویســـت بۆ دامەزراوەکانی خوێندنی باڵا لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئامریکا و کانادادا بـــووە و هەروەها ماوەتەوە و زۆرێک لە دامەزراوە ســـەرەتاییەکان لەکاتی دروستکردنی باڵەخانەکانیاندا بەزۆر کاریان بە کۆیلەکان دەکرد و یان بەو ســـامانە دامەزران و پشـــتگیریی ماڵی کران کە لەڕێگای کۆیلـــەداری و کۆلۆنیالیزمەوە کەڵەکـــە بووبـــوون (wilder 2013). هەروەها زۆرێک لە دامـــەزراوە ڕۆژئاواییەکانیش بەقووڵی بەشـــدار بوون لـــە پێرســـتکردنی (-catalogu ing) کۆلۆنیالیســـتیی زانیاریە ناڕۆژئاواییەکان و بەرهەمهێنانـــی زانیـــاری بـــۆ پشـــتیوانی لـــە تۆرەمەخوازیی (racism) زانســـتی و جۆرەکانی تری دەســـتەبەندییە کۆلۆنیالی و تۆرەمەییەکان کە بۆ پاســـاوی تواندنـــەوەی(assimilation) زۆرەملـــێ، داگیرکاریـــی نیزامـــی و تەنانـــەت نەهێشـــتنی جەمـــاوەری ناسـپی بەکاردەهاتن (Said1978;Smith2012). لـــە ئاکامـــدا، هێندێـــک پێیـــان وابووە کـــە زاڵ بوونی خێرا و بەیەکجاریی ناسیاریی(شێوازی زانیاری) مۆدێرن، ڕۆژئاوایی، ســـێکۆلار و بەرواڵـــەت جیهانی، تەنیا لە بەســـتێنی پرۆژەکانی ئورووپا بۆ ســـەرکەوتن و بەکۆیلەکردندا بەئاکام دەگەیشـــت (Spivak 1988 ;Wynter 2003).

کەوابـــوو، پێکدژیەکـــی بنەڕەتـــی کـــە لە هەڵچنینـــی زانیاریی کۆلۆنیالیـــدا هەیە ڕێگە بە

هەرجۆرە هەوڵێک بۆ سڕینەوەی کۆلۆنیالیزم لە دامەزراوە هەنووکەییەکاندا دەگرێت : بانگەشەی جیهانیبوونی زانیاریی ڕۆژئاوایی تەنیا لە دژایەتی لەگەڵ تایبەتبوون و بەشبوونی(partiality) زانیاریی نارۆژئاواییدا دەکرێت بەرگریی لێ بکرێت. ئەمڕۆکە، دامەزراوەکانی خوێندنی باڵا درێژە بە بەرهەمهێنانەوەی پلەبەندییەکی (هیرارشی) ناسیاریناسانە دەدەن کە تێیدا وەها دەردەکەوێت کە زانیارییە ڕۆژئاواییەکان بە شێوەیەکی جیهانی، بابەتییانە و بەبایەخن، لەکاتێکدا کە زانیارییە نارۆژئاواییەکان یان وەک ”فەرهەنگی ناوچەیی“ ڕێزیان لێ دەگیرێت کە بۆ بەرژەوەندیی ڕۆژئاوا بە شتومەک و... دابین کراون، یان لە بنەڕەتەوە هەر وەک زانیاری ناناسرێنەوە. بەرنامەی وانەکان لەژێر دەستی ناسیاریناسینی ڕۆژئاوا و بەتایبەتی زانست و تێکنۆلۆژیی ڕۆژئاواییدا دەمێنێتەوە و توێژینەوەیش لەم بوارگەلەدا بە یارمەتیدان و جۆرەکانی تری پشتیوانی و پشتڕاستکردنەوەی دامەزراوەیی خەڵات دەکرێن.

زاڵبوونی ناسیاریناسانەی ڕۆژئاوا تەنیا لە زانکۆ و زانستگاکانی ڕۆژئاوادا ڕووی نەداوە، بەڵکوو لە نارۆژئاوایشدا، واتا لە شوێنێک کە دامەزراوە ڕۆژئاواییەکان بەزۆری وەک وێنەی ئیدئالی زانستگا دەبیندرێن، بوونی هەیە. (nandy 2000). ئەمە زۆر کەسی هێناوتە سەر ئەوەی کە پێ لەسەر سڕینەوەی کۆلۆنیالیزم لە بیردا decolonizing the mind) (Thiong’o 1986) و چەسپاندنی یەکسانیی ناسینی (cognitive justice) لە توێژینەوە و بەرنامەی اانەکان لە خوێندنی باڵادا دابگرن (sousas-antos 2007). کەسانی تر ئاماژە بە مەترسییە دەرنەکەوتووەکانی(potential) پێداگرتن لەسەر ڕەهەندە ناسیارییەکانی سڕینەوەی کۆلۆنیالیزم تەنانەت بە بەهای پێکدادانی ماددیی زۆرتر لەسەر عەرد و قەرەبووکردنەوەکانی تر دەکەن (Tuck and Yang 2012). بەگشتی، تەنیا ئەم دوانە نین و داخوازی بۆ سڕینەوەی کۆلۆنیالیزم لە هەردووی ئەم ڕوانینانەدا (perspective) و بەزیادەوە، بە شێوەیەکی زێدەبوو لەناو شارە گەورەکانی وڵاتانی داگیرکەری پێشوو، نەتەوە کۆلۆنیالە جێگرتووەکان و وڵاتە پێشتر بەکۆلۆنیبووەکاندا، لەلایەن خوێندکاران، مامۆستایان و چالاکڤانانی هەموو جیهان لە هەردوو زانستگا ڕۆژئاوایی و زانستگا بەڕۆژئاواییبووەکاندا، دێنە ئاراوە.

ئەم هەوڵانەی دوایی ناتوانرێت لە بزووتنەوەکانی پێشووتر لە ساڵەکانی ١٩٥٠دا، کە بوو بەهۆی هاوچەشنکردنی (desegregation) دامەزراوە بەمێژوویی سپییەکان و دواتر بزووتنەوە خوێندکارییەکان لە ساڵەکانی ١٩٦٠و ١٩٧٠دا کە داواکاریی هەبوو بۆ گۆڕانکاریی دامەزراوەیی بەیەکجاری، لەڕێگای سڕینەوەی بەڕۆژئاواییکردنی(de-westernization) بەرنامەی وانەکان و بەرهەمهێنانی زانیاری و دابەشکردنەوەی بەرچاوتری سەرچاوە ماددییەکانەوە، جیا بکرێتەوە. بەتایبەتی، ئەم بزووتنەوەگەلە دژی ئەوە بوون کە خەڵکی بەتۆرەمەییبوو و خۆجێیی وەک ئۆبژەی زانیاری لەبەرچاو بگیردرێن و بەدوای ناسرانەوەی دامەزراوەیی و پشتیوانی لە خۆیانەوە وەک سووژەی زانیاری بوون. بزووتنەوەگەلی ئەوتۆ هەموو داخوازییەکانیان جێبەجێ نەبوون، بەڵام لەزۆر جێگادا، گەیشتن بە ئامانجی بەدامەزراوەییکردنی بەرنامەکانی خوێندنەوەی ئێتنیکی و ژنان، هەروەها خولقاندنی ناوەندگەلی فەرهەنگیی خوێندکاران و بەڕێوەبردنی بەرنامە فەرهەنگییە تایبەتەکان لە شوێنە کراوەکاندا (Ferguson 2012). هەر لەو کاتانەدا، زانکۆ و زانستگا کۆنترۆڵکراوە خۆجێییەکان لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئامریکا و کانادادا دامەزران.

بەگشتی، ئەمڕۆکە زۆربەی ئەم بەش (Department)، بەرنامە و دامەزراوەگەلە بۆ وەرگرتنی پشتگیریی ماڵیی پێویست لە کێبڕکێدان. لە ڕاستیدا، داخوازییە نوێترەکان بۆ سڕینەوەی کۆلۆنیالیزم لە نارازیبوونێکی گەشەسەندوو لەو بەڵێنە لاواز، بێڕێزیکەر و مەرجدارانەوە دێن کە بۆ وەرگرتنی ڕوانین، خەڵک

و شـــێوازەکانی بەرهەمهێنانی زانیاریی ناسـپی/ ڕۆژئاوایی لـە دامەزراوە سـەرەکییە بەمێژوویی سـپی یان ژێر دەسەڵاتی سـپییەکاندا درابوون (Ahmed 2012 ; nandy 2000). ئـەو ڕاســتییەی کە خوێندکار و مامۆستا ناسپییەکان بەگوێرەی پێویست نوێنەریان لە خوێندنی باڵادا و بەتایبەتی لە پێگە و دامەزراوە هەرە ناسراوەکاندا نییـە، بێ هیواییەکی زۆرتـری بەرهەم هێناوە. هەروەها، ئەم بێ هیواییە بەهۆی بەتایبەتکردنی زیدەتـری خوێندنی باڵای گشـتی، لاوازکردنی بەڵێنەکانی پشتگیری و هەڵبژاردنی دامەزراوەییی ئـەو داخوازیگەلـەی کە دەیەکانی پێشـووتر بۆ گۆڕانکاریی بنەڕەتی پێشـکەش کرابوون، قووڵتر بووەتەوە.

ئیمکانەکانـی سـڕینەوەی کۆلۆنیالیـزم لە خوێندنی باڵای ئەمڕۆدا

لـەم پێکەوەگرێدراوییـەی ئێسـتادا، کۆمەڵێک پرسـیار لە پەیوەنـدی لەگەڵ ئیمکانـەکان بۆ گۆڕانکاریـی دامەزراوەیـی و هەروەهـا ئاسـۆ خوازراوەکانـی گۆڕاندا دروسـت بـوون. لەمەدا، ئاڵۆزییەکـی بەرچـاو هەیە لەسـەر سروشـتی بەڕواڵـەت جیهانیـی دامەزراوەگەلی وەک زانکۆ و زانسـتگاکان و داخوازیـی تاکە بـژاردەکان بۆ وەرگیران لەناو ئـەو دامەزراوەگەلەدا، بەجۆرێک کـە وەرگیرانەکانیـان مەرجـدار دەمێنێتەوە بە پلـەی جیاوازبوونیان بەپێـی پێوەرێکی جیهانی. لە وڵامدا، هێندێک کەس بەرگری لە پێویستیی دیسـان بیرکردنەوە لە زانسـتگا وەک شوێنێکی فرەچەشـن(pluri-versity)لەجیاتی شوێنێکی یەکچەشـن (uni-versity)، دەکەن (Boidin et al 2012).

بەگشـتیتر، پرسـیارەکان لەسـەر ئـەوە دروسـت بوون کە تا چ ڕادەیـەک دەکرێت ئەو دامەزراوەگەلەی کە لەلایـەن دەوڵەت-نەتەوە و سـەرمایەوە پشـتیوانی دەکرێن، لە کۆلۆنیالیزم بسـڕدرێنەوە و یان ئـەم دامەزراوەگەلە دەتوانن شـوێنێک دابین بکەن کە پرۆژەکانی سڕینەوەی کۆلۆنیالیزم تێیدا بیریان لێ بکرێتەوە و دابڕێژرێن. بۆ وێنە، تـا چ ڕادەیەک ئـەم دامەزراوەگەلە بە بـێ گۆڕانکاریی کۆمەڵایەتیـی گەورەتر دەتوانن بگۆڕدرێن؟ لە کاتێکدا کە زانستگاکان بۆ پشتیوانی لـە ڕێڕەوێکـی زانیاریـی کۆلۆنیالـی خولقاون و ڕاهاتـوون و بـەرەو لای بەرهەمهێنانـەوەی سیسـتەمی کۆمەڵایەتیـی هەنووکەمان دەڕۆن. ئەگەری هەیە ڕێبازگەلێکـی زانیاری نە ڕێڕەوی کۆلۆنیالیـی زانیـاری بەرهەم بهێننـەوە و نە بە کەڵـک وەرگرتن لە چەمکە کۆلۆنیالییەکان دژی بوەسـتنەوە؟ تەنانـەت مومکین یان خـوازراوە کە زانیارییـە جێگـرەوەکان(alternative) بە سـەرنجدان بەوەی کە ئـەوان ڕەنگە بە گوێرەی شـێوازە هەنووکەییەکانی بەرهەمهێنانی زانیاری نامـۆ بـن، لەنـاو دامەزراوەکانی پـەروەردەی هەنووکەدا بەرهەم بهێنرێن؟

درێژەی ئەم بابەتە بە وڵامی ئەم پرسـیارانە و پرسـیاری تر لە پەیوەندی لەگەڵ سڕینەوەی کۆلۆنیالیـزم و خوێندنـی بـاڵادا دەچێتەوە، و کورتکراوەی سـێ ڕێبازی ڕەخنەگرانەی جیاواز بـۆ توندوتیژیـی کۆلۆنیالـی و تۆڕەمەیـی لـە بەستێنی زانکۆ و زانستگا هاوچەرخەکاندا دەخاتە بەردەست؛ ئەمە ئەو بۆچوونانە لە خۆ ناگرێت کە ئەم توندوتیژییە بە گرفت نازانن.

سێ کۆمەڵە وڵام

یەکەم دەسـتەی وڵامـەکان، پێ لەسـەر دەستتێوەردانە تاکەکەسـی و دامەزراوەییەکان دادەگرێت کە لەسەر بابەتگەلی وەک نوێنەرایەتیی ڕێژەیی، بەرگریکردنی زیاتر لە ژمارەی زێدەبووی خوێندکار و مامۆسـتای خۆجێیی، بەتۆڕەمەبوو و کەمداهاتـەکان و تەواوکەریی بەرنامەی وانەکانی هەنووکە لەگـەڵ ڕوانینـە نارۆژئاواییەکاندا، چڕ دەبێتەوە. لێرەدا لەجیاتی سڕینەوەی کۆلۆنیالیزم، ئامانج فرەچەشـنییەکی زێدەبووە، کە دانپێدانان و لەخۆگرتنێکـی ئەوتـۆی جیاوازییـەکان لەناو دامەزراوە هەنووکەییەکاندا پیشـان دەدات، کە بەشـێوەیەکی بەرچاو پێـوەرە هەنووکەییەکانی

سەرکەوتن و پێکهاتەی دەسەڵات تووشی ئاریشە ناکات. لەناو ئەم پێگەیەدا، پرسەکانی تۆرەمەخوازی و کۆلۆنیالیزم بەزۆری لەئاستی تاکەکەسیدا دەستنیشان دەکرێن. کەوابوو، بایەخ بە نەزانین یان بەرچاوتەنگیی تاکەکانی سەر بە تاقمە دەستڕۆیشتووەکان و هەوڵ بۆ ڕاستکردنەوەیان لە ڕێگای زانیاریدانی زۆرتر و سیاسەتە دامەزراوەییە دروستەکانەوە دەدرێت. هەروەها بۆ تاکەکان لە تاقمە پەراوێزخراوەکان، پێ لەسەر بردنەسەرەوەی توانایی و سامانی کۆمەڵایەتییان دادەگیرێت، بۆئەوەی باشتر تەیار ببن بۆ کێبڕکێی سەرکەوتووانە بۆ جێگۆڕکێی(mobility) لەناو سیستەمی هەنووکەدا. بەهۆی نەبوونی شرۆڤەی پێکهاتەیییەوە، پرسی دابەشکردنەوەی نەباشی دەسەڵات، سامان(Wealth) و دەرفەت لە پەراوێزی [چەمکی] تۆرەمەدا دانارێژرێتەوە (problematisation). لەئاکامدا، خواستێک بۆ دابەشکردنەوە بوونی نییە و حەزی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان لەسەر بنەمای کێبڕکێ لە پێناو سەرچاوە دەگمەنەکاندا بە ئاسایی و بە بێ دردۆنگی دەچێتە پێش. هەروەها، وەرگیران بە زۆری وەک خەڵاتێکی بەخشندانە پێدەزانرێت، بە جۆرێک کە چاوەڕوانی لە تاکە ناسپییەکان هەیە کە پێزانینی خۆیان دەرببڕن و خۆیان لە خۆجیاکردنەوەی زۆرتر بپارێزن. ڕەخنە یان داخوازییە بنەڕەتییەکانی تر ڕەنگە وەک پێنەزانین و خەسارهێنەر و یان نامەدەنی ببیندرێن و بسڕدرێنەوە. بەم شێوەیە، سنوورەکانی دامەزراوەکە و شێوازە دانپێدانراوەکانی بەرهەمهێنانی زانیاری و ڕەخنەدا هێشتا بە توندوتۆڵی لەلایەن پێکهاتەکانی دەسەڵاتی سەرمایەدارانە و سپییەوە چاوەدێری دەکرێت. زۆرینەی کردەوەی دامەزراوەییەکان لەپەیوەندی لەگەڵ کۆلۆنیالیزم و تۆرەمەدا دەکەونە ناو ئەم دەستەیە.

دەستەی دواتری وڵامەکان لەسەر شرۆڤەی سیستەماتیکی خولقاندنی نایەکسانی چڕ دەبێتەوە و بە دۆزینەوەی هێژمۆنیی ناسپیناسانە لە خوێندنی باڵادا دەناسرێتەوە. ئەم شرۆڤەگەلە، پێ لەسەر ئەو ڕێگایانە دادەگرن کە تێیاندا خەسارەکانی بەکۆلۆنیکردن و بەتۆرەمەییکردن لە ڕێگای پێکهاتە دامەزراوەیییەکان و ئەو مەنتقگەلەوە کە بە بەردەوامی هیرارشیی ئابووری و تۆرەمەییی هەنووکە بەرهەم دێننەوە، سەرچاوەکان بەرێگای هەرە خراپ دابەش دەکەنەوە و بەشێوازی بەکارهێنەرانە (-exploit atively) هێزی کار و سەرچاوە هێماییەکان لە تاقمە پەراوێزخراوەکاندا هەڵدەبژێرن و بۆ کەڵەکەکردنی سامان بۆ ئەوانەی لە دەسەڵاتدان کەڵکیان لێ وەردەگرنەوە، دەردەکەون. ڕەخنەکان لەم ڕوانینەوە بەرەو ئەولا دەچن کە پێ لەسەر یەک یان ڕەنگە دوو ڕەهەندی توندوتیژیی کۆمەڵایەتی، وەک سەرمایەداری، تۆرەمەخوازی (Racism)، باوکسالاری، جیاپیوەری (-heter onormativity) نەتەوەخوازی، یان کۆلۆنیالیزم دابگرن، بەڵام ڕەنگە هەموویان پێکەوە نەبەستنەوە. داخوازی بۆ گۆڕانکاریی دامەزراوەییی بەرچاو، لەسەر دابەشکردنەوەی سەرچاوە ماددی و ناسارییەکان و زەقکردنەوە و بەهێزکردنی خوێندکار و مامۆستا داپلۆسراوەکان چڕ دەبێتەوە. هەروەها داخوازیی بەرچاو بۆ قەرەبووکردنەوەی دامەزراوەیی بۆ بەشداریی بەردەوام و مێژوویی لە توندوتیژیدا پێشکەش دەکرێن، بۆوینە، داخوازی بۆ گۆڕینی ناوی ئەو باڵەخانانەی کە لەپاش کۆتاییهاتنی کۆیلەداری ناو نراون، بێبەشکردن لە سووتەمەنییە فۆسیلییەکان، یان لەبەندیخانە کردن، یان بەخشینی بەشەخوێندنی ئازاد بە خوێندکارە خۆجێیی و ڕەشەکان. ڕێچکەگەلی گۆڕان لەم دەستەیەدا ڕەنگە وەک ”وتنی ڕاستییەکان بۆ دەسەڵات“ لەڕێگای ڕەخنەوە، هاوکات لەگەڵ کردەوەی ڕاستەوخۆ و یان ڕەنگە لێ سەندنەوەی مافی بنەڕەتیی وەرگیران، دەربکەون. هەوڵەکانی ئەم ڕوانگەیە بە شێوەیەکی مێژوویی بوون بە هۆی گۆڕانکاریی دامەزراوەیی بەرچاوی وەک، سڕینەوەی قانوونیی(de jure) جیاوازییەکان و دامەزراندنی بەشی خوێندنەوە ئێتنیکییەکان، ئەگەرچی لەولاوە هەڵبژاردنی

دامەزراوەیــی بەبەردەوامی هەرەشــەی تێکدانی داخوازییــە بنەڕەتییــەکان دەکات. هەروەهــا وڵامەکان لەم دەستەیەدا، ڕەنگە لانیکەم هێندێک بەش لەو سیســتەمەی کــە ڕەخنەی لێ دەگرن بەرهــەم بهێنێتــەوە، چونکە ئاســتەمە هەموو هۆکارەکانــی کۆلۆنیالی بە جارێک تێک بدات، بە تایبەتی لەکاتێکدا کە خواســتێک بۆ تێگەیشتن مابێتــەوە بۆئــەوەی کە داخوازەکانی کەســێک لەلایەن دەسەڵاتدارانەوە بیسترێت.

دوایین دەســتەی وڵامەکان، پێ لەســەر هێژمۆنیــی هەبووناســانە (ontological) دادەگرێت، کە زانســتگاکانی ئێستا پێکدەهێنێت و ئاراستەیان دەکات و ئەو سیستەمە لەبنەڕەتەوە توندوتیــژ و هەڵنەکــەرە دەستنیشــان دەکات کــە تێیدا جێی گرتووە. ئــەم ڕێچکەگەلە پێیان وایــە کــە بوونــی (existence) مۆدێــرن بۆ بەردەوامبوونی، بەستراوەتەوە بە بەکۆلۆنیکردن و بەتۆرەمەییکردنەوە، کەوابوو بیر لە ســنوورەکانی ئەوجــۆرە لە گۆڕانــکاری دەکاتــەوە کە "وەک دەزانیــن " لــە خوێندنی بــاڵادا ڕێگەپێدراون، بەتایبەتــی لەو کاتەوە کە لــە لایەن دەوڵەت – نەتەوە و سەرمایەوە دامەزراون و داڕێژراون. چونکە قەیرانەکانی ئێستای زانستگاکان، دەبەسترێنەوە بە کۆی ڕابردووی مۆدێرنیتە و مەرجەکانی ئیمکانی کۆلۆنیالــی و تۆرەمەییــی ئەوەوە، لــە کۆتاییدا وادەزانرێت کە چاکسازی مومکین نییە و ئەوەی پێویســتە بیرکردنەوە و خولقاندنی داهاتووی لە بنەڕەتەوە جیاواز و نەناســراوە بۆ خوێندنی باڵا و بوارەکانی تر. بەم شــێوەیە، بۆ وێنە، ئەم پێگەیە ڕەخنە لەو ڕاستییە دەگرێت کە دەستراگەیشتنی بەربڵاوتــر بە خوێندنــی باڵا بەســتراوەتەوە بە خواســتی لەبەرچاوگرتنی نۆرمــە دامەزراوەییە هەنووکەییــەکان. بــەڵام هەروەهــا ئاماژە بەوەیش دەدات کە دەستراگەیشــتنی بەربڵاوتر بە سیســتەمێکی خەسارەومەن (ســەرمایەدار) مەرج نییە لە خەســارەکانی ئەو سیستەمە کەم بکاتــەوە. لێــرەوە بۆچوونە جیاوازەکان لەســەر ئەوەی لە کورتخایەندا دەبێت چی بکرێت، ئەمانە

لەخۆدەگرێــت، لابردنی زانســتگا، کــە بەواتای دابینکردنی ســەرچاوەکانی بــۆ بەکارهێنان لە پــرۆژە بناژۆییەکاندایە، ئەزموونکردنی شــێوازە جێگرەوەکانی ڕێکخســتنی پــەروەردە، بۆ وێنە، خولقاندنی زانســتگا ئێکۆلۆژیکە خۆســەرەکان؛ یان کەڵک وەرگرتن لە شــوێنی زانستگاکان بە فێربوون لــە هەڵەکانی ڕابــردوو و تەیاربوون بۆ گواسترانەوە بۆ داهاتوویەکی جیاوازی سڕدراوە لە کۆلۆنیالیزم. ئەم بۆچوونە پێ لەســەر پەیوەندییە دوانــە و هاودەســتییە پێکــدژەکان دادەگرێت کە ئاکامی خواســتە ناکۆکەکان بۆ ســڕینەوەی کۆلۆنیالیزم و جێبەجێکردنــی ئەو بەڵێنیگەلەن کە سیســتەمی کۆلۆنیالی پێشــنیاریان دەکات. هەروەهــا ئــەم بۆچوونــە دان بە پێویســتیی هەوڵەکانی کەمکردنەوەی خێرای خەســار لە ناو خوێندنی باڵادا دەنێت، کە پێشــتر لەلایەن دوو بۆچوونەکەی ترەوە دیــاری کرابوون، ئەگەرچی بــە گشــتی وا دیارە ئەمانــە زۆرتــر ئاماژەکان دەستنیشان بکەن لە جیاتی ڕیشەی خەسارەکان و بۆیە وەک دوایین ئاســۆی ئیمکانی سڕینەوەی کۆلۆنیالیــزم نابینرێن. ئەمە لــە خوارەوەدا ڕوون دەبێتەوە.

بە هیچ پێوەرێکی ئاکادێمیکی ناسراو، ناتوانین بەشــێوەیەکی هزرمەندانە ڕێگاکەمان لەدەرەوەی بەکۆلۆنیبوونەوە ڕەگازۆ بکەین. ناتوانین ڕێگاکەمان لەدەرەوەی مۆدێرنیتەوە بــڵاو بکەینەوە. ناتوانین ڕێگاکەمان لەدەرەوەی هێژمۆنیی ناسیاریناسانەوە بخوێنینەوە (Burman 2012, p 117).

لەکاتێکــدا ئــەم ســێ ڕێبــازە بــەزۆری بەشــێوەیەکی جیــاواز و نامۆ تیۆریــزە کراون، بەکــردەوە خەڵک بەرەولای ئــەوە دەڕۆن کە بە شێوەیەکی ســتراتێژیک و بە بێ هۆ، لەم ڕێبازە جیاوازانــە کەڵــک وەربگرن، کــە زۆربەی کات بەســتراوەتەوە بەوەی کە لە هەر هەلومەرجێکدا چ شــتێک مومکیــن و خــوازراوە. ســڕینەوەی کۆلۆنیالیزم لە بەستێنی دامەزراوەکانی خوێندنی باڵای هەنووکەدا پێڤاژۆیەکی بەردەوام، ئاریشــە، شپرز و زۆربەی کات پێکدژە.

له کۆتاییدا

سڕینەوەی کۆلۆنیالیزم زۆربەی کات وەک ڕووداوێکی لێکدابڕان لە پێڤاژۆیەکی تایبەت یان بەکۆلۆنیال زانراو و لەئاکامدا نەخوازراودا دەردەکەوێت. بەهەرجۆرێک بێت، ئەم بەچەمک کردنە (conceptualization) لەسەر بنەمای شرۆڤەیەکی بەتەواوەتی هەڵبژێردراوی کۆلۆنیبوون و بەکۆلۆنیکردن دامەزراوە. وەگەڕخستنێکی (mobilization) جێگرەوە بۆ سڕینەوەی کۆلۆنیالیزم لە پەروەردەدا، لەبەرچاوگرتنی هێز، گشتگیربوون و ئاڵۆزیی تێگەیشتن و پەیوەندییە کۆلۆنیالییەکان، ڕەنگە سڕینەوەی کۆلۆنیالیزم وەک پێڤاژۆیەکی بۆهەمووکات و گشتگیر لێ بکات، کە لێوانلێوە لە ئاریشە، داخوازیی پێکناکۆک و دەرهاویشتەی نادیار. خوێندنی باڵا وەک بەشێک لەم پێڤاژۆیە، ڕەنگە یەکێک لەو زۆر شوێنگەلە بێت کە تێیدا جیهانی مۆدێرنی کۆلۆنیال بە ناسروشتی دەکرێت، دەست بە سنوورەکانی ئەوەی لەناویدا مومکینە دەگات و شتە بەڕواڵەت نامومکینەکان ئەزموون دەکرێن، بە بێ ئەوەی بیر لەوە بکرێتەوە کە وەها کارێک هیچ کات ناتوانێت بێبەش بێت لە هاوبەشی لە خەسارەکانی کۆلۆنیالیدا.

*. Sharon Stein and Vanessa de Oliveira Andreotti. “Decolonization and Higher Education.” In Encyclopedia of educational philosophy and theory. Edited by M. Peters (Singapore: Springer Science + Business Media, 2016)

Sharon Stein, University of British Columbia – Vancouver
Vanessa de Oliveira Andreotti, University of British Columbia – Vancouver

سەرچاوەکان

Ahmed, S. (2012). On being included: Racism and diversity in institutional life. Durham: Duke University Press

Boidin, C., Cohen, J., &Grosfoguel, R. (2012). Introduction: From university to pluriversity: A decolonial approach to the present crisis of western universities. Human Architecture, 10(1), 1–6.

Burman, A. (2012). Places to think with, books to think about: Words, experience and the decolonization of knowledge in the Bolivian Andes. Human Architecture: Journal of the Sociology of Self-Knowledge, 10(1), 101–119.

Ferguson, R. A. (2012). The reorder of things: The university and its pedagogies of minority difference. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Grosfoguel, R. (2012). The dilemmas of ethnic studies in the United States: Between liberal multiculturalism, identity politics, disciplinary colonization, and decolonial epistemologies. Human Architecture: Journal of the Sociology of Self-Knowledge, 10(1), 81–90.

Nandy, A. (2000). Recovery of indigenous knowledge and dissenting futures of the university. In S. Inayatullah& J. Gidley (Eds.), The university in transformation: Global perspectives on the futures of the university (pp. 115–123). Westport: Bergin and Harvey.

Said, E. (1978). Orientalism: Western conceptions of the orient. London: Penguin Books.

Smith, L. T. (2012). Decolonizing methodologies: Research and indigenous peoples (2nd ed.). New York: Zed Books.

Sousa Santos, B. D. (2007). Beyond abyssal thinking: From global lines to ecologies of knowledges.
Review (Fernand Braudel Center), 30, 45–89.

Spivak, G. C. (1988). Can the subaltern speak? In C. Nelson & L. Grossberg (Eds.), Marxism and the interpretation of culture (pp. 24–28). Champaign: University of Illinois Press.

Thiong’o, N. W. (1986). Decolonising the mind: The politics of language in African literature. London: J. Currey.

Tuck, E., & Yang, K. W. (2012). Decolonization is not a metaphor. Decolonization: Indigeneity, Education & Society, 1(1), 1–40.

Wilder, C. S. (2013). Ebony and ivy: Race, slavery, and the troubled history of America’s universities. New York: Bloomsbury Publishing.

Wynter, S. (2003). Unsettling the coloniality of being/power/truth/freedom: Towards the human, after man, its overrepresentation – An argument. CR: The New Centennial Review, 3(3), 257–337.

چه زمانی یک ملت وجود دارد؟*

مترجم: غریب احمدی

خلاصه

اگرچه منابع بسیاری بهاین سوال که" ملت چیست؟" پرداختهاند اما کمتر توجهی بهاین سوال شده است که: در چه مرحلهای از تکامل خود یک ملت به وجود می آید؟ شواهد و مدارکی ارائه شده که حکایت از آن دارد ملل شناخته شده امروزه اروپا، تنها همین اواخر، قرنها بعد از تاریخهایی که به آنها اختصاص یافته، به وجود آمده اند. در برخی موارد مسئله ملت شدن هنوز حادث نشده است. چهار مسئله در تخصیص زمان پیدایش یک ملت دخیل هستند: اول) آگاهی ملی یک پدیده تودهایست نه نخبهای و تودهها تا همین اواخر که تقریبا بی سواد بودند نسبت به هویت گروهی هیچ احساسی نداشتند؛ دوم) شکل گیری ملت یک فرایند است نه یک رخداد؛ و لحظهای از این فرایند که در آن تعداد کافی هویت ملی را چنان پذیرفتهاند که باعث شود ملی گرایی به یک نیروی موثر برای بسیج تودهها مبدل گردد به طور دقیق قابل محاسبه و پیش بینی نیست؛ سوم) فرایند شکل گیری ملت ترتیبی و از پیش مقرر شده نیست، اما در هر لحظهای قادر به خاتمه هست؛ چهارم) حس تشکیل یک ملیت با نیای مشترک، که برای احساس ملیت بنیادیست، به ندرت با حقیقت تطابق دارد، به طوری که تاریخ مردم نگاری یک قوم اغلب ارتباط ناچیزی به مطالعه شکل گیری ملت دارد.

کمی بیش از یک دهه قبل، اُیگن وبر کتابی با عنوانی خیره کننده نوشت، روستاییان در میان فرانسویها: مدرنیزاسیون فرانسه روستایی، ۱۹۱۴-۱۸۷۰. تز مستند و معتبر کتاب حکایت از آن داشت که اغلب ساکنین روستا و شهرهای کوچک فرانسه، حتی تا ۱۸۷۰ خودشان را عضوی از ملت فرانسه تصور نمیکردند و بسیاری از آنها هنوز هم در اواخر جنگ جهانی اول نتوانسته بودند حس تعلق به ملت فرانسه را داشته باشند. با استثنایی جزئی از مناطق شمال و شرق پاریس، ادغام حومه شهر در سیستم اجتماعی و سیاسی ملت فرانسه تقریبا تخیلی بود. روستای نوعی(تیپیکال) از نظر فیزیکی، سیاسی و فرهنگی ایزوله بود. شبکه معروف جادهای، در واقع شاهراهی بود که شهرهای بزرگ را به پاریس وصل می کرد ولی هیچگونه امکان دسترسی به روستاها را فراهم نمی کرد. سیستم مدرسه هنوز برای اثرگذاری رویای ژاکوبن مبنی بر ملت واحد فرانسوی و تک زبانه کافی نبود.[1] برای تودههای روستایی ـ و همینطور برای اغلب ساکنین فرانسه ـ جهان معنی دار و هویت، به ندرت به ورای روستا گسترش می یافت. محقق فرانسوی در اواسط قرن ۱۹ زندگی در حومه شهر را اینچنین توصیف می کند(وبر ۱۹۷۶، ص ۴۷) هر وادی هنوز هم برای خود دنیای کوچکیست که از دنیای همسایه متمایز است همچنان که عطارد با اورانوس تفاوت دارد. هر روستا یک قبیله، یک گونه دولت با میهن پرستی خاص خود است.

یافتههای وبر بسیار حیرت انگیز بودند، چون دانش متداول با ملت فرانسه به عنوان یکی از قدیمیترین ملل در میان ملل قدیمی معاصر اروپا برخورد کرده بود. بسیاری از مورخین برجسته نوشته بودند که ملت فرانسه در دوره قرون وسطی متبلور شده است. به عنوان مثال مارک بلوچ (۱۹۶۴، ص.۴۳۶) ادعا کرده بود که: تا آنجایی که به فرانسویها و آلمانیها مربوط شده بود، این آگاهی ملی در حدود سال ۱۱۰۰ بسیار توسعه یافته بوده است. محقق هلندی، یوهان هویزینگا(۱۹۵۹،ص.۲۱) ناسیونالیسم فرانسوی و انگلیسی را در قرن چهاردهم همچون گل شکفته شده و کامل به شمار می آورد. به گفته محقق بریتانیایی، سیدنی هربرت (۱۹۱۹، ص.۶۶ و ۶۷)، اگر جنگهای صد ساله [۱۴۵۳-۱۳۳۷] میان فرانسه و انگلستان تا

جایی که ممکن اســت شباهتی به یک جنگ ملی از نوع نژادی نداشــته باشد، اما در پایانِ آن، نوعی میهن پرســتی حقیقیِ باشــکوه وَ غرورآمیــز در فرم ژاندارک، ظاهرَ می شــود. هنوز هــم دیگر مورخان ظهور آگاهی ملی در میان فرانســویها را به عنــوان یک تحول بعد قرون وســطایی پذیرفته اند، و توســعه آن را به بوربونها (۱۵۸۹-۱۷۹۷) نســبت می دهند، هرچند اذعان میدارند که این روند توسط لویی چهاردهم کامل شد(۱۶۴۳-۱۷۱۵). این نحوه توصیــف گروهی از محققین از اوضاع در زمان ســلطنت لویی چهاردهم است (هارت ۱۹۴۳، ص.۱۳۱):[۲]

فرانسه در اواسط قرن هفدهم، رتبه اول را در میان قدرتهای اروپایی داشت... برای مدت زمانی فرانســه به تنهایــی در اروپا یک واحد مختلط از نژادهــا و نهادها بود که روح ملیت را نمایش می داد و نمایندگیها و روشهای یک دولت مدرن بزرگ را به کار می گرفت.

برای تاکید بر واضح بودن، افشــاگری وبر مبنی بر اینکه هویت فرانســوی هنوز در میان تودەهای روســتایی نفوذ نکرده اســت، صدها ســال -در برخی موارد چند صد- بعد از آنکه محققین، ناسیونالیسم فرانسوی را کامل شده فــرض کرده بودند، این موضوع به طور بالقوه دربردارنــده زوایای متعــددی برای مطالعه ی ناسیونالیســم اســت. آیا تجارب فرانســویها منحصر به فرد اســت یا خیلــی قبل از آنکه فرضیەای اثبات شده باشد، کلا تمایلی فراگیر وجود دارد که فرض کند آگاهی ملی نســبتا به طــور کامل در میان این یــا آن قوم نفوذ کرده اســت. متاسفانه بنده از مطالعاتی مشابه مطالعات وبر در مورد دیگر گروههای ملی خبر ندارم. بــه هرحال، یک منبــع از چنین داده هایی که طیف وســیعی از مردم را شامل می شود وجود دارد. بین سالهای ۱۸۴۰ و ۱۹۱۵، مهاجرت گســتردەای از مردم اروپا به آمریکا رخ داده اســت. در بیشتر مواقع این مهاجرین از مناطق روســتایی بودند، و سطح تحصیلات آنها یا خیلی کم بود و یا کلا بی ســواد بودند. معدود روشــنفکران و آنهایی که از شــهرهای بــزرگ آمده بودند، از عضویتشــان در یکی از گروه بندیهای اروپایی که امروزه به عنوان ملت شناخته می شود آگاه بودند.

با اینحال روســتاییان، که خیلی بیشــتر نمایندگــی همه مردم کشــورهایی که از آن مهاجــرت کرده بودند را میکردند، اصلا چنین نبودند. آنها اغلب خودشــان را در بخشــهایی از هویــت یا هویتهای دیگــر معرفی میکردند. دادەهــای زیر در مــورد هویتهای گروهی ۱۴ طیف از اروپایی هایی که در زمان ورودشــان بەایالات متحده ابراز شده، از دانشنامه هاروارد از گروههــای قومــی آمریــکا برگرفته شــده است(۱۹۸۰):[۳]

بلاروسیها: تمایل داشتند خودشان را با عنوان روستا یا منطقەاشان معرفی کنند. تا جایی که وقتی آنها را در گروه بندی ملی دســتەبندی کردند، این ملیت روسی یا لهستانی بود. آیتم تعیین کننده در اینجا مذهب بود (اورتودوکس یــا کاتولیک). مهاجران عمدتا در میان جوامع روسی، آمریکایی یا لهستانی- آمریکایی جذب شدند. مفهوم آگاهی بلاروسی در آمریکا، تنها بعد از جنگ جهانی دوم و به دنبال موج جدید مهاجران ظاهر شد.

کارپات-روســی: مهاجــران اولیه تا ۱۹۱۴ حس خیلی کمی نسبت به هویت ملی داشتند. بعدا این اجتماعــات در میان آنهایی که خود را روســی، اوکراینی و یــا گروهی متمایز می دانستند، تقسیم شدند.

کرواتها: خودشــان را بر اســاس مناطقشان، مثل اسلوونیایی، دالماشی، ایستریایی و بوسنی و هرزگوینی تعیین هویت میکردند.

چک ها: قبل از جنگ جهانی اول، اغلب بعد از منطقەای که از آن آمده بودند خودشــان را بوهمیایی می نامیدند.

هلند: کســانی کــه در دهه هــای ۱۸۴۰ و

۱۸۵۰ آمدند یک سـری هویتهای محلی مثل گلدرلندی، زیلاندی و غیره را نشان می دادند که بر هویتی مشترک مثل هلند تقدم داشتند. تنهـا بعـد از اولین نسـل مهاجـران بود که هویتهای محلی برتری خود را از دست دادند.
ایتالیاییها: هیچ تصـوری از ایتالیایی بودن تا قبـل از جنگ جهانی اول وجود نداشـت. سیسیلی، کالابری، ناپولی و غیره دسته بندی های اصلی بودند. ایـن گروه ها اغلب قادر به درک زبان یکدیگر نبودند.
لیتوانیها: تا قبل از قرن بیسـتم یا اصلا هیچ آگاهی از لیتوانیایی بودن وجود نداشت یا خیلی کم بود. هویت به شـدت محلی سـازی شده بود. سابقه‌ی اینکه مهاجران از کجا آمده‌اند به شرح ذیل توصیف شده بود (دانشنامه هاروارد ۱۹۸۰، ص.۶۶۶): "دور تفاوتهـای محلی در گفتـار، الگوهای رفتـاری و حس وفاداری که توسط هر منطقه روستایی ایجاد شده بود خط کشیده شده بود. .. تقریبا یک فرهنگ مردمی در خـود ." آنهایی که درک بالاتری از هویت داشتند خودشان را لهستانی می پنداشتند.
لوگزامبورگیهـا: در بیشـتر سـالهای قرن نوزدهم خودشان را یک آلمانی می دانستند .
مقدونیه‌ایهـا: حتـی امروزه هـم فرزندان مهاجرین مقدونیه، تمایل دارند خودشان را با پیشـینه بلغاری به شمار بیاورند. تنها در قرن بیسـتم بود که تعدادی از روشنفکران شروع کردنـد به‌این ادعا کـه مقدونیاییها یک ملت جداگانه‌ای هستند. تنها یک اقلیت (شاید ۲۰ درصد) این نظریه را پذیرفته اند.
نوروژیها: مهاجرینی که از یک روسـتا آمده بودنـد یـا آنهایی که با هـم در یک منطقه ساکن شدند تمایل داشـتند تفاوتهای محلی را حفظ کنند. در مورد هویت گسـترده تر، تا اواخر قرن نوزدهم حس اسـکاندیناوی گرایی بسـیار قوی تر از حس نـوروژی بودن نمایان بود. (نوروز در این دوره، بخشی از سوئد بود).
لهسـتانیها: تقریبا حسی نسـبت به هویت لهستانی وجود نداشـت. خودشان را اغلب به عنوان سیسـیلیها، گورالیها یا کاشوبها معرفی میکردند .[۴]
پرتغالیهـا: اغلب از جزایر آزور و دیگر جزایر مـی آمدند. معمولا هویـت، حتی یک مجمع الجزایر را هـم در بر نمی گرفت بلکه محدود به یک جزیره خاص بود. تفاوت در لهجه های محلی منطقه‌ای کاملا زیاد و مهم بود و اغلب بین گروههـا خصومت های شـدیدی وجود داشت .
اسلوواکیها: خودشان را برا اساس مناطقشان معرفی میکردند مانند ساریسانی و زیمپلیکنی.
اسلوونیها: تفاوتهای واضح و عمیق در لهجه و فرهنگ. حداقل تا سال ۱۹۱۸ ساکنین منطقه پرکموریا خودشان را اسلوونیایی نمیدانستند.
اوکراینیها: مهاجران اولیه خودشان را روزنی یـا روثنیانی می نامیدند. هیچ تصور روشـنی نداشـتند که اوکرایـن و اوکراینی چه معنی خاصـی دارد. اغلب خودشـان را روسـی یا لهستانی به شمار می آوردند.[۵]
بنابرایـن یافته های ما بـه طرز غیر قابل انکاری با یافته های وبر در مورد فرانسه همسو و سازگار هستند. روستاییان که تعدادشان در سرتاسـر اروپا غالب بود، تا همین اواخر نمی دانسـتند که عضو کدام ملت هستند تا اینکه نویسندگان ملی گرا و خارجیها ملیت را به آنها تخصیص دادند. با توجـه به‌اینکه ملی گرایی مفروض یک پدیده توده‌ایسـت نه خاص نخبه ها، می تـوان گفت ملل معاصـر اروپا خیلی دیرتر از آنچه عموما تشـخیص داده شـده به وجود آمده‌اند. در واقع حتی اروپای کنونی هم خالی از افرادی نیسـت که حس آگاهی ملی برایشان در هاله‌ای از ابهام مستتر مانده است. یوگسـلاوی به تنهایی سه نمونه از این دست دارد: مونتنگروییها، مقدونیه‌ایها و بوسـنیاییها. مونتنگروییهایـی وجـود دارنـد و همچنین صربهایی که مونتنگروییها را بخشـی از ملت صرب به شمار می آورند .[۶] مورد مقدونیه‌ایها

حتـــی پیچیده تر هم هســـت. بلغاریها به طور ســـنتی مدعی بوده‌اند که مقدونیه‌ایها بلغاری هستند. یونان ادعا کرده است که حداقل بخش قابل ملاحظه‌ای از آنها یونانی هســـتند. بعد از جنگ جهانی دوم حکومت یوگســـلاوی اصرار کرده است که آنها ملتی جداگانه تشکیل دهند. حداقل تـــا همین اواخر مقدونیه‌ایها اتفاق نظر نداشـــتند. اکثریت با حکومت صوفیه همنظر بودند که مقدونیه‌ایها شـــاخه‌ای از ملت بلغار هســـتند درحالی که بقیه خودشان را صرب یا یونانی می دانســـتند. شواهد کمی وجود دارد مبنی بر اینکه مقدونیه‌ایها اعتقاد داشته باشند که خودشان را ملتی جداگانه به شمار بیاورند. دلیل کمی وجود دارد که موفقیت اخیر دولت بلگراد را در ترغیب ایجاد حس ملتی جداگانه در میان مقدونیه‌ایها زیر ســـوال ببرد، اگرچه داده های سرشـــماری سال ۱۹۸۱ که گزارش از نبـــود تمام و کمال مردمـــی درون مقدونیه که مدعی هویت بلغاری یا یونانی باشـــند، می داد، کاملا جای شـــک دارد، بخصوص با توجه به‌این واقعیت که بیشـــتر مقدونیه‌ایهای ایالات متحـــده همچنان احســـاس می کننـــد که از ریشه‌ی بلغاری هســـتند.[۷] همچنین در مورد مسلمانهای بوسنی و هرزگویین، توسط کرواتها و صربها ادعا شده اند، درحالی که حکومت در حال تبلیغ هویت جداگانه بوســـنیایی در میان مردم بوده است .

در جـــای دیگر اروپا، علیرغـــم اظهار نظر حکومت رومانـــی مبنی بر اینکـــه مولداویها، رومانیایـــی هســـتند و زبان آنهـــا یک لهجه رومانیایـــی اســـت، اتحـــاد جماهیر شـــوروی مولداویها را ملتی جداگانه به شـــمار می آورد و به آنها حکومت جمهوری اعطا کرد. علیرغم ادعاهای حکومت آلبانی، به هیچ وجه مشخص و قطعی نیست که یک آگاهی آلبانیایی واحد، کاملا جِگهای کوهســـتان و توسکهای مناطق جنوبـــی را به هم گره زده باشـــد. تفاوتها در فرهنگ، شـــامل تشـــکیلات اجتماعی رســـما پذیرفته شـــده اســـت، اگرچه درحـــال کمتر شـــدن است. نتیجه گیری بیشتر به سهولت از تفاوتهای بدنی بین دو قوم قابل حصول اســـت (کیـــف و دیگـــران. ۱۹۷۱، ص.۵۳)، یک مانع بـــزرگ برای القای نیای مشـــترک، چیزی که حکومت آنچنان ســـخت برای کاشتن این ایده تلاش می کند.

از ایـــن رو یک مطالعه دقیـــق و منطقی در مورد حس آگاهی ملی توده‌ها غالبا میســـر نیست.[۸] و در غیاب چنین اطلاعاتی، ادعاهای ضـــد و نقیض عموما جای واقعیت را گرفته‌اند. برای مثال، یک تحلیـــل در مورد مولداویهای جمهوری سوسیالیستی شوروی (ساکر ۱۹۸۹) آنهـــا را چنین توصیف می کـــرد: "آنها از نظر قومی، زبانـــی و فرهنگی، خـــود را رومانیایی احســـاس می کنند".[۹] شاید! اما هیچ مدرکی بـــرای حمایت از این ادعای واهی ارائه نشـــده است، و خواننده باید با ایمان فرض کند تلاش چند نسلی شوروی برای القای یک آگاهی ملی مولداویایی هیچ موفقیتی کســـب نکرده است. اگر برنامه چهل ســـاله حکومت یوگســـلاوی برای متقاعد کردن مولداوياییها برای داشـــتن یک هویت ملی مســـتقل به بار نشســـته است چرا بایســـتی تصور کنیم که برنامه همزمان و مشابه حکومت شـــوروی در مولداوی بی ثمر بوده است ؟

ادعاهای اثبات نشـــده نقشهای کلیدی در به وجود آمدن کشورهای یوگسلاوی و چک و اسلواکی بعد از جنگ جهانی اول بازی کردند. اگرچه نویســـندگان ملی گرا همان زمان ادعا میکردند که ملتهای کروات، صرب، و اسلوونی به عنوان هویتی جداگانه برای نسلهای متمادی وجود داشـــته اند، این قضیه برای یوگسلاویی که با دفاع وودر ویلســـون از اصل حق تعیین سرنوشت ملتها سازگار خواهد بود، بر این باور که‌این ســـه گروه قومی صرفا زیرشـــاخه ملت اســـلاو جنوبی (یوگسلاو) هستند، ساخته شد. نمونه شـــعارها و اظهارات موجـــود در برنامه

گروههایی که تحت سلطه نیروهای فاتح برای ایجاد یک دولت از یوگسلاوها قرار داشتند عبارت بود از :

" کرواتها و صربها یک ملت هستند. "

"نژاد ما، که با عناوین مختلف صرب، کروات، و اسلوون شناخته می شود، اما با وجود سه نام مختلف فقط یک ملت است- یوگسلاوها."

"کرواتها، صربها و اسلوونیها در زبان و ملیت یکی هستند اگرچه با نامهای مختلف شناخته شده بودند."[۱۰]

همانطور که از اطلاعات مهاجران در ایالات متحده دریافتیم، اینکه تودههای روستایی از هویتی کرواتی یا اسلوونیایی آگاه بوده باشند جای تردید دارد، از هویت بزرگتری مثل یوگسلاو که خیلی کمتر. به همین منوال، اگرچه در آن زمان روشنفکرانی بودند که ملیتی جداگانه را برای هر دو قوم چک و اسلاواک ادعا میکردند، اما قانون اساسی سال ۱۹۲۰ که چک و اسلاواکی را ایجاد کرد، این دو قوم را به عنوان "ملت واحد چکوسلاو" اعلام کرد. نازیها با زیرکی در این دو دهه با کمک گرفتن از شکاف ناشی از این افسانه ها، از احساس دشمنی کرواتها و اسلوونیها علیه صربها و همچنین اسلوواکها علیه چکها بهره برداری کردند .

از این رو ادعاهای سوال برانگیز در خصوص وجود یک ملت، غالبا جانبداری را منعکس کرده است. از سوی دیگر، موارد متعددی را خاطر نشان کردیم که محققین مشهور و احتمالا بی طرف آگاهی ملی را به نسلهای یک قوم و حتی قرنها قبل از واقعه-ملت شدن- نسبت داده اند. در اینگونه موارد، اشتباه جایی رخ می دهد که اعتبار زیادی به اظهارات ثبت شده چند چهره تاریخی داده میشود. چند سال پیش، والتر سولزباخ مورخان ملی گرایی را برای جسارتی که اظهارات تعداد معدودی از نخبه های سیاسی و روشنفکری را الزاما به عنوان واقعیت همه زمانها می دانستند، مورد ملامت قرار داد. پس از استناد به اظهارات " ملی گرایی " بسیار جالب و مدرن توسط جان هاس (۱۳۷۰-۱۴۱۵) و پادشاه فرانسه هنری چهاردهم (۱۵۵۳-۱۶۱۰)،[۱۱] سولزباخ می گوید(۱۹۴۳، صفحات ۱۳الی ۱۴):

" اظهاراتی نظیر اظهارات هاس و هنری چهاردهم از آن جهت مهم و قابل توجه هستند که خیلی به تعریف ملیت در زمان ما نزدیک هستند. آیا علیرغم وجود نشانه هایی برعکس، باید استنتاج کنیم کهاین اصل برای چندین قرن مورد تصدیق بوده است؟ به سختی.... اظهارات هاس و هنری چهارم در قرنهای خودشان عادی نبودند. حتی در زمان مدرن، وقتی با روشنفکرانی که برای دولتهای ملی فریاد می زنند، برخورد میکنیم، نباید میزان نفوذ آنها بر روی تودهها زیاد برآورد شود. کارلتون .جی. اچ. هَیس در تکامل تاریخی ناسیونالیسم مدرن از روسو، هِردِر، ژاکوبنها، بِنتِم، مازینی، موراس و دیگران سخن می گوید. فردریش ماینیکی در (-Weltburger tum und Nationalstaat) در مورد هامبولت، شلِگل، فیشته، هگل، رانک، بیسمارک و غیره می نویسد. اینها همه روشنفکران یا رهبران سیاسی بودند. تاریخ آگاهی ملی نباید مثل تاریخ فلسفه، صرفا اندیشه های تعداد معدودی از مردان برجسته را بدون توجه به پیروان گسترده آنها توصیف کند. همانطور که در تاریخ ادیان، باید بدانیم تودهها چه پاسخی به آموزه های مختلف دادهاند."

همانطور که قبلا خاطرنشان کردیم، آگاهی ملی یک پدیده تودهایست نه خاص الیت، و نگرش تودهها نسبت به گروه خود غالبا غیرقابل تشخیص است. بنابراین محققین بیش از حد به افکار الیتها متکی بودهاند که تعمیماتشان در خصوص وجود آگاهی ملی بسیار جای شک و گمان دارد. در واقع تا این اواخر هم این تردید وجود داشت که آیا

الیتهـا حتی به صورت صـوری، تودەها را به عنوان بخشـی از ملتشان حساب میکردند. به عنوان مثال اشـراف لهستانی و مجاری، رویاها و آگاهی ملی را برای نسلها تبلیغ میکردند در حالی که همزمان سیسـتمی از بردگی(سرف) را بـر به ظاهـر هم ملتان خودشـان تحمیل میکردند. وقتی سـرف های لهستانی کاملا به درستی دریافتند که به عنوان یک طبقه پست و نه عضوی همسان از خانواده ملی قرار دارند، در سـال ١٨٤٦ در برابر مالکین لهستانی قرار گرفتند، اگر چه بعدا برای آزادی ملی (بخوانید: الیت) لهستان در حال جنگ بودند. یک حس از ملیت مشترک با شکافهای طبقاتی متقاطع عمیق و پایدار مثل رابطه بین سـرفها و مالکَ سـازگار نیسـت .[١٢] به قول روپرت امرسون (١٩٦٠، صفحـات ٩٥ و ٩٦)، ملت بزرگترین اجتماعیست که، وقتی مشکلات فوران کرد به نحـو موثری فرمان وفاداری مردم را صادر می کند، ادعاهای هر دو جامعه کوچکتر یا مواردی که به آن دامن می زند را در درون آن نادیده مـی انـگارد و یا به طور بالقـوه آن را درون جامعه بزرگتر موجود پیش بینی می کند.

از این رو ملت برای جوامعی غیر یکپارچه مناسـبتر بوده چـون توصل به یـک ملیت مشترک مافوق هرچیز دیگریست. بنابراین نهاد مبتنی بر سرف در اروپای شرقیِ قبل از میانه قرن نوزدهم، می تواند به عنوان سَندی مشهود از نبود ملتها که با هویتهای گروه الیت تفاوت داشت، در نظر گرفته شود .[١٣]

در برخی از جوامع، تاریخ حق رای دادن، بەاین اشاره دارد که یک ملت کی به وجود آمده است. همانطور که تاریخ ظهور آگاهی ملی در ژاپن و آلمان را مرور می کنیم، درمی یابیم که وجود نهادهای دموکراتیک قطعا لازمه شـکل گیری ملت نیسـتند. به هرحال اگر جامعەای خودش را به عنوان یک دموکراسـی توصیف کـرد، پس عدم اجازه به بخشـهای بزرگی از مردم برای شـرکت در پروسه سیاسی ممکن اسـت به مثابه اعلان این موضوع باشد آنهایی که از حق رای محروم شده اند، عضوی از ملت نیسـتند. اگر حقوق انگلیسیها شامل حق رای باشد، در مورد ملت به اصطلاح انگلیسی که در آن بیشـتر انگلیسیها از اعمال آن حق محروم شـده اند، چه می توان گفت؟ قبل از ١٨٣٢ وقتی که تنها مالکین مجاز به رای دادن شده بودن، تخمین زده می شود که تنها یک مرد از هر شصت مرد بزرگسال انگلیسی می توانست رای بدهـد. بعد از به اصطلاح لایحه اصلاحات در آن سـال، از هر سـی مرد بزرگسال، یک نفـر مجاز به رای دادن خواهد بود. در ١٨٦٧، حق رای بیشـتر گسـترش یافت و ٨٠ درصد از مردان بزرگسـال را شـامل می شـد و در سال ١٩١٨ بیسـت درصد باقیمانده مردان و همه زنان بالای ٣٠ سـال را نیز پوشـش داد (هال و آلبیون ١٩٤٦ صفحات ٦١٣،٦٩٦،٧٩٦، ٧٩٧ و ٩٠٤). بـا تامل بر چنان محدودیتهای حـق رای در قرن نوزدهـم در بریتانیا و دیگر مناطق، ای.اچ.کار چنین عنوان کرد[١٤](١٩٦٧، صفحات ١٨،١٠، ٢٠):

مِلک، که گاهی با عنوان "سهمی از کشور" توصیف می شد، شرط داشتن حقوق سیاسی ـ و مـی توان بدون هیچگونه اغراقی آن را گفت ـ بـرای عضویت تمام و کمال در ملت بود .... ظهور قشـرهای جدیـد اجتماعی با عضویت کامل در ملت، مشخصه سرتاسر اروپای غربی و مرکزی در سـه دهه آخـر قرن نوزدهم بود .... بعد از آن سیاسـت ملی بر اساس حمایت تودەها بنیان نهاده شـد؛ و وفاداری تودەها به ملتی که ابزار کسب منافع جمعی و جاه طلبی آنها شده بود، مکمل بود.

تاخیـر ـ در برخی مـوارد در طول قرنها ـ میـان ظهور آگاهی ملی در بین بخشـهایی از الیـت و گسـترش آن در بیـن تـوده ها، متاسـفانه یک واقعیت بدیهی اما نادیده گرفته شـده را یـادآوری می کند که شـکل گیری ملت یک پروسـه اسـت و نه یـک رخداد یا

حادثه.[۱۵] و این، به نوبه خود، هرگونه تلاش برای جواب به سوال " کی یک ملت درست می شود ؟ " را بی اثر می گذارد. زمان رخدادها به سهولت مشخص می شوند اما تشخیص زمان مراحل یک فرایند چنین نیست. در چه مقطعی اگر تعداد یا درصد کافی از یک قوم معین آگاهی ملی بدست بیاورند آنگاه آن گروه سزاوار عنوان ملت هستند ؟ فرمولی وجود ندارد. ما در پی شناسایی نقطه‌ای از فرایند شکل گیری ملت هستیم که در آن تعداد کافی از جمعیت، هویت ملی را چنان درونی کرده‌اند تا باعث شود درخواستهایی به نام او به یک نیروی موثر برای بسیج توده‌ها تبدیل شود. درحالی که به ۱۰۰ درصد مردمی که چنین آگاهی ملی را کسب کرده باشند نیازی ندارد، اما محاسبه دقیق نقطه‌ای که در آن، افزایش کمّی در تعداد نفراتِ با احساس ملیت مشترک موجبِ تحول کیفی به یک ملت شود، بسیار سخت است. در بیشتر موارد احتمالا مجبور خواهیم بود که به تعیین تاریخ بعد از واقعه رضایت دهیم (مثلا بعد از یک نمایش موثر از بسیج توده‌ای به نام ملت)، اگرچه تجزیه و تحلیلهای دقیقِ ابزارهای سرشماری که به خوبی طراحی شدَه باشند، می توانند در تفحص برای میزان وسعت آگاهی ملی کمک کنند و مفید باشند.[۱۶] چیزی که می توانیم ادعا کنیم این است که حتی حضور تعداد قابل توجهی از روشنفکران که وجود یک ملت جدید را تبلیغ می کنند، کافی نیست. حدود یک قرن پیش، خاورمیانه دسته‌ای از نویسندگان را تولید کرد که تبلیغ وجود ملت عرب را میکردند ؛ در حالی که حتی امروزه هم آگاهی ملی عرب به طور غیرعادی ضعیف است.

خلاصه

اگرچه مقالات متعددی در چند دهه اخیر به سوال " ملت چیست ؟" پرداخته اند، اما توجه بسیار کمتری به سوال " یک ملت در چه مرحله‌ای از تکامل خود به وجود می آید ؟ " شده است. شواهد و مدارک فراوانی وجود دارد که ملل به رسمیت شناخته شده حال حاضر اروپا، همین اواخر به وجود آمده اند، در خیلی از موارد، قرنها دیرتر از تاریخهایی که به طور رسمی برای ظهور آنها تعیین شده بود. در مورد شکل گیری ملت، تفاوت خیلی کمتری در جدول زمانبندی غرب و شرق اروپا، از آنچه به طور معمول اذعان شده است، وجود دارد؛ و همچنین در مورد اختلاف زمان در شکل گیری ملت میان اروپا و جهان سوم بسیار اغراق شده است. در واقع، در مورد تعدادی از ملتهای مشهور اروپا، اینکه آیا ملیت هنوز هم حاصل شده است جای شبهه وجود دارد .

یک مشکل اساسی فراروی محققین در مورد تعیین زمان ظهور ملتها، آن است که آگاهی ملی یک پدیده مربوط به توده‌هاست نه الیت آن جامعه، و توده‌ها تا همین اواخر کاملا در روستاهای کوچک محصور، و نیمه بی سواد یا کاملا بی سواد بودند و در مورد احساسشان نسبت به هویت(های) گروهی کاملا خاموش بودند. محققین به ناچار، عمدتا به کلام مکتوب برای شواهد و مستندات خود وابسته بودند و باز هم این الیتها بودند که تاریخ را به رشته تحریر درآورده‌اند. نکات کلی آنها در مورد آگاهی ملی به ندرت به توده‌ها قابل تعمیم بوده است، و غالبا حتی تصور الیتها در مورد ملت شامل توده‌ها نمی شد.

یک مسئله بغرنج دیگر این است که شکل گیری ملت یک فرایند است نه یک رخداد. و لحظه‌ای از این فرایند که تعدادی کافی از مردم، هویت ملی را چنان درونی کرده باشند تا ملی گرایی به یک نیروی موثر برای بسیج توده‌ها تبدیل شود، قابل پیش بینی و شناسایی نیست. در هر صورت با ادعاهایی مبنی بر وجود یک ملت خاص در قبل از قرن نوزدهم بایستی با احتیاط به آن نگریست .

*. Walker Connor. «When is a nation?» In

Ruthenians or Ukrainians.' (See the entry Russian in Funk and Wagnalls, 1914.)
6. For evidence that the Montenegrin view of group-self is not yet settled, see Connor (1984, pp. 333-4. 381-2).
7. While the Yugoslav census recorded no people claiming Bulgarian descent within Macedonia, it did report the presence of such people immediately across the Macedonian border in Serbia, further feeding a suspicion that those within Macedonia claiming a Bulgarian descent were simply not recorded.
8. For a discussion of whether a single sense of national consciousness has transcended the highlander-lowlander division within Scotland, as well as a discussion of the relative weakness of an Italian consciousness, see Connor (forthcoming).
9. Operating on a larger canvas, Alexandre Bennigsen was the best known of a number of CentralAsian specialists who for some years maintained that the Central Asian peoples of the Soviet Union shared a common Muslim identity that rendered insignificant an identity such as Kazakh, Uzbek, Turkman, etc. Supporting data for this thesis, which runs counter to the experiences of Islamic peoples elsewhere, have not been offered. Recent developments suggest that the individual ethno-national are stronger than the common religious bond.
10. For more details, see Connor (1984, pp. 128-71). Among the groups taking the position that the Croats, Serbs, etc. were merely tribal components of a single Yugoslav nation was the Yugoslav Communist Party. For example, a declaration of the Croatian Social Democrats of 1 May 1918 asserted that 'Slovenes, Croats, and Serbs are one and the same people, and that as a consequence they have all the attributes of one people, and especially in this respect. .. that they constitute an independent free state'. In a similar vein, the Serbian Social Democrats proclaimed in November of the same year: 'The Serbs, Croats, and Slovenes are one nation, for they have one language and identical remaining ethnic characteristics. They feel like one people and desire union. It follows that their union in one national state is a great, political, economic, and cultural need which is beyond any discussion.'
11. Hus is cited as saying: 'The Bohemians must be first in the kingdom of Bohemia, as are the French in the kingdom of France. The laws, the divine will, the natural instinct, command that they shall occupy the first place.' And Henry IV: 'As you speak the French language by nature, it is reasonable that you should be the subjects of a king of France. I quite agree that the Spanish language should belong to the Spaniard and the German to the German. But the whole region of the French language must be mine' (Sulzbach. 1943, pp. 12-13).
12. The magnitude of the cleavage is suggested by

Ethics and Racial Studies 31 (1990): 92-103.
10.1080/01419870.1990.9993663
Wlaker Connoer, John R. Reitemeyer Professor of Political Science, Trinity College

منبع

*.https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01419870.1990.9993663

ژێدەرەکان

1. Weber cites a 1911 observer as noting that 'for peasants and workers, the mother tongue is patois, the foreign speech is French' (1976, p. 73). Earlier (1976, p. 67), he offers data demonstrating that at least 25 per cent of the population could speak no French and that French was considered a foreign language by approximately half of the population who achieved adulthood between 1875 and 1900.
2. This work was the co-ordinated effort of six of the United States' most distinguished scholars.
3. Absence from the list of peoples covered should not be viewed as divergence from the pattern. Exclusion might be due to the fact that there was no significant migration prior to World War I (for example, the Estonians); that the migrants tended to be drawn from urban environments (the French); that the literacy rate was extremely high (the Swedes); that the migrants came from outside the traditional homeland (most Serbs and Magyars came respectively from outside Serbia and contemporary Hungary); that the ethnic category actually contained large numbers of non-members (it is estimated, for example, that not more than 17 per cent of the migrants classified as Russian were actually so; some 58 per cent were Jewish, 11 per cent were Polish, and 8 per cent were German); or that the entry in the Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups furnished no information on self-held group identities at the time of migration.
4. The degree to which those who identified themselves as Kashubes felt they constituted a separate national gTOup is suggested by a leading United States dictionary published in 1914; 'Kashoob – a member of a people inhabiting part of Poland and the coast of Danzig whose language is Kashubian and whose chief pursuit is agriculture.' Elsewhere, the dictionary distinguished between Kashubian and Polish: 'Kashubian – a language of the West Slavonic group resembling Polish and spoken in Danzig, Prussia, and its vicinity.' (See the entry Kashoob in Funk and Wagnalls, 1914.)
5. The Funk and Wagnalls 1914 dictionary referred to these people as Malo-Russians (Little Russians) but subsumed this category, along with the Belorussians, as part of a Russian identity. It did note parenthetically that Malo-Russians were 'sometimes termed

to nation?'. History of European Ideas
_____ 1988 'From a theory of relative economic deprivation toward a theory of relative political deprivation', paper presented at the Conference of the International Sociological Association's Research Committee on Ethnic, Race and Minority Relations, Amsterdam, 8-10 December
_____ 1984 The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy, Princeton: Princeton University Press
DUMIN, S. 1988 'Shlyakham ab'ektyunaga vyvuchennya', Litaratura i mastatstva, 8 July, as reported by Kathleen Mihalisko, 'Historian outlines revisionist view of Belorussia's past'. Radio Liberty, RL 415/88. 8 September 1988, p. 2
EMERSON, RUPERT 1960 From Empire to Nation, Boston: Beacon
FUNK & WAGNALLS 1914 New Standard Dictionary of the English Language. New York: Funk & Wagnalls
HALL, WALTER PHELPS and ALBION, ROBERT GREENHALGH 1946 A History of England and the British Empire, 2nd ed., Boston: Ginn
HART, ALBERT BUSHNELL (ed.) 1934 'France: historical outline', in A Reference History of the World from the Earliest Times to the Present, Springfield, MA: Merriam
HARVARD ENCYCLOPEDIA OF AMERICAN ETHNIC GROUPS 1980 Cambridge, MA: Harvard University Press
HERBERT, SYDNEY 1919 Nationality and Its Problems, New York: Dutton
HUIZINGA, JOHANN 1959 Men and Ideas: History, the Middle Ages, the Renaissance, New York: Free Press, as republished in Leon Tipton (ed.), Nationalism in the Middle Ages, New York: Holt, Rinehart & Winston, 1972
KEEFE, EUGENE et al. 1971 Area Handbook for Albania, United States Government Printing Office
PALMER, R.R. and COTTON, JOEL 1971 A History of the Modern World, 4th ed., New York: Knopf
NATIONALISM: A REPORT BY A STUDY GROUP OF MEMBERS OF THE ROYAL INSTITUTE OF INTERNATIONAL AFFAIRS 1939 London: Oxford University Press
SOCOR, VLADIMIR 1989 'The Moldavian democratic movement: structure, program, and initial impact', Radio Free Europe RAD Background Report/21, 9 February
SULZBACH, WALTER 1943 National consciousness, Washington: American Council on Public Affairs .
WEBER, EUGEN 1976 Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914, Stanford: Stanford University Press
WALKER CONNOR is John R. Reitemeyer Professor of Political Science at Trinity College, Hartford, Connecticut.
ADDRESS: Department of Political Science, Trinity College, 300 Summit Street, Hartford, CT 06106, USA.

the following citation (Nationalism: A Report by a Study Group of Members of the Royal Institute of International Affairs 1939, p. 96): 'It was said of a Croat landowner of the 19th century that he would sooner have regarded his horse than his peasant as a member of the Croat nation. The same was true of most Polish and Magyar landowners of the period'. From this perspective, the so-called 'Polish Question' that occupied Europe's leaders from the late-eighteenth century until World War I could more accurately be described as an élite rather than a national question.

13. An interesting illustration of the incompatibility between outcast group and nation is offered by the burakumin of Japan. Although these people are physically indistinguishable from the Japanese, the Japanese treat them as contaminated inferiors with whom all social intercourse is to be avoided. This treatment is justified by the popularly held conviction – all biological and historical evidence to the contrary notwithstanding – that burakumin are not of Japanese descent. A number of quite fanciful theories of the burakumiŕs separate descent have been periodically promoted, because upon such myths depends the justification for perpetuating the social ostracism of these people, that is, for denying them membership of an extended family.

14. The case of France is somewhat different, since the system was much less stable, with non-democratic political regimes in power during much of the late-eighteenth and early-nineteenth centuries. However, the franchise was still extremely limited more than a half century after the French Revolution. According to Hall and Albion (1946, p. 613), the Revolution of 1830 only extended the vote to one in every 200 adult males. Palmer and Cotton (1971, p. 498) place the post-1830 French figure at one voter in every thirty adult males, as contrasted with a pre-1830 figure of one in every sixty male adults. Whatever the correct figure, it is evident that a highly élitist view of the nation prevailed at least until the upheavals of 1848.

15. For a contemporary case of such confusion by a Soviet author, see Dumin (1988). As reported by Kathleen Mihalisko (1988, p. 2), Dumin avers that Belorussian nationhood dates to the medieval era, although we have seen from the United States' migrant data that this sense of nationhood had probably not infected the masses as recently as World War I.

16. For references to several such polls, see Connor (1988).

References

BLOCH, MARC 1964 Feudal Society, translated by L. A. Manyon, Chicago: University of Chicago Press
CARR, EDWARD HALLETT 1967 Nationalism and After, London: Macmillan
CONNOR, WALKER (forthcoming) 'From tribe

روزنامه‌نگاری فراتر از مرزها

بدرخانها و اولین مجله کوردی زبان،

۱۸۹۸-۱۹۰۲[۱]

مترجم: رومینا مرادی

تـا همیـــن اواخر، بخـــش چشـــمگیری از رســانه‌های چاپی کوردی زبــان در خارج از مرزهــای جغرافیایــی کوردســتان تولید و منتشــر میشــدند، پدیده‌ای که منشا آن به اولین ژورنال کوردی زبان، به اسم کوردستان برمی‌گردد، این روزنامه که در ســال ۱۸۹۸ آغــاز به کار کرد. بعد از ایـــن که امپراتوری عثمانــی دچار اضمحلال شــد (بعد از جنگ جهانــی اول)، دولتهای ملی پدیدار شــده‌اند و به طور فزاینــده‌ای هویتهای ملی را اتخاذ کردنــد که هویــت کوردی و هــر المانی از آن، بــه خصوص رســانه‌های چاپی را حذف و ســرکوب کردند. درحالی‌کــه عبدالرحمن بدرخــان و برادرش مقداد مدحت و همکاران متعــدد آنها، مقالات خود را با انواع اهداف و در بستری پیچیده می‌نوشتند، مشخص است که پروژه آنها، منادی لحظه‌ای برجســته در توسعه ملی‌گرایی کوردی است.

معرفی هویت منحصربه‌فرد کوردی از ســوی آنها و تعهد آنها به گسترش دیدگاههای خود در روزنامه‌شــان، هویت و فعالیتی بود که به باور دولتهای ملی بعد از عثمانی می‌بایســت سرکوب می‌شد. قویاً می‌توان گفت که مجله کوردســتان یک مجلــه خاص بــود، نه به خاطر زبان کوردی آن، بلکه بیشــتر به خاطر جایــگاه آن در مخالفت با ســلطان عثمانی، عبدالحمید دوم و در واقع مجله‌ای با حمایت مالــی کمیته اتحاد و پیشــرفت عثمانی بود، یــک گروه حمایتی از عثمانیهای مختلف که می‌خواستند و در نهایت توانستند رژیم او را براندازند.

این فصــل به دنبال نگاهــی دوباره به این پیچیدگیها اســت تا دیدگاهی انتقادی‌تر به توسعه ملت‌گرایی اولیه کوردی و دیدگاههای مختلــف بــرادران بدرخــان و بســیاری از همکاران آنها ارائــه دهد و نگاهی به هویتها و دستورکارهای متعدد آنها در زمینه ساخت دولت عثمانی و تعهد عدم قطعیتها در مورد آینده این امپراتــوری بیندازد. روزنامه‌نگاری کــوردی زبان با انتشــار یک مجلــه به نام کوردســتان- که یک روزنامه چهارصفحه‌ای و بیشتر شــبیه به یک جزوه بود - در سال ۱۸۹۸[۲] شروع شد.

در طی چهار ســال انتشــار، ۳۱ موضوع در شهرهایی چون قاهره، ژنو، لندن و فولکستون چاپ شــدند. این مجله حــاوی چند مقاله معــدود در مورد رویدادهای جهانی مرتبط با امــور کوردها و یا عثمانیها؛ چندین بحث در مورد تاریخ کوردســتان و نوشته‌های موجود در زبان کوردی؛ تعدادی از شــکایات قضایی برای ســلطان عبدالحمید دوم، ســلطان در حال سلطنت در امپراتوری عثمانی، تعدادی از موارد دیگر که شــامل اطلاعیه‌ها در مورد رویدادهــا، آگهیهــای وفــات و نامه‌هایی به سردبیر است.

بیشــتر مقــالات به زبــان کــوردی چاپ می‌شــدند، اما بخشــهای متعــددی به زبان ترکی عثمانی نیز وجود داشتند، بخصوص در مورد موضوعات عصــر آن موقع این روزنامه نه در کوردســتان و نه حتــی در امپراتوری عثمانی منتشــر نشــده بود، بلکه هدف آن این بود که توســط کوردهای ”در تبعید“ و شــاید به طور خاص توسط کوردهای که در کوردستان تحت حاکمیت امپراتوری عثمانی زندگی میکردند و نیز در استانبول که دارای جمعیت کوردزبــان قابل‌توجهی در آن زمان بودند، خوانده شود.

در صفحه اول این روزنامه نوشــته میشود ، دویســت نسخه از هر شماره را به کوردستان ارســال کرد که می‌بایست به طور رایگان به مردم داده میشد.

اهداف بیان‌شــده این روزنامه عبارت بودند از ”هشدار به کوردها و تشویق آنها به یادگیری هنرهای صنعتــی و نیز توضیــح جنبه‌های مثبــت علم و دانش، نشــان دادن جایی که آموزش مناســب برای کردهــا قابل دریافت

اســت و جایی که مدارس مناسب را می‌توان یافت، و جایی که قدرتهای بزرگ در حال کار هستند و این که چگونه آنها جنگ می‌کنند و چگونه تجارت انجام می‌دهند[۳].

انتشــار یک مجله کوردی – عثمانی، نزدیک به آغاز قرن بیســتم، در ابتــدا فرا عادی به نظر نمی‌رســد، در پرتوی ایــن واقعیت که روزنامه‌هایی در امپراتوری عثمانی برای بیش از یکصد سال قبل از انتشار کوردستان وجود داشــتند و این کــه زمانی که ایــن روزنامه کوردی زبان برای اولین بار منتشــر شد، به نظر می‌رسید که یک نقطه ناچیز در ازدحام فعالیــت روزنامه‌نگاری باشــد که در درون و خارج از این امپراتوری توســط روشــنفکران عثمانی در تبعید رخ داده است.

هرچنــد، ظهور این روزنامــه از آن زمان به عنوان یک نقطه تحول تاریخی برجســته در تاریخ کوردستان در نظر گرفته شده است – لحظــه ورود زبان کوردی به یک دوره زمانی جدید و خارج شــدن آن از بعد شــعر و نیز زمانی که زبان کــوردی وارد عصر ارتباطات جمعی شــد، همان‌طور که امیر حســن‌پور خاطر نشان می‌کند.[۴]

ایــن روزنامــه به‌طور گســترده بــه عنوان یــک نقطه عطــف در تاریخ کوردســتان در نظر گرفته شــده اســت و در اولین مرحله ملی‌گرایی کوردســتان ظهور یافت و روزنامه کوردســتان به این دلایل مورد اهمیت واقع شــد، اما در زمینه سیاســتهای اواخر دولت عثمانی نیز می‌بایســت مــورد ملاحظه قرار گیرد. ملی‌گرایی کوردســتان در دوره اواخر عثمانی را می‌بایست با تمام پیچیدگیهای آن در نظــر گرفت. ازجملــه از منظر حرفه‌های شــغلی، دیدگاهها و دستور کارهای مؤسسان آن، برادران بدرخان.

هرچنــد ایــن روزنامه به عنــوان یک نقطه تحــول تاریخــی در ملی‌گرایی کوردســتان مورد اشــاره قرار گرفته اســت، بستر ظهور روزنامه کوردستان در سال ۱۸۹۸، وابستگی مؤسسان آن بخصوص عبدالرحمن بدرخان به کمیته اتحاد و پیشرفت عثمانی (که از این به بعد CUP خوانده میشود)[۵]، سازمان مرکزی جنبش ترکهای جوان (Young Turk) در طی این دوره زمانی بود.

CUP در سال ۱۸۹۹ توسط یک گروه از چهار دانشــجو در رویال مدیکال آکادمی (Royal Medical Academy) در اســتانبول تأسیس شــد که آنها از اواســط دهه ۱۸۸۰، علاقه فعالانه به شیوه‌های شناسایی یک اپوزیسیون برای رژیم عبدالحمید دوم داشتند.[۶] CUP و جنبش ترکهای جوان به طور کلی نماینده اعتراض تمام آن دسته از گروههای اجتماعی بودند که با سیاســتها و شیوه‌های حمیدیان مخالف بودند.[۷] در حالی که تعلق سیاستهای ملی‌گرایی به جنبــش ترکهای جوان از دید یک کورد عجیب به نظر می‌رســد، اما جنش ترکهای جــوان از آغاز به کار خود، هر دوی مســلمانان و غیرمســلمانان، و ترکها و غیر ترکها را جذب کرد[۸].

درحقیقت تا سال ۱۹۰۲، CUP، یک سازمان حمایتی متشــکل از گروههایی با وابســتگی ضعیف ... با مشترکات اندک – غیر از Young Turk Weltanschauung (علم و پیشرفت) و خواهان خلع کردن عبدالحمید دوم بود[۹].

هرچند، CUP در استانبول، پایتخت امپراتوری تاسیس شــد، حجمی از اقدامات ســازمان ”در تبعیــد“ رخ داد، زیرا اعضا می‌دیدند که فعالیتهای آنهــا به طور فزاینــده‌ای ممنوع است و نشریات آنها به شدت توسط سلطنت سانسور می‌شود. از قاهره (یک مرکز CUP در خارج از کشور) بود که مقداد مدحت بدرخان، روزنامه کوردستان را در آنجا تأسیس کرد.[۱۰] او تنها ۵ شماره اول این روزنامه را سردبیری کــرد و تمام شــماره‌های بعدی آن توســط برادرش عبدالرحمن سردبیری می‌شد[۱۱] که اقدام به نقل مکان نشر روزنامه به ژنو، لندن

و فولکســـتون نمود این شهرها مراکز فعالیت CUP بودند. مشـــخص است که عبدالرحمن بدرخان، یک عضو فعـــال CUP بود، حداقل در طی ســـالهایی که در روزنامه کوردستان را منتشـــر می‌کرد و شـــواهدی وجود دارند، مبنی بر این که این روزنامه کردزبان توسط مطبوعات CUP منتشـــر شده است و توسط ســـایر اعضای CUP خوانده و نوشته می‌شده اســـت.[۱۲] اما روزنامه کوردســـتان به سادگی یک ارگان از CUP نبود، زیرا مؤسسان آن، از اعضا این سازمان بودند.

خود روزنامه ، فضایی را به گزارش فعالیتهای CUP و چندیـــن عضـــو گـــروه، به خصوص در مورد موضوعهـــای روز اختصاص می‌داد. یـــک موضوع که توجه خوبـــی را در روزنامه کوردســـتان به خود جلب کرد، اولین کنگره اپوزیســـیون عثمانـــی بود که توســـط CUP سازماندهی و در پاریس در سال ۱۹۰۲ برگزار شد. این پوشش، مداخله عبدالرحمن بدرخان در امور امپراتوری را برجسته می‌کرد. آخرین موضوع روزنامه کوردســـتان بـــه طور مثال، حـــاوی یک مقاله طویل اســـت که اطلاعاتی غنی در مـــورد کنگره ارائـــه میدهد در این مقاله، عبدالرحمن بدرخان در مورد برنامه‌ها برای کنگره و مســـائل دخیل در کسب اجازه از دولت فرانسه برای گردهمایی را مورد بحث و بررسی قرار میدهد؛ که خود دولت فرانسه نیز در جلسه حضور یافت؛ و بعد از منازعات در مـــورد دخالت خارجـــی در امور عثمانی، مخالفتهایی مطرح شـــد. خـــود عبدالرحمن بدرخان برعلیه گروه صحبت کرد که به نفع دخالت بیگانگان در پیاده‌ســـازی اصلاحات و تاســـیس دوباره رژیم قانون اساســـی بود که مطلوب CUP وی بود.

هرچند، هیـــچ ذکری از موضوعات مربوط به کوردســـتان در این مقاله دیده نشد؛ و هیچ اشـــاره‌ای به چگونگـــی رخـــداد رویدادها یا تصمیمات تاثیرگـــذار کنگره بر کوردها دیده نمی‌شود. این ممکن است ناشی از این واقعیت باشد که در حالی که هدف کنگره، دستیابی به نمایندگی تمامی عناصر در جامعه عثمانی بود، بیشـــتر نماینـــدگان بخاطر عضویت آنها در جنبش دعوت شـــدند و نـــه برای مبادی و منشـــاءهای ملی آنها. عبدالرحمن بدرخان شخصی بود که بخاطر نقش او در این جنبش دعوت شد و نه برای کورد بودن او؛ همان طور که هانی اوغلو نیز این مســـئله را خاطرنشان میکند.[۱۳] علاوه بر این، عبدالرحمن بدرخان حتی از روزنامه کوردستان به عنوان انجمنی برای توضیح فعالیتهـــای خود در نتیجه نیاز خود به بیدارســـازی علیه دودمان سلطان و تحریک ســـازی بر علیه آن استفاده می‌کند.

در یک شکایت، او به سلطان می‌نویسد:

مـــن، خدمتـــکار فروتن شـــما، بـــه محض فارغ‌التحصیلی از مدرســـه راهنمایی، از کالج مدیریت دولتی فارغ‌التحصیل شـــدم و سپس در یـــک اداره در وزارت آموزش‌وپـــرورش اســـتخدام شـــدم که با مدارس راهنمایی در امپراتوری سروکار داشتم و سپس برای شش یا هفت ســـال کار کردم. تمایل فروتنانه من، خدمت به ملتم بود. هرچند، سرکوب غیرقابل تحمل توســـط شـــما مانع از این شد که من به خواســـته خود برســـم. زمانـــی که ماندن در اســـتانبول غیرممکن شد، من موقعیت و حقـــوق خود را فدا کـــردم و به ارتش آزادی پیوستم[۱۴].

عبدالله جودت، یک همکار نزدیک عبدالرحمن بدرخان در CUP و نیز فعال کورد، داســـتان مشابهی داشت.

عبدالله جـــودت که در واقع یکـــی از چهار مؤسســـه CUP بود، او به روزنامه کوردستان هم کمک می‌کرد و در مورد موضوعات مربوط به ملـــت کورد بحث می‌کرد، اما یک روزنامه اپوزیســـیون عثمانی کلی‌تر به نام ”اتحاد“ را نیز منتشـــر می‌کرد که بعد از بســـته شدن روزنامه کوردســـتان، عبدالرحمن بدرخان نیز

در انتشار آن مشارکت کرد.
در ضمن علاقه به امور کوردستان ، از نوشته‌های آنها در صفحات روزنامه کوردستان مشهود است که این دو مرد، همراه با دیگران به سیاستهای گسترده تر عثمانیها توجه میکردند.
روزنامه کوردستان را باید حداقل تا حدی به عنوان یک ارگان CUP در نظر گرفت. هرچند، جدای از پوشش طویل کنگره اپوزیسیون عثمانی در سال ۱۹۰۲، این روزنامه ترجیح داد به کار مقاومت در برابر رژیم عبدالحمید دوم به شیوه‌هایی غیر از نوشتن مستقیم در مورد فعالیتهای CUP بپردازد و در حقیقت از بسیاری لحاظ ها، پوشش روزنامه کوردستان در مورد امور کوردستان را با هدف حمله به سلطان و سیاستهای او انجام می‌داد و با انتقادهای سخت از عبدالحمید دوم، سیاستهای وی و مقامات رسمی فاسد او، مقالات و بخصوص دعویها و شکایات یا نامه‌های باز به سلطان، موجب پر شدن مناسب ستونهای روزنامه کوردستان میشد.[۱۵]
این پیام دو وجه دارد: با دیدن نحوه تأثیر منفی سیاستهای سلطان علیه کوردها، آنها مجبور هستند به اپوزیسیون بپیوندند؛[۱۶] و دوم تفصیل سیاستهای سلطان که بر زندگی در کوردستان تاثیر میگذاشت میتواند در جهت افزودن به نمونه‌های متعدد ترسها از کارهای سلطان به کار گرفته شود[۱۷].
از اولین نامه سرگشاده تا آخرین آن، برادران بدرخان به طور فزاینده انتقادات شدیدی علیه غفلت سلطان از کوردها و برعلیه سیاستهای اجرایی او در کوردستان مطرح کردند. این دعویها و شکایات به سلطان، اهمیت استراتژیک کوردستان در امپراتوری را به عنوان یک منطقه گذر بین دو دولت دشمن یعنی روسیه و ایران با قلب سرزمین عثمانی برجسته می‌کرد[۱۸]. این نکته در سراسر دعویها دوباره تکرار شده است و نیز اهمیت راهبردی کوردها به عنوان دلیل اولیه توجه بیشتر به این ناحیه و به منظور تضمین رفاه مردم برجسته شده است. در یکی از این شکایات مقداد مدحت بدرخان می‌نویسد:
سلطان من، همان طور که از سلطنت امپراطوری شما مشهود است، کوردها، برجسته‌ترین افراد در تمام افراد در حال زندگی تحت کشور عثمانی داخلی هستند و کوردستان واقع در مرز دو کشور همسایه، دارای موقعیت منحصربه‌فرد در این سرزمین است که مانع تهاجم و تهدیدهای دشمن میشود. برخلاف کوردستان که از یک موقعیت استراتژیک برخوردار است و بر خلاف تقویت ملت عثمانی برای یک دوره زمانی طولانی، تا زمانی که سلطان به پادشاهی توجه کنند، روشها و وسایل بهبود وضعیت ما و آموزش و پرورش مورد غفلت واقع میشود.
بعد از نتیجه‌گیری پاراگراف بالا با یک درخواست از سلطان برای به رسمیت شناختن انتشار روزنامه کوردستان ، نویسنده در نامه بعدی درمورد همین موضوع دوباره درخواست تجدیدنظر خود را مطرح می‌کند و می‌نویسد: این روزنامه کوردزبان، اصلاحات ضروری در مناطق کوردستان را تضمین خواهد کرد و به عنوان یک ابزار اولیه برای جلوگیری از اقدامات مخالفت مآبانه از سوی مقامات رسمی خاص عمل خواهد کرد.
این دعویها به‌خودی‌خود عجیب غریب به نظر می‌رسند: چگونه مخالفان رژیم نامه‌هایی می‌نویسند که به نظر می‌رسد این اعتماد را نشان می‌دهند که سلطان مراقب است و صرفاً از چیزی که تحت نظر مقامات رسمی مخالف در امپراتوری او در حال رخ دادن است ناآگاه است؟ به طور ساده می‌توان گفت که این به سادگی سبک شعار عثمانی است: قرارداد ادبی نوشتار دعوی و شکایت به حاکم، یکی از انواع بسیار در بدنه گسترده

نوشتار سیاسی عثمانی است.
مخاطب واقعی در اذهان این نویسندگان، سلطان نبود بلکه مردم کورد، سایر اعضای CUP و هر عثمانی دیگری بود که ممکن است روزنامه را بخوانند و یا به خواندن آن در یک فضای عمومی خصوصی گوش دهند. برادران بدرخان و همکاران CUP آنها درحال تلاش برای خلع سلطان و خلق یک نظام سیاسی و اجتماعی جدید در امپراتوری بودند. شرکت‌کنندگان جنبش اپوزیسیون عثمانی می‌دانستند که فراخوانهای آنها برای اصلاحات توسط کاخ سلطنتی نادیده گرفته خواهد شد.
هدف آنها، اذعان بر نیاز به اصلاحات حتی برای سلطان نبود، بلکه در عوض آنها خواهان کنار زدن سلطان و رژیم او همراه با هم و زندگی در یک عصر جدید بودند[۱۹]. این درخواستها برای تحریک خوانندگان و آگاه شدن از ماهیت فاسد رژیم موجود و نیاز به تغییر و پیوستن به جنبش اپوزیسیون برای تصویب اصلاحات تلقی شده بود. همان‌طور که در زیر مورد بحث و بررسی قرار خواهد گرفت، این روزنامه به طور مستقیم با کوردها صحبت میکرد و از آنها می‌خواست تا از هویت خود و اهمیت آن در امپراتوری عثمانی آگاه شوند.
هرچند، در انجام وظیفه مخابره این پیامها، برادران بدرخان با دو مانع مشابه با موانع پیش روی همکاران CUP خود که برای یک مخاطب هدف متفاوت مطلب چاپ می‌کردند روبه‌رو شدند:
اولا، نشریه آنها در امپراتوری ممنوع شده بود که شگفت‌آور نیست، زیرا سانسور در عصر حمیدیان بیداد می‌کرد. در "نامه‌هایی به سردبیر" خوانندگان نوشتند که ریسک دستگیری آنها با نشریه کوردستان چیست.
دوما، روزنامه کوردستان فاقد یک عموم خواننده بود. به بیانی دیگر، بی سوادی تقریباً در مناطق کوردستان گسترده بود.
هرچند بر خلاف این موانع انتشار، روزنامه کوردستان مانند سایر نشریات ممنوع شده، در امپراتوری عثمانی شده بود و یک عموم خواننده یا شنونده را یافت. درحالی‌که بی سوادی شایع بود، تعداد خوانندگان به کندی درحال رشد بود تا خارج از کلاسهای ادبی سنتی - نجبا و علما - را دربر گیرد.
هرچند مهم‌ترین مطلب برای انتشار محتوای ژورنالها، تکرارها و خواندنیها در اجتماعات عمومی دیگر بود[۲۰].
نامه‌ها به سردبیر از مکانهایی مانند داماسکوس، آدانا، ماردین و دیاربکر نیز نشان میدهند که خوانندگانی برای این روزنامه در بخشهای مختلف این امپراتوری وجود داشتند[۲۱].
همان‌طور که من تاکنون بحث کرده‌ام، روزنامه کوردستان را باید به عنوان یک نشریه از جنبش اپوزیسیون عثمانی بزرگ‌تر بر علیه سلطان عبدالحمید دوم در نظر گرفت و در حالی که مقالات مخاطب قرار دهنده مستقیم کوردها درباره موضوعات پیش روی کوردستانیها (کوردها، ارامنه و سایرین در حال زندگی در کوردستان بودند) همچنان به عنوان یک انجمن برای گرفتن مشاغل اضافی برای سلطان و سیاستهای او خدمت می‌کردند، این ژورنالها و محتویات آنها می‌بایست به عنوان لحظه‌ای چشمگیر در تاریخ کوردستان در نظر گرفته شوند.[۲۲]
عنوان این روزنامه به‌خودی‌خود دربردارنده این اهمیت است و از دید خوانندگان آن پنهان نمانده است همان طور که یکی از خوانندگان آن نوشت: زمانی که این مقاله "میر" ما به داماسکوس رسید، او یک نسخه از آن را یافت و زمانی که کوردها در آن‌جا مطلع شدند که روزنامه‌ای با عنوان کوردستان وجود دارد و اینکه این مقاله میر ما وجود دارد، آنها این مقاله را بوسیدند و

آن را با سرهای خود لمس کردند و بسیار از آن لذت بردند. سپس من آن را برای آنها خواندم. یک موضوع در مورد عثمانیها که به‌طور خاص به کوردها مرتبط بود رابطه آنها با ارامنه همسایه بود.
عبدالرحمن بدرخان، همراه با سایرین عمیقاً به خاطر تنشهای اغراق‌آمیز اخیر بین این دو گروه به دردسر افتادند و فضای قوی‌ای را به این موضوع در نشریه کوردستان اختصاص دادند. در یک بند، او فعالیت جدایی‌طلبانه ارامنه را متهم می‌کند، اما کوردها را برای حمله به ارامنه سرزنش میکند و بدین وسیله از نظر اروپاییها به ضرر کوردها عمل می‌کند.
او می‌نویسد:
آنچه در واقع من را در اروپا عصبانی می‌کند، به علت ملت من که یک عضو مفتخر هستم، اظهار نظرهای سرزنش‌آمیز اروپاییها در مورد جنگها با ارامنه است دلایل این چیست که شما کوردها را در چشمان اروپاییها مجرم می‌سازد؟ باور کنید من همه دلایل را می‌دانم. من هر چیزی در مورد نحوه تمایل ارامنه به جدایی از این سرزمین مقدس از بدنه عثمانی و تبدیل ساختن آن به سرزمینی برای خودشان را میدانم. هرچند تمام این رویدادها به شما این حق را نمی‌دهد که با ارامنه جنگ کنید. اما این هرگز حق ما نیست که به سیاستهای دولت اعتماد کنیم.[۲۳] این مقاله به طور خاص گویای موضع عبدالرحمن بدرخان نسبت به مسئلە کشتار ارمنیها است. در این مقاله، همانند سایر مقالات، او کوردها را مجبور می‌کند تا ارامنه را نه‌تنها به دلایل بشردوستانه بلکه برای ترس از این که مخاصمه کوردها برعلیه ارامنه موجب پیش‌زمینه‌ای برای قدرتهای بزرگ اروپایی در دخالت کردن در امور عثمانی، بخصوص در ناحیه ای که کوردها در آن زندگی می‌کردند، شود، در نظر بگیرند. در این‌جا، ابهام بین عثمانیسم (عثمانی گرایی) عبدالرحمن بدرخان و کوردیسم (کوردگرایی) او مشهود است[۲۴].
حملات زهراگین عبدالرحمن بدرخان به واحدهای نظامی سلطان نیز دیدگاههای او در مورد این موضوع را مشخص می‌کند. لفاظیهای متعدد او، توجهات را به این مطلب جلب میکند که سیاستهای مسموم سلطان در این ناحیه چگونه است و چگونه این سیاستها، اصطکاک فزاینده بین کوردها و ارامنه تقسیم‌بندی و حکومت را تحریک و تشدید میکند.[۲۵]
در یک بخش به طور خلاصه عبدالرحمن بدرخان می‌نویسد: عظمت محدود به خصوصی بودن ”سپاه حمیدیه“ تحت فرمان زکی پاشا و مقامات رسمی دولت که شما را به مبارزه و ارامنه تحریک میکنند نیست. بعد از همه اینها، او در بخش دیگری می‌نویسد: ایده تشکیل تقسیمات حمیدی توسط مارشال ارتش چهارم زکی پاشا به کاخ ارائه شد و این ایده شامل خلق یک رقابت داخلی بین عناصر مختلف توسط سلطان پذیرفته شد.[۲۶]
او به طور خاص نماینده ”Hamidiye Light Cavalry“ بود، زیرا نه تنها به عنوان یک ابزار برای تقسیم‌بندی حکومت کوردها بر علیه ارامنه عمل می‌کرد، بلکه به این علت که ناسازگاری در میان خود کوردها را نیز برمی انگیخت.
یک پاراگراف بسیار جذاب درمورد این موضوع، پیچیدگی دیگری را به پیشنهاد من می‌افزاید، مبنی بر این که عبدالرحمن بدرخان، چندین کلاه را در یک زمان می‌پوشید و این که در حالی که در یک زمان هم عثمانیست و هم کردیست بود، در معکوس کردن شانسهای خانواده‌های خود و ادعای دوباره نقش رهبری که بدرخانها زمانی در کوردستان داشتند (موضوعی که بعداً در این فصل به آن پرداخته خواهد شد) و انجام

این کار بـا تقلید از قوم میران که شـانس جدیدی را تحت حمایت عبدالحمید دوم در حوزه قبلی اتحاد بدرخانها یافت نقش داشت: قبل از این که عبدالحمید به سلطنت برسد، کوردهـا افرادی دانا و متمدن بودند و روابط برادرانه با ارامنه داشـتند و از هر نوع مقابله اجتنـاب می‌کردند. پس چـه اتفاقی افتاد؟ آیا تمدن و دانش کوردی به بربریت، سـهل انگاری و شـورش سـازمان‌دهی شده تبدیل شـد؟ چه شـخص دیگری در کوردسـتان بی‌رحمی میکند اما اعضای "سـپاه حمیدیه" توسط سلطان مسلح می‌شـوند و مفتخر به وفاداری او هسـتند؟ به طور مثال، مصطفی پاشـا، رهبر قوم میران در مرزهای اسـتان دیاربکـر حضـور دارد. او ده یا پانزده سـال قبـل در قبیله خود چوپان بـود و "Misto the Bald" نامیده می‌شد. ما نمی‌دانیم که او چه کاری انجام داد که مطلوب سـلطان شد، اما اسـتعداد او در خلق رسواییها سلطان را متقاعد کرد که تصور کند او به افراد مجروح و آسـیب‌دیده کمـک می‌کنـد. او مصطفی پاشـا را به یک پاشـا تبدیل ساخت و او را به عنوان فرمانده سپاه حمیدیه معرفی کرد. حال تصور کنید که ایـن مرد توانایی انجام چه کاری دارد - یک خائن که پسـر خودش به دشمن او تبدیل شده است و شخصی که عروس خود را بیرون کرده است. آیا ارامنه و مسلمانان را قصابی نمی‌کند؟[۲۷]

در حیـن عملکرد بـه عنوان ابـزاری برای اطلاع‌رسـانی بـه کوردها در مـورد این که چگونه سـپاه حمیدیه بر علیه منافع کوردها کار می‌کردند و چگونه سیاستهای حمیدیان به کردها آسـیب رسـاند، نویسـندگان در روزنامه کوردسـتان به‌طور کلی به حمایت از عثمانی ادامه میدادند که هدف آن، حفاظت از امپراتوری و خلق یک وحدت براساس یک شهروندی عثمانی عام صرف‌نظر از مذهب یا قومیـت بود؛ هرچند، آنهـا در چند موقعیت از این شـعار فاصله گرفتنـد. در مورد اولین موضـوع کـه عبدالرحمن بدرخـان پس از مقاله منتشـر کرد، او در یک پاره نوشته به کوردها گفت آنها یک عنصر مورد اسـتثمار قرار گرفته هستند، نه‌تنها توسط سلطان بلکه توسـط ترکها تحت اسـتعمار هستند که به موجب آن از این گفتمان عثمانی اسـت که بـر عامه عثمانی تأکید می‌کرد فاصله گرفت. در این پاره نوشته، نویسنده اعلام کرد: عشق من به ملت کورد خودم مرا تحریک می‌کند، تا مسـیر درسـت را از طریق ایـن روزنامه به کوردها نشـان دهم. Rum (اسـتانبول یا Sublime Porte) مدارس عظیمی در نواحی دارای جمعیت توسط ترکها تاسیس می‌کند. دولت پول را از کوردها می‌گیرد و آن را برای ترکها خرج می‌کنـد. کوردهای ضعیف، برده این دولت هستند[۲۸].

بعدها، او می‌نویسد: بعد از خدمت به ترکها برای سـالیان دراز، چه چیز خوبی به دست آمده است؟ هر زمان که شما دکور میشوید یا وقف رتبه‌هایی میشوید، تمام چیزها در مورد رنجهایی که تحت این فشـار تحمل کرده‌اید را فرامـوش می‌کنید. این دولت بسـیاری از کوردها را در جنگهای خود کشـته است، اما تـا به امروز یک کورد برای سـرزمین پدری خود نجنگیده اسـت. این چنین است که ما برای خدمت به بیگانگان خلق شده‌ایم. پانصد سـال پیش یک ترک تنها در کشور ما وجود نداشـت. این ترکها همگی از توران آمدند و در کشـور ما سـکنی گزیدند و حال آنها در سرزمین مادری ما حکمرانی می‌کنند.[۲۹]

هرچنـد به طور کلـی عثمانیسـت از نگاه عبدالرحمن بدرخان در یک قمار درگیر بود، مفهومی که در زیر توسـعه داده خواهد شد و مشـخص خواهد شد که یک شانس وجود داشـت که امپراطوری عثمانی به طور کامل محو شـود. با آماده‌سـازی برای آن امکان، روزنامه کوردستان کار کرد تا یک حس قوی

وحدت تاریخی و غرور ملی را در بین کوردها تزریق نماید و آن را با چاپ کردن قطعاتی در مورد تاریخ کوردستان و نوشته‌ها انجام داد، به‌طوری‌که کوردها توانستند برجسته‌سازی عنصر کوردی در هویت خود را آغاز نمایند.
علاوه بر این پیامهای تعبیه‌شده در این قطعات منتشرشده در روزنامه کوردستان بعد از تاسیس عظمت کارهای تاریخی و ادبی کوردی از این متون برای پیشبرد این مفهوم که کوردها باید در مخالفت با رژیم موجود به پا خیزند استفاده کرد.
موضوع تاریخ کوردستان بسیاری از صفحات روزنامه کوردستان را پر می‌کرد. یکی از این مقالات با عنوان "کوردستان و کوردها" تاریخچه کوردها را از باستان تا لحظه حاضر آنها بررسی میکند، همان‌طور که عثمانیها را نیز نشان میدهد. نویسنده بر ارزش مطالعه تاریخ کوردستان تاکید می‌کند و بر این حقیقت پافشاری می‌کند که تحقیق در مورد آن برای مدت زمان طولانی نادیده گرفته شده است، نویسنده می‌نویسد: برخلاف این واقعیت که کوردها دارای کیفیتهای انسانی ویژه مانند شجاعت و صنعتی بودن هستند، آنها فداکار هستند و دارای عشق به آزادی هستند چنان که آن را می‌پرستند، اما در تاریخ جهان نام آنها غالباً ذکر نشده است. و در یک قرن که در آن تمدن به قله خود رسیده است، ملتهای دیگر در واقع مطالب چندانی در مورد تاریخ کلی این افراد نمی‌دانند.[۳۰]

او با بررسی تاریخ کوردستان از عصر باستان تا اتخاذ پذیرش اسلام توسط کوردها و سلسله‌های اسلامی که آنها تایید کردند ادامه میدهد و سپس مکثی میکند تا در مورد زیبایی فرد کورد و کیفیتهای شخصیت کوردی اظهارنظر نماید. با حرکت به موهبتهای کوردها تا علم و دانش، او می‌نویسد: سلسله مروانی خدمات عظیمی به تمدن اسلام ارائه داد و بسیاری از محققان مهم در زمینه‌های علم و مذهب مشارکت کردند. و پس از یک قرن برای علم و هنر، امروز کوردها تحت سرکوب رژیم عبدالحمید دوم قرار گرفته اند[۳۱].
در هماهنگی کامل با موضوع روزنامه به عنوان یک ارگان مخالفت با عبدالحمید دوم، تاریخچه کردها در اینجا به تصویر کشیده شده است، اما حوزه دیگری است که به دست دولت حمیدیان آسیب دیده است. این قطعه، مانند سایر قطعات، کوردها را ترغیب میکند که واکنش نشان دهند و "عظمت تاریخی" خود را بازپس گیرند.[۳۲]
همچنین در هماهنگی با پیشنهاد من مبنی بر اینکه برادران بدرخان، چندین "کلاه" را میپوشیدند، روش استفاده آنها از شانس، در سایه آگاهی دادن به کوردها از تاریخ خود، برای پیشبرد تاریخ خانواده خود بود، موضوعی که در ادامه تحت بررسی قرار خواهد گرفت.
تصمیم برادران بدرخان برای نمایش آثار ادبی و ادای احترام به شاعران مشهور کورد در کوردستان، بسیار مرتبط با انتشار تاریخ کورد بود. در شماره سوم، مقداد مدحت بدرخان، یک مداحی عقب مانده را برای شاعر کرد، احمد خانی چاپ کرد که هنوز هم به خاطر شعر وطن پرستی و ارادت خود به زبان کوردی مشهور بوده و هست[۳۳]. آنها با چاپ مجدد شعر حماسه او (نسخه آگهی شده در سال ۱۶۹۴)، مهم و زین، به صورت سریال در صفحات روزنامه کوردستان، به یکی از مشهورترین چهره‌های تاریخ کوردستان ادای احترام کردند[۳۴]. مهم و زین داستان دو عاشق است (Mem و Zin) از قبیله‌های رقیب که چهره ای به نام بکر که خود از یک قبیله متفاوت است، مانع اتحاد آنها میشود. پس از مرگ مهم، زین سوگوار معشوق خود بود تا زمانی که از غم و اندوه مرد، و در کنار مهم

دفن شد.[۳۵] وقتی نقش بکر در این فاجعه کشف شد، او از زندگی خود میترسد و بین قبرهای این دو دوستدار پناه میبرد. اما او به هر حال کشته میشود و بوته ای خار از خون او جاری میشود، که ریشه‌های آن عاشقان را حتی پس از مرگ آنها از هم جدا میکند. این موضوع، که توسط ملی گرایان کورد پذیرفته شده است، توسط حسن پور توضیح داده است: "مەم و زین نماینده دو بخش تقسیم شده کوردستان بین امپراتوریهای عثمانی و فارسی هستند.[۳۶] بکر اختلاف و... و عدم وحدت شاهزاده‌های کورد را دامن میزند که خانی آنها را به عنوان دلایل اصلی دستیابی مردم به حاکمیت توصیف میکند.

مقدمه شعر مستقیماً این مفهوم را بیان میکند:

بنگرید: تمام کشورها بین عربستان و گرجستان / سرزمین کورد است. / کوردها در آنجا مانند یک پایگاه مستحکم زندگی میکنند. / ترکها و پارسها در پشت سر آنها مستقر هستند ... / ملت ما کلیدهای مرزی را در اختیار دارد ./ او هر دو دشمن را از هم جدا میکند. / مانند یک سد قوی است. / اما وقتی دریای ترکیه و اقیانوس پارس خشن میشوند / کوردها با خون پاشیده میشوند ... / اگر ما متحد میشدیم ... / ما قوی ترین میشدیم ... / باد را بالا میبردیم ... / ما دستها را بالا میبردیم. قلمرو علم و خرد[۳۷].

خانی همچنین وضعیت شوربختانه کوردها را از عدم حضور دولت کوردستان میدانست و اظهار داشت که اگر کوردها تحت یک پادشاهی کورد متحد شوند، وضعیت آنها بهبود خواهد یافت. واضح است که برادران بدرخان نسبت به پیامهای ارسالی در مەم و زین حساس بودند. در معرفی شعر به خواننده، مقداد مدحت بدرخان مینویسد، "شعر [او] ... علی الظاهر داستان دو عاشق میباشد، اما معنی و اهداف نهایی آن پنهان است. به همین دلیل، خواندن دقیق شعر بسیار حائز اهمیت است.[۳۸]"

همان طور که در بالا اشاره کرده ام، علاوه بر خدمت به عنوان واسطه مخالفت با رژیم عبدالحمید دوم و به عنوان ابزاری برای تبلیغ احساسات ناسیونالیستی کورد، روزنامه کوردستان در خدمت اهداف شخصی، خانوادگی و قبیله ای / سلسله ای برادران بدرخان نیز بود.

این نکته با این حقیقت اثبات میشود که از قطعات چاپ شده در تاریخ کوردستان، همه جز یک گذرگاههای "تاریخی" روی خاندان بدرخان و شاهزادگان بوتان،[۳۹] چنان به نظر میرسید که تاریخ نگاری این خانواده مترادف با تاریخ مردم کورد بود. برادران بدرخان با ترسیم تاریخچه افسانه‌ای خانواده خود و چاپ آن در صفحات روزنامه خود، مطمئناً قصد داشتند به خوانندگان خود بگویند که در صورت فروپاشی امپراطوری، آنها نمایندگان طبیعی ملت کورد هستند و ادعای رهبری آن را داشتند.

مقداد مدحت و عبد الرحمن بدرخان، اعضای یکی از طولانی‌ترین و قدرتمندترین خانواده‌های حاکم در کوردستان بودند که یک سلسله را به نام خود بنیان نهاده بودند و به خاطر بخش خوبی از حضور عثمانی، بر بخش عمده‌ای از کوردستان حکومت کرده بودند. اگرچه به احتمال زیاد سلسله بدرخان پیش از قرن نوزدهم حکومت خود را به عنوان سلسله ای "ملی" ادامه داده بود، کاملاً واضح است که فرزندان مشهور بدرخان بیگ که کوردستان را تأسیس کرده اند، در صدد بودند که حکومت خود را به عنوان حکومت ملی گرای کورد به تصویر بکشند. آنها قیامهای خود علیه تلاشهای عثمانی برای برقراری مجدد کنترل بر مناطق حاشیه‌نشین آن، یعنی کوردستان، در اواسط قرن نوزدهم را به عنوان شورشهای "ملی گرایی" به تصویر کشیدند. برای تقویت

این تصویر، آنها به عناصر حکومت و قیام بدرخان بیگ اشاره کردند که حرکتهای وی را به سوی استقلال روشنتر از امتناع وی از پرداخت مالیات یا ارائه نیرو به دولت عثمانی نشان میداد. آنها مجبور بودند به چیزهایی فراتر از این فعالیتها اشاره کنند زیرا، با این همه، اینها آنقدرها خارق العاده نبودند که این فقط کاری بود که افراد محلی انجام دادند و در عوض، برای نشان دادن تمایلات "ناسیونالیستی" خود، پسران وی بر تلاشهای وی تأکید کردند و از زمان قدرت در سال ۱۸۲۱ تا تبعید وی در سال ۱۸۴۷، "کوردستان مستقل" را ایجاد کنند تا بتواند توسط خودش و خانوادهاش اداره شود.

آنها بحث کردند که چگونه بدرخان بیگ کوشید تا اختلافات بین قبایل را برطرف کند و رقابتهای قبیله ای را از بین ببرد، زیرا او دید که چگونه اختلافات در جامعه کوردها فقط شانس دستیابی به استقلال برای کوردستان را تضعیف میکند. او اتحادهای بی شماری را شکل داد و موقعیت خود را تحکیم بخشید تا جایی که به مقام "پادشاه کوردستان" رسید. روسای قبیله به او مالیات پرداخت میکردند، او پول خود را به سکه ضرب میکرد و نماز جمعه به نام او تلاوت میشد. اروپاییانی که از منطقه بازدید کرده اند همچنین در برنامه سیاسی از لحن کاملاً ناسیونالیستی او یاد کردند[۴۰].

با وجود این اقدامات، نمیتوان انکار کرد که هدف اصلی وی در شورش و متحد کردن قبایل دیگر تحت حاکمیت وی، حمایت و تحکیم بیشتر قدرت خودش بوده است[۴۱].

صرف نظر از این اطلاعات، آنچه بسیار مهم است، این است که چگونه حکومت بدرخان بیگ توسط فرزندانش به ویژه پسرانش در کوردستان به تصویر کشیده شده است. داستان نبردهای امیر بدرخان علیه نیروهای عثمانی در مقاله ای طولانی با عنوان "بدرخان بیگ" در روزنامه کوردستان روایت شده است. در این نوشتار، عبدالرحمن بدرخان توطئههای شیطانی را که توسط مقامات فاسد عثمانی علیه کوردها به وجود آمده است، به یاد می آورد و اینکه چگونه پدر وی، امیر بدرخان، با شجاعت جنگ کرد تا "حکومت عادلانه" کوردستان را بازگرداند. او مینویسد، "هرکسی میخواست در مرز مدیریت خود زندگی کند و خود را از ظلم نجات دهد. بنابراین، مناطقی که در اختیار بدرخان بیگ بود، محدود به جزیره و بوتان نبودند.[۴۲]

در جاهای دیگر، عبدالرحمن بدرخان از وضعیت کوردستان در روزگار خود ابراز تاسف میکند و توضیح میدهد که چگونه، پس از حکومت پدرش، اوضاع بدتر شد: "از زمانی که پدرم کوردستان را ترک کرد، مقامات اعزام شده توسط دولت به شهرها و روستاهای کوردستان، مانند مارها در حال نوشیدن خون کُوردها هستند. مراجعان نمیدانند مشتری آنها کیست و همچنین مشتریها نمیدانند که چه کسی پشتیبانی کننده آنهاست. میهن کوردستان مانند یک بدن زخمی خسته شده است"[۴۳]. مقاله دیگری که به وضوح نشان میدهد که کوردستان در بعضی مواقع به عنوان راهی برای پیشبرد منافع خانواده بدرخان عمل میکند، (همان طور که در بالا ذکر شد) که در آن عبدالرحمن بدرخان، واحدهای حمیدیه را محکوم میکند و از فرصت استفاده میکند تا مصطفی پاشا از قبیله میران را تهییج کند.

به وضوح بین این دو خانواده رقابت وجود داشت. برای تشریح داستان آغاز شده در بالا، در طول جنگ روس-عثمانی در سال ۱۸۷۷-۸، دو برادر عبدالرحمن و مقداد مدحت ، عثمان و حسین، دوباره امارات بوتان را برپا کردند و عثمان پاشا، برادر بزرگتر، خود را حاکم اعلام کرد.

وی حدود هشت ماه حکومت کرد و از حمایت

بسیاری از قبایل همسایه بهره برد. با این حال، پس از آن که سربازان عثمانی، عثمان پاشا را به اسارت گرفتند، این امارات تجزیه شدند. به دلیل اوج گرفتن رتبه او به محض انتصاب همکار یک لشکر حمیدیه، منطقه ای که توسط خاندان بدرخان اداره میشد، در دست سلطنت مصطفی پاشا قرار گرفت و قبیله وی، میران، برای کنترل منطقه آمد. مطمئناً این مسئله عبدالرحمن بدرخان را خشمگین نمود و اظهارات وی با تمسخر از "Misto the Bald" نشاندهنده این خشم است.

در زمینه تبلیغ علایق خانوادگی، یک تحرک دیگر برای چاپ مهم و زین دیده میشود. تشابهاتی بین تمایلات بیان شده توسط احمد خانی در مهم و زین و توسط برادران بدرخان در کوردستان دیده میشود؛ این برداران در مورد دولت به عقب نشسته کوردها و این که چگونه کوردها فاقد آموزش هستند، تاسف خوردند – هدف روزنامه، چارهیابی برای این وضعیت به واسطه باز کردن علم و دانش به کوردها بود. خانی از این حقیقت غمگین بود که کوردها در چنگال سیاستهای مرزی گرفتار شدهاند؛ بدرخانها به دنبال آشناسازی کوردها با موقعیت راهبردی خود و نجات کوردها از موقعیت بد آنها در سرزمینهای مرزی امپراتوریها بودند. برادران بدرخان با خانی توافق کردند که باید تغییراتی از بالا توسط شاهزادهها و نجبا صورت گیرد و آنها این محکومیت را از دید خوانندگان خود پنهان نکردند. همان طور که عبدالرحمن بدرخان می‌نویسد، نخبگان کورد میبایست افراد کمی را تحت علم حاکمیت و هنرهای خود آموزش دهند، آنگاه بیگها و آقاها بیش از یک صد سال مورد احترام واقع خواهند شد[۴۴]:

بیگها، آقاها و پاشاها - من از شما میپرسم، چه کسی در میان شما کاری برای سرزمین پدری خود انجام داده است، که به ما نشان دهد که شما وطن خود را دوست دارید؟ میهن پرستی یعنی جلوگیری از ورود دشمنان به سرزمین پدری. میهن‌پرستی به معنای سعادتمند شدن وطن، و میهن پرستی به معنای آموزش فرزندان سرزمین پدری و آموزش هنرها و علوم به آنها ... ایجاد مدارس و جوامع خیرخواهانه است.[۴۵]

دلالت در اینجا این است که در حالی که اشراف کورد هیچ کوششی برای به دست آوردن سعادت برای ملت کورد انجام نداده اند، خانواده بدرخان، ابتدا با تلاشهای امیر بدرخان برای متحد کردن قبایل کورد و ارتقاء امنیت و دوم توسط پسران بعدی خود از کوردستان، به نمایندگی از کوردها این کار را کردهاند. در این یادداشت، شباهتهای بین رویای خانی از رهبر دلاورانه کورد که میتوانست کوردها را تحت حاکمیت خیرخواهانه او متحد نماید و توصیف در کوردستان از بدرخان بیگ، پدر مقداد مدحت و عبدالرحمن، چشمگیرتر میشود. شاید تصادفی نباشد که مهم و زین و آثار وی در مورد امارت بوتان با هم چاپ شده اند. شاید برادران بدرخان خود و خانواده خود را به عنوان چهره‌های قهرمان تصور میکردند. آنها خود را به عنوان رهبران نجیب تصور میکردند که کوردها را از طاعون عقب ماندگی و موقعیت تأسف آور آنها، که ناشی از موقعیت جغرافیایی آنها بود، آزاد کردند. احتمالاً برادران بدرخان در ترسیمی از اشارات غیرمستقیم به موازات بین پادشاه خانی و پدر خود، به خوانندگان کورد خود اشاره داشتند که اگر روزی یک کوردستان مستقل وجود داشته باشد، خانواده بدرخان حاکمان طبیعی آن خواهند بود.

از محتویات روزنامه کوردستان به سختی میتوان نتیجه گرفت که میزان فعالیت برادران بدرخان در پیشبرد منافع خانوادگی / قبیله ای / سلسله ای، در تلاش برای ترویج ناسیونالیسم کورد بوده است، یا آنها به عنوان عثمانیهایی فعالیت میکردند که میخواستند از تمامیت ارضی محافظت کنند. در عوض،

برادران بدرخان و روزنامه آنها، کوردستان ، باید متعلق به هر دو زمینه باشند و برای دستیابی به اهداف ارائه شده توسط هر سه تلاش میکردند.

برادران بدرخان و کوردستان ، به هر حال، محصول لحظه تاریخی خود بودند و شرایطی که زندگی برای آنها به وجود آمده بود، چند وجهی بود. موضوع هویت مخصوصاً برای کوردهای ساکن در جامعه عثمانی پیچیده بود. همه عثمانیها هویتهای چند وجهی داشتند که پیوندهایی به مذهب، منطقه، روستا، قبیله، طبقه اقتصادی-اجتماعی و سلطان / خلیفه داشتند و آغاز احساس قومیت قوی‌تر در قرن نوزدهم به این امر اضافه شده بود. حتی برای آن دسته از کوردهایی که ممکن است نسبت به "خانواده و قبیله و رئیس قبیله" احساس وفاداری ویژه ای داشته باشند، وجود وفاداری به یک عنصر، همانگونه که "ون بروژن" خاطرنشان میکند، "[د] مانع عملکرد سایر وفاداریها نمیشود؛ برعکس، هنگامی که وفاداریهای جدید مانند ملت و طبقه پدیدار میشوند، مقدمات اولیه از کار نمی افتند. غالباً اتفاق می‌افتد که این وفاداریهای مختلف با یکدیگر در تعامل و تغییر متقابل هستند.[۴۶]"

برادران بدرخان از این نظر استثنایی نبودند. هویت آنها شامل همه این مؤلفهها بود، و چشم انداز آنها نیز توسط بزرگتر ترک Young Turk Weltanschauung از علم و پیشرفت هدایت میشد، که توسط میزان سنگین نخبه گرایی حمایت میشد. روزنامه آنها، کوردستان نیز به همین ترتیب باید به عنوان انتشاراتی که توسط این هویتها و دیدگاههای موازی مشخص میشوند در نظر گرفته شود. این یک کانال برای برادران بدرخان به منظور پیشبرد برنامههای شخصی، خانوادگی و قبیله ای آنها بود. آنها سخنان تحسین آمیز درباره خانواده خود چاپ کردند و به طرز ناامید کننده ای از رقبا صحبت کردند. به همین ترتیب، آنها امیدوار بودند که با قلمهای خود برای خودشان مبارزه کنند. اما روزنامه کوردستان نیز یک روزنامه CUP بود. این گزارش از فعالیتهای CUP و جنبش جوان ترک خبر داد و از این طریق، خود را به صورت محکم برای مخالفت با رژیم حمیدیان نشان داد.

بنابراین باید در این چارچوب درک شود. علاوه بر این، وزن روزنامه کوردستان در ناسیونالیسم اولیه کورد از این واقعیت پوشیده نیست. این نخستین روزنامه ای بود که به زبان کوردی چاپ شد و اولین روزنامه‌ای بود که به امور کوردها توجه میکرد و به همین دلایل خاص است.

درک جدید ما در مورد روزنامه کوردستان ، نخستین روزنامه کورد، و همکاران آن، به ویژه برادران بدرخان، برای ساختارشکنی برخی از اسطوره‌های اصولگرا که اغلب حسابهای ناسیونالیسم کورد را مطرح میکنند، ضروری است. همچنین کمک می‌کند تا یک جنبه جدید به سیاست اواخر عثمانی و همچنین عقاید راکد قبیله ای اضافه شود. روزنامه کوردستان و اداره کنندگان آن از بسیاری جهات "فراتر از مرزها" بودند. این ژورنال در خارج از کوردستان و حتی فراتر از مرزهای امپراتوری تولید میشد، اما با این وجود برای خوانندگان نه تنها در کوردستان بلکه برای اقشار کوچک کوردهای ساکن سایر مناطق امپراتوری و خارج از کشور نیز در نظر گرفته شده بود. این امر از آن زمان تاکنون خصوصاً با توجه به رشد دیپلماسی، خصوصاً با توجه به اینکه رسانه‌های چاپی کوردستان عمدتاً در داخل کوردستان ممنوع بوده اند، یکی از ویژگیهای مهم روزنامه نگاری در روزنامه کوردستان بوده است. این وضعیت فقط اخیراً تغییر کرده است، اگرچه تا حدی سنجش شده است. اما مهمتر از موقعیت فیزیکی، روشهایی است که هویتهای چند جانبه، چشم اندازها و برنامه‌های بیان شده توسط برادران بدرخان و

روزنامه کوردستان در آنسوی مرزهای دسته بندیهایی قرار میگیرند که ما اغلب به عنوان ثابت یا محدود به آنها نگاه میکنیم. برخلاف انتشارات بعدی کوردی که ممنوع شدند، چون به زبان کوردی می‌نوشتند و در آنجا به عنوان تهدید رژیمهای جدید ناسیونالیستی که پس از جنگ جهانی اول کوردها را دربرگرفته بودند، در آنجا ایستاده بودند، اما روزنامه کوردستان به خاطر کورد زبان بودن ممنوع نشد، بلکه به دلیل آن ممنوع شد که این روزنامه مخالفت سیاسی با دولت سلطان بود و بخشی از حرکت بزرگتر براندازی بود که با CUP مشخص شد. اگر یک مجله کوردی به نام کوردستان توسط طرفداران رژیم حمیدیان منتشر شده بود، این تردید وجود دارد که آیا این سانسور و ممنوعیت وجود داشته است یا خیر. ذکر این امر به ما کمک میکند تا حوزه‌های همپوشانی روزنامه کوردستان و بدرخانها را بپذیریم.

همه آنها در فعالیتهای سیاسی خود چندین "کلاه" پوشیدند. آنها مانند عثمانیها، به عنوان کوردها، و همچنین به عنوان بدرخانها که مایل به بازگرداندن اهمیت دودمان خانوادگی خود بودند، برآشفتند و این کار را علیه شرایط عدم قطعیت در مورد آینده امپراتوری انجام دادند. ادعای من این است که پدیده محافظت از شرط بندی، یا باز نگه داشتن گزینه‌ها از همه طرف، برای کوردها مهم بود، حتی بیشتر از سایر عثمانیها که به طور مشابه هویتهای متداخل داشتند، کوردها سنت محترم محافظت را توسعه داده بودند. شرطبندی به عنوان یک تاکتیک بقا برای مردم مناطق مرزی است.

در گزارشهای بعدی، اغلب تقسیمات موجود در جامعه کورد به عنوان مقوله ای مضر برای بقای آنها به تصویر کشیده شده است، اما این واقعیت فقط در شرایطی اتفاق می افتد که به ادامه وجود جامعه کورد در اصطلاحات کاملاً ناسیونالیستی نگریسته شود. میتوانیم برخی از برنامه‌های ظاهراً متناقض آنها را به عنوان نشانه‌هایی از تکثیر خواسته‌های آنها در نظر بگیریم.

اما اگر در عوض، ما آنها را به عنوان راهکارهای بقا در نظر بگیریم، همان طور که خود کوردهای عثمانی نیز در نظر میگیرند، این فهم ظریفتر میتواند به ما کمک کند تا نه تنها پیچیدگیها و چرخشهایی را که هویت کوردی به دست آورده است، بلکه پیچیدگیها و چرخشها را نیز برای سایر گروهها، به ویژه در مورد سایر افراد حاشیه امپراتوریها و ایالتها درک نماییم.

مطالعه شغلهای برادران بدرخان و روزنامه آنها، کوردستان، میتواند به ما در آشتی دادن فعالیتهایی که به نظر میرسد خودکفا یا متناقض هستند، یاری کند. از این گذشته، در دوره ای از احساس ناامنی عمیق و اضطراب آور، که امپراتوری یک تهدید به نظر میرسید، آنها کارهای انسانی - در واقع منطقی، - را برای بررسی گزینه‌های خود و اطمینان از اینکه آنها نه تنها برای برنامه B، برنامه C و شاید حتی برنامه D داشتند، برنامه‌ریزی میکردند.

*. Janet Klein. Journalism Beyond Borders: The Bedirkhans and the First Kurdish Gazette, 1989-1902.” In The Kurdish Question Revisited. Edited by Gareth Stansfield and Mohammed Shareef. 173-86 (Oxford: Oxford University Press, 2017)
Janet Klein, Associate Professor of History at the University of Akron.

سەرچاوەکان

1. This chapter is a revised version of the very first paper I wrote as a graduate student at Princeton University, and also my first paper on Kurdish history. It was fun to revisit this paper, which I submitted to Professor Şükrü Hanioğlu for our seminar on late-Ottoman history in November 1994, and to see that I was able to keep largely intact much of what I wrote then, with revisions only in framing the topic and using some secondary sources more critically. I subsequently developed my understanding of the Kurdish press and its role in early Kurdish nationalism in my Ma thesis (Princeton,

end of volume, transliteration of Ottoman article on p. 466
15. Letter #2 in Kurdistan 4 (21 Mayıs 1314 / 3 June 1898) p. 1; in Bozarslan's collection, Vol. 1, original at end of volume, transliteration of Ottoman original on p. 146.
16. . Letter #3 in Kurdistan 4 (21 Mayıs 1314 / 3 June 1898) p. 2, in Bozarslan's collection, Vol. 1, original at end of volume, transliteration of Ottoman original on p. 147
17. See, for example, the letter from "Diyarbekir Notable, Ş.M." in Kurdistan 13 (20 Mart 1315 / 1 April 1899) p. 1; in Bozarslan's collection, Vol. 1, original at end of volume, translation of Kurdish letter into Latin orthography on p. 259
18. For a discussion of literacy in Kurdistan, see Hassanpour, Nationalism and Language in Kurdistan, esp. pp. 77-81.
19. There is evidence that CUP centers in such places as Adana and Diyarbakir, two of the cities from which letters were sent to Kurdistan, distributed banned publications (see Hanioğlu, The Young Turks in Opposition, p. 120).
20. Hanioğlu, The Young Turks in Opposition, p. 106. Hanioğlu notes that several CUP journals were commonly read aloud in coffee-houses and other beverage-drinking establishments.
21. It should be noted, however, that letters to the editor were sometimes fabrications of the NOTES 573 pp. [178–180] editors themselves, many of whom wrote their own "puffs" and praise for their journals (personal communication from Hanioğlu, spring 1996).
22. Signed Li Şamê N. H., "Teqrîz: Ji Şamê Hatîye," Kurdistan 3 (7 Mayıs 1314 / 20 May 1899) p. 3; in Bozarslan's collection, Vol. 1, original at end, transliteration on p. 136.
23. "Kürdlere," Kurdistan 25 (18 Eylül 1316 / 1 October 1900); in Bozarslan's collection, Vol. 2, original at end of volume, transliteration of Ottoman article on p. 440.
24. Abdurrahman Bedir Khan was a staunch opponent of foreign intervention in Ottoman affairs. At the Congress of Ottoman Opposition he sided with the group who looked upon Great Power intervention with extreme disfavor. While others in this faction had their own reasons for embracing this view, Abdurrahman Bedirkhan's stemmed primarily from his fear that Europe would one day succeed in separating Armenia from the Ottoman Empire, which most Kurds opposed. In fact, it seems as if Abdurrahman Bedirkhan had worked to improve Kurdish–Armenian relations to stave off European intervention for some time. Ahmad notes that he had made similar comments to those quoted here as early as the mid-1890s when he met with the chairperson of the Armenian Revolutionary Federation (Dashnaktsutiun) in Geneva, where the two discussed prospects for collaboration between Kurds and Armenians (p. 163, n. 65). An editorial letter in Kurdistan even threatened that if Sultan Abdülhamid II did nothing to mend oppressive conditions in the region, the Kurds would have no choice

1996), which further developed parts of my 1994 paper. During this process I became so fascinated with the Hamidiye light Cavalry that I chose it as the topic for my PhD thesis (Princeton, 2002) and my book, The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone (Stanford, Ca: Stanford University Press, 2011).
2.Extant copies of the 31 issues published between 1898 and 1902 have been published by M. Emîn Bozarslan. In his two-volume collection, he has reprinted the journals, transliterated the articles, and provided translations of some articles into modern Turkish: M. Emîn Bozarslan, Kurdistan (1898-1902) (Uppsala: Weşanxana Deng, 1991). Numbers 10, 12, and 17-19 are missing from this collection. Malmîsanij has located issues 17 and 18 and reprinted them along with commentary in his Abdurrahman Bedirhan ve İlk Kürt Gazetesi, Kurdistan, Sayı 17 ve 18 (Sweden: n.p., 1992).
3. Mikdad Midhat Bedirkhan, Kurdistan 1 (9 Nisan 1314 / 22 april 1898) p. 1; in Bozarslan's collection, Vol. 1, original at end of volume, transliteration of Kurdish article on p. 112.
4. amir Hassanpour, Nationalism and Language in Kurdistan 1918-1985 (San francisco, Ca: Mellon Research University Press, 1992) pp. 79, 458.
5. See M. Şükrü Hanioğlu, The Young Turks in Opposition (New York: Oxford University Press, 1995) pp. 132, 169-70, 184, 188,190, 192, 197-8 and footnotes on these pages. See also "Ahrar-ı Osmaniye Kongresi," Kurdistan 31; in Bozarslan's collection, Vol. 2, original at end of volume, transliteration from Ottoman on pp. 560-64
6. Hanioğlu, The Young Turks in Opposition, p. 71.
7. David Kushner, The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908 (London: Frank Cass, 1977) p. 6.
8 . Ibid.
9. Hanioğlu, The Young Turks in Opposition, p. 213
10. Hanioğlu also cites an article that appeared in Serbesti (18 February 1909) called "Bir Ermeni Kilisesinde Bedirhanpaşazade Abdurrahman Beyefendi'nin İrad Etdikleri Nutk-i Beliğ," in which Abdurrahman Bedirkhan was quoted for his comments on Armenian and Kurdish relations after the Young Turk Revolution of 1908 (The Young Turks in Opposition, p. 351, n. 251). He did continue to work with the CUP, at least loosely, as he contributed to Abdullah Cevdet's İctihad in 1904; see Hanioğlu, Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, (Istanbul: Üçdal, 1981) p. 54, but he may also have been disillusioned with the CUP after the Congress of 1902, when a split in the movement occurred. See ahead.
11 . Hanioğlu, The Young Turks in Opposition, pp. 117, 170.
12 . Ibid., p. 299, n. 96. There are at least two articles about Kurdistan in Osmanlı, an official CUP paper founded in 1897.
13. 3. Hanioğlu, The Young Turks in Opposition, p. 184.
14. Kurdistan 26 (1 Kânûn-i Evvel / 14 December 1900); in Bozarslan's collection, Vol. 2, original at

but to ally with the Armenians and create their own rule of justice (Letter from Diyarbekir Eşrafından Ş. M., Kurdistan 13 (20 Mart 1315 / 1 April 1899) pp. 1-2; in Bozarslan's collection, Vol. 1, original at end, transliteration on pp. 259-60). Abdurrahman Bedirkhan and other Kurdish figures also published articles in the Armenian press.

25. "Kürdlere," Kurdistan 25 (18 Eylül 1316 / 1 October 1900); in Bozarslan's collection, Vol. 2, original at end of volume, transliteration from Ottoman on p. 442.

26. "Hamidiye Süvari Alaylar," Kurdistan 28 (1 Eylül 1317 / 14 September 1901); in Bozarslan's collection, Vol. 2, original at end of volume, transliteration from Ottoman on pp. 499-500.

27. Kürdler ve Ermeniler," Kurdistan 26 (1 Kânûn-i Evvel / 14 December 1900); in Bozarslan's collection, Vol. 2, original at end of volume, transliteration from Ottoman on p. 462. The Hamidiye and its involvement in the Armenian massacres of 1894-6 added to the reasons why Armenians continued to join the anti-Hamidian opposition, sometimes within the CUP and sometimes outside its auspices; see Kamal Madhar Ahmad, Kurdistan During the First World War (London: Saqi Books, 1994) pp. 152-3

28. . Kurdistan. 6 (28 Eylül 1314 / 10 October 1898) pp. 2-3; in Bozarslan's collection, Vol. 1, original at end, transliteration of Kurdish article on p. 179.

29. Kurdistan 27 (Şubat-ı Evvel [sic: Kânûn-i Sânî] 1316 / 10 February 1901) p. 1; in Bozarslan's collection, Vol. 2, original at end, transliteration of Kurdish article on pp. 471-2

30. Abdurrahman Bedirkhan, "Kurdistan ve Kürdler," Kurdistan 24 (19 Ağustos 1316 / 1 September 1900); in Bozarslan's collection, Vol. 2, original at end of volume, transliteration from Ottoman on p. 425.

31. Ibid.; in Bozarslan's collection, Vol. 2, original at end of volume, transliteration from Ottoman on p. 427

32. Belated because the poet had died in 1897

33. This poet received special attention in the press as someone who was acknowledged elsewhere as being "very conscious of his Kurdish nationality": Victor Minorsky, "Kurds," in First Encyclopedia of Islam 1913-1936, Vol. 4 (New York: Brill, 1987) p. 1154. According to Hassanpour (Nationalism and Language in Kurdistan, pp. 90-94) for Haci Qadirê Koyî, language cultivation and national sovereignty went hand in hand. He recognized the importance of developing a press for these goals in one of his poems: "A hundred epistles and odes are not worth a penny (any more)/ Newspapers and magazines have (now) become valuable and respected" (p. 221). Joyce Blau notes that this poet's principal work was "The book of my people," a work devoted to outlining the problems of the Kurds: Joyce Blau (ed.), Mémoire du Kurdistan (Paris: Editions Findakly, 1984), p. 123.

34. Kurdistan started a trend in printing Mem û Zîn in serial form in the Kurdish press. Later Kurdish newspapers and journals have also printed parts of the Kurdish epic, including Rojî Kurd, Diyarî Kurdistan, Zarî Kirmancî, Rûnakî, Hawar, Gelawêj, and Dengî Gêtî Taze. See Hassanpour, Nationalism and Language in Kurdistan, p. 88.

35. For a study of the epic poem, see Michael Chyet, "'And a thornbush sprang up between them': Studies on Mem U Zin, a Kurdish Romance," PhD dissertation, University of California at Berkeley, 2 vols., 1991. See also Hassanpour, Nationalism and Language in Kurdistan, pp. 83-90.

36. . Hassanpour, Nationalism and Language in Kurdistan, p. 87.

37. Ismet Cheriff Vanly, Survey of the National Question of Turkish Kurdistan with Historical Background (N.p.: Hevra, 1971) p. 16, Vanly's translation

38. Kurdistan 2 (23 Nisan 1314 / 5 May 1898) p. 4; in Bozarslan's collection, Vol. 1, original at end, transliteration on pp. 126-7.

39. In issues 8, 9, and 11, brief recounts of the histories of the Botan mîrs appeared; and in issues 13 and 14, articles on Bedirkhan Bey. Bozarslan surmises ("Introduction," Vol. 1, p. 74) that it is highly likely that pieces on the Bedirkhan family also appeared in issues 10 and 12, which are missing from his collection. For now this question must remain unanswered.

40. See, for example, Wright and Breath in Missionary Herald 42 (1846), in Arshak Safrastian, Kurds and Kurdistan (London: Harvill Press, 1948) pp. 54-5; and Osman Bey (aka Major Frederick Millingen), Wild Life Among the Koords (London: Hurst and Blackett, 1870) pp. 212-13.

41. Martin van Bruinessen notes that certain documents found in the Ottoman archives "suggest another reason for the revolt. There were plans for administrative reorganization, according to which Botan was to be split and divided between the two eyalets [provinces] of Diyarbakir and Mosul. Bedir Khan vehemently protested these plans, which, he thought, were designed to break his power." Van Bruinessen, Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan (London: Zed Books, 1991) pp. 202-3, n. 107. NOTES 575 pp. [183–188] He cites Nazmi Sevgen's series of publications on the Kurds: "Kürtler," Belgelerle Türk Tarihi, esp. nos. 11-19 (1968-9).

42. Bedirhan Bey," Kurdistan 14 (7 Nisan 1315, 19 April 1899); in Bozarslan's collection, Vol. 1, original at end of volume, transliteration from Ottoman article on p. 282

43. "Welat-Weten," Kurdistan 9 (3 Kânûn-i Evvel 1314 / 15 December 1898); in Bozarslan's collection, Vol. 1, original at end of volume, transliteration of Kurdish article on p. 227

44. Kurdistan 6 (28 Eylül 1314 / 10 October 1898); p. 3, in Bozarslan's collection, Vol. 1, original at end, transliteration of Kurdish article on p. 179.

45. Kurdistan 2 (23 Nisan 1314 / 5 May 1898) p. 1; in Bozarslan's collection, Vol. 1, original at end, transliteration on p. 122.

46. Van Bruinessen, Agha, Shaikh and State, pp. 6-7

ادبیات در مدارس کنیا*

مترجم: کاندیش محمدی

بحث حاضر در مورد ادبیات در مدارس ما نشان داده است که ما کنیاییها نگران ادبیاتی هستیم که اکنون برای فرزندانمان نادیده گرفته شده است. زیرا تعلیم و تربیت یک آینه به وجود اجتماعی مردم است و این همان است که باید باشد و در نظر گرفته شود.

از این رو، سیستم آموزش و پرورش ما کنیاییها نخستین قلعه ملی بود که توسط نیروهای استعماری آماده شد و پس از آن راه را برای محاصره دائمی مستضعفان توسط سایر ارتشهای اشغالگر امپریالیسم انگلیس باز و مورد هجوم قرار دادند.

این بحث چهار سؤال اساسی را مطرح کرده است که از مشکل ادبیات فراتر نمیرود.

این موضوعات به شرح زیر است:

۱ ارتباط و کفایت سیستم آموزش حاضر:

فلسفه پشت آن چیست؟ محل و دستورالعملهای آن چیست؟ چه چیزی و دیدگاه اجتماعی چه کسی قرار است در خدمت آن باشد؟

بر اساس پاسخهای ما به موارد فوق، روشن میشود که در چه حوزه ای و چه نوع ادبیاتی را باید در مدارس خود آموزش دهیم؟

۲ پرسنل تصمیم گیری:

چه کسی باید درمورد برنامههای فرهنگی و ادبی ما (بیگانگان یا اتباع)، تصمیمهای اساسی بگیرد؟

چه کسی باید تعیین کند که ما در مدارس خود چه چیزی را و چگونه، تدریس میکنیم؟

۳ کادر آموزشی:

آیا ما هنوز هم باید بیگانگان امپریالیست را برای آموزش ادبیات، زبان، تاریخ و فرهنگ در مدارس خود استخدام و حفظ کنیم؟ آیا در واقع باید به کار خود در روند تعبیر وجودی بیگانگان امپریالیست در وجود خودمان ادامه دهیم؟

۴ رویکردها به ادبیات:

چشم انداز ما به جهان به عنوان معلمان ادبیات چیست؟ نگرش ما به ادبیات به عنوان بازتاب جامعه چیست؟ ما هنگام تفسیر ادبیات در کدام طرف هستیم؟ برای کمک به کدام طرف در مبارزات اجتماعی شرکت میکنیم؟

این بحث به موضوع سوم متمایل شده است، ما باید به استخدام بیگانگان ادامه دهیم یا نه؟ و اگرچه این یک موضوع مهم است، این سه مسئله دیگر را تحت الشعاع قرار داده و به مبهم کردن اصل و واقعیت گزارش کمیته کار کمک کرده است. گزارش کمیته در واقع با اظهار نظر، مشاهدات و نتیجه گیری مبنی بر این فرض که ادبیات بازتاب بسیار مهمی در یک جامعه است، فضای بیشتری به دو موضوع اول داد.

این گزارش این ایده را کاملاً رد کرد که کودکی در نایروبی فقط با تحصیل در لندن، ابتدا با غوطه ور شدن در پاسخهای تخیلی یک نویسنده اروپایی به حومه شهر و تاریخ خود می تواند خودش را بشناسد. . به عبارت دیگر، کودک کنیایی باید از طریق میراث و فرهنگهای اروپایی به سمت خود تحقق یابد. بهایی که ما برای این مطالعات اروپایی محور خودمان میپردازیم، نابودی کل ارزشهای آزادی ملی است و باعث میشود ما همچنان برده امپریالیسم باشیم.

براساس این گزارش، ادبیات بیانگر زندگی یک قوم است. این در معنای وسیع کلمه، آگاهی خلاق مردم از مبارزات خود برای قالب دادن به طبیعت از طریق کار تعاونی و در فرآیند عمل و تغییر خود، منعکس میشود. این در واقع آگاهی مردم راجع به تنشها و درگیریهای ناشی از مبارزاتشان برای شکل دادن به یک محیط اجتماعی معنادار که بر اساس اقدامات ترکیبی خود در مورد طبیعت بنا شده است تا بتواند وسایل زندگی را بدست آورد، منعکس میکند: مانند لباس، غذا و پناهگاه.

بنابراین، ادبیات شامل تصاویر افراد از خود در تاریخ و جایگاه آنها در جهان است. بگذارید صریح باشیم؛ چه تصاویری از طریق ادبیاتی که او در مدارس ملی کنیا میخواند، به کودک کنیایی ارائه میشود؟ امروز، در کنیا دانشجوی ادبیات بودن به معنای دانشجوی انگلیسی بودن است. به فرزندان ما تاریخ ادبیات و زبان انگلیسی از نویسنده ناشناخته (Beowulf) تا تی اس الیوت آموزش داده میشود. آنها ساخته شده اند برای قرائت، با چهرههای اثیری و صداهای فرشته، شعرهایی در ستایش یا تحقیر معشوقه بازنشسته غیرقابل تحمل وفادار، که بقایای

بازیهای عاشـــقانه از کلاســـهای فئودالی بیکار اروپا است:

برو، رز دوست داشتنی!

به او بگویید، که وقت خود و من را هدر میدهد

که حالا او را میشناسم

وقتی او را به تو شبیه میکنم ،

او چقدر شیرین و منصفانه به نظر میرسد.

آنها اشـــعاری را زمزمه (میخوانند) میکنند که پاسخ نوستالژیک نویسندگان انگلیسی به منظره اوست:

من از شـــکافها، از شکوفهها، پرندگان و گیاهان آواز میخوانم: از آوریل، ماه مه، ژوئن و جولای

من از قطبهای (ماه) مه میخوانم ...

آنهـــا از زیباییهای انگلســـتان و تغییر فصول و گلها میخوانند:

دافودیلهای (نوعی از گیاهان دارویی) آتشین، گریه میکنیم تا ببینیم شما خیلی عجله دارید:

هنوز طلوع خورشید

ظهرش نرسیده است."

کودکان هنگام زمســـتان در یک مکان صنعتی آلوده انگلیس دچـــار حیرت میشـــوند و بنابراین با ایمان شعار میدهند:

مه زردی که پشـــت خود را روی شیشههای پنجره میشکند،

دود زرد رنگـــی که پوزه خود را بـــر روی پنجرهها میشکند ،

زبانش را به گوشههای عصر دراز کرد ،

بر روی استخرهایی که زهکشی ایستاده اند ،

بگذارید دوده ای از دودکشها بر پشتش بیفتد ،

از تراس سقوط کرد، یک جهش ناگهانی ایجاد کرد ،

و دیدم که آن یک شب آرام اکتبر بود ،

یکبار در اطراف خانه پیچید و خوابید."۵

بنابراین، آمـــوزش صرف ادبیات اروپایی، و بیشـــتر ادبیات امپریالیســـتی انگلیس در مـــدارس ما، بدان معنی اســـت که دانش آموزان ما هر روز با بازتاب و تصویر اروپایی خود در تاریخ مواجه میشوند. فرزندان ما ســـاخته شده اند تا جهان را که اروپاییان ساخته و مشـــاهده میکنند، ببینند و تجزیه و تحلیل کنند.

از همه بدتر این که، این کودکان با تصویری تحریف شده از خود و تاریخ خود، که در ادبیات امپریالیستی اروپا منعکس و تفسیر شده است، روبرو هستند.

آنها میبینند که چگونه Prospero، کالیبان را میبیند و نه چگونه کالیبان، Prospero را میبیند. [شخصیت او یکی از معدود چهرههای شکسپیر است که زندگی خود را در "خارج" اثر شکســـپیر به عهده میگیرد: همانطور که راسل هوبان بیان کرد: "کالیبان یکی از ایدههای گرســـنه است، او همیشه به دنبال کســـی اســـت که او را به زبان بیـــاورد. در حال ... Caliban یک ایده ضروری است

Prospero (/ ˈprɒspəroʊ / PROS-pər-o) یک شـــخصیت داستانی و شخصیت اصلی نمایشنامه The Tempest ویلیام شکسپیر است.

The tempest نمایشی از ویلیام شکسپیر که احتمالاً در ســـال ۱۶۱۰-۱۶۱۱ نوشته شده است و تصور می شود یکی از آخرین نمایش هایی است که شکســـپیر به تنهایی نوشـــت. بعد از صحنه اول که در طـــی یک جریان مهیج با کشـــتی در دریا اتفاق می افتد ، بقیه داســـتان در یـــک جزیره دور افتاده قرار مـــی گیرد ، جایی که جادوگـــر Prospero ، شخصیتی پیچیده و متناقض ، با دخترش میراندا و دو خدمتکارش زندگی مـــی کند. - کالیبان ، یک شخصیت هیولا وحشـــیانه ، و آریل ، روحی هوایی. این نمایش شامل موســـیقی و ترانه هایی است که روح دلربایی را در این جزیره برانگیخته اســـت. این نمایشـــنامه موضوعات بســـیاری را بررسی می کند ، از جمله جادو ، خیانت ، انتقام جویی و خانواده.

چگونه کروزو انسان را در جمعه تصویر و کشف و بازســـازی میکند اما هرگز جمعه خود و مبارزات قهرمانانه خود را علیه قرنها استثمار و ظلم کروزوی نگریسته است. اگر شما ادبیات را با وضعیت سینمای امروز در کنیا مقایســـه کنید، این مســـئله واضح تر ظاهر میشـــود. هر بار که به فیلمها نگاه میکنیم، با روشـــی که بورژوازی امپریالیستی جهان را میبینند، مواجه میشویم.

مـــا با ایدئولوژی توجیه راههای خودشـــان و ما روبرو هســـتیم. بنابراین، مـــا هرگز خود را نمیبینیم

که روی صفحه نمایش منعکس شود. ما هیچ وقت نسبت به خودمان و محیط زیستمان روی صفحه نمایش واکنش نشان نمیدهیم. از همه بدتر، ما اغلب تحسین میکنیم که از نبردهای فوق بشری قهرمانان نژادپرستانه امپریالیسم - یک جیمز باند یا یک کابوی آمریکایی، جمعیت زیادی از مردم جهان سوم را از بین میبرد: آفریقاییها، چینیها، مکزیکیها یا آمریکاییهای بومی- به اصطلاح سرخپوستان. ظلم به دلیل این است که بینش مردم از تاریخ و واقعیت جهان پیرامون، آنها را تحریف میکند.

این بازتاب های ادبی تحریف شده و تقویت شده توسط تصاویر مذهبی از خدایان سفید و فرشتگان و حضور در بهشت ، و در عین حال که شیاطین به دلیل گناهان سیاه خود در جهنم اند، اما در واقع این به معنای هدایت ماست و این گناهان برای آگاهی ماست. این تحریف ها که به هدف هدایت ما اعمال شده اند از طرف افراد مسیحی و به ویژه تحصیلکرده صورت گرفته است که راههای شک و نفرت و مواضع نامعلوم را در. برابر دشمنان در ما ایجاد کرده اند..

Okot p'Bitek در آهنگ اوکول به طور کامل این نسل تحصیل کرده را که در غم و اندوه در میان افکار و سؤالهای تنش زا غمگین است، به تصویر کشیده است:

چرا؟

چرا من سیاهپوست به دنیا آمدم؟ "

این پدیده البته برای آفریقا عجیب نیست. این واقعیت در مورد تمام جهان سیاهان است، دنیای استعمار، در حقیقت با آنهایی که Aime Cesaire از آن توصیف کرده است "جامعههایی که از ذات خود تخلیه شده اند، فرهنگهایی که زیر پا نهاده شده اند، موسسات تضعیف شده، زمینهای مصادره شده، ادیان خرد شده، خلاقیتهای هنری باشکوه نابود شده اند"، صادق است. امکانات فوق العاده ای از بین رفت. عذاب اوکول و انکار او از خودخواهی جمعی خلاقانه مردم آفریقا توسط شهادت واقعی زندگی از مالکوم ایکس تحقق مییابد که مینویسد:

چقدر مسخره بود که من در آنجا ایستادم و به راحتی تحسین کردم و در موهایم که اکنون در آینه سفید به نظر میرسند گم شدم. این اولین قدم بزرگ من در جهت تخریب خود بود: وقتی آن درد و رنج را تحمل کردم، به معنای واقعی کلمه گوشتم را میسوزاندم تا موهای طبیعی ام را لکه دار کنم، تا موهای خود را لکه دار کنم، تا مانند موهای مرد سفید پوست به نظر برسد! من به این جمع از مردان و زنان سیاه پوست ملحق شده ام که به این باور رسیده اند که سیاه پوستان فرومایه و سفیدپوستان برتر از این هستند که حتی بدن آنها را خدشه دار کرده و مثله میکنند تا خدا را آفریده باشد تا سعی کنند با استانداردهای سفید به نظر برسند." خوب، ممکن است همیشه بدن خودمان را دچار خلط نکنیم، اما چند وقت است که ذهن و پتانسیل خلاق خود را از طریق تسلیم کامل به امپریالیسم فرهنگی، مسخره کرده ایم!

زمان آن رسیده است که بفهمیم، تجربه بورژوازی امپریالیستی اروپا از تاریخ که در هنر و ادبیات آنها منعکس شده است، تجربه جهانی تاریخ نیست.

علاوه بر این، تاریخچه آنها تا حد زیادی یکی از استثمارها، ظلمها و نخبههای ملل دیگر بوده است. چرا ما که تجربیات تاریخمان که در آهنگها و ادبیات ما منعکس شده است، یکی از مبارزات قهرمانانه مستمر علیه برده داری اروپای غربی و غارت امپریالیستی و غارت ثروت ما باشد، انتظار داریم داستان سرکوبگران امپریالیستی خودمان را به خاطر بسپاریم و بازخوانی کنیم. بنابراین با تمجید ادبی خود از غارت و قتل امپریالیستی حمایت کنیم؟

من اطمینان دارم که اصول روند تهیه گزارش کاملاً سالم بود: ادبیات اقوام آفریقایی باید ابتدا وارد مدارس شود. ادبیات افرادی که علیه نژادپرستی، استعمار، علیه سلطه اقتصادی، سیاسی و فرهنگی امپریالیستی مبارزه کرده اند و این بیشتر به معنای ادبیات مترقی آسیا و آمریکای لاتین است که باید دنبال شود. ادبیات از سایر نقاط جهان - که بر اساس ارتباط با مبارزه ما علیه ساختارهای بازدارنده اجتماعی انتخاب شده است - باید سومین مؤلفه

ادبیات در مدارس ما باشــد. بدیــن ترتیب ذهنیت انتقادی را در دانش آموزان خود ایجاد خواهیم کرد: افــرادی که میتوانند کل محیط خود را در کنیا و با استفاده از ابزارهای به دست آمده از آن، به دنیاهای دیگر نگاه کنند و به طور مشابه ارزیابی کنند.

در ادبیــات دو زیبایــی شناســی متضاد وجود داشته است: زیبایی شناسی ظلم و استثمار و سازش با امپریالیسم و مبارزه انسانی برای رهایی کامل.

ادبیات همه کســانی که برای آزادی میجنگند و گرامــی اش مــی دارند، ادبیات ما اســت: ادبیات همه کسانی که از امپریالیســم متنفرند، و بنابراین در مقابــل بهره بــرداری، ظلم و ســتم، و کمرنگ شــدن و دور. شــدن از روح خلاق انسان میجنگند، ادبیات ماست. زیبایی شناسی ناشی از آن ادبیات با تحولات زیبایی شــناختی از تاریخ مردم کنیا که به بالاترین قله حماسه قبلی خود در مبارزات مسلحانه مائو علیه امپریالیســم انگلیس رسیده است، زیبایی شناســی است که در ادبیات و اشعار مائو به دست آمده است.

اما ترتیب و ترکیب مطالعه مهم اســت: به این ترتیب: کنیا، آفریقای شرقی، آفریقا، آسیا و آمریکای لاتین و...

مســئله دوم - پرسنل تصمیم گیری - کاملاً با موضوع اول مرتبط اســت و در اینجا دوباره گزارش واضح است.

هیــچ کشــور مســتقلی نباید اجــازه دهد که حیاتیتریــن تصمیمات در مورد مطالعه فرهنگ آنها توسط بیگانگان گرفته شود. تصمیماتی که در مورد زندگی پانزده میلیون کنیایی تاثیر بگذارد، فقط می تواند توســط کنیاییهای میهن پرســت و نه توسط خارجیهای امپریالیســت گرفته شــود. من نمیدانم که چــرا این حتی باید مورد بحث باشــد. این اوج بــی حرمتــی جنایتکارانه و بی مســئولیت پذیری ملی و خیانت آشکار و واگذاری میلیونها دلار برای سیاستهای فرهنگ ملی به بیگانگان است. به همین دلیل این گزارش خواستار فوری مؤلفههای ادبیات و زبان کنیاییهاشد. تکرار میکنم: فقط اتباع کنیا باید تصمیم بگیرند که سیستم آموزش خود را اجرا کنند.

مسئله سوم، در مورد اشتغال مهاجران، به آنچه در مورد دو موضوع فوق انجام میشود، بستگی دارد. نظــر کمیته کار این بود که بیشــتر پرســنل فعلی مدارس ما براساس سیاستهای فعلی استخدام شوند. معــدودی از این معلمان هیچ آموزشــی در ادبیات ندارنــد و فقــط میتوانند در مورد پیشــینه ادبیات صحبــت کنند، اما قادر به ارزیابی مناســب ادبیات، هرگونه ســواد، حتی در ادبیات خودشان نیستند، و بــه همین دلیل وقت خود را در توضیح اشــارات به گلهای سرخدار و برف زمســتان و شاید هم قطب، میگذرانند. بنابراین آنها جهل خود را در پشت دانش زبان خود و آشنایی با پیشینه طبیعی و اجتماعی با سوابق پنهان میکنند.

امــا تعداد معدودی از معلمان مترقی هســتند و با حساســیت و شعور متولد میشــوند که اینها از یک آموزش درســت و فداکاری به علت رهایی بشر ناشــی میشــوند. اینها از ادبیات مترقی نمیترسند. آنهــا از ســوی ادبیات ملی کنیا یــا هرگونه ادبیات اجتماعی دیگر احساس تهدید نمیکنند. در مقابل، این معدود روشنفکر از ادبیاتی استقبال میکنند که دانش آموزان میتوانند از آن استفاده کنند، تا بتوانند با کار هیجان انگیز تر از تفسیر و بحث روبرو شوند. به همین ترتیــب تعداد کمی از اتباع، اســتبدادی هســتند و بدیهی است در بحث و توضیح لندنی که هیچ چیزی از آنها نمیدانند یا اروپایی که از ادبیات امپریالیستی آموخته است، خوشحال تر هستند. این اوکولهــای ادبی از این چیــز غیرمترقبه بنام ادبیات کنیا متنفر هســتند و همچنیــن از وضعیتی متنفر هســتند که در آن ممکن است دانش آموز به اندازه معلم با پیشینه اجتماعی آشنا شود.

خوشــبختانه ایــن کنیاییهــا که بــه فرهنگ امپریالیسم فروخته میشوند، حتی بدون آنکه واردات کامل آن را بفهمند، توسط نسل جدید دانش آموزان و آمــوزگاران کنیایی که متعهد به زیبایی شناســی ملی آزادی هستند، به طور فزاینده ای مورد چالش قــرار میگیرند. اما یــک بار دیگر، ســؤال در مورد اشتغال بیگانگان برای تدریس ادبیات در مدارس ما، براساس موضع فلسفی بیگانگان قابل تصمیم گیری

نیســت. من معتقدم که فقط اتباع یک کشور حق و مسئولیت اجرای سیستم آموزش خود را دارند و این اعتماد بیش از حد به بیگانگان برای آینده کشور ما خطرناک است.

ســرانجام میگویم فرض اساسی که اساس کار و توصیه‌های کمیته را بر عهده داشــت، تحقق کلی بود، چنانکه از مباحث کنفرانس اصلی ادبیات برمی آید که هر ادبیاتی بی فایده است، مگر اینکه متعهد به ارزشــهای قابل اعتماد یک مردم و همچنین آزاد و نیز در حال توســعه به طرف بالاترین حد ممکن پتانســیل خلاق خود باشــد که بشود بطور کامل از ثمره‌های ناشــی از آن بهره مند شد. امپریالیسم در مراحل اســتعماری و نئو استعماری خود، دشمن آن ارزشهای رهایی انسانی اســت. ادبیاتی که منعکس کننده زیبایی شناســی و جلوه‌ای از اعمال شــرور بورژوازی امپریالیســتی و متحدین محلی آن است، ادبیات دشــمن اســت. ادبیاتی که در مدارس کنیا تدریس میکنیم باید بیانگر عظمت تاریخ ما باشــد: ایــن باید نشــان دهنده گذشــته بــزرگ مبارزات قهرمانانه کنیا برای غلبه بر طبیعت و مبارزات حتی قهرمانانه‌تر او علیه سلطه بیگانگان باشد: از جنگهای مقاومت در برابر برده‌داران پرتغالی و عرب گرفته تا جنگهای میهن پرستانه علیه انگلیس.

تاریــخ و ادبیاتی که ما آموزش میدهیم باید آن کلمات جاویدان را در شــعر آیمه سزایر به بازگشت به نمایش بگذارد:

سرزمین بومی من وقتی اظهار داشت که بورژوازی امپریالیســتی اروپا قرنها اســت که مســتعمرات و مســتضعفان را با دروغهای نژادپرســتانه و تبلیغات ناکامانه تغذیه کرده است.

زیرا این درست نیست که کار انسان تمام شود
آن مرد در دنیا دیگر کاری برای انجام دادن ندارد
اما یک پارازیت در جهان باشید
تمام آنچه اکنون ما نیاز داریم این است که به جهان قدم بگذاریم.
اما کار انســان تازه آغاز شــده است و تسخیر همه خشــونتهایی که در شکاف شور او ایجاد میشود، بر عهده انسان است.
و هیــچ نژادی انحصار زیبایی، شــعور، نیرو و قدرت را ندارد
مکانی برای همه در رنج
پیروزی ...

آمــوزش ادبیات در مدارس کنیــا باید به ما کمک کنــد تا در میان انبوه دهقانــان و کارگران کنیا، به سرزمین مادری خود بازگردیم، یک کنیای متکی به خود بســازیم که کاملاً عاری از استثمارهای بیرونی و داخلی و ظلم باشد. گزارش کمیته کار فقط یک قدم ناچیز در این جهت بود. اما پس از آن، ســفر هزار مایل با یک قدم آغاز میشود.

*. Ngugi Wa Thiong'o. "Literature in Schools." In Writers in Politics. 34-41 (London: Heinemann Educational Books Ltd, 1981).
Ngugi Wa Thiong'o, Professor in Comparative Literature at the University if California, Irvine.

سەرچاوەکان

1. This is a slightly revised article which appeared in The Weekly Review, 1976 as part of the fierce debate which erupted in Kenya's press after a working committee appointed by the conference of teachers of litera¬ture, Nairobi School, 197 3 to re-examine the literature syllabus in schools, released its findings and recommendations in a document entitled: Teaching of Literature in Kenya's SecondarySchools.
2. Edmund Waller, 'Go Lovely Rose!', in Read and Dobree, TheLondon Book of English Verse.
3. Robert Herrick, 'Argument of HisBook'.
4. Robert Herrick, 'Daffodils', in Read and Dobree, op.cit.
5. T. S. Eliot, 'The Love Song of Alfred Prufrock', The Complete Poems and Plays of T. S. Eliot (Faber, London, 1969), p.13.
6. Okotp'Bitek, Song of Ocol(EAPH, Nairobi, 1970), p.22.
7. The Autobiography of MalcolmX.
8. AimeCesaire, Return to My Native Land (Penguin, Haemondsworth, 1969), p.85.

” هەڵسەنگاندن “

شیکاریی هەڵەکانی وتارێک سەبارەت بە شەرەفخان و شەرەفنامە

مەنسوور سدقی

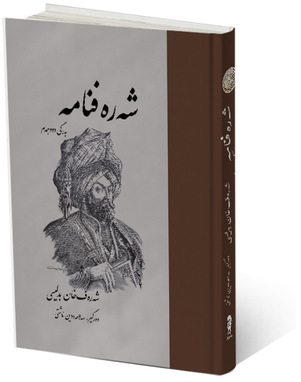

سەرەتا

ساڵی ٢٠١٧ «بنکەی ژین بۆ بووژانەوەی کەلەپووری بەڵگەنامەیی و ڕۆژنامەوانیی کوردی» لە سلێمانی، پەرتووکی شەرەفنامەی شەرەفخانی بدلیسی کە لە لایەن «سەلاحەددین ئاشتی»یەوە وەرگێردرابووە سەر زاراوەی سۆرانی، چاپ و بڵاو کردەوە. «دوو پاشکۆ» لە کۆتاییی ئەم بەرهەمە زیاد کراوە لەژێر ناوی: «وردبوونەوەیەک لە ژیاننامەی شەرەفخان» (پاشکۆی ١) و «شەرەفخان بۆچی کوژرا؟» (پاشکۆی ٢) کە «مستەفا دێهقان» و «ڤورال گەنچ» لە گۆڤاری: Manuscripta Orientalia, Vol:21, No: 1, June 2015 بە زمانی ئینگلیزی بڵاویان کردبووەوە و لەلایەن «سەلمان عەلی» و پاشکۆی ٢ لەلایەن «عەبدولڕەحمان پەناهەندە» لە ئینگلیزییەوە کراوەتە کوردی.

لەم شیکارییەدا، تەنێ پاشکۆی ١، واتە «وردبوونەوەیەک لە ژیاننامەی شەرەفخان» خراوەتە ژێر لێکۆڵینەوە، بەڵام دەروازەیەکیش کراوەتەوە بۆ هەڵسەنگاندنی بۆچوونێکی هەڵەی بابەتی دووەم «شەرەفخان بۆچی کوژرا؟» کە باسی ساڵمەرگ (یان وەک نووسەرانی پاشکۆ دەڵێن، ساڵی کوژرانی) شەرەفخان دەکات.

شیکاریی پاشکۆی ١

پێش هەر شتێک، پێویستە بڵێین بەهۆی سروشتی زۆر ئاڵۆزی پاشکۆکە، بەناچاری لە زۆر شوێندا، دەقەکە وەک خۆی دەنووسینەوە تاکوو تیشک بخرێتە سەر وشە بەوشەی بۆچوونەکانی نووسەران.

چونکە لە توێژینەوەی مێژووی میرانی بدلیسدا، بۆ چەندین میری بدلیس، تووشی ناوی «شەرەف» دەبینەوە، لەم نووسراوەیەدا بۆ چارەسەرکردنی ئەم کێشەیە، وەک هێندێک لێکۆڵینەوە سەبارەت بە مێژووی بدلیس کە لەم نزیکانەدا لەلایەن توێژەرانی کورد و تورکەوە لە باکووری کوردستان و تورکیا کراون، ئێمەش بەم شێوەیەی خوارەوە لێکیان جیا دەکەینەوە:

١ شەرەفخانی یەکەم: میر شێخ شەرەف (پێنجەم میری بدلیس).
٢ شەرەفخانی دووەم: حاجی شەرەف (حەفتەم میری بدلیس).
٣ شەرەفخانی سێیەم: میر شەرەف (نۆهەم میری بدلیس).
٤ شەرەفخانی چوارەم: میر شەرەف (١٧هەمین میری بدلیس و باپیری شەرەفخانی نووسەری شەرەفنامە).
٥ شەرەفخانی پێنجەم: میر شەرەف (١٩هەمین میری بدلیس و نووسەری شەرەفنامە).

لەم نووسراوەیەدا پتر باسی شەرەفخانی پێنجەم و ئاماژەیەک بە شەرەفخانی چوارەم دەکرێ.

لە دەستپێکی پاشکۆی ١دا، هاتووە:
«ژیاننامەی شەرەفخان بەڵگەنامەیەکی یەکجار سەرنجراکێشی مێژووییە. بەشداریی سیاسی و کۆمەڵایەتیی بەردەوام و تۆماری ڕووداوگەلی جۆراجۆر لەخۆ دەگرێ. جا لەم باسەدا شەرەفنامە و ئەو ڕووداوانە (واتە: ئەو ڕووداو گەلە جۆراوجۆرانە) لەگەڵ یەک بەراورد دەکەین تا بتوانین باشتر ژیانی نووسەر و هەڵکەوتە مێژووییەکە ببینین».

بەڵام لە تەواوی پاشکۆی ١دا کە ٣٥ لاپەڕەی بۆ تەرخان کراوە؛ لە هیچ شوێنێک «ڕووداوگەلە جۆراوجۆرە»کان لەگەڵ یەکتر و یان لەگەڵ ڕووداوەکانی نێو شەرەفنامەدا، بەراورد نەکراون، بەڵکو تووشی گەلێک تێڕوانین دەبین کە نووسەرانی پاشکۆ بە «ڕەنگە» و «ڕێی تێدەچی» تەنیا ژیانی شەرەفخانی پێنجەمیان خستووەتە بەر ڕەخنە.

دواتر نووسەرانی پاشکۆی ١ دەڵێن:
«شەرەفنامە خۆی بنەمای سەرجەم ئەو باس و لێکۆڵینەوانەیە کە تا ئێستا سەبارەت بە شەرەفنامە نووسران و کاری ڕەخنەگرانش

لـەم مێژووە گرینگەی کوردان، یەکجار کەمە. توێژینەوەکان تا ئێستا زۆر کەم تیشکیان خستۆتە سەر ژیان و کاری شەرەفخان و زانیارییەکی ئەوتۆیان لە دەرووەی ژیاننامەکە نەداوەتە خوێنەر. بابەتە بیۆگرافییەکانی ئەم دواییانەش گەلێک زانیاریی وەها لەسەر ژیانی شەرەفخان دەخەنەروو، کە بێ گرفت نین. چەند توێژینەوەیەکی گرینگی «باکێ گرامۆب» و بەتایبەتیش «سینکلەیر»، لەم بوارەدا شایانی ئاماژە پێ کردنن».

لێرەدا و لە ژێرنووسدا، سەرجەم ئاماژە بە ١٤٠ لاپەڕی ٧ سەرچاوە کراوە کە دەبێ توێژینەوەکانی خۆیانیان بۆ ژیانی شەرەفخانی پێنجەم تەرخان کردبێ، بەڵام بەداخەوە نووسەرانی پاشکۆی ١، تەنانەت ئاماژەیان بە یەک ڕستەی «بەگرفت» و «بێ گرفت»ی ئەم توێژینەوانە نەکردووە.

نووسەران دواتر دەڵێن: «ئێمە کار لەسەر ژیانی شەرەفخان دەکەین ... بۆ ئەمەش بایەخ دەدەینە بەڵگە سەرەتاییەکانی شەرەفنامە. لەمانەش ئەرشیفی عوسمانی، زنجیرەی ڕووداوەکانی سەفەوی و چەندین زانیاریی بنەتا دەستنووسەکانی ئەرمەنی. هەڵبەت زۆر توێژینەوە پێشتر بایەخی باشیان بە شەرەفنامە داوە. بۆیە ڕەنگە لێرەدا پێویست نەبێ ئەم توێژینەوانە بخەینەروو (چونکوو بایەخی باشیان بە شەرەفنامە داوە) ، بەتایبەتی کە ئێمە دەمانەوێ باسەکەمان تەرخان بکەین بۆ ژیان و کاری نووسەرەکە، بۆ ئەم مەبەستەش، گشت ژیاننامە تازەکانی نووسەرانمان، بە دوایین توێژینەوە گرینگەکەی «باجەلان»یشەوە، وەبەرچاو گرتووە».

نووسەران لە بیریان چووە چەند دێڕ پێشتر ئاماژەیان کردووە کە مەبەستیان «بەراوردکردنی ڕووداوە جۆراوجۆرەکانی نێو شەرەفنامەیە لەگەڵ یەکتر»، بەڵام لێرەدا و دواتریش مەبەستەکەیان دەبێ بە لێکۆڵینەوە لە ژیان و بەسەرهاتی شەرەفخان. بۆ ئەمەش بایەخ دەدەنە واتایەکی نادیاری «بەڵگە سەرەتاییەکانی شەرەفنامە» کە گوایە یەکیان دەبێ ئەو ٧ بەڵگەنامەیە بن کە لە ئەرشیفی عوسمانی دەستیان کەوتووە و لەم ٧ بەڵگەنامەیەش تەنیا ٢یان بەتەواوی وەرگێڕاوە کە لە درێژەی پاشکۆی ١دا، ئاماژەی پێ دەکەن و ئێمەش لێکدانەوەیەکی چڕوپڕیان بۆ دەکەین و پێشانی دەدەین کە نووسەرانی پاشکۆی ١، چەندە بەهەڵە ئەو دوو بەڵگەنامەیان لێک داوەتەوە. دووەم «بەڵگە سەرەتاییەکانی شەرەفنامە»ش، گوایە «زنجیرە ڕووداوەکانی سەفەوی»یە کە لێرەشدا بەگوێرەی نووسراوەکانی مێژوونووسانی ناسراوی سەفەوی، لێکدانەوە هەڵەکانی ئەم دوو نووسەرە پێشان دەدەین؛ سێهەم «بەڵگە سەرەتاییەکانی شەرەفنامە»ش کە نووسەران پشتیان پێ بەستووە واتای نامۆی «بنەتا دەستنووسەکانی ئەرمەنی»یە کە ڕەنگە مەبەستیان «ئەنستیتووتی دەستنووسە کەونارەکانی ماتێنەداران» لە ئەرمەنستان بێت؛ بەڵام لێرەشدا نووسەرانی پاشکۆی ١، تەنیا ئاماژە بە نووسراوەی مێژوونووسێکی کۆنی ئەرمەنی دەکەن و پێشانی دەدەین چەندە ئەم سەرچاوەیەش بەهەڵە ڕووداوەکانی لێکداوەتەوە.

پاشکۆی ١ لەژێر سەردێری «ژیاننامە: وێنە قاڵب گرتووەکە» دەپەرژێتە سەر مەبەستی سەرەکیی وتارەکە و دەڵێ: «ژیانی شەرەفخان بەو جۆرەی کە خۆی نووسیویەتییەوە، زۆر جیاوازە لەوەی کە خەڵک لە بارەیەوە نووسیویە». سەرنجڕاکێشە نووسەران پێیان وایە شەرەفخان ژیاننامەکەی خۆی نووسیوەتەوە و خەڵک لەبارەیەوە نووسیویانە، دیاریش نییە ئەو خەڵکە کێن، کەی و لە کوێ نووسیویانە و ئەو جیاوازییانەش چین؟

جگە لەمانە، لە سەرتاسەری ئەم پاشکۆیەدا، ڕووبەڕووی دەربڕینگەلێکی وەک «چیرۆکی باوی ژیاننامەکە»، «ژیانی شەرەفخان بەو شێوەیەی لە دوایین بەشی شەرەفنامەوە

پێمـــان گەیشـــتووە»، «وێنـــەی بـــاوی ژیانی شـــەرەفخان»، «ژیاننامەکە بـــەو جۆرەی کەوا لە شـــەرەفنامەدا هاتـــووە»، «ژیاننامەکە وەها نووسراوە» دەبینەوە کە لێکدانەوەی گوماناوی لە مەبەستی نووسەرانی پاشکۆی لێدەکرێ.

پاشـــان لەم بەشەدا هاتووە: «شاتەهماسبی یەکـــەم، شـــەرەفخانی وێـــڕای ژمارەیـــەک فەرمانبەری دیکەی سەفەوی، ڕەوانەی گیلان کردووە. ...وەک شـــەرەفخان نووسیویەتی گۆیا شاتەهماســـبی یەکەم، کردوویەتە حوکمداری گیلان».

شـــەرەفخانی پێنجەم هەرگیز نەیگوتووە، شاتەهماســـبی یەکەم کردوویەتە حکومداری گیـــلان بەڵکـــو دەڵێ: «منی هـــەژاری لەگەڵ چەند ســـەرکردەیەکی قزڵباش ڕاسپارد هەتا پێی ڕابگەین» (شەرەفنامە، ل. ٦٦٢). واتە لەگەڵ ئەم چەند کەسە بە گیلان ڕابگەن ئەمەش لە ساڵی ٩٧٥ی کۆچی ڕوویداوە.

نووسەرانی پاشکۆ دواتر دەڵێن:

«شەرەفخان کاتێک لە قەزوێن گەڕاوەتەوە، شاتەهماســـبی یەکـــەم چەنـــد دەڤەرێکـــی شـــیروان و قەفقازیشی پێ بەخشـــیوە. بەڵام مەرگی شاتەهماســـب دواتـــر دەرفەتەکەی لە دەست دەرهێناوە. شاسمایلی دووهەم سەرەتا کردوویەتـــە «ئەمیرولئومەرا»ی کوردانی وڵاتی ئێران و فەرمانڕەوای «نەخجەوان» کەچی شای سەفەوەی بە هۆی پیلانگێریی قزڵباشەکانەوە، بە شـــێوەیەکی چاوەڕواننەکراو، لە بڕیارەکەی پاشگەز بۆتەوە».

لێـــرەدا وا دیارە نووســـەرانی پاشـــکۆ لە دەربڕینی شەرەفخان ســـەبارەت بەم ڕووداوە تێنەگەیشـــتوون. شـــەرەفخان «لـــە قەزوێن نەگەڕاوەتەوە»، بەڵکوو پاش ٧ ســـاڵ مانەوەی لە گیلان، لە ساڵی ٩٨٢ی کۆچیدا گەڕاوەتەوە قەزوێن. لەم بارەیەدا شەرەفخان زۆر بە ڕوونی و پـــاش باســـکردنی پێکدادانەکانـــی هێزی ڕۆژەکـــی و قزڵباشـــەکان لـــە دژی حاکمی گیلان (لە خوارەوە پتر باسی دەکەین) دەڵێ:

«کاتێک کەشـــوهەوای ناخـــۆش و بەچڵک و کێمی گیلان تینی هێنا و نەخۆشیی بەرەبەرە و درێژخایەن گەلێک پیاوی بەدەســـتوبردی ڕۆژەکییانـــی تێدا بردن، دڵم لێی هەڵکەندرا و بێزرام و منی هەژار ویســـتم چی دیکە لەوێ نەمێنم. ڕووی ڕاســـتەقینەی مەبەســـتەکەم گەیاندە خزمەت پادشای هێژا و ئەویش دوای حەوت ســـاڵ مانەوەم لەوێ (واتە لە گیلان) ئیزنـــی دەرچوونـــی دام و گەڕامەوە قەزوێن».

دواتر دەڵێ: «کاتێک قزڵباشان لەیەکتر ڕاسان و بـــارودۆخ گـــۆڕا و دووبەرەکـــی کەوتە نێو ســـەفەوییەکان و پادشاش پیر ببوو» بۆیە داوا لە شاتەهماسب دەکات بینێرێتە «ناوچەیەک لە قەڵەمڕەوی دەســـەڵاتی» و ئەویش دەیکاتە حاکمی شیروان و گەلێک ناوچەی وەک باکۆ، کەناراب و هتدی پێ دەدا (شـــەرەفنامە، لاپەڕەی ٦٦٤). ئەمـــەش لە مانگی جەمـــادی دووەمی ســـاڵی ٩٨٣ی کۆچیـــدا ڕوویـــداوە. بەڵام ٨ مانـــگ دواتر، واتە لە ١٥ی مانگی ســـەفەری ٩٨٤ی کۆچیدا، هەواڵی مەرگی شاتەهماسب و هاتنە ســـەر دەسەڵاتی شاســـمایلی دووەم دەبیسێ، بە فەرمانی شاسمایلی دووەم دیسان دەگەڕێتەوە بۆ قەزوێن (هەمان لاپەڕە). پاشان دەڵێ: «(شاســـمایلی دووەم) ئەوەندە دەستی ڕێزی لێنام کە هاوشـــانەکانم چاویان چووەوە پشتی سەریان و تەنانەت مەزنانی قزڵباشیش ئێرەییـــان پێ بردم. ســـەرەنجام پیلانگێڕان هەدایان نەدا و لە بنەوە بە خزمەتیان ڕاگەیاند کە منی بەستەزمان و چەند میرێکی قزڵباش بە تەماین هەتا سوڵتان حوسێنمیرزای برازای لەبڕی وی بکەینە شـــا. لە ڕاستیدا، شا خۆی کەسێکی فیفی و هەر جارە لەسەر هەوایەک بـــوو. ئـــەو ماوەیەی لـــە قـــەڵادا مابووەیەوە (شاتەهماســـبی باوکی، لە قـــەڵای قەهقەهە لەنزیک شـــاری مشگینشـــاری ئازەربایجان زیندانیی کردبوو) هێندەی تریاک کێشـــابوو بەجارێکـــی وا گۆڕابـــوو کە قـــەت مانگێکی نەیدەتوانی لەگەڵ کەس هەڵکا. لەسەر ئەم باو

و هەوایە تێچاندنی درۆزنان و بەرچاوتەنگان و گریمانە لە دڵان بە لای منی بەستەزمانیشدا خوار بووە و لێی وەدڵ گرتم. بەشێک لەو قزڵباشانەی سزا دان و چوارمێخەی کێشان و دەستەیەکی لەسەر کار لابردن و لە بەندیخانەی پەستاوتن. بە بیانووی ئەوەی کە دەمکاتە حوکمرانی نەخجەوان منیشی لە جێی خۆم هەڵداشت و فەرمانێکی دامە دەستی و ناردمی بۆ ئازەربایجان»(شەرەفنامە، لاپەڕەی ٦٦٥). بەم شێوەیە لە مانگی جەمادی دووەمی ساڵی ٩٨٤ی کۆچیدا، شەرەفخان دەبێتە حاکمی نەخجەوان و دوای ساڵێک و چوار مانگ لە مانەوەی لە نەخجەوان، دەڵێ: «خوسرەوپاشای مەزنی سەرکردەکانی وان و زەینەلبەگی هەکاری و حەسەنبەگی مەحموودی لە دەرانەی سوڵتان مرادخانەوە مزگێنیی حکوومەتی بدلیسیان بۆ هێنام». لە سێهەم ڕۆژی مانگی شەشەکانی ٩٨٦ی کۆچیدا، وێڕای گەلێک عەشیرەتی ڕۆژەکی، نەجخەوان بەرەو بدلیس جێدەهێڵێ (شەرەفنامە، لاپەڕەی ٦٦٦).

ئەم ڕێکەوتانەی کە لەسەرەوە زەق کراونەتەوە. بەوردبوونەوە لە لاپەڕەکانی شەرەفنامە وەدیار کەوتوون و لە درێژەی ئەم شیکارییەدا و بۆ باشتر ڕوونکردنەوەی ڕووداوەکانی دیکە کە نووسەرانی پاشکۆ دەیوروژێنن، بەکەڵک دێن. دواتر نووسەرانی پاشکۆ دەڵێن:

«بەگوێرەی ژیاننامەکە، هەنگاوەکانی دواتری شەرەفخان سەرەنجامی گۆڕانی سیاسەتی سەفەوییەکان بوون دوای گەڕانەوەی لە نەخجەوان، لەگەڵ خوسرەو پاشای سپاسالاری عوسمانی کۆدەبێتەوە. ئەمجا فەرماندەی لەشکری تورک و سوڵتان مرادی سێهەم پایەی فەرمانڕەوای «بەدلیس»یان بۆ گێڕاوەتەوە».

بەپێچەوانە، وەک لە سەرەوە ئاماژەمان پێ کرد، شەرەفخان کە دەچێتە نەخجەوان، ئیتر ناگەڕێتەوە قەزوێن و خوسرەوپاشا و زەینەلبەگی هەکاری و حەسەنبەگی مەحموودی هەر لە نەخجەوان فەرمانی سوڵتان مراد سەبارەت بە ڕادەستکردنەوەی حکوومەتی بدلیسی پێ ڕادەگەیەنن.

پاشان لەژێر سەردێری «خاڵە ناکۆکەکانی وێنە باوەکە»، نووسەرانی پاشکۆ دەڵێن:

«لە ژیاننامە یا دووایین بەشی شەرەفنامەدا، گەلێک زانیاریی گرینگ بەرچاو دەکەون. خوێنەر سەرنجی دەچێتە سەر کۆمەڵێک ڕووداوی جێمتمانە کە نووسەر تێبینیی خۆی لەسەر نووسیون. ئێمەش دەمانەوێ لێرەدا پەردە لەسەر چەندین زانیاری و ئاماژە لابدەین (ئامانجی ١) کە لە توێژینەوە پەیوەندیدارەکاندا هەستیان پێ نەکراوە. هەروەها هەوڵیش دەدەین (ئامانجی ٢) پێشینەی خودی شەرەفخان لە دوایین بەشی شەرەفنامەدا بخەینەڕوو. بەم جۆرە (واتە لە ئاکامدا) ئاشنای چەندین خاڵی ناکۆکیی نێو ژیاننامەکە دەبین».

لێرەدا نووسەرانی پاشکۆی ١، لە ٦ خاڵدا، «خاڵە ناکۆکەکانی نێو ژیاننامەکە» دەوروژێنن. جا بزانین نوسەرانی ئەم پاشکۆیە ئەم ٢ ئامانجەی سەرەوەیان چەندە پێکاوە و چۆن ئێمە لەگەڵ «چەندین خاڵی ناکۆکی نێو ژیاننامەکە و یان وێنە باوەکە» ئاشنا دەکەن؟

«خاڵی یەکەم: سەرەتای ژیاننامەکە قەسیدەیەکی درێژە لە دیوانی جامی، بەڵام هیچ ئاماژەیەکی بە ناوی جامی نەکردووە. شەرەفخان وەک ئاماژەیەک بە خوێندەواریی خۆی ٢٣ بەیتی شێعری جامی بە ناونیشانی «شەرح حال» لە شەرەفنامەکەیدا داناوە. لێرەدا شەرەفخان لەبارەی خوێندەواریی خۆیەوە، زیادەڕۆیی کردووە چونکە ڕاست نییە بڵێین شەرەفخان لە ئیعراب و ئیعلال و فیقە دا زۆر شارەزا بووە».

شەرەفخان لە سەرتاسەری شەرەفنامەدا سەدان بەیت شێعری نووسیوە و لە چەند

شـــوێنیش ئاماژەی بە ناوی شاعیرەکەشـــی کردووە. دیارە ئەمە شـــێوازێکی نووسینی ئەو سەردەمی بووە. بەڵام ســـەیرە کە نووسەرانی پاشکۆی ١، پێیان وایە هەر کەس شێعرێکی لە کتێبێکدا نووسی، ئەوە نیشانەی خوێندەوارییە. ئاخـــر مەگەر شـــەرەفخان لە دیوانی شـــای سەفەویدا گەورە نەبووە و خوێندن و نووسینی لە ئاســـتێکی بەرزدا وەدەســـت نەهێناوە؟ لە لایەکی دیکەوە، وا دیارە نووسەرانی پاشکۆی ١، لەبیریان چووە لە پاشکۆی ٢دا چۆن باسی شەرەفخانیان کردووە: «... لەو سەردەمەدا هیچ دیوانسالارێکی کورد شانی لە شانی شەرەفخان نـەداوە. ئەو لە بواری مێژووی کورددا گەلێک لێوەشـــاوە بـــووە... شـــەرەفخان پیاوێکـــی خوێندەوار بووە و چاکی لە پرســـی ســـنوور و یاســـا و ڕیســـاکانی دین و بابەتگەلی دیکە زانیـــوە... خەڵکی نیشـــتمانەکەی خۆی پاکی گوێڕایەڵی بـــوون. لە نێو ڕۆژەکییاندا هێندەی وی باش نەبۆتە مەزنی میرنشینێکی کوردی». نووســـەرانی پاشـــکۆ تەنانەت دواتریش باسی «جێگە و پێگەی بەرز و بڵێندی شـــەرەفخان و ڕێبەرایەتیـــی بنەماڵەکـــەی لەگـــەڵ چەند بنەماڵەی دیکە» لە لای شاعەباسی یەکەمیش دەکەن! (پاشکۆی ٢، شەرەفنامە، ل. ١٠٩٩-١١٠٠). هەڵبەت نووســـەرانی پاشکۆ، ئەم دێڕانەیان بۆ ســـەلماندنی بۆچوونەکانی خۆیان لە پاشکۆی ٢دا زۆر پێویســـت بـــووە، مخابـــن لەبیریان چووە لە پاشکۆی ١دا، هەڵسەنگاندنێکی تەوا پێچەوانەیان کردووە.

«خاڵـــی دووەم: لەبـــارەی پێوەندیی نێوان دایکی شـــەرەفخان و خێڵەکانی «بایوندور»ەوە دەتوانیـــن نەتەنیا ئاماژە بە پرســـی پێوەندیی ســـوڵتانی ئاققۆینلو، ئووزوون حەســـەن (... ١٤٢٥-١٤٧٨ی ز) لەگـــەڵ شـــا ســـمایلی یەکەمی ســـەفەوی بکەین، بەڵکوو ئەمە هەر خۆی ڕەسەنایەتیی نووسەر دەسەلمێنێ. وەک ئیزەدی نووسیویە: شەرەفخان ڕەچەڵەکناسیی پێش ئیسلامی ساسانییەکانی لا پەسەندتر بووە.

هەر چەند ئەگەر شەمســـەددین ئەکاسێریی کوڕی شـــەرەفخان لەو دەستنووســـەدا ناوی هاتبـــێ کە ئیزەدی بەکاری هێناوە، نووســـەر لە شـــوێنی دیکـــەدا جەختـــی کردۆتەوە کە فەرمانڕەواکانـــی ساســـۆن و ڕۆژەکـــی، ڕێک بە ئەکاســـێری یان هەمان ساســـانییەکانەوە بەستراوەتەوە. جا ســـەرباری زۆر و زەوەندیی بەڵگەکان ســـەبارەت بـــە ڕەچەڵەکی بەرەی باوکی، وا دیارە هێندێـــک پێیان وایە دایکی تورکمان بووە».

لێرەدا پێویســـتە وەبیر نووسەرانی پاشکۆ بێنینـــەوە کـــە شـــەرەفخان زۆر بەڕوونـــی گوتوویەتـــی دایکی بایەندوری بـــووە، (نەک بایونـــدوری ئەم هەڵەیە چەنـــد جار لەلایەن وەرگێڕی شـــەرەفنامەش بە سۆرانی دووپات بووەتـــەوە) و دەڵێ: «پاش ئـــەوەی کە باوکی پایەبـــەرزی منـــی ...، بەناچـــاری لـــە زێد و نیشـــتمانی دڵبەندی هەڵپچـــڕاوە و کەوتۆتە عەجەمستان و تەرکەوتەن بووە، دایکی منی داماوی خواســـتووە کە دەبێتـــە کچی ئەمیر خانـــی مووســـڵوو. ئەمیرخانـــی باپیرم کوڕی گوڵاویبەگ کوڕی میرەبەگە کە ناســـراوە بە تۆقاتی بایوندوری و لە ســـەردەمی پاشایەتی حەســـەنبەگی بایوندوریدا یەکێـــک بووە لە مەزنەمیرانی ئـــەو خانەدانە». (شـــەرەفنامە، ل. ٦٥٨-٦٥٩). بۆیـــە ئیتر پێویســـت ناکات بڵێن هێندێـــک پێیان وایە دایکـــی تورکمان بووە؛ یـــان بڵێن «ئەمـــە هەر خۆی ڕەســـەنایەتیی نووسەر (شـــەرەفخان) دەســـەلمێنێ». ڕەنگە بەپێچەوانەی شـــەرەفخان کە گوایە «ڕەگەزی نێر، لای پێگەیەکـــی بەرزی هەبووە» (براونە برگـــەی: «کـــوڕ و براکانـــی شـــەرەفخان» لە پاشـــکۆی ١دا، لە ژێرەوە)، نووسەرانی پاشکۆ، ڕەگـــەزی مێیان لا پەســـەند نەبووبێت؛ بۆیە ڕەسەنایەتیی شەرەفخانیان گەڕاندووەتەوە سەر دایکی کە تورکمان بـــووە. هەڵبەت زۆربەی هەرە زۆری مرۆڤـــەکان (ڕەنگە جگە لە جوو و ئاڵمانی) ئێستاشـــی لەگـــەڵ بێت، ڕەگەزی

خۆیان دەبەنەوە سەر باوک و باپیریان. کەوابوو سرووشتییە شەرەفخان ڕەسەنایەتیی بنەچەی خۆی بــە باوکییەوە ببەســتێتەوە و ئەویش «بەپێی قسەی باوەڕپێکراوان و دەقی نووسینی ئەوانــەی کــەوا پشــتیان پێ دەبەســترێ» بیگەڕێنێتــەوە ســەر «ئەکاســرەکان»، واتە ساسانییەکان، وەک لە شەرەفنامە و لە بڕگەی «باسی ژیان و بەســەرهاتی خێڵی ڕۆژەکی و چۆنیەتیی ناودێرکرنیان»دا، دەڵێ: «... بەکورتی و پوختی، بەپێی قسەی باوەڕپێکراوان و دەقی نووسینی ئەوانەی کەوا پشتیان پێ دەبەسترێ، گۆیا ڕۆژێک لــە ڕۆژان ٢٤ تیرەی کوردان لە مەڵبەندی «تاب»ی ســەر بە ناوچەی «خویت» کۆبوونەوە و بوونە دوو بەش. دوازدەیان ناویان بوو بە بڵباســی و دوازدەکەی دیکەشــان بە قەوالیســی ناودێر کــران... و زەوییەکانی ئەو مەڵبەندەیــان لە نێوان خۆیاندا دابەشــیوە و چونکــە هاودەنگ و هاوزمــان و هاوبیر بوون میرێکیشــیان بــۆ خۆیان دانــاوە و بەرەبەرە هەرێمەکەیان داگیر کــردووە... پاش گیرانی بدلیس و حەزۆ و تێپەڕبوونی چەند ســاڵێک، ســەرکۆماڵی ڕۆژەکی بە وەجاق‌کوێری سەری ناوەتەوە و بێ‌سەرەوبەریی رووی تێکردوون»، بۆیە خێڵی ڕۆژەکی لەدوای چارەسەری گەڕاون و لــە ئاکامدا وایان پێ باش دەبێ «بچنە لای دوو بــرا بەناوی عیزەددیــن و زیائەددین لە شاری ئەخلات کە بە ڕەسەن دەچوونەوە سەر کیسراکان (واتە ساسانییەکان)... و هەرکامیان شــیاوی مەزنایەتی بوو، بە سەرۆکی خۆیانی دابنێــن ... چەنــد پیاوماقووڵێک هەســتاون و چوونــە شــاری ئەخــلات و تەدارەکیان بۆ ئــەو دوو شــازادانە گرتــووە و هێناویانن بۆ بدلیس. کۆمەڵێــک عیزەددینیان لە بدلیس کردۆتە میر و تاقمێکیــش زیائەددینیان لە حەزۆ بە حوکمران داناوە. پاشــان لە بڕگەی «باســی بنە و بنەچەکــی میرانی بدلیس، کە دەچنەوە سەر کێ»، شەرەفخان دەڵێ: «بەپێی گێڕانەوەی زمانەوزمان ڕوون بۆتەوە و لە چەند دەقێکی دیرۆکیشــدا نووســراوە، کە میرانی بدلیس دەچنەوە ســەر تۆرەمەی کیسراکان». (شەرەفنامە، ل ٥٥٣-٥٦٠).

لە خاڵی ســێیەمدا، گرینگە سەرنجی ئەم ڕستەیە بدەین: «(شا) پێی دەگوتین پێویستە هێندێک جار بایەخ بە هونەری وێنەکێشانەوە بدەن، چونکە ســەلیقە ڕاســت و ڕێک دەکا». جــا شــەرەفخان، بەپێی ئــەم ئامۆژگارییەی شاتەهماسبی یەکەم و ئەو تابلۆ بچووک و پڕ واتایانەی وا لە دەسنووسەسە کۆنەکەی شەرەفنامە « MS.Or.Elliot 331»دا پێشــان دراون، دیارە هونەرمەندیش بــووە. بەگوێرەی دەقی شــەرەفنامەی کتێبخانەکەش، هەر تابلۆیەک ســەبارەتە بە نێوەرۆکی لاپەڕەی بەرانبەری، بۆیــە دەبێ نووســەر خۆی کێشــابنییەوە و پێشــانی دابن. هاوکات هێندێک توێژەرەوەی نێوخۆ، شەرەفخانیان بە وێنەکێشێکی توانا لە قەڵەم داوە و بــۆ پێداهەڵدانی مینیاتۆرەکانی کەوتوونە زیادەڕۆیی».

بڕواننە ئەم دەربڕینانە نووسەرانی پاشکۆی ١: لە ســەرەتادا تابلۆکانی نێو شــەرەفنامە بە «پێشــانداراو» باس دەکەن، واتە شــەرەفخان نەیکێشــاونەتەوە، پاشان دەڵێن» «دەبێ خۆی کێشابنییەوە» و لە کۆتاییدا هەڵسەنگاندنەکانی دوو ســەرچاوە ئاماژەپێکراوەکە دەشــوبهێنن بــە: «پێهەڵدانــی مینیاتۆرەکانــی» کە گوایە «کەوتوونــە زیادەڕۆیــی»ش. بەمــە دەڵێــن شێوازی لێکۆڵینەوەی زانستی. هەڵبەت دووەم ســەرچاوەی ئاماژەپێکراو بۆ ئــەم تێڕوانینەی نووســەرانی پاشــکۆی ١ («یووسف ١٩٩١»)، بریتییە لە کتێبێک بەناوی «تابلۆکانی شەرەفنامە، لە نووســینی مامۆســتا عەبدولرەقیب یوسف، بنکەی ژین، ســلێمانی ٢٠٠٥، ٢٧٥ لاپەڕە» کە نووسەرانی پاشــکۆ پێیان وایــە نووســەر «زیادەڕۆیی»ی کردووە لە «پێهەڵدانی» شەرەفخان، بەڵام ڕێک بەپێچەوانە، ئەم پەرتووکــە لێکۆڵینەوەیەکی گەلێــک پڕ نێــوەرۆک، بەنرخ و بــێ وێنەیە لە چەشــنی خۆی لــە بــواری توێژینەوەی

شـێوەکاری- مێژوویـی کوردیـدا و زۆر بە تێروتەسەلی باسی ٢٠ مینیاتۆری نەخشێندراو لە یەکەم دەستنووسی شەرەفنامە دەکات (کە «بچووک»یش نیین!) و عەبدولرەقیب یوسـف، نووسـەری ئەم بەرهەمە بەنرخە دەیسەلمێنێ کە شەرەفخانی پێنجەم بۆخۆی ئەم تابلۆیانەی کێشاوەتەوە.

لـە خاڵی چوارەمـدا هاتـووە: «هەروەها پێویستە تێبینیی ئەوە بکەین کە شەرەفخان لە باسی دەوری خۆیدا، وەک کەسی سەرەکی لە شکست پێ هێنانی خانی گیلاندا، زۆری پێ لێ هەڵێناوە، چونکە ئەو هەرگیز حاکمی گیلان نەبووە، بەڵکوو باشترە بگوترێ فەرمانڕەوایەکی سەفەوی بووە لە «تۆنێکابۆن» کە بەشێک بووە لە گیلان. کاتێکیش لە هەڵمەتەکانی گیلاندا دەوری زۆر بەرچـاوی گێڕاوە، ئەمجا کراوەتە شەریکەدەسـتەڵاتی ئەڵلاقوڵی سوڵتان، ئیچاق ئۆغلیی ئوسـتاجلوو، ئەسکەندەربەگی ئەفشار، هەمزە بەگی تالیش و زەینەڵبەگی زولقەدر».

لێرەدا هەڵەیەک لەم دەقەدا هەیە، ڕەنگە هەڵەی وەرگێران بێت: «ئەڵلاقوڵی سـوڵتان، ئیچاق ئۆغلیی ئوسـتاجلوو» دوو کەس نییە، بەڵکـوو ئەمـە «ئەڵلا قوڵی سـوڵتان ئیجەک ئۆغلیی ئۆسـتاجلوو» سەرکردەیەکی قزڵباشی تایفـەی ئوسـتاجلوویە کـە لـە کێبەرکێی جێنشینیی شاتەهماسب، لە نێوان ئیسماعیل میرزا کە دواتر دەبێتە شا ئیسماعیلی دووەم و حەیدەر میرزای برای، پشتی حەیدەر میرزای گرتبوو. (والتر هینتس. ص. ٥٦).

شـەرەفخان هەرگیز نەیگوتووە، حاکمی گیلان بووە، بەڵکوو وەک پێشتریش ئاماژەمان پێ کرد، دەڵێ کاتێک شاتەهماسـب بڕیاری دا هەرێمـی ژێر دەسـەڵاتی خان ئەحمەدی گیلانی، واتـە ناوچەی گیلان بگرێ (چونکوو خان ئەحمەدخانی گیلانی خەریکی ڕێککەوتن لەگەڵ عوسـمانییەکان بووە تا هێرش بەرێتە سەر قەزوین و شیروان و لاهیجان) بۆیە: «منی هەژاری لەگەڵ چەند سەرکردەیەکی قزڵباشان ڕاسـپارد هەتا پێـی ڕابگەیـن و بیپارێزین» (شـەرەفنامە، ل. ٦٦٢). دیارە بەگوێرەی ئاماژەی «ئەسکەندەری مونشـی» لە «تاریخ عالم آرای عباسی»یشـدا، دەردەکەوێ کە شـەرەفخان «حاکمی تۆنێکابۆن بووە» (اسـکند بیگ منشـی، بەرگی ١، لاپەڕەی ١٤١).

وادیـارە لـەم سـێ ئاماژەیـەی خودی شـەرەفخان کە لە ژێرەوە هاتووە، نووسەرانی پاشـکۆ پێیان وایە شەرەفخان «زۆری پێ لێ هەڵێناوە»:

١ «... بـە خۆم و ٤٥٠ کەسـی سـوارە و پیـادەوە توانیـم بەرەنـگاری کەسـێک ڕاوەستم بەناوی سـوڵتان هاشم لە تۆرەمەی فەرمانڕەوایانی گیلانـی کە ... بە هەژدەهەزار سوارە و پیادەوە هاتبوویە سەرم. پاش قەومانی شـەڕ و ... سـپای ئەو نەگبەتییەم شـکاند» (شەرەفنامە، ل. ٦٦٣).

٢ شـەرەفخان لـە لاپـەڕەی ٩٦٢ی شەرەفنامەشـدا دەڵێ: «لەم سـاڵەدا (٩٧٦ی کۆچـی) جەمـاوەری گیـلان کەسـێکیان بەناوی سـوڵتان هاشـم... ، بەکۆدەنگی کردە حوکمـڕان. پاشـان بە سـەر سـەرداران و سەرۆکانی قزڵباشیاندا دا و تاقمێکیان کوشتن و ژمارەیەکیان ڕەپاڵنـان. دواتر نزیکەی ١٨ هەزار سـوار و پیادەیان کۆ کردەوە و چوونە زگ حاکمـی تۆنێکابۆن. حوکمـڕان بەخۆی و ٥ سـەد کەس لە سـەرکردە و غوڵامان و چەکدارانی کورد و دەسـتەیەک لە بەگلەرانی قزڵبـاش لە قەزوێنـەوە چووبوونە یاریدەی و لە سـەر ڕووباری مـەرز بەرەنگاریان بوونەوە و سپای سـوڵتان هاشم شکا». نووسەران بەم ڕووداوە کـە قەوماوە دەڵێـن، «زۆری پێ لێ هەڵێنـاوە». هەڵبەت تەنیا خاڵی ناکۆک لێرەدا ئەوەیـە کە لە ئاماژەی یەکەمدا شـەرەفخان باسی ٤٥٠ کەس و لە ئاماژەی دووەمدا ئاماژە بە ٥٠٠ کەس دەکات. ڕەنگە دۆزینەوەی ئەم جیاوازییـە لە ژمارەدا زۆر بەدڵی نووسـەرانی پاشکۆ بێت!

٣ هەروەها لە لاپەڕەکانی ٩٥٧ ـ ٩٦٠ و لەژێر ڕووداوەکانی ساڵی ٩٧٥دا، شەرەفخان بە تێروتەسەلی باسی کێشەکانی گیلان و ڕووداوی شکستی خان‌ئەحمەدخانی گیلانی دەکات و لە هیچ شوێنێک باسی «دەوری سەرەکیی خۆی» نەکردووە، تەنیا لە کۆتاییی ئەم بەشەدا دەڵێ: «پێنج کەس لە سەرداران لەگەڵ ئەڵلاقولی سوڵتانی لەلە و شازادە سوڵتان مەحموودمیرزای کوری پێنجەمی پادشا، بۆ پاراستنی گیلان دیاری کران کە یەکیان خودی خۆم بووم».

٤ ئەسکەندەری مونشیش بەم شێوەیە باسی ئەم بابەتە دەکات: «شەرەفخان روزکی که از امیرزاده‌های بتلیس بود و در خدمت حضرت شاه جنت مکان تربیت یافته معتبر بود و حاکم تنکابن گیلان بود». واتە: شەرەفخانی ڕۆزکی (ڕۆژەکی) کە یەکێک لە میرزادەکانی بتلیس (بدلیس) بوو و لە خزمەتی «شای پایەبەرزی بەهەشتی»دا، پەروەردە ببوو و ناوبانگی هەبوو؛ حاکمی تۆنێکابۆن بوو. (اسکندر بیگ منشی ، ج ١، ص،١٤١).

نووسەرانی پاشکۆی ١، لە خاڵی پێنجەمدا دەڵێن:

«ژیاننامەکە وەها نووسراوە کە جەختی لە پێگەی بێ‌وێنەی شەرەفخان بکاتەوە. ناکۆکییە نێوخۆییەکانی سەردەمی شاسمایلی دووهەم و شامحەمەدی خودابەندە، سەفەوییەکانیان بێ‌هێز کردووە. عوسمانییەکان ئەم دۆخەیان بە هەل زانیوە، تا هەوڵ بدەن سەرۆک خێڵەکانی ڕۆژەکی بۆ لای خۆیان ڕابکێشن؛ هەر بۆیە دەسەڵاتی عوسمانی پاساوی خۆیان هەبووە بۆ هێنانەوەی شەرەفخان. ساڵی ٩٨٥ی کۆچی، فەرمانێکیان دەرکردووە تا ڕێگە لە پێوەندیی کوردەکان بە شەرەفخانەوە بگرن. دەوڵەتی عوسمانی ترساوە سەرهۆز و تیرە و خێڵات و جەماوەری کورد جارێکی دیکە کۆچ بکەن، چونکە کۆچی کوردان دەسەڵاتی قانوونی و بڕیاردانی ئەوانی لە ناوچە بارناسەکانی سەرسنوور کەم کردۆتەوە».

سەبارەت بەم بڕگەیە:

نووسەران یەک نموونەیان کە گوایە شەرەفخان «جەختی لە پێگەی بێ وێنەی خۆی کردبێتەوە»، پێشان نەداوە.

ناکۆکییە نێوخۆییەکانی سەفەوی نەک لە ساڵی ٩٨٥ی کۆچیدا، بگرە زۆر پێشتر ڕوویداوە و لە دوایین ساڵەکانی دەسەڵاتی شاتەهماسب (دەوروبەری ساڵی ٩٨٢ی کۆچیدا) دیسان دەست پێ دەکاتەوە. بەگوێرەی شەرەفنامە «قزلباش لەیەکتر ڕاسان، بارودۆخەکە گۆڕا و دووبەرەکی باڵی ئەنگاوت و شاتەهماسبیش لەبەر پیری هیچی بۆ لەگەڵ نەکران و زۆر ویدەچوو هێندەی پێ نەچێ دە گژ یەکتر ڕاچن و ئاوری ئاژاوەیەکی گەورە بتەنێتەوە» (شەرەفنامە، ل. ٦٦٤). بۆیە شەرەفخان داوا لە پادشا دەکات بینێرێتە «یەکێک لە ناوچە و هەرێمەکانی نێو قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی» (شەرەفنامە، هەمان لاپەڕە). لێرەدا شەرەفخان دەکرێتە حاکمی شیروان کە دەبێتە ساڵی ٩٨٣ی کۆچی. دوای ٨ مانگ مانەوە لە شیروان و پاش مردنی شاتەهماسب لە ١٥ی سەفەری ٩٨٤ی کۆچی و هاتنە سەر دەسەڵاتی شاسمایلی دووەم، شەرەفخان دەگەڕێتەوە قەزوێنی پایتەخت. ئینجا بە فەرمانی شاسمایلی دووەم لە مانگی جەمادی یەکەم یان دووەمی ساڵی ٩٨٤ی کۆچیدا دەبێتە حاکمی نەخجەوان و ٣ یان ٤ مانگ دواتر لە شەوی ١٦ی ڕەمەزانی ٩٨٥دا، پاش کوژرانی شاسمایل، «گەورەکانی قزلباش» «پادشا کوێرەمووشە (واتە شامحەمەدی خودابەندە) دەکەن بە پادشای هیچکارە. (شەرەفنامە، ل. ٩٧٨). پاشان شەرەفخان دەڵێ، «ساڵێک و چوار مانگ بەسەر ماوەی دەسەڵاتیدا لە نەخجەوان تێپەڕ دەبێ، واتە لە مانگی ڕەمەزانی ساڵی ٩٨٦ی کۆچیدا، خوسرەوپاشای مەزنی سەرکردەکانی وان و زەینەڵ بەگی هەکاری و حەسەن بەگی

مەحموودی لە «دەرانەی سوڵتان مرادخان»ەوە مزگێنیی حکوومەتی بدلیسیان بۆ هێناوە و «سێهەم ڕۆژی مانگی شەشەکانی ۹۸۶ی کۆچی، واتە سێی مانگی شەوالی ۹۸۶ ویڕای ... لە نەخجەوان بزووتین» (شەرەفنامە، ل. ۶۶۶).

سەبارەت بە «هێنانەوەی شەرەفخان»، ڕاستتر ئەوەیە کە سوڵتانی عوسمانی، سوڵتان مرادی سێیەم، دەسەڵاتی میرنشینی بدلیسی بۆ خانەدانی شەرەفخان و هۆزی ڕۆژەکی گەڕاندووەتەوە. لەمەشدا دیارە سوڵتانی عوسمانی پاساوی بەهێزتر کردنی دەسەڵاتی خۆی لەبەرامبەر دەسەڵاتی لاوازی سەفەوییەکانی مەبەست بووە، بەڵام لە هەمان کاتدا وەک سەردەمی شەرەفخانی چوارەم، عوسمانییەکان بۆیان دەرکەوتبوو کە لەم هەلومەرجە ناسکەدا چیتر ناتوانن ویلایەتی بدلیس بە بێ گەڕانەوەی ئەم خانەدانە بۆ سەر دەسەڵات بەڕێوە بەرن.

شەرەفخان هەر لە بارەی بەزۆر دەرپەڕاندنی دەسەڵاتدارانی کوردستان لە لایەن «پادشاکانەوە» و لەبەر ناچارییان، دووبارە ڕادەستکردنەوەی دەسەڵات بە حاکمانی کوردستان، لە پێشەکیی شەرەفنامەدا دەڵێ: «... خۆ ئەگەر چەند پادشایەکیش خۆیان لە گرتنی کوردستان هەڵکردووە و لەو پێناوەدا تووشی چەرمەسەری و کوێرەوەرییەکی لەڕادەبەدەر هاتوون. ئاخرییەکەی پەژیوان بوونەوە و بە خاوەنی پێشوویان ئەسپاردۆتەوە. بۆ نموونە ناوچە و هەرێمەکانی گورجستان، شەککی، شیروان، تالش، گیلان، ڕۆستەمدار، ئەستەرابادی باکووری ئێران کە بەسەر خاکی کوردستانەوەیە، بارودۆخێکی ئاوایان بەسەردا تێپەڕیوە» (شەرەفنامە. لاپەڕەی ۶۷).

بەڵام سەبارەت بەم بەڵگەنامەیەی عوسمانی کە گوایە سەرچاوەکەی دەبێ بێت کە MD 32, hkms, 168, 514. کورتکراوەی Mühimme Defterlie =MD و hkum=hkm؛ نە بە نیوەڕۆکی ئەم بەڵگەنامانە و نە بە ڕێکەوتیان و تەنانەت نە بەو کەس و یان بەرپرسە عوسمانییەکەی کە ئەم بەڵگەنامانەیان دەرکردووە، ئاماژەیان نەکردووە. نووسەرانی پاشکۆ تەنیا دەڵێن ساڵی ۹۸۵ی کۆچی دەرچووە. جگە لەمە هیچ لێکدانەوەیەکیشان نەخستووەتە ڕوو کە ئەم فەرمانە چی لە پشتەوە هەبووە، لە کاتێکدا پاش کەمتر لە ساڵێک، سوڵتان مرادی سێهەم فەرمانی گەڕاندنەوەی دەسەڵاتی ناوچەی بدلیسی بۆ شەرەفخانی پێنجەم دەرکردووە. بەگوێرەی شەرەفنامەش دەزانین کە «لە ماوەی ساڵێکدا تەواوی ماڵ و سامان و نەغدینە و خەزێنەیەکی کە شاتەهماسب وەسەریەکی نابوو، هەموو بە بادا چوو. بارودۆخێکی نالەباری بەرەو تێکچمین، باڵی بە سەر وڵاتی ئێراندا کێشا. هەر لەم ساڵەدا (واتە ۹۸۶ی کۆچی، ساڵی گەڕانەوەی شەرەفخان بۆ بدلیس) سوڵتان مرادخان پێی لەسەر بڕیاری پاری داگرت (واتە ساڵی ۹۸۵ی کۆچی بڕیاری ئەم هێرشەی دابوو) و دەشیزانی هەلومەرجەکە چۆنە. خۆی هەڵکرد و بە هەموو هێز و تواناییەوە تێداچوونی نیشتمانی ئێران و بڕانەوەی بنەماڵەی بەدمەزەبانی ڕەچاو کرد. مستەفاپاشای وەزیری دووەمی کردە سەرکردەی قۆشەنی چەشنی دەریا بەڕاوەژاو و ۱۵۰ هەزار سوارەی دڕ و خوێنڕێژی وەپێش دا و فەرمان دەرچوو کە سپاسالاران و حاکمانی کوردستان بکەونە تاڵانوبڕۆی ئازەربایجان» (شەرەفنامە، ل. ۹۷۸).

لە درێژەی ئەم خاڵەشدا نووسەرانی پاشکۆی ۱، بە ئاماژە دان بەم سەرچاوانە:
MD 39, hkm. 16; MD 40, hkm. 351; MD 47, hkm. 1; MD 60, hkm. 438. MD 60, hkm. 355& MD 49, hkms. 507-509, respectively

دەڵێن:

«چەندین کوردی دیکەش جگە لە شەرەفخان، بوونەتە مەترسی بۆ سەر

عوسمانییەکان. لەبەر ئەوە سوڵتانی عوسمانی، بەگوێرەی «MD 48, 84; Dated 990/1582» بەڵێنی پێگەیەکی شایانی بەو میرە کوردانە داوە کە بەیعەتیان پێ کردووە. بە هۆی ئەم سیاسەتەی عوسمانییەکانەوە، بەتایبەتی کاتی هەڵمەتەکانی ڕۆژهەڵات، تەیموور خانی ئەردەڵان، محەمەد خانی لورستان، قوبادبەگی ئامێدی و زۆری دیکە وڵامی ئەرێنیی داخوازیی سوڵتانیان داوەتەوە، عەبدولوەهابی فەرمانڕەوای خووزستان و سولاق حوسێنی فەرمانڕەوای هەمەدانیش داواکەیان قبوول کردووە. پێگەی ئەم هەموو کاربەدەستانەش لە شەرەفنامەدا بە درێژی باسی کراوە».

نووسەرانی پاشکۆ لێرەشدا ناونیشانی گەلێک بەڵگەنامە دێننەوە، بەڵام تەنیا بە یەک دێڕ، باسی نیوەڕۆکی ئەو هەمووە بەڵگەیە دەکەن: گوایە «بەڵێنی پێگەیەکی شایان» بەم «چەندین کوردە» دراوە و هیچی تر! ئەم پێگەیە چ بووە و بۆچی ئەم بەڵێنییە دراوە و ئایا پاشان ئەم بەڵێنییە ئەنجام دراوە یان نا؟ بێدەنگیی لێ دەکەن.

لە خاڵی شەشەمدا هاتووە:

«دوابەدوای سەرکەوتنی لەشکەرکێشییەکەی ساڵی ٩٩١ی کۆچی، بۆ سەر جۆرجیا، مووش خراوەتە ژێر دەسەڵاتی شەرەفخان، تۆمارەکانی عوسمانی دەریدەخەن کە پاش تەواو بوونی ڕەوتی بەیعەتەکەی شەرەفخان، سوڵتان دووبارە خەڵاتی کردووە. بەڵگەی ئەرشیڤەکانیش ئۆباڵ بۆ زانیارییەکانی ژیاننامەکە دەکێشن. ژیاننامەکە ئاماژەی نەکردووە بەو موڵک و ناوچانەی وا بۆ شەرەفخان گێڕدراوەتەوە بەڵام بدلیس خۆی «نفس بتلیس» و پێنج گوندی گرینگ، ئووربان، خۆرۆس، پێسێل، حاجی کەند و ئەکۆچکی گوێزراونەتەوە بۆ سنووری دەسەڵاتی ئەو. جێی باسە هیچکام لەم گوندانە لە شەرەفنامەدا ئاماژەیان پێ نەکراوە».

لێرەشدا شەرەفخان زۆر بە ڕوونی باسی ئەمەی کردووە و دەڵێ: «ساڵی ٩٩١ی کۆچی، پاش ئەوەی فەرهادپاشای سەردار، ئێرەوانی گرت و قەڵایەکی لێ ساز کرد. پادشا منی کلۆڵی لەگەڵ حەسەنپاشای مەزنی سەرکردەکانی شام ناردە تفلیس و گورجستان هەتا بارخانەی پاشەکەوت و خەزێنە بەرین. لەو سەفەرەدا منی هەژار چەند خزمەتێکم لە چنگ هات و لە چاکەی ئەو کارانە سوڵتان ناوچەی مووش و چەند گوندێکی ملکی تایبەتی خۆی بۆ خستمە سەر بدلیس» (شەرەفنامە. ل. ٤٦٨).

بەڵێ! ئەمەیە خاڵی ناکۆک: شەرەفخان، ناوی ئەم «چەند گوندەی» نەهێناوە!

بەڵام سەبارەت بە ناوچەی «مووش». پێشتر پێویستە ئەمە ڕوون بکەینەوە کاتێک ئاماژە بە «بدلیس» دەکرێ، دەبێ ئاگادار بین باسی کام لەمانەیە: «قەڵای بدلیس»، «شاری بدلیس»، «ناوچەی بدلیس» و یان «میرنشینی بدلیس».. شەرەفخانیش میرنشینی بدلیسی هەر لە سەرەتای دامەزراندنییەوە بە ناوچەکانی «بدلیس»، «مووش» و ... لەگەڵ تەواوی گوندەکانی پێناسە کردووە. ئیتر ئەوە بابەتێکی دیکەیە کە هەمیشە سوڵتانەکانی عوسمانی ئەگەر پێیان نەکرابێ تەواوی میرنشینەکە بخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیان؛ هەوڵیان داوە ناوچەگەلێکی میرنشینی بدلیس دابڕن، بەڵام دواتر ناچار بوون دیسان بیگەڕێنەوە ژێر دەسەڵاتی سەربەخۆی میرنشینەکە. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ملنەدانی خێڵ و هۆزە کوردەکانی ناوچەکە و بەتایبەت هۆزی بەهێز و مەزنی ڕۆژەکی وەک پاڵپشتی سەرەکیی دەسەڵاتی خانەدانی میرەکانی بدلیس. هەڵبەت ئەم کێشە و ململانێیە بەردەوام لە نێوان سوڵتانەکانی عوسمانی و کاربەدەستانی لە هەموو میرنشینە سەربەخۆ و نیمچەسەربەخۆکاندا درێژەی هەبووە کە دواتر پتر لەمبارەیەوە دەدوێین.

سەبارەت بە میرنشینی بدلیس پێویستە بڵێین کە ٤٩ ساڵ پاش تەواوبوونی شەرەفنامە، «ئەولیا چەڵەبی» لە ساڵی ١٠٥٦ی کۆچیدا کاتێک سەردانی شار و قەڵای بدلیس و میرنشینی بدلیس دەکات و میوانی «میر ئەبداڵخانی بدلیسی، نەوەی شەرەفخانی نووسەر دەبێ، لە باسی «سنووری ئەیالەتی بدلیس»دا ئاماژە بە ناوچەی مووش دەکات و دەڵێ «بدلیس ئەیالەت و حکوومەتێکی سەربەخۆ»یە. واتە ٤٩ ساڵ پاش تەواوبوونی شەرەفنامە، میرنشینی بدلیس هەر سەربەخۆ بووە و مووشیشی لەگەڵ بووە. ئەولیا چەڵەبی هەروەها دەڵێ: «خان (ئەبداڵخانی بدلیسی) حەفتا هۆز و عەشیرەتی لەژێر دەست دایە. ... هەر سەعاتێ ئارەزوو بکا دەتوانێ حەفتا هەزار شەرکەر کۆبکاتەوە. (میرنشینی بدلیس) بەپێی قانوون خاوەنی سێ هەزار عەسکەری جبەلەبەرە کە لەژێر فەرمانی خاندا لەگەڵ ئۆردووی وان بۆ شەڕ دەچن... مفتی و نەقیبی شافعی و قەڵادار و باجدار و شابەندەری هەیە کە هەموویان لە لای خانەوە دادەندرێن، تەنیا ئاغای خەرج و سەرداری یەنیچەری لە لایەن سوڵتانەوە دیار دەکرێن» (چەڵەبی ئەولیا، لاپەڕەکانی ١٠٧-١٠٨).

ئەولیا چەڵەبی دواتر بە سەردێڕی: «ئەو حکوومەتانەی لابردنیان بۆ نییە»، ئاماژە بە «نیمچە حکوومەتی هەکاری»، «حکوومەتی بتلیس»، «حکوومەتی مەحمودی»، و «حکوومەتی بنیانش (کە) ئەمانەش هەر مەحموودین» دەکات. (هەمان سەرچاوە. لاپەڕەکانی ٢٠٩-٢١٠).

جگە لەمە، نووسەرانی پاشکۆی ١ لێرەشدا دیسان لەبیریان کردووە کە بۆخۆیان لە پاشکۆی ٢دا چۆن باسی سنووری میرنشینی بدلیس دەکەن: «...(شەرەفخانی پێنجەم) فەرمانڕەوای هەرێمێک بوو کە لە سنوورەکانی ئێرانەوە دەستی پێ دەکرد و تا ناوچەکانی ڕۆژاوای بدلیس پەلی داویشت. ناوچە و مەڵبەندەکانی ژێر فەرمانی بریتی بوون لە: عادلجەواز، مووش، مەلازگرد، ئەخلات، ئەرجیش، تاتوان، گوێزەلدەرێ، ئۆکان و بەشێک لە گواش» (شەرەفنامە، پاشکۆی ٢، لاپەڕەی ١١٠٠).

دواتر پاشکۆی ١، بە سەردێڕی «ژیاننامە: ڕێگەیەک کە کەمترین ڕێبوار گرتوویانەتە بەر» دەپەڕژێتە سەر ژیانی خێزانیی شەرەفخان و دەڵێ:

«هێشتا زۆر لایەنی ژیانی شەرەفخان روون نەبۆتەوە. ڕێگەیەک بۆ زانینی ئەو بوارانە، نووسینەوەی ژیاننامەیەکە. هێندەی ئێمە بزانین، گەلێک لایەنی گرینگی ژیانی شەرەفخان لە هیچ سەرچاوەیەکی نووسراودا باس نەکراوە. سەرەنجام گەلێک پرسیار بێ وەڵام ماونەتەوە. جا بۆ ئەوەی بتوانین ئەم گرفتانەش چارەسەر بکەین، دوو پێشنیار بۆ توێژینەوەی زیاتر دەکەین: یەکەم ژیانی خێزانی؛ دووهەم، مەرگی شەرەفخان ئەمانەش پەیوەستن بە ژیاننامەکە و ڕووداوەکانی بەشەکانی دیکەی شەرەفنامە».

نووسەران پێمان ناڵێن ئەگەر «ئەم لایەنانەی ژیانی شەرەفخان» لە هیچ سەرچاوەیەکدا نەنووسراون، چۆنچۆنی و لەسەر چ بنەمایەک ئەم ژیاننامەیە دەنووسنەوە؟ ڕەنگە بەپێی ئەم چەند بەڵگەنامەیە بێ کە یان ڕێکەوتیان پێوە نییە و یان ئەگەر ڕێکەوتەکەی لەگەڵ مەبەستەکەیان یەک نەگرێتەوە، بەهەڵە هەژماری دەکەن و بەحەزی خۆیان دەیگۆڕن! (دواتر باسی ئەم بەڵگەیە و بەڵگەکانی دیکەش دەکەین). لێرەدا نووسەرانی پاشکۆی١، باسی «برا و کوڕەکانی شەرەفخان» بەم چەشنە دەورووژێنن:

«ڕەگەزی نێر لای شەرەفخان پێگەیەکی بەرزی هەبووە، کەچی لە بەشەکانی دیکەی شەرەفنامەدا ئاماژەیەکی بە کوڕەکانی تری نەکردووە، بەڵام ڕەچەڵەکناسی و بنەچەکەی حوکمدارانی کوردی بەرلە ئاوابوونی خۆری

میرنشین و تەنانەت کاتی تێداچوونی هەر میرنشینێکیشی زۆر بە بایەخەوە باس کردووە، بە جۆرێک کە ژمارەی تەواوی برا و کوڕانی هەر حوکمدارێکی هێناوەتەوە».

لێرەدا ئێمە ناپەرژێینە سەر واتای نازانستی و نائەکادیمیکی «بەرزبوونی پێگەی ڕەگەزی نێر لای شەرەفخان». تەنیا جەخت لەوە دەکەینەوە کە بەڵێ ڕاستە شەرەفخانی پێنجەم جگە لە «شەمسەدین» کە دەسەڵاتی میرنشینی بدلیسی بۆ جێهێشتووە، باسی کوڕەکانی دیکەی خۆی نەکردووە. بەڵام لێرەدا دەبێ پرسیار لە نووسەرانی پاشکۆ بکەین ئێوە وەک «توێژەری مێژوو»، چ گریمانەیەکتان بۆ ئەم کەمایەسییە هەیە و بە ڕوونبوونەوەی ئەمەش، چ گرێکوێرەیەکی مێژوویی ئەو سەردەمە بۆ ئێمە ڕوون دەبێتەوە؟

پاشان نووسەرانی پاشکۆ باسەکە دەبەنە سەر ناوی کوڕەکانی شەرەفخانی پێنجەم و لێرەدا لەژێر سەردێڕی «شەمسەدین یان ئەحمەد»، باسێکی زۆر ئاڵۆز دێننە مەیدان سەبارەت بە کوڕێکی شەرەفخان کە گوایە ناوی شەمسەدین یان شەمسەدین‌ئەحمەد بووە و یان نەخێر شەمسەدین و ئەحمەد، دوو کوڕی جیاوازی شەرەفخان بوون و دەڵێن:

«ئەبولمەعالی شەمسەدین‌بەگ، تاقە کوڕی شەرەفخانە کە لە شەرەفنامەدا ناوی هاتووە. وا دەردەکەوێ نووسەر زیاتر ئەمی لەچاو کوڕەکانی دیکە، لا پەسەند بووبێ. هەروەها دەزانین کە شەرەفخان کوڕێکی بووە بەناوی ئەحمەد کە ناوی لە شەرەفنامەدا نەهاتووە. ڕێی تێدەچێ ئەحمەد و شەمسەدین هەر یەک کەس بووبن. نووسەرەکانی عوسمانی کوڕە گەورەی شەرەفخانیان بە شەمسەدین‌ئەحمەد ناو بردووە. ئێمە نەمانتوانی ناوی شەمسەدین لە ئەرشیڤەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا ساغ بکەینەوە. لەبەر ئەوە لەوانەیە ئەو کەسانەی کە شەرەفخان ناوی هێناون، کەم یا زۆر، ناویان جیاواز بووبێ لەو ناوانەی وا لە بەڵگەنامەکاندا هاتوون».

لێرەدا دیار نییە نووسەرانی پاشکۆی ١ بەپێی چ بەڵگەیەک دەزانن کە شەرەفخان کوڕێکی دیکەی هەبووە بەناوی ئەحمەد؟ خۆشیان باوەڕیان بە بووچوونی خۆیان نییە و دەڵێن ڕەنگە شەمسەددین و ئەحمەد یەک کەس بوون!» تەنانەت دواتر دەڵێن:

«دووریش نییە، ئەحمەد کوڕی دووهەمی شەرەفخان بووبێ و ... بەڵام هۆی ناو نەهێنانی لە شەرەفنامەدا ڕوون نییە».

سەیر ئەوەیە نووسەرانی پاشکۆ هێشتا ڕوونیان نەکردووەتە ئایا ئەحمەدێک وەک کوڕی شەرەفخان بوونی هەبووە یان نا، دەپەرژێنە سەر ناساندنی ئەحمەد و بۆشیان گرینگ نییە ئەحمەد بێت یان شەمسەددین و دەڵێن:

«ئەم پێناسەیەی وا ئێمە بۆمان پێشنیار کردووە ... بێ‌گومان دەکرێ بە هێند وەربگیرێ، بەڵام دەبێ هێندێک ڕاستی لە بارەی ئەحمەدەوە بخاتە بەردەست. جا ئیتر شەمسەدین بێ یان کوڕێکی دیکەی شەرەفخان. ئەحمەد کوڕی شەرەفخان لە مێژووی مووشدا کەسایەتییەکی ناسراو بووە. بدلیس وەک «ئۆجاقلیق»ێک و پێگەی میراتگرانەی میرنشینێک، دراوەتە کوڕە گەورەی، واتە شەمسەدین. بۆیە ئەحمەد پاش و پێش خانەنشین بوونی شەرەفخان، حوکمی دەڤەرێکی سەر بە بدلیسی کردووە».

بەڵێ! نووسەرانی پاشکۆ بەم ژوورە تاریکە دەڵێن توێژینەوە و گەرەکیانە پشیلە ڕەشەی ئەحمەد، و یان گرینگ نییە تەنانەت ئەگەر شەمسەددین و یان خود کوڕێکی دیکەی شەرەفخانیش بێت، تێیدا بدۆزنەوە! سەیر ئەوەیە نووسەرانی پاشکۆ هێشتا بوونی ئەحمەدیان بۆ ساخ نابێتەوە بەڵام خوێنەر دەخەنە گێژاوەیەکی دیکە و یاری بەهێندێک ڕێکەوت سەبارەت بە ئەحمەد دەکەن و دەڵێن:

«ئەحمەد یەکەم جار، ١٨ی قوربانی ٩٨٦ی کۆچی، ناوی وەک سەنجەقبەگی مووش هاتووە. (واتە ٢ مانگ و ١٥ رۆژ پاش «بزووتنی» شەرەفخانی پێنجەم لە نەخجەوانەوە بەرەو بدلیس). بەڵام وادیارە لە ساڵی ٩٩٣ی کۆچی، بەدواوە سەنجەقی مووش بە بەدلیسەوە بەستراوە (نەخێر! ساڵی ٩٩١ی کۆچی، پاش شەری تفلیس و گورجستان بووە. نووسەرانی پاشکۆ لەبیریان چووە کە بۆخۆیان لەسەرەوە باسیان کردووە پاش ئەم شەرە مووش دیسان خراوەتەوە ژێر فەرمانی شەرەفخانی پێنجەم، واتە گەڕاوەتەوە بۆ سەر میرنشینی بدلیس). لەو ساڵەدا بە ئەحمەد، گوتراوە میرلیوای شەرەفخان یا وەلەدەی شەرەفخان؛ بەڵام ساڵی ٩٩٦ی کۆچی، پێیان گوتووە سنجەقبەگی مووش (واتە بە ئەحمەد گوتراوە سەنجەقبەگی مووش). مووش ساڵی ٩٧٢ی کۆچی کە لە بدلیس جوێ کراوەتەوە، تا ئەو کاتەی وا ئەحمەد حوکمی گرتۆتە دەست (واتە تا ساڵی ٩٩٦ی کۆچی، یانی لەو ساڵانەدا کە شەرەفخانی پێنجەم لە ئێران بووە و میرنشینی بدلیس داگیر کرابوو)، دوو سنجەقبەگی تریشی هەبوون. ئەوانیش بەهائەدین و قلیچ بوون و ناویان لە لیستەکەی شەرەفنامەدا نییە. دەشێ ئەحمەد ناودارترین میری کوردی ئەو ناوچەیە بووبێ و پێش ساڵی ٩٨٦ی کۆچیش، بەتایبەت ساڵی ٩٧٧ی کۆچی، فەرمانڕەوای هەمان سنجەق بووبێ؛ ساڵی ٩٩٢ی کۆچیش، بەرەسمی سنجەقبەگی مووش بووە (واتە ئەم ئەحمەدە زووتر لە باوکی گەڕاوەتەوە هەرێمی بدلیس و «پێش ساڵی ٩٨٦ی کۆچی، بەتایبەت ساڵی ٩٧٧ی کۆچی» بووەتە ناودارترین میری کوردی ئەم ناوچەیە! لە کاتێکدا شەرەفخانی پێنجەم مانگی شەوالی ٩٨٦ی کۆچی لە نەخجەوانەوە وەرێکەوتووە بەرەو بدلیس! ئێمە دەزانین کە لە ساڵی ٩٤٢ی کۆچییەوە کاتێک سولتان سولەیمانی عوسمانی «هەرێمی بدلیس» داگیر دەکات و باوکی شەرەفخانی پێنجەم، واتە «شەمسەدینخان لەوێ «دەردەپەرێنێ» و ئەویش «لەترسان رەوی و رووی کردە خاکی عەجەمان» (شەرەفنامە، ل ٥٥٥)، تاکو «سێهەم رۆژی مانگی شەشەکان /مانگی شەوال/ی ساڵی ٩٨٦ی کۆچی» (شەرەفنامە، ل. ٦٦٦) کە شەرەفخانی پێنجەم لە نەخجەوانەوە بەرەو بدلیس دەردەچێ، واتە لە ماوەی ٤٤ ساڵ «دەربەدەری و لە وڵاتی غەریبایەتی» مانەوەی هۆزی رۆژەکیدا، هیچکام لە ئەندامانی ماڵباتی شەرەفخان لە هەرێمی بدلیس نەبوون تا ئەم «ئەحمەدە» یان «ئەحمەد شەمسەدین یان ...»، سەنجەقبەگی مووش بووبێت.

دواتر ئەم گێڕاوە لە پاشکۆی ١ دا، هەر دێ و قوڵتر دەبێ و نووسەران دەڵێن:

«وەک لە سەرەوە ئاماژمان پێ کرد، مووش ساڵی ٩٩١ی کۆچی، دراوەتە شەرەفخان. وا وێدەچێ ئەحمەد بە جیاکردنەوەی مووش رازی نەبووبێ. ئەو، بە چەند مەرجێک ناوچەی نەخجەوانی لە هەڵمەتەکانی ساڵی دواتر بەدەست هێناوە. بەگوێرەی «MD»، ئاشکرایە یەکێک لە نیگەرانییەکانی شەرەفخان پرسی «تیمار»ی ئەوانە بووە کە لە هەڵمەتەکەدا بەشدار بوون. تەنانەت داوای «تیمار»ی ئەو کوڕانەشی کردووە کە هەڵاتوون بۆ کۆشکی سەفەوی؛ بۆیە ڕەنگە دەوڵەتی عوسمانی، لە وەڵامی ئەم داخوازییەی شەرەفخاندا، پۆستە نوێیەکەی ئەحمەدی لە نەخجەوان پەسەند کردبێ».

سەرنجڕاکێشە نووسەرانی پاشکۆ چەند لاپەڕە پێشتر ئاماژەیان پێ کردووە کە لە ساڵی ٩٩١ی کۆچی مووش دراوەتەوە شەرەفخانی پێنجەم، بەڵام سەیر ئەوەیە هەر لەم چەند دێری سەرەوەدا دەڵێن، «وادیارە» ساڵی ٩٩٣ی کۆچی «سەنجەقی» مووش بە بدلیس بەستراوەتەوە. واتە پێدانەوەی مووش بە شەرەفخان بەمانای ئەوە نەبووە کە مووش

کەوتووتە ژێر دەسەڵاتی بدلیس!؟
لە لایەکی دیکەوە، بەپێی چ بەڵگەیەک وا وێدەچێ ئەحمەدی کوڕی شەرەفخان «بەجیاکردنەوەی مووش ڕازی نەبووبێ» ئەویش لە کاتێکدا بۆخۆیان لەسەرەوە دەڵێن، مووش ساڵی ٩٧٢ی کۆچی لە بدلیس جیا کراوەتەوە. هەڵبەت لەم ساڵەدا ئەو «ئەحمەد»ە کە گوایە کوڕی شەرەفخانە، ناتوانێ بەهیچ شێوەیەک لە مووش بووبێت، چونکوو لەم ساڵەدا شەرەفخان بەخۆی و ماڵباتییەوە لە «لای عەجەمان بووە»!
لێرەدا نووسەرانی پاشکۆی ١ دەڵێن: «ئەو، بە چەند مەرجێک ناوچەی نەخجەوانی لە هەڵمەتەکانی ساڵی دواتر بەدەست هێناوە». «ئەو»، مەبەست کێیە؟ شەرەفخان یان ئەحمەدی کوڕی؟ لە لایەکی دیکە، «ساڵی دواتر»، واتە ساڵی ٩٩٢ی کۆچی نەک هەر بەپێی زانیارییەکانی شەرەفخان، بەڵکوو بەگوێرەی زانیارییەکانی قەوماو لەم ساڵەدا، لە کتێبەکانی «تاریخی عوسمان پاشا» و «ئێرانی سەردەمی سەفەوی» و «تاریخ عباسی یا ڕوزنامە ملا جلال» و «تاریخ عالم آرای عباسی»، هیچ شەڕێک لە لایەن عوسمانییەکانەوە بۆ «وەدەست هێنانی نەخجەوان» لەم ساڵەدا ڕووی نەداوە!
پاشان نووسەرانی پاشکۆی ١ باسی زیائەددین کوڕێکی دیکەی شەرەفخان دەکەن و دەڵێن، لەو بەڵگەنامانەی عوسمانیدا کە بڵاویان کردووەتەوە و ڕێکەوتی ١٠٠١ی کۆچییە پێوەیە (مەبەستیان بەڵگەنامەی ٢یە)، ناوی «زیائەددین» هاتووە هەروەها لە تۆمارەکانی سەفەوی ساڵی ١٠١١ی کۆچیشدا ئاماژە بەوە کراوە کە «باوکی کۆچی دوایی کردووە یا دەسبەرداری پۆستەکەی بووە. ئەو، ناوی لە شەرەفنامەدا نەهاتووە، کە ئاماژەیەکە بۆ پەیوەندیی لەگەڵ سەفەوییەکان». زۆر سەیرە، ئەگەر ناوی لە «تۆمارەکانی سەفەوی»دا هاتبێ، ئەمە ئاماژەیە بۆ پەیوەندیی زیائەددین لەگەڵ سەفەوییەکان؛ و گوایە لەبەر ئەمەش دە شەرەفنامەدا ناوی نەهاتووە!؟ سەرنج بدەنە درێژەی ئەم باسە. تۆ بڵێی چۆن دەبێ لەم ڕستەیە تێبگەین:
«لە دەرەوەی نیگەرانییە سیاسییەکانی شەرەفخاندا، کە کتێبەکەی بۆ عوسمانییەکان تەرخان کردووە، بەگوێرەی تۆمارێکی گرینگی سەفەوییەکانیش، زیائەددین دەوری لە پێکدادانەکانی نەخجەواندا هەبووە. هەروەها ساڵی ١٠١٥ی کۆچی بەیعەتی بە شاعەبباسی یەکەم کردووە». واتە: شەرەفخان «نیگەرانیی سیاسی»ی هەبووە بۆیە کتێبەکەی بۆ عوسمانییەکان «تەرخان» کردووە و بەپێچەوانەی ئەمەش، زیائەددین «بەگوێرەی تۆمارێکی گرینگی سەفەوییەکان» دەوری لە پێکدادانەکانی نەخجەواندا هەبووە، هەروەها ساڵی ١٠١٥ی کۆچی «بەیعەتی بە شاعەباسی یەکەم» کردووە.
جا ئەم ٣ لێکدانەوەی نووسەرانی پاشکۆی ١ بەیەکەوە گرێ بدەن، لە کاتێکدا «بەیعەتی زیائەددین» ١٠ ساڵ پاش تەواو بوونی نووسینی شەرەفنامە ڕوویداوە.
بەڵام سەبارەت بە «تۆمارە گرینگەکەی سەفەویان» کە باسی بەیعەتی زیائەدینی کردووە، کتێبی «تاریخ عالم آرای عباسی»یە کە لە لاپەڕەی ٧٢١ و لە ڕووداوەکانی ساڵی ١٠١٥ی کۆچی و لە باسی شەڕکانی دەوروبەری «نەخجەوان»دا، هاتووە کە گەلێک لە سەرکردەکانی کورد و لەوانەش «میر شەرەف حاکم جزیرە و ضیاءالدین خان ولد شەرەفخان حاکم بتلیس»، واتە میر شەرەف، حاکمی جزیرە و زیائەددین کوڕی شەرەفخان حاکمی بدلیس، «بنا بر اظهار دولتخواهی و انجاح مطالب و مقاصد خود نزد امیر کونەخان (حاکم ایروان) آمدە باتفاق بدرگاە جهان پناە (واتە شاعەباس) آمدند و بوساطت خان مذکور در حدود نجچوان سعادت بساط بوسی دریافتند» و پاشان هەرکامیان خەڵات کران و گەڕانەوە شوێنی فەرمانڕەواییان. جا ئەم

«بەیعەتەی زیائەددین بە شا عەباس» لە ساڵی ١٠١٥ی کۆچیدا دەتوانێ چ پەیوەندییەکی هەبێ بە شێوازی نووسینی شەرەفنامە کە لە ساڵی ١٠٠٥ی کۆچیدا تەواو بووە، ئەوەش وەک گەلێک لە تێڕوانینەکانی نووسەرانی پاشکۆ، دیار نییە.

دواتر لە پاشکۆی ١دا، هاتووە: «بەڵگەنامەی «MD 78, hkm. 1227» دەقێکی تێدایە کە ساڵی ١٠١٨ی کۆچی نووسراوە و تیشک دەخاتە سەر ئەو بەڵگانەی وا لە سەرەوە باسمان کرد. (یانی لە بەڵگەنامەیەکی عوسمانی کە لە ساڵی ١٠١٨ی کۆچیدا نووسراوە، دەقێکی تێدایە ئاماژە بەوە دەکات کە: بەگوێرەی تۆمارێکی گرینگی سەفەوییەکان، زیائەددین دەوری لە پێکدادانەکانی نەخجەواندا هەبووە و ساڵی ١٠١٥ی کۆچی بەیعەتی بە شاعەباسی یەکەمەوە کردووە. واتە هەمان ئاماژەی «ئەسکەندەری مونشی لە «تاریخ عالم آرای عباسی»دا)». دواتر دەڵێن: «ئەمجا زیائەددین لە لایەن عوسمانییەکانەوە کراوەتە فەرمانڕەوای بدلیس». لێرەدا نووسەرانی پاشکۆی ١، دیاری ناکەن کاتی ئەم «ئەمجا»یە، کەی بووە؟ بەڵام دەڵێن:

«هەروەها ڕێشی تێدەچێ لە نێوەڕاستی ئەو ماوەیەی نێوان شەرەفخان و زیائەددیندا، کە ئێمە دەیزانین، شەمسەدین کرابێتە فەرامانڕەوای بدلیس. زیائەددین، بەگوێرەی بەڵگەنامەکە، ئەو کەسەیە کە وەک فەرمانڕەوای بدلیس ناوی هاتووە و چەندین ساڵ حوکمڕانیی میرنشینەکەی کردووە خۆ ئەگەر شەمسەدین حوکمڕانیی کردبێ، کاتێک کردوویەتی کە شەرەفخان هێشتا ماوە. سەنجەقەکانی دەوروبەری بدلیس هیچ بەڵگەیەکیان لێ چەنگ ناکەوێ تا لە پڕ کردنەوەی ئەم کەلێنەدا یارمەتیمان بدەن. تەنانەت ناشزانین ساڵی ١٠٠٢ی کۆچی، کێ فەرمانڕەوای مووش بووە. هەر بەپێی بەڵگەنامەی نێو پاشکۆکە، دوور نییە زیائەددین ئەو کەسە بووبێ کە دەوروبەری ساڵانی ١٠٠٠ی کۆچییش حوکمڕانیی «مووش»ی کردبێ».

لێرەدا دیار نییە زانینی «فەرمانڕەوای مووش «لە دەوروبەری ساڵی ١٠٠٠ی کۆچیدا»، چ گرینگییەکی بۆ نووسەرانی پاشکۆ هەیە؟ لە کاتێکدا، لە ساڵی ١٠٠١ی کۆچیدا بەگوێرەی هەمان بەڵگەنامەی ٢ کە لە ژێرەوە پتر باسی دەکەین، شەرەفخان داوای «قاپۆ موتەفەریقلیقی» بۆ زیائەددین کردووە و دەڵێ: «ئێستا زەوی «زەعامەت»ی هەیە و لە پایتەختی ئیمپراتۆرییە بۆ خزمەتی وڵات». هەروەها مەبەستی نووسەرانی پاشکۆ لە «بەڵگەنامەی نێو پاشکۆ»، کامە بەڵگەنامەیە؟ دیار نییە. ئەگەر لەم بەڵگەنامەیەدا کە وەک «شاهید» باسی دەکەن، ئەم ئاماژەیەی هەبێ، ئیتر پێویست ناکات بڵێن: «دوور نییە ...». کەوابوو لەم بەڵگەنامەیەدا کە دیار نییە مەبەستیان کامەیە، ئاماژەیەک کە بیسەلمێنێ: «زیائەددین دەوروبەری ساڵی ١٠٠٠ی کۆچی (نەک ساڵانی ١٠٠٠ی کۆچی!) حوکمڕانیی مووش-ی کردبێ»، بەدی ناکرێ. ئەم شێوازە لە «سەلماندن»، بەگوێرەی فەلسەفی پێی دەگوترێ «سەفسەتە».

پاشکۆی ١، دواتر باسی کوڕێکی دیکەی شەرەفخان بەناوی بەهرام (بارام) دەکات و دەڵێ:

«بارامیش یەکێکی تر بووە لە کوڕانی شەرەفخان، نازاندرێ داخوا بارام ئەو کوڕە ناو نەهێندراوەی خشتەکەی خوارەوەیە یان نا».

مەبەستی نووسەرانی پاشکۆی١ لە خشتەی ناوەکان، بەڵگەنامەکانی ١ و ٢ن کە بەهۆی هەڵە لێ تێگەیشتنییان لەم دوو بەڵگەنامەیە، دوچاری ئەم گێژاوەیە بوون سەبارەت بە بارام. ئەم «کوڕە»، زیائەددینە نەک بەهرام یان بارام. لە دەقی نووسراوەکەی شەرەفخان لە بەڵگەی ٢دا، بەڕوونی ئاماژە بە ناوی زیائەددین کراوە

که داوای «قاپــۆ موتەفەریقەلیغی» بۆ کردووە و بەرپرســـەکەی عوســـمانی لە بەڵگەی ١دا، بە هەڵــە نووســـیوێتی: «بۆ کورێکـــی داوای موتەفەریقەلیقی کـــردووە» و ناوی نەهێناوە و نووســـەرانی پاشکۆ یان لەمە تێنەگەیشتوون و یان خۆیان لێ گێل کردووە و پێیان وایە ئەمە دەبێ بارام بێت کە هەر ناویشـــی نەهێندراوە. لە خوارەوە باســـی جیاوازیی ئـــەم دوو دەقە دەکەین.

نووسەرانی پاشکۆ دواتر سەبارەت بە بارام دەڵێن:

«بـــەڵام زانـــدراوە کە برێک دەســـەڵات و ناوبانگی لـــە ناوچەکەیدا هەبـــووە (دیار نییە لەکوێـــوە «زاندراوە»). تەنیا لـــەوە دڵنیاین کە شـــەرەفخان داوای «موتەفەرریقەلیـــق»ی بۆ کردووە (زۆر ســـەیرە! بەهرام یان بارامێک کە ناوی نەهاتووە، چـــۆن دەکرێ دڵنیا بن داوای «موتەفەریقەلیقـــی بـــۆ کردبێ؟ لـــە کاتێکدا شـــەرەفخان نەک داوای «موتەفەرریقەلێقی»، بەڵکـــوو «قاپـــوو موتەفەرریقەلیغـــی» کردووە. ئەویش بۆ زیائەددین، نەک بۆ «بەهرام». تەنانەت لەم بەڵگەنامەیەدا، ناوی بەهرام و یان بارام هەر نەهاتووە. سەیرتر ئەوەیە کە نووسەرانی پاشکۆ لێرەدا بە ئاماژە بە بەڵگەنامەیەک دەڵێن: «واش دەردەکەوێ هەوڵی موتەفەرریقەلیقی «وان»ی بۆ دابێ». بریا نووســـەرانی پاشکۆ، وێنەی ئەم بەڵگانەشـــیان بڵاوکردباوە کـــە ئاماژەیان پێ کردووە.

وەک دەرکـــەوت، نووســـەرانی پاشـــکۆ بە پشتبەســـتن بـــە بەڵگەنامەکانـــی ١ و ٢، گێژاوەیەکی زۆر ئاڵۆزتر بۆ خوێنەر ساز دەکەن کـــە روونکردنەوەکەی گەلێـــک دژوارە، بۆیە پێویستە خوێنەر وێنەی بەڵگەنامە بڵاوکراوەکان و دەقی وەرگێڕدراوەکانی، زۆر بەوردی لەگەڵ ئەم لێکدانەوەی خواروو بەراورد بکات.

ئێمە لەســـەر ئەو بڕوایەین کە بەڵگەنامەی ١، لـــە لایـــەن بەرپرســـێکی عوســـمانییەوە نووسراوە، نەک شەرەفخان، چونکوو:

١ لەســـەرەتای بەڵگەنامـــەی ١دا، نووسراوە: «تۆماری داخوازییەکانی شەرەفخان، فەرمانڕەوای بدلیس». پاشان هاتووە:

بۆ یەکێک لە کوڕەکانی
بۆ دوو لە کوڕەکانی
بۆ یەکێک لە پیاوەکانی
(نەک کوڕەکەم)
(نەک کوڕەکانم)
(نەک پیاوەکانم)
موتەفەریقەلیق
زەعامەت
چاوشلیق
(١)
(٢)
(٣)
بۆ ١٠ سوار
بۆ ١٣ سەربازی بدلیس
بۆ ٢٤ لە پیاوەکانی(نەک پیاوەکانم)
تەرەقی
سێیەکی زەوییەکی تیمار
ئیبتیدا
(٤)
(٥)
(٦)

لێرەدا زۆر بە ئاشکرا دەبینیین کە بەرپرسێکی عوسـمانی باســـی کەســـێکی ســـێهەم، واتە شـــەرەفخان دەکات و تەنانەت شەرەفخان بە بەندەی نۆکەری سوڵتان ناوزەد دەکات و دەڵێ:

«بەرێـــز ســـوڵتانی بەختـــەوەر، بەنـــدەی نۆکەرتـــان، خان (لێـــرەدا دیـــار نییە بۆچی نووسەرانی پاشکۆ، واتای «خانی کوڕی خان»یان قرتانـــدووە! و تەنیا «خان»یـــان داناوە؟! بەڵام دواتر و لە درێژەی نووسراوەکەیاندا ئاماژەیەکی زۆر نـــاڕوون و ئاڵـــۆز بـــەم واتایە بەشـــێوەی «خان اوغلی خان»، واتـــە «خانی کوڕی خان» دەکەن) لەمێژە ملکەچی پایەبەرزتانە (باســـی

کەسـی سـێهەم واتە شـەرەفخان دەکات)، ئێسـتاش ئەمەگـدار و گوێڕایەڵـی بـەرەی عوسمانییە (دیسان باسی کەسی سێهەم واتە شـەرەفخان دەکات)، (و) لەگـەڵ خێڵەکەیدا بەشـداری هەڵمەتەکانـی ڕۆژهەڵاتی کردووە (دیسان باسی کەسی سێهەم واتە شەرەفخان دەکات) و جەنگاوەرێکی دڵسـۆز بووە (دیسان باسـی کەسـی سـێهەم واتـە شـەرەفخان دەکات) داخوازییەکانـی (واتە داخوازییەکانی شـەرەفخان) زۆر نین. بریتییـن لە پلەیەکی «موتەفەرریقەلیـق» بۆ یەکێـک لە کوڕەکانی (واتە یەکێک لـە کوڕەکانی، نەک یەکێک لە کوڕەکانم) و پلەی «چاوشلیق» بۆ ئەوانی دیکە (ئەمەش هەڵەیەکە بەرپرسـە عوسـمانییەکە کردوویە. داخوازیی ئەم پلەیەیە بۆ «ئەوانی دیکـە نەکردووە» بەڵکوو بۆ کەسـێک بەناوی «محەمەد»ی خەڵکی مـووش کردووە. بڕواننە «داخوازییەکانی بەندە» لـە بەڵگەنامەی ٢دا.) ئەگەر داخوازییەکانی خزمەتکارەکان پێبەپێی ڕەزامەندیی ئیمپراتۆریـی بەڕێزتان بێ. لەبەر خزمەتکارتان گرینگە ڕازی بن. ئەگەر ئێسـتا ناکرێ پلەکان ببەخشرێن، دەکرێ دوا بخرێن. (ئەم دوایین ڕەسـتەیەش لە بەڵگەنامەی ١دا، نییە).

سەرنجراکێشـە کـە هەر ئـەم دەقە لە کتێبی «تابلۆکانی شـەرەفنامە»، لە نووسینی «عەبدولڕەقیب یوسـف» لاپەڕەی ٢٦٩دا، بەم شێوەیەی خوارەوە بەکوردی وەگێڕدراوە:

«پاشـای بەختداری من، بەنـدەی تۆ لە کۆنـدا ناوی هاتـووە کە لایەنگـری ئێوەیە و خانـی کوڕی خان و دڵسـۆز و ملکەچی ئێوە بـووە و، بە هەمـوو خێڵەکەیەوە بەشـداریی شـەڕی ڕۆژهەڵاتی کردووە. هیـوای ئەوەیە دیسان پلەی موتەفەریقەیی بدرێتە کوڕێکی و چاوەشی بە یەکێکی تری، ئەرکی بەندایەتیی ئەوەیە کە بە ئۆمێدە جێی ڕەزامەندیی پاشـا بێ. ئەوەی ڕاستی بێ بەخشەندەیی و چاکەی ئێوەی بە فەرمانی پاشای خاوەن مەزنایەتییەوە گری داوە».

لـەم وەرگێڕانـەدا ئیتر بە ڕوونـی دیارە کـە ئەم دەقە لە لایەن کەسـێکی دیکە، واتە بەرپرسێکی عوسمانییەوە نووسراوە. بەڵام دیار نییـە بۆ نووسـەرانی پاشـکۆ هێندێک واتای دیکەیان لێ زیاد کردووە و چەند وشـەیەکی دیکەیان لێ «قرتاندووە»؟

کەوابوو ئەم بەڵگەنامەیە دەقی نووسراوەی بەرپرسـێکی عوسـمانییە کـە هاوپێچـی داخوازییەکانی شەرەفخان، واتە «داخوازییەکانی بەنـدە» (بەڵگەنامەی ٢) کراوە و بۆ سـوڵتانی عوسمانی ناردراوە.

جگە لەمانـە؛ تێبینییەکانی ١ تا ٦ (واتە: ١- هیچ خزمەتیکی نەکردووە و کەڵکی نەبووە. ئێسـتا دەتوانرێ چی بکـرێ؟ ٢- زەوییەکی زەعامەت بەخشرا، ٣- پلەی چاوشلیق بەخشرا، بەپێی «تەلخیس»ێکی ئەم دواییە، ٤- تەرەقی بەخشـرا، ٥- سـێیەکی زەوییەکـی تیمار بەخشـرا، ٦- ئیبتیدا بەخشرا.)، دەبێ سوڵتان نووسـیبێتی، بەڵام ئەم تێبینیانەی سـوڵتان لەسەر بەڵگەنامەی ١دا کە نووسراوەی بەرپرسە عوسمانییەکەیە بۆ سوڵتان، نەنوسراوە؛ بەڵکوو لەسەر خشتەکانی دەقی داخوازییەکانی خودی شەرەفخان (لەسەر خشـتەکانی بەڵگەنامەی ٢دا) نووسـراوە. جگـە لەمانـەش ژمـارەی ئەو کەسـانەی شـەرەفخان لە خشـتەکەیدا ناوی بـردوون لەگەڵ ئـەو هەژمارکردنانەی بەڵگەنامەی ١دا جیاوازیان هەیە کە لە ژێرەوە و لە خاڵی ٤دا، پتر باسی دەکەین.

٢ سـەبارەت بـە «داخوازییەکانی بەندە» (بەڵگەنامەی ٢ دەستی ڕاست):

لـە نووسـراوەی ئـەم دەقـەدا بەڕوونی دیارە شـەرەفخان لە لایەن خۆیەوە (کەسـی یەکەم)، داواکارییەکانی لە سـوڵتان (کەسـی دووەم) دەردەبـڕێ و زۆر بە ڕوونی جیاوازیی دەربڕینەکانی ئـەم دوو بەڵگەنامانە دەبینین، هەروەها شـەرەفخان دوو جار داخوازییەکەی خـۆی بەسـتووەتەوە بـە واتـای «بەپێـی

یاسای ئیمپراتۆری» و جارێکیش بە واتای «پشتبەستوو بە قانوونی ئیمپراتۆری»، بەڵام نووسەرانی پاشکۆ نەک هەر لە جیاوازیی نێوان ئەم دوو دەقە تێنەگەیشتوون، بەڵکوو خۆیان زەحمەت نەداوە لەم دوو واتایەش بکۆڵنەوە کە پاشخانێکی مێژوویییان هەیە.

ئێستا دەڕوانینە داخوازییەکانی شرەفخان لە بەڵگەنامەی ٢دا کە بە سەردێری «داخوازییەکانی بەندە» (واتە کەسی یەکەم) دەست پێدەکات.

پاشان شەرەفخان دەڵێ:

داواکارم (کەسی یەکەم)، پلەی «قاپوو موتەفەڕریقەلغی» ببەخشن (واتە ئێوەی سوڵتان ببەخشن) بە زیائەددین. کوڕی خزمەتکاری خۆتان (لێرەدا شەرەفخان وەک ڕێزگرتن، خۆی دەکاتە کەسی سێهەم) کە ئێستا زەوی «زەعامەت»ی هەیە و لە پایتەختی ئیمپراتۆرییە بۆ خزمەتی وڵات.

داواکارم (کەسی یەکەم)، بەپێی یاسای ئیمپراتۆری، زەوی «زەعامەت» ببەخشن بە کوڕێکی تری بەندە سەیدی، کە بە هەمان شێوە خزمەت دەکا.

داواکارم (کەسی یەکەم)، بەپێی یاسای ئیمپراتۆری «زەعامەت» و «تیمار» بە کورانی برایانی بەندە خەڵەفبەگ، عەلیخان و مستەفا ببەخشن.

دەربارەی محەممەد، کە یەکێکە لە سوارەکانی مووش، هەر «ئۆجاقبەگ»ێک بەردەوام یەکێک لە پیاوەکانی، وەک «دەرگا چاوشلیق»، دەنێرێتە پایتەخت. جا لەبەر ئەوەی پیاوەکەی ئێمە، شەهاب چاووش، کۆچی دوایی کردووە. داواکارم (کەسی یەکەم) بفەرموون پلەکەی بەم محەممەدە ببەخشن. (لێرەدا نوسەرانی پاشکۆ لە ژێرنووسێکدا، بە بێ هیچ بەڵگەیەک پێیان وایە ئەم «محەممەد»ە، ڕەنگە هەمان میر محەممەد ناسرەدین بێ کە ئەمەگداری باوک و باپیری شەرەفخان بووە).

٣ بۆ ئاگاداریی خوێنەران، بەکارهێنانی ئەلفوبێی لاتینی بۆ ڕێکەوتی بەڵگەنامەکان لەسەر گۆشەی هێندێک لەم بەڵگەنامانەدا بە لاتینی، پێشانمان دەدات کە دەبێ بەلانی هەرە زۆر، پاش دامەزرانی «کۆماری تورکیا» و لە ساڵی ١٩٢٧ بەم لاوە، کاتێک لە «کۆماری تازە پێکهاتووی تورکیا» ئەلفوبێی لاتینی دەکار کراوە، ئەم ڕێکەوتە لەسەر بەڵگەنامەکاندا نووسرابێ؛ و بەلانی هەرە کەمیش لە ساڵی ١٩٨۴ بەم ولاوە، کاتێک بۆ یەکەمجار ئەرکی «کاروباری ڕێکوپێک کردن و پاراستنی بەڵگەنامەکانی عوسمانی» دراوە بە ئەنجومەنی وەزیرانی ئەوکاتی تورکیا (دواتر باسی ئەم «ڕێکوپێک کردنە» و لێکەوتەکانیشی دەکەین).

٤ بە هەڵسەنگاندنی دەقی «تۆماری داخوازییەکانی شەرەفخان، فەرمانڕەوای بدلیس» (کە ئێمە دەبێژین نووسراوەی بەرپرسێکی عوسمانییە) لەگەڵ «داخوازییەکانی بەندە» (کە ئێمە دەبێژین نووسراوەی خۆدی شەرەفخانە) چەند هەڵەیەک بەدی دەکرێن (هەر ئەمەش دیسان دەیسەلمێنی کە ئەم دوو دەقە دوو کەس نووسیویانە):

بەرپرسی عوسمانی نووسیوێتی
شەرەفخان نووسیوێتی
- پلەیەکی «موتەفەڕریقەلیق»
- داواکارم، پلەی «قاپوو موتەفەڕریقەلغی»
بۆ یەکێک لە کوڕەکانی.
ببەخشن بە زیائەددین.
- پلەی «چاوشلیق» بۆ ئەوانی دیکە.
- «دەرگا چاوشلیق» بۆ محەممەد
لە خشتەکەدا:بۆ یەکێک لە پیاوەکانی

■ جگە لەم جیاوازییانەی سەرەوە، لە درێژەی بەڵگەنامەی ٢دا و لە خشتەکەیدا بەرپرسی عوسمانی نووسیوێتی، بۆ دوو لە کوڕەکانی (زەوییەکی زەعامەت). لە کاتێکدا ئەم بەرپرسە تێنەگەیشتووە کە شەرەفخان داوای زەوی «زەعامەت»ی بۆ کوڕێکی بەناوی

«ســیدی» و زەوی «زعامــت و تیمار»ی نەک بۆ ٢ لــە کورەکانی خۆی! بەڵکــوو بۆ دوو لە کورەکانی خەڵفبەگی برای، واتە بۆ «مستەفا» و «عەلیخان»، کردووە و نووسەرانی پاشکۆش ئــەم هەڵەیــان «قۆســتووەتەوە» و دەگەڕێن بــەدوای ئەم دوو کــورەی شــەرەفخاندا. لە کاتێکــدا دواتــر لەســەر بنەمای هــەر ئەم ئاماژەیەی شــەرەفخان، خوێنــەر لە هەبوونی ئەم دوو کورەی خەڵفبەگ ئاگادار دەکەنەوە. بەمە دەڵێن شــێواندنی مێشکی خوێنەر، نەک توێژینەوە.

■ بەرپرســی عوسمانی لە خشــتەکەیدا نووســیویێتی، بۆ ١٠ ســوار (زەوی) «تەرەقی». شــەرەفخان نووســیویێتی، «پشتبەســتوو بە قانوونی ئیمپراتــۆری، داواکارم فەرمان بدەن بە بەخشــینی زەویی تەرەقی بــەم زەعیم و سوارانەی ســەرەوە». کە ناوی ٤ «زەعیم» و ٦ «سپاهی» هێناوە.

■ بەرپرســی عوسمانی نووسیویێتی، بۆ ١٣ ســەربازی بدلیس، یەک لەســەر سێی زەوی تیمار. لە کاتێکدا شــەرەفخان نووسیویێتی، «لە موتەفەرریقــەی تەوریز داواکارم فەرمان بدەن ســێ‌یەکی زەویی ببەخشرێ بەم سەربازانەی ســەرەوە. کە لە خشتەکەیدا ناوی ١٧ سەرباز «عن جماعت غلامان بتلیس» هاتووە. ســەیر ئەوەیە دیار نییە نووسەرانی پاشکۆ واتەی «عن غلامان وان»، «لە سەربازانی وان»یان لەکوێوە هێناوە و خســتوویانتە ژێر ناوی ٢ سەرباز لەم خشتەیەدا؟ چونکە لە دەقی بەڵگەنامەکەدا هیچ ئاماژەیــەک بە «وان» نابینین. لە وەرگێڕدراوی هەمــان بەڵگەنامــە لــە کتێبــی «تابلۆکانی شــەرەفنامە، عەبدولرەقیب یۆسف»یشدا «وان» نابینین و لەویشدا ئاماژە بە ١٧ کەس کراوە.

■ بەرپرســی عوســمانی نووســیویێتی، بۆ ٢٤ لە پیاوەکانی «زەوی ئیبتیدا». شــەرەفخان نووســیویێتی، فەرمان بدەن زەویــی «ئیبتیدا» ببەخشــرێ بەم سەربازانەی ســەرەوە. کە لە خشــتەکەیدا ناوی ٢٥ سەربازی هێناوە، نەک ٢٤.

٥ بەڵگەنامــەی ١ بــە «بنــدە فرمــان پادشــاهمدر»، واتــە بەنــدە لەژێــر فەرمانی پادشــاکەم دام»، تەواو دەبێــت کە دەربڕینی کارمەند و یان بەرپرســەکەی عوســمانییە و «بەڵگەنامەی ٢»، بە دەربڕینی: «بندە شەرەف» کۆتایی پێدێت.

٦ شــەرەفخان دوو جــار ئامــاژە بــە «بەپێی یاســای ئیمپراتۆری» و جارێکیش بە «پشتبەستوو بە قانوونی ئیمپراتۆری» دەکات، بەڵام نووسەرانی پاشکۆ باسیان نەکردووە.

٧ «خەتی» نووسینی بەڵگەنامەی ١ و ٢، جیاوازن.

دواتــر نووســەرانی پاشــکۆی ١، باســی کورێکی دیکەی شەرەفخان بەناوی تاتار، بەم شێوەیە دەورووژێنن»

«هێندەی ئێمە ئاگادار بین، ئەرشیفەکانی دەوڵەتــی عوســمانی نــاوی تاتــاری کوڕی شەرەفخانیان تێدا هاتووە (لەکام «ئەرشیف»دا؟ دیسان دیار نییە! جگە لە نامەکەی خەڵەفخاندا نەبێ). ڕەنگە بچووکترین کوڕی شــەرەفخان بووبێ. چونکە ساڵی ١٠١٠ی کۆچیی تەمەنی هەشــت ساڵ بووە. ئەم بە جیا ناوی نەهاتووە، بەڵکوو خەڵەفی مامی ئیشــارەی پێ کردووە. زانیاریی ئەوتۆش ســەبارەت بە پیشە و ژیانی بەدەســتەوە نییە، تەنیا ئەوە نەبێ کە ســاڵی (؟) (لێرەدا ساڵەکەی نەنووسراوە! دیارە وشەی «ســاڵی»، لە دەقە کوردییەکەی لێ زیاد کراوە و لە دەقی ئینگلیزی نووسەرانی پاشکۆدا نییە) کاربەدەستێکی سوڵتان محەمەدی سێهەم بە ناوی ئەحمەدپاشــا دەســتگیری کردووە و بە بارمتــە گرتوویەتی. خەڵەف ســاڵی ١٠١٠ی کۆچیی، نامەیەکی بۆ ســوڵتان نووســیوە (لە ژێرەوە پتر باســی ئەحمەدپاشا دەکەین کە لە دوایین ساڵانی دەسەڵاتی سوڵتانی محەممەدی ســێهەمدا لەگەڵ «جەلالییەکان» کەوتووە) و بەرەســمی داوای ئــازاد کردنی کردووە. جێی باســە تاتار وەک خەزێنەداری ئەحمەدپاشــا

ناوی هێنــدراوە (لەکوێ؟)، بەڵام لەو نامەیەدا زانیاریی سەیر لە بارەی مەرگی شەرەفخانەوە نووسراوە کە پێشتر نەمانزانیوە».

بەڵام ســەبارەت بەم بڕگەیەی سەرەوە لە پاشکۆی ١دا:

یەکــەم: تاتاری ٨ ساڵە چــۆن دەتوانێ «خەزێنەداری ئەحمەدپاشا» بووبێت؟ و لەکوێ وەک «خەزێنەداری ئەحمەدپاشا» ناوی هاتووە؟ دیار نییە.

دووەم: ئەو ســاڵەی ئەحمەدپاشا، تاتاری دەستگیر کردووە دیار نییە؟

سێهەم: لەم ساڵەدا کە ئاماژەی پێ نەکراوە، ئەم «کاربەدەســتەی سوڵتانی عوسمانی»، واتە «ئەحمەدپاشــا»، ئایا گوێڕایەڵی ســوڵتان بووە و لە «پۆســتەکەی» خۆیدا مابــووە، یان دژی ســوڵتان ڕاپەڕیبوو و بووەتە «جەلالی»؟ ئەمانە لە ژێرەوە و لە بەســەرهاتی ئەحمەدپاشادا شی دەکەینەوە.

بەڵام ســەبارەت بە بەڵگەنامەی ژمارە ٤، واتە نامەی خەڵەفخان:

یەکــەم: لــەم بەڵگەنامەیــەدا، وەک دەیبینین لە گۆشــەی دەســتی ڕاســتدا لە نێو دوو کەواندا بەلاتینی نووســراوە (١٠١٠)، واتە ئــەم بەڵگەنامەیەش ڕێکەوتی ڕەســەنی کاتی نووســینەکەی پێوە نییە و لە ژێرەوەشی نووسراوە: Z.F کە ماناکەی دیار نییە.

دووەم: دیسان دیار نییە لەسەر چ بنەمایەک لە سەردەمی «کۆماری تورکیا»دا، ئەم ڕێکەوتە بە لاتینی لەســەر بەڵگەنامەکەدا نووســراوە. کەوابوو ئێمە کە دەستمان بەم ئەرشیڤخانەیە ناگات، ئاگادار نییــن بەپێی چ لێکدانەوەیەک ئەم ڕێکەوتانە لەسەر بەڵگەنامەکاندا نووسراون. بۆیە:

لەســەر ئەو بڕوایەم کە ڕێکەوتی ١٠١٠ی کۆچی، لەســەر ئــەم بەڵگەنامەیــەدا هەڵەیە و پێویستە لــە ڕێکەوتی ڕاســتەقینەی ئەم نامەیــەی خەڵەفبەگ، بکۆڵدرێتــەوە. بۆ ئەم کارەش هەوڵ دەدەین لە ڕێگەی بەســەرهاتی ئەو کەســانەی کە لە بەڵگەنامەکــەدا ناویان هاتوون، لە ڕێکەوتی ڕاستەقینەی بەڵگەنامەی ٤ نزیــک بینەوە تاکوو پتــر لە نێوەرۆکی ئەم بەڵگانامەیــەش تێبگەیــن و دەرگایەکیــش بکەینــەوە بــۆ دەرخســتنی ڕێکەوتی مردنی شەرەفخانی پێنجەم.

نووسەرانی پاشــکۆ دەڵێن کە بەڵگەنامەی ژمــارە ٤، بریتییــە لە نامــەی خەڵەفی برای شــەرەفخان بۆ «سوڵتان محەممەدی سێهەم». بەڵام لە هیچ شوێنێکی ئەم نامەیەدا ئاماژە بە بەردەنگی داخوازییەکانی خەڵەفبەگ، واتە بە «سوڵتان محەممەدی سێهەم» نەکراوە. وادیارە نووســەرانی پاشــکۆ تەنیا بە پشتبەستن بەم ڕێکەوتە لاتینییەی ســەر نامەکە کە ڕەسەن نییە و پاشــان لێی زیاد کراوە، پێیان وایە ئەم نامەیە بۆ سوڵتان محەممەدی سێهەم نووسراوە، چونکە دەسەڵاتی سوڵتان محەممەدی سێهەم پــاش کۆچی دوایی لە ١٨ی ڕەجەبی ســاڵی ١٠١٢ی کۆچیدا، کۆتایی هاتووە و ســوڵتان ئەحمــەدی یەکەم (لە تەمەنی ١٢ ســاڵیدا) جێگای گرتووەتــەوە. کەوابوو ئەمە هەڵەیەکی زەقی نووســەرانی پاشــکۆیە کە بە بێ بنەما پێیان وایە ئەم نامەیە بۆ سوڵتان محەممەدی دووەم نووسراوە.

بەڵام «ئەحمەدپاشا» کێ بووە؟

- بەگوێرەی بابەتێکی نووسەر و لێکۆڵەری کوردستانی باکوور موراد جوان، ئەحمەد پاشا بە «ئالاجائاتلی ئەحمەدپاشا alacaatli ahmet paşa» بەناوبانگە.
- بەگوێــرەی کتێبی «تاریــخ عالم آرای عباسی»، ئەحمەدپاشــا وەک «ئەحمەدپاشای جەلالــی» باســی کــراوە. (ســەبارەت بــە «جەلالییــەکان» دواتــر ئاماژە بــە هێندێک زانیاری دەکەین).

ئەســکەندەری مونشــی لــە «تاریخ عالم آرای عباســی» لە ڕووداوەکانی ساڵی ١٠١٢-١٠١٣ی کۆچــی و لە لاپــەڕەی ٦٦٣دا، کە باسی هێرشــی سوپای ســەفەوی دەکات بۆ

سەر «ئەحمەدپاشای جەلالی»، دەڵێ: «ئەحمەد پاشا لە کەسە نزیکەکانی جەعفەرپاشای (عوسمانی) حاکمی تەوریز بووە و هەر لەسەر داوای ئەویش، سوڵتان دەیکاتە «حاکمی وان» (دەبێتە بەگلەربەگی وان)، بەڵام پاشان لە فەرمانڕەواییی وان لێدەخرێ و هاوکات لەگەڵ بەرزبوونەوەی هێز و توانای شاعەباس لە ئازەربایجان ئەویش چیتر گوێ ناداتە فەرمانەکانی سوڵتان و لێی یاخی دەبێ و دەستدەکات بە هێرش بردن بۆ سەر ویلایەتەکانی نزیک و تاکوو نزیک دیاربەکر داگیر دەکات و نزیک بە ١٢ هەزار کەس لەخۆی کۆدەکاتەوە». واتە ئەویش دەکەوێتە ریزی «جەلالییە یاخییەکان». ئەم سەرچاوەیە هەر لەم ساڵەشدا ئاماژە بە «هەڵای مەزنی جەلالییەکان» لە دژی سوڵتانی عوسمانی دەکات، هەر بۆیەش بە «ئەحمەدپاشای جەلالی» ناوی هێناوە و دواتریش لە لاپەڕی ٦٦٤دا، دەڵێ: «ئەحمەدپاشا، پاش کۆچی دوایی سوڵتان محەممەدخان پادشای ڕۆم و هاتنە سەر کاری سوڵتان ئەحمەدخان (واتە پاش ١٨ی ڕەجەبی ساڵی ١٠١٢ی کۆچی کە سوڵتان ئەحمەدی یەکەم بووەتە سوڵتانی عوسمانی)، پەشیمان دەبێتەوە و گەلێک درۆ و دەلەسە دەنێرێتە ئیستامبوول و کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی پێیان گونجاو بووە چاوپۆشی لە کارەکانی ڕابردووی بکەن و دیسان دەیکەنەوە بە بەگلەربەگ».

«بەرزبوونەوەی هێز و توانای شاعەباس لە ئازەربایجان»، لە مانگی سێپتەمبەری ١٦٠٣ی ز. (ڕەبیعی یەکەمی ١٠١٢ی کۆچی) واتە ٥ مانگ پێش کۆچی دوایی سوڵتان محەممەدی سێهەم، دەستپێدەکات (بڕوانە: ڕاجر سیوری. ص. ٨٣. ئەگەرچی ئەم کتێبە گەلێک پەڕوباڵی داوەتە دەسەڵاتی سەفەوییەکان، بەتایبەتیش شاعەباس، بەڵام دەکرێ هێندێک زانیاریی لێ هەڵێنجین). پاش ئەم ڕێکەوتە شاعەباس لە یەکەم هەنگاوی هێرشی خۆی بۆ سەر عوسمانییەکاندا، کۆتایی بە دەسەڵاتی عوسمانی لە تەوریز دێنێ و بەرەو نەخجەوان هەڵدەکشێ و هێزەکانی عوسمانی بەرەو یەرەڤان پاشەکشە دەکەن (هەمان سەرچاوە. لاپەڕەی ٨٤).

کەوابوو، دەبێ ئەحمەدپاشا پاش «بەرزبوونەوەی هێز و توانای شاعەباس لە ئازەربایجان لە ڕەبیعی یەکەمی ١٠١٢ی کۆچیدا» (واتە ٥ مانگ پێش مردنی سوڵتان محەممەدی سێهەم) یاخی بووبێ، بۆیە بە «جەلالی» ناوی هاتووە و هەر لەم کاتەشدا دەستیکردووە بە تاڵان و هێرشکردنی ناوچەکان تاکوو نزیک دیاربەکر، و ڕەنگە هێرشی بردبێتە سەر بەدلیسیش و ماڵی شەرەفخانیشی تاڵان کردبێ. بەڵام پاشان دەکەوێتە بەر هێرشی شاعەباس و کاتێک بەرگە ناگرێ، دیسان لار دەبێتەوە بەرەو سوڵتانی تازەی عوسمانی، واتە سوڵتان ئەحمەد و ئەمجارە سوڵتانی تازە دەیکاتە بەگلەربەگی سیواس. بەپێی ئەم لێکدانەوەیە، نامەکەی خەڵەف بۆ سوڵتانی عوسمانی دەبێ لەکاتی «جەلالی»بوونی ئەحمەدپاشادا نووسرابێ، واتە تالانکردنی ماڵی شەرەفخانی پێنجەم و ڕێکەوتی نامەکە دەبێتە پاش «ڕەبیعی یەکەمی ١٠١٢ی کۆچی»، کەوابوو شەرەفخانیش هەر دەبێ پاش ئەم ڕێکەوتە کۆچی دوایی کردبێ و ئیتر ئەو ڕێکەوتەی کە تاکوو ئێستا بۆ مەرگی شەرەفخان زانرابوو، بەتەواوی لە جێگەی خۆیدایە و شەرەفخان پاش مانگی ڕەبیعی یەکەمی ساڵی ١٠١٢ی کۆچی، کۆچی دوایی کردووە.

لێرەدا پێویستە ئاماژە بە زانیارییەکی دیکەش بکەین کە لە نووسراوەکانی نووسەرانی تورکی بەگوێرەی بەڵگەنامەیەکی کۆن دەرکەوتووە.

بەپێی بابەتێک بە سەردێڕی «سەردەمی عوسمانی Osmanlı Dönemi» زانیارییەکی تازە بە پشتبەستن بە بەڵگەنامەی ئەرشیڤی عوسمانی ئاشکرا بووە (سەرچاوەی ژمارە ١٠).

کەسێک بەناوی «تارەت ئەفەندی Taret Efendi»، قازیی شارۆچکەی «عەرەبگیر» (Arapgir kadısı) لە ناوچەی مەلەتییە لە نزیک سێواس، لە ساڵی ١٦٠٣ی زایینیدا نامەیەکی بۆ سوڵتانی عوسمانی نووسیوە کە بریتییە لە سکاڵا لە دژی «ئالاجائاتلی ئەحمەدپاشا»، بەگلەربەگی سێواس و تێیدا هاتووە؛ چەکدارەکانی ئەحمەدپاشا خەریکی تالان، فڕاندن و کوشتنی خەڵکی ناوچەکەن و داوای لە سوڵتانی عوسمانی کردووە تا خەڵکی ناوچەکە لە «زوڵم و تالانی» ئەحمەدپاشا ڕزگار بکات. لە نامەکەدا هەروەها ئاماژە بەوە کراوە کە ئەحمەدپاشا هێز و هاوکاریی ناردووە بۆ «قەرەیازیچی جەلالی» (ڕێبەری جەلالییەکان لە سەردەمی سوڵتان محەممەددی سێهەم، دواتر باسی دەکەین). جێی ئاماژەیە کە مانگی یەکەمی ساڵی ١٦٠٣ زایینی بەرامبەرە بە ١٩ی ڕەجەبی ١٠١١ی کۆچی و مانگی ١٢ی هەمان ساڵی زایینی بەرامبەرە بە ٢٧ی جەمادی دووەمی ساڵی ١٠١٢ی کۆچی. بەم ڕوونکردنەوەیە و پشتبەستن بە زانیارییەکانی پێشتر، دەردەکەوێ کە ئەحمەدپاشا ڕێک ساڵی ١٠١٢ی کۆچی بووەتە بەگلەربەگی سێواس. (ڕێکەوتی بەگلەربەگبوونی ئەحمەدپاشا لە سێواس بۆیە گرینگە، چونکە لەو بەڵگەنامەیەدا کە نووسەران پاشکۆکانی ١ و ٢، لە بەڵگەنامەی ژمارە ٤ی پاشکۆی ٢دا پێشانیان داوە، سوڵتانی عوسمانی لە نووسراوەیەک بۆ بەگلەربەگی ئەو کاتی وان، مستەفاپاشا، ئاماژەی بە ناوی ئەحمەدپاشا کردووە و وەک «بەگلەربەگی پێشووی وان و بەگلەربەگی ئێستای سێواس» ناوی بردووە و نووسەرانی پاشکۆ دەڵێن ئەم نامەیەی سوڵتان لە ڕێکەوتی «١١ی ڕەبیعی یەکەمی ساڵی ١٠١١ی کۆچی» نووسراوە (بەرامبەر بە ١٦٠٢/٠٨/٢٨ی زایینی) کە ناتوانێ ڕاست بێ و ئەمەش هەڵەیە؛ چونکە لە ڕەبیعی یەکەمی ساڵی ١٠١١ی کۆچی، ئەحمەدپاشا بەگلەربەگی سێواس نەبووە، بەڵکوو وەک ئاماژەمان پێ کرد، بەگلەربەگی وان بووە و وەک «جەلالی» ناوی هاتووە و لە دژی سوڵتانی عوسمانی ڕاپەڕیوە و خەریکی تالان و ڕێگری بووە. (هەر لێرەشدا دەردەکەوێ کە پشتبەستن بەو ڕێکەوتانەی کە لەسەر ئەم بەڵگەنامانەدا بە لاتینی نووسراوە، هەڵەیە).

دواتر پاشکۆی ١ دەپەرژێتە سەر «خەڵەف» برای شەرەفخان و دەڵێ:

«خەڵەفبەگیش کە کوڕی دووهەمی میر شەمسەدین بووە، لێرەدا ناوی هاتووە (لە کوێ دا؟ لە بەڵگەنامەی ٤دا؟ دیار نییە)، بەڵام شەرەفنامە تەنیا زانیارییەکی سنووورداری لە بارەی ژیان و کار و پیشەیەوە باس کردووە. وەکوو دیارە قۆرچی و دواتریش یووزباشی شاتەهماسبی یەکەم بووە. هەروەها کاربەدستێکی نزیک بووە لە هەمزەمیرزا. دوای کوژرانی هەمزەمیرزاش، ئیتر خەڵەف پێوەندی بە سوڵتان مرادی سێهەمەوە کردووە و بۆتە میری عوسمانی و کراوەتە سنجەقبەگی ئەلەشکورد و مەلازگرد».

بەگوێرەی شەرەفنامە: «خەڵەفبەگ ماوەیەک کەوتبووە ڕیزی پاسەوانانی شاتەهماسب و چەند ساڵێکیش کرابوویە یووزباشی... لە سەردەمی شاسوڵتان محەممەددا گەیشتە پلەی میرایەتی و یەکێک بوو لە یاران و نزیکانی هەمزەمیرزا. دوای کوژرانی هەمزەمیرزا، سەری وەبەر دەرانەی بەرزی ... سوڵتان مرادخان هێنا و شانازیی میرایەتیی ناوچەی ئالشکورد و مەلازگردی پێ برا» (شەرەفنامە. ل. ٦٥٦). هەمزە میرزا لە ٢٥ی زیحەججەی ٩٩٤ی کۆچیدا کوژراوە، کەواتبوو ٨ ساڵ پاش گەڕانەوەی شەرەفخان بۆ بدلیس، واتە ساڵی ١٠٠٢ی کۆچی دەبێ خەڵەفبەگ گەڕابێتەوە بدلیس. نووسەرانی پاشکۆی ١ لەدرێژەی ئەم بڕگەیەدا بەم شێوەیە باسی خەڵەف دەکەن:

«خەڵەف، هەرچەندە ناوبانگی بە دەسکەوتەکانی خۆی دەرکردووە، بەردەوام لە

هەردوو ئیمپراتۆریی سەفەوی و عوسمانیدا، لەژێر کاریگەریی شەرەفخاندا بووە».
لێرەشدا نازانین مەبەستی نووسەرانی پاشکۆ لەم دێرە، چییە و دیاریشی ناکەن خەڵەفبەگ چ دەستکەوتێکی هەبووە کە ناوبانگی پێوە دەرکردبوو؟ پاشان دەڵێن:
«بەڵگەکانی دەوڵەتی عوسمانی ئاشکرای دەکەن کە خەڵەف بەرپرسێکی دەسەڵاتداری بدلیس و لێپرسراوی باجی گوندییەکان بووە. بەگوێرەی بەڵگەنامە تازەکەی نێو پاشکۆکە (بەڵگەنامەی ژمارە ١-٢)ش، دوو کوڕی هەبوون بەناوی عەلیخان و مستەفا».
فەرموون! لێرەدا نووسەرانی پاشکۆ تازە بۆیان دەردەکەوێ کە ئەم دوو کوڕە، کورانی خەڵەفخان بوون، نەک «دوو کوڕی دیکەی شەرەفخان» کە زۆر هەوڵیان دا بیدۆزنەوە! و دەڵێن:
خاوەن «زەعامەت»ەکانیش هەموو ئەمەگداری شەرەفخان بوون. خەڵەف ساڵی ١٠١٠ی کۆچی هێشتا ماوە، کە شەرەفخانی براشی کۆچیدوایی کردووە، بۆیە کاروباری بدلیسی گرتۆتە دەست».
لێرەدا دیسان دووپاتی دەکەینەوە ئەو ڕێکەوتەی کە لە گۆشەی ڕاستی بەڵگەنامەی ٧دا، بە پیتی لاتینی نووسراوە، جێگای متمانە نییە. بۆیە ئەم بۆچوونە تەواو نییە.
ئینجا نووسەرانی پاشکۆی ١، لە درێژەدا دەچنە سەر بابەتی «شەرەفخان چیی بەسەر هاتووە؟» و دەڵێن:
«شەرەفخان، ساڵی ١٠٠٥ی کۆچی، دەسەڵاتەکانی خۆی بۆ شەمسەدینی کوڕی بەجێهێشتووە، بۆیە بە بۆچوونی توێژەرانی نێوخۆ و دەرەوە کە پشتیان بە زانستنامەکانی تورکان بەستووە، شەرەفخان خانەنشین بووە و تەمەنی خۆی بۆ نووسینی شەرەفنامە تەرخان کردووە و ساڵی ١٠١٢ی کۆچی، کۆچیدوایی کردووە، بەڵام ئێمە ئەم ساڵی مردنەی ڕەت دەکەینەوە».

نووسەرانی پاشکۆی ١، لە پاشکۆی ٢دا لە نێوان مردن و کوژرانی شەرەفخاندا، ئاڵۆزییەکی دیکەش ساز دەکەن و لە کۆتاییدا ساخی ناکەنەوە کە ئاخۆ شەرەفخان مردووە و یان کوژراوە!
پاشان دەڵێن:
«ئاراکێلی مێژوونووسی ئەرمەنی لە تەورێز سەبارەت بە سەردار جیغاڵەزادە نووسیویەتی: لە جەنگەی دووهەم پەلاماریدا لە ئەرزرۆم ماوەتەوە و شازادەی هەموو ناوچە کوردنشینەکان و گورجستان و لە نێویاندا میر شەرەفی شازادەی مەزنی کوردی بانگ کردووە. بەپێی ئەم سەرچاوە ئەرمەنییە، میر شەرەفی کورد لە پشتیوانانی دەوڵەتی عوسمانی بووە، بەڵام کاتێک هەستی کردووە بەرەی سەردار لە شەڕەکەدا شکستی هێناوە. دەسبەرداری بەرەکە بووە و ساڵی ١٠١٥ی کۆچی گەڕاوەتەوە شوێنی خۆی. بۆیە ناکرێ ساڵی ١٠١٢ی کۆچی بۆ مردنی شەرەفخان ساڵێکی دروست بێ. کێشەکە لێرەدا، نەبوونی هیچ ئاماژەیەکە بە ناوی بدلیسەوە. خۆ ڕێی تێدەچی ئاراکێل مەبەستی لە مەزنەمیری کوردان، میر شەرەفی جزیرەی هاوزەمانی شەرەفخان بووبێ، بەڵام هیچ جۆرە پەیوەندییەکیش لەگەڵ جزیرە و گورگێل و ناوچەکانی دیکەی جزیرەدا بەدی ناکرێ. ئەمە سەرباری ئەو ڕاستییەیە کە میر شەرەفی جزیرە هەرگیز هێندەی شەرەفخان بەناوبانگ نەبووە».
نووسەرانی پاشکۆی١، لێرەدا ئاڵۆزی و سەرشێواوی ساز دەکەن و لە زمان نووسەرێکی ئەرمەنییەوە ڕووداوێک دەورووژێنن کە نەک لە ساڵی ١٠١٥ی کۆچیدا ڕووی نەداوە، بەڵکوو هیچ پەیوەندییەکیشی بە شەرەفخانی بدلیسییەوە نییە.
ئەم مێژوونووسە، «ئارکێل تەورێزی (آراکل تبریزی)»یە کە ناوی بەزمانی ئەرمەنی دەبێتە «ئارکێل داورێژتسی» (١٥٩٠ی ز- ١٦٧٠ی ز) قەشەیەکی ئەرمەنی بووە لە شاری تەورێز

و کتێبەکـــەی، «کتاب تاریـــخ»ی لە کۆتاییی ژیانیدا نووســـیوە (واتە پاش تاریخ عالم آرای عباسی کە لە ســـاڵی ١٠٢٥ی ک/ ١٦١٦ی. ز نووســـراوە) و مەبەستیشی لە میر شەرەف، ڕێـــک هەمان «میر شـــەرەفی بوهتـــی» بووە نەک شەرەفخانی بدلیسی و ئەوەشی ڕێک لە کتێبەکەی ئەســـکەندەری مونشی وەرگرتووە، بروانە گێڕانـــەوەی ئەم ڕووداوە لە لایەن دوو مێژوونووســـی ناسراوی سەفەوی، بەتایبەت لە زمان ئەسکەندەری مونشی کە لەوێدا باسی میر شەرەفی جزیرە دەکات و دەڵێ «بەناوبانگترین میری کورد» بـــووە. کەوابـــوو دەتوانین دڵنیا بین کە مێژوونووسە ئەرمەنەکە ئەم «واتایەی» ڕێک بۆ میر شـــەرەفی جزیـــرە لە کتێبەکەی «ئەسکەندەری مونشی»یەوە وەرگرتووە.

لە «تاریـــخ عالم آرای عباســـی» لاپەڕەی ٧٠٣ و لـــە ڕووداوەکانی ســـاڵی ١٠١٤، نەک ساڵی ١٠١٥ی کۆچیدا، ئەسکەندەری مونشی ڕێک باســـی ئەم ڕووداوە بەم شێوەیە دەکات: «یەکێک لە پیاوانی میرشەرەفی حاکمی جزیرە بەدیل گیرا و هێنایانە «بەر نەزەری ئەشرەف» (واتە لای شـــاعەباس). (میرشەرەف) لەڕووی ژمـــارەی هۆزەکانی لە میرانـــی دیکەی خێڵە کوردەکان، مەزنتر و «تابعی پادشـــای ڕۆم» بوو و لەم هێرشەدا بە ســـوپای خۆی لە جزیرەوە هاتبـــوون و ببووە «ڕەفیقی چغال ئۆغلی» و لە کاتی شـــەڕدا لای ئەو مابووەوە و بەشـــداری شـــەڕ نەببوو. میر شەرەف چەند ساڵێک دەبوو پەیوەندیی لەگەڵ بەرپرســـانی دیوانی مەزنی شـــاهانە (واتە لەگەڵ بەرپرســـانی سەفەوی) هەبـــوو و یەکتریـــان دەناســـی و «ئیزهـــاری خلووسی عەقیدەت و سەفای توربەت»ی هەبوو. «حەزرەتی والا» (واتە شا عەباس سەفەوی) ئەو دیلـــەی ئازاد کرد و لە ڕێگـــەی ئەوەوە چەند دێڕێکی بۆ (میرشـــەرەفی جزیرە) نووســـی». شـــاعەباس لەم نامەیەدا داوا لە میر شـــەرەف دەکات «ئێمە پیاوانی دیلی ئێوەمان نەکوشتووە و هەموویان زیندوون، ئەگەر دەتوانی بگە لای ئێمـــە، ئەگینـــا خۆت لەم هەڵایـــە دوور بگرە و بگەڕێوە جزیرە». پاشـــان لەم سەرچاوەیەدا هاتـــووە کە میر شـــەرەف ســـوارانی خۆی کۆ دەکاتە و بەرەو جزیرە پاشەکشە دەکات.

«مەلا جەلالـــی مۆنەجم»یـــش لە کتێبی «تاریخ عباســـی»دا و دیســـان لە ڕووداوەکانی ســـاڵی ١٠١٤ی کۆچیـــدا و نـــەک ١٠١٥ی کۆچی، باســـی شەڕی شـــا عەباس و «سەردار چیغاڵـــەزادە» لە نزێک تەوریز دەکات و زۆر بە ڕوونی چەند جار ناوی «میر شـــەرەفی بوهتی (واتە میری جزیرە)» دێنێ نەک شـــەرەفخانی بدلیسی. «ملا جلال الدین منجم» دەڵێ، «میر شەرەفی بوهتی» لە سەرەتا لە بەرەی «سەردار چیغاڵـــەزادە» بـــووە بەڵام پاش پاشەکشـــەی هێزەکانی عوسمانی، شـــاعەباس نامەیەک بۆ میر شەرەف دەنووســـێ و فەرمانێکی ئاراستە دەکات. مـــەلا جەلالی مونەججیم ئەم ڕووداوە بەم شـــێوەیە بـــاس دەکات: «پیاوێکی کوردی کەلەبچەکراویان هێنا بەر «نەزەری ئەشرەف»، پـــاش لێکۆڵینەوە، دەرکەوت کـــە پیاوی میر شەرەفی بوهتییە، (شاعەباس) بێ یەک و دوو فەرمانـــی دا ئازادی بکـــەن و «فەرمانێکی» بۆ میر شـــەرەف نووســـی کە تۆ لە ئێمەی و «بە مـــا تعلق داری»، ئاگاداربـــە کە بەیانی هێرش دەبەینە سەر «چغال اوغلی»، نەکا کەسێک لە پیاوانـــی ئێوە وەبەر کەون. ئەگەر بۆت دەکرێ بگـــە لای ئێمە. ئەگینا لە گۆشـــەیەکدا خۆت بشـــارەوە، نەکا کەســـێک لە ئێوە بەر کەوێ» («تاریخ عباسی. ١٣٦٦. ل. ٢٩٣).

دواتر نووسەرانی پاشکۆ دەڵێن:

«هـــۆی دووهەم کـــە وامان لـــێ دەکات ئەو ســـاڵە بە دروســـت نەزانیـــن، ئەوەیە کە دەفتەرەکانی دەوڵەتی عوســـمانی ئاماژە بەوە دەکەن کە شـــەرەفخان ساڵانی ١٠١٣ی یان ١٠١٤ی کۆچـــی، لە ســـەنجەق بـــووە (کام ســـەنجەق؟ دیارنییـــە). «دەفتـــەری تەحریر» (دەفتـــەری خاقانـــی)ی ٧٣٠، کـــە مێژووی ساڵانی سەرەتای سوڵتان ئەحمەدی یەکەم و

«توغرا»ی ئەوی پێویەیە، دوو جار ئاماژەی بە «حاکمی بدلیس» کردووە».

لێرەدا پێویستە بۆ ئاگاداری بڵێین کە پاش مردنی سوڵتان محەممەدی سێیەم، لە ١٢ی ڕەجەبی ساڵی ١٠١٢ی کۆچیدا، سوڵتان ئەحمەدی یەکەم دەسەڵاتی بە دەستەوە گرتووە. کەوابوو «ساڵانی سەرەتای سوڵتان ئەحمەدی یەکەم» بە لانی کەم دەبێ دوو یان سێ ساڵی پاش ئەم ڕێکەوتە بێت. واتە ساڵانی ١٠١۴ یان ١٠١٥ی کۆچی. بەڵام دیار نییە مادام نووسەرانی پاشکۆ، «دەفتەری تەحریر»یان لەبەر دەستدا بووە و ئەویش ڕێکەوتی پێویەیە، بۆچی ئاماژەیان بە ساڵەکە نەکردووە و تەنیا دەڵێن «مێژووی ساڵانی سەرەتای سوڵتان ئەحمەدی یەکەم و تۆغرای ئەوی» پێویەیە؟»

پاشان نووسەرانی پاشکۆی ٢ دەڵێن:

«نووسەر (واتە نووسەری «دەفتەری تەحریر»)، لە ژماردنی «خاص»ەکانی شەرەفخاندا، سەرەتا شەرەفخانی بە فەرمانڕەوای بدلیس ناو بردووە و کەمێکیش دواتر نووسیویە: بەشێک لە موڵکەکانی شەرەفخان لە دەستی کوڕە گەورەکەی (واتە شەمسەدین)، حاکمی بدلیسدا بووە. گرینگە لێرەدا ئاماژە بەوە بکەین کە شەرەفخان لەو کاتەدا بە حاکمی بدلیس ناوی نەبردراوە. نووسەری عوسمانی لە دەفتەری «تەحریر ئەمینی»دا پێناسەیەکی سادەی فەرمانڕەوای بەناوبانگی بدلیسی کردووە. وا دەردەکەوێ ئاماژەی بۆ کەسێکی زیندوو کردووە کە بڕیاری داوە دەسبەرداری دەوری خۆی ببێ لە حکومەتدا.»

لێرەدا زۆر سەیرە، دەی دیارە لە «ساڵانی سەرەتای دەسەڵاتی سوڵتان ئەحمەد»دا واتە پاش ١٠١٢ی کۆچی شەرەفخان لە ژیاندا نەماوە و زۆر پێشتر و لە ساڵی ١٠٠٥ی کۆچیشدا، دەسەڵاتی خۆی بۆ شەمسەدین جێهێشتووە. کەوابوو ئەمە هیچ گرینگایەتییەکی نییە و زۆریش ڕوون و ئاشکرایە.

بریا نووسەرانی پاشکۆ ئەم بەڵگەنامەیەیان بڵاو کردباوە، تاکوو بزانیین مانای «پێناسەیەکی سادە» بۆ «فەرمانڕەوای بەناوبانگی بدلیس» چ دەگرێتەوە و چۆن چۆنی زانیویانە «ئاماژە بە کەسێکی زیندوو» دەکات؟

پاشان نووسەرانی پاشکۆی ١ دەڵێن:

«ژێدەری MD 78, hkm. 1227، کە تاکە بەڵگەی ڕوونە لە بەردەستماندا، وای پێشان دەدا کە ئەو کوڕە ئاماژە پێکراوە زیائەددینە».

وەک دەبینین، گێژاوەکە هەر بەردەوامە! مەبەست لە «ئەو کوڕە ئاماژەپێکراوە» کێیە؟ و لە کوێ ئاماژەی پێکراوە؟ ئەم بەڵگەنامەیە ڕێکەوتی ساڵی ١٠١٨ی کۆچیی پێویە و وەک پێشتریش گوتمان بەگوێرەی «ئەسکەندەری مونشی»، لەساڵی ١٠١٥ی کۆچیدا زیائەددین میری بدلیس بووە. دواتر دەڵێن:

«پاشان شەرەفخان بۆ دواجار ساڵی ١٠٠٢ی کۆچی، لە دەفتەرەکانی عوسمانیدا ناوی هاتووە. هێندەی ئێمە ئاگادار بین، هیچ ئاماژەیەک بە فەرمانڕەوایانی بدلیس لە تۆمارەکانی ساڵانی ١٠٠٢ی کۆچی تا ١٠١٨ی کۆچی نەکراوە».

مەگەر لەسەرەوە نەگوتراوە لە «دەفتەری تەحریر»دا و لە «ساڵانی سەرەتای سوڵتان ئەحمەدی یەکەم»دا باسی «کوڕە گەورەکەی» شەرەفخان، واتە شەمسەددین وەک فەرمانڕەوای بدلیس کرابێت. کەوابوو «لە دەفتەرەکانی عوسمانیدا» ئاماژە بە فەرمانڕەوای بدلیس کراوە. لە درێژەی ئەمەدا نووسەرانی پاشکۆی ١، دەڵێن:

«ئەمەش وامان لێ دەکا دوو خاڵ پێشنیار بکەین: یەکەم، میرە جێنشینەکانی بدلیس ئاژاوە و نائارامییەکیان لە سەرتاسەری میرنشینەکەدا خوڵقاندووە. دووهەم، عوسمانییەکان کە بە بڕیاری کاربەدەستانی بدلیس ڕازی نەبوون، نوێنەری متمانە پێ کراوی خۆیان لەو ناوچەیە دامەزراندووە».

نووسەرانی پاشکۆی ١، بەبێ هیچ بەڵگەیەکی مێژوویی ئەو دوو خاڵە تەنیا بە

«ڕێی تێدەچی» و «دەشــێ» پێشنیار دەکەن و دەڵێن:
«بەگوێرەی هێندێک لــە زانیاریی بنەتای دەستنووســەکانی ئەرمەنــی، ڕەنگــە بتوانین بڵێیــن: شــەرەفخان چەنــد ســاڵێک بەرلە ١٠١٢ی کۆچی، یان وردتر لە نێوان ســاڵانی ١٠٠٧ یــان ١٠٠٩ی کۆچــی، کۆچیدواییی کردووە. بێ‌گومانین کــە حوکمداری بدلیس، ڕێی تێدەچێ شــەرەفخان بووبێ کە لە ساڵی ١٠٠٧ی کۆچی، دژی دەوڵەت ڕاپەڕیوە. خۆی لە ژیاننامەکەدا نووســیویە: ســاڵی ١٠٠٥ی کۆچی، دەستی لە حوکمڕانی هەڵگرتووە، بەڵام دەشێ دووبارە دەسەڵاتی گرتبێتەوە دەست».
و هەر لێرەدا دیسان بەبێ هیچ بەڵگەیەک و بێ ناوهێنانی نوێنەرێکی عوسمانی کە گوایە دووجاریش هێرشــی کردووەتە ســەر بدلیس دەڵێن:
«جێــی ســەرنجە، نوێنەری عوســمانی لە ناوچەکەدا، لە دووهەم هێرشــیدا بۆ ســەر بدلیــس، دەوروبەری ســاڵی ١٠٠٩ی کۆچی حوکمــداری بدلیســی کوشــتووە هەرچەندە هیچ بەڵگەیەک نییە بەڵام دەشێ شەرەفخان، ئەگەر مەسەلەکە بەم شــێوەیە بووبێ، ئەوسا پشــتیوانیی ڕاپەڕینەکــەی «جەلالی»یەکانی کردبــێ. چونکە ئــەو زنجیرە ســەرهەڵدانانە دەوری ئەو ساڵانە ڕوویان داوە».
ئیتر بەمە دەڵێن توێژینەوەی زانســتیانە! چونکــوو لەم ســاڵەدا جەلالییــەکان زنجیرە ســەرهەڵدانیان هەبووە، کەوابوو شــەرەفخان پشتیوانیی لێ کردوون و ئێنجا کەوتووەتە بەر دووەم هێرشی نوێنەرێکی «بێ ناوی» عوسمانی و کوژراوە؛ هەمووشی بە بێ بەڵگە!
لێرەدا پێویســتە هێندێــک بابەت ڕوون بکەینەوە.
■ یەکەم، سەبارەت بە «جەلالییەکان»:
بەگوێرەی گەلێک سەرچاوەی عوسمانی و تورک، لە ساڵی ٩٢٥ی کۆچی و لە سەردەمی ســولتان ســەلیمی یەکەمدا، دەروێشــێکی تورکمان بەناوی «شــێخ جــەلال یوز ئۆغلی» سەرهەڵدانێک لە شاری «توقات» ساز دەکات و خۆی بە «مێهدی» دەناسێنێ. بەڵام «فەرهادپاشا بەگلەربەگــی ڕۆم ئیلــی» و بەگلەربەگــی مەرعەش، ســەرکوتی دەکەن و شێخ جەلال لە ڕێگای هەڵاتنی بۆ لای ســەفەوییەکان، لە ئەرزڕۆم دەگیرێ و لەســێدارە دەدرێ. پاشان لە ســەردەمی ســوڵتان ســولەیمانی قانوونی و لــە نێــوان ســاڵانی ٩٣٢-٩٣٥ی کۆچیدا، گەلێک دەرویش و سۆفی لەدەوری «سووگلۆن یان ســولۆۆن قۆجە» و کوڕەکــەی کۆدەبنەوە لەدژی سوڵتانی ڕادەپەڕن، ئەم شۆڕشە بەهۆی هاوشــێوەبوونی لەگەڵ سەرهەڵدانەکەی شێخ جەلال، بە «ســەرهەڵدانی جەلالــی» ناوبانگ دەردەکات. ئیتــر پاش ئەمە، هەر شورشــێک لەدژی عوســمانییەکان ڕوویدەدا بە «شۆڕشی جەلالی» ناودێر کراوە.
سەردەمی ســاڵانی ١٠٠٤ تاکوو ١٠١٩ی کۆچی بە سەردەمی «فیترەتی مەزنی جەلالی» و یان «عوســیانی مەزنی جەلالی» لە مێژووی عوســمانیدا بەناوبانگــە. جێــی ئاماژەیە ئەم «جەلالیانــە» هیچ پێوەندییەکیــان بە هۆزی کوردی جەلالییەوە نەبووە و نییە. ئەسکەندەری مونشــی لە «تاریخ عالم آرای عباسی»دا دەڵێ، پاش مەرگی ســوڵتان مراد (سێیەم) و هاتنە سەر دەسەڵاتی کوڕەکەی، سوڵتان محەممەد خان (مانگی جەمادی یەکەمی ساڵی ١٠٠٣ی کۆچی)، لــە «مەملەکەتەکانی ڕۆم خەڵکانێکی ئەوباش و بەدفەڕ لە هەموو چینەکان دەستیان بە شــۆڕش و کاری نەشــیاو کرد و خۆیان بە جەلالی دەناساند». /اسکندر منشی. ل. ٦٣٥/.
هەروەها دەڵێ: «پاشــایان و ســەربازانی سەر سنووریش هاوشێوەی جەلالییەکان دەجوڵان»، واتە یەکێک لەوانەش ئەحمەدپاشا بووە. دواتر و لە لاپەڕی ٧٦٦-٧٧٨دا و لەژێر ســەردێری «باسی سەربردەی جەلالییەکان و شەڕەکانیان لەگــەڵ ڕۆمییەکان و هاتنــی فەوجێکیان بۆ دەرانەی شــای خاوەنشــکۆ (واتە بۆ دەرانەی

شــاعەباس)» دەڵێ: «لە ســـەرەتای دەسەڵاتی ســـوڵتان محەممـــەدی ســێیەمەوە، یەکـــەم سەرهەڵدانی مەزنی جەلالی لە لایەن کەسێک بەناوی «عەبدولرەحیـــم قەرەیازیچی» لە دژی دەوڵەتی عوســـمانی هەڵگیرسابوو». پاشان زۆر بە تێروتەســـەلی تێکهەڵچوونەکانیان لەگەڵ سوپای عوسمانی و دواتر هەڵاتنیان و هاتنیان بۆ لای شـــاعەباس و بەشدارییان لە شەڕەکانی کوردستان باس دەکات. جەلالییەکان، بەتایبەت لە شـــەڕی قەڵای «دمدم»یش بەشـــداربوون. ســـەرنجڕاکێش ئەوەیـــە کە هەڵســـەنگاندنی سەرچاوە مێژووییەکانی عوسمانی و سەفەوی بـــۆ جەلالییـــەکان هاوشـــێوەن و هـــەدوولا، جەلالییەکانیان بـــە چەتە و ڕێگر و پیاوکوژ و «یاغـــی و باغی» و تەنانـــەت «کافر و مولحید»، ناوبردووە و میرنشینی بدلیسیش لە تالانکاری و هێرشیان بێ بەهرە نەبووە.

■ دووەم، ســـەبارەت بـــە هاوکاریکردنـــی شەرەفخانی پێنجەم لەگەڵ جەلالییەکان:

نووســـەرانی پاشـــکۆ بۆ ئـــەم بابەتە، هیچ بەڵگەیەکیـــان لەبەر دەســـتدا نییە، بەڵام زۆر ســـەیرە پێداگرانە گەرەکیانە دیسان هێندێک ڕووداوی ئـــەو ســـەردەمە بە بـــێ بەڵگە لێک گـــرێ بدەن و شـــەرەفخان تێکـــەڵ بکەن و ســـەرەنجام «بەبێ بەڵگە» بگەنە ئەو ئاکامە کە شـــەرەفخان چونکە لەدژی دەوڵەتی عوسمانی بووە و سەروسەودای لەگەڵ دەوڵەتی سەفەوی هەبـــووە، کەوتووەتـــە بـــەر دووەم هێرشـــی «نوێنەرێکـــی عوســـمانی» و کوژراوە. ســـەیرە نووســـەرانی پاشـــکۆ بۆچی لێـــرەدا بە ڕوونی ئاماژە بە نـــاوی ئەم «نوێنەرەی عوســـمانی» ناکەن؟ خۆ پێشـــتر ئەمەیان ورووژاندبوو. ئەم «نوێنەرەی عوسمانی» هەمان «ئەحمەدپاشا»یە کە پێشـــتر باســـمان کرد کە ببووە «جەلالی». دەی باشـــە ئەمە چۆن دەگونجێ. شەرەفخانی پێنجەم بووەتە هاوپەیمانـــی جەلالییەکان لە دژی عوســـمانی و ئەحمەدپاشـــاش کە ئیتر بووەتە جەلالی و هاوپەیمانی شەرەفخان، چۆن چۆنی نەک جارێک بەڵکوو دووجاریش! هێرش دەکاتە ســـەر هاوپەیمانەکەی خۆی و تەنانەت دەیکوژێ؟! جگەلەمەش، سەرنجڕاکێشە:

- نووســـەرانی پاشـــکۆ ئـــەم «دوو جـــار هێرش»ەیان لەکوێ هێنـــاوە؟ «جاری یەکەم» کەی بووە و بەپێی کام بەڵگە؟ دیار نییە.

گریمـــان تـــەواوی ئـــەم بۆچوونانـــەی نووســـەرانی پاشکۆ، ڕاســـتیش بن، ئەگەرچی تەنیا گریمانەیەکی بێ بەڵگەن، کەوابوو ساڵی تەنانەت «نەمانی» شەرەفخانیش دەگەڕێتەوە بۆ هەمان ســـاڵی ١٠١٢ کە تاکوو ئێستا گوتراوە و زانراوە.

دواتر نووسەرانی پاشکۆ دەڵێن:

«دواجـــار پێویســـتە بڵێیـــن: تۆمـــارە ئەرمەنییەکان و دوا ئاماژەی عوســـمانییەکان بـــە زیائەددین، لەگەڵ یـــەک کۆکن؛ کە واتە زیائەددیـــن ســـاڵی ١٦٠٩ی کۆچی/١٠١٧-١٠١٨ی ز، فەرمانـــڕەوای بدلیـــس بـــووە و هـــەر ئەویش میری مـــووش و دوو کوڕەکەی کوشـــتووە. زانیاریی بنەتای دەسنووســـەکانی ئەرمەنـــی، یەکـــەم جار ســـاڵی ١٦٠٣ی ک/ ١٠١١-١٠١٢ی ز، تەنیـــا یەک ســـاڵ دوای ١٠٠٩ی کۆچـــی، کـــە پێمـــان وایە ســـاڵی کوژران یا مردنی شەرەفخان بێ، ئاماژەیان بە زیائەددین کردووە».

لەم دەقەی سەرەوە بە هەڵە دووجار ساڵی کۆچی و زاییـــنی جێگۆڕکێی پێ کراوە. دواتر هاتووە:

«تێبینییەکەی ســـەر نامەکەی خەڵەف بۆ سوڵتان محەمەدی ســـێهەم، یارمەتیمان دەدا ئەو مێژووانەی پێشـــوو ساخ بکەینەوە. نامەکە هەر چەند بەڵگەنامەیەکی دیپلۆماتانەی خەڵەفە بۆ ئازاد کردنی تاتار لە چنگی عوسمانییەکان، بەڵام ســـەرنجێکی زۆر ڕوون و پربایەخیشـــی تێدایە. جا لەبەر ئەوەی شـــەرەفخان پێشـــتر کۆچیدوایـــی کردووە، خەڵـــەف لە نامەکەدا نووســـیویە: «مرحـــوم شـــەرەفخان»، واتـــە خودالێخۆشـــبوو شەرەفخان. نامەکە کە ساڵی

١٠١٠ی کۆچی، نووسراوە، بەداخەوە مانگ و ڕۆژەکـــەی دیار نیین بـــەڵام ئیتر دڵنیاین کە شەرەفخان سـەرەتای ساڵی ١٠١٠ی کۆچی، یان پێشتر نەماوە. ئەمەش تا ڕادەیەک لەگەڵ سـاڵی ١٠٠٩ی کۆچیدا یەک دەگرێتەوە کە پشت بە بەڵگەنامەکانی ئەرمەنی دەبەستێ».

وەک پێشـــتر ئامـــاژەی پـــێ درا، یەکەم: ڕێکەوتی ئەم نامەیە گومانی لەسـەرە چونکوو بە لاتین نووسـراوە و هی سەردەمی تازەیە و بەڵگەنامەکە هیچ ڕێکەوتی ڕەسەنی پێوە نییە؛ دووەم: لە نامەکەدا ناوی سـولتان محەممەدی دووەم وەک بەردەنگـی پێوە نییـە، هەروەها زۆر سـەیرە نووسـەرانی پاشـکۆی ١، بەزۆر گەرەکیانە سـەرەتای سـاڵی ١٠١٠ی کۆچی بکەن بە ساڵی ١٠٠٩ی کۆچی تاکو لەو گوایە «بەڵگەنامە ئەرمەنییەکان» کە نە نیوەڕۆکیان و نە سـەرچاوەکەیان دیار نییە، نزیکی بکەنەوە! بـەڵام بەگوێرەی ئـەو ڕوونکردنـەوەی کە لەسەرەوە سـەبارەت بە ئەحمەدپاشا باسمان کرد؛ بە ڕوونی ئاشـکرا دەبێ کە ڕێکەوتی ئەم نامەیە دەبێ ساڵی ١٠١٢ی کۆچی بێت.

دواتر نووسەرانی پاشکۆی ١، دیسان بە بێ بنەما دەڵێن ئەو نامەیەی خەڵەف بۆ سـولتان محەممەدی سێهەم نووسراوە و دەڵێن:

«خاڵێکی گرینگی دیکـە کە لە نامەکەی خەڵەفدا بۆ سـولتان محەممەدی سێهەم بەدی دەکرێ، ئەوەیە کە زۆر ڕێی تێدەچێ شەرەفخان لە لایەن عوسمانییەکانەوە کوژرابێ».

وەک پێشـتر گوترا، ئەگەرکوو کوژابێش، بەدەست ئەحمەدپاشای جەلالی کوژراوە و لە درێژەدا دەڵێن:

«لە نامەکەدا هاتووە: «تاتاری کورە هەشت ساڵانەکەی خودالێخۆشبوو شەرەفخان، لەگەڵ گەنجینەکەی ئەحمەدپاشای زاڵمدا هێنراوە».

لێرەش لە بەڵگەنامەکەدا بەتورکی وشەی «هێنـراوە» ڕوون نییە، ڕەنگـە «براوە» بێت ئەویش نەک بۆ کۆشکی سوڵتانی عوسمانی کە ئاماژەی پێ نەکراوە، بەڵکوو بۆ وان کە شـوێنی دەسـەڵاتی ئەحمەدپاشای جەلالی بووە. دواتر دیسان بەبێ بەڵگە دەڵێن:

«جـا وا دەردەکـەوێ شـەرەفخان خۆی لەبـەر شمشـێری ئەحمەدپاشـا نەگرتبێ و سەرەنجام لە لایەن عوسمانییەکانەوە کوژرابێ و کورەکەی بە کۆیلە گیرابێ و برابێتە کۆشکی سوڵتانی عوسمانی».

ئەمـەش لێکدانەوەیەکـی سـەیری دیکەی نووسەرانی پاشـکۆی ٥ە، لە ئاماژەی «خودالێخۆشـبوو» و «ئەحمەدپاشای زاڵم» لە بەڵگەنامەکـەدا ئاشـکرای دەکـەن کە گوایە شەرەفخان «خۆی لەبەر شمشێری ئەحمەدپاشا ڕانەگرتووە» و «سەرەنجام شەرەفخان» کوژراوە! پاشان دەڵێن:

«دەکـرێ لێکدانەوەیەکـی تیپۆلـۆژی و ڕەمزی بۆ هەردوو وشـەی زاڵم و خەزێنەش بکەین و بزانیـن چی و بۆچی ڕووی داوە. جا بۆ ئەوەی بتوانیـن بێلایەنانە بەرەوڕووی ئەم پرسـە ببین، پێویستمان بە چەند بەڵگەیەکی وردە بۆ نیشان دانی تێڕوانینی کورد سەبارەت بە نارەزایەتییەکانی خەڵەفبەگ».

واتـە، «زاڵـم»، یانـی بکـوژ و هێنانـی دەسـتەواژەی «پارە و زێڕی خەزێنە» بە مانای ئەوەیە کە نارەزایەتیی خەڵەفبەگ بۆ «پارە و خەزێنە» بووە و ئەمەشـیان وەک «تێڕوانینی کوردی» زەق کردووەتەوە و لەم ڕێگەیەشـدا گوایە خەریکی دۆزینەوەی «بەڵگەی ورد»ترن بۆ سـەلماندنی ئەم «لێکدانـەوە تیپۆلۆژی و ڕەمزی»یە دەگمەنە. لە درێژەدا دەڵێن:

«ئێستا پێش هەر لێکۆڵینەوەیەکی دیکە یا بڕیاردان لەسەر ئەوەی کە لەم هەڵسەنگاندنەدا چی بـە هێند بگریـن، دەبێ ئـەم داوایەی خەڵەفبەگ کە تەنیا بەڵگەیە لەبەردەستماندا، باشـتر بـەکار بهێنیـن. زانیارییەکانی «باب آصفـی، دیوان همایون مهمـە قلمی ٩٥/٣»، دەیسـەلمێنن کە دەوڵەتی عوسمانی زۆر توند هەوڵەکانـی دانپێدانانی ڕەوشـی سیاسـیی بدلیسی داوەتە دواە؛ بۆیە ژمارەیەک «عولەمای

بدلیس»، کە زۆربەیان خاوەن پێگەی ئایینی و هەڵبەت کۆمەڵایەتییش بوون، نامەکەیان بۆ سوڵتان ناردووە و داوایان لێ کردووە زوڵم و زۆری سەر خەڵکی بدلیس هەڵبگرێ. نووسیویانە: «امید در که رضا الله ایچون بو ظلم بو ویلایته رفع و رحم النوب.» واتە: چاومان لە بەخشەندەیی ئێوەیە. هیواداریین لەبەر خاتری خودا، ئەم زوڵم و زۆرییە لەسەر ویلایەتەکەمان هەڵگرن.

کەواتە کۆمەڵێک زانای موسڵمان هەستیان کردووە ئیتر دەبێ دۆخەکە بگۆڕدرێ، بۆیە داوایان کردووە ئەو بڕیارە ئیمپراتۆریانەی وا دوای مردنی شەرەفخان دەرکراون، هەڵبوەشێندرێتەوە. کێشە لێرەدا ساڵەکەیە ٩٨٦ی ک/١٥٧٨ی ز، کە گۆمانی تێدا نییە هەڵەی ئەرشیف کردنی کارمەندێکی «BOA»یە.

نامەکە، شەرەفخانی بە «مرحوم شەرەفخان» ناو بردووە، بەڵام ئەوانەی وا لە بارەی کار و ژیانی شەرەفخانەوە زانیاریی سەرەتاییشیان هەیە، دەتوانن زۆر ئاسان ئۆباڵ بکێشن، کە شرەفخان ساڵی ٩٨٦ی ک، ماوە. ئەمە لە چەندین بەشی شەرەفنامە و پاشکۆکەی ئێرەشدا دەردەکەوێ و لە خودی بەڵگەنامەکەشدا ئاشکرا دیارە. مامۆستا ئەبووبەکری مودەریس لە ئیخلاسییە، کە یەکێکە لەو زانا ئیسلامییانەی وا نامەکەیان ئیمزا کردووە، زۆر بە ڕوونی ساڵی ٩٨٦ی ک، ڕەت دەکاتەوە، چونکە شەرەفخان، نەک تەنیا ساڵی ٩٩٨ی کۆچی، فەرمانی کردووە مەدرەسەی ئیخلاسییە دروست بکرێ لە بدلیس، بەڵکوو هەر خۆی ئەوسا شەمسەدین مەولانا محەمەد شەرانشبی کردۆتە مامۆستای وانەبێژی ئەم مەدرەسەیە».

لێرەدا ڕێکەوتی ئەو زانیارییانەی «باب آصفی» و « دیوان همایون مهمه قلمی ۹۵/۳» کە گوایە «دەیسەلمێنن کە دەوڵەتی عوسمانی زۆر توند هەوڵەکانی دانپێدانانی ڕەوشی سیاسیی بدلیسی داوەتە دواوە»، دیار نییە. بەڵگەنامەی ژمارە ٣ش، نەک «کۆمەڵێک زانای موسڵمان»، بەڵکوو ٤ کەس واژۆیان کردووە و نووسەرانی پاشکۆ لەسەر بنەمای ناوی تەنیا یەکێکیان (واتە، ابوبکر مدرس بالاخلاصیە)، ٣ کەسەکەی دیکەشیان بە «زانایانی موسلمان» هەژمار کردووە و هەوڵی ئاشکرا کردنی ناو و پێگەی ٣ کەسەکەی دیکەیان نەداوە. (بڕوانە ٤ واژۆی ژێر بەڵگەنامەی ژمارە ٣). نووسەرانی پاشکۆ هەرووها بە بێ بنەما گەرەکیانە ئەم دوو نامەیە لێک گرێ بدەن. بۆیە بۆ گەیشتن بەم مەبەستەی خۆیان، گومانیان خستووەتە سەر ڕێکەوتی نامەکەی «٤ زانای موسلمان» لە بەڵگەنامەی ژمارە ٣دا و گوایە دەبێ ڕێکەوتی ساڵی ٩٨٦ی کۆچی لە لایەن کارمەندی ڕێکوپێک کردنی بەڵگەنامەکانی ئەرشیفی عوسمانییەوە، بەهەڵە نووسرابێ!

بەڵام بەپێچەوانە، ساڵی ٩٨٦ی کۆچی ڕاستە و ئەم ڕێکەوتە ڕێک دەبێتە ساڵی پێش گەڕانەوەی شەرەفخانی پێنجەم لە نەخجەوانەوە بۆ بدلیس. شەرەفخان دەڵێ: «سێهەم ڕۆژی مانگی شەشەکان (شەوال)ی ٩٨٦ی کۆچی، لە نەخجەوانەوە «بەرەو بدلیس بزووتین». (شەرەفنامە، ل. ٦٦١). وادیارە جگە لە «هەوڵ و هەڵسوڕانێکی بێوچانی خوسرەو پاشا» بۆ گەڕانەوەی شەرەفخان کە لەگەڵ «سەرکردەکانی وان و زەینەڵبەگی میری هەکاری و حەسەنبەگی میری مەحموودی، لەدەرانەی سوڵتان مرادخانەوە مزگێنیی حکوومەتی بدلیسیان» بۆ هێنا نەخجەوان (بڕوانە شەرەفنامە، ل. ٦٦٦)، دەبێ لە ئاستی کۆمەڵایەتییش ئەم چەند کەسەی دیکە (ڕەنگە ٣ کەسەکەی دیکەش «زانای ئایینیی» بووبن. بەڵام تا ئاشکرا بوونی ناو و پێگەیان، ناکرێ لەمە دڵنیا بین) هەوڵی خۆیان دابێ تا سوڵتانی عوسمانی ئەم «زوڵم و زۆرییە لەسەر ویلایەتەکەیان»، هەڵگرێ و مەبەستیشیان لە «خوالێخۆشبوو شەرەفخان» لەم نامەیەدا،

شەرەفخانی چوارەم، واتە باپیری شەرەفخانی نووسەرە و داواکارییەکەشیان بۆ گەڕانەوەی مافی سامان و پێگەی خانەدانی دەسەڵاتداری بدلیس، بۆ شەرەفخانی پێنجەم، واتە نووسەری شەرەفنامە بووە. لە لایەکی دیکەوە، وەک لەسەرەوە جەختی لەسەر کراوە، دەبێ «کام بڕیاری ئیمپراتۆری پاش مردنی شەرەفخان» دەرکرابێ و نووسەرانی نامەکە داوای هەڵوەشاندنەوەیان کردووە؟ زۆر ڕوونە کە ئەم بڕیارە پاش کوشتنی شەرەفخانی چوارەم بەدەست ئۆلمە دەرکراوە کە بریتی بوو لە ئەستاندنەوەی میراتگریی میرنشینی بدلیس لە میراتگرەکەی، واتە شەمسەدین (کوڕی شەرەفخانی چوارەم و باوکی شەرەفخانی پێنجەم لە ساڵی ۹۵۰ی کۆچی لە سەردەمی سوڵتان سولەیمانی قانوونی) کە فەرمانڕەوایی میرنشینی بدلیس بۆ ماوەی ۴۴ ساڵ هەتاکوو گەڕاندنەوەی میرایەتی بدلیس بۆ شەرەفخانی پێنجەم، لەژێر دەسەڵاتی عوسمانیدا بووە. هەروەها دەزانین کە پاش مردنی شەرەفخانی پێنجەم، هیچ بڕیارێکی ئیمپراتۆری سەبارەت بە میرنشینی بدلیس دەرنەکراوە. بۆیە ئەم نامەیە هیچ پەیوەندییەکی بە ساڵی ۱۰۱۰ی کۆچییەوە نییە.

۲- بەڵام سەبارەت بە «مەدرەسەی ئیخلاسییە» لە بدلیس کە «مامۆستا ئەبووبەکر»، «مودەریس»ی ئەم مەدرەسەیە واژۆی لەسەر نامەکە هەیە:

ئەم مەدرەسەیە لە ساڵی ۱۲۱۶ی زایینی، واتە ساڵی ۶۱۲ی کۆچی بەدەست سەلجووقییەکان لە بدلیس ساز کراوە و هەر خانووبەرەکەش شێوازی ئەوانی پێوە دیارە و شەرەفخان لە ساڵی ۹۹۸ی کۆچی نۆژەنی کردووەتەوە. (بڕوانە: سەرچاوەی ژمارە ۱۳) کەواتبوو:

■ دەبێ پێش ساڵی ۹۹۸ی کۆچی، واتە پێش نۆژەنکردنەوەی مەدرەسەی ئیخلاسییە لە لایەن شەرەفخانی پێنجەمەوە، لە ساڵی ۹۸۶ی کۆچیدا «ابوبکر» ناوێک، «مودەرسی» ئەم مەدرەسەیە لە بدلیس بووبێت و لە بەرەبەری گەڕانەوەی شەرەفخاندا، لەگەڵ چەند کەسی دیکە ئەم نامەیەیان بۆ سوڵتانی عوسمانی (سوڵتان مرادی سێیەم) نووسیوە.

■ «شەمسەدین مەولانا محەمەد شەرانشیبی» کە لە شەرەفنامەدا باسی کراوە، پاش نۆژەنکردنەوەی ئەم مەدرەسەیە لە لایەن شەرەفخانەوە، وەک مامۆستای وانەبێژی ئیخلاسییە دامەزراوە. ئەگەر ئەم نامەیە لە ساڵی ۱۰۱۰ی کۆچی نووسرابێ، دەبوو واژۆی ئەو زانایەشی پێوە بووبا.

بەگوێرەی ئەم ڕوونکردنەوەیە، نامەی خەڵەفبەگ و نامەی «زانایانی بدلیس» نە لە ڕووی کاتەوە و نە لە ڕووی نێوەڕۆکەوە هیچ پەیوەندییەکیان بە یەکترەوە نییە.

وەرگێرانی ئەم دوو بەڵگەنامانە، چەندە تەواون و چ بابەتی دیکەی تێدایە کە نووسەرانی پاشکۆ خۆیان لێ گێل کردووە، دەیهێڵینەوە بۆ لێکۆڵینەوەی کەسانی پسپۆڕی دەقە کۆنەکان و ئاشکراکردنی نێوەڕۆکی تەواوی نووسراوەکە. تەنیا ئەوە دەڵێین کە «چاومان لە بەخشندەییی ئێوەیە» لە نامەکەدا بەدی ناکرێ، بەڵام نووسەرانی پاشکۆی ۱، ئەم واتایەیان لێ زیاد کردووە.

پاشان نووسەرانی پاشکۆی ۱، دەڵێن:

«بۆ دوایین سەرنجیش، ئاماژە بە نامەیەکی بڵاو نەکراوەی شەرەفخان دەکەین. شەرەفخان لە تێبینییە ڕەسمییەکەی نامەکەدا «A.DVN 12/85»، پێشنیاری بە سوڵتان محەمەدی سێیەم کردووە تا عەلیبەگ بکاتە سەرۆکی هەردوو خێڵی کوردی بیلان و خەندەقی. ئەم نامەیە ساڵی ۱۰۱۰ی کۆچی لەسەرە، بەبێ ئەوەی هیچ ئاماژەیەک بە مانگ و ڕۆژەکەی کرابێ. جا کە خەڵەف ساڵی ۱۰۱۰ی کۆچی، براکەی بە «مرحوم شەرەفخان» ناوبردبێ (پێشتر دیتمان کە ئەم ڕێکەوتە هەڵەیە) و هەر ئەو ساڵەش شەرەفخان مابێ، زۆر وێدەچێ

براکەی سەرەتاکانی ئەو ساڵە، واتە ١٠١٠ی کۆچی، کوژرابێ یا کۆچیدوایی کردبێ. بەگوێرەی «A. NST 9/26» کۆتایی ڕەبیعی یەکەمی ١٠١٠ی کۆچی، خەڵەفبەگ پاش براکەی بۆتە حاکم. بەڵگەنامەکە دەریدەخا کە ئەو ساڵە هەمان بنەماڵە حوکمڕانیی بدلیسیان کردووە. چونکە لە بەڵگەنامەکەدا هاتووە: «داخوازیی بەندەی نۆکەرتان خەڵەفخان، فەرمانڕەوای بتلیس.»

مادام سەلماندمان کە ڕێکەوتی ڕاستەقینەی نامەکەی خەڵەفبەگ ١٠١٢ی کۆچییە، ئیتر ئەم نامەیەی شەرەفخانی پێنجەمیش بەتەواوی ڕوونکردنەوەکانی ئێمە دەسەلمێنێ و بە ڕوونی ئاشکرا دەبێ کە لە ساڵی ١٠١٠ی کۆچیدا شەرەفخان هەر زیندوو بووە. بەڵام سەبارەت بە فەرمانڕەوایی میرنشینی بدلیس پاش دەست لەکارکشانەوەی شەرەفخان (لە ساڵی ١٠٠٥ی کۆچیدا) و بەتایبەت سەردەمی میرایەتیی شەمسەدینی کوڕی و ئیتر دواتریش، لانی کەم ئەم پرسە لە نێو دەقە مێژووییەکان و بەڵگەنامەکاندا بزرە و پێویستی بە توێژینەوەی تایبەت هەیە. ئەگەرچی دەزانین کە سەرەڕای لاوازکردنی دەسەڵاتیان، مافی میراتگرانەی خانەدانی دەسەڵاتداری شەرەفخان بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ لە میرنشینی بدلیس هەر بەردەوام بووە.

لێرەدا، نووسەرانی پاشکۆی١، لەژێر سەردێڕی «پاشکۆ» کۆتایی بە بابەتەکەیان دێنن و دەڵێن:

«ئەو بەڵگەنامەیەی وا لێرە دەیبینن (بەڵگەنامەکانی ١ و ٢)، لە ڕووی «BOA A.NST 1138, fols 5-6»ی ساڵی ١٠٠١ی کۆچی، وێنەی گیراوەتەوە. وەک بەڵگەنامەیەک کە لە «باب آصفی» هەڵگیراوە. وا دەردەکەوێ لە کۆشکی تۆپقاپی پارێزرابێ و دواتر گواسترابێتەوە بۆ ئەرشیفی تازە بنیاتنراوی بابی عالی (پاشا قاپیسی). بەڵگەنامەکە بریتییە لە دوو پەڕی دووقەدکراو. هەر پەڕێکی دووقەدکراو ٦-١٣ دێڕی بە خەتی دیوانی و سیاق تێدا نووسراوە. دوایین لاپەڕەش مۆرێکی شەرەفخانی بە سەرەوەیە کە نووسراوە «بەندە شەرەف».

پاشان لەژێر سەردێڕی ناڕوونی «پوختەی بۆچوون: کارمەندێکی لایەنگری دەوڵەتی عوسمانی» و ئاماژە بە بەڵگەنامەکانی ١ و ٢ دەکەن کە دیار نییە مەبەستی نووسەران لەم سەردێڕە ئەوەیە کە شەرەفخان کارمەندێکی لایەنگری دەوڵەتی عوسمانی بووە یان بەڵگەنامەی ژمارە ١ بۆچوونی کارمەندێکی لایەنگری دەوڵەتی عوسمانییە؟ دیارە پێشتر بە تێر و تەسەلی باسی «بەڵگەنامەکانی ١ و ٢»مان کرد و سەلماندمان کە گریمانەی دووەم ڕاستە. واتە بەڵگەنامەی ١ «پوختەی بۆچوونی کارمەندێکی لایەنگری دەوڵەتی عوسمانی»یە و بەڵگەنامەی ٢، داواکاری شەرەفخانە. بەڵام دیار نییە بۆچی نووسەرانی پاشکۆ لێرەدا ڕاستەوخۆ و بە ڕوونی ئەمە نابێژن؟ بەهەرحاڵ نووسەرانی پاشکۆی ١ لە درێژەی ئەم برگەیەدا دەڵێن:

«دیاری کردنی ژمارەی دەستوپێوەندەکانی شەرەفخان لایەنێکی ڕوونی بەڵگەنامەکەیە. شەرەفخان لێرەدا، سەرباری نیگەرانییەکانی لە بارەی گوزەرانی دەستوپێوەندەکانییەوە، کە ژمارەیان ٥١ کەس بووە، ئاماژە بە چەند تەوەرێکی تری گرینگ دەکا، کە بێگومان بەکەڵک دەبن و زانیاریی زۆرتر دەخەنە سەر لایەنە فەرامۆش کراوەکانی ژیاننامەکە».

پاشکۆی ١ لەو ٦ خاڵەی ژێرەوەدا کۆتایی پێ دێت:

«**١** سەرەتای بەڵگەنامەکە ئەوە پیشان دەدا کە شەرەفخان ویستوویەتی بەردەوام خزمەتی دەوڵەتی عوسمانی بکا، (ئەمە دەربڕینی کارمەندەکەیە لە بەڵگەنامەی ١دا، نەک ویستی خودی شەرەفخان لە داخوازییەکانیدا لە بەڵگەنامەی ٢دا) بۆیە هیچ هۆیەک بۆ ڕەت کردنەوەی داواکانی لە ئارادا نییە. (ئەمەش لێکدانەوەی خودی نووسەران

و بەرپرسە عوسمانییەکەیە) شەرەفخان دوای هەڵمەتەکانی ڕۆژهەڵات، داوای کردووە هێندێک پلە و پایە بدرێتە بنەماڵەکەی و تەواوی ئەو کەسانەش کە لەو هەڵمەتانەدا بەشداربوون، خەڵات بکرێن. (لە بەڵگەنامەکەدا نەهاتووە دوای ئەم هەڵمەتانە داوای کردبێ، بەڵکوو کارمەندەکەی عوسمانی دەڵێ «لەگەڵ خێڵەکەی بەشداریی هەڵمەتەکانی ڕۆژهەڵاتی کردووە و جەنگاوەرێکی دڵسۆز بووە». شەرەفخان لە بنەماڵەکەی، تەنیا بۆ دوو کوڕی خۆی و دوو کوڕی خەڵەفبەگی برای داواکاریی هەبووە، ٥٢ کەسەکەی دیکە سوارەکانی بوون) لە وەڵامی ئەم داوایەدا، «تەرەقی»، سێیەکی «تیمار» و «ئیبتیدا» بە خەڵات دراوەتە ئەو سوارە و دەستوپێوەندانە کە لە هەڵمەتەکەدا لەگەڵی بوون. ناوەکان نیشانەی «ح»یان لەسەر دانراوە، وەک ئاماژەیەک بۆ «بلووک». «بلووک»یش ناوێکی زۆر کۆنی تورکییە، بۆ یەکەی سەربازیی ١٠٠ کەسی بەکار هاتووە کە یووزباشی (نەقیب) سەرکردەیان بووە».

٢ ژمارەیەکی بەرچاوی دەستوپێوەندەکانی شەرەفخان، بەپێی بەڵگەنامەی هاوپێچی، خەڵکی دەرەوەی بدلیس بوون. ئەم سەرنجانە دەمانگەیێننە ئەو ئەنجامە کە شەرەفخان دەسەڵاتی هەبوو، نەک هەر لە بدلیس، بەڵکوو لە مووش و وانیش، کورد کۆ بکاتەوە و بیانجووڵێنێ ئەمەش زۆر جێی بایەخە کە بەڵگەنامەکە باسی پێگەیەکی گرینگ دەکا بۆ محەمەدی مووش. بۆیە ئەم بەڵگەنامەیە ئاماژەیەکیشە کە شەرەفخان بەردەوام بایەخی بە ناوچەکەی خۆی داوە».

نووسەرانی پاشکۆ لە سەرەوە دەبێژن «شەرەفخان بۆ ٥١ کەس لە دەستوپێوەندەکانی داوای چی و چی کردووە کە هێندێک لەوانە گوایە خەڵکی «دەرەوەی بدلیس» بوون، واتە بەهۆی ئەم چەند کەسەی دەرەوەی بدلیس بۆ نووسەرانی ئەم پاشکۆیە دەرکەوتووە کە شەرەفخان «هەر نەک لە بدلیس بەڵکوو لە مووش و و وانیش توانیوێتی کورد کۆبکاتەوە و بیانجووڵێنێ»! لێرەشدا دیسان دیار نییە لەکوێی ئەم بەڵگەنامەیەدا دەرکەوتووە کە هێندێک لەم کەسانە خەڵکی دەرەوەی بدلیس بوون. تازە ئەگەر ئەمەش ڕاست بێ، وا دیارە نووسەرانی پاشکۆ هیچ لە ژێرخانی هۆز و هۆزایەتیی ئەو سەردەمە، و هێز و توانای هۆزەکانی کورد و بەتایبەت هۆزی ڕۆژەکی و هاوپەیمانەکانی و دەوری خانەدانە حوکمڕانەکانی کوردستان نازانن و یان خۆیان لە گێلی داوە! لە لایەکی دیکە، وەک پێشتر باسمان کرد، بەگوێرەی بەڵگەنامەی ٢، ژمارەی «دەستوپێوەندەکانی» شەرەفخان جگە لە زیائەددین و سەیدی و دوو کوڕەکانی خەڵەفبەگ، ٥١ کەس نیین، بەڵکوو ٥٢ کەسن! دیار نییە بۆچی نووسەرانی پاشکۆ خۆیان زەحمەت نەداوە ئەم دوو بەڵگەنامەیە لەگەڵ یەکتر هەڵسەنگێنن و جیاوازییەکانی ئاشکرا بکەن؟

«**٣** ئاشکرایە زەوییە دەرەبەگییەکانی عوسمانی دراون بەو کەسانە، کە خزمەتی باشیان لە هەڵمەتە سەربازییەکاندا کردووە. بەگوێرەی بەڵگەنامەکە، زیائەددین بەرز کرانەوەی پلەکەی بۆ «موتەفەریقەلیق» ڕەت کراوەتەوە. هەر ئەمەش وامان لێ دەکا بەڵگەنامەکە بە دروست بزانین. داخوازییەکانی دیکەی شەرەفخان دەریدەخەن (کام داخوازیی دیکە؟) کە عوسمانییەکان هەمیشە «بویرولدی»یان پێشان داوە. واتە داواکانیان سەبارەت بە دەستوپێوەندەکان قبووڵ کردوون. (بەپێی کام بەڵگەنامەی دیکە «داخوازییەکانی دیکەی» شەرەفخان «هەمیشە بویرولدی» پێشاندراوە؟). بە ڕای وەزیر، زیائەددین خزمەتی سەربازیی نەکردووە و هیچ ئەرکێکی حکوومەتیشی نەبووە، بۆیە داوای پلە بەرز کردنەوەی دراوەتە دواوە». (کام «وەزیر»؟).

«پلەی موتەفەریقەلیق، بەپێی نەریتی ئیداریی عوسمانی، بەخشراوەتە کوڕانی

کاربەدەستانی دەوڵەت (بەڵێ ئەمە بۆ «کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی» نەریت بووە، نەک بۆ میرنشینە سەربەخۆ و نیمچە سەربەخۆکانی کورد. لێرەدا یاسای ئیمپراتۆری کە لە سەردەمی سوڵتان سلێمەوە پەیڕەو کراوە، کاریگەریی هەبووە و میراتگری و جێنشینیی میرنشینەکان بەخواستی هۆز و خێڵەکان و هۆزە یەکگرتووەکانی کورد بەڕێوەچووە. دیارە هەرچی میرنشینەکان و پشتیوانیان، واتە هۆز و خێڵ و هۆزە یەکگرتووەکانی کورد لاوازتر بوون و لێکتر هەڵبڕاون جا چ بەهۆی کێشە نێوخۆییەکان و یان پیلانەکانی دەوڵەتەکانی عوسمانی بووبێت، ئەم یاسایە پشتگوێ خراوە و لە کۆتاییشدا لەنێوچوونی میرنشینە سەربەخۆ و نیمچەسەربەخۆکانی کوردی لێ کەوتووەتەوە). کوڕی دەرەبەگەکانیش، بۆ نموونە: خانی نیمچەدورگەی کریمە «قرم»، بەگە کوردەکان، بەگەکانی ئەفلاق، بوغدان و ئەردەڵ، زۆرینەی ئەو پلەدارانەیان پێکهێناوە. بە عوسمانی کردنی ئەم جێنشینە میراتگرانەی وا لە ئیستامبووڵی پایتەختی ئیمپراتۆرییەکەدا گەیبوونە پلەی بەرزی خوێندەواری، ئامانجی سەرەکیی ئیدارەی ناوەندی ئیمپراتۆریی عوسمانی بووە. کۆمەڵێک پلە وپایەی سەرەتاییی ڕەسمیشی هەر لە چوارچێوەی ئەو ئامانجەیدا پێ بەخشیون. بە واتایەکی دیکە، ئەمە دەرفەتێکی گرینگ بووە بۆ کوڕە میرەکان تا ئاشنای کەشوهەوا و کاروباری کۆشک ببن». (ئەگەریش بۆ ئەوان دەرفەتێک بووبێت، مەبەستی عوسمانییەکانیش بووە، بۆ لاوازکردن و دەسەمۆکردنی میرنشینەکان و لەئەنجامدا لەنێوبردنیان).

«ئەم سیستەمە ئیدارییە وەک هەڕەشەیەک لە دژی میرنشینەکانیش کاری پێ کراوە، تا کێبەرکێ لەسەر پێشەنگایەتیی نێو کۆشک بکەن (ئەم ڕستەیە زۆر سەرنجڕاکێشە!؟ نەک «کێبەرکێ لەسەر پێشەنگایەتیی نێو کۆشک»! بەڵکو دەسەمۆکردنی جێنشینەکانی میرانی کورد، وەک کەرەسەیەکی گرینگ لە لایەن عوسمانییەکانەوە بەکار هاتووە بۆ لاوازکردن و گوێڕایەڵکردنی میرنشینەکانی کورد). بەپێی نەریت، کوڕە گەورە بارمتەی قانوونی و جێنشینی پلە و پایە خۆجێییەکانیش بووە، بەڵام دۆخەکە لە بدلیس، وەک میرنشینێکی «یورتلیق-ئۆجاقلیق» گەلێک جیاواز بووە (بۆ جیاواز بووە؟). وا وێدەچێ میرنشینەکە خۆی هۆکار بووبێ (ئەم هۆکارە چی بووە؟ نووسەران ئەمانە ڕوون ناکەنەوە) تا شەرەفخان داوای پلەی «موتەفەریقەلیق» بۆ زیائەددین، نەک شەمسەددینی کوڕە گەورەی بکا (ئەمە نە بۆ ناردنی کوڕەکەی و بەشداربوون لە کێبەرکێ بووە، بەڵکوو بەهۆی ئەوە بووە کە لەنێو هۆزی ڕۆژەکی و خێڵە هاوپەیمانەکانیدا، «شەمسەددین» شایستەیی میراتگری و جێنشینیی میرنشینەکەی هەبووە. لە لایەکی دیکەوە ڕەنگە بۆ پێشگرتن لە دووپات بوونەوەی دەستبەسەرداگرتنی بدلیس لە لایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە بووبێ، تا لەم حاڵەتەشدا کەسێکی دیکەی ڕۆژەکی لە هەمان خانەدان، واتە «زیائەددین» بکرێ بە میری بدلیس). بەگوێرەی ژیاننامەکە، شەرەفخان بە خواستی خۆی دەسەڵاتی بۆ شەمسەددین بەجێهێشتووە، دەردەکەوێ زۆر مەبەستی بووە کەسێکی دیکە بنێرێ بۆ کۆشک. هەروەها لە دێڕی ۴ی بڕگەیەکی بەڵگەنامەکەی خوارەوەدا، بە ئاماژەیەک نووسراوە: کوڕی خانێکی پێشوو «خان اوغلو خان» (ئەمە هەمان واتای «خانی کوڕی خان»ە کە پێشتر لە بەڵگەنامەی ۲دا دەبا هاتبا بەڵام نووسەرانی پاشکۆ قرتاندبوویان و لێرەدا بۆ یەکەمجارباسی دەکەن، دیارە لەبەر ئەوەی لێرەدا «کاریان پێی هەیە). ئەم بڕگەیە پرسی جێنشینی بدلیس دەردەخا، بۆیە شەرەفخان مافی هەبووە کوڕە گەورەکەی خۆی یان جێنشینی داهاتووی لە ناوچەکە

بهێڵێتەوە».

«هاوکات پێویستە باسی هێندێک حاڵەتی دیکە بکەین. چەمشگەزک، وەک میرنشینێکی «یورتلیق-ئۆجاقلیق»، دۆخێکی کەموێنەی هەبووە».

راستە «دۆخی» میرنشینی چەمشگەزک لەنێو میرنشینەکانی دیکەی کورد کەم وێنە بووە، بەڵام دیار نییە بۆ نووسەرانی پاشکۆ باسی ئەم «دۆخە کەموێنە»یە، بەدیرێکیش ناکەن! شەرەفخان لە «باسی میرانی چەمشکەزک» لە لاپەرەکانی ۳۰۲-۳۱۲ی شەرەفنامەدا باسی ئەم دۆخە دەکات. لە سەردەمی سوڵتان سولەیماندا بەهۆی ناکۆکیی نێوان ۱۶ کوڕی «پیر حوسێن‌بەگ»، دوایین میری کۆچکردووی ئەم میرنشینە، میراتگرانی بڕیار دەدەن تا بەشێک لە داهات و زەوی و زاری میرنشینەکەیان ببێتە «بەش و مڵکی تایبەتی» سوڵتانی عوسمانی و «ئەوەی دەشمێنێتەوە بکرێ بە دوو سنجاق و چاردە زەعامەت و تیمار» و بەم شێوەیە چارەنووسی میرنشینی چەمشگەزک و دیاریکردنی فەرمانڕەوایانی میرنشینەکە، بەپێچەوانەی نەریتی باوی میراتگری لە میرنشینەکانی دیکەی کورد، ئیتر بەکردەوە دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی سوڵتانی عوسمانی و سەربەخۆیی خۆی لەدەست دەدا.

لە درێژەی خاڵی ۳دا، هاتووە:

«ئاشکرایە سوڵتان سولەیمانی یەکەم (م. ۹۷۴ی کۆچی) هەموو هەوڵێکی خۆی خستۆتە گەڕ تا مافی جێنشینیی میرنشینەکان سنووردار بکا. دواجار دەوروبەری ساڵی ۹۵۰ی کۆچی، توانیویەتی جێنشینی کورد لەسەر کار لابەرێ و زولقەدر ئۆغلوو عەلی بەگ لە جێی ئەو بکاتە فەرمانڕەوا». (بەڵێ ئەمە ئەو بڕیارەی ئیمپراتۆرییە بوو کە لە نامەکەی «عولەمای بدلیس»دا داوا کرابوو هەڵبوەشێتەوە).

«هەر ئەم هەوڵانەی دەوڵەتی عوسمانییش، یەکێک بوون لەو هۆیانەی کە تیرەی ڕۆژەکییان ناچار کردووە بدلیس بەجێ بهێڵێ و ڕوو بکاتە وڵاتی ئێران، لە کاتێکدا «مەلاتییە» و «مەرعەش»یش دراوەتە میر شەمسەدین. سولەیمان‌بەگ، کە لە خزمانی «ساسۆن»یی دایکی بووە، ئامۆژگاریی کردووە سەرەنجام میر شەمسەدین ناچار کراوە پەنا بۆ وڵاتی ئێران بەرێ».

دیارە نەریتی جێنشینی و بەردەوامیی خانەدانە دەسەڵاتدارەکانی کوردستان بە فەرمانێک نەگۆڕدراوە و ئەگەریش سوڵتانەکانی عوسمانی ویستوویانە بیگۆڕن، وەک زۆر نموونە کە لە شەرەفنامەشدا هاتووە، پاش ماوەیەک پاشەکشەیان کردووە و ملکەچی خواستی خەڵک و هۆزە یەکگرتووەکانی کورد بوون و بەناچاری میراتگرانی میرنشینەکانیان دیسان گەڕاندووەتەوە سەر دەسەڵات. بۆ نموونە: کاتێک سوڵتان سولەیمان «هەرێمی بدلیسی گرت و شەمسەدین‌خانی لەوێ دەرپەڕاند... «خێڵانی بایەکی و نۆدەکی و بڵباسی ماوەی ۳ ساڵان سەریان وەبەر فەرمانی کاربەدەستانی نەهێنا. تەنانەت تەواوی میر و سەرکردەکانی کوردان بە پێی فەرمانی سولەیمانی، وەکوو دێوەکانی قاف هرووژمیان کردە سەریان، بەڵام نەیانتوانی بە چۆکیاندا بێنن و دەستەمۆیان کەن. سوڵتان سولەیمان ... وەختایەک بۆی ڕوون بووەوە کە بە زەبروزەنگ چی بۆ ناکرێ، بەهائەددین‌بەگی میری حەزۆی ڕاسپارد و ئەویش بە زمانی خۆش جەماوەری دۆڵی کیفەندوڕ و تیرە و تایفەکانی بایەکییانی بۆ کەوی کرد و هێنانییە بەر بار. لە لایەکی دیکەشەوە خودی سوڵتان کەوتە لاواندنەوە و دڵدانەوەی برایم‌بەگ و قاسم‌بەگی کوڕانی شێخەمیری بڵباسی و ئاوا دەسەڵاتی بەسەر بدلیسدا شکایەوە و بە زەبری زۆر چی بۆ نەکرا». (شەرەفنامە، ل. ۵۵۶).

«**۴** هەڵبەت دژایەتیی زیائەددین بە هۆی سیاسەتێکی عوسمانییەکانەوە سەری هەڵداوە.

ئەوان ویستوویانە گرفت بۆ شەرەفخان بخولقێنن (پێشتر باسمان کرد زیائەددین لە ساڵی ١٠١٥ی کۆچیدا، «بەیعەتی بە شاعەباسەوە» کردووە، دیارە ئەو کاتی شەرەفخان کۆچی دوایـیی کردبوو). وەزیری عوسمانی داوای لە سوڵتان کردووە گومانەکە بڕەوێنێتەوە. بەڵام وەڵامەکەی، کە ڕەنگە لە خولی دواتری کۆشکی پاشادا گفتوگۆی لەسەر کرابێ، دیار نییە (کام وەزیر و لە کوێ ئەم داوایەی کردووە و چ گومانێکی ڕەواندووەتەوە؟ دیار نییە و نووسەرانی پاشکۆی ١، تەنیا بە «ڕەنگە» چارەی دەکەن، بەڵام لە کۆتاییدا دیسان دەڵێن «دیار نییە»). زۆر وێدەچێ عوسمانییەکان داخوازییەکەیان نەدابێتە دواوە، چونکە داوایەکی یاسایی میرێکی یەکجار ئەمەگداری کورد بووە. (بێ ئاگایی لە بارودۆخی هۆز و هۆزایەتیی میرنشینەکان، لێکدانەوەی وەها لاوازی لێ دەکەوێتەوە و نووسەرانی پاشکۆی ١، هەموو ڕووداوەکە دەبەستنەوە بە «ئەمەگداریی یەکجار زۆری» میرێکی کورد و گەرەکیانە بە «زۆر وێدەچێ» بیسەلمێنن).

خۆ دووریش نییە، زیائەددین خۆی، نەک باوکی، هۆی گرفتەکە بووبێ. دۆسییەی سیاسیی پاڵێوراوە کوردەکان لە هی نەیار و ئامۆزا و تەنانەت برا و باوکیشیان جیا بووە؛ بۆیە وێدەچێ وەزیر (دیسان «وەزیر»، کام وەزیر و لە کوێ؟)، وەک کەسی دەسنیشانکەر، مەبەستی بووبێ هێندێک لایەنی ڕابردووی کاری سیاسیی زیائەددین وەبیر بێنێتەوە. ڕەنگە زیائەددین هێندێک پێوەندیی ژێربەژێری لەگەڵ ئێرانییەکان هەبووبێ (دیسان «وێدەچێ» و «ڕەنگە» بە بێ بەڵگە! ئەم «پێوەندییە ژێربەژێرە» لە ساڵی ١٠١٥ بووە و هیچ پێوەندییەکی بە کاتی نووسینی داخوازییەکەی شەرەفخانەوە لە ساڵی ١٠٠١ی کۆچیدا نییە.)، وەک پێشتر ئاماژەمان پێ کرد ساڵی ١٠١٥ی کۆچی، بەیعەتی بە شای سەفەوی کردووە. گومانی تێدا نییە، سەرچاوەی زۆرینەی ئاڵۆزییەکانی دوای مردنی زیائەددین (کەی زیائەددین مردووە و چ ئاڵۆزییەک سازبووە؟ هیچیان دیار نییە)، لەو ئیمپراتۆرییە دەرەکییەوە بووە کە زیائەددین پێشتر جۆرێک پێوەندیی لەگەڵیان بووە (بڕوانن بە «وێدەچێ» و «ڕەنگە» چۆن چۆنی گەرەکیانە ئەم دڵنیاییە بسەلمێنن، تاکوو ئەم چەند تێڕوانینەی لێ هەڵێنجن:) جا لەبەر ئەوەی شەرەفنامە وەک بەشێک لە سیاسەتێکی ڕێک لەگەڵ عوسمانی نووسراوە، نووسەر ژیرانە هەنگاوی هاوێشتووە و زۆر خۆی لە باسی زیائەددین نەداوە. دیارە شەرەفخان تەواوی هەستی بە نیگەرانیی عوسمانییەکان کردووە» (پەیوەندی زیائەددین لەگەڵ سەفەوییەکان» ساڵی ١٠١٥ی کۆچی بووە و نووسینی شەرەفنامە ساڵی ١٠٠٥ی کۆچی تەواو بووە).

«٥ پێویستە سەرنج بدەینە دوو کوڕی دیکەی شەرەفخان، کە ناویان لە بەڵگەنامەکەدا هاتووە. سێهەمیان، بەداخەوە ناوی نەهێنراوە. جگە لە «زەعامەت»، هیچ شتێکی دیکەی لە بارەیەوە نازانین. بایەخی ئەم بەڵگەنامەیە لە ئاماژە کردنیدایە بە کوڕی چوارەمی شەرەفخان کە لە هیچ شوێنێکی تردا ناوی نەهاتووە. ئێمە تەنیا دەزانین ناوی «سەیدی» بووە و چ دەورێکی لە کەرتی سەربازیی عوسمانی و ڕێکخستنی مڵکداریدا بینیوە، بۆیە گەلێک پرسیار هێشتا بێ وەڵام ماونەتەوە».

سەبارەت بەم خاڵە وەک پێشتر باسمان کرد، شەرەفخان لە بەڵگەنامەی ٢دا، تەنیا باسی ٢ کوڕی خۆی دەکات: «پلەی قاپوو موتەفەڕریقەلغی ببەخشن بە زیائەددین» و «بەپێی یاسای ئیمپراتۆری، زەوی زەعامەت ببەخشن بە کوڕی بەندە سەیدی». بەڵام ئەوە بەرپرسەکەی عوسمانییە کە لە خشتەی بەڵگەی ١دا، هەڵەی کردووە و نووسەرانی پاشکۆ ئەم هەڵەیان قۆستووەتەوە و بە تێکەڵکردنی لەگەڵ بەڵگەی ٢، بەم شێوەیە

چوار کوڕیان بۆ شەرەفخانی پێنجەم بژاردووە: «بۆ یەکێک لە کوڕەکانی: موتەفەرریقەلیق» (کە ئەمە زیائەددینە) و «بۆ دوو لە کوڕەکانی: زەوی زەعامەت بەخشرا» (کە ئەمانە دوو کوڕی خەڵەفبەگن نەک کوڕانی شەرەفخان)، لەگەڵ کوڕی دووەمی شەرەفخان، «سەیدی» کە نووسەرانی پاشکۆی ١، بە کوڕی چوارەمی شەرەفخان دەیقەبڵێنن و لە خاڵی شەشەمدا دەڵێن:

«٦ گرینگە کەمێک باسی پلە و پێگەی «چاووشلیق» بکەین. ئەم ناسناوە بۆ فەرمانبەرانی بەشە جیاجیاکانی کۆشک و پیاوانی پلەنزمی سەربازیش بەکار هاتووە، بەڵام وەک لە نووسراوەکانی شەرەفخاندا دەردەکەوێ، ئەو کاتە واتایەکی تەکنیکیشی هەبووە و بۆ ئەو کوردانە بەکار هێنراوە کە لە کۆنەوە لە کۆشک ماونەتەوە (بەپێی چ سەرچاوەیەک «واتایەکی تەکنیکی!» واتە، ڕواڵەتیی هەبووە؟ و بەپێی چ بنەمایەک لە نووسراوەکەی شەرەفخاندا ئەمە دەر دەکەوێ؟) هەر لە چوارچێوەی ئەم نەریتەشدا شەهاب چاووش، کە یەکێک بووە لە پیاوانی شەرەفخان، وەک چاووشی دەرگا نێردراوەتە کۆشکی ئیمپراتۆری. دوای مردنیشی شەرەفخان پلەکەی بۆ کەسێکی دی داوا کردووە.

دڵنیا نیین کام میرنشینی کورد توانیویەتی «چاووشلیق» بنێرێتە کۆشک. گومان هەن لەوەی وا هەموو میرنشینە «یورتلیق-ئوجاقلیق»ە کوردییەکان، لەو سیستەمەدا بووبن. لەبەر ئەوە چەمکەکە نێوەنیوە بۆ ئەم مەبەستە دەکار کراوە». (دیار نییە نووسەرانی پاشکۆی ١، بەپێی چ بنەمایەک ئەم گومانەیان هەیە، لە کاتێدا شەرەفخان بەم شێوەیە دەریبڕیوە: «هەر «ئوجاق‌بەگ»ێک بەردەوام یەکێک لە پیاوەکانی، وەک «دەرگا چاوشلیق»، دەنێرێتە پایتەخت. بڕواننە بەڵگەی ٢).

لێرەدا نووسەرانی پاشکۆی ١، لەژێر سەردێڕی «ئاکامی وتار»، بەم شێوەیە کۆتاییان بە پاشکۆی ١ هێناوە:

«جگە لە وردەکاری، زۆر لایەنی ژیانی شەرەفخان هێشتا نادیارن. هەڵش دەکەین ئەگەر بمانهەوێ پشت بە چیرۆکە باوەکەی ژیانی ببەستین، چونکە کاتی ڕووداوەکانی ئەم چیرۆکە سنووردارە و بە ساڵی ١٠٠٥ی کۆچی، دوایی دێ. سەرباری ئەوەی کە هەستی خۆی لە گێڕانەوەی ئەم چیرۆکەدا ڕەنگی داوەتەوە، دەکرێ بڵێین سەرجەمی مێژووەکان نەیانتوانیوە ئەو بەرگەی لە بەر دابماڵن و تەواو بابەتیانە بینووسنەوە. مێژوویەکی دووروودرێژی پڕ لە بۆچوونی تایبەتی کەسیمان بۆ بەجێ‌ماوە کە هێندە ڕاستیی لە بارەی شەرەفخانەوە تێدا نییە».

واتە «مێژووە دووروودرێژە»کەش «هێندە ڕاستی»ی تێدا نییە. جوان سەرنج بدەنە دوایین ڕستەی پاشکۆی١ کە دەڵێ:

«ناکرێ ئەمە وەبەرچاو نەگرین کە ئێمە لێرەدا بەرەورووی نموونەیەکی هاڵۆزی کوردی و گرۆی جیاجیا و ئامانجی جۆراجۆر و ڕوانگەی جیاواز دەبینەوە. دەسەڵاتی عوسمانی و ئێرانی و ئەرمەنی، شەرەفخانیان باش ناسیوە و سەرنجیان خستۆتە سەر ڕووداوەکانی میرنشینەکەی. سەرەنجام هێندێک جار گۆشەی جیاواز لەمەی خۆمان، لە نووسین و باسەکانیاندا دەبیندرێ».

دەبێ بڵێین نەک هەر ئەو کاتی، ئێستاش دەسەڵاتەکانی تورکیا و ئێران و ئەرمەنی، نەک هێندێک جاریش و نەک بەگۆشەی جیاواز، بەڵکوو بەردەوام و بە بەربڵاویی خەریکی شێواندنی ڕووداوەکانی مێژووی کورد و کوردستانن. نووسەرانی پاشکۆی١، لە دوایین دێردا دەڵێن:

«هەر بۆیە گرینگە ئەو باس و لێکۆڵینەوانەی ئەوان وەبەر چاو بگرین هەتا باشتر لەگەڵ ژیان و کاری شەرەفخان ئاشنا ببین. ئەمە سەرەتایەکە و دەکرێ تێگەیشتنێکی دیکەمان بۆ ڕووداوە گرینگەکان لا دروست بکا، بەڵام

زانیارییەکان هێشتا کەمن و بەشی پڕ کردنەوەی کەلێنەکانی ئەم بوارە ناکەن».

واتە دەبێ لەمەوبەدوا چاوەڕوانی «کاری هاوبەش»ی «تاران- ئەنقەرە- یەریڤان» لەم بوارەدا بکەین و ڕەنگە «مۆسکۆ»و هێندێک «پسپۆڕی کورد»یش تێکەڵیان بن و ئەم بابەتەش ببێتە سەرەتایەک بۆ گەلێک «کاری هاوبەشی ئاکادێمیانە!» بۆ شێواندنی مێژووی کورد و کوردستان.

کۆتایی شیکاریی پاشکۆی ۱

بەگوێرەی پێداچوونەکانی نووسەری ئەم دێڕانە، «مستەفا دێهقان» و «فوراڵ گەنج» پاش بڵاوکردنەوەی ئەو دوو پاشکۆیە، خۆیان خەریکی گەلێک بابەتی دیکەی تایبەت بە کورد و مێژووی کوردستان کردووە، بەتایبەت لە دواین بەرهەمیان (٢٠١٩) بەناوی: «١٦th- Kurdish Emirs in the Century Ruus Registers»، «میرانی کورد لە سەدەی ١٦دا ڕئووس دەفتەرلەری» واتە لە «دەفتەرەکانی تۆماری کاربەدەستانی دەوڵەتی»دا، هەموو توانایان بۆ شێواندنی شەرەفنامە و مێژووی کۆنی کورد و کوردستان تەرخان کردووە و بە پشتبەستن بە «ڕئووس دەفتەرلەری» عوسمانییەکان و بەپێی ڕوانگەی باوی مێژوونووسینەوەی چەواشەکارانەی فەرمیی ئێرانی و تورکی، ڕێک بەشی هەرە گرینگی شەرەفنامە، واتە بەشی یەکەمی شەرەفنامە کە باسی کۆمەڵێک لەو میرانەی کوردستان دەکات کە «ئاڵای سەربەستییان هەڵداوە و مێژوونووسان لە ڕیزی پادشایاندا ڕیزیان کردوون»، خستووتە ژێر پرسیار و هەوڵیانداوە خەوشداری بکەن و لە ئاکامیشدا دەڵێن، سەتاسەری ئەم مێژوویە بە هەڵە نووسراوە!

هیوادارم مێژوونووسانی کورد نەکەونە شوێن ئەو هێڵە هەڵەیە کە بە ئەگەرێک، فیتی دوژمنان و داگیرکەرانی خاکەکەمانی لەپشتە.

هەڵبەت گومان لەوەدا نییە کە دەقێکی پتر لە ٤ سەدە کۆن، ناکرێ بەری لە هەڵە بێت. بەڵام ئەمە نابێ ببێتە پاساو و بیانوو بۆ کێشانی هێڵی سوور بەسەر تەواوی ئەو مێژوو و بەسەرهاتانەی کە شەرەفخان لە شەرفنامەدا وەک بەشێک لە مێژووی کورد و کوردستان ئاماژەی پێ کردوون. لێکۆڵینەوە لە دەقە کۆنە مێژووییەکان کاری ئاکادێمیکی زانستیانەیە، بەڵام ئەگەر کەوتە خانەی شێواندنی مێژوو، بەرهەمێکی وەک پاشکۆی ١ و ٢ و نووسراوەکانی دیکەی ئەم دوو کەسەی لێ دەکەوێتەوە.

بۆیە هیوادارم نیوەندەکان و توێژەرانی مێژووی کورد و کوردستان لەهەمبەر ئەم شێواندنانەدا هەست بە بەرپرسیارەتیی خۆیان بکەن و بەرپەرچی زانستییانەی پێویستیان پێ بدەنەوە.

سەرچاوەکان

١. بدلیسی شەرەفخان، شەرەفنامە. وەرگێڕ سەلاحەددین ئاشتی، بنکەی ژین، سلێمانی ٢٠١٧.
٢. عەبدالرقیب یوسف، تابلۆکانی شەرەفنامە. بنکەی ژین، سلێمانی ٢٠٠٥.
٣. چەڵەبی ئەولیا، سیاحەتنامە. کورد لە مێژووی دراوسێکانیدا، وەرگێڕ سەعید ناکام، بەغدا، کۆڕی زانیاری کورد، ١٩٧٩.
٤. ڕاجر سێیڤری، ئێرانی سەردەمی سەفەوی. وەرگێر سەلاحەددین ئاشتی، بنکەی ژێن، سلێمان ٢٠٠٦.
٥. ماڵپەڕی موراد جوان. www.muradciwan.com
٦. اسکندر بیگ منشی، تاریخ عالم آرای عباسی، ٣ جلد. ایرج افشار، تهران ١٣٥٠ شمسی.
٧. ملا جلال الدین عباسی (منجم)، تاریخ عباسی (روزنامه ملا جلال). به کوشش سیف‌الله وحیدنیا، تهران ١٣٧٧ شمسی.
٨. راجر سیوری. ایران عصر صفوی. ترجمه کامبیز عزیزی، تهران ١٣٨٥ شمسی.
٩. ابوبکر بن عبدلله، تاریخ عثمان پاشا. ترجمه یونس زیرک، تهران ١٣٨٧ شمسی.
١٠. والتر هینتس. شاه اسماعیل دوم صفوی. ترجمه کیکاوس جهاندار، تهران ١٣٧١،
١١. Osmanlı Dönemi له ماڵپەڕی:
http://www.malatya.gov.tr/osmanli-donemi?fbclid=IwAR1lnOEXA3BvGgZTir4f8V8h7ak205Yl7ftncDSZDvab5NujiVgjdI4PgMY
١٢. ویکیپێدیا. فارسی، بابەتی «آراکل داوریژتسی».
13. Muhammet Kemaloğlu XI.-XIII. YÜZYIL TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİNDE EĞİTİ ÖĞRETİM MEDRESELER. s. 99.

ڕێنمایی نووسین
مەرجە گشتییەکانی وەرگرتنی وتار
١ تیشک بە زمانی کوردی بابەت بڵاو دەکاتەوە. ئەگەر نووسەرێک لەبەر هەندێک هۆکار بیهەوێ پەیامەکەی بە زمانی فارسی بگەیەنێت، دوای پەسندی دەستەی نووسەران وتارەکەی وەردەگیرێت.
٢ لە هەر ژمارەیەکی گۆڤاری تیشکدا، لێکۆڵینەوە لەسەر مژارێکی تایبەت دەکرێ؛ بەڵام توێژەران دەتوانن لە دەرەوەی ئەم بابەتەشدا و بە مەرجێک کە وتارەکەیان پەیوەندیی بە پرسی کورد و کوردستانەوە بێ، لێکۆڵینەوەکانی خۆیان بۆ گۆڤاری تیشک بنێرن.
٣ گۆڤاری تیشک گرنگی بە چوار شێوازی وتارنووسین دەدا و داوا لە نووسەران دەکەین لە یەکێک لەو شێوازانەدا وتارەکەی خۆیان ئامادە بکەن:
- **وتاری هەڵسەنگاندن:** لە نێوان ٨٠٠ تا ١٥٠٠ وشە؛ توێژەران دەتوانن هەڵسەنگاندن بۆ ئەو کتێب، فیلم، مۆسیقا و شانۆیانە بکەن کە پێوەندییان بە پرسی کوردەوە هەیە.
- **وتاری شیکاری:** لە نێوان ١٥٠٠ تا ٢٥٠٠ وشە؛ لەم شێوازەدا مەرج نییە کە نووسەر ئاماژە بە سەرچاوەکان بکا، بەڵام دەبێ بابەتەکە لەسەر بنەمای بیرۆکەیەکی ڕوون ئامادە کرابێ و دەرەنجامی توێژینەوەکە شی بکرێتەوە.
- **وتاری تیۆری:** لە نێوان ٢٥٠٠ تا ٤٠٠٠ وشە؛ لەم شێوازەدا پێویستە کە نووسەر ئاماژە بە سەرچاوەکان بکا و کەڵک لە تیۆرییەکی تایبەت بۆ لێکۆڵینەوەکەی وەربگرێ. تکایە سەیری سیستەمی سەرچاوەدان بکەن.
- **وەرگێران:** لەم بەشەدا هەوڵ دەدرێ هەندێک وتاری گرنگ کە لەسەر کوردستان بەرهەم هاتوون، لە زمانی یەکەمەوە، تەرجەمە بکرێنەوە. لە ڕووی زانستییەوە و لەبەر گونجان لەگەڵ فەلسەفەی گۆڤاری تیشک دەبێ وتارەکان لە لایەن دەستەی نووسەرانەوە پەسند بکرێن.

٤ ئەو توێژەرانەی کە لە ڕۆژهەڵات دەژین دەتوانن وتارەکانیان بە ناوی خوازراوەوە بڵاو بکەنەوە بە مەرجێک کە سەرنووسەر پەسندیان بکات.
٥ دەستەی نووسەرانی تیشک دوای هەڵسەنگاندنی وتارەکان نووسەران لە شێوازی چاپ و گۆڕانکاریی پێویست ئاگادار دەکاتەوە.
٦ پێویستە لەگەڵ وتارەکان پوختەیەکی کورت لە نێوان ٥٠ تا ٧٠ وشە ئامادە بکرێ.
شێوازی سەرچاوەدان
گۆڤاری تیشک کەڵک لە سیستەمی سەرچاوە دانی شیکاگۆ وەردەگرێ. نووسەران لە هەر شوێنێکدا کە پێویستیان بە ئاماژە بە سەرچاوەیەک هەبوو یا دەیانەوێ لە پەراوێزدا شرۆڤەیەکی زیاتری بابەتەکە بکەن، دەبێ هەموویان هەر لە پەراوێزی کۆتاییدا بێنن. نووسەران ئاگادار دەکەینەوە کە دەبێ بە تەواوی سەرچاوەکە بنووسن و ژمارەی لاپەرەکان دیار بکەن. لە کۆتاییدا پێویست ناکا لیستی سەرچاوەکان بەجیا دوویات ببێتەوە. لە خوارەوە ئاماژە بە چەند شێوازی سەرچاوە دان دەکەین:
١. کتێب
عەبدولڕەحمان قاسملوو، کوردستان و کورد، وەرگێرانی عەبدوڵڵا حەسەنزادە (هەولێر: چاپخانەی ڕۆژهەڵات، ٢٠١٤)، ٣٢٠.
دیوید مکداول، تاریخ معاصر کرد، ترجمه ابراهیم یونسی (تهران، پانید، ١٣٨٣) ٥-٦.
Robert Olson, The Emergence of Kurdish Nationalism and the Shikh Said Rebellion 1880-1925 (Austin, University of Texas Press, 1989) 83-4.
٢. بەشێک لە کتێب
Abbas Vali, “Nationalism and the Question of Origins,” in Essays on the Origins of Kurdish Nationalism, ed. Abbas Vali, (Costa Mesa: Mazda Publisher, 2003), 8-9.
٣. گۆڤار و ژورناڵ
ئیدریس ئەحمەدی، «شار و ڕاسان» گۆڤاری تیشک ٤٨ (٢٠١٨): ١٣-١٧.
Ahmad Mohammadpour and Kamal Soleimani, “Interrogating the tribal: the aporia of ‘tribalism’ in the sociological study of the Middle East,” The British Journal of Sociology (2019 online): 18.

تەوەری ژمارەی داهاتوو:

ژینگەی کوردستان

تیشک

٥٥

لە بلاوکراوەکانی
دەزگای پەروەردە و لێکۆڵینەوەی
حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران

پێوەندیکردن:
https://govartishk.com
https://t.me/govartishk
https://www.instagram.com/govartishk
https://twitter.com/govartishk
https://www.facebook.com/GovarTishk